

આ ગ્રંથ માર્ચ ૪, ૧૯૨૨થી મે ૭, ૧૯૨૪ સુધીનો ગાળો આવરી લે છે. લગભગ એ આખો સમય ગાંધીજીએ યરવડા જેલમાં વિતાવ્યો હતો. એમાં એમનો યાદગાર અદાલતી મુકદ્દમો પણ આવી જાય છે. મુકદ્દમા દરમ્યાન એમણે વિશ્વાસપૂર્વક કહ્યું: “. . . પણ જે સરકારે અગાઉના બીજા કોઈ પણ રાજ્યતંત્ર કરતાં સરવાળે હિંદુસ્તાનનું અહિત જ વધારે કર્યું છે તેની સામે અપ્રીતિ થવી એને તો હું સદ્ગુણ જ સમજું છું.”

જેલમાં ગાંધીજીને આપણે શિસ્ત, આહાર, સુખસગવડો અને પરસ્પરના વર્તવ જેવા માનવતાના પ્રશ્નો વિષે સત્તાવાળાઓ સાથે વાટાઘાટ કરતા; ૧૯૨૨ અને ૧૯૨૩ની જેલ ડાયરીમાં નોંધ્યા પ્રમાણે ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ગંભીર વાચન કરતા; અને દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ પુસ્તકનાં ૩૦ પ્રકરણો લખતા જોઈએ છીએ. આ પ્રકરણો લખાતાં હતાં તે દરમ્યાન એમના ઉપર ઍપેન્ડિસાઈટિસનું ઍપરેશન તાત્કાલિક કરવું પડ્યું અને તેને કારણે એમને ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરીમાં એમની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં મુક્ત કરવામાં આવ્યા.

જેલ બહાર આવતાંની સાથે હિંદુમુસ્લિમ એકતા અને ધારાસભાપ્રવેશ જેવા પ્રશ્નોએ ગાંધીજીનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

યંગ-ઈન્ડિયા અને નવજીવનનું સંપાદનકાર્ય એમણે એ ગાળાને અંતે ફરીથી હાથ ધર્યું અને એનાં લખાણોમાં એમણે પોતાના ધર્મકાર્યની હૃદયને હલાવનારી રજૂઆત વારંવાર આ પ્રમાણે કરી: “મારે કશો સ્વાર્થ સાધવાનો નથી, તેમ કશી દુન્યવી મહત્ત્વાકાંક્ષા પાર પાડવાની નથી. . .” “હું તો હિંદના સ્વાતંત્ર્યને માટે જીવું છું અને તેને માટે જ મરીશ, કારણ એમ કરવામાં સત્યનું આચરણ રહેલું છે.” અને પોતાની શ્રદ્ધા પણ વારંવાર આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરી: “ધર્મ વિનાનું રાજકાજ ગળાનો ફાંસો છે, કારણ તેથી આત્મા હણાય છે.” – જ્યાં ધર્મ એટલે “હિંદુ ધર્મથી પણ પર એવો ધર્મ જે જગતના બધા ધર્મોના પાયમાં રહેલા મૂળભૂત સત્યનો ધર્મ છે.”

37279

૨૨

ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ

૨૩

[માર્ચ ૧૯૨૨ - મે ૧૯૨૪]

ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ

[મહાત્મા ગાંધીનાં લખાણો, લાખણો, પત્રો વગેરેનો સંગ્રહ]

૨૩

[માર્ચ ૧૯૨૨ - મે ૧૯૨૪]

૩૭૨૭૧

પ્રકાશક તરફથી ભરં

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ-૧૪

© નવજીવન ટ્રસ્ટ, ૧૯૭૧

પહેલી આવૃત્તિ, જાન્યુઆરી, ૧૯૭૨ : પ્રત ૩,૦૦૦

રૂ. ૧૬.૫૦

૩૭૨૭૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક : શાંતિલાલ હરજીવન શાહ, નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

Gandhi Heritage Portal

પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથ માર્ચ ૪, ૧૯૨૨થી મે, ૧૯૨૪ના ગાળાને આવરી લે છે. આ ગાળાનાં લગભગ બે વર્ષ ગાંધીજીએ યરવડા જેલમાં કાઢ્યાં. હિંદુસ્તાનમાં એમનો આ પહેલો કારાવાસ હતો. આ સમય દરમ્યાન ધારાસભાપ્રવેશના મુદ્દા ઉપર કોંગ્રેસમાં ભાગલા પડ્યા અને દેશના કેટલાક ભાગોના હિંદુઓ અને મુસલમાનોના સંબંધો તંગ બન્યા. એટલે ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૪માં ઓપેન્ડિ-સાઈટિસના આણંધાર્યા ઓપરેશન પછી ગાંધીજી જ્યારે એમની મુદત પહેલાં જેલમાંથી છૂટ્યા, ત્યારે તેમણે જોયું કે દેશમાં રાજકીય પરિસ્થિતિ અને સામાન્ય વાતાવરણ એમની ધરપકડ વખતે હતાં તેના કરતાં પણ વધારે નિરુત્સાહ કરે એવાં હતાં. પરંતુ આ કારાવાસમાં એમના મન અને શરીરને આરામ લેવાની તક મળી હતી. આ સમય એમણે અભ્યાસ અને ચિંતનમાં ગાળ્યો હતો. પકડાતાં પહેલાંના મહિનાઓમાં એમનું મન અસ્વસ્થ રહેતું હતું તે જલદી સ્વસ્થ થઈ ગયું. એટલે તેમણે પોતાના મનની હમેશની શાંતિ અને ગંભીરતા પાછી મેળવી લીધી.

૧૯૨૨ના માર્ચ માસની શરૂઆતમાં ગાંધીજીએ પોતાની ધરપકડ થશે એવી અટકળ બાંધી હતી, એટલું જ નહીં પણ એમણે એ ધરપકડને રાહતની લાગણી સાથે લગભગ આવકારી હતી. ૧૯૨૨ના માર્ચની ૭મીના એક પત્રમાં તેઓ ટી. પ્રકાશમને લખે છે : “મારે કાને એવી અફવાઓ સતત અથડાયા જ કરે છે કે મારા દિવસો હવે ભરાઈ ગયા છે, અને મને એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે સાત જ દિવસની અંદર મારા માથા ઉપરનો બોજો ઉઠાવી લેવામાં આવશે” (પા. ૧૭). પકડાયા પછી સી. એફ. ઍન્ડ્રૂઝ ઉપરના પત્રમાં એમણે લખ્યું હતું : “આખરે મને શાંતિ મળી ગઈ છે. એ મળવાની જ હતી” (પા. ૮૭). વળી મથુરાદાસ ત્રિકમજીને એમણે લખ્યું હતું : “મારી શાંતિનો પાર નથી” (પા. ૮૮). ગાંધીજીની આંતરિક શક્તિ ઉપરના ભારે બોજનું કારણ કદાચ એમને સતત શારીરિક શ્રમ વેઠવો પડતો હતો એ નહોતું પરંતુ કાબૂ બહાર જતી દેખાતી પરિસ્થિતિમાં એમને સાચા નિર્ણયો લેવા પડતા હતા એ હતું. શાંતિ રાખવા માટે વારંવાર દર્દભરી આપીલો કરવા છતાં દેશના કેટલાયે ભાગોમાં હિંસા ફાટી નીકળી એનાથી તેઓ ઘણા જ બેચેન બની ગયા. અદાલતમાં એમના ઉપર કામ ચાલ્યું ત્યારે આ હત્યાકાંડોની જવાબદારી એમણે તરત જ પોતાને માથે વહોરી લીધી. ન્યાયાધીશને એમણે કહ્યું : “આ બાબત ઉપર ઊંડો વિચાર કર્યા પછી, તેના ચિંતનમાં રાતોની રાતો ગાળ્યા પછી અને મારું મન બરાબર તપાસ્યા પછી હું એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે ચૌરીચૌરાના રાક્ષસી હત્યાકાંડ અથવા તો મુંબઈના ગાંડા અત્યાચારો સાથે મારે કશી લેવાદેવા નથી એમ કહેવું મારે માટે અશક્ય છે” (પા. ૧૦૬). પરંતુ લોકોના ગાંડપણથી તેમને થયેલી વ્યથા, સરકારનાં દુષ્કૃત્યોથી તેમને થયેલી ઊંડી વ્યથા કરતાં સહેજ પણ ઓછી નહોતી. પોતાના મનની સ્થિતિ સમજાવતાં ન્યાયાધીશને એમણે કહ્યું તેમ, એમને બે અનિષ્ટો વચ્ચે પસંદગી કરવાની હતી : “કાં તો મારે મારા દેશને પારાવાર નુકસાન કરી રહેલી રાજ્યપદ્ધતિને વશ થવું રહ્યું, નહીં તો મારે મુખેથી દેશની વાસ્તવિક સ્થિતિ વિષે સાંભળ્યા પછી મારા દેશબંધુઓનો પિત્તો ઊછળે એનું જોખમ ખેડવું રહ્યું” (પા. ૧૦૬). પોતાનું લેખિત નિવેદન વાંચતાં પહેલાં કરેલું મૌખિક નિવેદન પૂરું કરતાં તેમણે કહ્યું હતું : “. . . મારો એકશર હું પૂરો વાંચી રહું તે પહેલાં, એક સમજુ માણસને

આટલું ભારે જોખમ ખેડવા પ્રેરે એવું શું શું મારા હૈયામાં વલોવાઈ રહ્યું હોવું જોઈએ તેની ઝાંખી કદાચ તમને થશે” (પા. ૧૦૬-૭). ભાવિ બનાવો વિષેનો એમનો ભય સાચો પડેલો જોઈ તેમનું મસ્તક શરમથી નમી પડ્યું : “મને અત્યારે સત્યનો જોટલો ખ્યાલ છે તેટલો વર્ષ પહેલાં નહોતો. અને અત્યારે મારી અલ્પતા મને લાગે છે તેટલી એક વર્ષ પહેલાં નહોતી લાગતી” (પા. ૮૧).

પરંતુ ગાંધીજી આમ કંઈ હારી ગયા નહોતા. ફેબ્રુઆરી માસના પ્રારંભમાં ચૌરીચૌરામાં લોકોએ આચરેલી હિંસા પછી, બારડોલી તાલુકામાં શરૂ કરવા ધારેલું સવિનયભંગનું આંદોલન અનિશ્ચિત મુદત માટે થંભાવી દેવામાં આવ્યું, એટલે ગાંધીજીની માન્યતા પ્રમાણે હવે મુખ્ય કાર્ય અસહકારના કાર્યક્રમમાં રહેલાં રચનાત્મક કાર્યો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનું અને એ રીતે સવિનયભંગને માટે જરૂરી વાતાવરણ ઊભું કરવાનું હતું. પત્રો અને લેખોમાં એમણે લોકોને પોતાની ધરપકડ થતાં સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવવા અનુરોધ કર્યો અને પોતાના કારાવાસ દરમ્યાન રચનાત્મક કાર્યક્રમને ઉત્સાહપૂર્વક આગળ ધપાવવા સૌને શિખામણ આપી. સામુદાયિક સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખવા અંગે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ કરેલા બારડોલીના ઠરાવોના ટીકાકારોને ઉદ્દેશીને તેમણે ખાસ લેખો લખ્યા અને તેમને વિનંતી કરી કે કેવળ નીતિ તરીકે સ્વીકારાયેલી અહિંસાના હાર્દને તમે પૂરા દિલથી સ્વીકારી લો. તેમણે કહ્યું : “શક્તિમાન માણસ બળપૂર્વક અહિંસા બતાવે એવી આપણી અહિંસા ન હોય તે સમજાય, પણ તેમાં સચ્ચાઈ તો હોવી જ જોઈએ” (પા. ૨૧).

મુકદ્દમો બ્રિટિશ શાસનના નૈતિક પ્રતિવાદન સામે પડકાર ફેંકવાની એક તક હતી અને આ પડકાર ગાંધીજીએ જુસ્સાપૂર્વક અને પૂરી તાકાતથી ફેંક્યો. એક લેખિત નિવેદન કરી એમણે સમજાવ્યું કે “એક ચુસ્ત રાજનિષ્ઠ અને સહકારી શહેરી મટીને આજે હું એક કટ્ટો રાજદ્રોહી અને અસહકારી શા સારુ બન્યો છું” (પા. ૧૦૭). દક્ષિણ આફ્રિકામાં પહેલેથી જ એમને એ વાત સમજાઈ ગઈ હતી કે પોતે હિંદી હોવાને કારણે તેમને એક મનુષ્ય તરીકેના કોઈ અધિકારો હતા નહીં (પા. ૧૦૭). તેમ છતાં તેમણે માન્યું હતું કે મૂળમાં મોટે ભાગે જે સારી જ છે એવી શાસનપ્રણાલીની આ તો વિકૃતિ માત્ર છે. જાહેર જીવનનાં પચીસથી વધારે વર્ષ સુધી એમણે આ શ્રદ્ધાને આધારે કામ કર્યું. પહેલો આંચકો સેલેટ એક્ટના રૂપમાં ૧૯૧૮માં આવ્યો. તે પછી જલિયાંવાલા બાગના હત્યાકાંડનો જ્યારે સરકારી રાહે બચાવ કરવામાં આવ્યો, અને ખિલાફતના મુદ્દા ઉપર હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોને આપેલા વચનનો જ્યારે સામ્રાજ્યની સરકારે ભંગ કર્યો, ત્યારે બ્રિટિશ સરકારની ઈમાનદારીમાંથી ગાંધીજીનો વિશ્વાસ સદંતર ઊઠી ગયો. હવે આ અનુભવ ધ્યાનમાં રાખી એમને જ્યારે બ્રિટિશ સંબંધ વિષે વિચારવાની ફરજ પડી ત્યારે એમને નાછૂટકે એ અનુમાન પર આવવું પડ્યું કે બ્રિટિશ હકૂમતે “રાજદ્રારી તેમ જ આર્થિક બંને દૃષ્ટિએ હિંદને તે અગાઉ કદી નહોતું તેટલું લાચાર જ કરી મેલ્યું છે” (પા. ૧૦૮). એમણે કહ્યું : “ઈશ્વર જેવો કોઈ માલિક જો દુનિયાને માથે હોય તો તેના દરબારમાં ઈંગ્લેંડને તેમ જ હિંદુસ્તાનનાં આ બધાં શહેરોમાં વસનારાઓને બેઠને આ ગુનાને માટે — ઈતિહાસમાં કદાચ જેની જોડ ન મળી શકે એવા આ માનવજાતિ સામેના ગુનાને માટે જવાબ દેવો પડશે” (પા. ૧૦૯). એમણે કહ્યું કે કોઈ વ્યક્તિગત રાજ્યકર્તા સામે મને કશો વેરભાવ નથી, “પણ જે સરકારે અગાઉના બીજા કોઈ પણ રાજ્યતંત્ર કરતાં સરવાળે હિંદુસ્તાનનું અહિંત જ વધારે કર્યું છે તેની સામે અપ્રીતિ થવી એને તો હું સદ્ગુણ જ સમજું છું” (પા. ૧૧૦). નિવેદન પૂરું કરતાં એમણે ન્યાયાધીશના અંતરાત્માને આ પ્રમાણે અપીલ કરી : “જજ સાહેબ! આપને માટે એટલો

જ માર્ગ ખુલ્લો છે કે જે કાયદાનો અમલ કરવાનું તમને સોંપવામાં આવ્યું છે તે કાયદો જ ખરું જોતાં દુષ્ટ છે અને હું વસ્તુતઃ નિર્દોષ છું એમ જો તમે માનતા હો તો તમારે તમારી જગ્યાનું રાજીનામું આપી દેવું ને એ રીતે પાપની ભાગીદારીમાંથી નીકળી જવું. આથી ઊલટું, જે તંત્ર અને જે કાયદો ચલાવવામાં તમે અત્યારે મદદ કરી રહ્યા છો તે હિંદની પ્રજાને સારું હિતકર છે અને તેથી મારી પ્રવૃત્તિ જાહેર હિતને નુકસાન કરનારી છે એવો જો તમારો વિશ્વાસ હોય તો તમને ઘટે છે કે તમારે મને સખતમાં સખત સજા દેવી” (પા. ૧૧૦).

જેલમાં ગાંધીજીએ આ શાસનતંત્ર સામેની પોતાની લડત એક જુદી ભૂમિકા પર ચાલુ રાખી. જેલજીવનના સામાન્ય નિયમોને તો તેઓ રાજીખુશીથી તાબે થયા, પરંતુ સત્તાવાળાઓનાં જે કાર્યો એક કેદી તરીકેના એમના અધિકારોનો ભંગ કરતાં લાગ્યાં અથવા જેમાં માનવતાના સિદ્ધાંતોનો અનાદર થતો જણાયો તે દરેક સામે એમણે વાંધો ઉઠાવ્યો. યરવડા જેલમાંથી હકીમ અજમલખાનને ઉદ્દેશીને એમણે લખેલો પહેલો જ પત્ર સરકારે અટકાવ્યો. એટલે એના વિરોધમાં ગાંધીજીએ અધિકારીઓને જણાવ્યું કે એક કેદી તરીકે અમુક દિવસોને અંતરે પત્રો લખવાનો મને જે અધિકાર છે તેનો ઉપયોગ નહીં કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે. પોતાની પસંદગીનાં માસિકો અને સામયિકો મગાવવાની પણ ના પાડવામાં આવી એટલે ગાંધીજીએ જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને લખ્યું કે આવી મનાઈઓને હું “ન્યાયાધીશે મને જે સજા કરી તેના ઉપરાંત થતી સજા માનું છું” (પા. ૧૫૩). અને વધારામાં એમણે કહ્યું: “પણ યોગ્ય હોય યા અયોગ્ય, મારી એવી માન્યતા છે કે કેદી તરીકે પણ મને કેટલાક અધિકારો છે. . . . હું કશી મહેરબાની નથી માગતો, અને ઈન્સ્પેક્ટર જનરલને એમ લાગતું હોય કે કોઈ પણ વસ્તુ અથવા સગવડ મહેરબાનીની રાહે મને આપવામાં આવી છે તો તે પાછી ખેંચી લેવામાં આવે એમ હું માગું છું” (પા. ૧૫૩). એમને જેલમાં મળવા આવનારાઓની બાબતમાં સત્તાવાળાઓએ જે વ્યવહાર કર્યો એનાથી ગાંધીજીને વળી વધારે દુઃખ થયું. મુલાકાતો માટે જે અરજીઓ આવતી તેના ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપાતું નહીં. આ વાત એટલી હદે પહોંચી કે ગાંધીજીને વિરોધ કરવાની ફરજ પડી: “. . . હું કોની મુલાકાત લઈ શકું ને કોની ન લઈ શકું એ વાત મારે જાણવી જોઈએ, કે જેથી નિરાશા કે અપમાન થવાનો પ્રસંગ પણ ટાળી શકાય.” અને “સ્વમાનને વિષે હું જે વિચારો ધરાવું છું તે જ સરકારથી બની શકે તો સમજી લે અને તેની કદર કરે એમ હું ઇચ્છું છું.” એ પત્ર પૂરો કરતાં એમણે લખ્યું: “એટલે સરકાર આ પત્રનો સત્વર, સીધો અને ગેરમુત્સદ્દી જવાબ આપે એવો મારો આગ્રહ છે” (પા. ૧૫૧).

બીજા મુદ્દાઓ ઉપર પણ જેલના સત્તાવાળાઓ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાના અને જેલના વહીવટમાં વધારે સમજદારી દાખવવા અપીલ કરવાનો ગાંધીજીને મોકો મળ્યો હતો. એક કેદી તરીકે ખાસ વર્ગની જે સુવિધાઓ પોતે ભોગવતા હતા તે સખત મજૂરીની સજા પામેલા બીજા રાજદ્રારી કેદીઓને પણ મળે એવી એમની ઇચ્છા હતી. એટલે એમણે કહ્યું કે જે રીતે મને મારી પસંદગીનો ખોરાક મળે છે તે જ રીતે અબદુલ ગની નામના કેદીને એની મરજી મુજબનો ખોરાક લેવા દેવો જોઈએ. પરંતુ જેલના વહીવટમાં એમણે માનવતાને નામે જે સૌથી આગ્રહભરી દરમ્યાનગીરી કરી તે તો મૂળથી પેટાના કેદીઓ માટેની હતી. એમની માગણી એવી હતી કે આ કેદીઓને મળીને તેમને સમજાવવું કે તેમણે જેલના નિયમો પાળવા, અને એ નિયમોના ભંગ બદલ ફટકાની સજા ફરમાવવાની સત્તાવાળાઓને ફરજ ન પાડવી. પોતાના એક પત્રમાં ગાંધીજીએ એવો પણ ઈશારો કર્યો હતો કે ફટકાની સજા ફરીથી થતી અટકાવવા માટે જે પોતાની

લાગવગ નહીં વાપરવા દેવામાં આવે તો પોતાને ઉપવાસ કરવાની ફરજ પડશે. ગવર્નરને આ ધમકી રુચી નહીં. તેમ છતાં એમણે ગાંધીજીની વાત માની, અને ગમે તે કહીએ પણ આ બાબતમાં પરિણામ સારું જ આવ્યું.

સત્તાવાળાઓ સાથે ચાલેલો આ પત્રવ્યવહાર જોકે વિપુલ હતો, છતાં એ જ કંઈ ગાંધીજીનો મુખ્ય રસનો વિષય નહોતો. જેલમાં જે ફરજિયાત આરામ મળ્યો તેને તેમણે મુખ્યત્વે વાંચવા માટેની અને પોતાની બૌદ્ધિક ભૂખ સંતોષવાની એક તક માની. ૧૯૨૨ અને ૧૯૨૩નાં વર્ષો દરમ્યાન જેલમાં એમણે જે ડાયરી લખી છે (પા. ૧૩૫-૪૫ અને ૧૬૯-૭૯) તેમાં એમના વાચનની વિગતો પણ છે. એમાં દેખાતું વૈવિધ્ય, ઝડપ અને ઊંડાણ જોઈને યુનિવર્સિટીના ભલભલા મહેનતુ વિદ્યાર્થીને પણ અદેખાઈ થાય એમ છે. એમણે વાંચેલાં પુસ્તકોની યાદીમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનાં પુસ્તકો ઉપરાંત નીચેના જેવાં અપેક્ષા બહારનાં પુસ્તકોનો પણ સમાવેશ થાય છે : ગિબનકૃત હિસ્ટરી ઓફ ધ ડિક્લાઇન એન્ડ ફોલ ઓફ ધ રોમન એમ્પાયર, કિપલિંગ-કૃત ધ ફાઇવ નેશન્સ, બેરેક-રૂમ બેલાડ્ઝ અને ધ સેકન્ડ જંગલ બુક, જુલે વર્નકૃત ડ્રોપ્ડ ફ્રોમ ધ ક્લાઉડ્ઝ, મેકોલેકૃત લેઝ ઓફ એન્શિયન્ટ રોમ, અને શોકૃત મેન એન્ડ સુપરમેન.

જેલમાં ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ યાદ કરવાની અને લખી નાખવાની તક મળી. તેઓ જેલમાંથી બહાર આવ્યા ત્યાં સુધીમાં તેમણે ત્રીસેક પ્રકરણો લખી કાઢ્યાં હતાં, જે પાછળથી નવજીવન અને યંગ ઇન્ડિયામાં લેખમાળા રૂપે પ્રસિદ્ધ થવાનાં હતાં.

જેલમાં એમણે ઘણું વાંચ્યું અને ઘણું લખ્યું, છતાં એ ઉપરથી કોઈએ એમ ન માનવું કે તેઓ ત્યાં કેવળ એકાંતવાસ ગાળતા હતા. એમને તમામ માનવપ્રાણીઓ અને તેમના કામકાજમાં સાહજિક રસ હતો, એટલે એમણે પોતાનાં આંખકાન ઉઘાડાં રાખી જેલજીવનનું એવી બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું કે એને પરિણામે તેઓ ત્યાંથી છૂટ્યા પછી જેલના અધિકારીઓ, પોતાના ઉપર દેખરેખ રાખનારા વોર્ડરો અને જેલના સામાન્ય વાતાવરણના અનુભવોનાં તાદૃશ વર્ણનો એઓ લખી શક્યા.

જે વ્યક્તિ હમેશાં બીજાઓની ચિંતા કર્યા કરતી હતી એનું ચિત્ર, શસ્ત્રક્રિયાની ફરજ પાડતી એની ગંભીર માંદગીના વર્ણન વિના અધૂરું રહે તેમ છે. આ વખતનું એમનું સમગ્ર વલણ અને વર્તન, એમની “ઉદારતા, ક્ષમા, પરોપકારની વૃત્તિ અને સામાન્ય મનુષ્યને અગમ્ય એવો પ્રેમનો ધોધ” એ બધું શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ એક નિવેદનમાં સારી રીતે વર્ણવ્યું છે. એ નિવેદન આ મહાન નેતાનું “નિર્મળ અંતઃકરણ અને સ્વમાનને વિષે આવી તીવ્ર લાગણી” (પા. ૧૮૨) સ્પષ્ટ કરે છે.

ગાંધીજી ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરીની પમીએ જેલમાંથી છૂટ્યા. “ડૂ પિયર્સનના પ્રશ્નોના ઉત્તર” (પા. ૧૮૯-૯૨)માં સમજાવ્યા પ્રમાણે, એકાંતમાં રહીને ચિંતન કર્યા પછી ધર્મ, રાજકારણ અને આધુનિક સંસ્કૃતિ વિષેના એમના અગાઉના વિચારો દૃઢ થયા હતા. પરંતુ એમ લાગતું હતું કે ૧૯૨૦-૨૧માં દેશ એમનો સંદેશો ઝીલવા જેટલો તૈયાર હતો તેટલો ૧૯૨૪માં નહોતો. ૭મી ફેબ્રુઆરીએ મહમદઅલીને લખેલા એક પત્રમાં એમણે જણાવ્યું : “દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિથી હું બહુ ઓછો વાકેફ છું એ વાત સાચી. પણ મને એટલી તો ખબર છે કે બારડોલીના ઠરાવ વખતે દેશની સામે પ્રશ્નો જેટલા વિકટ હતા તેના કરતાં આજે તે વધારે વિકટ છે” (પા. ૧૮૪). અસહકારના આંદોલન દરમ્યાન દૃઢ બનેલી હિંદુમુસ્લિમ એકતા વારંવાર થયેલાં કોમી રમખાણોના આઘાતોથી પડી ભાંગશે એવો ભય હતો, અને ખુદ અસહકારનો સિદ્ધાંત કોંગ્રેસે, પોતાના સભ્યોને ધારાસભાઓમાં જવાની છૂટ આપીને ત્યજી દીધો હતો. આ

સભ્યોએ મોતીલાલ નેહરુ અને સી. આર. દાસ જેવા પીઠ નેતાઓની આગેવાની નીચે કોંગ્રેસની અંદર “સ્વરાજ્ય પાર્ટી” નામનો એક નવો પક્ષ સ્થાપ્યો હતો. અને બીજાઓ, જેઓ નાફેરવાદીઓ કહેવાતા હતા તેઓ, આ સભ્યોનો સખત વિરોધ કરી રહ્યા હતા. સ્વરાજ્ય પાર્ટીના નેતાઓ માટે ગાંધીજીને એટલું બધું માન હતું કે એમની સાથેનો તેમનો સંબંધ તોડી નાખવાનું બને એમ નહોતું. એટલે એમના કાર્યક્રમ વિષે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરતાં પહેલાં ગાંધીજીએ પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવામાં સારો એવો સમય લીધો. આખરે જ્યારે એમણે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો, ત્યારે સ્વરાજ્યવાદી કાર્યક્રમ પ્રત્યે એમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નાપસંદગી દર્શાવી અને કહ્યું કે આ કાર્યક્રમે દેશની સ્વરાજ્ય તરફની કૂચને ધીમી પાડી છે અને એણે અપનાવેલી સરકારી કામોમાં વિઘ્નો નાખવાની નીતિમાં હિંસાની ગંધ આવે છે (પા. ૪૦૧-૫). તેમ છતાં ધારાસભાપ્રવેશને એમણે એક સિદ્ધ થયેલી બીના તરીકે, એક અનિવાર્ય અનિષ્ટ સમજીને સ્વીકારી લીધી અને કોંગ્રેસમાં પડેલા બે પક્ષો વચ્ચે સહકાર પેદા કરવાના પ્રયાસોમાં પોતે મંડયા રહ્યા.

જેલમાંથી છૂટયા પછી તરત જ ગાંધીજીને અન્ય પ્રાદેશિક ઘટનાઓ ઉપર પણ ધ્યાન આપવું પડ્યું. આ ઘટનાઓ મુખ્યત્વે ત્રણ હતી : (૧) ત્રાવણકોરનો વાઈકોમ સત્યાગ્રહ, જેમાં એક હિંદુ મંદિર તરફ જવાના માર્ગો વાપરવાનો અસ્પૃશ્ય કોમોને અધિકાર મળે તેની માગણી હતી; (૨) પંજાબમાં ગુરુદ્વારાઓની સુધારણા માટે શીખોએ કરેલું આંદોલન; અને (૩) નાભા નરેશ સામે સરકારે લીધેલાં પગલાંનો વિરોધ. પરંતુ સત્યાગ્રહના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને આધારે આ ઘટનાઓ વિષે પોતાના વિચારો વ્યવસ્થિત કરી વ્યક્ત કરવાનું ગાંધીજીને સરળ લાગ્યું. (પા. ૨૨૧-૭, ૪૨૩-૬ અને ૪૫૬-૬૦).

યંગ ઇન્ડિયા અને નવજીવનનું તંત્રીપદ ફરીથી હાથમાં લેતાં એમણે પોતાની રાજકીય પ્રવૃત્તિના પાયમાં રહેલી આધ્યાત્મિકતાનું પુનરુચ્ચારણ કરવાની પ્રથમ તક લીધી. તા. ૩-૪-૧૯૨૪ના “યંગ ઇન્ડિયાના વાચકોને” નામના લેખમાં એમણે કહ્યું : “મારી પાસે કોઈ નવો કાર્યક્રમ નથી. . . . હું તો હિંદના સ્વાતંત્ર્યને માટે જીવું છું અને તેને માટે જ મરીશ, કારણ એમ કરવામાં સત્યનું આચરણ રહેલું છે. સ્વતંત્ર હિંદ જ સાચા ઈશ્વરને પૂજી શકે. . . . પણ મારી સ્વદેશભક્તિ બીજા દેશની સેવાને બાતલ નથી કરતી; એમાં બીજા દેશને હાનિ કરવાપણું તો રહેલું જ નથી, એટલું જ નહીં પણ સૌને સાચો લાભ કરવાપણું જ રહેલું છે” (પા. ૩૩૧). એ જ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “મારું કાર્ય” એ નામના બીજા લેખમાં આ જ વાત એમણે વધારે ભારપૂર્વક કહી છે : “મારી રાષ્ટ્રસેવા શરીરના બંધનમાંથી આત્માને મુક્ત કરવાની તાલીમનો એક ભાગ જ છે. અને એ રીતે મારી સેવા એ કેવળ સ્વાર્થી કહી શકાય. મને પૃથ્વીના નશ્વર રાજ્યની સ્પૃહા નથી, મારો તો સ્વર્ગનું રાજ્ય — એટલે મોક્ષ — મેળવવાનો પ્રયાસ છે. . . . એટલે મારી સ્વદેશભક્તિ એ મારે માટે શાશ્વત સ્વરાજ્ય અને શાંતિના દેશ તરફની મજલમાં એક વિસામો છે. એટલે સમજાશે કે મારે માટે ધર્મ વિના રાજકાજ નથી. રાજકાજ એ ધર્મનું સાધન છે. ધર્મ વિનાનું રાજકાજ ગળાનો ફાંસો છે, કારણ તેથી આત્મા હણાય છે” (પા. ૩૩૮-૯). અને એમને માટે, ધર્મ એટલે હિંદુ ધર્મ જ નહીં “પરંતુ હિંદુ ધર્મથી પણ પર એવો ધર્મ જે જગતના બધા ધર્મોના પાયમાં રહેલા મૂળભૂત સત્યનો ધર્મ છે” (પા. ૧૯૦). સત્ય અને અસત્યનો ભેદ દર્શાવતા મુદ્દાઓની યાદી (પા. ૧૩૮-૯) અને બોહ્મનમાંથી કરેલા ઉતારા (પા. ૧૪૨), મોક્ષ અને સ્વર્ગ વિષેની નોંધની (પા. ૩૪૯) માફક એમના

ચિતનનું ઊંડાણ દર્શાવે છે અને જેમ બાહ્ય જીવનમાં તેમ અંતરના ઊંડાણમાં પણ સ્વચ્છ રહેવા પોતે કેટલા જગત હતા તેનો ખ્યાલ આપે છે. એસ્થર મેનનને એના લગ્નપ્રસંગે લખતાં (પા. ૧૯-૨૦), એમણે સાદી અને સરળ ભાષામાં પરંપરાગત હિંદુ ધર્મની કલ્પના સમજાવી છે. એમના કહેવા પ્રમાણે ધર્મના આચરણથી મોક્ષ મળે છે, અને સ્વતંત્રતાનું મૂળ જવાબદારી એટલે કે કર્તવ્યની ભૂમિમાં પોષાય છે. સત્યમાંની અને એ સત્યના પ્રામાણિક શોધકોને દેખાતાં એનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાંની એમની આ આસ્થા એમના આખા જીવન દરમ્યાનની જાહેર પ્રવૃત્તિઓની આધ્યાત્મિક આધારશિલા બની રહી હતી. અને ટ્રાન્સવાલના એક ખ્રિસ્તી મિત્રને લખેલા એક પત્રમાં પણ એમણે આ જ સૂર કાઢ્યો છે : “મારે કશો સ્વાર્થ સાધવાનો નથી, તેમ કશી દુન્યવી મહત્ત્વાકાંક્ષા પાર પાડવાની નથી. જીવનનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ ઈશ્વરનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનો છે. અને જીવન અને તેના અનુભવો વિષે હું જેમ જેમ વધારે સમજતો જાઉં છું તેમ તેમ મને દેખાય છે કે પ્રભુનો પ્રકાશ દરેક જણને એક જ માર્ગે મળતો નથી . . .” (પા. ૨૫૯).

વાચકોને સૂચના

ગુજરાતી લખાણ ફરીથી પ્રગટ કરતી વખતે મૂળને વધુમાં વધુ વફાદાર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. મુદ્રણના દેખીતા દોષો દૂર કરવામાં આવ્યા છે. અને મૂળ લખાણમાં સંક્ષિપ્ત હોય તેવા શબ્દો આખા લખવામાં આવ્યા છે. નામો કે શબ્દોની જુદી જુદી જોડણી સુધારવામાં આવી છે.

મોટા કોંસમાં આપેલી પ્રાસ્તાવિક નોંધો તથા લેખોની અંદર આપેલી તેવા જ કોંસમાં મૂકેલી સામગ્રી સંપાદકોએ લખેલી છે. મૂળમાં આવતા ગોળ કોંસો કાયમ રાખવામાં આવ્યા છે. ગાંધીજીએ ટાંકેલાં ભાષણો, અવતરણો વગેરેનાં મૂળ લખાણો હાંસિયો છોડી ચાલુ ટાઈપમાં જ છાપવામાં આવ્યાં છે. ગાંધીજીના શબ્દોમાં ન હોય તેવાં લખાણો, ભાષણો તથા અદાલતના કામકાજ વગેરેના પરોક્ષ હેવાલો ચાલુ ટાઈપ અને ચાલુ માપમાં પણ પાતળા લેડમાં, એટલે કે લીટીઓ વચ્ચે ચાલુ અંતર કરતાં ઓછું અંતર રાખીને છાપ્યાં છે.

અંગ્રેજી અને હિંદી લખાણનો તરજુમો, અસલ લખાણને વફાદાર રહીને, સરળતાથી સમજી શકાય તે રીતે કરવામાં આવ્યો છે.

લખાણની તારીખ, ઉપલબ્ધ હોય અથવા અનુમાનથી નક્કી કરેલી હોય ત્યાં પાનાને મથાળે જમણા હાથ પરના ખૂણામાં દર્શાવવામાં આવી છે. જે મૂળ લખાણ તારીખ વિનાનું મળ્યું હોય તો અનુમાનથી નક્કી કરેલી તારીખ, જરૂર મુજબ કારણો સાથે મોટા કોંસમાં આપવામાં આવી છે. લખાણને અંતે લખાણનાં મૂળ તથા તારીખ આપવામાં આવ્યાં છે. એ તારીખ લખાણની પ્રસિદ્ધિની તારીખ છે. ગાંધીજીનાં જે લખાણો તારીખ વિનાનાં હોય અથવા જેની તારીખ ખાસ સંજોગો પ્રમાણે નક્કી થઈ શકી ન હોય તે પ્રગટ થયાની તારીખો પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યાં છે.

સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથાનો ઉલ્લેખ એ ગ્રંથની જુદી જુદી આવૃત્તિનાં જુદાં જુદાં પાનાંને લક્ષમાં લેતાં તે ગ્રંથના ભાગ અને પ્રકરણ પૂરતો મર્યાદિત છે.

મૂળ લખાણના ટૂંકાક્ષરી ઉલ્લેખોમાં એસ. એન. એટલે સાબરમતી સંગ્રહાલય, અમદાવાદના ઉપલબ્ધ દસ્તાવેજો; જી. એન. એટલે ગાંધી સ્મારક નિધિ અને સંગ્રહાલય, નવી દિલ્હીના દસ્તાવેજો; સી. ડબલ્યુ. એટલે “ક્લેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ મહાત્મા ગાંધી”એ છૂટક વ્યક્તિઓ પાસેથી મેળવેલા પત્રો.

આ ગ્રંથને પ્રસ્તુત હોય તેવી સામગ્રી પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે. લખાણોના આધારરૂપ સાહિત્યની યાદી તથા આ ગ્રંથ જે સમયને આવરે છે તેની તારીખવાર નોંધ ગ્રંથના અંતભાગમાં આપવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથમાં મૂળ અંગ્રેજી લખાણની જગ્યાએ, ગાંધીજીએ જાતે લખ્યા હોય એવા લેખો મૂળ ગુજરાતી તરીકે સામેલ કર્યા છે. એ લેખોની ક્રમસંખ્યા નીચે આપી છે :

૮૦(૧), ૯૮(૧), ૯૯, ૨૧૦, ૩૧૮.

ત્રણગુસ્વીકાર

આ પુસ્તકની સામગ્રી માટે અમે સાબરમતી આશ્રમ સંરક્ષક તથા સ્મારક ટ્રસ્ટ અને સંગ્રહાલય, નવજીવન ટ્રસ્ટ અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય, અમદાવાદ; ગાંધી સ્મારક નિધિ અને સંગ્રહાલય, અને નેશનલ આર્કાઇવ્ઝ ઓફ ઇન્ડિયા, નવી દિલ્હી; મુંબઈની મહારાષ્ટ્ર સરકારનું ગૃહખાતું; શ્રી છગનલાલ ગાંધી, અમદાવાદ; શ્રી નારણદાસ ગાંધી, રાજકોટ; શ્રી નારાયણ દેસાઈ, બારડોલી; શ્રીમતી રાધાબહેન ચૌધરી, કલકત્તા; તથા નીચેનાં પુસ્તકોના પ્રકાશકોના આભારી છીએ : બાલપોથી, બાપુના પત્રો-૪ : મણિવ્રહેન પટેલને, બાપુની પ્રસાદી, ધ ડ્રિન્ક એન્ડ ડ્રગ ફિલ્મ ઇન ઇન્ડિયા, માય ડિયર ચાઇલ્ડ, સેવન મન્યસ વિથ મહાત્મા ગાંધી, શ્રેયાર્થીની સાધના, સ્પીચીઝ એન્ડ રાઈટિંગ્સ ઓફ એમ. કે. ગાંધી, ધ સ્ટોરી ઓફ માય લાઈફ, ટ્રાયલ ઓફ ગાંધીજી, અને આ પુસ્તકમાંના મુકદ્દમાના દૃશ્યના ચિત્ર માટે શ્રી રવિશંકર એમ. રાવળ.

નીચેનાં વર્તમાનપત્રો તથા સામયિકોના પણ અમે આભારી છીએ : અમૃતબજાર પત્રિકા, બોમ્બે ક્રોનિકલ, ગુજરાતી, હિન્દુ, નવજીવન, સર્વલાઈટ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા અને યંગ ઇન્ડિયા.

સંશોધન અને સંદર્ભ ગ્રંથોની સગવડો માટે ઓલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટી પુસ્તકાલય, ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય, ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ વર્લ્ડ ઓફેર્સ પુસ્તકાલય, માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલયનો સંશોધન અને સંદર્ભ વિભાગ, નવી દિલ્હી; સાબરમતી સંગ્રહાલય અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય, અમદાવાદ; તેમ જ દસ્તાવેજો તૈયાર કરવામાં સહાય કરવા માટે માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલયનો ફોટોવિભાગ, નવી દિલ્હી અમારા આભારને પાત્ર છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	૫
વાચકોને સૂચના	૧૧
ઋણસ્વીકાર	૧૩
ચિત્રસૂચિ	૨૬
૧. કોંડા વેંકટપેય્યાને પત્ર (૪-૩-'૨૨)	૧
૨. મારી નિરાશા (૫-૩-'૨૨)	૪
૩. સ્વદેશી વિ૦ ખાદી (૫-૩-'૨૨)	૮
૪. મારી નોંધ (૫-૩-'૨૨)	૧૦
૫. પ્રસ્તાવના (૫-૩-'૨૨)	૧૪
૬. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર (૫-૩-'૨૨)	૧૫
૭. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર (૬-૩-'૨૨)	૧૬
૮. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર (૬-૩-'૨૨)	૧૬
૯. ટી. પ્રકાશમ્ને પત્ર (૭-૩-'૨૨)	૧૭
૧૦. ટી. પ્રકાશમ્ને તાર (૮-૩-'૨૨)	૧૮
૧૧. મગનલાલ ગાંધીને પત્ર (૮-૩-'૨૨)	૧૯
૧૨. એસ્થર મેનનને પત્ર (૮-૩-'૨૨)	૧૯
૧૩. અહિંસા (૯-૩-'૨૨)	૨૦
૧૪. ચૌરીચૌરા પછી (૯-૩-'૨૨)	૨૪
૧૫. નોંધ (૯-૩-'૨૨)	૨૫
૧૬. શિથિલતાનો નમૂનો (૯-૩-'૨૨)	૪૮
૧૭. પતંગનૃત્ય (૯-૩-'૨૨)	૪૯
૧૮. જો હું પકડાઉં — (૯-૩-'૨૨)	૫૧
૧૯. દેશભક્તની ધરપકડ (૯-૩-'૨૨)	૫૫
૨૦. પરદેશોમાં પ્રચાર (૯-૩-'૨૨)	૫૫
૨૧. સરકાર તરફના રદિયા (૯-૩-'૨૨)	૫૮
૨૨. જનતાને સંદેશો (૯-૩-'૨૨)	૬૪
૨૩. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર (૯-૩-'૨૨)	૬૪
૨૪. હજારીબાગ જેલમાં (૧૦-૩-'૨૨ કે તે પહેલાં)	૬૫
૨૫. મારી નોંધ (૧૦-૩-'૨૨ કે તે પહેલાં)	૬૭
૨૬. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર (૧૦-૩-'૨૨ કે તે પહેલાં)	૭૨
૨૭. મુંબઈના કોંગ્રેસ કાર્યાલયને તાર (૧૦-૩-'૨૨)	૭૩
૨૮. જમનાલાલ બજાજને તાર (૧૦-૩-'૨૨)	૭૩
૨૯. મગનલાલ ગાંધીને પત્ર (૧૦-૩-'૨૨)	૭૩

૩૦. પૌલ રિશારને પત્ર (૧૦-૩-'૨૨)	૭૪
૩૧. નૃ. ચિ. કેળકરને પત્ર (૧૦-૩-'૨૨)	૭૪
૩૨. ગોપાલ મેનનને પત્ર (૧૦-૩-'૨૨)	૭૫
૩૩. ડૉ. ભગવાનદાસને પત્ર (૧૦-૩-'૨૨)	૭૬
૩૪. એમ. આર. જયકરને પત્ર (૧૦-૩-'૨૨)	૭૭
૩૫. આશ્રમવાસીઓને સંદેશો (૧૦-૩-'૨૨)	૭૮
૩૬. એક વિનંતી (૧૦-૩-'૨૨)	૭૮
૩૭. અદાલતમાં મુકદ્દમો અને નિવેદન (૧૧-૩-'૨૨)	૭૯
૩૮. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક સાથે જ્વેલમાં મુલાકાત (૧૧-૩-'૨૨)	૮૦
૩૯. મુંબઈને સંદેશો (૧૧-૩-'૨૨)	૮૧
૪૦. હકીમજીને કાગળ (૧૨-૩-'૨૨)	૮૨
૪૧. કૃષ્ણદાસને પત્ર (૧૨-૩-'૨૨)	૮૫
૪૨. અબદુલ બારીને પત્ર (૧૨-૩-'૨૨ પછી)	૮૬
૪૩. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝને પત્ર (૧૩-૩-'૨૨)	૮૭
૪૪. ઊર્મિલાદેવીને પત્ર (૧૩-૩-'૨૨)	૮૭
૪૫. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર (૧૩-૩-'૨૨)	૮૮
૪૬. રેવાશંકર ઝવેરીને પત્ર (૧૩-૩-'૨૨)	૮૮
૪૭. જ્વેલમાં મુલાકાત (૧૪-૩-'૨૨)	૮૯
૪૮. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૧૬-૩-'૨૨)	૯૧
૪૯. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝને પત્ર (૧૭-૩-'૨૨)	૯૨
૫૦. એક સ્ત્રીમિત્રને પત્ર (૧૭-૩-'૨૨)	૯૩
૫૧. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર (૧૭-૩-'૨૨)	૯૩
૫૨. મણિલાલ ગાંધીને પત્ર (૧૭-૩-'૨૨)	૯૪
૫૩. કિશોરલાલ મશરૂવાળાને પત્ર (૧૭-૩-'૨૨)	૯૬
૫૪. બ. ફ. ભરૂયાને પત્ર (૧૮-૩-'૨૨ પહેલાં)	૯૬
૫૫. માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયનને મુલાકાત (૧૮-૩-'૨૨ પહેલાં)	૯૭
૫૬. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૧૮-૩-'૨૨)	૧૦૩
૫૭. ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન (૧૮-૩-'૨૨)	૧૦૩
૫૮. દેશને સંદેશો (૧૮-૩-'૨૨)	૧૧૩
૫૯. સાબરમતી જ્વેલમાંથી ખસેડાતી વખતના ઉદ્દગાર (૨૦-૩-'૨૨)	૧૧૪
૬૦. સી. રાજગોપાલાચારીને મુલાકાત (૧-૪-'૨૨)	૧૧૪
૬૧. વાઙ્મયી (૧૪-૪-'૨૨)	૧૧૫
૬૨. હકીમજીને પત્ર (૧૪-૪-'૨૨)	૧૨૧
૬૩. મુંબઈ સરકારને પત્ર (૧૨-૫-'૨૨)	૧૨૮
૬૪. હકીમ અજમલખાનને પત્ર (૧૨-૫-'૨૨)	૧૨૯
૬૫. યરવડા જ્વેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૧૨-૬-'૨૨)	૧૩૦
૬૬. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૫-૧૦-'૨૨)	૧૩૧

૬૭. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૧૪-૧૦-'૨૨)	૧૩૩
૬૮. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૨૦-૧૨-'૨૨)	૧૩૩
૬૯. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૨૦-૧૨-'૨૨)	૧૩૪
૭૦. જેલ ડાયરી, ૧૯૨૨	૧૩૫
૭૧. જેલમાં મુલાકાત (૨૭-૧-'૨૩)	૧૪૫
૭૨. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૪-૨-'૨૩)	૧૪૫
૭૩. મેજર ડબલ્યુ. જોન્સને પત્ર (૧૦-૨-'૨૩)	૧૪૭
૭૪. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૧૨-૨-'૨૩)	૧૪૮
૭૫. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૧૨-૨-'૨૩)	૧૪૯
૭૬. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૨૩-૨-'૨૩)	૧૫૦
૭૭. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૨૩-૨-'૨૩)	૧૫૨
૭૮. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૨૫-૩-'૨૩)	૧૫૨
૭૯. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૧૬-૪-'૨૩)	૧૫૪
૮૦. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૧૬-૪-'૨૩)	૧૫૫
૮૦(૧). તંદુરસ્તી વિષે નિવેદન (૧૭-૪-'૨૩)	૧૫૬
૮૧. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૨૬-૪-'૨૩)	૧૫૬
૮૨. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૧-૫-'૨૩)	૧૫૮
૮૩. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૨૮-૬-'૨૩)	૧૫૮
૮૪. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૨૯-૬-'૨૩)	૧૫૯
૮૫. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૯-૭-'૨૩)	૧૬૦
૮૬. એફ. સી. ગ્રિક્લિશને પત્ર (૧૭-૭-'૨૩)	૧૬૨
૮૭. એફ. સી. ગ્રિક્લિશને પત્ર (૨૪-૭-'૨૩)	૧૬૩
૮૮. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૧૪-૮-'૨૩)	૧૬૩
૮૯. મુંબઈના ગવર્નરને પત્ર (૧૫-૮-'૨૩)	૧૬૫
૯૦. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૬-૯-'૨૩)	૧૬૬
૯૧. મહમદઅલીને સંદેશો (૧૦-૯-'૨૩)	૧૬૭
૯૨. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૧૨-૧૧-'૨૩)	૧૬૭
૯૩. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકને પત્ર (૧૨-૧૧-'૨૩)	૧૬૯
૯૪. જેલ ડાયરી, ૧૯૨૩	૧૬૯
૯૫. વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીને મુલાકાત (૧૨-૧-'૨૪)	૧૭૯
૯૬. કર્નલ મેડકને પત્ર (૧૨-૧-'૨૪)	૧૭૯
૯૬(૧). ના. શાસ્ત્રીચારનું મુલાકાત વિષેનું નિવેદન (૧૩-૧-'૨૪)	૧૮૦
૯૭. દેશને સંદેશો (૧૪-૧-'૨૪)	૧૮૩
૯૮. બૉમ્બે ક્રોનિકલને મુલાકાત (૧૯-૧-'૨૪)	૧૮૩
૯૮(૧). મહાત્માજીની મુલાકાત (૨૬-૧-'૨૪)	૧૮૩
૯૯. દિલીપકુમાર રોયને મુલાકાત (૨-૨-'૨૪)	૧૮૬
૧૦૦. યુગધર્મને મુલાકાત (૫-૨-'૨૪ પહેલાં)	૧૮૯

૧૦૧. ડૂ પિયર્સનના પ્રશ્નોના ઉત્તર (૫-૨-'૨૪ પછી)	૧૮૯
૧૦૨. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને સંદેશો (૬-૨-'૨૪ કે તે પહેલાં)	૧૯૨
૧૦૩. લજપતરાયને તાર (૬-૨-'૨૪ કે તે પછી)	૧૯૨
૧૦૪. વૉમ્બે કૉનિકલને મુલાકાત (૭-૨-'૨૪ પહેલાં)	૧૯૩
૧૦૫. મૌલાના મહમદઅલીને પત્ર (૭-૨-'૨૪)	૧૯૩
૧૦૬. પ્રાણજીવન મહેતાને પત્ર (૭-૨-'૨૪)	૧૯૬
૧૦૭. લજપતરાયને પત્ર (૮-૨-'૨૪)	૧૯૭
૧૦૮. લજપતરાયને તાર (૧૨-૨-'૨૪)	૧૯૮
૧૦૯. મહમદ યાકુબને પત્ર (૧૨-૨-'૨૪)	૧૯૮
૧૧૦. નરહરિ પરીખને પત્ર (૧૩-૨-'૨૪)	૧૯૯
૧૧૧. વચનભંગ (૧૪-૨-'૨૪)	૧૯૯
૧૧૨. લજપતરાયને તાર (૧૫-૨-'૨૪ કે તે પછી)	૨૦૨
૧૧૩. સી. આર. દાસને તાર (૧૯-૨-'૨૪ કે તે પછી)	૨૦૨
૧૧૪. નરહરિ પરીખને પત્ર (૨૧-૨-'૨૪)	૨૦૨
૧૧૫. ડૉ. સત્યપાલને તાર (૨૩-૨-'૨૪ કે તે પછી)	૨૦૩
૧૧૬. મહમદઅલીને તાર (૨૪-૨-'૨૪ કે તે પછી)	૨૦૩
૧૧૭. અકાલીઓને ખુલ્લો પત્ર (૨૫-૨-'૨૪)	૨૦૪
૧૧૮. દાસને તાર (૨૫-૨-'૨૪ કે તે પછી)	૨૦૬
૧૧૯. મારા જ્વના અનુભવ (૨૬-૨-'૨૪)	૨૦૬
૧૨૦. અકાલીઓને ખુલ્લા પત્ર વિષે નિવેદન (૨૮-૨-'૨૪)	૨૦૮
૧૨૧. સિંધના પ્રતિનિધિમંડળને મુલાકાત (૨૮-૨-'૨૪)	૨૦૯
૧૨૨. જી. એન. કાનિટકરને પત્ર (૨૯-૨-'૨૪)	૨૧૦
૧૨૩. ડી. વી. ગોખલેને પત્ર (૨૯-૨-'૨૪)	૨૧૦
૧૨૪. પૂનાની સભાને સંદેશો (૧-૩-'૨૪)	૨૧૧
૧૨૫. અકાલી આંદોલન વિષે નિવેદન (૪-૩-'૨૪)	૨૧૧
૧૨૬. શીખ મિત્રોને પત્ર (૪-૩-'૨૪)	૨૧૩
૧૨૭. મહમદઅલીને પત્ર (૫-૩-'૨૪)	૨૧૪
૧૨૮. હેદરાબાદના નિઝામને પત્ર (૫-૩-'૨૪)	૨૧૫
૧૨૯. પત્રવ્યવહાર પર નોંધ (૬-૩-'૨૪)	૨૧૫
૧૩૦. કેદીઓની સ્થિતિ પર ટીકા (૬-૩-'૨૪)	૨૧૬
૧૩૧. કેદીઓનાં નિયંત્રણો પર ટીકા (૬-૩-'૨૪)	૨૧૭
૧૩૨. યરવડા જ્વના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને લખેલા પત્ર પર ટીકા (૬-૩-'૨૪)	૨૧૮
૧૩૩. દિલ્હી પ્રાંતિક રાજકીય પરિપદને સંદેશો (૭-૩-'૨૪ કે તે પહેલાં)	૨૧૯
૧૩૪. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર (૮-૩-'૨૪ પહેલાં)	૨૧૯
૧૩૫. મગનલાલ ગાંધાને પત્ર (૮-૩-'૨૪)	૨૨૦
૧૩૬. મગનલાલ ગાંધીને પત્ર (૮-૩-'૨૪ પછી)	૨૨૧
૧૩૭. અકાલીઓને સલાહ (૮-૩-'૨૪)	૨૨૧

૧૩૮. એસોસિયેટેડ પ્રેસને મુલાકાત (૯-૩-'૨૪)	૨૨૭
૧૩૯. કોંગ્રેસ વેક્ટરપૈયાને તાર (૧૦-૩-'૨૪ પહેલાં)	૨૨૮
૧૪૦. મુંબઈના ખાદીપ્રદર્શન માટે સંદેશો (૧૦-૩-'૨૪)	૨૨૮
૧૪૧. પૂનાથી વિદાય થતી વેળાનું ભાષણ (૧૦-૩-'૨૪)	૨૨૯
૧૪૨. ઘનશ્યામ જ્ઞાનંદને તાર (૧૦-૩-'૨૪ કે તે પછી)	૨૩૦
૧૪૩. ઘનશ્યામદાસ બિરલાને લખેલા પત્રનો અંશ (૧૧-૩-'૨૪ પછી)	૨૩૦
૧૪૪. સ્ટેટ્સ રિવ્યૂને મુલાકાત (૧૧-૩-'૨૪ પછી)	૨૩૧
૧૪૫. શ્રીમતી મેડકને પત્ર (૧૪-૩-'૨૪)	૨૩૫
૧૪૬. પોટ્ટી શ્રી રામુલુના ઉપવાસ વિષે નિવેદન (૧૫-૩-'૨૪)	૨૩૮
૧૪૭. ઈવિન બેક્ટને પત્ર (૧૫-૩-'૨૪)	૨૩૯
૧૪૮. એ. એ. વૉયસેને પત્ર (૧૫-૩-'૨૪)	૨૪૦
૧૪૯. એચ. એસ. એલ. પોલાકને પત્ર (૧૫-૩-'૨૪)	૨૪૦
૧૫૦. આલ્ફ્રેડ સી. માયરને પત્ર (૧૫-૩-'૨૪)	૨૪૧
૧૫૧. વિ. કે. સાળવેકરને પત્ર (૧૫-૩-'૨૪)	૨૪૨
૧૫૨. એસ. ઈ. સ્ટોક્સને પત્ર (૧૫-૩-'૨૪)	૨૪૨
૧૫૩. ફ્રેઝર અલ્સિન્સને પત્ર (૧૫-૩-'૨૪)	૨૪૩
૧૫૪. એસ. એ. બ્રેલ્વીને પત્ર (૧૫-૩-'૨૪)	૨૪૪
૧૫૫. એમ. પ્રતાપને પત્ર (૧૫-૩-'૨૪)	૨૪૪
૧૫૬. અબ્બાસ તૈયબજીને પત્ર (૧૫-૩-'૨૪)	૨૪૫
૧૫૭. જવાહરલાલ નેહરુને પત્ર (૧૫-૩-'૨૪)	૨૪૬
૧૫૮. એ. એ. પોલને પત્ર (૧૫-૩-'૨૪)	૨૪૯
૧૫૯. પૂર્વ આફ્રિકાની હિંદી કોંગ્રેસને કેબલ (૧૫-૩-'૨૪ કે તે પછી)	૨૫૦
૧૬૦. સરોજિની નાયડુને કેબલ (૧૬-૩-'૨૪ પહેલાં)	૨૫૧
૧૬૧. જી. પી. ભણસાળીને પત્ર (૧૬-૩-'૨૪)	૨૫૧
૧૬૨. જયરામદાસ દોલતરામને પત્ર (૧૬-૩-'૨૪)	૨૫૨
૧૬૩. એ. ડી. સ્કીન કેટલિંગને પત્ર (૧૬-૩-'૨૪)	૨૫૩
૧૬૪. ડી. હનુમંતરાવને પત્ર (૧૬-૩-'૨૪)	૨૫૩
૧૬૫. મંગળસિંહને પત્ર (૧૬-૩-'૨૪)	૨૫૫
૧૬૬. શુક્લને તાર (૧૬-૩-'૨૪ કે તે પછી)	૨૫૬
૧૬૭. મૂળ વાંધો (૧૭-૩-'૨૪)	૨૫૬
૧૬૮. એ. ડબલ્યુ. બેકરને પત્ર (૧૮-૩-'૨૪)	૨૫૯
૧૬૯. હરદયાળ નાગને પત્ર (૧૮-૩-'૨૪)	૨૬૦
૧૭૦. ડૉ. એમ. એ. અનસારીને પત્ર (૧૮-૩-'૨૪)	૨૬૦
૧૭૧. શૌકતઅલીને પત્ર (૧૮-૩-'૨૪)	૨૬૧
૧૭૨. એન. કે. બેહરને પત્ર (૧૮-૩-'૨૪)	૨૬૧
૧૭૩. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર (૧૮-૩-'૨૪)	૨૬૨
૧૭૪. ફ્રાન્સિસ લોને પત્ર (૧૮-૩-'૨૪)	૨૬૩

૧૭૫. ફ્રેન્ક પી. સ્મિથને પત્ર (૧૮-૩-'૨૪)	૨૬૩
૧૭૬. હાવર્ડ એસ. રોસને પત્ર (૧૮-૩-'૨૪)	૨૬૪
૧૭૭. કે. પી. કેશવ મેનનને પત્ર (૧૮-૩-'૨૪)	૨૬૪
૧૭૮. ડી. આર. મળવીને પત્ર (૧૮-૩-'૨૪)	૨૬૫
૧૭૯. સી. વિજયરાઘવાચારિયરને પત્ર (૧૮-૩-'૨૪)	૨૬૬
૧૮૦. એસ. ઈ. સ્ટોક્સને પત્ર (૧૮-૩-'૨૪)	૨૬૮
૧૮૧. અનીતિનું મહેસૂલ (૨૦-૩-'૨૪)	૨૭૧
૧૮૨. આર. એન. માંડળિકને પત્ર (૨૦-૩-'૨૪)	૨૭૨
૧૮૩. મંગળસિંહને પત્ર (૨૦-૩-'૨૪)	૨૭૩
૧૮૪. રાજબહાદુરને પત્ર (૨૦-૩-'૨૪)	૨૭૩
૧૮૫. કે. જી. રેખડેને પત્ર (૨૦-૩-'૨૪)	૨૭૪
૧૮૬. શેરિફ દેવજી કાનજીને પત્ર (૨૦-૩-'૨૪)	૨૭૫
૧૮૭. એન. એસ. ફડકેને પત્ર (૨૦-૩-'૨૪)	૨૭૬
૧૮૮. અબ્બાસ તૈયબજીને પત્ર (૨૦-૩-'૨૪)	૨૭૭
૧૮૯. ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાને મુલાકાત (૨૦-૩-'૨૪)	૨૭૮
૧૯૦. ડી. વી. ગોખલેને પત્ર (૨૧-૩-'૨૪)	૨૮૦
૧૯૧. સેવકરામ કરમચંદને પત્ર (૨૧-૩-'૨૪)	૨૮૦
૧૯૨. એમ. રેઈનરને પત્ર (૨૧-૩-'૨૪)	૨૮૧
૧૯૩. જોર્જ જોસેફને પત્ર (૨૧-૩-'૨૪)	૨૮૨
૧૯૪. લજપતરાયને પત્ર (૨૧-૩-'૨૪)	૨૮૨
૧૯૫. સી. રાજગોપાલાચારીને પત્ર (૨૧-૩-'૨૪)	૨૮૩
૧૯૬. લિવરપૂલ પોસ્ટ અને મર્ક્યુરીને મુલાકાત (૨૧-૩-'૨૪)	૨૮૪
૧૯૭. મુંબઈમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો સમક્ષ ભાષણ (૨૧-૩-'૨૪)	૨૮૭
૧૯૮. દક્ષિણ આફ્રિકાના યુરોપિયનોને સંદેશો (૨૨-૩-'૨૪ પહેલાં)	૨૮૮
૧૯૯. ટ્રિબ્યુનનાથ ટાગોરને પત્ર (૨૨-૩-'૨૪)	૨૮૮
૨૦૦. આર. પિગોટ અને એ. એમ. વોર્ડને પત્ર (૨૨-૩-'૨૪)	૨૮૯
૨૦૧. જયરામદાસ દોલતરામને પત્ર (૨૨-૩-'૨૪)	૨૮૯
૨૦૨. સી. રાજગોપાલાચારીને પત્ર (૨૨-૩-'૨૪)	૨૯૦
૨૦૩. મિસિસ એમા હાર્કરને પત્ર (૨૨-૩-'૨૪)	૨૯૧
૨૦૪. રોમાં રોલાંને પત્ર (૨૨-૩-'૨૪)	૨૯૧
૨૦૫. છાપાંજીનું નિવેદન (૨૩-૩-'૨૪)	૨૯૨
૨૦૬. એસ. એ. બ્રેલવીને પત્ર (૨૩-૩-'૨૪)	૨૯૩
૨૦૭. ડી. આર. મળવીને પત્ર (૨૩-૩-'૨૪)	૨૯૪
૨૦૮. ગંગાધરરાવ બી. દેશપાંડેને પત્ર (૨૩-૩-'૨૪)	૨૯૬
૨૦૯. મણિબહેન પટેલને પત્ર (૨૪-૩-'૨૪ કે તે પહેલાં)	૨૯૬
૨૧૦. પ્રેમનો સદુપયોગ કરો (૨૪-૩-'૨૪)	૨૯૭
૨૧૧. ડી. વી. ગોખલેને પત્ર (૨૪-૩-'૨૪)	૨૯૮

૨૧૨. સી. રાજગોપાલાચારીને પત્ર (૨૪-૩-'૨૪)	૨૯૮
૨૧૩. કે. જી. રેખડેને પત્ર (૨૫-૩-'૨૪)	૨૯૯
૨૧૪. મહમદઅલીને પત્ર (૨૫-૩-'૨૪)	૨૯૯
૨૧૫. સ્વાતંત્ર્યસંઘના બાળસભ્યોને પત્ર (૨૫-૩-'૨૪)	૩૦૧
૨૧૬. રાગિણી દેવીને પત્ર (૨૫-૩-'૨૪)	૩૦૧
૨૧૭. એસ. એ. બ્રેલવીને પત્ર (૨૫-૩-'૨૪)	૩૦૨
૨૧૮. ડૉ. સત્યપાલને પત્ર (૨૫-૩-'૨૪)	૩૦૩
૨૧૯. બલીબહેન વહોરાને તાર (૨૬-૩-'૨૪ પછી)	૩૦૩
૨૨૦. વૉમ્બે ક્રૉનિકલને મુલાકાત (૨૭-૩-'૨૪)	૩૦૪
૨૨૧. ગંગાધરરાવ બી. દેશપાંડેને પત્ર (૨૭-૩-'૨૪)	૩૦૭
૨૨૨. ટી. એ. સુબ્રહ્મણ્ય આચાર્યને પત્ર (૨૭-૩-'૨૪)	૩૦૭
૨૨૩. અમિય કે. દાસને પત્ર (૨૭-૩-'૨૪)	૩૦૮
૨૨૪. જોર્જ જોસેફને પત્ર (૨૭-૩-'૨૪)	૩૦૮
૨૨૫. ઈ. આર. મેનનને પત્ર (૨૭-૩-'૨૪)	૩૦૯
૨૨૬. પી. શિવસામ્બ આચરને પત્ર (૨૭-૩-'૨૪)	૩૧૦
૨૨૭. એચ. એસ. એલ. પોલાકને કેબલ (૨૭-૩-'૨૪)	૩૧૧
૨૨૮. એચ. એસ. એલ. પોલાકને પત્ર (૨૭-૩-'૨૪)	૩૧૧
૨૨૯. સર દિનશા માણેકજી પિટીટને પત્ર (૨૭-૩-'૨૪)	૩૧૨
૨૩૦. આર. બી. સપ્રેને પત્ર (૨૭-૩-'૨૪)	૩૧૩
૨૩૧. આર. એન. માંડળિકને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૧૩
૨૩૨. એ. ડબલ્યુ. મેકમિલનને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૧૪
૨૩૩. કે. શ્રીનિવાસ આયંગરને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૧૫
૨૩૪. સી. રાજગોપાલાચારીને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૧૫
૨૩૫. એ. એમ. જોષીને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૧૬
૨૩૬. સી. વિજયરાઘવાચારિયરને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૧૭
૨૩૭. શિવદાસાનીને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૧૮
૨૩૮. જગદીશચંદ્ર બોઝને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૧૯
૨૩૯. રામાનંદ સંન્યાસીને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૧૯
૨૪૦. પી. કે. નાયડુને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૨૦
૨૪૧. જયરામદાસ દોલતરામને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૨૧
૨૪૨. ડી. આર. મજલીને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૨૧
૨૪૩. એ. ક્રિસ્ટોફરને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૨૨
૨૪૪. મહાદેવ પાંડે અને કરામતઅલી મકદૂમને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૨૩
૨૪૫. એ. જી. અડવાણીને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૨૪
૨૪૬. જયરામદાસ દોલતરામને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૨૪
૨૪૭. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪)	૩૨૫
૨૪૮. કે. ટી. પૉલને પત્ર (૨૮-૩-'૨૪ કે તે પછી)	૩૨૬

२४८. जूजुमां भाषण (३०-३-'२४ पढेवां)	३२६
२५०. "भारती"ने संदेशो (१८२४ना मार्थनी आपरे)	३२८
२५१. के. पी. केशव मेननने पत्र (१-४-'२४)	३२८
२५२. कानपुरनी अग्रवाल परिषदने तार (१-४-'२४ के ते पछी)	३२८
२५३. के. पी. केशव मेननने तार (१-४-'२४ के ते पछी)	३३०
२५४. यंग इन्डियाना वाचकोने (३-४-'२४)	३३०
२५५. नोंध (३-४-'२४)	३३३
२५६. मारुं कार्य (३-४-'२४)	३३६
२५७. धीरज रामो (३-४-'२४)	३३८
२५८. हिन्दी नवजीवनना वाचको! (३-४-'२४)	३४१
२५९. छगनवाल गांधीने पत्र (३-४-'२४)	३४२
२६०. मगनवाल गांधीने पत्र (३-४-'२४)	३४२
२६१. बॉम्बे क्रौनिकलने मुलाकात (३-४-'२४)	३४३
२६२. मडादेव देसाईने पत्र (३-४-'२४ पछी)	३४४
२६३. वार्डकोम सत्याग्रहीओने तार (४-४-'२४)	३४४
२६४. सी. राजगोपाळायारीने पत्र (४-४-'२४)	३४४
२६५. जयरामदास दोलतरामने पत्र (४-४-'२४)	३४५
२६६. आर. बी. पालकरने पत्र (४-४-'२४)	३४६
२६७. सी. ओ. परेशने पत्र (४-४-'२४)	३४७
२६८. अय. आर. स्कॉटने पत्र (४-४-'२४)	३४८
२६९. मडादेव देसाईने पत्र (४-४-'२४)	३४८
२७०. पॉल रिशारने पत्र (५-४-'२४)	३४९
२७१. छेदराभादना निआमने पत्र (५-४-'२४)	३५०
२७२. अय. वॉल्टर डिग्स्ट्रीने पत्र (५-४-'२४)	३५०
२७३. वी. वी. दास्तानेने पत्र (५-४-'२४)	३५१
२७४. बधरुव लुसेनने पत्र (५-४-'२४)	३५२
२७५. अय. ओम. परेशने पत्र (५-४-'२४)	३५२
२७६. ओम. आर. जयकरने पत्र (५-४-'२४)	३५३
२७७. मुल्कराजने पत्र (५-४-'२४)	३५३
२७८. जे. ओम. गोकर्णने पत्र (५-४-'२४)	३५४
२७९. गंगाधरराव देशपांडेने पत्र (५-४-'२४)	३५४
२८०. डी. अनुमंतरावने पत्र (५-४-'२४)	३५५
२८१. ओडवर्ड मर्डीने पत्र (५-४-'२४)	३५५
२८२. गॉर्डन लॉने पत्र (५-४-'२४)	३५६
२८३. डी. ओम. ओ. अनसारीने पत्र (५-४-'२४)	३५७
२८४. पी. ओ. नाणियेशवाणाने पत्र (५-४-'२४)	३५८
२८५. सर दिनशा मालेकञ्ज पिटीटने पत्र (५-४-'२४)	३५९

૨૮૬. ડૉ. જી. બી. તલવલકરને પત્ર (૫-૪-'૨૪)	૩૬૦
૨૮૭. મંગળસિંહ અને રાજસિંહને પત્ર (૫-૪-'૨૪)	૩૬૧
૨૮૮. કે. એમ. પશ્ચિમકરને પત્ર (૫-૪-'૨૪)	૩૬૧
૨૮૯. અલમોડા કોંગ્રેસ સમિતિને તાર (૫-૪-'૨૪ કે તે પછી)	૩૬૨
૨૯૦. વા. ગો. દેસાઈને પત્ર (૫-૪-'૨૪ પછી)	૩૬૨
૨૯૧. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર (૬-૪-'૨૪ પહેલાં)	૩૬૩
૨૯૨. એસોસિયેટેડ પ્રેસને મુલાકાત (૬-૪-'૨૪ કે તે પહેલાં)	૩૬૪
૨૯૩. નવજીવન વાંચનાર વર્ગને (૬-૪-'૨૪)	૩૬૫
૨૯૪. મારી નોંધ (૬-૪-'૨૪)	૩૬૭
૨૯૫. ગુજરાતની તૈયારી (૬-૪-'૨૪)	૩૬૯
૨૯૬. શ્રીમતી સરોજિની અને ખાદી (૬-૪-'૨૪)	૩૭૧
૨૯૭. અસ્પૃશ્યતા અને દૂરતા (૬-૪-'૨૪)	૩૭૩
૨૯૮. એલિઝબેથ શાર્પને પત્ર (૬-૪-'૨૪)	૩૭૪
૨૯૯. જ્ઞેસેફ બેપ્ટિસ્ટાને પત્ર (૬-૪-'૨૪)	૩૭૫
૩૦૦. ગુરુબક્ષસિંહ ગુલાટીને પત્ર (૬-૪-'૨૪)	૩૭૫
૩૦૧. મિસિસ એમ. જી. પોલાકને પત્ર (૬-૪-'૨૪)	૩૭૬
૩૦૨. જોર્જ જ્ઞેસેફને પત્ર (૬-૪-'૨૪)	૩૭૭
૩૦૩. હરિભાઉ પાઠકને પત્ર (૬-૪-'૨૪)	૩૭૮
૩૦૪. સર ઈબ્રાહીમ રહીમનુલ્લાને પત્ર (૬-૪-'૨૪)	૩૭૯
૩૦૫. મગનલાલ ગાંધીને પત્ર (૬-૪-'૨૪ કે તે પછી)	૩૭૯
૩૦૬. ગોપાલ કુરૂપને તાર (૬-૪-'૨૪ કે તે પછી)	૩૮૦
૩૦૭. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર (૭-૪-'૨૪)	૩૮૦
૩૦૮. ડૉ. પ્રાણજીવન મહેતાને કેબલ (૮-૪-'૨૪)	૩૮૧
૩૦૯. બે. પી. ત્રિવેદીને પત્ર (૮-૪-'૨૪)	૩૮૧
૩૧૦. પરસરામને પત્ર (૮-૪-'૨૪)	૩૮૨
૩૧૧. કે. નામ્બુદ્રિપાદને તાર (૮-૪-'૨૪ કે તે પછી)	૩૮૨
૩૧૨. ફૂલચંદ કે. શાહને પત્ર (૮-૪-'૨૪)	૩૮૩
૩૧૨(૧). સ્વામી આનંદને પત્ર (૮-૪-'૨૪)	૩૮૩
૩૧૩. કે. એમ. પશ્ચિમકરને તાર (૮-૪-'૨૪ કે તે પછી)	૩૮૪
૩૧૪. નોંધ (૧૦-૪-'૨૪)	૩૮૫
૩૧૫. ગેરસમજ ફેલાવવાની ઝુંબેશ (૧૦-૪-'૨૪)	૩૮૯
૩૧૬. ટીકાકારોને મૌલાના મહમદઅલીનો જવાબ (૧૦-૪-'૨૪)	૩૯૨
૩૧૭. અસહકાર હિંસા નથી (૧૦-૪-'૨૪)	૩૯૨
૩૧૮. સરોજિનીની મોહિની (૧૩-૪-'૨૪)	૩૯૫
૩૧૯. ઈસ્માઈલ અહમદને પત્ર (૧૦-૪-'૨૪)	૩૯૬
૩૨૦. કે. એમ. પશ્ચિમકરને પત્ર (૧૦-૪-'૨૪)	૩૯૭
૩૨૧. મહમદઅલીને પત્ર (૧૦-૪-'૨૪)	૩૯૭

૩૨૨. વાચકોને (૧૦-૪-'૨૪)	૩૯૮
૩૨૩. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર (૧૦-૪-'૨૪ પછી)	૩૯૯
૩૨૪. ધારાસભાપ્રવેશ વિષે વિચારો (૧૧-૪-'૨૪ પહેલાં)	૪૦૦
૩૨૫. ધારાસભાપ્રવેશ વિષેના નિવેદનનો ખરડો (૧૧-૪-'૨૪)	૪૦૧
૩૨૬. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર (૧૧-૪-'૨૪)	૪૦૫
૩૨૭. જોર્જ જોસેફને તાર (૧૧-૪-'૨૪)	૪૦૬
૩૨૮. જોર્જ જોસેફને પત્ર (૧૨-૪-'૨૪)	૪૦૬
૩૨૯. ડૉ. ચોઈચરામ ગિદવાણીને પત્ર (૧૨-૪-'૨૪)	૪૦૭
૩૩૦. સી. રાજગોપાલાચારીને પત્ર (૧૨-૪-'૨૪)	૪૦૮
૩૩૧. એલિઅબેથ શાર્પને પત્ર (૧૨-૪-'૨૪)	૪૦૮
૩૩૨. મારી નોંધ (૧૩-૪-'૨૪)	૪૦૯
૩૩૩. મૌ. મહમદઅલી પર આરોપ (૧૩-૪-'૨૪)	૪૧૩
૩૩૪. સત્યાગ્રહ ને જ્ઞાતિસુધારો (૧૩-૪-'૨૪)	૪૧૬
૩૩૫. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર (૧૩-૪-'૨૪)	૪૧૯
૩૩૬. નૃ. ચિ. કેળકરને પત્ર (૧૩-૪-'૨૪)	૪૨૦
૩૩૭. એસોસિયેટેડ પ્રેસ ઓફ ઈન્ડિયાને મુલાકાત (૧૩-૪-'૨૪)	૪૨૧
૩૩૮. સી. રાજગોપાલાચારીને તાર (૧૩-૪-'૨૪ કે તે પછી)	૪૨૧
૩૩૯. ટી. આર. કૃષ્ણસ્વામી આચરને તાર (૧૪-૪-'૨૪)	૪૨૨
૩૪૦. એચ. જી. પેરીને પત્ર (૧૪-૪-'૨૪ કે તે પછી)	૪૨૨
૩૪૧. ગંગાબહેન મેઘજીને પત્ર (૧૫-૪-'૨૪)	૪૨૩
૩૪૨. હિન્દુને મુલાકાત (૧૫-૪-'૨૪)	૪૨૩
૩૪૩. સી. રાજગોપાલાચારીને તાર (૧૫-૪-'૨૪ કે તે પછી)	૪૨૭
૩૪૪. એમ. આર. જ્યકરને પત્ર (૧૫-૪-'૨૪ પછી)	૪૨૭
૩૪૫. સ્વામી આનંદને પત્ર (૧૬-૪-'૨૪)	૪૨૮
૩૪૬. ડૉ. એમ. એ. અનસારીને તાર (૧૬-૪-'૨૪ કે તે પછી)	૪૨૮
૩૪૭. કાલીચરણને તાર (૧૬-૪-'૨૪ કે તે પછી)	૪૨૮
૩૪૮. મારા જ્વલના અનુભવ-૧ (૧૭-૪-'૨૪)	૪૨૯
૩૪૯. "રેટિયાનું ગુંજન" (૧૭-૪-'૨૪)	૪૩૨
૩૫૦. શિક્ષકો અને વકીલો (૧૭-૪-'૨૪)	૪૩૩
૩૫૧. નોંધ (૧૭-૪-'૨૪)	૪૩૭
૩૫૨. ઉપનગર જિલ્લા પરિષદને સંદેશો (૧૮-૪-'૨૪)	૪૪૨
૩૫૩. કર્નલ એફ. મેલને પત્ર (૧૮-૪-'૨૪)	૪૪૩
૩૫૪. વાઈકોમ સત્યાગ્રહીઓને તાર (૧૯-૪-'૨૪)	૪૪૪
૩૫૫. મદનમોહન માલવિયાને તાર (૧૯-૪-'૨૪ કે તે પછી)	૪૪૪
૩૫૬. મારી નોંધ (૨૦-૪-'૨૪)	૪૪૫
૩૫૭. કાબુલીનો ત્રાસ (૨૦-૪-'૨૪)	૪૪૯
૩૫૮. મારા અનુયાયી (૨૦-૪-'૨૪)	૪૫૧
૩૫૯. ગોરક્ષા (૨૦-૪-'૨૪)	૪૫૩
૩૬૦. કે. એમ. પશ્ચિમકરને તાર (૨૧-૪-'૨૪ કે તે પછી)	૪૫૫

૩૬૧. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર (૨૩-૪-'૨૪)	૪૫૫
૩૬૨. કેટલુંક ટાંચણ (૨૩-૪-'૨૪ કે તે પછી)	૪૫૬
૩૬૩. નોંધ (૨૪-૪-'૨૪)	૪૫૬
૩૬૪. વાણીસ્વાતંત્ર્ય (૨૪-૪-'૨૪)	૪૬૩
૩૬૫. હિંદુ ધર્મ શું છે? (૨૪-૪-'૨૪)	૪૬૫
૩૬૬. મારા જીવના અનુભવ-૨ (૨૪-૪-'૨૪)	૪૬૭
૩૬૭. રસપ્રદ માહિતી (૨૪-૪-'૨૪)	૪૭૦
૩૬૮. હેલી એક્સ્પ્રેસને મુલાકાત (૨૪-૪-'૨૪)	૪૭૧
૩૬૯. કે. એન. નામ્બુદ્રિપાદને તાર (૨૪-૪-'૨૪ કે તે પછી)	૪૭૨
૩૭૦. વૉમ્બે કૉનિકલને સંદેશો (૨૬-૪-'૨૪)	૪૭૩
૩૭૧. આચાર વિઠ વિચાર (૨૭-૪-'૨૪)	૪૭૩
૩૭૨. મારી ભાષા (૨૭-૪-'૨૪)	૪૭૫
૩૭૩. સુધારો (૨૭-૪-'૨૪)	૪૭૮
૩૭૪. મારી નોંધ (૨૭-૪-'૨૪)	૪૭૮
૩૭૫. મારી પ્રશસ્તિ (૧૯૨૪ના એપ્રિલની આખરે)	૪૮૨
૩૭૬. હરિભાઉ ઉપાધ્યાયને પત્ર (૧૯૨૪ના એપ્રિલની આખરે)	૪૮૨
૩૭૭. હરિભાઉ ઉપાધ્યાયને પત્ર (૩૦-૪-'૨૪ પછી)	૪૮૩
૩૭૮. ઓતાને જાકાતાને પત્ર (૩૦-૪-'૨૪ પછી)	૪૮૩
૩૭૯. મારા જીવના અનુભવ-૩ (૧-૫-'૨૪)	૪૮૪
૩૮૦. મારી નોંધ (૧-૫-'૨૪)	૪૮૮
૩૮૧. ભૂખે મરતા મોપલા (૧-૫-'૨૪)	૪૯૦
૩૮૨. વાઈકોમ સત્યાગ્રહ (૧-૫-'૨૪)	૪૯૩
૩૮૩. દક્ષિણ કર્ણાટકમાં રૈંટિયો (૧-૫-'૨૪)	૪૯૭
૩૮૪. શાંતમ્ શિવમ્ અદ્વૈતમ્ (૧-૫-'૨૪)	૪૯૯
૩૮૫. સી. રાજગોપાલાચારીને તાર (૧-૫-'૨૪ કે તે પછી)	૪૯૯
૩૮૬. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૨-૫-'૨૪ કે તે પહેલાં)	૫૦૦
૩૮૭. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ વિષે નિવેદન (૪-૫-'૨૪ પહેલાં)	૫૦૦
૩૮૮. ત્યાગમૂર્તિ (૪-૫-'૨૪)	૫૦૧
૩૮૯. કોણ બચાવે? (૪-૫-'૨૪)	૫૦૪
૩૯૦. હિંદુમુસલમાન (૪-૫-'૨૪)	૫૦૫
૩૯૧. મારી નોંધ (૪-૫-'૨૪)	૫૦૯
૩૯૨. રૈંટિયા પ્રત્યે ઉદાસીનતા (૪-૫-'૨૪)	૫૧૨
૩૯૩. વસુમતી પંડિતને પત્ર (૪-૫-'૨૪)	૫૧૩
૩૯૪. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૪-૫-'૨૪ કે તે પછી)	૫૧૪
૩૯૫. મણિબહેન પટેલને પત્ર (૪-૫-'૨૪ કે તે પછી)	૫૧૫
૩૯૬. મણિબહેન પટેલને પત્ર (૫-૫-'૨૪)	૫૧૫
૩૯૭. મણિબહેન પટેલને પત્ર (૫-૫-'૨૪ પછી)	૫૧૬
૩૯૮. એમ. આર. જયકરને પત્ર (૬-૫-'૨૪)	૫૧૭
૩૯૯. કમર આહમદને પત્ર (૬-૫-'૨૪)	૫૧૭

૪૦૦. કે. માધવન્ નાયરને પત્ર (૬-૫-'૨૪)	૫૧૮
૪૦૧. વા. ગો. દેસાઈને પત્ર (૬-૫-'૨૪)	૫૨૦
૪૦૨. સ્વામી આનંદાનંદને પત્ર (૬-૫-'૨૪)	૫૨૧
૪૦૩. વા. ગો. દેસાઈને પત્ર (૬-૫-'૨૪ પછી)	૫૨૧
૪૦૪. ગંગાબહેન મેઘજીને પત્ર (૭-૫-'૨૪)	૫૨૨
૪૦૫. મણિબહેન પટેલને પત્ર (૭-૫-'૨૪)	૫૨૨

પરિશિષ્ટો

૧. હકીમજીનો કાગળ (૧૭-૩-'૨૨)	૫૨૪
૨. સી. રાજગોપાલાચારીને મુલાકાત (૩-૪-'૨૨)	૫૨૬
૩. મગનલાલ ગાંધી સાથે મુલાકાત (૨૦-૭-'૨૨)	૫૨૭
૪. ઈનર ટેમ્પલનો હુકમ (૨૧-૧૨-'૨૨)	૫૨૮
૫. જ્વેલમાં મુલાકાત (૧૦-૯-'૨૩)	૫૨૯
૬. સર જોર્જ લોઈડ સાથે ડૂ પિયર્સનની મુલાકાત (૨૨-૧૧-'૨૩)	૫૨૯
૭. ગાંધીજીની જ્વેલમુક્તિ પ્રસંગે એન્ડ્રૂઝનું નિવેદન (૭-૨-'૨૪)	૫૩૧
૮. ડૉ. સત્યપાલનો પત્ર (૨૩-૨-'૨૪)	૫૩૨
૯. કે. વી. કેશવ મેનનના પત્રમાંથી ઉતારો (૨૫-૩-'૨૪)	૫૩૩
૧૦. સી. વિજયરાઘવાચારિયરનો પત્ર (૨૩-૩-'૨૪)	૫૩૪
૧૧. (ક) રામાનંદ સંન્યાસીનો પત્ર (૧-૪-'૨૪)	૫૩૬
(ખ) કોંગ્રેસ સમિતિને રામાનંદ સંન્યાસીનો પત્ર (૧-૪-'૨૪)	૫૩૭
૧૨. એસોસિયેટેડ પ્રેસને સી. એફ. એન્ડ્રૂઝની મુલાકાત (૭-૪-'૨૪)	૫૩૮
૧૩. (ક) સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ ઉપર મહમદઅલીનો પત્ર (૨૬-૩-'૨૪)	૫૩૯
(ખ) તેજના તંત્રી ઉપર મહમદઅલીનો પત્ર (૧૦-૪-'૨૪)	૫૪૧
૧૪. (ક) ધારાસભાપ્રવેશ વિષે મોતીલાલ નેહરુની નોંધ	૫૪૧
(ખ) સી. આર. દાસના પત્રમાંથી ઉતારો (૧૮-૪-'૨૪)	૫૪૭
આધારરૂપ સાહિત્ય	૫૪૭
તારીખવાર વૃત્તાંત	૫૪૯
સૂચિ	૫૫૩

ચિત્રસૂચિ

૧૯૨૪માં			મુખપૃષ્ઠ
આરોપીનો એકરાર	પૃષ્ઠ	૮૪	સામે
કૃષ્ણદાસને પત્ર	પૃષ્ઠ	૮૫	સામે
અમદાવાદની સેશન્સ કોર્ટમાં કેસ	પૃષ્ઠ	૧૦૪	સામે
કર્નલ મેડક સાથે	પૃષ્ઠ	૧૦૫	સામે

ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ

અભ્યાસી પ્રત્યે

મારાં લખાણોના ઉદ્દેશી અભ્યાસીને તેમ જ એમાં રસ લેનાર બીજાઓને કહેવા ઈચ્છું છું કે મને સર્વકાળે એકરૂપ જ દેખાવાની કશી પરવા નથી. સત્યની મારી શોધમાં મેં ઘણા વિચારોનો ત્યાગ કર્યો છે ને ઘણી નવી વસ્તુઓ શીખ્યો છું. ઉંમરમાં હું ભલે વૃદ્ધ થયો હોઉં, પણ મારો આંતરિક વિકાસ થતો અટક્યો છે અથવા દેહ પડ્યા પછી મારો વિકાસ અટકી જશે એવું મને લાગતું નથી. મને એક જ વસ્તુની પડી છે, ને તે પ્રતિજ્ઞા સત્યનારાયણની વાણીને અનુસરવાની મારી તત્પરતા છે. અને તેથી કોઈને મારાં બે લખાણોમાં વિરોધ જેવું જણાય ત્યારે, જો તેને મારા ઉદ્દેશ્ય વિષે શ્રદ્ધા હોય તો એક જ વિષયનાં બે લખાણોમાંથી પ્રાછવાને તે પ્રમાણભૂત માને.

હરિજનબંધુ, ૩૦-૪-'૩૩

— ગાંધીજી

૧. કોંડા વેંકટપૈય્યાને પત્ર^૧

સત્યાગ્રહ આશ્રમ,
સાબરમતી,
માર્ચ ૪, ૧૯૨૨

પ્રિય મિત્ર,

હું તમને વિગતે લખી શકું એટલા ખાતર મેં તમારો ૧૯મી ફેબ્રુઆરીનો પત્ર રાખી મૂક્યો છે. જોઈએ તેવું અહિંસક વાતાવરણ કદી પણ ઊભું થઈ શકશે કે કેમ? અને થઈ શકશે તો ક્યારે એ તમારો પ્રથમ પ્રશ્ન છે. ખરેખર, આ પ્રશ્ન અસહકારના જેટલો જ પુરાણો છે. જાણે આ જરૂરિયાત નવી જ હોય તેમ કેટલાક અત્યંત નિકટના અને આદરણીય સાથીઓ પણ આ પ્રશ્ન પૂછી રહ્યા છે એ જોઈને મને મૂંઝવણ થાય છે. અહિંસામાં અને પોતાની જાતમાં દૃઢ શબ્દા હોય તેવા કાર્યકર્તાઓ આપણે મેળવી શકીએ તો સવિનયભંગના સંચાલન માટે જરૂરી અહિંસક વાતાવરણ આપણે અવશ્ય ઊભું કરી શકીએ એ વિષે મને સહેજ પણ શંકા નથી. આ થોડા દિવસો દરમિયાન મને જે કંઈ જાણવા મળ્યું છે તે એ છે કે બહુ થોડા લોકો અહિંસાનું રહસ્ય સમજે છે. “ભંગ” આગળ મૂકેલા “સવિનય” વિશેષણનો અર્થ જરૂર “અહિંસક” થાય છે. પોતાનું સમતોલપાણું ગુમાવી બેસાય એવી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ ન લેવા માટે શા માટે લોકોને તાલીમ ન આપવી જોઈએ? ત્રીસ કરોડ લોકોને અહિંસક રાખવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડે એ વાત હું કબૂલ રાખું છું, પરંતુ જે લોકો આ ચળવળમાં સક્રિય ભાગ નથી લેતા તેમને ઘરમાંથી બહાર ન નીકળવા દેવાનું કામ, જે બુદ્ધિશાળી અને પ્રામાણિક કાર્યકર્તાઓ મેળવી શકીએ તો મુશ્કેલ છે એવું માનવાની હું ના પાડું છું. દાખલા તરીકે, ચૌરીચોરામાં^૨ સ્વયંસેવકોએ જાણીબૂજીને સરઘસ કાઢ્યું હતું. એ સરઘસ બૂરા ઈરાદાથી થાણા તરફ લઈ જવામાં આવ્યું હતું. હું માનું છું કે સરઘસ આકારે ભેળા થવાનું જ સહેલાઈથી ટાળી શકાયું હોત. સરઘસ કાઢ્યા પછી એને થાણા આગળથી લઈ જવાનું ટાળવાનું તો સૌથી સહેલું હતું. કહે છે સરઘસમાં બસોથી ત્રણસો સ્વયંસેવકો હતા. મારું એવું માનવું છે કે આટલી મોટી સંખ્યામાં આ સ્વયંસેવકો પોલીસની નિર્દય હત્યા સહેલાઈથી અટકાવી શક્યા હોત અથવા બીજું કંઈ નહીં તો જે ટોળાને તેઓ દોરી રહ્યા હતા તેણે પ્રગટાવેલી આગમાં તેમાંનો એકેએક જાણ હોમાઈ ગયો હોત. મારે તમને એ પણ જણાવવું જોઈએ કે તોફાન થવાનું છે એ વાત આ લોકો જાણતા હતા, ફોજદાર ત્યાં હાજર હતો એની પણ એમને ખબર હતી, અને એની અને લોકોની વચ્ચે અગાઉ બે વાર અથડામણ થઈ હતી એ પણ એમની જાણ બહાર નહોતું. ચૌરીચોરાની કરુણ ઘટના શું બિલકુલ નિવારી શકાય એમ નહોતી? આ હત્યા કરવાનું કોઈએ પહેલેથી કાવતરું કર્યું નહોતું એ વાત હું કબૂલ કરું છું, પણ પોતે જે કંઈ

૧. પ્રમુખ, આંધ્ર પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિ.

૨. ઉત્તર પ્રદેશના ગોરખપુર જિલ્લાનું એક ગામ, જ્યાં ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીની પંખીએ લોકોએ પોલીસ-થાણાને આગ લગાડી હતી અને ૨૨ સિપાઈઓને જીવતા બાળી મૂક્યા હતા. આ જાણીને ગાંધીજીને સખત આઘાત લાગ્યો હતો અને ૧૨મી ફેબ્રુઆરીએ એમણે પાંચ દિવસના ઉપવાસ આદર્યા હતા. ન્યૂઓ પુસ્તક ૨૨, પા. ૩૭૫-૮૧.

કરી રહ્યા છે તેનું પરિણામ સ્વયંસેવકોએ પહેલેથી કલ્પી લેવું જોઈતું હતું. મુંબઈની કરુણ ઘટનાનો તો હું પોતે જ સાક્ષી હતો. લોકોને બહિષ્કાર માટે તૈયાર કરતી વખતે તેમને સહિષ્ણુ રહેવાનું કહેવાની, તેમ જ મજૂરોની અવરજવરવાળા વિસ્તારોમાં સ્વયંસેવકો મૂકવાની ફરજ કાર્યકર્તાઓ ચૂક્યા હતા. ઉદ્ધત રીતે બીજાની ટોપીઓ અને પાઘડીઓ ઉછાળવાના દરેક પ્રસંગને અટકાવવાની ફરજ હું પોતે પણ ચૂક્યો. છેવટે મદ્રાસની વાત લો. મદ્રાસમાં બનેલો એકેએક બનાવ ટાળી શકાય તેવો હતો. મદ્રાસમાં જે કંઈ બન્યું તે બધા માટે હું કોંગ્રેસ સમિતિને જવાબદાર ગણું છું. મુંબઈના અનુભવની યાદ તેમને તાજી હતી એટલે જ તેમને પૂરો ભરોસો ન બેઠો હોય તોપણ, તેઓ હડતાળ તો અટકાવી શક્યા હોત. હકીકત એ છે કે દરેક દાખલામાં બધા જ કાર્યકર્તાઓ અહિંસાના સંપૂર્ણ હેતુને કે એના રહસ્યને સમજતા નહોતા. ધાંધલ થાય એ એમને ગમતું હતું. એમાં એમને રસ હતો. અને આ પ્રચંડ દેખાવો પાછળ એમના દિલમાં એક એવો ખ્યાલ અજાણતાં દુપાઈ બેઠો હતો કે આ રીતે તેઓ અહિંસા કરતાં એક જુદા જ બળનું પ્રદર્શન કરી રહ્યા હતા. એક નીતિ તરીકે અહિંસાના પાલન માટે કંઈ સંતપુરુષોની જરૂર રહેતી નથી, પરંતુ તેમની પાસેથી શી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તે સમજનારા પ્રામાણિક કાર્યકર્તાઓની તો જરૂર રહે જ છે.

તમે કહો છો કે લોકો એક વર્ષની મર્યાદાના જાદુ હેઠળ કામ કરે છે. તમારા કહેવામાં ઘણું તથ્ય છે, પરંતુ તેમાં પણ જો લોકો એ જાદુ હેઠળ ધીરે ધીરે કામ કરે તો એ વાત નક્કી છે કે તેઓ સ્વરાજ માટે કામ કરતા નથી હોતા. થોડી ક્ષણ માટે ઉત્તેજના થાય એ હું સમજી શકું છું, પરંતુ ઉત્તેજના સારસર્વસ્વ ન બનવી જોઈએ અથવા તે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય અંગ ન બનવી જોઈએ. આખરે સ્વરાજ કંઈ જાદુથી પેદા થતી કેરીઓ નથી. એ એકધારી ઉત્કાંતિ છે અને તાકાતની એકધારી વૃદ્ધિ છે. એક એવો સમય આવવો જોઈએ જ્યારે એ તાકાતની અસર સત્તા છીનવી લેનાર ઉપર પડ્યા વિના ન રહે. પણ આપણે તો આપણી પ્રવૃત્તિની એકેએક ક્ષણે સ્વરાજ મેળવી રહ્યા છીએ.

કન્યાકુમારી નજીક આવેલા એક ઝૂંપડામાં હિંસા થાય તો તેની અસર હિમાલયની તળેટીમાં આવેલા એક શાંત તાલુકા પર અચૂક થવી જોઈએ પણ શરત એટલી કે એ બે વચ્ચે જીવંત સંબંધ હોય. અને જો આ બંને સ્થળો હિંદુસ્તાનનાં અવિભાજ્ય અંગો હોય અને તમારો સ્વરાજનો ઝંડો એ બંને ઉપર ફરકવાનો હોય, તો એવો સંબંધ હોવો પણ જોઈએ. તેમ છતાં બારડોલીમાં સામુદાયિક સવિનયભંગનો વિચાર કરતી વખતે જ તાલુકો કોંગ્રેસની અસર નીચે ન આવ્યો હોય અને જ તાલુકામાં કોંગ્રેસની કોઈ પ્રવૃત્તિ સંબંધમાં હિંસા ન થઈ હોય એવા કોઈ દૂરના તાલુકામાં કંઈ પણ બન્યું હોત તો મેં તેને વિષે જરૂર કંઈ પણ વિચાર ન કર્યો હોત. પરંતુ ગોરખપુર, મુંબઈ કે મદ્રાસ વિષે એવું ન કહી શકાય કે એમની વચ્ચે આવો કોઈ સંબંધ રહેલો નથી. અહીં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ અંગે હિંસા ફાટી નીકળી છે. મલબારનું જોરદાર ઉદાહરણ તમારી સમક્ષ મોજૂદ જ છે.^૧ ત્યાં મોપલાઓએ સંગઠિત અને વ્યવસ્થિત હિંસા કરી, અને છતાં આપણી કોઈ પણ યોજના પર મેં મલબારની અસર થવા દીધી નથી, તેમ આ બધા મહિનાઓ દરમ્યાન મેં મારા વિચારો બદલ્યા નથી. હજુ પણ હું મલબાર અને ગોરખપુર વચ્ચે ભેદ પાડી શકું છું. મોપલાઓ પોતે અસહકારની ભાવનાથી રંગાયેલા નહોતા. તેઓ બીજા હિંદીઓ જેવા નથી તેમ બીજા મુસલમાનો જેવા પણ નથી. આંદોલનની તેમના પર આડકતરી અસર થઈ હતી એટલી વાત સ્વીકારવા હું તૈયાર છું. મોપલાઓના બળવાનો પ્રકાર એવો

ભિન્ન હતો કે હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગો પર એની કશી અસર પડી નહોતી, જ્યારે ગોરખપુરની ઘટના તદ્દન વિચિત્ર હતી, અને તેથી જો આપણે તાત્કાલિક પગલાં ન લીધાં હોત, તો એનો ચેપ હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં સહેલાઈથી ફેલાયો હોત.

તમે કહો છો કે વ્યક્તિગત સવિનયભંગ સંકેલી લીધો હોવાથી લોકોનો મિજાજ પારખવાની કોઈ તક મળશે નહીં. પણ આપણે લોકોના મિજાજની કસોટી કરવા માગતા નથી. ઊલટું, આપણે તો એમ ઈચ્છીએ છીએ કે તેમના મિજાજને ઉશ્કેરાઈ જવાના સતત ભયમાં ન રહેવું પડે તેટલા ખાતર તેમણે ઉદ્યોગો અને રચનાત્મક કામોમાં ખૂંપેલા રહેવું જોઈએ. આત્મસંયમ કેળવવા ઈચ્છતા માણસે તો પોતાની જાતને પ્રલોભનો વચ્ચે મૂકવાને બદલે તેનાથી અળગા રહેવું જોઈએ. છતાં જો એ પ્રલોભનો વણમાગ્યાં અને ટાળવાનો પ્રયાસ કરવા છતાં આવી પડે તો તેમનો સામનો કરવા પણ તેણે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

બેશક આપણે અસહકારની એક પણ બાબત મોકૂફ રાખી નથી. આ મુદ્દો તમે યંગ ઇન્ડિયામાં સ્પષ્ટ રીતે સમજાવાયેલો જોશે. સભાઓ ભરવાની મનાઈ ફરમાવતા હુકમો આપણી નજરે ન ચડયા હોય તોપણ આપણે તેમનો ભંગ ન કરીએ અને આદર્શ આત્મસંયમ કેળવીએ એના ઉપર આપણી સફળતાનો આધાર રહેલો છે એની મને તો ખાતરી થઈ ચૂકી છે. પ્રતિબંધો હોવા છતાં, આપણી ઝુંબેશ આપણે કાયદાનો સવિનયભંગ કર્યા વિના ચલાવતાં શીખવું જોઈએ. લોકો ધાંધલ ઈચ્છતા હોય, તો અપ્રિય બનવાનું જોખમ ખેડીને અને તદ્દન એકલા પડી જઈએ તોપણ આપણે તેમને તેમ કરવાની ના પાડી દેવી જોઈએ. લોકસમૂહને રીઝવવા માટે ચલાવેલા કોઈ પણ સામુદાયિક આંદોલન કરતાં જો બસો-ચારસો જેટલા યુનંદા કાર્યકરો પણ દેશભરમાં એક છેડેથી બીજે છેડે પથરાઈ જાય, અને આપણા કાર્યક્રમનો દૃઢતાથી અમલ કરે, તો તે દ્વારા તેઓ ઘણી વધારે સ્થાયી અસર પાડશે. તેથી હું ઈચ્છું છું કે તમે અંતરખોજ કરો અને સત્ય શું છે તે તમારી જાતે જ શોધી કાઢો. મેં જે વિચારસરણી તમારી સમક્ષ મૂકી છે તેને તમે હજુ પણ દોષપાત્ર ગણતા હો તો મેં અપનાવેલા વલણ સામે તમે લડી લો એ મને ગમે. આપણે સૌ મૌલિક રીતે વિચાર કરીએ અને સ્વતંત્ર નિર્ણયો બાંધીએ એમ હું ઈચ્છું છું. આપણી જાતમાં અને આપણા આંદોલનમાં ધરમૂળના ફેરફાર કરવાની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે. અહિંસા એક અવ્યવહારુ સ્વપ્ન છે એવું છેવટે જણાય તોપણ મને તેની પરવા નથી. જો આપણી માન્યતા એવી હોય તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે કાંઈ નહીં તો એ પ્રામાણિક માન્યતા હશે. મારે માટે એ એક જ વસ્તુ છે. હિંસાનો અમલ થઈ શકે એવી વાસ્તવિકતાને બદલે અહિંસાની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રાચવું મને વધારે ગમશે. મેં તો મારું સર્વસ્વ હોમી દીધું છે, પરંતુ તેની સાથે મારા કોઈ પણ સાથીને કશો સંબંધ નથી. તેમાંના મોટા ભાગના લોકો આ ચળવળને કેવળ રાજકીય ચળવળ ગણીને તેમાં આવ્યા છે. તેઓ હું માનું છું તેવી ધાર્મિક માન્યતાઓ ધરાવતા નથી અને હું તેમના પર એ ઠોકી બેસાડવા માગતો નથી.

તમારે જલદી સાજા થવું જ જોઈએ, અને જરૂર લાગે તો આ વિષયની વધારે ચર્ચા કરવા માટે અહીં આવી જવું જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કોંડા વેક્ટરપેથ્યા

ગંતુર

[મૂળ અંગ્રેજી]

ટાઈપ કરેલી ઓફિસ પ્રતની છબી પરથી : એસ. એન. ૭૯૭૭

૨. મારી નિરાશા

હું એકાએક નિરાશ નથી થઈ શકતો. નિરાશાનાં વાદળોમાંયે ક્યાંક પણ આશાનાં કિરણો ભાળી શકું છું ને તે ખોરાક પર જીવું છું. પણ આ વખતની મહાસમિતિએ^૧ મને નિરાશ કર્યો કહેવાય. આશાવાદી હોઈ જ્યાં ઘોર અંધારું લાગે છે ત્યાં પણ હું અજવાળું છે જ એમ જોઈ રહ્યો છું તે બળાત્કારે.

જો મારા અભિપ્રાયને બહુમતી ન મળી હોત તો હું અવશ્ય સફળતાનાં કિરણો જોત. પણ હું તો બહુમતીના બોજ નીચે કચરાઈ રહ્યો છું. મને જ્યઘોષ અપ્રિય લાગે છે; ઘણી વેળા તો ખરે જ કાન બંધ કરવા પડે છે. એ જ અવાજની સાથે અમદાવાદ, વીરમગામ, અમૃતસર,^૨ ચૌરીચૌરા વગેરેમાં ભાન ભૂલેલાં ટોળાંઓએ ખૂનો કર્યાં, મકાનો બાળ્યાં.

મહાસમિતિએ મને વધારે મત આપ્યા, પણ હું જોઈ શક્યો કે બારડોલીના ઠરાવ^૩ ઘણા થોડાને ખરેખર ગમ્યા. મારે ખાતર, નહીં કે મારા અભિપ્રાયની સત્યતાને ખાતર મને મત મળ્યા. તેની કિંમત શી આંકી શકાય? જ્યાં પ્રજાની સત્તા કાયમ કરવાનો પ્રયાસ હોય ત્યાં એક વ્યક્તિનો જ્ય શા કામનો? ત્યાં તો સત્યનો ને સિદ્ધાંતનો જ જ્ય શોભે. બહુમતીના હૃદય અને બુદ્ધિ વચ્ચે દ્રંદ્રયુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. હૃદય મારી તરફ જાય, બુદ્ધિ મારાથી સો યોજન દૂર જાય. તેથી હું તો અકળાયો ને હજુ અકળાઈ રહ્યો છું.

આમ બળાત્કારે ગાડું ક્યાં સુધી આગળ ચાલે? મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે કે જો આપણે મનથી, વાચાથી અને કર્મથી શાંતિવાદી હોઈએ, એટલે શાંતિને વ્યવહારધર્મ, સમયાનુસારી ધર્મ માનતા હોઈએ તોપણ બારડોલીના ઠરાવ^૪ વિના ચૌરીચૌરા પછી બીજું ન જ સંભવે એમ આપણને પૂનમના ચંદ્ર જેવું સ્પષ્ટ દેખાવું જોઈએ. છતાં બારડોલીનો ઠરાવ કાયમ રહ્યો તે તે ઠરાવની યોગ્યતાને ખાતર નહીં પણ મારી ખાતર. જે ખલાસી આરકાટીની ઉપર વિશ્વાસ રાખીને વહાણ હંકાર્યે જાય પણ પોતે દિશા ન જાણતા હોય, તે આરકાટી મર્યે અથવા આરકાટી ઉપરથી વિશ્વાસ ઊઠયે વહાણને ડુબાવે. એ વહાણમાં મુસાફરી કરવી જોખમકારક છે. તેમ જ વગર-સમજ્યે મહાસભાના ઠરાવોને જોઓ પાસ કરે તે મહાસભાફાળી નાવને ડુબાવે.

મને તો એમ યોખ્ખું લાગે છે કે જ્યાં આપણે કેવળ શાંતિથી જ જીત મળે એમ માનતા હોઈએ ત્યાં શાંતિઅશાંતિને મેળવીએ તો તે મેળવણી ફાટે ને તેમાંથી લાભને બદલે હાનિ થાય. બારડોલીની અંસર જેમ આખા હિંદ પર થવાની હતી તેમ ચૌરીચૌરાની પણ થાય જ. એમ

૧. આ સભા દિલ્હીમાં ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીની ૨૪-૨૫મીએ મળી હતી. એમાં સામુદાયિક સવિનયભંગ બંધ રાખતો અને વ્યક્તિગત સવિનયભંગની છૂટ આપતો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

૨. ૧૯૧૯ના એપ્રિલ માસમાં રોલેટ એક્ટ સામેના દેખાવો દરમ્યાન અમદાવાદ, વીરમગામ અને અમૃતસરમાં લોકો હિંસા પર ઊતરી ગયા હતા.

૩. કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ ફેબ્રુઆરીની ૧૧મી અને ૧૨મીએ બારડોલીમાં મળી હતી. એણે ગાંધીજીના કહેવાથી સામુદાયિક સવિનયભંગનો કાર્યક્રમ રદ કરી, એને બદલે કાંતણ, દારૂબંધી, સમાજ-સુધારો અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ અપનાવવાનો ઠરાવ કર્યો હતો.

૪. જુઓ પુસ્તક ૨૧, પા. ૩૬૯-૭૨ અને પુસ્તક ૨૨, પા. ૯૮-૧૦૩ અને ૨૬૮-૭૦.

આપણાં મન ઠેકાણે હોય તો આપણને લાગવું જ જોઈએ. એક જ આકાશમાં સૂર્ય ને ચંદ્ર બંનેને આપણે જોઈ શકતા નથી. ટાઢતડકો સાથે હોય નહીં. તડકાને છાયારૂપે દેખાડવાનો ઢોંગ કેટલા દહાડા ચાલે? ઉત્તરમાં જનારને તે દક્ષિણમાં જાય છે એમ મનાવવાનો ડોળ ક્યાં લગી ચાલી શકે? શાંતિને નામે અશાંતિ ચાલે એ ક્યાં લગી છુપાવી શકાય?

વ્યવહારન્યાય પણ જ્યાં સુધી વ્યવહાર ચાલે ત્યાં સુધી તો પૂરો પાળવો જોઈએ. સમયાનુસારી નીતિ જેટલો વખત ચાલે તેટલો વખત તો પૂર્ણ રીતે ચાલવી જ જોઈએ. પાંચ દિવસ ઉદ્યોગી રહેવાનું વચન આપનારે પાંચ દિવસને સારુ તો સંપૂર્ણતાએ ઉદ્યોગી રહેવું જ જોઈએ. તે આજસનો પૂજારી હોય તોપણ ઉદ્યોગનું વચન આપ્યા પછી એમ ન કહી શકે કે ઉદ્યોગ ઉપર શ્રદ્ધા ન હોવાથી તે પાંચ દહાડા પણ ઉદ્યોગી નહીં થાય. પાંચ દહાડા જેટલા ઉદ્યોગ પર તેની શ્રદ્ધા ન હોય તો તે માણસે ઉદ્યોગીની ટોળીમાંથી બહાર જ રહેવું જોઈએ, એમ આપણે સૌ કહેશું.

હિંદુસ્તાનીઓએ નિશ્ચય કર્યો છે. હિંદુસ્તાનનું તારણ. શાંતિ વિના અશક્ય છે, કેમ કે શાંતિ વિના હિંદુસ્તાન એક ન થાય, શાંતિ વિના રેંટિયો ન ચાલે. હિંદુમુસલમાન એકતા વિના ને રેંટિયા વિના હિંદુસ્તાન એક ડગલું પણ આગળ ન જઈ શકે. હિંદુમુસલમાન એકતા એ હિંદુસ્તાનના પ્રાણ છે, રેંટિયો શરીર છે. બંનેની જડ શાંતિમાં રહેલી છે.

આટલી ચોખ્ખી વાત છતાં, “શાંતિ” શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતાં છતાં આપણે મનમાં અશાંતિ સેવીએ છીએ, મનમાં ગુસ્સો ભર્યો છે. “મુખમેં રામ, બગલમેં છૂરી” એવા બગભગત કંઈ સ્વર્ગે જઈ શકે?

ઘણી ચેતવણીઓ આપવા છતાં બારડોલીના ઠરાવ ઘણા વધુ મતે પાસ થયા. આથી હું મૂંઝાયો છું. જો એ બધા મત સમજપૂર્વક અપાયા હોય તો પરિણામ સારું આવી શકે. એટલા બધા મત આપનાર જો એમ માનતા હોય કે આપણે હવે શાંતિની જરૂર છે, મૂંગે મોઢે કામ કરવાની જરૂર છે, તો આપણે આજે જેટલું બળ એકઠું કર્યું છે તેના કરતાં વધારે કરી શકશું.

જેટલી જરૂર જેલ શોધવાની હતી તેટલી જ જરૂર થોડી મુદત જેલ મોકૂફ રાખવાની છે. જેલ એ હમેશાંને સારુ જુલમી રાજ્યમાં સ્વતંત્રતાનો દરવાજો તો રહેશે જ. પણ જેલમાં જવાને સારુ પણ કળા જોઈએ છે. ચોરપાખંડી જેલ જાય તે કંઈ સ્વતંત્રતા મેળવતા નથી. તેઓ તો સજા ભોગવે છે. અશાંત ચિત્તે, ગુસ્સાભર્યે હૃદયે જેઓ જેલમાં જાય તે જેલમાં સુખે રહી પણ ન શકે. તેમને મન તો જેલ સેવાગૃહ નહીં જણાય; જોકે શાંત ચિત્તે જનાર તો અવશ્ય માને કે જેલમાં પણ તે પૂર્ણ અથવા વધારે સેવા કરે છે. જેલમાં તે સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારો કેળવે, સંયમ વધારે, નિયમોનું વધારે પાલન કરે. સૌકેટીસે પોતાનું સારામાં સારું વ્યાખ્યાન હાથમાં ઝેરનો પ્યાલો રાખીને આપ્યું ને તેણે મરીને પોતાનું ને પોતાના વચનનું અમરપાણું સિદ્ધ કર્યું. ટિળક મહારાજે પોતાનાં મોટાંમાં મોટાં બે પુસ્તકો જેલમાં લખ્યાં. તેમણે જેલમાં એક ક્ષણ પણ નકામી ગાળી છે એમ ન કહી શકાય. તેમનો જેલનો વખત નકામો ગયો એમ ન કહેવાય. અત્યારે પણ જે જેલીઓ^૧ જેલમાં પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે તે તો સેવા કરે છે.

અત્યારે જેલ જવાનો પ્રયત્ન કરવો તે અશાંતિ પોષવા બરાબર છે. તેથી જેલની બહાર રહેવું એ ક્ષણવારનો ધર્મ થઈ ગયો છે.

૧. ૧૯૨૦-૧ના અસહકારના આંદોલન દરમ્યાન જે લોકો જેલમાં ગયા હતા તે.

“આથી તો શત્રુ આપણને કાયર ગણશે, આપણી અકીર્તિ થશે” એમ શંકા થાય. જ્યારે શત્રુ આપણને કાયર ગણે પણ આપણે ખરેખર કાયર ન હોઈએ ત્યારે આપણી જીતનો સમય નજીક આવે છે, કેમ કે આપણી કાયરતા એ તો આપણું બળ છે અને શત્રુની ખોટી માન્યતા એ તો તેને ભુલાવામાં નાખે છે. જે કેવળ ઈશ્વરની સહાય માગે તેને અકીર્તિ હોય જ શાને? આપણે જરાયે નામોશીનું કામ કરીએ ત્યારે અકીર્તિ હોય. આપણે જેલના ડરથી જેલનો ત્યાગ નથી કરવો. પણ જેલ જવામાં આણસમજ હોય, મગરૂરી હોય, અશાંતિ હોય એ ભયથી તેનો ત્યાગ કરીએ. શત્રુને રીઝવવા નહીં પણ આપણા આત્માને રીઝવવા આપણે જેલ જતા અટકીએ. જેલ જતા અટકીને કાં આપણે ફાંસીનો ઘાટ ન ઘડીએ?

શત્રુ માગે તે ન કરીએ. અત્યારે શત્રુ ઈચ્છે છે કે આપણે વધારે ગુસ્સો કરીએ. આપણને તે ચિડાવી રહેલ છે. આપણી સામે પોતાની મૂઠી ઉગામી રહ્યો છે. આપણી સામે તે પોતાની આંખ લાલચોળ કરી રહેલ છે. આપણને ધુરકાવી રહ્યો છે. પોતાની કેશવાળી ફફડાવી રહેલ છે. તેના ચીડવ્યા ચિડાઈએ તો આપણે પડીએ. તેનું હથિયાર મદ છે, દંભ છે, અમર્યાદપાણું છે, ધમકી છે. આપણું હથિયાર શાંતિ ને નમ્રતા છે. આપણને શત્રુ “બીધેલા” ગણે કે કહે તે આપણને પોસાય, પણ આપણે પ્રતિજ્ઞાભંગ કર્યો સિદ્ધ થાય તે ન પોસાય.

તેથી જ મેં તો વિચારી લીધું છે કે આપણે હાલ તુરતને સારું કેદીઓને ભૂલી જવા એ તો આપણું પ્રથમ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. આપણે ભૂલ કરી તેથી કેદીઓને આપણે બળે છોડાવવાની શક્તિ આપણે ખોઈ બેઠા. કેદીઓ સરકારની મહેરબાનીથી નથી છૂટવા માગતા. સરકારના છોડવા તેઓ છૂટે તો તેઓ ખિન્ન થાય અને આપણે શરમાવું પડે.

આપણે તેઓને જેલ જઈને જ છોડાવી શકીએ એવો અનિવાર્ય નિયમ નથી. આપણા સત્યબળથી, આપણા પ્રતિજ્ઞાપાલનથી તેઓને આપણે છોડાવી શકીએ છીએ. આપણું બળ આપણે જેલ જઈને બતાવી શકીએ છીએ તેમ જ રચનાત્મક કાર્ય કરીને પણ બતાવી શકીએ છીએ. બળ આપણા અમુક કાર્યમાં નથી પણ આપણી વૃત્તિમાં છે. શરમનો માર્યો જેલ જનારો બળવાન નથી પણ ન જવાનું હોય ત્યારે ડરકણ ગણાતા છતાં ન જાય તે બળવાન હોઈ શકે. બળ સત્ય કાર્યમાં રહેલું છે.

જે હિંદુસ્તાન, જે ગુજરાત એક માસમાં રચનાત્મક કાર્ય પૂરું કરી બતાવે તો કેદીઓને એક માસમાં છોડાવે. જે ઘણા પ્રામાણિક, સમજુ ને જાણીતા સેવકો મળે તો એક માસમાં રચનાત્મક કાર્ય પૂરું કરવું એ કંઈ મુશ્કેલ નથી.

૧. દરેક સ્ત્રીપુરુષે મહાસભાની પ્રતિજ્ઞા લેવી અને ચાર આના આપી મહાસભાના દફતરમાં નામ નોંધાવવું. ૨. ટિળક સ્વરાજ ફાળો^૧ એકઠો કરવો. ૩. રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચલાવવી. ૪. દારૂ પીનારાઓનાં ઘરોમાં જવું. ૫. પરદેશી કાપડનો ઉપયોગ કરનારને ખાદી પહેરવા સમજાવવા, ઘેરઘેર રેટિયા દાખલ કરવા. ૬. અંત્યજવર્ગને મદદ દેવી. ૭. પંચાયતો સ્થાપવી. ૮. નિષ્પક્ષ-પાતપણે દર્દીની કે જખમીની સેવા કરવી, ભલે તે ગોરો હોય કે કાળો.

આ કામોમાં એક પણ એવું નથી કે જેમાં આપણને જુગના જુગ જોઈએ. હા જોઈએ, જે લોકમત આપણી પ્રવૃત્તિથી વિરુદ્ધ હોય તો. પણ આપણે અત્યારે તો દાવો એવો કરીએ

૧. ૧૯૨૦માં બાળ ગંગાધર ટિળક અવસાન પામ્યા, ત્યારે તેમની સ્મૃતિમાં આ ફંડ ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું.

છીએ કે લોકમત આપણી સાથે છે. જે લોકમત આપણી સાથે હોય તો ને આપણી પાસે સાચા કામદારો હોય તો ઉપરની બાબતોમાં એવી કંઈ છે કે જેમાં આપણે તુરત સફળ ન થઈએ?

મારે મન તો એમાં લોકોની પરીક્ષા આવી જાય છે. જે ખરેખર તેઓ શાંતિમાર્ગે જીત મેળવવા ઈચ્છતા હોય તો ઉપરનાં કામ હોંશે કરે. જે તેઓ કેવળ અશાંતિ જ માગતા હોય તો રચનાત્મક કાર્યમાં જરૂર આપણાથી વિરુદ્ધ રહેશે અને જ્યારે સવિનયભંગ શરૂ કરીએ ત્યારે તે પોતાનો અવિનયીભંગ વિનયની ઓથે કરવા તૈયાર થઈ જશે.

આ આપણી સમક્ષ મોટામાં મોટો ભય આવી ઊભો છે. તેથી જેઓ શાંતિમય પ્રવૃત્તિ ચલાવવા ઈચ્છે છે તેઓએ દૃઢતાપૂર્વક પોતાના માર્ગે ચાલ્યા જ કરવું ઘટે છે. તેથી ભલે તેઓ ખોબા જેટલા થઈ રહે, તેમની લાજ જાય, તેઓ પ્રતિષ્ઠા વિનાના થઈ રહે. આવું થાય ત્યારે તેઓ પોતાનું કાર્ય નિર્ભય થઈ ચલાવી શકે ને દૃઢતાપૂર્વક બધાં પગલાં ભરી શકે. અત્યારે તો તેઓ જ્યારે સવિનયભંગ જેવું તીખું પગલું ભરવા ઈચ્છે ત્યારે તેઓને ઉપાધિઓ આવી પડે છે.

મારો માર્ગ ચોખ્ખો છે. હું જેઉં છું કે મારો દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. મારે નામે ચૌરી-ચૌરામાં ખૂનો થયાં. હું સવિનયભંગની વાત કરું છું તો સાંભળનાર “વિનય” પદને ઉડાવી દઈ કેવળ “ભંગ” પદનું જ ગ્રહણ કરે છે. સવિનયભંગ એ અવિચ્છિન્ન સમાસ સમજવો. રસાયણ-શાસ્ત્રમાં બે મેળવણી મનાય છે. એક સામાન્ય, જેમાં બધી વસ્તુઓ પોતાનો ગુણ રાખે છે. બીજું એવું મિશ્રણ જેમાંથી એક ત્રીજી જ વસ્તુ પેદા થાય છે કે, જેનો ગુણ બેમાંથી એકે મૂળ વસ્તુની સાથે મળતો નથી. સવિનયભંગ એ એક એવું રસાયણી મિશ્રણ છે. તેમાં ભંગનું એક પણ ખરાબ પરિણામ ન હોય ને તેમાં કેવળ વિનયથી થતાં પરિણામો આપણે જોતા જ નથી. વિનયની સાથે ઘણી વેળા આપણે નબળાઈ જોઈએ છીએ. ભંગની સાથે ઉદ્ધતાઈ, અસત્ય ઇત્યાદિ જોઈએ છીએ. સવિનયભંગમાં તો કેવળ નિર્દોષતા ને નિર્ભયતા જ હોવાં જોઈએ. એવા અવિભક્ત પ્રયોગને તોડી તેમાંથી કેવળ “ભંગ”નું જ ગ્રહણ કરનાર મનુષ્યો જ્યાં લગી જોવામાં આવે છે ત્યાં લગી સવિનયભંગનું ચલાવવું અશક્ય જેવું થઈ જાય છે. પણ જે સવિનયભંગ કરનારનો પ્રજા બહિષ્કાર કરે તો તેઓ પોતાની શક્તિનો પ્રયોગ બતાવી શકે છે. જે તેમ ન બને તો જેમ સરકારની સાથે તે જ રીતે અશાંતિ ઈચ્છનાર પક્ષની સાથે પણ મારે અસહકાર જ કરવો રહ્યો.

હું નથી માનતો કે દેશ અશાંતિને સારુ તૈયાર છે અથવા તો દુર્બળ “ભાતખાઉ”ને સારુ અશાંતિથી સ્વરાજનો કંઈ જ અર્થ હોઈ શકે. તે તો અશાંતિના ઉપાસકોના ભોગ જેમ આજ છે તેમ જ રહેવાના. અશાંતિના પૂજારી હિંદુસ્તાનના કરોડોને સારુ સ્વરાજ નથી ઈચ્છતા પણ પોતાને સારુ સત્તા ઈચ્છે છે. આ આરોપ તેઓ કબૂલ નહીં કરે. તેમની પ્રવૃત્તિનું એ પરિણામ આવે જ એ તેઓ જાણતા પણ નથી. હું તેમને દોષ દેવા આ લેખ નથી લખી રહ્યો. હું તો માત્ર તેમની પ્રવૃત્તિનાં પરિણામો જ બતાવી રહ્યો છું.

શાંતિમાર્ગે જ હિંદુસ્તાન થોડા માસમાં સ્વરાજ મેળવી શકે. અશાંતિમાર્ગે સો વર્ષે પણ ન મળે એમ માનું છું. વળી જે સ્વરાજને સારુ આપણે મથી રહ્યા છીએ તે જે ગરીબોનું ને “ભાતખાઉ” દુર્બળ પ્રજાનું હોય તો તો સો વર્ષે પણ તેઓ પોતાની દુર્બળતામાંથી ઊઠી શકવાના નથી. શાંતિના પ્રયોગથી તો આપણે દુર્બળને પણ બતાવીએ છીએ કે તેના શરીરમાં જે આત્મા છે તેનું બળ ચક્રવર્તીના આત્મા જેટલું જ તે ધારે તો બતાવી શકે છે.

આ વાત જે ખોટી હોય, એ માન્યતામાં ત્રુટી હોય, તો આ “શાંત” અસહકારની પ્રવૃત્તિ પણ ખોટી છે; તો પછી અસહકાર એક જ નામ રાખી શકાય. વિનય, શાંતિ, સત્ય વગેરે

પદોના ઉપયોગ આપણે તજવા જોઈએ અને સલ્તનતને રાક્ષસી કહેવાનો રિવાજ પણ છોડવો જોઈએ. રાક્ષસી પ્રયોગથી લડનારને પ્રતિપક્ષીની પ્રથાને રાક્ષસી ગણવાનો કે કહેવાનો અખત્યાર નથી રહેતો.

આમ મારી નિરાશાનાં કારણોનો પાર નથી; છતાં આશા તો નહીં જ મૂકું. હું આશા રાખીશ કે હિંદુસ્તાન બારડોલીના ઠરાવની સંપૂર્ણ યોગ્યતાને સમજી જશે. હું આશા રાખું છું કે બધા પ્રાંત નહીં સમજે તોયે થોડા તો સમજશે. હું આશા રાખું છું કે છેવટે ગુજરાત તો શાંતિનો પાઠ બરોબર સમજશે જ. હું આશા રાખું છું કે ગુજરાતને પણ કદાચ હું નહીં સમજાવી શકું તો છેવટે કેટલીક વ્યક્તિઓ તો આખા હિંદુસ્તાનમાંથી આ મહાપ્રયોગને સમજનારી નીકળી જ આવશે, અને મારી છેવટની આશા એટલી તો છે જ કે જે મેં હિંદુસ્તાનને સત્યરૂપી એક જ માર્ગ બતાવ્યો હોય તો બધી કસોટીઓ લેવાતાં છતાં મને મારી ટેક પર અડગ રહેવાની સન્મતિ અને શક્તિ ઈશ્વર આપશે, તેથી નિરાશાથી ઘેરાયેલો હું મારો આશાવાદ નહીં જ છોડું. કેમ કે ઈશ્વર એટલે સત્ય, સત્ય એટલે શાંતિ, સત્યનો બેલી અવશ્ય ઈશ્વર છે. સત્યનો સદા જય જ છે. એમ જાણતાં છતાં જે હું ડરીને અવિશ્વાસ રાખું તો મારા જેવો કાયર કોણ?

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૫-૩-૧૯૨૨

૩. સ્વદેશી વિં ખાદી

“સ્વદેશી” અતિશય જાણીતો શબ્દ છે. તે બહોળો શબ્દ છે. આવા શબ્દની અસર સારી પણ પડે છે અને માઠી પણ હોય છે. સમુદ્ર બહોળો છે. તે ન હોય તો આપણને પ્રાણવાયુ જ ન મળે. પણ સમુદ્ર અગ્નિની જેમ સર્વભક્ષી છે. તેમાં મેલ તો એટલો બધો ચાલ્યો જાય છે કે તેનું માપ જ નથી, છતાં તે તો વિશુદ્ધ જ છે. કાંકો છોડો એટલે તેનું પાણી કાયના જેવું પારદર્શક જોવામાં આવે છે. સૂર્યનાં કિરણોમાં તેનાં ફીણ હીરામોતીની જેમ ઝગમગે છે. હીરામોતીનું તેજ તેની પાસે તો કંઈ જ નથી. સમુદ્ર નૌકાને તારે છે. છતાં તેનું પાણી કોઈ પીવા બેસે તો તેને ઊલટી જ થાય. પીવાનું પાણી તો કૂવામાંથી, વીરડામાંથી, નાના ઝરાઓમાંથી મીઠામાં મીઠું મળે છે. તેમ જ સ્વદેશી એ સમુદ્ર છે, મહાસાગર છે. તેના સહેજ પાલનથી દેશો તરી શકે છે. વ્યાખ્યામાં તે શબ્દ શોભે છે. પણ અત્યારે તો સ્વદેશી સમુદ્રમાં આપણે ઝંપલાવીએ તો આપણે ડૂબીએ તેમ છે. તે તો “ગજ ઉપરવટ હાલ મનોરથરૂપ જે” છે.

સ્વદેશીને નામે કોઈ કહે છે, તે તો સ્વદેશી તાળાં બનાવે કે લેશે, ચબનાં નહીં લે. કોઈ રાજેસ ચપ્પુ છોડીને ખાડાળું નકટાનું નાકે ન કાપે એવું ચપ્પુ પસંદ કરે છે અથવા નવાં બનાવવાનો પ્રયાસ આદરે છે. કોઈને સ્વદેશી કાગળ જોઈએ, કોઈને શાહી, કોઈને ટાંક તો કોઈને ટાંકણી. એમ દરેક પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે સ્વદેશી વસ્તુ માગી તેની ભાવનાને પોષે છે. પણ તેથી દેશનું કામ નથી થતું. આથી તો સ્વદેશીનું કામ ને નામ બંને બગડે છે.

ઘર ચણનાર પ્રથમથી જ ઝરૂખા, ગોખ, બારીબારણાં રાચરચીલું ગોઠવવા નથી માંડતો. પ્રથમ તો તે પાયો નાખે છે, પછી દીવાલો ચણે છે ને જ્યારે ઘાટ થઈ રહે ત્યારે તેને ઓપ શરૂ કરે છે. તેમ જ સ્વદેશી રચનાનું છે.

આપણે હવે સ્વદેશીનું રહસ્ય એટલે દરજ્જે સમજ્યા છીએ, તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ એટલો જાણ્યો છે કે હવે તેનો ખરો ને વિશેષ અર્થ આપણને મળ્યો છે. સ્વદેશીને નામે આપણે આપણને આજ લગી છેતર્યા, કંઈક ફેરફારો કર્યા. સ્વદેશી એટલે દેશમાં થયેલું કાપડ, એ પહેલું પગથિયું હતું. પછી જ્યું કે પરદેશી સૂતરને દેશમાં વણ્યું હોય તે ખરું સ્વદેશી ન હોય, તેથી દેશને ઘણો જ થોડો લાભ થાય.

બીજું પગથિયું એ થયું કે દેશની મિલમાં સૂતર કંતાયું હોય ને વણાયું હોય તો ચાલે. પણ વધુ અનુભવે જ્યું કે તેથીયે ધારેલો અર્થ નહોતો સરતો. તેનું ખરાબ પરિણામ એક એ આવ્યું કે મિલનાં કાપડનું દામ ખૂબ વધ્યું ને આપણને કાપડની તાણ પડે એવો સમય આવ્યો.

ત્રીજું પગથિયું એ હતું કે સૂતર તો ભલે મિલનું હોય, પણ તે હાથે વણાય તો સરસ કહેવાય. આમાં પણ આપણને સ્વદેશીનો મર્મ નહોતો મળ્યો.

હવે આપણે ચોથે પગથિયે શીખ્યા જણાઈએ છીએ કે સ્વદેશી એટલે હાથે કાંતેલા સૂતરની હાથે વણેલી ખાદી. આ વિના બીજું બધું ખોટું ને નિર્થક છે.

ખાદી એટલે રેંટિયો. રેંટિયા વિના ખાદી હોય જ ક્યાંથી? ખાદી એ સ્વરાજની જેમ આપણો જન્મસિદ્ધ હક છે ને કેવળ તેનો જ ઉપયોગ આપણી આજન્મ ફરજ છે. તે ફરજ અદા ન કરે તે સ્વરાજને જાણતો જ નથી.

સ્વદેશીનો કે સ્વરાજનો હેતુ એ જ હોય—એ જ છે કે તેથી હિંદુસ્તાનના ભૂખે પીડાતા મનુષ્યનાં પેટ ભરાય, હિંદુસ્તાનમાંથી દુષ્કાળ જાય, હિંદુસ્તાનની મહિલાઓની નીતિનું રક્ષણ થાય, હિંદુસ્તાનનાં બાળકોને દૂધનું ટીપું મળે.

જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં રેંટિયો ચૂલાની જેમ સર્વવ્યાપક ન થાય ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાન ફરી આબાદ થાય એ હું અસંભવિત માનું છું.

ધારો કે હિંદુસ્તાન આજે સ્વેચ્છાપૂર્વક વર્તી શકે, ધારો કે હિંદુસ્તાને બહારથી સોંધામાં સોંધું કાપડ દાખલ કર્યું, હિંદુસ્તાને વિલાયતની ને પોતાની પરિસ્થિતિનો વિરોધ વિચાર્યા વિના “ફ્રી ટ્રેડ” કે મુક્ત વ્યાપાર એટલે બાધક જકાત વિનાનો વ્યાપાર દાખલ કર્યો, તો આજે છે તેના કરતાં પણ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ ખરાબ થાય.

હિંદુસ્તાનને કોઈ મફત સંધી આપે તોપણ જેમ ઘરના ચૂલા કાઢી નાખવા પોસાય નહીં તેમ જ રેંટિયો કાઢ્યો પોસાયો નથી. “ચૂલામાં કેટલી ઉપાધિ”! ઘેર ઘેર ચૂલા, ઘેર ઘેર અગ્નિ એ કેટલો અનર્થ! દરેક ગૃહિણીએ સવાર પડયું કે ધુમાડો જ ખાવો એ કેટલો અત્યાચાર! એવી લલચાવનારી દલીલથી છેતરાઈ આપણે ચૂલા કાઢી નાખીએ ને ગામોગામ એક જ વીંશીમાં રસોઈ કરી જમીએ તો? તો હિંદુસ્તાનનાં બાળકો સ્વડે એને વિષે કોઈને પણ શંકા છે? ચૂલાનો નાશ અર્થશાસ્ત્ર નથી, એ અનર્થવાદ છે. તેને અર્થશાસ્ત્રનું માન પણ ન શોભે.

રેંટિયો બાળીને આપણે ભૂખ ને વ્યભિચાર વહોર્યાં છે. ચૂલો બાળીએ તો મોત વહોરીએ. રેંટિયાની પુનઃસ્થાપના કરીએ તો આપણે ફરી આપણાં ખંડિયેર જેવાં થઈ ગયેલાં ઘરો દીપાવીએ.

તેથી અત્યારે આપણો વિશેષ અને સર્વોપરી ધર્મ ખાદી છે. ખાદી ધીની જેમ ખપવી જોઈએ. હાથે કાંતેલું સૂતર દૂધની જેમ કીમતી ગણાવું જોઈએ. રેંટિયો એ પણ એક પૂજનીય ગાય છે. ગાય વિનાનું ઘર જેમ ન શોભે તેમ રેંટિયા વિનાનું ઘર ન શોભે. નાનામોટા કોઈ ગાયને દોહવામાં હલકાઈ નથી માનતા તેમ નાનામોટા સર્વેએ રેંટિયો ચલાવવામાં હલકાઈ ન માનતાં ગૃહસ્થાઈ માનવી જોઈએ. ગાય તો કોઈ વેળા પાટુ મારે છે, ગાય ખાણ માગે છે. રેંટિયો તો

એવો પરોપકારી છે કે તે પાટુ મારે જ નહીં. તેને ખાણ જોઈએ જ નહીં. તેની પાસેથી ઊંજળું દૂધ જેવું સૂતર તમારી સ્વેચ્છાએ લઈ શકો છો. ગાય પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દૂધ આપે છે. રેંટિયો આપણી શક્તિ પ્રમાણે સૂતર આપે છે. રેંટિયાની રક્ષા એ પણ ગોરક્ષા છે. રેંટિયાની રક્ષા કરનારે જેમાં તાણોવાણો બંને હાથના જ છે, તેવી ખાદીનો જ ઉપયોગ કરવો ઘટે.

પ્રાંતિક સમિતિને ખાદીની જાહેર ખબર નાખવી પડે છે તેથી હું શરમાઉં છું, દરેકે શરમાવું જોઈએ. પરદેશી કે મિલનાં કપડાં ખપે ને ખાદી પડી રહે એ કંઈ હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગનાં લક્ષણ ન ગણાય. જવ મેલીને કુશકા ખાવા જેવો એ ન્યાય થયો.

રેંટિયાના ઉદ્ધાર વિના ગાયની રક્ષા લગભગ અસંભવિત થઈ પડી છે. હિંદુસ્તાનના ખેડૂતોની પાસે દ્રવ્ય નથી તેથી તેઓ પોતાનાં ઢોર વેચી કાઢે છે અથવા તેમને ભૂખે મારે છે. હિંદુસ્તાનના માણસો જેમ દૂબળા છે તેમ તેનાં ઢોર પણ દૂબળાં છે, કેમ કે હિંદુસ્તાનની હાલત દેવાળિયાની છે. હિંદુસ્તાન પોતાની મૂડી ઉપર નભે છે. તેની મૂડી દહાડે દહાડે ઘટતી જાય છે. હિંદુસ્તાનને પૂરતો પ્રાણવાયુ જ નથી મળતો તેથી તેનો શ્વાસ રૂંધાય છે. હિંદુસ્તાન ઓછામાં ઓછા ચાર માસ અનિચ્છાએ નિરુદ્ધમી રહે છે. આમ જેને નિરુદ્ધમી રહેવું પડે તેનો નાશ જ સંભવે. કરોડો માણસને પોતાનાં ખેતરોમાં પૂરણી રૂપે તો રેંટિયાનો જ ઉદ્યમ છે, બીજો નથી જ.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૫-૩-૧૯૨૨

૪. મારી નોંધ

મહાસભાનો કર

જેની આણ ચાલે તેનો કર હમેશાં ચાલે છે. હિંદુસ્તાનનાં મોટાં મંદિરો છે તેને ભાવિક લોકો વગરમહેનતે નિભાવે છે. કાશીવિશ્વનાથની ઉપર સોનાનો કળશ છે તેને સારું કંઈ સ્વયંસેવકો નહોતા નીકળી પડયા. શ્રદ્ધાળુઓએ પોતાની મેળે દાન આપ્યું. અમૃતસરમાં શીખ મંદિરમાં આરસની છો છે, ચાંદીના દરવાજા છે, ધૂમટ પર સોનું છે તેથી સુવર્ણ મંદિરને નામે ઓળખાય છે. એમાં જે ધન છે તે પણ ભાવિક શીખોએ પોતાની ઈચ્છાએ આપેલું. આવેશાન મસ્જિદો જે આપણે જગે જગે જોઈએ છીએ તેના પૈસા પણ વગરઉઘરાવ્યે મળ્યા હોય છે. તેમ જ મહાસભાનું હોવું જોઈએ. જે મહાસભાને લોકો ધર્મનું ને કર્મનું સાધન માનતા હોય, જે મુસલમાનો માનતા હોય કે મહાસભા રાજ્ય એટલે ખિલાફતનો છુટકારો ને મુસલમાનની સ્વતંત્રતા, જે હિંદુઓ માનતા હોય કે મહાસભા રાજ્ય એટલે ગાયની રક્ષા ને હિંદુની સ્વતંત્રતા, જે પારસી માનતા હોય કે મહાસભા રાજ્ય એટલે અગિયારીની રક્ષા ને પારસીની સ્વતંત્રતા, જે હિંદુસ્તાનના ખ્રિસ્તી યહૂદી તેમ જ માનતા હોય તો તેઓ બધા પોતાનો સ્વાર્થ કે ધર્મ સમજી મહાસભાને નિભાવે. મહાસભાને નિભાવવી એટલે તેને કર તો આપવો જ. જે એ સંસ્થા લોકપ્રિય હોય તો તેને ધનની ખોટ ન જ હોવી જોઈએ. લોકની એ માનીતી સંસ્થા છે કે નહીં તે ખબર થોડી જ મુદતમાં પડી રહેશે.

આ વેળા મહાસભાએ કર જ નાખ્યો છે. એક કર તો હતો જ — જેઓ તેમાં સભાસદ થાય, મતદાર થવા ઈચ્છે તેમણે દર વર્ષે ચાર આના આપવાના છે તે. બીજો કર બધા સભાસદ

હોય કે ન હોય — નોકરવર્ગ પણ — જેઓ મહાસભાને પસંદ કરે તેઓ આપે, જેઓ ટિળક મહારાજને પૂજે છે તે આપે, જેઓ એમ માને છે કે તેમના નામનું મોટામાં મોટું સ્મરણ સ્વરાજ મેળવવું તે છે, તે આપે.

તે કર ગયા વર્ષની દરેકની આવકનો સોએ એક રૂપિયો છે. એટલે જેને વર્ષના સો રૂપિયાનો પગાર હોય તેની પાસેથી મહાસભા એક રૂપિયો માગે છે. આ કર હળવામાં હળવો ગણાય. સરકાર ચોપડા તપાસે છે, મહાસભા હૃદય તપાસશે. જેની જેટલી આવક હોય તે પ્રમાણે તે મહાસભાને દફતરે કર પહોંચાડી આપે.

પણ આ લેખ લખવાનો મારો હેતુ કંઈક અંગત છે. નવજીવનની નક્કો લગભગ ૩૫,૦૦૦ દર અઠવાડિયે ખર્ચે છે. એક નક્કલના ઓછામાં ઓછા વાંચનાર ત્રણ જણને ગણીએ તો ૧૦,૫,૦૦૦ વાંચનાર થયા. હું તો તેઓની પરીક્ષા લેવા ઈચ્છું છું. તેઓને જે મહાસભાનું કાર્ય પસંદ હોય તો તેઓ તેનો કર નવજીવન મારફતે મોકલી આપે. દરેક જણ પોતપોતાનો કર મોકલી આપી શકે છે, અથવા દરેક શહેરના નવજીવનના વાંચનાર પોતાના મિત્ર પાસેથી — અજાણ્યા પાસેથી નહીં જ — મેળવી નવજીવન ઓફિસે પહોંચતો કરે. તેની પહોંચ નવજીવનમાં દરેક અઠવાડિયે સ્વીકારવામાં આવશે ને તે નાણાં પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રીને પહોંચાડવામાં આવશે.

સૌ પ્રામાણિકપણે પોતાની આવકનો ભાગ આપશે. વધારે તો ગમે તેટલા આપે, ઓછા કોઈ ન આપે. ઓછા આપનાર ભેટ તરીકે ગમે તે મોકલે, કર તરીકે ટિળક સ્વરાજ ફાળામાં તો સેંકડે ટકો ઓછામાં ઓછો આપે; વધારે મરજીમાં આવે તેટલું આપે. વધારે આપી શકનાર વધારે તો મોકલે જ, કે જેથી નહીં આપનારનો બદલો મહાસભાને મળી રહે. વધારે આપનાર બીજાની વતી આપે છે એમ ગણી લેવાય.

આ પૈસાના ઉપયોગ તો અત્યારે ત્રણ જ મુખ્યત્વે હોય. જેની ઈચ્છા હોય તે પ્રમાણે તેને આંકી શકે છે. ખાદી અથવા રેટિયા પ્રચાર, કેળવણી ને અંત્યજ્ઞસેવા. આ વર્ષે કેળવણીનું કામ સરસ પાયા પર મૂક્યે જ છૂટકો છે. સરકારી નિશાળમાં છોકરો એક પણ હોય તેને હું આપણી શરમ ગણું. આપણી નિશાળોને સારી કરીને આપણે દરેક બાળકને ખેંચી શકીએ છીએ. એક પણ બાળક નિશાળમાં ન જનાર હોય તે પણ આપણને શરમાવનારું ગણાય.

આ બંને વિભાગો એવા છે કે પ્રામાણિકપણે ચાલે તો કર આપનારને અને પ્રજામાત્રને કરનું દસગણું વળતર સહેજે મળે. ગયે વર્ષે ગુજરાતે ૧૫ લાખ રૂપિયા આપ્યા તેનો ઉપયોગ આ બે ભાગમાં મુખ્યત્વે થયો છે. આ વર્ષે તેમાં વધારે પૈસા જોઈશે, ઓછા નહીં. અને તે ઉપરાંત અંત્યજ્ઞસેવામાં આ વર્ષે વધારે પૈસા રોકવા જ પડશે. તેથી જે મહાસભાના કાર્યથી ગુજરાતીઓને સંતોષ થયો હોય તો તેઓ વધારે પૈસા આપશે પણ ઓછા નહીં. ઉઘરાવવામાં ઓછી મહેનત કરાવશે. મહાસભાની આણની આ પ્રથમ કસોટી છે. મારી ઉમેદ છે કે કોઈ કોઈની રાહ જોયા વિના પોતાની મેળે આ કર ભરવાનું શરૂ કરી દેશે.

સૌએ યાદ રાખવું કે પ્રાંતિક સમિતિનો હિસાબ તદ્દન ચોખ્ખો છે. તેની તપાસ પણ સ્થાનિક ને મહાસમિતિના એકબે હિસાબચોકસીએ કરેલી છે ને હિસાબ વખતોવખત બહાર પાડ્યો છે.

અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટી

મ્યુનિસિપાલિટી લોકોને હાથ છે. સત્તા કમિટીને હાથ છે. જ્યારે સરકારે કમિટી નીમી ત્યારે મ્યુનિસિપાલિટી રાષ્ટ્રીય થઈ, કારણ કે લોકોએ નીમેલા પ્રતિનિધિઓનો સરકારની સાથેનો સંબંધ તૂટ્યો.

આ બનાવને બે દૃષ્ટિએ જોઈ શકાય. સરકારે મ્યુનિસિપાલિટી બંધ કરી અને આપણે આણ-ધાર્યું અનિષ્ટ પરિણામ ગણીએ તો મ્યુનિસિપાલિટી રાષ્ટ્રીય થઈ ન ગણાય, પણ લોકસત્તા છીનવી લેવાઈ ગણાય. જો આપણે એમ માનીએ, અને એ જ બરોબર છે, કે કાં તો સરકાર મ્યુનિસિપાલિટીને વશ થાય અથવા તો મ્યુનિસિપાલિટી બંધ કરે એ જ આપણી નેમ હતી, તો મ્યુનિસિપાલિટી સ્વતંત્ર એટલે રાષ્ટ્રીય થઈ ગણાય.

ખરેખર રાષ્ટ્રીય થઈ છે કે નહીં એની પરીક્ષા શહેરીઓને હાથ છે. જો પ્રતિનિધિઓનો શહેરીઓ વિશ્વાસ કરે, તેમની મારફતે શહેરનું કામ લે તો મ્યુનિસિપાલિટી રાષ્ટ્રીય થઈ છે. જેમાં તે પોતાની સ્વતંત્રતાનો સહેલાઈથી ઉપયોગ કરી શકે છે તેમાં પણ જો શહેરીઓ કમિટીને વશ થાય તો મ્યુનિસિપાલિટી સરકારને ગઈ એમ ગણાય.

શહેરીઓના હાથમાં જ તેઓની અને તેઓના પ્રતિનિધિઓની લાજ છે. એક માણસ બીજાને તેની મરજી વિરુદ્ધ વશ નથી જ કરી શકતો એ અચલિત સિદ્ધાંત છે. એટલું ખરું છે કે હજારો દાખલામાં આપણને એમ જ લાગે છે કે માણસ બળાત્કારે કામ કરે છે. મને કોઈ મોતનો ડર નિપજાવી મારી પાસે કામ કરાવે ત્યારે આપણે તેને બળાત્કાર ગણીએ પણ જો મને મરતાં આવડે તો મારી પાસે કોણ શું કરાવી શકે? તેથી મેં મારી મરજી વિરુદ્ધ કંઈ કર્યું ન ગણાય. પણ રૂઢિ એવી છે ખરી કે જ્યારે માણસ શારીરિક બળને વશ થઈ કંઈ કાર્ય કરે છે ત્યારે તેણે તે વગર ઈચ્છાએ કર્યું એમ આપણે કહીએ છીએ. વસ્તુતાએ તેમ નથી. આત્મા પોતાને બાંધે છે ને છોડે છે.

તકરાર તો કેળવણીની હતી. દીવાબત્તી, પાયખાનાં, પાણી વગેરેમાં મ્યુનિસિપાલિટી સરકારને અનુકૂળ થવા જ ઈચ્છતી હતી. રસ્તાના દીવા સરકાર કરે તેથી આપણને ભારે નુકસાન ન હતું. આપણાં બાળકોનાં દૈન્યમંદિરમાં સરકાર જ્યોતિ પ્રગટાવે અથવા તેમનાં મગજને સરકાર ધોળે એ આપણને અસહ્ય હતું. એ જ્યોતિ અને ધોળ સ્વાભાવિક ન હતા. તેથી આપણે કેળવણીને રાષ્ટ્રીય બનાવી. આ જ વિષય ઉપર “હા”ને ને “ના”ને વેર થયું. આમાં શહેરીઓ સર્વોપરી રહી શકે છે. રસ્તા સરકાર સાફ કરે તો ભલે કરે. રસ્તા કંઈ આપણે સાફ કરવા તેને ત્યાં મોકલતા નથી. પણ બાળકોને તો આપણે મરજીથી નિશાળોમાં મોકલીએ ત્યારે જ સરકાર તેઓને ભણાવે. એટલે કેળવણીની બાબતમાં શહેરીઓ વિચાર માત્ર કરે તો તેની સ્વતંત્રતા પૂરી રીતે જાળવી શકે છે.

મને દિલ્હીથી આવતાં^૧ સાંભળીને હર્ષ થયો કે લગભગ સાત હજાર બાળકોને સારુ સુમારે પાંત્રીસ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ તો સ્થપાઈ ચૂકી છે ને હજુ બીજી સ્થાપવાની સગવડ ચાલી રહી છે. મારી ઉમેદ છે કે કમિટીની એટલે સરકારી નિશાળોમાં એક પણ બાળક કે બાળા નહીં રહે.

જો શહેરીઓ ઈચ્છે તો એક પણ બાળક કે બાળા સરકારી નિશાળમાં ન જ જાય. કેટલુંક કામ આપણી આજસે કે બેદરકારીએ બગડે છે. શહેરીઓ પોતાનાં બાળકો વિષે તો બેદરકાર ન જ રહે એમ આપણે ઈચ્છીએ. તેમાં પૈસાનું અને સારી કેળવણીનું જ કામ છે. કેળવણીનો કાબૂ પોતાના હાથમાં રાખે તો ઓછામાં ઓછે પૈસે સારામાં સારી કેળવણી બાળકોને આપી શકાય તેમ છે.

જે માબાપોએ પોતાનાં છોકરાંને સરકારની શાળામાંથી ઉઠાડી લીધાં છે, જેઓએ પોતાનાં મકાન આપ્યાં છે ને જે શિક્ષકોએ સરકારી નોકરી છોડી છે તેઓને હું ધન્યવાદ આપું છું. તેઓ આરંભેલું કામ પૂરું કરશે ને આગળ વધારશે એમ હું ઉમેદ રાખું છું.

૧. ગાંધીજી ૧લી માર્ચે દિલ્હીથી અમદાવાદ પાછા ફર્યા હતા.

શહેરીઓના પૈસા કમિટીના હાથમાં જશે; કરો અપાશે. આ બાબતની ચર્ચા અત્યારે ન કરવા મારી ભલામણ છે. કેળવણીના કાર્યને સંપૂર્ણતાએ શહેરીઓ પાર ઉતારે તો તેઓની સંપૂર્ણ જીત થયેલી હું તો માનીશ. તે કાર્યને પૂરું કર્યા પછી બીજી લડાઈમાં પડવું યોગ્ય ગણાશે. અત્યારે બીજી લડત ઉપાડતાં આ મોટામાં મોટા કાર્યને ધક્કો પહોંચવાનો સંભવ છે. વળી બીજાં કાર્યો ઉપાડતાં ઝેર વધવાનો સંભવ છે. કેળવણીનું કાર્ય પણ મીઠાશથી, ખળભળાટ થયા વિના ઉકેલી શકાય તેમાં શોભા છે. એ કારભાર સ્વતંત્ર રીતે શહેરીઓ ચલાવી શકે ને તેમાં કયાંય બળાત્કારનો દૃશ્ય કે અદૃશ્ય રીતે ઉપયોગ કે દેખાવ ન થયો હોય તો એ દાખલો જેવો તેવો નહીં ગણાય.

વેપારીઓની ચિંતા

એવું જોવામાં આવે છે કે વેપારીવર્ગ અત્યારે ગભરાઈ રહેલ છે. તેઓને લાગે છે કે ચાલુ લડતથી વેપારનું સત્યાનાશ વળશે. આ વિચાર બરોબર નથી. લડત કંઈ વેપાર કે વેપારીઓની સામે નથી પણ વેપારને સારુ છે. આજે વેપારીઓ સો રૂપિયાની પાછળ માત્ર પાંચ કમાય છે ને બાકીના તેઓ બહાર મોકલે છે. આ લડત સફળ થયે વેપારીઓ સોએ સો રૂપિયા પોતે રાખશે અથવા પાંચ પોતે રાખી પંચાણું ગરીબોના ઘરમાં રાખશે.

વેપારીઓએ માત્ર નિર્ભય બનવાની જરૂર છે; થોડી શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર છે ને થોડું સાહસ ખેડવાની જરૂર છે. સરકાર કંઈ વેપાર કરાવે છે તેવું નથી. સરકાર તો ગુલામી અને બહુ તો દલાલી કરાવે છે. જે એક હિંદીને કરોડપતિ થવા દે છે તો તેની પાછળ યુરોપમાં સો કરોડપતિ બનાવે છે. આ સીધો હિસાબ જે વેપારી સમજે તે તો આ લડતમાં પૂરું ઝંપલાવે અને જે વેપારીવર્ગ પોતાનો પાઠ પૂરો ભજવે તો લડતનો અંત વહેલો આવે ને તેઓ તથા દેશ શાંતિથી પોતાનું કાર્ય કરતા થઈ જાય.

કાપડના વેપારીએ વધારેમાં વધારે હિંમત બતાવવાની રહી છે. વિલાયતી કાપડનો ને મિલના કાપડનો વેપાર છોડી તેઓએ વિશુદ્ધ ખાદીનો જ વેપાર કરવો જોઈએ. ખાદીનો વેપાર પણ પ્રામાણિકપણે ખૂબ ચાલી શકે છે; ને તેમાં સેંકડો પોતાની આજીવિકા મેળવે ને લોકકલ્યાણ થાય. વેપારી સચ્ચાઈ ન જ જાળવી શકે એમ તો માનવાનું કારણ નથી જ. અનુભવથી વેપારીઓ જાણે કે જે તેઓ પોતાના લોભની મર્યાદા બાંધે તો તેઓને અસત્યનો આધાર લેવાની કશી જરૂર નહીં પડે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, '૫-૩-૧૯૨૨

૫. પ્રસ્તાવના

સત્યાગ્રહ આશ્રમ,
સાબરમતી,
માર્ચ ૫, ૧૯૨૨

દારૂ અને કેફી ચીજોની બદી વિષે શ્રી બદરુલ હસને લખેલા પુસ્તકનાં પ્રકરણોની ટાઈપ કરેલી નકલ ત્રણ માસ કરતાં વધારે સમયથી મારા ટેબલ ઉપર પડી રહી છે. મેં માનેલું કે હું એ પુસ્તક વાંચી શકીશ અને પછી એને માટે ખાસ્સું લાંબું આમુખ લખી આપીશ. અને એ આશાએ આ આમુખ લખવાનું લંબાતું ગયું. પણ હવે મારે એ વધુ લંબાવવું ન જોઈએ.

શ્રી બદરુલ હસન ઘણા મહિના સુધી યંગ ઇન્ડિયાના પ્રકાશનમાં મને દર અઠવાડિયે મદદ કરતા હતા. દારૂ અને અફીણની લત વિષે એમણે લખેલાં પ્રકરણો યંગ ઇન્ડિયાના વાચકોને યાદ હશે. એમાં સરકાર તરફથી બહાર પડેલી બ્લૂ બુક અને આંકડાઓનો ઊંડો અભ્યાસ જોવા મળે છે. વાચક સમક્ષ હવે જે પુસ્તક રજૂ થાય છે તેમાં શ્રી બદરુલ હસને યંગ ઇન્ડિયામાં લખેલા લેખો સુધારીવધારીને ફરીથી છાપવામાં આવ્યા છે. તેનું વાચન લાભકારક થાય એમ છે અને જે સુધારકે હિંદુસ્તાનને આ બેવડા અનિષ્ટમાંથી મુક્ત કરવા નિશ્ચય કર્યો છે તેને એ અવશ્ય મદદકર્તા થઈ પડશે. સરકારની નીતિએ આ વ્યસનોમાં કેવી રીતે વધારો કર્યો છે તેનો ખ્યાલ પણ શ્રી બદરુલ હસનના અભ્યાસમાંથી આવે છે. આ પ્રકરણોમાં વાચક સમક્ષ જે હકીકતો અને આંકડા રજૂ થયા છે એ ઉપરથી, હિંદુસ્તાનના લોકોનાં આ બે વ્યસનોનો લાભ ઉઠાવી સરકારે કેવી રીતે પૈસા પેદા કર્યા તે તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે સાબિત થાય છે. આ વ્યસનો આ દેશમાં આદિકાળથી ચાલ્યાં આવે છે એ દલીલ આગળ કરવાનો કશો અર્થ નથી. આવક વધારવા માટે હાલની સરકારે આ વ્યસનને જેટલું વ્યવસ્થિત રૂપ આપ્યું એટલું કોઈએ પણ આપ્યું નહોતું. પરંતુ મારે અહીં આગળથી બહુ વિગતમાં ઊતરવું ન જોઈએ. તરુણ લેખક પોતે જ ભલે પોતાની વાત રજૂ કરે.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

ટ્રિક ઍન્ડ ડ્રગ ઇવિલ ઇન ઇન્ડિયા, પા. ૫-૬

૬. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર

રવિવાર [માર્ચ ૫, ૧૯૨૨]^૧

ચિ. દેવદાસ,^૨

વસુમતીબહેનનું લખો છો તેમ જ છે. કૃષ્ણદાસને તો હું યોગી માનું છું. તેની શાંતિ, ધીરજ, બુદ્ધિ, એકાગ્રતા બધાં અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

તમે કાગળમાં પ્રશ્નો ભલે કર્યા. હું અનેકાંતવાદી છું. એક વસ્તુની ઘણી બાજુને ઓળખી શકું છું. ગાર્ડ જે ઉતારુને જુઓ તેની પાસેથી છેલ્લા ચેકિંગ સ્ટેશનથીના પૈસા ન જ મગાય એ નીતિવ્યવહાર છે. તેને લઈને મેં કહ્યું કે પૈસા આબુરોડથી ન અપાય. વળી તમારો તે આપવાનો ધર્મ તો ન જ હતો. એ છોકરાઓ નિર્દોષ બુદ્ધિથી ચડેલા. તેઓએ ભાડું આપવું જોઈએ એ ન્યાય મું સ્વીકાર્યો હતો. એટલે પાલનપુરથીનું. હું એમ સમજ્યો હતો કે તેઓ એ ભાડું આપવાની ના પાડતા હતા.

મોડર્ન સ્કૂલનું આમ છે. છોકરાઓને બળાત્કારે પ્રિન્સના માનમાં હોમ્યા તે ખાતર પિકેટિંગ એ રસ્તો ન હતો. તે વાતનો પોકાર કરી શકતા હતા. વળી તમારો કેસ તો હું એ સમજ્યો કે જે છોકરાઓને સજા કરી તે બાબતમાં તમે પિકેટિંગ કરેલું. એ તો વધારે ખરાબ.

હજુ કંઈ પૂછવું હોય તો પૂછજો.

હવે જવાહરલાલ આવ્યા એટલે તમને મદદ પુષ્કળ મળશે.

બાપુના આશીર્વાદ

વખતનો નિયમ જાળવજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૭૯૭૯

૧. આ પત્રમાં જવાહરલાલ નેહરુ છૂટયાનો ઉલ્લેખ છે. તેઓ શુક્રવાર, ૩-૩-૧૯૨૨ને દિવસે છૂટયા હતા.

૨. દેવદાસ ગાંધી (૧૯૦૦-૫૭); ગાંધીજીના સૌથી નાના પુત્ર; એમણે ૧૯૧૭માં ચંપારણનાં ગામડાંમાં કામ કર્યું હતું અને ૧૯૩૦ના મીઠા સત્યાગ્રહ દરમ્યાન તેઓ જેલમાં ગયા હતા. ૧૯૪૦-૫૭ સુધી તેઓ હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સના વ્યવસ્થાપક તંત્રી હતા.

૭. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર

મૌનવાર [માર્ચ ૬, ૧૯૨૨]^૧

ચિ. દેવદાસ,

આ તાર અને કાગળ અહીં આવ્યા છે.^૨ કાગળ સતીશબાબુનો છે. તેને જવાબ તુરત લખવો.

બાપુના આશીર્વાદ

[તા. ક.]

ગઈ કાલે તમને ઉત્તર લખ્યો છે. ફુરસદે હેડમાસ્તર મિ. જોસેફને મળી તો આવવું જ.

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૭૯૮૦

૮. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર^૩

મૌનવાર, માર્ચ ૬, ૧૯૨૨

હવે તો તમારું મન શાંત થયેલું હોવું જોઈએ. એટલે વધારે લખવાપણું નથી. મહાદેવને હજી લખ્યું નથી. આજે લખવા ધારું છું. જે લખીશ તો તમને બીડીશ. તે તમે બીડી દેજો. એટલે તમારી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થાય.

તમે મને કાગળ ગમે તે લખો તેને સારું માફી માગવાની ન જ હોય. તેમાંથી મને તો શીખવાનું મળે.

હું અનેકાંતવાદી છું. જૈન દર્શનમાંથી હું સૌથી વધારે અગત્યની વસ્તુ એ શીખ્યો છું. વેદાંતમાં એ ગર્ભિત રીતે છે. જૈન દર્શનમાં સ્પષ્ટ છે. દિલ્હીમાં મેં જે ક્યું^૪ તેમાં ને હવે હું જે લાંબાવી રહ્યો છું તેમાં કયાંય વિરોધ નથી જોતો. જે હું દિલ્હીમાં કડક થાત તો હિંસા ગણાત. સાથીઓ નિર્મળ ભાવે પોતાની મુશ્કેલીઓ મૂકતા હતા તેને હું કેમ ધુતકારું? પણ જ્યારે મેં પ્રાંતોને સ્વતંત્રતા આપવાનું ઠરાવ્યું ત્યારે જ મેં મારી રચના ઘડી લીધી ને બેઉ પક્ષ સાચવ્યા. સરકાર પક્ષને તો મારે સાચવવાપણું હતું જ નહીં. તેમાં જ મને ગોખલેએ^૫

૧. સ્પષ્ટ છે કે તા. ક. માં કરેલો ઉલ્લેખ આ પહેલાંના લેખમાં જણાવેલી મોડર્ન સ્કૂલના બનાવ વિષે છે.

૨. આ તાર અને પત્ર મળતા નથી.

૩. ગાંધીજીના ભાણેજ.

૪. ફેબ્રુઆરીની ૨૪-૫ તારીખોએ દિલ્હીમાં મળેલી કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિની બેઠકમાં સત્યાગ્રહ મોફરૂં રાખવા બાબતમાં જે મતભેદ પડ્યા હતા, તેનું સમાધાન કરાવવા ગાંધીજીએ પ્રયત્ન કર્યો હતો. જુઓ પુસ્તક ૨૨, પા. ૪૩૦-૪.

૫. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે (૧૮૬૬-૧૯૧૫); દેશભક્ત અને રાજપુરુષ; ૧૯૦૫માં હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના બનારસ અધિવેશનના પ્રમુખ. હિંદ સેવક સમાજના સ્થાપક; ગાંધીજીના આમંત્રણને માન આપી ૧૯૧૨માં દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાતે ગયા હતા.

બે વિશેષણો આપેલાં. હું જેવો કડક છું તેવો જ કોમળ છું એમ કહી તેમણે સોસાયટીના^૧ માણસોને મને લેવા સૂચવ્યું. પણ એઓ મારી કડકાઈ જ જોઈ શક્યા. હું રવિવાર-સોમવાર સુરત ગાળીશ ને મંગળવારે સવારે બારડોલી જઈશ.

[મૂળ ગુજરાતી]

બાપુની પ્રસાદી, પા. ૪૬-૭

37279

૯. ટી. પ્રકાશમ્ને પત્ર

સત્યાગ્રહ આશ્રમ,
સાબરમતી,
માર્ચ ૭, ૧૯૨૨

પ્રિય પ્રકાશમ્,^૨

તમે મારા ભાવિ કાર્યક્રમ વિષે પૂછો છો. મેં તમને હમણાં જ નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો છે:
“શનિવાર સુધી અમદાવાદમાં, રવિવાર અને સોમવારે સુરતમાં, મંગળવારે બારડોલીમાં.”

પણ આ તો સરકારની મરજી હોય તો જ. કેમ કે મારે કાને એવી અફવાઓ સતત અથડાયા જ કરે છે કે મારા દિવસો હવે ભરાઈ ગયા છે, અને મને એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે સાત જ દિવસની અંદર મારા માથા ઉપરનો બોજો ઉઠાવી લેવામાં આવશે. એટલે જ એ શુભ અવસર ન આવે તો સમજવું કે ઉપરનો કાર્યક્રમ કાયમ છે. જો હું પકડાઉં તો હું તમારી પાસેથી અને જેઓ બહાર છે તે બધા પાસેથી સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવવાની અપેક્ષા રાખીશ. દેશ એ રીતે જ મારું ઉત્તમ સન્માન કરી શકશે. મને ગમે તે જેલમાં લઈ જવામાં આવે પણ ત્યાં જો જેલના અધિકારીઓ દ્વારા મને એવા ખબર મળશે કે અસહકારીઓએ અથવા એમની વતી બીજાઓએ એક પણ વ્યક્તિનું માથું ભાંગ્યું છે, અથવા એક પણ વ્યક્તિનું અપમાન કર્યું છે, અથવા એક પણ મકાનને નુકસાન પહોંચાડ્યું છે, તો તેનાથી મને બીજા કશાથી ન થાય એટલું દુઃખ થશે. જો લોકો અથવા કાર્યકર્તાઓ ખરેખર મારો સંદેશો સમજ્યા હોય તો તેઓ દૃષ્ટાંતરૂપ થાય એવી શાંતિ જાળવશે. મારા પકડાયા પછી જો દેશભરમાં બીજી જ રાતે સહેજ પણ દબાણ કર્યા વિના લોકોએ સ્વેચ્છાએ ત્યજેલાં તમામ પરદેશી કપડાંની હોળી થાય અને ખાદી સિવાય કંઈ પણ ન પહેરવાનો દૃઢ નિર્ધાર કરવામાં આવે, અને પૂરતી ખાદી ન મળે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની ખુશનુમા હવામાં જો એક ટૂંકી પોતડીથી ચલાવી લેવામાં આવે અને મુસલમાનો એમનો ધર્મ ફરમાવે તેટલું જ ઓછામાં ઓછું કાપડ પહેરવાનું રાખે, તો મને જરૂર આનંદ થાય. રૅટિયાની માગ અસાધારણ છે અને જેમને હાથે કાંતતાં નહોતું આવડતું તેવા બધા કાર્યકર્તાઓ કાંતવા મંડી પડ્યા છે એવા સમાચાર સાંભળવા મને અવશ્ય ગમશે. આપણા ભાવિ કાર્યક્રમ વિષે હું જેમ જેમ વધુ વિચાર કરું છું અને આપણા અનુયાયીઓમાં હિંસાની ભાવના છાની છાની છતાં ચોક્કસ રીતે

૧. હિંદ સેવક સમાજ, પૂના.

૨. ૧૮૭૬-૧૯૫૭; સ્વરાજ્યના તંત્રી; “આંધ્ર કેસરી” કહેવાતા હતા. પ્રથમ મદ્રાસના અને પાછળથી આંધ્ર પ્રદેશના વડા પ્રધાન.

દાખલ થઈ છે એવા સમાચાર મને જેમ જેમ મળતા રહે છે તેમ તેમ મને ખાતરી થતી જાય છે કે વ્યક્તિગત સવિનયભંગ ઉપાડવાનું પણ અયોગ્ય ગણાશે. આપણા અનુયાયીઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે એવી બડાઈ મારવા ખાતર ખોટું કામ કરવા કરતાં સૌ કોઈ આપણને છોડી જાય અને આપણે સાચું કામ જ કરતા રહીએ એ ખૂબ જ સારું ગણાય. આપણે થોડા હોઈએ કે ઘણા, જ્યાં સુધી આપણે અહિંસાના કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હોઈએ ત્યાં સુધી પૂરેપૂરો રચનાત્મક કાર્યક્રમ અપનાવ્યા વિના આપણો છૂટકો નથી. આજે જ તેનો અમલ કરો અને આવતી કાલે જ આખો દેશ સામુદાયિક સવિનયભંગ માટે તૈયાર થયો સમજો. જે તમે એ પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ નીવડયા તો વ્યક્તિગત સવિનયભંગ માટે પણ તમે તૈયાર નથી એમ સમજવું. આ કામ મુશ્કેલ પણ નથી. મેં આપણી સવિનયભંગની લાયકાત માટેની જે શરતો રજૂ કરી છે તે સાચી હોવાની અખિલ હિંદ કોંગ્રેસ સમિતિના તથા પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિઓના બધા જ સભ્યોને ખાતરી થઈ હોય તો આ કાર્યક્રમ ઉપાડી શકાય એમ છે. પરંતુ તેમને એવી ખાતરી નથી થઈ એ અફસોસની વાત છે. સ્વીકારેલી કાર્યનીતિ એ તો એક કામચલાઉ માન્યતા છે. એમાં ફેરફાર થઈ શકે છે. પરંતુ તે અમલમાં હોય ત્યાં સુધી ધાર્મિક ઉત્કટતાથી તેનું પાલન કરવું જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

ટાઈપ કરેલી ઓફિસ પ્રતની નકલની છબી પરથી : એસ. એન. ૭૯૭૩

૧૦. ટી. પ્રકાશમ્ને તાર

[માર્ચ ૮, ૧૯૨૨]

વેક્ટપેંચ્યા પકડાયા^૧ એ જાણી રાજી થયો. આશા રાખું છું કે કોઈ હડતાળ, કોઈ દેખાવો, કોઈ સવિનયભંગ, કે કશો માનસિક ક્ષોભ પણ નહીં થાય, પણ રચનાત્મક કાર્યક્રમનો અમલ કરવાનો મક્કમ નિર્ધાર કરવામાં આવશે. બધી જ જાતના પરદેશી કાપડનો ત્યાગ, કાંતવાની શરૂઆત અને અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ એ જ વેક્ટપેંચ્યાને ચાહનાર દરેક આંધ્રવાસીને માટે સૌથી વધારે અસરકારક દેખાવ હશે. તમારી જરૂરિયાતો તરફ ધ્યાન આપી રહ્યો છું.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

સેવન મન્થસ વિથ મહાત્મા ગાંધી, પા. ૨૫૭

૧૧. મગનલાલ ગાંધીને પત્ર

[અજમેર જતાં,
બુધવાર [માર્ચ ૮, ૧૯૨૨]^૧

ચિ. મગનલાલ,^૨

દા. મહેતાએ^૩ એક માણસની રતુને સારુ માગણી કરી છે. તેનો વિચાર કરતાં મને સુરેન્દ્ર^૪ સિવાય કોઈ સૂઝતો નથી. તે કામને સારુ ધીરજ, પ્રેમ ને તિતિક્ષા જોઈએ. સુરેન્દ્રને પૂછજો. શરમથી હા ન પાડે. રતુને લઈને ભલે રખડે. તેને જીતો તો લઈ અહીં આવે. પણ જો તેની મરજી ન થાય તો ભલે ના પાડે. બીજું કોઈ તમને સૂઝે તો કહેજો. સુરેન્દ્ર જવા વિચારે તો મને બારડોલીમાં મળી ઊપડી જાય. જો જવા ધારે તો દા.ને તાર કરીને પૂછજો કે સુરેન્દ્રને મોકલીએ? હું અજમેર જતાં આ લખું છું. ત્યાંથી શુક્રવારે પાછો આવીશ.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબ્લ્યુ. પટ્ટણ. શ્રીમતી રાધાબહેન ચોધરીના સૌજન્યથી

૧૨. એરથર મેનનને^૫ પત્ર

અજમેર,
માર્ચ ૮, ૧૯૨૨

મારી વહાલી દીકરી,

અહીં હું એક દિવસ માટે આવ્યો છું. માત્ર અહીં જ તને પત્ર લખવાનો સમય મને મળ્યો છે. ઈચ્છા મુજબ વર્તવાની સ્વતંત્રતા તે ગુમાવી છે, પરંતુ બીજાના જીવનનાં ભાગીદાર બનીને એના બદલામાં કંઈક વિશેષ મેળવ્યું છે. ખરેખર લગ્નનો જો કંઈ અર્થ હોય તો તેણે

૧. આ તારીખે ગાંધીજી અજમેર પહોંચ્યા હતા.

૨. મગનલાલ ખુશાલચંદ ગાંધી (૧૮૮૩-૧૯૨૮); ગાંધીજીના ભત્રીજા; કેટલોક સમય નાતાલમાં સ્થાયેલા ફિનિક્સ આશ્રમના વ્યવસ્થાપક; ૧૯૧૫-૨૮ સુધી સાબરમતીતટે આવેલા સત્યાગ્રહ આશ્રમના વ્યવસ્થાપક.

૩. ડૉ. પ્રાણજીવન જગજીવન મહેતા; ગાંધીજી લંડનમાં વિદ્યાર્થી હતા ત્યારથી એમના મિત્ર.

૪. ઘણું કરીને અમદાવાદના સુરેન્દ્ર મેઠ, જેમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ આંદોલનમાં ભાગ લીધો હતો.

૫. મૂળમાં એરથર ફેરિંગ, જેને ગાંધીજી પોતાની દીકરી ગણતા હતા. તે ડેનિશ મિશનરી તરીકે હિંદુસ્તાન આવી હતી અને પાછળથી સાબરમતી આશ્રમમાં દાખલ થઈ હતી. તે પછી એણે ઈ. કે. મેનન સાથે લગ્ન કર્યું હતું; જુઓ પુસ્તક ૧૪, પા. ૯૪-૫.

આપણને આપણામાંના દરેકને માટે નિમયિલા આત્મસમર્પણને માર્ગે વધારે ને વધારે પ્રગતિ કરાવવી જોઈએ. બે અસમાન (શરીરથી) વ્યક્તિઓ એકબીજાને આત્મસમર્પણ કરે એમાં વધારે સ્વતંત્રતા છે, કેમ કે એ દ્વારા વધારે મોટી જવાબદારીનું ભાન થાય છે. મોટામાં મોટી જવાબદારી અદા કરીએ એનું નામ જ વધારેમાં વધારે સ્વતંત્રતા. ઈશ્વરને સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કરવાથી જ આ સ્વતંત્રતા આવે છે.

મને વિશ્વાસ છે કે તમારાથી આવી શકાય ત્યારે તમે આવશો જ. જો મને હજી પણ પકડવામાં નહીં આવે તો થોડા સમય માટે ગુજરાતની બહાર જવા મારો વિચાર નથી. મારી ધર-પકડ વિષે તરેહતરેહની અફવાઓ સંભળાય છે.

મિસ પિટરસન^૧ પાસે મારું એક પત્રનું લેણું છે.

તમને સૌને સ્નેહ સહિત,

તમારો
બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

નેશનલ આર્કાઇવ્ઝ ઓફ ઈન્ડિયામાં રાખેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી; તથા માય ડિયર
ચાઇલ્ડ, પા. ૭૫

૧૩. અહિંસા

જે માણસ અહિંસાવ્રત પાળવાનો દાવો કરે તેનાથી પોતાનું અહિંસા કરનાર ઉપર પણ ગુસ્સે ન થવાય. તે તેનું બૂરું ન ઈચ્છે, ભલું ઈચ્છે; તેને ગાળ ન દે કે તેના ઉપર હાથ ન ઉપાડે. સામેનો માણસ જે કંઈ ઈજા કરે તે પોતે સહન કરે. આમ અહિંસાવ્રત પાળનાર તદ્દન નિર્દોષ રહે. કોઈ પણ સજીવ વસ્તુ પ્રત્યે વેર ન હોય તેનું નામ શુદ્ધ અહિંસા. આથી જીવજંતુપશુ સુધ્યાં પ્રાણીમાત્રને અભયદાન મળે છે. આપણી હિંસક વૃત્તિ તૃપ્ત કરવાને પ્રાણીઓને પેદા કરવામાં નથી આવ્યાં. જો આપણે ઈશ્વરની લીલા કળી શકતા હોઈએ તો તો આ સૃષ્ટિમાં તેઓનું સ્થાન ક્યાં છે એ ઘણું સમજાય. પ્રાણીમાત્ર વિષે શુભેચ્છા રાખવી એ અહિંસાનું સક્રિય રૂપ છે. તે શુદ્ધ પ્રેમ છે. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો, બાઈબલ કે કુરાન દરેકમાંથી મને એ જ મળે છે.

અહિંસા એ સંપૂર્ણ દશા છે. જાણ્યેઅજાણ્યે પણ મનુષ્યમાત્ર સ્વભાવતઃ આ દિશામાં જ જાય છે. માણસ જ્યારે નિર્દોષતાની મૂર્તિરૂપ બને છે ત્યારે તે દેવ નથી થઈ જતો. ત્યારે જ તે ખરો મનુષ્ય બને છે. ચાલુ સામાન્ય દશામાં આપણે નરપશુ છીએ. ઢીકા સામે ધોલ મારવી તેને આપણે અજ્ઞાનમાં અને ઘણી વાર તો અહંકારથી મનુષ્યજાતિનો ધર્મ ગણીએ છીએ અને તેને માટે ગુસ્સાને આપણે પોષીએ છીએ; “જૈસે કો તૈસા” એ આ લોકનો કાયદો છે એમ માની આપણી જાતને ફોસલાવીએ છીએ. પણ ખરી રીતે તો એવું વર્તન રાખવાની શાસ્ત્રો માત્ર છૂટ જ રાખે છે, એ ફરજરૂપ છે એવું કોઈ શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી. ધર્મ તો સંયમ પાળવાનો—સબરનો કલ્પો છે. વેર વાળવું એ તો સ્વચ્છંદ છે. તેથી તેને માટે ઘણા પ્રતિબંધોની જરૂર ગણાઈ છે. અંતિમ સંયમ સિવાય સંપૂર્ણતા અપ્રાપ્ય છે, એટલે સહનશીલતા—સબર માણસજાતિનો ધર્મ છે.

૧. એની મેરી પિટરસન, એક કેનિશ મિશનરી.

આપણું ધ્યેય તો હમેશ આપણાથી દૂર ને દૂર ખસતું જાય છે. જેમ જેમ આપણે આગળ વધતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણી ત્રુટીઓનું આપણને વિશેષ ભાન થતું જાય છે. પુરુષાર્થમાં જ આનંદ છે, પ્રાપ્તિમાં નથી. પૂર્ણ પુરુષાર્થ એ પૂરો વિજય છે.

એટલે અહિંસાની પરિપૂર્ણ દશાથી હું કેટલો વેગળો છું એનો મને દીવા જેવો ખ્યાલ છે છતાં મારા જીવનનું સાર્થક હું પ્રેમમય થવામાં ગણું છું અને હું પાછો પડીશ તેમ તેમ ઊલટો વધારે બળપૂર્વક પ્રયત્ન કરીશ.

પણ મહાસભા કે ખિલાફત કમિટી દ્વારા હું આ શુદ્ધ અહિંસાનો પ્રચાર કરતો નથી. મારી પોતાની અયોગ્યતાનું મને બરોબર ભાન છે. હું જાણું છું કે એવો પ્રયત્ન કરવા બેસું તો તે જરૂર નિષ્ફળ નીવડે. આખી પ્રજાનાં સ્ત્રીપુરુષ ધડીકમાં એ વ્રતનું પાલન કરતાં થઈ જાય એવી આશા રાખવી એ આ વ્રતના રહસ્યનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. પણ આપણા દરદનો જે ઉપાય તેમાંથી મને જડયો છે તેનો ઉપદેશ હું મહાસભા દ્વારા કરું છું. મહાસભા અને ખિલાફત મંડળે તો માત્ર તે સિદ્ધાંતનો એક અંશ જ લીધેલ છે. અહિંસા તત્વના આટલા અંશને આખા પ્રજા-સમૂહમાં થોડા વખતમાં વ્યાપક કરી શકાય તેમ છે. ફક્ત કામ કરનાર પ્રામાણિક હોવા જોઈએ. પણ આ અંશમાંયે શુદ્ધ અહિંસાના બધા ગુણ તેના પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ. આખા તળાવના પાણીનું કે એક ટીપા જેટલા પાણીનું પૃથક્કરણ કરીએ તોપણ પરિણામ તો એક જ આવે. મારા ભાઈ પ્રત્યેની મારી અહિંસાની ભાવના એક જાતની અને વિશ્વ પ્રત્યેની ભાવના બીજી જાતની એમ ન હોઈ શકે. આખા વિશ્વ પ્રત્યે હું ભ્રાતૃભાવ ધારણ કરું ત્યારે પણ ભ્રાતૃભાવનું રૂપ તો તે જ રહેવું જોઈએ.

અમુક કાળ કે સ્થળને વિષે જ આપણે અમુક વર્તન નક્કી કરીએ ત્યારે તે વ્યવહારનીતિ કહેવાય. એટલે સર્વ સ્થળે ને સર્વ કાળે તે જ વર્તન એ શાશ્વતનીતિ થઈ. વ્યવહાર તરીકે પ્રામાણિકતા પાળવામાં આવે કે ધર્મ તરીકે તે બેના ગુણમાં તફાવત ન હોય. વ્યવહાર પૂરતું જ પ્રામાણિકપણું જાળવનાર વેપારી જે ભાવ લે તે જ ધર્મ માનીને પ્રામાણિક રહેનાર લે. આ બેમાં ફેર માત્ર એટલો જ કે વ્યવહારદૃષ્ટિએ સાચ જાળવતો હોય તે માણસ જ્યારે તે રસ્તે નફો ન દેખે ત્યારે તેનો ત્યાગ કરે, જ્યારે પેલો ધર્મ માનનાર પોતાનું સર્વસ્વ જાય તોપણ પ્રામાણિકતા ન છોડે.

અસહકારીઓએ રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ અહિંસાવ્રત સ્વીકાર્યું છે, પણ જે આપણે તપાસવા બેસીએ તો થોડા જ એ કસોટીમાંથી પાર ઊતરે. આને લીધે જ લડત લાંબાય છે. અંગ્રેજના વજ્ર જેવા સ્વભાવનો દોષ કાઢવો નકામો છે. પ્રેમની ભઠ્ઠી સાબૂત કાંડાંબાવડાંની વજ્રસમી કઠણતાને પણ પિગાળે એવો એનો પ્રભાવ છે. મારો આ મત કોઈ ફેરવી શકે તેમ નથી. કારણ કે મને તેની સત્યતાનો અનુભવ છે. અંગ્રેજ કે બીજું કોઈ વશ ન થાય ત્યારે એમ સમજવું કે પ્રેમજ્યોતિ પ્રગટયો નથી અથવા તેનું તેજ ઓછું છે.

શક્તિમાન માણસ બળપૂર્વક અહિંસા બતાવે એવી આપણી અહિંસા ન હોય તે સમજાય, પણ તેમાં સચ્ચાઈ તો હોવી જ જોઈએ. જે આપણો અસહકાર અહિંસાત્મક હોય તો જ્યાં સુધી તે કાયમ રહે ત્યાં સુધી અંગ્રેજનું કે સહકારી હિંદી ભાઈનું બૂરું આપણાથી ન જ ઈચ્છાય. પણ આપણામાંથી મોટા ભાગે બૂરું ઈચ્છ્યું છે. નબળાઈને લીધે બૂરું કરતા અટક્યા છીએ અથવા સબળ હોવા છતાં શારીરિક ઈજા ન પહોંચાડી એટલે વ્રત પાળ્યું એવી ભ્રમણામાં

રહ્યા છીએ. આપણું વ્યાવહારિક અહિંસાનું વ્રત ભવિષ્યમાંયે વેર લેવાનો રસ્તો બંધ કરે છે. દુર્ભાગ્યે આપણામાંથી કેટલાકે વેર લેવાનું માત્ર મુલતવી જ રાખ્યું હોય એમ દેખાય છે.

પણ મારા આ કથનનો અનર્થ ન થાય એમ હું ઈચ્છું છું. આપણે વ્યાવહારિક અહિંસા ધારણ કરી છે તે નિષ્ફળ ગઈ જાણી તેનો ત્યાગ કરીએ ત્યારે પણ વેર ન લઈ શકાય એમ કહેવાનો મારો આશય નથી પણ જો આપણે લડતમાં વિજય મેળવીએ તો લડતનો અંત આવ્યા પછી વેર વાળવાની વાત જ આપણાથી ન થઈ શકે. તેથી જ્યાં સુધી આપણે અહિંસાવ્રતને આપણા આયુધ તરીકે રાખ્યું છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ અમલદારો કે સહકારીઓ તરફ મિત્રભાવ સાચવવા આપણે બંધાયેલા છીએ. અંગ્રેજોને કે જાણીતા સહકારીઓને હિંદુસ્તાનના કોઈ કોઈ ભાગમાં ફરવું સહીસલામત નથી એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારે મારી શરમનો પાર ન રહ્યો. મદ્રાસમાં ભરાયેલી સભામાં આપણને લજવે એવો તાજેતરનો કિસ્સો બન્યો છે. તેમાં તો અહિંસાને શીકે જ મૂકી જણાય છે. તે સભામાં જે પ્રમુખ હતા તેણે મારું અપમાન કર્યું એવા ખ્યાલથી જે લોકોએ હોહા કરી ભાષણમાં ભંગ કરાવ્યો તેમણે પોતાની જાતને અને પોતાની નીતિને હલકાં પાડયાં એમ હું માનું છું. તેઓએ પોતાના મિત્ર અને મદદગાર એવા મિ. એન્ડ્રૂઝના^૧ હૃદય ઉપર જખમ કર્યો. તેઓએ પોતાના જ હિતને નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. પ્રમુખને લાગતું હોય કે હું લુચ્ચો છું તો તેમ કહેવાનો તેને પૂરેપૂરો હક હતો. કોઈ માણસ અજ્ઞાનમાં કંઈ કરે તો તે ચીડવવાને કરે છે એમ અર્થ ન થાય. પણ અસહકારીએ તો ભારે પજવણી થાય તે પણ સહન કરવાનું પણ લીધું છે. હું લુચ્ચાઈ કરું ત્યારે જરૂર ચીડ ઊપજવા જેવું ખરું. હું લુચ્ચાઈ કરું તો દરેક અસહકારી તેટલા ઉપરથી અહિંસાવ્રતમાંથી મુક્ત થાય અને કોઈ અસહકારી મારો જીવ લે તેમાં તે બિલકુલ તકસીરવાન ન ગણાય એ મને કબૂલ છે.

આવી મર્યાદિત અહિંસાની ભાવનાનો પ્રચાર કરવો એ પણ ઘણાખરા કિસ્સામાં અશક્ય હોય એ બનવાજોગ છે. શત્રુને નુકસાન ન કરવા છતાં સ્વાર્થને ખાતર પણ તેનું બૂરું ન ઈચ્છવું એ અશક્ય હોઈ શકે. તો પછી સત્યને ખાતર આપણી લડતમાંથી અહિંસાની વાતને જાહેર રીતે પડતી મૂકવી જોઈએ. અહિંસાનાં બંધનમાંથી છૂટ્યા એટલે તરત જનમાલ ઉપર હાથ ઉપાડવાનો જ રસ્તો રહ્યો એવું નથી. પણ પછી લોકોને અહિંસાની તાલીમ લેવાની ફરજ નહીં રહે અને મારા જેવાને ચૌરીચૌરાના હત્યાકાંડની જવાબદારી ઉઠાવવાપણું નહીં રહે. ત્યારે પણ મર્યાદિત અહિંસાને માનનારા ખૂણે પડ્યા પોતાનું કાર્ય કર્યે જશે અને તે વખતે આજની માફક જવાબદારીનો ભારે બોજો તેમના ઉપર નહીં હોય.

પણ જો વ્યાવહારિક અહિંસાને પ્રજા જ કાયમ રાખે તો દેશની તેમ જ જનસમાજની આબરૂને ખાતર તેનું સંપૂર્ણ પાલન કરવા આપણે બંધાયેલા છીએ.

અને અહિંસાના વ્યવહારનો અમલ કરવાની આપણી ઈચ્છા હોય, તેમાં આપણી શ્રદ્ધા હોય તો આપણે વેળાસર અંગ્રેજો અને સહકારી સાથેનો સંબંધ સુધારી નાખવો જોઈએ. આપણે તેઓનું પ્રમાણપત્ર મેળવવું જોઈએ. તેઓ ગમે ત્યાં જાય ત્યાં આપણા તરફથી કોઈ જાતના ભયનું તેમને કારણ નથી અને વિચારમાં ને રાજદ્વારી બાબતમાં આપણે તદ્દન ભિન્ન મતના હોવા છતાં મિત્ર જ છીએ એવો તેમનામાં વિશ્વાસ પેદા કરવો જોઈએ. તેમને અતિથિ તરીકે

૧. આર્લ્સ ક્રીઅર એન્ડ્રૂઝ (૧૮૭૧-૧૯૪૦); અંગ્રેજ મિશનરી, લેખક, કેળવણીકાર અને ગાંધીજીના નિકટના સાથી.

આપણી સભાઓમાં આપણે આદર આપવો જોઈએ. તટસ્થ કાર્યોમાં તેમના સાથી પણ થઈએ અને એવા પ્રસંગ આપણે ઊભા કરવા જોઈએ. આપણી અહિંસામાંથી હિંસા, તિરસ્કાર ને કડવાશ ઉત્પન્ન ન થવાં જોઈએ. અન્ય મનુષ્યોની માફક આપણી કસોટી પણ આપણા કાર્ય ઉપરથી જ થશે. શાંતિ વડે સ્વરાજ મેળવવું એટલે તે ચલાવવું પણ શાંતિ વડે. તેમ થવા સારુ સત્તાના બળ વિના કાયદાનું પાલન કરવાની ટેવ હોવી જોઈએ. હિંદ અને આયર્લેન્ડ વચ્ચે ભેદ છે એમ મિ. ચર્ચિલ^૧ કહે છે તે બરોબર છે; કારણ કે તે શરીરબળને જ ઓળખે છે. તેના કહેવાનો અર્થ એ થાય છે કે આયર્લેન્ડે શરીરબળથી સ્વરાજ મેળવ્યું છે એટલે જરૂર પડે તો તે જ બળથી તે તેને બચાવે. પણ હિંદુસ્તાન શાંતિના પ્રયોગે ખરેખાત સ્વરાજ મેળવે તો તેનો બચાવ પણ મુખ્યત્વે એ જ રીતે કરવો જોઈએ; અને હિંદ જ્યાં સુધી આ વાત અખતરો કરી સિદ્ધ ન કરી આપે ત્યાં સુધી મિ. ચર્ચિલને તે વાત અશક્ય લાગે એમાં નવાઈ નથી; રાજદ્વારી બાબતમાં લોકો શાંતિની કદર કરતા ન થઈ જાય એટલે કે હાલ લશ્કરની સત્તાને તાબે વરતે છે તેને બદલે નીતિબળને એટલે પ્રજામતને વશ થતાં ન શીખે ત્યાં સુધી અહિંસાનો અખતરો અશક્ય છે.

એટલે શાંતિ વડે સ્વરાજ મેળવતાં અંધાધૂંધી અને અરાજકતાને સ્થાન જ નથી. અહિંસાને માર્ગે મળેલું સ્વરાજ એટલે દિનપ્રતિદિન ફેલાતા શાંતિના સામ્રાજ્યથી થયેલ મહાન પરિવર્તનનું ફળ. ચાલુ સરકારના હાથમાંથી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સત્તા સોંપવાની ક્રિયા સારી રીતે તૈયાર કરેલ જમીનમાં ઊગેલા ઝાડ ઉપરથી પરિપક્વ ફળ ખરી પડે તેના જેવી હશે. હું ફરીથી કહું છું કે આમ સ્વરાજ મેળવવું ભલે અસંભવિત હોય, પણ શસ્ત્રબળથી મેળવવું ઓછું અસંભવિત નથી એ હું જાણું છું. જરૂરજોગું અહિંસાત્મક વાતાવરણ થઈ શકે એવું મહાસભાવાદી ન માનતા હોય તો તેઓએ ચાલુ અહિંસાત્મક કાર્યક્રમનો ત્યાગ કરી જુદો જ કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવો જોઈએ. પણ અંતે તો શસ્ત્રબળથી અંગ્રેજો પાસેથી સત્તા પડાવશું એવો ખ્યાલ મનમાં રાખીને જો આપણે હાલના કાર્યક્રમને તેના સાધન તરીકે વાપરશું તો આપણે અહિંસાની વાત માત્ર કરનારા ઠગમાં ખપીશું. જો આપણને આપણા કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા હોય તો જોમ અંગ્રેજો હથિયારને વશ થાય તેવા છે તેમ જ પ્રેમને પણ વશ થાય તેવા છે એમ માનવા આપણે બંધાયા છીએ. આમાં જોને શ્રદ્ધા ન હોય તેને માટે બે જ રસ્તા છે. અપમાનોથી ટિપાતા ટિપાતા કેટલીક પેઢી સુધી ચાલ્યા કરે એવો શરીરબળનો અભ્યાસક્રમ આપણે સારુ ધારાસભામાં છે તે એક. બીજો દુનિયામાં નથી થયો એવો રક્તપાતનો તાત્કાલિક ઈલાજ. એવા રક્તપાતમાં ભાગ લેવાની મારી ઈચ્છા નથી. જાણી જોઈને હું નિમિત્તરૂપ પણ નહીં બનું. રક્તપાત અશક્ય છે. એટલે મારા મત પ્રમાણે કાં તો અહિંસા અને તેના દેહરૂપ અસહકાર અથવા સમયાનુસારી સહકાર કે વિરોધ એ બેમાંથી એક રસ્તો આપણે પસંદ કરવો રહ્યો છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૯-૩-૧૯૨૨

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૨-૩-૧૯૨૨

૧. સર વિન્સ્ટન ચર્ચિલ (૧૮૭૪-૧૯૬૫); બ્રિટિશ રાજપુરુષ અને લેખક, ૧૯૧૮-૨૧ સુધી યુદ્ધમંત્રી; ૧૯૪૦-૪૫ અને ૧૯૫૧-૫૫ વડા પ્રધાન; ૧૯૫૩માં એમને સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું હતું.

૧૪. ચૌરીચૌરા પછી

તંત્રીશ્રી, યંગ ઇન્ડિયા

મહાશય,

હાતા તહસીલમાં ગામડાના લોકો પોતાનું સામાન્ય જીવન ફરીથી શરૂ કરી શકે તે માટે તેમને મદદ કરવા ગોરખપુરથી જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિએ જે છ માણસો મોકલેલા, તેમાંનો એક હું હતો. હાતા તહસીલ ચૌરીચૌરાની નજીકમાં છે. ત્યાં હું થોડો સમય રહ્યો. તે દરમ્યાન મને અનેક સ્થળેથી પોલીસના નિરંકુશ અત્યાચારોના ઢગલાબંધ સમાચાર મળ્યા હતા. ધનાવટીથી એવા ખબર આવ્યા હતા (અને તે જૂઠા માનવાનાં કોઈ કારણ નહોતાં) કે પોલીસે લોકોને ચૌરીચૌરાના મામલામાં સંડોવવાની ધમકી આપીને એમની પાસેથી લાંચ લીધી હતી. હું ગામડાંમાં ફરતો હતો ત્યારે મને પ્રમાણભૂત સમાચાર મળ્યા કે ઉસરી ગામે દેવગામના ત્રણ જણા, છત્તર ધારી, રામ ખજીદ અને અમલુ પાસેથી પોલીસ સવારોએ ભાલાં બતાવીને અનુક્રમે ૧૦, ૨ અને ૧ રૂપિયા પડાવ્યા હતા. લોકોને નિર્દય રીતે માર્યાના સમાચાર પણ મળ્યા હતા. ઉભાંવ ગામના ભગેલુઆ કોરીના શરીર ઉપર નિર્દયપણે વરસાવેલા નેતરની સોટીના ઊંડા સોળ તો મેં મારી સગી આંખે જોયા છે. માર માર્યા પછી એની પાસે કોંગ્રેસ ક્ષણાનો એક રૂપિયો હતો તે ઝૂંટવી લેવામાં આવ્યો હતો. સાચે-સાચ લૂંટી લેવામાં આવેલા લોકોનો મને પરિચય થયો છે. સરકાર જે આ હેવાલોને ખોટા ઠરાવવાની દરકાર કરતી હોય તો મેં મૂકેલા આરોપોની સચ્ચાઈ સાબિત કરવાની જવાબદારી હું પોતે લઈશ.

પોલીસના અનેક અત્યાચારો તો બહાર પણ નહીં આવે એ હું આપને ખાતરીથી કહું છું. ખાલાબાદીઓ [બસ્તી તહસીલના લોકો] ઉપર આવી પડેલાં અગણિત દુઃખો તેઓ જે અદ્ભુત ધીરજથી સહન કરી રહ્યા છે તે જે આપના જાણવામાં આવે તો આપ જરૂર તેમને ખૂબ ખૂબ આશીર્વાદ આપો.

સુદર્શન ભવન,

અલ્લાહાબાદ,

૨૮-૨-'૨૨

આપનો, વગેરે

જંગબહાદુરસિંહ

ચૌરીચૌરામાં લોકોના ટોળાએ ગમે તે અપરાધ કર્યો હોય તોપણ અનેક પત્રલેખકોએ મોકલેલા હેવાલો મુજબના પોલીસ અત્યાચારો તદ્દન ગેરવાજબી છે. પોલીસો અત્યાચારો ગુજારતા હોય છતાં તેમની સાથે મહોબત કરવી અને તેમને ખોટું રસ્તેથી પાછા વાળવા એ જ એક ઉપાય લોકો પાસે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૯-૩-૧૯૨૨

૧૫. નોંધ

[કર્તવ્યમૂઠ

૩૭ માર્ચે એક પત્રલેખક લાહોરથી લખે છે :

“બારડોલીના નિર્ણય” વિષે જે હકીકતો બહાર આવી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ નિર્ણય કાં તો પંડિત માલવિયાની^૧ અસર નીચે અથવા અહિંસા વિષેના અસ્વાભાવિક ખ્યાલોને કારણે લેવાયો હતો. પહેલી વાત સાચી હોય તો એ કૃત્ય અત્યંત અનુચિત છે અને જે બીજી વાત સાચી હોય તો તે ખૂબ જ ડહાપણ વિનાનું છે. અહિંસા નહીં પણ સ્વરાજ શું કોંગ્રેસનું ધ્યેય નથી? લોકોએ અહિંસાને સામાન્ય રીતે સ્વીકારી છે, એટલું કોંગ્રેસના હેતુ માટે ખરેખર પૂરતું ગણાવું જોઈએ. મુંબઈ અને ગોરખપુરમાં પડેલાં ભંગાણુ એન્જિનને એટલે કે આખા કાર્યને એકદમ કેવી રીતે થંભાવી દઈ શકે તે હું સમજી શકતો નથી. અને આપ હિંદુસ્તાનના હિતને ભોગે પણ અહિંસા દ્વારા એક વિશ્વ-નેતા બનવાની આકાંક્ષા રાખો છો એવું મો. પૉલ રિશારનું કથન સાચું હોય તો ખરેખર એ આપને શોભતું નથી અને માફ કરજો એમાં અપ્રામાણિકતા પણ છે.

અને આમ એકાએક થોભી જવાનાં પરિણામો આપના ખ્યાલમાં આવ્યાં છે? તેને લીધે મિ. મોન્ટેગ્યુએ^૨ આપણને ધમકી આપી છે. લૉર્ડ રીડિંગ^૩ અને એમની સરકારનું આપણા પ્રત્યેનું વલણ પહેલાંના કરતાં વધારે કઠોર બન્યું છે. આ સરકાર લગભગ નમી પડી હતી. જનતાની વાત કરીએ તો ઉચ્ચ વર્ગોમાં તેમ જ આમ વર્ગોમાં એકંદરે અવિશ્વાસ વ્યાપી રહ્યો છે. તેમની પાસે આ રીતે તાત્પૂરતા ખેલ ખેલાવવાનું ખરેખર મુશ્કેલ છે. તેઓ કંટાળી ગયા છે અને હતાશ થઈ ગયા છે. એ બતાવી આપે છે કે તેઓ આ લડત ખરા જિગરથી લડી રહ્યા હતા. આ એક આઘાત છે અને આવા બે આઘાત લાગે તો લડનારા બિલકુલ નિરુત્સાહ થઈ જાય એ આપ નથી જોઈ શકતા?

આ ઉપરાંત જવાબદાર મુસલમાનોને મેં હિંદુઓ સાથેનો સહકાર પણ બંધ કરવાની વાતો કરતા સાંભળ્યા છે. એમને માટે આ લડત ધાર્મિક છે, હું તો કહું છું કે એ જોડાદ છે. જોડાદ એ ખુદા અને પેગંબરના ફરમાનરૂપ હોઈ તેને ફાવે ત્યારે શરૂ કરવી અને ફાવે ત્યારે બંધ કરવી એ સહેલી વાત નથી. તેઓ તો કહે છે કે જે હિંદુઓ ખસી જાય તો તેમણે પોતાનો રસ્તો કરી લેવો જોઈએ. આને લીધે મારું મન અસ્વસ્થ બની ગયું છે. તેને શાંત પાડવાની આપ કાળજી કરશો?

લખનાર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવ્યા વિના હું રહી શકતો નથી. દિલ્હીમાં જે મનોવૃત્તિનાં મને દર્શન થયાં તે જ મનોવૃત્તિ આ પત્રમાં મને જોવા મળે છે. બારડોલીના નિર્ણય સાથે પંડિત

૧. મદનમોહન માલવિયા (૧૮૬૧-૧૯૪૬); બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના સ્થાપક; ધર્મપીરિયલ લેનિસ્લેટિવ કાઉન્સિલના સભ્ય; ૧૯૦૯ અને ૧૯૨૦માં હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના બે વાર પ્રમુખ.

૨. હિંદી વજર, ૧૯૧૭-૨૨.

૩. લૉર્ડ રીડિંગ (૧૮૬૦-૧૯૩૫); હિંદુસ્તાનના વાઇસરોય અને ગવર્નર-જનરલ, ૧૯૨૧-૨૬; ઇંગ્લંડની પ્રથમ રાષ્ટ્રીય સરકારના વિદેશમંત્રી, ૧૯૩૧.

માવવિયાજીને કથી લેવાદેવા નહોતી એ વાતની મેં ક્યારનીયે ખાતરી કરાવી દીધી છે. “અહિંસા વિષેના કોઈ જાતના અસ્વાભાવિક ખ્યાલો”ને પણ એની સાથે કથી લેવાદેવા નથી. લેખકનો પત્ર આની ઉત્તમ સાબિતી છે. બારડોલીનો નિર્ણય મારે માટે તો દેશની મર્યાદિત અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાનું એક તર્કસંગત પરિણામ છે. દેશનું ધ્યેય અહિંસા નહીં પણ સ્વરાજ છે એ અભિપ્રાય સાથે હું પૂરેપૂરો સંમત થાઉં છું. પણ અહિંસા વિના બહુજનસમાજનું સ્વરાજ મેળવી શકાય તેમ નથી એમ હું માનતો હોવાથી મારું ધ્યેય જોટલું સ્વરાજ છે તેટલું જ અહિંસા પણ છે એ વાત સાચી છે. પરંતુ હિંદ ગુલામીમાં રહે તેના કરતાં હિંસા દ્વારા પણ મુક્ત થાય એમ મેં આ કટારોમાં વારંવાર નથી કહ્યું? ગુલામીમાં તો તે ગુલામ રાખનારની હિંસાનું નિરાધાર ભાગીદાર બની રહે છે. પરંતુ હિંસા સફળ થઈ શકે એવું હું માનતો ન હોવાથી મુક્તિ માટેના હિંસક પ્રયત્નમાં હું ભાગ ન લઈ શકું એ સાચી વાત છે. મારા ખરાબમાં ખરાબ દુશ્મન સામે પણ મારાથી બંદૂક ચલાવી ન શકાય. માનવજાતિની પ્રગતિ માટે અહિંસાના નિયમની શ્રેષ્ઠતા અને હિંસાની નિર્ણયકતા જે હું દુનિયાને સાબિત કરી આપવામાં સફળ નીવડું તો હિંદે આપો-આપ પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કર્યું હશે એ વાત પત્રલેખક જોઈ શકશે. બીજાં કોઈ નહીં પણ માત્ર અહિંસા અને સત્યનાં સાધન દ્વારા જ પોતે મુક્ત થઈ શકશે એવી ખાતરી હિંદુસ્તાનને કરાવ્યા વિના હું એમ કરવા તદ્દન અશક્ત છું એ વાત હું મુક્ત મને સ્વીકારું છું.

વળી મારે એ પણ કબૂલ કરી લેવું જોઈએ કે મિ. મોન્ટેગ્યુ કે લોર્ડ રીડિંગ આ નિર્ણય વિષે શું ધારશે તેની સાથે મારે લેવાદેવા ન હોવાથી એમની ધમકીઓથી હું ગભરાયો નથી કે મારા પર તેમની અસર થઈ નથી. તેમ જ કોઈ પણ અસહકારી ઉપર પણ તેમની અસર થવી ન જોઈએ. તે પોતાનું કર્તવ્ય અદા કરવા મેદાને પડ્યો તે જ વખતે એણે સર્વસ્વ હોડમાં મૂકી દીધું છે. પણ એ વાતની મને ખબર છે કે જે હિંદુસ્તાન મન, વચન અને કર્મથી અહિંસક બને તો મિ. મોન્ટેગ્યુ અને લોર્ડ રીડિંગનાં હૃદય પણ પલટાઈ જાય. આજે તો અહિંસક કાર્યોમાં આપણે અદ્ભુત પ્રગતિ કરી હોવા છતાં આપણાં હૃદય અને વાણી અહિંસક બન્યાં નથી. મિ. મોન્ટેગ્યુ અને લોર્ડ રીડિંગને અહિંસા વિષેનો આપણો દાવો નિષ્ઠાપૂર્વકનો છે એવી શ્રદ્ધા બેસતી નથી, તેમ નિષ્ઠાવાન કાર્યકર્તાઓ સાચું અહિંસક વાતાવરણ પેદા કરવામાં સફળ બની શકે એ વાત તેઓ માનતા નથી. એટલે “મન-વચન-કર્મ”થી વધારે અને હજુ પણ વધારે અહિંસા કેળવવાની આપણને જરૂર છે.

લોકોની વાત કરીએ તો તેઓ આ શુદ્ધ કરનારા આઘાતમાંથી હેમજોમ પાર ઊતરશે એમાં મને જરાયે શંકા નથી. અત્યારની મંદીને તો હું એકધારી પ્રગતિની પ્રસ્તાવનારૂપ ઘટના ગણું છું. પરંતુ તેથી ઊલટું સાબિત થાય તોપણ બારડોલીનો નિર્ણય સાચો નહોતો એમ ન કહી શકાય. લોકોની સંમતિ ઉપર એ આધાર રાખતો નથી. ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે આખી દુનિયા શંકા કરે તોપણ ઈશ્વર છે. લોકોનો ટેકો હોય કે ન હોય તોપણ સત્ય સ્થિર ઝમું છે. એ આત્મનિર્ભર છે.

જવાબદાર મુસલમાનો અહિંસામાંથી નીપજતા સ્પષ્ટ ઉપસિદ્ધાંતો ન સમજે તો ખરેખર મને દિલગીરી થશે. આ લડત મુસલમાનો માટે જોટલી ધાર્મિક છે તેટલી જ હિંદુઓ માટે પણ છે એવું હું માનું છું. આપણી જોડાદ આધ્યાત્મિક છે એ વાત સાથે હું સંમત થાઉં છું. પરંતુ બીજાં બધાં યુદ્ધોની માફક જોડાદને પણ એનાં કડક નિયંત્રણો અને મર્યાદાઓ હોય છે. હિંદુઓ અને મુસલમાનો એક જ નાવમાં બેઠા છે. અસંતોષ બંનેને છે અને એકમેકની ભાગીદારીમાંથી

છૂટા થવાની બંનેને છૂટ છે. બેમાંથી એક કે બંને મને સેનાપતિપદેથી ઉઠાડી મૂકી પણ શકે. આ ભાગીદારી કેવળ ઔચિષ્ઠ્યક છે. છેવટે પત્રલેખકને હું ખાતરી આપું છું કે જે દિવસે મને લાગશે કે હું લોકોને મારી વાત સમજાવી શકતો નથી તે દિવસે હું પોતે જ સેનાપતિપદ છોડી દઈશ.

બીજી ગૂંચવણો

અહિંસા વિષેના^૧ આ અઠવાડિયાના અગ્રલેખનો અભ્યાસ કરવા હું વાચકને ભલામણ કરું છું. માત્ર મુખ્ય સિદ્ધાંતોનું વિવેચન કરવામાં લેખ ઘણો લાંબો થઈ ગયો છે. તેથી મેં તેમાં અગત્યના આનુષંગિક મુદ્દાઓનું વિવેચન કર્યું નથી પણ નોંધ માટે ને બાકી રાખ્યા છે.

જેમ કે, કેટલાક પ્રશ્નો આવા છે :

- (૧) વ્યક્તિગત સવિનયભંગ પણ ક્યારે શરૂ થઈ શકે?
- (૨) કેવા પ્રકારની હિંસા સવિનયભંગને અટકાવી દેશે?
- (૩) અહિંસાની મર્યાદિત કલ્પનામાં સ્વરક્ષણને સ્થાન છે?
- (૪) ધારો કે મુસલમાનો અથવા હિંદુઓ ખસી ગયા, તો એકલી એક કોમ અહિંસક આંદોલન ચલાવી શકશે?
- (૫) માની લો કે હિંદુ અને મુસલમાન બંને મને ત્યજી દે, તો મારા ઉપદેશનું શું પરિણામ આવે?

આ પ્રશ્નો હું એક પછી એક લઈશ. સવિનયભંગ માટે, વ્યક્તિગત સવિનયભંગ માટે પણ શાંત વાતાવરણની જરૂર રહે છે. જ્યાં સુધી કાર્યકર્તાઓએ અહિંસાની ભાવના પચાવી ન હોય અને અંગ્રેજ કે હિંદી સહકારીઓ પાસેથી સદ્વર્તનનું પ્રમાણપત્ર ન મેળવ્યું હોય, એટલે કે તેમને વિષે બૂરા વિચાર કરવાનું ખરેખર છોડી ન દીધું હોય ત્યાં સુધી તે શરૂ ન જ કરવો જોઈએ. આપણી સભાઓમાંથી અસહિષ્ણુતા અને આપણાં લખાણોમાંથી કડવાશ સદંતર નાબૂદ થાય ત્યારે જ તેની સૌથી પાકી કસોટી થઈ ગણાય. બીજી આવશ્યક કસોટી આપણે રચનાત્મક કાર્યક્રમનો ગંભીરતાથી અમલ કરીએ તે છે. જો આપણે આ કામમાં મંડી ન પડી શકીએ, તો આપણું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે અહિંસાની શક્તિમાં આપણને વિશ્વાસ નથી એ વાતની મને પાકી સાબિતી મળી જશે.

અહિંસક વાતાવરણ

ગમે તે પ્રકારની હિંસા થાય એટલે સવિનયભંગ બંધ કરી દેવો એવું નથી. કૌટુંબિક ઝઘડામાં લોહી, રેડાનું હોય તોપણ હું નાસીપાસ ન થાઉં. એ જ રીતે ડાકુઓની હિંસાને હું સાર્વાત્રિક શુદ્ધિ ન થવાના ચિહ્નરૂપે ગણું છતાં તેનાથી હું પાછો ન પડું. પણ રાજકીય હિંસા થતાં સવિનયભંગ બંધ કરવો જ જોઈએ. ચૌરીચૌરા રાજકીય હિંસાનું ઉદાહરણ હતું. એ હિંસા રાજકીય દેખાવોમાંથી ઉદ્ભવી હતી. જો એ દેખાવો આપણાથી સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવીને યોજી નહોતા શકતા તો યોજવા જ નહોતા જોઈતા. મલબાર અને માલેગાંવને^૨ મેં આપણા માર્ગ વચ્ચે નથી આવવા દીધાં કારણ કે મોપલાઓ ખાસ જાતિના લોકો હતા અને તેઓ થોડે અંશે પણ અહિંસાની અસર નીચે આવ્યા નહોતા. માલેગાંવનો સવાલ વધારે વિકટ છે પરંતુ ત્યાંના

૧. જુઓ “અહિંસા”, ૯-૩-૧૯૨૨.

૨. જુઓ પુસ્તક ૨૦, પા. ૬૪-૬.

મુખ્ય અસહકારીઓ હત્યાઓ થતી રોકવા માટે પોતાનાથી બનતું બધું કરી છૂટયા હતા, એ વાતનો સ્પષ્ટ પુરાવો મળે છે. વળી એ વખતે સામુદાયિક સવિનયભંગ તરતમાં શરૂ થવાનો સંભવ નહોતો. એનાથી બીજે ક્યાંય વ્યક્તિગત સવિનયભંગમાં વિક્ષેપ પડે એમ નહોતું.

આત્મરક્ષણ

અસહકારીની પ્રતિજ્ઞામાં આત્મરક્ષણના હકને બાકાત રાખવામાં આવ્યો નથી. અસહકારીઓને રાજકીય હિંસા કરવાની બંધી છે. એટલે જેમણે અસહકારને અંતિમ ધર્મ માન્યો નથી તેઓ પોતાની જાતનો, કે પોતાનાં આશ્રિતોનાં બાળબચ્ચાંનો તેમના હુમલાખોરો સામે બચાવ કરવા જરૂર મુક્ત છે. પરંતુ પોલીસ, પોતે માની લીધેલી કે ઉપરીએ બતાવેલી ફરજ બજાવતી હોય ત્યારે અસહકારીએ પોતાનો બચાવ કરવાનો નથી. એટલે હું માનું છું કે કલેક્ટરોએ સ્વયંસેવકોને કાનૂન વિરુદ્ધ માર માર્યો ત્યારે પણ તેમને પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આત્મરક્ષણ કરવાનો અધિકાર નહોતો.

મુસલમાનો કે હિંદુઓ છૂટા થઈ જાય તો

બે મોટી કોમોમાંથી એક જે અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા છોડી દે, તો એક પક્ષ એકલો જ આ લડત ચાલુ રાખી શકે એ વાત અત્યંત મુશ્કેલ હોવા છતાં જરૂર અશક્ય તો નથી જ. તે પક્ષને અહિંસાની નીતિમાં અનૂટ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. પરંતુ હિંસક સાધનો દ્વારા હિંદુસ્તાન પેઢીઓ સુધી પણ સ્વરાજ નહીં મેળવી શકે એમ એક કોમ પણ સમજે તો તે પોતાના એકધારા અહિંસક એટલે પ્રેમભર્યા આચરણ વડે બધા જ વિરોધી પક્ષોને પોતાના પક્ષમાં લઈ આવશે.

બંને મને ત્યજી દે તો

બંને પક્ષો મારો ત્યાગ કરે તો હમેશની માફક મારે શાંતિ જાળવવી જોઈએ અને અહિંસાનો મારો પ્રચાર જરૂર નિશ્ચિતપણે ચાલુ રાખવો જોઈએ. ત્યારે આજની માફક મારા ઉપર નિયંત્રણ નહીં રહે. આજે જેમ હું અહિંસાનો કેવળ નીતિ તરીકે અમલ કરાવતો દેખાઉં છું તેમ તે વખતે હું એનો ધર્મ તરીકે અમલ કરાવવાનો આગ્રહ રાખીશ.

ઉપજાવી કાઢેલો ગુનો

રાવલપિંડી કંપના મેન્જિસ્ટ્રેટે કેટલાક સ્વયંસેવકો ઉપર બજાવેલી નીચેની નોટિસનો તરજુમો એક પત્રલેખકે મને મોકલ્યો છે :

રાવલપિંડી કંપમાં ચાલી રહેલા સરકાર વિરોધી પ્રચારમાં તમે ભાગ લીધો હતો (અથવા હાજર રહ્યા હતા) એ વાત મારા ધ્યાન પર લાવવામાં આવી છે, અને સરકારના ખેરખાં હોય તે જ લોકો કંપમાં રહી શકે તેમ હોવાથી ભવિષ્યમાં તમે આવી કોઈ પણ સભામાં હાજર રહેવા જેવામાં આવશો તો તમને આ કંપની હદમાંથી કાઢી મૂકવાની સરકારને ભલામણ કરવામાં આવશે એવી આથી તમને ચેતવણી આપવામાં આવે છે.

આ રીતે, જે સભાઓમાં સરકાર વિરુદ્ધ પ્રચાર થવાનો હોય તેમાં હાજરી આપવી એને પણ આ મેન્જિસ્ટ્રેટે ગુનો ગણ્યો છે. કેટલીક વાર સહકારીઓ પણ સરકાર વિરોધી આંદોલન ચલાવતા હોય છે. જેમ સ્થૂળતાથી પીડાતો માણસ છેવટે ચાલવાને અસમર્થ બની જાય છે તેમ આવા ઝડપથી નીકળતા હુકમો સરકારને એની પોતાની અતિશયતાના બોજથી ભાંચ-ભેગી કરશે.

રહેઠાણના અધિકાર પર પ્રતિબંધ

નોઆખાલીના જિલ્લા મેન્જિસ્ટ્રેટે ૧૬મી ફેબ્રુઆરીએ બજાવેલી નીચે પ્રમાણેની નોટિસ એક મિત્રે મોકલી છે :

નોઆખાલી ગામમાં “સ્વરાજ આશ્રમ” કહેવાતા એક મકાનનો ઉપયોગ સુધારેલા ફોજદારી ધારા હેઠળ સરકારે ગેરકાયદે જાહેર કરેલી સંસ્થાના કહેવાતા સ્વયંસેવકને આશ્રય આપવા માટે થઈ રહ્યો છે એવી વિશ્વાસપાત્ર ખબર મને મળી છે.

વળી મને વિશ્વાસપાત્ર રીતે જાણવા મળ્યું છે કે આ મકાન જે જમીન પર આવેલું છે તેના માલિક બાબુ નલિનીકાંત મુખરજી છે અને એમની પરવાનગીથી એ મકાનમાં સૌથી પહેલા બાબુ પ્રમથનાથ સેનગુપ્તા રહેતા હતા અને પછી એને કહેવાતા સ્વયં-સેવકોનું નિવાસસ્થાન બનાવવામાં આવ્યું છે.

એટલે હવે હું નોઆખાલીનો જિલ્લા મેન્જિસ્ટ્રેટ, ઓ. એમ. નારાયણ, અત્યારે આ મકાનનો અને તે જ્યાં આવેલું છે તે જમીનનો ઉપયોગ કરી રહેલા અથવા તેમાં રહેતા બાબુ નલિનીકાંત મુખરજી, બાબુ પ્રમથનાથ સિનગુપ્તા, તથા સ્વયંસેવકો અને બીજા લોકોને જણાવું છું કે તેમણે ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીની ૧૮મીએ બપોરે ૧૨ વાગ્યે નોઆખાલીના જિલ્લા મેન્જિસ્ટ્રેટની અદાલતમાં આવી, એ બાબતનો ખુલાસો કરવો કે નીચેનાં કારણોસર એમના ઉપર ફોજદારી કાયદાની કલમ ૧૪૪ હેઠળ સદર મકાન કે જમીન ઉક્ત સ્વયંસેવકો કોઈ પણ હેતુ માટે ન વાપરે એવો હુકમ થા માટે ન બજાવવો :

એક તો એ કે ઉક્ત સ્વયંસેવકો એક ગેરકાયદે મંડળમાં જોડાયેલા છે અને તેથી એ મકાનનો ઉપયોગ એક ગેરકાયદે હેતુ માટે થઈ રહ્યો છે, અને

બીજું એ કે એ મકાનનો ઉપયોગ કરનાર સ્વયંસેવકોનું વર્તન પડોશમાં રહેતા લોકોને ત્રાસદાયક છે અને જાહેર શાંતિ માટે ભયરૂપ છે.

આ નોટિસની સુનાવણીને દિવસે શું બન્યું તે હું જાણતો નથી. પરંતુ એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું તો છે જ કે એ મકાનનો ઉપયોગ સ્વયંસેવકો “કોઈ પણ હેતુ માટે” કરી શક્યા નહીં. એટલે આ ઉપરથી એમ જ સમજવું રહ્યું કે તેઓ ત્યાં પોતાની સૈનિકની પ્રવૃત્તિ ચલાવી ન શક્યા એટલું જ નહીં, પણ રહી પણ ન શક્યા. જે કારણો બતાવીને આ નોટિસ કાઢવામાં આવી હતી તે કારણો પણ નોટિસ જેટલાં જ વિચિત્ર છે. મેન્જિસ્ટ્રેટની દલીલ એવી છે કે સ્વયંસેવકો એક ગેરકાયદે મંડળ સાથે સંબંધ ધરાવતા હોવાથી તેઓ જે ઘરમાં રહે છે તેનો ઉપયોગ ગેરકાયદે હેતુ માટે થઈ રહ્યો છે. તેનો અર્થ એવો થયો કે કોઈ પણ મકાનમાલિક પોતાની મિલકત કોઈ પણ વ્યક્તિને ભાડે આપે તેમાં જોખમ રહેલું છે. ભાડવાત અંદરખાનેથી ચોર હોય કે ખરેખર રાજદ્રોહ ફેલાવનાર હોય એ તેણે શી રીતે જાણવું?

બીજું કારણ તો પહેલા કરતાં પણ વધારે હાસ્યાસ્પદ છે. જે સ્વયંસેવકોનો એકમાત્ર ગુનો “સુધારેલા ફોજદારી કાયદા”નો ઉઘાડેછોગ ભંગ કરવાનો છે તેમના વર્તનથી તેમના પડોશીઓને શી રીતે ત્રાસ થાય? અને જે તેઓ ત્રાસ આપતા હોય તો એવા સ્વયંસેવકોને જેલમાં થા માટે ન પૂરવા? મેન્જિસ્ટ્રેટનું પગલું તો ચોરને પકડવો નહીં અને લોકોને કહેવું કે એને રહેવા ઘર ન આપીને શિક્ષા કરો, લગભગ એના જેવું છે. ખરેખર આ તો લોકોને કામ ચલાવ્યા વિના દેહાંતદંડ આપતો, કાયદો શીખવવા બરાબર થાય.

હુમલો કરવાની ઉશ્કેરણી

બંગાળ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના નિવૃત્ત થતા પ્રમુખે^૧ કામ ચલાવ્યા વિના દેહાંતદંડની હિમાયત કરતી એક અત્યંત ધૂષ્ટતાભરી જાહેરાત કરી છે. તેમને દંભનો બુરખો ફગાવી દેવાનું જરૂરી લાગ્યું છે, તેમણે જાતીય શ્રેષ્ઠતાનો કાયદો આગળ ધર્યો છે, મોડરેટોને તેમની પાસેથી શેની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તેનો તેમણે આદેશ આપ્યો છે અને “હુમલો થતાં સામેથી સખત હુમલો કરવાની” અંગ્રેજીને વિનંતી કરી છે. મનગમતી રીતે આ તોછડાઈનો જવાબ આપવાનું આપણને પાલવે તેમ નથી. ઉશ્કેરણી સામે સુદૃઢ રહીને જ આપણે એ જવાબ આપી શકીએ. હાલ તુરત તો બંગાળી મિત્રોને મારે એટલી જ વિનંતી કરવી રહી કે તમે રાજીખુશીથી, હેતુપૂર્વક અને તમારી તાકાતથી શાંત અને સ્થિર રહેજો અને વિરોધ કરતા નહીં. ગુસ્સામાં આવી જઈને સવિનયભંગ શરૂ કરી દેવો એ વિપરીત આચરણ જ નહીં, પરંતુ શત્રુના હાથમાં રમવા જેવું થઈ પડશે. નોઆખાલીના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ અને બંગાળ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના નિવૃત્ત થતા પ્રમુખની ઉશ્કેરણીથી પ્રભાવિત થયેલા અંગ્રેજી ભલે એમનાથી થાય તે કરી લે. આપણો કાર્યક્રમ એ છે કે આપણા ઉપર જે પ્રહારો થાય તે ગૌરવપૂર્વક અને સામો પ્રહાર કર્યા વિના ઝીલીને જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ તથા ચેમ્બરના પ્રમુખ બંનેને થકવવા એટલે સામો જવાબ ન મળતાં રોષ આપોઆપ શાંત પડ્યા વિના નહીં રહે.

ગાંધી ટોપી સામે ગ્વાલિયરની ઝુંબેશ

પેશી અધિકારીની સહીથી બહાર પડેલા ગ્વાલિયર રાજ્યના જાહેરનામાની નકલ એક પત્ર-લેખકે મને મોકલી આપી છે. તે વર્તમાનપત્રનાં લગભગ પાંચ છાપેલાં કોલમ જેટલી છે. ખાદી વિષેનું એ એક દલીલભર્યું વિવરણ છે. એમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ગ્વાલિયર રાજ્યના રહીશો ખાદી વાપરે તેમાં વાંધો નથી. તેઓ હમેશાં એ પહેરતા આવ્યા છે અને કાપડના ભાવ વધી ગયા હોવાથી લોકો ખાદી પહેરતા થાય એમાં કશું નવાઈ પામવા જેવું નથી. પરંતુ આ જાહેરનામું લોકોને ખાદી વિષેનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા સામે ચેતવણી આપે છે અને છેવટે નીચેના શબ્દોમાં “ગાંધી ટોપી” વાપરવાની બંધી કરે છે. મૂળ લખાણ હિંદીમાં છે.

પરંતુ અહીં એ બતાવી દેવાની જરૂર છે કે આજકાલ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની ખાદી ટોપીનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. તેનો ઘાટ હોડી જેવો છે અને તેની બંને બાજુઓ વાળી દઈ શકાય છે. હકીકત એ છે કે આવી ટોપીઓ કપડું બચાવવા માટે વપરાતી નથી. એ તો અમુક રાજકીય પક્ષનું ચિહ્ન બની ગઈ છે અને અમુક પ્રકારના વિચારો સાથે એનો સંબંધ એટલો નિકટનો બની ગયો છે કે જે લોકો આ ટોપી પહેરે છે તેઓ એ વિચાર ધરાવે છે એમ જ મનાય છે. આ કારણોને લીધે આવી ટોપીઓ પહેરવી અયોગ્ય છે. આ (પ્રતિબંધ)માં ખાદીની કે બીજા કોઈ કાપડની બનેલી બીજા કોઈ ઘાટની ટોપીનો સમાવેશ થતો નથી.

એક નિર્દોષ અને સસ્તી ટોપી સામેના આ બિનજરૂરી પૂર્વગ્રહ માટે મને દિલગીરી થાય છે. ગ્વાલિયરના હાકેમોને હું એ જણાવવાનું સાહસ કરું છું કે એ વાત સાચી છે કે જેને “ગાંધી ટોપી” કહેવામાં આવે છે તે ઘણા અસહકારીઓ પહેરે છે, છતાં હજારો લોકો એવા

છે જે આ ટોપી કેવળ સગવડ ખાતર અને એ સસ્તી હોવાને લીધે પહેરે છે, પરંતુ તેઓ ખુદ પેશી અધિકારી કરતાં વધારે અસહકારી નથી હોતા.

વધુ હસ્તવિખિત વર્તમાનપત્રો

હસ્તવિખિત વર્તમાનપત્રોની સંખ્યા બાબતમાં આસામ બીજા બધા પ્રાંતોને હરાવી દેશે એમ જણાય છે. હમણાં ગોલાઘાટથી આસામી ભાષામાં હાથે લખાયેલું એક સાપ્તાહિક નીકળવા લાગ્યું છે. એમાં સામાન્ય સમાચારો સાથે જૈરદાર તંત્રીલેખો આવે છે. એનું નામ બન્દે માતરમ્ છે. તેના ત્રીજા અંકનો તરજુમો મને મોકલી આપવામાં આવ્યો છે. વાઘ અને ડાકુઓને પણ સ્વતંત્રતા જોઈએ છે એમ કહીને આપણી સ્વતંત્રતાની ઈચ્છાની ઠેકડી ઉડાવતા એક એંગ્લો-ઈન્ડિયનની ઝાટકણી કાઢતાં તંત્રી જણાવે છે :

બીજા લોકોએ શીખવેલો સ્વતંત્રતાનો અર્થ અમને નહીં ખપે. હિંદુસ્તાન પોતાના ઘરમાં પોતે જ માલિક બનવા માગે છે. તે સ્વતંત્રતાના પાઠ ભણનાર કેવળ વિદ્યાર્થી બનવા માગતું નથી. નોકરશાહી પદ્ધતિ નીચે એ ઘણા લાંબા સમયથી છેતરાતું આવ્યું છે. હવે એને ભાન આવ્યું છે અને એની આંખો ઊઘડી ગઈ છે.

બીજાં હસ્તવિખિત વર્તમાનપત્રો વિષે મેં જે આશા વ્યક્ત કરી છે તેનું જ એટલે કે આ નવા સાહસમાં સત્યનું જ અત્યંત ચીવટપૂર્વક પાલન થવું જોઈએ અને હિંસક કે ઉત્તેજક ભાષા વાપરવી ન જોઈએ એટલી જ વાતનું હું આ સાપ્તાહિકના તંત્રી તથા વ્યવસ્થાપક આગળ પુનરુચ્ચારણ કરી શકું.

“વાંધાભર્યા” તાર

દમનના સમાચારો આપતા તારોને વાંધાભર્યા જણાવીને તે ન સ્વીકારવાની આજકાલ ફેશન થઈ પડી જણાય છે. સિંધ પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રીએ તા. ૨૨મી ફેબ્રુઆરીએ હેદરાબાદથી મોકલેલો તાર નીચે પ્રમાણે છે :

સિંધમાં દમન ઝડપથી ચાલી રહ્યું છે. સહિતી જિલ્લામાં, જ્યાં ૧૦૮મી ક્લમ છૂટથી લાગુ પાડવામાં આવી છે ત્યાં, શ્રી ગોવિંદરામને એક વરસની સખત સજા ફરમાવવામાં આવી છે અને જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ તથા શક્તિ પત્રના તંત્રી શ્રી ખેમચંદ મુકદ્દમો ચાલવાની રાહ જોઈ રહ્યા છે. સિંધ પ્રાંતના પ્રચારક શ્રી ઢાલુમલને એ જ ક્લમ હેઠળ પકડવામાં આવ્યા છે. થરપારકર જિલ્લામાં નગરપારકર તરફ રસાઈ, બેગાર અને લાપ નામની અનિષ્ટ પ્રથાઓ પ્રચલિત હતી. તે ઢાલુમલના પ્રચારને પરિણામે બંધ થઈ. આ વાત ત્યાંના અધિકારીઓથી સહન ન થઈ. એક મેળામાં પ્રચાર થતો રોકવા માટે આગલે દિવસે સાત કાર્યકર્તાઓ ઉપર ૧૪૪મી ક્લમ હેઠળ એવી મતલબની નોટિસો બજાવવામાં આવી છે કે તેમણે મુધુલબીન ફરતા પાંચ માઈલના વિસ્તારમાં સભાઓ ભરીને ભાષણો ન આપવાં. શિકારપુર જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના જોડિયા મંત્રીઓ શ્રી શોભરાજ તથા શ્રી વાધુમલ અને બીજા સાત જણને રસ્તો રોકવાના ગુના માટે સો રૂપિયા દંડ અને તે ન ભરે તો ત્રણ માસની સાદી સજા ફરમાવવામાં આવી છે. આ નવ કાર્યકર્તાઓએ નગરકીર્તન યોજ્યું હતું. એમનો ઈરાદો સરઘસ કાઢવાનો નહોતો. એમણે હમણે મુજબ પોલીસની દખલની અપેક્ષા રાખી નહોતી. પરંતુ શિકારપુરની પોલીસ ઓચિંતી ત્યાં આવી પહોંચી. એકે દંડ ભરી દીધો, અને બાકીનાએ જેલ જવાનું પસંદ કર્યું. કરાંચીના સિટી

મેન્ડિસ્ટ્રેટને રાજદ્રોહની કલમ ૧૦૮ લાગુ પડતી હોય તેવા કેસમાં સારી ચાલચલગતના જમીન માગવાની વધારાની સત્તા આપવામાં આવી છે. આનો અર્થ એ થાય કે શાહજાદા કરાંચીમાં આવે તે પહેલાં કાર્યકર્તાઓને દૂર કરી અધિકારીઓ મેદાન સાફ કરી નાખવા માગે છે.

નીચેનો તાર રઘુનાથપુરથી બક્સર પેટા-વિભાગ કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખે હકીમજી^૧ ઉપર મોકલ્યો છે :

મહાત્માજીને ખબર આપો કે બ્રહ્મપુરના મેળામાં છેલ્લા બે દિવસથી ઊભી કરાયેલી કોંગ્રેસ છાવણીની રાવટીઓ આરાના કલેક્ટર અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, હથિયારધારી ગુરખાઓ અને બ્રહ્મપુરના ડેપ્યુટી કલેક્ટર તથા રેસિડેન્ટ રામેશ્વરસિંહે મળી ગઈ કાલે રાતે જબર-દસ્તીથી પાડી નાખી છે. સ્વયંસેવકોને નિર્દય રીતે મારવામાં આવ્યા છે અને હાથીની મદદ વડે તેમને બળજબરીથી ખસેડવામાં આવ્યા છે. રાવટીઓ, વાવટા અને બીજા સામાન જપ્ત કરવામાં આવ્યો છે. દારૂ અને ગાંજની દુકાનો પરના સ્વયંસેવકોને લાઠીઓ વડે નિર્દય રીતે મારવામાં આવ્યા છે. સંપૂર્ણ શાંતિ પ્રવર્તે છે.

ત્રીજા તાર બેળસંડથી આવ્યો છે. થાણા કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી લખે છે :

સ્થાનિક ફોજદાર શ્રી નાથસહાય રોય આજકાલ લોકોને ઉશ્કેરીને હિંસા કરાવવા તત્પર છે. તે ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીની ૨૩મીએ પચરા અને અઠકોણી ગામોમાં ગયા. ત્યાં પોલીસો એમના હુકમથી બાબુ મુસાફિરસિંહ, ભુવનેશ્વરસિંહ અને રામગૃહ મહતો નામના ત્રણ સ્વયંસેવકોના ઘરમાં જનાનખાનામાં ઘૂસી ગયા, અને પહેલા બે જણનાં ઘરોમાંથી ૧૫ રૂપિયાની કિંમતનાં વાસણો તથા પાણીનાં માટલાં ઉપાડી ગયા; અને ત્રીજા સ્વયંસેવકના ઘરમાંથી ૧૦ રૂપિયાની કિંમતનું એક પહાડી પોપટવાળું પાંજરું, ૬ રૂપિયાની કિંમતની એક રજાઈ, અઠી રૂપિયાની કિંમતની એક ધોતી, ૧૮ રૂપિયાની કિંમતની ૪^૧/_૨ મણ બીની ડાંગર, ૨૦ રૂપિયાની કિંમતની ૭ મણ બીની મકાઈ, ૧૧ રૂપિયાની કિંમતનું એક બટૂક (સંધવાનું વાસણ) અને ૧૦ રૂપિયાની કિંમતની ત્રણ બચ્ચાં સાથેની એક બકરી, એમ કુલ રૂ. ૬૭-૮-૦ની કિંમતનો માલ ઉપાડી ગયા. એ જ ફોજદાર ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીની ૨૫મી તારીખે, જેલમાં ગયેલા મહમદજાનનો દંડ વસૂલ કરવા ભતોલિયા ગયા અને એના ભાઈ શેખ શાબુજાન એક વરસ કરતાં પણ વધારે સમયથી મહમદથી જુદા રહેતા હોવા છતાં તેના ઘરમાં ઘૂસ્યા અને માટીના અનાજના કોઠારને લાત મારીને તેમાંથી ૪૦ રૂપિયાની કિંમતની ૧૦ મણ ડાંગર, ૯ રૂપિયાની કિંમતના ૧ મણ અને પ^૧/_૨ પાશેરા ચોખા તેમ જ પાંચ રૂપિયાની કિંમતનું એક બેડું મળી કુલ ૫૪ રૂપિયાનો માલ પડાવી લીધો.

આ ત્રણે તાર મહત્ત્વના છે અને તેમાં દમનની વિગતો આપેલી છે. કોંગ્રેસ કાર્યાલયો લૂંટવામાં અને બાળવામાં આવતાં હોય, કાર્યકર્તાઓને એક યા બીજા બહાને જેલમાં મોકલી દેવામાં આવતા હોય, ત્યારે સવિનયભંગ કરવાની લાલચ રોકવી મુશ્કેલ હોય છે, પણ એમ કરવા સામે મારે કાર્યકર્તાઓને ચેતવવા રહ્યા કે તમે એ લાલચમાં પડશો નહીં. જે તેમને સંપૂર્ણ અહિંસક વાતાવરણ જોઈતું હોય તો હાલ તુરત તમામ આક્રમક પ્રવૃત્તિ બંધ કરી દેવી જોઈએ.

૧. હકીમ અજમલખાન (૧૮૬૫-૧૯૨૭); હકીમ અને રાજપુરુષ; એમણે ખિલાફત ચળવળમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો; ૧૯૨૧માં હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ.

દરેક વ્યક્તિ પોતે જ પોતાની કોંગ્રેસ ઓફિસ અને ખિલાફત ઓફિસ બની જાય અને રૅટિયા તથા ખાદીના મંત્રનો પ્રચાર કરવામાં મંડી પડે. જો એનું કહેવું કોઈ ન સાંભળે તો તે પોતાનો બધો સમય પીંજણ, કાંતાણ અને વણાટ એ ત્રણમાંની કોઈ પણ એક રૂની ક્રિયામાં રોકી દે તો તેણે આખા દિવસનો સદુપયોગ કર્યો છે એવી હું તેને ખાતરી આપું છું. આ એક એવું અત્યંત ઉપયોગી અને સ્થાયી કામ છે, જેમાં પીછેહઠનો કોઈ પ્રશ્ન નથી અને ભૂલ થવાનો સંભવ નથી.

ભ્રામક પ્રચાર

૭૭૯. આઈ. એન. લિબરલ એસોસિયેશનની પ્રચાર સમિતિ તરફથી જે પત્રિકાઓ ચોતરફ વહેંચાઈ રહી છે તેના અનેક નમૂના મને વાચકોએ મોકલી આપ્યા છે. એનો ઉત્સાહ અને પ્રવૃત્તિ મને ગમે છે. એનાથી લાભ થાય છે અને એ અસહકારીઓને ઠેકાણે રાખે છે અને એમના દોષો બતાવે છે. આ પ્રચાર સમિતિને મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે અત્યુક્તિ કરવાથી એને કશો લાભ નહીં થાય. તે જાણીબૂજીને અત્યુક્તિ નહીં કરે એની તો મને ખાતરી છે. એટલે એણે કરેલાં કેટલાંક ખોટાં વિધાનો સુધારવાનું હું સાહસ કરું છું.

દઠા નંબરની પત્રિકામાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે :

ગાંધી-રાજ્ય આવશે ત્યારે હિંદુસ્તાન કેવું હશે? . . .

ત્યારે રેલવે, ઈસ્પતાલો, અને યંત્રસામગ્રી નહીં હોય. ગાંધી બીજા દેશોને ખાતરી આપશે કે હિંદુસ્તાન તમારા દેશમાં માથું મારવાનું નથી, એટલે એ દેશો પણ હિંદુસ્તાનમાં માથું નહીં મારે અને લશ્કર અને નૌકાદળની પણ જરૂર નહીં પડે.

દરેક જણ પોતે જ પોતાનો કાયદો બની રહેતાં કાયદાની, અદાલતોની જરૂર રહેશે નહીં. દરેકને ફાવે તેમ કરવાની છૂટ રહેશે. દરેક જણે ખાદીની લંગોટી પહેરીને ફરવાનું અને ખુલ્લામાં સૂવાનું રહેશે એટલે જીવન ઘણું સરળ બની જશે.

આ અતિશયોક્તિ છે એમ હું નથી કહી શકતો. તે પાશ્ચાત્ય લડાઈમાં છૂટથી ઉપયોગમાં લેવાતું ચતુરાઈભર્યું ઠઠાચિત્ર છે. એમાંથી નીકળતા ધ્વનિની દૃષ્ટિએ માત્ર એ ખોટું છે. મારા મનમાં શું છે તે હું જણાવું. પહેલી વાત તો એ કે હિંદુસ્તાન “ગાંધી-રાજ્ય” સ્થાપવા મથતું નથી. એ તો સ્વરાજ્ય સ્થાપવા મરણિયું બન્યું છે. અને સ્વરાજ્ય મેળવવા ખાતર જો ગાંધીનું બલિદાન આપવું પડે તો તે ખુશીથી અને સ્વાભાવિક રીતે આપશે. “ગાંધી-રાજ્ય” તો એક આદર્શ સ્થિતિ છે અને એ સ્થિતિમાં એ પાંચેય નકાર સાચું ચિત્ર રજૂ કરશે, પરંતુ સ્વરાજ્યમાં રેલવે, ઈસ્પતાલો, યંત્રો, લશ્કર અને નૌકાદળ, કાયદા અને કાયદાની અદાલતો નહીં હોય એવી કલ્પના કોઈ કદી પણ કરતું નથી, અને હું તો ન જ કરું. એથી ઊલટું, રેલવે તો હશે જ. ફરક એટલો પડશે કે તેમનો હેતુ હિંદુસ્તાનનું લશ્કરી કે આર્થિક શોષણ કરવાનો નહીં હોય પણ તેમનો ઉપયોગ દેશનો આંતરિક વેપાર વધારવાનો અને ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોને માટે મુસાફરી સારા પ્રમાણમાં આરામદાયક બનાવવાનો હશે. ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોને તેઓ જે ભાડાં આપે છે તેનો કંઈક બદલો આપવામાં આવશે. સ્વરાજ્યમાં રોગો તદ્દન નાબૂદ થઈ જશે એવી આગાહી કોઈ કરતું નથી. એટલે તેમાં ઈસ્પતાલો જરૂર હશે, પરંતુ તે વખતે ઈસ્પતાલોનો ઉપયોગ ભોગવિલાસને કારણે બીમાર પડેલાઓ કરતાં અકસ્માતથી બીમાર પડેલા લોકો માટે વધારે હશે. આખરે રૅટિયો પણ એક નાજુક યંત્ર હોવાથી રૅટિયારૂપી યંત્રો જરૂર રહેશે, પરંતુ સ્વરાજ્ય આવશે ત્યારે આજની પેઠે લોકોને સાવ ચૂસી લેવા માટે નહીં પણ તેમના ફાયદા માટે અનેક કારખાનાં હિંદુસ્તાનમાં ઊભાં થશે એમાં

જરાયે શંકા નથી. નોકાદળની વાત હું જાણતો નથી, પરંતુ હું એટલું જરૂર જાણું છું કે ભાવિ હિંદુસ્તાનનું લશ્કર ભાડૂતી માણસોનું બનેલું નહીં હોય. તેનો ઉપયોગ હિંદુસ્તાનને ગુલામીમાં રાખવા માટે તથા બીજા દેશોની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવા માટે નહીં થાય. લશ્કરમાં મોટો કાપ મૂકવામાં આવશે, મોટે ભાગે એ સ્વયંસેવકોનું બનેલું હશે અને એનો ઉપયોગ દેશનું રક્ષણ કરવા માટે થશે. સ્વરાજ્યમાં કાયદો અને એનો અમલ કરનારી અદાલતો પણ હશે. પરંતુ આજની માફક એ અદાલતો આખા રાષ્ટ્રને નામદં બનાવી દેનારી અને હજુ પણ વધારે નામદં બનાવવાનો ઈરાદો રાખનારી નોકરશાહીના હાથનાં હથિયારો નહીં હોય પણ લોકોની સ્વતંત્રતાની રક્ષક હશે. છેવટે જેમને લંગોટી મારીને ફરવું હશે અને ખુલ્લામાં સૂવું હશે તેમને તેમ કરવાની છૂટ હશે, પરંતુ આજની માફક લાખો લોકોને પૂરતાં વસ્ત્ર ખરીદવા સાધન ન હોવાથી એક ગંદા ચીંથરાની લંગોટી વાળીને ફરવાની અને છાપરું ન હોવાથી એમનાં થાકેલાં અને ભૂખ્યાં શરીરને ખુલ્લામાં આરામ આપવાની ફરજ નહીં પડે. એટલે હિંદ સ્વરાજમાં^૧ વ્યક્ત થયેલા કેટલાક વિચારોને તેમના યોગ્ય સંદર્ભમાંથી છૂટા પાડી, વિકૃત સ્વરૂપ આપી, જાણે હું સૌ કોઈને એ પ્રમાણે ચાલવા ઉપદેશ આપી રહ્યો છું એ રીતે લોકો સમક્ષ રજૂ કરવા એ યોગ્ય નથી.

બીજી એક પત્રિકામાં બેશક અસહકારીઓએ કે એમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખનારાઓએ કરેલાં ગુંડાગીરીનાં કૃત્યોને વારંવાર એવી રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે કે જાણે તે અસહકારીઓનો સામાન્ય વ્યવસાય હોય, અને એ પછી આવે છે નીચેનું અદ્ભુત સમાપન :

અસહકાર એટલે સંહાર, લોહિયાળ આંતરવિગ્રહ અને અંધાધૂંધીના જૂના બૂરા જમાના તરફ પીછેહઠ.

અસહકાર બેશક, જરૂરિયાત પ્રમાણેનો આંશિક વિનાશ જ છે. છતાં પત્રિકામાં સૂચવ્યું છે તેમ એ કંઈ મુંબઈમાં થયો હતો એવો વિનાશ નથી, પણ શાંતિમય સાધનો વડે સધાતો એક દુષ્ટ તંત્રનો વિનાશ છે. અને લોહિયાળ આંતરવિગ્રહ અને અંધાધૂંધીના પુરાણા ખરાબ દિવસો વિષે જાણવા માટે હું ખૂબ જ ઈતેજર છું. આવી માન્યતા ધરાવવા માટે ઈતિહાસમાં કોઈ આધાર છે ખરો? લોકોને પુરાણા સારા દિવસોનાં ગીત ગાતા મેં તો સાંભળ્યા છે. બ્રિટિશ પહેલાંના અમલને વખોડી બ્રિટિશ અમલનાં ગુણગાન ગાવામાં આવ્યાં હોય એવી કેટલીક કવિતાઓ દેશી ભાષાઓનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં મેં જોઈ છે, પરંતુ હિંદભરમાં “લોહિયાળ આંતરવિગ્રહ અને અંધાધૂંધી” વ્યાખ્યાં હોય એવો કોઈ સમય કદી આવ્યો હોય એવી માહિતી હું ધરાવતો નથી.

બિહારમાં ખાદીની પ્રગતિ

બિહાર હૈરલ્ડમાં નીચેના સમાચાર છપાયા છે :

બિહાર અને ઓરિસ્સા સરકારના જમીન મહેસૂલ વહીવટના હેવાલમાં એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે પટણા, ભાગલપુર અને તિરહુતમાં ખેડૂતોમાં પોતાના હક્કો વિષેની સમજ વધવાને કારણે અબવાબ નામના સિંચાઈ કરતી વસૂલાતમાં સંગીન ઘટાડો થયો છે, અને ભાગલપુરમાં તો અસહકારની ચળવળને લીધે આ જાતની વસૂલાત સામેનો વિરોધ પ્રબળ બન્યો છે.

રેંટિયા અને વણાટ ઉદ્યોગના પુનરુત્થાનમાં અસહકારનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. સરકારી આંકડા પ્રમાણે, બિહારમાં પહેરવામાં આવતા કાપડનો ૩૬ ભાગ હાથસાળ ઉપર વણાય છે.

૧. જુઓ પુસ્તક ૧૦, પા. ૧૪-૧૬.

રેંટિયાએ વણાટના ધંધાને વધુ ઉત્તેજન આપ્યું છે. પટણા, તિરહુત, ઓરિસ્સા અને છોટા-નાગપુર જિલ્લાઓમાં “મોતિયા” નામના કાપડનું કાંતણવણાટનું કામ સફળતાપૂર્વક ચાલી રહ્યું છે. . . . ગામડાંની સાળો પર તૈયાર થયેલા જડા કાપડનો વપરાશ વધી રહ્યો છે એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. નવાદામાં “ટસર” અને ઔરંગાબાદમાં “દડી” વગેરેના વણાટ-ઉદ્યોગ ધમધોકાર ચાલી રહ્યા છે.

બિહારમાં ત્રણ વર્ષ અગાઉ કોઈ પણ સ્થળે એક પણ રેંટિયો કે હાથે કાંતેલી એક વાર જેટલી ખાદી પણ થોધી મળતી નહોતી ત્યાં સ્વનાત્મક કાર્ય કરેલી સ્થિર પ્રગતિનો ઉપરના અવતરણ ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે. રેંટિયો તેમને કેવો આશીર્વાદરૂપ નીવડ્યો છે તે તો કેવળ બિહારના ગરીબ લોકો જ જાણે છે.

એક ધારાસભ્યનું રાજીનામું

ખેરીના એક વકીલ શ્રીયુત સીતારામે સંયુક્ત પ્રાંતની ધારાસભાના સભ્ય તરીકે પોતે આપેલા રાજીનામોની એક નકલ મને મોકલી છે. તેના થોડો નીચે પ્રમાણે છે :

ઘણા જ ખેદપૂર્વક હું સંયુક્ત પ્રાંતની ધારાસભામાંથી મારી બેઠકનું રાજીનામું આપ્યાનું જાહેર કરું છું. રાજકીય સુધારા જાહેર થયા પછી જ હું પહેલી વાર ધારાસભાની ચૂંટણી માટે ઊભો રહ્યો. સુધારા પછીની સરકાર એની પહેલાંની સરકાર કરતાં જુદી જાતની હશે, ત્રાસ અને ડાયરશાહીનો અમલ ભૂતકાળની બીના બની ગયો હશે, દેશમાં અનુચિત અને અકારણ દમન હવે ચાલશે નહીં અને કેવળ ગુનેગારોને જ શિક્ષા થશે; પરિણામે, ધારાસભામાં જવાથી લોકો દેશની સાચી સેવા કરી શકશે એવો મને વિશ્વાસ હતો. પરંતુ એક વર્ષના અનુભવે મારી તમામ આશાઓને ખોટી પાડી છે. ધારાસભામાં બીજાઓ પ્રત્યે માન અને સદ્ભાવ કરતાં મૂદ અને તુમાખી ઘણાં વધારે જોવામાં આવે છે. ત્યાં વર્ગ અને કોમનાં હિતો હજી જોવા મળે છે. મારા પોતાના જિલ્લાના અનુભવ ઉપરથી મારી ખાતરી થઈ છે કે સરકારના તંત્રમાં ડાયરશાહીને માટે હજી પણ અવકાશ છે. . . .ની જાગીરના ખાસ વ્યવસ્થાપક મિ. યંગે શાંતિનો ભંગ થવા સંભવ રહે એવાં કૃત્યો કર્યાં છે અને . . .ની આખી વસ્તી ઉપર જુલમ ગુજાર્યો છે છતાં આ બાબતમાં સરકારને કશો ન્યાય આપવાનું સૂઝયું નથી. પંડિત હરકરણનાથ મિશ્રા લોકોને અહિંસાનો ઉપદેશ આપતા હતા અને ખેડૂતોને તેમના જમીનદારોને સાંથ ભરી દેવા સમજાવતા હતા અને હાલના સંજોગોમાં સવિનય કાનૂનભંગનો આશરો ન લેવા તેમને જણાવતા હતા. તેમને ત્રણ વરસના કારાવાસની સજા ફરમાવવામાં આવી છે. તાજેતરમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને આ પ્રાંતમાં જે ધરપકડો થઈ છે તે ઉપરથી મને એમ માનવાને કારણ મળ્યું છે કે જે કોઈ વ્યક્તિ હિંદુસ્તાનને માટે સાચું સ્વરાજ માગતી હોય તે દરેકને કેદમાં પૂરી દેવાની નીતિ પર જી સરકાર મુસ્તાક થઈને બેઠી છે. કમનસીબે, મારો સ્વભાવ એવો નથી કે હું આવી સરકારનું અંગ બનીને રહી શકું, એટલે હું મારી જગ્યાનું રાજીનામું આપું છું.

એ ભાઈ મને જણાવે છે કે આ ખાલી પડેલી જગા માટે પાંચ ઉમેદવારો છે. એ પાંચ ઉમેદવારોની હું અદેખાઈ કરતો નથી. શ્રીયુત સીતારામ અને તેઓ બંને સાચા છે. સુધારાનું સાચું સ્વરૂપ કેવું છે તે જોવા માટે શ્રીયુત સીતારામને જાતઅનુભવની જરૂર પડી. હું આશા રાખીશ

કે જે ઉમેદવાર ચૂંટાશે તેને પણ અનુભવથી એ જ વાત જાણવાની મળશે. પરંતુ આ બધું થયા પછી પણ કેટલાક એવા લોકો જરૂર નીકળશે, જેઓ ધારાસભાઓ સારી હોય કે ખરાબ હોય, છતાં બ્રિટિશ શાસકો આપણને જેવી ધારાસભાઓ આપે તે દ્વારા જ આપણે કંઈ પણ પ્રગતિ કરી શકીશું એવું પ્રામાણિકપણે માનતા હશે. અસહકારીઓને માટે તો ધારાસભાઓ અને વડી ધારાસભા બંનેની કાર્યવાહીઓ એ વાતની કાયમની સાબિતી બનવી જોઈએ કે પોતે એનાથી અળગા રહ્યા છે એમાં જ ઉડાપણ રહેલું છે.

સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારવાની જરૂર

સર રોબર્ટ વોટસન-સ્માઈથના ભાષણ વિષે મારા ઉપર સંખ્યાબંધ રોષભર્યા પત્રો આવી રહ્યા છે. મારે એ કમનસીબ ભાષણનો પૂરેપૂરો જવાબ આપવો એવી એક પત્રલેખક સલાહ આપે છે. બીજા એક છાપાની એક કાપલી સાથે મોકલેલા પત્રમાં પૂછે છે :

શું એ સાધારણ અંગ્રેજની હિંદુસ્તાન પ્રત્યેની મનોવૃત્તિ સૂચવતું નથી, અને જે હોય તો શું આપણે તેમને બેધડક રીતે એમ ન કહી દેવું જોઈએ કે તમે આ દેશમાંથી ચાલ્યા જાઓ અને એને એની ધરતીનાં સંતાનોના હાથમાં સંપૂર્ણ રીતે રહેવા દો? અમારો તાત્કાલિક ઉદ્દેશ આ દેશમાંથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાનો છે એમ જાહેર કરવામાં શું આપણી ખૂબ મોટી ભૂલ થયેલી ગણાશે?

પત્રલેખક જણાવે છે કે પોતે આ ચળવળનો એક નમ્ર અનુયાયી છે. એમને તથા તેમના વિચારના બીજાઓને મારે આદરપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે ઉપર ટાંકેલા ફકરામાં દર્શાવેલી મનો-દશા અસહકારીને શોભતી નથી. અસહકાર એ તો એક હૃદયપરિવર્તનની પ્રક્રિયા છે, અને આપણા આદર્શ વર્તન દ્વારા આપણે સર રોબર્ટ સ્માઈથ જેવા અંગ્રેજોનું પણ હૃદયપરિવર્તન કરવાનું છે. હું એ વાત કબૂલ કરવા તૈયાર છું કે બંગાળ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના પ્રમુખ મોટા ભાગના અંગ્રેજોની મનોવૃત્તિનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. છતાં સ્માઈથના જેવી મનોવૃત્તિ ન જ ધરાવતા ખૂબ જ આદરણીય અંગ્રેજો પણ સારી સંખ્યામાં મોજૂદ છે અને આપણી વચ્ચે એકાદ ઍન્ડ્રૂઝ, એકાદ સ્ટોકસ,^૧ એકાદ પિયર્સન^૨ હોય, ત્યાં સુધી એકેએક અંગ્રેજ આ દેશમાંથી ચાલ્યો જાય એમ ઈચ્છવું આપણી ખાનદાનીને શોભાડૂપ નહીં ગણાય. તે સિવાય પણ પત્રલેખકે સૂચવ્યું છે તેવું અલગતાવાદી વલણ ધારણ કરવાની પણ આપણને જરૂર નથી. અંગ્રેજો વસ્તુસ્થિતિને ડહાપણ-ભરી રીતે સમજશે એની મને ખાતરી છે. આખરે તો તેઓ વ્યવહારુ લોકો છે. “પડયા એટલે નમસ્કાર” કરતાં એમને આવડે છે. તેઓ વાર્યા નથી માનતા પણ હાર્યા માને છે એવું એમને વિષે હમેશાં બનેલું છે. પરંતુ પત્રલેખકને હું એવું સૂચવું છું કે આપણને આપણી જાતમાં પણ થોડો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. આપણે “કચરા” જેવા તુચ્છ ગણાઈ રહ્યા છીએ એમાં આપણો પોતાનો પણ દોષ નથી? જે આપણે અત્યાર સુધી એટલા બધા નિર્બળ રહ્યા હોઈએ કે આપણા અધિકારોની આપણે માગણી ન કરી હોય, જે આપણામાં એટલો કુસંપ રહ્યો હોય કે આપણી આકાંક્ષાઓ તરફ આપણે કોઈનું ધ્યાન ન ખેંચી શક્યા હોઈએ, જે આપણે એટલા

૧. સેમ્યુઅલ સ્ટોકસ, સમાજસેવક અને સી. એફ. ઍન્ડ્રૂઝના સાથી.

૨. વિલિયમ વિન્સ્ટેન્લી પિયર્સન, એક મિશનરી જેમણે વોચ. એમ. સી. એ. ના કામમાં સી. એફ. ઍન્ડ્રૂઝને સાથ આપ્યો હતો. અને ૧૯૧૪માં થોડા સમય માટે શાંતિનિકેતનમાં અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું હતું.

સ્વાર્થી હોઈએ કે દેશને માટે ભોગ ન આપી શકતા હોઈએ અને એટલા અજ્ઞાન હોઈએ કે દેશનું સાચું હિત ન સમજી શકતા હોઈએ, તો અંગ્રેજ વેપારીઓ આપણી નિર્બળતાઓનો લાભ ઉઠાવીને આપણા માલિક બની બેઠા હોય અને એમ માનવા લાગ્યા હોય કે તેમને હિંદુસ્તાનમાં રહેવાનો જ નહીં, પરંતુ આપણી પાસેથી “લાકડાં વહેરનાર અને પાણી ખેંચનાર” મજૂરોનું કામ લેવાનો પણ પરંપરાગત અધિકાર છે, તો તેમાં કાંઈ નવાઈ પામવા જેવું છે ખરું? એટલે પત્રલેખકે જે વલણ અખત્યાર કર્યું છે તેમાં એકલો રોષ જ નહીં પણ આપણી જાત પ્રત્યે વિશ્વાસનો અભાવ પણ જણાઈ આવે છે. એટલે હું તો એમ માનું છું કે કોંગ્રેસે અપનાવેલી નીતિ જ ગૌરવભરી અને વ્યવહારુ છે. જે અંગ્રેજો અને બીજા લોકો રાષ્ટ્રના મિત્રો અને સેવકો તરીકે રહેવા માગતા હોય, તો આપણા દેશમાં એમને માટે પુષ્કળ જગા છે. પરંતુ જે તેઓ અહીં સાહેબ અને માલિક તરીકે રહેવા માગતા હોય તો તેમને માટે આ દેશમાં જરાયે જગા નથી. લાખો લોકોનાં બલિદાન આપવાં પડે તોપણ જાતિભેદ ઉપર રચાયેલી સર્વોપરીતાના રાક્ષસ સામે આપણે લડવું જ રહ્યું. આપણાં પોતાનાં જ પાપોનાં ફળ આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ એ વાત સમજવા જેટલી નમ્રતા પણ સાથે સાથે આપણામાં હોવી જોઈએ. સ્માર્થજ જેવા અંગ્રેજો આપણી સાથે જેવો વર્તાવ કરી રહ્યા છે તેવો વર્તાવ શું આપણે આપણા દેશના અદ્યુતો સાથે નથી કર્યો?

જેલમાંથી છૂટ્યા

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ, મૌલવી ગુલામતુલ્લા, શેખ શૌકતઅલી, શ્રીયુત મોહનલાલ સક્સેના, પંડિત બાલમુકુન્દ બાજપેયી, ડૉ. શિવરાજ નારાયણ અને ડૉ. એલ. સહાયને એમની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં લખનો જેલમાંથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા છે.^૧ આ ઉપરથી જણાય છે કે સજાઓની ફેરતપાસ કરવા માટે સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે જે ન્યાયાધીશ નીમ્યા હતા તે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે આ સજાઓ ખોટી હતી. આ સજાઓમાંની કેટલી બિલકુલ ખોટી છે એ તો એકલો ઈશ્વર જ જાણે છે. પરંતુ આજે સ્પષ્ટ હકીકત એ છે કે કેદીઓ પોતાની મુક્તિથી રાજી થવાને બદલે ખરેખર દિલગીર થયા છે. પંડિત જવાહરલાલ અને એમના સાથીઓ પ્રત્યે મારી સહાનુભૂતિ છે. સરકારમાં રજિસ્ટર ન થયેલા ઇન્ડિપેન્ડન્ટ^૨ પત્રમાં એમના તરફથી નીચેનો સંદેશો પ્રસિદ્ધ થયો છે :

હું શો સંદેશો આપી શકું? મને શા માટે છોડી મૂકવામાં આવ્યો છે તે હું જાણતો નથી. દમથી પીડાતા મારા પિતાશ્રી અને મારા સેંકડો સાથીઓ હજી પણ જેલમાં છે. મને લાગે છે કે જેલ બહાર રહેવાનો મને અધિકાર નથી. હું કેવળ આટલું જ કહી શકું : લડત ચાલુ રાખો. હિંદને મુક્ત કરવા કામ કર્યો જાઓ. જંપીને બેસશો નહીં. અને જૂઠા સમાધાન ખાતર સિદ્ધાંતોનો ભોગ આપશો નહીં. આપણા મહાન નેતા મહાત્મા ગાંધીને અનુસરજો અને કોંગ્રેસને વફાદાર રહેજો. હોશિયાર અને સંગઠિત રહેજો. અને સૌથી મોટી વાત તો એ કે રેંટિયો તથા અહિંસા યાદ રાખજો.

૧. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ અને ખીન્ન નેતાઓને ૧૯૨૧ના નવેમ્બરની ૨૧મીએ પકડવામાં આવ્યા હતા.

૨. આ પત્ર ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૯માં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. જુઓ પુસ્તક ૧૫, પા. ૮૦. અસહકારના આંદોલન દરમ્યાન સરકારે એની નમીનગીરી જપ્ત કરી હતી.

અંતિમવાદી નથી

સંયુક્ત પ્રાંતના પ્રચાર નિયામક લખનૌથી લખે છે કે ૧૫મી ફેબ્રુઆરીના એમના પત્રમાં દહેરાદૂનથી નીકળતા ગઢવાલી પત્રને સરતચૂકથી અંતિમવાદી ગણાવવામાં આવ્યું હતું, અને હવે તેઓ લખી જણાવે છે કે એ એક મોડરેટ વિચારો ધરાવતું પત્ર છે.

નજીવી કનડગત

ઢાકાના બાબુ વિમલાનંદ દાસગુપ્તાને ઢાકામાં ગઈ ૨૩મી જાન્યુઆરીએ ભરવામાં આવેલી એક જાહેર સભા અંગે પકડવામાં આવ્યા હતા. આ સભા પોલીસે વિખેરી નાખી હતી. તે પછી એમના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું અને એમની સામે પુરાવા ન મળતાં એમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ સત્તાવાળાઓને એટલેથી સંતોષ ન થયો એટલે એમને વકીલાત સંબંધી કાયદાની કલમ ૪૦ હેઠળ નીચેની નોટિસ મળી છે :

ઢાકાના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે મને ખબર આપી છે કે આ અદાલતના એક વકીલ બાબુ વિમલાનંદ દાસગુપ્તા, એમ.એ., બી.એલ.એ જુલાઈ ૧૯૨૧માં વકીલાત બંધ કરી, ઢાકા નેશનલ કોલેજમાં અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપકની નોકરી સ્વીકારી હતી. વળી એમ પણ જણાય છે કે સદર વિમલાનંદ દાસગુપ્તાએ આ નોકરી હાઈકોર્ટની પરવાનગી લીધા વિના સ્વીકારી હતી. તે ઉપરાંત જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટના રિપોર્ટ ઉપરથી એમ કહેવાય છે કે ફોજદારી કાયદાની ૧૪૪મી કલમ હેઠળ ઢાકાના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે કાઢેલા હુકમનો ભંગ કરીને ઢાકામાં ૨૯મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૨ને દિવસે ભરવામાં આવેલી એક સભામાં સદર વિમલાનંદ દાસગુપ્તા હાજર રહ્યા હતા અને એમણે એમાં ભાગ લીધો હતો.

એ ઉપરાંત એમ જણાય છે કે સદરહુ વિમલાનંદ દાસગુપ્તા ઉપર ફોજદારી કાયદાની કલમ ૧૮૮ હેઠળ જ્યારે કામ ચલાવવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે અદાલતને એમ કહેવું કે બ્રિટિશો પ્રત્યે વફાદાર રહેવા હું બંધાયેલો નથી અને જે મેજિસ્ટ્રેટ મારા ઉપર કામ ચલાવી રહ્યા છે તેમણે ધારણ કરેલા હોદ્દા માટે મને આદર નથી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે સદરહુ દાસગુપ્તાએ એક વકીલ તરીકે પોતાના ધંધાને લગતા નિયમોનો ગંભીર રીતે ભંગ કર્યો છે.

તેથી આ નોટિસ દ્વારા હુકમ કરવામાં આવે છે કે એમને વકીલાતના ધંધામાંથી બરતરફ કરવા અથવા વકીલાત કરતા રોકવા હાઈકોર્ટને રિપોર્ટ કેમ ન કરવો એ વિષે સદરહુ વિમલાનંદ દાસગુપ્તા પાસે ૭મી માર્ચ કે તે પહેલાં ખુલાસો માગવો.

આ રીતે શ્રી શેરવાણીથી^૧ શરૂ થયેલા ફારસનું પુનરાવર્તન ઢાકામાં થઈ રહ્યું છે. નોટિસ કાઢનાર ન્યાયાધીશને પરિસ્થિતિમાં રહેલી હાસ્યાસ્પદ વાતનો ખ્યાલ આવ્યો હોય એમ લાગતું નથી. જે લોકોએ વકીલાત બંધ કરી છે તેઓ સ્વરાજ્ય મળતાં સુધી ન્યાયની અદાલતોમાં પાછા જાય એવો સંભવ નથી. આવા બધા વકીલો સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી એમની મરજી હશે તો ફરીથી વકીલાત શરૂ કરશે એ વાત તો આમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ ફલિત થાય છે. અદાલતો વધારે હાસ્યાસ્પદ બને અને એનો બહિષ્કાર કરવાનું લોકોને એક વધારાનું કારણ મળે

૧. ડી. એ. કે. શેરવાણી, જેઓ નેશનલ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી સંભાળતા હતા તેમણે વકીલાત છોડી દીધી હતી. અલીગઢમાં તોફાનો થયા પછી તરત જ એમને પકડવામાં આવ્યા હતા અને અલ્લાહાબાદ નજીક આવેલી નૈની જલમાં તેમને પૂરવામાં આવ્યા હતા. જુઓ પુસ્તક ૨૨, પા. ૧૨૬ અને ૩૨૬.

એ સિવાય આ નોટિસનું બીજું શું પરિણામ હોઈ શકે? આ અદાલતોનો ઉપયોગ વકીલોને કોઈ ધંધાદારી શિક્ષાચારના ભંગ માટે નહીં પણ કેટલાક ગમે તેવા જલદ કે ઉદામ રાજકીય વિચારો ધરાવવા માટે શિક્ષા કરવામાં થાય છે. (હું “શિક્ષા” શબ્દ એટલા માટે વાપરું છું કે નોટિસ કાઢનાર ન્યાયાધીશ પોતે એવી માન્યતાની ખાંડ ખાતો હોય છે કે વકીલાત બંધ કરનાર વકીલને એના ધંધાના અધિકારથી વંચિત કરીને પોતે શિક્ષા કરી છે.) બાબુ વિમલાનંદ ઉપર બજાવાયેલી આ નોટિસને પરિણામે જે ઢાકાના એમની સાથેના વકીલો અક્કડ બને અને એમાંના થોડાક પણ કાયદાની અદાલતોનો બીજા કોઈ કારણે નહીં પણ ન્યાયની અદાલતોને રાજકીય દમનનાં સાધનો બનાવવામાં આવે છે તેના વિરોધ તરીકે ત્યાગ કરે તો તેથી મને આશ્ચર્ય નહીં થાય.

એક આશીર્વાદ

બડોદાદાઓ (દ્વિલેન્દ્રનાથ ટાગોરે)^૧ મને એક નાનકડો સુંદર પત્ર મોકલ્યો છે. તેમાં નીચેનું લખાણ છે :

દુઃખથી પીડાતી આં પૃથ્વી ઉપર માનવજાતિને માટે શાંતિ અને શુભેચ્છાનો એક નવો યુગ બેસે તે માટેની ભારતમાતાનાં સંતાનોની હાર્દિક પ્રાર્થનાઓ પોતાના અંતરમાં સમાવીને જે મહાન જહાજ અત્યારે આગળ વધી રહ્યું છે તેની ગતિ વધારવા કે ઘટાડવા અંગે મારા વિચારો હું દર્શાવું છું.

શાણો સુકાની સાચી દિશામાં જતી વખતે પોતાનું વહાણ ખતરનાક ખડકોથી ભરપૂર જગ્યાએ આવે ત્યારે તેની ગતિ ધીમી પાડી દે છે, અને એ વહાણ આવા તમામ અવરોધોથી મુક્ત એવા ખુલ્લા સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે ત્યારે તરત જ એની ગતિ વધારી મૂકે છે. પરંતુ મૂર્ખ સુકાની સમુદ્ર નીચે ખડક જેવું કંઈ પણ ન હોય તેવે સ્થળે પણ ખડકોનો ભય રાખીને વહાણને ખોટી દિશામાં હંકારે છે, અને તે એવા અજાણ્યા પ્રદેશ તરફ હંકારી જાય છે જ્યાં છુપાયેલા ખડકો નજીક પહોંચતાં જ એ વહાણના ચૂરેચૂરા કરી નાખવાની રાહ જોઈને જ બેઠા હોય છે.

મહાત્મા ગાંધી પોતાનું વહાણ પહેલી રીતે હંકારી રહ્યા છે, જ્યારે એમના સલાહકારો એમની પાસે તેને બીજી રીતે હંકારાવવા માગે છે.

મને આશા છે કે આ મામલાને અંતે હું “એક શાણો સુકાની” હતો એમ કહેવાનું શક્ય બનશે. સચ્ચાઈપૂર્વક હું એટલું કહી શકું એમ છું કે હું મારા જીવનમાં અત્યાર જેટલા તોફાનમાં કદી સપડાયો નથી. આજ સુધી હું એવી ભ્રમણામાં રાચતો રહ્યો છું કે જેમ મારામાં મર્યાદાઓ સારા પ્રમાણમાં છે તેમ મારામાં શક્તિ પણ સારા પ્રમાણમાં છે. પરંતુ અત્યારે મને એમ લાગે છે કે મારે જેટલા પાણીમાં ઊતરવું જોઈતું હતું તેના કરતાં હું ઘણા વધારે ઊંડા પાણીમાં ઊતરી ગયો છું. એટલે બડોદાદા જેવા પવિત્ર અને સાધુપુરુષની પ્રાર્થનાઓ અને આશિષો આ ક્ષણે મારે માટે અત્યંત આવકારવાયક છે.

સાચું હોય તો ભયંકર

એક પત્રલેખક, જેમણે પોતાનું નામ મારી જાણ માટે લખી મોકલ્યું છે, પરંતુ “પંજબી રાષ્ટ્રવાદી” તરીકે સહી કરી છે તે નીચે પ્રમાણે લખે છે :

૧. રત્નીન્દ્રનાથ ટાગોરના મોટા ભાઈ.

૧૬મી તારીખના આપના અંકમાં આપે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે :^૧

“શીખોની જાગૃતિ ખરેખર અદ્ભુત જણાય છે. અકાલી પક્ષ અસરકારક અહિંસાનો પક્ષ બન્યો છે એટલું જ નહીં પરંતુ તે એક ગૌરવભરી આચારસંહિતા પણ ઊભી કરી રહ્યો છે. ચાવીઓના મામલા અંગે પકડાયેલા બિન-શીખ, પંડિત દીનાનાથની મુક્તિ માટે ગુરુદ્વારા સમિતિ આગ્રહ કરી રહી છે. આ સમિતિએ પ્રગટ કરેલી હિંમતભરી જાહેર વિનંતી મારે પ્રગટ કરવી રહી.”

એમ લાગે છે કે આપને ખરી હકીકતની માહિતી નથી, નહીં તો આ લડાયક અકાલી દળને “અસરકારક અહિંસા”નું દળ કહેતાં આપ જરૂર અચકાયા હોત. હોશિયારપુર જિલ્લામાં અકાલી જથ્થાઓના માથાભારે અને તોફાની વર્તનને કારણે ત્યાં લશ્કરની એક ટુકડી મોકલવી પડી છે. હજી પરમ દિવસે જ હોશિયારપુરથી બે માઈલ પર આવેલા વિલાસપુરમાં એક સભા ભરાઈ હતી. તેમાં આશરે ૨૦૦૦ અકાલીઓ હાજર હતા. જે જગાએ વક્તાઓ બેઠા હતા તેની આસપાસ નાગી તલવરો લઈને માણસો હારબંધ ગોઠવાઈ ગયા હતા. વક્તાઓએ બહાદુરીપૂર્વક જાહેર કર્યું કે અહીં કોઈ સરકાર જ નથી; એક ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે કાબુલથી એક અકાલી આવશે અને તે તમામ વિરોધી બળોને હરાવીને દિલ્હીની ગાદી પર બેસશે, અને હુકમ મળતાંની સાથે અમે ક્રાંતિકારી કાર્યવાહી શરૂ કરી દેવા તૈયાર છીએ. હોશિયારપુરના અકાલીઓ પાસે તેમનું પોતાનું એક લશ્કરી મોદીખાનું અને જસૂસી ખાનું છે. અને આજુબાજુ શું ચાલી રહ્યું છે તેની તપાસ કરવા તેઓ સાંઢણી સવાર રાખે છે. ગૌરીશંકરમાં એક મેન્જિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં રાજકીય મુકદ્દમા ચાલી રહ્યા હતા તે વખતે કોર્ટની બહાર એક મોટું ટોળું એકઠું થયું અને તેણે મેન્જિસ્ટ્રેટ પાસે કેદીઓને પોતાની શરતે સોંપી દેવાની માગણી કરી.

અકાલીઓની પ્રતિજ્ઞામાંથી હવે અહિંસાની કલમ રદ કરવામાં આવી છે. અને તેમણે માથે લીધેલી સેવા કેવળ ગુરુદ્વારા સુધારવા પૂરતી મર્યાદિત નહોતી. રોજ ને રોજ સભાઓ ભરાય છે, અને હાલની સરકારની જગ્યાએ શીખોનું રાજ્ય સ્થાપવાની વાત છડેચોક કરવામાં આવે છે. લુધિયાણાથી એવી ખબર આવી છે કે ઉત્સાહી શીખોના જથ્થાઓ તલવાર, કુહાડીઓ અને હથોડા લઈને દમ્પામપૂર્વક કૂચકદમ કરતા “દીવાન” તરફ જાય છે. તેઓ રીતસર ટુકડીઓ પાડીને બજારોમાં થઈ કૂચ કરતા પસાર થાય છે, અને જ્યારે મોટી સંખ્યામાં રેલવેની મુસાફરી કરે છે ત્યારે ટિકિટ ખરીદવાની ના પાડે છે. મૂર્ખાઈથી તેઓ પોતાને આ દેશના માલિક કલ્પી લેતા હોવાથી કેટલીક વાર તેઓ મફત મુસાફરી કરવાનો દાવો પણ કરે છે. સમનાલામાં અકાલી વક્તાઓએ જાહેર કર્યું કે “રાજા પંચમ જોર્જ આપણા રાજા નથી. સરદાર ખડગસિંહ આપણા બેતાજ બાદશાહ છે.” ૨૩મી પાયોનિયર્સ ટુકડીના કેટલાક માણસોએ કુસુર તહસીલમાં પોતાની રજાઓ ગાળીને પાછા ફરતાં એવી ફરિયાદ કરી છે કે અકાલીઓએ અમને એક ધમકી આપી છે. અને તે એ કે જો અમે હમણાં ને હમણાં લશ્કરની નોકરી છોડી ખાલસાદળમાં નહીં જોડાઈએ તો અમારી ઓરતોને હેરાન કરવામાં આવશે. આ કેટલીક ભયાનક હકીકતો આપને ટૂંકામાં જણાવી છે. એ ઉપરથી પંજાબના મધ્યભાગોમાં આવેલી શીખ-જાગૃતિ અહિંસક હોવા વિષેનો આપનો અભિપ્રાય આપે બદલવો જોઈએ.

૧. જુઓ પુસ્તક ૨૨, પા. ૩૭૪.

આ પત્રથી હું ચોંકી ઊઠ્યો છું. આ હેવાલ મને માનવા જેવો લાગતો નથી. પરંતુ એ લખી મોકલનારે તેની ચોકસાઈનો દાવો કર્યો છે અને મેં શીખોની અહિંસાની ભારોભાર પ્રશંસા કરી છે એટલે આ હેવાલ પ્રસિદ્ધ કરતાં હું અચકાયો નથી. પરંતુ આ બાબતમાં મેં શીખ મિત્રોને લખી દીધું હોવાથી જ્યાં સુધી એમનો જવાબ ન આવે ત્યાં સુધી હું આ મામલા ઉપર કશી ટીકા નહીં કરું.

ઊંડી તપાસ કરવાલાયક કિસ્સો

“પંચજના એક રાષ્ટ્રવાદી”ના અકાલીઓ સામેના આરોપો વિષે લખ્યા પછી, નોઆખાલી જિલ્લાના ફેની ગામના એક જાણીતા નાગરિકનો પત્ર મને મળ્યો છે. એ ભાઈએ પોતાનું પૂરેપૂરું નામ અને સરનામું આપેલું છે. તે પ્રસિદ્ધ ન કરવું એમ પણ તેમણે મને કહ્યું નથી, છતાં હું જાણી જાણીને એમનું નામ જાહેર કરતો નથી, કારણ કે જે એમના પત્રમાં લખેલી હકીકતો સાચી હોય તો સત્ય વાત કહેવાની ધૃષ્ટતા કરવા માટે એમને કનડગત થવા સંભવ છે. ૧૬મી ફેબ્રુઆરીનો તેમનો પત્ર આ પ્રમાણે છે :

નોઆખાલી જિલ્લામાં ફેની પેટા-વિભાગની સ્થિતિ હું આપના ધ્યાન પર લાવવા માગું છું. હું અસહકારી નથી છતાં મને આપને માટે માન છે. આપની ચળવળ અહિંસક છે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ આપના અનુયાયીઓની હિંસા અસહ્ય થઈ પડી છે, શાંતિ અને વ્યવસ્થા રહ્યાં નથી અને વડીલો માટેનો આદર ચાલ્યો ગયો છે. ગામડાંના બદમાશોને પોતાના ગૌરવધંધા ચલાવવાની સોનેરી તક મળી ગઈ છે અને તેઓ સ્વયંસેવક-દળોમાં જોડાઈ ગયા છે. એમને રોકનારું કોઈ જ નથી. દેશ અત્યારે આ લોકોના હાથમાં છે. દરેક હાટના દિવસે ગરીબ વેચનારાઓ અને દુકાનદારો પાસેથી પૈસા પડાવવામાં આવે છે. ગરીબ લોકોને બે ટંકના ભોજનના સાંસા હોય છે છતાં દરરોજ સવારસાંજ તેમણે એક મૂઠી ચોખા આપવા પડે છે, નહીં તો તેમને સતાવવામાં આવે છે. જે કમનસીબ માણસો અસહકારી નથી તેમનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવે છે, તેમના ઉપર મેલું ફેંકવામાં આવે છે, તેમનાં ઘરોને આગ ચાંપવામાં આવે છે, તેમને મારી નાખવાની ધમકી આપવામાં આવે છે, તેમના ઉપર હુમલા કરવામાં આવે છે, પથ્થરો ફેંકાય છે અને બીજું ઘણું ઘણું થાય છે. એમનાથી કંઈ પણ બોલી શકાતું નથી. આપની જાણ માટે હું અત્રે હિંસાનાં ઉદાહરણો આપું છું :

૧. હાઈકોર્ટના વકીલ મૌલવી નુરુલ હકક, શ્રી અલી હેદર ચૌધરી, અને બાબુ યશદા-કુમાર ઘોષ ધારાસભાના ઉમેદવાર તરીકે ઊભા રહ્યા હોવાથી તેમના ઉપર મેલું ફેંકવામાં આવ્યું હતું.

૨. મુનશી મહમદ વાસીલ અને દીવાની કોર્ટના ક્લાર્ક મુનશી રિયાઝુદ્દીન અહમદે સ્વયંસેવકોને પોતાની ટોપીઓ ઉતારી આપવાની ના પાડતાં, તેમને બજાર વચ્ચે નિર્દય રીતે માર મારી તેમની આબરૂ લીધી હતી.

૩. રિયાઝુદ્દીન મુનશીનું બજાર, પીરબક્ષ મુનશીનું બજાર, દારોગા મહમદ આમાનું બજાર, અને બીજાં અનેક બજારો તેમના માલિકો અસહકારી ન હોવાથી જબરદસ્તીથી બંધ કરી દેવામાં આવ્યાં હતાં અને ખરીદનાર તથા વેચનારને બજારમાં એકલા થવા દીધા નહોતા.

૪. સ્થાનિક પ્રાંત ઓફિસર અને બીજા આગેવાન ગૃહસ્થોને હેરાન કરવામાં આવ્યા હતા, તેમની મોટરો અનેક જગાએ બળજબરીથી રોકવામાં આવી હતી અને કેટલાયે પ્રસંગોએ એમના ઉપર પથરા અને ધૂળ ફેંકવામાં આવ્યાં હતાં.

૫. એસ.ડી.ઓ. અને એમના મિત્રની મોટર બળજબરીથી રોકવામાં આવી ત્યારે ગામના એક ગૃહસ્થે મદદ કરી હતી તેથી તેના ઘરને આગ લગાડવામાં આવી હતી અને એમને બીજી રીતે ધમકીઓ આપવામાં આવી હતી.

૬. ખાનસાહેબનું ઘર બાળવા વારંવાર પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા. અને આખરે એ ઘર બાળીને ખાક કરવામાં આવ્યું હતું. અને પછીથી એમના મહોલ્લા (બુથા)માં જઈ એ ઘર ફરીથી ઊભું કરતા મજૂરોને ધાકધમકીથી રોકવામાં આવ્યા હતા.

૭. નનામા પત્રો લખીને, પોરટરો ચોંટાડીને અને લોકોને જાહેરમાં એમની સામે ઉશ્કેરીને સહકારીઓને ત્રાસ આપવામાં આવે છે.

૮. ખાનસાહેબને વાંસના પુલ ઉપર થઈને પણ નહેર ઓળંગવા દીધા નહોતા અને બંધાના દેખતાં એમનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું. આવા તો બીજા અનેક દાખલાઓ છે. આ તદ્દન સાચી ઘટનાઓ છે અને તે ખોટી સાબિત કરવા કોઈ પણ વ્યક્તિને મારો પડકાર છે. સ્થાનિક કોંગ્રેસ અને ખિલાફતના કાર્યકર્તાઓ આ બાબતમાં બિલકુલ નિષ્ક્રિય છે, છતાં પોતાને ફાવે તેમ વર્તવાની સત્તા હોવાથી તેઓ ઊલટા ગર્વ લેતા જણાય છે. માનવતાને નામે હું આપને આ બાબતની તપાસ કરવા વિનંતી કરું છું, કેમ કે હું મારા ખરા દિલથી માનું છું કે આ વસ્તુસ્થિતિને આપ અમર્યાદપણે ચાકુ નહીં રહેવા દો અને જે લોકો આપના મતને અનુસરતા નથી તેમને પણ આ ધરતી પર શાંતિથી રહેવા દેશો.

મને બિનજરૂરી લાગેલા કેવળ એક કે જે ફક્ત જ મેં આ પત્રમાંથી કાઢી નાખ્યા છે. અત્યાર સુધીમાં અસહકારીઓ સામે મને અવારનવાર ફરિયાદો મળતી રહી છે અને એમાં મુકાયેલા આક્ષેપોમાં સત્ય કેટલું છે તે જાણવાના હેતુથી એ ફરિયાદો પ્રસિદ્ધ કરતાં કે એમનો બીજી રીતે નિકાલ કરતાં હું અચકાયો નથી. અનેક વાર આ આક્ષેપો અતિશયોક્તિભર્યા સાબિત થયેલા છે. કેટલીક વાર એ પાયા વગરના પણ જણાયા છે. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે ચોક્કસ આક્ષેપો મને મળ્યા છે અને તે સાબિત કરવા પત્રલેખક તૈયાર છે. “ઈન કોલ્ડ બ્લડ”^૧ (હંડે ક્લેન્ડ) એ મથાળા નીચે દર અઠવાડિયે બંગાળ, આસામ, પંજાબ, આંધ્ર અને અન્ય સ્થળોએ થઈ રહેલા બીપણ દમનના કિસ્સા મારે કમનસીબે પ્રસિદ્ધ કરવા પડ્યા હતા. આ સ્થળોમાંના એક યા બીજે સ્થળેથી, વ્યવસ્થિતપણે યોજેલા દમનના સમાચારો મળતા રહે છે. તેમ છતાં હું એવા વિશ્વાસમાં રહ્યો છું કે એકંદરે જોતાં અસહકારીઓ પોતાની જાતને નિષ્કલંક બતાવી શકે તેમ છે. એટલે નોઆખાલીના સમાચાર જાણીને મને સખત આઘાત લાગ્યો છે. એના રદિયા મારા પર મોકલવામાં આવે એ માટે હું તૈયાર છું. પરંતુ આ પત્રમાં એટલી બધી વિગતો આપેલી છે કે આક્ષેપોના સારાંશ પાયાદાર નીકળવાનો સંભવ છે. લખનાર મને ખાસ તપાસની વ્યવસ્થા કરવા જણાવે છે. તપાસ કરાવવા માટે મારી પાસે સમય અને અધિકાર હોત તો ઘણું સારું થાત. પરંતુ કોંગ્રેસ અને ખિલાફત સમિતિઓના તમામ અસહકારી કાર્યકર્તાઓને હું આ આક્ષેપોનો જવાબ આપવા જણાવું છું. હું ઈચ્છું છું કે તેઓ મને એક પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મોકલી આપે. તે પત્ર ટૂંકો અને

૧. ૧૯૨૦ના બન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરીના યંગ ઇન્ડિયાના અંકોમાં આ લખાણ આવ્યાં હતાં.

મુદ્રાસરનો હોવો જોઈએ અને એમાં જે આક્ષેપો સાબિત થઈ શકે તેવા જણાય તેમાં ગુનાનો સ્પષ્ટ અને મક્કમ એકરાર કરતાં અચકાવું ન ઘટે. પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિને પણ હું આ પ્રશ્ન તાબડતોબ હાથમાં લેવા, એક કે બે તપાસ કરનારાઓને ત્યાં મોકલી આપવા અને પૂરેપૂરી અને વિગતવાર તપાસ કરવા જણાવું છું. એ તપાસ કરનારાઓએ પત્રલેખકનું નામ જાણવાની જરૂર નથી. કારણ પોતે જેમને સતાવવામાં આવ્યા હોવાનું માને છે તેમનાં નામ એણે સાફ સાફ શબ્દોમાં આપી દીધાં છે. એટલે તપાસનું કામ સહેલું છે. દરમિયાનમાં, કોંગ્રેસી અથવા ખિલાફતવાળા અસહકારીઓએ જાને કરેલી અથવા એમના વતી થયેલી ધાકધમકી, બળજબરી, હુમલા અને સામાજિક બહિષ્કારની કારવાઈઓના પ્રમાણભૂત દાખલા જે લોકો મોકલી શકે તેમ હોય તેમને માટે યંગ ઇન્ડિયાનાં કોલમો હું ખુશીથી ખુલ્લાં મૂકું છું. કારણ હું જાણું છું કે દુષ્કૃત્યો જાહેર કરી દેવાં એ એમને નિવારવાનો અડધો ઈલાજ છે. ખરું જોતાં દરેક કોંગ્રેસી ખિલાફતી છે અને દરેક ખિલાફતી કોંગ્રેસી છે, પરંતુ આપણી પાસે જે સંસ્થાઓ હોવાથી જરાયે દયા દેખાડવા વિના આપણાં પોતાનાં દુષ્કૃત્યો ખુલ્લાં પાડવાનો હું એ બંનેને અનુરોધ કરું છું. રાજ્યકર્તાઓનાં દુષ્કૃત્યો માટે હું એક હજાર બહાનાં શોધી શકું, અને તે ફક્ત એટલા જ કારણસર કે એ લોકો તો એવાં જ કૃત્યો કરે એવા છે એમ આપણે માનીએ છીએ. જ્યારે અહિંસા અને ઈમાનદારીની બાબતમાં આપણે તો નિષ્કલંક જ છીએ એવો આપણે દાવો કરીએ છીએ. જે આપણે આપણી જાત પ્રત્યે કડક રહીશું તો આ લડત જલદી સફળ થશે. આપણા તરફથી ધાકધમકી, કનડગત, હુમલા, સામાજિક બહિષ્કાર થાય તેનો કોઈ રીતે બચાવ થઈ શકે તેમ નથી. જે લોકો મને ફરિયાદના પત્રો મોકલવા માગતા હોય તેમને મારી વિનંતી છે કે તેઓ ટૂંકમાં, તદ્દન મુદ્રાસર, અને કાગળની એક જ બાજુએ સ્વચ્છ અક્ષરે લખે. રોજરોજ જે ઢગલાબંધ પત્રો આવે છે તે બધા વાંચી જવાનું કામ સહેલું નથી. આટલી નાની સરખી વિનંતીનો અમલ કરવામાં આવશે તો તેમના પત્રો ઉપર જલદી ધ્યાન આપી શકાશે. પત્રલેખકો એ વાંતની પણ કાળજી રાખે કે એમણે અસ્પષ્ટ અનુમાનો ન તારવવાં. નોઆખાલીના પત્રમાં છે તેવી ચોક્કસ વિગતો આપવામાં આવે એ તદ્દન આવશ્યક છે, જેથી વિશ્વાસ બેસે અને તપાસમાં મદદ થાય.

વચનની કિંમત

શ્રી સુબ્રહ્મણ્ય શિવે માફી માગી છે એવા જે સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયેલા તે સંબંધમાં ખુલાસો કરવા મેં યંગ ઇન્ડિયામાં લખ્યું હતું.^૧ એના જવાબમાં તેમણે નીચેનો ખુલાસો મોકલી આપ્યો છે :

મને છોડી મૂકવા અંગે સરકારે જે યાદી બહાર પાડી છે તેનાથી મારે વિષે અને મારી હાલની સ્થિતિ વિષે મારા ઘણા દેશબંધુઓને ગેરસમજ થવા સંભવ છે. ખુદ મહાત્માજીએ પોતે યંગ ઇન્ડિયામાં લખતાં એવી ઈચ્છા પ્રગટ કરી છે કે મારે એક વિગતવાર નિવેદન બહાર પાડી મારી સ્થિતિની સ્પષ્ટતા કરવી. ગઈ ૨૦મી જાન્યુઆરીના હિન્દુમાં મેં ક્યારનોયે મારા તરફથી ખુલાસો કરી દીધો છે. મારો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે :

સરકારી યાદીની ભાષામાંથી એવો અર્થ નીકળે છે કે સરકારને મેં આપેલી બાંધધરીને કારણે મને છોડી મૂકવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ત્રિચિનાપલ્લીની સેન્ટ્રલ જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને મળેલો હુકમ આ પ્રમાણે હતો :

૧. જુઓ પુસ્તક ૨૨, પા. ૩૩૦.

“ફોજદારી કાયદાની (અમુક) ક્લમ હેઠળ ગવર્નર અને એમની કાઉન્સિલ કેદી સુબ્રહ્મણ્ય શિવની બાકી રહેલી સજા બિનશરતે માફ કરતાં ખુશી અનુભવે છે.”

સરકારી હુકમમાં વપરાયેલા “બિનશરતે” શબ્દ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે એમાં મેં આપેલી બાંધારી વિષે કે કોઈ શરત વિષે કશો નિર્દેશ નથી અને મુખ્ય સર્જન-જનરલ તથા જિલ્લા મેડિકલ ઓફિસરે કરેલી ભલામણો મારી મુક્તિનું કારણ હોવું જોઈએ. મારા ઉપર કશી શરત ઠોકી બેસાડવામાં આવી નથી અને પહેલાંની માફક જ મને ફાવે તે રીતે કામ કરવા હું સ્વતંત્ર છું, એટલું મારા દેશબંધુઓને હું જણાવવા માગું છું.

અને બે શબ્દો મેં આપેલી બાંધારી વિષે. મને સજા મળ્યા પછી તરત જ હું જેલમાં એવી તો ગંભીર રીતે માંદો પડી ગયો કે મને સખત તાવ આવવા લાગ્યો અને તે ઉપરાંત દરરોજ બેસુમાર અતિસારના ઝાડા થતા રહ્યા. સ્થિતિ એટલી ખરાબ થઈ ગઈ કે કોઈ કોઈ વાર મને સનેપાત થઈ જતો અને મારા બચવાની આશા રહી નહોતી. આ વખતે જ મેં સરકારને એવી બાંધારી લખી આપી કે જે મને છોડી મૂકવામાં આવશે તો ભવિષ્યમાં હું રાજકારણમાં ભાગ નહીં લઉં. કેટલાક લોકો આને મારી કમજોરી સમજે એ બનવાજોગ છે. પરંતુ જે સંજોગોમાં અને જે સમયે મેં આ લખ્યું તેનો જે ખ્યાલ કરવામાં આવશે, તો હું માનું છું કે હું માફીનો અધિકારી છું જ. “હોમર પણ નમતું આપે છે”, માણસમાત્ર ભૂલને પાત્ર છે. અને હું કંઈ ઈશ્વર નથી. મારા દેશબંધુઓ છેક ૧૯૦૫થી મારું જીવન જોતા આવ્યા છે. તેઓ મારી આ નાનકડી ભૂતકાળની કમજોરીને બહુ મહત્ત્વ ન આપે એવી અપેક્ષા તેમની પાસેથી રાખવાનો મને પૂરેપૂરો અધિકાર છે.

આપણે ઈચ્છીએ કે અસહ્ય યાતનાઓ વેઠવી પડતી હોય તોપણ લોકોએ માફી ન માગવી જોઈએ. છતાં જે માણસો શારીરિક પીડાને કારણે આત્મબળ ગુમાવી બેસે તેમના આચરણની ટીકા કરવાનો બહારના લોકોને અધિકાર નથી. તેથી એમણે માફી માગી તે કારણે એમને વિષે આકરો અભિપ્રાય ન બાંધવો જોઈએ એવો શ્રી શિવ જનતાને જે અનુરોધ કરે છે તે વાજબી છે. પરંતુ ખરો મુદ્દો એ છે કે એક વાર માફી માગી અને વચન આપાયાં, એટલે એનું નિષ્ઠા-પૂર્વક પાલન થવું જોઈતું હતું. છોડવાના હુકમમાં “બિનશરતે” શબ્દ આવે છે, એનો લાભ લેવાનો શ્રી સુબ્રહ્મણ્ય શિવને અધિકાર નથી. એ શબ્દ તો એમ બતાવે છે કે એક અસહકારીની ઈમાનદારી પર વિશ્વાસ રાખી શકાય છે. સરકારે માન્યું કે શ્રી શિવ પોતાના લેખિત વચનનું પાલન કરશે. અને આમ માનવાને એની પાસે પૂરતો આધાર હતો જ. અસહકારીઓ સત્ય અને અહિંસાની બાબતમાં ઠપકાથી પર છે એવી તેમની શાખ ફેલાય એમ હું ઈચ્છું. આ લડતની સફળતાનો આધાર કેવળ નૈતિક પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવામાં જ રહેલો છે અને એ પ્રતિષ્ઠા બધા સંજોગોમાં પ્રામાણિકતાનું ચીવટપૂર્વક પાલન કરીને જ જમાવી શકાય. શ્રી શિવ બિનશરતી માફીનો લાભ ઉઠાવવા માગે છે તેને બદલે આ કાર્યમાં કંઈ નહીં તો માફીનો ઉલ્લેખ ટાળીને તેમને હલકા ન પાડવાની જે ઉદારતા સરકારે દર્શાવી છે તેની તેમણે તો ઊલટી કદર કરવી જોઈએ. આ દુઃખદ પ્રકરણ સમેટી લેતાં પહેલાં હું શ્રી સુબ્રહ્મણ્ય શિવને વિનંતી કરીશ કે તેમણે એક જાહેર નિવેદન કરી કહેવું જોઈએ કે હું રાજકારણમાં કદી પણ ભાગ નહીં લઉં અને મેં જે વચન આપેલું એમાંથી હું થોડો પણ ચલિત થયો તે માટે માફી માગું છું. મને ખાતરી છે કે તેઓ પોતાના વચનનું કડક પાલન કરશે અને તેથી એમને પોતાને કે જનતાને કશું નુકસાન

નહીં થાય. એમને માટે સામાજિક અને આર્થિક કાર્યનું વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે. કેવળ આર્થિક અને નૈતિક પાસું ધ્યાનમાં રાખી તેઓ ખાદીનું ઘણું કામ કરી શકે છે.

એક પત્નીના ધન્યવાદ

લાલપુરના શ્રી અબદુર રહમાન ગાઝીએ પોતાનો મુકદ્દમો ચાલી રહ્યો હતો તે દરમ્યાન નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું હતું :

સ્વરાજ્ય મંદિરમાં ઠરીકામ થઈને બેસતાં પહેલાં હું આપને મારા એક મિત્ર મારફતે થોડું લખી મોકલું છું. હમેશની માફક આ મુકદ્દમો પણ એક મોટું ફારસ છે. મને ૧૦૮મી ક્લમને આધારે અહીં ઘસડી લાવવામાં આવ્યો છે. બધા સાક્ષીઓ કંઈ ને કંઈ સ્વાર્થવાળા છે. વર્તમાન સરકારનું નૈતિક પતન પૂરેપૂરું થયેલું છે એ વાતની આ મુકદ્દમાથી મને ખાતરી થઈ છે. આને અંગેના અખબારી તારો રોકી રાખવામાં આવ્યા છે. આ મુકદ્દમા વિષે મારી પત્ની જે કંઈ લખે છે તે જાણીને આપને આનંદ થશે :

“તમારી ગિરફતારી માટે ધન્યવાદ. જે દિવસની ઘણા વખતથી આપણે રાહ જોતાં હતાં તે આવી પહોંચ્યો અને ખુદાએ આપણી કુરબાની સ્વીકારી તે માટે તેનો પાડ માનજે. અમે બધાં ખૂબ ખુશીમાં છીએ. તમારા દેશ અને ધર્મ માટે તમે આનંદપૂર્વક યાતનાઓ સહન કરો, અને સર્વશક્તિમાન ખુદા આપણા ધ્યેયને ખાતર મુસીબતો સહન કરવાની આપણને પૂરતી તાકાત આપે એવી મારી પ્રાર્થના છે.”

મારી મુક્તિ માટે આપણી રાષ્ટ્રીય પાર્લિમેન્ટ હુકમો આપે એની હવે હું ખુશીથી રાહ જોઉં છું.

ઉપરનું રદમી જાન્યુઆરીએ લખાયું હતું. રાષ્ટ્રીય પાર્લિમેન્ટ રદમી જાન્યુઆરીએ જેટલી ચોક્કસ નજીક દેખાતી હતી તેટલી આજે દેખાતી નથી. એટલે આજે ૪થી માર્ચે એ વાંચતાં કંઈક ગ્લાનિ થાય છે. પરંતુ લડાઈ ક્યારે જિતાશે એની સૈનિકને ચિંતા હોતી નથી. એને માટે તો પોતાને સ્થાને અડગ રહેવું એ જ વાત મહત્ત્વની હોય છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો સ્વરાજ્યની પાર્લિમેન્ટ રચાતાંની સાથે કાયદો કરીને આપવામાં આવે તે, અથવા તો સમય જતાં આપોઆપ આવી રહે તે જ માત્ર એક માનભરી મુક્તિ હશે. અને બારડોલીના સુધારેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમનો સફળતાપૂર્વક અમલ કરી શકાશે તો તો કેદીઓને રાષ્ટ્રની તાકાત વડે જ મુક્ત કરી શકાશે એ બાબતમાં હું નિરાશ થતો નથી.

ક્લકત્તા હજી તૈયાર નથી

એક પત્રલેખક કલકત્તાથી લખેલા એક પત્રમાં લખી મોકલે છે :

મને એમ કહેવાની ફરજ પડે છે કે બંગાળ સ્વદેશીની બાબતમાં એના પાડોશી પ્રાંત બિહારની સરખામણીમાં કંઈ પણ કરતું નથી. તે ઘણું જ પાછળ છે. જે લોકો પોતે સ્વયંસેવક હોવાની બડાઈ મારે છે તેઓ પણ ખાદી પહેરતા નથી. આ મહાન શહેરના લગભગ તમામ અગત્યના લક્ષ્યાઓમાં હું ફર્યો છું, પરંતુ મને એક પણ માણસ ખાદી પહેરેલો જોવા મળ્યો નથી. એથી ઊલટું, બિહારમાં પરદેશી કાપડ પહેરેલો કોઈ ભાગ્યે જ જોવા મળશે. ગામડાંમાં હજી લોકો ખાદીનાં ધોતિયાં પહેરતા થયા નથી, પરંતુ મિલનાં ધોતિયાંને બદલે ખાદીનાં ધોતિયાં અપનાવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે.

લેખકના પત્રમાંથી મેં માત્ર થોડો જ ભાગ આપ્યો છે. તે એમ પણ જણાવે છે કે કલકત્તાની માફક બંગાળનાં ગામડાં પણ તૈયારી વગરનાં હશે તો સત્યાગ્રહની લડાઈ જીતી નહીં શકાય. આ પત્રને બીજા અનેક પત્રોથી સમર્થન મળે છે. છતાં ખુદ કલકત્તામાં પણ ખાદી આંદોલનમાં કશી પ્રગતિ નથી થઈ એવું માનવા હું તૈયાર નથી. સાથે સાથે, મને ભય છે કે કલકત્તાની સામેનો આ આરોપ મોટે ભાગે સાચો છે. કલકત્તામાં ખાદીનો વપરાશ નિયમરૂપે નહીં પણ અપવાદરૂપે જ છે, અને નક્કી ઠરેલી શરતોનું પૂરેપૂરું પાલન થયા વિના સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહ થઈ શકે તેમ નથી એ વાતનો પણ ઈનકાર થઈ શકે તેમ નથી. જે સ્વરાજ્ય શાંતિમય સાધનો વડે મેળવાય તે શાંતિમય હોવું જ જોઈએ એટલે આપણે શાંતિમય સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરવી હોય તો આપણે વિનાશ માટે જેટલા તૈયાર દેખાઈએ છીએ તેટલા જ નિર્માણને માટે પણ તૈયાર રહેવું પડશે. અંધાધૂંધી, અરાજકતા અને આંતરવિગ્રહનો વચગાળાનો સમય ન આવવા દેવો હોય તો આપણે બહિષ્કાર અને ઉત્પાદન, હિંજરત અને વસાહત, કાયદાનો ભંગ અને તેનું પાલન સાથે સાથે ચલાવવાં પડશે. ખાદીનું આંદોલન એ રચનાત્મક કાર્યનું મોટામાં મોટું અંગ છે. જે લડત ઠેક સુધી અહિંસક રાખવી હોય તો એની ઉપેક્ષા કર્યે પાલવે તેમ નથી.

રસપ્રદ માહિતી

ગંતુર બિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિએ પસંદ કરેલા વિસ્તારોની સામુદાયિક સવિનયભંગ માટેની તૈયારી વિષે સર્વશ્રી પ્રકાશમ્, નાગેશ્વરરાવ અને નારાયણરાવે બહાર પાડેલો રિપોર્ટ હવે જૂનો થઈ ગયેલો હોવા છતાં વાંચવામાં રસ પડે એવો છે. તપાસપંચના સભ્યો આ વિસ્તારના બે વિભાગ પાડે છે. પેડુનંદીપાડુ ફિરકો અને તેની આસપાસનાં તમામ ગામો મળીને એક અખંડ વિભાગ બને છે, અને બીજા વિભાગમાં પાલનાડ, વિનુકોંડા, અને સેટ્ટનપલ્લીના બાકીના ફિરકાઓનો તથા ઓંગોલ, નરસારાવપેટ, તેન્નાલી અને રેપ્પાલીના ભાગોનો સમાવેશ થાય છે. તપાસપંચના સભ્યોનું એમ કહેવું છે કે પસંદ કરેલા વિસ્તારના બીજા વિભાગે ખાદી સંબંધી શરતોનું પૂરેપૂરું પાલન કર્યું છે, પરંતુ અસ્પૃશ્યતા વિષે એવું ન કહી શકાય. છતાં લોકોની મનોવૃત્તિમાં ઘણો સુધારો થયો છે. અહિંસાની બાબતમાં લોકો સ્વભાવે અહિંસક છે એમ કબૂલ કરવા છતાં તેઓ જણાવે છે કે “તેઓ આકરી ઉશ્કેરણી કે અપમાન સહન કરી શકશે કે કેમ તે વિષે અમને શંકા છે.” હિંદુમુસ્લિમ એકતાની શરતો મોટે ભાગે તેમને પળાયેલી જણાઈ છે.

આ વિસ્તારના પહેલા વિભાગ અંગે સભ્યો ઘણા ઉત્સાહી જણાયા છે. ત્યાં આશરે ૪,૦૦૦ સ્વયંસેવકો હોવાનો તેમનો અંદાજ છે.

તેઓ બિલ્લા લગાડેલો ખાદીનો ગણવેશ પહેરે છે. બધી ઉંમરના લોકો ભરતી થાય છે. ૬૦થી ૬૫ વર્ષની ઉંમરના માણસોને પણ અમે સક્રિય કામ કરતા જોયા છે. કેટલાંક ગામડાંમાં તો પંચમ સ્વયંસેવકો ચપળતાથી કામ કરતા અને બીજાઓ સાથે ઘૂટથી ભળતા જોવામાં આવ્યા હતા. આ લોકોના સંગઠનની સૌથી મોટી ખૂબી એ છે કે તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય પૂરી નિષ્ઠાથી બજાવે છે અને અહિંસાનું પાલન પોતાના ધર્મનું અંગ માનીને કરે છે. ખાદીપંચના સભ્યો જણાવે છે :

ઘણાંખરાં ગામો સ્વાવલંબી છે. કેટલાંક ગામોમાં લગભગ દરેક ઘરમાં એક કે વધુ રૅટિયા ચાલી રહ્યા છે. દરેક ગામમાં જે સૂતર કંતાય છે તે સામાન્ય રીતે એ જ ગામના પંચમો વાણી આપે છે. રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણો પણ પોતાનાં કપડાં તેમના પંચમ ભાઈઓ પાસે તૈયાર

કરાવે છે. ઘણાં ખરાં ગામોમાં ૫૦ ટકાથી વધુ લોકો જાતે તૈયાર કરેલી ખાદી પહેરે છે. કેટલાંક ગામોમાં તો એ પ્રમાણ ૯૫ ટકા જેટલું ઊંચું છે.

અસ્પૃશ્યતા વિષે તેઓ જણાવે છે :

આ વિસ્તારમાં કેટલાંક ગામોએ અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાના પોતાના પ્રયાસમાં આટલા થોડા સમયમાં જે અસાધારણ પ્રગતિ કરી છે તે જોઈને અમને આશ્ચર્ય થયું છે. આપણા આ દેશબંધુઓના માનસમાં માનવપ્રયાસથી આવી ક્રાંતિ લાવી શકાય એમ અમે માની શકતા નહોતા. કહેવાતા અસ્પૃશ્યોને પંચાયત બોર્ડમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે તે પણ અમે જોયું. કેટલેક સ્થળે તો રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણોએ પંચમોને હાથ પકડીને પોતાની વચ્ચે બેસાડ્યા અને કોઈ કોઈ સ્થળે એ જ પંચમોને બ્રાહ્મણોનાં ઘરોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. જે કામ બીજી જ્ઞાતિઓના લોકો કરતા તે કામ તેમની પાસે કરાવવામાં આવ્યાં. એક ધનવાન બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થે અમને કહ્યું કે હું અને નજીકનાં ગામોના મારા કેટલાક મિત્રો અમારા ગરીબ પંચમ ભાઈઓ માટે ભરણપોષણની જોગવાઈ કરવા અમારી તમામ આવક ખર્ચવાના છીએ.

છતાં તેમનો છેવટનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે :

કેટલાંક ગામોમાં અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ થઈ ગઈ છે અને કેટલાંકમાં તે જલદી નાબૂદ થવાનો સંભવ છે. અમે માનીએ છીએ કે પ્રગતિ એકસરખી અને પૂરતી થઈ નથી.

રિપોર્ટનું સમાપન કરતાં તેઓ લખે છે :

બેશક, આ બધી સારી સિદ્ધિ છે. પરંતુ વધારે ઉગ્ર અને અમાનુષી પગલાં લેવામાં આવે તો જનતા કેટલે અંશે સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવી શકશે એનું અનુમાન કરવું મુશ્કેલ છે. શિસ્ત માટે લોકોને બહુ ઓછો સમય મળ્યો છે. તેઓ તો હજી લડતને ઉંબરે જ ઊભા છે. દમન અને અત્યાચારનાં તમામ સાધનો સામે તેમનાં દિલને મક્કમ બનાવવા માટે પૂરતો સમય મળી રહે ત્યાં સુધી લડત મોકૂફ રાખવી એ વધારે સલાહભરેલું છે એમ અમને લાગે છે.

આ કીમતી રિપોર્ટમાંથી મેં પ્રસંગોચિત ઉતારા એ બતાવવા માટે આપ્યા છે કે, (૧) પંચોએ પોતાનું કાર્ય પૂરેપૂરી તટસ્થતાપૂર્વક બજાવ્યું છે; (૨) કોંગ્રેસે મૂકેલી શરતોનું પાલન કરવામાં પસંદ કરેલા વિસ્તારે આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ સાધી છે; અને (૩) સવિનયભંગના વિચારનો અમલ થોડા પણ વિશ્વાસ સાથે થઈ શકે તે માટે હજી ઘણું વધારે કામ કરવાની જરૂર છે. લોકો સવિનયભંગનો લહાવો લઈ શકે તે માટે હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં કોંગ્રેસની શરતોનું પાલન કરવા માટે અસાધારણ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા હતા તે હું જાણું છું. ખુદ આ વસ્તુ જરૂર અભિનંદનને પાત્ર છે. પરંતુ રચનાત્મક કાર્યને કોઈ ઉત્તેજના ઉપર આધાર રાખવો પડે એવું ન થવું જોઈએ. સવિનયભંગની ઉત્તેજના હોય કે ન હોય તોપણ એ કાર્ય તો ચાલ્યા જ કરવું જોઈએ. અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, ખાદીઉત્પાદન, હિંદુમુસ્લિમ એકતા અને અહિંસાની તાલીમ એ કંઈ કામચલાઉ ઉપાયો નથી. એ તો સ્વરાજની ઈમારતને હમેશને માટે ટકાવી રાખનારા ચાર સ્તંભો છે. એમાંથી એક પણ ખસેડી લો એટલે એ ઈમારત ગબડી જ પડવાની. આ ચાર બાબતોમાં જેટલી વધારે પ્રગતિ થશે તેટલું સ્વરાજ નજીક આવશે અને તેટલે અંશે સવિનયભંગની આપણી શક્તિમાં પણ વધારો થશે. અને ખરેખર, કાનૂનભંગ પણ જે સાચી રીતે સવિનયી હોય તો તેમાં ઉત્તેજનાના વિચારને સ્થાન નહીં હોય. જ્યારે ડેનિયલે મીડ્ઝ અને ઈરાનીઓના કાયદાઓની અવજા કરીને પોતાના

દરવાજા ખોલી નાખ્યા હતા, જ્યારે જૈન બનિયન રૂઢિભંજક બન્યો હતો, જ્યારે લેટીમરે પોતાનો હાથ અગ્નિમાં ધરી દીધો હતો, અને જ્યારે પ્રહ્લાદ ધગધગતા લોઢાના થાંભલાને ભેટી પડ્યો હતો, ત્યારે પુરાણ કાળના આ એકેય સત્યાગ્રહીએ કોઈ ઉત્તેજનાને લીધે સત્યાગ્રહ કર્યો નહોતો. એથી ઊલટું, શક્ય હોય ત્યાં તેઓ સામાન્ય પ્રસંગો પર હોય એના કરતાં પણ વધારે સ્વસ્થ અને શાંત હતા. ઉત્તેજનાનો અભાવ એ સવિનયભંગની એક અચૂક કસોટી છે. પસંદ કરેલા વિસ્તારના ભલા લોકો, સવિનયભંગ મોકૂફ રહ્યો છે એ કારણે હવે નિષ્ક્રિય ન બનતાં રચનાત્મક કાર્યક્રમને વધારે ઉત્સાહથી અને વધારે નિષ્ઠાપૂર્વક ચાલુ રાખશે એવી હું આશા રાખું છું.

એક પત્નીની શ્રદ્ધા

મિસિસ સ્ટોકસે મિ. એન્ડ્રૂઝને લખી જણાવ્યું છે :

હું સારી રીતે જાણું છું કે મારા પતિ હિંદુસ્તાનના બીજા અનેક સપૂતોની સાથે જેલમાં છે અને ત્યાં ધર્મને ખાતર તેઓ કષ્ટ વેકી રહ્યા છે ત્યારે પણ તે જરૂર આનંદમાં જ હશે. સર્વશક્તિમાન પ્રભુ પીડિતોનો પોકાર સાંભળશે અને ન્યાય આપશે એ વિષે મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે.

વાચકને જાણીને આનંદ થશે કે જેલમાં શ્રી સ્ટોકસ આનંદમાં છે અને તેમની તબિયત સારી છે. લાહોરમાંના એમના મિત્રો એમને અવારનવાર મળતા રહે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૯-૩-૧૯૨૨

૧૬. શિથિલતાનો નમૂનો

તંત્રીશ્રી, યંગ ઇન્ડિયા
મહાશય,

ગયા અંકમાં “આપણી શિથિલતા”^૧ એ નામના આપના લેખ અંગે જો મને એકબે શબ્દ કહેવાની છૂટ આપી શકો તો હું નીચે પ્રમાણે કહેવા માગું છું :

કંઈ નહીં તો મધ્ય પ્રાંતના મારા અંગત અનુભવ ઉપરથી હું એમ માનું છું કે ભરતી કરનાર અધિકારીઓ પોતે જ અમદાવાદ કોંગ્રેસે ઠરાવેલા સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવામાં બેદરકાર હોવાથી ઘણાખરા સ્વયંસેવકો કોંગ્રેસની શરતો પ્રમાણે વર્તતા નથી. દેશબંધુ દાસ, લાલાજી, પંડિત નેહરુ અને એમના જેવા બીજા (જેઓ હાલમાં જેલમાં છે) પૂજનીય પુરુષો પોકારી પોકારીને કહે છે કે હિંદુસ્તાનના લોકોને માટે ખાદી સિવાય બીજું કોઈ કાપડ પહેરવું એ પાપ છે, ત્યારે કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ અનેક સ્થળોએ હજી પણ મિલની કે વિદેશી ધોતીઓને બદલે ખાદીની ટૂંકી ધોતી પહેરતાં શરમાય છે. મને કહેતાં દુઃખ થાય છે કે મંચ પર ભાષણો આપવા આવનાર ઘણા નેતાઓ પણ એમનાં જૂનાં વિદેશી કે મિલનાં કપડાં પહેરીને આવેલા જેવામાં આવે છે.

૧. જુઓ પુસ્તક ૨૨, પા. ૪૧૭-૯.

એટલે આ સંજોગોમાં મને લાગે છે કે (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) કોંગ્રેસના આદેશનું પાલન ન કરનારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અને હોદ્દેદારો બાબતમાં શું કરવું એ મહત્વના પ્રશ્ન અંગે આપની સલાહ માગવાનો જનતાને અધિકાર છે.

હંસાપુરી
નાગપુર,
૨૮-૨-'૨૨

આપનો, વગેરે
મંચેરથા રુસ્તમજી અવારી

આ વિષયમાં દિલ્હીનો ઠરાવ બિલકુલ સ્પષ્ટ છે અને તમામ હોદ્દેદારો હાથે કાંતેલી અને હાથે વણેલી ખાદી સિવાય બીજું કંઈ જ નહીં પહેરે એવી તે અપેક્ષા રાખે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંગ ઇન્ડિયા, ૯-૩-૧૯૨૨

૧૭. પતંગનૃત્ય

હિંદી સરકારના નવા વરસના બજેટમાં મીઠા જેવી ચીજ પરનો કર બમણો થયો અને જિંદગીની બીજી જરૂરી વસ્તુઓ પર એ કરના બોજ પડ્યા એ બીના ઉપર ચારેમેરથી આટ-આટલા આ બધા નિષેધ અને ફિટકારના વરસાદ શા? આશ્ચર્ય બતાવાઈ રહ્યું છે કે લશ્કરી ખર્ચોને સારુ બાસઠ કરોડ જેવડી રાક્ષસી રકમ રજૂ કરતાં હિંદી સરકારના ખજાનચી સાહેબને મોઢાની માફી સરખી જરૂરી નથી ભાસી. હકીકત તો એ છે કે જે કર્યા વિના છૂટકો નથી તેને સારુ માફી શી માગવી? પ્રજામાં પોતાપણાનું ભાન વધતું જાય તેમ તેમ તેની ઉપરના લશ્કરી બોજ વધાર્યે જ છૂટકો. હિંદમાં નભાવવામાં આવતાં લશ્કરો હિંદના રક્ષણને સારુ છે શું? એ તો આ હતભાગી દેશને ચૂસી ખાનારા વેપારી અંગ્રેજોનો પાશ હિંદને ગળે બળાત્કારે ઘાલવાને સારુ છે. આ દીવા જેવું ઉઘાડું સત્ય છે. મોન્ટેગ્યુ સાહેબે નિર્લજ્જ છતાં પ્રામાણિક રીતે એ કબૂલ કર્યું છે. બંગાળના વેપારી ચેમ્બરના નિવૃત્ત થતા પ્રમુખે આ વાત કબૂલ કરી છે; મુંબઈના ગવર્નર સાહેબે પણ કરી છે. એ લોકને આપણી જોડે વેપાર કરવો છે, અને તે આપણને પોસાય તે શરતોએ નહીં, તેમને પોસાય તે જ શરતોએ.

આ લશ્કરી ખર્ચનો મુકો આપણને ખુલ્લો મારવામાં આવે કે મોજાંવાળા હાથે મારવામાં આવે, પરિણામ એકનું એક જ છે. એ મોજાં તે આપણી ધારાસભાઓ છે. મુકો આપણને હળવો વાગે એ ખાતર મોજાંની પણ આપણે જ કિંમત આપવી રહી. સુધારા આપણી છાતી વળગાડતી જેમ દાબી રહ્યા છે. હજારો દોષોનો એ સુધારા ઢાંકપિછોડો કરે છે—લોહી શોષનાર મીઠાના કર જેવા દોષોનો સુધ્યાં.

એમનું કહેવું છે, “તમે જખ મારો છો; હિંદુસ્તાનના અમે ધણી છીએ અને ધણી રહેવાના.” આપણને લાગે છે કે આપણું કલ્યાણ પણ બીજા શેમાં છે? આપણું એકબીજાનું એકબીજાથી રક્ષણ કરનાર બ્રિટિશ બાવડાંની શક્તિ આપણી વચ્ચે રહ્યા વગર આપણે આપસમાં લડીવઢી

કપાઈ ન મરીએ? આમ આપણા સગા ભાઈઓને હાથે મરવાની બીકે આપણે ગુલામીમાં સુખ માનતા શીખ્યા છીએ!

આવી કાઉન્સિલો અને વડી ધારાસભાઓના માયાવી બુરખા નીચે છુપાયેલી કાતિલ આપ-ખુદીની આણ નીચે રહેવા કરતાં કોઈ સિપાહીરાજની આણ નીચે રહેવું હજાર દરજ્જે બહેતર છે. આ તો હપતે હપતે મરવાનું છે, અને મોતનો ખરચ વધાર્યે જવાની વાત છે. અને જે આપણને જીવતર આટલું વહાલું છે તો પછી બહેતર છે કે તેમ આપણે સાફ સાફ કહી દઈએ, અને “ધીમે ધીમે સ્વતંત્રતા મેળવી રહ્યા છીએ” એવો ડોળ કરવાને બદલે ઉઘાડી, બેશરમ આપખુદીને આપણે વશ થઈએ. હપતે હપતે સ્વાતંત્ર્ય મળ્યાં કદી સાંભળ્યાં છે? સ્વાતંત્ર્ય એ જન્મના જેવી ક્રિયા છે. જ્યાં સુધી આપણે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર નથી ત્યાં સુધી ગુલામ છીએ. જન્મમાત્ર એક ક્ષણમાં જ થાય છે.

મહાસભાનો આવડો ડર એ તુરત જન્મનારા સ્વાતંત્ર્યના ડર સિવાય બીજું શું છે? મહાસભા એક જીવતીજગતી ભીપણ વ્યક્તિ થઈ પડી છે. એના પ્રાણ લીધે જ છૂટકો—કાયદેસર લેવાય કે બેકાયદે લેવાય તેની ફિકર નહીં. કોઈ ને કોઈ પ્રકારે પણ જે પ્રજાને પૂરતી થયરાવી મુકાય તો વળી પાછું એકાદ સૈકા સુધી નચિંતપણે ચૂસવા ચરી ખાવાનું રહે. ખુદ હિંદુસ્તાનના શરીરમાં એટલો વધુ વખત કશું ચૂસવા સરખું રહે કે નહીં, અગર તો દિનપ્રતિદિન વધતા જતા બોજ તળે પ્રજા આખી માખીઓની પેરે મરી ખૂટે એ જુદી વાત છે. માણસ નાળિયેર ખાવા બેસે છે ત્યારે કોપરાની દયા ખાવાનું એનું કામ નથી હોતું; કોપરું તેટલું કોરી ખાઈને પૂરું કરે છે એટલે કાયલી ગબડાવી મેલી પેટે હાથ ફેરવે છે. આપણને એમાં કશુંયે અજુગતું નથી દેખાતું. વેપારી પણ નિરાધાર ઘરાકને મૂંડવામાં પાછું વાળીને જોવાની જરૂર નથી ગણતો. એમાં નિષ્કૃતા વળી કેવી? હૃદય હોય ત્યાં દયાનિર્દયતાની વાત. હૃદય જ જ્યાં નહીં ત્યાં શી વાત? વેપારી બચ્ચો મૂંડાય તેટલું મૂંડે ને એક ઘરાક પૂરું થયે પાછો ફેરીએ નીકળે, એ જ વેપારની રીત.

ધારાસભાવાળાઓ તેમનાં ભાડાં ને ભથ્થાંના ભૂખ્યા, પ્રધાનો તેમના પગારના ભૂખ્યા, વકીલો ફીના ભૂખ્યા, ફરિયાદીઓ હુકમનામાંના ભૂખ્યા, માબાપો પોતાના છોકરાઓને ઝટ નોકરીઓ મળે એવી કેળવણીના ભૂખ્યા, લખપતિઓ કરોડ કરવાના ભૂખ્યા, અને બાકીના સૌ કીડાની માફક ભલે રહેવાય પણ કચરાતાં અટકાવાય તો સારું એવી વૃત્તિથી બાયલી શાંતિના ભૂખ્યા. આખું કૂંડાળું પેલી મધ્યવર્તી ટોળીની ફરતું ફૂંદડી ફેરે છે. સૌ કોઈ ફૂંદડીમાં ચકચૂર છે. તેમાંથી છૂટા પડવાની વૃત્તિ કોઈની નથી. અને તેથી જેમ જેમ ફૂંદડી ફરનારાઓની ગતિ વધતી જાય છે તેમ તેમ ફરનારાઓનો હર્ષોન્માદ વધતો જાય છે. પણ આ નૃત્ય વિનાશકાળનું પતંગનૃત્ય છે અને તેનાં હર્ષ અને ઉન્માદ ઘડીભરમાં મરનારા દર્દીની તૂટતી નાડીઓના ઉછાળા છે.

આ નૃત્ય ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી દેશ ઉપરના ખરચના બોજ વધતા જ જવાના. અસહકારીને લીધે આટલું બધું ખર્ચ કરવું પડ્યું છે એમ કહી અસહકારીઓની ધરખમ ખાંધ ઉપર એની જવાબદારી નાખવામાં આવે તો હું તાજુબ ન થાઉં. તેમને માટે તો એક જ માર્ગ છે. જે કંઈ વધારા થાય તે તરફ, ચિત્તને ક્ષોભ પામવા ન દેતાં પોતે સ્વીકારેલા ધર્મ ઉપર કાયમ રહીને શાંત વૃત્તિથી જોવું. એ બધું અટકાવવાનો, એકમાત્ર માર્ગ અહિંસા છે, કારણ કે અહિંસા-ધર્મપાલનનો મોટામાં મોટો અંશ એ વાતમાં રહેલો છે કે જે વ્યવસ્થિત પશુબળના આયોજન ઉપર આ સરકારે આખું ચણતર ચણ્યું છે એ પશુબળની ભાગીદારીમાંથી પ્રજાએ નીકળી જતાં

શીખવું. જે પશુબળને જ રસ્તે સરકારની હરોબરી કરીને આપણે એને હંફાવવા નીકળીશું તો તો આપણા વિરોધીના કરતાંયે વધુ મોટા ખરચોના બોજમાં આપણે ઊતરવું પડવાનું. પેલા ચક્કરમાં ફૂંદડી ફરનારા નર્તકોની તેમના આવી રહેલા અંતકાળને વિષે કદાચ આપણે આંખ ન ઉઘાડી શકીએ, તોપણ પ્રજા જે આજે તેમાં ભાગ લઈ રહી છે અને કહેવાતી સુલેહશાંતિને ખાતર પોતાની સ્વતંત્રતા અને આઝાદીને વેચી રહી છે તેને તો આપણે અલબત્ત સમજાવી શકીએ. આમ કરવાનો માર્ગ એ જ છે કે સ્વતંત્રતા મેળવવાનો એકમાત્ર માર્ગ અહિંસા—ગુલામને માથે લદાયેલી ફરજિયાત અહિંસા નહીં પણ શૂરાની, આઝાદની સ્વેચ્છાપ્રેરિત અહિંસા—જ છે એ વાત આપણે પ્રજાને ઠસાવીએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૮-૩-૧૯૨૨

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૨-૩-૧૯૨૨

૧૮. જે હું પકડાઉં —

મારા પકડાવાના વિષે વળી બૂમ ઊઠી છે.^૧ સરકારે ઠરાવ્યા મુજબ ગઈ ૧૧મી કે ૧૨મી ફેબ્રુઆરીએ મને ન પકડવામાં આવ્યો એ કેટલાક સરકારી અમલદારોની દૃષ્ટિએ સરકારની મોટી ભૂલ થઈ. તેમના અભિપ્રાય મુજબ બારડોલીના નિર્ણયની સરકારે નક્કી કરેલા કાર્યક્રમ ઉપર અસર પડવા દેવી જોઈતી નહોતી. એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે મને પકડીને દેશપાર કરી દેવા સારુ વિલાયતમાં કેટલાકોએ જે ઉપાડો લીધો છે તેની સામે સરકારથી હવે વધુ ઝીક ઝલાય તેમ નથી. મને પોતાને પણ લાગે છે કે જે સરકાર લોકો પાસે કાયદાના વ્યક્તિગત અગર સામુદાયિક ભંગ કાયમને માટે છોડી દેવાવવા માગતી હોય તો મને ન પકડવાની હઠ ધરીને પણ સરકાર શું કરે?

બારડોલીમાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિને સવિનયભંગ મુલતવી રાખવાની સલાહ મેં એટલા સારુ આપી કે એવો સવિનયભંગ સવિનય રહેત નહીં, અને આજે હું બધા પ્રાંતિક કાર્ય-કર્તાઓને પણ વ્યક્તિગત સવિનયભંગ સિક્કે હાલ મુલતવી રાખવાની જે સલાહ આપી રહ્યો છું તે પણ એટલા જ સારુ કે એવો કોઈ પણ ભંગ અત્યારે સવિનયી નહીં પણ અવિનયી જ થઈ પડે એ હું જાણું છું; અને શાંતિનું વાતાવરણ એ તો સવિનયભંગનો શ્વાસોચ્છ્વાસ છે.

દેશમાં આજે ચોમેર અશાંતિ અને હિંસાવૃત્તિ ફેલાઈ છે. અને ચૌરીચૌરા જેવાં રમખાણો ફરી ન થવા દેવા ખાતર સંયુક્ત પ્રાંત જેવાની સરકારને વધારાની પોલીસ રાખવી પડી છે એ મારા જેવાને સારુ તો મોટી ભાંઠપની વાત છે. હું નથી કહેતો કે જે જે અત્યાચારો બન્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે તે બધું જ બન્યું છે, પણ એ પ્રાંતના કેટલાક ભાગોમાં અશાંતિ અને હિંસાની વૃત્તિ વર્તી રહી છે એને લગતો જે બધો પુરાવો રજૂ થયો છે તે તરફ કોઈ રીતે આંખ મીંચાય તેમ નથી. દાખલા તરીકે પં. હૃદયનાથ કુંઝરુ^૨ જેવાને મારી જોડે ગમે તેવા

૧. ગાંધીજીને અમદાવાદમાં ૧૦મી માર્ચે રાત્રે ૧૦ વાગ્યે હિંદી ફોજદારી કાયદાની કલમ ૧૨૪ હેઠળ પકડવામાં આવ્યા હતા.

૨. ડૉ. હૃદયનાથ કુંઝરુ (જન્મ ૧૮૮૭); ૧૯૩૬થી હિંદ સેવક સમાજના તથા ૧૯૪૮થી ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ વર્લ્ડ ઓફેસના પ્રમુખ.

રાજદ્વારી મતભેદો હોય તોપણ તેમને હાથે ઈશદાપૂર્વક ખરાનું ખોટું થાય એમ હું ન માનું. હું એમને જાહેર કામોમાં એક ભારે બાહોશ કાર્યકર્તા ગણું છું. એઓ સહેજે પ્રવાહમાં તણાય એવા નથી. તેથી એમના જેવા માણસ ઊઠીને જ્યારે કંઈક કહેવા લાગે છે ત્યારે તરત મારું લક્ષ તે તરફ ખેંચાય છે. આથી તેમના સરકારપક્ષી વલણ સામું જોઈ તેમની ન્યાયબુદ્ધિને ગમે તેટલી ખરડાયેલી ગણીએ તોપણ ચૌરીચૌરાના હત્યાકાંડ ઉપરનો તેમનો અહેવાલ બકવાદ ગણી નાખી દઈ શકાય તેમ નથી. તેમ સંયુક્ત પ્રાંતના લોકોની તોફાની વૃત્તિ અને નાદાનીભરી અરાજકતાનું બયાન આપનારા જમીનદારો તેમ જ બીજાઓ તરફથી મને મળેલા કાગળો તરફ પણ હું દુર્લક્ષ કરી શકું નહીં. બરેલી મહાસમિતિના મંત્રીનો પણ ત્યાંની હકીકતનો અહેવાલ મારી સામે પડ્યો છે અને એ જો સાચો હોય તો એટલું ખુલ્લું છે કે જોકે સરકારી અમલદારો તો પાગલ બન્યા જ અને ગુસ્સામાં આંધળા બનીને પોતાનું ભાન ભૂલ્યા, પણ આપણે પણ નિર્દોષ રહ્યા નથી. સ્વયંસેવકોના સરઘસમાં વિનય નહોતો. સૌ પહેલાં તો આપસમાં તીવ્ર મતભેદ થયા છતાં તે કાઢવામાં આવેલું, અને જોકે તેમાં એકઠા થયેલા લોકોનું વલણ તોફાની નહોતું છતાં એ આખા સરઘસનો જુસ્સો નિરાશય તોફાની હતો. આપણા હેતુની દૃષ્ટિએ તદ્દન બિનજરૂરી અને આપણા સવિનયભંગના શુકન તરીકે ભાગ્યે જ શોભે એવો આપણી કમજોરીનો એ એક બેહૂદો દેખાવ હતો. અમલદારો આ બધું છતાં વધુ સારા વલણથી સરઘસ જોડે કામ લઈ શકત. સ્વરાજના વાવટાની બાબતમાં તેમને દખલ કરવી નહોતી જોઈતી, શહેરચોરાને શહેરની મિલકત ગણીને તેનો ઉપયોગ શહેરી મંડળની પરવાનગીથી મહાસભાની ઓફિસ તરીકે મહિનાઓથી થતો આવ્યો હતો એ સામું જોઈને તેવો ઉપયોગ ચાલુ રહેવા દેવા સામે વાંધો નહોતો લેવો જોઈતો એ બધું સાચું; પણ અમલદારવર્ગને તો સાદી સમજણ અગર સામાન્ય વ્યવહારબુદ્ધિનું શ્રેય સુધ્ધાં આપતાં આપણે કે દહાડાના બંધ થયા છીએ. ઊલટું એમના તરફથી તો નરી આપખુદી અને હિંસા સિવાય બીજા કશાની જ આશા કરતા નથી એટલા સારુ તો આજે આપણે એમની સામે ઊઠ્યા છીએ. અને આમ જો અમલદારો તરફથી બીજું કશું જ પ્રગટે એમ નથી એમ આપણે જાણતા હતા તો આપણું કામ હતું કે એવાં ઉશ્કેરણી ઊભી કરે તેવાં સરઘસો કે દેખાવો કાઢવામાં ન પડવું. સંયુક્ત પ્રાંતની સરકાર “કાગનો વાઘ” કરી રહી છે, અમલદારવર્ગ આખાનું ચૌરીચૌરાના હત્યાકાંડથી ચડી વાગ્યું છે, એ બધી દલીલ આપણે માટે નવું એવું કશું જ નથી. મારો મુદ્દો એટલો જ છે કે આપણે એમને કશું બહાનું સરખું નથી આપ્યું એવો દાવો કરી શકવાની હવે આપણી સ્થિતિ ન રહી.

આમ સવિનયભંગ મુલતવી રહ્યો છે તે આપણા પોતાના જ દોષના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે. પણ જો દેશનું વાતાવરણ સ્વચ્છ થઈ જાય, જો “સવિનય”પદનું મહત્ત્વ લોકોને હૈયે પૂરેપૂરું ઠસી જઈને મન વર્તન બંનેથી તેઓ અહિંસક બની જાય, અને ત્યારે પણ સરકાર પ્રજાની ઈચ્છાને માન આપતી નથી થઈ એવું જો હું જોઈશ તો ત્યારની જરૂર મુજબ વ્યક્તિગત અગર સામુદાયિક સવિનયભંગની હિમાયત કરનાર હું સૌમાં પહેલવહેલો હોઈશ એ વિષે મારા મનને છાંટાભાર શંકા નથી. જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની પ્રજા પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક છોડી દેવાની ઈચ્છા જાહેર ન કરે ત્યાં સુધી એ ધર્મમાંથી છૂટી શકાય તેમ નથી.

અંગ્રેજ લોક જેઓ જન્મથી જ લડવૈયા છે તેમનામાંથી લોકોને જ્યારે હું સવિનયભંગની લડતને વખોડતા અને કેમ જાણે તે કોઈ આસુરી ગુનો હોય તેમ પૂરી કડકાઈથી તેની ખબર લઈ નાખવાની હિમાયત કરતા જોઉં છું ત્યારે મને તેમની પ્રામાણિકતાને વિષે સાચે જ શંકા જાય

છે. સશસ્ત્ર બળવાઓની બંદીજન બની જે પ્રજા આટલા કાળ તેનાં ગુણગાન કરતી આવી છે અને જેણે જાતે પણ યોગ્ય પ્રસંગોએ એ જ માર્ગની ઉપાસના કરી છે તે જ પ્રજામાંના અનેક લોક નિઃશસ્ત્ર અને અહિંસાભરી શાંત સવિનયભંગની લડતના વિચાર સરખાની આજે આટલા વિરુદ્ધ શા સારુ? હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં સંપૂર્ણ અહિંસાનું વાતાવરણ એ ખરું જોવા જઈએ તો અસંભવિત વસ્તુ છે એ એમની દલીલ હું સમજી શકું છું. હું પોતે એવું માનતો નથી, પણ એવો વાંધો આણનારની દલીલમાં હું વજૂદ ગણું. સવિનયભંગનો સિદ્ધાંત જ કેમ જાણે કોઈ મહા અનીતિની વસ્તુ હોય તેમ તેની સામે સૌએ ભેગા મળીને મંડાવું એ સ્થિતિ મારી કેવળ સમજ બહારની થઈ પડે છે. સવિનયભંગના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરતો હું બંધ પડું એવી અપેક્ષા કરવી એ મને શાંતિનો અને અહિંસાનો પ્રચાર કરતો અટકવાનું, ટૂંકમાં આપઘાત કરવાનું કહેવા બરોબર છે.

મને કહેવામાં આવે છે કે હવે સરકાર જે ત્રણ છાપાંઓ યંગ ઇન્ડિયા, નવજીવન અને હિંદી નવજીવન હું ચલાવી રહ્યો છું તેનો નાશ કરવાની પેરવી કરી રહી છે. મને ઉમેદ છે કે આ અફવાને પણ કશો જ આધાર નથી. મને લાગે છે કે આ ત્રણ છાપાંઓ દ્વારા શાંતિ અને સદ્ભાવના સતત આગ્રહ સિવાય બીજા કશાનો જ પ્રચાર થતો નથી એવો દાવો હું કરી શકું. વાચકવર્ગ આગળ મારી સમજણ મુજબ સત્ય અને કેવળ સત્ય સિવાય બીજું કશું જ ન મૂકવાની અસાધારણ કાળજી રખાય છે. ગફલતથી થતો દરેક દોષ અગર અવાસ્તવિક શબ્દ તાબડતોબ કબૂલ કરવામાં અને સુધારી લેવામાં આવે છે. ત્રણ છાપાંઓની ધરાકી દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. ચાલકો અને કાર્યકર્તાઓ બધા સ્વયંસેવકો છે, જેમાંના કેટલાક બિલકુલ પૈસા લીધા વગર તો કેટલાક કેવળ ખરચજોગું લઈને કામ કરી રહ્યા છે. જે કંઈ નફો રહે છે તે બધાનો કાં તો એક કે બીજા રૂપમાં ગ્રાહકોને લાભ મળે જ છે, અગર તો કોઈ ને કોઈ રચનાત્મક જાહેર પ્રવૃત્તિમાં તે ખરચાય છે. આવાં આ છાપાં બંધ થાય તો મને સહેજ દુઃખ પણ ન જ થાય એમ તો હું કેમ કહું? પણ સરકારનો તેવું કરવાનો ઈરાદો હોય તો તેને માટે તો એના જેવી સહેલી બીજી એકે વસ્તુ નથી. ત્રણ છાપાંના મુદ્રક અને પ્રકાશકો બધા મારા મિત્રો કે સાથીઓ જ છે. અમારી વચ્ચે એવો કોલ છે કે જે ઘડીએ સરકાર છાપાંઓ માટે જમાનત માગે તે જ ઘડીએ છાપાં બંધ કરવાં અને હું આ છાપાં ચલાવી પણ એ જ ભરોસે રહ્યો છું કે મારી પ્રવૃત્તિઓ તરફ સરકાર ભલે ચાહે તે નજરે જોતી હોય તોપણ તે મને એટલું શ્રેય તો આપે જ છે કે આ છાપાંઓ દ્વારા મારી સમજણ અનુસાર શુદ્ધમાં શુદ્ધ અહિંસા અને સત્ય સિવાય બીજા કશાનો પ્રચાર હું કરતો નથી.

પણ સરકાર મને પકડે કે ન પકડે અગર તો સીધે કે વાંકે બહાને તેઓ ત્રણ છાપાં બંધ કરે તોપણ મને આશા છે કે પ્રજા એથી ખળભળી ઊઠશે નહીં. મને પકડવાથી દેશ આખામાં ભડકો ઊઠે અને ચારે દિશાએ ખુનામરકી વર્તી રહે એ બીકે સરકાર મને પકડતાં અચકાય એ સ્થિતિ મારે મન કશા સુખ કે અભિમાનની નહીં પણ શરમ અને ભોંઠપની છે. એવું થાય તેમાં મારા અહિંસાના પ્રચાર ઉપર પાણી ફેરે અને મહાસભા તેમ જ ખિલાફતનાં મંડળોનાં અહિંસાનાં પ્રતિજ્ઞાપત્રોની હાંસી થાય. ખરેખર, એથી તો બેકો બળવો કરવા હિંદુસ્તાન તૈયાર નથી એમ જ સિદ્ધ થાય, નોકરશાહીની એમાં જીત થાય અને આપણા મોડરેટ મિત્રોની, અહિંસાત્મક સવિનયભંગ કરવાને હિંદુસ્તાન કોઈ દિવસ તૈયાર થઈ શકે જ નહીં, એ દલીલ જ આખરે સાચી ઠરે. તેથી

હું ઉમેદ રાખું છું કે મહાસભા તેમ જ ખિલાફત મંડળોના એકેએક કાર્યકર્તાઓ સરકાર તેમ જ તેમને ટેકો આપનારાઓની બીકને સદંતર જૂઠી પુરવાર કરી આપવા એકે પ્રયત્ન બાકી રાખશે નહીં. હું ખોળાધરી આખું છું કે આવો સંયમ બતાવીને આપણે આપણા ત્રિવિધ ધ્યેય તરફ ગાઉના ગાઉ ગતિ કરી લઈશું.

તેથી જો હું પકડાઉં તો કોઈ પણ જગાએ હડતાળ ન પડવી જોઈએ, સરઘસો અને બુમરાણો ન થવાં જોઈએ. મારી પાછળ આખી પ્રજા નમૂનેદાર શાંતિ જાળવી રાખે એને જ હું મારા દેશબંધુઓએ મને આપેલું મોટામાં મોટું માન સમજું.

છતાં મારા આત્માને ભારેમાં ભારે આનંદ તો એથી થાય કે મારી પાછળ મહાસભાનું કાર્ય ઘડિયાળના જેટલું નિયમસર અને પંજાબ મેલના જેટલી ઝડપથી ચાલે. જેમણે હજુ પરદેશી કાપડનો ત્યાગ નથી કર્યો તેઓ કરે અને તેવાં કપડાંની હોળી કરે. લોકો બારડોલીમાં ઘડાયેલા આખા રચનાત્મક કાર્યક્રમને પૂરો કરવામાં પરોવાઈ જાય. આટલું પ્રજા કરે તો તેઓ મને અને બીજા કેદીઓને છોડાવે, એટલું જ નહીં પણ સ્વરાજ-સ્થાપના પણ કરે અને ખિલાફત અને પંજાબના ઘા રુઝાવે. અહિંસા, હિંદુ-મુસલમાન-શીખ-પારસી-ખ્રિસ્તી-યહૂદી એકતા, અસ્પૃશ્યતાના મેલનું નિવારણ અને પરદેશી કાપડનો વાળીયોળીને ત્યાગ કરી તેની જગાએ શુદ્ધ હાથ-કંતામણ અને હાથવણાટની ખાદીનો ઉપયોગ—એ સ્વરાજમંદિરના ચાર સ્તંભ છે એ વાત પ્રજા અહોનિશ ગોખે.

પ્રજાનો પણ તેમની વચમાંથી મને સરકાર ઉપાડી જાય તેમાં લાભ નથી એમ નથી. સૌ પહેલું તો જે લોકો મારામાં દેવતાઈ શક્તિ છે એવું માનનારા છે તેમનો ભ્રમ ટળશે. બીજું, લોકોએ મારા આગ્રહની ખાતર જ અસહકારનો કાર્યક્રમ સ્વીકાર્યો છે, એમાં પ્રજાને પોતાને સ્વતંત્ર આસ્થા નથી, એવું જોઓ માનનારા છે તેઓ પણ ખરી સ્થિતિ જોશે. અને ત્રીજું, ખુદ હાથ ધરેલો કાર્યક્રમ ઘડી આપનાર વ્યક્તિ પોતાની વચ્ચેથી ચાલી જવા છતાં ચાલુ કરેલી પ્રવિત્ત આગળ ધપાવ્યે જવાની શક્તિ બતાવી આપીને આપણે સ્વરાજ માટેની આપણી લાયકાત સિદ્ધ કરી આપી શકીશું. ચોથું, અને સ્વાર્થનો વિચાર કરું તો એ થશે કે મને નિરાંતે શારીરિક આરામ લેવાની તક મળશે, જેને માટે પ્રજા પાસે હું કદાચ હકદાર છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૯-૩-૧૯૨૨

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૨-૩-૧૯૨૨

૧૯. દેશભક્તની ધરપકડ

આ અંક છાપવા મોકલતો હતો તેવામાં જ તારથી ખબર મળ્યા કે દેશભક્ત કોંડા વેંકટપૈય્યાને પકડવામાં આવ્યા છે. આંધ્રના લોકોમાં તેઓ સૌથી મહાન અને શ્રેષ્ઠ પુરુષ છે. એમણે પોતાના એશઆરામ કરતાં હિંદુસ્તાનને વધારે વહાલું ગણ્યું એટલો જ એમનો ગુનો. દેશભક્તને તથા આંધ્રના મિત્રોને હું મુબારકબાદી આપું છું. રાષ્ટ્રના આ મહાન સેવકને જે આરામ મળવો જોઈતો હતો તે હવે મળશે અને એમને આપણી વચ્ચેથી ખસેડી લીધા છે તેમ છતાં આપણી ધ્યેયસિદ્ધિ ઝડપી બનશે. કારણ કે સરકાર એમના શરીરને કેદ કરી શકે, પણ એમના આત્માને તે આપણી વચ્ચેથી લઈ જઈ શકતી નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ્ ઇન્ડિયા, ૯-૩-૧૯૨૨

૨૦. પરદેશોમાં પ્રચાર

હું જોઈ છું કે કારોબારી સમિતિએ ઉપાડેલા પરદેશોમાંના પ્રચારની કાર્યસાધકતા અંગે ઘણી ગેરસમજ ઊભી થઈ છે. મને લાગે છે કે કારોબારી સમિતિએ મંજૂર કરેલો હેવાલ પ્રસિદ્ધ ન કરવામાં ભૂલ થઈ છે. આ રહ્યો તે હેવાલ :

સાહેબ,

ગયા જાન્યુઆરીની ૩૧મીએ, સુરતમાં મળેલી કારોબારી સમિતિએ નીચેનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો :

“હિંદુસ્તાનની રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષેના સાચા સમાચારનો પરદેશોમાં ફેલાવો કરવો અત્યંત આવશ્યક છે એવી પોતાની દૃઢ માન્યતાની કારોબારી સમિતિ નોંધ લે છે અને કાર્યકારી મંત્રીની પાસે અત્યારે પરદેશોના પ્રચારના વિષય અંગે જે કંઈ પત્રવ્યવહાર હોય તે સઘળો મહાત્મા ગાંધીને એવી વિનંતી સાથે સુપરદ કરે છે કે કારોબારીની આવતી બેઠક વિચારણા કરી શકે તે રીતે, વહેલી તકે, તેઓ એક ચોક્કસ યોજના તૈયાર કરે.”

આ ઠરાવ પર અને મંત્રીએ મારા પર મોકલેલાં કાગળિયાં પર વિચારણા કર્યા પછી હું નીચે પ્રમાણે હેવાલ રજૂ કરું છું :

પ્રચાર કરવા માટે આજને તબક્કે કોઈ પણ બહારના દેશોમાં નીચેનાં કારણોસર કોઈ પણ એજન્સીની સ્થાપના કરવી ઈષ્ટ નથી, એટલું જ નહીં પણ તે હાનિકારક પુરવાર થવાનો સંભવ છે :

પહેલું કારણ એ કે, તેથી લોકોનું ધ્યાન બીજા દોરવાઈ જશે, અને તેઓ પોતાની તાકાત પર જ આધાર રાખવો જોઈએ એવું માનવાને બદલે, તેમનાં કાર્યોની પરદેશોમાં કેવી અસર પડશે અને એ દેશો રાષ્ટ્રના ધ્યેયને કેટલો ટેકો આપી શકશે, તેનો જ વિચાર કરતા થઈ જશે. એનો અર્થ એવો નથી કે આપણને દુનિયાના ટેકાની દરકાર નથી. પરંતુ એ ટેકો મેળવવાનો માર્ગ આપણા એકેએક કાર્યની સચ્ચાઈ વિષે આગ્રહ રાખવામાં અને સત્યની આપમેળે ફેલાઈ જવાની શક્તિ પર આધાર રાખવામાં રહેલો છે.

બીજું, મારો એવો અનુભવ છે કે જ્યારે કોઈ ખાસ હેતુ માટે એજન્સીની સ્થાપના કરવામાં આવે છે ત્યારે અમુક અંશે સ્વતંત્ર રીતે રસ લેવાનું બંધ પડી જાય છે અને આ એજન્સી જે કંઈ સાહિત્ય વહેંચે છે તેને હિત ધરાવતાં મંડળોમાંથી આવતું માનીને તેની પહેલેથી જ ઓછી કિંમત આંકવામાં આવે છે.

ત્રીજું એ કે એવી એજન્સીઓ પર કોંગ્રેસ અસરકારક અંકુશ રાખી ન શકે તેથી લડત વિષે સત્તાવાર રીતે ખોટી માહિતી અને ખોટા ખ્યાલો ફેલાવવાનો ભારે ભય રહે છે.

ચોથું, પરદેશોમાં સમાચારનો ફેલાવો કરવાના એકમાત્ર હેતુસર કોઈ મહત્ત્વના માણસને હાલની ઘડીએ હિંદ બહાર મોકલી શકાય તેમ નથી કારણ કે દેશની અંદરના કામકાજ માટે આવા માણસોની ભારે તંગી છે.

તેથી હું તો એવું માનું છું કે જરૂર હોય તો ખાસ સંપાદક રોકીને કોંગ્રેસ બુલેટિનની વ્યવસ્થામાં સુધારો કરવો અને દુનિયાની મુખ્ય સમાચારસંસ્થાઓને તે મોકલી આપવું. જે વર્તમાનપત્રો અને સમાચારસંસ્થાઓ હિંદુસ્તાનના સવાલોમાં રસ લેતાં જણાય તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાની સંપાદકને સૂચના આપવી.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને અહીં મેં પોતે ચલાવેલાં પત્રોના અનુભવ પરથી હું એવો દૃઢ મત ધરાવતો થયો છું કે, કોંગ્રેસનું કાર્ય જેટલા પ્રમાણમાં વધારે સંગીન થશે અને કોંગ્રેસી સ્ત્રીપુરુષો જેટલા પ્રમાણમાં વધારે યાતનાઓ સહન કરશે, તેટલા પ્રમાણમાં ખાસ પ્રયત્ન કર્યા વિના આપણા કાર્યને વધારે પ્રસિદ્ધિ મળશે. યંગ હિન્ડિયાના સંચાલન અંગે દુનિયાના બધા ભાગોમાંથી રોજરોજ જે પત્રો અને સમાચારોની આપલે થાય તે પરથી હું જોઉં છું કે, દુનિયાભરમાં હિંદુસ્તાનના મામલા વિષે આજે જેટલો રસ લેવામાં આવે છે તેટલો બધો રસ પહેલાં કદી લેવામાં આવ્યો નહોતો. એનો અર્થ એ થાય કે જેટલા પ્રમાણમાં આપણી યાતનાઓ વધશે તેટલા પ્રમાણમાં રસ પણ વધશે. એટલે કોંગ્રેસના કાર્યને વધારે શુદ્ધ, વધારે વ્યવસ્થિત કરવામાં અને યાતનાઓ બરદાસ્ત કરવાની વધારે પ્રબળ ભાવના જગાડવામાં, રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષેની સાચી માહિતી ફેલાવવાની સર્વોત્તમ પદ્ધતિ રહેલી છે. એને લીધે કુતૂહલમાં વધારો થાય છે એટલું જ નહીં પણ લોકો પરિસ્થિતિની આંતરિક બાજુ અને ખરેખરી વાસ્તવિકતા સમજવા વધારે ઉત્સુક બને છે.

બારડોલી,
ફેબ્રુઆરી ૨૨, ૧૯૨૨

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

મને આપવામાં આવેલા બધા કાગળો વાંચી ગયા પછી અને તરફેણની તથા વિરુદ્ધની તમામ દલીલો સાંભળ્યા પછી મારો એ અભિપ્રાય દૃઢ બને છે કે હિંદુસ્તાનની બહાર કોઈ સમાચારસંસ્થા સ્થાપવાની હાલપૂરતી તો જરૂર નથી જ. આખી દુનિયા આપણી સાથે રહે એમ આપણે ઈચ્છીએ છીએ, પરંતુ પરદેશમાં સમાચારસંસ્થા ચલાવવાથી એમ બનવાનું નથી. આપણે માત્ર એટલું જ કરી શકીએ કે જેમને આપણા સમાચાર જાણવા હોય તેમને સાચી માહિતી મોકલી આપીએ. જો કોઈ બહારનો દેશ અમુક દેશમાંથી અથવા કોઈ વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ વિષે માહિતી એકઠી કરવા તેની પોતાની એજન્સી ન રાખતો હોય, તો હું પોતે તો એમ જ માનું કે એ દેશને એમાં રસ નથી. અત્યારે લગભગ ૧૫ મહિનાથી લંડનમાં આપણી પોતાની એજન્સી નથી. ૧૫ માસ પહેલાં આપણી જે પરિસ્થિતિ હતી તેના કરતાં આજે આપણી સ્થિતિ કંઈ વધારે ખરાબ નથી એવું માનવાની હું હિંમત કરું છું. ખુદ હિંદુસ્તાનમાં જેટલે અંશે આપણે નક્કર કામ કર્યું છે તેટલે અંશે અને તે કારણે પરદેશોમાં આપણી સ્થિતિ અવશ્ય સુધરી છે. દુનિયામાં હિંદુસ્તાનમાં રસ લેનારા લોકોની સંખ્યા પહેલાંના કરતાં આજે ઘણી મોટી છે. એટલે એમના પ્રત્યે આપણી એટલી ફરજ જરૂર છે કે આપણે એમને સાચી માહિતી પૂરી પાડવી, પરંતુ આપણી ફરજ ત્યાં સમાપ્ત થઈ જવી જોઈએ. ઈટાલીથી એક તંત્રીનો મારા ઉપર પત્ર આવ્યો છે. તે લખે છે કે ઈટાલીના લોકો હિંદુસ્તાનની ચળવળમાં ઊંડો રસ લઈ રહ્યા છે, અને તેથી ઈટાલીનાં વર્તમાનપત્રો ત્યાંના લોકોને હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નોથી વાકેફ કરવા જહેમત ઉઠાવી રહ્યાં છે. આને જ હું સ્વાભાવિક અને જીવંત ચળવળ કહું છું. પરંતુ આ માહિતીને આધારે ઈટાલીના લોકોમાં વધારે રસ જગાડવા જે આપણે ત્યાં આપણી એજન્સી સ્થાપવા જઈશું તો બાજી સુધારવાને બદલે અતિરેકને કારણે બગાડી બેસીશું. તેથી આપણી પોતાની તાકાત જ પોતાનો પ્રચાર કરે એ વાત પર આધાર રાખીને આપણે આપણા પોતાના હિતનો જ ખ્યાલ રાખીએ એ વધારે સારું છે.

વળી, અસહકારની ચળવળ સ્વાશ્રયની ચળવળ છે. એનું સૂત્ર એ છે કે “જેટલા પ્રમાણમાં આપણામાં તાકાત હશે તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણને સફળતા મળશે, એથી વિશેષ નહીં.” દુનિયા આપણને લાયકાતનું પ્રમાણપત્ર આપે તેથી કંઈ આપણને સફળતા મળવાની નથી. એ તો આપણા પરસેવાથી જ આપણે મેળવવી પડશે. એ જ રીતે આંદોલનની ગમે તેટલી નિંદા થાય તોપણ એ પડી ભાંગવાનું નથી, સિવાય કે આપણે એવા ચંચળ મનના હોઈએ કે નિંદાથી ગભરાઈને એને પડતું મૂકીએ. માટે આપણે આપણા પોતાના કામ પરથી નજર હટાવવી ન જોઈએ. આપણે તો કેવળ આપણું કામ જ કર્યા કરીએ અને વિશ્વાસ રાખીએ કે કોઈ પણ વિશેષ પ્રયત્ન કર્યા વિના જ દુનિયા આપણા તરફ ધ્યાન આપશે. ખરું પૂછો તો કેટલાક જુવાનિયાઓને એમના કામમાંથી ઉઠાવી લઈને કોંગ્રેસ બુલેટિન તૈયાર કરવામાં અને વહેંચવામાં નાદૂટકે રોકવા પડે છે તે પણ મને ગમતું નથી. પરંતુ અઠવાડિયે અઠવાડિયે આપણું કામ કેટલું આગળ વધે છે તેનો કોઈ વિશ્વાસપાત્ર હિસાબ પણ આપણી પાસે રહેતો નથી. એટલે આ કોંગ્રેસ બુલેટિન જેમ પરદેશોમાં આપણા મિત્રોને બેશક ઉપયોગી થશે જ, તેમ એ હિંદુસ્તાનમાં પણ કાર્યકર્તાઓને ઉપયોગી નીવડશે.

આ કામ શરૂ થયેલું જેવા માટે કારોબારી સમિતિ લગભગ અધીરી બની હોવાથી બુલેટિનની વ્યવસ્થા કરવામાં એણે મને દૂર દોર આપી દીધો છે. બુલેટિનનો પહેલો અંક હું આવતે અઠવાડિયે બહાર પાડવા ધારું છું અને તે પછી એ દર અઠવાડિયે પ્રગટ થશે. આ

બુલેટિન યંગ ઇન્ડિયાના તમામ વાચકોને મોકલી આપવામાં આવશે. તેને માટે તેમની પાસેથી કાગળ અને છપાઈનું થોડું અથવા બધું ખર્ચ નીકળી જાય એટલું નામનું લવાજમ લેવામાં આવશે. યંગ ઇન્ડિયાની રજિસ્ટરમાં નોંધાયેલી ગ્રાહકસંખ્યા ૨૫,૦૦૦થી વધારે છે અને તે દુનિયાના લગભગ બધા ભાગોમાં જાય છે. એના બદલામાં મળતા પત્રોની યાદી ઘણી મોટી છે. એકલું બુલેટિન મંગાવનારે શું આપવું પડશે તે પાછળથી જાહેર કરવામાં આવશે. જે પદ્ધતિ મેં સૂચવી છે તેનો હેતુ કોંગ્રેસને ઓછામાં ઓછું ખર્ચ થાય અને બુલેટિનનો વધારેમાં વધારે પ્રચાર થાય એ છે. યંગ ઇન્ડિયામાં તો મારા પોતાના અને એના સંચાલનમાં ભાગ લેનાર મારા સાથીઓના વિચારો આવે છે, પરંતુ બુલેટિનમાં કોઈ એક વ્યક્તિના વિચાર રજૂ કરવામાં નહીં આવે. એમાં મુખ્યત્વે આખા હિંદુસ્તાનમાં ચાલતી કોંગ્રેસની તમામ પ્રવૃત્તિઓનો એનાં વિવિધ ખાતાં વાર લેવાલ આવશે અને છાપાંમાં પ્રગટ થતા કોંગ્રેસતરફી અને કોંગ્રેસવિરોધી બંને પ્રકારના અભિપ્રાયોનો સાર આપવામાં આવશે. ખિલાફતને માટે અલગ વિભાગ રહેશે. તેમાં પાછલા સપ્તાહ દરમિયાન થયેલી ખિલાફતની તમામ પ્રવૃત્તિઓની નોંધ લેવામાં આવશે. કોંગ્રેસ અને ખિલાફતના તમામ કાર્યકર્તાઓનો સહકાર મળે નહીં ત્યાં સુધી આવું બુલેટિન સફળ ન થઈ શકે. તેથી જે કોઈને આ બુલેટિનના કામમાં રસ હોય તે સૌ પોતાનાં સૂચનો અને સમાચારો સંપાદક, કોંગ્રેસ બુલેટિન, ઈ. યંગ ઇન્ડિયા એ સરનામે મોકલી આપે એવી વિનંતી છે. બુલેટિન માટેના પત્રોનો નિકાલ કરવાની તરફી યંગ ઇન્ડિયાના સ્ટાફને લેવી ન પડે તે માટે આ પ્રકારના તમામ પત્રો ઉપર કોંગ્રેસ બુલેટિન માટે એવા શબ્દો અચૂક લખવા. એની શરૂઆત તરીકે દરેક પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિને મારી વિનંતી છે કે તેઓ નીચેની માહિતી મોકલી આપે: પોતાના પ્રાંતિક રજિસ્ટરમાં નોંધાયેલા સભ્યોની સંખ્યા, ગામ અને જિલ્લા કક્ષાનાં સંગઠનોની સંખ્યા, રાષ્ટ્રીય વર્તમાનપત્રોનાં નામ અને સરનામાં, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓની સંખ્યા અને તેમની છેલ્લા છ માસ દરમિયાન સરાસરી હાજરી, પંચાયતોની સંખ્યા અને અસહકારની પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી બીજી તમામ માહિતી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૯-૩-૧૯૨૨

૨૧. સરકાર તરફના રદિયા

૧

અલીગઢનો બનાવ

તંત્રીશ્રી,

યંગ ઇન્ડિયા

પ્રિય મહાશય,

આપે હિંદ સરકારને લખેલા એક પત્રમાં “ગેરકાયદે દમન”નાં સાત ઉદાહરણો આપ્યાં છે. “જેમણે કશો ગુનો કર્યો નહોતો, તેમ જેમણે કશું કારણ આપ્યું નહોતું” એવા સ્વયંસેવકો સાથે અલીગઢમાં પોલીસે કરેલો વર્તાવ એમાંનું એક ઉદાહરણ છે. આ બાબતમાં મેં સરકાર વતી અલીગઢના કલેક્ટરને પૂછી જોયું છે. એમણે જવાબ આપ્યો છે કે એ આરોપ તદ્દન જૂઠો છે. તેથી હું આપને વિનંતી કરું છું કે તેમનું નીચેનું લખાણ આપ પ્રસિદ્ધ કરશો:

“ફટકા મારવામાં આવ્યા છે અને સોળ ઊઠવા છે, એ વાત બિલકુલ સાચી છે. પરંતુ આ ફટકા કેવળ ગેરકાયદે એકઠાં થયેલાં ટોળાંને વિખેરતી વખતે મરાયેલા છે અને તેમની સંખ્યા તદ્દન ઓછી છે. જેમને માર પડ્યો છે તેમાંના કોઈએ મને ફરિયાદ કરી નથી. અને જે ફરિયાદનું ખરેખરું કારણ હોય તો તો અલીગઢના અસહકારીઓ પણ ફરિયાદ કરવા હમેશાં આવતા હોય છે.

“તોફાની ટોળાની તોફાની વૃત્તિને નમ્ર વિનવણીઓ કરવાથી કાબૂમાં લાવી શકાતી નથી. સાચું તો એ છે કે અલીગઢમાં હજી સુધી એક પણ વખત સખતાઈ વાપરવામાં આવી નથી અને આ ઉપદ્રવ સામે અત્યંત નરમાશથી કામ લેવામાં આવ્યું છે. શરૂઆતમાં જ્યારે સ્વયંસેવકોએ તોફાન કરવા અને ભય ફેલાવવા પ્રયત્ન કરેલો ત્યારે થોડું બળ વાપરવું પડેલું એ વાત સાચી, પરંતુ તે પછી આ શહેરમાં કોઈ પણ પ્રકારની શારીરિક અથડામણ થઈ હોય એવું મારા જાણ્યામાં આવ્યું નથી. કોઈ પણ જગાએ શુભ લાગણી પ્રવર્તે છે એમ જે કહી શકાતું હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે તે અહીં પ્રવર્તે છે, અને પોલીસો અને યુરોપિયનો બંને કશી દખલ વિના હવે શહેરમાં છૂટથી હરીફરી શકે છે. અલીગઢમાં દમન થઈ રહ્યું છે અથવા થયું છે એમ કહેવું એ ભાષાની અને હકીકતની વિડંબના છે.”

ફેબ્રુઆરી ૧૬ ૧૯૨૨

લખનૌ,

આપનો વિશ્વાસુ

જે. ઈ. ગાંડગે

આ કંઈ રદિયો આપેલો ન કહેવાય. એ તો જે બળ-પ્રયોગ કબૂલ કરવામાં આવ્યો છે તેને વાજબી ઠરાવવાનો પ્રયત્ન છે. દરેક જુલમગાર પોતાના ગેરકાનૂની વર્તવને વાજબી ઠરાવે છે. અસહકારીઓ પોતાને ઊઠેલા સોળ બતાવવા કલેક્ટર પાસે ન ગયા એ તો સ્વાભાવિક હતું. જે “ફટકા મારવા અને તેને પરિણામે સોળ ઊઠવા” એ હળવાં પગલાંનું પરિણામ છે, તો અલીગઢમાં જ્યારે સખતાઈ થશે ત્યારે શું બનશે એ જાણવા હું ઈંતેજાર છું. જે શ્રી શેરવાણીની ગિરફતારી એ ભારે નરમાશ હતી અને શ્રી ખ્વાજાની ગિરફતારી એનાથીયે ભારે નરમાશ હતી, તો “ફટકા અને સોળ”ને તો ખરેખર સૌથી ભારે નરમાશ ગણવી જોઈએ.

૨

બનારસની જેલમાં

તંત્રીશ્રી,

યંગ હિન્ડિયા

પ્રિય મહાશય,

૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીની ૧૮મીના મારા ડી. ઓ. પત્ર ક્રમાંક ૪૦૪/સીના અનુસંધાનમાં હું એક તાર પ્રત્યે આપનું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. આ તાર પમી ફેબ્રુઆરીનો છે. તે બનારસના વિષ્ણુદતિયા નામના કોઈક માણસે મહાત્મા ગાંધી ઉપર મોકલેલો છે. અને તે ૯મી તારીખના આપના પત્રમાં જેમનો તેમ પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ તારમાં કરેલાં વિધાનોની તપાસ કરવામાં આવી છે અને એના ખુલાસાણે અને રદિયાણે જે રિપોર્ટ મને મળ્યો

છે તે પ્રસિદ્ધ કરવા હું આપને વિનંતી કરું છું. આ રિપોર્ટ લાંબો છે તે બદલ હું આપની ક્ષમા ચાહું છું. આ તારમાં લખેલી વાતો કેટલેક અંશે અસંગત હતી, પરંતુ એણે લોકોના મનમાં ભારે ચિંતા ઉપજાવી હતી એટલે એમાં કરેલા આક્ષેપોનો જવાબ આપતાં ઠીક ઠીક લાંબો સમય લાગે એ અનિવાર્ય છે. એટલા માટે બનારસ સેન્ટ્રલ જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મેજર એન. એસ. હાવેએ જે રિપોર્ટ મને મોકલી આપ્યો છે તે જ હું અત્રે ઉતારું છું :

આ કેસની હકીકતો આ પ્રમાણે છે. જોડિયા ન્યાયાધીશે ૧૯૨૨ના જાન્યુઆરીની ૨૧મીએ આઠ છોકરાઓને ફોજદારી કાયદાની કલમ ૧૪૩ હેઠળ સખત કેદની સજા ફરમાવી હતી અને તેમને “બિન-રાજકીય” વર્ગમાં મૂક્યા હતા. તે વખતે જેલમાં રાજકીય કેદીઓનો જથ્થો એવો તો તોફાની અને કાબૂ બહારનો હતો કે જેલર આ આઠ કેદીઓને અલગ રાખવાની વ્યવસ્થા કરી શક્યા નહીં. પરિણામે એ આઠે જણ એમના બીજા રાજકીય કેદી મિત્રો સાથે ભળી ગયા. એમને અમે પકડી પાડી શક્યા નહીં અને સખત મજૂરીનું કામ આપી શક્યા નહીં.

ફેબ્રુઆરીની ત્રીજીએ જોડિયા ન્યાયાધીશે અને મેં આ “બિન-રાજકીય” કેદીઓને બીજા કેદીઓથી છૂટા પાડવાનું નક્કી કર્યું. થોડી મુશ્કેલી પછી અમે એમાંના ચારને એટલે રામનાથ, કમલાપતિ, ભગવાનદાસ અને સત્યનારાયણને પકડીને બાળ-ગુનેગારો માટેના વાડામાં લઈ ગયા. આ જિલ્લા જેલમાં ઘણાં વર્ષોથી એક બાળ-ગુનેગારોની જેલ રાખવામાં આવી છે. એટલે આ છોકરાઓને એ જગ્યાએ ખસેડ્યા એમાં કશું અસાધારણ નહોતું. મને યાદ છે ત્યાં સુધી છેલ્લાં સાત વર્ષમાં મેં ૫૦ છોકરાઓને આ જેલમાં પુરાવ્યા છે. આ જેલમાં દેખીતાં જ કારણોને લીધે અલગ અલગ કોટડીઓની વ્યવસ્થા છે અને રાતે કેદી છોકરાઓને હમેશાં અલગ અલગ કોટડીઓમાં પૂરવામાં આવે છે. એટલે આ ચાર છોકરાઓને જુદી જુદી કોટડીઓમાં પૂરવામાં આવ્યા એ કોઈ સજા નહોતી, પરંતુ જેલના સામાન્ય રિવાજ મુજબ હતું. પોતાના રાજકીય મિત્રોથી છૂટા પડવું પડ્યું એ એમને ગમ્યું નહીં એ તો દેખીતું જ છે. એટલે ફેબ્રુઆરીની ૪થીએ સાંજે ભગવાનદાસે પોતે બેભાન થઈ ગયો છે એવો ઢોંગ કર્યો. સાંજે લગભગ સાડા સાત વાગ્યે આ બન્યું. તે વખતે હું જેલમાં જ હતો એટલે તરત જ ત્યાં ગયો અને આ છોકરાને મેં કાળજીથી તપાસ્યો અને હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે એને કશું જ થયું નથી અને એણે જાણીજાઈને બેહોશીનો ઢોંગ માંડ્યો છે. બે દિવસથી એ ભૂખહડતાળ પર હતો. એની અસર એની તબિયત પર થઈ હોય એ અલબત્ત બનવાજોગ છે. કદાચ એણે એમ માન્યું હશે કે જો હું બેભાન બનવાનો ઢોંગ કરીશ તો મને ઈસ્પિતાલમાં લઈ જવામાં આવશે અને ત્યાં કંઈક ખાવાનું મળશે. બન્યું પણ એમ જ, એને થોડું દૂધ આપવામાં આવ્યું અને સવાર થતાં સુધીમાં એ તદ્દન સાજો થઈ ગયો.

બીજા રાજકીય કેદીઓની ઉજીથી પમી તારીખ સુધીની ભૂખહડતાળને આ મામલા સાથે કશો સંબંધ નહોતો. આ હડતાળ તો એમને બહારથી મીઠાઈ અને ખાવાનું મંગાવવાની છૂટ આપવામાં ન આવી તે કારણે તથા એક જાતની જાહેરાત કરવા માટે શરૂ કરવામાં આવી હતી.

૨જી ફેબ્રુઆરીની રાતે કૃપાલાની^૧ અને એમની સાથેના જુવાનોએ એ કોટડીમાં પુરાતી વખતે ઘણી તકલીફ આપી. તેઓ તેમની બરાકોમાં હુલ્લડખોરોની માફક વર્ત્યા હતા, અને જેલવાળાઓ રાતના સાડા અગિયાર વાગ્યા સુધી એમને ગણી શક્યા નહીં અને પૂરીને તાજું વાસી શક્યા નહીં. બીજે દિવસે સવારે તેઓ ભૂખહડતાળ પર ઊતર્યા અને કોઈ પણ જેલઅધિકારી સાથે બોલવાની કે તેના પ્રશ્નોના જવાબ આપવાની ના પાડવા લાગ્યા. આ જુવાનોને પૂરવામાં આવ્યા હતા તે કોટડીઓને અસ્વચ્છ કહેવી એ બિલકુલ વાહિયાત વાત છે. એ કોટડીઓ આ જેલમાં સૌથી સ્વચ્છ અને આરોગ્યપ્રદ કોટડીઓ છે એમાં કશો સંદેહ નથી. આની સાબિતી એ છે કે સેન્ટ્રલ જેલમાંથી તાજેતરમાં જે ખાસ વર્ગના કેદીઓને આ જેલમાં લાવવામાં આવ્યા છે તેમણે આ જ કોટડીઓમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું છે. એ કોટડીઓમાં પાણી નથી એ વાત પણ હડહડતી જૂઠી છે. દિવસે આ છોકરાઓને જે વાડામાં રાખવામાં આવ્યા હતા ત્યાં મ્યુનિસિપાલિટીના સારા પાણીનો નળ છે અને એમાં કાયમ પાણી આવે છે. અને જો એમને રાતે પાણી જોઈએ તો તે લાવી આપવા માટે ત્યાં એક સિપાઈ હતો અને બે કેદી વોર્ડરો હતા.

૫મી ફેબ્રુઆરીએ (રવિવારે) આ રાજકીય કેદીઓએ પોતે ભૂખહડતાળ પર છે એવું કારણ આપી પોતાના મિત્રોને મળવાની ના પાડી. શહેરમાંથી આવેલા બસો-ત્રણસો માણસોના ટોળાને કહેવામાં આવ્યું કે તમારા મિત્રો તમને મળવાની ના પાડે છે એટલે તમે ચાલ્યા જાઓ. તેમણે જવાની ના પાડી અને તેઓ જેલના મુખ્ય દરવાજા આગળ થોડા વારને અંતરે એકઠા થઈ ત્યાં બૂમો પાડવા લાગ્યા, કિકિયારીઓ કરવા લાગ્યા અને ગાવા લાગ્યા. એ લોકો દરવાજા ખોલી અંદર ધસી આવશે એમ લાગવાથી જેલરે મને ટેલિફોન કર્યો. મેં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ટેલિફોનથી કહ્યું કે આ તોફાની અને ધાંધલ કરનારા ટોળાને જેલની હદ બહાર હાંકી કાઢો.

લખનો,

૨૦મી ફેબ્રુઆરી

આપનો વિશ્વાસુ

જે. ઈ. ગોંડગે

ઉપર જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને જે ૯-૨-૧૯૨૨ના યંગ હિન્ડિયામાં^૨ પ્રગટ થયો છે તે તાર હું ફરીથી વાંચી ગયો છું. જે હકીકતોથી સરકારને વધુમાં વધુ નુકસાન પહોંચતું હતું તે તો કબૂલ રાખવામાં આવી લાગે છે. ફરક એટલો છે કે આ કબૂલ રખાયેલી હકીકતોને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે જુદું સ્વરૂપ આપ્યું છે. આ બે વિરોધી વિવરણોમાં સાચું કયું એનો નિર્ણય નિષ્પક્ષ તપાસ કરાવ્યા વિના કોણ કરી શકે? જે લોકો પ્રોફેસર કૃપાલાનીને ઓળખે છે તેઓ એમની અને એમના વિદ્યાર્થીઓની ઉપર મૂકવામાં આવેલો હુલ્લડખોરીનો આરોપ કદી સ્વીકારશે નહીં. અસ્વચ્છતા અને પાણીના અભાવની બાબતમાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આરોપનો રદિયો આપી શક્યા છે એ જાણીને હું રાજી થયો છું.

૧. આચાર્ય જે. બી. કૃપાલાની (જન્મ ૧૮૮૮); ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય; ૧૯૪૬માં હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ; ૧૯૫૧માં કોંગ્રેસમાંથી છૂટા થયા; સંસદના સભ્ય.

૨. જુઓ પુસ્તક ૨૨, પા. ૩૩૪.

એક ખોટી અને શોચનીય રજૂઆત

તંત્રીશ્રી,
યંગ હિન્ડિયા
મહાશય,

“ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યમાં હસ્તક્ષેપ” એ મથાળાથી ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીની ૨જી તારીખના આપના પત્રમાં જે તંત્રીનોંધ પ્રસિદ્ધ થઈ છે તે તરફ મધ્ય પ્રાંતની સરકારનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. સાગર જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને આ બાબતમાં પૂછતાં જાણવા મળ્યું છે કે જે માહિતીને આધારે આપે નોંધ લખી છે તેમાં ઝટ નજરે ચડે એવાં સંખ્યાબંધ ખોટાં વિધાનો છે. આ ખોટાં વિધાનોને લીધે લોકમાનસ ઘણું અસ્વસ્થ બની રહ્યું છે. તેથી મારી આપને વિનંતી છે કે નીચેનો રદિયો આપના પત્રના હવે પછીના અંકમાં મોખરાના સ્થાને છાપવા કૃપા કરશો :

૧. પંડિત અર્જુનલાલ શેઠીને ૧૯૨૧ના મેની ૧૯મી તારીખે સાગર જેલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. એમને ૧૩મી જૂનથી સૂતળી વણવાનું કામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ કામ એમણે ૧૯૨૧ના સપ્ટેમ્બરની ૨૪મી સુધી કર્યું. એ તારીખે એમને મલેરિયા (ન્યુમોનિયા નહીં) થવાથી જેલની ઈસ્પિતાલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. તેઓ લગભગ એક મહિનો ઈસ્પિતાલમાં રહ્યા તે દરમ્યાન બીમારીને લીધે ૧૧ રતલ વજન ગુમાવ્યું. એમાંથી ૭ રતલ વજન એમણે પાછું મેળવ્યું છે. ઈસ્પિતાલમાંથી છૂટ્યા તે દિવસથી તેમને સૂતળી વણવાનું ત્રીજા વર્ગનું હળવું કામ આપવામાં આવ્યું છે. એટલે હું ભારપૂર્વક કહી શકું છું કે બીમારી દરમ્યાન એમની પાસે અનાજ દળવાનું કે દોરડાં બનાવવાનું કામ કદી પણ કરાવવામાં આવ્યું નથી. “જ્યારે એમના ઉપર આ રીતે દબાણ થયું ત્યારે જ એમણે માફી લખી આપી હતી અને પોતે ભાનમાં આવ્યા કે તરત એમણે એ પાછી ખેંચી લીધી હતી” એ આરોપ સદંતર જૂઠો છે અને એને માટે હકીકતનો કોઈ આધાર નથી. સાચી વાત એ છે કે પ્રાંતિક ધારાસભામાં સરકારે ૧૯૨૧ના ઑગસ્ટની ૨જી તારીખે એવી ખાતરી આપી હતી કે જે લોકો ઉપર રાજદ્રોહ અથવા ભાષણો અથવા એવી જાતના ગુના માટે કામ ચાલી રહ્યું છે અથવા જેઓ એ કારણે કેદ ભોગવી રહ્યા છે તેઓ જે કોઈ માફીપત્ર લખી આપશે તો તે ઉપર સહાનુભૂતિથી વિચાર કરવામાં આવશે. એ ઉપરથી જેલ-સુપરિન્ટેન્ડેન્ટોને લખવામાં આવેલું કે તેમણે સરકારના આ વલણની જાણ પોતાના તાબાના રાજદ્વારી કેદીઓને કરવી. તદનુસાર આ હકીકત સાગર જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે પંડિત અર્જુનલાલ શેઠીને ૧૯૨૧ના સપ્ટેમ્બરમાં અથવા તેની અધવચ જણાવેલી. ૧૯૨૧ના નવેમ્બરની ૨જી તારીખે એમણે માફી માગવાની પોતાની ઈચ્છા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સમક્ષ મોઢેથી જણાવી. એક અઠવાડિયા પછી જ્યારે જિલ્લાના ડેપ્યુટી કમિશનર જેલમાં આ કેદીને મળવા આવ્યા ત્યારે, તેમણે આ જ વાત એમને પણ કહી. ડેપ્યુટી કમિશનરે એમને કહ્યું કે જે ખરેખર તમારે માફી માગવી હોય તો લેખી અરજી આપો. કેદીએ બીજે દિવસે એટલે કે ૧૯૨૧ના નવેમ્બરની ૧૦મી તારીખે લેખિત માફીપત્ર આપ્યું. સરકારી નિયમ મુજબ એ માફીપત્ર સ્થાનિક સરકારને મોકલી આપવામાં આવ્યું. આ કેદીએ માફીપત્ર આપ્યું છે એ વાત સુપ્રસિદ્ધ હતી એટલે એમની તબિયતમાં લોકોએ ઘણો વધારે રસ લીધો. ૧૯૨૧ના નવેમ્બરની

૨૧મીએ એમના દીકરાએ એમની મુલાકાત લીધી અને એણે માફીપત્ર પાછું ખેંચી લેવા એમને આગ્રહ કર્યો. માફીપત્ર પાછું ખેંચવા કેદીએ દીકરાની હાજરીમાં ઈચ્છા દર્શાવી એટલે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એમને કહ્યું કે જો ખરેખર તમારે એ પાછું ખેંચવું જ હોય તો લેખી અરજી આપો. બે દિવસ પછી, એટલે કે ૧૯૨૧ના નવેમ્બરની ૨૩મી તારીખે આ કેદીએ પોતાનું માફીપત્ર પાછું ખેંચવા અરજી આપી, અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એ સ્થાનિક સરકારને મોકલી આપી. હું એ હકીકત તરફ આપનું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું કે આ કેદીને ઈસ્પતાલમાંથી ૧૯૨૧ના ઓક્ટોબરની ૧૭મી તારીખે છૂટો કરવામાં આવ્યો હતો અને એનું માફીપત્ર એણે ૧૯૨૧ના નવેમ્બરની ૧૦મી તારીખે એટલે કે ઈસ્પતાલમાંથી છૂટ્યા પછી લગભગ એક મહિને આખું હતું. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે માફીપત્ર અપાવવા માટે આ કેદીને નહોતી કોઈ દવા પિવડાવવામાં આવી કે નહોતી એની સાથે કોઈ છેતરપિંડી કરવામાં આવી. એથી ઊલટું, એ માફીપત્ર પાછું ખેંચાવવા માટે એના મિત્રોને એના ઉપર નૈતિક દબાણ લાવવું પડ્યું હતું.

૨. “એને ઈંડાં અને દારૂ લેવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે”, એ આરોપ તદ્દન જૂઠો છે. હકીકત તો એ છે કે આ કેદીને આમાંની એક પણ ચીજ આપવામાં આવી નથી. પોતાને ઈંડાં આપવામાં આવે એ માટે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને એણે અરજી કરી હતી અને પોતાનાં સગાંને પણ એ વિષે લખ્યું હતું. એમને તો એણે એમ કહેલું કે પોતાને નાત-બહાર મૂકવામાં ન આવે તે માટે આ વાત ગુપ્ત રાખવી. ૧૯૨૨ના જાન્યુઆરીની ૧૬મી તારીખે સાગરના એના મિત્રો લક્ષ્મીનારાયણ અને પન્નાલાલ એને મળવા આવેલા. એમને પણ એણે આ વાત કરી હતી. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આ કેદીની ઈંડાં માટેની માગણી મંજૂર કરી શક્યા નહોતા કેમ કે ઉચ્ચ જ્ઞાતિના હિંદુઓને આ ચીજ આપવાની મનાઈ છે.

આપનો વિશ્વાસુ
એન. આર. ચાંદોરકર
મધ્ય પ્રાંતની સરકારના
પ્રકાશન અધિકારી

પ્રકાશન અધિકારીનો પત્ર મને મળ્યો તે પહેલાં જ આ ખોટી રજૂઆતની મને જાણ થઈ હતી અને ગયા અઠવાડિયાના યંગ ઇન્ડિયામાં^૧ એની યોગ્ય નોંધ લેવામાં આવી હતી. અત્યાર સુધીમાં જે ખોટી રજૂઆતો મારા જોવામાં આવી છે તેમાં પંડિત શેઠી પ્રત્યેના વર્તાવ વિષેની ખોટી રજૂઆત ખરાબમાં ખરાબ છે. હું આશા રાખું છું કે ફરીથી કદી આવું કરવામાં નહીં આવે. પંડિત અર્જુનલાલ શેઠી સાથેના સરકારના વર્તાવ વિષેના સનસનાટીભર્યા સમાચાર ફેલાવવામાં હું નિમિત્ત બન્યો તે બદલ મને ખેદ થાય છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૯-૩-૧૯૨૨

૧. આ નોંધ ૨૩મી ફેબ્રુઆરીના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. જુઓ પુસ્તક ૨૨, પા. ૪૦૭.

૨૨. જનતાને સંદેશો^૧

[અજમેર,
માર્ચ ૯, ૧૯૨૨]

- (૧) હું પકડાઉં ત્યારે કોઈ જાતના દેખાવો ન થવા જોઈએ કે હડતાળ ન પાડવી જોઈએ.
- (૨) સામુદાયિક સવિનયભંગ ઉપાડવો ન જોઈએ અને અહિંસાનું કડક પાલન થવું જોઈએ.
- (૩) અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને દારૂનિષેધ ઉપર પૂરેપૂરું ધ્યાન અપાવું જોઈએ અને ખાદીના ઉપયોગને ઉત્તેજન અપાવું જોઈએ.
- (૪) મારા પકડાયા પછી દોરવાણી માટે લોકો હકીમ અજમલખાન ઉપર આધાર રાખે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

સર્વલાઇટ, ૧૯-૩-૧૯૨૨

૨૩. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર

અજમેર,
ગુરુવાર [માર્ચ ૯, ૧૯૨૨]

ચિ. મહાદેવ,^૨

છોટાણી મિયાંનો^૩ બોલાવ્યો એક દિવસને સારુ અહીં આવ્યો છું. પાછો આજે રાતે જઈશ. શ્વેબ અને પરસરામ સાથે છે.

તમારો કાગળ મળ્યો. મને દુઃખ થયું એવું દુર્ગાએ^૪ શાથી માન્યું એ હું જાણતો નથી. તમે કાગળો લખ્યા એ ઠીક જ કર્યું. તમે તમારા વિચારો ન બતાવો તો મને જરૂર દુઃખ થાય. તમે તમારા વિચારો ન બતાવો તો મારાથી તે સુધારી ન શકાય અને તમારા વિચારોમાંથી મારે સુધારવું હોય તો હું સુધારી ન શકું. દુર્ગા, મથુરાદાસ કે જોણે તમને કહ્યું તેણે ભૂલ કરી છે. એટલું ખરું કે જોણીને^૫ એવી ભાંગતોડ કરવાનો અધિકાર નથી. તેમાંયે દુઃખ તો ન જ હોય. તમને બધાને જેવા છો તેવા હું જેવા માગું છું. તમે જેવા થવા ઇચ્છો તેવા નહીં. કેમ કે હું પણ તમારી બધાની પાસે જેવો છું તેવો દેખાવા ઇચ્છું છું. તેથી વધારે થવાની મને ઘણીયે હોંશ થાય. પણ છું તેવો ન દેખાઉં તો થવા માગું છું તેવો ન થાઉં.

૧. ગાંધીજી ૯મી માર્ચે અજમેરમાં અખદુલ ખારીને મળ્યા હતા અને તેમને આ જનતાનેગ સંદેશો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે આપ્યો હતો. તે લખનારથી ૧૫મી માર્ચે અખખારોને મોકલી આપવામાં આવ્યો હતો. ગાંધીજી ૧૦મી માર્ચે પકડાયા હતા.

૨. મહાદેવ દેસાઈ (૧૮૯૨-૧૯૪૨); ૨૫ વરસ સુધી ગાંધીજીના મંત્રી.

૩. મિયાં મહમદ હાજી જન મહમદ છોટાણી; મુંબઈના રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ નેતા. એમણે ગાંધીજીને મુસ્લિમ હલેમાઓની પરિષદમાં હાજર રહેવા આમંત્રણ આપ્યું હતું.

૪. મહાદેવભાઈનાં પત્ની.

૫. આ વખતે મહાદેવ દેસાઈ ઇન્ડિપેન્ડન્ટમાં એમણે લખેલા લેખોને કારણે અલ્લાહાબાદ નજીક આવેલી નૈની જલમાં સબ ભોગવી રહ્યા હતા.

એટલે તમારે ક્ષમા માગવા જેવું કંઈ જ હતું નહીં.

બધા કાગળો આવ્યા વિચાર્યા પછી હું મારા બધા વિચારો પર વધારે કામ થયો છું. દિલ્હીમાં ભાષા બદલી મેં મારી સમાધાનીની પ્રકૃતિ સિદ્ધ કરી છે. યંગ ઇન્ડિયામાં મારા અંગત વિચારો બતાવી મારી મક્કમતા ને સ્વતંત્રતા હું જાહેર કરી રહ્યો છું. ચૌરીચૌરાએ આપણને દાવાનળમાંથી ઉગાર્યા છે ને સ્વરાજ કેટલાયે યોજન નજીક આણી મૂક્યું છે એ તમે નિશ્ચયપૂર્વક જાણજો. પેલું તો ઝાંઝવાના પાણી સમાન હતું. સાધન અને સાધ્યની વચ્ચે એટલો નિકટ સંબંધ છે કે કયું વધારે અગત્યનું છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અથવા સાધન શરીર છે, સાધ્ય આત્મા છે. સાધ્ય અદૃશ્ય છે, સાધન દૃશ્ય છે એ પરમ સત્ય બતાવવાની લહેર તો હવે જ આવવાની છે. સુધન્વા જેમ ઊકળતા તેલના પેણામાં નાચી રહ્યો હતો તેમ હું મારી આસપાસ સળગી રહેલ અગ્નિમાં અત્યાનંદ ભોગવી રહ્યો છું. અહિંસાનું સ્વરૂપ હવે જ પ્રગટ થઈ શકશે.

તમારે જે લખવું હોય તે લખ્યા કરવું. જરા પણ ક્ષોભ ન રાખવો. તમારા વાતાવરણને શુદ્ધ કર્યા કરજો. ઉર્દૂ કલમ તમારી પૂરી તેજસ્વી થાઓ એ ઈચ્છું છું. તમારો બહાર ખપ છે છતાં તમે તમારી જેલ પૂરી કરી શકો એ જ હું ઈચ્છું છું.

બહારની દુનિયામાં શું થાય છે તેને વિષે તમારે વાળ સરખો ઊભો ન થવા દેવો. અમેરિકામાં ઘણા દુઃખી છે તેનું આપણે શું કરીએ? તેમ જ તમારે જેલની બહાર.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૭૯૮૧

૨૪. હજારીબાગ જેલમાં

[માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૨ કે તે પહેલાં]^૧

તંત્રીશ્રી,

યંગ ઇન્ડિયા

મહાશય,

બક્સર સેન્ટ્રલ જેલમાંથી અહીં લાવવામાં આવેલા રાજકીય (અસહકારી) કેદી, અને હાઈકોર્ટના વકીલ શાહ અબુતોરાબ વાઝી અહમદ બી.એ., બી.એલ.,ને જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મેજર કૂક અને સ્થાનિક સેન્ટ્રલ જેલના જેલર મિ. મેક તા. ૧૭-૨-'૨૨ને દિવસે મળવા ગયા હતા. તે વખતે ઉક્ત મોલવી સાહેબ કુરાન પઢી રહ્યા હતા. તેમને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ઊભા થવા કહ્યું પરંતુ તેઓ કુરાન પઢવામાં મશગૂલ હોવાથી ઊભા થઈ શક્યા નહીં, અને હાથ ઊંચો કરીને થોભી જવા નિશાની કરી. એટલે જેલર અંગ્રેજીમાં કંઈક બરાડયો, કુરાનને લાત મારી અને મોલવી સાહેબને બળજબરીથી ઊંચા કર્યા, હયમચાવ્યા અને એમની પાસેથી કુરાન લઈ લીધું. આથી જેલના બીજા રાજદ્વારી કેદીઓમાં ભારે સનસનાટી અને

૧. આ અને આ પછીનો લેખ ગાંધીજીએ ૧૦મી માર્ચે પોતાની ઘરપકડ થઈ તે પહેલાં છાપવા માટે પ્રેસમાં હોવો જોઈએ.

બેચેની ફેલાઈ અને તેમણે કંઈક વાંધો પણ ઉઠાવ્યો. આ બધા બનાવો વિષે સાંભળીને આ શહેરના લોકો ખૂબ જ ચોંકી ઊઠ્યા છે અને તેમને જબરો આઘાત લાગ્યો છે. તે એટલે સુધી કે ગયા શુક્રવારે અહીંના મુસલમાનોએ મસ્જિદમાં એક સભા ભરી હતી અને તેમાં, જેલરે કુરાનને લાત મારીને તથા મોલવી સાહેબ જ્યારે ધાર્મિક સ્વાધ્યાયમાં લીન હતા ત્યારે તેમની સાથે પાશવી વર્તાવ કરીને જે ધર્મવિરોધી કાર્ય કર્યું હતું તેની સામે વિરોધ જાહેર કર્યો હતો.

તા. ૧૮-૨-'૨૨ને દિવસે હજારીબાગના ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ મિ. એ. ડબ્લ્યુ. જૈન્સ, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને જેલરને લઈને જેલની ઈસ્પિતાલમાં ગયા અને ત્યાં તેમણે મોલવી સાહેબ, અસહકારી રાજદ્વારી કેદી બાબુ રામનારાયણ સિંઘ બી.એલ., કેદીઓ બાબુ ચિત્તરંજન ગુડા ઠાકુરતા અને મોલવી મહમદ ફસીઉદ્દીનને પૂછપરછ કરી અને જેલરે કુરાનને લાત મારી હતી એ હકીકતનું તે બધાએ સમર્થન કર્યું. તે પછી દાક્તર, બાબુ અને હેડ-વોર્ડરની પૂછપરછ થઈ અને તેમણે અમે કશું જાણતા નથી એમ કહ્યું. ત્યાર બાદ મોલવી સાહેબ અબુતોરાબ બી.એલ., બાબુ ચિત્તરંજન ગુડા ઠાકુરતા અને મહમદ ફસીઉદ્દીન એ દરેકને ૧૫ ફટકા મારવાનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે હુકમ કર્યો અને તેમને ફટકા મારવાની જગાએ લઈ જવામાં આવ્યા અને મોલવી સાહેબ અબુતોરાબ બી.એલ.ને ત્રિકોણિયા થાંભલા સાથે બાંધવામાં આવ્યા. એવામાં ડી. મે. મિ. વાર્ડે જૈન્સે પોતાના ઓર્ડરલીની પૂછપરછ કરી નહોતી એટલે થોભી જવા જણાવ્યું. પછી ઓર્ડરલી વોર્ડર રામસાગર રામની પૂછપરછ કરવામાં આવી. જેલરે કુરાનને લાત મારી હતી એ હકીકતને તેણે પૂરેપૂરી પુષ્ટિ આપી એટલે ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટે ફટકા મારવાનું બંધ રાખ્યું.

તા. ૨૩-૨-'૨૨ને દિવસે હજારીબાગના ડેપ્યુટી કમિશનર સેન્ટ્રલ જેલમાં ગયા અને પેલા વોર્ડરને બરતરફ કર્યો.

હજારીબાગ,
૨૭-૨-'૨૨

હું છું વગેરે,
રામેશ્વરપ્રસાદ
મંત્રી,
જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિ

પત્રલેખકે કરેલું નિવેદન સાચું હોય તો તે બતાવે છે કે લોકોની અત્યંત મહત્ત્વની ધાર્મિક લાગણીઓની પણ શોચનીય અવહેલના થઈ રહી છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૬-૩-૧૯૨૨

૨૫. મારી નોંધ

[માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૨ કે તે પહેલાં]

નાસીપાસી

સવિનયભંગના બંધ રહેવાથી ખૂબ નાસીપાસી થયેલી જોવામાં આવે છે. એના બે અર્થ હોઈ શકે છે. એક તો એ કે લોકો તાત્કાલિક સ્વરાજની આશા રાખતા હતા તે ભાંગી પડી અને બીજા એ કે લોકો શાંતિઅશાંતિને વિષે બેદરકાર હતા.

પહેલું કારણ બરોબર હોય તો સ્વરાજનો અર્થ જ નથી સમજાયો. સ્વરાજ એ તો આપણે પોતે અનુભવવાની સ્થિતિ છે. તે આપણે બળે મેળવવાનું છે. જો એ બરોબર હોય તો નાસીપાસ થવાનું કારણ રહેતું જ નથી. સ્વરાજ આપણા પ્રયત્નમાં જ રહેલું છે. એ એક પ્રયત્ન ન મળે તો બીજી વાર, ત્રીજી વાર તે અનેક વાર કરીએ. જેમ પ્રયત્ન કરતા જઈએ તેમ વધતા જ જઈએ. સવા વર્ષથી આમ જ મહેનત કરી છે એ કંઈ વ્યર્થ ગઈ છે?

નાસીપાસ એ થાય કે જેને પોતાની દિશા નથી સૂઝતી. જો આપણે જાણતા હોઈએ કે શાંતિને માર્ગે જ સ્વરાજ છે તે આપણને ખબર પડે કે જ્યાં શાંતિ માની હતી ત્યાં તો અશાંતિ નીવડી તો આપણને સ્પષ્ટ જણાવું જોઈએ કે સવિનયભંગ રોકવામાં જ આપણી પ્રગતિ છે. રસ્તો સાફ માનીને ચાલનારું લશ્કર ખાઈ વચ્ચે આવતાં તેમાં ભૂસકો મારી મરી પડે તેમાં તેની પ્રગતિ કે તે એ ખોટો રસ્તો મેલી ખરો શોધે અથવા ખાઈ ઉપર પુલ બાંધવા રોકાઈ જાય તેમાં તેની પ્રગતિ રહેલી છે? ખાઈની પાસે ઊભેલું લશ્કર નાસીપાસ થઈ પોતાનાં આંસુથી ખાઈને ભીંજવી મૂકે એ લશ્કરને વિષે ઈતિહાસ શું કહે?

અસહકારની આણસમજ

એમ નાસીપાસ થવું એ અસહકારને ન સમજ્યા બરોબર છે. જ્યારથી અસહકાર આદર્યો ત્યારથી સ્વરાજનું ખાતમુહૂર્ત થયું. સરદારની સલામી છોડનાર ગુલામ તે જ દહાડાથી છૂટો નથી થયો? ભલે સરદાર તેને પાટુ મારે, ગાળ ભાંડે, ફાંસી ચડાવે. ગુલામે સલામી છોડી છે. તેને પોતાની પરતંત્રતાનું ભાન થયું છે. સરદાર તેની સ્વતંત્રતા કબૂલ ન કરે તેથી ગુલામને શું? જેમ સરદાર સામે થાય તેમ તેમ ગુલામનું બળ વધે છે, કેમ કે સરદારના વિરોધથી ગુલામની કસોટી થાય છે.

જ્યાં સુધી આપણો નિશ્ચય કાયમ છે કે આપણે પંજાબનો ન્યાય લેવો છે, આપણે ખિલાફતનો જામ રૂઝવવો છે તે સ્વરાજ લેવું છે, તે ન મળે ત્યાં લગી આપણે અસહકારને વળગી રહેવું છે — ત્યાં લગી આપણને નાસીપાસીનું કારણ જ ક્યાં છે?

જર્મનીની સાથે જંગ શરૂ થયો ત્યારે અંગ્રેજોએ એમ ધાર્યું હતું કે બે માસમાં લડાઈ પૂરી થશે. લોર્ડ કર્ઝને ક્રિસ્ટમસનું ખાણું બર્લિનમાં ખાવાની ઉમેદ રાખી હતી. ૧૯૧૪નો ડિસેમ્બર માસ ગયો ને ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બર સુધી લડાઈ ચાલી, તેથી શું અંગ્રેજી પ્રજા હારી? લીજ ખોયું, નામુર ખોયું, ફ્રાંસમાં લગભગ પારીસ સુધી જર્મન ફરી વળ્યા. શું ફ્રાંસે મીનો ભણ્યો? જ્યાં સુધી લડ્યા જ કરે ત્યાં સુધી લડવૈયો હાર્યો ગણાય જ કેમ? દરમ્યાન અનેક વ્યૂહો રચાય,

અભિમન્યુના કોઠા બંધાય, ઘણા ડુંગરો ખોદાય, ઘણી ખાઈઓ ઉપર પુલો બંધાય. એમ જ મનુષ્ય ઘડાય ને પ્રજા પણ ઘડાય. “શું પ્રયત્ન કરતો છતો પાછો પડ્યા કરે તે આત્મા નાશ નથી પામતો?”^૧ એવા અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમાં કૃષ્ણે અતિ પ્રેમનું સંબોધન વાપરી જવાબ આપ્યો કે “પ્રયત્નવાનની દુર્ગતિ તો થાય જ નહીં”.^૨ સંશયાત્માનો જ નાશ હોય.^૩ આપણો અસહકારને વિષે વિશ્વાસ જ ન હોય તો આપણે શરૂ કર્યું ત્યારના જ હાર્યા છીએ.

એ નાટક ન હતું

૧૯૨૦માં કલકત્તામાં જે યુદ્ધ માંડ્યું તે નાટક ન હતું.^૪ તે પ્રજાનો અડગ નિશ્ચય હતો. અમદાવાદના મજૂરોના જેવી એક ટેક હતી.^૫ પછી ભલે તેર દહાડા લાગે કે તેવીસ. ટેકીલા કંઈ ઈશ્વરની સાથે શરત કરે કે?

એક વર્ષનો અનર્થ

કોઈ તો કહે-છે, “હવે અમે અમારાં છોકરાંઓને રાષ્ટ્રીય શાળામાં શાને મોકલીએ? અમે તો એક વર્ષની આશાએ જ અમારાં છોકરાંને ઉઠાડ્યાં હતાં.” આવા વિચારના ઘણા હોય તો ભલું થયું કે એક વર્ષમાં આપણું કામ પૂરું ન થયું, નહીં તો તેમના ને હિંદના શા હાલ થાત?

જે એક વર્ષમાં આપણા હાથમાં સત્તા લઈને ન બેસી ગયા તો ક્યા ન્યાયે જે નિશાળો આપણને પાપરૂપ લાગતી હતી તે હવે આપણાં બાળકોને મોકલવા લાયક થઈ? અથવા શું મારા વચનથી ભોળવાઈને માબાપોએ પોતાનાં બાળકોને ઉઠાડી લીધેલાં? જે એમ હોય તો હું ક્ષમા માગું છું ને અવશ્ય તેવાં માબાપોને સલાહ આપીશ કે તેઓ પોતાનાં બાળકોને સરકારી શાળામાં મોકલે. મારે સારુ ને જેઓ અસહકારનું તત્ત્વ સમજ્યા છે તેમને સારુ તો વર્ષ લાગો કે વર્ષોનાં વર્ષો લાગો, જ્યાં સુધી સરકાર પશ્ચાત્તાપ કરી પ્રજામતને ન અનુસરે ત્યાં લગી તેની નિશાળો ત્યાં સોનામહોરો વહેંચાય તોપણ ત્યાજ્ય છે.

ડાબો કાન

કોઈ કહે છે, નિશાળોને સારુ વિદ્યાપીઠ પૈસા આપે. જે વિદ્યાપીઠે પૈસા આપવાના હોય તો વિદ્યાપીઠ ક્યાંથી લાવશે? વિદ્યાપીઠ ગુજરાતની બહારથી પૈસા લાવીને તો ગુજરાતનાં બચ્ચાંને નહીં ભણાવે? તેને પૈસા આપીએ ને પાછા લઈએ તેના કરતાં આપણે જ નિશાળ ચલાવવા જેટલા દરેક ગામમાં એકઠા કરી શુદ્ધ ગામઠી-નિશાળ ન ચલાવીએ?

સહરાનું રણ

હું તો અવશ્ય માનું છું કે આપણા રસ્તામાં આ સહરાનું રણ ઠીક જ આવ્યું છે. આપણે તવાઈશું ને ઘડાઈશું. હવે આપણને ખરાખોટાની ખબર પડશે. શૂરા કોણ ને કાયર કોણ એ

૧. ભગવદ્ગીતા, ૬-૩૮.

૨. ભગવદ્ગીતા, ૬-૪૦.

૩. ભગવદ્ગીતા, ૪-૪૦.

૪. ૧૯૨૦માં સપ્ટેમ્બરમાં કલકત્તામાં ભરાયેલી કોંગ્રેસની ખાસ બેઠકમાં અસહકારનો ઠરાવ પસાર થયો હતો.

૫. ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૮માં; જુઓ પુસ્તક ૧૪.

આપણે હવે જાણશું. સમજીને આવેલા કોણ ને સમજ્યા વગર કોણ આવેલા, પાત્રો કોણ ને પ્રેક્ષક કોણ એ આપણે હવે જાણશું. આ ક્રિયાની જરૂર હતી જ.

નિશાળો એ આપણી ભારે કસોટી છે. જ્યાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચાલે છે ત્યાંના લોકોએ પોતાને જ બળે તે ચલાવવાની ટેક રાખવી ઘટે છે. મકાનો ન મળે તો ઝાડ નીચે નિશાળ માંડે, મહેતાજીને પગાર ન મળે તો અનાજની ભિક્ષા માગે, તપશ્ચર્યા કરે ને બાળકોને ભણાવે. આમ જ પ્રજા ચડશે.

ધાંધલથી ન મળે

નકરો કાયદાનો ભંગ તે તો અવિનય છે ને ધાંધલ છે. સ્વરાજ કદી ધાંધલથી મળે તો શું ધાંધલિયા રાજ્ય ચલાવશે? આપણી ગણતરી તો એવી છે કે આપણે રાજ્ય લઈશું ને ભોગવશું. સ્વરાજના કારીગરની પરીક્ષા ભાગમભાગથી નથી થવાની, પણ ચણતરકામથી થવાની છે. ચણી જાણે તે ભાંગી તો જાણે જ. પણ દરેક ભાંગનાર ચણનાર નથી હોતો. ભાંગનાર દહાડિયો કહેવાય છે, ત્યારે ચણનાર મિસ્ત્રી છે. ચણવાનું શીખ્યા પહેલાં આપણે બારડોલીમાં^૧ ભાંગવાનું શરૂ કરવા ગયા તેથી કૃપાળુ ઈશ્વરે આપણો હાથ પકડ્યો ને આપણને ભયમાંથી ઉગાર્યા.

સ્વરાજના મિસ્ત્રી

હવે આપણે ચેતવું ઘટે છે. હવે આપણે મિસ્ત્રી બનવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જો આપણે ચણતરકામનાં ખાતાં શોભાવી ન શકીએ તો આપણને સવિનયભંગનો અધિકાર નથી જ.

શાંતિ વિષે બેદરકારી

નાસીપાસનું બીજું કારણ મેં શાંતિ વિષે બેદરકારી એ સૂચવ્યું. આ તો સ્વરાજની ગેર-સમજ કરતાં પણ વધારે ભયંકર ગણાય, કારણ કે પહેલા કારણમાં તો નિદાન ન જાણવાનો જ દોષ આવ્યો છે. વૈદ્યને નિદાન વિષે શંકા હોય તો હળવી દવા આપતો જાય. પણ બીજામાં તો દવા વિષે બેદરકારી થઈ. મારા એક મિત્રને એક વૈદ્યે વિલાયતી મીઠાને બદલે જસતનાં ફૂલ આપ્યાં. દસ્તને બદલે ઊલટી શરૂ થઈ ને યોગ્ય ઈલાજ લેવાતાં મહામહેનતે અસહ્ય વેદના ભોગવ્યા પછી દરદી બચ્યો. સોમલની ખાખ ને સાકરની ભૂકી લગભગ એકસરખાં લાગે છે; સાકરને બદલે સોમલ ખાનાર દરદીના શા હાલ? ખાંડ જાણી એક મિત્રે ત્રણ ચમચી નિમક પોતાના ચાના પ્યાલામાં નાખ્યું. પછી જ્યારે તેણે પ્યાલો મોઢે માંડ્યો ત્યારનો તેનો દેખાવ કોઈ સમૂજી અખબારને સારુ ચીતરવા જેવો હતો!

ઉપરના દાખલા તો મેં અજ્ઞાની અણઘડ વૈદ્યોના આપ્યા. પણ જાણતાં છતાં સોમલની ખાખ આપે છે કે સાકરની ભૂકી તે વિષે બેદરકાર રહે તેનું શું કહેવું? શાંતિથી સ્વરાજ ન મળે એમ માનનારને સમજી શકાય, પણ શાંતિનો પ્રયોગ ચાલતો હોય તે જ વેળા અશાંતિનો પ્રયોગ ચલાવવા જેટલો જ બેદરકાર બને તે અસહ્ય છે. એવી બેદરકારી રાખનાર નથી સ્વરાજ

૧. ૧૯૨૨ના નન્યુઝ્ઝારીની રદ્દમીએ ભરાયેલી બારડોલી તાલુકા પરિષદે સવિનયભંગ આદરવાનો ગાંધીજીનો પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો હતો અને ગાંધીજીએ પોતાના ફેબ્રુઆરીની ૧લીના પત્રમાં એ વિષે વાઘસરોયને ખબર આપી હતી. પરંતુ ચૌરીચૌરામાં બનેલી દુર્ઘટનાને લીધે આ આંદોલન મોઢું રાખવાનો નિર્ણય કરવાની ગાંધીજીને ફરજ પડી હતી.

જાણતો ને નથી સાધન જાણતો. તેને સાધન એ બંધનરૂપ જ થાય છે. મારી માન્યતા છે કે બારડોલીનો કાનૂનભંગ મોકૂફ કરી આપણે ભયાનક આફતમાંથી ઊગરી ગયા છીએ. જો આપણને ખાતરી હોય કે આપણે હિંદુસ્તાનની પ્રજા ઉપર મુખ્ય ભાગે શાંતિની અસર નહીં પાડી શકીએ ને હિંદુસ્તાનના મવાલીઓ પણ આપણા વિનયને વશ નહીં થાય તો શાંતિથી સ્વરાજ મેળવવાની વાતને આપણે ભૂલી જવી એ જ ડહાપણ ગણાય. જો એમની ઉપર આપણે શાંતિથી કાબૂ ન જ મેળવી શકીએ તો આપણે સમજવું જોઈએ કે આપણે આ સરકારને શક્તિથી કદી જીતી નહીં શકીએ. જો તે આપણા પ્રેમને વશ નહીં થાય તો જરૂર સરકારની બંદૂકને વશ થઈ તેને મદદ કરશે અથવા તો તેઓ જ રાજ્યકર્તા થશે. આ બંને સ્થિતિ ત્યાજ્ય છે.

હું તો માનું છું કે મવાલી વગેરે અશાંત વર્ગ ઉપર કાબૂ મેળવવો મુશ્કેલ ભલે હોય, પણ અશક્ય નથી. આપણામાં આપણને શસ્ત્રા હોવી જોઈએ. આપણને ધીરજ હોવી જોઈએ. આપણામાં ધર્મવૃત્તિ હોવી જોઈએ.

અસહકારનાં બધાં અંગ આપણે ખીલવતા થઈ જઈએ તો આપણે શાંતિપાઠ એની મેળે શીખી શકીએ; કેમ કે તે અંગોમાં ત્રણ મોટી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ છે—ખાદી, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ ને બધી કોમોની એકતા. કોઈના સ્વપ્નામાં પણ એવો ખ્યાલ આવી શકે છે કે હિંદુ-મુસલમાન બંને શાંતિને પૂરી ન ઓળખે ત્યાં સુધી ખરેખર એકદિલ થઈ શકે? જો એ બેઉ પરસ્પર સહાયને સારુ શાંતિ રાખી શકે તો બંને મળીને હિંદુસ્તાનના મવાલી ઈત્યાદિને પણ પ્રેમથી જીતી શકે. તેઓ એમ માને છે કે મવાલી પર પ્રેમથી કાબૂ ન મેળવી શકાય. તેઓ હિંદુ-મુસલમાનની શુદ્ધ મિત્રતાને ન જ માની શકે. જો એ બે મોટી કોમ અરસપરસના પ્રેમને વશ ન થાય તો હું ભવિષ્ય ભાખું છું કે એ બંનેને એક વખતે પેટ ભરીને લડયે જ છૂટકો છે, ને લડીને જ્યારે બંનેના ગર્વ ઊતરે ત્યારે એ બંને ત્રીજાને હરાવે. બન્ને લડતાં જો એક હારે તો તેને નસીબે ગુલામી જ રહેલી છે. આ વિચારોમાંથી બધી ચાવીઓ આપણને મળી રહે તેમ છે.

હિંદુમુસલમાનનું આટલી મોટી સંખ્યામાં હિંદુસ્તાનમાં મળવું, તેઓનું ત્રીજી સત્તાના ગુલામ બનવું, બંનેનું જાગ્રત થવું એ બધામાં જ અર્થ રહ્યો છે તે સમજવો હોય તે સમજે. હું તો તેમાં ક્ષણે ક્ષણે ઈશ્વરી આદેશ જોઉં છું. શાંતિમાં તેઓનો જય છે, અશાંતિમાં ક્ષય છે.

ખાદીપ્રચાર

ભાઈ રામજી હંસરાજ અમરેલીથી લખતાં જણાવે છે કે “એક સમય એવો હતો કે હાથે કાંતેલા સૂતરની ખાદી નહોતી મળતી. હવે સમય એવો આવ્યો છે કે ખાદીનું ભંડોળ મોટું છે પણ પહેરનાર મળતા નથી. વળી સૌથી વધારે દુઃખદ વાત એ છે કે કાંતનારી બહેનો, પૂણી બનાવનાર પીંજરા ને હાથે કાંતેલું વણનારા પોતે ખાદી પહેરતા નથી.”

આવી સ્થિતિ હોવા છતાં આપણને સ્વરાજ જોઈએ તે ક્યાંથી મળે? કાઠિયાવાડ જેવા મુલકમાં ખાદી પહેરનારા ન મળે એ કેવું ગણાય? મેં બનાવેલી રોટલી હું ન ખાતાં વેચું ને બજારની રોટલી લાવી હું ખાઉં એના જેવો ઊલટો ન્યાય કયો હોઈ શકે? મારા કસબની કિંમત મારી પાસે જ નહીં?

કાઠિયાવાડી સેવકો શું કરી રહ્યા હશે? તેઓને માટે આ એક જ સવાલ બસ નથી? ખાદી પેદા કરવી ને પહેરવી. બીજી ધાંધલને છોડશે તો બધું એની મેળે સીધું થઈ જશે. ૨૬ લાખની વસ્તી દર વર્ષે દસ રૂપિયા જેટલું કાંતવા પીંજવા વણવાનું કામ કરે તોયે બે કરોડ સાઠ લાખ

રૂપિયાનું કામ થયું. આ કામ દહાડાના જણ દીઠ બે પૈસાથી ઓછું થાય છે. પણ જેમ ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય તેમ બબ્બે પૈસાનો વધારો દરેક જણની કમાણીમાં થાય તેનું પરિણામ કેવું આવે એ તો અનુભવે જણાય. એક પૈસાનું પોસ્ટકાર્ડ, મીઠાના એક રૂપિયા ઉપર ધારો કે બે પાઈનો કર, રેલની મુસાફરીમાં માઈલ દીઠ ત્રણ કે ચાર પાઈ ભાડું—આમાંથી સરકારનું પોસ્ટખાતું નફો કરે છે ને પોસ્ટમાસ્તર જનરલને હજારોનો વાર્ષિક પગાર મળે છે. મીઠાના કરમાં કરોડોની કમાણી થાય છે ને રેલની માઈલની પાઈઓમાંથી રેલવે કંપની લાખો કમાય છે.

એ જ જાતની ગણતરી ખાદીને વિષે છે. તફાવત એટલો કે સરકાર પાઈ પાઈનો કર લઈ આપણી ઉપર હકૂમત ચલાવે છે ને વાર્ષિકરોયને રૂપિયા ૨૦,૦૦૦નો દર માસે પગાર મળે છે, રેલની કમાણીમાંથી પરદેશીઓને મોટું વ્યાજ મળે છે; ખાદીની આમદાની તે ગરીબોનાં ઘરમાં રહી તેમને તેજસ્વી બનાવે છે. આવા સહજધર્મનું અલ્પ પાલન અનેક દુઃખોનો નાશ કરે તેમ છે.

જ્યાં જ્યાં ખાદીનો ભરાવો છે ત્યાં ત્યાં તેનો ઉપાડ તુરત કરી નાખવાની મારી સૌને ભલામણ છે. જ્યાં નથી પેદા થતી ત્યાં પેદા કરતા થઈ જવું જોઈએ. અમરેલીના લોકો એક એક પહેરણ જેટલી ખાદી અમરેલી કાર્યાલય પાસેથી લઈ લે તોપણ તેની બધી ખાદી વેચાઈ જાય એમ હું માનું છું.

ખાદીના ઉપયોગ ક્યાં ઓછા છે? ખાદીના ટુવાલ થાય, ખાદીની ખોળ થાય, ખાદીના ઓછાડ થાય, ચોક્કાળ થાય, ખાદીનાં દફતર થાય, તેની ઝોળી થાય, ઘોડિયામાં ખાદી વપરાય, ખાદીની જાજમ થાય. ખાદીનો ઉપાડ નથી થતો એવું જ્યારે હું સાંભળું ત્યારે ઘીને મેલી ચરબી લેવા જનારનો દાખલો મને યાદ આવે. હિંદુસ્તાનમાં જે ઘીનો ખપ બંધ થાય તો ખાદીનો થવો જોઈએ. ખાદીનો ઉપયોગ ચલણી નાણાં જેવો ન થાય ત્યાં લગી સ્વરાજનો અર્થ જ આપણે સમજતા નથી એમ કહેવાય.

કપાસની મોસમ

આ કપાસની મોસમ ચાલે છે. તેથી એક વાંચનાર યાદ આપે છે કે દરેક જણે—મુખ્યત્વે ખેડૂતે પોતાના ઉપયોગજોગો કપાસ તો સંઘરી જ લેવો જોઈએ; બીજાઓએ ખરીદી લેવો જોઈએ. જણદીઠ ચાર શેર કપાસ ઓછામાં ઓછો ગણવો જોઈએ. તેનું દરેકે યા તો સૂતર કાંતી નાખવું અથવા કંતાવી લેવું એ સંગ્રહ કરવાનો સારામાં સારો રસ્તો છે. શ્રીમંત લોકો હોશિયાર બાઈઓને રોકી પોતાને જોઈએ તેવું ઝીણું ને વળદાર સૂતર કંતાવી શકે છે. આમ વળી પાછી પોતાના જ કાંતનાર વણનાર રાખવાની પુરાણી પ્રથા શરૂ કરી શકાય તેમ છે.

લવાદ - પંચાયત

ગુજરાતમાં પંચાયત અને લવાદનો રિવાજ હજુ ચાલુ નથી થયો. પંચો ને લવાદ મારફતે આપણા કનિયાનો ચુકાદો કરાવવાથી થતા ફાયદાનું આપણે ભાન જ ભૂલી ગયા છીએ, કેમ જાણે કેવળ અજ્ઞાણ્યા માણસની મારફતે પૈસા ખરચીને લઈએ ત્યારે જ ન્યાય મળતો હોય નહીં! ન્યાય એમ વેચાતો મળે જ નહીં; વેચાય અન્યાય. પંચની પાસે કે લવાદની પાસે ધૂર્તતા ન ચાલે, ખોટા સાક્ષી ન ચાલે. પંચ પક્ષકારોના કનિયાની પતાવટ કરે ને બંનેને એકઠા કરે. કોરટોની મારફતે દુશ્મની વધે, પંચની મારફતે ઘટે. આજકાલ સારા પંચના અભાવે લોકો અદાલતોમાં જવા લલચાય છે એ ખરું છે. અને જેને કનિયો જ વહાલો છે એ તો પંચ

આગળ જાય જ શાને? પણ જે દરેક ગામમાં લોકો મહેનત કરે તો પંચાયતથી ને લવાદથી ફેસલા લેવાના રિવાજનો પુનરુદ્ધાર થાય.

કેસરની અપવિત્રતા

મને આજ લગી ખબર ન હતી કે જે કેસરનો ઉપયોગ પૂજામાં ને પકવાનોમાં કરવામાં આવે છે તે બહારથી આવે છે ને તેમાં ચરબીનો ભેગ હોય છે. રા. મૂળચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ લખે છે^૧ કે :

આવી દયામાણી સ્થિતિમાં કેસરનો પૂજામાં કે પકવાનમાં ઉપયોગ કરવો એ તો પુણ્યને નામે પાપ વહોરવા બરોબર છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૨-૩-૧૯૨૨

૨૬. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર

સાબરમતી,

[માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૨ કે તે પહેલાં]

ચિ. દેવદાસ,

તમારી સાથેનો વિયોગ દિવસે દિવસે તમે કઠણ કરી મેલો છો. મારી ઈચ્છા વિરુદ્ધ પણ તમારાથી વિખૂટા થવું સાલે છે. છતાં વિયોગ જ આવે સમયે યોગ્ય છે. તમને ભલામણ કરવાની કરી દીધી છે. તમે હવે કેવળ નિર્દોષપણે જેલમાં પહોંચી જાઓ એ જ સારું છે. એટલે ક્યાંય બચવાનો વિચાર કર્યા વિના જે જોખમો હોય તેમાં પડજો. અને ક્યાંય હુલ્લડ થાય તો તે ઠારવા તમે તો શરીરનો ઘડીબર પણ વિચાર કર્યા વિના પહોંચી વળો એવી હિંમત તમારામાં હો એમ ઈચ્છું ને આશીર્વાદ આપું છું.

રામદાસ^૨ હજુ નથી આવ્યો. આજે એકાએક પ્રભુદાસ^૩ વિનોબાના^૪ લખવા પરથી ચડી આવ્યો છે. છગનલાલ^૫ આવી ગયા છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૭૮૪૮

૧. આ પત્ર અહીં આપ્યો નથી. એમાં એવું લખ્યું હતું કે કેસર મુખ્યત્વે રપેનથી મંગાવવામાં આવે છે અને તેમાં લોહી અને ચરબીનો ભેગ હોય છે.

૨. ગાંધીજીના ત્રીજા પુત્ર.

૩. છગનલાલ ગાંધીના પુત્ર.

૪. વિનોબા ભાવે, ભૂદાન નેતા; જુઓ પુસ્તક ૧૪, પા. ૧૬૧.

૫. છગનલાલ ગાંધી, ગાંધીજીના ભત્રીજા અને સહકાર્યકર; ૧૯૦૮ પછી ઇન્ડિયન ઓપીનિયનના ગુજરાતી વિભાગના સંપાદક.

૨૭. મુંબઈના કોંગ્રેસ કાર્યાલયને તાર

અમદાવાદ,
માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૨

વાતાવરણ^૧ અનુકૂળ હશે તો રવિવારે બારડોલી જઈશ.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

સેવન મન્થસ વિથ મહાત્મા ગાંધી, પા. ૨૫૯

૨૮. જમનાલાલ બજાજને તાર

અમદાવાદ,
માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૨

પકડાવાની અફવા જોરમાં. જે ત્યાં જરૂર ન હોય તો તમારે અને રામદાસે અહીં આવી જવું.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

સેવન મન્થસ વિથ મહાત્મા ગાંધી, પા. ૨૫૮

૨૯. મગનલાલ ગાંધીને પત્ર

શુક્રવાર [માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૨]^૨

ચિ. મગનલાલ,

હમણાં જ અજમેરથી આવ્યો છું. આજે જ પકડાવાની વકી છે. જગન્નાથ હવે છૂટા થયા છે. તેને જલગાંવ મોકલવાનો વિચાર છે. દાસ્તાને એ જ કામને સારુ આવેલ છે. એક માણસ આપીએ તો ત્યાંનું કામ ચાલે. જે તમે તેમાં કંઈ અડચણ ન માનતા હો તો મને તાર કરજો. જે હું છૂટો હોઈશ તો રવિવારે સવારે પહોંચીશ. સુરેન્દ્રનો કાગળ છે. નોખો જવાબ નથી લખતો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબ્લ્યુ. પલ્ટટ, શ્રીમતી રાધાબહેન ચૌધરીના સૌજન્યથી

૧. ગાંધીજીએ ઘણું કરીને “રાજકીય વાતાવરણ”ની વાત કરી છે.

૨. આ તારીખે ગાંધીજી અજમેરથી અમદાવાદ પહોંચ્યા હતા.

૩૦. પૉલ રિશારને પત્ર^૧

સત્યાગ્રહ આશ્રમ,
સાબરમતી,
માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૨

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો છે.

જે હું મુક્ત હોઈશ તો બારડોલી જતાં રવિવારે સવારે હું સુરતમાં હોવાની ધારણા રાખું છું. તમે તે દિવસે જરૂર બારડોલી પધારશો. તમારી સાથે હું લંબાણથી વાત કરવા માગું છું. તમારું નિવેદન હું પ્રસિદ્ધ કરું છું.^૨

તમારો સહૃદયી

શ્રી પૉલ રિશાર
ભારતીય બંગલો
અઠવા લાઈન્સ
સુરત

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૭૯૮૨ તથા જી. એન. ૮૬૯

૩૧. નૃ. ચિ. કેળકરને પત્ર

સત્યાગ્રહ આશ્રમ,
સાબરમતી,
માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૨

પ્રિય શ્રી કેળકર,

તમારો પત્ર મળ્યો છે.

તમે જાણો છો કે મારી ધરપકડ થવાની અફવાઓ જોરદાર છે, પરંતુ જે હું મુક્ત હોઈશ તો તમે તૈયાર હશો કે તરત હું મુંબઈ જરૂર આવી જઈશ. પણ જે મને જરૂરી અને પૂરતો આરામ મળી જશે તો મને લાગે છે કે આ ચળવળને આગળ ધપાવવા તમે તમારાથી બનતું બધું જ કરી છૂટશો. “જે હું પકડાઉ તો” એ નામના યંગ ઇન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મારા લેખમાં મેં જે કંઈ કહ્યું છે તેના કરતાં વિશેષ મારે ખરેખર કંઈ જ કહેવાનું નથી. ગઈ કાલે હું

૧. આ પત્ર ઉપર પણ આ પહેલાંના પત્રની માફક ગાંધીજીની સહી નહોતી. અને તે એમના પકડાતાં પહેલાં ૧૦મી માર્ચની રાતે કૃષ્ણદાસને લખાવ્યો હતો. ૧૨મી માર્ચે એ પત્ર પૉલ રિશારને સ્વાના કરવામાં આવ્યો હતો.

૨. આ નિવેદન “હિઝ સૉરો ઇઝ માય સૉરો” (એમનું દુઃખ એ મારું દુઃખ છે) એ મથાળાથી યંગ ઇન્ડિયાના ૧૬-૩-૧૯૨૨ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. પૉલ રિશારે લોકમાન્ય ટિળકની મુલાકાત લીધી હતી. તે વિષે એક લેખ ગાંધીજીએ યંગ ઇન્ડિયા, ૨૩-૨-૧૯૨૨ના અંકમાં લખ્યો હતો. તેનો આ પ્રત્યુત્તર હતો.

અજમેર હતો અને ખિલાફત વિષે મેં કેટલીક સલાહ આપી છે તે હું બનતા સુધી નોંધી રાખીશ, અને નહીં તો શ્રી છોટાણી અને બીજાઓ પાસેથી તમને તે જાણવા મળશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત નૃ. ચિ. કેળકર

પૂના

[મૂળ અંગ્રેજી]

ટાઈપ કરેલી ઓફિસ પ્રતની નકલની છબી પરથી : એસ. એન. ૭૯૮૪

૩૨. ગોપાલ મેનનને પત્ર

સત્યાગ્રહ આશ્રમ,

સાબરમતી,

માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૨

પ્રિય ગોપાલ મેનન,

બેશક, તમારા મક્કમ વિચારો મને બરાબર યાદ છે.

તમારા સાહસને હું સંપૂર્ણ સફળતા ઈચ્છું છું. ગળાબૂડ કામની વચ્ચેથી પણ હિંદુઓ અને મોપલાઓ બંનેને હું આટલો જ સંદેશો^૧ મોકલી શકું છું કે તેઓ ગઈગુજરી મનમાં ઘોળ્યા ન કરવાની પોતાની ભાવિ જવાબદારી સમજે. તમારા છાપા દ્વારા મોપલાઓ સુધી અને જે વર્ગના હિંદુઓ સુધી તમે પહોંચવા માગો છો તેમના સુધી કેવી રીતે પહોંચવું એ તો હું કહી શકતો નથી, પરંતુ હું એટલું જાણું છું કે હિંદુઓએ કાયરતા છોડવી જોઈએ અને મોપલાઓએ કૂરતા છોડવી જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો દરેક પક્ષે સાચા અર્થમાં ધાર્મિક બનવું જોઈએ. શાઓ પ્રમાણે હિંદુ ધર્મ કંઈ કાયરોનો ધર્મ નથી. એ જ રીતે ઈસ્લામ પણ કંઈ કૂર લોકોનો ધર્મ નથી. થોડાક પસંદ કરાયેલા હિંદુઓ અને મુસલમાનો પૂરેપૂરો સંપ રાખીને તથા પોતાના કાર્યમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખીને કામ કરતા રહે એ એક જ રીતે તમારી સમક્ષ જે ભયાનક સમસ્યા છે તેનો ઉકેલ લાવી શકાય. શરૂઆતને તબક્કે કંઈ પરિણામ ન દેખાય તો તેમણે હતાશ ન થવું, અને જે તમે તમારા વાચકોમાંથી આવાં સ્ત્રીપુરુષો સારી સંખ્યામાં એકઠાં કરી શકો તો તમારા પત્રે એક ઉમદા ઉદ્દેશ પાર પાડવો ગણાશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એન. ગોપાલ મેનન

તંત્રી, નવીન કેરલમ્

૬, વેલ્લાલ સ્ટ્રીટ, વેપરી

મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

સેવન મન્થસ વિથ મહાત્મા ગાંધી, પા. ૨૬૦

૧. મેનને કાલિકટથી નવીન કેરલમ્ નામનું એક નવું છાપું શરૂ કર્યું હતું. તેને માટે આ સંદેશો હતો અને તે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો.

૩૩. ડૉ. ભગવાનદાસને પત્ર

સત્યાગ્રહ આશ્રમ,
સાબરમતી,
માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૨

પ્રિય બાબુ ભગવાનદાસ,^૧

વિઝાગાપટ્ટમથી લખેલો તમારો પત્ર મળતાં ઘણો આનંદ થયો.

તમારા ભાઈના સમાચાર જાણી દિલગીરી થઈ. કહેવાય છે કે મારી ગિરફતારી હાથવેંતમાં છે. આ પત્ર હું રાત્રે લખાવી રહ્યો છું. પણ જો હું પકડાઈશ નહીં તો હું તમને વચન આપું છું કે તમારી પત્રિકા^૨ વિષે લખવાનો મારો વિચાર છે. એવું એક પણ અઠવાડિયું નથી ગયું જ્યારે મેં એના વિષે વિચાર ન કર્યો હોય. છતાં તમે જોશો કે યંગ ઇન્ડિયાનું કદ બેવડું કરવા છતાં એના કોઈ પણ અંકમાં મેં એક પણ લીટી એવી નથી મૂકી જે તે અંકમાં આપવાની જરૂર ન હોય. તાત્કાલિક ધ્યાન આપવું પડે એવી એટલી બધી ઘટનાઓ બને છે કે તમારી યોજનાનો વિચાર કરવાનું મારે મુલતવી રાખવું પડ્યું છે. એનો અર્થ એવો નથી કે આ બાબત હું અનિશ્ચિત મુદત સુધી લંબાવવા માગું છું. તમે ઉદાર થઈને મને ઠીક ઠીક લાંબો સમય આપ્યો છે. તમારી ઉદારતાનો હું દુરુપયોગ નહીં કરું. મારે જોઈતો અને પૂરતો આરામ જો મને મળી જાય, અને મારી ધરપકડ પછી જો યંગ ઇન્ડિયાને જીવનું રહેવા દેવામાં આવે તો હું ઈચ્છું છું કે આ વિષયની ચર્ચા તમે પોતે જ યંગ ઇન્ડિયામાં શરૂ કરો.

તમારો સહૃદયી

બાબુ ભગવાનદાસ

સેવાશ્રમ

સિંગરા [બનારસ]

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોક્લિમ પરથી : એસ. એન. ૭૯૮૬

૧. ૧૮૬૯-૧૯૫૯; લેખક, થિયોસોફિસ્ટ અને એની બેસંટના સહકાર્યકર; બનારસની કાશી વિદ્યાપીઠના આચાર્ય.

૨. આ પત્રિકા સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યા અને સ્વરાજ્યમાં કઈ કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય તે વિષે હતી. આ વિષય અંગે ડૉ. ભગવાનદાસે ગાંધીજી સાથે અનેક વાર પત્રવ્યવહાર કર્યો જણાય છે. ૧૯૨૪માં ગાંધીજી છૂટ્યા ત્યારે એમણે આ પ્રશ્ન ફરીથી છેડ્યો હતો. જુઓ પુસ્તક ૨૪, “ભગવાનદાસના પત્ર અંગે નોંધ”, ૮-૫-૧૯૨૪ અને તે અંગેનું પરિશિષ્ટ.

૩૪. એમ. આર. જયકરને પત્ર^૧

સત્યાગ્રહ આશ્રમ,
સાબરમતી,
માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૨

પ્રિય શ્રી જયકર,^૨

તમે [જલદી]^૩ સાજા અને સશક્ત થઈ જાઓ એવી મારી શુભેચ્છા છે.

તમારા લાંબા પત્ર^૪ બદલ હું તમારો આભારી છું, પરંતુ એના જવાબમાં સામી દલીલો કરીને હું તમને કંટાળો નહીં આપું. તમે જાણો છો કે મારું પકડાવાનું હાથવેતમાં હોવાના ખબર મળ્યા છે, પરંતુ જો હું નહીં પકડાઉં તો આપણી મુલાકાતની હું અપેક્ષા રાખીશ. એક ગેરસમજ થતી લાગે છે તે સુધારવા માટે હું એક વાત કહેવા માગું છું. કારાવાસ એ જ આપણી મુક્તિનો અસરકારક ઉપાય છે એમ હું માનું છું. મેં જે કંઈ લખ્યું છે તે ઉપરથી તમે એમ માની લો કે કોઈ પણ પ્રકારે કે સ્વરૂપે મેં મારો ઉપરનો મત બદલ્યો છે તો એથી મને દુઃખ જ થશે.

જે લોકો સરકારમાં બેઠેલા છે તેમના ઉપર આપણા સ્વાર્થત્યાગની અસર થયા વિના નહીં રહે એ શ્રદ્ધા મેં ખોઈ નથી. ખામી માત્ર એટલી છે કે જે લોકો જેલ વહોરી રહ્યા છે તે બધા જોઈએ તેવી લાયકાત ધરાવતા નથી. જેમના હૃદયમાં હિંસા ભરેલી છે તેમના કારાવાસની કંઈ પણ અસર થાય એવી આશા હું રાખતો નથી. અને મેં હાલ તુરત સવિનયભંગ બંધ રાખ્યો છે તેનું કારણ પણ એ જ છે કે સાચી અહિંસાનું વાતાવરણ ઊભું કરવું થોડેઘણે અંશે પણ શક્ય છે કે નહીં તે હું તપાસવા માગું છું. આ ઉપરથી તમને સમજાશે કે મારો હાલનો વિચાર શાસકવર્ગમાં પહેલાંના કરતાં વધારે સખતાઈ જોવામાં આવી છે તેને લીધે નહીં, પરંતુ આપણા

૧. આ પત્ર ૧૦મી માર્ચની રાત્રે લખાવવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તે ખીજે દિવસે ટાઇપ કરીને ગાંધીજીના અંગત મંત્રી કૃષ્ણદાસના નીચેના પત્ર સાથે રાખીને રવાના કર્યો હતો : “આ સાથેનો પત્ર મહાત્મા ગાંધીએ ગઈ કાલે રાત્રે, એમની ધરપકડ થયાના લગભગ દોઢ કલાક પહેલાં મને લખાવ્યો હતો. વાસ્તવમાં તે આજે વહેલી સવારે મેં ટાઇપ કર્યો હતો, એટલે એ મહાત્માજીની સહી વિના, પરંતુ એમની સૂચના અનુસાર આપને રવાના કરું છું.”

૨. ૧૮૭૩-૧૯૫૯; પ્રસિદ્ધ વકીલ અને મહારાષ્ટ્રના ઉદારમતવાદી નેતા.

૩. આ શબ્દ એમ. આર. જયકરકૃત ધ સ્ટોરી ઓફ માય લાઈફ, ૧, પા. ૫૮૫-૬ ઉપર આવેલા પાઠમાં આવે છે.

૪. આ પત્ર જયકરના ઉપરોક્ત પુસ્તકમાં પા. ૫૮૩-૫ ઉપર આવેલો છે. એની તારીખ ૭મી માર્ચ છે. તે ગાંધીજીના ૨જી માર્ચના પત્રના જવાબમાં લખાયો હતો. જુઓ પુસ્તક ૨૨. એમાં કોંગ્રેસના અસહકારના કાર્યક્રમ વિષે તથા ધારાસભા-પ્રવેશ વિષે કંઈક લંબાણથી ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. જયકરે ગાંધીજીને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી.

લોકોમાં જે અહિંસા હોવાની હું અપેક્ષા રાખતો હતો તેના કરતાં અત્યારે ઘણી ઓછી અહિંસા જેવામાં આવતાં મને જે દુઃખ થયું છે તેને લીધે ઉદ્ભવ્યો છે.^૧

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એમ. આર. જયકર

૩૯૯, ઠાકુરદ્વાર

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

સેવન મન્થસ વિથ મહાત્મા ગાંધી, પા. ૨૫૯

૩૫. આશ્રમવાસીઓને સંદેશો

અમદાવાદ,

માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૨

વિદાય થતી વખતે આશ્રમના લોકોને એમણે કહ્યું કે જેમના હૃદયમાં હિંદ માટે પ્રેમ અને ભક્તિભાવ હોય તે બધાએ દેશભરમાં બધી કોમોમાં શાંતિ અને શુભેચ્છા ફેલાવવા કાળજીનૂટ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૩-૩-૧૯૨૨

૩૬. એક વિનંતી^૨

અમદાવાદ,

માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૨

મને તમારામાં પણ^૩ પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે. એટલે હું અત્યાર સુધી જે લગનથી અને હિંમત-પૂર્વક આ કામ કરતો આવ્યો છું તેવી જ લગનથી અને હિંમતપૂર્વક તમે એ ચાલુ રાખશો એમ ઈચ્છું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૭-૩-૧૯૨૨

૧. જયકરે આનો જવાબ માર્ચની ૧૭મીએ આપ્યો હતો. તબિયત ઠીક નહીં હોવાને કારણે તેઓ ખીજે દિવસે એટલે મુકદ્દમાની સુનાવણીને દિવસે ધાર્યા પ્રમાણે ગાંધીજીને મળવા જઈ શક્યા નહોતા. ન્યૂઓ ધ સ્ટોરી ઓફ માય લાઈફ, પુસ્તક ૧, પા. ૫૮૬-૭.

૨. “નજરે જોનાર” એક વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને આ શબ્દો ગાંધીજીએ તેમને સાબરમતી જેલમાં લઈ જવાની થોડી વાર પહેલાં કહ્યા હતા. એ વ્યક્તિએ લખેલો ધરપકડનો હેવાલ હિન્દુમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

૩. આ પહેલાં, ગાંધીજીએ હસરત મોહાનીમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ વ્યક્ત કર્યો હતો.

૩૭. અદાલતમાં મુકદ્દમો અને નિવેદન

[અમદાવાદ,
માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૨]

શનિવારે બપોરે સર્વશ્રી ગાંધી અને બેંકરને^૧ મદદનીશ મેન્જિસ્ટ્રેટ મિ. બ્રાઉન સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. અદાલત શાહીબાગમાં આવેલી વિભાગીય કમિશનરની કચેરીમાં ભરવામાં આવી હતી. સરકારી વકીલ રાવ બહાદુર ગિરધરલાલે ફરિયાદ પક્ષ તરફથી કામ ચલાવ્યું હતું.

પહેલા સાક્ષી, અમદાવાદના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે, યંગ હિન્ડિયામાં પ્રગટ થયેલા ચાર લેખો સંબંધમાં ફરિયાદ દાખલ કરવા વિષેનો મુંબઈ સરકારનો અધિકારપત્ર રજૂ કર્યો હતો. આ લેખો આ પ્રમાણે હતા : (૧) તા. ૧૫મી જૂન, ૧૯૨૧, મથાળું : “બેદિલી એક સદ્ગુણ”; (૨) તા. ૨૯મી સપ્ટેમ્બર, મથાળું : “રાજદ્રોહ”; (૩) તા. ૧૫મી ડિસેમ્બર, મથાળું : “વાઈસરોયની મૂંઝવણ અને તેનો ઉકેલ”; અને (૪) તા. ૨૩મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨, મથાળું : “હુંકાર”.^૨ એમણે કહ્યું કે વોરંટ દ્વારા તારીખે અમદાવાદના જિલ્લા મેન્જિસ્ટ્રેટ કાઢ્યું હતું અને કેસ મિ. બ્રાઉનની અદાલતમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો. શ્રી ગાંધી સુરત અને અજમેર હોવાનો સંભવ હોવાથી તે દરમિયાન ત્યાંના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટોને પણ વોરંટો મોકલી આપવામાં આવ્યાં હતાં. લેખકની સહીઓવાળા મૂળ લેખો અને જે પત્રમાં તે પ્રસિદ્ધ થયા હતા તેના અંકો પણ પુરાવા તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા.

બીજા સાક્ષી મુંબઈ હાઈકોર્ટના અપીલ વિભાગના રજિસ્ટ્રાર શ્રી ઘરડાએ યંગ હિન્ડિયાના તંત્રી તરીકે શ્રી ગાંધી અને અમદાવાદના જિલ્લા ન્યાયાધીશ, મિ. કેનેડી વચ્ચે થયેલો પત્રવ્યવહાર રજૂ કર્યો. અમદાવાદના મેન્જિસ્ટ્રેટ મિ. ચેટફીલ્ડ ત્રીજા સાક્ષી હતા. એમણે શ્રી ગાંધીએ આપેલી જામીનગીરી અને યંગ હિન્ડિયાના મુદ્રક તરીકે શ્રી શંકરલાલ બેંકરે નોંધાવેલા ડેકલેરેશન વિષે સાક્ષી પૂરી હતી.

એ પછી પોલીસના બે ઔપચારિક સાક્ષીઓ રજૂ કરવામાં આવ્યા.

આરોપીઓએ સાક્ષીઓની ઊલટતપાસ કરવાની ના પાડી.

શ્રી મો. ક. ગાંધી, ઉંમર વર્ષ ૫૩, ધંધે ખેડૂત અને વણકર, રહેવાસી સત્યાગ્રહ આશ્રમ, સાબરમતી, બોલ્યા :

હું માત્ર એટલું જ કહેવા માગું છું કે સરકાર પ્રત્યે રાજકીય અસંતોષ ફેલાવવાની વાતને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, હું યોગ્ય સમયે મારા ગુનાની કબૂલાત કરીશ. એ વાત સાચી છે કે હું યંગ હિન્ડિયાનો તંત્રી છું. જે લેખો મારી સમક્ષ વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યા તે મારા લખેલા છે. અને માલિકો તથા પ્રકાશકોએ પત્રની આખી નીતિ ઉપર નિયંત્રણ રાખવાનું કામ મને સોંપેલું હતું. આટલું પૂરતું છે.^૩

૧. શંકરલાલ બેંકર; યંગ હિન્ડિયાના મુદ્રક અને પ્રકાશક. એમને ગાંધીજી સાથે જ પકડવામાં આવ્યા હતા અને સજા કરવામાં આવી હતી.

૨. પહેલા લેખના પાઠ માટે જીઓ પુસ્તક ૨૦, પાનું ૨૦૪-૫, બીજા અને ત્રીજાના પાઠ માટે જીઓ પુસ્તક ૨૧; અને ચોથાના પાઠ માટે જીઓ પુસ્તક ૨૨.

૩. આ પેરેગ્રાફ કોર્ટમાં નોંધાયેલા અને ટ્રાયલ ઓફ ગાંધીજી નામના પુસ્તકમાં (પા. ૧૩૬-૭) ઉતારેલા “આરોપીનું નિવેદન”માંથી લીધો છે. હિન્દુમાં આવેલા હેવાલમાં થોડા શબ્દિક ફેરફાર હતા.

બીજા આરોપી, મુંબઈમાં સ્થાયર મિલકત ધરાવનાર, શ્રી શંકરલાલ બેંકરે કહ્યું કે જે લેખો વિષે ફરિયાદ કરવામાં આવી છે તે પ્રસિદ્ધ કર્યાનો આરોપ હું યોગ્ય સમયે કબૂલ રાખીશ. કલમ ૧૨૪-એ હેઠળ ત્રણ મુદ્દા પર આરોપો ઘડવામાં આવ્યા હતા. આરોપીઓને સેશન્સ કમિટ કરવામાં આવ્યા અને સુનાવણી ૧૮મી તારીખે રાખવામાં આવી છે.

શ્રી ગાંધીએ અદાલતમાં હાજર રહેવા પોતાના સાથીઓને કહ્યું કે મારાં પત્રોનું પ્રકાશન ચાલુ રાખજો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૩-૩-૧૯૨૨

૩૮. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક^૧ સાથે જેલમાં મુલાકાત

સાબરમતી જેલ,

માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૨

“અજ્ઞરમાં તો ભારે કામ થયું.^૨ ત્યાં મૌલાના અબદુલ બારી સાહેબે^૩ આકરું ભાષણ કરેલું તેથી ત્યાં ભેળા થયેલા હજારો મુસલમાનો ઉશ્કેરાયા હતા. બારી સાહેબ જરાક ચાતરી ગયા હતા. હું ત્યાં ગયો ત્યારે ઘણાંએ માન્યું કે હવે આ બેની વચ્ચે બરાબર જામશે અને હિંદુમુસલમાનની એકતા તૂટી પડશે. પણ મૌલાના સાહેબ તો અતિશય નિર્મળ માણસ છે. તેમને મેં કહ્યું કે, “તમે આજે કંઈ પણ કરશો તે ગુસ્સામાં જ થયું હશે. તેથી કદાચ બીજા પાંચપચીસ મુસલમાનો પણ ગાંડા થઈ જાય, પણ તેથી કંઈ જ વળશે નહીં. હું પણ ઈચ્છું છું કે આપણે બંને ફાંસીએ ચડીએ, પણ તે પૂરેપૂરા નિષ્કલંક રહીને.” મૌલાના સાહેબ મારી વાત બરાબર સમજી ગયા અને હવે તેમના તરફથી મને છાંટાભાર ચિંતા નથી રહી. મૌલાના હસરત મોહાની^૪ પણ ત્યાં હતા અને મારી સાથે અહીં આવ્યા છે. તેમણે મને વચન આપ્યું છે કે “હું હિંસાની જરા પણ હિમાયત કરીને મહાસભાના કામની સીધી લીટીમાં આડખીલી નહીં નાખું,” એટલે હું નિશ્ચિત છું.”^૫

“મારો એક જ સંદેશ છે અને તે ખાદી છે. મારા હાથમાં ખાદી મૂકો એટલે હું તમારા હાથમાં સ્વરાજ મૂકી દઈશ. અંત્યજ્ઞનો ઉદ્ધાર પણ એમાં જ આવી જાય છે અને હિંદુમુસલમાનની એકતા પણ ખાદીથી જ ટકી રહેશે. શાંતિનું પણ તે ભારે શસ્ત્ર છે. આનો અર્થ એમ નથી કે હું આજે ધારાસભાના કે અદાલતના બહિષ્કાર નથી ઈચ્છતો, પણ તેમાં

૧. ગુજરાતના રાજકારી નેતા; વર્ષો સુધી ગાંધીજીના સાથી; ૧૯૨૨-૪માં ગાંધીજીના કારાવાસ દરમ્યાન નવજીવનના તંત્રી; ૧૯૫૭માં લોકસભાના સભ્ય ચૂંટાયા હતા.

૨. ગાંધીજી ૧૯૨૨ના માર્ચની ૯મીએ અજ્ઞરમાં બરાયેલી મુસ્લિમ ઉલ્લેખાઓની પરિષદમાં હાજર રહ્યા હતા.

૩. ૧૮૩૮-૧૯૨૬; લખનૌના રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ ધર્મગુરુ; એમણે ખિલાફત આંદોલનમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો અને ગોવધ નહીં કરવા મુસ્લમાનોને ઉપદેશ આપ્યો હતો.

૪. ૧૮૭૫-૧૯૫૧; રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ નેતા; ખિલાફત આંદોલનમાં એમણે આગળપડતો ભાગ લીધો હતો.

૫. આ પછીનો ભાગ યાજ્ઞિકે માગેલો સંદેશો છે.

જનારાની સામે લોકો ખાર ન રાખે તેટલા સારુ હું માગું છું કે લોકો ધારાસભાના સભાસદો અને વકીલોની પણ મદદથી ખાદીનું કામ ચલાવે. મોડરેટોને ખૂબ રીઝવજે. એમની સાથે ખૂબ મહોબત અને દોસ્તી વધારજે. જે ક્ષણે તેઓ નિર્ભય થશે તે ક્ષણે તેઓ આપણા જ છે. અંગ્રેજો વિષે પણ એમ જ સમજવું.”

તેઓ^૧ તો હવે ખૂબ કરશે. તેમણે મને કહ્યું છે કે તું જ્યારે જેલમાં જાય ત્યારે મારું કામ જોઈ લેજે.^૨

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૯-૩-૧૯૨૨

૩૯. મુંબઈને સંદેશો^૩

સાબરમતી જેલ,
માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૨

પોતાના એક ઓછાબોલા મંત્રીની તથા મારી ધરપકડથી મુંબઈ શોક કરે એમ હું ઈચ્છતો નથી. પણ અમને આરામ મળ્યો તેથી તે રાજી થાય એમ હું ઈચ્છું છું. આમ તો હું ઈચ્છું છું કે અસહકારના બધા કાર્યક્રમોમાં લોકો પોતાની મેળે ભાગ લેતા થઈ જાય. પરંતુ મુંબઈ વિષે તો હું એવી અપેક્ષા રાખું છું કે તે પોતાનું બધું ધ્યાન રેંટિયા અને ખાદી પર કેન્દ્રિત કરે. હિંદભરમાં હાથે કાંતેલી અને હાથે વણેલી જે ખાદી તૈયાર થાય તે બધી મુંબઈના ધનિક લોકો ખરીદી શકે છે. મુંબઈની મહિલાઓ જે પોતાના ભાગનું કામ ખરેખર કરવા માગતી હોય, તો તેમણે દેશને ખાતર દરરોજ અમુક સમય ધાર્મિક નિષ્ઠાથી કાંતવું જોઈએ. હું ઈચ્છું છું કે અમારી પાછળ જેલમાં જવાનો કોઈ વિચાર ન કરે. પૂરેપૂરું અહિંસક વાતાવરણ પેદા ન થાય ત્યાં સુધી કારાવાસ વહોરવો એ ગુનાહિત ગણાશે. આવા વાતાવરણની એક કસોટી એ હશે કે અંગ્રેજો અને મોડરેટોને આપણો ભય ન લાગવો જોઈએ. એમની અને આપણી વચ્ચે મતભેદો હોવા છતાં આપણા દિલમાં તેમને માટે સદ્ભાવ હોય ત્યારે જ આવું બની શકે.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૪-૩-૧૯૨૨ તથા છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૫૯

૧. અહીં મદનમોહન માલવિયાનો ઉલ્લેખ છે.

૨. ગાંધીજીની વિદાય લેતાં જ્યારે ચાંફિકે એમ કહ્યું કે આપને તો સરસ નર્સિંગ હોમ મળી ગયું ત્યારે હાસ્તો કહી તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

૩. આ સંદેશો સરેજિની નાયકુ દ્વારા પાઠવવામાં આવ્યો હતો. તેઓ ગાંધીજીને સાબરમતી જેલમાં મળ્યાં હતાં.

૪૦. હકીમજીને કાગળ

સાબરમતી જિલ્લ,
માર્ચ ૧૨, ૧૯૨૨

પ્યારા હકીમજી,

મારા પકડાયા પછી તપાસ કરતાં મને ખબર પડી કે મને શિક્ષા નથી થઈ ત્યાં સુધી મારે લખવા હોય તેટલા કાગળ લખી શકું છું, તેથી આ પહેલો કાગળ આપને લખવા બેઠો છું. આપ જાણતા જ હશે કે ભાઈ શંકરલાલ મારી સાથે છે. તે મારી સાથે છે તેથી હું ખુશી થાઉં છું. તે મારા નિકટના સંબંધમાં આવ્યા છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. એટલે આમ સાથે પકડાવાથી અમને બંનેને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આ કાગળ હું આપને મહાસભાની કારોબારી સમિતિના પ્રમુખ તરીકે લખું છું. અને કારોબારી સમિતિના આગેવાન એટલે હિંદુમુસલમાન બંનેના અથવા ખરું જોતાં આખા હિંદના આગેવાન તરીકે લખું છું.

યુસલમાનના એક મહાન નેતા તરીકે પણ આપને આ કાગળ લખું છું, અને તેથીયે વિશેષ એક મોંઘા મિત્ર તરીકે લખું છું. ૧૯૧૫ની સાલથી આપની ઓળખાણનો લાભ મને મળ્યો છે. દિવસે દિવસે આપનો પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ આપની મિત્રતારૂપી ખજાનાની કિંમત વિશેષ સમજાઈ છે. જાતે યુસ્ત મુસલમાન રહી હિંદુમુસલમાનની મિત્રાચારી એટલે શું એ આપે આપની રહેણીમાં બતાવી આપ્યું છે.

અગાઉ કદી નહોતું સમજ્યું એટલું આજે આપણને બધાને સમજાય છે કે હિંદુમુસલમાન વચ્ચે એવી એકતા સિવાય સ્વતંત્ર થવું હિંદુસ્તાનને સારું અશક્ય છે અને હું એટલે સુધી કહું છું કે એ એકચ વિના મુસલમાનો પણ પોતે ઈચ્છે છે એટલી ખિલાફતની સેવા કરી શકશે નહીં. કુસંપથી આપણે હમેશ ગુલામ જ રહેવાના. તેથી હિંદુમુસલમાન એકતાના ધર્મને “ફાવશે ત્યાં સુધી ઠીક છે, નહીં ફાવે તે દિવસે ઊંચો મૂકીશું” એવો સગવડિયો ધર્મ કરી શકાય તેમ નથી. સ્વરાજ આપણને અકારું થાય ત્યારે જ આપણે તે એકચને તિલાંજલિ આપી શકીએ. ગમે તે કાળે અને ગમે તે સ્થિતિમાં પણ હિંદુમુસલમાનનું એકચ કાયમ રહે એ જ આપણી શાશ્વત નીતિ હોવી જોઈએ.

વળી આ એકચ પારસી, ખ્રિસ્તી, યહૂદી કે જોરાવર શીખ કોમ જેવી નાની કોમોને કદાપિ ભયરૂપ ન થવું જોઈએ. તેમાંની કોઈ કોમને દબાવવાનો વિચાર કરીશું તો કોઈક દહાડો આપણે એકબીજા સામે પણ લડી પડીશું.

હિંદુમુસલમાનની શુદ્ધ મૈત્રી અનિવાર્ય છે એવું આપ માનો છો એ જાણીને ખાસ કરીને મારો આપની પ્રત્યે એટલો બધો ભાવ થયો છે.

મારા મત પ્રમાણે અહિંસાને આપણે વ્યવહારનીતિ તરીકે દૃઢતાપૂર્વક ન અખત્યાર કરીએ ત્યાં સુધી એકચ સ્થપાવું અશક્ય છે. વ્યવહારનીતિ એટલા સારું કહું છું કે એ અહિંસા ધર્મ હિંદુમુસલમાન એકતા જાળવી રાખવા પૂરતા ઉદ્દેશથી ભલે સ્વીકારીએ તોપણ તેનું પરિણામ તો

એ જ આવે કે અમુક વખતને માટે નહીં પણ હમેશને માટે એકસંપથી સગા ભાઈ સમાન રહેનારા હિંદુમુસલમાનવાળું હિંદ આખી દુનિયાની સામે ઝૂઝી શકે અને એવી ત્રીસ કરોડ પ્રજા અહીંના અંગ્રેજ કારભારીઓ સાથે હિસાબ કરી લેવામાં હિસાનો માર્ગ લેવો તેને તો કેવળ બાયલાપાણું જ ગણે. આટલા દિવસ આપણા ભોળપણમાં આપણે તેમનાથી અને તેમની બંદૂકથી ડર્યા, પણ જે ક્ષણે આપણે આપણા ઐક્યનું બળ પ્રાપ્ત કરીશું તે જ ક્ષણે તેઓથી ડરવું અને ડરીને તેમના ઉપર હાથ ઉપાડવાનો વિચાર કરવો એ આપણી નજરમાં નરી નામરદાઈ જ લાગશે. તેથી જ મારા દેશબંધુઓને અહિંસાને નબળાઈની નહીં પણ સબળાઈની દૃષ્ટિએ જોતા કરવાને હું આટલો આતુર અને અધીરો છું. પણ આપ અને હું બંને જાણીએ છીએ કે સબળાઈની અહિંસા હજુ આપણે નથી નિપજાવી શક્યા; અને નથી નિપજાવી શક્યા તેનું કારણ એ જ કે હિંદુમુસલમાન ઐક્યની વ્યવહારુ જરૂર જ હજુ આપણે હેંચે બેઠી છે. એ ઐક્ય એથી ઊંડું નથી ઊતર્યું. હજુ આપણામાં એકબીજા પ્રત્યે ઘણો અવિશ્વાસ છે અને તેને પરિણામે ડર છે, છતાં મને નિરાશા નથી. આટલા વખતમાં એ ઐક્ય પેદા કરવામાં આપણે જે ગતિ કરી છે તે અદ્ભુત છે. એક જમાનાનું કામ આપણે દોઢ વરસમાં ઉકેલ્યું છે. પણ હજુ પુષ્કળ વધારે કરવાની જરૂર છે. પ્રજાને કે શિક્ષિત વર્ગને બેમાંથી કોઈને એ વાત હજુ નસેનસમાં નથી ઊતરી કે આ ઐક્ય આપણે સારું પ્રાણ સમાન છે.

પણ મને લાગે છે કે આ પરિપક્વતાનો આધાર સંખ્યા ઉપર નહીં પણ શ્રદ્ધાના પ્રમાણ ઉપર રહે છે. હિંદના હિંદુમુસલમાનના કાયમના ઐક્યમાં દીવાના જેવી શ્રદ્ધાવાળા થોડા હિંદુ-મુસલમાન હોય તો આખી પ્રજામાં ઐક્યની ભાવના વ્યાપી જતાં વખત નહીં લાગે. આપણામાંથી થોડાએ તો પ્રથમ બરોબર સમજી લેવું જોઈએ કે મન, વાણી અને કર્મની એવી સંપૂર્ણ અહિંસા સિવાય આપણી રાજદ્વારી આકાંક્ષા પૂરેપૂરી પાર પાડવાજોગી કંઈ પ્રગતિ થઈ શકે તેમ નથી. ઉપર મેં બતાવી તે મુખ્ય ચાવીમાં જેને શ્રદ્ધા ન હોય તેવા કોઈ કાર્યકર્તાઓ આપણા દળમાં ન રહે તેવી સંભાળ રાખવા હું આપને તેમ જ કારોબારી સમિતિને વિનંતી કરું છું. બળવાન શ્રદ્ધા બહુમતીના નિયમ વડે નથી ઘડી શકાતી.

વળી મારે મન તો આખા હિંદુસ્તાનના એવા ઐક્યની અને તેથી રાજદ્વારી આકાંક્ષાની સિદ્ધિને ખાતર અહિંસાને અનિવાર્ય સાધન તરીકે પ્રજાએ સ્વીકાર્યાની મૂર્તિમંત નિશાની રેંટિયો — ખાદી છે. જેને અહિંસાની વૃત્તિ અને હિંદુમુસલમાનનું શાશ્વત ઐક્ય જમાવવામાં શ્રદ્ધા હશે તે હમેશ નિયમિતપણે કાંતશે. ઘેર ઘેર સૂતર કંતાય અને સૌ કોઈ હાથે કાંતેલ સૂતરની હાથે વણેલ ખાદી જ પહેરતા થઈ જાય તે જ મારી દૃષ્ટિએ હિંદની કોમી એકતાની અને અહિંસાની પાકી સાબિતી છે. એ જ વસ્તુ હિંદની નિયોવાઈ ખાલી થયેલી કરોડો પ્રજા જોડે આપણો કુટુંબભાવ સિદ્ધ કરશે. નિત્યનિયમ તરીકે પ્રજા આખી સૂતર કાંતે અને ધર્મ તેમ જ પૂજાભાવની લાગણીથી ખાદીનો ઉપયોગ કરે એમાંથી જ હિંદની કોમો વચ્ચેના અતૂટ ઐક્યની ભાવના સ્ફુરશે અને દેશમાં તાબું લોહી ભરાશે. આટલું બીજા કશાથી પણ નહીં થઈ શકે.

હું અલબત્ત ઈચ્છું છું કે જેમણે હજુ સરકારના ઈલકાબ ન છોડ્યા હોય તેઓ પોતાના ઈલકાબ છોડે, વકીલો વકીલાત છોડે, વિદ્યાર્થીઓ સરકારી શાળાકોલેજ છોડે, ધારાસભાના સભ્યો ધારાસભાઓ છોડે. છતાં ઉપર મેં કહ્યું તે કામમાં અને અત્યાર સુધીમાં જે કામ થયું છે તેને પાકું કરવામાં પરોવાઈ જવાનો મારો એથીયે વધુ જોરભર્યો આગ્રહ છે, અને જે રાજતંત્ર

કાં તો સુધારવાનો નહીં તો મિટાવવાનો આપણે યત્ન કરીએ છીએ તેનો ત્યાગ કરાવવાના આપણા પોતાના બળ ઉપર ભરોસો રાખવા દેશને મારો આગ્રહ છે.

વળી કામ કરનારા આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલા છે. તેથી રચનાત્મક કામ જ્યારે ઢગલાબંધ કરવાનું પડ્યું છે તેવે સમયે ખંડનાત્મક કામમાં એક પણ સેવકને ગુમાવવા હું ન ઈચ્છું. પણ ખંડનાત્મક કામ સામેની ભારેમાં ભારે દલીલ તો એ છે કે દેશમાં કદી નહોતો તેવો અસહિષ્ણુતાનો જુસ્સો હાલમાં ફાટી નીકળેલો છે. અને અસહિષ્ણુતા એ હિંસા જ છે. સહકારીઓ આપણાથી અળગા પડી ગયા છે, તેઓ આપણાથી ભડકે છે. તેઓ કહે છે કે આપણે ચાલુ નોકરશાહીના કરતાંયે ભૂંડી એવી નોકરશાહી ઊભી કરી રહ્યા છીએ. આપણે તેમની આવી ચિંતાનું દરેક કારણ જડમૂળથી કાઢવું જોઈએ. તેમને જીતી અપનાવી લેવા ખાતર થોડુંધણું નમતું આપવું પડે તો તે પણ આપણે કરીએ. અંગ્રેજોને આપણા તરફના ભયથી આપણે મુક્ત કરી દેવા જોઈએ. અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાને અંગે કટ્ટામાં કટ્ટા વિરોધી તરફ પણ સંપૂર્ણ નમ્રતા અને સદ્ભાવ રાખવાને આપણે બંધાયા છીએ એ વાત આપને અને મને જેટલી સ્પષ્ટ દેખાય છે તેટલી બધાને દેખાતી હોત તો મારે આ ચર્ચામાં આટલા વિસ્તારથી ઊતરવું ન પડત. મેં સૂચવેલા રચનાત્મક કામમાં દેશ બરોબર પરોવાઈ જશે તો આ ભાવના આપોઆપ પ્રચાર પામશે.

મારી કેદ લાંબો કાળ સુધી આપણા કાર્યને માટે પૂરતી છે એવો મને મોહ છે. મને કોઈની સામે વેરભાવ નથી એમ હું નમ્રભાવે માનું છું. હું પાળું છું તેટલે દરજ્જે અહિંસાધર્મ પાળવો પડે એ કેટલાક મિત્રોને નથી રુચતું. પણ આપણો તો એ જ ઈરાદો હતો કે તદ્દન નિર્દોષ માણસો જેલ જાય. અને તદ્દન નિર્દોષ હોવાનો દાવો હું કરી શકું તો પછી સ્પષ્ટ છે કે બીજું કોઈ મારી પાછળ જેલમાં આવવાનો પ્રયત્ન ન કરે, આપણે સરકારના આ તંત્રનો નાશ કરવા તો જરૂર ઈચ્છીએ છીએ, પણ તે ધમકી વડે નહીં પણ આપણી નિર્દોષતાના અમોઘ સામર્થ્ય વડે. ગમે તે રીતે જેલો ભરી મૂકવી એ તો મારે મન ધમકી જ છે. અને સૌથી વિશેષ નિર્દોષ ગણાતો માણસ જેલમાં જાય એટલું બસ નથી એમ ન જણાય ત્યાં સુધી બીજા નિર્દોષ માણસોએ જેલ જવા શું કામ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ?

વધારે માણસોએ જેલમાં ન જવું એમ કહું છું તેનો અર્થ એવો નથી કે હવે આપણે જેલથી નાસવું. જે સરકાર પોતે દરેક અહિંસાત્મક અસહકારીને પકડે તો તો તે હું વધાવી લઈશ. મારી મતલબ એટલી જ છે કે તીવ્ર કે શીત કોઈ પણ પ્રકારનો સવિનયભંગ કરી આપણે હાથે કરી જેલમાં ન જવું. તેમ જ જેઓ જેલમાં છે તેમને ખાતર દેશ રોષે ભરાશે નહીં એવી હું આશા રાખું છું, જેઓ જેલમાં છે તેઓ પૂરી મુદત કેદ ભોગવશે તેમાં તેમને પોતાને તેમ જ દેશને બંનેને ફાયદો થવાનો છે. મુદત પૂરી થયા અગાઉ તો સ્વરાજની ધારાસભાને હાથે તેઓ છૂટે તેમાં શોભા છે અને મારી દૃઢ માન્યતા છે કે ત્રીસ કરોડ પ્રજા ખાદી પહેરતી થઈ જાય એ જ સ્વરાજ છે.

અસ્પૃશ્યતાનો મેલ કાઢવા બાબત હું અહીં વિવેચન કરવાની જરૂર નથી જોતો. મને ખાતરી છે કે પ્રત્યેક સમજુ હિંદુ એ મેલ જવો જ જોઈએ એવું માને છે. હિંદુમુસલમાન એકથ જેટલી જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણની વાત મહત્ત્વની છે.

મારા મત પ્રમાણે સૌથી ઝપાટાબંધ પાર પડે તેવો અને ઉત્તમ કાર્યક્રમ છે તે મેં આપ સમક્ષ મૂક્યો છે. ખિલાફતની બાબતમાં અધીરો હોય તેવો માણસ પણ આથી સારો કાર્યક્રમ

Case No. of the Criminal Register for 19 .

STATEMENT OF THE ACCUSED.

I state as follows:—

My name is Mohandas

My father's name is Karachand Gandhi

My age is about 56 years;

I am by caste Hindu Banya

My occupation is farmer and weaver

I am an inhabitant of the Ashram Sabarmati

Q The evidence has been given in your hearing. Do you wish to make any remarks about it.

A I only want to state that when the proper time comes I shall plead "guilty" so far as disaffection towards Government is concerned. It is true that I am the editor of Young India that the articles read in the presence were written by me and that the proprietors and publishers permitted me to control the whole of the policy of the paper. That is all

11/3/22

Mohandas
Addl D.M.

Mohandas

Sunday
12.3.22

My dear Kristodas

The correspondence,
report etc should come to
you for disposal

Unless it is too much
for you the papers
all articles must finally
pass through your hands

I have several names
as Editor ~~Andalata~~ to his
Babu, Rajgopalachari,
you, Swami Keka, Lelekar

It would be better now
if Sabitribabu gave you
the permission to sign
articles.

The room should be
which by me disposal.
You should lock the
warden's door from
inside. Pick up the
whole office. P. H. Hardikar
& the bulletin staff
should be there for
work but under your
permission

Of course you have
my blessings. God will
give you give you all
the strength & wisdom
you need

Babu

ઘડી શકે તેમ નથી. મારી પ્રાર્થના છે કે દેશને નિશ્ચિત ધ્યેયે પહોંચાડવા ઈશ્વર આપને તંદુરસ્તી તથા બુદ્ધિ આપો.^૧

આપનો મિત્ર
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૭૯૯૧

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૬-૩-૧૯૨૨

૪૧. કૃષ્ણદાસને પત્ર

[સાબરમતી જલ,]

રવિવાર, માર્ચ ૧૨, ૧૯૨૨

પ્રિય ભાઈ ક્રિસ્ટોદાસ,^૨

પત્રો, રિપોર્ટ, વગેરે બધું તમારી પાસે આવવું જોઈએ અને તમારે તેનો નિકાલ કરવો જોઈએ.

જે તમને બોજરૂપ ન થઈ પડતું હોય, તો તમામ લેખો આખરે તમારા હાથમાંથી પસાર થવા જોઈએ.

તંત્રી તરીકે મારી પાસે અનેક નામો છે — સતીશબાબુ,^૩ રાજગોપાલાચારી,^૪ તમે, શ્વેબ,^૫ કાકા,^૬ દેવદાસ.^૭

હવે જે સતીશબાબુ તમને લેખો નીચે સહી કરવાની છૂટ આપે તો વધારે સારું ગણાશે.

આખો ઓરડો તમારા કબજામાં રહેવો જોઈએ. ઓસરીનું બારણું અંદરથી બંધ કરીને તમારે તેને તાળું મારવું જોઈએ. આખી ઓફિસ ત્યાં જ ગોકવી દેજે. હાર્ડીકર^૮ અને બુલેટિનનો સ્ટાફ કામ કરવા માટે ત્યાં જ રહે પણ તે તમારી પરવાનગીથી.

મારા આશીર્વાદ તો તમને અવશ્ય છે જ. તમારે જેટલી શક્તિની તથા સમજની જરૂર પડશે, તે બધી ઈશ્વર તમને આપી રહેશે.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

સેવન મન્થસ વિથ મહાત્મા ગાંધી, પા. ૨૬૦

૧. હકીમ અજમલખાને આનો જવાબ માર્ચ ૧૭મીએ આપ્યો હતો. જુઓ પરિશિષ્ટ ૧.

૨. ગાંધીજી પોતાના મંત્રી કૃષ્ણદાસને આ નામથી બોલાવતા હતા.

૩. સતીશચંદ્ર મુકરજી; ઝેંગાલ નેશનલ કોલેજના ભૂતપૂર્વ આચાર્ય. અને કલકત્તાના હોન મેગેઝિનના સંપાદક.

૪. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી (જન્મ : ૧૮૭૯); વકીલ, પત્રકાર, લેખક અને રાજપુરુષ; ૧૯૪૮-૫૦ હિંદુસ્તાનના ગવર્નર-જનરલ.

૫. શ્વેબ કુરેશી, ન્યુ બેરાના તંત્રી.

૬. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર (જન્મ : ૧૮૮૫); લોકો એમને કાકા કાલેલકરને નામે ઓળખે છે; ૧૯૧૫થી ગાંધીજીના સહકાર્યકર.

૭. દેવદાસ ગાંધી, ગાંધીજીના સૌથી નાના પુત્ર.

૮. ડો. એન. એસ. હાર્ડીકર, કર્ણાટકના કોંગ્રેસી નેતા અને હિંદુસ્તાની સેવાદળના હપરી.

૪૨. અબદુલ ખારીને પત્ર

સાબરમતી નેલ,
[માર્ચ ૧૨, ૧૯૨૨ પછી]

પ્રિય મૌલાના સાહેબ,

આજકાલ તો હું મારા મુક્તિભવનમાં મોજ માણી રહ્યો છું. હકીમજી અને અન્ય મિત્રો અહીં છે. તમારી ગેરહાજરી મને સાલે છે. પરંતુ અજમેરમાં આપણે પેટ ભરીને વાતો કરી હતી તેથી મને ઝાઝી ઘિંતા થતી નથી. મને ખાતરી છે કે વાતચીત દરમ્યાન આપણે જે સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરી હતી તે સિદ્ધાંતોને તમે જરૂર દૃઢતાથી વળગી રહેશો. મારી તમને આગ્રહપૂર્વક વિનંતી છે કે તમે જાહેરમાં કોઈ ભાષણ આપવાનું ટાળજો. લોકો રૈટિયો અપનાવે અને બંને કોમના આમવર્ગના લોકોના હાથે કંતાયેલા સૂતરમાંથી તૈયાર થયેલી શુદ્ધ ખાદીનો પહેરવેશ પહેરતા થાય એ જ હિંદુમુસ્લિમ એકતાનું અસરકારક અને દેખીતું પ્રતીક બની શકે એવું મને પોતાને ઊંડા વિચાર પછી ચોક્કસ લાગ્યું છે. તમામ લોકો આ સિદ્ધાંત સ્વીકારશે ત્યારે જ આપણી વચ્ચે વિચારની એકતા સધાશે અને કાર્ય કરવા માટે આપણને એક સમાન આધાર મળી રહેશે.

બંને કોમો ખાદી ન અપનાવે ત્યાં સુધી એનો ઉપયોગ સાર્વત્રિક ન થઈ શકે. એટલે જો બધા લોકો રૈટિયો અને ખાદી અપનાવશે તો હિંદુસ્તાન જાગી ઊઠશે. આપણી બધી જરૂરિયાતો આપણી જાતે જ પૂરી કરવાની શક્તિ પણ તેથી સાબિત થશે. આપણા અત્યારના સંગ્રામની શરૂઆતથી જ આપણને પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવાની આવશ્યકતા લાગવા માંડી છે. હું એમ કહેવાની હિંમત કરું છું કે ખાદીનો ઉપયોગ સાર્વત્રિક થઈ જતાં પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર આપોઆપ સિદ્ધ થશે. રૈટિયો અને ખાદી, બંને કોમોના લોકો વચ્ચેના અને ભૂખ તથા રોગથી પીડાતાં ગરીબો વચ્ચેના અતૂટ સંબંધનું પ્રતીક હોવાથી તે બંનેનું મારે મન તો ધાર્મિક મહત્ત્વ છે. આ એક જ હકીકતને લીધે આજે આપણી ચળવળને નૈતિક, આર્થિક તેમ જ રાજકીય કહી શકાય તેમ છે. આટલી નાની વસ્તુ આપણે સિદ્ધ ન કરી શકીએ ત્યાં સુધી મને ખાતરી છે કે આપણને સફળતા મળવાની નથી. વળી અહિંસાને આપણે સ્વરાજની સિદ્ધિ માટે તેમ જ ખિલાફત માટે એક આવશ્યક શરત તરીકે માન્ય રાખીએ તો જ ખાદીનું આંદોલન સફળ થઈ શકે. એટલે દેશ સમક્ષ હું અત્યારે રજૂ કરી શકું તેવો અસરકારક અને સફળ કાર્યક્રમ કેવળ ખાદીનો જ છે. મારા પકડાયા પછી તમે નિયમિત કાંતવાનું શરૂ કરશો એમ તમે કહ્યું હતું તેથી મને આનંદ થયો હતો. હું તો માત્ર એટલું જ કહી શકું કે પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર સંપૂર્ણ અને કાયમનો ન બને, ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાયોનું સંતોષકારક નિરાકરણ ન થાય અને સ્વરાજ ન મળે ત્યાં સુધી દરેક પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળકે ધાર્મિક ફરજ તરીકે કાંતવું જોઈએ. એટલે તમારા મુસ્લિમ બિરાદરોમાં રૈટિયાને લોકપ્રિય બનાવવા તમે તમારી બધી લાગવગ વાપરજો એટલી વિનંતી હું તમને કરી શકું?

[મૂળ અંગ્રેજી]

સ્પીચિઝ એન્ડ રાઈટિંગ્સ ઓફ એમ. કે. ગાંધી, પા. ૭૪૫-૬

૪૩. સી. એફ. એન્ડ્રુઝને પત્ર

સાબરમતી જેલ,
માર્ચ ૧૩ [૧૯૨૨]

પ્રિય ચાર્લી,

આખરે મને શાંતિ મળી ગઈ છે. એ મળવાની જ હતી. આજે હિંદુસ્તાનમાં જે શાંતિ પ્રવર્તે છે તે જરૂર અહિંસાનો મહાન વિજય છે.

તમે યંગ ઇન્ડિયાનું ધોરણ ઊંચું રાખવા પ્રયાસ કરો એમ હું ઈચ્છું છું. પહેલાં તમે તંત્રીપદ સંભાળી લો એવો તાર તમને કરવાનો મને વિચાર આવ્યો. પરંતુ આપણી વાતચીત મને યાદ આવી, એટલે મને લાગ્યું કે તંત્રી તરીકે નામ તો કોઈ હિંદીનું જ હોવું જોઈએ. પરંતુ તમે એમાં નિયમિત લખશો અને વખત મળ્યે અવારનવાર સાબરમતી જશો? તમારે ક્રિસ્ટોદાસ અને શ્વેબની ઓળખાણ અવશ્ય કરવી જોઈએ. બંને સાથે તમને તુરત જ પ્રેમ થઈ જશે.

હું આશા રાખું છું કે તમારી જે પેટી ખોવાઈ છે એમાં ખાસ એવું કશું નહીં હોય જે તમે યાદ ન કરી શકો.

સસ્નેહ

તમારો
મોહન

સી. એફ. એન્ડ્રુઝ
શાંતિનિકેતન
બોલપુર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૨૬૧૦

૪૪. ઉર્મિલાદેવીને^૧ પત્ર

સાબરમતી જેલ,
માર્ચ ૧૩, ૧૯૨૨

પ્રિય બહેન,

તમે તો મને બિલકુલ ભૂલી ગયાં. પરંતુ મારો સમય બચાવવા તમે એમ કર્યું છે તે હું જાણું છું.

હું ઈચ્છું છું કે તમે તમારો બધો સમય એકલા રૅટિયા અને ખાદીમાં જ કામે લગાડો. શાંતિ, અખિલ હિંદ એકતા અને કહેવાતા અદ્યુતો સહિત સમગ્ર જનતા સાથેની એકતાનું આ એક જ દેખીતું પ્રતીક છે.

કૃપા કરીને આ પત્ર વાસંતીદેવી^૨ અને દેશબંધુને બતાવજો. આશા રાખું છું કે દેશબંધુનું શરીર તંદુરસ્ત અને સશક્ત હશે. કેટીઓને બીમાર પડવું તો પાલવે જ નહીં.

૧. સી. આર. દાસનાં બહેન.

૨. સી. આર. દાસનાં પત્ની.

શંકરલાલ બેંકર મારી સાથે છે એ તો જાણતાં જ હશો.
તમને સૌને સ્નેહ સહિત.

શ્રીમતી ઊમિલાદેવી
નારી કર્મમંદિર
કલકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

સ્પીચિફ ઍન્ડ રાઈટિંગ્સ ઑફ એમ. કે. ગાંધી, પા. ૭૪૨

૪૫. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર

[સાબરમતી જેલ,]

મૌનવાર, માર્ચ ૧૩, ૧૯૨૨

તમારી ઉપર ભાઈ શંકરલાલનો બોજો હવે છે. તમે ઉપાડી શકો એમ છે. પણ એક શરત : તમારે કસરત કરવી જ જોઈએ ને અકવાડિયામાં બે દહાડા માથેરાન જવું જ જોઈએ. માંદા કે નબળા રહેવાય જ નહીં.

મારી શાંતિનો પાર નથી. અહીં તો ઘર જ છે. હજુ તો જેલ જેવું કંઈ લાગતું જ નથી. પણ જ્યારે મળનારા આવતા બંધ થશે ને જેલનો કંઈક દાબ પણ આવશે ત્યારે હું વધારે શાંતિ ભોગવવાનો, એ તો ખચીત માનજો. એટલે મારે ખાતર દુઃખ તો હોય જ નહીં.

બહારના રહેનારની શાંતિ તેના કામમાં રહેલી છે. અને તે કામ કેવળ ખાદી-પ્રચાર ને - ઉત્પન્નનું છે. મુંબઈ તળમાં ઉત્પન્ન થોડી થાય, પણ ચોમેરથી ત્યાં ભેગી થાય તે ઈચ્છવા જેવું છે. મુંબઈને બદલે મથક અમદાવાદ રાખી ત્યાં બધી ખાદી એકઠી કરવામાં આવે તો ઓછું ખર્ચ થાય એવો સંભવ હોય.

[મૂળ ગુજરાતી]

બાપુની પ્રસાદી, પા. ૪૭-૮

૪૬. રેવાશંકર ઝવેરીને પત્ર^૧

જેલ,

મૌનવાર, માર્ચ ૧૩, ૧૯૨૨

હું તો ભારે શાંતિ ભોગવી રહ્યો છું. જ્યારે મેં ગુસ્સાને નિર્મૂળ કર્યો, પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાં ને શુદ્ધ થયો, ત્યારે જ પકડાયો. એના કરતાં હિંદને સારુ કે મારે સારુ બીજું શું વધારે સારું હોઈ શકે? મારી મુદ્દલ ધિતા ન કરશો. . . .^૨

[મૂળ ગુજરાતી]

બાપુની પ્રસાદી, પા. ૪૮

૧. રેવાશંકર જગજીવન ઝવેરી, ગાંધીજીના એક મિત્ર અને ડૉ. પ્રાણજીવન મહેતાના ભાઈ.

૨. મૂળમાં આગળના શબ્દો છોડી દીધેલા છે.

૪૭. જેલમાં મુલાકાત^૧

સાબરમતી જેલ,
માર્ચ ૧૪, ૧૯૨૨

અમદાવાદની કેટલીક મિલોએ ટિળક સ્વરાજ્ય ફંડમાં લગભગ ત્રણ લાખ રૂપિયાનો ફાળો આપ્યો છે તે સંબંધમાં લાંબી ચર્ચા થઈ. શ્રી ગાંધીએ આગ્રહ કર્યો કે આ આખી રકમ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિને એવી શરતે આપી દેવી કે એમાંથી તે ગમે તેટલી રકમ—આખી કે થોડી—રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટે વાપરે. . . . લાંબી ચર્ચાવિચારણાને અંતે, આખરે સૌ એકમતે એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે પ્રાંતિક સમિતિ જે રકમ મંજૂર કરે તેટલી રકમ ફંડ સમિતિ દર વર્ષે અમદાવાદના મજૂર મહાજનોને મજૂરોની શાળાઓ માટે આપે. મજૂર મહાજનોએ મિલ-માલિકોની ફંડ સમિતિને આ નાણાનો હિસાબ આપવાનો રહે અને સમિતિ પાસેથી નાણા મેળવવાનાં રહે.

આ કામ પત્યું એટલે મિલમાલિક મંડળના માનદ સંયુક્ત મંત્રી શ્રી ગોરધનદાસ પટેલે ગાંધીજીને પૂછ્યું :

એવું બને કે આપને સજા થાય, તો અસહકારની ચળવળને માઠી અસર થાય ખરી?

જવાબ : શબ્દો અસ્થાને છે. સજા જેમ આકરી તેમ અસહકારની ચળવળ વધારે જોર પકડશે. આ મારી દૃઢ માન્યતા છે.

પ્રશ્ન : આપને સજા થયા પછી જો સરકાર ઉગ્ર દમનનાં પગલાં લે તો કોઈ જિલ્લો અથવા તાલુકો સામૂહિક સવિનયભંગ આદરી શકે?

જવાબ : જરૂર ન આદરી શકે. સરકાર ગમે તેટલાં આકરાં દમનકારી પગલાં લે તોપણ લોકોએ કોઈ પણ સંજોગોમાં સામૂહિક સવિનયભંગની કોઈ ચળવળમાં ન પડવું જોઈએ એવી મારી આગ્રહભરી સલાહ છે.

પ્રશ્ન : દેશે હવે બીજું કયું પગલું ભરવું જોઈએ?

જવાબ : દેશનું સૌથી પહેલું કર્તવ્ય સંપૂર્ણ અહિંસા જાળવવાનું છે. લોકોના જુદા જુદા વર્ગોમાં દ્વેષ અને તિરસ્કારે એવાં ઊંડાં મૂળ નાખ્યાં છે કે તેમને ઉખેડી નાખવા માટે સતત પ્રયત્ન કરતા રહેવું એ તદ્દન જરૂરી છે. અને અસહકારીઓની સંખ્યા મોટી હોવાથી તેમણે આમાં આગેવાની લેવી જોઈએ. અસહકારીઓમાં સહિષ્ણુતા, વિનય અને ક્ષમાશીલતાનો ખૂબ જ અભાવ છે અને તે એક જ કારણે વિજય મેળવવામાં આપણને વિલાંબ થઈ રહ્યો છે એમ હું ચોક્કસ માનું છું. અને જરૂરી શાંતિ, વિવેક વગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે રૈંટિયાને હું સૌથી વધારે શક્તિશાળી શસ્ત્ર ગણું છું. એટલે લોકોને મારી એકમાત્ર સલાહ એ છે કે તેમણે રૈંટિયો અને તેમાંથી બનાવેલી ખાદીના કામમાં તુરત જ મંડી પડવું. આપણે પરદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર સિદ્ધ કરી શકીએ અને હાથે કાંતેલી ને હાથે વણેલી ખાદી વાપરતા થઈ જઈએ કે તુરત જ

૧. અમદાવાદની મિલોની ટિળક સ્વરાજ્ય ફંડ સમિતિના સભ્ય શ્રી ગોરધનદાસ ઈ. પટેલ તથા સાર્વજનિક કાર્યોમાં રસ લેતા અમદાવાદના આગેવાન નાગરિકોએ ગાંધીજીની મુલાકાત લીધી હતી. તે વખતે શ્રી પટેલે અંગત રીતે ગાંધીજીને કેટલાક પ્રશ્ન પૂછ્યા હતા. આ ઉત્તરો એસોસિયેટેડ પ્રેસ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

સ્વરાજ આપણા હાથમાં આવ્યું જ સમજે. અને એને પરિણામે જેલના દરવાજા આપો-આપ ખૂલી જશે અને મારા સાથીઓ તથા હું બહાર આવી શકીશું. આવા શુભ અવસરની હું આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈ રહ્યો છું.

પ્રશ્ન : અલીભાઈઓ વિરુદ્ધ સર વિલિયમ વિન્સન્ટે^૧ કરેલી ટીકા અંગે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

જવાબ : એમાં કશું નવું નથી. પોતે સાચી માનતા હતા તે વાત અલીભાઈઓએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધી છે. આ એમનો મોટામાં મોટો દોષ ગણાય છે અને હું પોતે પણ આવા દોષ કરતો રહું છું. એ જ કારણે એ બંનેને હું મારા સગા ભાઈઓ માનું છું.

પ્રશ્ન : મિ. મોન્ટેગ્યુના રાજીનામાથી હિંદુસ્તાનને કંઈ પણ નુકસાન થશે?

જવાબ : કંઈ પણ નુકસાન થશે એમ હું માનતો જ નથી. પરંતુ મિ. મોન્ટેગ્યુએ જે કંઈ કર્યું છે તેને માટે જરૂર તેમને યશ ઘટે છે.

પ્રશ્ન : ઈંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાનની આજની રાજકીય સ્થિતિ વચ્ચે કોઈ તર્કસંગત સંબંધ છે ખરો?

જવાબ : જરૂર આવો સંબંધ છે. હિંદુસ્તાન માટે મેં જે કાર્યક્રમ નક્કી કરી આપ્યો છે તે જો પાર પાડવામાં આવશે, તો તેની અસર એકલા ઈંગ્લંડની જ રાજકીય સ્થિતિ ઉપર નહીં પણ આખી દુનિયાની રાજકીય સ્થિતિ ઉપર બહુ સારી થશે.

પ્રશ્ન : આગામી પેરિસ પરિષદ વિષે આપનું શું માનવું છે?

જવાબ : હિંદુસ્તાન રૅટિયાનો ચમત્કાર પૂરેપૂરો ન બતાવે ત્યાં સુધી ખિલાફતનું કોકડું બરાબર ઊકલવાનું નથી, એવી મારી દૃઢ માન્યતા હોવાથી અત્યારે હું તેમાંથી ઝાઝી અપેક્ષા રાખતો નથી.

પ્રશ્ન : આપની ગેરહાજરીમાં આ શહેરના મિલમજૂરો અને માલિકો વચ્ચે સુમેળભર્યા સંબંધો ચાલુ રહે, તે અંગે આપની શી સલાહ છે?

જવાબ : અનસૂયાબહેનમાં^૨ પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકવાનું રાખો.

પ્રશ્ન : અમદાવાદના લોકોને આપ શો સંદેશો પાઠવો છો?

જવાબ : અમદાવાદના લોકો ખાદી અપનાવે, સંપૂર્ણ એકતા જાળવે અને હાલની ચળવળને ટેકો આપે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

વોમ્બે ક્રૉનિકલ, ૧૮-૩-૧૯૨૨

૧. વાઇસરોયની કારોબારી સમિતિના સભ્ય.

૨. અનસૂયાબહેન સારાભાઈ, સામાજિક કાર્યકર અને અમદાવાદનાં મજૂર નેતા.

૪૮. જમનાલાલ ખલજને પત્ર

[સાબરમતી જેલ,]

ગુરુવારની રાત [માર્ચ ૧૬, ૧૯૨૨]^૧

ચિ. જમનાલાલ,^૨

જેમ હું સત્યની શોધ કરતો જાઉં છું તેમ તેમ મને ભાસે છે કે તેમાં બધું આવી જાય છે. અહિંસામાં તે નથી પણ તેમાં અહિંસા છે એમ ઘણી વેળા ભાસે છે. નિર્મળ અંતઃકરણને જે સમે જે લાગે તે સત્ય. તેને વળગતાં શુદ્ધ સત્ય મળી આવે છે. તેમાં કયાંય ધર્મસંકટ પણ નથી જોતો. પણ અહિંસા કોને કહેવી તેનો નિર્ણય કરતાં ઘણી વેળા મુસીબત આવે છે. જંતુનાશક પાણીનો ઉપયોગ એ પણ હિંસા છે. હિંસામય જગતમાં અહિંસામય થઈને રહેવાનું રહ્યું. તે તો સત્યને વળગવાથી જ થાય. તેથી હું તો સત્યમાંથી અહિંસા ઘટાવી શકું છું. સત્યમાંથી પ્રેમ મળે છે. સત્યમાંથી મૃદુતા મળે છે, સત્યવાદી, સત્યાગ્રહી તદ્દન નમ્ર હોવો જોઈએ. તેનું સત્ય જેમ વધે તેમ તે નમતો જાય. આ હું ક્ષણે ક્ષણે અનુભવી રહ્યો છું. મને અત્યારે સત્યનો જેટલો ખ્યાલ છે તેટલો વર્ષ પહેલાં ન હતો. અને અત્યારે મારી અલ્પતા મને લાગે છે તેટલી એક વર્ષ પહેલાં નહોતી લાગતી.

બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા એ વાક્યનો ચમત્કાર મને દિવસે દિવસે વધતો જતો લાગે છે. તેથી આપણે હમેશાં ધીરજ રાખવી. ધીરજ રાખતાં આપણામાંથી કઠોરતા ચાલી જશે. એ જતાં આપણમાં સહિષ્ણુતા વધશે. આપણી ભૂલો આપણને પહાડ જેવડી લાગશે ને જગતની રાઈ જેવડી લાગશે. શરીરની સ્થિતિ અહંકારને લઈને સંભવે છે. શરીરનો આત્મિક નાશ એ મોક્ષ. અહંકારનો આત્મિક નાશ જેનામાં થયો છે એ તો સત્યની મૂર્તિ થઈ રહે છે. એને બ્રહ્મ કહેવામાંયે બાધ ન હોય. તેથી જ ઈશ્વરનું રૂડું નામ તો દાસાનુદાસ છે.

શ્રી પુત્ર મિત્ર પરિગ્રહ બધુંયે સત્યને આધીન રહેવું જોઈએ. સત્યને શોધતાં તે બધાનો સર્વથા ત્યાગ કરવા તત્પર રહીએ તો જ સત્યાગ્રહી થવાય.

આ ધર્મનું પાલન પ્રમાણમાં સહજ થઈ જાય એવા હેતુથી હું આ પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો છું ને તમારા જેવાને હોમતાં અચકાતો નથી. તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ હિંદનું સ્વરાજ છે. તેનું ખરું સ્વરૂપ તે તે વ્યક્તિનું સ્વરાજ છે. હજુ એક પણ એવો શુદ્ધ સત્યાગ્રહી નથી પાક્યો તેથી ઢીલ થાય છે. પણ તેથી ગભરાવાનું જરાયે કારણ નથી. તેથી તો વધારે પ્રયત્નનું કારણ છે.

૧. આ પત્ર ઉપર જેલ અધિકારીની સહી છે. એ એમ બતાવે છે કે એ અધિકારીએ ૧૯૨૨ના માર્ચની ૧૭મીએ આ પત્ર જોયો હતો અને મંત્રૂર રાખ્યો હતો. પત્ર ગાંધીજીએ આગલી રાત્રે લખ્યો હતો. તે વખતે તેઓ કાચા કામના કેદી હતા.

૨. ૧૮૮૯-૧૯૪૨; વર્ધાના વેપારી અને શરાફ; ગાંધીજીના નિકટના સાથી; સમાજસેવક અને દાનવીર; વર્ષો સુધી કોંગ્રેસના ખલજની.

તમે પાંચમા પુત્ર તો થયા જ છો. પણ હું લાયક બનવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. દત્તક લેનારની ઉપર જવાબદારી કંઈ જેવી તેવી નથી. ઈશ્વર મને સહાય થાઓ ને હું તેવો લાયક આ જન્મે જ બનું.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૮૪૩

૪૯. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝને પત્ર^૧

સાબરમતી જેલ,
માર્ચ ૧૭, ૧૯૨૨

પરમ પ્રિય ચાર્લી,

હમણાં જ તમારો પત્ર મળ્યો. તમારું કામ છોડીને ન આવ્યા એ ઉચિત જ કર્યું. તમારે ગુરુદેવ^૨ પાસે અવશ્ય જવું જોઈએ ને તેમને જરૂર હોય ત્યાં સુધી તેમની પાસે રહેવું જોઈએ. ફરસદે તમે આશ્રમ (સાબરમતી) જઈને થોડો સમય ત્યાં ગાળો એ મને અવશ્ય ગમે.

પણ તમે મને જેલમાં મળવા સારુ આવો એ મને ઠીક ન લાગે. હું તો અહીં ચંડોળની જેમ મોજમાં છું. જેલજીવનનો—ખાસ કરીને સવિનયભંગીના જેલજીવનનો મારો આદર્શ તો એવો છે કે બાહ્ય જગતના સંબંધથી તે સર્વથા રહિત હોય. કોઈની મુલાકાત લેવા દે એ એક જાતની મહેરબાની જ છે, અને સવિનયભંગી કોઈ જાતની મહેરબાની માગે પણ નહીં ને સ્વીકારે પણ નહીં. જેલોમાંના સંયમનું ધાર્મિક મૂલ્ય જેલોના મહેરબાનીઓના ત્યાગથી વધે છે. મને મળનારી કેદમાંથી રાજદ્રારી કરતાં ધાર્મિક લાભની જ મારે સારુ હું વિશેષ આશા રાખું છું. બલિદાન કરવાનું જ છે તો તે પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુનું જ હું કરવા ઈચ્છું છું.

લિ. તમારો સ્નેહાધીન
મોહન

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૧૩૦૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૬-૪-૧૯૨૨

૧. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝે તેમના પત્રમાં લખ્યું હતું કે રેલવેની હડતાળને કારણે પોતે કામ છોડીને ગાંધીજી પાસે મુકદ્દમો પૂરો થતાં પહેલાં આવી શક્યા નહોતા તેનો પોતાને ધણો ખેદ થાય છે. તેના જવાબરૂપે આ પત્ર હતો.

૨. સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોર (૧૮૬૧-૧૯૪૧); કવિ અને લેખક; ૧૯૧૩માં એમને સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું હતું. શાંતિનિકેતનમાં આવેલી વિશ્વભારતી સંસ્થાના સ્થાપક; આ સંસ્થા હવે યુનિવર્સિટી બની છે.

૫૦. એક સ્ત્રીમિત્રને પત્ર^૧

સાબરમતી નેલ,
માર્ચ ૧૭, ૧૯૨૨

મારી વહાલી દીકરી,

મારા પકડાયાના સમાચાર જાણી તમે બધાં રાજી થયાં હશે એવી હું આશા રાખું છું. એનાથી મને તો ઘણો જ આનંદ થયો છે. કારણ કે હું બારડોલીની તપશ્ચર્યા દ્વારા શુદ્ધ થઈને બેકો હતો અને બીજા કોઈ પ્રયોગ ન કરતાં કેવળ ખાદી તૈયાર કરવાનું એટલે કે હાથે કાંતવાનું ગૌરવભર્યું કામ કરવામાં એકાગ્ર બન્યો હતો ત્યારે જ મારી ધક્કડ આવી પડી. રૅટિયામાં રહેવું રહસ્ય તું સમજે એમ હું ઈચ્છું છું. માનવજાતિ માટેની અંતરની લાગણી પ્રગટ કરવાનું એકમાત્ર સાધન રૅટિયો જ છે. હિંદુસ્તાનની ભૂખે મરતી જનતા માટે આપણને લાગી આવતું હોય તો એમનાં ઘરોમાં આપણે રૅટિયો દાખલ કરવો જોઈએ. એટલે આપણે રૅટિયામાં નિષ્ણાત બનવું જોઈએ અને તેઓ તેની આવશ્યકતા સમજે તે માટે આપણે વ્રત તરીકે રોજ કાંતવું જોઈએ. તું રૅટિયાનો મર્મ સમજી હોઈશ, તે માનવજાતિ પ્રત્યેના પ્રેમનું પ્રતીક છે એમ સમજી હોઈશ તો બીજી કોઈ પણ બહારની પ્રવૃત્તિમાં પડીશ નહીં. જે ઘણા લોકો તારે પગલે ન ચાલે તો તને કાંતવા, પીંજવા અને વણવા માટે વધારે નવરાશ મળી રહેશે.

સૌને ખ્યાર સહિત,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

સ્પીચિઝ્ઝ ઇન્ડ રાઈટિંગ્સ ઓફ એમ. કે. ગાંધી, પા. ૭૪૭

૫૧. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર

સાબરમતી નેલ,
મૌનવાર [માર્ચ ૧૭, ૧૯૨૨]^૨

ચિ. મહાદેવ,

તમને આ કટાચ ઘણા વખત સુધીનો છેલ્લો કાગળ હશે. તમે ત્યાં સેવા કરો છો એમ માનજો. મારી ખરી સેવા અહીં શરૂ થાય છે. મનથી, વાચાથી, ને કાયાથી નેટલા નિયમોને પાળવાનો આગ્રહ રાખીશ, રાગદ્વેષાદિ કાઢવાનો ભારે પ્રયત્ન કરીશ ને જે હું જેલમાં ખરેખર વધારે સ્વચ્છ થતો જઈશ, તો તેની અસર બહાર પણ પડશે જ. મારી શાંતિનો તો આજે જ પાર નથી. પણ જ્યારે સજા મળશે ને લોકોનું આવવું પણ બંધ થશે ત્યારે શાંતિ વધશે.

એક સવાલ થઈ શકે છે. જે એમ જ વધારે સેવા થતી હોય તો કાં જંગલમાં જઈને ન વસવું? એનો જવાબ સીધો છે. જંગલમાં જઈને વસવું એ તો મોહ થયો, કેમ કે એમાં

૧. આ પત્ર જેને હૃદેશીને લખાયો છે તેનું નામ મૂળ પુસ્તકમાં નથી. છતાં આ પત્ર એસ્થર મેનનને હૃદેશીને લખાયો હોવાનો સંભવ છે. એસ્થર મેનનને એઓ “મારી વહાલી દીકરી” એવું સંબોધન કરતા હતા.
૨. આ તારીખ મહાદેવભાઈના હાથે લખેલી છે.

ઈચ્છા આવે છે. ક્ષત્રીને તો સહેજે પ્રાપ્ત થાય એ ધર્મ. જેલ સહેજે પ્રાપ્ત થાય તેની શાંતિ ફાયદો કરે. ઈશ્વરની શી ખૂબી? બારડોલીમાં પૂરી શુદ્ધિ કરી. દિલ્હીમાં કંઈ મેલ ન ચડાવ્યો, પણ તે જ વાતને લોકોને રુચે તેવી ભાષામાં મૂકી મેં વધારે શુદ્ધિ કરી, કેમ કે મેં મારી દૃઢતાની સાથે રહેલી ક્રોમળતા બતાવી. ત્યાર પછી પણ યંગ ઇન્ડિયા, નવજીવન દ્વારા કેવળ શુદ્ધિ જ કરી. અહિંસાનો^૧ લેખ લખ્યો, પતંગનો નાય પણ લખ્યો. એમ વધારેમાં વધારે શુદ્ધિને સમયે વૈષ્ણવજન^૨ ગાતાં ગાતાં પકડાવા ચાલ્યા જવું, આમાં કુશળ ન હોય તો બીજું શું હોઈ શકે?

હવે તો એક પણ જણ જાણીજાણીને જેલમાં ન જ આવે એમ હું ઈચ્છી રહ્યો છું. તમારા શિક્ષક ખ્વાજા સાહેબને,^૩ ભેરુબંધ જેસેઈ^૪ ઈ.ને આનો તરજુમો બતાવજો. શંકરલાલ મારી સાથે જ પકડાય એ તો કોઈ સ્વપ્નામાંયે હોય? પણ રામ સહુ કાંઈ કરે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૭૯૯૭

પર. મણિલાલ ગાંધીને પત્ર

સાબરમતી જેલ,
માર્ચ ૧૭, ૧૯૨૨

ચિ. મણિલાલ,^૫

આવતી કાલે સજા થશે. પછી કાગળો લખવાની મારી ઓછી જ ઈચ્છા રહેશે.

તમે તમારું શરીર સાચવી સારા કામમાં ગમે ત્યાં રોકાઓ તેમાં મને સંતોષ છે. હું જેલમાં હોઉં ત્યારે તમારે અહીં આવવું જ જોઈએ એવું કશું નથી. હવે તો તમે ડ. ઓ.^૬ને તમારું જ કર્યું છે. તે ચાલે એવી સ્થિતિમાં મૂકીને જ તમે આવી શકો એમ માનું છું. અહીંથી તમારી પાસે કોઈને મોકલાય એવું જોતો જ નથી. એકેએક સારા માણસનું અહીં જ કામ છે.

તમે હિસાબ હજુ ત્યાંથી મોકલ્યો નથી લાગતો. ન મોકલ્યો હોય તો મોકલજો.

ઈમામ સાહેબનાં વહુ હાજી સાહેબા પોરબંદરના બારા સુધી આવીને હૃદય બંધ થતાં એક-દમ ચાલી ગયાં. ઈમામ સાહેબને લાગી આવે છે. કાલે મને મળી ગયા.

હવે તમારું ખાસ. નાયડુ તથા રામદાસ બંને કહે છે કે મારે તમને તમારા વિવાહ વિષે લખવું. તેઓ માને છે કે ઊંડે ઊંડે તમને વિવાહની ઈચ્છા હશે. પણ હું તમને બંધનમુક્ત કરું

૧. જુઓ પા. ૪૯-૫૧.

૨. જુઓ પુસ્તક ૧૯, પા. ૬૪.

૩. ખ્વાજા અબદુલ મજીદ જેઓ નૈની જેલમાં મહાદેવભાઈને ઉદ્દેશી શીખવતા હતા.

૪. બેન્ડ જેસેઈ, મદુરાના એક બેરિસ્ટર, ઇન્ડિપેન્ડન્ટના સ્ટાફમાં હતા. આ પત્રની સામે સરકારે પગલાં લીધાં, તેને પરિણામે તેમને અને મહાદેવ દેસાઈને જેલમાં જવું પડ્યું હતું. તેથી તેઓ મહાદેવભાઈની સાથે જેલમાં હતા. થોડો સમય એમણે યંગ ઇન્ડિયાનું પણ સંપાદન કર્યું હતું.

૫. ગાંધીજીના ખીન્ન પુત્ર, જેઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા.

૬. ઇન્ડિયન ઓપીનિયન, ગાંધીજીનું સાપ્તાહિક પત્ર.

તો જ તમે પરણો. તમને હું મારા બંધનમાં માનતો જ નથી. બધા આત્મા પોતાના જ બંધનમાં રહે એ જ યોગ્ય ગણાય. આપણે જ આપણા શત્રુ કે મિત્ર બનીએ છીએ.

બંધન તમે જ લીધું છે. તેમાંથી છૂટા તમે જ તમને કરી શકો છો.

મારો અભિપ્રાય એવો છે કે જે કંઈ શાંતિ તમને મળી શકે છે તે તમારા બંધનમાં જ છે એમ સમજાવે. તમે જ્યાં સુધી પરણવાનો વિચાર નથી કર્યો ત્યાં સુધી થયેલાં પાપમાંથી તમે મુક્ત છો. તમારું એ પ્રાયશ્ચિત્ત તમને શુદ્ધ રાખે છે. તમે દુનિયાની સમક્ષ મનુષ્ય તરીકે ઊભી શકો છો. જે દહાડે પરણ્યા તે જ દિવસે તમારું તેજ ઘટી જવાનું. તેમાં સુખ તો છે જ નહીં એ મારી પાસેથી જાણી લેજો. બા મારી મિત્ર છે એટલે દરજ્જે એનું મને અવશ્ય સુખ છે. પણ એ સુખ તો હું તમારામાંથી અને અનેક સ્ત્રી કે પુરુષ જે મારી ઉપર ભાવ રાખે છે તે મારી સેવા કરે છે તેની પાસેથી પણ લઉં છું. જે સ્ત્રી કે પુરુષ મને સમજે છે તેની પાસેથી હું વધારે લઉં છું. બાની ઉપર હું અત્યારે જ મોહિત થઈ વિષયસુખ ભોગવું તો આજે જ હું પતિત થાઉં. મારું કામ રખડે ને એક માણસથી સ્વરાજ મેળવાનું હોય તેટલું બધું એક ક્ષણમાં હું ખોઈ બેસું. બાના પ્રત્યે અત્યારે હું બહેનભાઈનો સંબંધ રાખું છું તેથી જ શોભી રહેલો છું.

મેં વિવાસો ભોગવ્યા પછી મને ડહાપણ આવ્યું એવો વિચાર તો તમે ન જ કરશો. હું તો જગતને જેવું અનુભવું છું એવું તમારી આગળ ચીતરી રહ્યો છું. સ્ત્રીપુરુષના સંયોગ જેવી મેલી ક્રિયા હું કલ્પી શકતો નથી. તેમાંથી પ્રજ્ઞની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે એ ઈશ્વરી ગતિ છે. પણ પ્રજ્ઞેત્પત્તિ એ કંઈ કર્તવ્ય છે અથવા તો એવી ઉત્પત્તિ ન જ થાય તો જગતને કંઈ નુકસાન છે એવું હું માનતો જ નથી. ક્ષણભર ધારી લઈએ કે ઉત્પત્તિ માત્ર બંધ થઈ તો નાશમાત્ર બંધ થાય. જન્મમરણમાંથી મુક્ત થવું એનું જ નામ મોક્ષ છે. તેને જ પરમ-સુખ માન્યું છે ને એ યથાસ્થિત છે.

શરીરના જેટલા ભોગો તે માત્ર મલિન છે એમ હું તો જોયા જ કરું છું. એ મલિનતાને જ આપણે સુખરૂપ માની લીધેલ છે. એ ઈશ્વરની ગહન ગતિ છે. છતાં એ મૂર્છામાંથી નીકળવું એ આપણો પુરુષાર્થ છે.

આટલું લખી લીધા પછી તમને હું તદ્દન સ્વતંત્ર સમજું છું. મેં કેવળ મિત્રભાવે લખ્યું છે. બાપ તરીકે આજ્ઞા કશી નથી કરતો. આજ્ઞા એટલી જ કે તમે સારા થાઓ. પણ તમારું ધાર્યું કરજો, મારું ધાર્યું નહીં. પરણ્યા વિના તમારાથી ન જ રહેવાય તો જરૂર તમે પરણવાનો વિચાર કરજો.

મને વિગતવાર તમારા હૃદયના ઉદ્ગારો જણાવશો.

બાપુના આશીર્વાદ

તા. ૬. ત્યાં જે જે મારાં લખેલાં કાગળિયાં, પત્રવ્યવહાર, અને કટિંગ બૂકો છે તે અહીં મોકલી આપો તો સારું. તમને જે જે ચોપડીઓ ત્યાં કામની છે એમ ન લાગે તે પણ મોકલજો.

બાપુ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્ર પરથી : સી. ૩૭૯૫. ૧૧૧૬ શ્રીમતી સુશીલા-બહેન ગાંધીના સૌજન્યથી

૫૩. કિશોરલાલ મશરૂવાળાને પત્ર

સાબરમતી જેલ,
શુક્રવાર [માર્ચ ૧૭, ૧૯૨૨]^૧

ભાઈશ્રી ૫ કિશોરલાલ,

તમારી ઝંખના હું હમેશાં કરતો હતો. તમને મળી શક્યો હોત તો બસ હતું. પણ તમારો કાગળ બસ છે. તમે મને મળવા આવવાનો વિચાર બંધ કર્યો એ જ યથાર્થ છે. આવવાથી કંઈ વિશેષ ન હતું અને તેથી અભ્યાસમાં^૨ પડતી ખલેલ એ દેખીતું નુકસાન હતું.

તમારો પ્રયત્ન શુદ્ધ છે એટલે સફળ થશો જ. એક પણ શુભ પ્રયત્ન વ્યર્થ જતો જ નથી.

મને હજુ જેલ મળી નથી. તે તો કાલે જ ખબર પડવાનો સંભવ છે. હમણાં તો કાચી જેલ છે. હું પૂર્ણ શાંતિમાં છું. સાથે શંકરલાલ બેંકર પણ છે.

મારા આશીર્વાદ તો તમને બધે છે જ. ત્યાંથી નીકળી જવાની ઉતાવળ ન કરજો. પણ જ્યારે અંતરાત્મા કહે જવું જ જોઈએ ત્યારે જરૂર જાઓ.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

શ્રેયાર્થીની સાધના, પા. ૧૩૯-૪૦

૫૪. બ. ફ. ભરૂચાને પત્ર

[સાબરમતી જેલ,
માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૨ પહેલાં]^૩

તમને લખવાનું મારાથી શી રીતે ભૂલી શકાય? આ ચળવળમાં શ્રદ્ધા કદી ન ગુમાવવા મારાં પારસી બહેનો અને ભાઈઓને તમે કહેજો. એમના વિષેની મારી આસ્થા હું કદી છોડી શકું એમ નથી. મારી પાસે ખાદી અને રેંટિયો, રેંટિયો અને ખાદી સિવાય બીજા કોઈ કાર્યક્રમ નથી. હાથે કાંતેલું સૂતર પાઈ-પૈસાના નાના સિક્કાની માફક આપણામાં ચલણ બની જવું જોઈએ. આ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે હાથે કાંતેલી અને હાથે વણેલી ખાદી સિવાય બીજું કોઈ કાપડ પહેરી શકીએ નહીં. હિંદુસ્તાન આટલું નહીં કરી શકે ત્યાં સુધી સવિનયભંગ નિરર્થક નીવડશે, સ્વરાજ્ય નહીં મેળવી શકાય, અને ખિલાફત તથા પંજાબના અન્યાયો નિવારી

૧. ગાંધીજીને શનિવાર, ૧૯૨૨ના માર્ચની ૧૮મીએ સજા ફરમાવવામાં આવી હતી. આ પત્ર તેને આગલે દિવસે લખાયો હતો.

૨. કિશોરલાલ એક ઝૂંપડીમાં રહેતા હતા. ત્યાં તેઓ કેદારનાથ ઉર્ફે નાથજીના માર્ગદર્શન નીચે ધ્યાન ધરતા હતા.

૩. આ પત્ર ગાંધીજીનો મુકદ્દમા ચાલતાં પહેલાં, ૧૮મી માર્ચે લખાયો જણાય છે.

નહીં શકાય. જો આ વિચાર તમારે ગળે ઊતર્યો હોય તો સૂતર કાંત્યા કરો અને ખાદી પહેરો. નિષ્ણાત કાંતનારા બનો.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૩૦-૩-૧૯૨૨

૫૫. માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયનને મુલાકાત

સાબરમતી જેલ,
[માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૨ પહેલાં]^૧

. . . અમે અસહકારના વિષય ઉપર આવ્યા. મેં એમને પૂછ્યું કે કરના પૈસા ભરી દેવાના બનાવમાં ઈશુ ખ્રિસ્તે જે જવાબ આપ્યો હતો તે જોતાં આપને એમ નથી લાગતું કે અસહકારની નીતિ ઈશુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશની વિરુદ્ધ છે? એમણે ઉત્તર આપ્યો :

હું ખ્રિસ્તી ન હોવાથી મારાં કાર્યોનું ઔચિત્ય ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે સાબિત કરવા હું બંધાયેલો નથી. છતાં હકીકત એમ છે કે આ કિસ્સામાં મને નથી લાગતું કે ઈશુ ખ્રિસ્ત અસહકારના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ હતા એવો કોઈ ઈશારો છે. મને લાગે છે કે એમના શબ્દો એમ બતાવી આપે છે કે તેઓ એની તરફેણમાં હતા.

આનો વિરોધ કરતાં મેં કહ્યું : “આપ શું કહેવા માગો છો તે મને સમજાયું નહીં. એ શબ્દોનો અર્થ તો બિલકુલ સ્પષ્ટ છે. ‘જે ચીજ સીઝરની છે તે સીઝરને આપી દો,’ એ શબ્દોનો અર્થ તો એ જ થાય કે સરકારી અધિકારીઓનું આપણી પાસે જે લેણું હોય તે આપી દેવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. જો એનો અર્થ એવો ન થતો હોય તો શો શાય?”

ઈશુ ખ્રિસ્તે કોઈ પણ પ્રશ્નનો જવાબ સાદી અને શબ્દાર્થને અનુસરનારી ભાષામાં કદી આપ્યો નહોતો. તેઓ હમેશાં પોતાના જવાબોમાં અપેક્ષા કરતાં કંઈક વિશેષ, કંઈક વધારે ગહન કહેતા, કોઈક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત જણાવતા. આ બાબતમાં પણ એવું જ હતું. તમારે કર આપવા જોઈએ કે ન આપવા જોઈએ એ વિષે કહેવાનો અહીં એમનો કોઈ આશય નથી. તેઓ આના કરતાં કંઈક ઘણું વધારે કહેવા માગે છે. જ્યારે તેઓ એમ કહે છે કે “જે ચીજ સીઝરની છે તે સીઝરને પાછી આપો,” ત્યારે તેઓ એક કાનૂન રજૂ કરતા હોય છે. એનો અર્થ એ છે કે^૨ “સીઝરનું છે તે તેને પાછું આપો, એટલે કે મારે એની સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી.” આ બનાવમાં ઈશુ ખ્રિસ્તે બૂરાઈ સાથે સહકાર કરવાની ના પાડવાના મહાન કાયદાનું પ્રતિપાદન કર્યું અને જીવનભર એનું પાલન કરી બતાવ્યું. સેતાને જ્યારે એમને કહ્યું કે, “નીચો નમ અને મારી પૂજા કર,” એટલે કે મને સાથ આપ, ત્યારે એમણે કહ્યું, “સેતાન,

૧. આ મુલાકાત ૧૮મી માર્ચે, ગાંધીજીનો મુકદ્દમા ચાલ્યો અને તેમને સજા થઈ તે પહેલાં થઈ હોવી જોઈએ. જુઓ “ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન,” ૧૮-૩-૧૯૨૨.

૨. જાણે પોતાની પાસેથી કશુંક હડસેલી મૂકતા હોય એમ આ બોલતી વખતે ગાંધીજીએ પોતાનો હાથ હલાવ્યો.

તું મારી સામેથી ખસી જા.” એમને વીંટળાઈને ઊભેલા ટોળાએ જ્યારે એમને બળ-જબરીથી ઉપાડી જઈ લશ્કરી રાજા બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે એમની પદ્ધતિ બૂરી હોવાથી એમણે એમને સહકાર આપવાની ના પાડી દીધી. ઈશુ બળ ઉપર નિર્ભર રહે એમ તેઓ ઈચ્છતા હતા. સત્તાવાળાઓ પ્રત્યેનું ઈશુ ખ્રિસ્તનું વલણ પડકારનું હતું. તું રાજા છે એમ પાઈલટે પૂછ્યું ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો : “એ તો તમે કહો છો.” આ ઉપરથી એમ નથી લાગતું કે તેઓ સત્તાવાળા સામે પડકાર કરતા હતા? હેરોડને એમણે “પેલો શિયાળ” એવા શબ્દોથી નવાજ્યો હતો. એ શું સત્તાવાળાઓ સાથે સહકાર કરવા જેવું હતું? અને હેરોડ સમક્ષ તો તેઓ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારતા નહોતા. ટૂંકમાં, એમણે એને સહકાર આપવાનો ઈનકાર કર્યો. એ જ રીતે હું બ્રિટિશ સરકારને સહકાર આપવાની ના પાડું છું.

“પણ” મેં કહ્યું : “આ અપૂર્ણ દુનિયામાં વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓમાં જે કંઈ સારું હોય તેની સાથે સહકાર કરવો એ જરૂર આપણું કર્તવ્ય છે.” મહાત્માએ કહ્યું :

એક માણસ તરીકે લૉર્ડ રીડિંગ સાથે હું ખુશીથી સહકાર કરું અને ભાઈબંધી બાંધું, પરંતુ વાઈસરોય તરીકે તેઓ એક સડેલી સરકારનું અંગ હોઈ, તેમની સાથે હું સહકાર ન કરી શકું.

વધુ વિરોધ કરતાં મેં કહ્યું : “માનો કે સરકારે ભૂલો કરી છે, તોપણ એ તદ્દન ખરાબ છે એમ તો આપ ચોક્કસપણે નહીં કહી શકો. અહીંતહીં અન્યાય થયો હોય તોપણ એક મુખ્ય વાત તો કાયમ રહે જ છે કે હિંદુસ્તાનના ૩૦ કરોડ લોકોને તેણે કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિમાં રાખ્યા છે. આપ સરકાર માત્રની એકંદરે વિરુદ્ધ છો કે શું? દોષ વિનાની અને આપને સંતોષ આપી શકે એવી કોઈ પણ સરકાર આ પૃથ્વી ઉપર આપ મને બતાવી શકો એમ છો?” એમણે તુરત જ જવાબ આપ્યો :

હા, ડેન્માર્કની સરકાર જુઓ. આવી સરકારથી મને સંતોષ થાય. એ સરકાર લોકોની પ્રતિનિધિ છે; એ જીતેલા દેશનું શોષણ કરતી નથી. એ કાર્યકુશળ છે. એની રૈયત સંસ્કારી, બુદ્ધિશાળી, શૂરવીર, સંતોષી અને સુખી છે. બીજાઓને સામ્રાજ્યશાહી ગુલામીમાં રાખવા એ મોટું લશ્કર કે નૌકાદળ નિભાવતી નથી.

“પરંતુ”, મેં પૂછ્યું, “શું આપ એમ માનો છો કે સામ્રાજ્યો મૂળમાં જ ખરાબ હોય છે? રોમન સામ્રાજ્ય જરૂર સંસ્કૃતિને લાભકારક હતું. આપણે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી ઈશુ ખ્રિસ્તે એની વિરુદ્ધ કદી એક શબ્દ પણ કહ્યો નહોતો.”

વાત તદ્દન સાચી છે, પરંતુ સામ્રાજ્યવાદની નિંદા કરવી એ કંઈ એમનું કામ નહોતું. દરેક મહાન સુધારકને પોતાના જમાનાના ખાસ અનિષ્ટ સામે ઝૂઝવાનું હોય છે. ઈશુ, મહમદ, બુદ્ધ અને એમના કરતાં કંઈક ઓછા પ્રમાણમાં લ્યુથરને એમના જમાનાનાં વિશિષ્ટ અનિષ્ટો અને મુસીબતો સામે લડવું પડ્યું હતું. એવું જ આપણે પણ કરવું પડે છે. સામ્રાજ્યવાદ અત્યારે આપણા જમાનાનો એક મોટો સેતાન છે.

મેં પૂછ્યું : “તો શું આપ સામ્રાજ્યનો નાશ કરવા બહારવટે ચડ્યા છો?”

હું એનો જવાબ એ રીતે નહીં આપું. હું તો “કોમનવેલ્થ” ઊભું કરીને સામ્રાજ્યનો અંત લાવવા માગું છું. ઈંગ્લંડથી સંપૂર્ણ છૂટા થઈ જવાનું હું નથી ઈચ્છતો. એવું ઈચ્છવાનો અમને અધિકાર પણ નથી.

“હિંદુસ્તાન જેમાં હશે એ કોમનવેલ્થની આપની વ્યાખ્યા શી છે? એનું સ્વરૂપ કેવું હશે?”

“પ્રેમની રૂપેરી દોરીઓ વડે” (મને લાગે છે એ શબ્દો લોર્ડ સેલ્સબરીના છે.) બંધાયેલાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોનું એ એક મિત્રમંડળ હશે. આવો ભાઈચારો સામ્રાજ્યના ઘણા ભાગો વચ્ચે અત્યારે પણ છે. દક્ષિણ આફ્રિકા જુઓ. ત્યાં કેવા મજનના લોકો છે! ઓસ્ટ્રેલિયાના લોકો પણ સરસ છે. અને ન્યૂઝીલેન્ડ કેવો અદ્ભુત દેશ છે અને ત્યાં કેવા મજનના લોકો છે! હું તો ઈચ્છું કે હિંદુસ્તાન આવા મિત્રમંડળમાં રાજીખુશીથી દાખલ થાય અને તેને રાષ્ટ્રસંઘના બીજા સભ્યોને સમાનતાના જે અધિકારો મળ્યા છે તેવા અધિકારો પણ મળે.

“પણ સરકારે તો હિંદુસ્તાનને માટે ચોક્કસ એ જ ધ્યેય રાખ્યું છે. એટલે કે હિંદુસ્તાન જવાબદારી સંભાળવાને લાયક થાય કે તરત એને સામ્રાજ્યની અંદર એક સ્વશાસિત એકમ બનાવી દેવું. મોન્ટેગ્યુ સુધારાનો સંપૂર્ણ અર્થ શું આ નથી?”

મહાત્માએ માથું ધુણાવ્યું.

એ દુઃખની વાત છે કે એ સુધારામાં મને શ્રદ્ધા નથી. એ પહેલવહેલા દાખલ કરવામાં આવ્યા ત્યારે હું રાજી થયો હતો, અને મેં મારી જાતને કહેવું કે છેવટે “અંધકારમાં પ્રકાશનું એક નાનું કિરણ પ્રગટ્યું છે. એ આવ્યું છે તો એક નાની તરડમાંથી, પરંતુ હું સામે ચાલીને એનું સ્વાગત કરીશ.” મેં એનું સ્વાગત કર્યું. એને યોગ્ય તક આપવા હું મારા પોતાના દેશબંધુઓ સાથે ઝઘડયો. મેં કહ્યું કે સરકારના સાચા પસ્તાવાની આ નિશાની છે. સરકારે અમને જે આપવાનું વચન આપ્યું હતું તે આપવાની ખરેખર એની દાનત છે એવું માનીને યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે લશ્કરભરતીની સભાઓમાં જઈ મેં ભાષણો આપ્યાં. મેં માન્યું કે આ તો માત્ર નાની સરખી શરૂઆત છે, પરંતુ હું થોભીશ અને જોતો રહીશ. હું નમ્ર બનીશ અને આ સાંકડા દ્વારમાંથી પસાર થવા માટે નાનો બની જઈશ. પરંતુ ત્યાર પછીના બનાવોએ મને બદલી નાખ્યો છે. પછી પંજાબના અત્યાચારો આવ્યા, પછી ખિલાફતનો પ્રશ્ન, અને આખરે સરકારનાં બધાં દમનનાં પગલાં આવ્યાં એટલે હવે આ સુધારામાં હું વિશ્વાસ રાખી શકું તેમ નથી. એ તો અમારી યાતનાઓ લાંબાવવા માટેનો ઢાંકપિછોડો હતો. તેથી જ આ સરકારને હું સૈતાની સરકાર કહું છું અને તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સહકાર કરવાની ના પાડું છું.

અસહકારના વિષય ઉપરથી વાર્તાલાપ સ્વાભાવિક રીતે જ પરદેશી માલના બહિષ્કાર અને ખાદીની મહાન ઝુંબેશના પ્રશ્ન ઉપર આવી ઊભો. આ વખતે મહાત્માના ચહેરામાં તેજ આવ્યું અને એમની આંખો ઉત્સાહથી ચમકી ઊઠી.

મારી જે કંઈ યોજનાઓ અને ધૂનો છે, જે કંઈ નિર્બળતાઓ અને અંધવિશ્વાસ છે, એને તમે ભલે ગમે તે નામે ઓળખો, એમાં ખાદી મને સૌથી વધુ પ્રિય છે.

પોતાના ખભા પરની હાથે કાંતેલા સૂતરની ખરબચડી શાલનો સ્પર્શ કરતાં એમણે કહ્યું :

આ પવિત્ર વસ્ત્ર છે. એનો શો અર્થ થાય છે તે સમજો. દુકાળગ્રસ્ત પ્રદેશોમાં હજારો ને લાખો કુટુંબો વસે છે તેમની કલ્પના કરો. જ્યારે દુકાળ આવે છે ત્યારે આ કુટુંબો તારાજ થઈ જાય છે. તેઓ લાચારી અનુભવે છે. તેઓ પોતાના ઘરમાં કશું કરતાં નથી, કરી શકતાં નથી એટલે મરણની રાહ જોઈને બેસી રહે છે. જો હું આ કુટુંબોમાં રેંટિયો દાખલ કરાવી શકું તો એમને જીવતદાન મળે. તેઓ જે ખાદી તૈયાર કરે તેના એટલા પૈસા આવે કે તે વડે તેઓ દુકાળના દહાડા સારી રીતે પસાર કરી શકે.

આ ખરબચડું કપડું મને જાપાનના સુંવાળામાં સુંવાળા રેશમી કપડા કરતાં પણ વધારે વહાલું અને વધારે સુંવાળું લાગે છે. કારણ કે એ કપડાથી હું મારા ગરીબ અને ભૂખે મરતા

કરોડો દેશબંધવોની વધારે નજીક પહોંચ્યો છું અને એમની સાથે સ્નેહની ગાંઠે બંધાયો છું. તમે જે કપડું પહેર્યું છે તેના તરફ જરા નજર કરો. જ્યારે તમે એ કપડું ખરીદો છો ત્યારે કારીગરના હાથમાં તમે એક કે બે આના મૂકો છો, અને મૂડીપતિના ખિસ્સામાં છ કે સાત આના નાખો છો. હવે મારું કપડું જુઓ. એને માટે હું જે કંઈ પૈસા ખર્ચું છું તે બધા સીધા ગરીબોના હાથમાં જાય છે, વણકરના, કાંતનારના અને પીંજનારના હાથમાં જાય છે, પરંતુ અમીરના હાથમાં એક પૈસો પણ જતો નથી. આ વાતનો ખ્યાલ આવતાં મારું મન સ્વર્ગીય આનંદ અનુભવે છે. જે હું આટલું કરી શકું, જે હું હિંદુસ્તાનના એકેએક ઝૂંપડામાં રૅંટિયો દાખલ કરાવી શકું તો આ જીવન પૂરતો મને સંતોષ થશે. ઈશ્વરની કૃપા હશે તો મારી બીજી યોજનાઓ હું આવતે જન્મે આગળ ચલાવી શકીશ.

એમના છેલ્લા વાક્યનો અર્થ મને બરાબર સમજાયો નહીં, એટલે મેં પૂછ્યું : “આપ શું કહેવા માગો છો? શું આપ એમ માનો છો કે આપણે આ પૃથ્વી પર પાછા આવીએ છીએ?” એમણે જવાબ આપ્યો :

હા, જે આપણે સ્વર્ગમાં જવા જેટલા પવિત્ર ન હોઈએ તો મને લાગે છે કે આપણે બધા જ અહીં પાછા આવીએ છીએ. જુઓ, આપણે આ પહેલાં જેને વિષે વાત કરતા હતા તે આ સિદ્ધાંત છે : “જે ચીજ સીઝરની છે તે સીઝરને આપી દો.” આત્મા પરમાત્મામાં સંપૂર્ણ રીતે લીન થઈ જાય તે પહેલાં જે ચીજ આ પૃથ્વીની છે તે આ શરીરે પૃથ્વીને પાછી આપી દેવી જોઈએ. અથવા એમ કહો કે આત્માએ આ પૃથ્વીની ચીજ સાથે સહકાર કરવાનો ઈનકાર કરી દેવો જોઈએ. એટલે કે આત્માએ તમામ ઔદિક વાસનાઓ અને સંબંધોથી પૂરેપૂરા મુક્ત થઈ જવું જોઈએ.

“પ્રાણીઓને પણ આત્મા હોય છે એવું આપ માનો છો?”

જરૂર. એમને પણ આત્મા હોય છે. એમને પણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે. જે ચીજ સીઝરની હોય તે ચીજ સીઝરને પાછી આપી દેતાં એમણે પણ શીખવું જોઈએ. અને તેથી જ હિંદુઓ તરીકે અમે પ્રાણીઓને મારતા નથી. એમનું પોતાનું ભાગ્ય ઘડવા અમે એમને સ્વતંત્ર રાખીએ છીએ.

“તો સાપ, વીંછી અને કાનખજૂરા જેવા જીવોને મારવા એ પણ પાપ છે એમ આપ માનો છો?”

હા, અમારા આશ્રમમાં અમે તેમને કદી મારતા નથી. સમસ્ત માનવજાત માટે પ્રેમનો અનુભવ થાય, એ આત્માના વિકાસની ઉચ્ચ ભૂમિકા કહેવાય. પરંતુ પ્રત્યેક જીવ માટે પ્રેમ અનુભવાય એ તો એનાથીયે ઊંચી અવસ્થા ગણાય. હું કબૂલ કરું છું કે હું એ સ્થિતિએ પહોંચ્યો નથી. જ્યારે આ પ્રાણીઓને હું ખરેખર મારી નજીક આવતાં જોઉં છું ત્યારે હજી પણ મને બીક લાગે છે. જે આપણામાં સહેજ પણ ભય ન રહે તો હું નથી ધારતો કે આ જીવો આપણને નુકસાન કરે.

(અહીં, ગાંધીજીના એક અનુયાયીએ મને કહેલા એક બનાવનો હું ઉલ્લેખ કરી લઉં. એમના આશ્રમમાં એક દિવસ સાંજની પ્રાર્થના વખતે એક નાગ અંધારામાંથી નીકળ્યો અને સીધો ગાંધીજી પાસે જઈ એમની સામે ફેંણ માંડીને બેઠો. આશ્રમવાસીઓ એને પકડવા જતા હતા. પરંતુ એમણે એમને ઈશારો કર્યો કે કોઈ કશું કરશો નહીં. તેઓ પોતે પણ નિશ્ચળ રહ્યા. એટલે નાગ એમના ઘૂંટણ ઉપર થઈને બગીચામાં પાછો ચાલ્યો ગયો.) પ્રાણીસૃષ્ટિ સાથે આપણો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ એ વિષયની ચર્ચા ચાલુ રાખતાં મહાત્માએ કહ્યું :

એક વખત મને એક અંગ્રેજનો ભેટો થયેલો. તે એક પશુચિકિત્સક હતો અને પશુઓ સાથે અદ્ભુત ચાલાકીથી કામ લેતો. અમે બંને એક મકાન પર જઈ રહ્યા હતા. એવામાં એક મહાકાય કૂતરો ઓથિતો અમારા તરફ ધસી આવ્યો. એ સિલ જેવો બિહામણો લાગતો હતો. તે લગભગ માથોડા જેટલો ઊંચળો અને અમારા ઉપર તૂટી પડ્યો. હું તો બીકનો માર્થો અવાક થઈ ગયો. પરંતુ જેવો એ કૂતરો ઊંચળો કે તરત એ અંગ્રેજ એના તરફ ધસ્યો અને સહેજ પણ બીક રાખ્યા વિના એને ભેટી પડ્યો. કૂતરાનો રોષ એકદમ ઊતરી ગયો અને એ પૂંછડી પટપટાવવા લાગ્યો. આ ઘટનાની મારા પર જબરી અસર થઈ. પ્રતિકાર કર્યા વિના પ્રાણીઓ સાથે કેમ વર્તવું એની ખરી રીત આ છે.

“પરંતુ આપને એમ નથી લાગતું કે માણસનું જીવન પશુના જીવન કરતાં વધારે કીમતી છે? આપની જ વાત લો. આપ માનો છો કે આ આંદોલન આપના દેશના ભલા માટે છે. અને એવા આંદોલનના આપ નેતા છો. માની લો કે તમારી સામે એક મગર આવીને ઊભો છે અને એને મારીને જ આપ બચી શકો તેમ છે. તો આપ એમ નહીં વિચારો કે એક નેતા તરીકે આપનું કર્તવ્ય અને આપની જવાબદારી મગરના જીવન કરતાં વધારે મહત્વનાં છે?”

ના, આ મગરને તો હું એમ કહીશ, અથવા કંઈ નહીં તો મારે એમ કહેવું જોઈએ કે “ભાઈ, મારા કરતાં તારી જરૂરિયાત વધારે છે.” અને હું એને મને ગળી જવા દઈશ. એટલું સમજી લો કે આપણા જીવનનો અંત આપણા શરીરના મોત સાથે આવી જતો નથી. એ બધી વાત ઈશ્વર જાણે છે. એ પછી શું થશે તે આપણે કોઈ જાણતા નથી. જો હું મગરથી બચી જાઉં અને બીજી જ ક્ષણે વીજળી પડી તો એનાથી હું ન બચી શકું.

મેં આગ્રહપૂર્વક કહ્યું, “પણ માણસનો આત્મા, મગરને જો આત્મા હોય તો તેના આત્મા કરતાં ભિન્ન હોય છે. આ સંબંધમાં ચેસ્ટરટન કહે છે તે આપને યાદ હશે. ‘જ્યારે માણસ વહીસકી અને સોડાની છટ્ટી પ્યાલી પી રહ્યો હોય છે અને પોતાની જાત પર કાબૂ ગુમાવવાની તૈયારીમાં હોય છે, ત્યારે તમે એની પાસે જઈને મૈત્રીથી એનો ખભો થાબડીને કહો છો કે ‘માણસ બન.’ પરંતુ મગર એનો છટ્ટો ‘મિશનરી’ ઓહિયાં કરતો હોય છે, ત્યારે તમે એની પાસે જઈને એની પીઠ થાબડીને એમ નથી કહેતા કે ‘અલ્યા, તું મગર થા.’ ‘આ ઉપરથી એમ નથી લાગતું કે કોઈ પણ પ્રાણીને નથી હોતો તેવો આદર્શ માણસ પાસે હોય છે, જે એણે સિદ્ધ કરવાનો હોય છે?”

મહાત્મા હસ્યા અને બોલ્યા : સાચે જ માણસોના અને પશુઓના આત્મા વચ્ચે તફાવત હોય છે. પશુઓ એક પ્રકારની શાશ્વત મૂર્છામાં રહે છે પણ મનુષ્ય જાગ્રત થઈ શકે છે અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અનુભવ લઈ શકે છે. જાણે કે ઈશ્વર મનુષ્યને કહેતો હોય છે, “મારા સામું જો અને મારી આરાધના કર. તું મારા જ સ્વરૂપમાં ઘડાયો છે.”

મેં પૂછ્યું, “અને પશુઓના આત્મા ક્યાંથી આવે છે? મનુષ્યનો આત્મા પશુનો આત્મા બની શકે એમ આપ માનો છો?”

હા, હું માનું છું કે આ બધાં ભયંકર અને ઝેરી પ્રાણીઓનાં શરીરમાં પાપી મનુષ્યોના આત્માઓ વસે છે. એમના શરીરોમાં સાપ જેવા મનુષ્યો, લોભી મનુષ્યો, મગર જેવા નિર્દય મનુષ્યો વગેરેના આત્માઓ વસે છે.

“પરંતુ આ જગતમાં અસંખ્ય પ્રાણીઓ છે, કરોડો ને અબજો જીવજંતુઓ છે, તે બધાંનો આપ વિચાર કરો. જીવધારીઓના માત્ર એક નૂથનો વિચાર કરો. શું આ મચ્છરો, માખીઓ અને જીવાણુઓ એ બધામાં આત્મા છે?”

પરમાત્માના કાર્યક્ષેત્રની સીમા આંકનાર આપણે કોણ? શું આ બ્રહ્માંડમાં બીજા અસંખ્ય સૂર્યો અને ગ્રહો નથી?

બીજા મળવા જવાનું હોવાથી મારો જવાનો સમય થયો હતો, એટલે હું એમની રજા લેવા ઊભો થયો. વરંડામાં જ્યાં અમે બેઠા હતા ત્યાં એક નાની શેતરંજી પાથરેલી હતી. તેને છેડે હું ગયો અને મારા જોડા પહેરવા લાગ્યો. (એક રીતે હું એમનો મહેમાન હતો, એટલે એમના દેશના રિવાજ પ્રમાણે મેં જોડા ઉતારી મૂક્યા હતા.)

“જેવો મેં એક જોડો ઉપાડ્યો કે તરત જ તેમાં મેં એક કરોળિયો દીઠો. એને મેં ખંખેરી નાખ્યો. એને મારી નાખવાનું મને મન થયું પણ એ આવેગને મેં દબાવી દીધો અને એને નાસી જવા દીધો અને હસતાં હસતાં કહ્યું, “આ જુઓ. આપના ઉપદેશની મારા પર અસર થઈ છે કે નહીં તેની કસોટી કરવા, આ જંતુ એક પ્રલોભનરૂપે મારી પાસે મોકલવામાં આવ્યું છે.”

આ સાંભળીને તેઓ હસ્યા. તેઓ એવું ખડખડાટ હસે છે કે બીજા ઉપર તેની ચેપી અસર થાય છે. પછી તેઓ બોલ્યા :

હા, ખરી વાત છે. કરોળિયો પણ ભારે મહત્વની બાબત હોઈ શકે. તમને મહમદ અને કરોળિયાની વાત યાદ નથી?

મને એ વાતની ખબર નહોતી, એ મેં કબૂલ કર્યું. સાથે સાથે મને એવો વિચાર પણ આવ્યો કે તેઓ રોબર્ટ બ્રુસ અને કરોળિયાની વાત સાથે આ વાતને ભેળવી દેતા લાગે છે.

વાત એમ છે કે એક દિવસ મહમદ પેગંબર ભારે ખતરામાં આવી પડ્યા હતા અને પોતાના દુશ્મનોથી ભાગી રહ્યા હતા. જ્યારે એમને લાગ્યું કે બચવાનો કોઈ આરો નથી, ત્યારે તેઓ ખડકની એક ગુફામાં પેસી ગયા. થોડા વખત પછી એમની પાછળ પડેલા દુશ્મનો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એમાંનો એક જાણુ બોલ્યો : “અલ્યા, અહીં આવો. આ ગુફામાં આપણે જોઈએ. એ અહીં સંતાયો હશે.” બીજાએ કહ્યું, “ના, એ અહીં હોવાનો સંભવ નથી. કેમ કે, જુઓ, આ પ્રવેશદ્વાર ઉપર કરોળિયાએ જાળું બાંધ્યું છે.” જાળું થોડી વાર પહેલાં જ બંધાયું હતું તે એ લોકોને સમજાયું નહીં એટલે તેઓ ચાલ્યા ગયા. આ રીતે કરોળિયાની મદદથી અને અલ્લાની કૃપાથી મહમદ સાહેબ બચી ગયા.^૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૫-૮-૧૯૨૨

૧. આ અહેવાલ સમાપ્ત કરતાં ખબરપત્રીએ લખ્યું હતું :

તેઓ આ વાત કહી રહ્યા હતા ત્યારે એમના મિત્ર અને જેલના સાથી શ્રી બેંકરે એમનો રૅટિયો એમની આગળ લાવીને મૂક્યો. મેં જ્યારે આ મહાત્માની વિદાય લીધી ત્યારે તેઓ આ નિત્યકર્મ શરૂ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. એમના બધા અનુયાયીઓ (વ્યવહારમાં નહીં તો સિદ્ધાંતમાં) અમુક પ્રમાણમાં કાંતવા કે વણવાનું નિત્યકર્મ કરવાના નિયમમાં માનતા હોય છે.

વરંડાને છેડે પહોંચતાં એમની છેલ્લી ઝાંખી કરવા મેં મોં ફેરવ્યું. મેં જોયું કે આ નવ દેખાતા ટ્યુકડા આદમીએ ગરીબમાં ગરીબ મનૂર પહેરે તેના કરતાં પણ વધારે સાદો પોશાક પહેર્યો હતો. એ પલાંડી વાળીને પોતાના રૅટિયાની સામે બેઠા હતા અને મહમદ પેગંબરના કરોળિયાની માફક સંતાપથી સૂતર કાંતી રહ્યા હતા. મને વિચાર આવ્યો કે શું આ મનુષ્ય એવી જાળ ગૂંથી રહ્યો છે કે જે હૃદના કિસાનને, ખ્રિસ્તી ધર્મની નીતિમત્તાને જેને સહેજ પણ સ્પર્શ થયો નથી એવી ઔદ્યોગિક પ્રથાના ખતરાથી બચાવી લેશે? કે પછી આ માણસ પોતાના જ અસાધારણ ભેનમાંથી નીકળેલી ભ્રમણાઓના વિરાટ જાળાની વચ્ચે પોતે જાતે જ ફસાયે છે અને એમાં પોતાના સેંકડો ને હજારો, અજ્ઞાન અને ભાવનાશાળી દેશબંધુઓને એણે ફસાવ્યા છે?

૫૬. જમનાલાલ બજાજને પત્ર

સાબરમતી બેલ,
માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૨

ભાઈ જમનાલાલ,

માત્ર આર્થિક દૃષ્ટિએ હું કહી શકું કે પરદેશી સૂતર અને કાપડનો વેપાર કરનારા જે પોતાનો વેપાર બંધ નહીં કરે અને લોકો પરદેશી કપડાંનો મોહ છોડે નહીં તો દેશની ભારે બીમારીરૂપી ભૂખ હરગિજ મટી ન શકે. હું આશા રાખું છું કે બધા વેપારીઓ ખાટી અને ચરખાના પ્રચારમાં પૂરો ફાળો આપશે.

આપનો
મોહનદાસ ગાંધી

[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૧૯૮; તથા ૨૮૪૪

૫૭. ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન^૧

અમદાવાદ,
માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૨

“સરકીટ હાઉસ” ઉપર

તા. ૧૮મી માર્ચ ને શનિવારની સૌ કોઈ ઈતેજરીથી રાહ જોતું હતું. કેસ શાહીબાગમાં નવા જ ચાલાયેલા “સરકીટ હાઉસ”ના મકાનમાં રાખેલો હતો. ગાંધીજીની ઈચ્છાને માન આપી અદાલતના મકાન પર ન જવાની આમપ્રજ્ઞને વિનંતી કરનારાં સ્થાનિક આગેવાનોની સહીનાં હસ્તપત્રકો શહેર આખામાં વહેંચાયાં હતાં, તેથી આ મકાનના કંપાઉન્ડ બહાર કોઈ છૂટાછવાયા લોકો સિવાય ઝાઝા લોક નહોતા. માત્ર કંપાઉન્ડમાં હથિયાર વગરના પોલીસ સિપાઈઓની જે ટુકડીઓ તેમ જ આજુબાજુનાં મકાનોનાં કંપાઉન્ડોમાં હથિયારબંધ સિપાઈઓની ઠીક ઠીક તૈયારી કરી રાખેલી જેવામાં આવતી હતી. જમને કોર્ટમાં જવાના પાસ મળ્યા હતા તે ૧૦ વાગ્યાથી જ ત્યાં જઈને ગોઠવાઈ ગયા હતા. પાસ નહોતા મળ્યા તેઓ અંદર શું ચાલે છે તે વહેલામાં

૧. આ મુકદ્દમાનો આખો હેવાલ ટ્રાયલ ઓફ ગાંધીજી નામના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં પાન ૧૯૭-૨૧૨ ઉપર આપેલો છે. એમાં સેશન્સ કોર્ટની આખી કાર્યવાહી શોર્ટહેન્ડમાં લખેલી છે. અહીં જે હેવાલ આપ્યો છે તે તા. ૧૮-૩-૧૯૨૨ના નવજીવનમાંથી અને એ જ તારીખના તેના વધારામાંથી લીધો છે.

આ મુકદ્દમો ચાલ્યો તે વખતનો હેવાલ ૧૯૨૨માં પછાણના સદાકત આશ્રમના પ્રેસે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. એની “પ્રસ્તાવના” મઝહુલ હક્કે લખી હતી. એ જ અહેવાલ ૧૯૬૫માં અમદાવાદના નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે ફરીથી છાપ્યો હતો, આ ઉપરાંત, આર. કે. પ્રભુએ સંપાદન કરેલું અંગ્રેજી પુસ્તક ટુ મેમરેબલ ટ્રાયલ્સ ઓફ મહાત્મા ગાંધી નવજીવને ૧૯૬૨માં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તે પણ જેવા જેવું છે. આ ઐતિહાસિક મુકદ્દમાનું તાદેશ વર્ણન સરોજિની નાયડુએ કર્યું છે. જુઓ મહાત્મા પુસ્તક ૨, ધ ગ્રેટ ટ્રાયલ.

વહેલું જાણવા મળશે એ આશાએ રસ્તા ઉપર ઊભા હતા. દરેકના મોં ઉપર ગંભીરતા અને સહેજ ચિંતા દેખાતી હતી. મકાનનો હોલ નાનો હતો તેથી પાસધારીઓથી તે સહેજે ચિકાર ભરાઈ ગયો હતો. સ્ત્રીઓની સંખ્યા પણ ઠીક હાજર હતી. સિવાય મહાસભાની કારોબારી સમિતિની બેઠક આગલે જ દિવસે ગયેલી હોવાથી પ્રાંત પ્રાંતના આગેવાનો આ ઐતિહાસિક મુકદ્દમો જોવા પધાર્યા હતા. બધી ખુરસીઓમાં બે કાળી પીઠવાળી ખુરસીઓ જુદી તરી આવતી હતી ને તે કોને માટે છે તે સૌ કોઈ કળી શકતું હતું.

અદાલતનું વાતાવરણ

બરાબર બારમાં ચૌદ મિનિટ હતી તે વખતે પૂજ્ય ગાંધીજી અને ભાઈશ્રી શંકરલાલ બેંકરને સાબરમતી જેલમાંથી પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. હેલી લઈ આવ્યા. ગાંધીજીએ કોર્ટના ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં જ ઓરડામાંના એકેએક માણસથી સ્વાભાવિક આદરભાવથી સહેજે જ ઊભા થઈ જવાયું.

જેની સાધુવૃત્તિથી કોર્ટ પણ અંજઈ જાય તેને દોષિત કે નિર્દોષ ઠરાવવા માટે આ બધી ક્વાયત ચાલી રહી હતી એ જોઈ મનમાં એક જ સંત સત્યવાદી પુરુષની આગળ મોટી મોટી સલ્તનતો અને તેના બધા કાયદાઓ કેટલા પામર દેખાય છે તેનો આબેહૂબ ચિતાર ખડો થતો હતો.

ગાંધીજી ઉપરનો આરોપ પુરવાર કરવા માટે સરકારે રોકેલા મુંબઈના ઓડ્વોકેટ જનરલ મિ. સ્ટ્રેંગમન વખતસર આવી પહોંચ્યા. તેમણે મહાત્માજીને અદબથી માથું નમાવ્યું.

કેસની શરૂઆત

બરોબર બારને ટકોરે સેશન્સ જજ મિ. બ્રૂમફિલ્ડ પૂર રુઆબમાં આવી પહોંચ્યા.

મુકદ્દમો શરૂ થયો. રજિસ્ટ્રાર મિ. ઠાકોરે મહાત્માજી અને તેમના સાથી ભાઈ શંકરલાલ સામેનું તહોમતપત્રક ખડા સૂરમાં વાંચી સંભળાવ્યું. લોકોને યંગ ઇન્ડિયાના ત્રણ રાજદ્રોહી લેખો કોર્ટની વચ્ચે ફરી એક વાર નિરાંતે સાંભળવાની તક મળી.

જજે મહાત્માજીને સંબોધીને કહ્યું :

“કાયદા પ્રમાણે મારે તમને તહોમતપત્રક સંભળાવવું જ જોઈએ એટલું જ નહીં પણ તે સમજાવવું પણ જોઈએ. છતાં હું નથી માનતો કે મારે ઝાઝા સ્પષ્ટીકરણમાં ઊતરવાની જરૂર હોય.”

પછી તેમણે રાજદ્રોહ, અપ્રીતિ, વગેરે શબ્દોના કાયદેસર અર્થ કહ્યા. અપ્રીતિ એટલે બેવફાદારી અને શત્રુતાની બધી ભાવનાઓ. એમાં જ રાજકીય અસંતોષ અને રાજ્ય સાથે છૂટાછેડા એ બધું આવી જાય છે, એવું એવું કેટલુંક તેમણે સમજાવ્યું અને પછી મહાત્માજીને પૂછ્યું :

“તમે તહોમત કબૂલ કરો છો કે મુકદ્દમો ચલાવવા માગો છો?”

મહાત્માજી ઊભા થયા. કોર્ટમાં અપૂર્વ શાંતિ વ્યાપી રહી. શાંત અવાજે તેઓ બોલ્યા :

“મારી સામેના દરેક તહોમતનો હું સ્વીકાર કરું છું. નીચલી કોર્ટ શહેનશાહ સામે અંગત અપ્રીતિ ફેલાવવાનું તહોમત મારા ઉપર મૂકેલું તે આ તહોમતપત્રકમાં પડતું મૂકવામાં આવ્યું છે એમ હું જોઉં છું. એ યોગ્ય થયું છે.”

શંકરલાલભાઈને પણ એ જ સવાલ પુછાયો ને તેમણે પણ હા ભણી.

સરકાર પક્ષની દલીલ

કોર્ટે ઓડ્વોકેટ જનરલને કહ્યું : “તહોમતદાર તહોમત કબૂલ કરે છે, તો હવે મુકદ્દમાનો આખો વિધિ જરૂરી છે શું?”

અમદાવાદની સેશન્સ કોર્ટમાં કેસ

ચિત્ર ઉપરથી. રવિશંકર રાવળના સૌજન્યથી

એડ્વોકેટ જનરલ મુકદ્દમો ચલાવવા ઈતેજર હતા. તેમણે કહ્યું, “ગુનો સાબિત કરવા ખાતર નહીં પણ સજા કેટલી ઠરાવવી એ નક્કી કરવા મુકદ્દમો ચલાવવાની જરૂર ખરી.” પોતાના મુદ્દાના ટેકામાં તેમણે કેટલીક દલીલ કરી. તેમણે કહ્યું, “તહોમતદારે કંઈ આ ત્રણ લેખો લખવાનો જ ગુનો નથી કર્યો, પણ આ લેખો તો તેમણે રાજ્ય સામે જે ખુલ્લી અને પદ્ધતિસર લડત માંડી છે તેનો અંશમાત્ર છે.” આ વાત પુરવાર કરવા તેમણે યંગ ઇન્ડિયામાંથી કેટલાક ફકરાઓ વાંચી બતાવ્યા. તે પછી સજા સખત થવી જોઈએ એવી દલીલ કરતાં તેમણે કહ્યું કે જ્યારે કોઈ ભાગમાં એક જ પ્રકારના ગુના વધારે થાય છે ત્યારે મુખ્ય ગુનેગારને કાયદા પ્રમાણે દાખલો બેસે તેવી સજા કરવી જોઈએ. વળી ગુનેગાર ઊંચી કેળવણી પામેલ શખસ છે અને લોકોના માનીતા નેતા છે, એટલે તેઓની આવા પ્રકારની લડતની લોકો ઉપર શી અસર થાય એ પણ કોર્ટે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. જોકે તેમના લેખોમાં અહિંસા ઉપર નિરંતર ભાર મૂકવામાં આવતો રહ્યો છે તોપણ જ્યારે અપ્રીતિ પદ્ધતિસર ફેલાવવામાં જ આવતી હોય ત્યારે અહિંસાના ઉપદેશની કશી કિંમત નથી. તહોમતદારની લડતનાં પરિણામ મુંબઈ, મદ્રાસ અને ચૌરીચૌરાનાં ભયંકર રમખાણોમાં આવેલાં છે.

“માલદાર માણસ”

“બીજા તહોમતદારે આ લેખો છાપવા જેટલો જ ગુનો કર્યો છે. માટે જોકે તે ઓછા શિક્ષા-પાત્ર છે, છતાં કાયદાની દૃષ્ટિએ ગુનો ઓછો ગંભીર નથી. તે માલદાર માણસ છે, માટે તેમનો ખાસી રકમનો દંડ કરવો જોઈએ એ મારી સૂચના છે.”

એડ્વોકેટ જનરલની દલીલ સાંભળ્યા પછી પણ કોર્ટે મુકદ્દમો આગળ નહીં ચલાવવાનો પોતાનો નિશ્ચય ન ફેરવ્યો. જલ્લે કહ્યું હવે સજા ફરમાવવાની જ બાકી રહે છે. પણ તે પહેલાં તહોમતદારને સજા વિષે કંઈ કહેવું હોય તો મારે સાંભળવું છે.

મહાત્માજીએ લેખી એકરાર વાંચી સાંભળાવાવાની ઈચ્છા જણાવી ને કહ્યું કે તે રજૂ કરતાં પહેલાં હું થોડું કહેવા ઈચ્છું છું. આ બધું બેઠાં બેઠાં જ બોલવાની રજા લઈ તેમણે ચલાવ્યું. સૌએ જાણ્યું કે જેને માટે કોર્ટમાં આવ્યા છીએ તે હવે મળે છે. ચોમેર ગંભીર શાંતિ છવાઈ ગઈ.

ગાંધીજીનું ભાષણ

મારો લેખી એકરાર વાંચ્યું તે પહેલાં હું કહેવા ઈચ્છું છું કે મારે વિષે વિદ્વાન એડ્વોકેટ જનરલે જે ટીકા કરી છે તે હું પૂરેપૂરી સ્વીકારી લઉં છું. હું માનું છું કે તેમણે મારે વિષે જે કંઈ કહ્યું છે તે કહેવામાં તેમણે મને પૂરેપૂરો ન્યાય કર્યો છે. કારણ તેમણે જે કહ્યું તે તદ્દન સાચું છે. કોર્ટથી એ વાત છુપાવવા હું જરાયે ઈચ્છતો નથી કે ચાલુ રાજપદ્ધતિ સામે અપ્રીતિ ફેલાવવાની તો મને લગભગ લહે લાગી છે.

એડ્વોકેટ જનરલ સાહેબે બરાબર કહ્યું છે કે યંગ ઇન્ડિયા સાથે મારો સંબંધ બંધાયો ત્યારથી જ કંઈ મેં અપ્રીતિ ફેલાવવા માંડી છે એમ નથી. મારું એ કામ તો પહેલાંનું શરૂ થયેલું છે

૧. મધ્ય પ્રાંતના વિદ્યાર્થી નેતા સુંદરલાલ ઉપરનો સરકારનો આરોપ હિંસા માટેનો નહોતો, પરંતુ કેવળ સરકાર પ્રત્યે અસંતોષ ફેલાવવા પૂરતો હતો. આ મુદ્દાની ચર્ચા કરતાં ગાંધીજીએ યંગ ઇન્ડિયામાં લખ્યું હતું કે: “સરકાર પ્રત્યે લોકોમાં જે બેદિલી છે તેને વાચા આપવી અને તેનો ફેલાવો કરવો એ અસહકારીનો ધર્મ છે, એમ કહેવું જોઈએ. સરકાર પ્રત્યે બેદિલી ફેલાવવી એ તો અસહકારનું મુખ્ય તત્વ જ છે.” જુઓ પુસ્તક ૨૦. પા. ૧૨૮-૯.

અને હમણાં હું જે એકરાર વાંચવાનો છું તેમાં કોર્ટ આગળ તે કબૂલ કરવાની મારી દુઃખદાયક ફરજ હું બજાવીશ કે એડ્વોકેટ જનરલ સાહેબે કહ્યું છે તે કરતાંય પહેલાંનું આ સરકાર પ્રત્યે અપ્રીતિ ફેલાવવાનું કામ મેં શરૂ કરેલું છે. મારે માટે એ અતિશય દુઃખદાયક ફરજ છે, પણ મારે માથે જે જવાબદારીઓ રહેલી હતી તે જોતાં તે ફરજ મારે અદા કરવી જ પડી છે. મુંબઈ, મદ્રાસ, ચૌરીચૌરાના બનાવોના સંબંધમાં જે જવાબદારી વિદ્વાન એડ્વોકેટ જનરલે મારે માથે નાખી છે તે બાબતમાં મારો ગુનો હું સ્વીકારી લઉં છું. આ બાબત ઉપર ઊંડો વિચાર કર્યા પછી, તેના ચિંતનમાં રાતોની રાતો ગાળ્યા પછી અને મારું મન બરાબર તપાસ્યા પછી હું એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે ચૌરીચૌરાના રાક્ષસી હત્યાકાંડ અથવા તો મુંબઈના ગાંડા અત્યાચારો સાથે મારે કશી લેવાદેવા નથી એમ કહેવું મારે માટે અશક્ય છે. તેમણે વાજબી જ કહ્યું છે કે એક જવાબદાર માણસ તરીકે, એક દુનિયાદારીના અનુભવી માણસ તરીકે મારા દરેક કામનાં પરિણામો મારા ધ્યાનમાં હોવાં જ જોઈતાં હતાં. તે પરિણામો મારા ધ્યાનમાં હતાં જ. હું જાણતો હતો કે હું જોખમ ખેડી રહ્યો છું. હું આગ સાથે ખેલી રહ્યો હતો એ મારી ધ્યાન બહાર ન જ હતું; પણ મારે કહેવું જોઈએ કે જે મને અત્યારે છૂટો કરવામાં આવે તો હજી હું તેમ જ કરું.^૧

આજે સવારે મને લાગ્યું કે અત્યારે હું જે કહું છું તે હું ન કહું તો મારી ફરજ હું ચૂકું. હું અશાંતિ ટાળવા ઈચ્છતો હતો, હજીય ઈચ્છું છું.^૨ અહિંસા મારા ધર્મનો પહેલો મંત્ર છે, અને એ જ મારા ધર્મનો છેલ્લો મંત્ર છે. પણ મારે તો બૂરાઈઓ વચ્ચે પસંદગી કરવાની હતી. કાં તો મારે મારા દેશને પારાવાર નુકસાન કરી રહેલી રાજ્યપદ્ધતિને વશ થવું રહ્યું, નહીં તો મારે મુખેથી દેશની વાસ્તવિક સ્થિતિ વિષે સાંભળ્યા પછી મારા દેશબંધુઓનો પિત્તો ઊછળે એનું જોખમ ખેડવું રહ્યું. મારા દેશબંધુઓ કેટલીક વાર ગાંડા બન્યા છે તે હું જાણું છું. તે માટે મને ખૂબ દુઃખ થયેલું છે. અને તેથી જ અહીં હું નરમ સજા નહીં પણ સખતમાં સખત સજા માગી લઉં છું.

હું દયા માગતો નથી. તેમ મારા ગુનાને હળવો ગણવો એવી પણ કશી દલીલ કરવા ઈચ્છતો નથી. માટે કાયદાની દૃષ્ટિએ જે ઈરાદાપૂર્વક ગુનો ગણાય, પણ મારે મન તો જે દરેક શહેરીની એક ઊંચામાં ઊંચી ફરજ છે તે માટે સખતમાં સખત સજા માગી લેવા અને તેને આનંદથી^૩ તાબે થવા હું અહીં બેઠો છું. મારા લેખી એકરારમાં હું હમણાં જ જણાવવાનો છું તેમ હે ન્યાયાધીશ! તમારે માટે બે જ માર્ગ ખુલ્લા છે. જે તમને લાગે કે જે કાયદાનો તમારે અમલ કરવાનો છે તે એક પાપી વસ્તુ છે અને ખરું જોતાં હું નિર્દોષ છું તો તમે તમારી જગાનું રાજીનામું આપો અને એમ કરીને પાપનો સંગ તજો; પણ જે તમને એમ લાગે કે જે કાયદાનો તમે અમલ કરો છો અને જે પદ્ધતિ ચલાવવામાં મદદ કરો છો તે સારી વસ્તુ છે અને તેથી મારી પ્રવૃત્તિ પ્રજાહિતને નુકસાનકર્તા છે તો કડકમાં કડક સજા ફરમાવો. મેં પહેલો કહ્યો તેવો પલટો તમારામાં થાય એમ હું ધારતો નથી, પણ^૪ મારો એકરાર હું પૂરો વાંચી

૧. અને ૨. સરકારી રેકર્ડમાં આ વાક્યો નથી.

૩. યંગ શ્લોકમાં આ જગાએ આ શબ્દ છે.

૪. આ વાક્યનો આ ભાગ સરકારી રિપોર્ટમાં આવતો નથી.

રહું તે પહેલાં, એક સમજી માણસને આટલું ભારે જોખમ^૧ ખેડવા પ્રેરે એવું શું શું મારા હૈયામાં વલોવાઈ રહ્યું હોવું જોઈએ તેની ઝાંખી કદાચ તમને થશે.

બાદ પોતાની જગાએ બેઠે બેઠે મહાત્માજીએ પોતાનો લેખી એકરાર વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

લેખી એકરાર

હિંદુસ્તાન પ્રત્યે તેમ જ જે વિલાયતની પ્રજાને સંતોષવા ખાતર મુખ્યત્વે કરીને આ મુકદ્દમો માંડવામાં આવ્યો છે તે પ્રજાની પ્રત્યે રહેલો મારો ધર્મ વિચારતાં મને લાગે છે કે એક ચુસ્ત રાજનિષ્ઠ અને સહકારી શહેરી મટીને આજે હું એક કટ્ટો રાજદ્રોહી અને અસહકારી શા સારું બન્યો છું એનો ખુલાસો આપવાને હું બંધાયેલો છું. સિવાય કોર્ટને પણ હિંદુસ્તાનમાં કાયદાથી સ્થપાયેલી સરકાર સામે અપ્રીતિ ફેલાવવાના આરોપને હું શા કારણે સ્વીકારી લઉં છું એ મારે જણાવવું જોઈએ.

મારા જાહેર જીવનની શરૂઆત સને ૧૮૯૩માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં વિષમ સંજોગો વચ્ચે થઈ. એ દેશમાં અંગ્રેજી સત્તા જોડેનો મારો પહેલવહેલો સમાગમ આજો સુખદાયી ન કહેવાય. મને માલૂમ પડ્યું કે માણસ તરીકે અને એક હિંદી તરીકે મને કશા જ હક નહોતા; ઊલટું મેં જોયું કે હું હિંદુસ્તાની હતો એટલા જ કારણસર માણસ તરીકેના પણ મારા હકો માર્યા જતા હતા.

પણ આથી હું હાર્યો નહીં. હિંદીઓ પ્રત્યે ચલાવવામાં આવતું દુર્વતન એ એક મોટે ભાગે સારા એવા રાજતંત્ર ઉપર વળેલો બહારનો મેલ છે, મૂળ હાડે તો તંત્ર સારું છે એમ મેં મારા મનને મનાવ્યું અને જ્યાં મને એ સરકારના દોષ જણાયા ત્યાં તે સારુ તેને વખતોવખત વખોડવા છતાં તેનો નાશ કદી પણ ન ઈચ્છતાં એ સરકાર જોડે હું સ્વેચ્છાપૂર્વક અને સાચા દિલથી સહકાર કરતો રહ્યો.

આથી સને ૧૮૯૮માં બોગર યુદ્ધ વેળાએ સલ્તનતની હસ્તી જોખમમાં આવી પડી ત્યારે મેં તેને મારી સેવા અર્પણ કરી.^૨ મેં જાખમીઓની માવજત કરનારી સ્વયંસેવકોની ટુકડી ઊભી કરી અને લેડી સ્મિથના^૩ બચાવને સારુ થયેલી સંખ્યાબંધ લડાઈઓ દરમિયાન મારાથી બનતું કર્યું. તે જ પ્રમાણે સને ૧૯૦૬માં ઝૂલુ બળવા દરમિયાન પણ મેં જાખમીઓને ઉઠાવનારા ડોળીવાળાઓની એક ટુકડી ઊભી કરેલી અને “બળવો” શમતાં સુધી સેવા બજાવેલી.^૪ આ બંને પ્રસંગે મારી સેવાઓને માટે મને ચાંદ મળેલા અને સરકારી ખરીતાઓમાં મારા કામની ખાસ નોંધ લેવાયેલી. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના મારા કામની કદરમાં લૉર્ડ હાઉન્ડ તરફથી મને કેસરેહિટ સુવર્ણપદક મળેલો.^૫ સને ૧૯૧૪માં જ્યારે ઈંગ્લંડ અને જર્મની વચ્ચે લડાઈ જાગી ત્યારે મેં લાંડનમાં તે વખતે વસતા હિંદીઓની—મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓની—એક “એમ્બુલન્સ” ટુકડી ઊભી કરેલી.^૬ આ ટુકડીએ કીમતી સેવા બજાવ્યાની ત્યારના અમલદારોની કબૂલાતો છે.

૧. સરકારી રિપોર્ટમાં “ધિ મેડેસ્ટ રિસ્ક્સ” (ખરાબમાં ખરાબ જોખમો) શબ્દો છે.

૨. જીઓ પુસ્તક ૩, પા. ૧૨૯-૩૧.

૩. જીઓ પુસ્તક ૩, પા. ૧૫૫-૬૧.

૪. જીઓ પુસ્તક ૫, પા. ૩૯૯-૪૦૧.

૫. જીઓ પુસ્તક ૧૩, પા. ૧૫૬ અને ૧૬૧.

૬. જીઓ પુસ્તક ૧૨, પા. ૪૬૫-૬.

અને છેલ્લે હિંદમાં જ્યારે ૧૯૧૭ની સાલમાં દિલ્હીમાં મળેલી યુદ્ધ પરિષદમાં લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડે લશ્કરભરતીને સારું આગ્રહભરી અરજ કરી ત્યારે સુધ્ધાં મારી તબિયત સામું ન જોતાં ખેડા^૧ જિલ્લામાં લશ્કરભરતીને સારું હું મળ્યો, જોકે મારા પ્રયત્નને ફળ આવવા માંડ્યું એટલામાં લડાઈ બંધ થઈ અને વધુ રંગરૂટોની જરૂર ન રહ્યા બાબતના હુકમો નીકળ્યા. આ બંધા સેવાના પ્રયત્નો દરમિયાન હું એ જ આશાની હુંકે જીવતો હતો કે આવી સેવાઓ બજાવીને મારા દેશ-બંધુઓને સારું સલ્તનતમાં સંપૂર્ણ સમાનતાનો દરજ્જો મેળવી શકાયે.

એ મારી આશા પર પહેલવહેલો ફટકો “રોલેટ ઍક્ટ”ના રૂપમાં પડ્યો. એ કાયદા સામે મારે કડવી ઝુંબેશ ચલાવવી પડી. ત્યાર બાદ પંજાબનો કાંડ શરૂ થયો, જેનો આરંભ જલિયાં-વાલાની કતલથી થયો અને અવધિ પેટે ચલાવવાના હુકમોમાં, જાહેર રસ્તાઓ પર ફટકા મારવામાં અને એવાં જ બીજાં અકથનીય અપમાનભર્યાં કૃત્યોમાં થઈ. મેં એ પણ જોયું કે નુર્કી તેમ જ ઈસ્લામનાં પવિત્ર સ્થળો પર હાથ ન નાખવાના સંબંધમાં હિંદી મુસલમાનોને વડા પ્રધાને આપેલો કોલ પાળવાનો આજો સંભવ ન હતો. પણ એ બધાં લક્ષણ દેખાતાં છતાં અને મિત્રોએ પણ મને ગંભીર ચેતવણીઓ આપ્યા છતાં અમૃતસરની મહાસભા^૨ વેળાએ સરકાર જોડે સહકારની તેમ જ મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડ સુધારા સ્વીકારવાની તરફેણમાં હું ઝૂઝ્યો, એવી આશાએ કે વડા પ્રધાન હિંદી મુસલમાનોને આપેલો પોતાનો કોલ આખરે પાળશે, પંજાબનો જખમ રૂઝવવામાં આવશે અને સુધારા જોકે અધૂરા અને અસંતોષકારક હતા છતાં તે હિંદના જીવનમાં એક નવા અને આશાદાયી યુગના સૂચક નીવડશે.

પણ મારી આશાઓ બધી ધૂળ મળી. ખિલાફતને લગતો કોલ પાળવાનો મોખ નહોતો. પંજાબના કાંડ પર સફેદો ફેલાવવામાં આવ્યો અને ગુનેગારોને શિક્ષા કરવાનું તો કોરે રહ્યું પણ ઊલટા તેઓ પોતાની નોકરીઓ પર કાયમ રહ્યા અગર તો તેમનાં પેન્શનો હિંદી ખજાનામાંથી આપવાં ચાલુ રહ્યાં, અને વળી કેટલાક દાખલાઓમાં તો તેમને ઊલટાં ઈનામ અકરામો એનાયત કરવામાં આવ્યાં! મેં એ પણ જોયું કે સુધારાઓથી જે દિલના પલટાની આશા બાંધવામાં આવી હતી તેવો કશોયે પલટો ન થતાં માત્ર હિંદુસ્તાનનું ધન વધુ ચૂસવાની અને માત્ર તેની ગુલામીને લંબાવવાની જ તે એક નવી તદબીર હતી.

અફસોસપૂર્વક હું એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે બ્રિટિશ હકૂમતે રાજદ્વારી તેમ જ આર્થિક બંને દૃષ્ટિએ હિંદને તે અગાઉ કદી નહોતું તેટલું લાચાર જ કરી મેલ્યું છે. જે નિઃશસ્ત્ર હિંદ આજે કોઈ પણ હુમલાખોર સામે શસ્ત્રની લડાઈમાં ઊતરવા માગે તો તેમ કરવાની આજે તેનામાં કશી જ તાકાત નથી. અને આ સ્થિતિ એટલી તો હદ સુધી વ્યાપેલી છે કે અમારા કેટલાક સારામાં સારા માણસો પણ આજે એવું માને છે કે હિંદે વસાહતોની ઢબનું સ્વરાજ મેળવવાને પણ હજુ અનેક પેઢીઓ વિતાવવી જોઈએ. હિંદુસ્તાન આજે એટલું તો નાદાર બની ગયું છે કે તેનામાં દુષ્કાળોની સામે ટકાવ ધરવાની બિલકુલ શક્તિ નથી. અંગ્રેજોએ અહીં પગલાં કર્યાં તે અગાઉ હિંદ પોતાનાં લાખો ઝૂંપડાંઓમાં કાંતનું તથા વણનું અને ખેતીમાંથી મળી રહેનારી પોતાની નાનીશી આજીવિકામાં રહેતી ખોટ ભરી કાઢતું. જીવાદોરી સમો આ હિંદનો ગૃહઉદ્યોગ માની ન શકાય એટલા નિષ્ક્રમ અને અમાનુષ ઉપાયો વડે નષ્ટ કરવામાં આવ્યો, જેનાં બચાનો

૧. ન્યૂઓ પુસ્તક ૧૪, પા. ૩૮૯-૯૨.

૨. ન્યૂઓ પુસ્તક ૧૬, પા. ૩૪૩-૭.

અંગ્રેજ સાક્ષીઓએ કરેલાં છે. હિંદની અધપેટે રહેનારી આમપ્રજા કેવી ધીમી ધીમી મૃતપ્રાય થતી જાય છે એની શહેરોના રહેનારાઓને ભાગ્યે જ ભાજ છે. તેઓને ખબર નથી કે તેમને ભોગવવા મળતા શુદ્ધ એશઆરામ તેઓ હિંદને ચૂસનારા પરદેશી મૂડીદારોનાં ઘર ભરવા જે મહેનત કરે છે તેની દલાલી સિવાય બીજું કશું નથી, અને પેલાઓનો બધો નફો તેમ જ આમની દલાલી બંને હિંદની ગરીબ પ્રજાને નિચોવીને જ નિતારી કાઢેલાં હોય છે. તેમને ગમ નથી કે બ્રિટિશ હિંદમાં કાયદાથી સ્થપાયેલી સરકાર એ ગરીબ આમપ્રજાને આ રીતે ચૂસવાની ખાતર જ ચલાવવામાં આવે છે. ચાહે તેવા વિતંડાવાદથી કે આંકડા અહેવાલોનાં ચાહે તેવાં માયાવી કોષ્ટકોથી આજે જે પુરાવો હિંદનાં ગામડાંઓ પોતાનાં બોલતાંચાલતાં હાર્ડપિન્જરોથી નરી આંખને પણ આપી રહેલ છે તેને ઉડાવી શકાય તેમ નથી. મારા મનને તો છાંટાભાર શક નથી કે ઈશ્વર જેવો કોઈ માલિક જે દુનિયાને માથે હોય તો તેના દરબારમાં ઈંગ્લંડને તેમ જ હિંદુસ્તાનનાં આ બધાં શહેરોમાં વસનારાઓને બેઠને આ ગુનાને માટે—ઈતિહાસમાં કદાચ જેની જોડ ન મળી શકે એવા આ માનવજાતિ સામેના ગુનાને માટે જવાબ દેવો પડશે. ખુદ કાયદો પણ આ દેશમાં હિંદને ચૂસી લેનાર પરદેશીઓની સેવાને અર્થે જ વપરાય છે. પંજાબ માર્શલ લૉના મુકદ્દમાઓની મારી તટસ્થ તપાસને પરિણામે મારા ઉપર એવી છાપ પડી કે સૈકડે ઓછામાં ઓછી પંચાણુ ટકા સજાઓ કેવળ દુષ્ટ હતી.^૧ હિંદમાંના રાજદ્વારી મુકદ્દમાઓના મારા અનુભવ ઉપરથી મેં જોયું છે કે તેમાં સજા પામેલા લોકોમાંના દરેક દસમાંથી નવ સાવ નિર્દોષ હતા. સ્વદેશપ્રીતિ એ જ એમનો ગુનો. હિંદની અદાલતોમાં યુરોપિયનોની સામે કામ માંડનારાઓમાંથી નવાણું હિંદીઓને ન્યાય મળતો નથી. આ ચિતારમાં ગંગપૂરણી કે અતિશયોક્તિ કયાંય નથી. આવા મુકદ્દમાઓ જેડે સંબંધ ધરાવવાનો જે જે કોઈ હિંદીઓને પ્રસંગ પડ્યો છે તેવા લગભગ દરેક હિંદીનો અનુભવ આવો જ છે.

સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય તો એ છે કે અંગ્રેજ લોકો તેમ જ દેશનો કારભાર કરવામાં ભળનારા તેમના હિંદી સાથીઓ પોતે મેં ઉપર વર્ણવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેવો કશો ગુનો કરવામાં રોકાયેલા છે એ સમજી શકતા નથી. મને ખબર છે કે ઘણા અંગ્રેજ તેમ જ હિંદી અમલદારો પ્રામાણિક-પણે એવું માનનારા છે કે પોતે દુનિયામાંનું એક સારામાં સારું રાજ્યતંત્ર ચલાવી રહ્યા છે અને તે નીચે હિંદુસ્તાન ધીમે પગલે પણ સંગીન પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. તેમને ભાજ નથી કે પ્રજાને થયેલા મૂકવાની એક અદૃશ્ય પરંતુ અસરકારક કાર્યપદ્ધતિ તથા પશુબળના વ્યવસ્થિત દેખાવથી અને બીજી બાજુએ પ્રતિકાર કરવાની અગર આત્મરક્ષણની સુધ્ધાં બધી શક્તિ પ્રજા પાસેથી ખૂંચવી લેવામાં આવ્યાથી પ્રજા આખી નપુંસક બની ગઈ છે અને તેનામાં દંભ અને પામરતા ફેલાયાં છે. અને આ ભયાનક કુટેવને પરિણામે કારભારીઓમાં અજ્ઞાન અને આત્મ-વંચન બેવડાં બન્યાં છે. જે ૧૨૪ અ કલમનું સદ્ભાગ્યે મારા ઉપર તહોમત મેલવામાં આવ્યું છે તે કલમ હિંદી નાગરિકોની સ્વતંત્રતા કચડી નાખવા સારું ઘડવામાં આવેલી રાજદ્વારી કલમોમાં કદાચ સર્વોપરી છે. પ્રીતિ કંઈ કાયદાથી પેદા થનારી કે નિયમમાં રહેનારી વસ્તુ નથી. માણસને જે કોઈ શખસ કે વસ્તુ પ્રત્યે પ્રીતિ ન હોય તો જ્યાં સુધી તે મારફાડ કે ખુનામરકીનો ઈરાદો ન રાખતો હોય અગર તો ખુનામરકીને ઉત્તેજન કે ઉશ્કેરણી ન કરતો હોય ત્યાં સુધી તેને પોતાની અપ્રીતિ દર્શાવવાનો પૂરેપૂરો અખત્યાર હોવો જોઈએ. પણ જે કલમમાંનો આરોપ

ભાઈ શંકરલાલ ઉપર તેમ જ મારા ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે તે મુજબ તો માત્ર અપ્રીતિ ફેલાવવી એટલું પણ ગુનો છે. આ કલમ નીચે ચાલેલા કેટલાક મુકદ્દમાઓ મેં તપાસ્યા છે અને હું જાણું છું કે હિંદના કેટલાક મોટામાં મોટા પ્રજામાન્ય પુરુષોને એ કલમ હેઠળ સજાઓ કરવામાં આવી છે. અને તેથી આ કલમ હેઠળ મારા પર આરોપ મુકાયો એમાં હું મારી મોટી ઈજાગત થઈ સમજું છું. મારી અપ્રીતિનાં કારણોની ટૂંકામાં ટૂંકી રૂપરેખા આપી દેવા મેં ઉપર પ્રયત્ન કર્યો છે. કોઈ પણ અમલદાર કે કારભારી સામે મારે અંગત કે વ્યક્તિગત એવું કશું જ વેર નથી, તો રાજની સામે તો મારે અપ્રીતિ હોઈ જ શી શકે? પણ જે સરકારે અગાઉના બીજા કોઈ પણ રાજ્યતંત્ર કરતાં સરવાળે હિંદુસ્તાનનું અહિત જ વધારે કર્યું છે તેની સામે અપ્રીતિ થવી એને તો હું સદ્ગુણ જ સમજું છું. બ્રિટિશ હકૂમત હેઠળ હિંદમાં અગાઉ કોઈ કાળે ન થયેલો એટલો મર્દાનગીનો લોપ થયો છે. આવી મારી માન્યતા હોવાથી એવા રાજ્યતંત્રને વિષે મનમાં પ્રીતિ હોવી એને હું પાપ માનું છું. અને તેથી મારી સામે પુરાવા તરીકે રજૂ કરવામાં આવેલા જુદા જુદા લેખોમાં મેં જે કંઈ લખ્યું છે તે બધું હું લખી શક્યો એ વાતને હું મારું અહોભાગ્ય ગણું છું.

ખરું જોતાં તો હું માનું છું કે જે અસ્વાભાવિક સ્થિતિમાં અત્યારે ઈંગ્લંડ તેમ જ હિંદુસ્તાન રહે છે તેમાંથી ઊગરી જવાનો અસહકારનો માર્ગ બતાવ્યો તેમાં મેં બંનેની સેવા જ બજાવી છે. મારા નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ તો બૂરાઈની સામે અસહકાર કરવો એ નેકીની જોડે સહકાર કરવાના જેટલી જ માણસની ફરજ છે. પણ બૂરાઈ કરનાર સામે ઈરાદાપૂર્વક હિંસા અપત્યાર કરીને જ એવો અસહકાર પ્રદર્શિત કરવાની પ્રથા આટલા કાળ દુનિયામાં ચાલતી આવી છે. હું મારા દેશવાસીઓને બતાવી આપવા મથી રહ્યો છું કે હિંસાવૃત્તિથી ચલાવેલો અસહકાર સરવાળે દુનિયામાં બૂરાઈને ઘટાડવાને બદલે વધારવાનું જ હથિયાર બને છે. અને બૂરાઈને નભાવવાનું એકમાત્ર સાધન હિંસા હોવાથી પોતા તરફથી તેને મળતો ટેકો ખેંચી લેવા માગનારે હિંસાનો નિઃશેષ ત્યાગ કરવો રહ્યો. એવી અહિંસાવૃત્તિમાં બૂરાઈ જોડે અસહકાર કરવા જતાં ખમવાં પડનારાં દુઃખોને સ્વેચ્છાપૂર્વક માથે લેવાં જોઈએ એ આવી જાય છે. તેથી કાયદાની નજરે જે મારો ઈરાદાપૂર્વક કરેલો ગુનો ગણાય અને છતાં મારી પોતાની નજરમાં જે શહેરી તરીકેનો માણસનો સર્વોપરી ધર્મ છે, તેને સારુ આકરામાં આકરી સજા માગી લેવા અને તે સજા આનંદપૂર્વક માથે ચડાવવા હું અહીં ઊભો છું. જજસાહેબ! આપને માટે એટલો જ માર્ગ ખુલ્લો છે કે જે કાયદાનો અમલ કરવાનું તમને સોંપવામાં આવ્યું છે તે કાયદો જ ખરું જોતાં દુષ્ટ છે અને હું વસ્તુતઃ નિર્દોષ છું એમ જો તમે માનતા હો તો તમારે તમારી જગ્યાનું રાજીનામું આપી દેવું ને એ રીતે પાપની ભાગીદારીમાંથી નીકળી જવું. આથી ઊલટું, જે તંત્ર અને જે કાયદો ચલાવવામાં તમે અત્યારે મદદ કરી રહ્યા છો તે હિંદની પ્રજાને સારુ હિતકર છે અને તેથી મારી પ્રવૃત્તિ જાહેર હિતને નુકસાન કરનારી છે એવો જો તમારો વિશ્વાસ હોય તો તમને ઘટે છે કે તમારે મને સખતમાં સખત સજા દેવી.^૧

કોર્ટના તે નાનકડા દીવાનખાનામાં ગાંધીજીની વાણી મેઘગર્જનાની પેઠે ગાજતી હતી. તે એકરાર નહોતો, પણ આખી જિંદગીના રાજદ્વારી અનુભવોનો અર્ક હતો. ક્ષણેક એમ જ ભાસ્યું

૧. આ નિવેદનની હાથે લખેલી અને ગાંધીજીની સહીવાળી નકલ ટ્રાયલ ઓફ ગાંધીજી નામના પુસ્તકમાં પાન ૧૬૮-૬૨ ઉપર મળે એમ છે.

કે મહાત્માજી સામે મુકદ્દમો ચાલતો નથી, પણ જગત સમસ્તની કોર્ટમાં બ્રિટિશ સલ્તનત તહોમતદાર તરીકે ઊભી છે અને એક સત્યવાદી સાક્ષી પોતાના હૃદયની વાણી વડે તહોમતદારનો આરોપ પુરવાર કરી રહ્યો છે. ગાંધીજીએ જેમ રાજદ્રોહનો આરોપ કબૂલ કર્યો અને સજા માગી લીધી તેમ જ બ્રિટિશ સલ્તનતે પણ જજના રાજીનામા મારફતે પ્રજાદ્રોહનો અપરાધ કબૂલ કર્યો હોત તો આકાશના દેવો તે પ્રસંગ જોવા ઊતરી આવત.

ગાંધીજીનો એકરાર કોર્ટ સામેનો એકરાર નહોતો, પણ તે આખા હિંદનો અવાજ હતો. કાયદાની રૂએ સ્થાપિત થયેલી બ્રિટિશ સત્તા પ્રજાની સંમતિથી સ્થાપિત થયેલી નથી. હિંદુસ્તાનના કાયદાઓનું વલણ અને હિંદનું કલ્યાણ એક દિશામાં વહેતાં નથી, એ ભીપણ સત્ય આ એકરાર પુરવાર કરે છે. આ એક નાનાસરખા લેખમાં બ્રિટિશ સ્વાર્થની કૃતદ્ધનતા ઉઘાડી પડી છે અને ચાણક્યની જેમ ધોર પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વગર તે કલંક ધોવાવાનું નથી.

શ્રી શંકરલાલનો એકરાર

મહાત્માજીના એકરાર બાદ ભાઈ શંકરલાલે પોતાનો એકરાર કર્યો.

ભાઈ શંકરલાલ બોલ્યા : “મારે એટલું જ કહેવું છે કે મુકદ્દમામાં રજૂ થયેલાં લખાણો છાપવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળ્યું હતું. મારા પરના આરોપનો હું સ્વીકાર કરું છું. સજા બાબત મારે કશું કહેવું નથી.”

જેમને મહાત્માજીએ મૌની તરીકે ઓળખાવ્યા છે તેમનો એકરાર આથી લાંબો ક્યાંથી હોય ?

બધું પતી ગયું. હવે સજા ફરમાવવાનું જ બાકી રહ્યું હતું. જજ લોકોને પોતાના ઉદ્ગાર કાઢવાનો આ સમય હોય છે. બાર વરસ પહેલાં જસ્ટિસ દાવરે લોકમાન્ય વિષે કાઢેલા ઉદ્ગાર સૌ કોઈને યાદ છે. આ મુકદ્દમામાં મિ. બ્રૂમફિલ્ડે કાઢેલા ઉદ્ગારો બીજી રીતે લોકોના સ્મરણમાં રહેશે. મિ. બ્રૂમફિલ્ડ કાયદો તોળી આપનાર જજ કરતાં વધારે ચડી ન શક્યા તેને માટે તેમને કોઈ દોષ ન દે. તે તો પ્રાકૃત માણસની જ દૃષ્ટિ રાખી ન્યાયાસન પર બેઠા ને ગાંધીજીની મહત્તા ધ્યાનમાં આણવાની પોતાની અશક્તિ જણાવી જૂના શિરસ્તા મુજબ સજા ફરમાવી દીધી. તેઓ બોલ્યા :

ચુકાદો

મિ. ગાંધી, તમે આરોપનો સ્વીકાર કરી એક રીતે મારું કામ સરળ કરી આપ્યું છે, પણ તમને કેટલી સજા આપવી એ નક્કી કરવાનું કામ સહેલું નથી. મને નથી લાગતું કે આ દેશમાં કોઈ પણ જજ આગળ આટલું અઘરું કામ કોઈ વાર આવી પડ્યું હોય. કાયદાની દૃષ્ટિએ કોઈ નાનું કે મોટું નથી. છતાં અત્યાર સુધી મેં જેમના જેમના ફેસલા કર્યા છે અથવા જેમના ફેસલા કરવાના ભવિષ્યમાં મારા હાથમાં આવશે તે બધાં કરતાં તમે જુદી જ કોટિના પુરુષ છો તે તરફ મારાથી દુર્લક્ષ કરાય એમ નથી. તમારા કરોડો દેશબંધુઓની દૃષ્ટિમાં તમે મહાન દેશભક્ત છો, મહાન નેતા છો એ વસ્તુ તરફ પણ દુર્લક્ષ કરાય તેમ નથી. રાજ્યપ્રકરણમાં જેઓ તમારાથી જુદા પડે છે તેઓ પણ તમને ઉચ્ચ આદર્શવાન ગણે છે, તેઓ તમને અલૌકિક એટલું જ નહીં પણ સંતકોટિના પુરુષ માને છે.

પણ મારે તો તમારો એક જ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો રહ્યો. બીજી કોઈ પણ દૃષ્ટિએ તમારો કાજ બનવાની કે તમારી ટીકા કરવાની મારી અહીં ફરજ નથી અને તેવો દાવો પણ હું નથી કરતો. મારે તો જોણે પોતાની મેળે કાયદાનો ભંગ કર્યાનું કબૂલ કર્યું છે અને જે સામાન્ય માણસની દૃષ્ટિએ સરકાર સામેનો ગંભીર ગુનો ગણાય છે તે કર્યાનું પોતાને મોઢે કબૂલ કરે છે તેવા તમને એક કાયદાને અધીન મનુષ્ય તરીકે ગણીને જ તમારો ઈન્સાફ કરવો રહ્યો છે. તમે હિંસા ને તોફાન સામે નિરંતર ઉપદેશ કર્યો છે એ હું ભૂલતો નથી, અને હું એ પણ માનવા તૈયાર છું કે ઘણા પ્રસંગોએ તમે તોફાન અટકાવેલ પણ છે. પણ તમારા રાજકીય ઉપદેશનું સ્વરૂપ જોતાં અને તે ઉપદેશ જે લોકોને તમે કર્યો છે તેમનો સ્વભાવ જોતાં તમારી પ્રવૃત્તિને પરિણામે તોફાન થાય નહીં એવી આશા તમે કેમ રાખી એ મારી સમજશક્તિની બહાર

છે. કોઈ પણ સરકારને માટે તમને છૂટા રાખવાનું તમે અશક્ય કરી મૂક્યું એનું ખરેખર જ્ઞેમને દુઃખ ન થયું હોય એવા ભાગ્યે જ કોઈ લોક હિંદુસ્તાનમાં હશે. પણ તમે તે સ્થિતિ આણી.

ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન

છતાં તમને ન્યાય પણ મળે અને સાર્વજનિક હિત પણ સચવાય એમ બંને વાતનો મેળ કઈ રીતે બેસાડી શકાય એનો જ હું વિચાર કરી રહ્યો છું અને તમને સજા કરવાની બાબતમાં બારેક વરસની વાત પર ચાલેલા આવા જ બીજા એક મુકદ્દમાને હું અનુસરવા માગું છું. મિ. બાળ ગંગાધર ટિળકને આ જ કલમની રૂએ સજા થયેલી. તે વખતે છેવટે છ વરસની આસાનકેદની સજા તેમને ભોગવવી પડેલી. મને ખાતરી છે કે જો હું તમને મિ. ટિળકની હારમાં બેસાડું તો તેમાં તમને અયોગ્ય નહીં લાગે. તેથી તમને દરેક ગુનાને માટે બબ્બે વરસની આસાનકેદ, એટલે કે બધી મળીને છ વરસની આસાનકેદની સજા ફરમાવવાની મને મારી ફરજ લાગે છે. આ સજા ફરમાવતાં હું એટલું ઉમેરવા માગું છું કે ભવિષ્યમાં જો હિંદુસ્તાનનું રાજદ્વારી વાતાવરણ શમે અને સરકાર તમારી સજા ઓછી કરી તમને છોડી મેલી શકે તો તે દિવસે મારા જેટલો આનંદ બીજા કોઈને નહીં થાય.

શ્રી શંકરલાલને ૧ વરસ

મિ. બેંકર, હું ધારું છું કે તમે તો ઘણું ભાગે તમારા મુખીની છાયામાં છો. તમારા સામેના આરોપમાંથી પહેલા બે આરોપને સારું દરેકને માટે ૬ મહિનાની આસાનકેદ તથા ત્રીજા આરોપને સારું એક હજાર રૂપિયા દંડ અને તે ન ભરો તો વધુ છ મહિનાની આસાનકેદની સજા ફરમાવું છું.

જજનો આભાર

ગાંધીજી [જજને]—હું એક જ શબ્દ ઉમેરવા ઇચ્છું છું. મારી ઉપર સજા ફરમાવતાં સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિળકના મુકદ્દમાની યાદ દેવડાવીને આપે મને મોટું માન આપ્યું છે. હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે એ મહાન પુરુષના નામ સાથે મારું નામ જોડાય એને હું મારું મોટામાં મોટું ભાગ્ય અને મોટામાં મોટી ઈજ્જત સમજું છું. અને મને કરવામાં આવેલી સજાની બાબતમાં તો હું અલબત્ત માનું છું કે કોઈ પણ જજ મારા ઉપર જે હળવામાં હળવી સજા ફરમાવી શકે તેટલી હળવી સજા મને કરવામાં આવી છે. અને અહીંયાં ચાલેલા કામકાજને વિષે પણ મારે એટલું કહેવું જોઈએ કે અહીંયાં જેટલો વિનય બતાવવામાં આવેલો મેં જોયો એથી વધુની આશા રાખી શકાય નહીં.

“વાવત્પુનર્દર્શનમ્”

સજા આપી જજસાહેબે રજા લીધી. દરમ્યાન પોલીસ અમલદારો મહાત્માજી સૌ જોડે મળી-હળી બે પછી તેમને લઈ જવાની ગોકવણ કરવા બહાર ચાલ્યા ગયા. તે પછી તો કોર્ટ હતી ત્યાં મંદિર બની ગયું. જે કૃત્યને સરકારી અદાલતે ગુનો ઠરાવ્યો તે જ કૃત્ય કરવાને માટે નાનામોટા સહુ કોઈ મહાત્માજીને પગે લાગ્યા. અદાલતના અમલદારો અને સરકારી વકીલ સુધ્યાં પગે લાગ્યા! જે વિચારો મહાત્માજીના છે તે જ આજે કરોડો હિંદવાસીઓ ધરાવે છે, છતાં સરકારે આ એક જ પુરુષને કેમ પરહેજ કર્યા હશે, એનો આપણે વિચાર કરવો ઘટે છે. મહાત્માજીના મેરુ સમા ધૈર્યથી ઘણાખરાને ધીરજ આવી હતી, છતાં કેટલીયે આંખો પ્રેમ-બીની તો થઈ જ. કેટલાયે લોકોને મહાત્માજીની વાણી અંતરાત્માના અવાજ સમી હતી. તેમને લાગણી થયા વગર કેમ રહે? પણ આ લાગણી દુર્બળતાનું દુઃખ ન હતું. તે તો પ્રેમનો દ્રવ હતો. સેંકડો લોકોમાં એકલા મહાત્માજી જ હરખથી ઊભરાઈ રહેલા દેખાતા હતા. તેઓ બધાને દિવાસો દેતા હતા; ખૂબ કામ કરવાનું, સંપત્તી રહેવાનું, રેંટિયો ચલાવવાનું અને ખાદી

પહેરવાનું તેઓ બધાને કહેતા હતા. તેમની સરદારી હેઠળ કામ કરનારાઓએ તેમના આશીર્વાદ મેળવ્યા. રસ્તા ઉપરના લોકો બહારથી દોડી આવી પગે લાગ્યા. મહાત્માજીએ બધાને શાંતિ જાળવવાનો અને એકલી ખાદી જ પહેરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. ઘણા વખત પછી એક મોટર આવી. મોટર ઉપર પિત્તળની એક રાજહંસની મૂર્તિ હતી. મહાત્માજી મોટરમાં જઈ બેઠા. લોકોએ મનાઈ છતાં લાંબી દેવને લીધે તેમની જ્ય પોકારી અને મહાત્માજી જેલ તરફ વિદાય થયા.

ગાંધીજીની “જ્ય”

મહાત્માજીને સજ્જ થઈ ગઈ. છ વરસની સજ્જ થઈ. જજ સાહેબે આશા પ્રગટ કરી છે કે દેશમાં એવી સ્થિતિ પેદા થાય કે સરકાર તેમને વહેલા છોડી શકે. આપણે પણ એ જ ઈચ્છીએ છીએ કે દેશમાં એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય કે જેથી સરકારને તેમને છોડવા પડે. પણ આપણો આશય જુદો છે. આપણે હિંમત હારીએ, અંતરાત્માને છેતરીએ, પાપને પુણ્ય કહીએ અને પેટે ચાલીએ તો જરૂર સરકાર મહાત્માજીને છોડી દે. પણ તે હિંદમાતાને મરમનો ઘા થઈ પડશે. આપણે તોફાન કરીએ તો મહાત્માજીને દગો દીધા જેવું થશે. તોફાન કરીએ ને મહાત્માજીની જ્ય પોકારીએ તો તે જ્ય નહીં પણ ક્ષય છે. મહાત્માજીને છોડાવવાનો—માન સાથે છોડાવવાનો—અને મહાત્માજીની સાથે હિંદમાતાને છોડાવવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ કે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, શીખ, ખ્રિસ્તી, ચૂડદી વગેરે બધી કોમોએ એક થઈ આપણે મહાત્માજીના ઉપદેશ પ્રમાણે રૅટિયાનું સેવન કરીએ, ખાદી જ પહેરીએ અને શાંતિ જાળવી પ્રેમના પ્રવાહથી વેર અને આણુવિશ્વાસનો અગ્નિ હોલવી નાખીએ. મહાત્માજી એટલે મૂર્તિમંત શાંતિ, પ્રેમ અને સત્ય.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૩-૩-૧૯૨૨

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૮-૩-૧૯૨૨

૫૮. દેશને સંદેશો^૧

[અમદાવાદ,

માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૨]

ગાંધીજીએ સજ્જ સાંભળ્યા પછી પોતાની બાજુમાં ઊભેલા કોંગ્રેસના મહામંત્રીને દેશવાસીઓ માટે નીચેનો સંદેશો આપ્યો :

મને આ જોઈને આનંદ થાય છે કે છ દિવસ દરમિયાન દેશભરમાં સ્વર્ગના જેવી શાંતિ જાળવાઈ છે. જો આ વાતાવરણ લડતના અંત સુધી જામેલું રહેશે તો લડત બેશક, ટૂંકી અને જવલાંત હશે.^૨

અદાલતમાંથી વિદાય થતી વખતે મહાત્માજીએ કહ્યું :

હવે કોઈ સંદેશો આપવાની મને જરૂર લાગતી નથી. લોકો મારો સંદેશો જાણે જ છે. લોકોને કહો કે દરેક ભારતવાસી શાંતિ જાળવે, અને દરેક પ્રયાસ કરીને શાંતિની રક્ષા કરે. કેવળ

૧. અદાલત છાડતાં પહેલાં ગાંધીજીએ આપેલા બે સંદેશો જુદા જુદા સ્થળેથી મળ્યા છે. અહીં તે એકસાથે આપવામાં આવ્યા છે.

૨. આ પરેશાદનો અનુવાદ સ્પીચીફ્સ ઇન્ડિયન ઓફ ઇ. એમ. કે. ગાંધી યા. કપટમાંથી મળેલા લખાણમાંથી કરવામાં આવ્યો છે.

ખાદી પહેરે અને રેટિયો કાંતે. લોકો જે મને છોડાવવા માગતા હોય તો શાંતિ દ્વારા જ છોડાવે. જે લોકો શાંતિ છોડી દેશે તો યાદ રાખજે કે હું જેલમાં રહેવાનું પસંદ કરીશ.^૧

[મૂળ હિંદી]

હિન્દી નવજીવન, ૧૯-૩-૧૯૨૨

૫૯. સાબરમતી જેલમાંથી ખસેડાતી વખતના ઉદ્દગાર

સાબરમતી જેલ,
[માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૨]^૨

મો. ક. ગાંધીએ કહ્યું કે મારી ધરપકડ પછી દેશે મારા સંદેશાને માન આપ્યું છે અને કોઈ જાતની હિંસા ફાટી નીકળી નથી એ એક વાતે મારો ઉત્સાહ ટકાવી રાખ્યો છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

બોમ્બે સિક્રેટ એબ્સ્ટ્રેક્ટ્સ, પા. ૪૫૪

૬૦. સી. રાજગોપાલાચારીને મુલાકાત^૩

ચરવડા જેલ,
પૂના,
એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૨

તેમના ખોરાક વિષે પૂછવામાં આવતાં મહાત્માજીએ કહ્યું કે મને બકરીનું દૂધ અને ગ્રેડ આપવામાં આવે છે. દૂધ એકસામટું આપી દેવામાં આવે છે. હું રોજ ત્રણ ટંકને બદલે હવે બે વખત જમું છું. “ફળને માટે આપ શું કરો છો?” એ પ્રશ્નના જવાબમાં એમણે કહ્યું કે મને દિવસમાં બે નારંગી આપવામાં આવે છે. મારા રોજના ખોરાકમાં મેં ખજૂર પણ લખેલું, પરંતુ તે આપવાનો હુકમ હજી થયો નથી. . . .

મહાત્માજીએ મને કહ્યું કે તેમના જેલજીવન વિષે કશી ફરિયાદ કરવામાં આવે એવું તેઓ ઈચ્છતા નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૩-૪-૧૯૨૨

૧. અંગ્રેજી પુસ્તકમાં આ સંદેશો પુરવાણીરૂપે મૂકવામાં આવ્યો છે.

૨. ગાંધીજી અને શંકરલાલ ઘે. ઝંકરને ૨૦મી માર્ચની મધરાતે ખાસ ટ્રેન દ્વારા સાબરમતી જેલમાંથી ચરવડા જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા હતા.

૩. આ મુલાકાત પૂનાની ચરવડા જેલમાં થઈ હતી. તે વખતે દેવદાસ ગાંધી હાજર હતા. સંપૂર્ણ હેવાલ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૨.

૬૧. બાલપોથી^૧

શુક્રવાર, ચૈત્ર વદ ૩ [એપ્રિલ ૧૪, ૧૯૨૨]

શિક્ષકોને

આ બાલપોથી અખતરારૂપે સમજવી. નરહરિ,^૨ કાકા અને બીજા શિક્ષકોએ વાંચી જવી ને જો તેમને પસંદ પડે તો જ આચાર્ય ગિદવાણીને^૩ તથા બલ્લુભાઈ^૪ તથા દીવાન^૫ માસ્તરને બતાવવી. તેઓ પાસ કરે તો છેવટે આનંદશંકરભાઈને^૬ મોકલવી ને તે પણ પસંદ કરે તો છપાવવી.

આનંદાનંદ^૭, વાલજી દેસાઈ,^૮ છગનલાલ, મગનલાલ, દેવદાસ, જમનાદાસ^૯ વગેરે ભલે જોઈ જાય. મહાદેવને પણ નક્કલ મોકલી શકાય તો મોકલવી.

મોં બનાવી છે તેથી તે છાપવી એવો તો સ્વપ્ને પણ વિચાર ન રાખવો. મારી મહેનતનો ખ્યાલ પણ ન કરવો. કેમ કે મને તો બનાવવામાં ગમ્મત જ આવી છે. જેમ મોં છોકરાંઓને ટોલ્સ્ટોય ફાર્મા ઈત્યાદિ પર શીખવ્યું છે તેમ જ લખ્યું છે. ત્યાં 'મા' હું બન્યો હતો.

પ્રથમ વિચાર ત્રીસ પાઠ લખવાનો હતો. પણ વધારે વિચાર કરતાં એમ લાગ્યું કે પોથી નાનકડી હોય તે જ સારું. ભલે બાળકો એક વર્ષમાં બેથી ત્રણ પોથી વાંચે.

નરહરિ અને કાકાને પસંદ પડે તેવા ફેરાફર કરવામાં અડચણ નથી.

એ પોથી છાપવાનો વિચાર રાખ્યો છે કે નહીં અથવા એ વિષે કંઈ લખવું હોય તો તે અંગ્રેજીમાં લખવું. એટલે હું માનું છું કે [જીવનો] સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આવવા દેશે.

૧. ૧૯૨૨ના એપ્રિલની ૧૪મીએ લખાયેલા હકીમ અજમલખાન ઉપરના પત્રમાં આ બાલપોથીનું લેખન પૂરું થયાનો ઉલ્લેખ છે. શિક્ષકોને ઉદ્દેશીને લખેલી નોંધ અને પ્રસ્તાવના ઉપર તિથિ ચૈત્ર વદ ૩ લખેલી છે, જે અંગ્રેજી તારીખ ૧૪મી એપ્રિલ, ૧૯૨૨ બરાબર છે. આ બાલપોથી નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે ૧૯૫૧માં પ્રગટ કરી હતી.

૨. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ, ૧૯૧૭થી સાબરમતી આશ્રમમાં વસતા ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યકરોની મંડળીના એક સભ્ય.

૩. એ. ટી. ગિદવાણી, પ્રોફેસર, મ્યુર સેન્ટ્રલ કોલેજ, અલ્લાહાબાદ; પાછળથી આચાર્ય, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

૪ અને ૫. બલ્લુભાઈ ઠાકોર અને જીવજીલાલ દીવાન, અમદાવાદના કેળવણીકારો અને કોંગ્રેસ કાર્યકરો.

૬. આનંદશંકર બા. ધ્રુવ (૧૮૬૯-૧૯૪૨); સંસ્કૃતના વિદ્વાન અને સાક્ષર; પ્રો-વાઈસ-ચાન્સેલર, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી, ૧૯૨૦-૩૭.

૭. સ્વામી આનંદાનંદ, ૧૯૧૯માં નવજીવન પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું ત્યાર પછીના દશકા દરમિયાન નવજીવન પ્રેસના વ્યવસ્થાપક; ગાંધીજી જેલમાં હતા ત્યારે, ૧૯૨૨-૨૪ દરમિયાન, થોડો સમય એમણે નવજીવનનું સંપાદન કર્યું હતું.

૮. વાલજી ગોવિન્દજી દેસાઈ, થોડો સમય અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક હતા; નોકરીનું રાજીનામું આપી ગાંધીજી સાથે નેડાયા.; દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ અને ગાંધીજીનાં બીજાં પુસ્તકોના અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યા; યંગ ઇન્ડિયાના તંત્રી વિભાગમાં કામ કર્યું હતું.

૯. જમનાદાસ ગાંધી, ગાંધીજીના પિતરાઈ ભાઈ ખુશાલચંદ ગાંધીના પુત્ર, અને છગનલાલ તથા મગનલાલ ગાંધીના નાના ભાઈ.

જે છપાવવાનો વિચાર થાય તો તેમાં રેટિયા વગેરેનાં ચિત્ર^૧ દાખલ કરવાં એ ઠીક છે. કાગળો સારા વાપરવા અને અક્ષરો મોટા હોવા જ જોઈએ.

હિંદુ ધર્મ વિષે લખવાનો છું જ.^૨

મોહનદાસ ગાંધી

મને લાગે છે કે બાલપોથીના કર્તા તરીકે મારું નામ પ્રગટ ન કરવું એ ઠીક છે.^૩

સૂચના

આ બાલપોથીની કલ્પના એવી છે કે વિદ્યાર્થીએ એક વર્ષ કે એથી ઓછો વખત કાંતવાનું, બારાખડી (દેવનાગરી તેમ જ પ્રાકૃત), તથા સામાન્ય આંક શીખવામાં ગાળ્યો છે.

“લઘુશંકા” તથા “અપમાન” એમ બે શબ્દો ન ચાલતાં બાલપોથીમાં દાખલ કર્યા છે. “પેશાબ”ને બદલે “લઘુશંકા” જેવો સુંદર શબ્દ બાળકો વાપરે તો ઠીક એમ સમજીને તે દાખલ કર્યો છે. અપમાન કરતાં હળવો શબ્દ ન મળવાથી તે રહેવા દીધો છે.

બારમા પાઠમાં જે કાંઈ અઘરા શબ્દો આવે છે તે ઈરાદાપૂર્વક દાખલ કર્યા છે.

આ પોથી રચવામાં ધારણા એવી રાખી છે કે બાળક શીખે તેનો અમલ કરે. જેનો તેને રોજ અનુભવ ન મળે એવું કશું તેમાં નાખ્યું નથી.

માતા અને બાળક વચ્ચે સંવાદરૂપે પોથી લખી છે તેમાં કૃત્રિમતા છે, કેમ કે આજની ભારતવર્ષની માતાઓ ઘણે ભાગે બાળકોને શિક્ષા આપવાનો પોતાનો ધર્મ પાળતી નથી ને તેને સારુ તૈયાર પણ નથી હોતી. હવે પછી થોડીઘણી માતાઓ પણ પોતાનાં બાળકો પ્રત્યેનો ધર્મ બજાવે એવી ઉમેદથી આટલી કૃત્રિમતા આદર્શરૂપે દાખલ કરી છે. બાલપોથી ત્રણથી છ માસમાં પૂરી થાય એવી કલ્પના છે.

શિક્ષકે દરેક પાઠ બાળકો પાસે સુંદર અક્ષરે લખાવવો જોઈએ.

પાઠોને આધારભૂત ગણી શિક્ષક પોતાની હોંશ પ્રમાણે તેમને શણગારશે એમ માનીને તે રચ્યા છે.

કર્તા

પાઠ ૧લો

સવાર

‘બાઈ, ઊઠ, સવાર થઈ.’

‘મને ઊંઘ આવે છે.’

‘જે, બહેન ઊઠી; તું પણ ઊઠ, દાતણ કર; પ્રભુનું નામ લે.’

‘મા, કેટલા વાગ્યા હશે?’

‘ચાર તો વાગી ગયા, પાંખી બોલે છે, તું સાંભળતો નથી?’

‘શાંતા બહેન ભજન ગાવા લાગી છે.’

૧. ચિત્રો સાથેની ખીજ આવૃત્તિ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે ઓક્ટોબર, ૧૯૬૬માં બહાર પાડી છે.

૨. ગાંધીજીને જ્યારે સળ થઈ, ત્યારે કાકા કાલેલકરે એમને જેલમાં રહીને હિંદુ ધર્મ વિષે એક બાલપોથી લખવા કહેલું.

૩. જુઓ “ચરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર”, ૧૨-૮-૧૯૨૨.

પાઠ રજ્ઞે

દાતણ

‘ભાઈ, તે દાતણ ક્યું?’

‘જેઉં તારા દાંત? દાંત પીળા લાગે છે. તે બરાબર ઘસ્યા નથી. જીભ પણ સાફ નથી.

ઊલ બરાબર નથી ઉતારી.

‘દાતણ શાનું હતું?’

‘બાવળનું.’

‘લીમડાનું કાં ન ક્યું?’

‘લીમડાનું તો કડવું લાગે.’

‘તેમાં શું? પાછળથી મોઢું સારું લાગે.

‘ટેવ પડ્યે કડવાશ ગમશે.’

37279

પાઠ રજ્ઞે

ભજનની તૈયારી

સાફ થયા વિના ભજનમાં ન જઈએ. આંખમાં ચીપડા હોય એ ગંદકીની નિશાની છે. પ્રભુનું ભજન કરતાં આપણે શરીર અને મન ચોખ્ખાં રાખવાં જોઈએ. પ્રાર્થનામાં પલાંઠી વાળી, હાથ જોડી, ટટ્ટાર બેસવું જોઈએ. કોઈની સાથે વાત ન કરીએ; કોઈની સામે ન જોઈએ. પ્રભુને આપણે નથી જોતા, પણ તે આપણને જુએ છે.

તું ઊંઘે છે ત્યારે પણ હું જાગતી હોવાથી તને જોઉં છું; તું મને નથી જોતો; તેમ ઈશ્વરને આપણે ન જોઈએ છતાં તે આપણને કાં ન જુએ?

પાઠ ૪થો

ભજન

મુને વહાલું વહાલું વહાલું દાદા રામજીનું નામ;

મારે અવર વિદ્યા તણું નથી કાંઈ કામ.

મુને વહાલું વહાલું વહાલું દાદા રામજીનું નામ.

જુઓ રે પિતાજી આણી મુજ પર પ્રીત

મારી પાટીમાં લખાવો રૂડાં ગોવિંદજીનાં ગીત.

મુને વહાલું વહાલું વહાલું દાદા રામજીનું નામ.

મારે શ્રવણ શ્રીરામજીનું, રામજીનું ગાન;

મારે રામજીનું સ્મરણ, શ્રીરામજીનું ધ્યાન.

મુને વહાલું વહાલું વહાલું દાદા રામજીનું નામ.

કાળિદાસ વસાવડનો

પાઠ પમો

કસરત

‘ભજન કર્યા પછી તે આજે શી કસરત કરી?’

‘મેં આજે તો દંડ પીલ્યા તે અમે બધા સાથે દોડ્યા પણ હતા.’

‘દોડતી વેળા તું મોં બંધ રાખે છે કે? આપણે શ્વાસ હમેશાં નાક વડે જ લેવો જોઈએ.
‘બીજી કસરત કરો છો કે?’

‘કોઈ વાર ઊઠબેસ કરીએ છીએ; કોઈ વાર કુસ્તી રમીએ. અમારી કસરતને પણ અમે રમત ગણીએ છીએ. અને રમતમાં અમે આટાપાટા ખેલીએ, સાતતાળી, હુતુતુતુ, મગમાટલી, મોઈદાંડિયા એમ જે ઠીક લાગે તે હમેશાં રમીએ.

‘સવારના ભજન પછી કસરત કરીએ છીએ, તેમ સાંજના પણ કંઈક ને કંઈક તો હોય જ.’

પાઠ ૬૭૦

રેંટિયો

‘માધુ, તેં આજે કેટલું કાંત્યું?’

‘બા, આજે તો મેં માત્ર છ જ લટ કાંતી.’

‘એટલી જ કેમ વારુ? હમેશાં તો ઓછામાં ઓછી આઠ તું કાંતે છે.’

‘હા, બા, આજે મને જરા આળસ થયું ને પૂણી પણ કંઈક ખરાબ હશે, તેથી સૂતર તૂટતું હતું.’

‘કેટલા કલાક તું રેંટિયા પર બેઠો હતો?’

‘ત્રણ કલાક બેઠો હતો. તું તો મને કહે છે કે એ તો ઓછું થયું. વાત પણ ખરી. મેં તને કહ્યું કે આજે આળસ આવ્યું. બનશે તો કાલે જ એક કલાક પૂરો કરી દઈશ. મારે રોજ ઓછામાં ઓછા ચાર કલાક કાંતવું જ છે.’

‘તું જોશે કે એ એક કલાક ગયા કલાક જેટલું કામ કદી નહીં આપે. ગયો વખત પાછો આવતો જ નથી.

‘આળસ એ આપણો વેરી છે.’

પાઠ ૭૫૦

કાંતવાની મજા

‘તને કાંતવું ગમે છે?’

‘જ્યારે ત્રાક ઠરડાઈ ન હોય, માળ બરોબર બેસતી હોય, ચક્કર અવાજ વિના ફરે ને તાર ન તૂટે, ત્યારે તો કાંતવામાં રમવા જેટલી મજા પડે છે. જ્યારે રેંટિયો ખૂબ ચલાવું છું, ત્યારે ભંભૂટિયાના જેવો મધુર સૂર નીકળે છે; તે આનંદ આપે છે.

‘વળી, મેં કાંતેલા સૂતરનાં મારાં કપડાં વાણાશે એ વિચારથી પણ કાંતવામાં હોંશ આવે છે.’

પાઠ ૮૫૦

સ્વચ્છતા

‘તારા નખમાં આજે હું મેલ જોઉં છું. કાનમાંયે ભર્યો છે. તું આજે નાહ્યો હતો કે?’

‘નાહ્યા વિના તો હું કદી રહું નહીં.’

‘નાહ્યો એટલે માથે પાણી રેડયું કે નદીમાં ડૂબકી મારી, એટલે થયું કે?’

‘નાહવું એટલે શરીરના બધા ભાગ ખૂબ સાફ કરવા. શરીર ભીનું કરીને ચોળવું જોઈએ. કાન, બગલ વગેરે ભાગોને ઘસીને મેલ કાઢવો જોઈએ. નખ તપાસવા જોઈએ. જેના નખમાં મેલ હોય તેને તેવે હાથે ખાવું કેમ ગમે?’

‘જેમ શરીર તેમ જ આપણાં કપડાં, બિછાનું વગેરે સ્વચ્છ હોવાં જોઈએ.
‘સુઘડતા ઉદમની નિશાની છે. મેલ એટીપણાની નિશાની છે.’

પાઠ ૯મો

કુટુંબ

‘આપણા ગામમાં બદબો બહુ આવે છે. તેનું શું કારણ હશે, મા?’

‘ભાઈ, આપણી કેટલીક પુરાણી કુટુંબો એનું કારણ છે. લોકો દૂર જંગલમાં જવાને બદલે શેરીઓમાં બાજકોને બેસવા દે છે, ને પોતે ગામના પાટરમાં જ બેસે છે. સવારમાં તો ગામડાં-ઓની પાસે નીકળાય જ ક્યાંથી?’

‘લઘુશંકા તો ગમે ત્યાં કરતાં અચકાતા નથી. આમાં આપણે ધરતીમાતાનું અપમાન કરીએ છીએ.’

‘મેલમાત્ર તરત જમીનમાં દાટવો જોઈએ.’

‘બિલાડી જમીન ખોતરી તેમાં પોતાનું કાર્ય કરી મેલ ઉપર ધૂળ ચડાવે છે. મનુષ્યમાત્રે એમ જ કરવું જોઈએ.’

પાઠ ૧૦મો

ખેતર અને વાડી

‘આપણા ગામના ખેતરમાં શું શું પાકે છે, એ તને ખબર છે?’

‘હા, મા; મોસમ પ્રમાણે ઘઉં, ચણા, બાજરી, તુવેર, જર વગેરે અનાજ પાકે છે. ગામની પાસે વાડી નથી તેની ખોટ બહુ સાલે છે. પાસેના ગામમાં તો પુષ્કળ ઝાડ છે, ત્યાં ફરવાની ગમ્મત આવે છે. ત્યાં લીમડા છે, આમલી છે. થોડાં આંબાનાં ઝાડ છે. કોઈ કોઈ જગાએ બોરડી પણ છે.’

‘એ વાડીમાં ભાજીપાલો પણ ખૂબ હોય છે. વાલોળ, રીંગણાં, મેથી, મોગરી, ભીંડા, મૂળા વગેરે થાય છે.’

‘આપણા ગામના લોકો પણ એવાં ઝાડો વાવે તો કેવું સારું!’

‘આપણું ગામ ગરીબ છે. લોકોમાં સંપ નથી. એટલે આપણી સીમમાં જે અનાજ પાકે છે તેથી લોકો સંતોષ વાળી બેસી રહે છે.’

‘હું મોટો થાઉં ત્યારે જરૂર ફળઝાડો તો વાવવાનો.’

‘ઈશ્વર તારા મનોરથ પાર પાડો.’

પાઠ ૧૧મો

ઘરકામ

‘જે, ભાઈ, શાંતા બહેન જેમ ઘરકામમાં મદદ કરે છે, તેમ તારે પણ કરવી જોઈએ.’

‘પણ શાંતા બહેન તો છોકરી છે; છોકરો તો રમે ને ભણે.’

શાંતા બોલી ઊઠી : ‘અમારે રમવું અને ભણવું નહીં હોય કાં?’

‘પણ હું કાંઈ ના પાડું છું? તમારે સાથે સાથે કામેય કરવું હોય.’

મા બોલી : ‘અને છોકરો કામ ન કરે?’

માધુએ જવાબ વાળી દીધો : 'છોકરાને તો મોટા થયે કમાવું જોઈએ, એટલે તેણે ભણવામાં વધારે ધ્યાન દેવું જોઈએ.'

મા બોલી : 'એ વિચાર જ ખોટો છે. ઘરકામ કરવામાંયે ઘણું શીખવાનું છે. તું ઘર સાફ રાખે, રસોઈમાં મદદ કરે, કપડાં ધુએ, વાસણ માંજે, તેમાં તને કેટલું બધું શીખવાનું મળે છે તેનું તને ભાન નથી.'

'ઘરકામમાં આંખનો, હાથનો, મગજનો ઉપયોગ ઓછો નથી કરવો પડતો. પણ તે ઉપયોગ સહેજે થાય છે, તેથી આપણને તે જણાતો નથી. એમ ધીમે ધીમે આપણે ઘડાતા જઈએ તે જ ખરું ભણતર કહેવાય.'

'વળી, તું ઘરકામ કરે તેથી તારી આવડત વધે, શરીર વળે, ને તું મોટો થયે કોઈનો ઓશિયાળો ન રહે. હું તો કહું છું કે જેટલી જરૂર ઘરકામ શીખવાની ને કરવાની શાંતા બહેનને છે તેટલી જ તારે છે.'

પાઠ ૧૨મો

પ્રભુનો મહિમા

'શાંતા ને માધુ, તમે ભાઈબહેન કદી આકાશ તરફ જુઓ છો?'

શાંતા બોલી : 'તે જ અમને સૂરજનાં દર્શન કરતાં શીખવ્યું છે. આકાશ સામું જોયા વિના દર્શન કેમ થતાં હશે?'

માધુ બોલ્યો : 'અને ચાંદાને નાનોમોટો થતો તું દેખાડે છે એ ભૂલી ગઈ કે? બીજનો ચાંદ જરાક જેવડો અને પૂનમનો એવડો બધો મોટો, એ તે કંઈ જોયા વિના રહેવાય?'

મા બોલી : 'ઠીક છે, ત્યારે બીજું તમે આકાશમાં શું જુઓ છો?'

શાંતા—કેટલા બધા તારા! એમાંથી થોડા મારી પાસે હોય તો કેવી મજા પડે એવું થઈ જાય છે.

માધુ—અને દિવસના રાતના કેટલીયે વાર વાદળાં સૂરજ, ચાંદા ને તારાને ઢાંકી દે છે, ને વળી ચાલ્યાં જાય છે, એ તો જોવાની કેટલીયે વાર ગમ્મત આવે છે.

મા—એ બધું અને જેની ઉપર આપણે ચાલીએ છીએ તે પૃથ્વી કોણે બનાવ્યાં?

માધુ—તે જ શીખવ્યું છે કે એનો બનાવનાર ઈશ્વર.

શાંતા—અને તું જ પેલું હિંદી ગીત અમને વારંવાર ગવડાવે છે. ચાલો આપણે તે ગાઈએ :

રચા પ્રભુ તૂને यह ब्रह्मांड सारा;
 प्राणोंसे प्यारा, तू ही सबसे न्यारा — रचा०
 तू ही भाई बंधु, तू ही जनकजननी;
 सकल जगत्में एक तेरा पसारा — रचा०

[મૂળ ગુજરાતી]

બાલપોથી, તથા એસ. એન. ૮૦૮૧

૬૨. હકીમજીને પત્ર^૧

યરવડા જેલ,
એપ્રિલ ૧૪, ૧૯૨૨

વહાલા હકીમજી,

કેદીઓને દર મહિને એક મુલાકાતની અને એક પત્ર લખવાની તથા મેળવવાની રજા હોય છે. મુલાકાત દેવદાસ અને રાજગોપાલાચારી કરી ગયા, એટલે હવે જે પત્ર લખવાની રજા છે તે લખું છું.

તમને યાદ હશે કે ભાઈ બેંકરને અને મને શનિવાર તા. ૧૮મી માર્ચે ગુનેગાર ઠરાવવામાં આવ્યા હતા. સોમવારે રાત્રે લગભગ ૧૦ વાગ્યે અમને ખબર આપવામાં આવી કે અમને કોઈ અજાણ્યે ધામે લઈ જવામાં આવવાના છે. ૧૧૧૧ વાગ્યે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાબરમતી સ્ટેશને અમારે માટે જે સ્પેશિયલ ઊભી હતી ત્યાં અમને લઈ ગયો. અમને મુસાફરી માટે ફળનો એક કરંડિયો આપવામાં આવ્યો હતો, અને આખી મુસાફરી દરમ્યાન અમારી સારી ખાતર થઈ હતી. સાબરમતી જેલના દાક્તરે મને મારી તબિયતના અને ધર્મના કારણે જે ખોરાક લેવાની ટેવ છે તે લેવાની, અને ભાઈ બેંકરને તબિયતના કારણે રોટી, દૂધ અને ફળ લેવાની રજા આપી હતી. એટલે ભાઈ બેંકરને માટે ગાયનું દૂધ અને મારે માટે બકરીનું, જે ડેપ્યુટી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અમારો વળાવો બન્યો હતો તેણે રસ્તે મંગાવ્યું હતું.

ખડકી આગળ અમને ઉતારવામાં આવ્યા. ત્યાં એક કેદીગાડી જે જેલમાંથી હું આ તમને લખી રહ્યો છું ત્યાં અમને લાવવા માટે ઊભી હતી.

“યરવડા સાબરમતી નથી”

અહીં અગાઉ મહેમાન થઈ ગયેલા કેદીઓ પાસેથી મેં આ જેલનાં વર્ણન સાંભળેલાં હતાં, એટલે મને જે મુશ્કેલીઓ નડે તેને પહોંચી વળવાની મારી તૈયારી હતી જ. મેં ભાઈ બેંકરને કહી રાખ્યું હતું કે જો મને રેંટિયાની મનાઈ થાય તો મારે ઉપવાસ કરવો પડશે, કારણ મેં અમારે બેસતે વર્ષે વ્રત લીધું હતું કે માંદો ન હોઉં અથવા મુસાફરીમાં ન હોઉં તો મારે દરરોજ ઓછામાં ઓછો અર્ધો કલાક કાંતવું. એટલે, મેં તેમને કહેલું કે જો મારે ઉપવાસ કરવો પડે તો તમારે ગભરાઈ ન જવું, તેમ જ કોઈ પણ કારણે મારી દયા ખાઈને ઉપવાસ ન કરવા માંડવા. અને મારું કહેલું એ સમજેલા.

એટલે ૫૧૧ વાગ્યે જેલ પહોંચતાં જ અમને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કહ્યું કે “તમને તમારો રેંટિયો અને ફળ રાખવા દેવામાં નહીં આવે” ત્યારે અમને આશ્ચર્ય ન થયું. મેં તેને જણાવ્યું કે કાંતવાનું મારું વ્રત છે, અને સાચું પૂછો તો સાબરમતી જેલમાં તો અમને બંનેને કાંતવા દેતા હતા. ઉત્તરમાં અમને કહેવામાં આવ્યું કે યરવડા સાબરમતી નથી.

મેં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને એ પણ જણાવ્યું કે અમને બંનેને સાબરમતી જેલમાં તબિયતના કારણે બહાર સૂવા દેતા હતા. પણ આ જેલમાં એ આશા રખાય?

૧. જેલ અધિકારીઓએ આ પત્ર અટકાવ્યો હતો; ન્હુઓ આ પછીનો લેખ.

“માણસાઈને અવકાશ નથી”

આમ પહેલો અનુભવ તો કાંઈક આણુગમતો થયો. પણ તેથી મારી શાંતિનો જરાયે ભંગ ન થયો. સોમવારના ઉપવાસ પછી મંગળવારે પણ જે અર્ધ ઉપવાસ થયો તેથી મને કશું જ નુક્સાન ન થયું. ભાઈ બેંકરથી તો તે નહોતું ખમાયું એમ હું જાણું છું. રાત્રે એમને ઓથાર ચાંપે છે, અને પાસે કોઈ સૂનારની એમને જરૂર રહે છે. અને કદાચ જિંદગીમાં એમનો આ પહેલો જ કડવો અનુભવ હશે, જ્યારે હું તો રીઢો થયેલો જેવી રહ્યો.

બીજે દિવસે સવારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અમને પૂછવા આવ્યો. મેં જ્યું કે મારી પહેલી છાપમાં મેં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને અન્યાય કર્યો હતો. આગલે દિવસે સાંજે તે ઉતાવળમાં હતો એમાં શંકા નથી. જેલના નિયમિત વખત પછી અમને અંદર લેવામાં આવ્યા હતા, અને (રેંટિયાની માગણી જેવી) તેને તો ખરેખર વિચિત્ર લાગતી માગણીને માટે તે બિલકુલ તૈયાર નહોતો. પણ તેને જણાયું કે મેં રેંટિયો માગેલો તે કેવળ અવળચંડાઈથી નહીં પણ સાચી કે ખોટી ખરેખરી ધાર્મિક જરૂરિયાતને માટે. તેને એમ પણ સમજાયું કે એમાં લાંઘણનો સવાલ પણ નહોતો. એટલે તેણે હુકમ આપ્યો કે અમને બંનેને રેંટિયા આપી દેવામાં આવે. તેને એ પણ સમજાયું કે અમે કહેલા ખોરાકની પણ અમને જરૂર છે.

અને મારા જાણવા પ્રમાણે આ જેલમાં જીવધારીને જે આપવું જોઈએ તે બરોબર આપવામાં આવે છે. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને જેલર બંને પાકા લાગે છે, અને બંનેની રીતભાત મજેની છે. પહેલા દિવસનો અનુભવ તો જાણે સમજ્યા. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને જેલર સાથેનો મારો સંબંધ એક કેદી અને તેના રખેવાળ વચ્ચે જેવો મીઠો હોઈ શકે તેટલો મીઠો તો છે જ.

પણ એટલું તો મને સ્પષ્ટ ભાસે છે કે જેલના વહીવટમાં મનુષ્યત્વનો તદ્દન નહીં તો મોટે ભાગે અભાવ છે. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મને ખબર આપે છે કે બધા કેદીના તરફ મારા જેવો જ વર્તવ થાય છે. જો એ વાત સાચી હોય તો તો મારે કહેવું જોઈએ કે જીવધારી તરીકે તો કેદીઓની ભાગ્યે જ વધારે માવજત રાખી શકાય. પણ જેલના નિયમોમાં માણસાઈને અવકાશ જ નથી.

“કેવી બાધાઈ”

બીજે દિવસે સવારે ક્લેકટર, એક પાદરી અને થોડા બીજાઓની બનેલી જેલ કમિટી આવીને શું કરી ગઈ તે જુઓ. અમને દાખલ કરવામાં આવ્યા તેને બીજે જ દિવસે આ કમિટી મળી એ તો કેવળ આકસ્મિક રીતે જ. કમિટીના સભ્યો અમને અમારી જરૂરિયાત વિષે પૂછવાને આવ્યા. મેં તેમને જણાવ્યું કે ભાઈ બેંકર વલોપાતિયા સ્વભાવના રહ્યા, તેમને મારી સાથે રહેવા દો અને તેમની કોટડી ખુલ્લી રાખો. મારી વિનંતીને જે નિંદ્ર અને નિષ્ફુર બેદરકારીથી કાઢી નાખવામાં આવી તે વર્ણવી જાય એમ નથી. અમારી આગળથી પાછા ફરતાં તેમનામાંના એકે ટીકા કરી, “નોન્સેન્સિકલ” (કેવી બાધાઈ!) તેમને નહોતી ખબર ભાઈ બેંકરની આગલી જિંદગીની કે સમાજમાં તેમની સ્થિતિની કે તેમના સુકુમાર ઉછેરની. આ બધું શોધી કાઢવાની, અને મારા ધારવા પ્રમાણે જે સ્વાભાવિક લાગતી હતી તેવી વિનંતીનું કારણ શોધવાની તેમને પંચાત નહોતી. બાકી ભાઈ બેંકરને માટે તો ખોરાકના કરતાં રાત્રે શાંત અખંડ નિદ્રા એ જ વધારે મહત્ત્વની હતી.

આ મુલાકાત પછી એક ક્લાકે એક વોર્ડર આવ્યો અને ભાઈ બેંકરને બીજે ઠેકાણે લઈ જવાનો હુકમ આપ્યો.

“એકના એક બાળક વિનાની મા”

કોઈ માની પાસે તેનું એકનું એક બાળક ઝૂંટવી લેવામાં આવે અને તેની જે દશા થાય તેવી મારી દશા થઈ. ભાઈ બેંકર અને મને સાથે પકડવામાં આવ્યા અને અમારા ઉપર સાથે કામ ચાલ્યું એ તો એક આણધાર્યું સુભાગ્ય હતું. સાબરમતી જેલમાં મેં ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટને લખ્યું હતું કે જે અધિકારીઓ મને અને બેંકરને છૂટા ન પાડે તો તે એક મહેરબાની થશે, તેમ જ મેં જણાવ્યું હતું કે જે ભાઈ બેંકરને મારી સાથે રાખવામાં આવે તો અમે બંને એક-બીજાને ઉપયોગી થઈશું. હું તેમની સાથે ગીતા વાંચતો, અને તેઓ મારી માવજત કરતા. ભાઈ બેંકરનાં માતૃશ્રી થોડા જ મહિના ઉપર ગુજરી ગયાં હતાં. જ્યારે તેમના મરણ પહેલાં થોડા દહાડા આગમ્ય હું તેમને મળેલો ત્યારે તેમણે મને કહેલું કે “હું તમને મારો દીકરો સોંપીને નિશ્ચિત થાઉં છું.” એ સાધ્વીને ક્યાં ખબર હતી કે એના દીકરાની ભીડને વખતે તેની રખાપત કરવામાં હું સાવ અપંગ થઈ પડીશ? ભાઈ બેંકર મારાથી છૂટા પડ્યા એટલે મેં તેમને ઈશ્વરને સોંપ્યા, અને તેમને ખાતરી આપી કે “ઈશ્વર તમારું રક્ષણ કરશે.”

પણ હવે તેઓ મારી પાસે આવી શકે છે. તેમને પીંજતાં આવડે છે અને તે શીખવવા અર્ધાએક ક્લાક મારી પાસે આવવાની તેમને રજા છે. આ અમારા પીંજણ ઉપર દેખરેખ રાખવાને એક વોર્ડર તો છે જ, એટલું જોવાને કે જે કારણસર ભાઈ બેંકર અહીં આવે છે તે વિષય ઉપરાંત બીજી કંઈ વાતો તો અમે નથી કરતા!

ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને હું પટાવી તો રહ્યો છું કે જે ઘડી બે ઘડી ભાઈ બેંકરને મારી પાસે આવવાની રજા આપવામાં આવી છે તેટલો વખત મને તેમની સાથે ગીતા વાંચવા દે. મારી આ વિનંતી ઉપર વિચાર ચાલી રહ્યો છે.

અધિકારીઓને ન્યાયની ખાતર મારે કહી દેવું જોઈએ કે ભાઈ બેંકરના શરીરની હાલતો સારી રીતે જળવાય છે, અને તે દેખાય છે પણ ઠીક ઠીક. તેમની વિહ્વળતા પણ ઓછી થતી જાય છે.

“અતિ રાજદ્વારી”

મારી પાસે સાત ચોપડીઓ છે — પાંચ શુદ્ધ ધાર્મિક, એક મારો બહુ માનીતો જૂનો શબ્દ-કોશ અને મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદે^૧ આપેલી એક ઉર્દૂ શિક્ષિકા. આ સાતે ચોપડીઓ મારી પાસે રાખવામાં મારે મારી બંધી કળાનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને બિચારાને સખત હુકમો મળેલા કે કેદીઓને જેલના પુસ્તકાલયમાંની ચોપડીઓ સિવાયની બીજી એકે ચોપડી ન આપવી. એટલે તેણે મને કહ્યું કે તમારી સાત ચોપડી જેલના પુસ્તકાલયને આપી દો અને પછી તેમાંથી કઢાવીને વાપરો. બીજી ચોપડીઓ તો તેમ આપવાને માટે હું તૈયાર હતો, પણ આ ચોપડીઓ વિષે તો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને મેં હળવે રહીને સમજાવ્યું કે “ભાઈ, મારા રોજના ઉપયોગનાં ધાર્મિક પુસ્તકો અને કંઈક ઈતિહાસ જેને વિષે રહ્યો હોય એવાં મને ભેટ મળેલાં પુસ્તકો આપી દેવાં એ તો મારો જમણો હાથ કાપી આપવા બરોબર છે.” આ પછી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પોતાને વળી કેટલી કળા વાપરવી પડી હશે તે હરિ જાણે; પણ તેના ઉપરી પાસેથી તે પેલી ચોપડીઓ મારી પાસે રાખવાની મારે માટે પરવાનગી મેળવી શક્યો.

૧. ૧૮૮૮-૧૯૫૮; કોંગ્રેસી નેતા અને કુરાન ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસી; ૧૯૨૩ અને ૧૯૪૦-૪૫માં હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ; ૧૯૪૭-૫૮ દરમિયાન ભારત સરકારના કેળવણી પ્રધાન.

હવે મને કહેવામાં આવ્યું છે કે મારે જે સામયિક પત્રો (ચોપાનિયાં) વાંચવાં હોય તો મારે ખર્ચે હું મંગાવી શકું છું. મેં કહ્યું કે વર્તમાનપત્ર પણ એક સામયિક પત્ર છે. તેને પણ તેમ લાગ્યું, પણ વર્તમાનપત્રની રજા આપી શકાય કે કેમ તે વિષે તેને શંકા હતી. અઠવાડિક ક્રોનિકલનું તો હું નામ દઉં જ શેનો? પણ મેં અઠવાડિક ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાનું તો નામ લીધું. પણ તે પત્ર સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને અતિ રાજદ્વારી લાગ્યું. પોલીસ ન્યૂસ, ટિટ-વિટ્સ, અથવા બ્લેકવુડ્ઝ એવાં કોઈ પત્રો જેઈતાં હોય તો ભલે, બીજાનું નામ ન લેવું. પણ આ વાત જ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના પ્રદેશ બહારની છે. “સામયિક પત્ર” કોને ગણવું એ વિષે કદાચ આખરનો નિકાલ નામદાર ગવર્નર ઈન કાઉન્સિલ આપશે.

“ચપ્પુ - પ્રાણઘાતક શસ્ત્ર”

પછી પ્રશ્ન ઊભો થયો ચપ્પુ વાપરવા દેવાનો. રોટી તો “ટોસ્ટ” કરીને જ મારાથી પચાવી શકાય, અને તેમ કરવા માટે તે કાપવી તો જેઈએ. લીંબુ નિચોવવા માટે પણ કાપવું તો જેઈએ. પણ ચપ્પુ એ તો “પ્રાણઘાતક શસ્ત્ર” કહેવાય—એવું ભયંકર શસ્ત્ર કેદીના હાથમાં કેમ ધીરી શકાય? ત્યારે મેં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને કહ્યું કે કાં તો મારી રોટી અને લીંબુ બંધ કરો, નહીં તો મને ચપ્પુ વાપરવા દો. આખરે મારો પોતાનો પેન્સિલ ધડવાનો ચપ્પુ મને હવે વાપરવા દેવામાં આવે છે—જેકે એ પણ રહે તો મારા “કેદી વોર્ડર”ના કબજામાં જ. મારે જ્યારે જેઈએ ત્યારે તેની પાસે તે માગી લેવાનો. દર સાંજે તે જેલર પાસે જાય અને દર સવારે “કેદી વોર્ડર” પાસે પાછો આવે.

આ “કેદી વોર્ડર”ની જાત તમે નહીં જાણતા હો. “કેદી વોર્ડર”નો ઈલકાબ એવા લાંબી મુદતના કેદીને મળે છે કે જેમને સારી ચાલચલગતને લીધે વોર્ડરનો પોશાક આપવામાં આવે. અને દેખરેખ નીચે નાનું નાનું કામ સોંપવામાં આવે. એક ખૂનને માટે ગુનેગાર ઠરેલો “કેદી વોર્ડર” દહાડાની મારી રખવાળી કરે છે, અને રાત્રે એક બીજી મૂર્તિ આવે છે જેને જેઈને મને શોકતઅલીની આકૃતિ યાદ આવે છે. મારી કોટડી ખુલ્લી રાખવાનો ઈન્સ્પેક્ટર જનરલે જ્યારે નિશ્ચય કર્યો ત્યારે આ ભાઈને ઉમેરવામાં આવ્યો હતો. આ બંને મને કશી અડચણ કરતા નથી. દિવસના વોર્ડરની સાથે મારે કાંઈક જેઈતું હોય ત્યારે બોલવું પડે. તે ઉપરાંત મારે તેમની સાથે કશો જ સંબંધ નથી.

“વધારેપડતી માણસાઈ”

હું ત્રિકોણાકાર ખંડમાં છું. એ ત્રિકોણની સૌથી લાંબી બાજુ પશ્ચિમે છે અને તે બાજુએ અગિયાર કોટડી છે. આ યોગાનમાં મારો એક સાથી, મારા ધારવા પ્રમાણે, એક અરબ રાજકેદી છે. એને હિંદુસ્તાની આવડતું નથી અને દુર્ભાગ્યે મને અરબી નથી આવડતું, એટલે અમારો સંબંધ કેવળ સવારે એકબીજાને સલામ કરવા પૂરતો જ છે. આ ત્રિકોણનો પાયો એ એક મજબૂત દીવાલ છે અને ત્રિકોણની સૌથી નાની બાજુ એક કાંટાળા તારની વાડની બનેલી છે. આ વાડને એક દરવાજો છે, અને તેમાંથી એક વિશાળ મેદાનમાં જવાય છે. આ ત્રિકોણને આડે એક ચૂનાનો ધોળો લીટો કરી લીધો છે જે લીટો ઓળંગીને જવાની મને બંધી હતી. એટલે મને કસરતને માટે ૭૦ ફૂટ જેટલી જગ્યા મળતી હતી. માણસાઈના અભાવના એક નમૂના તરીકે મેં એ બંધીની મિ. ખંભાતા, કેન્ટોન્મેન્ટ મૅનિસ્ટ્રેટને વાત કરી. એઓ મુલાકાત લેનારા મૅનિસ્ટ્રેટોમાંના એક છે. તેમને એ બંધી ન ગમી અને તેવો રિપોર્ટ કર્યો. એટલે હવે

આખો ત્રિકોણ મારે માટે કસરત સારુ ખુલ્લો છે, અને મને કદાચ ૧૪૦ ફૂટ જગ્યા મળી રહેતી હશે. હું પેલા દરવાજામાંથી દેખાતી ખુલ્લી જગ્યાની વાત કરી ગયો. મારી આંખ હવે તેના ઉપર ચોંટી રહી છે. પણ ત્યાં જવાની મને પરવાનગી અપાય તો તો વધારેપડતી માણસાઈ થઈ ગઈ કહેવાય. “ધોળો લીટો ગયો, ત્યારે હવે કાંટાળા તારની વાડનેય શા સારુ વળગી રહો છો? મને કસરતને માટે એ વાડની પેલે પાર પણ જવા દો તો?” સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને બિચારાને આ એક અઘરી ગૂંચ થઈ પડી છે, અને તેને ઉકેલવામાં તે હાલ ગૂંથાયેલો છે.

વાત એમ છે કે હું રહ્યો એકાંતને લાયકનો કેદી. મારાથી કોઈની સાથે વાત ન જ થાય. કેટલાક ધારવાડના કેદીઓ આ જેલમાં છે, અને બેલગામના પંકાયેલા ગંગાધરરાવ પણ અહીં જ છે. સક્કરના સુધારક વીરુમલ બેગરાજ, અને મુંબઈના એક વર્તમાનપત્રના અધિપતિ લલિત પણ અહીં જ છે. પણ તેમને મારાથી મળી ન શકાય. હું તેમની સાથે રહેતો હોઉં તો તેમને શું નુકસાન કરું તે તો રામ જાણે. તેઓ મને તો કશું નુકસાન ન જ કરી શકે. તેમ જ કાંઈ ઘાટ રચીને અમે ભાગી જઈએ એમ પણ નથી. જો તેમ કરીએ તોપણ તે તો અધિકારીઓને ખૂબ ગમે એવું થઈ પડે. જો બીજાઓને હું ચેપ લગાડું એવી વાત હોય તો તેમને ચેપ લગાડવાનો શો બાકી રહેલો છે? જેલમાં બહુ બહુ તો હું તેમને રૅટિયાના વધારે રસિયા બનાવી શકું.

પણ મેં મારા એકાંતવાસની વાત તમને કરી છે તે ફરિયાદરૂપે નહીં. મને તો એકાંત પસંદ પડે છે. મને મૌન ગમે છે. અને તેમાં જેલ બહાર મારે વિસારે મૂકવો પડેલો એવો મારો મોંઘો અભ્યાસ હું નિરાંતે કરી શકું છું.

પણ બધા કેદીઓને એકાંતવાસ ગમતો નથી હોતો. એની જરૂર નથી, એમાં માણસાઈ નથી. આમાં વાંક છે કેદીઓનો ખોટો વિભાગ પાડવામાં આવ્યો છે તેનો. બધા કેદીઓને એક જ વર્ગમાં નાખવામાં આવે છે, અને કોઈ પણ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ગમે તેટલો માયાળુ હોય તોપણ, તેને જ્યાં સુધી તે ચાહે તે કરવાની સત્તા ન હોય ત્યાં સુધી તેના હવાલામાં જે અનેક જાતનાં સ્ત્રીપુરુષો આવે છે તેને તે ન્યાય તો ન જ આપી શકે. એટલે તે માત્ર તેમના શરીર તરફ જોઈને પોતાનું કામ લે છે, શરીરની પાર રહેલા આત્મા તરફ તે જોતો જ નથી.

અને આ ઉપરાંત આજકાલ જેલોનો તો રાજકીય હેતુ માટે દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે, એટલે રાજકીય કેદીની સત્તામણી જેલમાં પણ જારી જ રહે છે.

“એ અજબ મોહિની”

મારા જેલજીવનનું ચિત્ર મારી દિનચર્યા આપ્યા વિના અધૂરું રહી જાય. મારી કોટડી તો સરસ છે—સાફ અને હવાવાળી. મને બહાર સૂવાની રજા મળી છે તે એક લાભ જ છે—કારણ મને બહાર સૂવાની ટેવ રહી. પ્રાર્થનાને માટે ૪ વાગ્યે ઊઠું છું. આશ્રમવાસીઓ ખબર જાણીને રાજી થશે કે હું સવારે દરરોજ પ્રાર્થના કરવી ચૂકતો નથી, અને કેટલાંક મોઢે કરેલાં ભજન ગાઉં છું. દાા વાગ્યે મારો અભ્યાસ શરૂ થાય છે. દીવો તો આપવામાં આવતો નથી. એટલે જરા અજવાળું થાય ત્યારે હું કામ શરૂ કરું છું. ૭ વાગ્યે એ બંધ થાય છે, કારણ સાત પછી બત્તી વિના વાંચવું લખવું અશક્ય થઈ પડે છે. સાંજે આશ્રમની પ્રાર્થના કરી આઠ વાગ્યે સૂઈ જાઉં છું. કુરાન, તુલસીરામાયણ, મિ. સ્ટેન્ડિંગે આપેલાં ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષેનાં પુસ્તકો, અને ઉર્દૂ—એટલો મારો અભ્યાસ. આ અભ્યાસ ૬ કલાક ચાલે. ચાર કલાક કાંતવાનું અને પીંજણ

ચાલે. પહેલાં તો હું માત્ર અર્ધ કલાક કાંતતો, કારણ ત્યારે મારો પૂણીઓનો ભંડાર પૂરતો નહોતો. હવે અધિકારીઓએ મને થોડું રૂ આપ્યું છે. એમાં કીટીનો તો પાર નથી. કદાચ પીંજણ શીખનારને માટે એવું રૂ પીંજવું એ સરસ તાલીમ થઈ પડે. એક કલાક પીંજવું, અને ત્રણ કલાક કાંતવું એવો નિયમ છે. અનસૂયાબહેને અને હવે મગનલાલ ગાંધીએ મને પૂણીઓ મોકલી હતી. હવે તેઓ પૂણી ન મોકલે, પણ તેઓમાંથી એક જણ મને સરસ સાફ રૂ મોકલે — એકી વખતે બબ્બે શેર મોકલતા જાય. દરેક કાંતનારાએ પીંજતાં તો શીખવું જ જોઈએ. એક દિવસમાં હું એ શીખી ગયો, અને પીંજવું શરૂ કર્યું. કાંતવા કરતાં પીંજતાં શીખવું સહેલું છે, પણ કાંતવા કરતાં પીંજવું અઘરું છે.

આ કાંતવાની તો હવે મને ધૂન લાગી છે. દરરોજ જાણે હું ગરીબમાં ગરીબની નજદીક વધારે વધારે પહોંચતો જતો હોઉં, અને તેટલે અંશે ઈશ્વરની નજદીક પહોંચતો જતો હોઉં એવું લાગે છે. દહાડાના એ ચાર કલાક ઉત્તમ ગયા એમ હું માનું છું. મારા શ્રમનું ફળ હું નજરે દેખું છું. એ ચાર કલાક દરમિયાન એકે અશુદ્ધ વિચાર મારા મનમાં પ્રવેશ કરતો નથી. ગીતા, કુરાન અને રામાયણ વાંચું છું ત્યારે મન ભટકે છે, પણ રેંટિયો ચલાવતો હોઉં અથવા પીંજણ ચલાવતો હોઉં ત્યારે મન એકાગ્ર રહે છે. દરેકનું ચિત્ત કાંતતાં પીંજતાં એકાગ્ર ન રહે એ હું જાણું છું. પણ મેં તો રેંટિયાને દરિદ્ર લિંદનું દળદર ફેડનાર તરીકે એટલો બધો માન્યો છે કે એની મને અજબ મોહિની લાગી છે. કાંતવું પીંજવું વધારે કે અભ્યાસ વધારે કરવો એવી ભારે ગડમથલ મારા મનમાં ચાલ રહી છે. અને આવતા કાગળમાં મારો કાંતવા અને પીંજવાનો સમય વધ્યો છે એમ હું જણાવું તો નવાઈ નહીં.

મહેરબાની કરીને મૌલાના અબદુલ બારી સાહેબને કહેજો કે તેમણે હમણાં જ કાંતવાનું શરૂ કર્યું છે એમ તેમણે મને ખબર આપી હતી તો તેઓ મારી સાથે હરીફાઈ કરશે એવી હું આશા રાખું છું. તેમનો દાખલો લઈને આ મહાધંધો ઘણા ફરજ સમજીને ઉપાડી લેશે.

“ચાર દિવસનું ચાંદરાણું” ?

આશ્રમના માણસોને ખબર આપશો કે મેં જે બાલ્કપોથી લખવાનું વચન આપ્યું હતું તે પૂરી કરી છે. હું માની લઉં છું કે એ તેમને મોકલવાની મને રજા આપવામાં આવશે.^૧ મેં એક ધર્મની બાલ્કપોથી તેમ જ દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો ઈતિહાસ લખવાનું વચન આપ્યું છે તેને પણ પહોંચી વળવાની આશા રાખું છું.

ત્રણ વારને બદલે અહીં મેં અનુકૂળતાને ખાતર બે જ વાર ખાવાનું રાખ્યું છે. પણ હું પૂરતો ખોરાક લઉં છું. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ખોરાકની બાબતમાં તો કશી અડચણ ભોગવવા નથી દેતો. છેલ્લા ત્રણ દિવસ થયાં તો તેણે મને બકરીના દૂધનું માખણ મગાવી આપવા માંડ્યું છે, અને એકબે દિવસમાં હું મારી રોટલી બનાવતો થઈ જઈશ.

મને બે તદ્દન નવા, ભારે, ગરમ ધાબળા, કાથીની સાદડી અને બે પિછોડી આપવામાં આવ્યાં છે. થોડો વખત થયાં એક તકિયો આમાં ઉમેરાયો છે. એની ભાગ્યે જ જરૂર હતી. હું મારી ચોપડીઓ અને મારાં વધારાનાં કપડાંનો તકિયો બનાવતો હતો. તકિયો તો રાજગોપાલાચારીની સાથે થયેલી વાતના પરિણામે જ આપવામાં આવ્યો છે. નાહવાને માટે ઈલાયદી વ્યવસ્થા

૧. સત્તાવાળાઓએ આ ગુજરાતી બાલ્કપોથીની હસ્તપ્રત ગાંધીજીને આશ્રમમાં મોકલવા દીધી નહોતી. જુઓ “ચરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર”, ૧૨-૮-૧૯૨૨.

છે, અને દરરોજ નાહવાનું મળે છે. એક બીજી કોટડી, જ્યારે તેની બીજી કાંઈ જરૂર ન હોય ત્યારે, અમને કામ કરવાને માટે આપવામાં આવી છે. સ્વચ્છતાની પણ હવે ખામી નથી રહી.

એટલે મિત્રોએ મારે માટે કશી વાતની ચિંતા કરવાની નથી. હું તો પંખીની જેમ કલ્લોલ કરું છું. અને હું બહાર રહીને કરતો તેના કરતાં અહીં રહીને ઓછી સેવા કરું છું એમ નથી માનતો. અહીં રહેવું એ મારે માટે સરસ તાલીમ છે, અને મારા સાથીઓથી મને છૂટો પાડવામાં આવ્યો છે તે ન થયું હોત તો શી રીતે ખબર પડત કે આપણે છૂટાછવાયા નથી પણ એક અખંડ બળ છીએ, આપણે ભેગા મળીને કામ કરી શકીએ છીએ કે આપણી લડત કેવળ એક જ જાણે ઊભો કરેલો તમાશો છે—ચાર દિવસનું ચાંદરાણું છે. મને કાંઈ અવિશ્વાસ તો છે જ નહીં. એટલે બહાર શું બને છે તે જાણવાની મને જરાય જિજ્ઞાસા નથી થતી. અને મારી પ્રાર્થના સાચી હશે અને વિનમ્ર હોયેથી થતી હશે તો હું જાણું છું કે ગમે તેટલા ઉંધમાતના કરતાં તેની અસર અપાર વધારે થવાની છે.

દાસની તબિયતને વિષે મને ચિંતા રહે છે. તેમની ભલી સહચરી (શ્રી વાસંતીદેવી)એ મને તેમની તબિયતની ખબર આપ્યા નથી કીધી એ ફરિયાદ તો મારે હમેશાં રહેવાની જ. મોતીલાલજીનો દમ તો હવે ગયો હશે એમ આશા રાખું છું.

મારી સ્ત્રીને મહેરબાની કરીને મને મળવા આવવાનું માંડી વાળવા સમજવજે. દેવદાસ મને મળવા આવ્યો ત્યારે તેણે તો નાટક કરી મૂક્યું હતું. તેને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની ઓફિસમાં લાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે મને ઊભેલો જોયો તે તેનાથી દેખ્યું જાય એમ નહોતું. એ માની અને લાગણી-વાળો છોકરો પોકેપોક રોઈ પડ્યો અને જેમતેમ કરીને હું તેને છાનો રાખી શક્યો. તેણે સમજવું જોઈતું હતું કે હું કેદી હતો, અને કેદી તરીકે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની સામે બેસવાનો મને અધિકાર નહોતો. રાજગોપાલાચારી અને દેવદાસને ખુરશી આપી શકાતી હતી—અને આપવી જોઈતી હતી. પણ મને ખાતરી છે કે કાંઈ અપમાન કરવાનો ઈરાદો તો નહોતો જ. હું નથી ધારતો કે આવી મુલાકાત વખતે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હમેશ હાજર રહેતો હોય. પણ મારી બાબતમાં તો એ કાંઈ જોખમ ખેડવા નહોતો ઈચ્છતો એમાં શંકા નથી. હવે દેવદાસે રજૂ કરેલું દૃશ્ય મારી સ્ત્રી પણ આવીને કરે એમ હું નથી ઈચ્છતો, તેમ જ મને ખાસ મહેરબાનીની રાહે ખુરશી આપવામાં આવે એમ પણ હું નથી ઈચ્છતો. મને ખાતરી છે કે મારા ઊભા રહેવામાં જ શોભા છે. અને બ્રિટિશ લોકો આપણે જ્યાં જઈએ ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે અને ખરા અંતરથી આપણને માન આપે અને આપણો સત્કાર કરે એને માટે તો હજી થોડો વખત જોઈશે. મુલાકાત લેનારા આવે એવી મારી મુદ્દલે ઈચ્છા નથી, અને મિત્રો અને સગાંવહાલાં પોતાની ઈચ્છા દબાવે એમ હું માગું ખરો.^૧ સંજોગો અનુકૂળ હોય કે પ્રતિકૂળ તોપણ કામકાજને માટે તો જરૂર મળવું.

પંચમહાલ, પૂર્વ ખાનદેશ અને આગ્રામાં ગરીબ મુસલમાન સ્ત્રીઓને રેંટિયા આપવાનું છોટાણી મિયાંએ જાહેર કર્યું હતું તે પ્રમાણે વહેંચ્યા હશે. આગ્રાથી જે મિશનરી સ્ત્રીઓ મને લખેલું તેનું નામ તો હું ભૂલી ગયો. કૃષ્ણદાસને કદાચ યાદ હોય.

ઉર્દૂ શિક્ષિકા તો જલદી પૂરી કરીશ. સારી ઉર્દૂ લુગાત (શબ્દકોશ), અને તમને અથવા ડૉ. અનસારીને જે ચોપડી ઠીક લાગે તે મોકલી આપશો તો હું બહુ રાજી થઈશ.

૧. તેમ છતાં મિત્રો અને સગાંસંબંધીઓ અવારનવાર ગાંધીજીને મળવા આવતાં; મગનલાલ ગાંધીની મુલાકાતના અહેવાલ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૩.

મહેરબાની કરીને શ્વેબને જણાવજો કે હું તેને વિષે નિશ્ચિત છું.

મને આશા છે કે તમે કુશળ હશો. તમે ગજા ઉપરાંત કામ નથી કરતા એવી આશા રાખવી એ તો ન બને એવી વસ્તુની આશા રાખવા જેવું છે. એટલે હું તો માત્ર પ્રાર્થના કરીશ કે તમારા કામના ભારે બોજ છતાં ખુદા તમને તંદુરસ્ત રાખે.

બધા સાથીઓને મારાં સ્નેહસ્મરણ.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

હકીમજી અજમલખાન

દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

હસ્તલિખિત નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૦૧૧; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૨૮-૨-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨-૩-૧૯૨૪

૬૩. મુંબઈ સરકારને પત્ર

યરવડા જેલ,

મે ૧૨, ૧૯૨૨

કેદી નં. ૮૬૭૭ તરફથી

મુંબઈ સરકારને

કેદીના મિત્ર હકીમજી અજમલખાન ઉપર કેદીએ લખેલા પત્ર ઉપર સરકારે કરેલા હુકમ સંબંધમાં અને યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કેદીને વાંચી સંભળાવેલા તે હુકમમાં કરેલી કેટલીક ટીકા સાથે કેદીને તે પત્ર પાછો આપવામાં આવ્યો તેના સંબંધમાં, કેદી નંબર ૮૬૭૭ જણાવવાની રજા લે છે કે સદરહુ હુકમની નકલ માટે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને અરજી કરવામાં આવી હતી અને તેણે જણાવેલું કે કેદીને એ હુકમની નકલ આપવાનો તેને અધિકાર નથી.

એ હુકમની નકલ મેળવવાની અને મિત્રોને એક નકલ મોકલવાની કેદીની ઈચ્છા છે, જેથી કરીને તેમને ખબર પડે કે કેવા સંજોગોમાં કેદીને પોતાના મિત્રોને કુશળતાનો પત્ર લખવાનું પણ માંડી વાળવું પડ્યું. કેદી આ ઉપરથી અરજ કરે છે કે સરકારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને સદરહુ હુકમની નકલ તેને આપવા ફરમાવવું.

સદરહુ હુકમ કેદી સમજે છે અને તેને યાદ છે તે પ્રમાણે સરકારે નીચેનાં કારણોસર સદરહુ પત્ર મોકલવાની ના પાડી છે : (૧) પત્રમાં કેદી સિવાયના બીજા કેદીઓની વાત કરવામાં આવી છે; (૨) પત્રથી રાજકીય ચર્ચા ઉપન્ન થવાનો સંભવ છે.

પહેલા કારણ સંબંધમાં કેદી જણાવે છે કે સદરહુ પત્રમાં કેદીની પોતાની હાલત અને હિત વિષે બોલતાં જેટલી વાત કહેવી પડે તે ઉપરાંત બીજું કશું જ નથી.

બીજા કારણના સંબંધમાં કેદી માનપૂર્વક જણાવે છે કે જાહેર ચર્ચા ઊભી થવાનો સંભવ હોય તે કાંઈ કેદીને ત્રણ મહિને પોતાના મિત્ર અને સગાંવહાલાંને કુશળતાનો પત્ર લખવાનો હક લઈ લેવા માટે યોગ્ય કારણ ન થઈ શકે. આ કારણ રજૂ કરવામાંથી ભયંકર ભાવાર્થ નીકળે છે એમ

કેદીનું માનવું છે—એવો ભાવાર્થ કે હિંદી જેલ એક ગુપ્ત ખાતું છે. કેદી માને છે કે હિંદી જેલો જાહેર ખાતાંઓ છે અને બીજાં ખાતાંઓની જેમ તે પણ લોકોની ટીકા અને ચર્ચાને પાત્ર છે.

કેદી જણાવે છે કે એના સદરહુ પત્રમાં કેવળ એની પોતાની કુશળતાની ખબર જ આપવામાં આવેલી છે. બીજા કેદીઓની વાત કરવી પડી છે તે ઉપર કહેલી ખબર પૂરેપૂરી આપવાને માટે જરૂરની હતી. જો કેદીને કોઈ ખોટી ખબર અથવા તો કોઈ વધારીને લખેલી ખબર બતાવી આપવામાં આવે તો તે કેદી સુધારવાને રાજી છે. પણ સરકાર જણાવે છે તેવી રીતે સદરહુ પત્રને કાપીકૂપીને મોકલવામાં તો પોતાના મિત્રોને પોતાની સ્થિતિ વિષે ભૂલભરેલો ખ્યાલ આપવા જેવું થાય.

એટલે ઉપર કદા પ્રમાણે જે સુધારા કરવાની જરૂર જણાય તે ઉપરાંત બીજા ફેરફાર વિના જો કેદીનો પત્ર સરકાર ન મોકલી આપે તો મિત્રોને કુશળતાનો પત્ર મોકલવાનો હક વાપરવાની કેદીની બિલકુલ ઈચ્છા નથી, કારણ ઉપર કહેલા હુકમ મુજબ સરકારે જે બંધી કરી છે તે બંધીથી એ હકની ભાગ્યે જ કાંઈ કિંમત રહે છે.

મો. ક. ગાંધી

કેદી નં. ૮૬૭૭

[મૂળ અંગ્રેજી]

હસ્તલિખિત નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૦૧૩; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૨૮-૨-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨-૩-૧૯૨૪

૬૪. હકીમ અજમલખાનને પત્ર^૧

યરવડા જેલ,

મે ૧૨, ૧૯૨૨

વહાલા હકીમજી,

૧૪મી એપ્રિલે મેં તમને મારે વિષે હકીકતથી ભરેલો એક લાંબો પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં તમારી મારફત કેટલાક સંદેશા મેં મોકલ્યા હતા, જેમાં મારી સ્ત્રી અને દેવદાસ માટે પણ હતા. એમાંના અગત્યના ભાગ જો હું ન રદ કરું તો એ પત્ર મોકલવો નહીં એવા હુકમ સરકારે હમણાં જ કર્યા છે. સરકારે પોતાના નિર્ણયનાં કારણ પણ આપ્યાં છે, પણ હુકમની નકલ મને આપવાની ના પાડવામાં આવી છે. એટલે તે હુકમ હું તમને નથી મોકલી શકતો, તેમ જ મને યાદ છે તે પ્રમાણે તેમણે જે કારણો જણાવ્યાં છે તે પણ નથી મોકલી શકતો.

મેં સરકારને એક પત્ર લખી આ કારણોની યોગ્યતાની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો છે, અને મારા પત્રમાં કોઈ હકીકત ખોટી અથવા વધારીને લખવામાં આવી છે એમ મને બતાવવામાં આવે તો તે સુધારવાની માગણી કરી છે. મેં તેમને એમ પણ જણાવ્યું છે કે મારો પત્ર કાપકૂપ થયા વિના હું ન મોકલી શકું તો નિયમ પ્રમાણે જે કાગળો મિત્રોને લખી શકાય છે તે મોકલવાની

૧. આ પત્ર પણ જેલવાળાઓએ અટકાવ્યો હતો.

ગાં. ૨૩-૯

પણ મારી ઈચ્છા નથી. કારણ પછી તેની ભાગ્યે જ કશી કિંમત રહે છે. એટલે સરકાર પોતાનો ઠરાવ બદલે નહીં ત્યાં સુધી તમને તથા બીજા મિત્રોને આ જ મારો પહેલો અને છેલ્લો પત્ર હશે. આશા રાખું છું કે આપ કુશળ હશે.

આપનો સ્નેહાધીન

મો. ક. ગાંધી

કેદી નં. ૮૬૭૭

હકીમ અજમલખાન

દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

હસ્તલિખિત નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૦૧૨; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૨૮-૨-૧૯૨૪
ભાષાંતર : નવજીવન, ૨-૩-૧૯૨૪

૬૫. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા જેલ,

ઓગસ્ટ ૧૨, ૧૯૨૨

યરવડા સેન્ટ્રલ જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ જોગ

સાહેબ,

કેટલોક સમય થયાં મારે વિષે ત્રણ વાતોનો નિર્ણય થવો બાકી છે.

(૧) ગયા મે મહિનામાં મેં મારા મિત્ર દિલ્હીવાળા હકીમજી અજમલખાનને નિયમ પ્રમાણેનો ત્રિમાસિક પત્ર લખ્યો હતો. તે પત્રમાંના કેટલાક ભાગો સામે સરકારે વાંધો લીધો, અને તે હું ૨૬ ન કરું તો પત્ર ન મોકલવામાં આવે એમ મને જણાવ્યું હતું. સદરહુ ભાગો જેલની મારી સ્થિતિની સાથે બરોબર સંબંધ ધરાવનારા છે એમ હું માનતો હોવાને લીધે તે હું ૨૬ કરી શક્યો નહીં, અને સરકારને મેં માનપૂર્વક જણાવ્યું કે જો મને મારી સ્થિતિનું સંપૂર્ણ વર્ણન મારા મિત્રને મોકલવા દેવામાં ન આવે તો તેમને સામાન્ય પત્ર લખવાનો હક અથવા ખાસ અધિકાર વાપરવાની મારી ઈચ્છા નથી. એ જ વેળા મેં મારા મિત્રને એક ટૂંકો પત્ર લખીને જણાવ્યું કે મેં તેમને જે પત્ર લખ્યો હતો તે મંજૂર થયો નથી અને સરકાર જ્યાં સુધી મારા પત્ર ઉપર મૂકેલી બંધી ૨૬ ન કરે ત્યાં સુધી મારી કુશળતા વિષે એકે પત્ર લખવાની મારી ઈચ્છા નથી. આ બીજા પત્ર પણ મોકલવાની સરકારે ના પાડી છે. જેમ મારો પહેલો પત્ર મને આપવામાં આવ્યો તેમ આ બીજા પત્ર પણ મને આપવામાં આવે એવી મારી માગણી છે.

(૨) ગુજરાતી બાલ્કપોથી^૧ લખવાની કર્નલ ડીયલની પરવાનગી મેળવીને, અને મારા મિત્રોને તે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મોકલવામાં કશો વાંધો લેવામાં નહીં આવે એવી તેની ખાતરી મેળવીને મેં એ બાલ્કપોથી લખી, અને એ બાલ્કપોથી સાથે બીડેલા પત્રમાં જણાવેલે સરનામે તે મોકલી દેવાને માટે કર્નલ ડીયલને આપી. સદરહુ સરનામે બાલ્કપોથી મોકલવાની સરકારે ના પાડી છે, એવા કારણે કે જેલમાં સજા ભોગવતા કેદીઓને પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની રજા

૧. જુઓ “બાલ્કપોથી”, ૧૪-૪-૧૯૨૨.

ન આપવામાં આવે. એ બાલ્કપોથી ઉપર મારું નામ પ્રસિદ્ધકર્તા અથવા કર્તા તરીકે આપવામાં આવે એવી મારી જરાય ઈચ્છા નથી. મારા નામના કશા સ્પર્શ વિના પણ એ બાલ્કપોથી પ્રસિદ્ધ થઈ શકે એમ ન હોય તો તે મને પાછી મોકલવામાં આવે એમ હું માગું છું.

(૩) સરકારે મને જણાવ્યું હતું કે સામયિક પત્રો લેવાની પરવાનગી મળી શકશે. એટલે મેં અઠવાડિક ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, મોડર્ન રિવ્યૂ—કલકત્તાનું અક ઊંચી પ્રતિનું માસિક—અને સરસ્વતી એક હિંદી માસિક, મંગાવવાની રજા માગી. આમાંના છેલ્લા માટે પરવાનગી મળી છે. બીજા બેને માટે હજી કશો નિર્ણય થયો નથી. સરકારના નિર્ણયની હું કાળજીપૂર્વક રાહ જોઈ રહ્યો છું.

હું છું

તમારો આજ્ઞાંકિત સેવક
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

હસ્તલિખિત નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૦૧૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨-૩-૧૯૨૪

૬૬. જમનાલાલ બજાજને પત્ર

[ચરવડા જેલ,]

ઓક્ટોબર ૫, ૧૯૨૨

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની રજા મેળવી આ કાગળ મોકલું છું.

[ચિ. જમનાલાલ,]

મોહને વશ થઈને રામદાસ બાબત મેં ઉતાવળે ગઈ કાલે મારા વિચારો દર્શાવ્યા. આપણે છૂટા પડ્યા પછી હું પસ્તાયો ને જ્યું કે, પોતાને ખબરદાર ગણતો માણસ પણ કેમ મુગ્ધ થઈ શકે છે ને કેમ વગરવિચાર્યું બોલી શકે છે.

પિતા તરીકેનો મારો ધર્મ મેં ગઈ કાલે ન બજાવ્યો. મને લાગે છે કે, જ્યાં સુધી ચિ. રામદાસે પોતાની જિંદગીનો આદર્શ નથી ઘડી કાઢ્યો ને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ઠેકાણે નથી પડ્યો ત્યાં સુધી તે પરણે તો પાપ કરે. તે મારી આબરૂથી નહીં પણ પોતાના ગુણે કરીને પરણે એમ તે ઈચ્છે છે, ને આપણે બધા ઈચ્છીએ. તેથી રામદાસે ધંધો પસંદ કરી લેવો જોઈએ. તે ઉપરથી દીકરી આપનાર માબાપ વિચારે ને કન્યા પોતે પણ જાણે કે તેને ક્યાં જવું છે. તેથી આપણું બધાનું ને હવે તો તેમને જે બહાર છે તેનું પ્રથમ કાર્ય રામદાસને ઠેકાણે પાડવામાં મદદ કરવાનું છે. રામદાસને ભણતરનો લોભ હોય તો સુખેથી ભણે. જે તેનો બૂઢો બાપ આજ બાળકની પેઠે અભ્યાસ કરી રહ્યો છે તો રામદાસની જુવાની તો હજી શરૂ થાય છે. જે તેને વેપારમાં રોકાઈ જવું હોય તો રોકાઈ જાય અને આશ્રમમાં કે રાષ્ટ્રીય શાળામાં તેનો જીવ ખૂંચે તો તેમ કરે. હરિલાલ સાથે રહેવું હોય તો તેમ કરે. મારી ખાસ સલાહ છે કે, કોઈ પણ કાર્યમાં રામદાસ રોકાઈ એક વર્ષનો અનુભવ લીધા પછી જ સગાઈનો વિચાર કરે.

ધનિક માબાપની દીકરી ચારિત્રવાન હોય તોપણ જ્યાં સુધી તે પોતે ગરીબાઈ પસંદ ન કરે ત્યાં સુધી રામદાસે એવા લગ્નમાં પડવું, એ પોતે દુઃખી થવા જેવું છે અને કન્યાને તથા કન્યાનાં માબાપને દુઃખી કરવા જેવું છે. સહીસલામત રસ્તો તો મને એ જ લાગે છે કે, ગરીબમાં ગરીબ કુટુંબમાંથી ગુણવતી કન્યા શોધી કાઢવી ને તે શોધતાં વખત જ્ય તેની પરવા ન રાખવી.

બાની પ્રત્યે પણ હું ખોટા મોહમાં પડ્યો, તેના પ્રત્યે મારે કસાઈપાણું જ વાપરવામાં ધર્મ છે એમ માનું છું. માબાપે પોતાના સ્વાર્થને સારુ પ્રજાની ગતિ કે ઈચ્છાને ન રોકવી જોઈએ. બાને મેં ઊલટું ઘડીભર કાલે ઉત્તેજન આપ્યું. બાએ કડવો ઘૂંટડો પીને રામદાસનો વિયોગ પણ સંતોષ રાખી સહન કરવો એ મારી સલાહ છે. રામદાસ રાજગોપાલાચારી જેવા ચારિત્રવાન પાસે જઈ સુખી થાય તેમાં બાએ તેને આશીર્વાદ આપવો એવી મારી સલાહ છે. તેમાં બાનું પરમ શ્રેય છે. તેને સદ્ગુણી છોકરો છે એમાં જ સંતોષ માને. તેમનો સંગ મળવો એ જ બને તેવું છે.

તમે ઈચ્છાએ બીજા દેવદાસ થવાનું માગી લીધું છે. હવે જુઓ કે એ કેવું ભારે થઈ પડે છે. બધા છોકરાઓની ગરજ તમારે સારવાની રહી છે. તમને ઈશ્વર સહાય કરો. હું તમારા પ્રેમને લાયક થવા પ્રયત્ન કર્યા જ કરું છું.

તમારી ધાર્મિક ભાવના વિષે —

અપવિત્ર વિચારમાંથી જે મુક્ત થાય તેણે મોક્ષ મેળવ્યો સમજે. અપવિત્ર વિચારોનો સર્વથા નાશ ઘણી તપશ્ચર્યાથી થાય. તેનો ઉપાય એક જ છે. જ્યારે અપવિત્ર વિચાર આવે ત્યારે તેની સામે તુરત પવિત્ર વિચાર ખડો કરવો. એ ઈશ્વરપ્રસાદી હોય તો જ બને. તે પ્રસાદી ચોવીસે કલાક ઈશ્વરનું નામ લેવાથી ને તે અન્તર્યામી છે એમ જાણી લેવાથી જ મળે. ભલે રામનામ જીભે જ આવીને મનમાં બીજા વિચાર આવે. જીભે રામનામ લેવું એ એટલા પ્રયત્નપૂર્વક કે છેવટે જે જીભે છે તે હૃદયમાં પણ પ્રથમ સ્થાન લે. વળી મન ગમે તેટલાં ફાંફાં મારે છતાં એક પણ ઈન્દ્રિય સોંપવી જ નહીં. મન લઈ જાય ત્યાં જે માણસ ઈન્દ્રિયોને જવા દે તેનો નાશ જ સંભવે, પણ જ્યાં સુધી માણસ ઈન્દ્રિયોને બળાત્કારે પણ કબજામાં રાખે છે તે કોઈ દિવસ પણ અપવિત્ર વિચારોને તાબે કરશે. હું તો જાણું છું કે, આજ પણ જો હું મારા વિચારો પ્રમાણે ઈન્દ્રિયોને મોકળી મૂકું તો મારો આજે જ નાશ થાય. અપવિત્ર વિચારો આવે તેથી બળવું નહીં પણ વધારે ઉત્સાહી થવું. પ્રયત્નનું ક્ષેત્ર આખું આપણી પાસે છે. પરિણામનું ક્ષેત્ર ઈશ્વરે પોતાને હસ્તક રાખ્યું છે, એટલે તેની ચિંતા ન કરશો. જ્યારે અપવિત્ર વિચાર આવે ત્યારે એમ પણ સમજે કે તમે જાનકીબાઈ પ્રત્યે બેવફા થાઓ છો. અને સાધુ પતિ પોતાની પત્ની પ્રત્યે બેવફા ન જ થાય. તમે સાધુ છો. પ્રાકૃત ઉપાયો જાણો જ છો. અલ્પાહાર જ કરવો, દૃષ્ટિ કેવળ પોતાની સામેની જમીન ઉપર રાખીને જ ચાલવું. આંખ મલિન થવા જાય તો તેને ફોડી નાખવા જેટલો તેની ઉપર ક્રોધ કરવો. નિરંતર પવિત્ર પુસ્તકોનો જ સંગ રાખવો.

ઈશ્વર તમારું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરો.

શુભેચ્છક

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૧૦

ભાષાંતર : પાંચમા પુત્રને બાપુના આશીર્વાદ

૬૭. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર^૧

યરવડા જેલ,
ઓક્ટોબર ૧૪, ૧૯૨૨

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

મોડર્ન રિવ્યૂ પત્ર આપવાની સરકારે મને ના પાડી છે, તો તે સંબંધમાં હું જણાવવાની રજા લઉં છું કે ગઈ ત્રિમાસિક મુલાકાત વખતે મારી સ્ત્રીની સાથે આવેલા મિત્રોએ મને કહ્યું કે સરકારે તો એવું જાહેર કીધું છે કે કેદીઓને સામયિક પત્રો આપવામાં આવે છે. જો આ ખબર સાચી હોય તો હું મારી માગણી તાજી કરું છું અને મદ્રાસના મિ. નટેસનના તંત્રીપણા નીચે ચાલતા ઇન્ડિયન રિવ્યૂ માસિકની માગણી કરું છું.

તમારો આજ્ઞાંકિત
મો. ક. ગાંધી

[ઇન્ડિયન રિવ્યૂ ન મળે એમ કહેવામાં આવેલું. મો. ક. ગાંધી]

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૧૫; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪
ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૬૮. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા જેલ,
ડિસેમ્બર ૨૦, ૧૯૨૨

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
યરવડા જેલ,
સાહેબ,

તમે મને મહેરબાની કરીને જણાવ્યું હતું કે થોડા સમય ઉપર મને મળવા માટે અરજી કરનારાઓમાંથી પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, હકીમ અજમલખાન અને ભાઈ મગનલાલ ગાંધીને રજા ન આપવામાં આવી.

ભાઈ મગનલાલ ગાંધી એ એક મારા ઘણા નિકટના સંબંધી છે એટલું જ નહીં પણ મારું મુખત્યારનામું ધરાવનારા છે, અને મારા ખેતીના તથા હાથવણાટના તથા હાથકાંતાણના અખતરાઓ એના જ હાથ નીચે ચાલે છે, તેમ જ અસ્પૃશ્યો સંબંધી મારા કાર્યની સાથે એનો ઊંડો સંબંધ છે.

૧. આ પત્ર ગાંધીજીના જેલમાં થયેલા પત્રવ્યવહારના ણીત હપ્તામાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેમાં ટિપ્પણ ઉમેરવામાં આવ્યું હતું.

પંડિતજી અને હકીમજી રાજકાળમાં મારા સાથીઓ છે તે ઉપરાંત મારું કુશળ ચાહનારા મારા અંગત મિત્રો છે.

પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, હકીમજી અજમલખાન, અને ભાઈ મગનલાલ ગાંધીને મળવાની રજા કેમ ન આપવામાં આવી? એનાં કારણ સરકારની પાસેથી મંગાવશો તો હું આભારી થઈશ.

કેદીઓ સાથેની મુલાકાત વિષેના જ્વલના નિયમો પ્રમાણે તો, આ ત્રણ સજ્જનોને પોતાના કેદી મિત્રોને મળવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ એમ હું જોઉં છું.

મારી સાથેની મુલાકાતોના સંબંધમાં સરકાર શું ઈચ્છે છે તે જો મને જણાવવામાં આવે તો સારું—કોને હું મળી શકું અને કોને ન મળી શકું, અને જે મુલાકાતીઓને પરવાનગી મળે તેમની પાસે, જે અરાજકીય વિષયો અથવા કામોની સાથે મારે સંબંધ હોય તે વિષે, મારાથી ખબર મેળવી શકાય કે કેમ?

આપનો આજ્ઞાંકિત

મો. ક. ગાંધી

નં. ૮૬૭૭

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૧૬; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૬૯. યરવડા જ્વલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા જ્વલ,

ડિસેમ્બર ૨૦, ૧૯૨૨

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

યરવડા જ્વલ

સાહેબ,

વસન્ત અને સમાલોચક નામનાં બે ગુજરાતી માસિકો મને ન લેવા દેવામાં આવે એવો, કારણ જણાવ્યા વિના, ઈન્સ્પેક્ટર જનરલે હુકમ કર્યો છે એમ તમે મને જણાવ્યું છે.

કેદીઓને સામયિક પત્રો આપવાના સંબંધમાં સરકારે કરેલા હુકમો જોતાં તો ઉપર જણાવેલો ઠરાવ મને આશ્ચર્યકારક લાગે છે. મારા સમજવા પ્રમાણે સરકારી હુકમો તો એવા છે કે કેદીઓને ચાલુ રાજકીય ખબર જેમાં ન હોય તેવાં સામયિક પત્રો લેવાનો અધિકાર છે. સમાલોચકને વિષે તો હું બહુ નથી જાણતો, પણ વસન્તને હું જાણું છું. એ તો રાવબહાદુર રમણભાઈના તંત્રીપણા^૧ નીચે ચાલતી નમૂનેદાર સાહિત્ય-પત્રિકા છે. રાવબહાદુર તો સંસારસુધારક તરીકે જાણીતા છે જ, અને એ માસિકમાં લખનારાઓ પણ ઘણાખરા એક અથવા બીજી રીતે સરકારની સાથે સંબંધ રાખનારા છે. એમાં શુદ્ધ રાજકીય વિષયોની ચર્ચા આવે છે એવું મારા જાણવામાં નથી, તેમ જ એમાં રાજકીય ખબર આવે છે એવું પણ મારા જાણવામાં નથી. પણ સંભવ છે કે આ માસિકોની મનાઈ કરવાને માટે ઈન્સ્પેક્ટર જનરલને બીજાં કારણો હોય, અથવા તો વસન્ત અને

૧. અહીં આ હકીકત ખોટી છે. વસન્ત માસિક શ્રી આર્નલ્ડશંકર આપુભાઈ ધ્રુવ ચલાવતા હતા.

સમાલોચક હવે રાજકીય માસિકો જ બની ગયાં હોય એટલે કૃપા કરીને તમે ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ પાસે જરા જાણી લેશો કે તેમના ઠરાવનું કારણ શું છે? જો આ ઠરાવ ન બદલવામાં આવે તો તેને પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્યની સાથે સંબંધમાં રહેવાની મારી તક ચાલી જશે.

હું છું

તમારો આજ્ઞાકિત

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૧૭; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૭૦. જેલ ડાયરી, ૧૯૨૨^૧

તા. ૨૧^૨-૪-'૨૨, શુક્રવાર

આજ^૩ લગીમાં નીચેની ચોપડીઓ પૂરી કરી :

૧. માસ્ટર એન્ડ હિજ્જ ટીચિંગ
 ૨. આર્મ ઓફ ગોડ
 ૩. ક્રિસ્ચિયાનિટી ઇન પ્રેક્ટિસ
 ૪. વાય એન અનનોન ડિસાઇપલ
 ૫. સત્યાગ્રહ ઓર અસહયોગ
 ૬. કુરાન
 ૭. ઘ વે ટુ વિગિન લાઇફ
 ૮. ટ્રિપ્સ ટુ ઘ મુન
 ૯. ઇન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેશન (ઠાકોર)
 ૧૦. રામાયણ — તુલસીદાસ
- ગઈ કાલથી રોટલી પકાવવાનું શરૂ કર્યું.

૧. આ ડાયરી ગાંધીજીએ પોતે ગુજરાતીમાં લખી છે. તેમાં માર્ચ ૧૯૨૨થી નવન્યુઆરી ૧૯૨૪ સુધી તેઓ ચરવડા સેન્ટ્રલ જેલમાં રહ્યા તે દરમિયાન તેમના જેલજીવનમાં મોટા ભાગે બનેલી યિનાની નોંધ છે. મૂળ ડાયરી અર્ધા ફૂલસકેપ કદની નોટબુકમાં લખેલી છે. તેમાં તારીખ, વાર વગેરે વિગતો ગાંધીજીએ પેન્સિલ અથવા શાહીથી લખી છે. બધા દિવસો અનુક્રમે આપેલા નથી. અનેક દિવસો છાડી દીધેલા છે. ગાંધીજીએ વાંચેલાં પુસ્તકોનાં નામો, જે એમણે ગુજરાતી લિપિમાં લખેલાં છે તે, નવજીવનમાં અને અન્ય સ્થળે મળતી માહિતી સાથે સામાન્ય રીતે મેળવી લેવામાં આવેલાં છે. મૂળ ડાયરીમાં અંગ્રેજી અને દેશી ભાષાઓનાં પુસ્તકોની ગાંધીજીએ જ લખેલી એક યાદી છે. આ પુસ્તકો એમણે જેલમાં વાંચ્યાં હતાં એ દેખીતું છે. આ યાદી “જેલ ડાયરી, ૧૯૨૩”ના પરિશિષ્ટ રૂપે આપવામાં આવી છે. અને એ ડાયરી આ પુસ્તકમાં એ વર્ષના છેલ્લા લેખ તરીકે આપવામાં આવી છે.

૨. ડાયરીમાં કોઈ કોઈ સ્થળે અંગ્રેજી તારીખ ઉપરાંત વિક્રમ સંવતની તિથિઓ પણ લખેલી છે.

૩. ગાંધીજીને ૧૯૨૨ના માર્ચની ૨૧મીએ ચરવડા સેન્ટ્રલ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા. ત્યાંના કારાવાસ દરમિયાન તેમણે ધર્મ, સાહિત્ય, સમાજવિજ્ઞાન અને ભૌતિકવિજ્ઞાનનાં એકંદરે ૧૫૦ પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. એપ્રિલ ૧૯૨૪થી ઓક્ટોબર ૧૯૨૪ સુધી નવજીવનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી લેખમાળા “મારા જેલના અનુભવ”માં ગાંધીજીએ આ પુસ્તકોમાંથી કેટલાંકનું વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું હતું.

તા. ૨૨-૪-'૨૨, શનિવાર

નેચરલ હિસ્ટરી ઓફ વર્લ્ડ પૂરી કરી. આજે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે^૧ બધા રાજદ્વારી કેદીને બોલાવ્યા હતા. દેશપાંડે^૨ સાથે વાતો કરી.

તા. ૨૩-૪-'૨૨, રવિવાર

ધ યંગ ક્રુસેડર પૂરી કરી.

આજથી લીબુ અને ચીની છોડ્યાં.

૨૬મી બુધવાર

ગઈ કાલે સ્કોટલેન્ડના ઇતિહાસનું પ્રથમ પુસ્તક પૂરું કર્યું.

રેવ. લોરેન્સે વાઇબલ વ્યૂ ઓફ ધ વર્લ્ડ નામનું પુસ્તક મોકલ્યું છે.

૨૮મી શનિવાર

રેવ. લોરેન્સનું પુસ્તક પૂરું કર્યું.

માર્ટિસનું^૩ પુસ્તક ઉપરથી જોઈ ગયો.

૧લી મે સોમવાર, વૈશાખ સુદ ૫

સ્કોટલેન્ડના ઇતિહાસનું બીજું પુસ્તક પૂરું કર્યું. દશ શેર આટો એકસાથે આજે આપી ગયા.

૫મી મે, શુક્રવાર

ફેરરની સીકર્સ આફ્ટર ગોડ પૂરી કરી. ગઈ કાલથી સંતરાં બંધ કર્યાં.

૬ઠ્ઠી શનિવાર

સ્કોટલેન્ડનો ઇતિહાસ પૂરો કર્યો. આજે સરકારનો કાગળ આવ્યો કે મારો હકીમજી પરનો કાગળ^૪ નહીં મોકલી શકાય.

મિસરકુમારીનું પુસ્તક પૂરું કર્યું.

૧૨મી મે, શુક્રવાર, વૈશાખ વદ ૧

સ્ટોરીઝ ફ્રોમ ધ હિસ્ટરી ઓફ રોમ પૂરી કરી. આજે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે સરકારના હકીમજી પરના કાગળ વિષે જે મનાઈલુકમ છે તેની નકલ આપવાની ના પાડી. તે પરથી એક કાગળ^૫ સરકાર પર ને એક હકીમજી^૬ પર લખ્યો. હકીમજીને માત્ર એટલું જ કે મારો કાગળ જેમનો તેમ જવા નથી દેતા તેથી ત્રિમાસિક કાગળ લખવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો છે.

૧. કર્નલ ડીયલ.

૨. ગંગાધરરાવ બાળકૃષ્ણ દેશપાંડે, પત્રકાર અને કર્ણાટકના કોંગ્રેસી નેતા.

૩. સંભવતઃ “જેલ ડાયરી, ૧૯૨૩”ને છેડે આપેલી યાત્રીમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે લાઈબ્રેરી ઓફ ફાથર્સ ઍન્ડ માર્ટિસ નામનું પુસ્તક.

૪. જીએ. “હકીમજીને પત્ર”, ૧૪-૪-૧૯૨૨.

૫. જીએ. “મુંબઈ સરકારને પત્ર”, ૧૨-૫-૧૯૨૨.

૬. જીએ. “હકીમ અજમલખાનને પત્ર”, ૧૨-૫-૧૯૨૨.

૧૫મી મે, સોમવાર

બેંકરને આજે આ યાર્ડમાં લાવ્યા. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને અમલદાર તરીકે નહીં પણ મનુષ્ય તરીકે લખ્યું કે તેણે ફરી નારંગી વધારી છે એ મને ગમ્યું નથી. તેણે નારંગી, રોટી તથા વધારાનું દૂધ કાઢી નાખવું જોઈએ.

૧૬મી મે, મંગળવાર

મિ. ગ્રિફિથનો^૧ શિરસ્તેદાર મિ. લેક્ઝ તેની વતી મળવા ને વાતચીત કરવા આવ્યો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે નારંગી ઓછી કરવાની ના પાડી ને સમૂળગું કહ્યું કે તેને તો નવ નારંગી આપવાનો હુકમ છે.

^૨They are slaves who will not choose
Hatred, scoffing and abuse,
Rather than in silence shrink
From the Truth they needs must think:
They are slaves who dare not be
In the right with two or three.

—Lowell

(From *Tom Brown's School Days*)

૧૭મી મે, બુધવાર

ટોમ બ્રાઉન્સ સ્કૂલ ડેજ પૂરી કરી. તેમાંનો કેટલોક ભાગ સુંદર ગણાય.

^૩The Holy Supper is kept indeed
In whatso we share with another's need—
Not that which we give, but what we share,
For the gift without the giver is bare;
Who bestows himself with his alms feeds three,
Himself, his hungering neighbour, and me.

— મજદૂરમાંથી

—Lowell

૧. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ.

૨. આનો ગુજરાતી અનુવાદ નીચે આપ્યો છે :

“પોતાને જે અવશ્ય સત્ય લાગે તેનાથી પાછા હટવાને બદલે જેઓ દ્વેષ, ઉપહાસ અને ગાળોને પસંદ ન કરે તેનું નામ ગુલામ. એ કે ત્રણ જણના સાથમાં પણ જેઓ સત્યનો પક્ષ કરવાની હિંમત ન કરે તે જ ગુલામ.” —લોવેલ (ટોમ બ્રાઉન્સ સ્કૂલ ડેજમાંથી)

૩. આનો ગુજરાતી અનુવાદ નીચે આપ્યો છે :

“ક્રાઇસ્ટના પવિત્ર ભોજનની ક્રિયા કરવી એટલે જે તંગીમાં હોય તેને માત્ર કંઈ આપવું એમ નહીં પણ આપણી પાસે જે હોય તેમાંથી તેમને ભાગ પાડી આપવો. દાતાના ભાવ વિના દાન વ્યર્થ છે. દાન સાથે જે પોતાનું તન મન પણ આપે છે તે ત્રણ જણને પોષે છે : પોતાને, ભૂખ્યા પડોશીને અને મને.”

—લોવેલ

૨૦મી મે, શનિવાર

બેકનનું ઘ વિજ્ઞાન ઓફ ઘ એન્ડાન્ટ્સ પૂરી કરી. બુધવારથી રોટલી છોડી છે. ચાર શેર દૂધ, બે ઓંસ મનક્કા, ચાર નારંગી ને બે લીંબુનો પ્રયોગ ચાલે છે. હાજીને કાલે અંધારી કોટડીમાં લઈ ગયા.

૨૮મી મે, રવિવાર, જ્ઠ સુદ ૨

હિંદુસ્તાનનો ઈતિહાસ મોગલ વંશ સુધીનો વાંચ્યો. મોરિસનું વ્યાકરણ જોઈ ગયો.

૨૯મી મે, સોમવાર, જ્ઠ સુદ ૩

ચંદ્રકાંત રજા ભાગ તથા પાતઙ્ગ લયોગદર્શન પૂરાં કર્યાં.

લગભગ ચાર અઠવાડિયાં થયાં.

વાસ્મીકિ રામાયણનો ગુજરાતી તરજુમો વાંચવો શરૂ કર્યો.

૩૧મી મે, બુધવાર, જ્ઠ સુદ ૫

કિપલિંગનું ફાઈવ નેશન્સ પૂરું કર્યું.

૪થી જૂન, રવિવાર, જ્ઠ સુદ ૯

એડવર્ડ બેલમીનું ફક્વોલિટી પૂરું કર્યું.

૬થી જૂન, મંગળવાર, એકાદશી (જ્ઠ સુદ ૧૧)

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આલ્યા ને ખબર આપી કે બાલપોથી છાપવા દેવાની^૧ સરકાર ના પાડે છે. પુસ્તકો યાદી પ્રમાણે મગાવવાની રજા આપે છે.

૭મી બુધવાર

ગ્રીસમાં સેંટ પૉલ (ડેવિસનું) પૂરું કર્યું.

૯મી જૂન, શુક્રવાર, પૂનમ

જેકિલ ને હાર્ડે પૂરું કર્યું.

૧૪મી જૂન, બુધવાર, જ્ઠ વદ ૫

લોર્ડ રોઝબરીનું પિટ પૂરું કર્યું.

સત્ય

અસત્ય

સોનું

પિત્તાળ

ચાંદી

કથીર

પ્રકાશ

અંધારું

સ્વર્ગ

નર્ક

૧. જુઓ “ચરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર”, ૧૨-૮-૧૯૨૨.

આકાશ	પાતાળ
દિવસ	રાત્રી
હીરો	કાંકરી
સતી	વેશ્યા
બ્રહ્મચર્ય	વ્યભિચાર
ખુદા	શેતાન
ઓરમઝદ	અહિંમાન
બ્રહ્મ	ભુલવણીમાં પડેલો જીવ
જીવ	અજીવ
પુંસકતા	નપુંસકતા
વીરતા	કાયરતા
રામ	રાવાણ
મોક્ષ	બંધન
અમૃત	ઝેર
જીવન	મૃત્યુ
સત્	અસત્
છે	નથી
સત્ય એક છે	અસત્ય અનેક
સીધી રેખા	વાંકી રેખા
કાટખૂણો છે	. . . ૧
સાગર	સહરા
સંયમ	સ્વચ્છંદ
પ્રેમ	વેર

૧૭મી જૂન, શનિવાર

કિર્પલિંગની સેકન્ડ જંગલ બુક પૂરી કરી.

૨૧મી જૂન, બુધવાર, જેઠ વદ ૧૨

ફાઉસ્ટ પૂરું કર્યું.

૨૪મી જૂન, શનિવાર

જોન હાવર્ડનું જીવનવૃત્તાંત પૂરું કર્યું.

પાંચ શેર મનક્કાની પેટી ગઈ કાલે આવી.

૨૫મી જૂન, રવિવાર

વાલ્મીકિનું રામાયણ પૂરું કર્યું. શાંતિપર્વ ભાગ ૧લો શરૂ કર્યો.

૨૮મી જૂન, બુધવાર, અષાઢ સુદ ૪

ન્યુલ્સ વર્નનું ડ્રોપ્ડ ફ્રોમ ધ ક્લાઉડ્સ પૂરું કર્યું.

૧. મૂળમાં આ જગા ખાલી છે.

૧લી જુલાઈ, શનિવાર

ઈંગ્લેન્ડનું કોલંબસનું જીવનવૃત્તાંત પૂરું કર્યું. અનસૂયાબહેન, કાનજી અને ધીરજીલાલ શંકરલાલને મળવા આવ્યાં. બા, હરિલાલ,^૧ રામદાસ, મગનલાલ, મથુરાદાસ અને મનુ મને મળવા આવ્યાં.

૫મી જુલાઈ, બુધવાર, અષાઠ સુ. ૧૧

ગઈ કાલે વારનર પેટી અને પુસ્તકો આપી ગયા. ગિરધરકૃત રામાયણ અને ક્રુસેડ્ઝ શરૂ કર્યાં. વિલ્બરફોર્સનું ફાઈવ અમ્પાયર્સ પૂરું કર્યું.

૧૦મી જુલાઈ, સોમવાર, અ. વ. ૨

લેફ્ટ ઓફ એનશન્ટ રોમ પૂરું કર્યું.

૧૨મી જુલાઈ, બુધવાર, અષાઠ ૧૬ ૪

આજે નવા મનકકા પાા શેર આવ્યા.

૧૩મી જુલાઈ, ગુરુવાર

ક્રુસેડ્ઝ પૂરું કર્યું. ગિબનનું રોમ શરૂ કર્યું.

૧૬મી જુલાઈ, રવિવાર

શાંતિપર્વ ભા. ૧લો પૂરું કર્યું. ભાગ ૨જો શરૂ.

૧૮મી જુલાઈ, મંગળવાર, ૧૦મી

ઉદ્ પહેલી ચોપડી પૂરી કરી.

૨૨મી જુલાઈ, શનિવાર

ગિરધરકૃત રામાયણ પૂરું કર્યું. શ્રી ભાગવત શરૂ કર્યું.

૨૩મી જુલાઈ, રવિવાર

કૃષ્ણચરિત્ર (અવેરીનું) શરૂ કર્યું.

૨૮મી જુલાઈ, શનિવાર, શ્રાવણ સુદ ૬

કૃષ્ણલાલ અવેરીનું કૃષ્ણચરિત્ર પૂરું કર્યું.

૪થી ઓગસ્ટ, શુક્રવાર, શ્રાવણ સુદ ૧૨

વેદનું કૃષ્ણચરિત્ર પૂરું કર્યું.

૭મી ઓગસ્ટ, સોમવાર

ગિબન પહેલો ભાગ પૂરો કર્યો. બીજો શરૂ કર્યો.

૧૦મી ઓગસ્ટ, ગુરુવાર

ટિળક ગીતા, શાંતિપર્વ ભા. ૨જો ને ભાગવત ભા. ૧લો પૂરાં કર્યાં. ભાગવત ભા. ૨જો શરૂ કર્યો.

૧. હરિલાલ ગાંધી.

૨૨મી ઓગસ્ટ, મંગળવાર

ગઈ કાલે યુરોપિયનના રહેઠાણમાં રાજ્યદ્વારી કેદીઓને લઈ ગયા. ને આજે પાછા હતા ત્યાં મૂક્યા.

૨૪મી ઓગસ્ટ, ગુરુવાર

આદિપર્વ પૂરું કર્યું.

૨૭મી ઓગસ્ટ, રવિવાર, ભાદરવા સુદ ૫

ભાગવત બીજો ભાગ પૂરો કર્યો. સભાપર્વ શુક્રવારે શરૂ કર્યું. સરસ્વતીચંદ્ર શરૂ કર્યું.

૨૮મી ઓગસ્ટ, સોમવાર

મનુસ્મૃતિ પૂરી કરી. ઈશોપનિષદ શરૂ.

૩૦મી ઓગસ્ટ, બુધવાર

સભાપર્વ પૂરું, વનપર્વ શરૂ.

૧લી સપ્ટેમ્બર, શુક્રવાર

ગિબન ભા. ૨ પૂરો. ઈશોપનિષદ પૂરું.

૨જી સપ્ટેમ્બર, શનિવાર

ગિબન ભા. ૩ શરૂ.

૩જી સપ્ટેમ્બર, રવિવાર

સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૧ પૂરો. ભા. ૨ શરૂ.

૬ઠ્ઠી સપ્ટેમ્બર, બુધવાર

સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૨ પૂરો. ભા. ૩ શરૂ.

૮મી સપ્ટેમ્બર, શનિવાર

સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૩ પૂરો. ૪થો શરૂ.

૧૩મી સપ્ટેમ્બર, બુધવાર, ભાદરવા વદ ૭

આજ ત્રણ વાગ્યાથી મંગળવાર ત્રણ વાગ્યા સુધી મૌન લીધું છે. મેજર જોન્સની^૧ સંમતિથી તેમાં નીચેના અપવાદો છે :

૧. બીજાને કે મને દુઃખ હોય ત્યારે.
 ૨. બહારથી સ્નેહી મળવા આવે ત્યારે.
 ૩. જે દરમિયાન ધારવાડના મિત્રોની સાથે મેલવામાં આવે તો.
 ૪. મિ. હેવર્ડ^૨ જેવા કોઈ અમલદાર આવે તો.
 ૫. મેજર જોન્સને બોલવાની ઈચ્છા થાય તો.
- આજે . . .ને સારું ખાટલા આવ્યા.

૧. યરવડા સેન્ટ્રલ જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કર્નલ ડીયલ જ્યારે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઓફ પોલીસની ફરજ પર હતા, ત્યારે તેમની જગ્યાએ મેજર જોન્સ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટનું કામ કરતા હતા.

૨. સર મોરિસ હેવર્ડ, મુંબઈ સરકારના તે વખતના ગૃહપ્રધાન.

૨૦મી સપ્ટેમ્બર, ભાદરવા વદ ૧૪, બુધવાર

મૌન કાલે ખૂલ્યું. મૌનમાં પરમાનંદ લીધો. સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૪ આજે પૂરો કર્યો. કબીર-કાવ્ય પૂરું કર્યું. જેકબ બોહમન શરૂ કર્યો. શંકરલાલને માફીપત્ર લખ્યો. પાછું મૌન શરૂ કર્યું છે. મંગળવારે સાંજે ત્રણ વાગ્યે છૂટશે.

૨૩મી સપ્ટેમ્બર, આસો સુદ ૨, શનિવાર

બોહમનનું સુપરસેન્સ્યુઅલ લાઇફ પૂરું કર્યું.

૧. "It is naught indeed but thine own hearing and willing that do hinder thee so that thou dost not see and hear God." p. 14

"If thou rulest over the creatures externally only and not from the right internal ground of thy inward nature, then thy will and ruling is in a bestial kind or matter." p. 18

"Thou art like all things and nothing is unlike thee." p. 19

"If thou wilt be like all things, thou must forsake all things." p. 20

"Let the hands or the head be at labour, thy heart ought nevertheless to rest in God." p. 65

"Heaven is the turning in of the will to the love of God." p. 83

"Hell is the turning in of the will into the wrath of God." P. 83

—Boehmen, *Supersensual Life*

Pro Christo et Ecclesia શરૂ કર્યું.

૨૪મી સપ્ટેમ્બર, રવિવાર

કઠવલ્લી ઉપનિષદ પૂરું કર્યું.

૨૫મી સપ્ટેમ્બર, સોમવાર

Pro Christo et Ecclesia પૂરું કર્યું. સત્યાર્થપ્રકાશ શરૂ. વનપર્વ પૂરું કર્યું.

૧. આ અંગ્રેજી ભાગનો ગુજરાતી અનુવાદ નીચે આપ્યો છે :

"તારી પોતાની શ્રવણેન્દ્રિયાદિ અને તારી વાંચના એ જ તને પ્રભુના શ્રવાણ અને દર્શનની આડે આવે છે."

"જે તું પ્રાણીઓ ઉપર તારા આંતરિક સ્વભાવના ઊંડાણમાંથી નહીં પણ ફક્ત બહારથી જ રાગ્ય કરે તે તારું શાસન અને તારી શક્તિ પાશવવૃત્તિનાં છે."

"તું વસ્તુમાત્રના જેવો છે, અને તારા જેવી ન હોય એવી એક પણ વસ્તુ નથી."

"જે તારે વસ્તુમાત્રના જેવા થવું હોય તે તારે તમામ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ."

"તારા હાથ અને તારી બુદ્ધિ ભલે કામમાં મગ્યાં રહે પણ તારું હૃદય તે ઈશ્વરમાં તદ્દલીન હોવું જોઈએ."

"સ્વર્ગ એટલે આપણી ઇચ્છાશક્તિને પ્રભુપ્રીત્યર્થે વાળવી તે."

"નરક એટલે પરમાત્માનો કોપ વહોરવો તે."

—બોહમન, સુપરસેન્સ્યુઅલ લાઇફ

૨૬મી સપ્ટેમ્બર, મંગળવાર

વિરાટપર્વ અને ગેલિલિયન શરૂ.

૨૭મી સપ્ટેમ્બર, બુધવાર

જ્ઞાનેશ્વરી શરૂ.

૩૦મી સપ્ટેમ્બર, શનિવાર

વિરાટપર્વ અને ગિબન ભા. ૩ પૂરાં કર્યાં.

૧લી ઓક્ટોબર, રવિવાર

ગિબન ભા. ૪ ને ઉદ્યોગપર્વ શરૂ.

૩જી ઓક્ટોબર, મંગળવાર

ગેલિલિયન પૂરું.

૬ઠ્ઠી ઓક્ટોબર, શુક્રવાર, શરદ પૂનમ

બા, જમનાલાલજી, રામદાસ, પૂજાભાઈ તથા કિશોરલાલ બુધવારે આવ્યાં. રામદાસ વિષે જમનાલાલજી પર કાલે કાગળ^૧ લખી રાખ્યો. આજે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઉપર ગની^૨ અને છાપા^૩ વિષે લખ્યો.^૪ ફાઇલો ક્રિસ્ટસ અને ઉર્દૂ જથી^૫ કિતાબ શરૂ કર્યાં.

૧૫મી ઓક્ટોબર, રવિવાર, આસો સુદ ૧૦

ઉદ્યોગપર્વ પૂરું.

૧૬મી ઓક્ટોબર, સોમવાર, એકાદશી

ભીષ્મપર્વ શરૂ.

૧૮મી ઓક્ટોબર, બુધવાર

સત્યાર્થપ્રકાશ પૂરું કર્યું.

૨૨મી ઓક્ટોબર, રવિવાર, કારતક સુદ ૨ સં. ૧૯૭૯

ભીષ્મપર્વ પૂરું. ફાઇલો ક્રિસ્ટસ પૂરું.

૨૩મી ઓક્ટોબર, સોમવાર

ગિબન પૂરું. દ્રોણપર્વ ને પ્રેમમિત્ર શરૂ. જ્ઞાનેશ્વરી પૂરું.

૨૪મી ઓક્ટોબર, મંગળવાર

પ્રેમમિત્ર પૂરું.

૨૫મી ઓક્ટોબર, બુધવાર

ષડ્દર્શનસમુચ્ચય તથા ધ ગોસ્વેલ એન્ડ ધ પ્લાઝ શરૂ. નથુરામ શર્માની ગીતા ઉપરની ટીકા શરૂ.

૧. જુઓ “જમનાલાલ બલ્લજને પત્ર”, ૫-૧૦-૧૯૨૨.

૨. અબદુલ ગની, એક સહ-કેદી.

૩. રાજકીય કેદીઓને વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો મગાવવાની મનાઈ હતી. ગાંધીજીએ નીચેનાં પૈકી કોઈ એક મગાવવાની રજા માગી હતી : ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા વોકલી, ઇન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મર, સર્વેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા, મોડર્ન રિવ્યૂ, ઇન્ડિયન રિવ્યૂ.

૪. આ પત્ર મળતો નથી.

૫. અહીં “બીજી” જોઈએ; જુઓ નવેમ્બર ૨૭ની નોંધ.

૨૮મી ઓક્ટોબર, શનિવાર

ધ ગોસ્પેલ એન્ડ ધ પ્લાઝ પૂરું.

૬ઠ્ઠી નવેમ્બર, કારતક વદ ૨, સોમવાર

દ્રોણપર્વ પૂરું.

૭મી નવેમ્બર, મંગળવાર

કર્ણપર્વ શરૂ. શંકરલાલ કાલે માંદા પડયા. ઊલટી કરી વગેરે.

૧૧મી નવેમ્બર, શનિવાર

કર્ણપર્વ પૂરું.

૧૨મી નવેમ્બર, રવિવાર

શલ્ય, સૌખ્યિક, સ્ત્રીપર્વ પૂરું.

૧૭મી નવેમ્બર, શુક્રવાર

શલ્યાદિપર્વ પૂરું. આજથી નારંગી છોડવાનો પ્રયોગ શરૂ. અનુશાસનપર્વ શરૂ.

૨૨મી નવેમ્બર, બુધવાર, માગશર સુદ ૪

ષડ્દર્શનસમુચ્ચય પૂરું.

૨૭મી નવેમ્બર, સોમવાર

ઉર્દૂ રીડર નં. ૩ પૂરી. નં. ૪ શરૂ.

૨૮મી નવેમ્બર, મંગળવાર

અનુશાસનપર્વ પૂરું. આશ્વમેધિક શરૂ.

૨૭ ડિસેમ્બર, શનિવાર

આશ્વમેધિકપર્વ પૂરું. આશ્રમવાસિક શરૂ.

૪થી ડિસેમ્બર, સોમવાર, માર્ગશીર્ષ વદ ૧

મહાભારત પૂરું. રાયચંદ કવિના લેખો શરૂ. મહાભારત ૨૫મી જૂને શરૂ કરેલું.

૫મી ડિસેમ્બર, મંગળવાર, મા. વ. ૨

ગઈ કાલે સખત પેટમાં દુખ્યું. તેથી આજે એરંડિયું લીધું તેમ જ નારંગી શરૂ કરી તે લગભગ એક મહિના બાદ દ્રાક્ષ શરૂ કરી.

૬ઠ્ઠી ડિસેમ્બર, બુધવાર

જે. બ્રાયલીનું અવરસેલ્ક્સ એન્ડ ધ યુનિવર્સ શરૂ કર્યું.

૯મી ડિસેમ્બર, શનિવાર

૧ To wish ill, to do ill, to speak ill or to think ill of anyone, we are equally forbidden without exception.

—Tertullian.

J. Brierly in *Ourselves and the Universe*

દ્રાક્ષ, નારંગી છોડયાં. શુક્રવારથી.

૧. આ અંગ્રેજી લીટીઓનો અનુવાદ :

“કોઈનું ભૂંડું ઇચ્છવું, ભૂંડું કરવું, ભૂંડું બોલવું કે ભૂંડું વિચારવું એ સર્વેનો એકસરખો નિરપવાદ નિષેધ છે.”

—ટર્ટુલિયન.

જે. બ્રાયલીનું અવરસેલ્ક્સ એન્ડ ધ યુનિવર્સમાંથી

૧૫મી ડિસેમ્બર, માગશર ૧૬ ૧૩, શુક્રવાર

જે. બ્રાયર્લીનું અવરસેલ્ક્લ એન્ડ ધ યુનિવર્સ પૂરું.

૧૬મી ડિસેમ્બર, શનિવાર

લીમન એબોટનું વોટ ક્રિશ્ચિયાનિટી મીન્સ ટુ મી શરૂ કર્યું. બા આજ આવવાની હતી પણ નથી આવી.

૨૧મી ડિસેમ્બર

મગનલાલ વગેરેને બંધી બાબત કાલે મેજર ઉપર કાગળ^૧ લખ્યો. આજે મિ. વૉર્નરને આપ્યો.

૨૫મી ડિસેમ્બર

વોટ ક્રિશ્ચિયાનિટી મીન્સ ટુ મી પૂરું. અનસૂયાબહેનની દ્રાક્ષ ને અંજીર ખાધાં.

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પરથી: એસ. એન. ૮૦૩૮ એમ

૭૧. જલમાં મુલાકાત

[જાન્યુઆરી ૨૭, ૧૯૨૩]^૨

૭૨. યરવડા જલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,
ફેબ્રુઆરી ૪, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

તમે કાલે મને જણાવ્યું હતું કે ઈન્સ્પેક્ટર જનરલે મારા ગઈ ૨૦મી ડિસેમ્બરના પત્રનો જવાબ એવો આપ્યો છે કે જેલની મુલાકાતો સંબંધી નિયમોની મર્યાદામાં રહીને સગાંસંબંધી અને મિત્રોની મુલાકાત વિષે તમને જ હુકમ કરવાની કુલ મુખત્યારી છે.

આ જવાબથી હું ચકિત થાઉં છું. અને મને ગઈ સત્તાવીસમી તારીખે બહેન વસુમતી ધીમતરામની સાથે મારી સ્ત્રી મળવા આવી હતી તેણે આપેલી ખબર તો એથી ઊલટી જ છે.

મારી સ્ત્રીએ મને જણાવ્યું કે મુલાકાતને માટે કરેલી તેની અરજીના જવાબ માટે તેને વીસથી વધુ દિવસ રોકાવું પડ્યું. મારી માંદગીની અફવા સાંભળીને તે પૂના આવી—એવી

૧. જુઓ “યરવડા જલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર”, ૨૦-૧૨-૧૯૨૨.

૨. આ લેખના મથાળા અને તારીખમાં ભૂલ નીકળવાથી કાળાનુક્રમે આ લેખને ૮૦(૧) તરીકે મૂક્યો છે.

આશાથી કે તેને રજા મળશે. આ પ્રમાણે ગયા અઠવાડિયાની શરૂઆતમાં જ મારી સ્ત્રી તથા બહેન વસુમતી ધીમતરામ, ભાઈ મગનલાલ ગાંધી, તેની આશરે ચૌદ વર્ષની દીકરી રાધા, અને ભાઈ છગનલાલ ગાંધીનો દીકરો એક અઠાર વર્ષનો કુમાર પ્રભુદાસ, — જે તેના બાપને રજા મળેલી હોવા છતાં માંદા હોવાને લીધે ન આવી શક્યા એટલે તેને બદલે આવ્યો હતો — આ સૌને સાથે લઈને, જેલને દરવાજા આવી અંદર દાખલ થવાની પરવાનગી માગી. તમે આ મંડળને કહ્યું કે તમને પરવાનગી આપવાની કશી સત્તા નથી, અને સરકારને મૂળ અરજી તમે મોકલી આપી હતી તેનો જવાબ હજી આવ્યો નથી. પણ ભાઈ મગનલાલ ગાંધીએ આગ્રહ ધર્યો એટલે તમે ઈન્સ્પેક્ટર જનરલને ટેલિફોન કરી પૂછી જેવાનું વચન આપ્યું, અને આખરે તેણે પણ એવું જ જણાવ્યું કે તેને પણ એ મુલાકાતની રજા આપવાનો અધિકાર નથી. પરિણામે મારી સ્ત્રી અને તેની સાથે આવેલાં સૌને નિરાશ થઈ પાછાં જવું પડ્યું.

ગઈ સત્તાવીસમી તારીખે મારી સ્ત્રીએ મને કહ્યું કે તમે તેને ટેલિફોન કરીને જણાવ્યું હતું કે “સરકાર પાસેથી મને જવાબ મળી ગયો છે કે મૂળ અરજીમાં લખેલાં ત્રણ માણસો સાથે તમે મિ. ગાંધીને મળી શકો છો.” એટલે રાધા અને પ્રભુદાસ એ બંને બાળકોને મનાઈ થઈ.

જે તમને મુખત્યારી હોત તો તો આ ઉપર જણાવેલી હકીકતમાં કાંઈક ભૂલ હોવી જોઈએ. મને ખાતરી છે કે મારી સ્ત્રીએ કહેલી વાત સમજવામાં મારી ભૂલ તો નથી થઈ.

વળી જે તમને મુખત્યારી હોત તો રાધા અને પ્રભુદાસનેય પાછા જવું ન પડત.

એટલે સરકાર તરફથી તમને મળેલો જવાબ મારી સ્ત્રીએ જણાવેલી હકીકતથી કેમ ઊલટો છે તે તથા નીચેની વધારે હકીકત મને જણાવી આભારી કરશો :

(૧) પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, હકીમ અજમલખાન અને ભાઈ મગનલાલ ગાંધીને ગયે વર્ષે શા કારણે પરવાનગી ન મળી?

(૨) ભવિષ્યમાં મને મળવાની કોને રજા મળશે અને કોને નહીં મળે?

(૩) સદરહુ મુલાકાત વખતે અરાજકીય બાબતો વિષે તથા મેં શરૂ કરેલી અરાજકીય પ્રવૃત્તિઓ જે હાલ મારા અનેક પ્રતિનિધિઓ ચલાવી રહ્યા છે તે વિષે મારાથી માહિતી મેળવી શકાય કે કેમ?

ઉપર કહેલાં સૌનું તમે અપમાન કરવા ઈચ્છ્યું ન હોય, પણ જે રીતે તેમની સાથે વર્તવામાં આવ્યું તેમાં અપમાન તો રહેલું હતું જ. આવો દુઃખદ બનાવ ફરીને ન બને એમ હું ઈચ્છું.

તમારો આજ્ઞાંકિત

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૧૮; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૭૩. મેજર ડબલ્યુ. જોન્સને પત્ર

ફેબ્રુઆરી ૧૦ [૧૯૨૩]

પ્રિય મેજર જોન્સ,

આ તો તમને એક ખાનગી કાગળ લખવો પડે છે, કારણ એમાં ચર્ચેલી વાત કેદી તરીકેના મારા વિષયની અંદર હોવા ઉપરાંત તેની બહાર પણ જાય છે. છતાં તમારા દરજ્જા પ્રમાણે તમને એમ લાગતું હોય કે એ પત્રને સરકારી રીતે જ આવેલો ગણ્યા વિના ન ચાલે તો તમને તેમ ગણવાની પણ છૂટ છે.

ગઈ કાલે સવારે મેં કિકિયારી સાંભળી અને પાસે ઊભેલા લોકોમાંના કેટલાકે બૂમ પાડી કે કેદીઓને ફટકા મરાય છે.^૧ મને નવાઈ લાગી. ત્યાર બાદ થોડી જ વારે ગૂણિયાંનાં કપડાં પહેરાવેલા ચારપાંચ નવજવાનોને લઈ જવામાં આવતા મેં જોયા. એકની પીઠ ઉઘાડી હતી. એ બધા બહુ જ ધીમે અને વાંકા વળીને ચાલતા હતા. મેં જોયું કે તેઓ દરદથી પીડાતા હોય એમ ચાલતા હતા. એમણે મને નમસ્કાર કર્યા. મેં પણ તેમને નમસ્કાર કર્યા. મને થયું કે તેમને જરૂર ફટકા મારવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ. બપોરે મેં એક સન્માન્ય ગૃહસ્થને બેડી પહેરાવીને લઈ જવામાં આવતા જોયા. મારા સામાન્ય નિયમ વિરુદ્ધ તેઓ કોણ છે એમ મેં તેમને પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું કે પોતે મૂળશી પેટાના કેદીઓમાંના એક છે. જેમને ફટકા મારવામાં આવ્યા હતા તે લોકોને તેઓ ઓળખે છે કે નહીં એમ મેં તેમને પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું કે તેઓ એ બધાને ઓળખતા હતા, કારણ કે એ લોકો પણ મૂળશી પેટાના જ માણસો હતા.

આ પત્ર લખવાનો હેતુ એટલો જ છે કે જે લોકો કામ કરવાની ના પાડે^૨ તેમને મળવાની મને પરવાનગી મળે. મને જે એમ લાગે કે તેઓ નાદાની કે અવિચારથી વર્તે છે તો કદાચ તેમની સ્થિતિનો ફરીથી વિચાર કરી જવાને હું તેમને સમજાવી શકું. સત્યાગ્રહમાં કેદીનો એ ધર્મ રહ્યો છે કે તેણે જેલના બધા યોગ્ય કાયદાઓનું પાલન કરવું, અને પોતાને મળેલું કામ તો જરૂર કરવું. ખરું જોતાં સત્યાગ્રહી જેલમાં ગયો એટલે તેનું નિયમભંગ કરવાનું કામ સમાપ્ત થાય છે. કોઈ અસામાન્ય કારણે તે પાછું શરૂ કરી શકાય—જેમ કે ઈરાદાપૂર્વક તેનું અપમાન કરવામાં આવે એવે પ્રસંગે. જે આ લોકો સત્યાગ્રહી હોવાનો દાવો કરતા હોય તો હું આ બધું તેમને સમજાવવા માગું છું.

સામાન્ય રીતે કોઈ પણ કેદીને જેલના વહીવટમાં મદદ કરવાને અથવા દખલ કરવાને છૂટ ન આપવામાં આવે એ વાત હું જાણું છું. પણ સામાન્ય માણસાઈની દૃષ્ટિએ મારી સૂચના સ્વીકારવામાં આવશે એવી હું અપેક્ષા રાખું છું. ફટકા મારવાનું કોઈ પણ રીતે અટકાવી શકાતું હોય તો તેને અટકાવવાના ઉપાય યોજવામાં તો તમે કશી માણા ન જ રાખો એવી મને

૧. જેલમાં કેવો વર્તાવ થતો તે વિષે શંકરલાલ ખેંકરે એક વિસ્તૃત નિવેદન નવજીવન, ૨૨-૪-૧૯૨૩ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેમાં આ બતાવેલો ઉલ્લેખ છે.

૨. એમને અનાજ દળવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે એ કામ રાજકીય કેદીઓને લાયક નહોતું.

ખાતરી છે. મેં નમ્રતાપૂર્વક એક ઉપાય સૂચવ્યો છે. મારી સેવાનો લાભ ઉઠાવવાનું તમને મન થાય^૧ અને તમને પરવાનગી આપવામાં આવે એવી હું આશા રાખું છું.

તમારો આજ્ઞાંકિત

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૧૯; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૭૪. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા જેલ,

ફેબ્રુઆરી ૧૨, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ

સાહેબ,

મને હમણાં જ ખબર પડી કે મૂળશી પેટાના કેટલાક માણસોની જેડે વાતચીત કરવાને લીધે ભાઈ જયરામદાસને^૨ શિક્ષા થઈ છે.^૩ એ શિક્ષાની સામે ફરિયાદ કરવા હું આ પત્ર નથી લખતો, પણ એટલી અથવા એથીય વધુ શિક્ષા મને પણ થાય એટલા સારુ. હું આ માગણી લડાયક વૃત્તિથી નહીં પણ ધાર્મિક વૃત્તિથી કરી રહ્યો છું એમ કહું તો ચાલે. કારણ કે નિયમનો ભંગ જયરામદાસના કરતાં મારો વધારે છે. મેં તેમને કહેલું કે તમને જે મૂળશી પેટાવાળો કોઈ કેદી મળે તો તેને કહેજે કે તે જે સત્યાગ્રહી હોવાનો દાવો રાખતો હોય તો તેણે કામ કરવાની ના પાડવી નહીં. ભાઈ જયરામદાસ મારી આ વિનંતીનો અનાદર કરી શક્યા નહીં. મેં તેને એમ પણ કહેલું કે તમે જે તેની પાસે આજે જાઓ તો તેણે તમને બધી હકીકત જણાવવી; અને હું અમારી બે વચ્ચે જે થયું તે તમને આવતી કાલે જણાવવાનો હતો—આવતી કાલે એટલા માટે કે સોમવાર મારો મૌનવાર હોવાથી તમે તે દિવસે મને મળવા નથી આવતા. હું તમને ખાતરી આપું છું કે મને સજા થાય એનો હું અવળો અર્થ નહીં કરું. પણ હું છૂટી

૧. મેજર લેન્સે ગાંધીજીનો આભાર માન્યો, પણ સખેદ જણાવ્યું કે તમારી માગણી સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

૨. જયરામદાસ દોલતરામ (જન્મ ૧૮૯૨); ૧૯૩૧-૩૪ દરમિયાન હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના મહામંત્રી; ૧૯૪૭-૪૮માં બિહારના અને ૧૯૫૦-૫૬માં આસામના ગવર્નર, ૧૯૪૮-૫૦માં કેન્દ્ર સરકારમાં ખોરાક અને ખેતીખાતાના પ્રધાન; ૧૯૫૬થી લોકસભાના સભ્ય.

૩. જયરામદાસ પોતાની બરાક ઓળંગી મૂળશી પેટાના કેદીઓની બરાકમાં ગયા હતા અને એમને એમ સમજવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો કે જેલના નિયમો પ્રમાણે તમને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું છે તે તમારે કરવું નેઈએ; વોર્ડરે આ વાત ઉપરી અધિકારીઓને કહી, એટલે જયરામદાસને થોડા દિવસ સુધી એમની પોતાની જ કોઠડીમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા. માત્ર નાહવા માટે થોડી મિનિટ બહાર કાઢવામાં આવતા.

જાઉં અને મારા કરતાં ઓછો ગુનો—જે એ ગુનો જ હોય તો તે—કરનારને સજા થાય તો મને દુઃખ થશે.^૧

તમારો આજ્ઞાંકિત
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૨૦; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૭૫. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,
ફેબ્રુઆરી ૧૨, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

મારી જાણમાં આવ્યું છે કે કેટલાક મૂળશી પેટાના કેદીઓને ફટકા મારવામાં આવ્યા છે; કારણ એમ કહેવામાં આવે છે કે તેમણે કામ કરવાની ના પાડી છે અને જાણીબૂજીને ઓછું કામ કર્યું છે.

જે આ કેદીઓ સત્યાગ્રહી હોવાનો દાવો કરતા હોય તો જ્યાં સુધી જેલના નિયમો અપમાનકારક અને ગેરવાજબી ન હોય ત્યાં સુધી તે બધા નિયમોનું પાલન કરવા તેઓ બંધાયેલા છે; અને તેમને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું હોય તે કામ તેમણે યથાશક્તિ અવશ્ય કરવું જ જોઈએ. એટલે જો તેમણે કામ કરવાની ના પાડી હોય અથવા શારીરિક શક્તિ પ્રમાણે કામ નહીં કરતા હોય તો તેઓ જેલના નિયમોનો ભંગ કરવા ઉપરાંત પોતાના સદ્વર્તનના નિયમને પણ તોડી રહ્યા છે.

૧. આ પત્ર નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪ના અંકમાં છાપતી વખતે ગાંધીજીએ એમાં નીચેનું ટિપ્પણ ઉમેર્યું હતું : “ઉપરના પત્રના જવાબમાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મારી કોટડીએ આવ્યા અને મને કહ્યું કે તેમના મનમાં જયરામદાસને વિષે જરા પણ શેષ નથી. તેમણે (ભાઈ જયરામદાસે) જે કર્યું તે તો છયોક જ કર્યું પણ નિયમનો જે ભંગ થયો તેને ધ્યાનમાં લીધા વિના ચાલે એમ નહોતું. તેમણે કહ્યું કે ખીલત કેદીને ઉશ્કેરવાના ગુના માટે મને સજા કરી શકે એમ નથી. સત્યાગ્રહીઓ સાથે વાતચીત કરવાને મેં મારા આંગણાની હદ ઓળંગી નહોતી, એટલે મને સજા શી રીતે થાય? ખૂબી એ છે કે આ બાબતમાં કઠંગી સ્થિતિ ઊભી થાત તે તો ભાઈ જયરામદાસની વાતચીતને પરિણામે જ અટકવા પામી.” આ જ બતાવ વિષે જયરામદાસ દોલતરામ લખે છે : “મારી મારફતે ગાંધીજીએ દરમ્યાનગીરી કરી એને પરિણામે મૂળશી પેટાના કેદીઓ સમગ્રતા અને તેમને આપવામાં આવેલું કામ તેમણે બજાવ્યું. જો તેમણે કામ નહીં કરવાનો દુરાચલ ચાલુ રાખ્યો હોત તો તેમને ચાલુકના ફટકાની સજા કરવાનો જેલવાળાનો ધરાદો હતો. . . . એમાંથી ખીલ ઘટનાઓ બનત અને મને લાગે છે કે ગાંધીજીને ઘણી વધારે સક્રિય રીતે એમાં વચ્ચે પડવું પડત. પરિણામે મામલો વધારે બગડત.”

મને અટલી ખાતરી છે કે જો તેમને કોઈ પણ રીતે કામ કરવાને સમજાવી શકાતું હોય તો જલના અમલદારો તેમને ફટકા મારવાને ઉત્સુક ન જ હોય; અને કેદીઓ શિક્ષાના ડર કરતાં વિવેકને વશ થાય એમ પણ તેઓ જરૂર ઈચ્છે. મને લાગે છે કે એ લોકો મારું કહ્યું માનશે. તેથી હું એવી વિનંતી કરું છું કે મૂળથી પેટાના જેટલા લોકો ઈરાદાપૂર્વક જલના ધારાઓનો ભંગ કરતા હોય તેમની તમારી સમક્ષ મુલાકાત લેવાની મને પરવાનગી આપવામાં આવે, કે જેથી જો તેઓ સત્યાગ્રહી હોવાનો દાવો કરતા હોય તો હું તેમને સત્યાગ્રહી તરીકેનો તેમનો ધર્મ સમજાવી શકું.

સામાન્ય રીતે કેદીઓને જલના વહીવટમાં મદદ અથવા દખલ કરવા દેવામાં નથી આવતી એ વાતથી હું વાકેફ છું. પણ મને આશા છે કે ઉપર કહ્યું તેવા કિસ્સામાં જલના વહીવટના વિચાર કરતાં માણસાઈના વિચારને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવશે.^૧

તમારો આજ્ઞાંકિત

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૨૧; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૭૬. યરવડા જલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,
ફેબ્રુઆરી ૨૩, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

તમે કૃપા કરીને આજે મને કહ્યું કે સરકારે મારા ગઈ ઠથી તારીખના^૨ પત્રનો જવાબ આપ્યો છે, અને મારી સ્ત્રીને જે અગવડ થઈ તે માટે સરકાર દિલગીરી જાહેર કરે છે; અને મારા પત્રના બીજા ભાગના જવાબમાં સરકારે જણાવ્યું છે કે સરકાર એક કેદીની જોડે જલના નિયમોની સામાન્ય ચર્ચા કરવા નથી ઈચ્છતી. મારી સ્ત્રીને અગવડ થઈ એ માટે સરકારે દિલગીરી જાહેર કરી એ વાતથી હું રાજી થયો છું.

પણ સરકારના જવાબના બીજા ભાગને વિષે હું એમ કહેવાની રજા લઉં છું કે એક કેદી તરીકે હું જલના નિયમોની સામાન્ય ચર્ચામાં નથી ઊતરી શકતો એ વાતથી હું પૂરેપૂરો વાકેફ છું. જો સરકાર મારો ઠથી તારીખનો પત્ર ફરી વાંચી જશે તો તેમને જણાશે કે મેં નિયમોની સામાન્ય ચર્ચાની માગણી કરી જ નથી. એથી ઊલટું જે નિયમો મારા ભવિષ્યના વર્તન અને કુશળતાને જેટલે દરજ્જે લગતા છે તેટલા જ વિશિષ્ટ નિયમોને વિષે તેટલે જ દરજ્જે

૧. આ પત્ર નવજીવનમાં પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે ગાંધીજીએ એમાં આટલું ઉમેર્યું હતું. “આના જવાબમાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મને કહ્યું કે મારી આ સેવાની માગણી માટે સરકાર મારો આભાર માને છે, પણ તેને લાભ હાવી શકે તેમ નથી.”

૨. જુઓ “યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર”, ૪-૨-૧૯૨૩.

માહિતી મેળવવાની મેં માગણી કરી છે. મારી એવી માન્યતા છે કે એક કેદી આવી માહિતી પૂછવાને અને જાણવાને હકદાર છે. જો મારે ભવિષ્યમાં મારી સ્ત્રી અને મિત્રોની મુલાકાત લેવાની હોય તો હું કોની મુલાકાત લઈ શકું ને કોની ન લઈ શકું એ વાત મારે જાણવી જોઈએ, કે જેથી નિરાશા કે અપમાન થવાનો પ્રસંગ પણ ટાળી શકાય.

હું મારી સ્થિતિનો ખુલાસો કરવાની હિંમત કરું છું. સદ્ભાગ્યે મારા એવા પુષ્કળ મિત્રો છે કે જે મને મારાં સગાં જોડવા જ વહાલા છે. અને મારી સંભાળ તમે ઊછરતાં કેટલાંક બાળકો છે જે મને મારાં પોતાનાં બાળકો સમાં છે. મારા એવા સાથીઓ છે જેઓ મારી જોડે એક જ ઘરમાં રહે છે અને મને મારી અનેક બિનરાજદ્રારી પ્રવૃત્તિઓમાં મદદ કરી રહ્યા છે. એટલે વખતોવખત જો મારા એ મિત્રો, સાથીદારો અને બાળકોનીયે મુલાકાત હું નહીં લઈ શકતો હોઉં તો મારી સ્ત્રીની મુલાકાત લેતાંય મારા અંતરની લાગણી દુભાય. હું મારી સ્ત્રીની મુલાકાત લઉં છું તે માત્ર મારી સ્ત્રી છે એટલા વાસ્તે નહીં, પણ ખાસ કરીને તે મારી પ્રવૃત્તિઓમાં સાથી છે એટલા સારુ.

વળી જે લોકોને હું મળવા માગું છું તે લોકોની જોડે હું મારી બિનરાજદ્રારી પ્રવૃત્તિઓ વિષે કશી વાતચીત ન કરી શકું તો તેમને મળવામાં મને કશો રસ ન જ હોય.

વળી, પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, હકીમ અજમલખાન તથા ભાઈ મગનલાલ ગાંધીને શા સારુ ના પાડવામાં આવી એ વાત જાણવાની પણ મને સ્વાભાવિક ઉત્સુકતા છે. હા, જો તેમણે અસભ્ય વર્તન કર્યું હોય અથવા કોઈ રાજકીય ચર્ચા કરવાને મારી મુલાકાત લેવા ઈચ્છતા હોય અને તે માટે તેમને ના પાડવામાં આવી હોત તો હું તે જરૂર સમજી શકત, પણ જો કોઈ ખાનગી રાજકીય કારણને લીધે તેઓ બાતલ થયા હોય તો હું ઓછામાં ઓછું એટલું કરી શકું કે મારી સ્ત્રીને મળવાનો લાભ જતો કરું. સ્વમાનને વિષે હું જે વિચારો ધરાવું છું તે જો સરકારથી બની શકે તો સમજી લે અને તેની કદર કરે એમ હું ઈચ્છું છું.

મને કોઈની જોડે રાજકીય ચર્ચા કરવાની ઈચ્છા નથી—બહારને માટે રાજકીય સંદેશા મોકલવાની વાત તો દૂર રહી. સરકાર ઈચ્છે તે માણસને આ મુલાકાતો દરમ્યાન ચોકી કરવાને રાખી શકે છે; અને સરકારને જરૂર જણાય તો સરકારનો એ પ્રતિનિધિ શોર્ટહેન્ડ રિપોર્ટ પણ ભલે લે. પણ જ્વલના નિયમો બહારના બીજા કોઈ કારણે મારા મિત્રો અને સગાંઓને મુલાકાત લેવા મનાઈ થાય એની સામે જો હું સાવચેત રહેવા માગું તો સરકાર મને માફ કરશે. મેં મારી સ્થિતિનું નિઃસંકોચ અને પૂરેપૂરું બયાન આપ્યું છે. આ પત્રવ્યવહારનો આરંભ ગયા ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૦મીએ થયેલો એટલે સરકાર આ પત્રનો સત્વર, સીધો અને ગેરમુત્સદી જવાબ આપે એવો મારો આગ્રહ છે.

તમારો આજ્ઞાંકિત

મો. ક. ગાંધી

નં. ૮૨૭^૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૨૨; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૧. અહીં આ નંબર ખોટો છે. સાચો નંબર ૮૬૭૭ છે. જુઓ ગાંધીજીની દિનવારી પૃ. ૧૫૬ પા. ટી. ૨ (૧).

૭૭. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,
ફેબ્રુઆરી ૨૩, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

તમે કૃપા કરીને મને જણાવ્યું છે કે ગયા મહિનાની ૪થી તારીખના મારા પત્રના જવાબમાં ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ કહે છે કે વસન્ત અને સમાલોચક એ બે માસિકોની પરવાનગી નહીં આપી શકાય. હું જણાવવાની રજા લઉં છું કે એ પત્ર લખતાં પહેલાં હું એ નિર્ણય જાણતો હતો. જો ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ મહેરબાની કરીને ફરીથી એ પત્ર વંચાવી લેશે તો હું એ નિર્ણય જાણતો હતો એ વાતની તેમને ખબર પડશે; તેમને એમ પણ ખબર પડશે કે મારા પત્રમાં મેં એ પત્રોના નકારનું કારણ પૂછ્યું છે. મેં મારા પત્રમાં એમ પૂછવાની હિમત કરી છે કે એ માસિકો વાપરવાની મનાઈ તેમાં વર્તમાન રાજદ્વારી ખબરો આવે છે એ કારણે થયેલી છે યા બીજા કોઈ કારણે. હું ફરીથી એ માગણી કરવાનું સાહસ કરું છું અને આશા રાખું છું કે સત્વર જવાબ આપી મને આભારી કરશો.

તમારો આજ્ઞાંકિત
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૨૩; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૭૮. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,
માર્ચ ૨૫, ૧૯૨૩^૧

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

તમે કૃપા કરીને મને જણાવ્યું છે કે મારા ૨૩મી તારીખના પત્રના જવાબમાં ઈન્સ્પેક્ટર જનરલે જણાવ્યું કે વસન્ત અને સમાલોચકનો નિર્ણય યોગ્ય અધિકારીઓ તરફથી મળેલો છે,

૧. આ પત્રની ગાંધીજીએ રાખેલી નકલમાં તારીખ રખને બદલે તારીખ પ છે, જે પ્રમાણભૂત લાગે છે.

અને મારી મુલાકાત લેવા વિષેની અરજીઓના સંબંધમાં પુછાવેલું તેના જવાબમાં તેમણે મને સરકારના પત્રનો છેલ્લો ફકરો વાંચી જવાને કહ્યું છે.

ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ^૧ જે ત્વરાથી જવાબ આપ્યો તે માટે હું ધન્યવાદ આપું છું, પણ તેમણે લીધેલા વલણથી મને ખેદ થાય છે. માસિકો વિષે નિર્ણય આપવાની સરકારની સત્તા સંબંધે મેં કદી શંકા ઉઠાવી જ નહોતી. તેમણે સરકારના કાગળનો જે ફકરો મને વાંચવાનો કહ્યો છે તેનાથી મને જરા પણ મદદ થઈ શકે એમ નથી. એમાં કહેલું છે કે તમે કેદીઓની જોડે જલના નિયમોની સામાન્ય ચર્ચામાં નથી ઊતરી શકતા. મેં ઈન્સ્પેક્ટર જનરલને મારી જોડે એવી ચર્ચામાં ઊતરવાને કહ્યું જ નથી. મેં તો માત્ર એમણે કરેલા નિર્ણયનાં કારણો માગ્યાં છે. હું એમને યાદ દેવડાવું છું કે તેઓ પોતે જ્યારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતા, અને મારી વતી સરકારની પાસે તેમણે મોડર્ન રિવ્યૂની માગણી કરી હતી, ત્યારે સરકારે તેનો ઈનકાર કરવાનાં કારણો આપ્યાં હતાં. મારી એવી ધારણા છે કે આ બાબતમાં અને ગયા વખતની બાબતમાં જરા પણ ફરક નથી.

ઉપરાંત ઈન્સ્પેક્ટર જનરલની મારી જોડે જે વાતો થઈ છે તે ઉપરથી તેઓ જાણે છે કે સામયિક પત્રોની બંધીને હું ન્યાયાધીશે મને જે સજા કરી તેના ઉપરાંત થતી સજા માનું છું. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે દરેક બાબતમાં માણસ તેને યોગ્ય અધિકારીઓ તરફથી થતી સજાઓનાં કારણ જાણવાને હકદાર છે.

હું ઈન્સ્પેક્ટર જનરલને વિનયપૂર્વક જણાવવાની રજા લઉં છું કે સરકાર અમુક કેદી સાથે જે બેદરકારીભરી અતડાઈથી વર્તે તો તેમને તેમ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત નથી થતો. તેઓ જ્યારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતા ત્યારે તેમણે પોતાને વિષે મારા પર એવી છાપ પાડેલી કે, જલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે જલના નિયમોનું પૂરેપૂરું પાલન કરાવવું અને જેમ તેઓ પોતાની ફરજ સમજતા હતા તેમ કેદીઓના જે કાંઈ જૂજજૂજ અધિકાર છે તેનું રક્ષણ કરવું એને પણ તેઓ એટલી જ મોટી ફરજ ગણતા હતા. તેમના કહેવા પરથી મેં તેમને વિષે એવો અભિપ્રાય બાંધેલો કે તેઓ પોતાને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે તેમની સંભાળ હેઠળ રાખેલા કેદીઓના ખરું જોતાં વાલી માનતા હતા. જે આ વાત સાચી હોય તો હું એમ માની લઉં છું કે ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ કેદીઓના વડા વાલી છે અને તેથી કેદીઓ તેમની પાસે એવી આશા રાખે છે કે જ્યારે સરકાર તેમના યોગ્ય અધિકારોની અવગણના કરે ત્યારે તેઓ તેમની વતી સરકારને આગ્રહ કરી એ અધિકારો તેમને અપાવશે. અને કેદી તેમની પાસે એમ પણ અપેક્ષા રાખે છે કે તેની વાજબી પૂછપરછને તેઓ ટાળે નહીં પણ બનતો પ્રયાસ કરી તેનો યોગ્ય ખુલાસો આપે.

આ પત્રવ્યવહાર ચલાવવામાં મને કંઈ ઉમંગ ન હોય. પણ યોગ્ય હો યા અયોગ્ય, મારી એવી માન્યતા છે કે કેદી તરીકે પણ મને કેટલાક અધિકારો છે — દાખલા તરીકે શુદ્ધ હવા, પાણી, આહાર અને વસ્ત્ર મેળવવાનો અધિકાર. એ જ રીતે હું જેને ટેવાયેલો છું એવો માનસિક ખોરાક મેળવવાનો પણ મારો હક છે. હું કશી મહેરબાની નથી માગતો, અને ઈન્સ્પેક્ટર જનરલને જે એમ લાગતું હોય કે કોઈ પણ વસ્તુ અથવા સગવડ મહેરબાનીની શહે મને આપવામાં આવી છે તો તે પાછી ખેંચી લેવામાં આવે એમ હું માગું છું. પણ સામયિક પત્રો મને મળે એ વિષયને હું સ્વચ્છ ખોરાકના હક જેટલો જ મહત્ત્વનો માનું છું. તેથી હું તેમને

૧. આ જગાએ યંગ ઇન્ડિયામાં “સરકારે” છે.

વિનયપૂર્વક કહું છું કે તેમના નિર્ણયનાં કારણો જાણવા માટે મેં જે અરજી કરી છે તેની તેમણે અવગણના ન કરવી — જે અવગણના કમનસીબે આજ સુધીના તેમના કાગળોમાંથી જણાઈ આવે છે.^૧

તમારો આજ્ઞાંકિત
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૨૪; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪
ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૭૯. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,
એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

મારો સૌથી નાનો પુત્ર^૨ મારી મુલાકાત લેવા આજે આવેલો છે તેથી મારી મુલાકાતો વિષેના નિયમોને લગતો ૨૩મી ફેબ્રુઆરીએ મેં સરકારને જે પત્ર લખેલો તેનો શો જવાબ આવ્યો છે તે જે બની શકે તો હું જાણવા માગું છું. મારા એ પત્ર પ્રમાણે હું મારા પુત્રની મુલાકાત લઈ શકું કે નહીં તે મને એના જવાબ પરથી જણાશે કારણ કે તમે જાણો છો કે આજે મારો મૌનવાર છે. મારું મૌન બપોરે બે વાગ્યે છૂટે છે.^૩

તમારો આજ્ઞાંકિત
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૨૫; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪
ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૧. આ પત્ર ગાંધીજીના નીચેના ટિપ્પણ સાથે પ્રસિદ્ધ થયો હતો : “ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ કર્નલ ડીયલે આખરે જવાબ આપવાની મહેરબાની કરી કે એ ચુકાદો ઉપરી અધિકારીઓ તરફથી અપાયેલો હતો.”

૨. દેવદાસ ગાંધી.

૩. મુલાકાતો વિષેની સરકારની નીતિ ઉપરની આ પત્રને લગતી ગાંધીજીની ટીકા માટે જુઓ “પત્રવ્યવહાર વિષે નોંધ”, ૬-૩-૧૯૨૪.

૮૦. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

છએક માસ પહેલાં મારે માટે લાઈફ એન્ડ ટીચિંગ ઓફ બુદ્ધ (બુદ્ધનું જીવન અને ઉપદેશ) નામનું પુસ્તક અહીં આવ્યું હતું. ગયા જન્યુઆરીના લગભગ અંતમાં મારી પત્ની મારે માટે એક ધાર્મિક માસિક લાવી હતી તે તમારી ઓફિસમાં આપ્યું હતું. છેલ્લા ચાર માસથી અહીંયાં એક હિંદી પાક્ષિક આવે છે, જેમાં હિંદી, તામિલ અને તેલુગુ પાઠો આપેલા હોય છે. આ પાક્ષિકના ચાર અંકો મને આપવામાં આવ્યા છે.

સરસ્વતી નામનું એક હિંદી માસિક સરકારે મંજૂર કર્યું છે, પરંતુ મને અહીં દાખલ કર્યા પછી એ માસિકના માત્ર પહેલા ત્રણ જ અંકો મને મળ્યા છે. તે પછીના અંકો મને આપવામાં આવ્યા નથી. મારી પત્ની મને છેલ્લી મળવા આવી ત્યારે મારે થોડી ચોપડીઓ જોઈએ છે એમ મેં તેને કહ્યું હતું. આ પાર્સલ ક્યારનુંય આવી જવું જોઈતું હતું.

કૃપા કરીને તમે મને જણાવશો કે,

(ક) લાઈફ એન્ડ ટીચિંગ ઓફ બુદ્ધ નામના પુસ્તકનું શું થયું?

(ખ) મારી પત્નીએ જે ધાર્મિક માસિક આણેલું તેનું શું થયું?

(ગ) હિંદી, તામિલ અને તેલુગુ પાક્ષિકના બાકીના અંકો આવ્યા છે કે નહીં? આવ્યા હોય તો તે મને મળશે કે કેમ?

(ઘ) સરસ્વતી માસિક આવ્યું છે કે નહીં? જો ન આવ્યું હોય તો સત્યાગ્રહ આશ્રમ, સાબરમતીના વ્યવસ્થાપકને પત્ર લખી એટલું જણાવી શકશો કે ગયા જૂન માસથી આ માસિકના બાકીના અંકો મળ્યા નથી, તો તે મોકલી આપશો?

(ડ) મારી પત્ની તરફથી જે પાર્સલ આવવાનું હતું તે આવ્યું છે કે કેમ?

(ચ) બીજાં કોઈ પુસ્તકો કે સામયિકો આવ્યાં હોય અને મને ન આપવામાં આવ્યાં હોય એવું છે ખરું?

હું ઈચ્છું છું કે મારે માટે આવેલાં પુસ્તકો કે માસિકોમાંથી કોઈ ખોવાઈ ન જાય. તેથી હું ઈચ્છું છું કે આવાં કોઈ પુસ્તકો ને સામયિકો મને આપવામાં ન આવે, તોપણ આવાં પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવેલાં પુસ્તકોનાં કે સામયિકોનાં નામ તમે મને જણાવશો અને મને ખાતરી આપશો કે મારી વતી તમારી ઓફિસમાં તે સાચવી રાખવામાં આવશે.

હું છું

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૨૬

૮૦ (૧). તંદુરસ્તી વિષે નિવેદન

[એપ્રિલ ૧૭, ૧૯૨૩]^૧

મહાત્મા ગાંધીની તબિયત બહુ સુંદર રહે છે. જેલમાં અમે સાંભળેલું કે તેમની તબિયત બગડ્યાની—તેમને ચિત્તભ્રમ થયાની વાતો ઊડી હતી. એ સાંભળીને તેમને ભારે દુઃખ થયું. તેમણે કહ્યું કે ચિત્તભ્રમ થાય તો પોતે તે માટે લાજી મરે. તેમણે એમ પણ કહેલું કે જેલમાં જવું પડવાથી જે સત્યાગ્રહી ગભરાઈ જાય તેના જેલ વહોરી લેવામાં કશો જ સાર નથી. જેને લીધે કેદ માથે આવી પડે એવું તેવા માણસે કંઈ જ કરવું ન જોઈએ. તેને જે પોતાની માનુભૂમિની સ્વતંત્રતા પદાર્થમાત્ર કરતાં પ્યારી હોય તો જેલને પોતાનું ઘર ગણવાની તેની તૈયારી હોવી જોઈએ. વળી તેમણે કહ્યું કે પોતે કદાપિ માંદા પડે કરે તો તે જેલના અમલદારો તેમની સાંભાળ રાખતા ન હોય તે કારણે નહીં જ હોય. પોતાની જ બેદરકારી કે કંઈક આંતરિક નિર્બળતા યા તો હવાપાણીના દોષ—એવું જ કંઈક કારણ હશે. પોતે શરીરની રાખી શકાય તેટલી કાળજી તો રાખે છે જ.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૨-૪-૧૯૨૩

૮૧. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

એપ્રિલ ૨૬, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

ગયા અઠવાડિયાના સોમવારે મારો સૌથી નાનો દીકરો દેવદાસ ગાંધી, પરવાનગી મળતાં મને મળવા આવ્યો હતો. તેણે મને કહ્યું કે મને મળવા માટે એણે પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ, શ્રી મહાદેવ દેસાઈ અને પોતાને માટે પરવાનગી માગી હતી, છતાં એને એક્લાને જ પરવાનગી મળી હતી. ગઈ ૨૩મી ફેબ્રુઆરીના તમારી ઉપરના મારા પત્રનો સરકારે જે જવાબ આપ્યો છે તે મને જણાવવાની તમે કૃપા કરી છે. આ બંને પત્રો સાથે વાંચતાં, મને મળવા ઈચ્છનાર લોકો અંગે સરકારનું વલણ કેવું છે તે હું કંઈક સમજી શક્યો છું. આ બાબતમાં બને એટલી ઓછી નિરાશા થાય તે હેતુથી, મારા પુત્રને મેં કહ્યું કે કંઈ નહીં તો થોડા સમય માટે હું એવું કરીશ કે બહારથી મિત્રોને પરવાનગી માગવી પડે તેને બદલે હું પોતે જ જે પરવાનગીની જરૂર હશે તે માટે અરજી કરવા પ્રયત્ન કરીશ. એટલે સરકારના ઉપરોક્ત જવાબને અનુસરીને

૧. તા. ૨૭-૧-૧૯૨૩નું લેખ ૭૧નું લખાણ કસ્તૂરબા ગાંધીનું નથી પરંતુ જેલમાંથી છૂટીને શ્રી શંકરલાલ બેંકરે તા. ૧૭-૪-૧૯૨૩ને દિવસે કરેલું નિવેદન છે. એટલે કાળાનુક્રમે એ અહીં મૂક્યું છે.

નીચેના પૈકી જે કોઈ પાંચ વ્યક્તિ મને મળવા આવી શકે તેમ હોય તેમને પરવાનગી આપવા હું આ અરજ કરું છું. એમની સાથે લક્ષ્મી દૂદાભાઈ ગાંધી નામની સાત વર્ષની એક દલિત વર્ગની કન્યાને પણ આવવા દેશો. એને મેં ઉછેરી છે અને દત્તક લીધી છે. બીજાં નામો આ પ્રમાણે છે :

(૧) શ્રી છગનલાલ ગાંધી—તેઓ મારા પિતરાઈ થાય છે. તેઓ ગયા જન્યુઆરીમાં મને મળવા આવવાના હતા, પરંતુ બીમાર હોવાથી આવી શક્યા નહોતા.

(૨) શ્રી જમનાદાસ ગાંધી, નંબર (૧)ના ભાઈ.

(૩) શ્રી નારણદાસ ગાંધી, નંબર (૧)ના ભાઈ.

(૩ક) રામદાસ ગાંધી, મારો પુત્ર.

(૪) રાધા મગનલાલ ગાંધી, નંબર (૧)ની ભત્રીજી, ૧૪ વર્ષની છોકરી.

(૪ક) રૂખી મ. ગાંધી, નંબર (૪)ની નાની બહેન.

(૫) મોતી લક્ષ્મીદાસ, પંદરેક વર્ષની છોકરી.

(૬) લક્ષ્મી લક્ષ્મીદાસ, નંબર (૫)ની બહેન, ૧૩ વર્ષની છોકરી.

(૭) અમીના બાવાઝીર, ૧૫ વર્ષની છોકરી.

(૮) કૃષ્ણદાસ છગનલાલ ગાંધી, નંબર (૧)નો દીકરો, બારેક વર્ષનો.

(૯) શ્રીમતી ગાંધી.

આ બધાં સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં મારી સાથે રહે છે. એમાં મારાં સગાં પણ છે. અને નંબર ૫, ૬ અને ૭ સગાં નથી.

લક્ષ્મીની સાથે પાંચ જણને આવવાનું નક્કી થઈ જાય એટલા માટે હું પાંચ નામ આપું છું. આનો જવાબ જલદી મળે એવી સાદર વિનંતી છે. કેમ કે હું શ્રી છગનલાલ ગાંધી, એમનાં પત્ની અને મોતી નામની છોકરીને મળવા ઘણો આતુર છું કેમ કે તેઓ કેટલાક સમયથી બીમાર છે.

હું છું
તમારો આજ્ઞાકિત

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૨૭

૮૨. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,
મે ૧, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

તમે મને કેટલાક સાદી કેદવાળા કેદીઓને ખાસ વર્ગમાં મૂકવા માટેનો કાયદો બતાવવાની કૃપા કરી છે અને મને પણ એ વિભાગમાં મૂકવામાં આવ્યો છે એમ જાણાવ્યું છે. મારી દૃષ્ટિએ કેટલાક સખત કેદવાળા કેદીઓ — દાખલા તરીકે શ્રી કૌજલગી, જયરામદાસ અને ભણસાળી^૧ જેવા છે જેઓ મારા કરતાં જરા પણ વધારે ગુનેગાર નથી, જેઓ કદાચ બહાર મારા કરતાં વધારે ઊંચો દરજ્જે ભોગવનારા હશે અને જેઓ વર્ષો થયાં મારા કરતાં વધારે આરામમાં જીવન ગાળી રહ્યા છે. તેવા કેદીઓને ખાસ વિભાગમાંથી બાતલ કરવામાં આવેલા હોવાથી, હું કેટલાક નિયમોનો લાભ ઉઠાવવાની ઈચ્છા રાખતો છતાં તેનો લાભ નથી ઉઠાવી શકતો; અને ખાસ વર્ગમાંથી મારું નામ કાઢી નાખવામાં આવશે તો મને ઘણો જ આનંદ થશે.

તમારો આજ્ઞાકિત
મો. ક. ગાંધી
નં. ૮૨૭

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૨૮; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪
ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૮૩. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,
જૂન ૨૮, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

આજ સવારે મેં સાંભળ્યું કે છ મૂળશી પેટા કેદીઓને ઓછું કામ કરવા માટે ફટકા મારવામાં આવ્યા હતા. થોડા દિવસ ઉપર મેં સાંભળ્યું હતું કે આમાંના જ એક કેદીને એ જ “ગુના”ને માટે ફટકા મારવામાં આવ્યા હતા. આજની ખબરથી મને અત્યંત ક્ષોભ થયો છે, અને એ સંબંધે મારે કાંઈક કર્યા વિના ન જ ચાલે એવું મને લાગે છે. પણ હું કાંઈ ઉતાવળું પગલું લેવા નથી ઈચ્છતો. અને હું કાંઈ પણ કરું તે પહેલાં એ લોકોને જે સજા થઈ છે તે વિષે સાચી

૧. જયકૃષ્ણ ભણસાળી; ૧૯૨૨ના માર્ચમાં ગાંધીજી પકડાયા ત્યાર પછી યંગ ઇન્ડિયાના મુદ્રક હતા. તે પછી થોડા જ વખતમાં એમને પણ પકડવામાં આવ્યા હતા અને યરવડા જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા.

હકીકત મારે મેળવવી જોઈએ, એટલી તો તમારા પ્રત્યે મારી ફરજ છે. એટલે એ હકીકત જાણવાની હું માગણી કરું છું.

હું જાણું છું કે આવી ખબર મેળવવાનો કેદી તરીકે મને જરાય અધિકાર નથી, પણ હું માણસ તરીકે, અને એક જાહેર સેવક તરીકે એ માગણી કરવાની હિમત ધરું છું.

તમારો આજ્ઞાંકિત

મો. ક. ગાંધી

નં. ૮૨૭

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૨૯; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૮૪. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,

જૂન ૨૯, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

યરવડા જેલ

સાહેબ,

કેટલાએક મૂળશી પેટાવાળા કેદીઓને ફટકા મારવામાં આવેલા તે વિષે ગઈ કાલના મારા પત્રના સંબંધમાં તમે અને ઈન્સ્પેક્ટર જનરલે મને સજ્જના કારણની પૂરેપૂરી ખબર આપી છે તે માટે હું તમારા બંનેનો આભારી છું.

તમને યાદ હશે કે જ્યારે કેટલાક મહિના ઉપર આ જ પ્રમાણેની સજ્જ કેટલાક મૂળશી પેટાવાળા કેદીઓને કરવામાં આવી હતી ત્યારે તે સૌ કેદીઓને જેલના નિયમ પાળવાનું સમજાવવાને માટે મને મળવા દેવામાં આવે એવી મેં સરકારને વિનંતી કરી હતી. સરકારે મારી માગણી માટે આભાર માન્યો હતો, પણ તે સ્વીકારવાની ના પાડી હતી. મેં મારી માગણી વિષે વધુ આગ્રહ ધરેલો નહીં, બીજું કાંઈ નહીં તો એટલા જ કારણે કે આવા કેદીઓને ફટકા મારવાનો ફરી પ્રસંગ ઊભો ન થાય એવી મેં આશા રાખી હતી. પણ મારી આશા નિષ્ફળ નીવડી છે, અને ત્યાર પછી તો અનેક વાર ફટકાની સજ્જ કરવામાં આવી છે.

હું માનું છું કે જો સદરહુ કેદીઓને મને મળવા દેવામાં આવે તો તેમની કેદનો ખરો ખ્યાલ હું તેમને આપી શકું. અને કામ ચોરવાનું અથવા તો હુકમની અવગણના કરવાનું જે તેમને વિષે કહેવામાં આવે છે તે ન કરવાનું હું તેમને સમજાવી શકું. આવી રીતે વખતોવખત હું તેમને સલાહ આપી શકું તે ખાતર મને તમે તેમની સાથે રાખો એવી હું માગણી કરું છું. જો આમ ન થઈ શકે તો તે કેદીઓને જેટલી વાર મળવાની જરૂર પડે તેટલી વાર મળવાની મને રજા આપવામાં આવે એમ હું માગું.

કેદી તરીકે મારાથી આવી રજા ન મગાય, અને મને ન આપવામાં આવે એ હું જાણું છું, પણ હું મનુષ્ય તરીકે એ રજા માગું છું, અને દયાધર્મથી પ્રેરાઈને માગું છું.

મને ખાતરી છે કે સરકાર કોઈ પણ કેદીને જે ફટકાની સજા કર્યા વિના ચલાવી લેવાતું હોય તોપણ સજા કરવાની ઈચ્છા રાખે એવી નથી જ; અને કોઈ પણ કેદીના સંબંધમાં એમ હોય તો ખાસ કરીને જે સાચી કે ખોટી રીતે પોતાને પોતાના અંતરાત્માના આદેશની ખાતર કેદ થયેલો સમજે છે તેવાને તો સજા કરવા ન જ ઈચ્છે. આ ફટકાની સજાથી મને અતિશય દુઃખ થાય છે, ખાસ કરીને મને જે તે કેદીઓ સાથે રહેવા દેવામાં આવે તો તો એ સજા થવાનું ન જ બને એમ હું માનું છું. એટલે વધારે દુઃખ થાય છે એમ હું કહું તો મને આશા છે કે સરકાર મારા કહેવાની કદર કરશે.

મારો આ પત્ર જે વૃત્તિથી લખવામાં આવ્યો છે તેવી વૃત્તિ સરકાર પણ બતાવે, અને મારી સેવા કરવાની માગણીનો ત્યાગ કરીને મને કાંઈ પગલું લેવાની આણગમતી ફરજ ન પાડે એવો વિશ્વાસ રાખવાની હું હિંમત ધરું છું. વળી મારું એવું પગલું, મારી ઈચ્છા ન છતાં પણ, સરકારને મૂંઝવનારું થઈ પડે એવો પણ સંભવ રહ્યો;^૧ અને હું કેદ ભોગવતો હોઉં તે દરમ્યાન સરકારને એવું કાંઈ પણ પગલું લઈ મૂંઝવવાનો તો મારો હેતુ નથી જ કે જે પગલું લીધા વિના હું ચલાવી શકું.

આ બાબતમાં કેટલાક કેદીઓ ઉપવાસ કરી રહ્યા છે એ વાત ધ્યાનમાં લઈ આનો જેમ બને તેમ જલદી જવાબ મળે એમ હું ઈચ્છું છું.

તમારો આજ્ઞાંકિત

મો. ક. ગાંધી

નં. ૮૨૭

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૩૦; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૮૫. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,

જુલાઈ ૯, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

તાજેતરમાં મૂળશી પેટાના કેટલાક કેદીઓને ફટકા મારવામાં આવ્યા હતા, તે અંગે ગયા માસની ૨૯મી તારીખે મેં તમને પત્ર લખ્યો હતો તે તમને યાદ હશે. આ શિક્ષા પ્રત્યે વિરોધ દર્શાવવા કેટલાક મૂળશી પેટાના કેદીઓ તે દિવસથી ઉપવાસ કરી રહ્યા છે. એમાંના કેટલાકે નબળા પડી જવાથી ઉપવાસ છોડી દીધા છે.

મેં એવી આશા રાખી હતી કે મારી વિનંતીને કારણે નહીં, તો ઉપવાસને ધ્યાનમાં લઈને, સરકાર મારા પત્રમાં રજૂ થયેલી દરખાસ્તનો જલદી જવાબ આપશે. દસ દિવસ થઈ ગયા છતાં સરકાર તરફથી હજી સુધી કશો જવાબ મળ્યો નથી.

૧. ગાંધીજી ઉપવાસ કરવાનો વિચાર કરતા હતા; જુઓ આ પછીનો લેખ.

જેમ જેમ સમય જાય છે તેમ તેમ મારા હૃદયનું મંથન વધતું જાય છે. મેં મારી જાતને વારંવાર એમ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે આખરે તો હું એક કેદી જ છું, એટલે બીજા કેદીઓનું શું થાય છે તેનો મારે વિચાર ન કરવો જોઈએ. પરંતુ એમ કરવામાં હું નિષ્ફળ નીવડ્યો છું એમ મારે કબૂલ કરવું રહ્યું. હું એક મનુષ્ય છું, અથવા લોકસેવક અને સુધારક છું એ વાત હું ભૂલી શકતો નથી. ખરું હોય કે ખોટું, પણ મને એમ લાગે છે કે જો હું ભૂખહડતાળ પર ઊતરેલા કેદીઓને ફક્ત મળી શકું તોપણ તમને તેમ જ મને ગેરવાજબી લાગતા તેમના ઉપવાસનો અંત આવી શકે. આ જલમાં ઉપવાસ કરનાર માણસ અજાણ્યો હોવાને બદલે મારો સગો ભાઈ હોત તો એના ઉપવાસ પ્રત્યે મારે કેદીઓ બીજા કેદીઓ પ્રત્યે રાખે એવી જ ઉદાસીનતા રાખવી એવી અપેક્ષા મારી પાસેથી રાખવામાં આવે તો મને આશ્ચર્ય થાય.

મારા સગા ભાઈ માટે થાય એવી જ લાગણી મને આ ઉપવાસ ઉપર ઊતરેલા કેદીઓ પ્રત્યે થઈ રહી છે. અપ્રસ્તુત હોવા છતાં હું એ હકીકત જણાવું છું કે આ કેદીઓમાંના બે જણને હું સારી રીતે ઓળખું છું અને તેઓ પોતપોતાના પ્રાંતમાં સમાજમાં ઊંચો દરજ્જો ધરાવે છે.

આ સ્થિતિ મારે માટે લગભગ અસહ્ય થઈ પડી છે. એટલે આજ સાંજ સુધીમાં મારી દરખાસ્તનો જો કોઈ સંતોષકારક જવાબ નહીં મળે, તો બીજા કોઈ કારણે નહીં પણ કેવળ મારા પોતાના આત્માના સાંત્વન માટે, હું આવતી કાલથી ઉપવાસ કરવા માગું છું. એમાં પાણી કે મીઠું લેવાની છૂટ રહેશે. આ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉકેલ આવતાં સુધી, એટલે કે કેદીઓની ભૂખહડતાળ બંધ ન થાય અને ગયા માસની ૨૯મી તારીખના મારા પત્રમાં રજૂ કરેલી દરખાસ્ત દ્વારા જે પરિસ્થિતિનો ઉકેલ લાવવાની મેં માગણી કરી છે તે ઉકેલ ન આવે ત્યાં સુધી આ ઉપવાસ ચાલુ રહેશે.

હું જાણું છું કે મારા નિર્ણયથી તમને દુઃખ થશે. તમે મારા પ્રત્યે અસાધારણ માયા બતાવી છે અને મારી સંભાળ રાખી છે. વળી હું એ પણ જાણું છું કે મારા આ નિર્ણયથી સરકારને પણ કંઈક મૂંઝવણ થવા સંભવ છે. પરંતુ મારી નૈતિક મુશ્કેલીની તમે તથા સરકાર કદર કરશો એવી હું આશા રાખું છું.

મારી દરખાસ્ત સ્વીકારીને સરકાર આ કમનસીબ સ્થિતિનો કોઈ પણ ક્ષણે અંત લાવી શકે છે.

મૂળથી પેટાના કેદીઓ ઉપવાસ કરી રહ્યા છે તે માટે નહીં પરંતુ અત્યારની ભૂખહડતાળનો અંત લાવવા માટે અને જેને લીધે આ હડતાળ પડી છે તે બનાવો ફરીથી બનતા રોકવા માટે હું મદદ કરી શકું એમ છું એવો મને વિશ્વાસ હોવા છતાં મને એવી મદદ કરવા દેવામાં આવતી નથી તે માટે હું ઉપવાસ કરીશ.

જલના સંચાલનમાં દરમ્યાનગીરી કરવાનો મારો ઈરાદો નથી. પરંતુ જ્યારે માનવતાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે, ત્યારે મારા નમ્ર મત પ્રમાણે વહીવટી તંત્રની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન ગૌણ બની જાય છે. અને હું માનું છું કે માનવતાનાં હિતો સચવાતાં હોય તો કોઈ પણ સુધરેલી સરકાર તો એક કેદીનો પણ ઐચ્છિક સહકાર ખુશીથી સ્વીકારશે.

હું છું

તમારો આજ્ઞાંકિત

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૩૧

ગાં. ૨૩-૧૧

૮૬. એફ. સી. ગ્રિફિથ્સને પત્ર

ચરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,
જુલાઈ ૧૭, ૧૯૨૩

પ્રિય મિ. ગ્રિફિથ્સ,

મારા સંદેશાનો તમારો જવાબ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મને ગઈ કાલે જણાવ્યો.

એ અંગે આ પત્ર લખું છું.

ગયે અઠવાડિયે છેલ્લી મુલાકાત વખતે તમે મને કહ્યું હતું કે નામદાર ગવર્નર સાહેબ મને મૂળથી પેટાના ભૂખ-હડતાળ પર ઊતરેલા સત્યાગ્રહીઓને મળવાની પરવાનગી આપવા, તથા જેમણે અમલદારો પર હુમલો કર્યો હોય તે સિવાયના સત્યાગ્રહી કેદીઓને ફટકાની સજા કરવાનું અટકાવવા અને અમલદારો પરના હુમલાના દાખલામાં પણ સરકારની અગાઉથી પરવાનગી મેળવીને જ ફટકાની સજા કરવા બાબત યોગ્ય સૂચનાઓ આપવા ઈચ્છતા હતા, પરંતુ મારા આ માસની નવમી તારીખના પત્રમાં ઉપવાસની ધમકી રહેલી છે એમ લાગવાથી તેઓ નામદાર મારી દરખાસ્તોને વિચારણા યોગ્ય લેખવા પણ તૈયાર નથી. ગયા ગુરુવારે આપણી વાતચીત દરમિયાન મેં તમને જ કહ્યું હતું તે હું અહીં ફરીથી જણાવું છું. સરકારને કોઈ ધમકી આપવાની મારી સહેજ પણ ઈચ્છા નહોતી. મારા ઉપર્યુક્ત પત્રમાં મેં લખ્યું છે તે પ્રમાણે, મેં કરવા ધારેલો ઉપવાસ મારે માટે કેવળ એક નૈતિક પગલું હતો. ભૂખહડતાળ પર ઊતરેલા કેદીઓને મળવાની રજા ન મળે તો ઉપવાસ કરવાની મારી ઈચ્છા હતી એ વાત એક કેદી તરીકે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને જણાવવાની મારી ફરજ હતી. મારા શરીરનો હવાલો સરકાર પાસે હોવાથી મારા ઉપવાસથી એને મૂંઝવણ થવાનો સંભવ છે એમ હું જાણતો હતો. પરંતુ મને લાગ્યું કે માણસાઈ સ્પષ્ટ રીતે ફરમાવે છે એ માર્ગ સરકાર ન અપનાવે તો મારા ઉપવાસથી મારી અનિચ્છાએ પણ તેને મૂંઝવણ થવાનો સંભવ રહે એટલા જ કારણસર હું મારી સ્પષ્ટ ફરજ બજાવવામાં પાછો પડું તો મારો અંતરાત્મા ધવાયા વિના ન રહે. મારા ઉપરોક્ત પત્રનો હું જે અર્થ કરું છું તેના ઉપર તથા ભૂખહડતાળને લગતાં પછીનાં અને પહેલાંનાં મારાં આખાં પગલાં ઉપર ભાર મૂકવા માટે જ મેં તમને કહ્યું હતું કે સરકારને કંઈ પણ ધમકી આપવાનો મારો ઈરાદો હતો એ વાત કોઈ પણ રીતે સ્વીકાર્યા વિના મારો પત્ર પાછો ખેંચાયેલો ગણવા તથા નામદાર ગવર્નરની એ ખાતરીમાં વિશ્વાસ મૂકવા હું તૈયાર છું કે ઉપવાસ કરવાના મારા વિચારની એમને ખબર ન હોત તો તેઓ મારી વિનંતીને એના ગુણદોષને આધારે સ્વીકારી લેત. એટલે હવે મારા પત્રનો મેં કરેલો ખુલાસો સ્વીકારવાનો અને મેં જે બે ભૂખહડતાળિયાનાં નામ તમને જણાવેલાં તેમને મને મળવા દેવાનો તમને અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે તે માટે હું આભારી છું.

ફટકા મારવા અંગેની સૂચનાઓ આ પહેલાં અપાઈ ગઈ હશે એવી આશા છે.

આમાં કંઈ રહી ગયું હોય કે ભૂલ થઈ હોય તો કૃપા કરીને તે બતાવવામાં કશો સંકોચ રાખશો નહીં.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૩૨

૮૭. એફ. સી. ગ્રિફિથ્સને પત્ર

ચરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,
જુલાઈ ૨૪, ૧૯૨૩

પ્રિય મિ. ગ્રિફિથ્સ,

મારા ૮મી તારીખના પત્રમાં નામદાર ગવર્નરને ધમકી જણાઈ છે એમ તમે મને આ માસની ૧૨મી તારીખે મળ્યા ત્યારે કહ્યું એ જાણીને મને નવાઈ લાગી. તે વખતે મેં તમને જે કહેલું તે હવે હું ફરીથી કહીશ કે એ પત્રમાં સરકારને ધમકી આપવાનો કોઈ ઈરાદો નહોતો અને છતાં જે નામદારને હજી પણ એ પત્રમાં ધમકી દેખાતી હોય તો એ પત્ર બિલકુલ રદ કર્યો છે અથવા પાછો ખેંચી લીધો છે એમ સમજવું.

નામદાર ગવર્નર સાહેબ મારી માગણીઓ એમના ગુણદોષને આધારે સ્વીકારી શક્યા છે એ જાણી ખરેખર મને ખૂબ જ આનંદ થાય છે. તમે હવે મને જણાવો છો કે ફટકા મારવા સંબંધમાં નામદાર સાહેબે આપણી વાતચીત પછી લગભગ તરત જ હુકમો કાઢ્યા હતા, તો તે બદલ કૃપા કરીને તે સાહેબને મારી આભારની લાગણી પહોંચાડશો? આ હુકમો ખરું જોતાં મેં ધારેલું તેના કરતાં વધારે વ્યાપક ક્ષેત્રને આવરી લે છે એ જાણીને મને ખુશી થાય છે.^૧

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાં.

એફ. સી. ગ્રિફિથ્સ, સી.એસ. કે., ઓ.બી. ઈ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

મુસદ્દાની છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૩૩

૮૮. ચરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

ચરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,
ઓગસ્ટ ૧૪, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
ચરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

ગઈ કાલે નામદાર ગવર્નર^૨ અને મારી વચ્ચે થયેલી વાતચીત સંબંધમાં હું નીચેની હકીકત રજૂ કરવા માગું છું :

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે ખાસ વર્ગના નિયમો ઘડવા પાછળ એવી કોઈ જોગવાઈની આવશ્યકતા ખરા દિલથી સ્વીકારવામાં આવી નથી, પરંતુ એ તો માત્ર આનાકાનીથી, અને તેથી લોકમતના કોઈક દબાણને વશ થઈને કાગળ ઉપર આપેલી કેવળ છૂટછાટ જ છે એમ મને

૧. આ મુસદ્દાને છેડે એક નોંધ છે. તેમાં લખ્યું છે કે ૨૫મી જુલાઈને દિવસે આ ફકરા રદ કરીને એની જગાએ આ વાક્ય લખવામાં આવ્યું હતું : “વિશેષમાં, મારે ઉમેરવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે મારા પત્રમાં નામદાર સાહેબને જરા જેટલી પણ ધમકી દેખાઈ એથી હું ધણો દિલગીર છું.”

૨. ગવર્નર, સર જોર્જ લોઈડે, ઓગસ્ટની ૧૩મીએ ચરવડા જેલની મુલાકાત લીધી હતી.

લાગ્યું છે. ગઈ કાલે જ્યારે નામદાર સાહેબ કૃપા કરીને મારી ખબર પૂછવા આવ્યા ત્યારે જે એમણે મને મારા મનમાં જે કંઈ હોય તે જણાવવા કૃપાભરી દરખાસ્ત મૂકી ન હોત, તો એ મુલાકાતનો લાભ લઈને મેં કોઈ વિવાદાસ્પદ વાત છેડી ન હોત કે ચર્ચા ન હોત. પરંતુ જ્યારે મેં ખાસ વર્ગનો પ્રશ્ન છેડ્યો, ત્યારે નામદાર સાહેબ જે બોલ્યા તે માટે હું બિલકુલ તૈયાર નહોતો. સરકારની દાનત વિષે મારા મનમાં જે શંકા છે તેને હું, જે શક્ય હોય તો, કાઢી નાખવા માગું છું અને હવે મેં જાણ્યું છે કે આ નિયમો ખુદ નામદાર સાહેબે પોતે જ ઘડયા છે ત્યારે તો ખાસ કરીને કાઢી નાખવા માગું છું.

ગઈ કાલે નામદાર સાહેબ આત્મવિશ્વાસથી બોલ્યા હોવા છતાં મને લાગે છે કે સખત કેદની સજાવાળા પસંદ કરેલા કેદીઓને ખાસ વર્ગમાં મૂકવામાં કશો કાનૂની બાધ નથી. જે કાયદાનો કોઈ પ્રતિબંધ હોય તો એ કલમ હું જેવા માગું છું.

હું આદરપૂર્વક એ પણ બતાવવા માગું છું કે જ્યારે નામદાર સાહેબે એમ કહ્યું કે સજાઓમાં ફેરફાર તો કેવળ અદાલતો જ કરી શકે, ત્યારે તેઓ કોઈક ભારે ગેરસમજથી દોરવાઈ રહ્યા હતા. આ જેલના ટૂંકા અનુભવમાંથી પણ મેં જોયું છે કે વહીવટી હુકમોને આધારે કેટલાયે કેદીઓને એમની મુદત પહેલાં છોડી મૂકવામાં આવ્યા છે. મેં જે મુદ્દો ઉઠાવ્યો હતો તે માત્ર એટલો જ હતો કે સખત સજાવાળા કેદીઓને ખાસ વર્ગમાં મૂકવા બાબતમાં જે કોઈ વહીવટી અને કાનૂની મુશ્કેલી નડતી હોય, તો તેમની સખત સજાને ઘટાડીને સાદી કરવી જોઈએ.

આ મુદ્દાઓનો ઉલ્લેખ કરીને કોઈ પણ કેદીને થયેલી સખત સજા બાબતમાં મારી ફરિયાદ છે, અથવા સખત સજાવાળા કોઈ પણ કેદીને ખાસ સવલત તરીકે ખાસ વર્ગમાં રખાવવાની મારી ઈચ્છા છે એવી ગેરસમજ હું મારે વિષે ઊભી થવા દેવા માગતો નથી.

તેમ છતાં હું આદરપૂર્વક જે કંઈ કરાવવા માગું છું તે છે : (૧) મારા મનમાં જે શંકા હોવાનો મેં ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે તે દૂર થાય તે માટે મેં ઉઠાવેલા મુદ્દાઓનો મને જવાબ મળે. અને (૨) જે રહેણીકરણીને માન આપીને ખાસ વર્ગ અંગેના નિયમો ઘડાયા છે તે રહેણીકરણીમાં ઊછરેલા સખત સજાવાળા કેદીઓને પણ ન્યાયની રીતે કાં તો ખાસ વર્ગમાં દાખલ કરો, અથવા મારું નામ અને મારા બે સાથીઓનાં નામ ખાસ વર્ગમાંથી કમી કરો.

જે કેદીઓને અમે વધારાની સગવડોના અમારા જેટલા જ હકદાર માનીએ છીએ તેમને બાતલ રાખીને અમારા એકલા ઉપર મહેરબાની ન થવી જોઈએ એ જેવા અમે આતુર છીએ. એ બાબતની નામદાર સાહેબ કદર કરશે એવો મને વિશ્વાસ છે. આ બાબતમાં હું નામદાર સાહેબને અરજ કરું છું કે આ જ વિષય ઉપર મેં ગયા મેં માસની પહેલી તારીખે લખેલો પત્ર^૧ મંગાવીને તેઓ વાંચે.

મારે ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર હોય કે આ પત્ર મેં એક કેદી તરીકે નથી લખ્યો પરંતુ તે ગઈ કાલે નામદાર સાહેબે મારી સાથે જે માયાળુ અને મૈત્રીભરી વાતચીત કરી હતી તેના અનુસંધાનમાં છે.

હું છું
તમારો વિશ્વાસુ
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૩૪

૮૯. મુંબઈના ગવર્નરને પત્ર

યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,
ઓગસ્ટ ૧૫, ૧૯૨૩^૧

નામદાર ગવર્નર સાહેબ,
મુંબઈ
સાહેબ,

ગયે સોમવારે થયેલી વાત વિષે પાછી હું ચર્ચા કરવા ઈચ્છું છું તે બદલ આપ નામદાર ક્ષમા આપશો એવી આશા છે. નિયમો ઘડવાની અને સજા ઘટાડવાની સરકારની સત્તા વિષે જે તેમને મને કહ્યું હતું તે વિષે હું જેમ જેમ વધુ વિચારું છું તેમ તેમ મને લાગે છે કે આપની ભૂલ થાય છે. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે ખાસ વર્ગના નિયમોની પાછળ, એવા કેદીઓને માટે ખાસ ગોઠવણ કરવાની જરૂર છે એ વાતનો શુદ્ધ સ્વીકાર નથી રહેલો, પણ લોકમતના દબાણને અનિચ્છાએ, એટલે કેવળ કાગળિયાં ઉપર, વશ થવાપણું રહેલું છે એમ જ મને લાગ્યું છે. પણ જો આપની વાત સાચી હોય કે કાયદો સખત કેદવાળાઓને ખાસ વર્ગમાં મૂકવાની અથવા કોઈ કેદીની સજા ઘટાડવાની આપને કાંઈ પણ સત્તા નથી આપતો તો મારે સરકારના કૃત્ય વિષેનો મારો વિચાર ફેરવવો જોઈએ અને તેમના હેતુઓ વિષે રહેલી મારી ભ્રમણા મારે કાઢી નાખવી જોઈએ. અને આ નિયમો તો આપે પોતે જ ઘડયા છે એમ આપ કહો છો એટલે તો મારે આ બાબતમાં મારો વિચાર ખાસ બદલવો રહ્યો. નબળાઈથી કશું કરો અથવા આપની ઈચ્છાવિરુદ્ધ લોકમતને સંતોષવા ખાતર કાંઈ કર્યું એમ જણાવા દો એવા આપ નથી એમ મેં હમેશાં માન્યું છે. એટલે આપે સખત કેદવાળાઓને ખાસ વર્ગના નિયમોના લાભથી બાતલ રાખ્યા તે કેવળ કાયદાથી આપના હાથ બંધાયેલા હતા તેથી જ એમ જો મને ખબર પડે તો હું બહુ રાજી થાઉં.

પણ આપના કાયદાના અમલદારો આપને સલાહ આપે કે આપ ધારો છો તેમ કાયદો આપના હાથ બાંધતો નથી, તો આપ નીચેની બેમાંથી એક વાત કરશો એવી મને આશા છે :

(૧) મને અને મારા જે સાથીઓનાં નામ મેં આપને આપ્યાં છે તેમને ખાસ વર્ગમાંથી બાતલ કરો; અથવા તો

(૨) ન્યાયની રીતે અમારા જેવી જ જિંદગીની જેમને ટેવ પડેલી છે તેવા સખત કેદની સજાવાળા કેદીઓને ખાસ વર્ગમાં મૂકો.

આ પત્રની સાથે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને લખેલો મારો ૧લી મેનો પત્ર પણ મંગાવીને આપ વાંચશો એવી મારી વિનંતી છે.^૨

આપનો વિશ્વાસુ સેવક
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૩૫; તથા યંગ હિન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૧. નવજીવનમાં “જુલાઈ ૧૫, ૧૯૨૩” છે, જે ભૂલ છે.

૨. આ પત્રવ્યવહાર નવજીવનમાં પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે ગાંધીજીએ પાછળથી દર્શાવેલા વિચારો માટે જુઓ “કેદીઓનાં નિયંત્રણો પર ટીકા”, ૬-૩-૧૯૨૪.

૯૦. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,
સપ્ટેમ્બર ૬, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
યરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

મને મળવા ઈચ્છનારા કેટલાક સજ્જનોનાં નામ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં.^૧ તેમને વિષે મને ખબર આપી છે કે સરકારે હવે મને જે જ માણસોને મળવાની પરવાનગી આપવાનો ઠરાવ કર્યો છે, અને જે નામ મોકલ્યાં છે તેમાંના માત્ર નારણદાસ અને દેવદાસ ગાંધી એ બે જણા જ મને આ વખતે મળી શકે છે.

સરકારે અત્યાર સુધી મને પાંચ મુલાકાતીઓને મળવાની રજા આપી છે અને હવે આવા હુકમ થયા એથી મને આશ્ચર્ય તો થયું. પણ એ ઠરાવને હું વધાવી લઉં છું, કારણ મારા જ ચોકમાં રહેનારા ભાઈ યાજ્ઞિકના હકની ઉપર પણ એવી જ મર્યાદા નાખવામાં આવેલી છે અને હવે હું અને તે સરખા બનીએ છીએ. મને એકલાને જ જે વિશેષ સગવડ આપવામાં આવેલી હતી તે અત્યાર અગાઉ હું છોડી દેત, પણ તેમ કરવું મને સુરુચિની વિરુદ્ધ લાગેલું.

પણ નારણદાસ અને દેવદાસ ગાંધી એ બે જ જણને રજા આપવાની વાત જુદી છે. જે એનો અર્થ એ થતો હોય કે એવાં નિકટનાં સગાં સિવાય બીજા કોઈને હું ન જ મળી શકું તો દર ત્રણ માસે બે મુલાકાત કરવાનો મારો હમ્મેશનો હક મારે છોડી દેવો જોઈએ. મને કેવા કેવા માણસો મળી શકે તે વાતનો તો હમ્મેશને માટે ફરિયાદ થઈ ગયો છે એમ મેં માનેલું. આ જ વિષે મેં અગાઉ જે પત્રવ્યવહાર કરેલો છે તેમાં કરેલી દલીલ ફરી કરીને સરકારને ત્રાસ આપવાની મારી જરાય ઈચ્છા નથી. હું એટલું જ કહી શકું કે સરકારને જે ત્રણ મિત્રોનાં નામ આપવામાં આવેલાં છે તે મિત્રો તો જેમને મળવાની મને રજા આપવામાં આવેલી તે વર્ગમાં આવે છે. અને એ મિત્રો કે જેમને હું મારા પોતાના સગા જેવા જ માનું છું તેમને હું ન મળી શકું તો મારે કોઈ પણ જણને મળવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ.

તમે મને જે ઠરાવ જણાવ્યો છે તે ઠરાવ કરતાં સરકારે એક પખવાડિયું લગાડ્યું છે એમ હું જોઉં છું. હવે આ પત્રના સંબંધમાં જલદી ઠરાવ થાય એવી હું માગણી કરું?—કે જેથી મને જેઓ મળવાને ઉત્સુક હોય તેમને અને મને નાહક વસવસામાં રહેવાનું કારણ ન રહે.

તમારો વિશ્વાસુ
મો. ક. ગાંધી
નં. ૮૨૭

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૩૬; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૧. જુઓ “યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર”, ૨૬-૪-૧૯૨૩.

૯૧. મહામદઅલીને સંદેશો^૧

[ચરવડા જેલ,
સપ્ટેમ્બર ૧૦, ૧૯૨૩]

. . . કેટલી તરીકે મારાથી તમને કંઈ સંદેશો ન આપાય. જ્યારે બીજાઓ મને સંદેશો મોકલતા ત્યારે હું તેમને ઠપકો આપતો. પણ હું એટલું કહીશ કે તમારી વફાદારી ઉપર હું મુગ્ધ છું. છતાં મારા તરફની વફાદારીને લક્ષ્ય ન સમજાવો—દેશ તરફની વફાદારીને લક્ષ્ય માનજો. મારા વિચાર હું જતાં જતાં જણાવી ગયો છું, અને તે પર કાયમ છું. પણ તમે જુદો માર્ગ ગ્રહણ કરશો તો તેથી આપણી વચ્ચેની લાગણીને કશી આંચ આવવાની નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ-ઇન્ડિયા, ૪-૧૦-૧૯૨૩

ભાષાંતર. નવજીવન, ૩૦-૯-૧૯૨૩

૯૨. ચરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

ચરવડા સેન્ટ્રલ જેલ,
નવેમ્બર ૧૨, ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
ચરવડા સેન્ટ્રલ જેલ
સાહેબ,

ભાઈ અબદુલ ગનીને જે વેળા તમે જણાવ્યું હતું કે જેટલા ખર્ચની રજા છે તે ઉપરાંતની કિંમતનો ખોરાક જેલના નિયમો પ્રમાણે તેને ન મળી શકે, ત્યારે મેં તમને જણાવ્યું હતું કે તમારી આગળના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મારા બધા સાથીઓને અને મને પોતપોતાનો ખોરાક ગોઠવી લેવાની પરવાનગી આપી હતી. મેં તમને એમ પણ જણાવ્યું હતું કે ભાઈ અબદુલ ગનીને

૧. આ સંદેશો ગાંધીજીએ દેવદાસ ગાંધી તેમને ચરવડા જેલમાં મળવા ગયા ત્યારે તેમને રૂબરૂમાં આપેલો જણાય છે. એમણે એ મહાદેવ દેસાઈને કહ્યો અને મહાદેવ દેસાઈએ પાછળથી નવજીવન, ૩૦-૯-૧૯૨૩ના અંકમાં લખેલા “દિલ્હીની ડાયરી” લેખમાં એ ઉતાર્યો. મહાદેવ દેસાઈના કહેવા પ્રમાણે સપ્ટેમ્બરની ૧૩મીએ “દેવદાસ જ્યારે તેમને (મહામદઅલીને) મારી સાથે મળ્યા ત્યારે તે દેવદાસને વળગી પડ્યા અને ‘બાપુએ મારે માટે કંઈ કહ્યાં છે?’ એમ તેમણે અધીરા અધીરા પૂછ્યું. ત્યારે દેવદાસે બાપુની વાતની મતલબ કહી સંભળાવી.” પરંતુ સપ્ટેમ્બરની ૧૨મીએ મુંબઈમાં ભરાયેલી કોંગ્રેસની ખાસ બેઠકના મહામદઅલી પ્રમુખ હતા. તેમાં ધારાસભાપ્રવેશની હિમાયત કરતા ઠરાવને ટેકો આપતા પોતાના ભાષણમાં એમણે જે સંદેશો ટાંક્યો હતો તેના કરતાં આ સંદેશો જુદો પડે છે. હિન્દુ, ૧૭-૯-૧૯૨૩ના અંકમાં એક અહેવાલ છપાયો છે. તેમાં ગાંધીજીના સંદેશોનો સાર આપ્યો છે: “તમે મારા કાર્યક્રમને વળગી રહો એમ હું ઇચ્છતો નથી. હું યોતે તો સમગ્ર કાર્યક્રમની હિમાયત કરું છું. પરંતુ દેશની સ્થિતિ જોતાં જો તમને એમ લાગતું હોય કે બહિષ્કારના કાર્યક્રમમાંથી એકબે બાબતો ઠાઠી નાખવા જેવી છે અથવા બદલવા જેવી છે અથવા ઉમેરવા જેવી છે, તો દેશપ્રેમને નામે હું તમને આદેશ આપું છું કે મારા કાર્યક્રમમાંથી એ બાબતો પડતી મૂકજો અથવા એમાં જરૂરી ફેરફાર

જે સગવડ નથી મળી શકતી તે સગવડ ભોગવવી મને ઠીક નથી લાગતી, એટલે મારો ખોરાક પણ ઓછો કરી ભાઈ અબદુલ ગનીને જે ધોરણ ખોરાક આપવામાં આવતો હોય તે જ ધોરણ મુજબ મને ખોરાક આપતા જશો. તમે ભલમનસાઈથી સૂચના કરી હતી કે હાલ તુરત તો મારે ચાલુ ખોરાક લેવો અને થોડા વખતમાં જેલના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ આવવાના છે તેની સાથે મારે એ બાબત ચર્ચા કરી લેવી. હવે એ વાતને ૧૦ દિવસ થઈ ગયા. મારે જે મારા મનની શાંતિ જાળવવી હોય તો મને લાગે છે કે હવે વધુ રાહ જોયા વિના મારે મારા ઠરાવનો અમલ કરવો જોઈએ, અને ગમે તેમ હોય તોયે ઈન્સ્પેક્ટર જનરલની સાથે મારે તો કશી ચર્ચા કરવા જેવું છે જ નહીં. ભાઈ અબદુલ ગનીના સંબંધમાં કરેલા તમારા ઠરાવ વિરુદ્ધ મારે કંઈ તેમની આગળ ફરિયાદ તો કરવાની જ નથી. મારા સાથીને મદદ કરવાની તમારી ઈચ્છા હોય તોપણ તેમ કરવાની તમારી સત્તા નથી એ હું સમજું છું. તેમ જ મારો ઈરાદો નથી કે ખોરાક સંબંધી જેલના નિયમોમાં કંઈ ફેરફાર કરાવવો જોઈએ. મને જે ખાસ સગવડો મળે છે તે છોડી દેવાની જ માત્ર મારી ઈચ્છા છે. તમે ભલમનસાઈથી એમ પણ જણાવ્યું હતું કે મારો ખોરાક કદાચ તમારી આગળના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે વૈદકીય કારણે ઠરાવ્યો હશે પણ હકીકતમાં મને ખબર છે કે એ વાત બરોબર નથી; કારણ મારો ખોરાક તો હું જેલમાં આવ્યો ત્યારથી જ લગભગ આવો ને આવો જ રહ્યો છે; અને ખાસ મુદ્દાની વાત તો એ છે કે મારા સાથી અને મને, હું આગળ જણાવી ગયો તે પ્રમાણે, ખર્ચનો વિચાર કર્યા વિના પોતપોતાના ખોરાક ઈચ્છા મુજબ ગોઠવી લેવાની અત્યાર સુધી પરવાનગી હતી.

એટલે આવતા બુધવારથી મારાં નારંગી અને અંગૂર લેવાં હું બંધ કરવાનો છું. તોપણ ઠરાવેલા ધોરણ કરતાં મારો ખોરાક વધશે. મને ચાર રતલ બકરીના દૂધની જરૂર છે કે કેમ તેની મને ખબર નથી, પણ તમે જે મને મારો ખોરાક ઠરાવેલા ધોરણ પ્રમાણે થઈ જાય ત્યાં સુધી તેને ઓછો કરવામાં મદદ નહીં કરો તો મારે મારું ૪ રતલ દૂધ અને બે ખાટાં લીંબુ લેવાનું, મારી ઈચ્છાવિરુદ્ધ, ચાલુ રાખવું પડશે.

તમને ખાતરી આપવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે મારો ખોરાક હું ઓછો કરવા ધારું છું તે કંઈ ચિડાઈને તો નહીં જ. ભાઈ અબદુલ ગનીને વિષે તમે કરેલો ઠરાવ હું બરોબર સમજી શકું છું. હું તો આ ફેરફાર કેવળ મારા ચિત્તાની શાંતિને ખાતર જ કરવા ધારું છું, અને આમાં હું તમારી દિલસોજી અને સંમતિ ચાહું છું.

તમારો આજ્ઞાંકિત

મો. ક. ગાંધી

નં. ૮૨૭

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૦૩૮; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

કરી લેને.” મહામદઅલીએ એનો અર્થ એવો કર્યો કે ગાંધીજી કોંગ્રેસના અસહકારના કાર્યક્રમમાં ફરક કરવાની છટ આપે છે. ગાંધીજીએ આ સંદેશો ખરેખર મોકલ્યો હતો કે કેમ તેનો કોઈ પુરાવો નથી. આ બાબતમાં જુઓ નવજીવન, ૩૦-૯-૧૯૨૩નો મહાદેવ દેસાઈનો લેખ “દિલ્હીની ડાયરી”; નવજીવન, ૨૩-૯-૧૯૨૩ની સી. રાજગોપાલાચારીની “નોંધ”; નવજીવન, ૪-૧૧-૧૯૨૩નો પંડિત સુંદરલાલનો “આજનું કર્તવ્ય” એ નામનો લેખ; અને છેવટે જુઓ “ના. શાસ્ત્રિયારનું નિવેદન,” ૧૨-૧-૧૯૨૪.

૯૩. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકને પત્ર

નવેમ્બર ૧૨, ૧૯૨૩

ભાઈ શ્રી ઈન્દુલાલ,

આ^૧ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જાઓ ને અબદુલ ગનીને વંચાવો. કંઈ સૂચનો કરવા જેવું હોય તો કરજો, ભાષા વગેરેમાં. નારંગી મન્કા [મુનક્કા] તો મૂક્યે જ છૂટકો જોઈ છે. મને મુદ્દલ ખાતરી નથી થઈ કે આ લેવાની જરૂર છે. ધારો કે થોડા રતલ વજન ઘટ્યું. આત્મસંતોષની આગળ તેની કંઈ જ કિંમત નથી. મારા સ્વભાવ પ્રમાણે મારાથી બીજું ન જ થાય એમ જોઈ છે. જ.ની બહુ વાટ જોઈ.

મોહનદાસ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મુસદ્દા પરથી : એસ. એન. ૮૦૩૮

૯૪. જેલ ડાયરી, ૧૯૨૩

૩જી જાન્યુઆરી, બુધવાર

સ્ટેપ્સ ટુ ક્રિસ્ચિયાનિટી કાલે પૂરું કર્યું.

ટ્રાઈનનું માય ફિલોસોફી એન્ડ રિલિજિયન શરૂ. આજે મેજર^૨ ઈનર ટેમ્પલે મારું નામ કાઢી નાખ્યું છે તેની વધામણીની નોટિસ આપી.

૭મી જાન્યુઆરી, રવિવાર

માય ફિલોસોફી એન્ડ રિલિજિયન કાલે પૂરું કર્યું ને રવીન્દ્રનાથની સાઘના શરૂ કરી. ઉપનિષદ શરૂ.

૧૪મી જાન્યુઆરી, રવિવાર

સાઘના કાલે પૂરી કરી.

૪થી ફેબ્રુઆરી, રવિવાર, મહા વદ ૩

રાયચંદભાઈના લેખો પૂરા કર્યા. ઈશોપનિષદ સટીક પૂરું કર્યું. કેન^૩ ચાલે છે. ઉર્દૂ ત્રીજી ચોપડીનું ફરી વાચન પૂરું કર્યું. ઓટોસજેશન પૂરું. બા ૨૭મી જાન્યુઆરીએ મળી ગઈ. ૨૮મીએ શંકરલાલને વ્રતમાંથી મુક્ત કર્યા.

૫મી ફેબ્રુઆરી, સોમવાર

હેલ્પ્સ ટુ વાઈવલ સ્ટડી પૂરું. મેક્સમૂલરનો ઉપનિષદનો તરજુમો તથા વેલ્સનો ઈતિહાસ શરૂ.

૧. આ આની પહેલાંના લેખનો મુસદ્દો હોવાનો સંભવ છે.

૨. મેજર વિહટવર્થ લેન્સ; હુકમ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૪.

૩. કેનોપનિષદ.

૨૨મી ફેબ્રુઆરી, ફાગણ સુદ ૬, ગુરુવાર

ઉપનિષદનો મેક્સમૂલરનો તરજુમો પૂરો કર્યો. ઉપનિષદપ્રકાશ ભા. ૩ પૂરો કર્યો. ચોથો ચાલે છે ને વેલ્સનો ઇતિહાસ ચાલે છે.

૨૫મી ફેબ્રુઆરી, રવિવાર

ઉપનિષદ ભા. ૪ પૂરો. પાંચમો કઠવલ્લી ઉપનિષદ શરૂ.

૨૭ માર્ચ, શુક્રવાર, ફાગણ સુદ ૧૪

૨૮મી ફેબ્રુઆરીએ વેલ્સના ઇતિહાસનો બીજો ભાગ પૂરો કર્યો. ગઈ કાલે બાઈબલ શરૂ કર્યું. વિષ્ણુપૂજનું ચોપાનિયું પૂરું કર્યું. આજે વેલ્સના ઇતિહાસનો પહેલો ભાગ શરૂ કર્યો.

૧૧મી માર્ચ, રવિવાર

બુધવારે આંખમાં ખીલને સારું કોસ્ટિક લગાડી.

ગુરુવારે ઉપનિષદ ભાગ ૫મો પૂરો. છઠ્ઠો શરૂ. તે દિવસે રૅટિયો ન ચલાવી શક્યો. ઉર્દૂ ભાગ ૪ પૂરો. ૫મો શરૂ.

૧૬મી માર્ચ, શુક્રવાર

ગઈ કાલે વેલ્સનો ઇતિહાસ ૧લો ભાગ પૂરો કર્યો. આજે ભગવાનદાસનું સાયન્સ ઓફ પીસ તપાસી ગયો.

૧૮મી માર્ચ, સોમવાર

કિપલિંગના બેરેક-રૂમ બેલડ્જ પૂરાં કર્યાં. શનિવારે ગેડીઝનું એવોલ્યૂશન ઓફ સિટીઝ ચાલે છે. વૈદિકધર્મ ચોપાનિયું પૂરું.

૨૧મી માર્ચ, બુધવાર

ગઈ કાલે ગેડીઝનું એવોલ્યૂશન ઓફ સિટીઝ પૂરું કર્યું. આજે રામાનુજનું જીવનવૃત્તાંત શરૂ કર્યું. દસ શેર કિસમિસ આવી.

૨૨મી માર્ચ, ગુરુવાર, ચૈત્ર સુદ ૫

રામાનુજચાર્યનું જીવન પૂરું. શીખ ઇતિહાસ શરૂ.

૨૬મી માર્ચ, રામનવમી, સોમવાર

ગઈ કાલે ઇસ્લામનીતિ મિરઝાની શરૂ કરી.

૩૧મી માર્ચ, શનિવાર

ગઈ કાલે શીખ ઇતિહાસ અને મિરઝાની ઇસ્લામનીતિ પૂરાં કર્યાં ને બેન્જામિન કિડનું સોશિયલ એવોલ્યૂશન શરૂ કર્યું. આજે બૂલરનો મનુસ્મૃતિનો તરજુમો શરૂ કર્યો.

૪થી એપ્રિલ, બુધવાર

ગઈ કાલે કિડનું સોશિયલ એવોલ્યૂશન પૂરું કર્યું. મનુસ્મૃતિની બૂલરની પ્રસ્તાવના આજે પૂરી કરી. ગોકુળચંદની શીખની ચડતી શરૂ કરી.

૯મી એપ્રિલ, સોમવાર

ગઈ કાલે ગોકુળચંદની શીખ ચડતી તથા કવિનાં^૧ કબીરનાં પદો પૂરાં કર્યાં. આજે લેમ્સનું અવર હેલેનિક હેરિટજ શરૂ. દાદાચાનજીનું અવેસ્તા ને પુરાણીનો અરવિદના^૨ ગીતાનિષ્કર્ષનો તરજુમો શરૂ.

૧. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

૨. અરવિદ ઘોષ (૧૮૭૨-૧૯૫૦); યોગી, કવિ અને તત્ત્વવેત્તા; ૧૯૧૦થી પોંડિચેરીમાં રહેતા; ત્યાં એમણે એક આશ્રમ સ્થાપ્યો.

૧૭મી એપ્રિલ, વેશાખ સુદ ૧, મંગળવાર

નેમ્સનું અવર હેલેનિક હેરિટેજ પૂરું કર્યું. ગઈ કાલે દેવદાસ મળી ગયો. શંકરલાલ આજે છૂટયા.

૧૮મી એપ્રિલ, ગુરુવાર

૧ Sufishah Mullah Shah, when he was advised to flee from the wrath of Shah Jehan, is reported to have said:

I am not an impostor that I should seek safety in flight. I am an utterer of truth. Death and life are to me alike. Let my blood in another life also redden the impaling stake. I am living and eternal; death recoils from me, for my knowledge has vanquished death. The sphere where all colours are effaced has become my abode.

Mansuri Hallaj said:

To cut off the hands of a fettered man is easy, but to sever the links that bind me to the Divinity would be a task indeed.

—Claude Field in *Mystics and Saints of Islam*

પાંચ શેર દ્રાક્ષ કિસમિસ આજે આવી.

૨૬મી એપ્રિલ, ગુરુવાર

ઉપનિષદ પ્રકાશ ભા. ૭-૧૦ (કઠોપનિષદ) પૂરા કર્યાં. આજે ભા. ૧૧મો પ્રશ્નોપનિષદથી શરૂ થતો શરૂ કર્યો. ઉર્દૂ રીડર નં. ૧નું બીજી વારનું વાચન શનિવારે પૂરું કર્યું. શનિવારથી પેટમાં દુખાવો સખત શરૂ થયો. સોમવારે શાંત થયો. મેજરે બરદાસ સારી કરી. દુઃખ ખૂબ વેઠ્યું. શનિવારે તો દુખાવા છતાં કામ અભ્યાસ વ. નિયમિત થયાં. રવિવારથી મંગળ સુધી બંધ રહ્યાં. દર્દને લીધે મૂંગાવ્રત ન પાળ્યું. દુખાવાનું કારણ શનિવારે વહેલી સવારે એરંડિયું લીધું તેની અસર ગયા પહેલાં નિયમ પ્રમાણે સાત વાગ્યે દૂધ રોટી લીધાં એ માનું છું. એમ જ પહેલાં કર્યું તેની કંઈ માઠી અસર ન થયેલી પણ આ વેળા થઈ એ ઉપરથી બે અનુમાન કાઢું છું. એક, એ કે દર્દ ધીમે ધીમે ઘર કરતું હોવું જોઈએ. બીજું એ કે હવે આ શરીર જુલાબની અસર થયા વિના થોડું પણ ખાવાના અખતરા કરવા યોગ્ય નથી. આ પરિણામ

૧. આ અંગ્રેજી ભાગનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે :

“સૂરીશાહ મુલ્લાશાહને શાહજહાંના ખંડથી ભાગવાનું કોઈએ કહ્યું તેનો તેણે જવાબ આપ્યો :

હું કંઈ ઠોંગી નથી કે ભાગીને જીવ બચાવું. હું સત્યવાદી છું. જીવન અને મરણ મારે મન સમાન છે. ખીન્ન ભવમાં ભલે મારા લોહીથી શૂળી રંગાય. હું તો સદા અમર છું. મોત મારાથી ભાગતું ફરે છે. કારણ મેં જ્ઞાનથી મોતને જીત્યું છે. જ્યાં ભિન્ન ભિન્ન રંગ મટીને એક રંગ થયેલ છે ત્યાં હું વસું છું.

મનસૂરી હલ્લાલે કહ્યું :

ખાંધેલા હાથને કાપવા સહેલા છે. પણ ઈશ્વર અને મારી વચ્ચેની જે ગાંઠ છે તે તોડવી મહા મુશ્કેલ છે.”

—ક્લોડ ફીલ્ડ કૃત, મિસ્ટિક્સ ઍન્ડ સેન્ટ્સ ઓફ ઇસ્લામ

સુખદ-દુઃખદ બંને છે. ઈશ્વર ચોમેરથી કસોટી કરી રહ્યો છે — તેના ચોપડામાં શું ટાંકી રહ્યો છે તે જોવા દે તેવો નથી. તેની ચાલાકીનો પાર નથી.

૨૮મી એપ્રિલ, શનિવાર

ગઈ કાલે દાદાચાનજીનું અવેસ્તા પૂરું કર્યું ને સ્પેન્સરનું એલિમેન્ટ્સ ઓફ સોશિયોલોજી શરૂ કર્યું. આજે મેકોલિફનો શીખ ધર્મનો ઇતિહાસ શરૂ કર્યો.

૯મી મે, બુધવાર

ગયા શનિવારે કર્નલ મેડક^૧ મને તપાસી ગયા ને જાણાવ્યું કે ઘણે ભાગે મરડાની શરૂઆત છે. રવિવારથી મેજરે એમેટીનની પિચકારી દેવાનું શરૂ કર્યું. મનઝરઅલીને આવ્યાને અઠવાડિયું થવા આવ્યું — આજે ખબર મળી કે ઈન્દુલાલ પણ અહીં જ આવશે. આજે મેજરે એન્ડ્રૂઝનો કાગળ આપ્યો. ગઈ કાલે ગોતાનિષ્કર્ષ પૂરું કર્યું.

૧૬મી મે, બુધવાર

ગઈ કાલે ઈન્દુલાલ આવ્યા. કર્નલ મેડક ફરી તબિયત જોઈ ગયા. આજે હર્બર્ટ સ્પેન્સરનું સોશિયોલોજી પૂરું કર્યું. શિવરામ ફેરવાનીનું સોશિયલ એફિશ્યન્સી પણ તપાસી ગયો.

૧૯મી મે, શનિવાર

ગઈ કાલે યુરોપિયન કેદખાનામાં લાવ્યા. ગઈ કાલે બા, રાધા, મણિ, લક્ષ્મી (નાની) ને જમનાદાસ મળી ગયાં. ગઈ કાલે વાડિયાનું મેસેજ ઓફ મહમદ પૂરું કર્યું ને મેસેજ ઓફ ક્રાઈસ્ટ શરૂ કર્યું. પ્રશ્નોપનિષદ પૂરું કર્યું.

૨૦મી મે, રવિવાર

મુંડકોપનિષદ શરૂ કર્યું.

૨૧મી મે, સોમવાર

હસનનું સેન્ટ્સ ઓફ ઇસ્લામ પૂરું કર્યું. મોલ્ટનનું અર્લી જ્ઞોરોસ્ટ્રિયનિઝમ શરૂ કર્યું.

૨૭મી મે, રવિવાર

કાલે કાકાનો હિમાલયનો પ્રવાસ ને શીખ ધર્મનો ત્રીજો ભાગ પૂરો કર્યો. ને ચોથો શરૂ કર્યો. તેમ જ ચંદ્રશંકરનું સીતાહરણ શરૂ કર્યું. રોલ્ફ એવલિનનું વાર્સ એન્ડ શેડોઝ વાંચી નાખ્યું.

૩૧મી મે, ગુરુવાર

મંગળવારે તેર દિવસ સુધી મૂકેલો રેંટિયો પાછો હાથ લીધો. ગઈ કાલે ચંદ્રશંકરનું સીતાહરણ પૂરું કર્યું. આજે મોલ્ટનનું અર્લી જ્ઞોરોસ્ટ્રિયનિઝમ પૂરું કર્યું.

૧લી જૂન, શુક્રવાર

કિશોરલાલનું વુદ્ધ અને મહાવીર પૂરું કર્યું. શીખ ધર્મનું પમું પુસ્તક પૂરું.

૩જી જૂન, રવિવાર

કિશોરલાલનું રામ અને કૃષ્ણ પૂરું કર્યું. શીખ ધર્મ છઠ્ઠો ભાગ પૂરો.

૧. પૂનાની સાસૂત હોસ્પિટલના સર્જન જનરલ. તેઓ ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીની ૧૨મીએ, ગાંધીજીને એંપેન્ડિસાઈટિસનું ઓપરેશન કરવાના હતા.

૬ઠી જૂન, બુધવાર

અરવિંદની કારાવાસની કહાણી અને મુંડકોપનિષદ પૂરાં કર્યાં.

૧૬મી જૂન, શનિવાર

ગઈ કાલે મેન એન્ડ સુપરમેન પૂરું કર્યું. આજે માગ્યનો વારસ પૂરું. માર્કડેયપુરાણ અંગ્રેજી તરજુમો શરૂ.

૩૦મી જૂન, શનિવાર

આ અઠવાડિયાના આરંભમાં કાકા નરહરિનો પૂર્વરંગ પૂરો કર્યો ને પુરાતત્ત્વમંદિરમાં અપાયેલાં ભાષણો શરૂ કર્યાં. હસરતના જીવનનો કિસ્સો ઉઠૂં ગઈ કાલે પૂરો કર્યો ને પેગમ્બરના સાથીઓનું વૃત્તાંત શરૂ કર્યું.

મૂળશી પેટાવાળાને ફટકા પડવા વિષે ગઈ કાલે ડીયલ અને મેજર સાથે ચર્ચા થઈ.

૨જી જુલાઈ, સોમવાર

ગઈ કાલે માર્કડેયપુરાણ પૂરું કર્યું, તેમ જ માંડૂક્યોપનિષદવાળા ૧૫-૧૬ અંક, ગૌડપાદા-ચાર્યની કારિકાવાળો ૧૭મો અંક શરૂ કર્યો.

આજે બક્લના ઈંગ્લાંડના સુધારાવાળું પહેલું પુસ્તક શરૂ કર્યું.

૭મી જુલાઈ, શનિવાર

પુરાતત્ત્વમંદિરની વ્યાખ્યાનમાળા^૧ પૂરી. જયાજયંત શરૂ કર્યું. સોમવારે રાતે મહાવેદના ભોગવી. દોષ મારો જ હતો. ન ખાવાં જોઈએ એટલાં અંજીર અનસૂયાબહેને મોકલેલાં ખાધાં. ઈશ્વરની મહેરબાનીનો પાર જ નથી. પાપની તાત્કાલિક શિક્ષા જેવું બીજું શું શુભ હોઈ શકે?

૧૦મી જુલાઈ, મંગળવાર

ગઈ કાલે પુરાતત્ત્વમંદિરનાં વ્યાખ્યાન પૂરાં કર્યાં ને રવીન્દ્રનાથનું પ્રાચીન સાહિત્ય શરૂ કર્યું.

ગઈ કાલે આજથી ઉપવાસ શરૂ કરવા વિષેનો કાગળ^૨ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઉપર લખ્યો. તે પરથી તે આવ્યા ને અપવાસ મુલતવી રાખવા સમજાવ્યું. આજે સવારે ફરી આવ્યા ને તેને ખાતર ૪૮ ક્લાક મુલતવી રાખવા કહ્યું. મેં તે કબૂલ રાખ્યું છે — આજે બે વાગ્યે મિ. ગ્રિફિથ આવ્યા. બે ક્લાક વાતો કરી ગયા.

૧૨મી જુલાઈ, ગુરુવાર

ફરી કાલે મિ. ગ્રિફિથ આવ્યા ને ગવર્નરનો સંદેશો લાવ્યા. ગઈ કાલે પ્રાચીન સાહિત્ય પૂરું કર્યું. યુગ્ધર્મ શરૂ કર્યું. દારતાને તથા દેવને^૩ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને મિ. ગ્રિફિથ સમક્ષ મળ્યા. તેઓએ નૈતિક વિવાદ કર્યા પછી ઉપવાસ છોડવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો.

૧૩મી જુલાઈ, શુક્રવાર

છગનલાલ, કાશી^૪ આવવાનાં હતાં પણ ન આવ્યાં.

૧. આ પછીની નોંધમાં લખ્યું છે કે આ વાચન જુલાઈની ૯મીએ પૂરું થયું હતું.

૨. જુઓ “ચરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર”, ૯-૭-૧૯૨૩.

૩. મૂળશી પેટાના સત્યાગ્રહી કેદીઓના બે નેતાઓ. તેઓ સત્યાગ્રહીને મારવામાં આવેલા ફટકાના વિરોધમાં જૂનની ૩૦મીથી ઉપવાસ પર હતા.

૪. છગનલાલ ગાંધીનાં પત્ની.

૨૨મી જુલાઈ, રવિવાર

ગયે સોમવારે બા, છગનલાલ, અમીના, રામદાસ ને મનુ મળી ગયાં. અઠવાડિયામાં કાઉન્ટેસ ટૉલ્સ્ટૉયનું વૃત્તાંત ને બક્લનો પહેલો ભાગ પૂરાં કર્યાં. બીજો ભાગ અને કાઠાપાણીની કથા ચાલે છે. મંગળવારે મિ. ગ્રિફિથ ઉપર દાસ્તાને વગેરે વિષેનો કાગળ^૧ લખ્યો.

૩૦મી જુલાઈ, સોમવાર

કાઠાપાણીની કથા ગયા અઠવાડિયામાં પૂરી કરી, સંપત્તિશાસ્ત્ર પહેલો ભાગ પૂરો કર્યો. બીજો ચાલે છે. જૂનો કરાર^૨ કાલે પૂરો કર્યો. નવો કરાર^૩ આજ શરૂ.

૮મી ઓગસ્ટ, બુધવાર

બક્લ બીજો ભાગ ને ગીતગોવિંદ પૂરાં કર્યાં.

૧૨મી ઓગસ્ટ, રવિવાર

ઉપનિષદોનો છેલ્લો ભાગ પૂરો કર્યો. ઐતરેય ને તૈત્તીર્ય પૂરાં થયાં. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ શરૂ કર્યું. પ્રો. લેમ્સના રિલીજિયસ એક્સ્પીરિયન્સીઝ ગુરુવારે શરૂ કર્યાં. સંપત્તિશાસ્ત્ર પૂરું કર્યું.

૧૫મી ઓગસ્ટ, બુધવાર

ગવર્નર સોમવારે આવી ગયા. ખાસ વર્ગ વિષે આજે કાગળ^૪ લખ્યો—સહાબાની કિતાબ આજે પૂરી કરી. ઐતિહાસિક વાર્તાઓ ચાલે છે.

૧૮મી ઓગસ્ટ, રવિવાર

બક્લનો ત્રીજો ભાગ પૂરો કર્યો. હોપકિન્સનું ઓરિજિન એન્ડ એવોલ્યૂશન ઓફ રિલિજિયન શરૂ કર્યું.

૨૩મી ઓગસ્ટ, ગુરુવાર

હોપકિન્સનું પુસ્તક પૂરું કર્યું. લેકીનું યુરોપિયન મોરલ્સ શરૂ.

૨૬મી ઓગસ્ટ, રવિવાર

લેમ્સના રિલિજિયસ એક્સ્પીરિયન્સીઝ પૂરાં કર્યાં. વિનોબાનો મહારાષ્ટ્ર ધર્મનો પહેલો અંક ચાર દિવસ પહેલાં પૂરો કર્યો ને બીજો પૂરો થવા આવ્યો છે.

ગઈ કાલે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કહ્યું કે કાચું દૂધ ખાનારને ફળની જરૂર નથી તેથી તેણે મનઝર-અલીને ફળ આપવાની ના પાડી. મારે સારું પણ ખરેખર તો જરૂર નથી એમ તેણે કહ્યું તેથી નારંગી, લીંબુ વગેરે મગાવવું બંધ કર્યું. આજે મનઝરઅલીનાં કેળાં ખાધાં. દૂધ કાચું જ પીધું.

૨૮મી ઓગસ્ટ, મંગળવાર

આજે ગીતાજીનો શબ્દકોશ^૫ પૂરો કર્યો. ગઈ કાલે હોમ્સનું ફ્રીડમ એન્ડ ગ્રોથ શરૂ કર્યું. આજથી નકરા કાચા દૂધ પર રહેવાનું શરૂ કર્યું છે—પ્રભુ સહાય થાઓ.

૧. જુઓ “એફ. સી. ગ્રિફિથને પત્ર”, ૧૭-૭-૧૯૨૩.

૨ અને ૩. અંગ્રેજી બોલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ અને ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટના ગુજરાતી અનુવાદ.

૪. જુઓ “મુંબઈના ગવર્નરને પત્ર”, ૧૫-૮-૧૯૨૩.

૫. પાછળથી આમાં સુધારો કરીને, ગાંધીજીકૃત ગીતાના ગુજરાતી અનુવાદ અનાસક્તિયોગ (૧૯૨૯)માં શબ્દો અને વાક્યોના કરવામાં આવેલા અર્થ હોમેરી લેવામાં આવ્યા હતા. અને તેને ગીતાપદાર્થકોષ એહું નામ આપી ૧૯૩૬માં નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

૩૧મી ઓગસ્ટ, શુક્રવાર

આજે હોમ્સનું ફ્રીડમ એન્ડ ગ્રોથ પૂરું કર્યું. હેક્લનું એવોલ્યૂશન ઓફ મેન શરૂ. આજે મેજરે આંખના ખીલને સારું કોસ્ટિક લગાડ્યું.

૨જી સપ્ટેમ્બર, રવિવાર

ગઈ કાલે બાઈબલ પૂરું કર્યું. આજે જિસસનું ચિત્રમય વૃત્તાંત શરૂ કર્યું. ગયા અઠવાડિયામાં ત્રણ શેર ઘટાડો થયો.

૯મી સપ્ટેમ્બર, રવિવાર

જિસસનું ચિત્રમય વૃત્તાંત પૂરું કર્યું તેમ જ કવિનાં મુક્તધારા ને ડૂબતું વહાણ^૧ — વળન એક રતલ વધ્યું. એટલે ૧૦૧ થયું.

૧૬મી સપ્ટેમ્બર, રવિવાર

સોમવારે દેવંદાસ, નારણદાસ, કેશુ^૨ ને કચો^૩ મળી ગયા.^૪ આજે મૌલાના શિબ્લીનો પેગમ્બરના જીવનનો ૧લો ભાગ પૂરો કર્યો. દા. મહમદઅલીની કુરાનની પ્રસ્તાવના પૂરી કરી.

૨૮મી સપ્ટેમ્બર, શુક્રવાર

વિવેકાનંદનો રાજયોગ ને ચંપકરાય જૈનનું ધર્મોની એકતા આ અઠવાડિયામાં પૂરાં કર્યાં. આજે પેગમ્બરનું જીવન (મૌલાના શિબ્લીનું) પૂરું કર્યું.

૩૦મી સપ્ટેમ્બર, રવિવાર

ગઈ કાલે મિસ્ટિક્સ ઓફ ઇસ્લામ (નિકલસનનું) શરૂ કર્યું. આજે પૂરું કર્યું. આજે ગીતા-કોપની પાકી નક્લ શરૂ કરી. ગઈ કાલે સહાવા એકરામનો બીજો ભાગ શરૂ કર્યો ને ઉર્દૂ વાચનમાળાનો પાંચમો ભાગ રહેલો હતો ત્યાંથી શરૂ કર્યો — પૉલ કેરસનું ગોસ્પેલ ઓફ બુદ્ધ શરૂ કર્યું. આજે મેજર જૈન્સ છેલ્લી સલામ કરી ગયા.

૭મી ઓક્ટોબર, રવિવાર

અઠવાડિયામાં પૉલ કેરસનું ગોસ્પેલ ઓફ બુદ્ધ પૂરું કર્યું. રાઈસ ડેવિડ્સનાં બુદ્ધ ઉપરનાં હીબર્ટ લેકચર્સ ચાલે છે. આજે અમીરઅલીનું સ્પિરિટ ઓફ ઇસ્લામ શરૂ કર્યું. ગીતાજીના શબ્દ-કોપની સાફ નક્લ ચાલી રહી છે. આજે જમનાલાલજીએ મેવાનો કંડિયો મોકલ્યો છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ આજે પૂરું થયું. બૃહદારણ્યક શરૂ કર્યું.

૧૪મી ઓક્ટોબર, રવિવાર

બુધવારે બા, અવંતિકાબાઈ, જમનાલાલજી ને સવટીબાઈ મળી ગયાં. ડેવિડ્સના બુદ્ધ પરનાં હીબર્ટ લેકચર્સ પૂરાં કર્યાં. સર ઓલિવર લોન્ગનું મોડર્ન પ્રોબ્લેમ્સ ચાલે છે.

૧. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત નાટકો.

૨. કેશવલાલ, મગનલાલ ગાંધીના પુત્ર.

૩. કૃષ્ણદાસ.

૪. આ મુલાકાતનો ટૂંકો હેવાલ યંગ હન્ડિયાએ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. જુઓ પરિશિષ્ટ ૫.

૨૧મી ઓક્ટોબર, રવિવાર

સર ઓલિવર લોન્ગનું મોડર્ન પ્રોબ્લેમ્સ પૂરું કર્યું. પુરાતત્ત્વનો ચાલુ અંક શરૂ કર્યો.

૨૫મી ઓક્ટોબર, ગુરુવાર

આજ મનઝરઅલીને પ્રયાગજી લઈ ગયા.

મંગળવારે અમીરઅલીનું પુસ્તક પૂરું કર્યું.

ગઈ કાલે વૉશિંગ્ટન અરવિગનું મહમદ શરૂ કર્યું. આજે સ્યાદ્વાદમંજરી શરૂ.

૨૬મી ઓક્ટોબર, શુક્રવાર

આજ અબદુલ ગનીને આ વિભાગમાં લાવ્યા.

૪થી નવેમ્બર, રવિવાર

બુધવારે અબદુલ ગનીએ કાંતવું શરૂ કર્યું.

અરવિગનું મહમદ પૂરું કર્યું.

અમરઅલીનો સેરેસનનો ટૂંકો ઇતિહાસ શરૂ કર્યો.

૧૧મી નવેમ્બર, રવિવાર

મંગળવારે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ પૂરું કર્યું. ગીઝોનું યુરોપિયન સિવિલાઇઝેશન શરૂ કર્યું ગુરુવારે. આજે સહાબાનો બીજો ભાગ પૂરો કર્યો. કાલથી મૌલાના શિબ્લીનું ડમર ચરિત્ર શરૂ થશે.

૧૨મી નવેમ્બર, સોમવાર

આજે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઉપર કાગળ^૧ લખ્યો કે બુધવારથી મારે નારંગી ને મુનક્કા છોડવાં પડશે કેમ કે અબદુલ ગનીને તેઓ તેની મરજી પ્રમાણે ખોરાક નથી આપી શકતા.

૧૮મી નવેમ્બર, રવિવાર

ગયા બુધવારથી નારંગી ને દ્રાક્ષ છોડવાં છે. આજે વજન તો ત્રણ સ્તલ કમી થયું પણ તાકાતમાં કાંઈ ફેર જણાતો નથી.

૨૪મી નવેમ્બર, શનિવાર, કારતક વદ ૧

આજે અમીરઅલીનો અરબોનો ઇતિહાસ પૂરો કર્યો ને ભગવદ્ગીતાના શબ્દકોષની સાફ નક્કલ પણ પૂરી કરી. કાલે ગીઝોનો યુરોપિયન સુધારાનો ઇતિહાસ પૂરો કર્યો. આજે ફ્રાંસના સુધારાનું ગીઝોનું બીજું પુસ્તક શરૂ કર્યું.

૨૬મી નવેમ્બર, સોમવાર

ગઈ કાલે મોટલીનું રાઇઝ ઓફ ધ ડચ રિપબ્લિક શરૂ કર્યું. આજે દ. આ. ના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ શરૂ કર્યો.^૨ રીસની આત્મકથા પૂરી કરી ને રાજમ આયરનું વેદાંત પરનું લખાણ શરૂ કર્યું.

૧. જુઓ “ચરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર”, ૧૨-૧૧-૧૯૨૩.

૨. આ પુસ્તક મૂળ ગુજરાતીમાં લખાયું હતું. તેના બે ભાગ ૧૯૨૪ અને ૧૯૨૫માં અમદાવાદના નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. એનો અંગ્રેજી અનુવાદ મદ્રાસના એસ. ગણેશને ૧૯૨૮માં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

૯મી ડિસેમ્બર, રવિવાર

આજે મોટલીનું પહેલું પુસ્તક પૂરું કર્યું. બીજું શરૂ. રાજમ આયરનું વેદાંતભ્રમણ બુધવારે પૂરું કર્યું.

ગીઓનું ફ્રાંસના સુધારાનું બીજું પુસ્તક બુધવારે પૂરું કર્યું ને ત્રીજું શરૂ.

સ્યાદ્વાદમંજરી આજે પૂરું કર્યું. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર શરૂ કર્યું. ફળત્યાગનો પ્રયોગ ચાલે છે. મંગળવારથી થોડી રોટી દૂધની સાથે શરૂ કરી. આજે બે રતલ વજન વધ્યું એટલે ૯૯.

૧૫મી ડિસેમ્બર, શનિવાર

ગીઓ પૂરો કર્યો ને રોસીક્રુશિયન મિસ્ટરીઝ શરૂ.

૧૬મી ડિસેમ્બર, રવિવાર

આજે મોટલીનો બીજો ભાગ પૂરો કર્યો. ત્રીજો શરૂ.

૨૩મી ડિસેમ્બર, રવિવાર

મંગળવારે બા, મથુરાદાસ ને રામદાસ મળી ગયાં.

બુધવારે રમાબાઈ રાનડે^૧ આવી ગયાં. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના કહેવાથી હરિલાલને મળી જવાનો કાગળ^૨ લખ્યો.

મંગળવારે સાંજથી મેવો ફરી શરૂ કર્યો. ગયે રવિવારે વજન છેક ૯૬ રતલ પર ગયું તેથી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પણ ગભરાટ થયો. ગુરુવારથી મધ શરૂ કર્યું ને રોટીનું પ્રમાણ વધારી આઠ ઓંસ કર્યું.

આજે વજન ૯૯ રતલ થયું. બુધવારે રોસીક્રુશિયન મિસ્ટરીઝ પૂરું કર્યું ને પ્લેટો શરૂ કર્યો. આજે હજારત ઉમરનું જીવન પૂરું કર્યું ને મૌ. શિબ્લીનું અલ કલામ શરૂ કર્યું. તેમ જ શક્તિ-પૂજાનું વુડરોફનું પુસ્તક શરૂ કર્યું ને મોટલી પૂરો કર્યો.

૩૦મી ડિસેમ્બર, રવિવાર

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પૂરું કર્યું. ભગવતીસૂત્ર શરૂ. વુડરોફનું શાક્ત ને શક્તિ પૂરું કર્યું. પ્લેટોના સંવાદનો પહેલો ભાગ ગુરુવારે પૂરો કર્યો. બીજો શરૂ કર્યો.

[મૂળ ગુજરાતી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૦૩૯

પરિશિષ્ટ : પુસ્તકોની યાદી

- *૧૫૭^૩ નેચરલ હિસ્ટરી
 - *૧૫૮ ધ વિજ્ઞાન ઓફ ધ એન્શિયન્ટ્સ
 - ૧૫૯ નેચરલ ફીચર્સ ઓફ ઇન્ડિયા
 - *૧૭૮ સ્ટોરીઝ ફ્રોમ ધ હિસ્ટરી ઓફ રોમ
- જુઓ ૨૩-૪-૧૯૨૨ની ડાયરી

૧. રમાબાઈ રાનડે; ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનાં વિધવા; મુંબઈ અને પૂનામાં આવેલા સેવા-સદન મારફતે તેઓ સ્ત્રીઓ તેમ જ બાળકોના કલ્યાણનું કામ કરતાં.

૨. આ પત્ર મળતો નથી.

૩. ફૂલડીની નિશાનીઓ શા માટે કરી છે તે સમજવું નથી. પરંતુ જે સંખ્યાઓ લખી છે તે તે દેખીતી રીતે પુસ્તકાલયના રજિસ્ટરના ક્રમાંક છે.

ગાં. ૨૩-૧૨

- *૨૦૫ ધ યંગ ક્રુસેડર
 *૨૧૨ લાઇબ્ર ઓફ ફાધર્સ એન્ડ માર્ટિસ
 *૨૧૫ ડ્રોપ્ડ ફ્રોમ ધ ક્લાઉડ્ઝ
 ૨૬૪ ઇવાન્હો
 ૨૮૨ ધ ઓલ્ડ ક્યુરિઅૉસિટી શોપ
 *૨૮૫ ધ ફાઇવ એમ્પાયર્સ
 ૩૦૫ વેસ્ટવર્ડ હો
 *૩૫૬ સીકર્સ આપ્ટર ગોડ
 ઇક્વાલિટી બેલ્લામી
 *૪૧ ધ ફાઇવ નેશન્સ : ડિપલિંગ
 *૪૯ ડૉ. જેકિલ એન્ડ મિ. હાઇડ
 ૧૦ ધ સેકન્ડ જંગલ બુક
 *૧૦૭ એફ. હાવર્ડ
 ૧૦૯ સેટાયર્સ એન્ડ એપિસ્ટલ્સ ઓફ હોરેસ
 *૧૧૧ ગિથેનું ફોસ્ટ
 ૧૧૬ ટ્રોપિકલ એગ્રિકલ્ચર
 *૧૨૫ લેઝ ઓફ એન્શિયન્ટ રોમ
 ૧૨૯ પ્રાઇમર ઓફ મરાઠી લેંગ્વેજ
 *૧૩૨ નેચરલ હિસ્ટરી ઓફ બર્ડ્ઝ
 ૧૪૪ ઈનોક આર્ડન
 ૧૪૮ હિસ્ટોરિકલ ઇંગ્લિશ ગ્રામર
 ૧૪૯-૫૦ સ્કોટ્સ પોએટિકલ વર્સ
 *૧૫૨ લાઇફ એન્ડ વોયેજ ઓફ કોલમ્બસ
 મુક્તિવિવેક^૧ - વિદ્યારણ્યસ્વામીના ગ્રંથનું ભાષાંતર.
 કાન્તા
 માલતીમાધવ^૨
 સિદ્ધાંતસાર
 પંચશતી
 ગુલાબસિંહ
 શ્રીવૃત્તિપ્રભાકર
 ચતુ:સૂત્રી
 મોજપ્રબંધ
 વિક્રમચરિત્ર
 અનુભવપ્રદીપિકા

૧. આ અને આ પછીનું પુસ્તક મૂળ સંસ્કૃતમાં છે.

૨. આ અને આ પછીનાં નામો ગુજરાતી પુસ્તકોનાં છે.

વસ્તુપાલચરિત
યોગવિંદુ
કુમારપાલચરિત્ર
વિવાદતાંડવ

[મૂળ ગુજરાતી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૦૩૯

૯૫. વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીને મુલાકાત

[સાસૂન હોસ્પિટલ,
પૂના,
જાન્યુઆરી ૧૨, ૧૯૨૪]^૧

૯૬. કર્નલ મેડકને પત્ર^૨

સાસૂન હોસ્પિટલ,
પૂના,
રાતના ૯-૪૫, જાન્યુઆરી ૧૨, ૧૯૨૪^૩

પ્રિય કર્નલ મેડક,

છેલ્લા છ માસ દરમ્યાન મારી માંદગીનો ઈતિહાસ તમે જાણો છો એની મને ખબર છે. તમે મારા પ્રત્યે અસાધારણ માયા બતાવી છે. તમે સર્જન-જનરલ અને બીજા દાક્તરો એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છો કે તમે જે ઓપરેશનની મને સમજ આપી છે તે કરવામાં જે સહેજ પણ વિલંબ થયો તો તેમાં ઘણું જોખમ રહેલું છે. તમે મને કૃપાપૂર્વક અમ પણ જણાવ્યું કે મારા કોઈ પણ અંગત ડોક્ટર મિત્રોને બોલાવવાની સરકારે તમને સત્તા આપી છે. એ ઉપરથી મેં ડૉ. દલાલ અને ડૉ. જીવરાજ મહેતાનાં નામો સૂચવ્યાં. એમને અહીં હાજર રાખવા માટે તમે તમારાથી બનતું બધું જ કર્યું છે. છતાં તમે એ બેમાંથી એકેયને અહીં મેળવી શક્યા નથી. મને તમારામાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે. અને કેસની ગંભીરતા ધ્યાનમાં લઈ હું તમને વિનંતી કરું છું કે વખત ગુમાવ્યા વિના ઓપરેશન કરી નાખો.

હું છું
તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૧૨૧

૧. સાચી તારીખ મુજબ આ લેખ ૯૬(૧) તરીકે આપવામાં આવ્યો છે.

૨. આ પત્ર હિન્દુ, ૨૦-૧-૧૯૨૪ના અંકમાં તથા સર્વેલાઈટ, ૨૫-૧-૧૯૨૪ના અંકમાં પણ પ્રગટ થયો હતો.

૩. મૂળ પત્રમાં તારીખ જાન્યુઆરી ૧૯ લખેલી છે, જે દેખાતી રીતે જ ખોટી છે. ગાંધીજીને ૧૨મી જાન્યુઆરીએ ઍપેન્ડિસાઈટિસનું ઍપરેશન કરવામાં આવ્યું હતું.

૯૬(૧). ના. શાસ્ત્રિયારનું મુલાકાત વિષેનું નિવેદન^૧

[સાસૂન હોસ્પિટલ,
પૂના,
જાન્યુઆરી ૧૩, ૧૯૨૪]

ના. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ ૧૩મી તારીખે મહાત્માજીની તબિયત વિષે નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું છે :

ગઈ કાલે રાત્રે મને એકાએક મહાત્માજીને મળવા માટે સાસૂન ઈસ્પિતાલમાં બોલાવવામાં આવ્યો. લોકો આ બાબતમાં જે ઉત્સુકતા ધરાવે છે તેનો વિચાર કરીને હું નીચેનો અહેવાલ લોકો આગળ મૂકું છું.

રાતના આશરે પોણા નવ વાગ્યે હું વાળુ કરી રહ્યો હતો તે વખતે ડૉ. ગોખલેએ મારી પાસે આવીને કહ્યું કે યરવડા જેલના અધિકારીઓ મહાત્માજીને સાસૂન ઈસ્પિતાલમાં લઈ ગયા છે. ત્યાં તેઓ ઈસ્પિતાલના અધિકારીઓની સંભાળ તળે છે અને તેમનું ઓપરેશન થવાનું છે. મહાત્માજીની માંદગી ગંભીર હોવાથી તેઓ પોતાના કોઈ ડૉક્ટર મિત્રોને બોલાવવા ઈચ્છે છે કે કેમ એમ તેમને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે મુંબઈના ડૉ. દલાલ અને વડોદરાના ડૉ. જીવરાજ મહેતાનાં નામ સૂચવ્યાં. બંને ડૉક્ટરોને તાર કરવામાં આવ્યાં. અને ડૉ. દલાલને ટેલિફોન કરવાના પ્રયત્ન થયા, પણ તેમાં ગરબડ થવાથી તે વેળાસર આવી શક્યા નહીં. દરમ્યાન મહાત્માજીને ચડેલા તાવ અને નાડની ગતિ જોતાં તાબડતોબ ઓપરેશન કરવું એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો, અને તેમને કોઈ મિત્રોને મળવું છે કે કેમ એમ તેમને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે મારું, અસહકાર પક્ષના ડૉક્ટર ફાટક, મિ. કેળકર અને ડૉ. ગોખલે, એટલાનાં નામો આપ્યાં.

હું તાબડતોબ જવા નીકળ્યો અને મિ. કેળકર સતારા ગયેલા હોવાથી સાથે ડૉ. ફાટકને લીધા. મહાત્માજીના ઓરડામાં પેસતાં જ અમે એકબીજાને નમસ્કાર કર્યા અને મેં ઓપરેશન કરાવવા વિષે તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. તેમણે દૃઢતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો :

ડૉક્ટરોનો નિર્ણય આવ્યો છે અને હું તેને આધીન થવા રાજી છું.

વધારે પ્રશ્ન પૂછતાં તેમણે કહ્યું :

મારી આસપાસ અત્યારે જે ડૉક્ટરો છે તેમના ઉપર મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે; તેઓ મારા પ્રત્યે ખૂબ ભલાઈ બતાવી રહ્યા છે, અને મારી ખૂબ સંભાળ લે છે.

તેમણે એમ પણ કહ્યું :

દેશમાં જે કંઈ ખળભળાટ થાય તો હું એમ જાહેર કરવા ઈચ્છું છું કે અમલદારો વિરુદ્ધ મારે કંઈ પણ તકરાર કરવાની છે જ નહીં.

મહાત્માજીએ એમ પણ જણાવ્યું :

મારા શરીરની માવજત કરવામાં તો આ લોકો કશી ઊણપ રાખતા નથી.

પછી શ્રીમતી કસ્તૂરબાને તેમની હાલતના સમાચાર અપાયા છે કે નહીં એમ મેં તેમને પૂછતાં તેમણે કહ્યું :

તેમને છેલ્લા ખબર નથી; હું કેટલાક વખતથી માંદો છું એ વાતની તેમને ખબર છે અને તેમની પાસેથી કંઈ પત્ર આવશે એવી મને અપેક્ષા છે.

૧. સાચી તારીખ મુજબ લે. નં. ૯૫ને અહીં મૂક્યો છે.

ત્યાર બાદ મહાત્માજીએ મારી સ્ત્રીના તથા સર્વન્ટ્સ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટીના મારા બીજા મિત્રો—શ્રી દેવધર, જ્ઞેશી, પટવર્ધન અને કુંઝરુના ખબર પૂછ્યા. તેમણે મને પૂછ્યું :

હિંદુસ્તાન બહારની તમારી સફરોથી તમારી તબિયતને કંઈ લાભ થયો છે?

આ પછી ડૉ. ફાટકે ઓપરેશન કરાવવાને મહાત્માજીની સંમતિ દર્શાવનારા નિવેદનનો ખરડો તૈયાર કર્યો હતો તે તેમને વાંચી સંભળાવ્યો. તેમની પાસેથી એક વાર સાંભળી લઈ મહાત્માજી ચશમાં પહેરી પોતાના હાથમાં લઈને તે વાંચી ગયા. વાંચી ગયા બાદ તેમણે કહ્યું :

કેટલેક ઠેકાણે તેની ભાષા બદલાય એમ હું ઈચ્છું છું.

કર્નલ મોડક ઓરડામાં બેઠા હતા. તેમને એ બાબત સલાહ પૂછી. કર્નલ સાહેબે જવાબ આપ્યો કે “તેને સારી ભાષામાં મૂકવા માટે ગાંધીજી જ સમર્થ છે અને મારી સૂચનાઓ બહુ કામમાં નહીં આવે.” પછી મહાત્માજી નિવેદન^૧ લખાવવા લાગ્યા અને મેં પેન્સિલથી તે ઉતારી લીધું. એ નિવેદન કર્નલ મોડક જોઈ ઓપરેશન કરવાના હતા તેમને ઉદ્દેશીને હતું. તેમાં મહાત્માજીએ કર્નલ મોડક, સર્જન-જનરલ અને તેમના માણસોના પોતાની પ્રત્યેના હેતાળપણનો અને તેમણે લીધેલી તેમની સંભાળનો ઉલ્લેખ કર્યો અને કર્નલ મોડક, તેમના અમલદારો અને તેમના મદદનીશ ડોક્ટરો પર પોતાનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ જાહેર કર્યો. સરકારે તેમને પોતાના ડોક્ટરોને બોલાવવાની છૂટ આપી તે માટે એ નિવેદનમાં તેમણે સરકારનો આભાર માન્યો, અને કર્નલ મોડકે આટલી કોશિશો કર્યા છતાં તેઓ ન આવી શકવાથી અને વધારે વિલાંબ કરવામાં ભારે જોખમ રહેલું છે એમ કર્નલ સાહેબનું માનવું હોવાથી તેમણે તાબડતોબ ઓપરેશન કરવાને કર્નલ સાહેબને વિનંતી કરી.

નિવેદન લખાઈ રહ્યું એટલે મેં તે એક વાર તેમને વાંચી બતાવ્યું; પછી તેમણે કર્નલ મોડકને પોતાની પડખે બોલાવ્યા અને હું તેમની આજ્ઞાથી ફરી વાર એ નિવેદન વાંચી ગયો. કર્નલ મોડકને એ નિવેદનથી ખૂબ સંતોષ થયો અને તેમણે મહાત્માજીને કહ્યું : “અલબત્ત, આપ જ એને યોગ્ય સ્વરૂપ આપી શક્યા.”

પછી ઘૂંટણ ઊંચું કરીને મહાત્માજીએ કાગળ પર સહી કરી. તેમનો હાથ ખૂબ ધૂંજી રહ્યો હતો અને મેં જોયું કે પોતાના નામના છેલ્લા અક્ષર “i” ઉપર તેઓ મીંડું મૂકી શક્યા નહીં. તેમણે ડોક્ટરને કહ્યું :

મારો હાથ કેટલો ધૂંજી છે તે તમે જોયો ને? એને સાજા બનાવવો પડશે, હોં!

કર્નલ મોડકે જવાબ આપ્યો : “અરે અમે તો તમને પહેલવાન જેવા બનાવી દઈશું.”

ઓપરેશનના ઓરડામાં તૈયારીઓ કરવાની હોવાથી ડોક્ટરો બધા બહાર ચાલ્યા ગયા અને હું મહાત્માજીની જોડે એકલો રહ્યો. એકાદ બે અંગત પ્રશ્નો પુછાયા બાદ મેં તેમને પૂછ્યું : “આપને ખાસ કંઈ કહેવું છે?” તેમણે જવાબ આપ્યો ત્યારે તેઓ કંઈક કહેવાની તક શોધી રહ્યા હોય એવી ઉત્સુકતા તેમના મોં પર દેખાતી હતી. તેમણે કહ્યું :

મને ઓપરેશન થઈ ગયા બાદ છોડી દેવાને માટે કાંઈ હિલચાલ થાય એમ હું ઈચ્છતો નથી. પણ જો થાય તો તે યોગ્ય રીતે જ થાય. સરકારની સાથેનો મારો ઝઘડો જેવો ને તેવો જ ચાલુ છે, અને જ્યાં સુધી તે ઝઘડો ઉત્પન્ન કરનારાં મૂળ કારણો કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી તે ઝઘડોયે કાયમ રહેવાનો. મને છોડવાને માટે કાંઈ શરત તો હોઈ ન જ શકે. જો સરકાર કેદમાં રાખીને ધરાઈ હોય તો મને છોડે. એ તેમને શોભે એવું છે. જો સરકાર માનતી હોય કે હું નિર્દોષ છું, મારા હેતુ નિર્મળ છે, અને સરકારની સાથેના મારા ઊંડા ઝઘડા છતાં હું અંગ્રેજીને ચાહું છું અને મારા અનેક મિત્રો અંગ્રેજી છે, તો તે મને ભલે છોડે. પણ તે ખોટા કારણે નહીં. કાંઈ પણ હિલચાલ કરવામાં આવે તે યોગ્ય હોય, શુદ્ધ અહિંસાત્મક હોય. કદાચ મારી ભાષા બરોબર ન હોય, પણ તમે તેને તમારી અપ્રતિમ ભાષામાં મૂકજો.

૧. જુઓ આ પહેલાંના લેખ.

પછી મેં તેમને વડી ધારાસભામાં રજૂ થનારા ઠરાવોની જે નોટિસો આપાઈ છે તેની વાત કરી અને કહ્યું કે “મને એમ લાગતું હતું કે સાધારણ પરિસ્થિતિમાં સરકાર કદાચ તેનો વિરોધ કરત; પરંતુ, હું એમ માનું છું કે આ વખતે તો સરકાર તેનો જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી વિચાર કરશે.” ત્યાર બાદ મેં ફરી એક વાર લોકોને, તેમના અનુયાયીઓને અથવા દેશને માટે એક સંદેશો આપવા માટે તેમને આગ્રહ કર્યો. પણ આ બાબત પર તેમની મક્કમતા જોઈને હું ચકિત થયો. તેમણે કહ્યું :

હું સરકારનો કેદી છું અને મારે કેદીના નિયમો માનભરી રીતે પાળવા જ જોઈએ. સમાજની દૃષ્ટિએ હું મરેલો જ ગણાઉં. મને બહારના બનાવોની કશી ખબર નથી, મારે લોકો જોડે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ હોઈ શકે જ નહીં, તેથી મારી પાસે કશો સંદેશો નથી.

“ત્યારે મિ. મહમદઅલીએ કેમ તે દિવસે તમારી પાસેથી આવેલો છે એમ કહીને સંદેશો આપ્યો?” મેં તેમને સવાલ પૂછ્યો.

આ શબ્દો મારા મોંમાંથી નીકળતાંવેત મને પરતાવો થયો. પણ છૂટેલું બાણ તે કેમ કરીને પાછું વળે? મારા પ્રશ્નથી તેમને ખૂબ અચંબો થયો અને તેમના મોંમાંથી આવો ઉદ્ગાર નીકળ્યો :

મિ. મહમદઅલીને મારી પાસેથી સંદેશો!^૧

સુભાગ્યે આ ઘડીએ નર્સ તેમને સારુ પાટાપિડીનો સામાન લઈ આવ્યાં અને મને ઓરડામાંથી બહાર જવાનો ઈશારો કર્યો. થોડી જ મિનિટમાં તેમને ઓપરેશનના ઓરડામાં લઈ ગયા અને હું બહાર બેઠો બેઠો મેં જે વિશાળ હૃદયનાં દર્શન કર્યાં, જે ઉદારતા, ક્ષમા અને પરોપકારની વૃત્તિને પ્રત્યક્ષ જોઈ અને સામાન્ય મનુષ્યને અગમ્ય એવો પ્રેમનો જે ધોધ વહેતો જોયો તેનું ચિતન કરવા લાગ્યો. અસહકારની લડતને આવા નિરુદ્દેગ અને નિર્મળ અંતઃકરણના અને સ્વમાનને વિષે આવી તીવ્ર લાગણીવાળા નેતા મળ્યા છે એ શું ઈશ્વરની અગાધ કરુણા નથી?

સર્જન-જનરલ અને “ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ ઓફ પ્રિઝન્સ” (જેલોના વડા ઉપરી) બંને જણા ત્યાં હાજર હતા અને તેઓ પોતાની જવાબદારી કેટલી જબરદસ્ત સમજતા હતા તે તેમના ચિતાતુર ચહેરા પરથી દેખાઈ આવતું હતું. તેમણે કહ્યું કે મહાત્માજી ઓપરેશનમાંથી ઠીક ઠીક પાર ઊતર્યા છે, થોડુંક પરુ સાફ થઈ ગયું છે અને ઓપરેશન વગરવિલાંબે થયું એ માટે ઈશ્વરનો પાડ માનીએ એટલો ઓછો છે. તેમને અફીણનું સત્ત્વ પાયું છે તેથી તેમને કેટલાક વખત સુધી સારી ઊંઘ આવશે એવી આશા છે.

આજ સવારે ડોક્ટર પાસેથી ખબર મળ્યા છે કે મહાત્માજીની સ્થિતિ સાવ સંતોષકારક છે. મારું આ નિવેદન મેં ડૉ. ફાટકને વાંચી બતાવ્યું છે અને તેમને તે પસંદ પડ્યું છે. તેમણે એમ પણ કહ્યું કે તેમને પોતાને પણ મહાત્માજીએ સંદેશો આપવા સંબંધમાં મને આપ્યો એવો જ જવાબ આપ્યો છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૭-૧-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૦-૧-૧૯૨૪

૧. જુઓ “મહમદઅલીને સંદેશો”, ૧૦-૯-૧૯૨૩.

૯૭. દેશને સંદેશો^૧

જાન્યુઆરી ૧૪, ૧૯૨૪

મારા દેશભાઈઓએ મારી તબિયતની નાબુક હાલતમાં મારી પ્રત્યે જે પ્રેમ દર્શાવ્યો છે તે જોઈને મારું હૃદય ભરાઈ આવે છે. તેમણે મારી બિલકુલ ચિંતા કરવી નહીં કારણ કે અહીંના દાકતરોએ મારી સંભાળ લેવામાં કશી મણા રાખી નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૭-૧-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૭-૧-૧૯૨૪

૯૮. બૉમ્બે ક્રૉનિકલને મુલાકાત

પૂના,

જાન્યુઆરી ૧૯, ૧૯૨૪

જેલ અધિકારીઓને દોષ ન દઈ શકાય. આપણી લડત સ્વચ્છ હોવી જોઈએ. ઍપેન્ડિસાઈટિસનું નિદાન કરવું મુશ્કેલ હોય છે. કર્નલ મરે મારા પરિચયમાં આવેલા ઉત્તમ માણસોમાંના એક છે. મારા પ્રત્યે તેમણે ઘણી માયા બતાવી છે. તેઓ નિષ્ઠાવાન, વિચારશીલ અને ભલા છે. એમના વિષેનો મારો અભિપ્રાય ઘણો ઊંચો છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

સર્ચલાઈટ, ૨૭-૧-૧૯૨૪

૯૮(૧). મહાત્માજીની મુલાકાત^૨

પૂના,

જાન્યુઆરી ૨૬, ૧૯૨૪

હું સવારે મહાત્માજીને મળવા માટે સાસૂન ઈસ્પિતાલમાં ગયો હતો. બધું શાંત હતું અને એમના ઓરડામાં મા. કસ્તૂરબા, શ્રી અનસૂયાબહેન તથા રા. શ્વેબ સિવાય કોઈ નહોતું. મુલાકાત લેવા ઈચ્છનાર માણસો માટે એક ઓરડો વડા દાકતરે આપ્યો હતો તેમાં હું પેસી જઈને જોઉં છું તો ખાટલામાં ગાંધીજીને જોયા. આશ્ચિતવ્યો પેસી ગયો હતો એટલે સૌને આશ્ચર્ય લાગ્યું. ગાંધીજી ખાટલામાં બેઠા હતા અને સૌ. કસ્તૂરબા તેમને નારંગી તથા લીલી દરાખ ખવડાવતાં હતાં. મને જોઈને બહુ જ ખુશ થયાં. દુશ્મનનું હૃદય પણ જીતી લે એવું

૧. દેશભરમાંથી થઈ રહેલી ચિંતાભરી પૂછપરછના જવાબમાં આ સંદેશો ડૉ. ક્રાઈકને આપવામાં આવ્યો હતો. તે સૌ પ્રથમ બૉમ્બે ક્રૉનિકલ, ૧૫-૧-૧૯૨૪ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. યંગ હિન્ડિયાએ “દેશનું દુઃખ” એ નામની ટૂંકી સંપાદકીય નોંધ લખી એને ફરી છાપ્યો હતો.

૨. અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ થતા ગુજરાતી માસિક યુગધર્મના તંત્રી ડૉ. સુમંત મહેતાએ સાસૂન ઈસ્પિતાલમાં, ગાંધીજીની એમના છૂટતાં પહેલાં ૨૬-૧-૧૯૨૪ના દિવસે મુલાકાત લીધી હતી. તારીખ મુજબ લે. નં. ૧૦૦ને અહીં મૂક્યો છે. મુલાકાતનો પૂરો હેવાલ યુગધર્મમાંથી અહીં આપ્યો છે.

હાસ્ય કર્યું અને પૂછ્યું કે, કેમ શારદાબહેન નથી આવ્યાં? મેં જવાબ વાળ્યો કે, પરમ દિવસે આપની તબિયત જોવા માટે જ આવવાનાં છે. મારા કુટુંબનાં માણસોની હકીકત પૂછી લીધી પછી કહ્યું કે, “તમે કેમ આટલા બધા ઘરડાઈ ગયા?” મેં કહ્યું: “મારે પાટણથી પૂના સુધીની રખડપટ્ટી કરવી પડે છે. શરીર સારું નથી તે છતાં ગામડેગામડે ફરું છું અને વારંવાર માંદો પડું છું, તેમ જ ખોરાકની અનિયમિતતા તથા ગાડાંની મુસાફરીથી શરીર નરમ રહે છે.” શ્રી અનસૂયાબહેને ઉમેર્યું કે “આપણા સેવાશ્રમમાં કષ્ટ વેઠે છે અને પૂરું ખાતા નથી.” મેં હસીને કહ્યું કે “ખોરાકના અખતરાની બાબતમાં આપણામાંથી કોઈને ટીકા કરવાનો અધિકાર નથી.” સૌ ખૂબ હસ્યાં. અખતરા કરનાર અનેક ભાઈબહેનોના દાખલા મેં આપ્યા, ખાસ કરીને ભાઈ શંકરલાલ બેંકર...નાં નામ દીધાં. મહાત્માજીએ કહ્યું:

સત્યની શોધમાં સંયમ એ પહેલું પગથિયું છે અને ખોરાકનો વિષય એકદમ હાથમાં લેવો પડે છે.

પછી મેં પૂછ્યું કે “જ્યારથી આપને આ રોગ લાગુ પડ્યાનું સાંભળ્યું ત્યારથી મને વિચાર આવ્યા કરે છે કે આપના જેવા સંયમી અને બકરીના દૂધ તથા ફળ ઉપર જીવનાર માણસને આવો રોગ થાય જ શી રીતે?” મહાત્માજીએ કહ્યું:

બધા દાક્તરો વિસ્મય પામ્યા છે અને મને એ બાબત પૂછે છે. હું એમ ધારું છું કે ઘણાં વર્ષથી હું મિતાહારી થયો છું પણ મારે જોટલું અલ્પાહારી થવું જોઈતું હતું તેટલો થયો નથી. દાક્તરો મને વધારે ને વધારે ખાવાની સૂચના કર્યાં જાય છે પણ મારી ખાતરી છે કે મારા શરીરને બહુ ખોરાકની જરૂર નથી. જ્યારે જ્યારે સખત માનસિક શ્રમ ખમવાનો વખત આવે છે તથા ખૂબ (concentrated) આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું હોય છે ત્યારે ઘણા જ થોડા ખોરાકની જરૂર રહે છે. જેલમાં મારે ખોરાક ઓછો કરવો જોઈતો હતો. મારું વજન વખતે ૯૦ રતલ થાત પણ મારું શરીર સુધરત. ખોરાક પચન થાય તેથી કંઈ assimilate (શરીર સાથે મળી એક) થતો નથી.

મેં કહ્યું કે “જે કાર્યવાહકોને મગજમારીનું કામ ખૂબ કરવું છે તેમને પ્રોટીડની જરૂર બહુ જ ઓછી છે એ બાબત હું છેલ્લાં પંદર વર્ષથી બૂમ મારી રહ્યો છું અને મને બધા faddist (તરંગી) ગણી કાઢે છે. કલકત્તામાં ડૉ. મેકેએ મોટું પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે તેમાં હજારો માણસોના ખોરાક વિષે હકીકત મેળવીને બતાવ્યું છે, કે બંગાળી લોકોમાં કમશક્તિ (શારીરિક તથા માનસિક) છે તેનું કારણ તેમના ખોરાકમાં અપૂરતું પ્રોટીડ છે. આ theory (મત) હું બિલકુલ માનતો નથી.” ગાંધીજીએ કહ્યું:

હું મારા અનુભવથી તમારી જોડે સંમત થાઉં છું અને માનું છું કે આપણા જેવા માણસોને કઠોળ ખાવાની જરૂર નથી.

આ વાત દરમ્યાન મેં જોયું કે મહાત્માજી અંગ્રેજી શબ્દો કાંઈક વધારે પ્રમાણમાં વાપરતા હતા. વખતે જેલમાં અંગ્રેજી વોર્ડરો જોડે અંગ્રેજીમાં વાત કરવાની ટેવને લીધે પણ હોય.

ગાંધીજીના હાથપગ ઉપર કસ્તૂરબા હાથ ફેરવતાં હતાં. એક બાજુનું કામ મેં ઉપાડી લીધું અને મેં પૂછ્યું કે “આપના હાથ પાતળા થયા છે તેના કરતાં પગ તો તદ્દન લકડી જેવા જ થયા છે.” એમણે કહ્યું:

હા, મારા હાથ તો ઘણા વખતથી પાતળા થયેલા છે તેથી તેમાં બહુ ફેરફાર નથી થયો પણ પગ તો ખૂબ વપરાતા હતા એટલે ઠીક હતા; જેલના જીવનને લીધે તથા માંદગીને લીધે તેના પર ખૂબ અસર થઈ છે.

એમનું શરીર જોયું ત્યારે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની એક છબી મને સાંભરી આવી. બસ હાડકાંની કોથળી. પણ ગાંધીજીનું મોં ઠીક છે, ઠીક થતું જાય છે અને એમની આંખોનું શાંત તેજ તો અવાર્ણનીય જ છે. તમારું યુગધર્મ કેમ ચાલે છે? એ સવાલ પુછાયો અને મેં જવાબ તૈયાર

રાખ્યો હતો તે આખી દીધો કે “અમારી શક્તિ પ્રમાણે ચલાવી રહ્યા છીએ પણ ઈન્દુલાલ ક્યારે છૂટે તેની રાહ જોઈએ છીએ. છૂટે એટલે સંપૂર્ણ ચાર્જ સોંપી દઈએ.” એમણે કહ્યું :
ના. સંપૂર્ણ ચાર્જ આપશો નહીં. તમે પણ એને ખિલાવ્યા કરજો.

થોડી વારે ડૉ. ફાટક, સાવરકર વગેરે મળવા આવ્યા. બંને સાવરકર ભાઈઓની તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા. એ લોકો ગયા ત્યારે મેં પૂછ્યું કે “આપ તો કેટી છો અને સરકાર કેમ બંધાને મળવા દે છે?” એમણે કહ્યું :

મેં દાક્તરને કહી દીધું કે હું પક્ષપાત કરી શકું નહીં. જો બા મને મળે તો બીજા પણ મળે. અને જો બીજાને રોકશો તો હું બાને મળવા માગતો નથી. એટલે હાલમાં તો બંધા મળી શકે છે. પણ હાલની નબળી સ્થિતિમાં અનેક માણસ હજાર પ્રકારની વાતો કરીને શ્રમ આપે એ ઈચ્છવા જેવું નથી તે દૃષ્ટિથી લોકોને રોકવામાં આવે છે.

એમના જખમમાં રબરની નળી મૂકી હતી તે કાઢી નાખીને ગોઝની વાટ મૂકેલી તે પણ ગઈ કાલે કાઢી નાખી છે. આજે જખમનું ડ્રેસિંગ થયું છે અને વખતે હવે દરરોજ ડ્રેસિંગની જરૂર નહીં પડે.

મેં વારંવાર કહેલું કે “આપને કોઈ પણ જાતનો શ્રમ પડતો હોય તો હું ચાલ્યો જાઉં. હું પૂર્વાશ્રમમાં દાક્તર હતો એટલે મારે આપને ચેતવવા જોઈએ.” પણ તેમણે મને નહીં રોકતાં પૂછ્યું :

કેમ કાળીપરજની બાબતમાં તમારા પર પણ તલવાર ઝબકી હતી.

અમે ખૂબ હસ્યા....

જ્યારે મેં એમને કહ્યું કે “અમે થાણાં નાખીને કામ કરવા ઈચ્છીએ છીએ” ત્યારે બહુ ખુશ થયા. બરાબર, એ જ કામનું કામ કરવાનો રસ્તો છે.

મેં બતાવ્યું કે “હાલમાં પછાત વર્ગની ઉન્નતિનો સવાલ ખૂબ આગળ આવ્યો છે. જો સુરત તથા ભરૂચ જિલ્લાની (મહાસભા) સમિતિઓ એ કામ ઉપાડી લે તો દમણગંગાથી પાલણપુર સુધીના બંધા પછાત વર્ગમાં ઘણું સુંદર કામ થાય. આ પ્રજા તો તૈયાર છે પણ આપણા કાર્યવાહકો હજી તૈયાર નથી. હજી તેમને ઝળકતું કામ કરવાની ખોટી ઈચ્છા રહ્યા કરે છે.” અંત્યજ્ઞે વિષે પણ ઘણી વાત થઈ. વડોદરા રાજ્યના ચારે પ્રાંતના અંત્યજ્ઞે પોતાની અડચણો મહારાજને સંભળાવવા માગે છે અને ડેપ્યુટેશન લઈ જવાનું કામ મને સોંપાયું છે તે વાત પણ થઈ. ગાંધીજીના જેલમાં ગયા પછી ગુજરાતના કાર્યવાહકોમાં ખૂબ જ મંદી આવી ગઈ છે એવી વાત આપને કાને આવી હશે એમ પૂછીને મેં કહ્યું કે “આપે તે માની નહીં હોય.”

મેં તો કોઈ દિવસ માની નથી.

ગુજરાતના કાર્યવાહકોને એક પછી એક નવો માર્ગ સૂઝ્યો છે. ગાંધીજીએ જે ચેતન ગુજરાતમાં આણ્યું તે કોઈ કોઈ પ્રકારે પણ પ્રકાશ્યા વિના રહ્યું નથી. ૧૯૦૬-૦૭નો યુગ બંગાળનો હતો, ૧૯૨૧-૨૨ પછીનો યુગ ગુજરાતનો છે અને વખત જતો જાય છે તેમ અમુક જાગૃતિ એક જ પ્રાંતમાં રહેવાને બદલે દરેક પ્રાંત સ્વીકારી લે છે.

પછી વાત પલટાઈ, આખો વખત કાંઈ serious (ગંભીર) વાત ચાલી નહોતી રહી. ગાંધીજીએ કહ્યું :

આજે જે રાજકીય ચળવળમાં પડ્યો છું તે પણ સત્યશોધનને માટે જ. મેં જેલમાં જતી વખતે પૂરેપૂરા છ વર્ષનો કાર્યક્રમ નક્કી કરેલો. દક્ષિણ આફ્રિકા વિષે થોડું ઈન્દુલાલ પાસે લખાવ્યું છે, પણ ગીતાજી વિષે મારા વિચાર હજી લખાવવા છે. તેમ જ મહાભારતને ટૂંકું કેવી રીતે કરવું તે કરી બતાવવું છે. મારું આત્મજીવન (autobiography) લખવાનો વિચાર પણ છે. હજી તો મારે બહુ કરવાનું બાકીમાં છે.

મેં પૂછ્યું કે “પણ સરકાર છોડી દેશે તો શું કરશો, કોઈ આપને જંપવા નહીં દે.” એમણે હસીને કહ્યું :

લોકોને આશા બહુ છે પણ તે માટે કાંઈ ખાસ કારણ નથી.

મેં કહ્યું કે “the wish is father to the thought.”

ઈંગ્લંડની નવી સરકાર વિષે મેં ટીકા કરી કે “હજી એવા પણ હિંદીઓ છે કે મજૂર સરકાર તરફથી લાડુ મળી જશે એવી આશા રાખે છે.” મહાત્માજી જરા ગંભીર સ્વરે બોલ્યા :

હજી લોકો બહારની આશા છોડતા નથી. સ્વરાજ્ય કોણ આપી શકે? આપણે લેવાનું છે. હાલમાં જે પછાત વર્ગની વાત થઈ તેનું શું? હિંદુમુસ્લિમના પ્રશ્નના નિકાલનું શું? આ પ્રશ્નમાં મજૂર સરકાર તમને શું મદદ કરશે? તમારું ભવિષ્ય તમારા જ હાથમાં છે. લાડુ મળશે તો તે પથ્થરનો લાડુ મળશે. . . .

ભાઈ ઈન્દુલાલ આનંદ કરે છે. ખૂબ વાંચે છે. એમને હું હજી સુધી પૂરેપૂરો ઓળખી શક્યો નહોતો. . . . હજી પૂરતા સ્થિર નથી, પણ બહુ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. અપવાસ વગેરે વ્રતો પણ કરે છે. જેલમાં મારે માટે રાંધવાનું તો હતું જ નહીં પણ દૂધ બરાબર ગરમ કરવાનું વગેરે એવું એવું કામ કરતા, અને દક્ષિણ આફ્રિકા વિષે હું લખાવતો એ બધું પૂરું કરી શકાયું નથી.

ઈન્દુલાલ વિષે બહુ વાતો થયેલી. મને બરાબર એક કલાક વાત કરવાને મળ્યો. પત્ર રૂપે તમને લખીશ એવો ખ્યાલ જરા પણ નહોતો પણ જ્યારે કેટલાક અગત્યના વિષય ચર્ચાયા ત્યારે મને થયું કે તમને લખી મોકલું.

કર્નલ મોડક આવ્યા એટલે મેં રજા માગી લીધી, નમસ્કાર કર્યા અને બહાર નીકળ્યો. એટલે ડિટેક્ટિવે મને પૂછ્યું કે “આપ સાહેબ બમ્બઈસે આતે હો?” મેં કહ્યું કે “ના, મેં બડોદેસે આતા હું, મેરા નામ દાક્તર સુમંત મહેતા હે. ઓર આપકુ કુછ જાસ્તી પૂછના હે?” “નહીં સાબ, સલામ.” આટલી વિધિ થઈ રહી એટલે દવાખાનું છોડીને બહાર નીકળી પડ્યો.

[મૂળ ગુજરાતી]

યુગધર્મ, પુસ્તક ૩, અંક ૪

૯૯. દિલીપકુમાર રોયને મુલાકાત^૧

ફેબ્રુઆરી ૨, ૧૯૨૪

એક દિવસ સાંજે બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર સ્વ. દ્વિજેન્દ્રલાલ રોયના પુત્ર શ્રી દિલીપકુમાર રોય આવ્યા. તેમણે હિંદુસ્તાનના એક સુપ્રસિદ્ધ ગાનાર તરીકે ખ્યાતિ મેળવી છે. સવારે તેઓ આવી ગયા હતા, અને તેમણે સાંજે આવીને ગાઈ સંભળાવવાનું વચન આપ્યું હતું. રાત્રે આઠેક વાગ્યા હશે, શ્રી દિલીપકુમાર સિતાર સાથે આવ્યા. ઓરડામાં ઠીક શ્રોતાઓ ભેગા થયા હતા. ગાંધીજીના પલાંગના સામેના એક સોફા ઉપર બેસીને શ્રી દિલીપકુમારે ગાવું શરૂ કર્યું :

દીનદયાળ ગોપાળ હરિ બુંદાવન મોય બુલા તો સહી
રો લું ચરણ પખાર પલક ટુક પ્રેમપ્રસાદ ચખા તો સહી.

૧. ભારતીય સંગીતના પુરસ્કર્તા અને શ્રી અરવિંદ આશ્રમના અંતેવાસી દિલીપકુમાર રોય અને ગાંધીજી વચ્ચેની આ મુલાકાત સાસૂત ઇસ્પિતાલમાં થઈ હતી. અંગ્રેજી પુસ્તકમાં વૉમ્બે ક્રોનિકલ, ૫-૨-૧૯૨૪ના અંકમાંથી આ હેવાલ લીધો છે. અહીં આપેલો મહાદેવભાઈનો હેવાલ નવજીવન, ૧૦-૨-૧૯૨૪ના અંકમાંથી આપ્યો છે. ઇમંગ ષ મ્રોટમાંનો વિસ્તૃત હેવાલ વાચક શ્રી નગીનદાસ પારેખે ભાષાંતર કરેલા તીર્થસલિલ નામના પુસ્તકમાંથી લેઈ શકશે.

તોય છોડકે કોનકી આશ કરૂં, તેરે નગરમેં નિત્ય નિવાસ કરૂં,
દિનરાત યહી અરદાસ કરૂં, મોય બંસીકે ધોર સુના તો સહી.
બ્રજ દેશમેં તૂ બિદેશમેં હૂં, એક જાગી બિજાગીકે ભેષમેં હૂં,
ઉપદેશમેં હૂં, કલેશમેં હૂં, મોય ઝાંકિ^૧ બિશાલ કરા તો સહી.
વિરહાવશ નયન ચુસાય રહે, રો રોકે સમુદ્ર બહાય રહે,
દિન આય રહે, અકુલાય રહે, અય નાથ મોર પ્રાણ બચા તો સહી.
મેં તો બનફલ ખાયકે બૈઠ રહૂં, તોસે ભૂખ પિયાસ કછુ ન કહૂં,
તોર પ્રેમકે જલમેં સદાય બહૂં, મેરે દુઃખકો આન^૨ મિટા તો સહી.
બ્રજ કિ બુહારિ^૩ મેં દિયા હી કરૂં, તેરી સેવા ઓ પૂજા કિયા હી કરૂં
તેરે ધો ધોકે ચરણ પિયા હી કરૂં, મેરી નાવકો પાર લગા તો સહી.

એ ભજનનો ભાવ, ગાનારના સૂરની કોમળ મોહકતા, અને શ્રોતાઓની એ ભજનને અનુકૂળ વૃત્તિને લીધે આખું વાતાવરણ જાણે ઘડીક વાર ઉપરથી પ્રેમભીની વિનંતીથી ભરાઈ રહ્યું. એ જદુઈ જગ્યામાં સૌ જાણે બેઠા બેઠા ગાતા હતા :

મેં તો બનફલ ખાયકે બૈઠ રહૂં, તોસે ભૂખ પિયાસ કછુ ન કહૂં,
તેરે પ્રેમકે જલમેં સદા મેં બહૂં, મેરે દુઃખકો આન મિટા તો સહી.
... મેરી નાવકો પાર લગા તો સહી.

પણ એની અસરથી હેયાના તાર ઝણઝણી રહ્યા હતા ત્યાં તો એ જ ભાવનું મીરાંબાઈનું સુપ્રસિદ્ધ ભજન એ ભાઈએ ગાવા માંડ્યું :

નોકર રાખોજી —

ચાકર રાખો, બાગ બનાવીશું, નિતનિત દર્શન કરશું
શામળિયા ગિરધારી લાલ —

તમે નોકર.

રાઠોડાં ઘરાં દીકરી ને ગિરધર ઘરની નાર,
તેરે ભજનકે કારણે મેં છોડ દિયો સંસાર —

તમે નોકર.

કહે રે મીરાંબાઈ ગિરધરના ગુણ, ગોરખને ગંભીર
એક ગોવાલાણને દર્શન દીધાં, જબ જમનામાં નીર

તમે નોકર.

સૌ જાણે જળજમનાનાં નીરમાં તણાઈ રહ્યાં હોય એટલી અસર ઉત્પન્ન થઈ રહી. થોડી વાર ખૂબ શાંતિ રહી. પછી શ્રી દિલીપકુમારે વાત છેડી અને જ ચર્ચા ઉત્પન્ન કરી તેનું અક્ષરશઃ વર્ણન તેમણે જ આપ્યું છે.

“મહાત્માજી, શાળા અને વિદ્યાલયોમાં સંગીતની ભારે અવગણના થઈ છે.” બાપુ કહે :

“હા, મારી તો એ ફરિયાદ જ છે.”

૧. ઝાંખી — દર્શન.

૨. આવીને અથવા ઝટપટ.

૩. ઝાડુ — ઝાડુ દીધા કહે — એટલે સાક્ષરૂં રાખીશ.

“સાચે જ. હું તો અત્યાર સુધી માનતો હતો કે તમે સંગીત જેવી સૌ લલિત કલાની વિરુદ્ધ હશો. પણ આજે તમારો અભિપ્રાય સાંભળી હું રાજી થયો.”

“સંગીતની વિરુદ્ધ હું?” એમ એકાએક ગાંધીજી બોલી ઊઠ્યા - જાણે પોતાને ભયંકર અન્યાય થતો હોયને.

“હા, હા પણ મને ક્યાં અજાણ્યું છે કે મારે વિષે લોકો અનેક ગપાટા હાંકે છે જે એટલા બધા વધી પડ્યા છે કે તેને ફેલાતા અટકાવવું લગભગ અશક્ય થઈ પડ્યું છે. એટલે હું જ્યારે કહું છું કે હું ક્લાકોવિદ છું ત્યારે સૌને હસવું આવે છે.”

“આ તો સરસ. તમે તપસ્યાને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, અને તેમાં સંગીતને સ્થાન ભાગ્યે જ હોઈ શકે એમ મેં માન્યું છે.” એટલે ગાંધીજીએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું :

“હા, પણ હું તો કહું છું કે તપસ્યા એ જીવનમાં સૌથી મોટી ક્લા છે. સંગીતની વિરુદ્ધ તો હું હોઈ જ શેનો શકું? હું તો હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક જીવનનો વિકાસ સંગીત વિના કલ્પી શકતો નથી. હું સંગીતનો તેમ જ બધી કલાનો શોખીન છું. કલાને નામે આજે અનેક વસ્તુઓ ચાલી રહી છે, તેની હું વિરુદ્ધ છું ખરો. એ કલાને માટે હૃદય જોઈએ, એ સમજવા માટે શિક્ષણ અને જ્ઞાન ન હોય. તમે સત્યાગ્રહાશ્રમ જાઓ તો ત્યાં દીવાલો ખરબચડી, ચૂનાથી ધોળેલી જ દેખાશે. પણ તેથી કાંઈ એમ નથી કે ત્યાં કલા નથી. કારણ એ છે કે દીવાલનો ટાઢતડકાથી રક્ષણ કરવાનો હેતુ છે. મારે માટે તો જગત્કર્તાએ રચેલા નભોમંડળમાં કલાના અનંત ખજાના ભરેલા છે - તે જોઈને મારી આંખ કદી થાકતી નથી, દરેક વખતે કાંઈક નવું જોવાનું મળ્યા કરે છે. તમે ગમે તેવું ભવ્ય ચિત્ર કાઢો, પણ તે કાંઈ અગણિત તારકોથી જડેલા નભોમંડળની ભવ્યતાને આંટી શકવાનું હતું? એની અસર જ ઓર છે. ઈશ્વરની એ શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિ આગળ મનુષ્યની તુચ્છ કલા શા હિસાબમાં છે?”

દિલીપબાબુએ કહ્યું, કલા જીવનના કરતાં અધિક છે એવું હુંયે નથી માનતો.

એટલે બાપુએ આગળ ચલાવ્યું અને ગીતાના “યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્” કર્મમાં કુશળતા એ જ યોગ એ વચનને બદલીને કર્મમાં કુશળતા એ જ ઉત્તમ કલા એવા તાત્પર્યનું આ પ્રમાણે બોલ્યા :

“જીવન સૌ ક્લાથી અદકું છે. હું તો માનું છું કે જાણે ઉત્તમ જીવી જાણ્યું તે જ ખરો કલાકાર. ઉત્તમ જીવનના પૃષ્ઠતલ વિના કલા શી રીતે ચીતરી શકાય? કલાની કિંમત જીવનને ઉન્નત બનાવવામાં રહેલી છે. જીવન જ કલા છે. કલા જીવનની દાસી છે, અને તેની સેવા કરવાનું જ તેનું કાર્ય છે એ અર્થમાં કલાને હું માનું છું, કદર કરું છું. કલા વિશ્વ પ્રત્યે જાગ્રત હોવી જોઈએ, કલા જીવન પ્રત્યે જાગ્રત હોવી જોઈએ.”

આવા ઉન્નત સંવાદો જ્યાં થોડા જ દિવસ ઉપર થયા હતા તે સ્થાન હવે થોડા દિવસમાં પોતાની પૂર્વસ્થિતિ લેશે, અને ઈસ્પિતાલ એ જાદુઈ જગા મટી હિંદુસ્તાનમાં અને જગતમાં આપણને પાછાં જાદુ જોવાનાં મળશે, એ માટે જગન્નિયંતાનો આભાર માનીએ.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૦-૨-૧૯૨૪

૧૦૦. યુગધર્મને મુલાકાત

[ફિબ્રુઆરી ૫, ૧૯૨૪ પહેલાં]^૧

૧૦૧. ડૂ પિયર્સનના પ્રશ્નોના ઉત્તર^૨

[ફિબ્રુઆરી ૫, ૧૯૨૪ પછી]^૩

પૂનાની પહાડી હવામાં શ્રી ગાંધી સાજા થઈ રહ્યા છે. આ સ્થળ યરવડા જેલથી થોડા જ માર્ગ પર આવેલું છે. જેલમાં તેઓ બે વરસ રહ્યા તે દરમિયાન એમની તબિયત એટલી બધી લથડી ગઈ હતી કે બ્રિટિશ સરકાર એમને વગરશરતે છોડી મૂકે એ આવશ્યક હતું.

એમની મુલાકાત લીધી ત્યારે એમનું પ્રથમ નિવેદન હતું:

મારી તબિયત પૂરેપૂરી સુધરી જતાંની સાથે જ હું સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની મારી પ્રવૃત્તિઓ ફરીથી આરંભી દઈશ.

આપ કયો માર્ગ લેવા માગો છો? એ સવાલના જવાબમાં એમણે સ્વસ્થતાપૂર્વક કહ્યું:

હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં રહી શકે એવું હું હજી પણ માનું છું. હજી પણ હું અહિંસામાં પૂરો વિશ્વાસ ધરાવું છું. અને જો હિંદુસ્તાન એનું કડક રીતે પાલન કરે તો તે

૧. સાચી તારીખ મુજબ આ લેખ ૯૮(૧) તરીકે આપવામાં આવ્યો છે.

૨. ન્યૂયોર્કથી દેવદાસ ગાંધી ઉપર લખેલા ૧૯૨૪ના માર્ચની ૨૬મીના એક પત્રમાં ડૂ પિયર્સને આ “મુલાકાત”નું લખાણ પ્રસિદ્ધિ અર્થે કેવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું તે ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો હતો. “તમારા પિતાશ્રી સાથે થયેલી જે મુલાકાતનો હેવાલ તમે મને કૃપા કરીને તાજેતરમાં તારથી મોકલી આપ્યો હતો તેની નકલ આ સાથે છે”, એમ જણાવી પિયર્સને આગળ લખ્યું: “તમે જ્ઞેશો કે તંત્રીએ મુલાકાત સાથે કેટલીક છૂટ લીધી છે, અને એની તારીખ હિંદુસ્તાનમાંથી તાર ગયો તે દિવસની આપી છે. મારા મૂળ લેખમાં લખ્યું છે કે મુલાકાતનો હેવાલ તમે તારથી મોકલ્યો હતો. આ હેવાલ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં લગભગ ૫૦ વર્તમાનપત્રોમાં છપાયો હતો. એ પત્રોની યાદી આ સાથે ખીડી છે. એ ઉપરાંત, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડનાં ૮, જાપાન અને ચીનનાં ૩, અને કેનેડાનાં ૪ પત્રોમાં તે છપાયો હતો અને બ્રાઝિલ, આર્જેન્ટાઇન, ચીલી, મેક્સિકો, ક્યુબા, દક્ષિણ આફ્રિકા અને હવાઈમાં પણ ખીન પત્રોમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો. તમે જ્ઞેશો કે તમારા તોરના ટૂંકા લખાણને મેં સહેજ વિસ્તાર્યું છે. જ્યાં તમે એમ લખ્યું છે કે તમારા પિતાના વિચારો બદલાયા નથી, ત્યાં એ વિચારો એમનાં ભાષણોમાં અને યંગ રિવિજનમાંથી કાપી લીધેલી કાપડીઓમાં કેવી રીતે વ્યક્ત થયા છે તે મેં જ્ઞેશું છે અને મુલાકાતનો હેવાલ લખાણથી આપવામાં એનો આધાર લીધો છે. આ બધું મારે ઉતાવળમાં કરવું પડ્યું હતું. એટલે તમારી મંત્રી મેળવવાનો સમય નહોતો. પણ હું માનું છું કે તમને એનાથી સંતોષ થશે.” ૭મી માર્ચના દેવદાસ ગાંધીના પત્રની પહેાંચ સ્વીકારતાં પિયર્સને ૧૫મી એપ્રિલે ફરીથી લખ્યું: “તમારા પિતા તરફથી તાર દ્વારા સંદેશો મોકલવાની તસ્દી લેવા બદલ અને દીર્ઘદષ્ટિ દાખવવા બદલ આભાર. મારા અગાઉના એક પત્રમાં મેં તમને જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે, એ સંદેશો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં બધે વ્યાપક રીતે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. લેખમાં મેં તમારા પિતાનાં લખાણો અને ભાષણોમાંથી અવતરણો આપ્યાં છે. તેની સામે તમારા પિતાએ વાંધો નહીં લીધો હોય એમ માનું છું. . . . તાર જેવો હતો તેવો જ મળ્યો છે. એમાં સરકારે દરમિયાનગીરી કરી નથી.”

આ મુલાકાત પહેલાં ગાંધીજીને જેલમાં મળવા પિયર્સને સર જ્ઞેશ લોઈડની પરવાનગી માગી હતી. પણ તે નકારવામાં આવી હતી. ગવર્નર સાથેની એમની મુલાકાતના હેવાલ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૬.

૩. આ જવાબો ગાંધીજીએ ૫મી ફેબ્રુઆરીએ જેલમાંથી છૂટ્યા પછી આપ્યા હતા, એ સ્પષ્ટ છે.

બ્રિટિશ લોકોમાં રહેલાં ઉત્તમ તત્ત્વોને જાગ્રત કરી શકે એમ હું માનું છું. અહિંસા દ્વારા સ્વરાજ્ય મેળવવાની મારી આશાનો આધાર મનુષ્યમાત્રના સ્વભાવમાં ઊંડે ઊંડે રહેલી ભલમનસાઈ વિષેની મારી અનૂટ શ્રદ્ધામાં રહેલો છે.

મારો હમેશાં એવો દાવો રહ્યો છે કે હિંદુસ્તાનને અંગ્રેજો સાથે કોઈ ઝઘડો નથી. ઈશુએ સ્કાઈબ અને ફારીસીની^૧ દુષ્ટતા ધિક્કારી હતી, છતાં એમણે તેમનો તિરસ્કાર કર્યો નહોતો. એ જ રીતે અંગ્રેજોએ સ્થાપેલી શાસનપ્રણાલીને ધિક્કારવા છતાં આપણે ખુદ અંગ્રેજોને ધિક્કારવાની જરૂર નથી. એમણે હિંદુસ્તાનને શારીરિક બળ ઉપર રચાયેલું તંત્ર આખું હોવાથી તેઓ કેવળ પોતાના કિલ્લાઓ ને તોપો પાછળ સલામતી અનુભવી શકે છે. એને બદલે, અમે હિંદીઓ અમારા આચરણ દ્વારા એકેએક અંગ્રેજને એવું બતાવી આપવાની આશા રાખીએ છીએ કે મશીનગનની પાછળ પોતાની જાતને તે જોટલી સલામત માને છે તેટલી જ તે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ખૂણામાં સલામત છે.

સ્વરાજ્યનો આપ શો અર્થ કરો છો?

કેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયા ભોગવે છે તેવી જ સામ્રાજ્યના બીજા ભાગો સાથે હિંદુસ્તાનની સંપૂર્ણ ભાગીદારી. બીજું, તમામ બ્રિટિશ વસાહતોમાં જાતિ, રંગ કે ધર્મના ભેદભાવ સિવાય શહેનશાહના તમામ પ્રજાજનોને માટે નાગરિકતાના પૂરેપૂરા અધિકારો. આ અધિકારો અમે મેળવીશું નહીં ત્યાં સુધી અમને સંતોષ નહીં થાય.

મેં શ્રી ગાંધીને પૂછ્યું કે ધારાસભાઓના બહિષ્કારમાં આપ હજી પણ માનો છો?

હા, બ્રિટનનું હૃદયપરિવર્તન ન થાય અને તે અમારી સાથે ન્યાયથી ન વર્તે, ત્યાં સુધી અમારે ધારાસભાઓમાં ભાગ ન લેવો જોઈએ એમ હું હજી પણ માનું છું. છતાં રાષ્ટ્રવાદી પક્ષે ધારાસભાઓમાં ભાગ લીધો છે એ વિષે, જ્યાં સુધી એના નેતાઓ સાથે હું વાત ન કરી લઉં ત્યાં સુધી હું મારો કોઈ પણ અભિપ્રાય જાહેર કરવા માગતો નથી. આ કામ તો મેં શરૂ પણ કરી દીધું છે.

જ્યારે એમ પૂછવામાં આવ્યું કે કારાવાસથી રાજકારણ અને ધર્મ વિષેના આપના વિચારો બદલાયા છે, ત્યારે શ્રી ગાંધીએ જવાબ આપ્યો:

એમાં કશો ફેરફાર થયો નથી, પણ બે વરસના એકાંતવાસ અને આત્મનિરીક્ષણને પરિણામે એ વિચારો વધારે દૃઢ થયા છે. રાજકારણમાં ધર્મને દાખલ કરીને હું મારી જાત ઉપર અને મારા મિત્રો ઉપર અખતરા કરી રહ્યો હતો. હવે મને વિશ્વાસ બેઠો છે કે આ બે વસ્તુ જુદી પાડી શકાય તેમ નથી. ધર્મ શબ્દનો હું શો અર્થ કરું છું તેની મારે સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ. મારે મન ધર્મ એટલે જને હું સૌથી વહાલો ગણું છું તે હિંદુ ધર્મ નહીં. પરંતુ હિંદુ ધર્મથી પણ પર એવો ધર્મ જે જગતના બધા ધર્મોના પાયમાં રહેલા મૂળભૂત સત્યનો ધર્મ છે. એ છે સત્ય માટેની મથામણ. એ છે આત્માની અભિવ્યક્તિ માટેની મથામણ. હું એને સત્યબળ કહું છું. એ માનવસ્વભાવમાં રહેલું સ્થાયી તત્ત્વ છે. તે પોતાની જાતનો સાક્ષાત્કાર કરવા, પોતાના સરજનહારને ઓળખવા, સતત મથતું હોય છે. આનું નામ જ ધર્મ.

૧. યહૂદી ધર્મના બે સંપ્રદાયો.

રાજકારણને ધર્મથી છૂટું ન પાડી શકાય એવું હું માનું છું. મારું રાજકારણ બે શબ્દોમાં સમાવી શકાય—અહિંસક અસહકાર. અને અસહકારનાં મૂળ તો દુનિયાના ધર્મોમાં દટાયેલાં પડ્યાં છે. ઈશુએ સ્કાઈબ અને ફારીસીઓ સાથે સહકાર કરવાની ના પાડી હતી. બુદ્ધે નિર્ભય બનીને પોતાના જમાનાના મિથ્યાભિમાની પુરોહિતોને સહકાર આપવાનો ઈનકાર કર્યો હતો. મહમદ, કોન્ફ્યુશિયસ વગેરે આપણા ઘણાખરા મહાન પેગંબરો અસહકારીઓ હતા. હું તો માત્ર નમ્રભાવે એમને પગલે ચાલી રહ્યો છું.

અસહકાર એટલે બીજું કંઈ નહીં પણ સ્વાર્થત્યાગની તાલીમ. અને દુનિયાના મહાન ઉપદેશકોએ પણ એનું જ આચરણ કર્યું હતું. તાકાત શારીરિક શક્તિમાંથી આવતી નથી. એ આવે છે આણનમ ઈચ્છાશક્તિમાંથી. મેં તો હિંદુસ્તાન સમક્ષ આત્મસમર્પણનો એટલે આત્માની શક્તિને આધીન થવાનો પ્રાચીન સિદ્ધાંત રજૂ કરવાનું સાહસ કર્યું છે.

અહિંસાનો અર્થ હું કાયરતા કરતો નથી. કાયરતા અને હિંસા વચ્ચે પસંદગી જ કરવાની હોય તો હું હિંસાની પસંદગી કરવાની સલાહ આપું. પરંતુ ક્ષમા એ તો વીરનું ભૂષણ છે એમ હું માનું છું. અને તેથી હિંદુસ્તાન નિર્બળ છે એટલા ખાતર નહીં પરંતુ તે પોતાની શક્તિ અને બળ વિષે જાગ્રત છે એટલા ખાતર અહિંસાનું આચરણ કરે એવી દલીલ કરું છું. અહિંસાનો સિદ્ધાંત શોધનાર ઋષિઓ ન્યૂટનના કરતાં વધારે પ્રતિભાશાળી હતા. શસ્ત્રો વાપરવાનો એમને પોતાને અનુભવ હોવાથી તે નકામાં છે એવું એમને સમજાયું હતું અને થાકેલી દુનિયાને તેમણે ઉપદેશ આપ્યો કે તેની મુક્તિ હિંસાના આચરણથી નહીં પણ અહિંસાના આચરણથી જ થઈ શકે તેમ છે.

તેથી હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય ચળવળનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવા હું અમેરિકાને આદરપૂર્વક આમંત્રણ આપું છું. અને એમાં એને યુદ્ધનો એક અસરકારક વિકલ્પ મળી રહેશે.

જેવમાં જતાં પહેલાં શ્રી ગાંધી આધુનિક સંસ્કૃતિના ખૂબ જ આકરા ટીકાકાર હતા. એટલે મેં એમને પૂછ્યું કે આપના વિચારો કંઈ બદલાયા છે ખરા?

એ વિચારો બદલાયા નથી. આધુનિક સંસ્કૃતિ વિષે મારો અભિપ્રાય એવો છે કે એ ભૌતિક-વાદની પૂજા છે. એને પરિણામે જબરો નબળાનું શોષણ કરે છે. અમેરિકાની સંપત્તિ જીવનનો માપદંડ બની છે. અમેરિકા બીજાં બધાં રાષ્ટ્રોનું ઈર્ષ્યાપાત્ર બન્યું છે. દરમ્યાન, નૈતિક વિકાસ અટકી ગયો છે અને પ્રગતિ રૂપિયા-આના-પાઈથી મપાય છે.

એમ કહેવાય છે કે આ આમારી ભૂમિમાં એક વખત દેવો વસતા હતા. પરંતુ જે ભૂમિ મિલનાં ભૂગણાંમાંથી નીકળતા ધુમાડાને લીધે તથા કારખાનાંના અવાજને લીધે ભયંકર બની ગઈ હોય, જેના માર્ગે ઉપર એવા લોકોથી ઊભરાતા ગાડીના ડબ્બાઓ ખેંચતાં એન્જિનો દોડતાં હોય કે જેઓ પોતે ખાસ કરીને જાણતા નથી, જાણવાની પરવા પણ કરતા નથી કે તેઓ શેની પાછળ દોડી રહ્યા છે અને ટોપલામાં ભરેલાં માછલાંની માફક ખીચોખીચ ભયડાઈને બેસવા છતાં જેમના સ્વભાવમાં કશો સુધારો થતો નથી,—એવી ભૂમિમાં દેવતાઓ વસતા હોય એવું કલ્પી શકાતું નથી. આપણે જેને સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ તેના સર્જન માટે સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકોનાં મડદાં ઉપર કારખાનાં ખડાં થયાં છે.

હિંદીઓ અમેરિકાના નાગરિકો બની શકે નહીં એવા અમેરિકાની સર્વેચ્ચ અદાલતના પ્રતિબંધ વિષે તેમનો અભિપ્રાય પૂછવામાં આવતાં શ્રી ગાંધીએ કહ્યું કે આ નિર્ણયથી મને

દુઃખ થાય છે. હું માનું છું કે આમ થવાનું કારણ એ છે કે અમેરિકાના લોકો હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ વિષે અને એમાં રહેલી શક્યતાઓ વિષે કશું જાણતા નથી.

છેવટે, જ્યારે તેમનું એ હકીકત તરફ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું કે આખું હિંદુસ્તાન તમને “સંત” તરીકે પૂજે છે, હજારો બાળકોનાં નામ “ગાંધીદાસ” પાડવામાં આવે છે, અને દેશભરમાં લાખો કુટુંબોમાં તમારી છબીને રોજ ને રોજ તાજાં ફૂલોના હાર પહેરાવવામાં આવે છે, ત્યારે શ્રી ગાંધી માત્ર આટલું જ બોલ્યા :

મને લાગે છે કે એ “સંત” શબ્દ આધુનિક જીવનમાંથી રદબાતલ ઠરાવવો જોઈએ. એ શબ્દ એટલો બધો પવિત્ર છે કે કોઈને પણ માટે એ વગરવિચાર્યે વાપરી ન શકાય, અને મારા જેવાને માટે તો નહીં જ, કેમ કે હું તો માત્ર સત્યનો એક નમ્ર શોધક હોવાનો જ દાવો કરું છું.^૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

વર્તમાનપત્રની એક કાપલી પરથી : એસ. એન. ૮૯૫૬

૧૦૨. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને સંદેશો

[ફેબ્રુઆરી ૬, ૧૯૨૪ કે તે પહેલાં]^૨

જેવમાંથી મુક્તિ મળી તેથી રાજી થવાનું નથી. ઊલટું વધારે નમ્ર બનવાનું છે એવી આ સંદેશાની મતલબ હતી. જવાબદારીનો બોજો ઉપાડવાનું પહેલાં કરતાં વધારે મુશ્કેલ યશે, એટલે તમારે સૌંએ સાબદા થવું જોઈએ અને વખત આવ્યે તે ઉપાડવા માટે પૂરતા મજબૂત બનવા તૈયાર થવું જોઈએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

બૉમ્બે ક્રૉનિકલ, ૯-૨-૧૯૨૪

૧૦૩. લજપતરાયને તાર^૩

[પૂના,

ફેબ્રુઆરી ૬, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

આભાર. તમે માંદા છો ત્યાં સુધી તમને તસ્દી નહીં આપું. પત્ર લખું છું.^૪

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૨૬૪

૧. ન્યૂઓ પુસ્તક ૧૭, પા. ૩૮૮-૯૨.

૨. આ સંદેશો સી. એફ. એન્ડ્રૂઝે ફેબ્રુઆરીની છઠ્ઠી તારીખે સાબરમતીના આશ્રમવાસીઓને તથા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને પહોંચાડ્યો હતો. ગાંધીજીની મુક્તિ પ્રસંગે એન્ડ્રૂઝે કરેલા નિવેદન માટે ન્યૂઓ પરિશિષ્ટ ૭.

૩. આ તાર લાલા લજપતરાયના ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરીની દેઠી તારીખના નીચેના તારના જવાબમાં હતો : “આજે સવારે લાહોર પાછો આવ્યો છું. તબિયત ખરાબર નથી. પ્રકાશમત્તો તાર છે કે આપ મને પૂના બોલાવો છો. આપની શી ઇચ્છા છે તે તારથી જણાવો.”

૪. ન્યૂઓ “લજપતરાયને પત્ર”, ૯-૨-૧૯૨૪.

૧૦૪. બૉમ્બે કૉનિકલને મુલાકાત

[પૂના,
ફેબ્રુઆરી ૭, ૧૯૨૪ પહેલાં]^૧

બૉમ્બે કૉનિકલના સહતંત્રી શ્રી એસ. એ. બ્રેલવીએ મુલાકાત લીધી તે વખતે મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું કે મારો છુટકારો થતાં મારા દેશબંધુઓ જોગ એક સંદેશો હું મારા મનમાં ગોઠવી રહ્યો છું. જેવી રીતે મને સજા થયા પછી તરત જ મેં કોંગ્રેસના તે વખતના પ્રમુખ હકીમ અબ્દુલખાન સાહેબને એક પત્ર લખી તે દ્વારા મારા દેશબંધુઓને સંદેશો પાઠવવા ઈચ્છા કરી હતી, તેવી જ રીતે આ સંદેશો એક પત્રના રૂપમાં હશે અને તે કોંગ્રેસ પ્રમુખ મૌલાના મહમદઅલીને મોકલાશે. હકીમ સાહેબ ઉપરનો પત્ર તેમને પહોંચ્યો નહોતો, કેમ કે મુંબઈની સરકારે મને એમાંના અમુક ફકરા બદલવા અને સુધારવા સૂચવ્યું, જેનો મેં ઈનકાર કર્યો હતો. આ પત્ર વહેલી તકે પ્રસિદ્ધ કરવાનો મારો ઈરાદો છે.

તેમણે કહ્યું કે મને છોડી મૂકવાનો સરકારનો નિર્ણય મારી તબિયતને કારણે લેવાયો હતો, એ જાણીને મને દુઃખ થયું છે. જો હું એ વાત સાચી માની શકું તો મને ઘણો આનંદ થાય કે મારી મુક્તિ મારા પ્રત્યેના અને મારી પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યેના સરકારના વલણમાં થયેલો ફેરફાર સૂચવે છે અને સરકાર હવે એમ માનતી થઈ છે કે અહિંસાના ઉપદેશ દ્વારા હું હિંસાને છુટાવતો હતો એમ જે મારા ગેરરસ્તે દોરવાયેલા ટીકાકારો કહેતા હતા એ ખોટું હતું. જો મને એવો સહેજ પણ ઈશારો મળે કે અહિંસા એ અસહકારની ચળવળનું અનિવાર્ય તત્ત્વ છે એ હકીકત સરકારને સમજાઈ છે, તો હું એ વાતને હૃદયથી આવકારીશ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૮-૨-૧૯૨૪

૧૦૫. મૌલાના મહમદઅલીને પત્ર^૨

સાસૂન ઈસ્પિતાલ,
પૂના,
ફેબ્રુઆરી ૭, ૧૯૨૪

મારા વડાલા મિત્ર અને ભાઈ,

એકાએક છૂટ્યો એટલે મારી પાસેથી આપણા દેશબંધુઓ થોડા શબ્દોની આશા રાખે છે તે હું સમજું છું, અને તે મહાસભાના પ્રમુખ તમે હોવાથી તમારી જ દ્વારા હું મોકલું છું. મારી માંદગીને કારણે સરકારે મને મારી મુદત પહેલાં છોડ્યો તેથી મને ખેદ થાય છે. આવા છુટકારા વિષે ઉમંગ શો લોઈ શકે? કારણ હું માનું છું કે કોઈ પણ કેદીની માંદગી એ તેને છોડવા માટે કારણ ન હોઈ શકે.

જેલ અને ઈસ્પિતાલમાં

જેલના અને ઈસ્પિતાલના અમલદારોએ મારી માંદગી દરમ્યાન મારી કાળજી રાખવામાં કશી કમી નથી રાખી એ હું તમને અને તમારી દ્વારા આખા દેશને જણાવતાં ચૂકું તો હું કૃતદનતાનો

૧. આ લેખમાં મહમદઅલીને લખાયેલા જે પત્રનો ઉલ્લેખ છે તે ૭મી ફેબ્રુઆરીએ લખાયો હતો. જુઓ આ પછીનો લેખ.

૨. આ પત્ર બૉમ્બે કૉનિકલ અને હિન્દુના ૮-૨-૧૯૨૪ના અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

અપરાધ વહોરી લઉં. મારી માંદગી ગંભીર છે એમ ખબર પડતાંવેંત જ યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કર્નલ મરેએ કર્નલ મેંડકને મદદ માટે બોલાવ્યા અને મારી સારવાર માટે જેટલું થઈ શકે તેટલું કરવામાં તેણે નથી કશો વિલંબ કર્યો કે નથી કશી કસર રાખી. સાસૂન ઈસ્પિતાલમાં મને લઈ જવામાં આવ્યો એથી વહેલો મને લઈ જવો તો અશક્ય જ હતું. કર્નલ મેંડક અને તેમની હાથ નીચેના માણસોએ મારા ઉપર અપાર મમતા રાખી છે અને અતિશય કાળજીથી મારી સારવાર કરી છે. “નર્સો”ને તો હું કેમ જ ભૂલી શકું? તેમણે બહેનના જેટલી કાળજીથી મારી સેવા કરી છે. આ ઈસ્પિતાલ હવે હું છોડી શકું છું છતાં બીજે કયાંય મારી વધારે સારી સારવાર થઈ શકે એમ નથી એમ હું જાણું છું, એટલે મેં તો માયાળુ કર્નલ મેંડકની પરવાનગીથી ઘા રૂએ ત્યાં સુધી અને બીજી વૈદકીય મદદની જરૂર ન રહે ત્યાં સુધી, તેમની દેખરેખ નીચે જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

લોકોને વિનવણી

પ્રજા સહેજે સમજશે કે કેટલોક વખત સુધી શરીરનું કામ કરવાને માટે હું તદ્દન નાલાયક જ રહેવાનો. એટલે હું ઝપાટાબંધ કામ કરતો થઈ જાઉં એવી ઈચ્છા જેઓ રાખતા હોય તેમણે પોતાની મને મળવાની સ્વાભાવિક ઈચ્છાને મુલતવી રાખવી. મુલાકાત લેનારાઓ પણ ઘણા થાય તો તેમને મળવાને પણ હું આજે અશક્ત છું અને કેટલાંક અઠવાડિયાં સુધી અશક્ત જ રહેવાનો. મિત્રોનો પ્રેમ મને વધારે રૂડો તો જ લાગશે, જે તેઓ જે રાષ્ટ્રકાર્ય કરી રહ્યા હોય તેમાં અને ખાસ કરીને કાંતવામાં વધારે સમય અને વધારે ધ્યાન આપશે.

ચિંતા વધી

મારા છુટકારાથી હું નિશ્ચિત થયો એમ ન માનશો. છૂટ્યા પહેલાં તો જેલના નિયમો પાળવા અને વધારે સફળ સેવાને માટે તાલીમ લેવી એ બે કામ સિવાય મને બીજી કોઈ જવાબદારી ન હતી પણ આજે તો જે જવાબદારીને પહોંચી વળવાનું મારું ગઠું નથી તેનો વિચાર મને ગભરાવી નાખે છે. મારા ઉપર અભિનંદનના તારનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે. એથી મને આનંદ અને આશ્વાસન મળે એ સ્વાભાવિક છે. પણ ઘણા તારમાં મારી પાસેથી એવી મોટી સેવાની આશા રાખવામાં આવી છે કે જેથી હું તો સડક જ થઈ ગયો છું. મારી આંખો સામે જે કામ પડ્યું છે તેને પહોંચી વળવાની મારી અશક્તિના વિચારે મારો ગર્વ ગળી જાય છે.

કાર્ય

દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિથી હું બહુ ઓછો વાકેફ છું એ વાત સાચી. પણ મને એટલી તો ખબર છે કે બારડોલીના ઠરાવ વખતે દેશની સામે પ્રશ્નો જેટલા વિકટ હતા તેના કરતાં આજે તે વધારે વિકટ છે. હિંદુમુસલમાન, શીખ, પારસી, અને ખ્રિસ્તી અને બીજા ધર્મના હિંદીઓના ઐક્ય વિના સ્વરાજની બધી વાત ફોકટ છે. ૧૯૨૨માં હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે આ પ્રકારનું ઐક્ય થયું હતું એમ મેં મારા મનને મનાવ્યું હતું, પણ તેને આજે ભારે સખત ધોકો પહોંચ્યો છે એમ મને ભાસે છે. અન્યોન્ય પ્રતિ વિશ્વાસને સ્થાને અવિશ્વાસ દેખાય છે. બધી કોમો વચ્ચે અખંડ મૈત્રી બંધાય તો જ સ્વરાજ મળી શકે એમ છે. પ્રજા આજે મારા છુટકારા માટે જે આભાર દર્શાવી રહી છે તે આભારવૃત્તિને જુદી જુદી કોમો વચ્ચેની અખંડ મૈત્રી સાધવામાં વાળી લેવામાં આવશે? કોઈ પણ વૈદકીય સારવાર કે આરામના કરતાં તે મૈત્રી મને વધારે આરોગ્ય આપશે.

કેટલીક જગ્યાએ હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે વૈમનસ્ય થવાના ખબર મેં જોવામાં સાંભળ્યા ત્યારે મારું હૈયું બેસી ગયું. ઉપર કહેલા ઐક્યના અભાવનો ભાર મારી છાતી ઉપર રહ્યા કરે તો જે આરામ લેવાની મને સલાહ આપવામાં આવે છે તે આરામ નહીં હોવાનો. મારે માટે જોમને પ્રેમ છે તેમને હું વિનંતી કરું છું કે જે ઐક્યની આપણે ઈચ્છા કરી રહ્યા છીએ તે ઐક્ય સ્થાપવામાં તે પ્રેમનો તેઓ ઉપયોગ કરે. આ કરવું કઠણ છે. પણ ઈશ્વર વિષે આપણને સજીવ શ્રદ્ધા હોય તો કશું કઠણ નથી. આપણે આપણી નબળાઈઓ સમજીને તેને શરણે જઈએ તો તે જરૂર મદદ કરશે. નબળાઈ ભયની જનેતા છે અને ભય અવિશ્વાસનો જનક છે. આપણે બંને ભયને ખંખેરી નાખીએ તો કેવું સારું! પણ હું તો જાણું છું કે આપણામાંનો એક પણ ભયરહિત થાય તો આપણે લડતા અટકવાના. એટલું જ નહીં, હું તો તમારી કારકિર્દીની કિંમત ઐક્યને માટે તમે જેટલું કર્યું હશે તેથી જ આંકવાનો છું. હું જાણું છું કે આપણે બંને એકબીજાને ભાઈની જેમ ચાહીએ છીએ. એટલે તમે મારી ચિંતાના ભાગીદાર થાઓ અને મારી જિંદગીમાં મારા હેયાનો ભાર હલકો કરો એમ માગું છું.

એક જ નિદાન - રેંટિયો

દેશની વધતી જતી દરિદ્રતાનું આપણને યથાર્થ દર્શન થાય અને તેનું એક જ ઓસડ રેંટિયો છે એમ આપણને પ્રતીત થાય, તો રેંટિયો ફેરવતાં આપણને લડવાનો વખત નથી મળવાનો. ગયાં બે વરસ દરમિયાન ખૂબ ચિંતન કરવાનો મને પૂરતો સમય અને એકાંત મળ્યાં હતાં. એટલે એ ચિંતનને પરિણામે સ્વરાજને માટે જુદી જુદી કોમો વચ્ચે ઐક્ય, રેંટિયો, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને આપણો આંતરવ્યવહાર ચલાવવા માટે વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં અહિંસા આવશ્યક છે—એટલે બારડોલી કાર્યક્રમ જ રામબાણ ઈલાજ છે—એવી મારી શ્રદ્ધા વધારે દૃઢ થઈ છે. આ કાર્યક્રમને આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક અને સંપૂર્ણ રીતે પાર લાવીએ તો આપણે સવિનયભંગનો કદી આશરો ન લેવો પડે—અને હું આશા રાખું છું કે તેની કદી જરૂર ન પડે—પણ મારે કહી દેવું જોઈએ કે અતિશય પ્રાર્થનાપૂર્વક એકાંતચિંતન કરવાને પરિણામે સવિનયભંગની સફળતા અને ધર્મ્યતા વિષે મારી શ્રદ્ધા જરા પણ ઓછી નથી થઈ. દેશનો આત્મા જ્યારે હણાવાના જોખમમાં હોય ત્યારે દરેક વ્યક્તિ અથવા પ્રજાને માટે સવિનયભંગ એ અધિકાર અને ધર્મકૃત્ય થઈ પડે છે એમ હું પહેલાંના કરતાં આજે વધારે માનું છું. મને ખાતરી છે કે લડાઈના કરતાં એમાં ઓછું જોખમ છે, અને લડાઈને અંતે જ્યારે હારનાર અને જીતનાર બંને ખુવાર થાય છે ત્યારે સવિનયભંગને અંતે બંને પક્ષનું કુશળ થાય છે.

ધારાસભાનો પ્રશ્ન

મહાસભાના સભ્યો ધારાસભાઓમાં ગયા છે તે વિષેના કકણ પ્રશ્ન વિષે કાંઈ પણ અભિપ્રાય આપવાનું તમે મને ન કહો એવી હું આશા રાખું છું. ધારાસભાના, અદાલતના, અને સરકારી નિશાળોના બહિષ્કાર વિષે મેં મારા વિચાર જરાય બદલ્યા નથી. છતાં દિલ્લીમાં કરેલા કાર્યક્રમના ફેરફારને વિષે કાંઈ અભિપ્રાય આપવાને મારી પાસે કશું સાધન નથી, અને આપણા જે યશસ્વી દેશબંધુઓએ ધારાસભાનો બહિષ્કાર રદ કરવાની દેશના હિતને કારણે જરૂર જોઈ તેમની સાથે એ પ્રશ્નની ચર્ચા કર્યા વિના હું મારો અભિપ્રાય નહીં દર્શાવું.

અંતે જેમણે જેમણે મને અભિનંદનના તાર મોકલ્યા છે તેઓ સૌનો તમારી મારફત હું આભાર માનવાની રજા લઉં છું. દરેક તારનો જુદો જવાબ આપવાનું મારાથી ન જ બની શકે.

આ તારોમાં પુષ્કળ મોડરેટ બંધુઓના પણ સંદેશાઓ છે એ જોઈને મને આનંદ થયો છે. મને અને બધા અસહકારીઓને તેમની સાથે કશો જ કળિયો નથી, હોઈ શકે નહીં. તેઓ પણ તેમના દેશના હિતચિતકો છે અને તેમની મતિ પ્રમાણે તેઓ પણ તેની સેવા કરે છે. જો તેમની ભૂલ થાય છે એમ આપણને લાગતું હોય તો કેવળ મિત્રતાથી અને શાંતિથી દલીલ કરીને જ આપણે તેમને જીતી લઈ શકીએ એમ છે, તેમને ગાળો ભાંડીને નહીં. એટલું જ નહીં અંગ્રેજોને પણ આપણે મિત્ર જ માનવાના છે, અને તેમને શત્રુ સમજીને અન્યાય નથી કરવાનો. બ્રિટિશ સરકારની સામે આજે આપણે લડાઈ ચલાવી રહ્યા છીએ, તો તે લડાઈ જે પ્રથાની ઉપર તે સરકાર નભી રહેલી છે તે પ્રથાની સામે છે, તે પ્રથાનો અમલ કરનાર અંગ્રેજો સામે નથી. આપણામાંના ઘણા આ મૂળ ભેદ સમજતા નથી અને હમેશાં ભૂલી જાય છે તેને લીધે જ અને તેટલે અંશે આપણે પાછા પડીએ છીએ. અને આપણા કાર્નિ હાનિ પહોંચે છે.

તમારો સાચો મિત્ર અને ભાઈ
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૪-૨-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૦-૨-૧૯૨૪

૧૦૬. પ્રાણજીવન મહેતાને પત્ર

સાસૂન હોસ્પિટલ,

પૂના,

મહા સુદ ૨ [ફેબ્રુઆરી ૭, ૧૯૨૪]^૧

ભાઈશ્રી પ પ્રાણજીવન,

તમારામાં જીવ તો હમેશાં પરોવાયેલો જ હતો. જેલમાં ભાગ્યે એવો દિવસ ગયો હશે કે જ્યારે તમે યાદ નહીં આવ્યા હો. સરકારની સાથે પત્રો બાબત તકરાર થવાથી પત્રો લખવાનું મેં બંધ જ કરેલું એટલે તમને અપવાદરૂપ ગણી કેમ લખું? છૂટો થવાને આજે ત્રીજો દિવસ થયો. આજે હાથમાં કંઈક શક્તિ છે. તેથી આ પહેલો કાગળ તમને જ લખું છું.

હવે તો આપણે બંને માંદા એટલે કોણ કોની ખબર પૂછે? મારી તબિયત સુધરતી જાય છે. હજુ જખમ છે. પુરાઈ જતાં આઠેક દિવસ થશે એમ હાલ તો દાક્તર માને છે. અહીંયાં માસ તો જશે જ એમ ભાસે છે. પછી શું કરવું તે ત્યારે જ વિચારીશ.

તમને પ્રમાણમાં બહુ ઠીક છે એમ રેવાશંકરભાઈ તથા તમને મળી આવેલા કહેતા હતા. હાથે જ કાગળ લખતા હો તો લખજો નહીં તો લખાવજો. હું સાજો થયે તમને જોવા તો ઈચ્છીશ જ. તમારાથી અવાય એવી સ્થિતિ ખરી?

મોહનદાસના

વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૧૩૧

૧. આ પત્ર ગાંધીજી ફેબ્રુઆરીની પચીસે છૂટ્યા ત્યાર પછી ત્રીજો દિવસે લખાયેલો હતો.

૧૦૭. લજપતરાયને પત્ર^૧

સાસુન ઈસ્પિતાલ,
ફેબ્રુઆરી ૮ [૧૯૨૪]

પ્રિય લાલાજી,

મેં તમને પત્ર લખવાનું વચન આપેલું છે પણ તે અત્યાર અગાઉ પાળી નથી શક્યો. મારો હાથ હજી અશક્ત છે. હું કાગળ લખાવવા માગતો હતો, પણ હું તૈયાર હતો ત્યારે મદદનીશો પાસે નહોતા.

મેં તમને પૂના આવીને મને મળી જવા વિષે કદી શ્રી પ્રકાશમને કહ્યું હોય એવી મને ખબર નથી. પણ જેમ બને તેમ જલદી તમને મળી તમારી સાથે હિંદુમુસલમાન ઐક્ય, હિંદુ-શીખ ઐક્ય, ધારાસભા, અંત્યજ્ઞે વગેરેના પ્રશ્નો વિષે ખૂબ વાતો કરવા માગું છું. પણ આ તો તમે તદ્દન સારા થઈ જાઓ, અને લાંબી વાતો કરવાનો શ્રમ ઉઠાવી શકે એવી મારી તબિયત થઈ જાય ત્યારે જ બની શકે. તમારી તબિયત ઠીક ન હોય, અથવા લાંબી ટ્રેન મુસાફરીથી તમે પટકાઈ પડો એવું હોય ત્યારે તો તમને અહીં આવવાની તસ્દી લેવાનું હું કહી જ કેમ શકું? અને જ્યારે તમે આવો ત્યારે પણ પાકા ત્રણ દિવસ માટે આવા અમ હું ઈચ્છું. કદાચ આપણે કટકે કટકે વાતો કરવી પડે. હું તો કદાચ આવતા બુધવાર સુધીમાં વાતો કરવાને લાયક થઈ જાઉં, પછી ધામાં કોઈ છૂપા છૂપા ટાંકા સંતાઈ અથવા બીજી કાંઈ વસ્તુ સંતાઈ રહી હોય તો તો હરિ જાણે.

તમારો
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

[મૂળ [હદી]

હિન્દી નવજીવન, ૧૭-૨-૧૯૨૪

ભાષાંતર: નવજીવન, ૧૭-૨-૧૯૨૪

૧. આ પત્ર જે અંગ્રેજીમાં લખાયો હોવાનો સંભવ છે તેનો થોડો ભાગ, હિન્દુ, ૧૨-૨-૧૯૨૪ના અંકમાં પ્રગટ થયો હતો. એ લજપતરાયના ૭મી ફેબ્રુઆરીના એક તારના જવાબરૂપે હતો. તાર આ પ્રમાણે હતો : “થોડા દિવસમાં મુસાફરી કરવા જેટલો સ્વસ્થ થઈશ એટલે તરત જ આવીશ. દરમ્યાન આપના પત્રની રાહ જોઉં છું. આપની તબિયત સૌથી વધારે મહત્વની વાત છે.”

૧૦૮. લજપતરાયને તાર^૧

પૂના,
ફેબ્રુઆરી ૧૨, ૧૯૨૪

તમારો આભાર. અઢારમી તારીખ મને સરસ રીતે અનુકૂળ થશે.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૩૨૫

૧૦૯. મહમદ યાકુબને પત્ર

[ફેબ્રુઆરી ૧૨, ૧૯૨૪]^૨

મહાત્મા ગાંધીએ શ્રી મહમદ યાકુબને એક પત્ર લખ્યો છે. તેમાં તેમણે યાકુબને એવી વિનંતી કરી છે કે મને નોબેલ શાંતિ પારિતોષિક મળે તે માટે ભલામણ કરતો ઠરાવ તમે એસેમ્બલીમાં^૩ રજૂ ન કરશો કારણ કે વિશ્વશાંતિ માટેના ખુદ મારા પ્રયત્નો પુરસ્કારરૂપે છે. યુરોપ અહિંસાના સિદ્ધાંતનો થોડો પણ સ્વીકાર કરે તેને હું આવકારીશ. પરંતુ જો આ પારિતોષિક મને આપોઆપ ન અપાતું હોય પણ બહારની કોઈ ભલામણથી આપવામાં આવતું હોય, તો આવી કદરનું મહત્ત્વ મારું જશે. બીજું, મારું નામ મારા એક દેશબાંધવના નામની હરીફાઈમાં રજૂ કરવામાં આવે એ વિચાર મને બિલકુલ પસંદ નથી.^૪

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૪-૨-૧૯૨૪

૧. લજપતરાયે ગાંધીજીને ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨મીએ આ પ્રમાણે તાર કર્યો હતો : “આભાર. ૧૪મીએ નીકળી ૧૮મીએ આવી શકું. આપની ઇચ્છા તારથી જણાવો.” [આના જવાબમાં ઉપરનો તાર છે.] લજપતરાયે આનો જવાબ આપ્યો કે હું ૧૭મી ફેબ્રુઆરીએ પૂના પહોંચીશ અને બીજે દિવસે આપને મળીશ. એસ. એન. ૮૩૨૬.

૨. ૧૭મી ફેબ્રુઆરીના મહમદ યાકુબના જવાબમાં આ તારીખનો ઉલ્લેખ છે.

૩. (વડી ધારાસભા) શ્રી યાકુબ તેના સભ્ય હતા.

૪. આના જવાબમાં મહમદ યાકુબે ગાંધીજીની ઇચ્છાને માન આપવા કબૂલ કર્યું અને ઉમેર્યું : “આપના પત્રમાંના બોલ એટલા ઉમદા છે કે હું એ શબ્દો વડી ધારાસભાની કાર્યવાહી પર મુકાવવા માગું છું.” એસ. એન. ૮૩૩૪.

૧૧૦. નરહરિ પરીખને પત્ર

પૂના,
બુધવાર [ફેબ્રુઆરી ૧૩, ૧૯૨૪]^૧

ભાઈશ્રી પ નરહરિ,

તમારી શાંતિના ખબર ભાઈ મહાદેવે આજે આપ્યા છે. મને તાર કરવાની લાલચ ઘણી વખતે થઈ જાય છે. પણ રોકું છું. હું અધીરો થવા નથી ઈચ્છતો. તમે અને આપણે બધા ઈશ્વરાધીન છીએ. આપણે તો અંતરાત્મા કહે તે કરી છૂટીએ. પછી પરિણામની ફિકર શાને વેઠીએ? બહેન મણિ^૨ જરાયે ગભરાતાં નથી ને તમારી તપશ્ચર્યાનું રહસ્ય સમજે છે એટલું જાણવા ઈચ્છું છું.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૯૦૪૪

૧૧૧. વચનભંગ^૩

પૂના,
ફેબ્રુઆરી ૧૪, ૧૯૨૪]

દક્ષિણ આફ્રિકામાં એશિયાવાસીઓની વિરુદ્ધ ચાલતી હિલચાલને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલી સ્થિતિ, અને દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર જે “ક્વાસ એરિયાઝ બિલ” હાલ વિચારી રહી છે તેથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્થિતિ હું સમજી શકું છું એમ સૌ કોઈ આશા રાખશે, એટલે એ વિષે મારે મારો મત પ્રજાને બતાવવો જ રહ્યો.

યુરોપિયનો દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે એશિયાવાસીઓની વિરુદ્ધ વિરોધ ઉઠાવી રહ્યા છે તે કાંઈ નવી વાત નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ ગિરમીટ પદ્ધતિના પહેલાં પહેલા વસવાટ કરવા લાગ્યા ત્યારથી જ એ વિરોધ શરૂ થયેલો. અને એનું કારણ નાના નાના છૂટક વેચનારા ગોરા વેપારીઓની ઈર્ષ્યા મોટે ભાગે છે. જેમ દુનિયાના બીજા ભાગમાં તેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્વાર્થી માણસો જે ખંતથી પોતાનો કક્કો ખરો કર્યા કરે તો તેમને વિચારશીલ નહીં એવા નિઃસ્વાર્થી માણસોનો ટેકો મળતાં મુશ્કેલી નથી નડતી. આ હિલચાલ છેક ૧૯૨૧માં^૪ શરૂ થઈ હતી, અને “ક્વાસ એરિયાઝ બિલ” (વર્ણ પ્રમાણે વેપારસ્થાન નક્કી કરવાનો કાયદો) એ બેશક એ જ હિલચાલનું પરિણામ છે.

૧. નરહરિભાઈના જે ઉપવાસનો આ પત્રમાં ઉલ્લેખ છે તે શરૂ થયા પછીના બુધવારે આ તારીખ હતી.
૨. નરહરિભાઈનાં પત્ની.
૩. આ નિવેદન મોટે ભાગે બીજાં અખબારોમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયું હતું.
૪. બુચો પુસ્તક ૧૯, પા. ૪૬૮-૯.

આ બિલનું સ્વરૂપ અને પરિણામ વિચારતાં પહેલાં એ કહી દેવું જરૂરનું છે કે તેથી સને ૧૯૧૪માં યુનિયન સરકાર અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ વચ્ચે થયેલા સમાધાનનો ભંગ થાય છે.^૧ એ સમાધાન કરવામાં યુનિયન સરકાર અને હિંદીઓનો જેટલો હાથ હતો તેટલો જ હિંદી સરકાર અને બ્રિટિશ સરકારનો હાથ હતો, કારણ એ બંને સરકારની સંમતિથી એ સમાધાન કરવામાં આવ્યું હતું. હિંદી સરકારે તો સર બેન્જામિન રૉબર્ટ્સનને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે દેખીતી રીતે હિંદીઓની સ્થિતિ તપાસવા માટે મોકલ્યા હતા, યુનિયન સરકારે નીમેલા કમિશનના કાર્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે, પણ ખરી રીતે સમાધાનની ભાંગડા કરવા માટે. સમાધાનની મુખ્ય શરતો સર બેન્જામિન રૉબર્ટ્સન હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા તે પહેલાં જ નક્કી થઈ હતી.

આ સમાધાન પ્રમાણે યુનિયન સરકારે કબૂલ કર્યું હતું કે એશિયાવાસીઓ વિરુદ્ધ ભવિષ્યમાં કશો કાયદો ન કરવામાં આવે. સમજૂતી તો તે વેળા એવી હતી કે કાયદા પ્રમાણે હિંદીઓની સ્થિતિ જેવી હતી તેમાં ધીમે ધીમે સુધારોવધારો કરવામાં આવશે, અને એશિયાવાસીઓની વિરુદ્ધના કાયદા ભવિષ્યમાં રદ કરવામાં આવશે. પણ ધાર્યા કરતાં ઊલટું જ પરિણામ આવ્યું છે. જ્યારે ટ્રાન્સવાલમાં સમાધાનકાળે જે સિવાજ ચાલતો હતો તેની વિરુદ્ધ ચાલુ કાયદાનો હિંદીઓના અહિતમાં અમલ કરવાનો પ્રયત્ન થયો, ત્યારે આ સમાધાન ઉપર પ્રથમ મર્માઘાત થયો એ હિંદીઓ જાણતા હોવા જોઈએ. પણ “ક્લાસ એરિયાઝ બિલ” હિંદીઓની સ્વતંત્રતાને મર્યાદિત કરવામાં એથી પણ આગળ જાય છે.

સમાધાનની અંદર બીજી સૂઝે તે વસ્તુ રહેલી હોય, પણ કોઈ પણ પક્ષ એ વાતની તો ના નહીં જ પાડે કે ૧૯૧૪ના કરારથી યુનિયન સરકારે હિંદી સ્વતંત્રતાને વધારે સંકુચિત ન કરવાનું વચન આપ્યું હતું, અને દક્ષિણ આફ્રિકાના ગવર્નર-જનરલને જે સૂચનાપત્ર મોકલવામાં આવે છે, તેમાં તેના કોઈ પણ કાર્યને નામંજૂર કરવાના શહેનશાહે સ્વાધીન રાખેલા સામાન્ય અધિકારો ઉપરાંત બ્રિટિશ સરકાર પોતાના “ટ્રસ્ટ” પ્રતિ શુદ્ધ દાનતથી વર્તે તો ઉપર મેં સમાધાનીની જે શરતો જણાવી તે શરતના પાલન ઉપર આગ્રહ રાખવાને માટે બંધાયેલી છે.

આપણે હિંદીઓએ યુનિયન સરકારની મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં લેવી ઘટે, કારણ કે તે ત્યાંના ગોરાઓની ઈચ્છા પર નભી રહેલી છે; અને એ ઈચ્છા એટલે તે ગોરાઓએ ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓનો મત—એમાં હિંદીઓ અને ત્યાંના મૂળ વતનીઓના મતને મુદ્દલે અવકાશ નથી. ત્યાંના ગોરા સિવાયના બીજા બધાનો બહિષ્કાર એ જ દક્ષિણ આફ્રિકાના રાજબંધારણની મૂળ ખામી છે; અને એ જ ખામી હિંદીઓ તથા સ્થાનિક કાળા વતનીઓવાળી ઘણીખરી સ્વરાજ્ય ભોગવતી વસાહતોના બંધારણમાં છે. બ્રિટિશ સરકારે આ ખામી શરૂઆતમાં રહેવા દીધી તો હવે એનાં દુષ્પરિણામોને અટકાવવાને પણ તે બંધાયેલી છે. સામ્રાજ્યપદ્ધતિમાં નૈતિક બળ કેટલું છે તે દક્ષિણ આફ્રિકા તથા કેનિયા પરથી જણાઈ આવશે. લોકમતના દબાણથી એ બંને સ્થળોએ કદાચ થોડા વખત માટે રાહત અપાય, પણ એ રાહત ક્ષણિક જ હોવાની. પણ આથી એ કરુણાંત નાટકનો છેલ્લો અંક માત્ર આગળ ઠેલાતો જશે; પછી હિંદુસ્તાન અથવા ઈંગ્લેંડમાં કોઈ આણુધાર્યા મહત્વના ફેરફાર થાય તો જુદી વાત.

હવે મુખ્ય બિલનો વિચાર કરીએ. આ બિલ નાતાલ મ્યુનિસિપલ મતાધિકારના ખરડા જેવું નથી. એ તો માત્ર નાતાલ પૂરતું જ હતું અને સદ્ભાગ્યે તેય યુનિયન ગવર્નર-જનરલે પોતાના

અંગત અધિકારને બળે રદ કરેલું. “કલાસ એરિયાઝ બિલ” બધા ગરીબ પ્રાંતોને લાગુ પાડવા સારુ ઘડાયેલું છે. એ કાયદો ત્યાં કાયમ વસેલા હિંદીઓ તથા બીજા એશિયાવાસીઓને વસવાટ તથા વેપાર માટે અલગ લત્તામાં કાઢી મૂકવાનો સરકારને અધિકાર આપે છે. એટલે આ બિલમાં ૧૮૮૫ની ટ્રાન્સવાલની માજી સરકારે જે “લોકેશન” (લત્તા) પ્રથા^૧ યોજેલી તેને જ અમુક અંશે બીજાં ક્ષેત્રોમાં લાગુ પાડવામાં આવી છે.

હવે અલગ લત્તાઓનો અર્થ શો તે હું ટૂંકાણમાં સમજાવી દઉં : પ્રિટોરિયામાં હિંદીઓનો જે લત્તો છે—જેકે ૧૮૮૫નો કાયદો હોવા છતાં એક પણ હિંદીને ત્યાં જઈને રહેવાની ફરજ પાડવામાં નથી આવી—તે શહેરથી ઘણું દૂર છે, અને ઈંગ્લિશ, ડચ અથવા ત્યાંના વતનીઓ ખરીદી કરવા માટે ત્યાં પહોંચી શકે એમ નથી. આવા લત્તાઓમાં જે વેપાર ચાલે છે તે માત્ર હિંદીઓની માંહેમાંહે. આવી સ્થિતિમાં અલગ લત્તાની નીતિનો પૂરેપૂરો અમલ કરવો એટલે કંઈ પણ વળતર આપ્યા વિના તેમને પોતપોતાને દેશ ચાલ્યા જવાની ફરજ પાડવી. આ બિલ ચાલુ અધિકારોનું કેટલેક દરજ્જે સંરક્ષણ કરે છે એ ખરું; પણ એટલું સંરક્ષણ ત્યાં વસેલા હિંદીઓને બહુ કામ આવે તેમ નથી. આવા અપવાદો અમલમાં મુકાતાં કેટલા નિરર્થક થઈ પડે છે તે હું દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા અનુભવો ટાંકીને સિદ્ધ કરી શકું છું; પણ આ લેખને હવે લંબાવવા નથી ઈચ્છતો.

અંતે સૌએ યાદ રાખવું ઘટે કે જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકા જવાની બંધી બિલકુલ ન હતી ત્યારે ગોરાઓની એવી ફરિયાદ હતી કે દક્ષિણ આફ્રિકા લાખો હિંદીઓથી ઊભરાઈ જશે. તે વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાના બધા મુત્સદ્દીઓ એમ કહેતા હતા કે ગોરા વસાહતીઓ હિંદીઓની થોડી સંખ્યાને સહેજે નભાવી શકશે, એટલું જ નહીં પણ તેમની પ્રત્યે કંઈક ઉદારતા પણ બતાવશે; પણ જે આખો મુલક હિંદીઓથી ઊભરાઈ જવાનો સંભવ હોય તો તેઓ બિલકુલ જંપીને નહીં બેસે. અને હવે જ્યારે એ કહેવાતી ભરતીનો ભય, ખરી રીતે સને ૧૮૯૭થી, દૂર થઈ ચૂકેલો છે ત્યારે અલગ લત્તાઓ કરવા માટે હો હા કરી મૂકવામાં આવી છે; અને જ્યારે એ ઈચ્છા પણ પૂર્ણ થશે ત્યારે તેઓ બીજું પગલું એ લેવાના કે હિંદીઓને જબરદસ્તીથી કાઢી મૂકવા. બહિષ્કૃત હિંદીઓ જે જાતે હિંદુસ્તાનમાં આવતા નહીં રહે તો બનવાનું એમ કે સામ્રાજ્ય સરકારના પ્રતિનિધિઓ જેમ જેમ નમનું મૂકતા જશે તેમ તેમ એશિયાવાસીઓની વિરુદ્ધ માગણીઓ માટે ગોરાઓનું મોં વધારે ને વધારે મોટું થતું જવાનું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૧-૨-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૪-૨-૧૯૨૪

૧. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓ અને ત્યાંના વતનીઓને અમુક વિસ્તારોમાં રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. આ વિસ્તારો “લોકેશન” કહેવાતા. જુઓ પુસ્તક ૨, પા. ૧૨.

૧૧૨. લજ્જપતરાયને તાર^૧

[પૂના,
ફેબ્રુઆરી ૧૫, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

તમને ફરી તાવ આવ્યો તેથી દિલગીર. આશા છે કે તમે જલદી સારા થઈ જશો. આવવાની ઉતાવળ નથી. પૂના આરામ માટે આવવાની સૂચના કરું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૩૩૩

૧૧૩. સી. આર. દાસને તાર^૨

[પૂના,
ફેબ્રુઆરી ૧૯, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

તમે જણાવેલા મિત્રોને મળતાં આનંદ થશે. મળતાં સુધી સમાધાન વિષે મૌન રાખીશ.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૩૫૩

૧૧૪. નરહરિ પરીખને પત્ર

ગુરુવાર [ફેબ્રુઆરી ૨૧, ૧૯૨૪]^૩

ભાઈશ્રી ૫ નરહરિ,

તમારો અપવાસ પૂરો થયો એ જાણી રાજી થયો છું. આ લખતી વેળા ભાઈ લક્ષ્મીદાસ, રામજી અને ગંગાબહેન બેઠાં છે. અપવાસનો નશો આપણને ટકાવે છે પણ પછીનો ઉતાર કઠણ હોય છે. ખાવામાં તો સંભાળ રાખશો જ. ખોરાક હાલ તો પ્રવાહી જ લેજો. રોટલી વગેરે બીજાં ધીમે ધીમે લેજો. લોકોની સાથેના વર્તનમાં ધીરજ રાખશો એમ તો માનું જ છું. છતાં પણ

૧. આ તાર લજ્જપતરાયના ૧૯૨૪ના ૧૫મી ફેબ્રુઆરીના નીચેના તારના જવાબમાં હતો : “ગઈ કાલે તાવ આવ્યો હતો. નીકળી શક્યો નથી. ફરીથી તાર કરીશ.”

૨. આ તાર સી. આર. દાસના ૧૯૨૪ના ૧૯મી ફેબ્રુઆરીના નીચેના તારના જવાબમાં હતો : “મોતીલાલ અને હું સાથે આવીએ છીએ. તારીખ નક્કી કરવા એમને તાર કર્યો છે. ઇચ્છું છું કે હિંદુમુસ્લિમ સમાધાનની આપ સલાહ આપો તે પહેલાં મારી વાત સાંભળો. મારું સૂચન છે કે મોતીલાલ, હું, લજ્જપતરાય અને માલવિયા આપની હાજરીમાં મળીએ.”

૩. અહીં “ગુરુવાર” દેખીતી રીતે જ ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી પછીના અડવાડિયાનો ગુરુવાર છે. ગાંધીજીનો આ પહેલાંનો પત્ર ૧૩મીએ લખાયો હતો. તે વખતે ઉપવાસ ચાલુ હતો.

મુશ્કેલીઓ પડી છે તેથી ફરી ચેતવું છું. અપવાસ પૂરો થયે મન ચંચળ થાય છે તેને મારતાં મુસીબત પડે છે. વધુ તમે આવશો ત્યારે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૯૦૪૫

૧૧૫. ડૉ. સત્યપાલને તાર^૨

[ફેબ્રુઆરી ૨૩, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

ડૉ. સત્યપાલ,^૨

સમાચાર જાણી દુઃખ થયું. વધારે દુઃખ તો એટલા માટે કે હું લાચાર છું અને પૂરો અભ્યાસ કર્યા વિના સલાહ આપી શકું તેમ નથી. બીમારીને કારણે અભ્યાસ થઈ શકે તેમ નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૯૧૬

૧૧૬. મહામદઅલીને તાર^૩

[પૂના,

ફેબ્રુઆરી ૨૪, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

સમિતિની ચર્ચાવિચારણામાં માર્ગદર્શન આપવાનું મને કહેવામાં આવ્યું નથી, તેમ તેને માટે મારી લાયકાત પૂરતી નથી.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૩૭૧

૧. આ તાર ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરીની ૨૩મીએ મળેલા ડૉ. સત્યપાલના નીચેના તારના જવાબમ મોકલાયે હતો : “જૈંતોમાં સ્થિતિ ગંભીર. જ્યાં ઉપર ગોળીબાર. ક્રિચ્છુ અને ગિદવાણી ગિરફતાર. કેટલાક મરાયા, અનેક ધવાયા. ચોક્કસ આંકડો ખબર નથી. છાપાંના ખબરપત્રીઓને મનાઈ છે. કોંગ્રેસ સમિતિએ તરત જ એમ્બુલન્સ ટુકડી મોકલી હતી. તેને કામ કરવા દીધું નહીં. કારોબારી સમિતિએ ખીલ ટુકડી મોકલવા ઠરાવ પસાર કર્યા. પીડિતોને રાહત આપવા ટુકડીને પરવાનગી આપવા માટે નાલાના મુખ્ય વહીવટદારને તાર કરવામાં આવ્યો. શક્ય એટલી તમામ મદદની શિરોમણિ સમિતિને ખાતરી આપવામાં આવી. વધુ સૂચનાઓ તારથી જણાવો.” આ તાર પછી એ જ તારીખનો તાર પહેલાં લખાયેલો એક પત્ર પણ આવ્યો હતો. જુઓ પરિશિષ્ટ ૮.

૨. પંજાબના કોંગ્રેસી નેતા.

૩. આ તાર મહામદઅલીના ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરીની ૨૪મીના નીચેના તારના જવાબરૂપે હતો : “જે આપને જરૂરી લાગે તો તાજેતરમાં બહાર થયેલી પરિસ્થિતિ સંબંધમાં સૂચનાઓ સંદેશ સાથે કૃપા કરીને દિલ્હી મોકલી આપો. કારોબારી સમિતિ ૨૬મીએ મળી રહી છે.” એસ. એન. ૯૩૭૧.

૧૧૭. અકાલીઓને ખુલ્લો પત્ર^૧

પૂના,

ફેબ્રુઆરી ૨૫, ૧૯૨૪

પ્રિય દેશબંધુઓ,

નાભા રાજ્યના વહીવટદારના લુકમથી એક અકાલી જયા પર ગોળીબાર થયો અને તેને લીધે ઘણા લોકો મરણ પામ્યા અને એથીયે વધુ લોકો ઘવાયા એ વાતથી મને ભારે દુઃખ થયું છે.^૨ મારી પાસે જે તારો આવ્યા છે તેના જવાબમાં સહાનુભૂતિનો સંદેશો મોકલવા સિવાય વધારે કંઈ પણ કરવાની મને ઈચ્છા ન હતી.

દેશની વર્તમાન સ્થિતિથી પોતાને વાકેફ રાખવા સારુ મારે જે સહેજસાજ પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડે છે તે પણ કર્નલ મેડક, જેમણે મારી માંદગી દરમ્યાન મારી સંભાળ રાખવામાં કશી મળ્યા નથી રાખી, તેમની ઈચ્છાવિરુદ્ધ છે.

હમણાં જ ઝીરાથી મને આવો તાર મળ્યો છે : “તબિયતનો વિચાર કર્યા વિના તરત આવો—અકાલી જયા.” તેથી એ દુઃખદ બનાવ વિષે બોલ્યા વિના મારાથી રહેવાનું નથી. તાર મોકલનારને હું ઓળખતો નથી, પણ મારાથી જઈ શકાય એવી સ્થિતિ હોત તો એ તારના જવાબમાં હું જરૂર ત્યાં પહોંચી જાત. મારો ઘા હજી રુઝાયેલો નહીં હોવાથી આવી મુસાફરીનો શારીરિક શ્રમ હું ન ખમી શકું. એટલે ત્યાં ન પહોંચું તો તમને સંદેશો તો મોકલું એમ કરીને આ લખું છું. જે અકાલી શીખો મરણ પામ્યા અને ઘાયલ થયા તેમની સાથે મને દિલસોજી છે એ વાતની અકાલી ભાઈઓને ખાતરી આપવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. મારી આગળ બધી વિગતો નથી, એટલે ગંગસરના ગુરુદ્વારામાં દર્શન કરવા સારુ જયાબંધ લોકો જેતોમાં કૂચ કરીને જાય એ વાજબી હતું કે ગેરવાજબી તે હું નથી કહી શકતો. પણ અકાલી શીખોને મારી એવી સલાહ છે કે શીખ જાતિ બહારના જે નેતાઓ તેમને આજ સુધી સલાહ આપતા આવ્યા છે તેમની જેડે મસલત કર્યા વિના તેમણે આગળ ઉપર જયા મોકલવા નહીં. આ કરુણ ઘટનાનું એકંદર પરિણામ કેવું આવે છે તેની રાહ જોવી ઈષ્ટ છે. મને એક તાર એવો મળેલો છે કે જયાના લોકોએ આખો વખત પૂરેપૂરી અહિંસા જાળવી હતી. તમે શરૂઆતથી જ તમારી હિલચાલના ધાર્મિકપણાનો અને અહિંસકપણાનો દાવો કરતા આવ્યા છો. આપણામાંનો દરેક જણ અહિંસાનો પૂરેપૂરો મર્મ સમજી લે એમ હું ઈચ્છું છું.

અહિંસા તમારો અંતિમ ઉદ્દેશ નથી એ વાતથી હું અજાણ્યો નથી. અને તેથી જ વિચાર કે વાણી દ્વારા પણ તમારી હિલચાલમાં હિંસાનો પગપેસારો થવા ન પામે એ વિષે તમારે

૧. આ પત્ર ઘણુંખડું બધાં અખબારોમાં પ્રગટ થયો હતો.

૨. આ ગોળીબાર જેતોમાં ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરીની ૨૧મીએ શીખોના એક સરથસ ઉપર કરવામાં આવ્યો હતો. આ સરથસમાં ૫૦૦ અકાલીઓનો એક જથ્થો પણ હતો. તે ઠેઠ અમૃતસરથી, ત્રણેક અઠવાડિયાં પહેલાં ચાલીને, ૧૯૨૧માં બનેલા નાનકાનાના બનાવની સંવત્સરી ઊજવવા માટે આવ્યો હતો. સરકારી અંદાજ પ્રમાણે ગોળીબારથી મરાયેલાની સંખ્યા ૨૧ હતી અને ઘવાયેલાની સંખ્યા ૩૩ હતી. જુઓ રિવિડ્યા ઇન ૧૯૨૩-૨૪.

બેવડી સાવધાની રાખવી ઘટે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં મેં ૨૫ વરસથીયે વધુ અહિંસાનો ઉપયોગ કર્યો છે અને અનુભવ પરથી મને આ વાત દીવા જેવી ખુલ્લી દેખાય છે કે આપણી દરેક હિલચાલને અંગે થતા વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં આપણે ખૂબ સાવધાન રહેવું જોઈએ. નમ્રતા અને સત્યપરાયણતા વિના અહિંસાનું પાલન અશક્ય છે; અને આવી અહિંસા જો ધાર્મિક ન કહેવાતી લડતોમાં સફળ થઈ છે તો પછી તમે, જેઓ શુદ્ધ ધાર્મિક લડત ચલાવી રહ્યા છો, તેમને માટે ખરેખર તેનું પાલન રમત વાત હોવી જોઈએ.

મારા કારાવાસ પહેલાં અહિંસા વિષે મારો જે મત હતો તેની પુનરાવૃત્તિ કરવી મને જરૂરની લાગે છે; કારણ કે ગયાં થોડાં વરસના બનાવોના અભ્યાસ પરથી મને એવું જણાય છે કે આપણે અહિંસાત્મક લડત ચલાવવાનો દાવો કરીએ છીએ છતાં અસહકારના પહેલાંના જમાનામાં જેમ આપણે અહિંસા પાળતા નહોતા તેમ અસહકારનાં બે વરસ દરમ્યાન પણ વિચાર અને વાણીથી અહિંસા ધર્મનું પાલન નથી કર્યું. મારે દિલગીરીની સાથે કહેવું પડે છે કે મારા પ્રકડાયા પહેલાંના ત્રણ મહિના દરમ્યાન મેં આપણી સ્થિતિ વિષે યંગ ઇન્ડિયામાં જે લખેલું તે લખાણો તે દિવસો કરતાંયે મને આજે યથાર્થ લાગે છે.

આ વાત વિષે મને જરા પણ શંકા નથી કે હું અહિંસાનો જે અર્થ કરું છું તે પ્રમાણે જો ગયાં ૫ વરસ દરમ્યાન આપણે તેનું પાલન કર્યું હોત તો આપણે આપણી મજલે પહોંચ્યા હોત એટલું જ નહીં પણ આજે હિંદુમુસલમાનો વચ્ચેના વિખવાદ અને ટંટાઓ પણ આપણે જોવા નહીં પામત. એટલે તમે ગુરુદ્વારાઓ વિષે જે વિશિષ્ટ લડત લડી રહ્યા છો તેમાં અહિંસા વિષે સાવચેત રહેવું એમ જ્યારે હું કહું છું ત્યારે તમે બીજી કોમો કરતાં અહિંસાના તત્ત્વ વિષે વધારે બેદરકાર રહ્યા છો એમ કહેવાનો મારો ઈરાદો નથી.

પણ તમને વિશેષ ખબરદાર કરવાની જરૂર એટલા સારું છે કે તમે કદી હિંમત હાર્યા નથી. તમારા વિશિષ્ટ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાને તમે સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા છો એટલે તમે તમારાં અંતર તપાસી જુઓ એમ હું ઈચ્છું છું; અને જો તમને એમ લાગે કે તમારી આગળ માંડેલા ધોરણને તમે વફાદાર નથી રહ્યા તો હાલ તરતને માટે બધી બાહ્ય પ્રવૃત્તિ બંધ રાખી અને પૂરેપૂરા શુદ્ધ થઈને ફરીથી આરંભ કરો. આમ કરવાથી તમારા પ્રયત્નો સફળ થશે એ વિષે મને જરા પણ શંકા નથી.

હું છું તમારો મિત્ર અને સેવક
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૦૫૫; તથા યંગ ઇન્ડિયા, ૨૮-૨-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨-૩-૧૯૨૪

૧૧૮. દાસને તાર^૧

[પૂના,
ફેબ્રુઆરી ૨૫, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

આવવું અશક્ય. ઘા રુઝાયો નથી. કૃપા કરીને સ્થિતિ તારથી જાણાવો.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૩૭૬

૧૧૯. મારા જ્વેલના અનુભવ^૨

પૂના,
ફેબ્રુઆરી ૨૬, ૧૯૨૪

મારા જ્વેલનિવાસ દરમિયાન મારે સરકાર સાથે જે અગત્યનો પત્રવ્યવહાર થયેલો તે મારા જ્વેલના અનુભવના એક ભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાનો મારો ઈરાદો હતો. જે તબિયત અને સમયની અનુકૂળતા મળે તો એ અનુભવો લખી કાઢવાની મારી ધારણા છે. પણ હજુ થોડા વખત સુધી એ બની શકે એમ નથી. દરમિયાન મિત્રોએ મને કહ્યું કે, મારે એ પત્રવ્યવહાર વિનાવિલાંબે પ્રગટ કરવો જોઈએ. એમની દલીલ મને વાજબી લાગે છે અને તેથી યંગ હિન્ડિયાના વાચકોને એ પત્રવ્યવહારનો એક ભાગ આપું છું. હકીમજીને લખેલા પત્રમાં^૩ જે ટીકા કરી છે તેનો મુખ્ય ભાગ તો પાછળના અનુભવ પરથી પણ કાયમ રહે છે. પણ જ્વેલના અધિકારીઓને ન્યાય આપવા ખાતર મારે એ પણ કહેવું જ જોઈએ કે મારા શારીરિક સુખની બાબતમાં મને ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે સગવડો આપવામાં આવી હતી.

હકીમજી પરના પહેલા કાગળમાં જે ચૂનાના લીટાની વાત કરી છે તે કાઢી નાખવામાં આવ્યો હતો અને અમે બંને આખા યોગાનમાં છૂટથી હરીફરી શકતા હતા. ભાઈ બેંકરના છૂટવા પછી મારી માગણી વિના જ તે વખતના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. જોન્સે ભાઈ મનઝરઅલી સોખતાને મારી પાસે મોકલવાને સરકારની પરવાનગી મેળવી હતી. આ કાર્ય મને બહુ રૂડું લાગ્યું, કારણ ભાઈ મનઝરઅલી સોખતા એક કીમતી સાથી હતા એટલું જ નહીં પણ મારે માટે તો તે એક

૧. આ તાર દાસ નામના કોઈ માણસે ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરીની ૨૫મીએ ઝીરાથી કરેલા તારના જવાબરૂપે હતો. એ તાર આ પ્રમાણે હતો : “તબિયતનો વિચાર કર્યા વિના તરત આવો—અકાલી જથા.” આ દાસ કોણ હતા તે જણાવું નથી. “અકાલીઓને ખુલ્લા પત્ર વિષે નિવેદન”, ૨૮-૨-૧૯૨૪ પણ જુઓ.

૨. ગાંધીજીએ એક કેદી તરીકે ૧૯૨૨ના એપ્રિલ માસથી ચરવડા જ્વેલના સત્તાવાળાઓ સાથે ચલાવેલા પત્રવ્યવહારની પ્રારંભિક નોંધ તરીકે આ લેખ લખાયો હતો.

૩. જુઓ “હકીમજીને પત્ર”, ૧૪-૪-૧૯૨૨.

આદર્શ ઉદ્દેશ શિક્ષક પણ હતા. થોડા જ વખતમાં ભાઈ ઈંદુલાલ યાજ્ઞિકે આવીને અમારા આનંદમાં વૃદ્ધિ કરી. તે પછી મેન્ડર જૈન્સે અમને ત્રણેને યુરોપિયન વોર્ડમાં ખસેડયા. ત્યાં અમને વધારે સારી સગવડો મળી. અમારી ઓરડીઓ આગળ એક નાનકડો બાગ પણ હતો. ભાઈ મનઝરઅલીના છૂટયા પછી મેન્ડર જૈન્સની પછીના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કર્નલ મરેએ ભાઈ અબદુલ ગનીને મારા સાથી તરીકે મૂકવાની પરવાનગી મેળવી. ભાઈ ગનીએ ઈંદુલાલ યાજ્ઞિકને અને મને આનંદ આપવા ઉપરાંત ભાઈ મનઝરઅલી સોખતાની, મારા ઉદ્દેશ શિક્ષકની જગા લીધી અને મારા ઉદ્દેશ અક્ષરો સુધારવાને ખૂબ પરિશ્રમ કર્યો. મારી માંદગી આડે ન આવી હોત તો હું એક ઉદ્દેશનો ઠીક ઠીક આલિમ બની જાત. તેથી જેટલે દરજ્જે મારા શારીરિક સુખનો સવાલ હતો તેટલે દરજ્જે સરકાર અને જ્વલના અધિકારીઓ બંનેએ મને સુખી બનાવવાને તેમની પાસેથી આશા રાખી શકાય તેટલું બધું કર્યું હતું અને હું અવારનવાર માંદગી ભોગવતો તેમાં સરકારને તેમ જ જ્વલના અધિકારીઓને કોઈ પણ રીતે દોષ દઈ શકાય એમ નથી એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. મને મારો પોતાનો ખોરાક પસંદ કરવાની છૂટ હતી અને મેન્ડર જૈન્સ તથા કર્નલ મરે અને આ બાબતમાં તો મેન્ડર જૈન્સની પહેલાંના કર્નલ ડીયલ પણ ખોરાક વિષેના મારા બધા વિધિનિષેધોને પૂરેપૂરું માન આપતા હતા. યુરોપિયન જેલરો પણ અતિશય ધ્યાન આપતા અને સંપૂર્ણ વિવેકથી વર્તતા. તેઓ અઘટિત રીતે મારી આડે આવ્યા કહી શકાય એવો એક પણ પ્રસંગ મને યાદ આવતો નથી. અને જ્વલના સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે મારી ઝડતી લેવામાં આવતી (અને હું રાજીખુશીથી એ ઝડતી લેવા દેતો) ત્યારે પણ તેઓ માત્ર સંભાળપૂર્વક જ નહીં પણ જાણે ક્ષમા યાચતા હોય એવી રીતે ઝડતી લેતા. માણસ તરીકે મેન્ડર જૈન્સ અને કર્નલ મરે બંનેને માટે મને બહુ માન છે. તેમણે મને હું કેદી છું એમ કદી લાગવા દીધું નથી.

જ્વલના અમલદારવર્ગના માયાળુપણા વિષે મેં જે કહ્યું છે તે બાદ કરતાં સરકારની રાજદ્વારી કેદીઓ પ્રત્યેની હૃદયશૂન્ય નીતિ વિષે જે મત મેં હકીમજી પરના કાગળમાં દર્શાવ્યો છે તેમાં મારાથી ફેરફાર થઈ શકે એમ નથી. એ કાગળમાં મેં જે કહ્યું છે તે બધું પાછળના અનુભવે પુરવાર કરી આપ્યું હતું. આ કથનની સાબિતી માટે હું મારા અનુભવો લખી કાઢી શકું ત્યાં સુધી વાચકે રાહ જોવી પડશે. અત્યારે તો મારો ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે મારા શારીરિક સુખની બાબતમાં જ્વલના અમલદારો પર કે સરકાર પર પણ હું કોઈ પણ જાતની ટીકા કરવા માગું છું એવો અર્થ આ પત્રવ્યવહારમાંથી નીકળવાનો લેશ પણ સંભવ હોય તો હું તે ટાળવા માગું છું.

જે કેદી ચોકીદારોને હવાલે અમને સોંપવામાં આવ્યા હતા તેમના પ્રત્યેની ઊંડી આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કર્યા વિના મારે આ નોંધ પૂરી કરવી ઘટતી નથી. અમારા રખવાળ તરીકે વર્તવાને બદલે તેઓ મને તેમ જ મારા સાથીઓને દરેક પ્રકારની મદદ આપતા હતા. કોટડીઓ સાફ કરવાનું કે એવું કોઈ પણ શારીરિક મહેનતનું કામ તેઓ અમને કરવા ન દેતા. મારા અનુભવોમાં મારે એમને વિષે વધારે કહેવું પડશે, છતાં ગંગાખાનું નામ દીધા વિના તો મારાથી રહેવાય એમ છે જ નહીં. મારે માટે તો એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ નર્સ થઈ પડ્યો હતો. એકેએક વસ્તુ વિષે એની કાળજી, મારી એકેએક જરૂરિયાત હમેશાં આગળથી કળી જવાની એની શક્તિ, રાતે કોઈ પણ વખતે મારી સેવા કરવાની એની તત્પરતા, એનો પ્રેમાળ સ્વભાવ, એનું શુદ્ધ પ્રામાણિકપણું અને જ્વલના નિયમોનું પાલન—એ એના ગુણોથી એ મારી પ્રશંસાને પાત્ર થયો હતો. જે માણસમાં આવું ઉચ્ચ ચારિત્ર દર્શાવવાની શક્તિ છે તેને સમાજ શિક્ષા કરી શકે છે

અને સરકાર એવા માણસને કેદમાં રાખી શકે છે એનો જ મને અચંબો થાય છે. ગંગાપ્પા નિરક્ષર છે. તે રાજદ્વારી કેદી નથી. એને ખૂન કે એવા કોઈક ગુનાને માટે સજા થયેલી છે. પણ આ વિષયને મારે વધારે લંબાવવો ઘટતો નથી. એનો વિચાર મારે ભવિષ્ય પર મુલતવી રાખવો જોઈએ. મેં ગંગાપ્પાનું નામ દીધું છે તે કેવળ એના જેવા મારા કેદી સાથીઓ પ્રત્યેનો મારો ભાવ બતાવવાને ખાતર જ.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૮-૨-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨-૩-૧૯૨૪

૧૨૦. અકાલીઓને ખુલ્લા પત્ર વિષે નિવેદન^૧

પૂના,

ફેબ્રુઆરી ૨૮, ૧૯૨૪

જૈતોમાં બનેલી દુર્ઘટના વિષે ૨૮મી ફેબ્રુઆરીના બોમ્બે ક્રોનિકલમાં પ્રગટ થયેલા સમાચારના કોલમમાં એક ફકરો હમણાં જ મારા વાંચવામાં આવ્યો. એમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અકાલી શીખોને ઉદ્દેશીને લખેલો મારો ખુલ્લો પત્ર મને આપવામાં આવેલી ખોટી માહિતીને આધારે લખાયેલો છે. અને “આ બાબતમાં લોકોને મોટે ભાગે લાલા લજપતરાય ઉપર શંકા છે.” લાલાજીને ન્યાય આપવાની ખાતર હું નિવેદન કરવા માગું છું કે તેઓ મને મળ્યા તે પહેલાં આ દુર્ઘટના વિષે મારાથી બન્યું તેટલું મેં વાંચી લીધું હતું. અને પંજાબ આવવાનું આમંત્રણ આપતો તાર મને મળ્યો, અને લાલાજીએ એ તાર જોયો તે પહેલાં જ, છેવટે મેં બહાર પાડ્યું તેવું નિવેદન બહાર પાડવાનો સંકલ્પ મેં કરી દીધો હતો. ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં જઈને અકાલી જથ્થાઓને અટકાવવાની વિનંતી કરતો તાર મને ઝીરાથી મળ્યો હતો અને ઝીરામાં હું કોઈને ઓળખતો ન હોવાથી અને હું જે સલાહ આપું તે અકાલી શીખોને બને એટલી વહેલી પહોંચી જાય તે માટે હું ઈંતેજર હોવાથી, મેં ખુલ્લો પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવાનું પસંદ કર્યું. મારો એ પત્ર વર્તમાનપત્રોમાંથી મેં એકઠી કરેલી માહિતીને આધારે તથા મારા છૂટયા પછી દેશમાં મન, વચન અને કર્મથી અહિંસાનું પાલન કરવાની જે ભાવના મેં જોઈ તેને આધારે લખાયો હતો. લાલાજીએ એ પત્ર જોયો જ હતો. અને એમના દબાણથી જ એમાંના સંખ્યાબંધ ફકરા મેં કાઢી નાખ્યા હતા. પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્ર કરતાં એ ફકરા વધારે જલદ હતા અને જે લાલાજીનું દબાણ ન હોત તો મેં એ જેમના તેમ રાખ્યા હોત. લાલાજીનો એવો પણ આગ્રહ હતો કે જે વાક્યમાં બિન-શીખ સલાહકારો સાથે મસલત કર્યા પહેલાં બીજા જથ્થો ન મોકલવાની અકાલી શીખોને સલાહ આપવામાં આવી છે ત્યાંથી આ કાગળ સમાપ્ત કરવો. પરંતુ મને લાગ્યું કે આ ક્ષણે અહિંસામાં શું શું આવે એનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરવો

ખૂબ જ જરૂરી છે, એટલે લાલાજીની સલાહ આદરપૂર્વક બાબુએ રાખવાની મને ફરજ પડી અને મેં અહિંસા વિષેના ફક્રા જેમના તેમ રાખ્યા.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૫૨૧૨; તથા હિન્દુ, ૨૯-૨-૧૯૨૪

૧૨૧. સિંધના પ્રતિનિધિમંડળને મુલાકાત

પૂના,

ફેબ્રુઆરી ૨૮, ૧૯૨૪

શ્રી જયરામદાસ દોલતરામ, કાજી અબદુલ રહમાન, શેઠ ઈસરદાસ અને શ્રી આર. કે. સિંધવાનું બનેલું એક પ્રતિનિધિમંડળ આજે સવારે મહાત્મા ગાંધીને મળ્યું હતું, અને તેમને તબિયત સુધારવા માટે કરાંચી આવવા વિનંતી કરી હતી. મહાત્માજી પથારીમાં સૂતા હતા. એમણે પ્રતિનિધિમંડળને પ્રસન્ન વદને આવકાર આપ્યો.

શ્રી સિંધવાએ પ્રતિનિધિમંડળના આગેવાન તરીકે કહ્યું: “કરાંચીના સમુદ્રકિનારે હવા ઘણી સરસ છે. ત્યાં આપની તબિયતમાં ઘણો સુધારો થશે.” જવાબમાં મહાત્માજીએ કહ્યું:

તબિયત સુધારવા માટે કરાંચી આવવાનું મને ગમે ખરું, કારણ કે હું જાણું છું કે ત્યાં ક્લિવફ્ટન બહુ જ સારી જગા છે. પરંતુ હું કોઈ કેન્દ્રના સ્થળ પર રહેવા માગું છું, જેથી દૂર દૂરથી આવતા મિત્રોને મને મળતાં અગવડ ન પડે. આથી મેં અંધેરીમાં દરિયા નજીક રહેવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

શ્રી સિંધવા : અમે આપની તબિયતનો પ્રથમ વિચાર કરીએ છીએ. જે લોકોને આપને મળવું હશે તેઓ તો હજારો માઈલથી પણ આવી શકે છે. એટલે આપે કરાંચી આવવું જોઈએ. લોકોને બીજી બાબતો કરતાં આપની તબિયતની ચિંતા વધારે છે.

એ સાચું છે કે મને મળવા માટે મિત્રો ગમે તેટલે દૂરથી આવી શકે છે. પરંતુ હું એમને તસ્દી આપવા માગતો નથી. મને તો સિલોનથી પણ આમંત્રણ મળ્યું હતું. મેં સિલોન જ્યું નથી. કહે છે કે એ સુંદર અને રળિયામણી જગા છે. તેમ છતાં આવનારાની સગવડ ખાતર મેં મુંબઈની નજીક રહેવાનું ઠરાવ્યું છે, કેમ કે એમની સાથે મારે વારંવાર મસલતો કરવાની હોય છે. એક વાર મેં દાદાભાઈ નવરોજીના મકાનમાં રહેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. અને તેથી મને આનંદ થયો હતો કે જેમના હાથ નીચે હું રાજકારણ શીખ્યો હતો તેમના મકાનમાં મને રહેવાનું મળશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

અમૃતવજ્રાર પત્રિકા, ૪-૩-૧૯૨૪

૧૨૨. જી. એન. કાનિટકરને પત્ર

પૂના,
ફેબ્રુઆરી ૨૯, ૧૯૨૪

પ્રિય કાનિટકર,

તમે તો મરઘી ઈંડાં મૂકે તે પહેલાં જ તેને સેવવાની વાત કરો છો. આત્મકથા લખવાનું ક્યારે શરૂ થશે એનો મને કંઈ જ ખ્યાલ નથી. છતાં જો એ કદી પણ પ્રગટ થશે, તો મને સંબંધ છે ત્યાં સુધી, અનુવાદનો અધિકાર તમને મળશે. પરંતુ મને ડર છે કે આ બાબતમાં આખરી નિર્ણય કાકા અથવા સ્વામી આનંદના હાથમાં રહેશે.^૧ એટલે જો તમારે અત્યારથી સાવચેતી રાખવી હોય તો એમાંના એકને અથવા બંનેને લખજો.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

ગજનન એન. કાનિટકર

વ્યવસ્થાપક ટ્રસ્ટી, એસ. આર. પાઠશાળા

ચિંચવડ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. લપ્પે શ્રી જી. એન. કાનિટકરના સૌજન્યથી

૧૨૩. ડી. વી. ગોખલેને પત્ર

સાસુન ઈસ્પિતાલ,
પૂના,
ફેબ્રુઆરી ૨૯, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી ગોખલે

મુસ્લિમ ટ્રસ્ટીઓ અને લાગતાવળગતા હિંદુઓ વચ્ચેનો ઝઘડો સમજવા હું જે અલ્પ પ્રયાસ કરી રહ્યો છું તે સંબંધી કેસરીમાં એક ફકરો જોઈને મને દુઃખ થયું છે. હું ઈચ્છું છું કે બની શકે તો તમે હવેથી આ અંગેના મારા કામનો ઉલ્લેખ ન કરશો. હું માનું છું કે આવી પ્રસિદ્ધિ સુલેહ કરાવવા માટેની મારી ઉપયોગિતા ઘટાડી દે છે.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રી ડી. વી. ગોખલે

પૂના

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૫૨૧૩

૧. કાકા કાલેલકર અને સ્વામી આનંદ નવજીવન અને યંગ ઇન્ડિયા સાથે સંકળાયેલા હતા.

૧૨૪. પૂનાની સભાને સંદેશો^૧

પૂના,
માર્ચ ૧, ૧૯૨૪

સભાને હું દરેક પ્રકારે સફળતા ઈચ્છું છું. જો આપણે પૂરતી તાકાત કેળવી હોત, તો શ્રી હોર્નિમેનને આપણે ક્યારનાયે પાછા મેળવી શક્યા હોત. એક તો એમને દેશનિકાલ કર્યા અને બીજું એમને પાછા આવવાની પરવાનગી ન આપી. આમ સરકારે બે પાપ કર્યા છે. આપણે નબળા હોવાથી સરકારે આ પાપ કર્યું છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૩-૩-૧૯૨૪

૧૨૫. અકાલી આંદોલન વિષે નિવેદન

[પૂના,
માર્ચ ૪, ૧૯૨૪

અત્યારના અકાલી આંદોલનના સ્વરૂપ અને રહસ્ય વિષે તથા એનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે આપનાવેલી પદ્ધતિ વિષે જો મારા મનનું સંપૂર્ણ સમાધાન થઈ ગયું હોય તો તેમાં ખરા દિલથી ઝંપલાવતાં, અને એ હિલચાલમાં માર્ગદર્શન આપવાનું જરૂરી હોય તો પંજાબમાં જ બેસી રહેવામાં મને સંકોચ ન થવો જોઈએ. મારા મનનું સમાધાન નીચેના મુદ્દા ઉપર થવું જોઈએ :

(૧) અકાલીઓની સંખ્યા કેટલી છે?

(૨) (ક) હું સમજું છું ત્યાં સુધી, ગંગસર ગુરુદ્વારામાં અખંડ પાઠ કરવા દેવામાં આવે એવી શીખોની ઓછામાં ઓછી માગણી છે. એ માગણી દર્શાવતો એક સ્પષ્ટ ટંદેરો બહાર પાડવામાં આવે. બીજું, શીખો ખુલ્લેખુલ્લું અને ખરા દિલથી જાહેર કરે કે આ આંદોલન પાછળ કોઈ રાજદ્વારી હેતુ નથી અને અખંડ પાઠ આંદોલન દ્વારા તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે, નાભાના મહારાજને ગાદી પાછી અપાવવા^૨ આંદોલન

૧. આ સભા, બ્રિટિશ સરકારે ખી. જી. હોર્નિમેનને પાસપોર્ટ આપવાની ના પાડી તેની સામે વિરોધ દર્શાવવા, પ્રોફેસર આર. પી. પરાંજપેના પ્રમુખપદે ભરવામાં આવી હતી. હોર્નિમેનને ૧૯૧૯માં દેશપાર કરવામાં આવ્યા હતા. જુઓ પુસ્તક ૧૫. ગાંધીજીનો સંદેશો સી. એફ. એન્ડ્રુઝે સભામાં વાંચી સંભળાવ્યો હતો. સભાએ હોર્નિમેનના દેશનિકાલને ગેરકાયદે ગણાવતો અને એમને પાછા આવવા માટે સગવડો આપવાની માગણી કરતો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો.

૨. ૧૯૨૩ના પ્રારંભમાં નાભાના મહારાજને ગાદીત્યાગ કર્યો, એટલે એ રાજ્યનો વહીવટ હિંદ સરકારે પોતાના હાથમાં લીધો. દેખીતી રીતે જ ગાદી છોડવાનું કારણ નાભા અને પટોશાના પતિયાળા રાજ્ય વચ્ચે થોડા વખત ઉપર થયેલું ધર્ષણ હતું. શીખોનાં ધાર્મિક કામકાજ સંભાળતી સંસ્થા શિરોમણિ ગુરુદ્વારા પ્રબંધક સમિતિનું કહેવું એમ હતું કે ગાદીત્યાગ રાજ્યપ્રશીથી થયો નહોતો, માટે મહારાજને ફરીથી ગાદીએ બેસાડવા જોઈએ. જુઓ ઇન્ડિયા ઇન ૧૯૨૩-૨૪.

કરવા માગતા નથી. મહારાજને ફરીથી ગાદીએ બેસાડવા માટે અકાલીઓ જે આંદોલન ચલાવવા માગે છે તેની વ્યવસ્થા સ્વતંત્ર રીતે થશે અને તે તદ્દન ઈલાયદું આંદોલન હશે. (ખ) ગુરુદ્વારા પરના નિયંત્રણ માટે જે આંદોલન ચાલે છે તે અંગે, જે ગુરુદ્વારાના નિયંત્રણ કે કબજા વિષે ઝઘડો હોય તે દરેકનો મામલો લવાદપંચને સોંપવો જોઈએ. ઐતિહાસિક ગુરુદ્વારા અંગે એમ માની લેવામાં આવશે કે આવા તમામ ગુરુદ્વારા શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિના નિયંત્રણ નીચે જ રહેવા જોઈએ. પરંતુ અમુક ગુરુદ્વારા ઐતિહાસિક છે કે નહીં એ હકીકત નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન લવાદને સોંપાશે. અને એ હકીકત સાબિત કરવાની જવાબદારી શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિને હસ્તક રહેશે.

બીજા બધા ગુરુદ્વારા સંબંધી તમામ વિવાદાસ્પદ બાબતો લવાદને સોંપાવી જોઈએ.

આવા ગુરુદ્વારાનો કબજો ધરાવનાર પક્ષ જો શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિને એ નિયંત્રણ સોંપવાની ના પાડે અથવા ઝઘડાનો મુદ્દો લવાદ પાસે લઈ જવાનો ઈનકાર કરે, તો અકાલીઓ અહિંસાનું એના ખરા અર્થમાં પાલન કરીને સીધાં પગલાં ભરવા સ્વતંત્ર રહેશે.

- (૩) અહિંસાના પાલન વિષે પૂરેપૂરી બાંધરૂં મળવી જોઈએ અને તે માટે પ્રસિદ્ધ થઈ શકે એવું એક લખાણ તૈયાર કરવું જોઈએ. એમાં અહિંસાનો મર્મ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય એ પ્રકારનું આ લડતની તમામ રીતરસમોનું વર્ણન આવવું જોઈએ અને એના ઉપર તમારા મુખ્ય આગેવાનોની અથવા શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિ વતી એના અધિકૃત પ્રતિનિધિઓની સહીઓ થવી જોઈએ. અહિંસા શબ્દ વાપરીને હું એવું નથી સૂચવવા માગતો કે ઉપર જણાવેલા લખાણ ઉપરથી લોકો એમ માની લે કે અહિંસા એ શીખ લોકોનો સર્વોચ્ચ ધર્મ-સિદ્ધાંત છે, કેમ કે હું જાણું છું કે એવું નથી. પરંતુ હું એવું તો જરૂર સમજું છું કે આ ગુરુદ્વારા આંદોલનને સંબંધ છે ત્યાં સુધી, શીખ લોકોની કાર્યપદ્ધતિ પૂરેપૂરી અહિંસક રહેશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જે લોકો અકાલી આંદોલનના ઉદ્દેશોના વિરોધી ગણાતા હોય, પછી તેઓ અંગ્રેજ કે બીજી જાતિના સરકારી અધિકારીઓ હોય, કે જનતાના કોઈ પણ સંપ્રદાય અથવા વર્ણના માણસો હોય, તે બધા પ્રત્યે અકાલીઓ મન-વચન-કર્મથી અહિંસક રહેશે. સત્યના સંપૂર્ણ પાલનને હું અહિંસાની યોજનાનું એક અભિન્ન અંગ ગણું છું, પછી તે યોજના ભલે કામચલાઉ હોય, કાયમની હોય, કે પછી વ્યક્તિ કે સ્થળ પૂરતી મર્યાદિત હોય. તેથી આ લડતમાં આપણે જે અર્થમાં સમજીએ છીએ તેવી મુત્સદીગીરીને અવકાશ નથી. અને વિરોધીઓ અંગે આપણે કપટનીતિનો આશરો લઈએ તે વાજબી છે, એવી સાધારણ રીતે પ્રચલિત માન્યતાનો તો તેમાં સદંતર ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે આમાં ગુપ્તતાને સ્થાન નથી.

(૪) આ આંદોલન નથી હિંદુ-વિરોધી કે નથી બીજી કોઈ જાતિ કે ધર્મનું વિરોધી.

(૫) શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિની શીખ રાજ્ય સ્થાપવાની કોઈ કામના નથી. હકીકતમાં આ સમિતિ કેવળ એક ધાર્મિક સંસ્થા છે. એટલે ધાર્મિક સંસ્થા તરીકે, એનો ધર્મનિરપેક્ષ ઉદ્દેશ કે ઈરાદો ન હોઈ શકે.

નાભાના મહારાજને ફરીથી ગાદીએ બેસાડવા અંગે :

ખરી હકીકતો ગમે તે હોય, મારો અભિપ્રાય એવો છે કે પોતાના હિતેચ્છુઓ એમને ગાદી અપાવવા માટે કોઈ પણ અસરકારક આંદોલન ચલાવે એ વાત મહારાજને પોતે જ પોતાનાં લખાણો દ્વારા લગભગ અશક્ય કરી મૂકી છે. પરંતુ જો તેઓ જાહેરમાં એવું નિવેદન કરે કે તમામ લખાણો એમની પાસે લગભગ બળબરીથી લખાવવામાં આવ્યાં હતાં, અને પોતાની વિરુદ્ધની તમામ હકીકતોની પ્રસિદ્ધિ માટે પોતે બિલકુલ તૈયાર અને ઉત્સુક છે, અને જો તેઓ આંદોલનનાં તમામ પરિણામો ભોગવવા એટલે કે બધા ઈલકાબો, સાલિયાણાં વગેરે ગુમાવવા તૈયાર હોય અને ગાદી છોડવાના દબાણના એમના બધા આક્ષેપો જો સાબિત થઈ શકે, તો એક અસરકારક આંદોલન ચલાવી શકાય તેમ છે અને તે સફળ પણ થાય તેમ છે.

કોઈ પણ સંજોગોમાં ઉપર જણાવ્યું તેવું નિવેદન મહારાજ બહાર પાડે, તો એ આંદોલન દેશવ્યાપી હોવું જોઈએ. અકાલીઓએ તો કેવળ ધાર્મિક વિધિઓના પાલનમાં જ મદદ કરવી જોઈએ.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૩૭૬૬ અને ૩૭૬૭

૧૨૬. શીખ મિત્રોને પત્ર

[પૂના,]

માર્ચ ૪, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્રો,

તમારા ગયા પછી પંડિતજી મોતીલાલ દ્વારા મેં જાણ્યું કે અકાલીઓ ઉપર જે કામ ચાલી રહ્યું છે તેમાં શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિ તો વાસ્તવમાં આરોપીઓનો બચાવ કરી રહી છે. મેં એ પણ જાણ્યું છે કે સુવર્ણમંદિરની હદમાં આવેલા એક હિંદુ મંદિરનો અકાલીઓએ ધર્મને નામે નાશ કર્યો છે. તમે જે પત્ર લખવા વચન આપ્યું છે તેમાં આ બધા પ્રશ્નોની તમે છણાવટ કરો એમ હું ઈચ્છું છું.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૩૭૬૭

૧૨૭. મહમદઅલીને પત્ર

સાસૂન ઈસ્પતાલ,
પૂના,
માર્ચ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર અને ભાઈ,

તમારા દુઃખમાં મારી પૂરેપૂરી હાર્દિક સહાનુભૂતિ છે. અમીનાની બીમારીનું દુઃખદ વર્ણન હયાતે મને લખી મોકલ્યું છે.^૧ મેં છાપામાં પણ વાંચ્યું હતું કે તમે સિંધની ખિલાફત પરિષદમાં હાજર રહી શક્યા નહોતા. એ ઉપરથી બીમારી કેટલી ગંભીર હશે તે જણાઈ આવે છે. ખુદા આપણને અનેક રીતે તાવે છે. પોતાનો બંદો જે આફતોથી બચવા માગતો હોય તે આવી પડતાં એ કેવી રીતે વર્તે છે તે ઈશ્વર જાણવા માગે છે. પરિણામ ગમે તે આવે, પરંતુ આ અગ્નિ-પરીક્ષામાંથી તમે અવશ્ય પાર ઊતરવાના છો એની મને ખાતરી છે. અમીનાને મારી વતી આશ્વાસન આપજો ને કહેજો કે જેમને ખુદામાં ભરોસો છે તેમને ખુદા ચાહે તો પૃથ્વી પર રાખે કે ઉઠાવી લે, બંને સ્થિતિમાં એમનું તો કલ્યાણ જ છે. હું એમ સમજું છું કે તમારાં બહાદુર પત્ની એમને શોભે એ રીતે આ કસોટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં છે.

તુર્કીની ધારાસભામાં ખિલાફત વિષે જે ઠરાવ^૨ થયો છે તે સંબંધી રોઈટરનો હેવાલ મેં વાંચ્યો છે. હું જાણું છું કે આ ઠરાવથી તમને ઊંડું દુઃખ અને ચિંતા થયાં હશે. અને અત્યારે તમારો ઘણોખરો સમય કૌટુંબિક સંતાપમાં વીતતો હશે તે કારણે તમને વધારે દુઃખ થતું હશે. પરંતુ હું હમેશાં એમ માનતો આવ્યો છું કે જોકે દરેક વસ્તુનું ભવિષ્ય ખુદાના હાથમાં હોય છે, છતાં ઈસ્લામનું ભવિષ્ય હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોના હાથમાં છે.

તમારો સદાનો
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

અમૃતબજાર પત્રિકા, ૧૧-૩-૧૯૨૪

૧. અલીગઢ નેશનલ યુનિવર્સિટીવાળા એચ. એમ. હયાતે ૨૮મી ફેબ્રુઆરીએ ગાંધીજીને લખ્યું હતું. મહમદઅલીની દીકરી અમીના તે પછી એક મહિને ગુજરી ગઈ હતી.

૨. આ ઠરાવમાં ખલીફને પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવે અને ખિલાફતની નાખૂદી થાય એ વાતને ટકો આપવામાં આવ્યો હતો. અંગોરા જવા માગતા હિંદી મુસ્લિમોના પ્રતિનિધિમંડળને તથા ખલીફને પાસપોર્ટ આપવાની ના પાડવામાં આવી હતી.

૧૨૮. હૈદરાબાદના નિઝામને પત્ર^૧

પૂના,
માર્ચ ૫, ૧૯૨૪

નામદાર નિઝામ સાહેબ,

વરાડ પ્રાંત વિષે નામદાર વાઈસરોય સાહેબને આપે લખેલા પત્ર સંબંધમાં આપનો પહેલી તારીખનો પત્ર મને મળ્યો છે.^૨ સર અલી ઈમામે એમના પરિપત્રની^૩ એક નકલ મને મોકલવાની કૃપા કરી હતી. એ પરિપત્રની સાથે આપના પત્રની એક નકલ પણ એમણે બીડી હતી. પરંતુ મારી માંદગીને કારણે એ અગત્યનો પત્ર હું વાંચી શક્યો નથી. અત્યારે હું કેવળ એવી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપું છું જેમાં મને હમેશાં ખાસ રસ રહ્યો છે અને જેને વિષે આપણા લોકો મારી પાસેથી માર્ગદર્શનની અપેક્ષા રાખે છે. એટલે હાલ તુરત વરાડના પ્રશ્ન ઉપર હું ધ્યાન આપી શકતો નથી તે માટે આપ નામદાર મને ક્ષમા કરશો એવી વિનંતી છે.

હું છું

આપ નામદારનો વિશ્વાસુ મિત્ર
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૪૨૮

૧૨૯. પત્રવ્યવહાર પર નોંધ^૪

પત્રવ્યવહારનું પરિણામ એ આખું કે આખરે સરકારે ઉપર કહેલી મુલાકાતો અટકાવવાનાં કારણો આખ્યાં—તે એ કે પ્રજાના હિતને અર્થે એ મુલાકાતો અટકાવવામાં આવેલી. પણ ભવિષ્યમાં જે મારે ખાસ કોઈ માણસને મળવું હોય તો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એ માણસ અથવા

૧. આ પત્ર ગેરવલ્લે ગયો જણાય છે. જુઓ “હૈદરાબાદના નિઝામને પત્ર”, ૫-૪-૧૯૨૪.

૨. આ પત્રમાં નિઝામે ખીજી બાબતો સાથે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું: “મેં નામદાર વાઈસરોયને સરકારી રાહે એક પત્ર લખ્યો છે. તેમાં હિંદ સરકાર પાસે એવી માગણી કરી છે કે તે મને વરાડ પ્રાંત પાછો આપે. . . . વરાડ પ્રાંતના વતનીઓને મેં એવું વચન આપ્યું છે કે જે તેઓ હૈદરાબાદ રાજ્યના એક અવિભાજ્ય અંગ તરીકે મારી સરકારના તાબામાં આવશે તો હું તેમને વહીવટની સ્વતંત્રતા આપીશ. . . . આ પત્ર હું આપને એ પૂછવા માટે લખી રહ્યો છું કે એકંદરે માનવન્તિની અભિલાષાઓ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિનો વ્યાપક સિદ્ધાંત ધ્યાનમાં રાખીને તથા એમની સ્થિતિ સુધારવાની ઇચ્છાથી મારા આ પ્રયાસમાં આપનાથી બની શકતી મદદ આપ કરશો ખરા?” એસ. એન. ૮૪૨૪.

૩. નિઝામે પોતાના વકીલ તરીકે સર અલી ઈમામને ઈંગ્લંડ મોકલ્યા હતા. તેમણે આમાં લખ્યું હતું કે “ . . . જે આપણા દેશના એક નાના પ્રાંતને પણ સાચી અને વાસ્તવિક વહીવટી સ્વતંત્રતા મળી નય, તો તે, હિંદુસ્તાનમાં તમામ રાજકીય પક્ષો જે ધ્યેયથી પ્રેરાઈને કામ કરી રહ્યા છે તેની અંતિમ સિદ્ધિનો આરંભ થયેલો ગણાશે. . . . ભૂતકાળમાં કરવામાં આવેલો એક મહાન અન્યાય સુધારી લેવો એ વળી આ પ્રશ્નની ખીજી એક બાબત છે. . . .” એસ. એન. ૮૪૨૭.

૪. આ લખાણ “ચરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર”, ૧૬-૪-૧૯૨૩ એ મથાળાથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું. જેલ અધિકારીઓને ગાંધીજીએ મોકલેલા ખીજા પત્રો કાળાનુક્રમે મૂકવામાં આવ્યા છે.

માણસોનાં નામ સરકારને મોકલવાં. હું એમ પણ કહી દઉં કે મને મળવા ઈચ્છનાર દરેકે દરેક જણનું નામ છેલ્લી ઘડી સુધી સરકારને મોકલવું પડતું. સરકારે જાહેર કર્યા છતાં, હું અને મારા ચોકમાં રહેનારા કેદીઓની બાબતમાં મુલાકાત લેનારાઓને રજા આપવાનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને કશો અધિકાર ન હતો; જ્યારે બીજા બધા કેદીઓ બાબતમાં તેને એ અધિકાર હતો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૮-૩-૧૯૨૪

૧૩૦. કેદીઓની સ્થિતિ પર ટીકા^૧

આ બાબતમાં થયેલો વધુ પત્રવ્યવહાર હું કેટલાંક કારણોને લીધે નથી પ્રસિદ્ધ કરી શકતો — જે કારણો પણ આ સ્થળે હું જણાવવા માગતો નથી. પણ હું એટલું કહી દઉં કે જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની અને જેલોના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલની રૂબરૂમાં બે મુખ્ય ઉપવાસ કરનારાઓને મને મળવા દેવામાં આવ્યો હતો. પરિણામ એ આવેલું કે તે બંને ભાઈઓ — ભાઈ દાસ્તાને અને દેવ — મેં જે નીતિની દલીલ કરી તે સમજી ગયેલા અને તરત જ પોતાનો લાંબો ઉપવાસ તોડેલો. ફટકા મારવાનું કારણ તપાસીને સરકારે એવા હુકમ કાઢ્યા હતા કે, જેલ અમલદારો ઉપર કેદીઓ હુમલા કરે અથવા તેવા જે કાંઈ વર્તાવ કરે તે સિવાયને કોઈ પણ પ્રસંગે, જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે સરકારની અગાઉથી પરવાનગી લીધા વિના, કદી ફટકાની સજા ન કરવી.

મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે તે વેળાના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મેજર વિલ્ટવર્થ જોન્સના વર્તનના સંબંધમાં ઘણી વધારેપડતી વાતો ફેલાવવામાં આવી હતી, અને તેને નિર્દય સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો હતો, તથા તેનું વર્તન અમાનુષી તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું હતું. મારા મત પ્રમાણે ફટકાની સજા કરવામાં આવી હતી એ નિર્ણયની ગંભીર ભૂલ હતી, પણ ભૂલ કરતાં વધારે તો તે નહોતી જ. મેજર જોન્સ ઘણી વાર ઉતાવળ કરતો, પણ મારી જાણ પ્રમાણે હૃદય-શૂન્ય કદી નહોતો. ઊલટો, મને તેનો અનુભવ થયો છે તે પ્રમાણે, અને બીજા જે કેદીઓના સંબંધમાં હું આવ્યો છું તેમની પાસે મેં સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે તો તે બહુ સહૃદયી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતો, અને કેદીઓનું સાંભળવાને હમેશાં રાજી, તથા પોતાના જ હાથ નીચેના માણસો કેદીઓની કોઈ પણ રીતે કનડગત કરે તો તેમની પાકી ખબર લેવાને તત્પર રહેતો એમ હું માનું છું. તે હમેશાં પોતાની ભૂલો કબૂલ કરવાને માટે તૈયાર હતો — જે ગુણ તો અમલદારમાં વિરલ છે. આ ગુણો છતાં તે નિયમાગ્રહી હતો, અને ઉતાવળિયો નિયમાગ્રહી ઘણી વાર ભૂલો કરવાનો જ. સત્યાગ્રહીઓને બે વાર ફટકાની સજા કરેલી તે આવી ભૂલો જ હતી. એ ભૂલો બુદ્ધિની હતી, હૃદયની નહોતી. સાચી વાત તો એ છે કે વિવેક વિના ફટકા મારવાની સત્તા જેલોના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટોને કદી આપવામાં આવવી જોઈતી જ નહોતી, તે વેળાસર જ લઈ લેવામાં

૧. આ ટીકા “ચરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર”, ૨૯-૬-૧૯૨૩ એ મથાળા હેઠળ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

આવી એ ઠીક થયું. જેલના વહીવટની અને આ ફટકાની સજાની વિગતવાર સમીક્ષા તો વળી કોઈ પ્રસંગે કરીશ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૮-૩-૧૯૨૪

37279

૧૩૧. કેદીઓનાં નિયંત્રણો પર ટીકા^૧

નામદાર ગવર્નર એક વાર જેલમાં આવ્યા, અને મારે કાંઈ કહેવું હોય તો કહેવું એવો આગ્રહ કર્યો ત્યારે ખાસ વર્ગ વિષે મારે તેમની સાથે ચર્ચા થઈ હતી અને તેને પરિણામે આ પત્ર લખવામાં આવ્યો હતો. મેં તેમને એ મતલબનું કહેવું કે મારા વિચાર પ્રમાણે ખાસ વર્ગના નિયમો કેવળ શોભાના ગાંઠિયા છે, અને રાજદ્વારી કેદીઓને માટે તેમની રહેણીકરણીને લીધે આવશ્યક થતી કાંઈક ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે એવી ભ્રમણા લોકોના મનમાં ઉપજાવવાને માટે જ રચાયેલા છે. પણ ગવર્નરે મને ખૂબ ખાતરી આપીને કહ્યું કે કાયદા પ્રમાણે સખત કેદની સજાવાળા કેદીઓને ખાસ વર્ગમાં મૂકવાની તેને જરાય સત્તા નથી. અને તેમના કાયદાના જ્ઞાનના પાકાપણા વિષે મેં જ્યારે તેમને સવાલ કર્યો ત્યારે તેણે મને કહ્યું કે, “મેં જ નિયમો ઘડ્યા છે, મને ખબર ન પડે?” આવા નિયમો કરવાનું સામાન્ય રીતે કાયદો ઘડનાર અમલદારોને સોંપવામાં આવે છે. છતાં તે પણ પોતે જ કરી લઈ લેવાની ગવર્નરની ઉદમશીલતા પર મને આશ્ચર્ય થયું. કાયદાનું મારું જ્ઞાન ન વપરાયાને લીધે કટાઈ ગયું છે, છતાં ગવર્નર જ્ઞાનનો આડંબર કરીને બોલતા હતા તોપણ મને એમ ન જ વસી શક્યું કે કાયદા મુજબ સરકારને કેવળ સાદી કેદની સજાવાળાઓને જ ખાસ વર્ગમાં મૂકવાની સત્તા છે અને સખત કેદવાળા વિષે તેમ કરવાની અને સજામાં ઘટાડો કરવાની સત્તા નથી. એટલે ઉપરનો કાગળ લખવો પડેલો. એનો ઉત્તર એ આવ્યો હતો કે કાયદા વિષે નામદાર ગવર્નરની ભૂલ થઈ હતી, અને સરકારને સદરહુ સત્તા છે, પણ તેવી રીતે ભૂલ ભાંગ્યા છતાં પણ નિયમોમાં સુધારો કરી સાદી કેદવાળા અને સખત કેદવાળા બધા રાજદ્વારી કેદીઓને ખાસ વર્ગમાં મૂકવાનું તેમનાથી બની શકે એમ નથી. એટલે ખાસ વર્ગના ઠરાવો કેવળ શોભાના ગાંઠિયા હતા એવી જ મારી શંકા હતી તે, હું દિલગીર છું કે, સાચી પડી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૮-૩-૧૯૨૪

૧. ગાંધીજીએ પોતાનો “મુંબઈના ગવર્નરને પત્ર”, ૧૫-૮-૧૯૨૩ના યંગ ઇન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે આ ટીકા લખી હતી.

૧૩૨. યરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને લખેલા પત્ર પર ટીકા^૧

આ પત્રનો વધારાપડતો અર્થ કોઈ ન કરે એવી હું વાચકને ચેતવણી આપું છું. માત્ર આ પત્રમાં લખેલો કિસ્સો સમજાવવાને માટે જ આ પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, કારણ એ વિષે ઘણી વાતો અને તર્કવિતર્ક થયા છે. અને ફળનો ત્યાગ કરવાથી મારી તબિયત જલદી લથડી ગઈ એમ કહેવામાં આવે છે. એટલે મારે સ્પષ્ટ કરી દેવું જોઈએ કે મેં ફળ તબિયાતે તે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ભાઈ અબદુલ ગનીની માગણી ન સ્વીકારી તેના પ્રતિવાદમાં નહોતાં તબિયાતે. વળી ભાઈ અબદુલ ગનીને ખાસ વર્ગના નિયમો પ્રમાણે ફળ અને બીજું જે જોઈએ તે બહારથી મગાવવાનો હક હતો પણ તેણે, ભાઈ યાજ્ઞિકે અને મેં એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે બહારથી કાંઈ પણ મગાવવું બરોબર નથી. એટલે મેં જે ત્યાગ કર્યો અને તેનું પરિણામ આવ્યું તે માટે અમલદારોને કશો દોષ ન દઈ શકાય. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે અને જેલોના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલે મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે મારે મારો ઠરાવ અમલમાં ન મૂકવો. એથી ગંભીર પરિણામ આવશે એવી પણ તેમણે મને ચેતવણી આપી હતી, પણ મારા ચિત્તાની શાંતિને ખાતર મારે એ જોખમ વહોરવું પડ્યું. અને આટલી ગંભીર માંદગી ભોગવ્યા પછી પણ મેં જે પગલું લીધું હતું તેને માટે મને જરાય ખેદ નથી થતો.

અને વાચક ભાઈ ગનીએ પોતાનો ખોરાક બદલવાની માગણી કરી તે માટે તેને કાંઈ પણ દોષ ન દે એમ હું ઈચ્છું છું. તેણે તે માગણી મારી સાથે સારી રીતે મસલત કરીને જ કરેલી અને મેં તેને એ માગણી કરવા દીધી કારણ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને નિયમો મુજબ એ ફેરફાર કરવા દેવાનો અધિકાર નથી એની મને તે વેળા ખબર ન હતી. આ માનવાની મેં ભૂલ કરી તેનું કારણ તો મેં પત્રમાં જણાવ્યું છે તેમ ભાઈ યાજ્ઞિક અને બીજા કેદીઓને આગલા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે વખતોવખત ખોરાક બદલવા દીધો હતો એ હતું. ભાઈ અબદુલ ગનીને તેમ કરવાની પરવાનગી ન મળી ત્યાર પછી ફળનો ત્યાગ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો ત્યારે એ ભાઈએ મને તેમ ન કરવાનું સમજાવવામાં કશી બાકી નથી રાખી. પણ ફળ વિના હું જીવી ન જ શકું એવી મારી સ્પષ્ટ ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી એ અખતરો કરવાનું છોડી દેવાનું મારાથી બને તેમ નહોતું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૬-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૯-૩-૧૯૨૪

૧૩૩. દિલ્હી પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદને સંદેશો^૧

[પૂના,

માર્ચ ૭, ૧૯૨૪ કે તે પહેલાં]

તમારી પરિષદ સમક્ષ હિંદુમુસ્લિમ એકતા વધારવા કરતાં વિશેષ અગત્યનું કોઈ કામ નથી. જો મને એવા સમાચાર મળશે કે આ પરિષદના હિંદુમુસલમાન સભ્યોએ ઈશ્વરને સાક્ષી રાખીને એવો નિર્ધાર કર્યો છે કે તેઓ કદી એકબીજાનો અવિશ્વાસ નહીં કરે પરંતુ એકબીજાને માટે મરવા તૈયાર રહેશે, તો મારા દુઃખી હૃદયને એનાથી સાંત્વન મળશે. ઈશ્વર તમને સૌને સારું માર્ગદર્શન આપે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોકોસ્મ પૃથ્વી : એસ. એન. ૧૦૩૬૬

૧૩૪. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર

[માર્ચ ૮, ૧૯૨૪ પહેલાં]^૨

ભાઈશ્રી પ મહાદેવ,

તમારો કૃષ્ણદાસ ઉપરનો કાગળ વાંચી લખ્યા વિના નથી રહેવાયું. તમારી ફરિયાદ શબ્દશઃ સાચી છે. તમે ઉઠાવેલા પ્રશ્નો મને તો ઊઠ્યા જ હતા. પણ અખંડ દશામાં હું વધારે ન કરી શક્યો. છેલ્લી ઘડીએ તૈયાર થયો એટલે સૂચના કરવાનું પણ રહી જ જાય. લાલ-લીલી લીટીઓ વિષે તમને સૂચનાઓ આપવી જ જોઈતી હતી. તેમ જ નંબરનું. નંબર બે વેળા બદલાયેલા તેથી તમે ૮૬૨૨ ને ૮૨૭ જોયા હશે. ૮૬૨૨ છે કે કંઈ બીજો નંબર એ હું ભૂલી ગયો છું.

દેવદાસ કામઢોંગી ને કાગળ લખવામાં આજસુ. ખરાબ અક્ષર લખનારને કાગળ લખવાનું આજસુ રહે જ એમ માનું છું. ખારેલાલ સ્વપ્નવશ ને નિરુત્સાહી. કૃષ્ણદાસ હજુ નવા જેવા ને ગભરાટમાં. તેની પાસેથી ઘોડે ચડી કામ ન લેવાય. આવી સ્થિતિમાં અહીંના અસંતોષને તમારે સહી લેવો રહ્યો.

મોતીલાલજીની સાથેની વાતનો સાર તો આપું. તે કાઉન્સિલમાં જવા તરફના અભિપ્રાયમાં મક્કમ રહેવા પણ મને તેમના તરફ ન ખેંચી શક્યા. હું તેમને ન જ ખેંચી શક્યો. પાછા એ, હકીમજી વગેરે આ માસના છેલ્લા અઠવાડિયામાં મળવા આવશે.^૩ હાલ અહીં શીખ કામદારો

૧. એથી દિલ્હી પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદ મેરઠમાં અસહજલીને પ્રમુખપદે ૧૯૨૪ના માર્ચની ૭મી અને ૮મીએ ભરાઈ હતી.

૨. આ પત્ર ૮મી માર્ચ પહેલાં એટલે કે ગાંધીજી ૧૧મી માર્ચ મુંબઈ પહોંચ્યા તે પહેલાંના શનિવારે લખાયો હતો.

૩. તેઓ ગાંધીજીને ફરીથી રહમી માર્ચે મળ્યા હતા. મોતીલાલ નેહરુ અને ખીન સ્વરાજ્યવાદી નેતાઓ સાથેની વાતચીત થણા દિવસ ચાલી હતી.

મસલતે આવ્યા છે. તેઓની સાથે વાતચીત થયા કરે છે. પૂરી થયે પરિણામ જણાવીશ. એન્ડ્રૂઝ તો છે જ. જયરામદાસ, રાજગોપાલાચારી ને શંકરલાલ પણ છે. જયરામદાસને આવ્યે તો દસ દિવસ થવા આવ્યા. હું કદાચ શનિવારે જૂલુ જઈશ, નક્કી નથી. જખમની સ્થિતિ ઉપર આધાર છે. મારા કાગળમાંથી કંઈ છાપામાં તો નહીં જ છાપો.

બનતા સુધી તમને અઠવાડિયામાં એક વાર તો લખીશ.

હવે યંગ ઇન્ડિયામાં છાપવાના જેલપત્રો નથી રહ્યા. અનુભવો ક્યારે લખી શકીશ એ નથી કહી શકતો.

મણિને કેમ છે? તેને કહેજે કે તે માંદી જ રહેશે તો મારે કાગળ લખવાની તસ્દી લેવી પડશે. મને એ શ્રામમાંથી બચાવવા સારુ પણ તેણે તુરત તંદુરસ્ત થઈ જવું જોઈએ.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્ર પરથી: એસ. એન. ૮૪૪૩

૧૩૫. મગનલાલ ગાંધીને પત્ર

શનિવાર [માર્ચ ૮, ૧૯૨૪]^૧

ચિ. મગનલાલ,

તમારા કાગળમાંનો એક ભાગ મને ચિંતા ઉપજાવ્યા કરે છે. તમે લખેલું કે ચોરોના ઉપદ્રવને લીધે તમારે અર્ધજાગ્રત રહેવું પડે છે. આવું ક્યાં સુધી ચલાવી શકાય? સારો પગી ન મળે તો આપણે આપણામાંથી જ પહેરા ભરવા જોઈએ. પણ તેથીયે વધારે જરૂરનું તો એ છે કે આપણે જવાહિરોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. આશ્રમમાં કે શાળામાં કોઈની પાસે વાલ સોનું કે રૂપું પણ ન હોવું જોઈએ. હનુમંતરાવનો^૨ કાગળ બેત્રણ દિવસ પહેલાં આવ્યો તેથી હું ચમકી ગયો છું. તેની પત્ની ઉપર જે વીતી તે તમે જાણો છો? સાથે કાગળ બીહું છું એ જોજો. તેવું જ આશ્રમમાં બને તો શી નવાઈ? કાનનાં ઘરેણાંની તો જરૂર હોય જ નહીં. હાથે શંખની બંગડી તો બહુ શોભે એવી મળે છે. બીજાં પરિગ્રહ પણ બને તેટલો ઓછો કરી નિર્ભય થઈ રહીએ. ચોરાવું હોય તો ભલે ચોરાય. આસપાસનાં ગામડાંમાં પણ લોકોને કહેવું જોઈએ. તે તો તમે કર્યું છે. વળી કહેવા જેવું લાગે તે કહેવું. ત્રણે ઉપાય ચોકી, પરિગ્રહમાં ઘટાડો ને ગામડાંઓ મારફતે વિનવણી, સાથે લેવાવા જોઈએ.

રાધાની^૩ સ્થિતિના ખબર આપજો. જૂલુ જે અનુકૂળતા લાગે ને રાધાથી મુસાફરી થઈ શકે તો ત્યાં બોલાવી લેવા ઈરાદો છે. રામદાસનું મન બહુ અવ્યવસ્થિત છે. તે ખૂબ દુઃખી છે. તેને સોડમાં લેજો. દુઃખની વાત કાઢ્યા વિના દુઃખમાં ભાગ લેજો. સુરેન્દ્ર કે જેને કંઈ વખત હોય તેને તેની સાથે મળી જવાનું કહેજો. તે કામે ન આવે તો તેને નોતરજો. આ તો

૧. ગાંધીજી ૧૧મી માર્ચ ને મંગળવારે જૂલુ પહોંચ્યા. એ પહેલાંનો શનિવાર ૮મી માર્ચ હતો.

૨. હિંદ સેવક સમાજના સભ્ય.

૩. મગનલાલની દીકરી.

સૂચનારૂપે છે. પરિસ્થિતિ જોઈને જે થાય તે કરજો. હું ઘણે ભાગે મંગળવારે જૂલુ પહોંચીશ. જખમ હજુ સહેજ વહે છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૬૦૪૨; શ્રીમતી રાધાબહેન ચોધરીના સૌજન્યથી

૧૩૬. મગનલાલ ગાંધીને પત્ર

[માર્ચ ૮, ૧૯૨૪ પછી]^૧

ચિ. મગનલાલ,

૧. જો કૂતરાં બાબત મહાજનને ન લખ્યું હોય તો લખજો.
૨. ચોરી વિષે પગીઓ સાથે મસલતો કરજો.
૩. આસપાસનાં ગામડાંમાં કોઈ જવા વિષે વિચારજો.
૪. જેમ પ્રાર્થનામાં આવવું અનિવાર્ય છે તેમ ૧૦-૪૫ વાગ્યે જમવા આવવું અનિવાર્ય સમજજો.

બાપુ

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૬૦૪૩; શ્રીમતી રાધાબહેન ચોધરીના સૌજન્યથી

૧૩૭. અકાલીઓને સલાહ^૨

[માર્ચ ૮, ૧૯૨૪]^૩

૧. સમસ્ત અકાલી આંદોલનનો સફળ અંત લાવવા માટે તેમની ઓછામાં ઓછી માગણી સ્પષ્ટપણે રજૂ કરવી તદ્દન જરૂરી છે એમ મને લાગે છે. ઓછામાં ઓછી માગણી ન્યાયી અને વાજબી હોય એટલે કે એ વ્યવહારુ બુદ્ધિવાળા, ઈશ્વરનો ડર રાખનારા માણસને ગળે ઊતરે એવી તો હોવી જ જોઈએ જેથી સૌ કોઈ તેને માન્ય કરે અને તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખે. અમુક માગણી ધાર્મિક છે એમ કહેવાથી કામ પતી જતું નથી. બધી જ ધાર્મિક માગણીઓ ખાસ કરીને બુદ્ધિગમ્ય તો હોવી જ જોઈએ.

અહિંસક ચળવળમાં ઓછામાં ઓછી માગણી વધારેમાં વધારે પણ છે. જેવી રીતે મુશ્કેલીઓ પાર વગરની હોય તોપણ ઓછામાં ઓછી માગણીઓમાં ઘટાડો ન કરી શકાય, તેવી જ રીતે સાનુકૂળ વાતાવરણમાં તેમાં ઉમેરો પણ ન કરી શકાય.

૧. આ પત્ર આની પહેલાંના ૮મી માર્ચ, ૧૯૨૪ના પત્રની યાદ આપવા લખેલો જણાય છે.
૨. સરદાર મંગળસિંહની આગેવાની નીચેના અકાલીઓના એક પ્રતિનિધિમંડળે પૂનામાં ગાંધીજી સાથે એક અઠવાડિયા સુધી વાતચીત કરી હતી. આ વિચારોની ગાંધીજીએ ચોતે નોંધ કરી હતી.
૩. મૂળ લખાણને છેડે એક પેરેગ્રાફ હતો. જે એ જ તારીખવાળા આ પછીના લેખનો એક ભાગ છે. બંને લેખો એક જ તારીખના હોય એમ લાગે છે.

અહિંસામાં સત્ય સમાયેલું છે, અને સત્યમાં કશી બાંધછોડને સ્થાન નથી એ હકીકતમાંથી પણ આ જ સાર નીકળે છે.

૨. એટલા માટે ગુરુદ્વારા આંદોલનમાં ક્યા ક્યા મુદ્દા સમાયેલા છે તેની શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિ સ્પષ્ટતા કરે એ આવશ્યક છે. એટલે કે ક્યા ગુરુદ્વારાઓને અકાલીઓ ઐતિહાસિક માને છે, અથવા તો એવા ક્યા ગુરુદ્વારાઓનો આ આંદોલનમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જેના ઉપર અધિકાર મેળવ્યા વિના એક સાચા ધર્મનિષ્ઠ અકાલીને ચેન ન પડે એ વિષે આ સમિતિએ સ્પષ્ટતા કરી દેવી જોઈએ. બીજું એ કે ગંગસર ગુરુદ્વારામાં અત્યારે અખંડ પાઠનું જે આંદોલન ચાલી રહ્યું છે તેનો શો અર્થ છે?'

ત્રીજું, નાભાના મહારાજને જબરદસ્તીથી ગાદી છોડાવી અથવા તેમને ગાદી પરથી ઉકાડી મૂક્યા તે અંગેનું આંદોલન શું છે?

૩. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે ગુરુદ્વારાઓ સંબંધમાં માલિકી વિષે જ્યાં ઝઘડો હોય ત્યાં તેના નિકાલ માટે આ પ્રમાણે કાર્યપદ્ધતિ હોવી જોઈએ: (૧) અત્યારની ન્યાયની અદાલતોમાં ગયા વિના અથવા તેમની દરમ્યાનગીરી વિના ખાનગી નિષ્પક્ષ લવાદ દ્વારા ન્યાય કરાવવો; (૨) સામો પક્ષ સાચી વાત સમજવા તૈયાર ન હોય અથવા લવાદ પાસે ન્યાય કરાવવાની ના પાડે, ત્યાં સત્યાગ્રહ કરવો; એટલે કે શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિના માલિકીહકનો અહિંસક રીતે આગ્રહ કરવો. સત્યાગ્રહની રીત પહેલેથી છેલ્લે સુધી અહિંસક છે અને રહેશે એની લોકોને ખાતરી થાય તે માટે એમાં સક્રિય હિંસા ન હોય એટલું પૂરતું નથી, પરંતુ એમાં શારીરિક બળનું સહેજ પણ પ્રદર્શન થવું ન જોઈએ. એ પણ ખાસ જરૂરનું છે.

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિના માલિકીહકનો આગ્રહ કરવા માટે ઘણા માણસોને મોકલી શકાય નહીં. પરંતુ જેમનાં સચ્ચાઈ, આત્મબળ અને નમ્રતા શંકાથી પર હોય એવા એક અથવા બહુ તો બે માણસોને મોકલી શકાય. આનું પરિણામ આ પહેલ કરનારાઓની શહીદીમાં પણ આવવા સંભવ રહે છે. મારી તો એવી શ્રાદ્ધા છે કે તે જ ક્ષણથી સમિતિને કબજે મળી જવો જોઈએ. પરંતુ એવું પણ બને કે શહીદી આગળ ઠેલાય અને વચગાળામાં ઘોંચપરોણા, ગંભીર હુમલા, કે કારાવાસ પણ સહન કરવાં પડે. જે એવું થાય અથવા બીજું ગમે તે થાય તોપણ, ખરેખરો કબજે મળતાં સુધી સમિતિનો હક્ક સાબિત કરવા માટે એક અથવા બેની હારમાં, ભક્તોનો એક અવિરત પ્રવાહ ગુરુદ્વારાની મુલાકાતે ચાલુ રહેવો જોઈએ. તે સમયે ગુરુદ્વારાનો કબજે ધરાવનાર જે લવાદ પાસે જવાનું કબૂલ રાખે તો સત્યાગ્રહ દ્વારા અધિકાર સાબિત કરવાનું જતું કરીને લવાદની દરખાસ્ત સ્વીકારી લેવા સમિતિએ હમેશાં તત્પર રહેવું ઘટે એ વાત મારે ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર હોય. આમ થાય તો સમિતિનો ઉદ્દેશ પાર પાડતાં કોઈ પણ ભક્તને જેલમાં પૂર્યા હોય તો લવાદ સ્વીકારવામાં આવે કે તરત જ તેમને છોડી દેવા જોઈએ એ વાત સ્વાભાવિક છે.

૧. જૈતોં નજીક આવેલા ગંગસર ગુરુદ્વારામાં ઓક્ટોબર, ૧૯૨૩થી ગ્રંથસાહેબનો અખંડ પાઠ ચાલતો હતો. પચીસ શીખોના એક જથાને ગ્રંથસાહેબ પઢવા માટે રોજ આ ગુરુદ્વારામાં મોકલવામાં આવતો અને તેને તરત જ પકડી લેવામાં આવતો.

નાભા

નાભા રાજ્યના સંબંધમાં સ્થિતિ મને જે રીતે સમજાઈ છે અને આ કામ માટે શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિએ મોકલેલા અકાલી મિત્રોએ મને સમજાવી છે તે આ પ્રમાણે છે :

૧. શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિનું કહેવું એમ છે કે મહારાજને ગાદીત્યાગ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે, આવું પગલું ભરવા માટે પૂરતાં કારણો નથી અને સમિતિ એમ સાબિત કરી શકે એવી સ્થિતિમાં છે કે વાઈસરોયે જેનો મોઢમ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આરોપોને કારણે કે ગાદીત્યાગ જેવી આકરી શિક્ષા કરવી પડે તેવા બીજા કોઈ આરોપને કારણે મહારાજને ગાદી છોડવાની ફરજ પાડવામાં આવી નથી. પરંતુ અનેક પ્રસંગે એમણે દાખવેલી જનસેવાની ભાવના અને અકાલીઓના હિત પ્રત્યેની એમની જાણીતી સક્રિય સહાનુભૂતિને લીધે એમની પાસે ગાદી છોડાવવામાં આવી છે. સમિતિ ઈચ્છે છે કે આ આખા મામલાની કોઈ જવાબદાર અધિકારી મારફતે ખુલ્લી અને નિષ્પક્ષ તપાસ થવી જોઈએ. એ અધિકારી સમક્ષ જુબાની આપવાનો શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિને હક્ક હોવો જોઈએ અને આવી તપાસના પરિણામથી સમિતિ સંતોષ માનશે. એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે નાભાના મહારાજ સામેના કેટલાક અત્યંત નામોશીભર્યા લેખાના આક્ષેપોને સરકારે દાબી દીધા છે, અને તેનો ખ્યાલ રાખી નાભાના મહારાજને સ્વેચ્છાએ ગાદીત્યાગ કર્યો છે. આ કથનની સાબિતી તરીકે જે મહારાજનું પોતાનું લખાણ સામું ધરી શકાય, તો પછી સ્વાભાવિક રીતે જ સમિતિને એ બાબતમાં આગળ કંઈ કહેવાનું રહેશે નહીં. આવું લખાણ સરકારના કોઈ પણ જાતના ઘૂપા દબાણ વિના મહારાજને લખી આપવું જોઈએ અને તે તાલું હોવું જોઈએ. સમિતિને અત્યારે કોઈ સીધું પગલું ભરવાની ઈચ્છા નથી. પરંતુ તેની સાથે સાથે એમ કહેવું તદ્દન વાજબી છે કે જે શુદ્ધ ન્યાય મેળવવા ખાતર તટસ્થ તપાસ કરાવવાના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડે અને સમિતિની માહિતી મુજબની બધી હકીકતો જનતા સમક્ષ રજૂ થાય અને લોકમત પૂરેપૂરો કેળવાય ને પરિપક્વ થાય તો કદાચ સમિતિને નાદૂટકે, પ્રતિષ્ઠા અને પરોપકાર ખાતર સીધાં પગલાં ભરવાની ફરજ પડે. છતાં નાભા અંગે પોતાની સ્થિતિની ચાખવટ કરતી જે કોઈ જાહેરાત સમિતિ બહાર પાડે તેમાં સીધાં પગલાંનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે નહીં.

ઉપરની વાત મને જરાયે વાંધાજનક લાગતી નથી. હું એને હાર્દિક અનુમોદન આપું છું.

શહીદી જથો

જે જથો અત્યારે જેતોં જઈ રહ્યો છે તેના નીકળતાં પહેલાં જે મારાથી અકાલી મિત્રોને મળી શકાયું હોત, તો તેમને જે કહેવાનું હતું તે બધું સાંભળી લીધા પછી પણ હું મારી એ સલાહને વળગી રહ્યો હોત કે આખી પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કાઢ્યા વિના અને એનો પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા વિના જથાને સ્વાના કરવો જોઈતો નહોતો. પરંતુ મને મળવા આવતાં એ મિત્રોને જે ઢીલ થઈ તે માટે હું કોઈના ઉપર કશો દોષ ઢોળવા માગતો નથી. અથવા જે કોઈને કંઈ દોષ દેવા જેવું હોય તો તે દોષ મને જ દેવો જોઈએ કારણ મારો સંદેશો ઍસોસિયેટેડ પ્રેસના હાથમાં મૂકતી વખતે જ એનો પૂરેપૂરો પાઠ શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિને તારથી મોકલી આપવાની મારે લેવી જોઈતી સાવધાની મેં લીધી નહોતી. ખાનગી સંદેશા કરતાં છાપાંના સંદેશા જલદી પહોંચે છે એટલે ઍસોસિયેટેડ પ્રેસના સંદેશા સમિતિને વહેલા મળશે એવી મારી માન્યતા ભૂલભરેલી

હતી. તેની પાછળનો આશય લોકોના પૈસા બચાવવાનો હતો પરંતુ તે મૂર્ખાઈભર્યો હતો. જે મારાથી પંજાબ જઈને પરિસ્થિતિ નજરે જોઈ શકાય એમ હોત, તો અત્યારે જ્યો એના મુકામે પહોંચવાની તૈયારીમાં છે તેમ છતાં એને પાછો બોલાવવાની સલાહ આપતાં હું અચકાત નહીં, કેમ કે એમ કરવાથી આપણે પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કાઢી શકત અને આગળ સીધી કારવાઈ કરતાં પહેલાં જે કેટલાંક પગલાં લેવાની મને જરૂર લાગે છે તે પગલાં હું લઈ શકત. પરંતુ હું પથારીમાં પડ્યો પડ્યો જથાને પાછો બોલાવવાની જવાબદારી ન લઈ શકું. અને જે મિત્રો ગુરુદ્વારાનો મામલો મારી સાથે ચર્ચવા અહીં આવ્યા છે તેમના ઉપર પણ એવી જવાબદારી મારાથી નાખી શકાય નહીં. એટલે આ સંજોગોમાં મને લાગે છે કે જથાને એના મુકામ તરફ આગળ વધવા દેવો જોઈએ. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રવૃત્તિના પ્રશંસકોનાં અથવા બીજા લોકોનાં ટોળાં જથાની પાછળ પાછળ અથવા તેની સાથે ન જાય તે માટે ભારે તકેદારી રાખવામાં આવી છે. મને એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગમે તેવી ગંભીર ઉશ્કેરણી થાય તોપણ સંપૂર્ણ અહિંસક મનોવૃત્તિ ધારણ કરવા અને તે ચાલુ રાખવા જથાને કડકમાં કડક સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે. આ બધું યોગ્ય જ છે.

પરંતુ વધારામાં મને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જથાને બીજી એ સૂચના પણ અપાઈ છે કે જે રાજ્યની હદ છોડીને ચાલ્યા જવાના હુકમો છૂટે તો તેનો અનાદર કરવો અને એક-બીજાના હાથ પકડીને ઊભા રહેવું, જેથી રાજ્યના લશ્કરની સામે એક જીવતી નક્કર દીવાલ ઊભી થાય અને તેમના ઉપર વરસાવવામાં આવતો ગોળીઓનો વરસાદ આણનમ ધૈર્યથી તેમના પવિત્ર મસ્તક પર ઝીલી શકાય. આની પાછળ ખ્યાલ એવો છે કે જથાને બળજબરીથી હદપાર કરવામાં આવે અને એ રીતે નાની નાની કનડગત દ્વારા આ યાતના લંબાવવામાં આવે, તો એને વશ થવું નહીં. એને બદલે જથાનો એકેએક માણસ પોતે જ્યાં હોય ત્યાં બેસી રહે અને કશો પણ સામનો કર્યા વિના શાંત ભાવે મરણને શરણ થઈને આ યાતનાનો અંત લાવે. આ યોજનાનો વિચાર અત્યંત ઉમદા અને બહાદુરીભરી ભાવનામાંથી ઉદ્ભવ્યો છે. આ યોજનાની કલ્પના કરનારાની બહાદુરી વિષે અને તેથીયે વિશેષ તો, આ યોજનાને સાંગોપાંગ પાર ઉતારવાની જમની પાસેથી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તેમની બહાદુરી વિષે શંકા લાવી શકાય તેમ નથી. અને જે નાભાના સત્તાવાળાઓ એવા મૂર્ખ હશે કે તેઓ જથાનો એકેએક માણસ પોતાની જગાએ ઠાર થઈને પડે ત્યાં સુધી ગોળીઓ ચલાવે તો માનવજાતિ જરૂર સ્તબ્ધ થઈ જશે, દુનિયા રોમાંચ અનુભવશે, અને આવી અનુપમ વીરતાની સર્વત્ર વાહવાહ બોલાશે. પરંતુ મને કહેતાં ખેદ થાય છે કે એ બનાવ અહિંસાના કૃત્ય તરીકે નોંધી શકાશે નહીં. સૂચવવામાં આવેલી આ કારવાઈને સવિનયભંગ ગણાવી શકાય, પરંતુ સાચા અર્થમાં એ સવિનયભંગ નથી, કેમ કે જે કાયદાનું પાલન સત્યાગ્રહીને પોતાના અંતરાત્માની વિરુદ્ધ લાગતું હોય તેના પ્રાથમિક હુકમોનો ભંગ કર્યા પછી તેની શિક્ષારૂપે જે હુકમો અપાય તેને સંપૂર્ણ રીતે તાબે થવું એને જ ખરેખરો સવિનય કાનૂનભંગ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ નાનામોટા હુકમોનું પૂરેપૂરું પાલન કરવામાં આવે ત્યારે જ કાયદાના આવા અનાદરને સવિનય કહી શકાય. એથી ઊલટું, મોટા હુકમો કાઢવાની સત્તાવાળાને ફરજ પાડવા માટે નાના હુકમોનું ઉલ્લાંઘન કરવામાં આવે એ કાનૂનભંગ સવિનય નહીં પણ તોફાની અને તેથી હિંસક ગણાય. સત્યાગ્રહીને કષ્ટસહન અને ખામોશીની ભાવનાના અંતિમ વિજયમાં જીવંત શ્રદ્ધા હોવી જ જોઈએ. એટલે અસીમ ધીરજ આપણો મુદ્રાલેખ બની રહેવો જોઈએ.

હવે આપણે ઉપર વિચારેલા પગલાને આ સિદ્ધાંત લાગુ પાડીએ: આપણને હદપાર થવાનો કે કેદ પકડાવાનો હુકમ થાય તેનો આપણે ગોળીબાર નોતરવાના ઈરાદાથી અનાદર કરીએ, તેનો અર્થ એ થાય કે આપણે વચગાળાની શિક્ષાઓ ટાળવા માગીએ છીએ અને ધીમા કષ્ટસહનની તથા લડતની મુદત લંબાવાની સંભાવનાથી બચવા માગીએ છીએ. આમ કરવું સવિનય કાનૂન-ભંગની લડતમાં વાજબી નથી, કેમ કે એનાથી તો સામાવાળાને એમ કહેવાનું બહાનું મળી જાય કે આ લોકો અહિંસક નથી. સ્વાભાવિક માર્ગ તો એ હોય કે જે હદપારીના હુકમ સાથે થોડું પણ શારીરિક બળ વપરાયું હોય તો એ હુકમનું પાલન કરવું જોઈએ. એટલે હદપારીના હુકમનો અમલ કરાવવા માટે જે કોઈ યોગ્ય અધિકારવાળો જુવાનિયો આવે, તો ૫૦૦ માણસોએ નમ્રપણે હસતે મોંએ એ નાના અધિકારી સાથે માનપૂર્વક રાજ્યની હદ બહાર જવું રહ્યું. સંભવ છે કે ૫૦૦ માણસોની આવી બહાદુરીભરી ખામોશીથી પેલો નાનો અધિકારી એમનો મિત્ર બની જાય. ૫૦૦ માણસો આ રીતે એક વાર હદ બહાર ચાલી ગયા એનો અર્થ એ થયો કે ફરીથી હદ ઓળંગવાનો અને એ જ પ્રકારનો કે એથીયે ભૂંડો વર્તાવ સહન કરવાનો તેમને અધિકાર મળે છે. આવી રીતે નમ્રભાવે કષ્ટ સહન કરવા પાછળ એ વિચાર રહેલો છે કે આખરે એનાથી કઠોરમાં કઠોર હૃદય પણ પીગળ્યા વિના રહે નહીં. આ ઉપરાંત આવી નમ્ર કષ્ટસહન કાયદાના અનાદરને કોઈ પણ પ્રકારની સક્રિય કે નિષ્ક્રિય હિંસાના સહેજ પણ અંશથી મુક્ત રાખે છે.

અહીં રજૂ કરેલા આ પગલાનું હું હજી પણ વધારે પૃથક્કરણ કરવા માગું છું. આખો જથ્થો એકબીજાના હાથ પકડીને ઊભો રહે, એને નિષ્ક્રિય હિંસા નહીં તો બીજું શું કહેવાય? એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આવી મજબૂત દીવાલને એક માણસ તોડી શકે નહીં પણ અહિંસાના સિદ્ધાંતમાં તો એમ માની લેવામાં આવ્યું છે કે ૨૦,૦૦૦ અહિંસક માણસોના ટોળાને પાછું હઠાવવા માટે સામાવાળો હિંસા કરવા હાથ ઊગામે એટલું જ પૂરતું છે.

એટલે સમિતિ જે અહિંસાનાં બધાં તત્ત્વો સ્વીકારતી હોય તો મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે જ્યાંને સરકાર સાથે અથડામણ થાય ત્યારે તેણે કેમ વર્તવું એ બાબતમાં અપાઈ ચૂકેલી સૂચનાઓમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો ફેરફાર કરવો જોઈએ. એમ કરવામાં આવશે તો બેમાંથી એક જ વસ્તુ બનશે, કાં તો ૫૦૦ માણસો હદપાર થશે અથવા કેદ પકડાશે. પરંતુ બંને પ્રસંગે આપણા તરફથી જે વર્તન થશે તે પૂરેપૂરું નમ્ર હશે. આ પ્રક્રિયાને અનુસરવામાં રહેલી મુશ્કેલીઓ હું જાણું છું. સંભવ છે કે સત્તાવાળાઓ આપણને થકવવા માટે આ રીતે આટાપાટાની રમત સતત રીતે ચાલુ રાખે પરંતુ એક સમૂહ તરીકે આપણે બતાવી આપીએ કે આપણે થાકવાના નથી તો આ મુશ્કેલી દૂર થાય. ઈશ્વરમાં અડગ શ્રદ્ધા અને સત્ય પર અહિંસાનો આધાર હોવાથી હાર કે થાકને એ ઓળખતી જ નથી. મેં સૂચવેલી યોજના જે અપનાવવામાં આવે તો માણસો ગમે તેટલી સંખ્યામાં અને દિવસમાં ગમે તે સમયે રાજ્યમાં કૂચ કરીને દાખલ થઈ શકે છે. જે આ પ્રમાણે કરવામાં આવશે તો સમજાશે કે કોઈ પણ સત્તા આવા દૃઢનિશ્ચયી લોકો સાથે લાંબા સમય સુધી આટાપાટાની રમત રમી શકે નહીં. અત્યારે જે જથ્થો જઈ રહ્યો છે તેના સંબંધમાં આટલું કહેવું બસ થશે. મારી સલાહ છે કે આ વ્યૂહરચના પૂરી થતાં, આખી પરિસ્થિતિ પર ફરીથી વિચાર કરવો. મને માહિતી છે ત્યાં સુધી અખંડ પાઠ આંદોલનનો ઉદ્દેશ એ છે કે જે અખંડ પાઠ . . .મી^૨ તારીખે રોકવામાં આવ્યો હતો

૧. મૂળમાં આ તારીખ આખી નથી. પરંતુ ઘણું કરીને તે ૨૧મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૪ હશે. જુઓ "અકાલીઓને જીલ્લો પત્ર", ૨૫-૨-૧૯૨૪.

તેની જગાએ બીજા અખંડ પાઠ કરવાના શીખ કોમના અધિકારની માગણી કરવી અને જેટલી વાર જરૂરી જણાય તેટલી વાર અખંડ પાઠ કરવાનો શીખ કોમનો અધિકાર સ્થાપિત કરવો. સત્તાવાળા એમ કહે છે કે અમે અખંડ પાઠનો વિધિ રોકવા માગતા નથી, પરંતુ અખંડ પાઠનું બહાનું કાઢીને બહારથી આવેલા શીખો ઘણી મોટી સંખ્યામાં એકઠા થાય, નાભાના મહારાજ સંબંધમાં ખુલ્લો કે ધૂપ પ્રચાર કરે અને એ રીતે રાજ્યમાં અશાંતિ ઊભી કરી અને સંકોચે રાખે, એ વસ્તુ અમે નહીં થવા દઈએ. આ વાંધાનો જવાબ આપવા માટે સમિતિને મારી એવી સલાહ છે કે તે શક્ય તેટલા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એવી જાહેરાત કરે કે જ્યો મોકલવાનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ એ છે કે ઉપર જણાવેલો હક્ક જાળવવો અને અખંડ પાઠને નામે નાભા રાજ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનો રાજકીય પ્રચાર કરવાની એની સહેજ પણ ઈચ્છા નથી. સાથે સાથે તે એવું કોઈ પણ વચન નથી આપતી કે તે નાભાના મહારાજના હકોની માગણી નહીં કરે અને નાભાના પ્રશ્ન વિષે આંદોલન નહીં ચલાવે. પરંતુ એ આંદોલન એની પોતાની પાત્રતા ઉપર આધાર રાખશે અને અખંડ પાઠના મામલા સાથે એને કશો સંબંધ નહીં હોય. જે આવી જાહેરાત થાય તો સમિતિ માત્ર ૨૫ જ માણસોનો જ્યો મોકલીને સંતોષ માને. પરંતુ જ્યાની સંખ્યા મર્યાદિત કરવાનો રાજ્યનો અધિકાર તે મંજૂર ન રાખે. એ માત્ર સરકારનો વહેમ દૂર કરવાનું તેનું કેવળ ઔચિત્ક પગલું હશે.

પરંતુ જે મારી સલાહ સ્વીકારાય તો હાલ તુરત કોઈ જ્યો મોકલવામાં નહીં આવે, પરંતુ ગેરસમજ દૂર કરવાના હેતુથી તથા મડાગાંઠ ઉકેલવાના હેતુથી રાજ્યના સત્તાવાળાઓ સાથે ત્રીજી વ્યક્તિએ વાટાઘાટો ચલાવવી જોઈએ.^૧

એટલે જે ૫૦૦ માણસોનો જ્યો મોકલવાનું હાલ તુરત મુલતવી રાખવામાં આવે, અને ઉપર જણાવ્યું છે તેવી જાહેરાત કરવામાં આવે, તો મડાગાંઠ દૂર કરવાના હેતુથી ત્રીજી વ્યક્તિ માટે સત્તાવાળાઓ સાથે વાટાઘાટોનો માર્ગ ખુલ્લો થશે.

ગુરુદ્વારા સુધારાનું આંદોલન

ગુરુદ્વારા આંદોલન સંબંધમાં મને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉપરની નોંધમાં જેની રૂપરેખા દોરવામાં આવી છે તે મુજબનો સીધો પ્રતિકાર અમલમાં મૂકતાં પહેલાં, મારા મતે શું શું કરવું જોઈએ તે મારે સમજાવવું. પહેલી વાત એ છે કે ગુરુદ્વારાનો ગેરવહીવટ કેવી રીતે થાય છે તેની વિગતવાર રજૂઆત કરવું, દા. ત. એમાં રહેનારનું ચારિત્ર્ય વગેરે વિષેનું એક જાહેર નિવેદન બહાર પાડવું. અથવા સમિતિ શું માગે છે તે જણાવતી તથા સમિતિના અધિકાર અને નિયંત્રણને તાબે થવાનું ફરમાવતી નોટિસો પણ ગુરુદ્વારાનો કબજે ધરાવનાર ઉપર બજાવવી. એ નોટિસમાં એને એમ પણ જણાવવું કે જે સમિતિના માલિકી હક્ક સામે તે વાંધો ઉઠાવવા માગતો હોય, તો સમિતિ એનો નિર્ણય લવાઈ પાસે કરાવવા તૈયાર છે. સમિતિ વતી લવાઈ કરનાર એક કે તેથી વધારે વ્યક્તિઓનાં નામ નોટિસમાં જણાવવાં જોઈએ, અને કબજે ધરાવનાર જે આ નોટિસને અવગણે અથવા લવાઈ સ્વીકારવાની ના પાડે, તો સીધા પ્રતિકારનું પગલું લેવા સમિતિ સ્વતંત્ર રહેશે.

૧. મૂળ લખાણમાં આ પેરેગ્રાફ નીચે નીચેની પાઠટીપો મૂકવામાં આવી છે : ૧. “સત્ય અને અહિંસા”; અને ૨. “પંડિત માલવિયાને જે શબ્દો”.

જે ગુરુદ્વારાઓ આજે શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિના કબજામાં પહેલેથી છે તેમના સંબંધમાં સત્ય અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ મને એવો વિશ્વાસ છે કે જે વ્યક્તિ પાસેથી કબજા લેવામાં આવ્યો હોય તે વ્યક્તિને જ શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિના આ કબજાના અધિકાર સામે વાંધો હોય, તો આખી વસ્તુ ઉપર ફેરવિચાર કરવા અને લવાદ દ્વારા નિર્ણય કરાવવા સમિતિએ તૈયાર રહેવું જોઈએ. પરંતુ હું એટલું કબૂલ રાખું છું કે હાલમાં સરકાર જ્યારે સમિતિને હાનિ પહોંચાડવા અને એની કાર્યવાહીમાં દરેક રીતે દખલ કરવા પોતાનાથી બનતું બધું કરી રહી છે ત્યારે આવી કોઈ જાહેરાત કરવી એ સમિતિના અંતિમ હિતની દૃષ્ટિએ ખતરનાક અને ઘાતક નીવડશે. જે ગુરુદ્વારાઓ ઐતિહાસિક હોવાનો દાવો કરવામાં આવે છે તેમના સંબંધમાં હું સમજું છું ત્યાં સુધી સમિતિ પાસે વાજબી રીતે રાખી શકાતી અપેક્ષા એટલી જ છે કે તેણે એ ગુરુદ્વારાઓની ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા સાબિત કરી આપવી જોઈએ અને, જે લવાદને એ બાબતમાં સંતોષ થઈ જાય તો એવા ગુરુદ્વારાનો કબજા સમિતિને મળવો જોઈએ અથવા જે એ કબજા તેની પાસે હોય તો તે કાયમ રહેવો જોઈએ અને બીજી કોઈ બાબતમાં કોઈ ખાસ સાબિતીની જરૂર ન રહેવી જોઈએ.^૧

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૩૭૬૯

૧૩૮. એસોસિયેટેડ પ્રેસને મુલાકાત^૨

પૂના,

[માર્ચ ૯, ૧૯૨૪]

અકાલી મિત્રો સાથે મારે લાંબી અને દિલ ખોલીને વાતો થઈ હતી. વાતચીત દરમિયાન અનેક વિષયોની ચર્ચા થઈ હતી. અને તે વિષે મેં મારો અભિપ્રાય એમને જણાવ્યો હતો. અમારી વચ્ચે ચર્ચાચલી બાબતો અથવા મેં આપેલો અભિપ્રાય હું જાહેર કરી દઉં એવી અપેક્ષા જનતા મારી પાસેથી ન રાખે. પરંતુ શિરોમણિ ગુરુદ્વારા પ્રબંધક સમિતિએ મારા પત્રની ઉપેક્ષા કરી નથી એવું અકાલી મિત્રોએ મને કહ્યું અને ખાતરી આપી કે અત્યારના સંજોગોમાં તેણે તેનો પૂરો વિચાર કર્યો છે એટલું જણાવવા હું મુક્ત છું. કમનસીબે મારો પત્ર અખબારોમાં એમના જોવામાં એટલો મોડો આવ્યો કે એ બાબતમાં એમણે જે કંઈ કર્યું તેનાથી વિશેષ એમનાથી થઈ શકે તેમ નહોતું.^૩ મારા મિત્રોએ જે એમ જણાવ્યું કે પંજાબમાં એક એવો સામાન્ય ભ્રમ

૧. મૂળમાં આ પછી એક પેરેગ્રાફ છે, જે જી. એન. ૩૭૬૯માં સમાવવામાં આવ્યો છે. જુઓ આ પછીનો લેખ.

૨. અકાલીઓની પ્રવૃત્તિઓ સંબંધમાં ગાંધીજી અને સરદાર મંગળસિંહની આગેવાનીવાળા અકાલી પ્રતિનિધિમંડળ વચ્ચે એક અઠવાડિયા સુધી જે ચર્ચાઓ થઈ હતી તેનું પરિણામ જાણવા એસોસિયેટેડ પ્રેસનો પ્રતિનિધિ ગાંધીજીને મળવા આવ્યો હતો. તેની આગળ ગાંધીજીએ આ નિવેદન કર્યું હતું.

૩. આ પછી જે લખાણ આવે છે તે ગાંધીજીની સહીવાળા હમી માર્ચના એક હસ્તલિખિત મુસદ્દામાંથી પણ મળે છે. જી. એન. ૩૭૬૯.

ફેલાયો છે કે નાનકાનાની દુર્ઘટના પછી મેં એવો અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો હતો કે ગુરુદ્વારા આંદોલન સ્વરાજ મળતાં સુધી મુલતવી રાખવું જોઈતું હતું અને મારો તાજેતરનો પત્ર એ અભિપ્રાયનું પુનરુચ્ચારણ કરવા માટે હતો, તેથી મને આશ્ચર્ય થયું છે. તે સમયનાં મારાં લખાણો અને ભાષણો ઉપરથી સારી રીતે સાબિત થઈ શકે તેમ છે કે મારું નામ જેની સાથે જોડવામાં આવે છે તેવો અભિપ્રાય મેં કદી પણ આપ્યો નથી. રવાના થનાર શહીદી જથાને તદ્દન બંધ કરી દેવા માટે નહીં પરંતુ બિનશીખ મિત્રોની સમિતિ સાથે વાટાઘાટો થાય નહીં અને પૂરેપૂરું આત્મનિરીક્ષણ અને અંતરખોજ થાય નહીં ત્યાં સુધી એ મુલતવી રાખવાની કેવળ સલાહ આપવા માટે જ મેં કાગળ^૧ લખ્યો હતો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૩૭૬૮ અને ૩૭૬૯; તથા બૉમ્બે ક્રોનિકલ, ૧૧-૩-૧૯૨૪

૧૩૯. કોંડા વેંકટપેથ્યાને તાર

[માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૪ પહેલાં]^૨

હરિજનો માટે એક મંદિર ખુલ્લું મુકાવવા નેલોરમાં શ્રીરામુલુ^૩ મારી સલાહથી ઉપવાસ કરી રહ્યા છે. જે તમારાથી જઈ શકાય તો જાતે જાઓ અથવા કોઈકને મોકલો અને જે કરવું ઘટે તે કરો. મને પરસ્પર વિરોધી તાર મળ્યા છે.^૪ પૂનાને સરનામે તાર કરો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : ૧૧૭ અ

૧૪૦. મુંબઈના ખાદીપ્રદર્શન માટે સંદેશો^૫

માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૪

શુદ્ધ ખાદીનાં પ્રદર્શનો ખાદીના પ્રચારમાં ઘણાં ઉપયોગી થઈ શકે એ વિષે તો શંકા હોય જ નહીં. પણ હજી આપણે ખાદીપ્રદર્શન ભરવાં પડે એ વિચિત્ર નથી? આપણા દેશી ઘઉં અથવા બાજરીનું કોઈ પ્રદર્શન ભરવાની વાત કરે તો તેને આપણે દીવાનો માનીએ.

૧. જીઓ “અકાલીઓને ખુલ્લો પત્ર”, ૨૫-૨-૧૯૨૪.

૨. સ્પષ્ટ રીતે જ આ તાર ૧૦મી માર્ચ પહેલાં પૂનાથી મોકલાયો હતો, કેમ કે ગાંધીજી તે તારીખે મુંબઈ જવા નીકળ્યા હતા.

૩. પોટ્ટી શ્રીરામુલુ નાયડુ એક વખતના સાબરમતી આશ્રમના અંતેવાસી હતા. તેમણે મૂલાપેટમાં વેણુગોપાલસ્વામીના મંદિરમાં હરિજનોને પ્રવેશ અપાવવા માટે ૭મી માર્ચે ઉપવાસ શરૂ કર્યા હતા. ૧૯૫૨માં, આંધ્રનું રાજ્ય રચવા અંગે એમણે આમરણ ઉપવાસ કર્યા હતા.

૪. આ પહેલાં એક અખબારી હેવાલે શ્રીરામુલુની હાલત નખળી હોવાનું જણાવી, એવા સમાચાર આપ્યા હતા કે મંદિરના વ્યવસ્થાપક ટ્રસ્ટીએ ખાતરી આપી હતી કે પોતે આ મંદિર હરિજનો માટે ખુલ્લું મૂકવા પોતાની સાથેના ટ્રસ્ટીઓને સમજવશે. આ રીતે તેમણે ઉપવાસ છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

૫. આ સંદેશો માંડવી, મુંબઈમાં ભરાયેલા ખાદીપ્રદર્શનના ઉદ્ઘાટન પછી કસ્તૂરબા ગાંધીએ વાંચી સંભળાવ્યા હતા.

ત્યારે શું ખાદીની ઘઉં અને બાજરી કરતાં કાંઈ ઓછી કિંમત છે? અને જો હિંદુસ્તાનના ઘઉં અને બાજરીનો ત્યાગ કરી સ્કોટલેન્ડથી અનાજ મંગાવવાને માટે આપણે તૈયાર ન હોઈએ તો માન્યેસ્ટર અને જાપાનનું કાપડ મંગાવી અને પહેરીને આપણે શા સારું ખાદીનું અપમાન કરીએ? આપણા દરેક દેશહિતચિંતક અને ધર્મનિષ્ઠ પુરુષે આ વાતનો વિચાર કરવો જોઈએ. પરદેશી કાપડની ઉપર જ્યાં સુધી આધીન હો એ ત્યાં સુધી પરદેશી પ્રજાની ગુલામીમાંથી આપણે છૂટી શકવાના નથી, આટલી દીવા જેવી ઉઘાડી વાત ન સમજી ભારે ઊંડી અને અટપટી ગણતરી કરવા બેસી જઈએ છીએ એ જ આશ્ચર્યની વાત છે.

છતાં ખાદીપ્રદર્શનની અતિશય જરૂર રહેવાની—જ્યાં સુધી સ્વરાજને ધોરી રસ્તે, હાથે કાંતેલા સૂતરની ખાદીને સીધે અને સરિયામ રસ્તે આપણે ન પડીએ ત્યાં સુધી. એટલે માંડવી પ્રદર્શનને હું સંપૂર્ણ સફળતા ઇચ્છું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૬-૩-૧૯૨૪

૧૪૧. પૂનાથી વિદાય થતી વેળાનું ભાષણ^૧

માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૪

મહાત્મા ગાંધીએ જે શબ્દો બોલવાની વિનંતી થવાથી કહ્યું હતું કે, બોલવાથી કર્નલ મેંડકના ફરમાનનો સાદર નિરાદર થાય છે. પરંતુ ન બોલું તો તમને અન્યાય થશે. કર્નલ મેંડક, સરકારે તેમને મારી તપાસ કરવા યરવડા જેલમાં મોકલ્યા ત્યારથી મારા મિત્ર બન્યા છે. હું શસ્ત્રક્રિયા માટે ખુશી નહોતો પરંતુ કર્નલ મેંડકે મને એવી રીતે અસર કરી કે મને તેનામાં પૂરો વિશ્વાસ મૂકવાની ફરજ પડી. મને તેની ચતુરાઈમાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે. હું કાંઈ પ્રમાણપત્ર આપું એવો નિષ્ણાત નથી પરંતુ એ ખરી હકીકત છે. મને આશા છે કે કર્નલ મેંડક પોતાનો અવકાશનો સમય, એ જ્યાં જાય ત્યાં માનવજાતિના સવાલમાં ગાળશે.

અહિંસાત્મક અસહકાર એટલે દરેક માણસ તરફ સદ્ભાવ અને સહાનુભૂતિ. કોઈ વ્યક્તિ પ્રતિ મને ખરાબ લાગણી છે એમ મારા વિષે કોઈને હું કહેતો સાંભળું તો મને તેનું દુઃખ થાય. મારા મૃત્યુ પછી પણ મને તેનું દુઃખ રહી જાય. મને મદદ કરનારાઓનો તમામનો હું આભાર માનું છું. તમે સ્વદેશી કપડાં પહેરવાની મને ખાતરી આપી છે, એથી હું ઘણો ખુશી થાઉં છું. સ્વદેશીનો અર્થ કોઈ તરફ ખરાબ લાગણી એવો થતો નથી. કર્નલ મેંડક અને મિસિસ મેંડક જ્યાં હોય ત્યાં દીર્ઘયુષ્ય ભોગવે અને આબાદી મેળવે એવી પ્રભુ પ્રતિ મારી પ્રાર્થના છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

ગુજરાતી, ૧૬-૩-૧૯૨૪

૧. બી. જે મેડિકલ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ, કર્નલ મેંડક અને હોસ્પિટલના અન્ય કર્મચારીઓ ગાંધીજીને વિદાય આપવા એકઠા થયા હતા, તેમની સમક્ષ આ ભાષણ અપાયું હતું.

૧૪૨. ધનશ્યામ જોડાનંદને તાર^૧

[માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

સદ્ગત શ્રી ભુર્ગીના કુટુંબને મારા તરફથી આદરપૂર્વકનો દિવાસો આપવા કૃપા કરશો. એમના જવાથી હિંદુસ્તાને એક સાચો દેશભક્ત ગુમાવ્યો છે.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૮૪૬૬

૧૪૩. ધનશ્યામદાસ બિરલાને લખેલા પત્રનો અંશ^૨

[માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૪ પછી]^૩

શરીરને તંદુરસ્ત રાખો. તો જ હું પૂરતું કામ લઈ શકીશ અને થોડું વધારે પણ આપીશ. ઓછામાં ઓછા ૧૫ દિવસ સુધી દૂધની જરૂર લાગે તો અવશ્ય પીઓ. ફળ લો, રોટી તમને નુકસાન કરશે. દહીં અચૂક લેશો.

ઉચ્ચારો ખરાબ તો છે પણ તેનો બહુ વિચાર ન કરો. અંગ્રેજી કંઈ આપણી ભાષા નથી. કોઈ ફ્રેંચ ખરાબ ઉચ્ચાર કરે તેની કોઈ અંગ્રેજ ફરિયાદ નથી કરતો.

[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્ર પરથી: સી. ડબલ્યુ. ૫૯૯૯; શ્રી ધનશ્યામદાસ બિરલાના સૌજન્યથી

૧. આ તાર ધનશ્યામ જોડાનંદે જયરામદાસ દોલતરામને ૧૯૨૪ના માર્ચની ૧૦મીએ કરેલા નીચે પ્રમાણેના તારના જવાબરૂપે હતો “ભુર્ગી ગઈ કાલે રાત્રે ગુજરી ગયા.”

૨. ધનશ્યામદાસ બિરલા, પ્રસિદ્ધ ઉદ્યોગપતિ જેમણે ગાંધીજીની સમાજકલ્યાણને લગતી યોજનાઓમાં અવારનવાર આર્થિક મદદ કરી.

૩. આ પત્રની ચોક્કસ તારીખ નાણાંમાં નથી. આ પત્ર જે ક્રમમાં મળ્યો છે તેના આધાર પરથી માની શકાય કે એ ન્હૂંથી લખવામાં આવ્યો હશે.

૧૪૪. સ્ટેડ્સ રિવ્યૂને મુલાકાત

[માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૪ પૃષ્ઠી]^૧

એક હિંદી નર્સ ગાંધીને તેમનું ભોજન આપી રહી હતી. મેં એમનું સાદું ભોજન ચાલુ રાખવાની વિનંતી કરી અને વાત કરતાં કરતાં તેઓ નારંગી ખાવા લાગ્યા. બધો વખત લોકો ચુપચાપ આવતા જતા રહ્યા. પોતાના પૂજ્ય નેતાના દર્શનાર્થે અંધેરીમાં ઊમટેલા ગાંધીભક્ત હિંદીઓ ઘણી વાર મહામુસીબતે અને ઘણું ખર્ચ વેઠીને આવતા હતા અને પ્રણામ કરીને ચાલ્યા જતા હતા. બીજાઓ માનપૂર્વક દૂર રહીને સાંભળતા હતા. તેઓ ગાંધીના મોંમાંથી નીકળતો એકેએક શબ્દ અંતરમાં ઉતારતા હતા. એમની કાળી આંખોની ચમક જ એ કહી આપતી હતી કે તેમના નેતાના પ્રત્યેક બોલ સાથે તેઓ પૂરેપૂરા સંમત છે. શ્રોતાઓની સંખ્યા વધતાં વધતાં ખાસ્સી પચાસ જેટલી થઈ છતાં અમારી વાતચીતમાં કશી ખલેલ ન પહોંચી. કોઈએ ખોખારો સરખો પણ ન ખાધો. આમ સ્વભાવથી જ વાતોડિયો હિંદી પોતાના આદરણીય મહાત્માની હાજરીથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયો હતો.

મેં કહ્યું: “મિ. ગાંધી, હું આપને દસ પ્રશ્નો પૂછવાનો છું. આપને ગમે તો જવાબ આપજો નહીં તો ન આપતા. મારો પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે હિંદીઓને આપ જે ઉપદેશ આપો છો તેમાં હાથકાંતાણને આટલું બધું મહત્ત્વ શા માટે આપો છો? એનું કારણ શું એ છે કે આપ એમ માનો છો કે હિંદુસ્તાનની આર્થિક પરાધીનતા એની રાજકીય પરાધીનતાને પોષે છે?” ગાંધીએ વિનાસંકોચ જણાવ્યું:

હા, જરૂર, હિંદીઓ જ્યારે પોતાનું રૂ પોતાની જાતે કાંતતા અને વણતા ત્યારે તેઓ સમૃદ્ધ અને સુખી હતા. જે દિવસથી તેમણે પોતાનું રૂ લેંકેશાયરને વેચવા માંડ્યું અને પોતાને જોઈતું કાપડ તેની પાસેથી ખરીદવા માંડ્યું ત્યારથી તેઓ ઉત્તરોત્તર આજસુ અને ગરીબ બનતા ગયા છે. અત્યારે હિંદુસ્તાનના ૮૫ ટકા લોકો વરસમાં ચાર માસ નવરા રખડવા કરે છે. પરદેશી કાપડે આ દેશને બેકાર અને ભિખારી બનાવી મૂક્યો છે. રેંટિયો ગામડાના માણસને એની સમૃદ્ધિ પાછી લાવી આપશે, એટલું જ નહીં પણ એનામાં સ્વમાન અને આશા પ્રગટાવશે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી હિંદની પ્રજા આશા ગુમાવતી આવી છે. એને માટે રેંટિયો નવજીવનનું પ્રતીક છે, જે એને નિરાશામાંથી બચાવશે.

તો પછી આપ હાથકાંતાણને ખૂબ જ આવશ્યક એવા આમજનતાના પ્રાથમિક શિક્ષણ કરતાં પણ આગળ મૂકો છો?

મારો દેશ ભૂખમરાથી બચે તે પહેલાં, તે યુરોપિયન અર્થમાં શિક્ષિત બને એની ઈંતેજરી મારે શા માટે રાખવી જોઈએ? તમે જાણો છો કે ૩૫ કરોડની અમારી વસ્તીમાંથી ઓછામાં ઓછા ત્રીજા ભાગના લોકોને હમેશાં પેટપૂર ખાવા મળતું નથી? એમને શિક્ષણ પહેલાં દાળરોટી મળવી જોઈએ. વળી પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથી હિંદીઓને કોઈ પણ રીતે લાભ થશે કે કેમ એ પણ શંકાભરેલું છે. ભૂતકાળમાં શિક્ષણ વિના પણ અમે સુખી અને સમૃદ્ધ હતા. અંગ્રેજી સંસ્કૃતિના બધા જ શેખીભર્યા આશીર્વાદ વચ્ચે પણ અમે આજે દુઃખી અને કંગાળ છીએ. ના, લોકો ભણેલા નથી તે કારણે રેંટિયાનો મારો સંદેશો ફેલાવવામાં મને કશી મુશ્કેલી નડતી નથી. ગામડાના

૧. આ મુલાકાતની ચોક્કસ તારીખ મળતી નથી. મુલાકાત ન્હુ, મુંબઈમાં ૧૯૨૪ના માર્ચની ૧૧મી પૃષ્ઠી કોઈક દિવસે થઈ હતી.

નિરક્ષર લોકો રેંટિયાને દિવ્ય આશાના કિરણની માફક વધાવી લે છે. તાલીમ પામેલા શિક્ષકોની અછતને લીધે અમારો પ્રચાર અટકી પડે છે.

મેં શ્રી ગાંધીને પૂછ્યું કે શું આપ હિંદની સામાન્ય જનતાને હોમ રૂલને માટે લાયક ગણો છો?

જરૂર, હું સમજું છું તેવા સ્વરાજ હેઠળના હોમ રૂલ માટે. પરંતુ સ્વરાજ અમને કોઈ પણ, અંગ્રેજી પણ “આપી” શકે તેમ નથી. કેવળ અમે જ તે અમારી જાતને આપી શકીએ. ઓસ્ટ્રેલિયા કે કેનેડાનાં બંધારણોમાં જે નમૂનાનું હોમ રૂલ છે તે સ્વરાજ્ય નથી. છતાં અમારી અત્યારની ગુલામી દશા કરતાં તે ઘણું ચડિયાતું હશે. બ્રિટન અમને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવા ખુશી ન હોય, તો હું હોમ રૂલને આવકારીશ અને સ્વીકારીશ. અને હું કહું છું કે એ પાયા ઉપર હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહમાં પ્રવેશવાની યોગ્યતા અવશ્ય ધરાવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં જ્ઞાતિઓ, ધર્મો અને જાતિઓના ભેદો એટલા બધા છે કે તે બધાનો મેળ કદી બેસી શકે તેમ ન હોવાથી હિંદુસ્તાન પોતાની મેળે રાજ્યકારભાર ચલાવી શકે તેમ નથી. હિંદુસ્તાનની હાલની રાજકીય પદ્ધતિના હિમાયતીઓ સામાન્ય રીતે આવું માની બેઠા છે. આનો આપ શો જવાબ આપો છો?” આ સાંભળીને શ્રી ગાંધીએ મોઢું મલકાવતાં કહ્યું:

અલબત્ત, ભેદભાવો છે. કોઈ પણ દેશ એ વિનાનો નથી. બ્રિટનના સંયુક્ત રાજ્યનો જન્મ પણ ‘ગુલામોનાં યુદ્ધો’ની વચ્ચે જ થયો હતો. સંભવ છે કે અમે પણ અંદર અંદર લડી પડીએ. પરંતુ એકબીજાનાં માથાં ભાગીને જ્યારે થાકીશું ત્યારે અમને ભાન થશે કે અમારામાં ભેદ હોવા છતાં પણ, જેમ સ્કોટલેન્ડના લોકો અને વેલ્સના લોકો સાથે રહે છે તેમ, અમે પણ સાથે રહી શકીએ છીએ. જ્યારે લોકો ગુલામીમાંથી મુક્ત થશે ત્યારે અમુક હિંદુ જ્ઞાતિઓને અસ્પૃશ્ય ગણવાના ઘાતક સિદ્ધાંત જેવાં હિંદનાં સ્વીકૃત દૂષણો અને પૂર્વગ્રહો અદૃશ્ય થઈ જશે.

હિંદુસ્તાનના હોમ રૂલમાં જનતાને સાર્વત્રિક મતાધિકાર મળશે ખરો?

જરૂર મળશે. હું એમ કહેવા માગું છું કે જેને મતાધિકાર જોઈતો હશે તે દરેક નાગરિકને તે મળશે. જ્યાં સુધી મતદાન ફરજિયાત બનાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી મતદારોની ફરજિયાત નોંધણી મને જરૂરી લાગતી નથી. જે લોકોને જબરજસ્તીથી મતદાન કરાવવા લઈ જવા પડે તેમના મતોનું મહત્ત્વ શંકાસ્પદ જ ગણાય. આ બાબતમાં મારો ખ્યાલ એવો છે કે દેશમાં મતદારોનાં નામ નોંધવા માટે ઠેરઠેર કચેરીઓ ખોલવી, જેથી મત આપવાની ઈચ્છા ધરાવતા લોકો મામૂલી ફી આપીને આ કચેરીઓમાં પોતાનાં નામો નોંધાવી શકે. આ ફી એટલી હોવી જોઈએ, જેથી મતદાનની વ્યવસ્થા સ્વાવલંબી બનાવવા માટે તે પૂરતી થાય. મને ખાતરી છે કે આ જાતની વ્યવસ્થા દ્વારા અમે બીજા કોઈ પણ દેશમાં મળી શકે તેવો બુદ્ધિશાળી લોકમત મેળવી શકીશું.

હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં શું આ જોખમ રહેલું નથી કે બ્રિટિશ અંકુશમાંથી મુક્ત થયેલો બંગાળીઓ, બ્રાહ્મણો વગેરેનો બનેલો નાનો બુદ્ધિજીવી વર્ગ સરકારની લગામ પોતાના હાથમાં લઈ લે અને તે દ્વારા તેનો પોતાનો જ સ્વાર્થ સાધે અને પોતાના દેશવાસીઓને છેક જ ગુલામ બનાવી મૂકે? આપ જાણો છો કે આવી ઘટનાઓ હિંદુસ્તાનના ઈતિહાસમાં બનતી આવી છે.

પરંતુ તમે શા ઉપરથી આગાહી કરો છો કે આ જમાનામાં પણ આવું બને? આવી રીતે રાજ્યની લગામ પડાવી લેનારા લોકો પાસે એવી કઈ સત્તા છે કે જે પ્રજાને ગુલામ બનાવી મૂકે? એમની પાસે લશ્કર તો નહીં હોય, આ દેશમાં અંગ્રેજોની છે તેવી એમની દુર્ભેદ

સ્થિતિ નહીં હોય. હું તો એમ માનું છું કે હિંદીઓનો કોઈ પણ વર્ગ પ્રજાને ગુલામ બનાવવા પ્રયત્ન કરશે તો પ્રજા એને પીંખી નાખશે.

મિ. ગાંધી, સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે આપ હાથકાંતણ ઉપરાંત બીજી કઈ વસ્તુ કરવાની આપના દેશવાસીઓને સલાહ આપો છો?

પ્રથમ તો કેવળ અમારું ધન ઘસડી જવા અહીં આવતી પરદેશી પ્રજાના હૃદયશૂન્ય આધિપત્યથી અમારે મુક્ત થવું રહ્યું. વ્યક્તિઓ તરીકે અંગ્રેજો સામે મારે કશો વિરોધ નથી. બીજી કોઈ પરદેશી પ્રજા અમારી સાથે જેવો સારો વર્તાવ રાખે તેવો જ વર્તાવ ઘણેભાગે તેઓ રાખે છે. બેશક, પરદેશી શાસન સાથે જોડાયેલી નાની નાની હેરાનગતિઓ અનેક છે, પરંતુ અંગ્રેજો સામે અમારી મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ છે કે તેમણે અમારા દેશને ધીરે ધીરે ગરીબ બનાવી મૂક્યો છે. હિંદુસ્તાનમાં વસતા અંગ્રેજો ઓસ્ટ્રેલિયા કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જેવા વફાદાર અને ઉપયોગી નાગરિકો બન્યા છે તેવા આ દેશમાં બની જાય, તો હું એમને મારા ભાઈઓ જેવા ગણું. પરંતુ તેઓ તો અહીં મારા દેશવાસીઓનું કેવળ શોષણ કરવા, ભૂમિનો કસ ચૂસવા આવે છે. એક સૈકાનાં આ ચાલુ શોષણને પરિણામે અમે હવે બેહાલીને આરે આવી ઊભા છીએ. હવે આ શોષણ અટકાવ્યે જ અમારો છૂટકો છે. નહીં તો અમારા એક વખતના ગૌરવના અને સંસ્કૃતિના સ્વાસત્ય અવશેષો પણ અમે ગુમાવી બેસીશું. તેથી જ હું અંગ્રેજોને ચાલ્યા જવાનું કહું છું. મને ખાતરી છે કે અહિંસક અસહકાર દ્વારા અમે એમને ચાલ્યા જવાની ફરજ પાડી શકીશું. અંગ્રેજો કાયદા ભલે પસાર કરે પરંતુ તેઓ અમારી પાસે તેનું બળબરીથી પાલન નહીં કરાવી શકે. તેઓ વેરા ભલે નાખે, પરંતુ પ્રમાણમાં બહુ જ થોડા લોકોને તે ચૂકવવાની ફરજ પાડી શકશે. અસહકાર અને અહિંસા બંદૂકો કરતાં વધારે શક્તિશાળી હથિયારો છે.

છતાં, બંદૂકો પણ ઉપયોગી તો છે જ. મિ. ગાંધી, આપની પાસે બંદૂકો ન હોવાથી તેમનું મહત્ત્વ આપ ભલે ઓછું આંકો. પણ આપની પાસે હથિયારો હોત તો અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા માટે એનો ઉપયોગ કરવો આપ વાજબી માનત કે નહીં?

ઈશ્વર એ કલ્પનાથી બચાવે! ગયા મહાયુદ્ધ વખતે યુરોપનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોએ જે સંહાર કર્યો અને યાતનાઓ વરસાવી તેનો વિચાર કરો. અને જે ૩૦ કરોડ હિંદીઓ હથિયાર પકડે તો એનાં કેવાં ભયંકર પરિણામ આવે તેની કલ્પના કરો! વળી બળબરીથી એક પણ પ્રશ્ન ઊકલી શકતો નથી. બળ દ્વારા યુરોપે કરેલા “સમાધાન” પછી આજે તેની કેવી દશા થઈ છે તેનો જરા ખ્યાલ કરો! અમારા ઉપર જુલમ કરનારાઓ સામે પણ બળ વાપરવાનો અમને અધિકાર નથી. પરંતુ અમારા ઉપર વધારે જુલમ કરવામાં મદદ કરવાની તેમને ના પાડી દેવી એ અમારું કર્તવ્ય છે. એટલા જ ખાતર અંગ્રેજો અમારી સાથે સહકાર ન કરે ત્યાં સુધી અમારે તેમની સાથે સહકાર ન જ કરવો જોઈએ.

મિ. ગાંધી, આપે તો ઘણો અભ્યાસ કર્યો છે અને મુસાફરી પણ ઘણી કરી છે. એટલે આપે એટલું તો કબૂલ રાખવું પડશે કે જે આ દેશમાં અંગ્રેજોને બદલે બીજા કોઈ પરદેશીનું રાજ્ય હોત તો તેની દશા અત્યારના કરતાં ઘણી વધારે ખરાબ થાત. ઈંગ્લેંડે અનેક ઉશ્કેરણીઓ વચ્ચે ધીરજ અને ખામોશી દાખવી છે. અંગ્રેજો પાસે આપ વધારે શું કરાવવા માગો છો?

અમારી બધી માગણીઓ “ચાલ્યા જાઓ” એ બે શબ્દોમાં જ સમાવી શકાય તેમ છે. અને જે તમે હજી ગાંસડાંપોટલાં બાંધીને અહીંથી જવા રાજી ન હો તો કંઈ નહીં તો તમારાં સ્વશાસિત સંસ્થાનોને આપી છે એટલી સ્વાયત્તા તો અમને આપો જ. સમૂળગો રોટલો ન મળે તેના કરતાં અડધા રોટલાથી ચલાવી લેવા જેટલી વ્યવહારુ બુદ્ધિ અમે ધરાવીએ છીએ. પરંતુ જે

અમારે બ્રિટિશ રાષ્ટ્રોના પરિવારમાં જોડાવાનું હોય, તો અમારી માગણી એ છે કે અમને કેવળ અમારા પોતાના હિતની બાબતોમાં જ નહીં, પરંતુ અમારી વસ્તીના પ્રમાણમાં આખા સામ્રાજ્યના હિતની બાબતોમાં પણ બોલવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અમે એવી અપેક્ષા રાખીશું કે સામ્રાજ્યનાં હિતોનું કેન્દ્ર, એના સૌથી વધારે વસ્તીવાળા અંગ તરીકે હિંદુસ્તાનમાં ખસેડાવું જોઈએ. સામ્રાજ્યનો કોઈ પણ સભ્ય દેશ જે આ ફેરફાર સામે વાંધો લે તો તેને માટે બ્રિટિશ રાષ્ટ્રોના પરિવારમાંથી નીકળી જવું એ એક જ ઉપાય હોઈ શકે.

આટલો બધો પરિશ્રમ વેઠીને તથા આત્મભોગ આપીને અંગ્રેજોએ આ દેશમાં ગંજવર આર્થિક અને રાજકીય હિતો જમાવેલાં છે. એ બધાં કેવળ આપના કહેવાથી જ તેઓ છોડી દે એવો સંભવ નથી એ વાત એક વ્યવહારુ માણસ તરીકે આપ સારી રીતે સમજે છો. તો પછી આપના ઉદ્દેશો વ્યવહારમાં કેવી રીતે સિદ્ધ થશે એ વિષે આપના મનમાં શો ખ્યાલ છે? શું આપ એમ માનો છો કે આપના પોતાના પ્રયત્નો દ્વારા અથવા બહારના દબાણને લીધે આખરે આપને મુક્તિ મળી જશે?

અમારા પોતાના પ્રયત્નો કોઈ પણ પરદેશી શાસનનો અંત લાવી શકે તેમ છે અને તે લાવશે જ. જે મારા તમામ દેશબંધુઓ અસહકાર અને અહિંસાના સિદ્ધાંતનો મર્મ સમજી જાય અને તેને અમલમાં મૂકે, તો સ્વરાજ્ય તો આવતી કાલે મળી જાય. એ તો જાણે આકાશ-માંથી ઊતરતું ન હોય એમ અમારા ખોળામાં આવીને પડશે. પરંતુ બીજા મર્ત્ય માનવીઓની માફક હિંદવાસીઓ પણ કમજોર હોવાથી અમારે રાહ જોવી પડશે. પરંતુ અમારો સંદેશો દૂર દૂરનાં ગામડાંના લોકો સમજતા જાય છે. અને માટીનાં ઝૂંપડાંમાં ગુંજી રહેલો દરેક રંટિયો અમને અમારી અનિવાર્ય મુક્તિની નજીક લાવી રહ્યો છે.

એક બીજા પ્રશ્ન પૂછી લઉં. ઓસ્ટ્રેલિયાએ એશિયાઈઓના પ્રવેશ સામે ખરી રીતે પ્રતિબંધ મૂકી દીધો છે. એ બાબતમાં આપ શું ધારો છો?

ઓસ્ટ્રેલિયા માટે આમ તો મને માન છે. પરંતુ તેની આ ટૂંકી દૃષ્ટિની નીતિ હું સમજી શકતો નથી. એ નીતિ આર્થિક, નૈતિક અને રાજકીય, એમ બધી દૃષ્ટિએ ખરાબ છે. પરંતુ હું કબૂલ કરું છું કે ઓસ્ટ્રેલિયાના પ્રશ્નો પર મેં ઝાઝું ધ્યાન આપ્યું નથી. હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નોમાં હું ખૂબ જ ડૂબેલો રહું છું એટલે બીજા દેશોના પ્રશ્નો ઉપર ધ્યાન આપી શકતો નથી. એટલે જે પ્રશ્નનો મેં અભ્યાસ કર્યો નથી તે વિષે મારો અંગત અને અનધિકૃત અભિપ્રાય આપવા ઉપરાંત હું કંઈ પણ કહેવા માગતો નથી.^૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

સર્વલાઇટ, ૨૭-૬-૧૯૨૪

૧. આ મુલાકાતના હેવાલનું સમાપન આ રીતે કરવામાં આવ્યું છે : “એમણે ઓસ્ટ્રેલિયાની નીતિનો આવો ચતુરાઈભર્યો બચાવ કર્યો, એટલે એક વિવાદાસ્પદ વિષયની વિશેષ ચર્ચા માટે અવકાશ રહ્યો નહીં. . . . ગાંધી થાકી ગયેલા દેખાતા હતા. . . . એટલે મારા એ સૌજન્યમૂર્તિ માહિતીદાતા જલદી સાબ-સમા થઈ જાય એની શુભેચ્છા મેં દર્શાવી. પછી મેં એમની સાથે હસ્તપ્રતન કર્યું અને અહિંસાના આ નૂતના છતાં નવા સંદેશા ઉપર વિચાર કરવા હું ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. . . .”

૧૪૫. શ્રીમતી મેડકને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૪, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રીમતી મેડક,^૧

મેં તમને વચન આપ્યું હતું તે પ્રમાણે મારી પ્રવૃત્તિઓનું ટૂંકું બયાન મોકલું છું :

(૧) હિંદુઓમાં વ્યાપેલો અસ્પૃશ્યતાનો શાપ દૂર કરવો.

(૨) હાથકાંતણ અને હાથવણાટનો પ્રચાર કરવો અને તમામ પરદેશી કાપડનો તથા હિંદુ-સ્તાનની મિલોમાં બનેલા કાપડનો સુધ્ધાં બહિષ્કાર કરી, હાથે કાંતેલા અને હાથે વણેલા કાપડનો ઉપયોગ કરવાની હિમાયત કરવી.

(૩) સાદા જીવનની અને તેથી, માદક પીણાં અને કેફી પદાર્થોના ત્યાગની હિમાયત કરવી.

(૪) સરકારની મદદ વિના ચાલતી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપવી. એના ઉદ્દેશ બે છે : અસહકારની લડતના એક ભાગ તરીકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે સરકારી સંસ્થાઓ છોડાવવી અને રાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓને અનુરૂપ હોય એવું, ઔદ્યોગિક તાલીમ સહિતનું શિક્ષણ દાખલ કરવું.

(૫) હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી, ચલ્દી વગેરે કોમોના લોકોમાં ઐક્ય વધારવું.

આ પ્રવૃત્તિઓ હું બે સંસ્થાઓ દ્વારા ચલાવું છું. પહેલી સંસ્થા અમદાવાદ નજીક આવેલો એક આશ્રમ છે. તેની સ્થાપના ૧૯૧૬માં^૨ થઈ હતી. જે લોકો આ આદર્શો પ્રમાણે વર્તવા રાજી હોય તેમને સૌને આ આશ્રમમાં સામેલ થવાનું કહેવામાં આવે છે. ઉપર ગણાવેલી પ્રવૃત્તિઓમાં જેમને રસ હોય એવા ધનિક મિત્રોએ આપેલાં વ્યક્તિગત ફાળામાંથી એનો નિભાવ કરવામાં આવે છે. આ આશ્રમમાં અત્યારે લગભગ ૧૦૦ સ્ત્રીપુરુષો છે. તેમાં કહેવાતા અસ્પૃશ્ય વર્ગનાં કેટલાંક કુટુંબોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આશ્રમમાં એક શાળામાં પીંજણ, કાંતણ અને વણાટ શીખવાય છે અને બીજામાં સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન અપાય છે. હળવું ખેતીકામ પણ ત્યાં કરવામાં આવે છે; અને અમારે જોઈતો કપાસ જાતે પકવી લેવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે.

બીજી સંસ્થા રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ છે. એ એક વિશાળ રાજકીય સંસ્થા છે. એનું બંધારણ ઘણું સરળ છે, પરંતુ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તે સંપૂર્ણ છે. આ સંસ્થાએ લગભગ ઉપરનો આખો કાર્યક્રમ અપનાવી લીધો છે. હિંદુસ્તાનના એકેએક ભાગમાં એની શાખાઓ છે અને હજારો માણસો એના સભ્યો છે. આ સભ્યો દર વર્ષે પોતાના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી કરે છે. ચાર આના લવાજમ આપીને તથા કોંગ્રેસના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરીને પુખ્ત વયનાં કોઈ પણ સ્ત્રી-પુરુષ કોંગ્રેસસભ્ય બની શકે છે અને પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી વખતે મત આપવાનો અધિકાર ધરાવી શકે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ કોંગ્રેસનો કાર્યક્રમ ઉપર જણાવેલી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં વધારે

૧. કર્નલ સી. મેડકનાં પત્ની.

૨. આ સરતચૂક છે. અહીં ૧૯૧૫ના મેની ૨૦મીએ અમદાવાદ નજીક આવેલા કોચરળ નામના સ્થળે સ્થાપેલા સત્યાગ્રહ આશ્રમનો ઉલ્લેખ છે. ૧૯૧૭માં પ્લેગ ફાટી નીકળવાથી આ આશ્રમને સાબરમતી ખસેડવામાં આવ્યો હતો.

વિશાળ છે. અને તે એક પ્રતિનિધિ સંસ્થા હોવાથી, એનો કોઈ કાર્યક્રમ સ્થાયી નથી. તે વર્ષોવર્ષ બદલી શકાય છે. એનો ઉદ્દેશ શાંત અને વાજબી સાધનો વડે સ્વરાજ્ય મેળવવાનો છે. છેલ્લાં ચાર વર્ષથી તે સરકાર સાથે અહિંસક અસહકાર કરીને પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરી રહી છે.

મારો પોતાનો ઉદ્દેશ એ છે કે હિંદ ઉપર આધુનિક એટલે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ લદાવાને કારણે, જે વિનાશ આવી રહ્યો છે તેમાંથી હિંદની એટલે પ્રાચીન સંસ્કૃતિને ઉગારી લેવાના પ્રયત્નમાં મારી બધી શક્તિ કામે લગાડવી. અહિંસાના સંપૂર્ણ પાલન પર પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું સારતત્ત્વ અવલંબે છે. દરેક જીવંત વસ્તુ સહિત સૌ કોઈનાં હિત માટેની તત્પરતા એ એનો ધ્યાનમંત્ર છે, જ્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું મંડાણ સ્પષ્ટપણે હિંસા પર થયેલું છે. અને તેથી તે જીવમાત્ર પ્રત્યે દયા રાખતી નથી અને પોતાની પ્રગતિ સાધવા માટે માનવજીવનનો મોટા પાયા ઉપર વિનાશ કરતાં પણ તે ખચકાઈ નથી. બળિયાના બે ભાગ એ એનો ધ્યાનમંત્ર છે અને તે ખાસ કરીને વ્યક્તિવાદી છે. એનો અર્થ એવો નથી થતો કે તેની પાસેથી હિંદે કંઈ શીખવા જેવું છે જ નહીં. કેમ કે પશ્ચિમે બળિયાના બે ભાગનો સિદ્ધાંત અપનાવ્યો હોવા છતાં ત્યાંથી માનવલાગણીનો સદંતર લોપ થયો નથી. જૂઠા આદર્શને સત્ય માની લઈને તેને ઊંધું ઘાલીને અનુસરવાથી, એ આદર્શના મિથ્યાપણા વિષે પશ્ચિમના ઘણા લોકોની આંખો ખૂલી ગઈ છે. હું ઈચ્છું છું કે પરંપરાને ચુપચાપ અનુસરીને સંતોષ માનવાને બદલે, હિંદુસ્તાન સત્ય શોધવાની પશ્ચિમની ભાવનાનું અનુકરણ કરે. પરંતુ જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાન સ્વાધીન ન થાય અને તેને એ વાતનું ભાન ન થાય કે આ વિશ્વમાં એની સંસ્કૃતિને ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન છે અને કોઈ પણ ભોગે તેનું રક્ષણ થવું જ જોઈએ, ત્યાં સુધી તેને માટે ક્ષાની પણ નકલ કરવી સહીસલામત નથી. બ્રિટિશો હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ લાવ્યા, તેને પરિણામે ગ્રેટ બ્રિટનના કહેવાતા લાભ ખાતર આ દેશની સંપત્તિનું શોષણ થઈ રહ્યું છે. એણે લાખો લોકોને ભૂખમરને આરે આણી મૂક્યા છે અને એક આખા રાષ્ટ્રને લગભગ નખુંસક બનાવી દીધું છે.

ઉપરોક્ત કાર્યક્રમ તો આવી રહેલા વિનાશને, પાશ્ચાત્ય રીતે નહીં પણ હિંદુસ્તાનની આગવી રીતે, એટલે કે આંતરિક સુધારા દ્વારા અને એક નિમ્નસ્તરોમાંથી આત્મશુદ્ધિ કરીને રોકવાનો એક પ્રયત્ન છે. અસ્પૃશ્યતાના શાપનું નિવારણ એ પોતાના જ ધર્મના પાંચમા ભાગના લોકોની અધોગતિ કરીને હિંદુઓએ કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. માદક પીણાં અને કેફી પદાર્થોનો શાપ ભૂંસાવાથી રાષ્ટ્ર શુદ્ધ થશે એટલું જ નહીં પણ એક અનીતિમાન સરકારી તંત્રના હાથમાંથી લગભગ ૨૫ કરોડ રૂપિયાની આવક આપનારું એક અનીતિભર્યું સાધન પણ દૂર થશે. હાથકાંતાણ અને હાથવણાટને ફરીથી સજીવન કરવાથી હિંદુસ્તાનનાં લાખો ઝૂંપડાંને એમનો પૂરક ઉદ્યોગ પાછો મળશે, પ્રાચીન ભારતીય કળાનું પુનરુત્થાન થશે, અધઃપતન લાવનારી દરિદ્રતા દૂર થશે અને દુકાળ સામે વીમાની આપોઆપ જોગવાઈ થઈ જશે. સાથે સાથે પરદેશી કાપડ અને યંત્રો આંચાત કર્યા વિના હિંદુસ્તાન પોતાને જોઈતું કાપડ પોતે જ પેદા કરી લેશે, તો એના અને ગ્રેટ બ્રિટનના સંબંધો સ્વાભાવિક અને લગભગ આદર્શ બની જતાં હિંદનું શોષણ કરવાનું બ્રિટનનું સૌથી મજબૂત પ્રેરક બળ તૂટી જશે. પછી એ સંબંધો ઐચ્છિક ભાગીદારીના રહેશે અને પરિણામે બંનેને લાભ થશે, એટલું જ નહીં પણ કદાચ સમસ્ત માનવજાતને પણ તેથી લાભ થશે. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ધર્મોના લોકો વચ્ચે એકતા સ્થપાતાં ભાગલા પાડીને રાજ્ય કરવાની ગ્રેટ બ્રિટનની અનૈતિક

રાજસ્થાન ધાંભી જશે. અને અહિંસાનું પાલન જે શોષણ તથા અધઃપતનનો સામનો કરવામાં સફળ થાય તો તે આખી દુનિયાને અનુકરણ કરવા યોગ્ય ઉદાહરણ પૂરું પાડે એવો સંભવ છે.

આ કાર્યક્રમનો અમલ કરવામાં, બેશક, ભૂલો અને ખોટી ગણતરીઓ થયેલી છે. દુઃખદાયક બનાવો પણ બન્યા છે, છતાં હું હિંમતપૂર્વક કહું છું કે જે આંદોલનમાં લાખો લોકોએ ભાગ લીધો હોય એવું કોઈ પણ આંદોલન આના જેટલું રક્તપાત વિનાનું અથવા લોકોની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓની રુકાવટ વિનાનું નીવડ્યું નથી.^૧

તમારે જે જાણવું હતું તે આપવામાં હું સફળ થયો છું કે કેમ તેની મને ખબર નથી. મેં બધી વાત મારાથી બની શક્યું એટલી ટૂંકી કરીને લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

કૃપા કરીને કર્નલ મેડકને કહેજે કે હોસ્પિટલ છોડતાં મને દુઃખ થયું હતું. એમણે મારે માટે જે પ્રેમભરી કાળજી લીધી છે અને મારી સંભાળ રાખી છે તે મને હમેશાં યાદ રહેશે. એમણે મને જે પોતાની છબીની ભેટ આપી છે તેની હું કદર કરું છું. તમારી દરિયાઈ મુસાફરીમાં અને વતનના નિવાસ દરમિયાન મારી શ્રેષ્ઠ શુભેચ્છાઓ તમારી સાથે રહેશે. જ્યારે જ્યારે તમને મારું સ્મરણ થાય અને પત્ર લખવાનો સમય મળે ત્યારે ત્યારે, તમે અથવા તમારા પતિ જે બે શબ્દો લખશો તો મને આનંદ થશે. મને રહેવા મળેલું સ્થળ અત્યંત સ્વચ્છ છે. દરિયો મારી સન્મુખ જ છે. બંગલાની ચારે બાજુએ નાળિયેરીનાં વૃક્ષો છે. રાત ખૂબ જ શીતળ હોય છે, અને સામાન્ય રીતે આખો દિવસ પવનની મૃદુ લહેરો ચાલતી હોય છે. જૂહુના સ્મારણીય ને રેતાળ કિનારા પર લગભગ અર્ધા કલાક સુધી મિ. એન્ડ્રૂઝ અને હું લાંબે સુધી ફરવા જઈએ છીએ. મને એમ લાગે છે કે દિવસે દિવસે મારી શક્તિમાં વધારો થતો જશે.

શુભેચ્છાઓ સહિત,

તમારો સહૃદયી

[તા. ક.]

મારું કાયમનું સરનામું અમદાવાદ નજીક સાબરમતી છે.

શ્રીમતી મેડક

પૂના

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૪૮૮

૧. આ પત્રનો આટલો ભાગ સી. એફ. એન્ડ્રૂઝે મેન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન, ૨૪-૪-૧૯૨૪ના અંકમાં એક નિવેદન-રૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. અને તે વિષે જણાવ્યું હતું: "... હું માનું છું કે ઇંગ્લંડનાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ હોય એવું, પોતાના હેતુઓ વિષેનું મહાત્મા ગાંધીએ પોતે કરેલું ટૂંકું નિવેદન, આ પહેલું જ છે. ... આ નિવેદનનું સ્વરૂપ રાજદ્વારી નહીં પણ આર્થિક છે, એ જોઈને ધણાખરા લોકોને નવાઈ લાગશે. ઇંગ્લંડમાં હજી એ સત્ય સમજાયું નથી કે શ્રી ગાંધી કરવા માગે છે તે ક્રાંતિ સુધારેલી ધારાસભાઓમાં પ્રવેશવાના માત્ર ઇનકાર કરતાં ધણી ઉદામવાદી છે. ... આ ક્રાંતિને લીધે હિંદુસ્તાનમાં સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રે ધણું ઊંડું અને દૂરગામી પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, અને તેમાંથી જે નૂતન ભારતનું ધડતર થઈ રહ્યું છે, તે પશ્ચિમના જડ અને શુષ્ક જીવનની નિસ્તેજ નકલ નહીં હોય એ હકીકત હજી ઇંગ્લંડના લોકોના ધ્યાનમાં આવી જણાતી નથી." સર્વેલાઈટ, ૧૮-૫-૧૯૨૪.

૧૪૬. પોટ્ટી શ્રીરામુલુના ઉપવાસ વિષે નિવેદન

મુંબઈ,

માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૪

શ્રી શ્રીરામુલુ નેલોરમાં કામ કરતા એક અજાણ્યા અદના કોંગ્રેસી અને માનવજાતિના સેવક છે. ત્યાંના હરિજનો માટે તેઓ એકલે હાથે કામ કરી રહ્યા છે. એક સમય એવો હતો જ્યારે નેલોરમાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને અન્ય સામાજિક કાર્ય વિષે ઊંચી આશા બંધાતી હતી. નેલોર નજીક એક આશ્રમ બાંધવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ અનેક કારણોને લીધે આ પ્રવૃત્તિ અટકી પડી. દેશભક્ત કોંડા વેક્ટપૈય્યા, ઘણા વૃદ્ધ થયા હોવા છતાં, આ પ્રવૃત્તિઓના પ્રાણ હતા અને હજી પણ છે. એ આ જ સ્થળ છે કે જ્યાં અસ્પૃશ્યતાને ડાળાંપાંખળાં સહિત જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખવા શ્રીરામુલુ યુપચાપ અને અવિરતપણે કામ કરી રહ્યા છે.

હરિજનો માટે એક મંદિર ખુલ્લું મુકાવવા એ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આ મંદિર ખોલાવવા માટે લોકમત જાગ્રત કરવાના બીજા બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય તો પોતે ઉપવાસ આદરી શકે કે કેમ એ વિષે થોડા દિવસ ઉપર તેમણે મને પૂછ્યું હતું. મેં એમને હા લખી મોકલી હતી.

હવે એ જગાએ ખળભળાટ થયો છે. પરંતુ જેમને વિષે હું કંઈ જાણતો નથી, એવી કેટલીક કાનૂની મુશ્કેલીઓ છે તે દૂર થઈ શકે તે માટે કેટલાક લોકોએ મને કહ્યું કે મારે શ્રી શ્રીરામુલુને ઉપવાસ મોકૂફ રાખવાની સલાહ આપવી. આવી સલાહ હું આપી શક્યો નથી.

માનવજાતિનો એક સાલસ સેવક લોકોની જાણબહાર અને તેમના ટેકાને અભાવે મરી ન જાય તે જોવા હું આતુર છું. તેથી સમસ્ત હિંદના નહીં તો દક્ષિણના પત્રકારોને એવો રસ લેવા હું અનુરોધ કરું છું કે આ બાબતમાં સત્ય શું છે તે તેઓ પોતાની મેળે શોધી કાઢે અને મારી વાત જો હકીકતો દ્વારા સાચી ઠરે તો તેને ખુલ્લી પાડીને યોગ્ય હોય તે કરે અને એક કીમતી જીવનને બચાવવા સામા પક્ષોને શરમમાં નાખે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : ૧૧૭ અ

૧૪૭. ઈર્વિન બેક્ટેને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

તમી ફ્રેન્ચ-આરીનો તમારો પત્ર^૧ મળ્યો છે. તે વાંચીને મને ખરેખર ઘણો આનંદ થયો છે. મારા પોતાના દેશમાં હું જે અલ્પ કાર્ય કરી રહ્યો છું તેને યુરોપના લોકો, અને ખાસ કરીને જે લોકો મારા પોતાના દેશવાસીઓની માફક અન્યાયાર સહી રહ્યા છે તેઓ, સમજવા લાગ્યા છે અને તેની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે એ વિચારતાં મને આનંદ થાય છે. મારી પ્રવૃત્તિનું કાર્યક્ષેત્ર હિંદુસ્તાન પૂરતું મર્યાદિત હોવા છતાં તમારી માફક હું પણ એમ માનું છું કે અહિંસાના પાયા ઉપર હિંદુસ્તાનમાં જે સાધનોનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે તે એવા જ સંજોગોમાં સર્વત્ર લાગુ પડે તેવાં છે. એટલે અહિંસક સાધનોનો ઉપયોગ કરીને જે અમે અમારી સાચી સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરીએ, તો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં અહિંસાની અભ્યેતા પર વિશ્વાસ મૂકવામાં બાકીની દુનિયાને કશો વાંધો નહીં આવે.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

ઈર્વિન બેક્ટે, એસ્કવાયર
૧૧, મેસર. યુટિયા ૧૨
બુડાપેસ્ટ
(હંગેરી)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૨૮૩૧ તથા એસ. એન. ૮૪૮૩

૧. પોતાના પત્રમાં ઈર્વિન બેક્ટેએ લખ્યું હતું : “... હિંદુસ્તાનથી ખૂબ જ દૂર એવા માણસો છે જેમને આપનામાં અને આપના કાર્યમાં શ્રદ્ધા છે. હું માનું છું કે આપ જે કાર્ય કરી રહ્યા છો તે આખી માનવજાત માટે અતિ મહત્વનું છે. માનવજાતના ઇતિહાસમાં આપના કાર્યનું શું સ્થાન છે તે આજે પશ્ચિમને સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. છતાં એટલું કહી શકાય કે પશ્ચિમમાં એવા ઘણા છે જેમને એને વિષે સ્પષ્ટ અથવા કાંઈક ઝાંખી લાગણી છે. ... ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસમાં અથવા અમેરિકામાં પણ એવા માણસો છે જેઓ સમજે છે કે કાયમ યુદ્ધ કરતા રહીને મહાન પ્રશ્નો ઉકેલવાની પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનું આખરી પરિણામ તો સર્વનાશ જ હોય. એટલે આખી દુનિયા માનવજાત માટેનો સંદેશો હિંદુસ્તાન પાસેથી વધુ ને વધુ સાંભળતી થઈ છે, અને આ સંદેશો આપ આપી રહ્યા છો. કેટલાંયે વર્ષોથી હું હિંદુસ્તાનના ધર્મને, એના તત્ત્વજ્ઞાનને અને એના સાહિત્યને અભ્યાસ કરતો આવ્યો છું. એ ઉપરથી મને ખાતરી થઈ છે કે માનવજાત માટે હિંદુસ્તાનની વિચારસરણી અત્યંત મહત્વની છે. હું માનું છું કે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કહ્યું હતું તે સાચું છે કે, “આપણા યુગનો સૌથી મોટો ખતાવ એ છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમનું હિંદુસ્તાનમાં મિલન થયું છે.” હા, અમારા સુકાઈ ગયેલા ફૂવાઓમાં તાજું પાણી તો હિંદુસ્તાન જ રેડશે. સુકાઈ ગયેલા ફૂવા હું એટલા માટે કહું છું કે અમારા ફૂવાઓ જે એક વખત અન્ય પવિત્ર જળથી (ઈશુ ખ્રિસ્તના જ ઉપદેશથી) ઊભરાતા હતા તેનો અમે ત્યાગ કર્યો હતો. સત્ય તો એક જ છે. એટલે ઉપનિષદોના, બુદ્ધના કે ઈશુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશોમાં રહેલું સત્ય ભિન્ન ન હોઈ શકે. એ સત્યને વ્યક્ત કરતા શબ્દો અને તેનાં કલેવર જુદાં હોઈ શકે પરંતુ એનું જીવંત તત્ત્વ તો એક જ છે. અને આજે આ દુનિયામાં આ સત્યને પોતાના શબ્દો અને કાર્યો દ્વારા આપના કરતાં વધારે સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકે એવું ખીનું કોઈ નથી. માનવજાતને આજ સુધીમાં અપાયેલું તમામ સત્ય આપનામાં મૂર્તિમંત થયેલું હું જાણું છું.”—એસ. એન. ૮૩૦૩.

૧૪૮. એ. એ. વૉયસેને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૪

પ્રિય મિ. વૉયસે,

૧૪મી ફેબ્રુઆરીના તમારા પત્ર માટે આભારી છું.

ઘા પૂરેપૂરો રુઆઈ ગયો છે અને હું અત્યારે સમુદ્ર કિનારે આવેલા એક વિશ્રાંતિગૃહમાં તબિયત સુધારી રહ્યો છું એ જાણીને તમને આનંદ થશે. બીજા પત્ર^૧ લખવાનું તમે જણાવો છો તેની હું રાહ જોઈશ. જો આ પત્ર મળ્યા પછી તમે લખવાના હો તો તમારો પત્ર મારા કાયમના સંરનામે, એટલે કે અમદાવાદ નજીક સાબરમતી, મોકલવો ઠીક થશે.

તમારા અનુગ્રહપૂર્ણ વિચારો બદલ આભાર સહિત,

તમારો સહૃદયી

એ. એ. વૉયસે, એસ્કવાયર,

સેન્ટ ઈસિડોર

પ્રે નાઈસ (ફ્રાન્સ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૪૯૪

૧૪૯. એચ. એસ. એલ. પોલાકને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૪

પ્રિય હેત્રી,

તમારો પત્ર^૨ મળ્યો. તેની સાથે બીડેલી કેન્યા વિષેની તમારી નોંધ અને છાપાની એક કાપડી^૩ પણ મળી છે. મારું સામાન્ય કામકાજ શરૂ કરવા જેટલી શક્તિ મારામાં આવશે કે તરત જ હું તમારી નોંધ વાંચી જઈશ. અત્યારે મારામાં જે કંઈ શક્તિ છે તેનો ઉપયોગ હું જેને વિષે મારે તાબડતોડ અભિપ્રાય આપવાની આવશ્યકતા હોય એવી જ બાબતો માટે કરું છું. પૂનાથી લખેલો મારો પત્ર^૪ તમને મળ્યો હશે. અત્યારે હું અંધેરી નજીક શ્રી નરોત્તમના^૫ બંગલામાં રહું છું. આ બંગલો અત્યંત રમણીય સ્થળે આવેલો છે. સમુદ્ર એની સન્મુખ જ છે, અને એનાં મોજાં કંપાઉંડની દીવાલ સાથે અથડાય છે.

૧. આ બીજા પત્રમાં વૉયસેએ લખ્યું હતું : જોકે આપનું કાર્ય સાચા અર્થમાં વિશ્વવ્યાપી છે અને સમસ્ત માનવજાત માટે છે, તેમ છતાં “અત્યારે માનવપ્રગતિના જે એક વિશિષ્ટ પાસાનો હું વિચાર કરી રહ્યો છું તે હિંદુસ્તાનમાં આપ જે કાર્ય કરી રહ્યા છો તેને કંઈક અંશે લાગુ પડે છે એમ આપને કદાચ લાગે. આપ તો ભાગ્યશાળી છો અને ઈશ્વરના આપને આશીર્વાદ છે.” એસ. એન. ૮૩૨૯.

૨, ૩ અને ૪. આ પત્રો મળતા નથી.

૫. સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીના એજન્ટ નરોત્તમ મોસારજી.

મિ. ઓન્ડ્રૂઝ મારી સાથે રહે છે. એમને કવિશ્રીએ ખાસ કરીને મને સોબત આપવા અને મારી સંભાળ રાખવા મોકલ્યા છે. મને રોજ ત્રીસેક મિનિટ ચાલવાની છૂટ છે. એટલું હું સાંભળે ચાલુ છું.

તમને સૌને સ્નેહ,

તમારો સહૃદયી

હેન્રી એસ. એલ. પોલાક, એસ્કવાયર

૪૭-૪૮, ડેન્સ ઈન હાઉસ

૨૦૫, સ્ટ્રેન્ડ

લાંડન, ડબલ્યુ. સી. ૨

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૪૯૫

૧૫૦. આલ્ફ્રેડ સી. માયરને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

તમારો ૨-૨-૧૯૨૪નો પત્ર મળ્યો છે.

હાલમાં મદ્રાસમાં એસ. ગણેશન નામની એક બુકસેલરની દુકાન છે તે યંગ હિન્ડિયા નામના સાપ્તાહિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મારા ઘણાખરા લેખોનો એક સંગ્રહ^૧ વેચે છે. આ સાપ્તાહિકનો તંત્રી પણ હું જ છું. તમારે જે માહિતી જોઈતી હશે તે બધી એ સંગ્રહમાંથી મળશે.

તમારો સહૃદયી

આલ્ફ્રેડ સી. માયર, એસ્કવાયર

૧૮૧, વાઈન એવેન્યુ

હાઈલેન્ડ પાર્ક

ઈલિનોઈસ, યુ. એસ. એ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૪૯૬

૧. ૧૯૧૯-૨૨ અને ૧૯૨૨-૨૪ માટેનાં બે પુસ્તકોનો આ ઉલ્લેખ છે.

૧૫૧. વિ. કે. સાળવેકરને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી સાળવેકર,^૧

નાસિકમાં તમારા બંગલો વાપરવા આપવાની તમારી ઈચ્છા દર્શાવતા તમારા પત્ર બદલ આભારી છું. નાસિકનાં હવાપાણી ઘણાં આરોગ્યપ્રદ છે એ હું જાણું છું. પરંતુ અત્યારે હું અંધેરી નજીક દરિયાકાંઠે આવેલા એક સરસ વિશ્રાંતિગૃહમાં આરામ લઈ રહ્યો છું. જો આ જગા મને માફક નહીં આવે અને કોઈ સૂકી હવાવાળી જગાએ જવાની મને સલાહ મળશે તો તમારી કૃપાભરી દરખાસ્ત હું ધ્યાનમાં રાખીશ.

તમારો સહૃદયી

શ્રી વિ. કે. સાળવેકર

હાથીખાના રોડ

નાસિક સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૦૧

૧૫૨. એસ. ઈ. સ્ટોક્સને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

તમારો ૭મીનો પત્ર^૨ મળ્યો છે.

છાપાંમાં તમે વાંચ્યું હશે કે હવે હું સમુદ્રકિનારાના એક સ્થળે રહેવા આવ્યો છું. અમને ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે તે સ્થળ એક સુંદર વિશ્રાંતિગૃહ છે. એ સમુદ્રની સામે જ આવેલું છે, એટલે અમને પાણીના તરંગોનું સંગીત સતત સંભળાયા જ કરે છે. કોણ જાણે કેમ પણ મને એમ લાગે છે કે ધારાસભાપ્રવેશ વગેરે પ્રશ્નો વિષે મારો અભિપ્રાય મારે બને એટલો જલદી જાહેર કરી દેવો જોઈએ. આને માટે જરૂરી માનસિક કામ કરવા જેટલી શક્તિ મારામાં છે એમ હું માનું છું. હકીમજી અને બીજા મિત્રોને મળવાનું તો મેં ક્યારનું નક્કી કર્યું છે. શારીરિક શ્રમ હું બને એટલો ટાળું છું. અને હાલતુરત હું જેટલું માનસિક કામ કરું છું તેનાથી મને કશું નુકસાન થશે એમ મને લાગતું નથી.

૧. વિશ્વનાથ કેશવ સાળવેકર, સરદારગૃહ નામની મુંબઈની એક હોટેલના માલિક. આ હોટેલમાં લોકમાન્ય ટિળક કોઈ કોઈ વાર ઊતરતા. એમણે ગાંધીજીને શ્રી સાળવેકરની ઓળખાણ કરાવી હતી.

૨. સ્ટોક્સે ગાંધીજીને આગ્રહ કર્યો હતો કે દેશના હિત ખાતર તમારે આરામ લેવો જોઈએ. આ પહેલાં ગાંધીજીએ એમને આવી મતલબનું લખેલું જણાય છે : “ કોઈ પણ છેવટનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં મારી ફરજ છે કે જે લોકો ધારાસભાપ્રવેશની હિમાયત કરે છે તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ હું બરાબર સમજી લઉં.” આ પત્ર મળતો નથી.

એક અજાણ્યા મિત્રે મને લખેલું કે મને થોડું પહાડી મધ મોકલી આપવા તમે એને કહેલું, એટલે એ ભાઈએ મને પાંચ રતલ મધ મોકલવાની કૃપા કરી છે. એ મધ ખરેખર ઘણું સારું હતું. પાછળથી મને ખબર પડી કે મારે માટે પહાડી મધ મોકલવા મોહનલાલ પંડ્યાએ^૧ તમને લખેલું. હું જાણું છું કે તમારી મારા પર બહુ જ મહેરબાની છે. તે વખતે મને મહાબળેશ્વરથી સારું મધ મળતું હોવાથી પંડ્યાએ તમને તસ્દી આપવી જોઈતી નહોતી. જેમને હું ઓળખું છું અને જેમને ઓળખવાનો લહાવો મને કદી મળ્યો નથી એવા અનેક જણે મને મારી માંદગી દરમિયાન સ્નેહથી એટલો બધો વિવશ કરી મૂક્યો છે કે મને એમ લાગે છે કે એ માંદગી મને આવી તે લગભગ ઈચ્છવા જેવું હતું.

અમારા બંને તરફથી તમને બંનેને સ્નેહ સહિત,

તમારો સદાનો

[તા.ક.]

જે નિવેદન તમે મને મોકલવાના હતા તે હજી મળ્યું નથી.

શ્રી એસ. ઈ. સ્ટોક્સ

હાર્મની હોલ

કોટગઢ

સિમલા હિલ્સ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૪૯૭

૧૫૩. ફેઝર અલ્સિન્સને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

તમારો ૧૦મી ફેબ્રુઆરીનો પત્ર મળ્યો છે.^૨

એક અલાયદા કાગળ ઉપર મારા હસ્તાક્ષર હું મોકલું છું. મારો હાથ હજી પણ એટલો ધૂંજે છે કે શાહીવાળું હોલ્ડર પકડીને સ્થિર હાથે મારાથી લખી શકાતું નથી. તેથી એ અક્ષર શાહીથી લખેલા નહીં હોય તે માટે દિલગીર છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રી ફેઝર અલ્સિન્સ

ધ હિલ સ્કૂલ

પોટ્સટાઉન

પેન્સિલવાનિયા, યુ. એસ. એ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૪૯૮

૧. ખેડા જિલ્લાના એક કાર્યકર.

૨. અલ્સિન્સે ગાંધીજીને લખેલું કે હું પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓના હસ્તાક્ષર ભેગા કરી રહ્યો છું, એટલે જો મારા આ સંગ્રહમાં તમારા હસ્તાક્ષર મળી જાય તો હું તેને એક મોટું માન સમજાશ.

૧૫૪. એસ. એ. બ્રેલ્વીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી બ્રેલ્વી,

તમારો પત્ર અને તેમાં બીડેલી અધ્યાપક કે. ટી. શાહે^૧ લખેલી એક નવલકથાની રૂપરેખા મને મળી છે. તેને માટે સમય મળતાં જ હું તે વાંચી જઈશ અને આખી હસ્તપ્રતની મારે જરૂર પડશે કે કેમ તે હું તમને જણાવીશ.

તમારો સહૃદયી

શ્રી એસ. એ. બ્રેલ્વી
વૉમ્બે ક્રૉનિકલ કાર્યાલય
ફોર્ટ
મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૦૪

૧૫૫. એમ. પ્રતાપને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળતાં આનંદ થયો. જ્યારે હું પ્રેમ વિદ્યાલય ગયો હતો ત્યારે મને લાગે છે કે ભાઈ કોટવાલે મને તમારે વિષે વાત કરી હતી. એ વાત સાચી છે કે કુદરતમાં શુભ અને અશુભ બંને બળો પુરસ્કેશથી કામ કરી રહેલાં આપણને દેખાય છે. છતાં મને તો ખાતરી થઈ જ ગઈ છે કે આ શાશ્વત દ્વંદ્વથી પર જઈને ચિત્તાની સમતા પ્રાપ્ત કરવી એ મનુષ્યનો આગવો અધિકાર છે. જેનું બીજું નામ પ્રેમબળ અથવા આત્મબળ છે તેવા સત્યબળનું પૂરેપૂરું આચરણ કરીને જ આપણે તેમ કરી શકીએ છીએ. આ મુદ્દો દલીલ વડે સિદ્ધ કરવાની તમે મારી પાસેથી અપેક્ષા ન જ રાખશો. હું તો લાંબા અનુભવ પછી મને થયેલી દૃઢ પ્રતીતિ જ તમને જણાવી શકું. આ લાંબા અનુભવ દરમ્યાન મને એવો એક પણ પ્રસંગ યાદ આવતો નથી કે જ્યારે આ સત્યબળ વડે મારા પ્રશ્નો ઉકેલવામાં મને પૂરેપૂરી સફળતા ન મળી હોય.

૧. અર્થશાસ્ત્રી અને લેખક; હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે નીમેલી રાષ્ટ્રીય આયોજન સમિતિના મંત્રી. એમણે ગાંધીજીને મુખ્ય પાત્ર બતાવીને અસહકારની ચળવળનું નિરૂપણ કરતી એક ઐતિહાસિક નવલકથા અંગ્રેજીમાં લખી હતી.

અલબત્ત, એવી સફળતા મેળવવા માટે ધીરજ, નમ્રતા અને એવા બીજા ગુણો કેળવવાની જરૂર પડે છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રી એમ. પ્રતાપ

બાધ બાબેર

કાબુલ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૪૯૯

૧૫૬. અબ્બાસ તૈયબજીને^૧ પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૪

મારા વહાલા મિત્ર,

“ભાઈઓ ખુશ રહો. ખુશ રહો. નકામી યિતા છોડો.” કોઈ વાતની ફિકર શા માટે કરવી? તમારા પત્રમાંથી^૨ વિષાદભરી નિરાશાનો ઝીણો સૂર^૩ ઊઠે છે. પરંતુ તમે કશું ન લખો તેના કરતાં એ વધારે સારું છે. તમને હું ટપેરીને આનંદી બનાવી દઉં એમ તમે ઈચ્છો છો. મને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અંજીબારમાં વસતા તમારા પિતરાઈનું ઉમદા ઉદાહરણ પણ ટાંકો છો. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે એને તો એક કાળા છોકરા સાથે કામ લેવાનું હતું, અને હકીકતે એ હતો પણ છોકરો, પણ મારે માથે તો સફેદ દાઢી અને સુંદર મુખવાળા બુઢ્ઢા છોકરાને સુધારવાનું ઘણું મુશ્કેલ કામ આવી પડ્યું છે. એપેન્ડિસાઈટિસનું ઓપરેશન સહન કરવું એ આના કરતાં સહેલું કામ હતું. તમારી આગળ એક જુવાનિયામાં ખપી જતો હું, તમે અપેક્ષા રાખો છો એવું કામ શી રીતે હાથ ધરી શકું? છતાં આપણે મળીશું ત્યારે એને માટે મારી જાતને તૈયાર કરવા હું પ્રયત્ન કરીશ. તમે નથી જાણતા કે આજકાલ હું મજની અફઘાની લાકડી જ હાથમાં ફેરવ્યા કરું છું. માટે જરા ચેતીને ચાલજે. મારા સાથી તરીકે રહેવાની પરવાનગી એકલા દરદીઓને જ આપવામાં આવે છે. તમને વિષાદરોગ લાગુ પડ્યો છે, એટલે જ્યારે તમારે આવવું હોય અને તમારાથી આવી શકાય એમ હોય ત્યારે આવવાની આથી તમને પરવાનગી આપવામાં આવે છે. તક્લીફ માત્ર એટલી જ છે કે ઉપલે માળે બધા ઓરડા લગભગ ભરાઈ ગયા છે. એટલે જ તમારે એકાંત જોઈતું હશે તો મારે તમને પહેલે માળે કોઈ ઓરડામાં પૂરવા પડશે. પરંતુ કાઠિયાવાડથી દેવચંદ પારેખનો પત્ર મને હમણાં જ મળ્યો છે. તે લખે છે કે ગુજરાતના પેલા જુલમી રાજા વલ્લભભાઈ, તમને કાઠિયાવાડ રવાના કરી રહ્યા છે.

૧. અબ્બાસ તૈયબજી (૧૮૫૩-૧૯૩૬); વડોદરા હાઈકોર્ટના ભૂતપૂર્વ ન્યાયાધીશ; ગુજરાતના રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ નેતા. પંજાબનાં તોફાનોની તપાસ કરી રિપોર્ટ કરવા કોંગ્રેસે નીમેલી પંજાબ પેટા-સમિતિના તેઓ સભ્ય હતા.

૨. ૧૩મી માર્ચનો પત્ર.

૩. અંગ્રેજીમાં “અંડરનોટ” છે તે “અંડરટોન”ને બદલે લખાઈ ગયો હોવા સંભવ છે.

મારી તબિયત સુધરતી જાય છે. દરરોજ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં કામ કરતો રહું છું. છતાં આજો શારીરિક શ્રામ ઉઠાવવા જેટલી શક્તિ હજી મારામાં આવી નથી.

બેગમ સાહેબાની તબિયત કેમ છે? છોકરીઓ ક્યાં છે? તેઓ શું કરે છે? દેવદાસ કહેતો હતો કે આખરે ક્ષતિમાને પરણાવી દેવામાં આવી છે. એને કોની સાથે પરણાવી? બંને જણ સુખી તો છે ને? તેઓ ક્યાં રહે છે? જમાઈ શું કરે છે? આજે કેટલાંયે વર્ષો થયાં હું તમારામાંનો એક બની ગયો હોઈ તમે જોઈ શકશો કે તમારા એકેએક કુટુંબીજનમાં મને રસ છે. આ પત્ર કૌટુંબિક હોવા છતાં મારે તે કોઈની પાસે લખાવવો પડે છે તે માટે ક્ષમા કરશો. મારો હાથ ધ્રુજતો હોવાથી મારે જેટલું લખવું હોય તેટલું મારાથી લખી શકાતું નથી. મારે તમને ઠીક ઠીક લાંબો પત્ર લખવો હતો. એટલે કાં તો તે બીજા પાસે લખાવવો પડે અથવા લખવાનું છોડી દેવું પડે, આ બેમાંથી મારે એકની પસંદગી કરવાની હતી. મેં પહેલો માર્ગ પસંદ કર્યો છે.

તમને બધાંને સ્નેહ સહિત અને તમને વધારામાં બુર્રૂર.^૧

તમારો

મો. ક. ગાં.

શ્રી અબ્બાસ તૈયબજી

વડોદરા કેમ્પ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૫૯૫

૧૫૭. જવાહરલાલ નેહરુને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,

માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ જવાહરલાલ,

તમારો પત્ર મળ્યો. પશ્ચિમ સંબંધી તમારો તથા મહમદઅલીનો એમ બંને તાર મને એ પહેલાં મળ્યા હતા.^૨ તમારા પત્રથી મને જરા મૂંઝવણ થઈ છે. નિમણૂકો કરવી, પગારો ઠરાવવા, વગેરે બાબતો વિષે કોઈ નિશ્ચિત મત બાંધવાનો મારો ઈરાદો નહોતો અને આજે પણ નથી. જો સેફ્ટની પત્ની જ્યારે આટલું બધું કષ્ટ વેઠી રહી છે ત્યારે એણે તેની પાસે રહેવું જોઈએ એવા તેના વિચાર સાથે હું સંમત હતો એટલે અને મને મળવા આવેલા શીખ મિત્રો એમના પત્ર ઓનવર્ડનું સંપાદન પણ કરી શકે એવા કોઈ માણસને ગિદવાણીની જગ્યાએ નીમવા ઉત્સુક હતા તેથી એવા માણસની શોધ હું કરી રહ્યો હતો. તેઓ હિન્દિપેન્ડન્ટમાં કામ કરતા સુંદરમ્ને લેવા માગતા હતા અને તેમણે સૂચવ્યું હતું કે સુંદરમ્ પ્રચારનું અને સંપાદનનું બંને કામ કરી શકશે. અંધેરી નજીકના વિશ્રામગૃહમાં આવ્યા પછી મને પશ્ચિમનો ભેટો થયો. એમની હિન્દિયન

૧. ગાંધીજી અને તૈયબજી આ શબ્દ વડે એકબીજાનું સ્વાગત કરતા.

૨. ગાંધીજીએ જવાહરલાલ ઉપર ૧૨મી માર્ચે તાર કર્યો હતો એમ જણાય છે. આ તાર મળતો નથી. નેહરુએ એનો જવાબ ૧૩મી માર્ચે આપ્યો હતો. એમણે લખ્યું હતું : “પશ્ચિમને એમની ખ્યાતિથી હું

હેલી મેલે માગણી કરી હતી તે સ્વીકારવી કે કેમ તે વિષે મિ. એન્ડ્રૂઝની સાથે ચર્ચાવિચારણા કરવા તેઓ અહીં આવ્યા હતા. મેલની રાજકીય વિચારસરણીથી તેઓ જુદા પડતા હતા એટલે એ માગણી સ્વીકારતાં એ અચકાતા હતા. એ પછી મને પ્રચારકાર્યનો ખ્યાલ આવ્યો. મેં પશ્ચિમને પૂછ્યું કે આ જવાબદારી ઉપાડવા તમે તૈયાર છો? એમને હું બરાબર ઓળખતો નહોતો એટલે મેં મિ. એન્ડ્રૂઝની પણ સલાહ લીધી. અને જ્યારે પશ્ચિમને એમ કહ્યું કે જો નેહરુને મારી જરૂર હોય તો હું અમૃતસર જવા તૈયાર છું અને જ્યારે મિ. એન્ડ્રૂઝે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે ગિદવાણીની જગાએ તેઓ ઘણું સારું કામ કરી શકશે, ત્યારે મેં તેમને તાર કર્યાં. પરંતુ તાર મેં કર્યો છે તે કારણે તમારા નિર્ણય પર કોઈ પણ રીતની અસર થાય એવી મારી સહેજ પણ ઈચ્છા નહોતી. જો મારી તબિયત સારી હોત અને બધી વિગતોથી હું વાકેફ થઈ શકતો હોત, તો ઉમેદવારની પસંદગી કરવામાં મેં મારી સલાહ અને મારો અભિપ્રાય જરૂર આપ્યાં હોત. પરંતુ અત્યારે તો જે થોડી બાબતોમાં અભિપ્રાય આપવાનું મારે માટે અનિવાર્ય હોય તેમાં જ હું રસ લઉં છું. તે સિવાય ખરું જોતાં હું મારી શક્તિ પર બોલે નાખવા માગતો નથી.

પગાર બાબતમાં હકીકત આ પ્રમાણે હતી. પશ્ચિમને મહિનાના ૭૦૦ રૂપિયાના પગારથી સ્વરાજ્ય ઓફિસમાં કામ કરતા હતા. પરંતુ એ પત્ર સ્વાવલંબી ન હોવાથી તેમને થોડા મહિનાનો પગાર એ આપી શક્યું નથી. આ બાબતમાં તેઓ શ્રી શ્રીનિવાસ આયંગર સાથે બાંધછોડ કરી શક્યા નહીં, એટલે તેમણે નોકરી છોડી દીધી. મદ્રાસમાં એમને ૮૦૦ રૂપિયાનું દેવું ચૂકવવાનું છે. એમને મહિને રૂપિયા ૩૦૦ની જરૂર છે. એટલે મેં વિચાર્યું કે જો તેમને ૮૦૦ રૂપિયા અગાઉથી આપવામાં આવે તો તેઓ દેવું ભરપાઈ કરીને અમૃતસર જઈ શકે. છતાં અમૃતસરના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે એમને બીજા પૈસાની જરૂર પડવાની. આને માટે એમને દર મહિને ૧૦૦ રૂપિયા લોન તરીકે આપવા જોઈએ. આ રીતે ત્રણ માસ નોકરી કર્યા પછી એમને કોંગ્રેસનું ૩૦૦ રૂપિયાનું દેવું બાકી રહેશે. આ લેણું મહિને ૧૦૦ રૂપિયાના હિસાબે એમના પગારમાંથી કાપી લઈને વસૂલ થઈ શકે. એનો અર્થ એ થયો કે એમને જે પૈસા કરજના રૂપમાં મળે તે ભરપાઈ કરવા માટે એમણે છ માસ નોકરી કરવી પડે. તમારા પત્ર પરથી એમ લાગે છે કે એટલો સમય એમની સેવાની જરૂર ન પડે એવો સંભવ છે એટલે હવે હું વિમાસણમાં પડ્યો છું. કોંગ્રેસને નકામા ખર્ચનો બોલો ઉઠાવવો પડે એનું નિમિત્ત હું બનવા માગતો નથી. એટલે

કેટલાંયે વર્ષોથી યોગ્યું હું અને કોકોનાડામાં થોડા સમય માટે એમને મળ્યો પણ હું. મને ખાતરી છે કે અમૃતસરમાં એમની હાજરી ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે. તેઓ હિંદુસ્તાની નત્તા નથી એ એક ખામી ગણાશે, પરંતુ એમની ખીલ લાયકાતો વડે એ ખામી પુરાઈ જશે. પ્રચારકાર્ય માટે તેઓ બહુ જ ઉપયોગી નીવડશે. કદાચ ભાષાની મુશ્કેલીને કારણે શીખે અને હિંદુઓને એકબીજાની નજીક લાવવામાં એ ઝાઝા કામ નહીં લાગે. છતાં એકંદરે જોતાં પશ્ચિમને અમૃતસરમાં એક ઉપયોગી માણસ બની રહેશે. શરતો બાબતમાં આપ જે કંઈ વાજખી ગણશો તેને ખીલ બધા જરૂર માન્ય રાખશે. બંધારણની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો કારોબારી સમિતિ ૨૧મી એપ્રિલ સુધી મળવાની નથી. આપના તારમાં જે શરતો સૂચવાઈ છે તે જરા ગૂંચવાડભરી છે. પરંતુ એ તો આપે નક્કી કરવાનું છે. પશ્ચિમને અમૃતસરમાં લાંબો સમય રહેવાનો વિચાર કરે છે એ નાણીને મને આનંદ થાય છે. મારા અંગત અભિપ્રાય પ્રમાણે એમને ત્યાં ઝાઝા માસ રહેવાની જરૂર પડશે કે કેમ એ વાત શંકાસ્પદ છે. ગિદવાણી વહેલા છૂટી જશે એવોયે સંભવ છે અને એમના ઉત્તરાધિકારી જેલમાં નય એવો પણ એટલો જ સંભવ છે. અલબત્ત, પશ્ચિમને જરૂર વિના જેલ નહીં વહોરે પણ ગિદવાણીએ પણ એવું ક્યાં નહોતું કર્યું?

આખી વસ્તુસ્થિતિ હું પશ્ચિક્કર સમક્ષ રજૂ કરવા માગું છું, અને ઘણે ભાગે તેઓ કબૂલ થશે કે જે એમની નોકરી છ માસ પહેલાં છૂટી જાય તો કરજની જે રકમ ભરપાઈ કરવાની બાકી હોય તે ભરવા તેઓ બંધાયેલા ગણાશે. હમણાં તેઓ અહીં નથી, નહીં તો મેં તમને આથી વધારે ચોક્કસ માહિતી આપતો પત્ર મોકલ્યો હોત.

બની શકે તો પશ્ચિક્કરની નિમણૂક રદ કરવાનું તમે મને નહીં કહો એમ મને લાગતું હોવાથી એ નિમણૂક હું કાયમ રાખું છું અને તેમને આવતી કાલે અમૃતસર મોકલું છું. તમારા છેલ્લા તાર મુજબ તેઓ સીધા અમૃતસર જશે. જે રકમ હું પશ્ચિક્કરને આપું તે મને પાછી આપી દેવા તમે ખજાનચીને સૂચના આપી દેશો.

જે ખરેખર મારે તમારા ઉપર અસર પાડવી હોય, તો દરેક નિમણૂક વિષે મારે તમને બે કારણે ફરીથી વિચાર કરવા કહેવું જોઈએ : (૧) કોંગ્રેસે બિનકોંગ્રેસી કામ માટે ખૈસા ખર્ચવા? (૨) કોંગ્રેસે પોતાના સેવકોને વધારેમાં વધારે કેટલું વેતન આપવું જોઈએ?

આટલું કામ અંગે. મારો ઘા પૂરેપૂરો રુઆઈ ગયો છે પણ ઓપરેશનવાળો ભાગ હજી આળો છે, એટલે કાળજી અને માવજત જરૂરી છે. દરિયાકિનારાનો આરામ મને માફક આવશે એમ લાગે છે. એટલે જે બધું સમજુતરું ચાલે તો અહીં ત્રણ માસ રહેવા વિચાર્યું છે. આ સમય દરમિયાન મારાથી બનશે એટલું લેખનકાર્ય કરતો રહીશ અને ધારાસભાપ્રવેશ વગેરે બાબતોની નેતાઓ સાથે મસલતો પણ ચલાવીશ. આ મહિનાના અંત સુધીમાં તમારા પિતાશ્રી, હકીમજી અને બીજા નેતાઓ અહીં આવે એવો સંભવ છે. તમને જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે સલાહમસલત કરવા અહીં આવી જતાં અચકાશો નહીં. કોઈ પણ સંજોગોમાં, આવતી ૨૦મીએ તો તમે મને મળવા આવશો જ એમ હું માનું છું, કેમ કે મને ખબર મળી છે કે કારોબારી સમિતિ તે તારીખે મળવાની છે. હું જરૂર એટલી આશા રાખું છું કે તમારી તબિયત સારી રહેતી હશે અને તમે પોતાને વિષે કાળજી રાખતા હશો.

પશ્ચિક્કરે આ પત્ર જોયો છે. અને તમને જરૂર લાગે ત્યારે તેઓ નોકરીમાંથી છૂટા થવા તૈયાર રહેશે અને કરજ ભરપાઈ કરવા જવાબદાર રહેશે.

તમારો સહૃદયી

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૦૩

૧૫૮. એ. એ. પૉલને પત્ર

પોસ્ટ અંધરી,
માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૪

પ્રિય મિ. પૉલ,

તમારો ટમી તારીખનો પત્ર અને સાથે મિ. એટકિનના પત્રની નકલ બંને મળ્યાં છે. મને લાગે છે કે અમે બંને એકબીજાને ઓળખીએ છીએ. જે એટકિનને હું ઓળખું છું તે જ જે તેઓ હોય તો મારા વિચારો તેઓ સારી પેઠે જાણે છે. છતાં એ વિચારો કદાચ ઉપયોગી નીવડે એટલા માટે હું અહીં લખી નાખું છું.

દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કોમમાં બધા પ્રાંતોના લોકો છે. એમાં હિંદુઓ, મુસલમાનો, ખ્રિસ્તીઓ અને પારસીઓ પણ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જન્મેલા ઘણા હિંદીઓ ખ્રિસ્તી છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હોવાથી તેમને સ્વમાન બહુ વડાવું હોય એ સ્વાભાવિક છે. દક્ષિણ આફ્રિકા એમનું વતન છે અને એમનામાંના ઘણા લોકો માને છે કે તેઓ હિંદુસ્તાન કદી જવાના નથી. છતાં દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રતિબંધક ધારો એમને પણ લાગુ પડે છે. અહીંના લોકોને ખબર નથી કે સાચી રીતે કે ખોટી રીતે આ યુવકયુવતીઓએ યુરોપિયન રીતરિવાજ, આચારવિચાર, પહેરવેશ વગેરે અપનાવ્યાં છે. તેમ છતાં તેમનો ખ્રિસ્તી ધર્મ, તેમનું શિક્ષણ કે તેમનું યુરોપિયનોનું અનુકરણ તેમને આ પ્રતિબંધના શાપમાંથી બચાવી શક્યું નથી. એમની સાથે વિશિષ્ટ પ્રકારનો અથવા બીજા હિંદીઓ કરતાં જુદી જાતનો વર્તવ કરવો જોઈએ, (આવો કોઈ ભેદભાવ રાખવામાં આવે તો તેઓ પોતે જ તેનો વિરોધ કરે) એ માટે નહીં પણ દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રતિબંધક ધારો મુખ્યત્વે જાતિભેદના સિદ્ધાંત પર ચાલેલો છે એ બતાવવા માટે જ આ હકીકતનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે. એની આર્થિક બાજુનું સ્થાન ગૌણ છે. હિંદીઓની માગણી અત્યંત સરળ અને વાજબી છે. હિંદીઓના પ્રવેશ ઉપર મૂકવામાં આવેલા વહીવટી પ્રતિબંધો એમણે રાજીખુશીથી સ્વીકારી લીધા છે. અને હકીકતમાં, પહેલાં જે દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહ્યો ન હોય અને જેણે એ દેશને લગભગ પોતાનું વતન ન બનાવ્યો હોય એવા કોઈ પણ હિંદીને ભાગ્યે જ પ્રવેશવા દેવામાં આવે છે. પોતાના અધિકારના સ્વેચ્છાપૂર્વકના આ ત્યાગના બદલામાં ત્યાંના કાયમી રહીશ બનેલા હિંદીઓ તેમની સાથે સમાનતાનો વર્તવ રાખવામાં આવે એટલું જ માગે છે. આ માગણીને દક્ષિણ આફ્રિકાના વિચારશીલ યુરોપિયનોએ હમેશાં અત્યંત વાજબી ગણી છે, અને ૧૯૧૪માં દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર તથા હિંદી કોમ વચ્ચે એક એવો કરાર થયો છે, જેની ઉપર સામ્રાજ્ય સરકાર અને હિંદી સરકારે પણ સહીઓ કરી છે. એ કરારમાં એવી સમજૂતી થઈ છે કે હવેથી કોઈ પ્રતિબંધક ધારો પસાર કરવામાં નહીં આવે અને કાયમી રહીશ બનેલા હિંદીઓની સ્થિતિમાં એકધારો અને પ્રગતિકારક સુધારો કરવામાં આવશે.^૧ એટલે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હાલ ચાલી રહેલા હિંદીવિરોધી આંદોલન અંગે ત્યાંની હિંદી કોમને બેવડી ફરિયાદ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા યુરોપિયનોમાંના મોટા ભાગના લોકો નામ પૂરતા જ ખ્રિસ્તી છે. સદ્ભાગ્યે હું એવો દાવો કરી

૧. જુઓ પુસ્તક ૧૨, પા. ૨૮૬.

શકું છું કે એમાંના ઘણા, ખાસ કરીને મિશનરીઓ, મારા જીવનભરના મિત્રો છે. જરૂરી એ છે કે સાચા ખ્રિસ્તીઓએ સત્ય અને ન્યાયનો પક્ષ લેવાની હિંમત દાખવવી જોઈએ. પરંતુ કમનસીબે એમનામાંના કેટલાક સારામાં સારા માણસો વખત જોઈને વાત કરવાની સગવડિયા વૃત્તિવાળા છે. તેઓ એમ માને છે કે હિંદીઓ સામેના પૂર્વગ્રહ છતાં જો આપણે સત્યનો પક્ષ લઈશું તો સેવા કરવા માટેની આપણી ઉપયોગિતા ઘટી જશે. આ વિચારથી હું હમेश જુદો પડતો આવ્યો છું અને વિશાળ અનુભવ ઉપરથી બંધાયેલો મારો નમ્ર મત એવો છે કે તદ્દન અજાણતાં છતાં આજુ વલણ સેતાનને નમવા બરાબર છે.

મારે તમને એ બાબતની ખાતરી આપવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે શ્રી એટકિનનો પત્ર તદ્દન ખાનગી રાખવામાં આવશે અને તે જ કારણે, તમને લખેલા પત્રનો પણ હું કશો ઉપયોગ નહીં કરું.

તમારો વિશ્વાસુ

મિ. એ. એ. પૉલ

જનરલ સેક્ટરી

ધ સ્ટુડન્ટ ક્રિશ્ચિયન એસોસિયેશન ઓફ ઈન્ડિયા, બર્મા એન્ડ સિલોન
૬, મિલર રોડ, કિલપોક

મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૮૫૦૦ અને ૮૮૨૭

૧૫૯. પૂર્વ આફ્રિકાની હિંદી કોંગ્રેસને કેબલ^૧

[માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

કોંગ્રેસ

મોંબાસા

કોમ કમ્પ્લેક્ષના કાર્યક્રમ સાથે આગળ વધી રહી છે તે જાણી ખુશી થઈ. જો એ ચાલુ રાખશે તો તમે જીતશો જ. દિલગીર છું કે કોઈને મોકલી શકતો નથી. એન્ડ્રૂઝ આમાં સંમત છે.^૨

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૮૮૨૬

૧. આ તાર પૂર્વ આફ્રિકાની હિંદી કોંગ્રેસના ૧૫મી માર્ચના તારના જવાબમાં મોકલાયો હતો. એ તાર આ પ્રમાણે હતો: “ના-કરની લડત ચાલી રહી છે. સરકાર નિષ્ક્રમ બનીને ધરપકડો કરી રહી છે અને મિલકતો જપ્ત કરે છે. ચાર કાર્યકર્તાઓ મોકલવા વિનંતી છે. એન્ડ્રૂઝ, વલ્લભભાઈ, મહાદેવભાઈ, દેવદાસ આવે તો સાદું. તબિયત સુધર્યા પછી આપ કેનિયા આવો.”

૨. આ તારના મુસદ્દાને અંતે ગાંધીજીએ લખ્યું હતું: “મિ. એન્ડ્રૂઝ આ જોઈ નય અને જો તેઓ સંમત હોય તો આવતી કાલે રવાના કરે.”

૧૬૦. સરોજિની નાયડુને^૧ કુબલ

[માર્ચ ૧૬, ૧૯૨૪ પહેલાં]^૨

કૃપા કરીને જનરલ સમ્પ્ટસ અને જવાબદાર યુરોપિયનોને કહેજો કે સ્થાનિક હિંદીઓએ પોતાની વિરુદ્ધ ચાલેલી આખી સ્વાર્થી ઝુંબેશ દરમ્યાન જે અનુકરણીય આત્મસંયમ દાખવ્યો છે તેનો “કલાસ એરિયાઝ બિલ”^૩ એ નમાવો પુરસ્કાર છે. યુરોપિયનોએ યાદ રાખવું જોઈએ કે હિંદીઓના ભાવિ પ્રવેશ ઉપર મૂકવામાં આવેલા વહીવટી પ્રતિબંધને સ્થાનિક હિંદીઓ સ્વેચ્છાએ તાબે થયા છે. હવેથી વધુ ગેરલાયકાત લાદે એવો કોઈ કાયદો પસાર કરવામાં નહીં આવે એવા ગોખલેને આપેલા વચનની^૪ તથા ૧૯૧૪ના કરારની^૫ પણ સંઘ સરકારને યાદ દેવડાવજો. સ્થાનિક હિંદીઓએ તેમની સાથે આવો વર્તાવ કરવો પડે એવું કંઈ જ કર્યું નથી. “કલાસ એરિયાઝ બિલ” સ્વીકારવું એ રાજકીય અને નાગરિક દૃષ્ટિએ આપઘાત કરવા બરાબર છે. તમારા પ્રભાવશાળી વક્તૃત્વથી વિરોધ શમી જશે અને તમારી હાજરીથી તમારા દેશબંધુઓની સ્થિતિ કંઈક સુધરશે એવો મને વિશ્વાસ છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છાપાની કાપલીની માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૮૫૩૫

૧૬૧. જે. પી. ભણસાળીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૬, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ ભણસાળી,

તમારો પત્ર મળતાં કેટલો બધો આનંદ થયો! મોટે ભાગે હું એ વાંચી ગયો છું. એની સાથે તમે જે કાપલીઓ મોકલી છે તે હજી મેં વાંચી નથી. હું મારા જેલના અનુભવો લખી

૧. સરોજિની નાયડુ (૧૮૭૯-૧૯૪૯); કવયિત્રી, સમાજસુધારક. ૧૯૨૮-૨૯માં હિંદુસ્તાનમાં તથા અમેરિકામાં ડેર ડેર ભાષણો આપ્યાં હતાં. કૅંગ્રેસનાં પ્રથમ મહિલા પ્રમુખ, ૧૯૨૫. આ સમયે તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતાં.

૨. ગુજરાતીના ૧૬-૩-૧૯૨૪ના અંકમાં આ તારનો અનુવાદ આવ્યો હતો.

૩. “આ બિલ સીધું હિંદીઓને લાગુ પડતું નહોતું. છતાં શહેરી વિસ્તારોમાં એશિયાઈઓને ફરજિયાત અલગ પાડવા માટે ઉપયોગી થઈ શકે એવી ભેગવાઈઓ એમાં હતી. . . . અને એને પરિણામે અનેક હિંદી વેપારીઓ પૂરેપૂરા અરબાદ થઈ ગયા હોત. . . .” દક્ષિણ આફ્રિકાની ધારાસભા ૧૯૨૪માં અણધારી રીતે અરબાસ્ત થઈ ગઈ, એટલે આ બિલ તે વર્ષે પસાર થયું નહોતું.

૪. ૧૯૧૨માં તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા ત્યારે; જુઓ પુસ્તક ૧૧.

૫. આ કરાર ગાંધીજી અને જનરલ સમ્પ્ટસ વચ્ચે ૧૯૧૪ના બન્યુઆરીની ૨૨મીએ થયો હતો. એમાં હિંદીઓને લગતો કોઈ પણ કાયદો પસાર કરતાં પહેલાં હિંદીઓની સલાહ લેવાનો સિદ્ધાંત સરકારે માન્ય રાખ્યો હતો. જુઓ પુસ્તક ૧૨, પા. ૨૮૬-૯૪.

નાખવા માગું છું. તમારી નોંધો^૧ ખૂબ કીમતી થઈ પડશે. એ નોંધોને, એમાં સુધારાવધારા કરવા અથવા કેવળ એનું સમર્થન કરવા હું જ્યારામદાસને મોકલવા માગું છું. તમારા બધાથી હું બિલકુલ અલગ રહ્યો હોવાથી, કેટલીક બાબતોમાં મારું કથન એકાંગી બન્યું હોવું જોઈએ. એટલે મેં કહ્યું તેમ તમારી નોંધો મને ઉપયોગી થશે.

મારા અનુભવો લખતી વખતે તમને કે જ્યારામદાસને પૂછવાનો મેં વિચાર કર્યો નહોતો એ હું કબૂલ કરું છું. જે બાબતો વિષે મારે અભિપ્રાય આપવો જ પડે એમ છે એવી બાબતોમાં અત્યારે હું રોકાયેલો હોવાથી મેં કશો પાકો વિચાર કર્યો નથી. તમારો પત્ર બિલકુલ યોગ્ય સમયે આવ્યો છે. તમે તમારે વિષે તો કંઈ જ લખ્યું નથી. એ વિષે બે શબ્દ મને જરૂર લખજો. હું તમને દરરોજ યાદ કરું છું. આશ્રામમાંથી આવનાર એકેએક જણને મેં તમારે વિષે પૂછ્યું હતું.

તમારો

શ્રીયુત જે. પી. ભણસાળી

સત્યાગ્રહ આશ્રામ

સાબરમતી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૮૫૦૬

૧૬૨. જ્યારામદાસ દોલતરામને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૬, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ જ્યારામદાસ,

ભણસાળીએ આ સાથેની નોંધો મને મોકલી છે. તમે તે વાંચી જાઓ અને તેમાં સુધારાવધારા કરો. અથવા તેમાં સંમતિ આપો એમ હું ઈચ્છું છું. એનાથી મને મારા પોતાના જેલના અનુભવોમાં પૂર્તિ કરવામાં મદદ મળશે અને એ રીતે જેલનું કેવળ મનગમતું ચિત્ર રજૂ કરવાના દોષમાંથી હું બચી શકીશ. જ્યારે તમે મને પત્ર લખો ત્યારે તમારી તબિયત વિષે અને તમારું કામકાજ કેમ ચાલે છે તે વિષે જરૂર લખજો. અને ડૉ. ચોઈથરામની તબિયત વિષે વિગતવાર લખજો. તેમણે બહુ જલદી સાજા થઈ જવું જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જ્યારામદાસ દોલતરામ

હેદરાબાદ (સિંધ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૮૫૦૭

૧. આ નોંધો મળતી નથી. પરંતુ એ ભણસાળીના પોતાના જેલજીવનના અનુભવો વિષે હશે એમ લાગે છે. આ પછીનો લેખ પણ જુઓ.

૧૬૩. એ. ડી. સ્કીન કૅટલિંગને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૬, ૧૯૨૪

પ્રિય મિ. કૅટલિંગ,

શ્રી પશ્ચિમ મારફતે મોકલેલી તમારી ચિઠ્ઠી મળી. તે બદલ આભાર.

બુધવારે તમે જણાવેલા સમયે તમને તથા શ્રી આચરને મળતાં મને આનંદ થશે.

તમારો સહૃદયી

એ. ડી. સ્કીન કૅટલિંગ, એસ્કવાયર

મેસર્સ રોઈટર્સ લિમિટેડ

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૮૫૦૯

૧૬૪. ડી. હનુમંતરાવને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૬, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ હનુમંતરાવ,

તમારો લાંબો પણ મનગમતો પત્ર મળ્યો. તમે કશું નકામું લખતા નથી એટલે તમારા પત્રો લાંબા હોય તે માટે હવે પછી તમારે ક્ષમા માગવાની જરૂર નથી. આપણામાંના જે લોકો નિર્જન અને અરક્ષિત સ્થળોએ રહે છે અને પોતાના રક્ષણ માટે શસ્ત્રબળ પર નહીં પણ ઈશ્વરની કૃપા પર આધાર રાખે છે તેમને માટે એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે તેમણે પોતાની પાસે નાણાં કે બીજી કીમતી ચીજો બને એટલી ઓછી રાખવી અને પોતાની આસપાસ વસતા જંગલીમાં જંગલી લોકો સાથે પણ મૈત્રી કેળવવી. સાબરમતીમાં આવો જ પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે.

હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં સાબરમતી આશ્રમ જેવો એક આશ્રમ સ્થાપવાની તમારી સૂચનાની હું કદર કરું છું. એમ કરવું મને ગમે ખરં. પરંતુ આપણે ઈચ્છીએ એટલે કંઈ એ સ્થપાઈ જાય એમ નથી. એને માટે તો યોગ્ય માણસોની જરૂર પડે અને એવા કોઈ માણસો મારા ખ્યાલમાં નથી. એક આશ્રમ તમે સ્થાપ્યો છે અને એ ચલાવવાની મુશ્કેલી તમે સમજે છો. તમે જાણો છો કે બીજા આશ્રમ વર્ધામાં છે. તે વિનોબા ચલાવે છે. વિનોબાને તો તમે ઓળખો છો. એક વિનોબા મળ્યા એટલે જ એ સ્થાપી શકાયો. કેશવરાવ દેશપાંડે જેવા મળી ગયા એટલે ત્રીજા અંધેરી પાસે સ્થાપી શકાયો. આ ચારેય આશ્રમો પોતાનું અસ્તિત્વ

ટકાવી રાખવા મથી રહ્યા છે. આવા આશ્રમો આપોઆપ જ અંકુરિત થાય છે એટલે સમય પાકતાં તે અસ્તિત્વમાં આવશે. પરંતુ સાબરમતી આશ્રમમાં રહીને મારે એ આશ્રમને સંપૂર્ણ બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એવી તમારી સૂચનાની મુખ્ય વાત મને ગમી છે. એમ કરવું મને જરૂર ગમે એવું છે. બાહ્ય રાજકીય પ્રવૃત્તિ હું શોધવા ગયો નથી. એટલે મારી મરજી પ્રમાણે હું એ છોડી દઈ શકું નહીં. આશ્રમમાં રહીને મારે એનો વિકાસ કરવો એવી ઈશ્વરની ઈચ્છા હશે તો તે મારો માર્ગ મોકળો કરી આપશે. જો આશ્રમ ખરેખર એક જીવંત સંસ્થા હશે, તો મને ખાતરી છે કે હું એની અંદર રહું કે બહાર રહું તોપણ એની પ્રગતિ થયા જ કરશે. છેવટે, આવી કોઈ પણ સંસ્થાને જો એક જ વ્યક્તિની હયાતી ઉપર આધાર રાખવાનો હોય, તો એ વ્યક્તિના અવસાન સાથે એ સંસ્થાએ પણ નાશ પામવું પડે. પરંતુ જો એણે સ્થાયી સ્વરૂપ ધારણ કરવું હોય, તો તેણે પોતાના અસ્તિત્વ માટે પોતાની જ સ્વાધીનતા પર અને આંતરિક જીવન-શક્તિ પર આધાર રાખવો રહ્યો. એવી જ રીતે એની પ્રગતિ કે સફળતા વિષે પણ આપણે અધીરા ન થવું જોઈએ. આપણે આપણી સમજ પ્રમાણે થાય તેટલું કરી છૂટીએ અને બાકીનું સૃષ્ટિના કર્તાહર્તા ઈશ્વર પર છોડીએ તો તે પૂરતું છે. પોતાની જાતે પોતાનું કામ સંભાળી શકે અને જુવાન છોકરીઓના રક્ષણની ઢાલ બની શકે એવી સ્ત્રીકાર્યકર્તા મળે નહીં ત્યાં સુધી આશ્રમમાં જુવાન સ્ત્રીઓને રાખવાની ગંભીર જવાબદારી ન ઉપાડવાનો તમે જે નિર્ણય કર્યો છે તે મને લાગે છે કે ઠીક જ કર્યું છે. હું આશા રાખીશ કે તમારી પોતાની પત્ની સમય જતાં આવી કાર્યકર્તા બનશે.

હવે નિસર્ગોપચાર વિષે. આહાર અને વૈદકીય સહાય બાબતમાં સાબરમતીમાં જે જે ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે તે, હું જાણું છું કે એક પતન છે. મારી પહેલી ગંભીર બીમારીથી એની શરૂઆત થઈ. એ બીમારીએ મને ડગાવી દીધો અને હું મારી જાતમાંથી વિશ્વાસ ગુમાવી બેઠો. એથી ઊલટું કોચરબમાં મેં જે કેસો એકસાથે હાથમાં લીધા હતા. એક હતો ખીચોખીચ ભરાયેલા બળિયાનો અને બીજો હતો આંતરડાના તાવ ટાઈફોઈડનો. દાક્તરોના સખત વિરોધ છતાં કુદરતની રોગ-નિવારક શક્તિમાં વિશ્વાસ રાખીને મેં મારા ઉપચારો બેધડક ચાલુ રાખ્યા હતા. મારી માંદગી પછી તો સાબરમતીમાં નાની બીમારીના કેસો પણ હું હાથમાં લઈ શક્યો નથી. મારી માન્યતા એવી છે કે જે માણસ પોતે જ માંદગીનો શિકાર બનતો હોય તે બીજાને માર્ગદર્શન આપવા માટે લાયક નથી. દૂધ અને ઘી વિના ચલાવી લેવા મેં લગભગ દુરાગ્રહ કરવા સુધીનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એમાં હું ફાવ્યો નહીં. જો માંદગીએ મને હરાવ્યો ન હોત તો મારા અખતરા મેં ચાલુ રાખ્યા હોત. પણ હું નિરુપાય બની ગયો હતો. દવાની બાબતમાં પણ મારે એવી જ દુઃખદ કબૂલાત કરવી રહી. જે માણસ આવી ચીજોનું સેવન ન કરવાની સલાહ આપતો હોય તેની પાસે એની અવેજીમાં કોઈ અસરકારક ચીજ તૈયાર હોવી જોઈએ. હું પોતે જ ભાંગી પડ્યો હતો. એટલે જેમ ચાલતું હતું એમ મેં ચાલવા દીધું. નિસર્ગોપચારનો અખતરો આમ અટકી ગયો એ મારા જીવનની એક કરુણ ઘટના છે. એમાંથી મારી શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ નથી, પરંતુ મને મારી જાતમાં વિશ્વાસ રહ્યો નથી. એ આત્મવિશ્વાસ પાછો આવે તે માટે તમે મને મદદ કરો. મગનલાલ મને કેવી સંપૂર્ણ રીતે સમજે છે એ તો તમે જોઈ શકો છો. અમારી નિર્બળતાનું ભાન જેટલું મને છે તેટલું જ એમને પણ હોવાથી એમણે મને પૂછ્યા વિના જ શિવાભાઈને તમારી પાસે મોકલ્યા છે. એટલે અમે સૌ તમારી પ્રગતિ પર અત્યંત સહાનુભૂતિપૂર્વક અને કાળજીથી

નજર રાખતા રહીશું. એટલે જ્યારે પણ તમારી પાસે આ વિષય પર કંઈ પણ નવું કહેવાનું હોય ત્યારે મને લખતાં અચકાશો નહીં.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ડી. હનુમંતરાવ

સન્યાગ્રહ આશ્રમ

પલ્લેપાદ (નિલ્લો નેલોર)

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોકોફિલ્મ પરથી: એસ. એન. ૮૫૦૮; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૧૩

૧૬૫. મંગળસિંહને પત્ર

પોસ્ટ અંધરી,
માર્ચ ૧૬, ૧૯૨૪

પ્રિય સરદાર મંગળસિંહ,

આ પત્ર હું તમને શ્રી પશ્ચિમીકરનો પરિચય કરાવવા માટે લખું છું. તે પ્રોફેસર ગિદવાણીની જગાએ કામ કરવા ત્યાં આવે છે. પોતે ઓક્સફર્ડના એમ. એ. છે અને ફર્સ્ટ ક્લાસ ઓનર્સ સાથે પાસ થયા છે. તે અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક હતા અને એમણે મારી ધરપકડ પછી અસહકાર કર્યો હતો. એમણે થોડો સમય શ્રી પ્રકાશમ્ સાથે સ્વરાજ્ય ઓફિસમાં પણ કામ કર્યું હતું. જો તમારી ઈચ્છા હશે તો તે ઓનવર્ડનું સંપાદન પણ કરશે. આપણી વાતચીતનો સાર મેં એમને સમજાવી દીધો છે. હું માનું છું કે શ્રી પશ્ચિમીકરે અહિંસાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પચાવ્યા છે. મેં એમને કહ્યું છે કે એમણે શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિના આંદોલન વિષેની તમામ ઘટનાઓનું સાચેસાચું અને તટસ્થ નિવેદન તૈયાર કરી લોકો સમક્ષ રજૂ કરવાનું છે. વખતોવખત જે પરિસ્થિતિ એમની સમક્ષ ઊભી થાય એનો સહાનુભૂતિપૂર્વક વિચાર કરતી વખતે જો કોઈ ક્ષતિઓ એમની નજરે ચડે તો તે નહીં સંતાડવામાં જ આ કામની ઉત્તમ સેવા રહેલી છે એમ પણ મેં તેમને કહ્યું છે. તેઓ કોંગ્રેસ સમિતિને માટે વખતોવખત જે રિપોર્ટો તૈયાર કરે તે કોંગ્રેસના મંત્રીને મોકલતાં પહેલાં શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિના વડાને અલબત્ત બતાવવાનું રાખશે.

શ્રી પશ્ચિમીકરને રહેવા માટેનો તથા તેમની સામાન્ય સુખસગવડોનો કૃપા કરીને તમે પ્રબંધ કરશો અને તેમને શ્રીમતી ગિદવાણી તથા શ્રીમતી કિચલુને મળવા પણ લઈ જશો.

આશા રાખું છું કે કામ સરજતાથી ચાલતું હશે. જે મિત્રો તમારી સાથે આવ્યા હતા તેમને મારાં સ્નેહસ્મરણ કહેશે. તમે મને વખતોવખત લખતા રહેશો એવી હું આશા રાખું છું. જ્યારે પકડવામાં આવ્યો ત્યારે કોઈ પણ બડબડાટ વગર ગૌરવભરી રીતે તે પકડાઈ ગયો એ જાણીને મને કેટલો બંધો આનંદ થયો તે કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.^૧

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

સરદાર મંગળસિંહ

અમૃતસર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૮૮૨૮

૧. મંગળસિંહે ૧૭મી માર્ચે આનો જવાબ આપ્યો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે “જ્યાં હો ત્યાં બેસી રહેવું” અને “રાજીપુશીથી પકડાવું નહીં”, એવી પહેલાં જે સૂચનાઓ આપવામાં આવી હતી તેમાં પાછળથી

૧૬૬. શુક્લને તાર^૧

[માર્ચ ૧૬, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

જ્યો શાંત અને ગૌરવભરી રીતે તાબે થયો તે માટે કોમને ધન્યવાદ. ઍન્ડ્રૂઝ પણ ધન્ય-વાદ પાઠવે છે. પશ્ચિમ મંગળવારે ત્યાં પહોંચશે. કૃપા કરીને ઍમને મળજો.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છાંતી પરથી : ઍસ. ઍન. ૯૯૨૮

૧૬૭. મૂળ વાંધો

અંધેરી,

માર્ચ ૧૭, ૧૯૨૪

હું જ્યારે લાહોર હતો ત્યારે ડૉ. (હવે સર) જ્ઞેસેફ નૂનનને^૨ મેં હિંદીઓના બહારની વસાહતોમાં મજૂર તરીકે જવા વિષે અભિપ્રાય આપ્યો હતો. આ અભિપ્રાય લેખી હતો. તેની ઉપર લાહોર, તા. ૧લી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૦ કરીને મારી સહી મેં કરી હતી. આ દસ્તાવેજને ૨૨મી નવેમ્બર, ૧૯૨૩ને દિને છપાયેલા હિંદ બહારના હિંદીઓની સ્થિતિ વિષેના ઍક મોટા ખરીતામાં ઊતરેલો હું જોઉં છું. બ્રિટિશ ગિયાનામાં હિંદીઓના વસવાટની યોજનાની પુષ્ટિમાં આ દસ્તાવેજ ટાંકવામાં આવ્યો છે, અને ઍ ખરીતામાં લખ્યું છે કે “અમારી જાણ પ્રમાણે તો મહાત્મા ગાંધીનું બ્રિટિશ ગિયાનાના પ્રશ્ન સંબંધે હજી આ દસ્તાવેજમાં જણાવ્યા પ્રમાણેનું જ વલણ છે.” ઍટલે હવે મારે મારું વલણ સ્પષ્ટ કરવું રહ્યું. ૧૯૨૦ના ફેબ્રુઆરી માસમાં મેં જ અભિપ્રાય આપ્યો હતો તે પ્રથમ આપી દઉં :

લાહોર, તા. ૧લી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૦

આરંભમાં હું સ્પષ્ટ જણાવી દઉં છું કે ઍવું ઍક પણ પગલું હું લેવાને તૈયાર નથી કે જેનો અર્થ હિંદીઓને હિંદ છોડવાને ઉત્તેજન આપ્યા બરોબર થાય. હિંદીઓ પરદેશમાં

ફેરફાર કરીને જથાને કહેવામાં આવ્યું હતું કે “પુશીથી તાબે થવું.” આ સૂચનાને અનુસરીને જથાના ૫૦૦ માણસો તાબે થયા હતા. ઍમણે “જથાએ દાખલેલા અહુત વર્તનનું, તેની બેડી બહાદુરીનું અને અસાધારણ સંયમનું” વર્ણન કર્યું હતું અને ગાંધીજીને વિનંતી કરી કે તેમણે જથાને ઉદ્દેશીને આ મુદ્દા ઉપર થોડી લીટીઓ લખવી.

૧. અકાલી સહાયક પ્યૂરોવાળા શ્રી શુક્લ તરફથી ૧૫મી માર્ચે કરેલો ઍક તાર ૧૯૨૪ના માર્ચની ૧૬મીએ મળ્યો હતો. તેના જવાબમાં આ તાર મોકલવામાં આવ્યો હતો. શ્રી શુક્લનો તાર આ પ્રમાણે હતો : “બીજા શહીદી જથા ધરપકડનો હુકમ મળતાં બહુ જ અનુકરણીય રીતે તાબે થઈ ગયો. ઍમને વર્તાવ શાંતિપૂર્ણ હતો ઍમ અમૃતસરના સરકારી પોસ્ટરમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.”

૨. બ્રિટિશ ગિયાનાના ઍટર્ની-જનરલ. બ્રિટિશ ગિયાનામાં વસવા માટે પ્રવાસીઓની ભરતી કરવા તેઓ ૧૯૨૦માં ઍક પ્રતિનિધિમંડળ લઈને હિંદુસ્તાન આવ્યા હતા.

જઈને વસે એ જ વાત મને પસંદ નથી. છતાં આ બાબતમાં અનેક જુદા મત ધરાવનારાઓ છે, અને તેથી કાયદાની રીતે કે અમલદારી હુકમથી હિંદીઓને હિંદમાં જ રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવે એ વસ્તુ પણ હું પસંદ નહીં કરું. હિંદમાં તેમ જ બહાર તેમને સ્વતંત્ર નાગરિકો ગણવામાં આવે એટલું હું માગું છું. તેમને વિષે ખોટી ખબરો પ્રસિદ્ધ થાય તેથી પણ તેમનું રક્ષણ થવું જોઈએ. હાલ તો તેમને હિંદ બહાર જવાને અટકાવનાર માત્ર “ડિફેન્સ ઓફ ધ રેલ્મ”ના કાયદા સિવાય બીજાં એકે નથી, અને તેય લડાઈ પૂરી થયા પછી છ મહિનામાં પૂરો થશે. (આ કાયદાથી ખાસ અથવા સામાન્ય પરવાના સિવાય લડાઈ પૂરી થયા પછી છ મહિના સુધી કોઈ પણ સામાન્ય મનૂરને પરદેશ જવાની મનાઈ કરવામાં આવેલી છે.)

મને ખાતરી આપવામાં આવે કે હિંદીઓને રાજકીય, મ્યુનિસિપલ, કાયદાના, વેપારના અને ઉદ્યોગના બ્રિટિશ ગિયાનામાં સમાન હક છે, અને તેમને રાજ્ય તથા બીજા પ્રજા તરફથી બીજા નાગરિકોના સમાન ગણવામાં આવે છે, એટલું જ નહીં પણ આવા સમાન વર્તાવની ખોળાધરી આપવામાં આવે છે, તો તો હિંદી ખેડૂત કુટુંબોને કોઈ પણ કરારથી બાંધ્યા વિના બ્રિટિશ ગિયાના મોકલવાની કોઈ યોજનાની વિરુદ્ધ હું ન થાઉં.

બ્રિટિશ ગિયાનાની રાજ્યવ્યવસ્થા ઉદાર છે અને હિંદીઓને ધારાસભા અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચૂંટાવાનો હક છે અને ચૂંટાય છે, એવી મારી ખાતરી છે. બીજા જાતિઓ સાથે તેમને સમાન હક છે, અને વસવાટને માટે જમીન મેળવવાની તક પણ તેમને મળે છે એ વિષે પણ મારી ખાતરી છે. એટલે અખતરા તરીકે એવી યોજના થાય કે જે પ્રમાણે હિંદીઓને જવા દેવામાં આવે, અને છ મહિના પછી તે યોજનાનો અમલ કેવી રીતે થાય છે તે વિષે મિ. એન્ડ્રૂઝ અથવા હિંદી લોકનેતાઓના કોઈ પ્રતિનિધિ રિપોર્ટ કરે એ મને પસંદ છે. (બ્રિટિશ ગિયાનાના ડેપ્યુટીશને હિંદી સરકારે નીમેલા કોઈ દેખરેખ રાખનાર અમલદાર ઉપરાંત લોકોએ ચૂંટેલો કોઈ પ્રતિનિધિ પણ રિપોર્ટ કરે એ વાતને સ્વીકારી અને તેનો ખર્ચ આપવાની પણ કબૂલાત આપી.)

સમાન વર્તાવ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો છે એવી યોગ્ય ખોળાધરી વસાહતખાતાનો પ્રધાન અને બ્રિટિશ ગિયાનાની સરકાર હિંદીઓને અને હિંદી લોકનેતાઓને હિંદી સરકાર મારફત આપી શકે એમ હું માનું છું.^૧

આ અભિપ્રાયને કોઈ પણ યોજનાની પુષ્ટિ તરીકે વાપરવો એ ભાગ્યે જ વાજબી કહેવાય. એમાંથી મિ. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝની અથવા તેમની જ પ્રતિષ્ઠાના અને હિંદ બહારના બ્રિટિશ હિંદીઓની સ્થિતિ વિષે તેમના જેવું જ સરસ જ્ઞાન ધરાવનાર બીજા કોઈની દેખરેખ નીચે અખતરા તરીકે એક કાફલો મોકલવામાં આવે તો મને વાંધો નથી એ સિવાય બીજું કશું નીકળતું નથી. પણ એટલું સાચું કે હિંદીઓની દૃષ્ટિએ એ અખતરાને ફતેહ મળે તો ઉપરના અભિપ્રાય મુજબ, યોગ્ય ખોળાધરી આપવામાં આવ્યા પછી હિંદીઓને મોકલવાની કોઈ યોજનાની વિરુદ્ધ હું ન થાઉં.

પણ ૧૯૨૦ના ફેબ્રુઆરી પછી તો બ્રિટિશ રાજ્યપ્રથા વિષે મારા વિચારોમાં આસમાન-મીનનો ફરક પડી ગયો, એ જગજાહેર છે. જ્યારે મેં ઉપરનો અભિપ્રાય આપેલો ત્યારે

૧. ૧૯૨૦માં ગાંધીજીએ આ પ્રશ્ન પર દર્શાવેલા વિચારો માટે જુઓ પુસ્તક ૧૭, પા. ૬-૭ અને ૮-૧૧.

અનેક કડવા વિરુદ્ધ અનુભવો છતાં, એ રાજ્યપ્રથા ઉપરથી મારો વિશ્વાસ છેક ઊડી ગયો નહોતો. પણ આજે તો એ પ્રથાની નીચે કામ કરનારા કોઈ પણ માણસો અમલદારો તરીકે અથવા એ પ્રથાને ટેકો આપનારા તરીકે લેખી અથવા મોઢાનાં કાંઈ વચન આપે તેના ઉપર હવે હું વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં, પૂર્વ આફ્રિકામાં અને ફ્રીજમાં હિંદી વસવાટનો ઈતિહાસ વચનભંગોનો ઈતિહાસ છે, અને જ્યારે જ્યારે હિંદીઓની વિરુદ્ધ યુરોપિયનોના સ્વાર્થની વાત આવી ત્યાં બ્રિટિશ સરકારે અને હિંદી સરકારે હિંદીઓ પ્રત્યે કરેલા શરમભરેલા વિશ્વાસઘાતનો ઈતિહાસ છે. પૂર્વ આફ્રિકાના ખોબા જેટલા યુરોપિયનો બ્રિટિશ સરકારને ત્યાંના હિંદી રહેવાસીઓના પ્રથમ હક ડુબાડવાની ફરજ પાડવામાં લગભગ ફાવ્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી વસાહતીઓનું ભાવિ ડામાડોળ સ્થિતિમાં છે. ફ્રીજમાં હિંદીની હજી કૂતરાની સ્થિતિ છે. બ્રિટિશ ગિયાના પણ, હિંદીઓના અને ગોરાઓના સ્વાર્થ એકબીજા સાથે અથડાયા તો આ બીજાઓનો ભાઈ ન નીવડશે એની શી ખાતરી? એ વસાહતમાં હિંદીઓ યુરોપિયનોની સાથે ફ્તેહમંદ હરીફાઈ કરી શક્યા કે તરત જ લેખી કે મોઢાનાં બધાં વચનો ઊડી જવાનાં. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યપદ્ધતિ વિષે મારા મનમાં હવે એટલો બધો અવિશ્વાસ ભરેલો છે કે બ્રિટિશ ગિયાનામાં હિંદીઓને મોકલવાની કોઈ પણ યોજના હું સ્વીકારી શકું એમ નથી, પછી ભલેને તે યોજના કાગળ ઉપર બહુ રૂપાળી લાગતી હોય, અને વચનો યોગ્ય રીતે પાળવા વિષેની ભલેને ગાડાં ભરીને ખોળાધરી આપવામાં આવી હોય. આવી કોઈ પણ યોજનાથી હિંદી વસાહતીને કાંઈ લાભ મળશે એવું બતાવવામાં આવતું હોય તો તે લાભો નામના જ હશે. એટલે બ્રિટિશ ગિયાનાની વસાહતની પ્રસ્તુત યોજના સ્વીકારવાને હું તૈયાર નથી. બ્રિટિશ ગિયાનાના ડેપ્યુટેશનને મળ્યા વિના હું મારો અભિપ્રાય આપતાં સંકોચ કરતો નથી એનું કારણ કે ઉપર જે મૂળ વાંધો જણાવ્યો છે તે તો તેમને મળ્યા પછી રદ થાય એમ નથી. જે એ યોજનાના ગુણદોષ વિષે મારે અભિપ્રાય આપવાનો હોત તો વિવેકના સામાન્ય નિયમ મુજબ તેને વિષે વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપતા પહેલાં બ્રિટિશ ગિયાનાના ડેપ્યુટેશનને મળી તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ જાણવાની મારી ફરજ થઈ પડી હોત. પણ જ્યાં સુધી હિંદ સ્વતંત્ર થયું નથી, હિંદને જ્યાં સુધી લોકને સંપૂર્ણ રીતે અધીન એવી અને પરદેશમાં વસતા હિંદીઓના હિત સંપૂર્ણ રીતે રક્ષી શકે એવી સરકાર મળી નથી ત્યાં સુધી સોના જેવી યોજના પણ હિંદી વસાહતીઓને માટે કોડી કિંમતની નથી.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૦-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૩-૩-૧૯૨૪

૧૬૮. એ. ડબલ્યુ. બેકરને^૧ પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૪

પ્રિય મિ. બેકર,

થ કી ટુ હેપીનેસ પુસ્તક સાથે તમારો પત્ર મળતાં આનંદ થયો. બી કૅરફુલ ફૅર નર્થિંગ પુસ્તક હમેશાં મારી સાથે રહ્યું છે, અને જો મારી સઘળી ચિંતાઓ મેં ઈશ્વરને ચરણે ન ધરી દીધી હોત, તો અત્યાર સુધીમાં હું ગાંડો થઈ ગયો હોત. તમારા પત્રની બીજી બાબત વિષે તો અત્યારે હું એટલું જ કહી શકું કે ઈશ્વર મને દોરી જાય છે તે રસ્તે ચાલવાનો હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મારા અજ્ઞાન સિવાય કોઈ પણ વસ્તુ મને એ દિવ્ય પ્રકાશથી અળગો રાખી શકે તેમ નથી. મારે કશો સ્વાર્થ સાંધવાનો નથી, તેમ કશી દુન્યવી મહત્વાકાંક્ષા પાર પાડવાની નથી. જીવનનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ ઈશ્વરનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનો છે. અને જીવન અને તેના અનુભવો વિષે હું લેમ લેમ વધારે સમજતો જાઉં છું તેમ તેમ મને દેખાય છે કે પ્રભુનો પ્રકાશ દરેક જણને એક જ માર્ગે મળતો નથી. એ તો એના જેવું છે કે સૂર્ય તો એક જ છે, છતાં એ આપણને વિપુલવૃત્ત ઉપરથી, સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાંથી અને શીત કટિબંધમાંથી જુદે જુદે રૂપે દેખાય છે. પરંતુ હું તમારી સાથે દલીલ કરવા ઈચ્છતો નથી. મારી જે દૃઢ માન્યતા બંધાઈ છે તે જ મેં તમને જણાવી છે.

ત્યાં જે મિત્રોના પરિચયનો મને લહાવો મળ્યો હતો તેમને કૃપા કરીને મારાં સ્નેહ-સ્મરણ કહેજો.

તમારો સહૃદયી

મિ. એ. ડબલ્યુ. બેકર

હિલક્રેસ્ટ

પો. ઓ. નોર્થ રૅન્ડ

ટ્રાન્સવાલ

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : એસ એન. ટપરટ; તથા સી. ડબલ્યુ. પ૧૨૮

૧. દાદા અબદુલ્લા શેઠના વકીલ; તેમને ગાંધીજી ૧૯૧૩માં પ્રિટોરિયામાં મળ્યા હતા. એમણે જ ગાંધીજીને ખ્રિસ્તી મિત્રોની ઓળખાણ કરાવી હતી. જુઓ પુસ્તક ૧, પા. ૬૦. ગાંધીજીએ એમને વિષે આ પ્રમાણે લખ્યું છે : “તેમણે હજુ મારી સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખ્યો છે. કાગળોનો વિષય એક જ હોય છે. જુદી જુદી રીતે તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મની શ્રેષ્ઠતા વિષે પોતાના કાગળમાં મારી સાથે ચર્ચા કરે છે...” જુઓ આત્મકથા, ભાગ ૨, પ્રકરણ ૧૦.

૧૬૯. હરદયાળ નાગને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૪

પ્રિય નાગબાબુ,^૧

૯મી તારીખનો તમારો પત્ર મળ્યો છે. મારી તબિયત વિષે તમે પૂછ્યું તે બદલ તમારો આભાર. હું ધીરે ધીરે પ્રગતિ કરી રહ્યો છું. અને મારા પત્રવ્યવહાર પર ધ્યાન આપી શકું છું. એટલે તમારે જે કંઈ લખવું હોય તે જરૂર લખજો.

તમારો સહૃદયી

બાબુ હરદયાળ નાગ

ચાંદપુર

જિલ્લો ત્રિપુરા (બંગાળ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૧૯; તથા સી. ૩૭૯૫. ૫૧૨૨

૧૭૦. ડૉ. એમ. એ અનસારીને પત્ર^૨

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૪

પ્રિય ડૉ. અનસારી,^૩

તમારો ધીરજ આપતો તાર મળતાં ખૂબ જ રાહત થઈ. એને માટે ઘણો ઘણો આભાર. બડા ભાઈ બીમાર પડે એ તેમને પાલવે તેમ નથી. આપણી સામે કામના ઢગલા પડ્યા છે અને તે કરનાર આપણે બહુ થોડા છીએ. દરદીની પ્રગતિ વિષે મને રોજ ને રોજ ખબર આપતા રહેશો.

બેગમ અનસારી, ડૉ. અબદુર રહમાન અને બીજા મિત્રોને મારાં સ્નેહસ્મરણ કહેજો.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૨૧

૧. બંગાળ પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ.

૨. શૌકતઅલીની માંદગી વિષેના ડૉ. અનસારીના ૧૮મી માર્ચના તારના જવાબમાં આ પત્ર લખાયો હતો. તાર આ પ્રમાણે હતો : “લોહી તપાસાવ્યું તો હળવો ટાઈફોઈડ નીકળ્યો. તાવ ૧૦૧થી ૧૦૪ની વચ્ચે રહે છે. ખીજ કંઈ તકલીફ નથી, ચિંતાનું કારણ નથી.” એસ. એન. ૮૫૧૭. ગાંધીજીએ શૌકતઅલીને પણ લખ્યું હતું. જુઓ આ પછીના લેખ.

૩. ડૉ. મુખ્તાર અહમદ અનસારી (૧૮૮૦-૧૯૩૬); રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ નેતા; ૧૯૨૦માં મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ; ૧૯૨૭માં હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ.

૧૭૧. શૌકતઅલીને પત્ર

માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર અને મોટાભાઈ,

તમને ટાઈફોઈડ કે બીજા કોઈ તાવ આવે એ તમને શોભતું નથી. આપણા મંડળમાં બીમારી ભલે મારા એકલાના જ ભાગ્યમાં રહે. પરંતુ હું લાંબો પત્ર લખી તમને ત્રાસ આપવા નથી માગતો. ખુદા તમને જલદી સાજા કરે.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૨૦

૧૭૨. એન. કે. બેહરેને પત્ર

પોસ્ટ અધિરી,
માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી બેહરે,

કોટેશ્વરમાં ભરાયેલી દલિતવર્ગ પરિષદે પસાર કરેલા ઠરાવોની નકલ મને મળી છે. એ કાર્ય આપણા બંનેનું હોવાથી તે માટે હું મારાથી બનતું બધું કરીશ એની ખાતરી રાખજા.

તમારો સહૃદયી

શ્રી એન. કે. બેહરે

નોર્મલ સ્કૂલ

વધા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૨૨; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૨૧

૧૭૩. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર

અંધેરી,

માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૪

પ્રિય મોતીલાલજી,^૧

નાણાબિલ રજૂ ન થવા દીધું એ વિષેનો તમારો તાર મળ્યો.^૨ આ વિનયથી તમે રાજી થયા છો એનો મને આનંદ છે. પરંતુ એના ઉપર હું વારી જાઉં એમ નથી, તેમ તમે જીત્યા તેથી મને આશ્ચર્ય પણ થતું નથી. જોઈતા પ્રમાણમાં શિસ્ત હોય અને કાબેલિયત હોય, તો આવો વિનય મેળવવાનું કામ અશક્ય નહોતું. અને તમારામાં ભારે કુનેહ છે, અસરકારક વાક્યાતુર્ય છે, અને ધમકીઓ સામે તમે ખામોશી રાખી શકો છો એ વિષે મને કદી શંકા ઉદ્ભવી નથી. તમારા એ વિચાર સાથે હું પૂરેપૂરો સંમત છું કે જે સંગઠન સાધવા માટે તમને વધારે સમય મળ્યો હોત અને વધારે પ્રમાણમાં દેશનું પીઠબળ મળ્યું હોત, તો પ્રાંતીય તેમ જ મધ્યસ્થ ધારાસભામાં એકેએક બાબતમાં તમે મારું ધાર્યું કરાવી શક્યા હોત. પરંતુ જે વાત મારે ગળે ઊતરતી નથી તે મેં લાલાજીને^૩ કેટલેક અંશે સમજાવી છે. ત્યાર પછી મારા વિચારો એ જ દિશામાં આગળ વધ્યા છે. એક વખત તો મને એવો વિચાર આવ્યો કે તમને મારા વિચારો રજૂ કરતો એક ખાસ્સો લાંબો પત્ર લખાવું. પણ મેં એ વિચાર માંડી વાળ્યો. તેનાં ત્રણ કારણો હતાં. એક તો આમ કરવું ઉચિત છે કે કેમ તેનો સંદેહ ઊભો થયો. બીજું, તમે કેટલા બધા કામમાં રહો છો એ હું જાણું છું. એટલે એમ લાગ્યું કે લાંબો પત્ર વાંચવાની તમને તસ્દી ન આપવી જોઈએ. અને ત્રીજું, રોજરોજ કરવાનાં મારાં અનિવાર્ય કામો માટે મારી શક્તિનો મારે સંચય કરવો હતો. એટલે હવે જે તમે મૂળ કાર્યક્રમને વળગી રહી શકશો તો આપણે જલદી મળીશું.

આશા છે કે ખૂબ આશ્ચર્યજનક પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ તમારી તબિયત સારી રહેતી હશે.

તમારો સહૃદયી

[તા. ક.]

તમારો બીજો તાર હમણાં જ મળ્યો. તમારા ને મારા વિચારોનો મેળ બેસે અને પરિણામે તમારા આનંદમાં હું પૂરેપૂરો ભાગ પડાવી શકું તો મને ખૂબ આનંદ થાય.

પંડિત મોતીલાલ નેહરુ,

૨૫, વેસ્ટર્ન હોસ્ટેલ

દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

ટાઈપ કરેલી ઓફિસ નકલની છબી પરથી : એસ. એન. ટપરપ; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૧૮

૧. મોતીલાલ નેહરુ (૧૮૬૧-૧૯૩૧); વકીલ અને રાજપુરુષ; સ્વરાજ્ય પક્ષના સહસ્થાપક; ૧૯૨૩માં અને ૧૯૨૬માં મધ્યસ્થ ધારાસભામાં ચૂંટાયા; ૧૯૨૮માં નેહરુ રિપોર્ટ ધડનારી સમિતિના પ્રમુખ; ૧૯૧૯માં અને ૧૯૨૮માં હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ.

૨. ૧૭મી માર્ચે મદનમોહન માલવિયાના એક પ્રસ્તાવથી મધ્યસ્થ ધારાસભાએ ૬૦ વિરુદ્ધ ૫૭ મતે નાણાબિલ રજૂ કરવાની પરવાનગી આપવા ના પાડી હતી. ૧૮મી માર્ચના મોતીલાલ નેહરુના તારમાં જણાવ્યું હતું : “વાઇસરોયની ભલામણ સાથે નાણાબિલ આજે ફરીથી રજૂ થયું. સભાએ મત લીધા વિના પરવાનગી આપવાની ના પાડી.”

૩. લાલા લજપતરાય.

૧૭૪. ફ્રાન્સિસ લોને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૪

પ્રિય મિ. લો,

૧૭મી તારીખની તમારી ચિઠ્ઠી મળી છે.^૧ તમારા પ્રતિનિધિને ગુરુવારે સવારે ૯ વાગ્યે મળતાં મને આનંદ થશે.

તમારો સહૃદયી

મિ. ફ્રાન્સિસ લો
ઈવનિંગ ન્યૂસ ઑફ ઇન્ડિયા
ટાઈમ્સ બિલ્ડિંગ
મુંબઈ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૨૪; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૨૩

૧૭૫. ફ્રેન્ક પી. સ્મિથને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

તમારા ૫મી ફેબ્રુઆરીના પત્ર માટે અને તમે કરેલી પ્રશંસા^૨ માટે મારે તમારો આભાર અવશ્ય માનવો જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

ફ્રેન્ક પી. સ્મિથ, એસ્કવાયર,
મેસર્સ થોમ્સન એન્ડ સ્મિથ
લૉયર્સ
સાપુલ્પા, ઓકલા
યુ. એસ. એ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૧૧૯

૧. તે વખતના મદદનીશ તંત્રી ફ્રાન્સિસ લોએ એમ સૂચવ્યું હતું કે ગાંધીજીની તબિયત જોતાં મુલાકાત લાંબી ન હોવી જોઈએ અથવા તેનાથી ગાંધીજીને થાક ન લાગવો જોઈએ. મુલાકાતની પ્રતિનિધિ ઉપર પડેલી છાપ વિષેની ચર્ચા જ એમાં આવવી જોઈએ. આ મુલાકાતના હેવાલ માટે જુઓ “ઈવનિંગ ન્યૂસ ઑફ ઇન્ડિયાને મુલાકાત”, ૨૦-૩-૧૯૨૪.

૨. ઓકલાહોમા, યુ. એસ. એ.ની વકીલોની એક પેઢીના સભ્ય ફ્રેન્ક પી. સ્મિથે લખ્યું હતું: “દુનિયાના બધા રાજદ્વારી પુરુષોને ખ્યાલમાં રાખીને, સાચા ખ્રિસ્તી દૃષ્ટિબિંદુથી હું આપનું સૌથી વધુ આગળપડતા

૧૭૬. હાવર્ડ એસ. રોસને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

૧૫મી ફેબ્રુઆરીના તમારા પત્ર^૧ બદલ તમારો આભાર માનું છું.

આત્યારની મારી તબિયત જોતાં, હું જે વાત જાણતો હોઉં અને ટાળવાની હિમત ન કરી શકતો હોઉં તેના પર જ ધ્યાન આપી શકું.

તમારો સહૃદયી

મિ. હાવર્ડ એસ. રોસ

મેસર્સ મોન્ટી, ડ્યૂરાનલ્યૂ, રોસ એન્ડ એન્ગર્સ

બેરિસ્ટર્સ એન્ડ સોલિસિટર્સ

વર્સાઈ બિલ્ડિંગ

૯૦, સેન્ટ જેમ્સ સ્ટ્રીટ

મોન્ટ્રિયલ (કેનેડા)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૨૩; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૨૦ પરથી

૧૭૭. કે. પી. કેશવ મેનનને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ કેશવ મેનન,

તમારો પત્ર મળ્યો છે.^૨

હું જાણું છું કે હિંદુસ્તાનમાં તમારા પ્રદેશમાં દલિતવર્ગોની સ્થિતિ સૌથી વધારે ખરાબ છે. તમે કહો છો તે પ્રમાણે તેઓ માત્ર અસ્પૃશ્યો જ નથી, પરંતુ તેમને અમુક માર્ગો પર

રાજદ્વારી પુરુષ તરીકે અભિવાદન કરું છું. એક મહાન આધ્યાત્મિક તત્વ પ્રત્યેક સ્થળે પોતાની પૂર્ણ શક્તિ સાથે એના પોતાના અનંત ઉદ્દેશો તરફ સક્રિય રીતે આગળ વધી રહ્યું છે. મેં આપનું જે મૂલ્યાંકન કર્યું છે તેને એનાથી સમર્થન મળે છે. આપની રાજ્યનીતિ પહેલી જ એવી રાજ્યનીતિ છે જે ભૌતિકતા ઉપરનું આધ્યાત્મિકતાનું આધિપત્ય મોટા ભાગે સ્વીકારે છે, અને શારીરિક બળ કરતાં પ્રેમના બળને ચડિયાતું ગણે છે. જે શાંતિ સાર્વત્રિક અને શાશ્વત થવાની છે તેના તરફના પ્રયાણમાં અમે આપના ઉદાહરણનું સારી રીતે અનુસરણ કરી શકીશું. . . .” એસ. એન. ૮૨૩૪.

૧. આ પત્રમાં એક યોજનાનો ઉલ્લેખ હતો. એમાં “રિઝર્વ-યુનિટ” (પરિણામનો એકમ)ની જગાએ ‘વર્ક-યુનિટ’ (કામનો એકમ) સ્વીકારવાની હિમાયત હતી. કારણ એ બતાવવામાં આવ્યું હતું કે કામદારોના સંબંધોની બાબતમાં “બધાં દુઃખોનું કારણ” “રિઝર્વ-યુનિટ” જ છે. રોસે “ઈક્વિટિસ્ટ” આંદોલનના મુખપત્ર ફિલિપ્સ્ટોની એક નકલ પણ ગાંધીજીને મોકલી હતી. એસ. એન. ૮૩૩૬.

૨. જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી કેશવ મેનને પોતાના ૧૨મી માર્ચના પત્રમાં ગાંધીજીને જણાવ્યું હતું કે ઇઝવા, તિથ્યા અને પુલાયા નામે ઓળખાતા અદ્ભુત લોકોનું એક સરથસ મંદિરની આસપાસ આવેલા એક “પ્રતિબંધિત” જાહેર માર્ગ પર થઈને લઈ જવામાં આવશે. તેનું સંચાલન શક્ય તેટલી અત્યંત વ્યવસ્થિત રીતે કરવામાં આવશે. જુઓ પરિશિષ્ટ ૬.

થઈને ચાલવાનો અધિકાર સુધ્ધાં નથી. એમની સ્થિતિ ખરેખર શોચનીય છે. આપણને સ્વરાજ્ય નથી મળ્યું તેથી મને નવાઈ લાગતી નથી. આપણા આ દેશબંધુઓનો જાહેર માર્ગ વાપરવાનો અધિકાર સાબિત કરવા માટે પ્રાંતિક સમિતિ એક એવા સરઘસનું આયોજન કરી રહી છે જેમાં પ્રતિબંધિત માર્ગો પર થઈને જવાનો આગ્રહ રાખતા એ લોકોનો સમાવેશ થશે.^૧

^૨તમે સરઘસ કાઢવા ધાર્યું છે, તે એક જાતનો સત્યાગ્રહ જ કહેવાય. એ સત્યાગ્રહની શરતો વિષે તમારું ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર ન જ હોય. જે સરઘસને આપણા કોઈ માણસો અટકાવે તો બિલકુલ બળનો પ્રયોગ તો ન જ થાય. તમારે તો બિનતકરાર નમી જ જવું, અને માર પડે તો તે સહન કરી લેવો. સરઘસમાં ભાગ લેનાર દરેક જાણુ આ શરત જાણતો હોવો જોઈએ, અને તેનું પાલન કરવાને તૈયાર હોવો જોઈએ. કાંઈ પણ ઉદ્દામતા તો હોવી જ ન જોઈએ, અને તમને લાગે કે સરઘસમાં જોડાનાર શરત ન પાળે તો તમારે સરઘસ રોકતાં પણ ન અટકવું. આપણે સુધારાના વિરોધીઓની સાથે બહુ મસલત નથી કરી એવી મારી ધાસ્તી છે; એટલે તો વધારે સાવધાનતાની જરૂર છે. પ્રશ્ન વિકટ છે, અને મારા બિછાનામાંથી તમને સલાહ આપવી સહેલી છે. એટલે સાવધાનતા વિશે ઈશારો કરી તમને સફળતા ઈચ્છીને જ હું વિરમીશ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કે. પી. કેશવ મેનન
કાલિકટ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૨૬૨; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૨૪

૧૭૮. ડી. આર. મજલીને પત્ર

માર્ચ ૧૯, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ મજલી,

મારો હાથ હવે જરા સ્થિર થયો છે. તમારું પોસ્ટકાર્ડ મળતાં કેટલો બધો આનંદ થયો! જ્યારે જ્યારે લખી શકાય ત્યારે જરૂર લખવું. તમારું મન જલદી શાંત થઈ જશે એમાં મને શંકા નથી. અહીં આવવાની રજા મળે અને શક્તિ આવે ત્યારે આવવાનું ચૂકશો નહીં.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

ડી. આર. મજલી
બેલગામ

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૫૩૦

૧. એક છાપાના હેતુલમાં લખ્યું હતું: “સત્તાવાળાઓ અહીંને ટુમ્પલ રોડ આગળથી પસાર થવાની મનાઈ ફરમાવે તો વાઈકોમમાં સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાની ઝડપી તૈયારીઓ થઈ રહી છે.” કાર્યપદ્ધતિ નક્કી કરવા અસ્પૃશ્યતા સમિતિ ૨૮મી માર્ચે વાઈકોમમાં મળનાર હતી.

૨. અહીંથી શરૂ થતો ભાગ મહાદેવમાઈની ઢાઘરી, પુસ્તક છઠ્ઠામાંથી આપ્યો છે.

૧૭૯. સી. વિજયરાઘવાચારિયરને પત્ર^૧

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૯, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

તમારી મુલાકાતનો હેવાલ^૨ હું આજે અથથી ઈતિ સુધી વાંચી શક્યો છું.

ધારાસભાપ્રવેશની જલદ હિમાયત કરનાર નેતાઓને મળતાં સુધી જેને વિષે મૌન રાખવા હું બંધાયેલો છું, એવા કેટલાક વિષયો તમે છેડ્યા છે.

છેલ્લી કોંગ્રેસ^૩ મેં પ્રત્યક્ષ જોઈ ન હોવાથી તે સફળ હતી કે નહીં તે વિષે હું કંઈ પણ કહી શકું નહીં. એ વિષય પરની તમારી ટીકા ઘણી રસપ્રદ છે.

અસ્પૃશ્યતા અને સામાન્ય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અંગે કોંગ્રેસે ઘણું જ થોડું કર્યું છે એમ તમે માનતા લાગો છો. આ અભિપ્રાય સાથે હું સંમત થતો નથી. કોંગ્રેસી હિંદુઓના અવિરત પ્રચારને લીધે અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ નજીકના ભવિષ્યમાં સફળ થાય એટલી હદે પહોંચ્યું છે. છતાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે એમાં શક નથી. જે પૂર્વગ્રહો પુરાણા હોવાને કારણે ખોટી રીતે પવિત્ર ગણાવા લાગ્યા છે તેમને ઉખેડી નાખવાનું કામ કંઈ સહેલું નથી. પણ પૂર્વગ્રહોની આ રુકાવટ તૂટી રહી છે.

તમામ લઘુમતી કોમોને પ્રેરણા આપીને તથા સમજાવીને દેશની સેવામાં જોડી દેવી એ હિંદુઓની ફરજ છે એવા તમારા વિધાનને હું હાર્દિક અનુમોદન આપું છું.

અસ્પૃશ્યતા સામેની તમારી ઘોષણા વધારે ઓક્કસ અને મક્કમ હોત તો કેવું સારું! અસ્પૃશ્યતા આવી ક્યાંથી, એ સાથે મને કંઈ લેવાદેવા નથી. આ પાપને કાયમી બનાવવાની બંધી જવાબદારી ઉચ્ચ વર્ણોના લોકોની છે એ બાબતમાં મને કશી શંકા નથી. કેટલાક પ્રસંગોએ સ્ત્રીઓ અને બીજા લોકો અસ્પૃશ્ય ગણાય છે. કમનસીબે એ વાતને તમે દલિતવર્ગો અને તેમના વંશજ સાથે બધા સંજોગોમાં પળાતી કાયમની અસ્પૃશ્યતા સાથે સરખાવી છે. પ્રજાના આ વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવા માટે તમે જે રીત સૂચવી છે તે પણ મને ગમી નથી.

તમે કહો છો કે કાયદાની અદાલતો અને સરકારી શાળાઓનો બહિષ્કાર ઉઠાવી લેવો જોઈએ. તમારા આ સૂચનની યોગ્યતા વિષે મને શંકા છે. અત્યારે તેનું મહત્ત્વ નકારાત્મક છે, પરંતુ એ કારણે તે ઘટી જતું નથી. આ બંને સંસ્થાઓએ પોતાની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી છે. જે કંઈ જરૂરી છે તે એ છે કે જેઓ બહિષ્કારમાં માનતા નથી એટલે કે જેઓ હજી પણ વકીલાત કરે છે તે વકીલો અને જેઓ હજી પણ સરકારી શાળાઓમાં જાય છે તે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે આપણા મનમાં સહેજ પણ કડવાશનો અંશ હોય તો તે દૂર કરવો જોઈએ. જે આપણે કડવાશ રાખી

૧. સી. વિજયરાઘવાચારિયર (૧૮૫૨-૧૯૪૩); વકીલ અને કોંગ્રેસવાદી; ૧૯૨૦માં હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના નાગપુર અધિવેશનના પ્રમુખ હતા.

૨. આ હેવાલ હિંદુમાં તથા વૉલ્ફ ઓફ રિન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. વિજયરાઘવાચારિયર એની એક નકલ ગાંધીજીને મોકલી હતી. પરંતુ તે મળતી નથી.

૩. ૧૯૨૩નું કોકોનાડા અધિવેશન. મહમદઅલી તેના પ્રમુખ હતા.

વેરભાવથી ન વર્તીએ, પણ સ્વતંત્ર નિર્ણય લેવાનો એમનો અધિકાર માન્ય રાખીએ અથવા એમની નિર્બળતા બદલ એમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવીએ, તો બંનેને મનાવી શકીશું. મને ખાતરી છે કે જ્યારે જ્યારે આપણે સારી રીતે સફળ થતા નથી અથવા બિલકુલ જ સફળ થતા નથી, ત્યારે ત્યારે એનું મુખ્ય કારણ એ હોય છે કે આપણા અંગત આચરણમાં અહિંસાનો સંપૂર્ણ અમલ કરવાની આપણામાં શક્તિ અથવા દાનત હોતી નથી.

સ્વરાજ્ય મળ્યા પછીની સ્થિતિ વિષેનાં તમારાં સૂચનો વિષે હું કંઈ પણ કહેવા માગતો નથી. તેનું કારણ એ છે કે જે કાર્યપદ્ધતિ આખરે આપણને સ્વરાજ્ય અપાવશે એ કાર્યપદ્ધતિને આધારે મોટે ભાગે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછીનો આપણો કાર્યક્રમ નક્કી થશે.

તમે એમ માનતા જણાઓ છો કે “હવે પછી વર્ષો સુધી, કદાચ એક સૈંકા સુધી, કે પછી સદાને માટે” આપણે આપણી મરજીથી નહીં પણ જાખ મારીને ઈંગ્લંડના ભાગીદાર બનવું પડશે. એટલે એ તો દેખીતું છે કે બ્રિટિશ સંબંધ વિનાનું સ્વરાજ્ય તમે કલ્પી જ શકતા નથી. હું એમ માનું છું કે આપણા અસ્તિત્વ માટે જે અંગ્રેજો સાથેનો સંબંધ આવશ્યક હોય, તો એ સંબંધને લીધે આપણે ગમે તેટલી સ્વતંત્રતા ભોગવી શકતા હોઈએ તોપણ, એને પૂર્ણ સ્વરાજ્ય ન કહી શકાય. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો અર્થ એ થાય કે કોઈ પણ ક્ષણે આપણામાં એ સંબંધ તોડી નાખવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ. ભાગીદારીમાં જે એક પક્ષ એટલો નિર્બળ હોય કે તેનાથી ભાગીદારી તોડી ન શકાય, તો એ ભાગીદારીનો મારે મન કશો અર્થ નથી. તમારી વિચારસરણીમાંથી તો એવો પણ અર્થ નીકળે કે સ્વરાજ્ય તો બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટે આપણને બક્ષિસરૂપે જ આપવાનું રહેશે. આ વિષે તમે મારો અભિપ્રાય જાણો છો. સ્વરાજ્ય માટે હું આપું છું તે ખુદ વ્યાખ્યામાં તે આપણે પોતે લેવાનું છે, અને તેથી આપણે તેને માટે લાયક બનવાનું છે. વ્યક્તિ માટે હોય કે રાષ્ટ્ર માટે, સ્વતંત્રતા માટેની આ શાશ્વત શરત છે. વધારામાં, સ્વરાજ્ય જે બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ પાસેથી બક્ષિસરૂપે જ મેળવવાનું હોય, તો ધારાસભા-પ્રવેશ વિરુદ્ધની આખી દલીલ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે ભાંગીને ભૂકો થઈ જાય છે.

આશા છે કે તમારી તબિયત સારી રહેતી હશે. મારી તબિયતમાં ધીમો છતાં એકધારો સુધારો થઈ રહ્યો છે.^૧

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સી. વિજયરાઘવાચારિયર

આરામ

સાલેમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૨૬; તથા સી. ૩૭૯૫. ૫૧૨૫

૧. વિજયરાઘવાચારિયરે આ પત્રનો જવાબ ૨૩મી માર્ચે આપ્યો હતો. જુઓ “સી. વિજયરાઘવા-ચારિયરને પત્ર”, ૨૮-૩-૧૯૨૪; તથા પરિશિષ્ટ ૧૦.

૧૮૦. એસ. ઈ. સ્ટોકસને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૧૯, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

રજિસ્ટર કરેલું તમારું પેકેટ^૧ મને રવિવારે મળ્યું. અને ગઈ કાલે સાસૂન ઈસ્પિતાલમાં દાખલ થયા પછીનો મૌનનો મારો પહેલો સોમવાર હતો, એટલે બંને લખાણો હું વાંચી શક્યો છું. એમાંની હાથે લખેલી નોંધ તમારી ઈચ્છાનુસાર હું મોકલી દઉં છું. બંને નોંધો મને ઉપયોગી અને બોધપ્રદ લાગી છે. જે વ્યક્તિની તટસ્થતા વિષે મારા મનમાં શંકા નથી અને જેના અભિપ્રાયોને હું મહત્ત્વ આપું છું તેની મનોદેશનો એમાંથી મને પરિચય થયો. તમારી દલીલ પાછળની ભૂમિકા અને અસહકાર વિષેનું તમારું દૃષ્ટિબિંદુ હું માત્ર સ્વીકારી શકું, તો પછી આપણી વચ્ચે આજો મતભેદ ન રહે. જે ધારાસભામાં જવું જ હોય તો તેનો હેતુ કેવળ અવરોધો ઊભા કરવાનો ન હોવો જોઈએ, એવા તમારા અભિપ્રાય સાથે હું પૂરેપૂરો સંમત થાઉં છું. એથી ઊલટું, સરકાર પોતાનાં ધારાધોરણો દ્વારા જે કંઈ સારી વસ્તુ આપે તે દરેકનો આપણે લાભ ઉઠાવવો જોઈએ અને તેમાં જે કંઈ અનિષ્ટ હોય તેને બનતા પ્રયત્ને સુધારી લેવું જોઈએ. જે હું તમારી વિચારસરણી સ્વીકારું તો વકીલો અને અદાલતો ઉપર મૂકેલો પ્રતિબંધ પણ ઉઠાવી લેવો જોઈએ એવો તમારો અભિપ્રાય પણ મારે માન્ય રાખવો જોઈએ. પરંતુ મને લાગે છે કે અહિંસક અસહકાર એટલે શું અને તેની ગૂંચવણો કઈ એ બાબતમાં કદાચ આપણી બેની સમજ વચ્ચે મૌલિક મતભેદ છે, અને તેથી જેલમાંથી બહાર આવ્યા પછી તમને જે પરિસ્થિતિ નિરાશાજનક લાગી, તેણે મને તમારી માન્યતા અને ખ્યાલ મુજબ કોંગ્રેસની તમામ પ્રવૃત્તિઓને લાગુ પડેલો સડો દૂર કરવા માટેના બીજા ઉપાયો યોજવા પ્રેર્યો ન હોત. આ પરિસ્થિતિને મેં દેશના જાહેર જીવનના વિકાસમાં એક આવશ્યક તબક્કા તરીકે માની હોત. મારે માટે એ મારા પ્રયત્નો વધારી મૂકવા માટેનો અને કાર્યક્રમ વિષેની મારી શ્રદ્ધાની કસોટી કરવાનો વિરલ અવસર અને એથીયે વિશેષ તો એક આગવો અધિકાર થઈ પડત. તમે તમારા પોતાના અંગત અનુભવો ટાંક્યા છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ તમે એવા અનુમાન પર આવ્યા છો કે આ કાર્યક્રમમાં કંઈક ભૂલ થઈ છે, કેમ કે તમે માનો છો કે જે કાર્ય તમે અને તમારા સહકાર્યકરોએ ધીરજપૂર્વક નિર્માણ કર્યું હતું તે એક ક્ષણમાં જ લગભગ નષ્ટ થઈ ગયું છે. પરંતુ વકીલોમાં એક કહેવત છે કે અધરા કેસો કાયદાકાનૂનને અગવડભર્યા બનાવે છે. જે આ કહેવતનો સદુપયોગ કરીએ તો તેમાં નક્કર સત્ય રહેલું છે. એને ધર્મની પરિભાષામાં રજૂ કરીએ તો એનો અર્થ એ થાય કે કેટલાક અપવાદરૂપ સંજોગોમાં ધાર્મિક સત્યને અવગણવાથી લાભ થતો દેખાય, તેથી કંઈ એ સત્યમાં શ્રદ્ધા ગુમાવવાને કારણ મળી જતું નથી. તમારી જગાએ હું હોઉં તો હું એવી દલીલ કરીને મારું મન મનાવું કે આ રીતે કર્મીકારવ્યું ધૂળમાં મળ્યું એને સાચી વસ્તુ મેળવવા માટે લોકોએ આપેલું બલિદાન ગણવું જોઈએ. અને એ સાચી વસ્તુ કઈ છે? સામાન્ય જનસમૂહ માટે સાચી વસ્તુ એ છે કે પોતાની જાતને સત્તાના મોહમાંથી

૧. આ પેકેટમાં “ધારાસભાપ્રવેશનો પ્રશ્ન વધારે પૂર્ણતાથી રજૂ કરતી નોંધ” હતી.

મુક્ત કરવી. જમાનાઓથી એમને શીખવવામાં આવ્યું છે કે સરકાર જ એમને માટે બધું કરી લેશે, સરકાર જ એમનું રક્ષણ કરશે. સરકારને પોતાના લાભ માટે હાથ આવેલું એક હથિયાર માનવાને બદલે તેઓ એને પોતાનાથી પર અને અલગ વસ્તુ સમજે છે. આ સરકાર દયાળુ હોય કે દુષ્ટ હોય, એને એક દેવીની માફક પ્રસન્ન રાખવી જ જોઈએ એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે. મારા ખ્યાલ પ્રમાણેનો અસહકાર એટલે સરકાર વિષેના આ રૂઢ ખ્યાલ સાથે સહકાર કરતા અટકી જવું અને લોકોને એમ વિચારતાં શીખવવું કે સરકાર એ એક લોકોએ ઊભી કરેલી સંસ્થા છે, અને લોકો કંઈ સરકારનાં ખ્યાદાં નથી. એટલે આવી સરકાર મારફતે આપણે અત્યાર સુધી જે કહેવાતા લાભો ભોગવ્યા છે તેમાંના ઘણા જતા કરવા પડે તો તેથી મને આશ્ચર્ય નહીં થાય. જે અસહકાર અહિંસક ન હોત તો ઈતિહાસમાં બધાં રાષ્ટ્રોએ કર્યું છે તેમ, સરકારોને તેમનાં પોતાનાં જ હથિયારો વડે, એટલે કે શસ્ત્રબળ વડે હરાવવા આપણે પ્રયત્ન કર્યો હોત. આવી લડતમાં જે આપણે સરકારના આખા તંત્રનો ઉપયોગ ન કરીએ તો મૂર્ખાઈ જ થાય. હિંસક લડતમાં લોકો બલિદાન માટે તૈયાર હોય છે છતાં બલિદાન આપવાની તેઓ અપેક્ષા રાખતા નથી, અને જે તેમની પાસે સરકારના કરતાં ચડિયાતાં શસ્ત્રો હોય, તો તેઓ કંઈ પણ બલિદાન વિના જ સરકારને હરાવી દે છે. પરંતુ અહિંસક લડતમાં શસ્ત્રો વાપરવાની મનાઈ હોવાથી તાત્પૂર્ણ બલિદાન અનિવાર્ય થઈ પડે છે. છેક ૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બર માસથી^૧ ચાલતી આપણી પોતાની લડતમાં પણ વ્યવહારમાં તો આપણે બલિદાન જ આપતા આવ્યા છીએ. વકીલો, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ, એકેએક વર્ગના લોકો જેમને અહિંસક અસહકારનો સાચો અર્થ સમજાયો છે તે સૌએ પોતપોતાની શક્તિ અને સમજ પ્રમાણે બલિદાનો આપ્યાં છે. હું એવા માણસોને ઓળખું છું જેમણે કાયદાની અદાલતમાં ન જવાને કારણે પૈસા ગુમાવ્યા છે. એવા પણ કિસ્સા મારી જાણમાં છે જેમાં સરકારી અધિકારીઓ હરખાઈને ગર્વ અને આનંદથી કહે છે કે જે લોકો અમારી દરમ્યાનગીરીથી લાભ મેળવતા હતા તેઓ અત્યારે નુકસાન વેઠી રહ્યા છે, પરંતુ જેમણે લડતને બરાબર સમજી લીધા પછી એ લાભ ગુમાવ્યા છે તેઓ એ નુકસાનને લાભ જ માને છે. મારી એવી દૃઢ માન્યતા છે કે શાસનપ્રણાલી અત્યારે છે તેવી જ રહે અને શાસકોની મનોવૃત્તિ પણ આવે છે તેવી જ ચાલુ રહે, તો અત્યારને તબક્કે ધારાસભાઓમાં જવાથી તમારે અત્યંત હીન પ્રકારની હિંસાના ભાગીદાર બનવું પડશે, કેમ કે હિંદની સરકારનો પાયો હિંસા જ છે. બીજું, દુનિયાની અન્ય સરકારોના ઈતિહાસની વાત લો. ઉદાહરણ તરીકે, હું ઈજિપ્તની સરકારનો દાખલો આપું છું. એમને જે જોઈએ છે તે લગભગ મળવાની તૈયારીમાં છે. આને માટે અત્યાર સુધી જે સામાન્ય સાધનો વપરાતાં આવ્યાં છે તેમનો સહારો એમણે લીધો છે. ઈજિપ્તના લોકોને હથિયારોનો ઉપયોગ કરવાની તાલીમ મળી છે. ધારાસભાઓમાં અને આખા શાસનતંત્રમાં ભાગ લેવાનું એમને માટે ખુલ્લું હતું, કેમ કે શસ્ત્રબળ વાપરીને તેઓ પોતાની માગણી સિદ્ધ કરી શકે તેમ હતું અને એમ કરવાની તેમની તૈયારી પણ હતી. મારા ખ્યાલ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં આપણી સ્થિતિ એવી છે જેનો દુનિયાભરમાં જોટો મળે તેમ નથી. એક સમૂહ તરીકે લોકો શસ્ત્રો ઉપાડવા રાજી નથી તેમ સમર્થ પણ નથી. જે તમે ધારાસભાઓમાં જાઓ અને તમારો હેતુ બર લાવવામાં સરકારને હાથે પરાજય પામો, તો તમારે વિપ્લવ જગાવવા અવશ્ય તૈયાર રહેવું જોઈએ. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં એવો વિપ્લવ સફળતાપૂર્વક જગાવી શકાય તેમ નથી. તેમ અત્યારના ધારાસભ્યો એવા માણસો નથી જેઓ લોકોને વિપ્લવની એ તાલીમ આપી શકે. મારો પ્રયત્ન સામાન્ય વિપ્લવની જગાએ બીજા કોઈ વિકલ્પ શોધી

કાઢવાનો હતો અને છે. આ વિકલ્પ સવિનય કાનૂનભંગ છે. ધારાસભાઓ ખુદ ધારાસભ્યોને માટે પણ સવિનય કાનૂનભંગની તાલીમ આપી શકે એવી સંસ્થાઓ નથી. કેમ કે ધારાસભ્યો તો “જેવા સાથે તેવા” થવાના સિદ્ધાંતમાં માને છે. સરકારના પ્રધાનો ખોટી દલીલો કરે છે, પ્રશ્નો ઉઠાવે છે અને છળકપટ પણ આચરે છે. આ બધાનો જવાબ આપણા સભ્યો એમના જેવા જ થઈને આપે છે. એમનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ સરકારને મૂંઝવવાનો હોય છે. તેઓ સરકારના મનમાં ભય ઊભો કરવા માગે છે. અસહકારીઓનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ સરકારને મૂંઝવવાનો તો કદી નથી હોતો. તેઓ તો હમેશાં હૃદયને જ સ્પર્શે છે અને પ્રેમ અને વિશ્વાસ જ તેમનાં સાધન છે.

દેખીતી રીતે જ તમે એમ માનતા જણાઓ છો કે આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક અસહકાર અને ધારાસભાઓ દ્વારા થતો શુદ્ધ રાજકીય અસહકાર સાથે સાથે ચાલી શકે. હું એમ માનું છું કે આ બે વસ્તુઓ એકમેકનો વિનાશ કરનારી છે. અને ધર્મપ્રેરિત અસહકારમાં મારી શ્રાદ્ધ એવી અચળ છે કે જે મને એમ લાગે કે એનાથી હિંદુસ્તાનની જરૂરિયાતો પૂરી નહીં પડે અને જનસમાજ એને અનુકૂળ જવાબ નહીં વાળે, તો હું એકલો રહેવામાં સંતોષ માનીશ. અને અહિંસક અસહકાર એક દિવસ ખુદ જનતાનું પણ હૃદયપરિવર્તન કરી શકે એવું અમોઘ શસ્ત્ર છે એ માન્યતામાં વિશ્વાસ રાખીશ. એથી આગળ જઈને હું તો એમ માનું છું કે દુનિયા જ્યાં સુધી અહિંસાને જીવનના સામાન્ય અને મુખ્ય સિદ્ધાંત તરીકે નહીં સ્વીકારે ત્યાં સુધી એને માટે બચવાનો કોઈ આરો નથી. અત્યારના સમાજનો અંતિમ પાયો શરીરબળ છે અને એ હિંસા છે. મારો પ્રયત્ન આ બળની પૂજા નાબૂદ કરવાનો જ છે. જે કોઈ દેશ આ સિદ્ધાંતને સંપૂર્ણપણે, વિશાળ પાયો પર, અને વ્યાવહારિક રીતે પચાવવા તૈયાર હોય તો તે માત્ર હિંદુસ્તાન છે એમ હું માનું છું અને હું એવી દૃઢ શ્રદ્ધા ધરાવતો હોવાથી, મારી પાસે આપણા દેશની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનો આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

મને લાગે છે કે મારે જે કહેવું હતું તેના કરતાં મેં વધારે કહી નાખ્યું છે. મેં જે કહ્યું છે તે લંબાણથી કહી શકાય એમ છે. પરંતુ એમાં જે કંઈ ખૂટતું હોય તે તમે પોતે જ ઉમેરી લેશો એમાં મને શંકા નથી. ધારાસભાપ્રવેશ અને એના જેવી બીજી બાબતો વિષે મારો અભિપ્રાય જાહેર કરવા હું લગભગ તલપાપડ થઈ રહ્યો છું. અને તમારું નિવેદન વાંચ્યા પછી તો આ તાલાવેલી વધી ગઈ છે. પરંતુ મોતીલાલજી, હકીમજી અને બીજા મિત્રોને મેં વચન આપ્યું છે કે હું તેમને બીજી વાર ન મળું અને આખા પ્રશ્નની એમની સાથે ચર્ચા ન કરું ત્યાં સુધી હું મારા વિચારો જાહેરમાં નહીં મૂકું. આ પ્રશ્ન વિષે મારે જે કંઈ કહેવાનું છે તે કહેવા માટે મને છૂટ મળશે અને જે તમને તમારા લેખનકાર્યમાંથી ફરસદ હશે તો મેં ઉપર આલેખેલી રૂપરેખા તમે વિકસિત સ્વરૂપે જોઈ શકશો.^૧

સરનેહ,

તમારો સહૃદયી

એસ. ઈ. સ્ટોકસ, એસ્કવાયર

કોટગઢ

સિમલા હિલ્સ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૨૭

૧. આના જવાબમાં સ્ટોકસે માર્ચની ૨૫મીએ એક લાંબો પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં “એવું દર્શાવવાનો પ્રયત્ન હતો કે મારે મન અસહકાર અહિંસક છે કે નહીં તેનો નિર્ણય એવા આ વિષયમાં એ કેવું વાસ્તવિક

૧૮૧. અનીતિનું મહેસૂલ

મિ. એન્ડ્રૂઝે હિંદી સરકારની અફીણ નીતિના સંબંધમાં યંગ હિન્ડિયામાં લખેલા તેમના લેખમાંથી એક ફકરો મને બતાવ્યો છે. આ ફકરામાં તેમણે સને ૧૯૨૩ના મે માસમાં જિનિવામાં મળેલી પરિષદના હિંદી સરકારના પ્રતિનિધિ મિ. કેમ્પબેલના કથનમાંથી એક ઉતારો કર્યો છે.^૧ મિ. કેમ્પબેલે કહ્યું હતું કે “હિંદુસ્તાને તો આરંભથી જ અફીણના સવાલમાં શુદ્ધ પ્રામાણિકતાથી કામ લીધું છે, અને સરકારની નીતિના ઉગ્રમાં ઉગ્ર વિરોધી — જેવા કે મિ. ગાંધી — ને પણ એ બાબતમાં કશો વાંધો લેવા જેવું જણાયું નથી.” આ વચન જ્યારે હું યરવડા જેલમાં કેદી હતો ત્યારે ઉચ્ચારાયેલું. મિ. એન્ડ્રૂઝે મને કહ્યું કે અફીણના સંબંધમાં મારા વિચારની તેમને ખબર હોવાથી તેમણે તરત જ મિ. કેમ્પબેલના મારા પ્રતિના આરોપનો જવાબ વાળેલો. પણ એ બાબત ઘણી અગત્યની છે એટલે હિંદુસ્તાન સરકારની અફીણ નીતિના સંબંધમાં મારા વિચારો સ્પષ્ટ રીતે મારે જાહેર કરવા જોઈએ એ તેઓ ઈચ્છે અને હું ખુશીની સાથે તેમ કરું છું. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે અફીણના પ્રશ્નનો મારો અભ્યાસ બહુ ઉપરચોટિયો છે, પણ સને ૧૯૨૧માં અતિશય ઉત્સાહ અને વળી ઉગ્રતાપૂર્વક દાંડની સામે જે ઝુંબેશ ઉઠાવવામાં આવી હતી તે દાંડના પાપ સામે જ નહીં પણ બધી જ કેફી વસ્તુઓ સામે હતી. હા, અફીણનું નામ ખાસ લેવામાં નહોતું આવ્યું એ વાત સાચી; તેમ જ અફીણિયા લત્તાઓની, કદાચ આસામ સિવાય બીજે કયાંય, ચોકી ન થઈ હોય. પણ જેઓ દાંડનિષેધના કામનો ઈતિહાસ જરાયે જાણે છે તેમને ખબર છે કે આ સુધ્યાં દરેક માદક પદાર્થ સામે પાકી ઝુંબેશ ઉઠાવવામાં આવી હતી. આસામની મારી મુસાફરી દરમ્યાન શ્રી ફૂકન — આસામના આગેવાન અસલકારી નેતા — એ મને કહેલું કે આ ઝુંબેશ આસામીઓને તો આશીર્વાદરૂપ જ થઈ પડી છે, કારણ હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ ભાગના કરતાં આસામમાં મોટા ભાગની વસ્તીને અફીણનું વ્યસન છે. પણ આ ઝુંબેશથી સર્વત્ર સુધારો થયો અને હજારોએ અફીણને કદી ન અડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એમ શ્રી ફૂકને મને કહેલું. મેં તો એવું માન્યું છે કે સરકારની દાંડનીતિને મેં ફરીફરીને સખત વખોડી કાઢી છે. તેમાં કેફી પીણાં અને વસાણાં વિષેની તેમની આખીયે નીતિનો સમાવેશ થાય છે, અને ભાંગ, ગાંજ અને અફીણ વિષેની તેમની નીતિની જુદી ઝાટકણી કાઢવાની જરૂર ન હતી. બહારથી થતા હુમલાની સામે રક્ષણ કરવા મોટું લશ્કર રાખવામાં આવે છે એમ કહેવાય છે, પણ હિંદી અસંતોષ દબાવવાને માટે તે રાખવામાં આવે છે — અને એ અસંતોષ બ્રિટનની હિંદને શોષવાની નીતિને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલો છે. આ અસંતોષને દબાવવાને સારું લશ્કર

સ્વરૂપ પકડે છે તેના ઉપરથી નહીં થાય, પરંતુ લોકો કેવી ભાવનાથી એનો અમલ કરતાં શીખે છે તેના ઉપરથી થશે. . . . જે જે બાબતોમાં મારે ને આપને મતભેદ છે તે દરેકમાં હું માનું છું કે આપ મારા પ્રત્યે ખામોશી રાખશો, અને મને વિશ્વાસ છે કે આપે કરવાના કાર્યની મહાનતાની મને કેટલી બધી ઊંડી પ્રતીતિ થઈ છે તે તો આપ જાણો છો. . . .” એસ. એન. ૮૫૮૧. આનો ગાંધીજીએ કોઈ જવાબ આપ્યો હોય તો તે ઉપલબ્ધ નથી.

૧. પરિષદમાં હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિએ, કેવળ વૈદકીય હેતુઓ માટે કેટલા અફીણની જરૂર છે તેની તપાસ કરી હેવાલ આપવા લીગ ઓફ નેશન્સ (રાષ્ટ્રસંઘ) એક તપાસપંચ નીમે, એવી મતલબના ઠરાવનો વિરોધ કર્યો હતો.

રાખવા માટે વિનાશક અને દિનપ્રતિદિન વધતો જતો ખર્ચ જે ન થતો હોય તો આવાં અનીતિનાં સાધનોમાંથી મહેસૂલ ઉત્પન્ન કરવાની કશી જરૂર ન રહે. “હિંદુસ્તાને (એટલે કે હિંદુસ્તાન સરકારે) શુદ્ધ પ્રામાણિકપણે અફીણના સવાલનો નિકાલ કીધો છે,” એમ કહેવામાં મિ. કેમ્પબેલ ભૂલી ગયા લાગે છે કે મહેસૂલને માટે ચીનમાં હિંદી સરકારે બળજબરીથી અફીણ ઠાલવ્યું હતું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૦-૩-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૩-૩-૧૯૨૪

૧૮૨. આર. એન. માંડળિકને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી. માંડળિક,

તમારો પત્ર^૧ મળ્યો.

મેં નવાકાઠ જોયું નથી. એટલે મારે કોઈ પણ જાતનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવો ન જોઈએ. શ્રી ખાદિલકર માટે મને એટલું બધું માન છે કે એમણે જે કંઈ લખ્યું હોય તે જાણ્યા વિના અને જાણ્યા પછી જે મને સંતોષ ન થાય તો એ બાબતમાં એમને રૂબરૂ મળ્યા વિના કોઈ પણ અભિપ્રાય દર્શાવવાની ધૃષ્ટતા મારાથી થઈ શકે નહીં. એટલે તમે છેડેલા પ્રશ્ન વિષે હાલની ક્ષણે કંઈ પણ અભિપ્રાય ન આપવા માટે મહેરબાની કરીને મને ક્ષમા કરશો. નવાકાઠના જે અંકનો તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની એક નકલ નિશાની કરીને મને મોકલી આપવા તસ્દી લેશો?^૨

તમારો સહૃદયી

શ્રી આર. એન. માંડળિક

“લોકમાન્ય” કાર્યાલય

૨૦૭, રાસ્તીબાઈ બિલ્ડિંગ, ગિરગાંવ

મુંબઈ, નં. ૪

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૪૪; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૨૯

૧. માર્ચની ૧૯મીએ માંડળિકે લખેલું કે ખાદિલકરે નવાકાઠમાં એવું સૂચન કર્યું છે કે જે વાઈસરોય ધારાસભાએ નામંદૂર કરેલું નાણાબિલ બહાર પાડે તો મોતીલાલ નેહરુ અને અન્ય સ્વરાજ્યવાદી નેતાઓએ માર્ચના અંત સુધીમાં ગાંધીજીની આગેવાની નીચે અસહકારના આંદોલન માટે તૈયાર રહેવું. એમણે ગાંધીજીને પૂછ્યું હતું કે ખરેખર આ વાત સાચી છે કે કેમ, આપને આ સૂચન મંદૂર છે કે કેમ, અને આલું આંદોલન સફળ થશે એમ આપ માનો છો કે કેમ.

૨. એમ લાગે છે કે નવાકાઠની એક નકલ ગાંધીજીને મોકલવામાં આવી હતી. ન્યુઓ “આર. એન. માંડળિકને પત્ર”, ૨૮-૩-૧૯૨૪.

૧૮૩. મંગળસિંહને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૪

પ્રિય સરદાર મંગળસિંહ,

તમારો પત્ર મળતાં આનંદ થયો.

મારો અભિનંદનનો તાર^૧ સમયસર મળ્યો હતો. આ બાબતમાં ત્યાંના આપણા મિત્રો મારી પાસેથી શું કરાવવાની અપેક્ષા રાખે છે તેની મને માહિતી ન હોવાથી અત્યાર સુધી હું જાહેરમાં કશું બોલ્યો નથી. અને જ્યાંની અદ્ભુત વર્તણૂકનો હું યોગ્ય ઉલ્લેખ કરી શકું^૨ તે માટે તમારો પત્ર મળતાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું મને મન થઈ આવ્યું હતું. પણ તમને આવું પગલું ગમે કે નહીં તે વિષે મને શંકા થવાથી મેં એક સ્વતંત્ર સંદેશો^૩ ઘડી કાઢ્યો છે અને તેની નકલ આ સાથે બીડું છું. હવે આગળ શું બને છે તેની કૃપા કરીને મને ખબર આપતા રહેશો.

બીજા મિત્રોને મારી યાદ.

તમારો સહૃદયી

સરદાર મંગળસિંહ

“અકાલી-તે-પરદેસી”

અમૃતસર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૪૧; તથા સી. ૩૭૯૫. ૫૧૨૭

૧૮૪. રાજબહાદુરને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૪

પ્રિય યુવક મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો.

તમારા પિતાએ તમને અમુક વસ્તુ કરવાનું કહ્યું, જે વસ્તુ પોતે તો શુદ્ધ હતી અને કદાચ તમારા અંતઃકરણે તેને શુદ્ધ માનવાની ના પાડી હોય તોપણ તે અશુદ્ધ તો નહોતી જ, તેમ છતાં તમે તમારા પિતાની આજ્ઞા ન માની એ વર્તન ઉદ્ધત તો કહેવાય જ. પરંતુ તમે કબૂલ કર્યું કે ભૂલ થઈ છે, તે પછી પિતાએ કરેલી શિક્ષા તમારા આજ્ઞાભંગના પ્રમાણમાં ઘણી વધારે છે. બાળકના ખરાબ વર્તન બદલ માબાપ જ્યારે કોઈ વસ્તુનો ત્યાગ કરે ત્યારે

૧. જુઓ “શુકલને તાર”, ૧૬-૩-૧૯૨૪ કે તે પછી.

૨. અહીં અકાલીઓના બીજા શહીદી જથાનો ઉલ્લેખ છે. આ જથો માર્ચ માસની અઘવચ જૈતોં નજીક આવેલા ગંગસર ગુરુદ્વારા પહોંચેલો અને શાંત રહીને જાતે જ પકડાઈ ગયેલો.

૩. આ સંદેશો મળતો નથી.

તે એક પ્રકારની શિક્ષા જ કહેવાય. તમે મારો ક્ષો ગુનો કર્યો નથી, એટલે મારે તમને માફ કરવાપણું નથી. છતાં તમારા પિતાને નરમ પડવા અને પોતાના સોગંદ પાછા ખેંચી લેવા પ્રેરવા માટે હું તમને હજાર વાર માફ કરું છું. આ પત્ર તેમને બતાવજો અને તમારું આપેલું કે તમારું અડકેલું ખાવાનું એમણે ખાવા માંડવું છે એવા સમાચાર મને લખજો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત રાજબહાદુર
ધોરણ ૮, વર્ગ બ
સનાતન ધર્મ હાઈસ્કૂલ
ઈટાવા સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૪૬; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૩૧

૧૮૫. કે. જી. રેખડેને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી રેખડે,

તમારો ૧૮મી તારીખનો પત્ર મળ્યો.^૧

મારી સલાહ છે કે તમે વિનોબાને મળો. તેઓ વર્ધામાં સત્યાગ્રહ આશ્રમ ચલાવે છે. કદાચ તમે એમને મળ્યા પણ હશે. તમે જે પ્રકારની મદદ માગો છો તે આપવા માટે વિનોબા કરતાં વધારે લાયક બીજું કોઈ નથી. તેઓ યમનિયમ પાળવાના આગ્રહી છે. અને યમનિયમ પાળવાનું ઘણું અઘરું લાગે, છતાં હું જાણું છું કે એ જરૂરી અને લાભદાયક છે.

તમે જે આર્થિક મુસીબતો વેઠી રહ્યા છો તે માટે મને તમારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ છે, પરંતુ એનું કશું મહત્ત્વ નથી. તમને કશું માર્ગદર્શન આપી શકતો નથી તે માટે લાચાર છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રી કે. જી. રેખડે

વકીલ

વર્ધા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૪૭; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૨૮

૧. આ પત્ર મળતો નથી.

૧૮૬. શેરિક્ દેવજી કાનજીને પત્ર

જૂલુ,
માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૪

પ્રિય શેરિક્ દેવજી કાનજી,

કેસરીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા એક લેખમાંથી તમે મને એવી મતલબનો એક ફક્કરો વાંચી સંભળાવ્યો છે કે પૂના નજીક જે મદરેસા નીકળવાની છે તેના સંબંધમાં એ મદરેસાના ટ્રસ્ટીઓ અને આ બાબતમાં સંબંધ ધરાવતા હિંદુઓ વચ્ચે હું લવાદી કરી રહ્યો હોવા છતાં, એ હકીકતની અવગણના કરીને તમે સરકાર સુધી પહોંચી ગયા. આ ઉલ્લેખ વાંચીને મને દુઃખ થયું છે. એટલે એમ કહેતાં મને સંકોચ થતો નથી કે હું જાણું છું ત્યાં સુધી લવાદીના કામને નુક્સાન થાય એવું કશું પણ તમે કર્યું નથી અને આવી લવાદી ચાલી રહી છે એ હકીકતની અવગણના કરીને તમે સરકાર પાસે ગયા છો એવું તો બિલકુલ જ નથી. મને એમ પણ યાદ છે કે આપણી વાતચીતો દરમ્યાન એક વખત મેં કહેલું કે અસરકારક દરમ્યાનગીરી કરવા માટે મારામાં ક્ષમતા બહુ થોડી છે અને બીજા કશા કારણે નહીં તો તબિયતને કારણે પણ મારાથી લવાદ બની શકાય તેમ નથી. હું જે કંઈ કરી રહ્યો છું અને શક્ય હોય તો હજી પણ કરવા માગું છું તે મૈત્રીભરી સલાહ આપું એટલું જ છે. આખરે હું કાયમનું સમાધાન કરાવી શકીશ એવી આશાએ મેં તમને કહ્યું હતું કે ટ્રસ્ટનાં હિતો સુરક્ષિત રાખવા માટે તમારી પાસે જે કંઈ ઉપાય હોય તેનો આશરો લેતાં તમારે અચકાવું નહીં. મેં તમને એમ પણ કહ્યું હતું કે સમાધાન કરાવવા માટે વાટાઘાટો કરવામાં મને હરકત એ નડે છે કે વિશ્વાસપૂર્વક હું કોઈને કશું કહી શકું એટલો પરિચય મારે આ કામમાં સંબંધ ધરાવતી વ્યક્તિઓ સાથે નથી. આ પત્રનો ઠીક લાગે તેવો ઉપયોગ કરવાની તમને છૂટ છે.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રી શેરિક્ દેવજી કાનજી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૪૮

૧૮૭. એન. એસ. ફૂડકેને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ ફૂડકે,

તમારો પત્ર મળ્યો.

બ્રહ્મચર્ય^૧ વિષેના જે લેખનો તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે મેં એટલા માટે નહોતો લખ્યો કે હિંદુસ્તાનમાં વસ્તી જોઈએ તે કરતાં વધી ગઈ છે એમ હું માનું છું, પણ એટલા ખાતર કે દરેક બાબતમાં આત્મસંયમ પાળવો એ સારું છે અને જ્યારે આપણે પોતે ગુલામીની દશામાં છીએ તેવે સમયે તો એ ઘણું વધારે સારું ગણાય એમ હું માનું છું. જન્મનું પ્રમાણ કાબૂમાં રાખવા માટે કૃત્રિમ સાધનો વાપરવાનો હું પૂરેપૂરો વિરોધી છું. એટલે તમને કે તમારા સહ-કાર્યકરોને એક એવું મંડળ અસ્તિત્વમાં લાવવા માટે હું અભિનંદન આપી શકતો નથી કે જેની પ્રવૃત્તિઓ, જે સફળ થાય તો, લોકોને માત્ર ભારે નૈતિક હાનિ જ પહોંચાડી શકે. હું ઈચ્છું છું કે હું તમને અને તમારા સૌ કાર્યકરોને આ મંડળનું વિસર્જન કરવા અને તમારી શક્તિ કોઈ વધારે સારા કાર્યમાં કામે લગાડવા સમજાવી શકું. આટલી દૃઢતાપૂર્વક હું તમને મારો અભિપ્રાય જણાવું છું તે માટે કૃપા કરીને મને ક્ષમા કરશો. આમ કરતાં મને સંકોચ થયો નથી તેનું કારણ એ છે કે ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસમાં આવી પ્રવૃત્તિઓ કેમ ચાલે છે તેનું મને થોડું જ્ઞાન છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રી એન. એસ. ફૂડકે

માનદ મંત્રી

બોમ્બે બર્થ કન્ટ્રોલ લીગ

ગિરગાંવ

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૩૮; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૩૦

૧. નવજીવન, ૨૪-૧૦-૧૯૨૦ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “એકાંતની વાત” નામના લેખનો આ ઉલ્લેખ હોવાનું અનુમાન છે. જુઓ પુસ્તક ૧૮, પા. ૩૧૬-૨૨.

૧૮૮. અખ્યાસ તૈયબજને પત્ર

પોસ્ટ અંધરી,
માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

તમારા પત્રના જવાબમાં લખેલો મારો પત્ર મળ્યો હશે.^૧ તમારા તરફથી અત્યારે મને એક બીજા પત્ર મળ્યો છે. અને એ પત્ર કામકાજ અંગેનો^૨ હોવાથી તેનો જવાબ આપવાનું પહેલા પત્ર કરતાં પણ વધારે મુશ્કેલ છે.

મારી તબિયત પૂરેપૂરી સુધરે નહીં ત્યાં સુધી મારે કોઈ કાર્યક્રમ સ્વીકારવો ન જોઈએ. તે વખતે મને કેમ લાગે છે અને દેશમાં સ્થિતિ કેવી છે એના ઉપર ઘણો આધાર રહેશે. માંદગી પછીના આરામને અંતે અગાઉથી સ્વીકારેલા કામના કોઈ પણ બંધનથી મારે સદંતર મુક્ત રહેવું જોઈએ, અને આ વાત આપણા સૌના ધ્યેયના હિતમાં છે. તમને એ બરાબર નથી લાગતું? મારે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી^૩ ઉપર લાગવગ લાવવાની જરૂર નથી અને તે મારી મર્યાદાની બહાર જવા જવું થાય. અને આખરે પરિષદ ભરવા માટે એક અજાણ્યા માણસની દરમ્યાનગીરીથી પરવાનગી મેળવવી પડે તો એ પરિષદની કિંમત કેટલી? અને પરિષદના હેતુ માટે તો હું અજાણ્યો જ ગણાઉં. પરિષદો ભરવા માટે રાજ્યના વડાની પરવાનગી લેવાની જરૂર નથી એ વિચાર ખરેખર વાજબી ન ગણાય. સામાન્ય રીતે પરિષદો પરવાનગી વિના જ ભરાય છે એનો અર્થ એવો નથી કે દરમ્યાનગીરી કરવાનો પોતાનો અધિકાર રાજ્યના વડાએ છોડી દીધો છે અથવા તો યોજકોને પરિષદ ભરવાનો અબાધિત અધિકાર મળી ગયો છે. તેથી સૂચવવામાં આવેલી પરિષદના યોજકોને મારી આગ્રહભરી સલાહ છે કે તેમણે રીતસર અને વિવેકપૂર્વક પરવાનગી માગવી જોઈએ. જો તે માગણી નકારી કાઢવામાં આવે તો એવા નિર્ણય સામે આંદોલન ચલાવવા માટે એક વાજબી કારણ મળી રહે. તમે પોતે જ સર પ્રભાશંકરને કેમ ન લખો? તેઓ અનુકૂળ જવાબ આપે એટલો પરિચય તમારે એમની સાથે છે જ.

તમારા ઉદ્ધરાણાના કાર્યમાં તમને સફળતા મળશે એવી હું આશા રાખું છું.

પ્રાંતિક સમિતિને જ્યારે જ્યારે લાગે કે કાઠિયાવાડની શિક્ષણસંસ્થાઓને મદદ આપવાની જરૂર છે ત્યારે ત્યારે એ મદદ એમને મળવી જોઈએ એ વાત મને તદ્દન માન્ય છે.

દેવચંદભાઈને મારી પાસે આવતા રોક્યા એ તમે તદ્દન યોગ્ય જ કર્યું. મેં એમને જે સંદેશો મોકલ્યો હતો તે એ હતો કે તમે આવશો તો મને ગમશે. અને જો તમે આવો જ તો પ્રમુખપદ લેવા માટે મને આગ્રહ શા માટે ન કરવો તે હું વિસ્તારથી સમજાવીશ.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૫૯૬

૧. જુઓ, “અખ્યાસ તૈયબજને પત્ર”, ૧૫-૩-૧૯૨૪.

૨. આ પત્રમાં મુખ્યત્વે એક રાજકીય પરિષદ માટે લોકો પાસેથી પૈસા ઉઠરાવવાની વાત લખી હતી.

૩. ભાવનગરના દીવાન. અખ્યાસ તૈયબજને સૂચવ્યું હતું કે ભાવનગરમાં પરિષદ ભરવાની પરવાનગી મેળવવા ગાંધીજીએ પટ્ટણીને પત્ર લખવો જોઈએ.

૧૮૯. ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાને મુલાકાત

જૂલું,

માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૪

સવાલોના જવાબમાં શ્રી ગાંધીએ પોતાની દિનચર્યા વિષે કેટલીક વિગતો ઘણી ખુશીથી આપી. તેઓ ચાર વાગ્યે ઊઠે છે. આ નિયમ કડક રીતે પાળે છે. ઊઠ્યા પછી સમૂહપ્રાર્થના થાય છે. તેમાં ઘરનાં બધાં માણસો ભળે છે. પ્રાર્થના પછી શ્રી ગાંધી થોડો વખત ધાર્મિક સાહિત્ય વાંચે છે અને પછી થોડી વાર ફરીથી ઊંઘી જાય છે. છ વાગ્યે તેઓ નાસ્તામાં દૂધ લે છે. એમણે આંખનો પલકારો કરી કબૂલ્યું કે ખોરાકની બાબતમાં હું કર્નલ મેડકની સૂચનાઓનું ચીવટપૂર્વક પાલન કરું છું. દૂધ પીધા પછી પોતાના જૂના દાક્તરોની સલાહને માન આપીને તેઓ હજી પણ ઓસરીમાં આંટા મારે છે અને પોતાના ઘાને સૂર્યનો તડકો આપે છે. ત્યાર પછી તરત જ તેઓ અંગ્રેજી તેમ જ ગુજરાતી પત્રવ્યવહારનું કામ શરૂ કરે છે. અંગ્રેજી પત્રવ્યવહાર માટે એમને શોર્ટહેન્ડ ટાઈપિસ્ટો આપવામાં આવ્યા છે જેઓ એમના કામને ખૂબ હળવું બનાવે છે. બપોર સુધીનો એમનો સમય પત્રવ્યવહારમાં, રાજકીય પ્રશ્નોના અભ્યાસમાં તથા અગાઉથી સમય આપી બોલાવેલા રાજદ્વારી તેમ જ અન્ય મહત્ત્વના મિત્રોને મળવામાં જાય છે. બપોર પછી તેઓ સ્નાન કરે છે અને ચાર વાગ્યે તો તેઓ ઘણી મોટી સંખ્યામાં આવતા મુલાકાતીઓને મળવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે.

સાંજે છએક વાગ્યે શ્રી એન્ડ્રૂઝ એમને દરિયાકિનારે ફરવા લઈ જાય છે. ફરવાનો આ સમય હવે વધારીને લગભગ ચાળીસ મિનિટ કરવામાં આવ્યો છે. દિવસનું કામ આઠેક વાગ્યે પૂરું થઈ જાય છે. અને પછી શ્રી ગાંધી સામાન્ય રીતે સૂઈ જાય છે. આનો એમણે ખુલાસો કર્યો :

આગળ ઉપર, થાક્યા વિના મારાથી બેસી શકાય કે તરત હું કાંતવાનું શરૂ કરવા ધારું છું.

અમારા પ્રતિનિધિએ શ્રી ગાંધીને જે રાજકીય પ્રશ્નો પૂછ્યા તેમાંનો પહેલો આ હતો : “આપ નવી મજૂર સરકાર વિષે શું માનો છો?” એને વિષેનો એમનો અભિપ્રાય બહુ સારો નહોતો એમ એમના જવાબ ઉપરથી જણાયું.

એની સ્થિતિ અનિશ્ચિત છે. એને બીજા પક્ષોની મહેરબાની ઉપર નભવું પડે છે. અને જે એણે વેરવિખેર ન થઈ જવું હોય તો તેણે જાગ્રત મતદારોને સંતોષવા પડશે અને તેથી તેના ઘરઆંગણના વિશિષ્ટ કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકવો પડશે. આ કાર્યક્રમ મજૂર કરાવવા માટે સભાગૃહની બહુમતીનો ટેકો મેળવવા જતાં એ હિંદુસ્તાનને લગતી અથવા દક્ષિણ આફ્રિકા અને કેન્યામાં વસતા હિંદીઓને લગતી સામ્રાજ્યની નીતિના સિદ્ધાંતોને નેવે મૂકતાં અચકાશે નહીં એની મને ખાતરી છે. હું તો એટલે સુધી કહું છું કે એ એટલી બધી નબળી છે કે એની હિંદુસ્તાન માટેની નીતિ એના પુરોગામીઓ કરતાં પણ ખરાબ નીવડે તો તેથી મને આશ્ચર્ય નહીં થાય.

હિંદુસ્તાને પોતાની જ તાકાત અને સાધનો પર આધાર રાખવાનો છે એટલે મજૂર સરકાર આવી તેથી મને કંઈ અસર નથી થઈ એટલું સ્વીકારીને શ્રી ગાંધીએ આ વિષય પૂરો કર્યો.

જ્યારે સામનો ન કરી શકાય એવી સ્થિતિ આવશે ત્યારે મજૂર સરકાર, રૂઢિચુસ્ત સરકાર કે ઉદારમતવાદી સરકાર, હિંદુસ્તાનની માગણીઓ કબૂલી લેશે એ વિષે મને કશી જ શંકા નથી.

ધારાસભાપ્રવેશ અને મધ્ય પ્રાંતો તથા વડી ધારાસભામાં બનેલા તાજા બનાવો વિષે હું કંઈ કહી શકું તેમ નથી એમ શ્રી ગાંધીએ નિખાલસભાવે કબૂલ કર્યું. સ્વરાજ પક્ષના નેતાઓ

દિલ્હીથી આ મહિનાની આખરે મને મળવા આવી રહ્યા છે અને બધી પરિસ્થિતિની તેમની સાથે ચર્ચા કર્યા પહેલાં તેમનાં કામકાજ વિષે મારાથી કંઈ પણ અભિપ્રાય આપી શકાય એમ નથી. તેમની સાથે ચર્ચાવિચારણા કર્યા પછી હું મારી નીતિ નક્કી કરી શકીશ.

કેન્યાના પ્રશ્ન અંગે, જે સંસ્થાન સમિતિ તાજેતરમાં દરિયામાર્ગે રવાના થઈ છે તે વિષે પૂછવામાં આવતાં, શ્રી ગાંધીએ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે જે એ સમિતિના હાથ વધારેપડતાં બંધનોથી જકડાયેલા ન હોય તો એ ઘણું કરી શકે. એટલું કહ્યા પછી તેમણે ઉમેર્યું :

સમિતિના માણસો પોતાનું ધાર્યું કરાવવા જેટલા શક્તિશાળી છે કે કેમ તે કહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે. એક અસહકારી તરીકે મારા વિચારો ગમે તે હોય પણ એ સમિતિમાં શ્રી શાસ્ત્રી, સર તેજબહાદુર સપ્તુ અને મિ. એન્ડ્રૂઝનાં નામ નથી, એ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયા વિના રહેવું નથી. આ મહાનુભાવોએ જ આ પ્રશ્નનો અભ્યાસ કર્યો છે અને તેઓ જ તેને સમગ્ર રીતે સમજે છે. એમાં મિ. એન્ડ્રૂઝ તો એના નિષ્ણાત છે. મારે એટલું કહેવું પડે છે કે આ ગૃહસ્થોને લીધા નથી એ બહુ ખટકે એવી વાત છે અને તેથી આ સમિતિ જે નિર્ણય તારવશે તે ઉપયોગી નીવડશે કે કેમ તે વિષે મને શંકા રહે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે “ક્લાસ એરિયાઝ બિલ”ના કાર્યક્ષેત્રમાંથી કેપ પ્રાંતને બાકાત રાખવાનો જે નિર્ણય કર્યો છે તે વિષે શ્રી ગાંધીએ એક સરસ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. તેમણે કહ્યું :

આ તો મોટે ભાગે યથ વસ્તીના સ્વાર્થીપણાનું કેવળ એક દૃષ્ટાંત છે. કેપ સંસ્થાનમાં લગભગ બધું જ ઘરકામ મલાયાની સ્ત્રીઓ કરતી હોય છે. એટલે જે “સેગ્રેગેશન એક્ટ” (અલગતાનો ધારો) અમલમાં આવે તો તેની અસર આ મલાયાની સ્ત્રીઓ ઉપર થાય. એનો અર્થ એ થાય કે ગોરી પ્રજાના મોટા ભાગના લોકોને ઘરકામમાં મદદ મળતી અટકી જાય અને તેને લીધે એમને ઘણી અગવડ વેઠવી પડે. હવે કેપમાં હિંદીઓની વસ્તી બહુ થોડી છે, બધી મળીને આશરે ૧૦,૦૦૦ જેટલી જ છે. એટલે ત્યાંના લોકોએ એવો નિર્ણય કર્યો કે અલગતાથી ઊભી થતી મુશ્કેલીઓ એ વસ્તીની હાજરીને કારણે ચિંતા કરવા જેવું નથી.

વાતચીત દરમ્યાન શ્રી ગાંધીએ કર્નલ મેડકની પ્રશંસા કરી અને કહ્યું કે “તેઓ મારા કેવળ દાક્તર જ નહીં, મિત્ર પણ છે.” એમણે મિ. એન્ડ્રૂઝનાં પણ વખાણ કર્યાં. એન્ડ્રૂઝ “ચાર્લી ભાઈ”ના વહાલસોયા નામથી ઓળખાય છે. જૂલુમાં તેઓશ્રી ગાંધીના જન્મણા હાથે છે અને સવારથી રાત સુધી સતત લેખો લખ્યા કરે છે.

અમારા પ્રતિનિધિએ હસતાં હસતાં કહ્યું : “હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે અમને, ગરીબ છતાં પ્રામાણિક યુરોપિયન પત્રકારોને, આપ ગાંસડાંપોટલાં બંધાવીને અમારા દેશમાં તો રવાના નહીં કરી દો ને?”

વિદાયનું હસ્તધૂનન કરતાં ગાંધીજીએ જરા મોં મલકાવીને કહ્યું :

એવો તો મને વિચાર સરખોય આવતો નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, ૨૧-૩-૧૯૨૪

૧૯૦. ડી. વી. ગોખલેને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી ગોખલે,

શ્રી શેરિક્ દેવજી કાનજીએ કેસરીમાંથી મને એક ફકરો બતાવ્યો. એમાં એમની સામે એવો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે કે મારી લવાદીને અવગણીને તેઓ સરકાર સુધી પહોંચી ગયા. એ ફકરો વાંચીને મને દુઃખ થયું છે. મેં એમને એક પત્ર^૧ લખી આપ્યો છે. એ તેઓ ઘણે ભાગે પ્રસિદ્ધ કરવાના છે, એટલે તમારા જોવામાં આવશે. આ બાબત અંગે વર્તમાનપત્રોમાં રીતસરની ઝુંબેશ શરૂ કરવામાં આવી છે તે પણ મેં જોઈ છે. આજુ બધું જરૂરી હતું કે કેમ તે વિષે મને આશ્ચર્ય થાય છે. શું લવાદીની બધી આશા ફોક્ટ ગઈ છે? શ્રી શેરિક્ દેવજી કાનજી કહેતા હતા કે તેઓ પોંતે અને તેમની સાથેના બીજા ટ્રસ્ટીઓ લવાદી માટે તૈયાર હતા. જો તમારાથી કોઈ પણ રીતે બની શકે તેમ હોય તો હું ઈચ્છું છું કે આ ઝુંબેશ તમે બંધ કરાવો અને બંને પક્ષોને લવાદ સ્વીકારવા સમજાવો. તમે શ્રી કેળકરના પાછા આવવાની રાહ જોતા હશો એમ મને લાગતું હતું. હું ધારું છું કે તેઓ આ માસના અંત સુધીમાં પાછા આવી જશે. ધીરજ રાખવા વિનંતી છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રી ડી. વી. ગોખલે
તંત્રી, મરાઠા
પૂના

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૫૩; તથા સી. ૩૭૯૫. ૫૧૩૪

૧૯૧. સેવકરામ કરમચંદને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી સેવકરામ,

તમારો પત્ર મળ્યો.^૨

હું તો એમ માનું છું કે ઈશ્વરનું નામ અને ઈશ્વરનું કામ એ બે સાથે ચાલવાં જોઈએ. એ બંનેને છૂટાં પાડી શકાય તેમ ન હોવાથી ક્યું પહેલું ને ક્યું પછી એ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. પોપટની માફક ઈશ્વરનું નામ રટયા કરવું એ તો બિલકુલ નિર્થક છે. અને સેવા કે કાર્ય ઈશ્વરને નામે અને ઈશ્વરને ખાતર કરીએ છીએ એવી ભાવના વગર કરવામાં આવે તો

૧. જુઓ “શેરિક્ દેવજી કાનજીને પત્ર”, ૨૦-૩-૧૯૨૪.

૨. સેવકરામે એમના ૧૭મી માર્ચના પત્રમાં લખ્યું હતું કે ગુરુ નાનકના કહેવા પ્રમાણે મુક્તિ માટે બે ચીજો આવશ્યક છે—પ્રાર્થના અને ગુરુ. આ વિષયમાં ગાંધીજી કેવા વિચારો ધરાવે છે તે તેઓ જાણવા માગતા હતા. સાથે સાથે તેમના કોઈ ગુરુ છે કે કેમ એ પણ તેઓ જાણવા માગતા હતા.

તે પણ નિર્ણયક છે. કેટલીક વાર આપણે ઈશ્વરનું નામ માત્ર એક ફરજ તરીકે જ રટયા કરવું પડે છે, અને એ રીતે સમય વિતાવવો પડે છે. એમ કરવું પડે એ તો કેવળ આત્મસમર્પણથી, એટલે કે ઈશ્વરની ખાતર અને ઈશ્વરને નામે સેવા કરવાની તૈયારી જ ગણાય. અને જ્યારે આપણા હૃદયનું ઈશ્વર સાથે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય થઈ જાય ત્યારે તો એ ભાવનાથી થતું સતત સેવાકાર્ય જ પ્રભુના નામનો જપ કરવા બરાબર છે. છતાં પ્રાર્થના માટે થોડો સમય અલગ કાઢવો એ મોટા ભાગના લોકો માટે ખૂબ જ આવશ્યક છે. હું જાણું છું ત્યાં સુધી બધાં ધર્મ-શાસ્ત્રો અને ખાસ કરીને હિંદુસ્તાનનાં ધર્મશાસ્ત્રો ગુરુ કરવાની પ્રથાને તદ્દન અનિવાર્ય ગણે છે. પરંતુ જો આપણને સાચા ગુરુ ન મળી શકે તો તેની જગાએ ખોટા ગુરુ કરી લેવા એ તો નકામું જ નહીં, નુકસાનકારક પણ છે. હું ધારું છું કે દસમા ગુરુએ ગ્રંથસાહેબને જ છેલ્લા ગુરુપદે બેસાડી દીધા હતા તેનું એક કારણ આ છે.

મારે કોઈ આધ્યાત્મિક ગુરુ નથી. પરંતુ ગુરુ હોવા જોઈએ એમ હું માનું છું, એટલે છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી હું ગુરુની શોધમાં છું. મારી આ શોધ જ મારે માટેનું મોટામાં મોટું આશ્વાસન છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સેવકરામ કરમચંદ

ગુરુ સંગત

હીરાબાદ

હૈદરાબાદ (સિંધ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૫૫૪; તથા સી. ૩૭૯૫. ૫૧૩૫

૧૯૨. એમ. રેઈનરને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૪

પ્રિય મિ. રેઈનર,

તમારો ૨૦મી તારીખનો પત્ર મળ્યો.^૧

૨૬મી તારીખે સાંજે પાંચ વાગ્યે તમને મળતાં મને આનંદ થશે.

તમારો સહૃદયી

એમ. રેઈનર, એસ્કવાયર

રૂમ નં. ૨૩, ગ્રાન્ડ હોટેલ

બેલાડ એસ્ટેટ

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૫૧; તથા સી. ૩૭૯૫. ૫૧૩૩

૧. રેઈનરે ઓરિએન્ટલિયાથી આવેલા એક મુલાકાતી તરીકે પોતાને ઓળખાવી, એમ લખ્યું હતું કે મને ગાંધીજીના કાર્ય અને વ્યક્તિત્વમાં ઘણો રસ છે અને એમના સિદ્ધાંતો વિષે ઘણું સાંભળ્યું હોવાથી, એ સિદ્ધાંતોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવવાની મારી ઇચ્છા છે.

૧૯૩. જોર્જ જોસેફને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ જોસેફ,

દેવદાસ ઉપરનો તમારો પત્ર મેં વાંચ્યો. આશા રાખું છું કે શ્રીમતી જોસેફની તબિયત પહેલાંના કરતાં ઘણી સુધરી હશે. પરંતુ આવતા માસથી હું યંગ હિન્ડિયાનું સંપાદનકાર્ય ઉપાડી લેવા માગું છું.^૧ તમને એ વાત જાણાવવા હું આ લખું છું. એમ કરતાં મન આનાકાની તો કરે છે પરંતુ મને લાગે છે કે હવે વધુ વખત આ કર્તવ્યમાંથી છટકવું ન જોઈએ. તમારો હવે પછીનો કાર્યક્રમ શો છે તે હું જાણવા માગું છું. પૂનામાં મેં તમને જે વચન આપ્યું હતું તે કાયમ છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. જે તમારી પાસે સમય હોય તો હું ઈચ્છું છું કે સારી રીતે વિચાર કરીને લખેલો, હકીકતોથી ભરપૂર અને તમારી શ્રેષ્ઠ શૈલીમાં લખાયેલો એક લેખ તમે દર અઠવાડિયે મોકલતા રહો. આનો અર્થ એ થયો કે લેખ ઉતાવળમાં ઘસડેલો ન હોવો જોઈએ. એને માટે માહિતી એકઠી કરવા તમારે મહેનત ઉઠાવવી જોઈએ. તમારા જિલ્લામાં ચાલી રહેલું ખાદીકામ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વગેરે વિષેના આંકડા જે તમે આપતા રહેશો તો તેથી મને બીજી કોઈ પણ વાત કરતાં વધારે આનંદ થશે. આવો લેખ તમે મોકલો તો તે સાબરમતીને સરનામે ન મોકલતાં સીધો મારા ઉપર જ મોકલી આપજો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જોર્જ જોસેફ

ચેંગાનૂર (ત્રાવણકોર)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ટપપર; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૩૬

૧૯૪. લજપતરાયને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૪

પ્રિય લાલાજી,

એન્ડ્રૂઝ ઉપરનો આપનો પત્ર એમણે મને બતાવ્યો છે. ગૌરીશંકર મિશ્રો આપને લખેલો પત્ર પણ મેં જોયો છે. આપ આ માસની ૨૭મી તારીખે અહીં આવનાર છો એટલે અત્યારે મારે કશું લખવાની જરૂર નથી. આપણે મળીશું ત્યારે ગૌરીશંકર મિશ્રાનો ખાસ કિસ્સો અને એમના જેવી સ્થિતિમાં મુકાયેલા વકીલોના કિસ્સા આપણે વિચારીશું. જે આપ મારો અભિપ્રાય જાણવા માગતા હો તો હું કહું છું કે આપ તબિયત સુધારવા અને શક્તિ મેળવવા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ જાઓ એમાં જરા પણ ખોટું નથી. માંદગી લાંબાતી જાય, અને એને લીધે આપનાથી ફાળો ઉઘરાવી ન શકાય અથવા જે કામ કરવાની આપનામાં વિશિષ્ટ લાયકાત છે તેવું મહેનતવાળું કામ થઈ

૧. ગાંધીજીએ ૩૭ એપ્રિલ, ૧૯૨૪ના અંકથી તંત્રીપદ સંભાળી લીધું હતું.

શકે નહીં એવી સ્થિતિમાં આપ અહીં રહો તેનો શો અર્થ? આપ ત્યાં મોજ માણવા તો જતા નથી. પણ પાછા આવીને પહેલાંની માફક આપની પોતાની જૂની અસરકારક રીતે કામ કરવાના હેતુથી જાઓ છો. જો આપ દુનિયાની સહેલગાહે જતા હોત અથવા કોઈ લાખોપતિની માફક પ્રદર્શનો અને તમાશા જેવા જતા હોત, તો આપ તકલીફ ટાળવા ભાગી જાઓ છો એમ કહેવાત. એટલે હું ઈચ્છું છું કે આપના મનમાં જે નિરાશા વ્યાપી છે તે કાઢી નાખો અને દેશસેવાના એક અંગ તરીકે જ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ જવાનું રાખો.

આપનો સહૃદયી

લાલા લજ્જપતરાય

લાહોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ટપપા; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૩૭

૧૯૫. સી. રાજગોપાલાચારીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,

માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૪

પ્રિય રાજગોપાલાચારી,

તમારું વજન હજી પણ વધતું હશે, તાવ અટકી ગયો હશે અને તબિયત ધીમે ધીમે સુધરતી હશે, એવી આશા રાખું છું.

આવતા મહિનાથી હું યંગ ઇન્ડિયા અને નવજીવનનું કામ સંભાળી લઈશ. કારણ કે મને લાગે છે કે હવે આ કામ વધારે વખત ઠેલવું ઠીક નથી. પહેલાં તો લગભગ બધું લખાણ હું લખતો. પણ મને લાગે છે કે હવે મારા એકલાથી એને નહીં પહોંચાય. એટલે કૃપા કરીને તમે એટલું સમજી રાખજો કે દર અઠવાડિયે તમારે કંઈ ને કંઈ મોકલતા રહેવાનું છે. તમે ખાદીકામના નિષ્ણાત બની રહ્યા છો, એટલે જો તમે એ એક જ વિષય ઉપર લેખો લખ્યા કરશો તોપણ મને વાંધો નથી. પરંતુ દર અઠવાડિયે નવા દૃષ્ટિબિંદુથી લખશો અને નવી નવી વિગતો આપતા રહેશો. પરંતુ આ ઉપરથી એમ ન સમજશો કે તમે આ એક જ વિષયને વળગી રહો એમ હું ઈચ્છું છું. એટલે જે વિષયમાં વાચકોને રસ પડશે એમ તમને લાગે તેવા બીજા કોઈ પણ વિષય ઉપર લખવાની તમને છૂટ છે. મેં માન્યું હતું કે આજ સુધીમાં હું ધારાસભાપ્રવેશ અને હિંદુમુસલમાન પ્રશ્ન વિષે મારા વિચારો લખી કાઢી શકીશ. પરંતુ દિલગીર છું કે હજી સુધી હું એ કામ કરી શક્યો નથી. જો આ વિચારો યંગ ઇન્ડિયાની કટારોમાં વ્યક્ત થયેલા તમારા જેવામાં આવે જ તો કૃપા કરીને મને દોષ ન દેશો. પહેલાં મહિના દરમ્યાન જો તમે અહીં હોત તો બહુ સારું થાત, કેમ કે દરેક વસ્તુ પ્રસિદ્ધ થતાં પહેલાં તમે તપાસી શક્યા હોત. પરંતુ જે સંજોગો આપણી સામે આવી ઊભા છે તેમાં આપણાથી થાય તે કરી છૂટવું રહ્યું. જો મારાથી ભૂલો ટાળી શકાતી ન હોય તો આખરે એનો પણ કંઈ વાંધો નથી. કેમ કે હું જાણું છું કે ભૂલો કબૂલ કરવા જેટલી અને સુધારી લેવા જેટલી હિંમત અને બુદ્ધિ મારામાં છે. બેશક, આ મુદ્દાને બીજી બાજુ પણ છે જ. લોકો ખોટે રસ્તે ચડી જાય અને તેમને

સાથે રસ્તે ચડાવવાનો સમય ન પણ રહે. પરંતુ એ પણ શું આપણી તાલીમનો જ એક ભાગ નથી?

કોઈકે તમને કહ્યું જ હોવું જોઈએ કે ગોલીકરે^૧ અહીં આવી ગયો છે અને એની મદદ મને મળે છે એ બહુ મોટી વાત છે. એની મદદ બહુ બહુ તો આવતા ત્રણ માસ સુધી મળશે. ત્યાં સુધીમાં ક્રિસ્ટોદાસ અને પ્યારેલાલ^૨ મને કામ લાગે એટલું શોર્ટલેન્ડ શીખી લેવા પ્રયત્ન કરશે. ગમે તેમ પણ એટલું નક્કી છે કે મારા સાબરમતી ગયા પછી અથવા મુસાફરી શરૂ કર્યા પછી કામનું દબાણ એટલું બધું ભારે નહીં હોય. જે લેખન વિચાર કરીને સ્વસ્થતાથી કરવાનું છે તે ઘણુંખરું હું અહીં મારા આરામના સમય દરમ્યાન જ પૂરું કરવા માગું છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સી. રાજગોપાલાચારી

૫ એક્સ્ટેન્શન

સાલેમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૫૬; તથા સી. ૩૭૯૫. ૫૧૩૨

૧૯૬. લિવરપૂલ પોસ્ટ અને મર્ક્યુરીને મુલાકાત

[માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૪]

આજે મેં ગાંધી સાથે એક ક્લાકથી વધારે વખત સુધી વાત કરી. વરંડાની બહાર ક્યાંક એમનો પુત્ર અને સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ આંટા મારી રહ્યા હતા. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ એક અંગ્રેજ છે. તેઓ આફ્રિકાવાસી હિંદીઓના પ્રશ્નોના ટેકેદાર છે. એમની લાંબી દાઢી, દેશી પોશાક અને ઉઘાડા પગ જોતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે કે એમણે રાજ્યપુશીથી પોતાની અંગ્રેજી ઢબ છોડી દીધી છે. અસંખ્ય સ્વરાજ્યવાદીઓની અવરજવરને લીધે ગાંધી રોકાયેલા રહે છે, તેમ છતાં મારા ઉપર એવી છાપ પડી કે લાંબી મુદતના કારાવાસ અને બીમારીને લીધે એમનો નમ્ર સ્વભાવ વધારે નમ્ર બન્યો છે. ગાંધીએ વારંવાર કબૂલ કર્યું કે એમનો પેલો અચંબો પમાડનાર સિદ્ધાંત જેના વડે તેઓ હિંદુસ્તાનને આ ભૌતિકવાદી દુનિયાએ કદી જોયો નથી એવો દેશ બનાવવા માગતા હતા તે પડી ભાંગ્યો છે. એમણે એમ માની લીધું હતું કે એ સિદ્ધાંત વડે પોતે આ દેશને એક સાદગીભર્યો અને અહિંસક દેશ બનાવી દેશે અને પરિણામે એશિયામાં તકવાદી રાષ્ટ્રોની વચ્ચે રહીને પણ આ દેશ, જેને તેઓ “આત્મબળ” કહે છે એ ગુણને આધારે પોતાની સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખશે.

વડી ધારાસભામાં સ્વરાજ્યવાદીઓ નાણાં મંજૂર કરવા માટેની સરકારી માગણીને ઉડાવી દઈ શક્યા છે, એટલે તેઓ દેશભરમાં સવિનય કાનૂનભંગની ચળવળ શરૂ કરવા માટે ગાંધીની મંજૂરી માગે છે. આ ચળવળ એટલે તમામ પ્રકારના કરવેરા ન ભરવા સામેનું આંદોલન. સૌ કોઈ જાણે છે કે આ સરકારી ધારાસભાઓમાં ભાગ લેવા સામે ગાંધીનો પહેલેથી જ વિરોધ હતો અને સરકારી કામોમાં અવરોધો ઊભા કરવાની સ્વરાજ્યવાદીઓની ચાલ એમને પસંદ નહોતી. પરંતુ સ્વરાજ્યવાદીઓની સફળતા જોઈને દેશ બહુ ઉમંગમાં આવી ગયો છે. એટલે બીજા

૧. ગાંધીજીના સ્ટેનોગ્રાફર.

૨. પ્યારેલાલ નથર, ૧૯૨૦થી ગાંધીજીના મંત્રી, અને એમના જીવનચરિત્રના લેખક.

રાજનીતિજ્ઞોને જ્યારે કોઈ ઓળખતું પણ નહોતું તે વખતે સ્વરાજ્યની ચળવળ ઊભી કરનાર નેતાને પોતાના કારાવાસ દરમ્યાન એમણે પ્રાપ્ત થયેલી પ્રતિષ્ઠા આગળ નમવું રહ્યું.

સરકારો જ્યારે લોકોની મરજીથી રચાયેલી નથી હોતી, ત્યારે સવિનય કાનૂનભંગનું શસ્ત્ર વાપરવું હમેશાં સલાહભર્યું હોય છે. પરંતુ જનસમૂહ અહિંસાની ભાવનાથી તરબોળ થયેલો હોય ત્યારે જ તે શસ્ત્રનો પ્રયોગ વ્યવહારુ બને છે.

ગાંધીએ કહ્યું :

સ્વરાજ આપવામાં આવે તો હિંદુસ્તાન અત્યારે પણ તે લેવા તૈયાર છે. પરંતુ હું જેનો વિરોધ કરું છું તેવાં શસ્ત્રબળ વડે, અથવા શિસ્તબદ્ધ અહિંસા વડે સ્વરાજ્ય ઝડપી લેવા હિંદુસ્તાન અત્યારે શક્તિમાન નથી.

એટલું કહીને ગાંધીએ સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યા કરી :

સ્વરાજ એટલે સંસદીય સરકાર, પરંતુ પશ્ચિમના દેશોમાં જ્યાં સ્વાર્થી હેતુ સૌથી મોખરે હોય છે ત્યાંના જેવી સરકાર એવું કહેવાનો મારો આશય નથી. ભારતના પ્રાચીન જીવન તરફ વળવું એવો પણ તેનો અર્થ થાય. વર્ષોથી આ વાતની ઠેકડી ઉડાવવામાં આવે છે તોપણ ઘરમાં ચલાવાતો રૅટિયો બ્રિટિશ કારખાનાને દેશવટો આપી શકે છે એવું હજી પણ હું માનું છું. એમ હોય તો અમારા ઉપર મૂડીને લીધે જ વર્ચસ્વ ભોગવી રહેલા અંગ્રેજો મૂડીના વળતરની આશા કેવી રીતે રાખી શકે? મારી પોતાની વાત કરું તો પરદેશની આયાત સામે જકાતની દીવાલ ખડી કરવામાં હું માનતો નથી.

શાળાઓ, બ્રિટિશ અદાલતો અને ધારાસભાઓના ખૂબ જ જાણીતા થયેલા ત્રિવિધ બહિષ્કાર વિષે ગાંધી નિરાશાવાદી બન્યા હતા. એમણે કહ્યું કે હવે હું આયર્લેન્ડની સિનકિન ન્યાયપંચો જેવી પંચાયતો એટલે લવાદી અદાલતો ઊભી કરીશ. અને તે સરકારી અદાલત બહાર મુક્દમાઓનો નિકાલ કરશે. શાળાઓની બાબતમાં ગાંધીએ એટલું જ કહ્યું કે બિનસરકારી સંસ્થાઓને સરકારી સંસ્થાઓ કરતાં વધારે આકર્ષક બનાવવાની હું આશા રાખું છું. મેં એમને પૂછ્યું કે સરકારી શાળાઓના અભ્યાસક્રમ કરતાં સ્વરાજ્યની શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં કયા લાભ છે? તો તેના જવાબમાં તેમણે કહ્યું કે અમારી શાળાઓ વિચારસ્વાતંત્ર્યનું શિક્ષણ આપે છે. તેને મુકાબલે સરકારી શાળાઓમાં તો દેશી લોકોને અત્યારના શાસનતંત્રમાં નોકરી કરવાને લાયક બનાવે એવાં નક્કી કરેલાં ધારાધોરણો મુજબના વિચારો ઠસાવવામાં આવે છે. ગાંધીએ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની આવી શાળાઓ દેશના લોકોને ચાવીથી ચાલતાં પૂતળાં બનાવી મૂકે છે. એમણે એમ પણ કહ્યું કે જો બ્રિટિશ માલનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવામાં આવે તો અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી ચાલ્યા જવું પડે. પરંતુ એમણે કબૂલ કર્યું કે હજી એને માટેનો સમય પાક્યો નથી.

સ્વરાજ્ય જલદી મળવા અંગે તમને કેટલી આશા છે તે જણાવવાનું કહેવામાં આવતાં ગાંધીએ કેવળ નકારમાં જવાબ આપ્યો. પોતે ઈંગ્લેન્ડમાં વિદ્યાર્થી હતા . . . ત્યારના અનુભવને આધારે એમણે કહ્યું કે મજૂરપક્ષ પ્રથમ પોતાના મતદાર વિભાગોનો વિચાર કરશે. હિંદુસ્તાનનો તો તેઓ સૌથી છેલ્લો વિચાર કરશે. પરંતુ વડી ધારાસભામાં અવરોધો ઊભા કરવાની સ્વરાજ્યવાદીઓની અત્યારની નીતિના પરિણામ વિષે ગાંધીએ અશુભસૂચક મૌન જ રાખ્યું. એમણે કહ્યું કે બ્રિટિશો છેક નપાવટ લોકો છે એમ હું માનતો નથી એટલે મને લાગે છે કે આખરે તેઓ કંઈક માનભર્યા સમાધાનનો રસ્તો કાઢશે એવું માનવાને મારી પાસે સબળ કારણ છે.

લશ્કરના વિષય ઉપર આવતાં એમણે કહ્યું કે અત્યારે જે લશ્કરી વ્યવસ્થા છે તેને ઘટાડીને હું ચોથા ભાગની કરી નાખીશ, અને રેલવેની તો આખી વ્યવસ્થા જ બદલી કાઢીશ, કેમ કે મને લાગે છે કે એ વ્યવસ્થા કેવળ લશ્કરી દૃષ્ટિએ કરવામાં આવી છે.

“આપને કોઈ દુશ્મનોનો ભય નથી?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ગાંધીએ કહ્યું :

અમને અફઘાનોનો ડર છે. પરંતુ એક વાર હિંદુમુસલમાનોની એકતા સ્થપાઈ જતાં અફઘાનિસ્તાનનો અમીર પોતાના સહધર્મીઓ ઉપર હુમલો નહીં કરે. જો રશિયા અમારા ઉપર હુમલો કરશે તો એની તાકાત વધારેપડતી વધી ન જાય એટલા ખાતર યુરોપનાં લડાયક માનસ ધરાવતાં રાષ્ટ્રો અમારી વહારે આવશે એવી અપેક્ષા અમે રાખીએ છીએ, અને એ મદદ અમારે આવકારવી જોઈએ. રશિયાના અત્યારના શાસકો વિષે મારો અભિપ્રાય જાણવો છે? તેમના રંગઢંગ ઉપરથી જ હું તેમની કિંમત આંકું છું. બળના પ્રયોગથી જે ચીજની રચના થઈ હોય તેનો અંત પણ બળના પ્રયોગથી જ આવે છે.

મેં એમને પૂછ્યું : તમે હિંદના લોકોને અહિંસાનો ઉપદેશ પણ આપો છો અને સાથે સાથે એમ પણ કહો છો કે અંગ્રેજોએ એમને અન્યાય કર્યો છે, તો હિંદના લોકો તમારા અહિંસાના ઉપદેશને સમજે છે ખરા? ગાંધીએ જવાબ આપ્યો :

હા, પરંતુ હિંદુસ્તાનની બહાર કોઈ પણ સ્થળે આ વાત સંભવિત નથી. તમે પશ્ચિમના લોકો આ વાત સમજી શકો તેમ નથી, પરંતુ અહિંસા તો હિંદુસ્તાનના લોકોના સ્વભાવમાં રહેલી છે.

મેં એમને પૂછ્યું કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં “દૂષણો” વિષેનું આપનું વલણ પહેલાંના જેવું જ છે?” ત્યારે ગાંધીએ કહ્યું કે રેલવે હવે જમી ગઈ હોવાથી હું તે કાઢી ન નાખું. હિંદના ખેડૂતોને મદદની જરૂર હોવાથી ખેતીનાં આધુનિક ઓજારો પણ હું માન્ય રાખું છું. બ્રિટિશ કારખાનાંની ઘોર તો રેંટિયો જ ખોદશે એવી હું આશા રાખું છું.

કમાલ પાશાએ ખલીફને પદભ્રષ્ટ કર્યા તે બાબતમાં ગાંધીને પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે એનાથી હિંદુમુસલમાન એકતા ઉપર કશી અસર નહીં થાય, પરંતુ હું કબૂલ કરું છું કે અત્યારે તે પહેલાંના જેટલી મજબૂત નથી. અંગ્રેજો સામે ઝૂઝવાનો બધો આધાર આ એકતા ઉપર હતો. તેમણે કહ્યું :

હેજઝના રાજ કામ ન લાગે. એ બ્રિટિશ પ્રતિનિધિ છે એમ આખું મુસ્લિમ જગત માને છે.

ગાંધીએ જણાવ્યું કે અંગ્રેજો હિંદમાં આવ્યા ત્યારથી આ દેશના લોકો સૈનિકો તરીકે “નિર્મલ્ય” બની ગયા છે ને એથી હિંદુસ્તાનને ગંભીર હાનિ થઈ રહી છે.

ખરેખર તો હું હિંદીઓના દિલમાં પેઠેલા ગોરી ચામડીના ખતરનાક ડરનો અંત લાવવા માગું છું. આ ડર અત્યારના કરતાં હું નાનો હતો ત્યારે વધારે વ્યાપેલો હતો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૪-૪-૧૯૨૪

૧૯૭. મુંબઈમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો સમક્ષ ભાષણ^૧

[માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૪]

તમને સૌને મળતાં મને આનંદ થયો છે એ કહેવાની જરૂર નથી. તમે મને જે નાની નાની ભેટો આપી તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. આમાંની ઓછામાં ઓછી બે ચીજો એવી છે જે અત્યારે મારે માટે ખાસ સૂચક નીવડી છે. તમે પીંજવાને માટે મને જે સાદડી આપી અને તમે તૈયાર કરેલી પૂણીઓ આપી તે મને એ વાતની યાદ દેવડાવે છે કે મારે પીંજવા-કાંતવાનું કામ તુરત જ શરૂ કરી દેવું જોઈએ. હું તમને ખાતરી આપું છું કે જ્યારે હું આ કામ કરતો હોઉં છું ત્યારે મને સ્વરાજ્ય પાસે ને પાસે આવતું દેખાય છે. એટલે એ કામ વહેલામાં વહેલી તકે ઉપાડી શકું તે માટે હું જલદીથી સંપૂર્ણ રીતે સાજા થઈ જાઉં એવી તમે બધા મારે માટે પ્રાર્થના કરો એમ હું તમને વિનંતી કરું છું. તમે પણ રૅટિયો ચલાવવાના કામમાં મંડી પડો એમ હું ઈચ્છું છું અને તેથી તમને પણ સ્વરાજ્ય પાસે ને પાસે આવતું જણાશે. સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપર આપણે એકાગ્ર થઈએ તો જે માગીએ છીએ તે બધું જરૂર મળી જાય. લલિતજીએ ગાયેલું કવિ નરસિંહ મહેતાનું સુંદર ભજન તમે સાંભળ્યું હોવું જોઈએ. આવાં ભજનોનો અર્થ તમે સમજે અને આવાં કાવ્યોના ઉદાત્ત આદર્શોને આચરણમાં ઉતારવા તમારાથી બનતા પ્રયત્નો કરો એમ હું ઈચ્છું છું. પરંતુ હું તમને ચેતવું છું કે આ સુંદર ભજનોમાં નિરૂપેલા આદર્શો પ્રમાણે વર્તવાનું શિક્ષકો માટે પણ ઘણું મુશ્કેલ છે.

મને યાદ છે કે તમારી શાળામાં હું પહેલવહેલો આવ્યો ત્યારે સંગીતકલામાં તમારે હજી ઘણું શીખવાનું બાકી છે એમ મેં તમને કહ્યું હતું. આજે ફરીથી મેં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ગાતા સાંભળ્યા, પરંતુ મને કહેતાં ખેદ થાય છે કે તમને પ્રમાણપત્ર આપી શકું એટલી પ્રગતિ તમે કરી નથી. છતાં હું એટલી આશા જરૂર રાખું છું કે પૂરેપૂરો સાજા થયા પછી હું બીજી વાર તમારી શાળામાં આવીશ ત્યારે તમે પાસ થવા જેટલી લાયકાત મેળવી હશે. પરંતુ સંભવ છે કે ત્યારે પણ તમે સંગીતની ક્લા ઉપર પૂરેપૂરું પ્રભુત્વ નહીં મેળવી શક્યા હો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨૬-૩-૧૯૨૪

૧. મુંબઈ રાષ્ટ્રીય શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની એક મંડળી ગાંધીજીને ન્હાળુમાં મળી હતી. તેમણે ગાંધીજીને એક માનપત્ર આપ્યું હતું અને પોતે તૈયાર કરેલી હસ્તકળાની કેટલીક વસ્તુઓ ભેટ આપી હતી.

૧૯૮. દક્ષિણ આફ્રિકાના યુરોપિયનોને સંદેશો

[માર્ચ ૨૨, ૧૯૨૪ પહેલાં]^૧

જો તમે અમારા ઉપર જુલમ ગુજાર્યા કરશો તો અમે તમારા સામ્રાજ્યનો ત્યાગ કરીશું. અને જો અમે એમ કરીશું તો પછી તમારું સામ્રાજ્ય ક્યાં રહેશે?

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨૬-૩-૧૯૨૪

૧૯૯. દિજેન્દ્રનાથ ઠાગોરને પત્ર

અંધેરી,

માર્ચ ૨૨, ૧૯૨૪

વહાલા બડોદાદા,

ભગવદ્ગીતા ઉપરના આપના નિબંધોની બે નકલો આપે મને મોકલી એ મોટી કૃપા થઈ. એમાંની એક નકલ પર આપે લખેલું સ્નેહભર્યું લખાણ વાંચી કૃતજ્ઞતા અનુભવું છું. એને હું એક અમૂલ્ય ભેટ માનીશ અને ગીતાના ઉપદેશનો આપે ઘટાવેલો અર્થ સમજવા વહેલામાં વહેલી તકે પ્રયત્ન કરીશ.

મિ. એન્ડ્રૂઝ આપના પ્રેમાળ સંદેશા હમેશ આપે છે. એમની સોબતથી મને ઘણી રાહત મળે છે. આપે એમને મારી પાસે આવવા દીધા એ મોટી મહેરબાની સમજું છું.

અત્યંત આદરપૂર્વક,

આપનો

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૬૪

૧. ૨૨મી માર્ચે કેપ ઠાઉનમાં મળેલી એક સભામાં ભાષણ આપતાં સરેજિન્ટી નાયડુએ આ સંદેશો ઠાંક્યો હતો.

૨૦૦. આર. પિગોટ અને એ. એમ. વોર્ડને પત્ર

પોસ્ટ અંધરી,
માર્ચ ૨૨, ૧૯૨૪

પ્રિય મિસ પિગોટ અને વોર્ડ,

તમારો ૧૬મી તારીખનો પત્ર^૧ મળ્યો છે. જે મુલાકાતનો તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે હું બિલકુલ ભૂલી ગયો છું એમ કહેતાં મને શરમ આવે છે. છતાં તમારો પત્ર હું સિંધમાં એક મિત્રને મોકલી આપું છું.^૨ મને ખાતરી છે કે જે તેમનાથી બનશે તો તેઓ તમને જરૂર મદદ કરશે. તમને સંબોધન કરવામાં જે મારી કંઈ ભૂલ થતી હોય તો કૃપા કરીને મને ક્ષમા કરશો. તમારો પત્ર મેં મિ. એન્ડ્રૂઝને બતાવ્યો. એ તમને મળેલા એટલું એમને સ્પષ્ટ યાદ છે, પરંતુ તમારે વિષે મને કશી માહિતી આપી શકતા નથી.

તમારો સહૃદયી

મિસ આર. પિગોટ અને મિસ એ. એમ. વોર્ડ
હેદરાબાદ (સિંધ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છત્રી પરથી : એસ. એન. ૮૫૬૨; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૧૪૦

૨૦૧. જયરામદાસ દોલતરામને પત્ર

પોસ્ટ અંધરી,
માર્ચ ૨૨, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ જયરામદાસ,

સિંધમાંથી આવેલો એક પત્ર આ સાથે બીડું છે. કદાચ આ બહેનોને તમે ઓળખતા હશો. પત્ર ઉપરથી તમે જ્ઞેશો કે આ બહેનો એમ ઈચ્છે છે કે એમની પ્રવૃત્તિને હું એવા લોકોના ધ્યાન પર લાવું જેઓ એમને સારી પેઠે આર્થિક મદદ આપી શકે એમ હોય. તમને હું એ કોટીમાં મૂકતો નથી, પરંતુ એ પ્રવૃત્તિ મદદ કરવા જેવી હોય તો કંઈ નહીં તો એ વાત આપણા ધ્યાન બહાર તો ન રહેવી જોઈએ એમ લાગવાથી એ પત્ર મારે તમને મોકલી આપવો જોઈએ. આ પ્રવૃત્તિ કંઈ છે અને તમારો એના વિષે શો અભિપ્રાય છે તે વિષે મને લખી જણાવજો. આને માટે તમારું કામ છોડીને તમે તપાસ કરો એમ હું ઈચ્છતો નથી. એ માટે ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. હું જાણું છું કે સાચા કાર્યકર્તાઓની એકેએક ક્ષણ કીમતી હોય છે, એટલે તેઓ પોતાની સામેના તાકીદના કામ સિવાયના બીજા કોઈ કામમાં સમય આપી શકે નહીં.

૧. આ પત્ર મળતો નથી.

૨. જુઓ આ પછીનો લેખ.

ગાં. ૨૩-૧૯

લાલાજી આવતી ૨૭મીએ અંધેરી આવે છે.

દિલગીર છું કે ધારાસભાપ્રવેશ અને હિંદુમુસ્લિમ એકતા વિષેના નિવેદનનો ખરડો હું હજી તૈયાર કરી શક્યો નથી. એટલે મને લાગે છે કે મારી અગાઉની ધારણા પ્રમાણે તમે એ નિવેદન પ્રસિદ્ધ થતાં પહેલાં જોઈ શકશો નહીં. હવે તો પ્રસિદ્ધ થયા પછી જ તે તમને જોવા મળશે.

તમારો સહૃદયી

બિડાણ-૧

શ્રી જયરામદાસ દોલતરામ

હેદરાબાદ (સિંધ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૬૦; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૩૯

૨૦૨. સી. રાજગોપાલાચારીને પત્ર

અંધેરી,

શનિવાર, માર્ચ ૨૨, ૧૯૨૪

પ્રિય રાજગોપાલાચારી,

આ કાગળ હાથ-બનાવટનો છે. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે એ મારે માટે ખાસ મેળવીને છપાવવામાં આવ્યો છે. આજે હું પહેલી વાર એનો ઉપયોગ કરું છું. અત્યારે પરોઢના સાડાત્રણ વાગી ગયા છે. બાર વાગ્યા પછી મને ભાગ્યે જ ઊંઘ આવી છે. એનું એક કારણ તમે છો. ગઈ રાતે મારે તમારા પુત્ર સાથે વાત થઈ હતી. વાતવાતમાં મેં એને પૂછ્યું કે તમારી અને એની વચ્ચે અંગ્રેજીમાં પત્રવ્યવહાર થાય છે કે તામિલમાં? જ્યારે એણે કહ્યું કે અમારો પત્રવ્યવહાર અંગ્રેજીમાં ચાલે છે ત્યારે મને ઘણો જ આઘાત લાગ્યો. તે પછી તામિલ ભાષાની શક્યતાઓ વિષે અમારે ચર્ચા ચાલી. યુવાન રામસ્વામીનો અભિપ્રાય એવો હતો કે ઉચ્ચ કોટિના અને વૈજ્ઞાનિક વિચારો વ્યક્ત કરવા માટે તામિલ ભાષા ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી નથી. ત્યારથી મારું મગજ વિચારે ચડ્યું અને તે હજી પણ વિચારમાં ડૂબેલું છે. તમારા ઉપર તો મારી વધુમાં વધુ આશા મંડાયેલી છે. તો પછી તમારામાં આવી ગંભીર ખામી શાથી આવી? મને તો આ ખામી ઘણી ગંભીર લાગે છે. જે મીઠું એનો સ્વાદ ત્યજી દે, વગેરે. જે તામિલનાડના શ્રેષ્ઠ સપૂતો એની ભાષાની ઉપેક્ષા કરે તો એ ભાષા બોલનારી જનતાએ શું કરવું? તો પછી જનતાની વચ્ચે કામ કરતા બિચારા રામસ્વામીનું ભાવિ કેવું? આ બાબતના તમારા વિચારો મને જરૂર જણાવજો અથવા મને વચન આપજો કે હવેથી તમે આ છોકરાને તમારી સારામાં સારી તામિલ ભાષામાં પત્રો લખશો. હિન્દુ પત્રના સંચાલકોએ શોર્ટહેન્ડ લખનારની સેવાઓ મને ઉછીની આપવાની દરખાસ્ત કરી એ એમની સજ્જનતા જ કહેવાય.

અત્યંત સ્નેહપૂર્ણક,

તમારો

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૬૬

૨૦૩. મિસિસ એમા હાર્કરને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૨, ૧૯૨૪

પ્રિય મિસિસ હાર્કર,

તમારો પત્ર^૧ મળ્યો. એમાં જે વિપાદનો ધ્વનિ છે તેથી મને દુઃખ થયું. પ્રગતિ ચાલુ રહી છે. તમે આવતા મંગળવારે સાંજે પાંચ વાગ્યે આવી શકશો?

તમારો સહૃદયી

મિસિસ ઈ. હાર્કર,
સી ૩, દાનુભાઈ મેન્શન્સ
મેયો રોડ
મુંબઈ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૬૩; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૧૩૮

૨૦૪. રોમાં રોલાંને પત્ર^૨

અંધેરી,
માર્ચ ૨૨, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

તમારા પ્રેમાળ પત્રની હું કદર કરું છું. તમારા નિબંધમાં કોઈ કોઈ સ્થળે તમે ભૂલો કરી છે તેથી શું થઈ ગયું? મને નવાઈ એ વાતની લાગે છે કે તમે બહુ થોડી ભૂલો કરી છે અને દૂરના તથા જુદા પ્રકારના વાતાવરણમાં રહેતા હોવા છતાં મારા ઉપદેશનું સાચું અર્થઘટન કરવામાં તમે ખૂબ જ સફળ નીવડ્યા છો. એ ઉપરથી ફરી એક વાર સાબિત થાય છે કે માનવ સ્વભાવ જુદી જુદી આબોહવામાં ઘડાતો હોવા છતાં તત્ત્વમાં એક જ છે.

ધણા આદર સહિત,

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

૧. આ પત્ર આ પ્રમાણે હતો : “અત્યારે હું કટોકટીભર્યા અને દુઃખદ સમયમાંથી પસાર થઈ રહી છું અને આપને વિનંતી કરું છું કે આપ મારે માટે પ્રાર્થના કરશો. હું જાણું છું કે આપની મુલાકાતથી મને સાંત્વન મળશે.” એસ. એન. ૮૫૪૯.

૨. રોમાં રોલાંએ ૨૪મી ફેબ્રુઆરીએ મહાદેવ દેસાઈને આ પ્રમાણે લખ્યું હતું : “જે નાની પુસ્તિકા મેં મહાત્માને અર્પણ કરી છે તેમાં અન્યત્રતાં મારાથી થોડી ભૂલો થઈ હોય, તેા એમના જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાને મારામાં અત્યંત પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ પ્રેર્યા છે તેને ખાતર તેઓ મને ક્ષમા કરે. ઘણી વાર એવું બને કે એશિયાની કોઈ વ્યક્તિ કે પ્રજા વિષે અભિપ્રાય બાંધવામાં એક યુરોપવાસી ભૂલ કરી બેસે. પરંતુ જ્યારે તે એમનામાં સર્વવ્યાપી પરમાત્માનાં અને વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનાં દર્શન કરે છે, ત્યારે એવું હુદય ભૂલ કરે એ બનવાનું નથી. અમારા યુરોપિયન મહાત્મા બેથોવને એમના ‘ઓડ ટુ નોંથ’ નામના કાવ્યમાં ગાયું છે તેમ, ચાલો આપણે લાગે માનવીઓ એકબીજાને ભેટીએ.” એસ. એન. ૮૫૭૩.

[તા. ક.]

મેં પેન્સિલવથી લખ્યું છે તે કૃપા કરીને દરગુજર કરશો. કારણ કે મારો હાથ હજી ધૂંલો છે એટલે મારાથી શાહીની કલમથી લખી શકાતું નથી.

મો. ક. ગાંધી

એમ. રોમાં રોલાં

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૬૫

૨૦૫. છાપાંબેગું નિવેદન^૧

મુંબઈ,

માર્ચ ૨૩, ૧૯૨૪

કેપ ટાઉનથી નીચેનો કેબલ મળ્યો છે. તેના ઉપર દક્ષિણ આફ્રિકા હિંદી કોંગ્રેસના મહામંત્રી શ્રી પાથેરની સહી છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કોમ આપને જણાવે છે કે સંઘ સરકાર સખત વિરોધ હોવા છતાં પોતે આપેલાં વચનોનો ભંગ કરીને “કલાસ એરિયાઝ બિલ” પસાર કરવાની હઠ લઈ બેઠી છે. બિલનો બચાવ થઈ શકે તેમ નથી. પરદેશીઓને, તથા યુરો-આફ્રિકનો, મલાયાના લોકો અને નેટિવો સુધ્યાંને એમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવે છે. એટલે આ બિલ એકલા હિંદીઓને જ લાગુ પડશે. કેપ ટાઉનમાં હજારોની સંખ્યામાં એકઠા થયેલા યુરો-આફ્રિકનો, મલાયાના લોકો અને નેટિવોએ શ્રીમતી સરોજિની નાયડુને ખાતરી આપી કે જો હિંદીઓ આ બિલનો વિરોધ કરશે તો તેઓ તેમને ટેકો આપશે. એક જાતિ તરીકે પોતાને અલગ પાડવામાં આવે એ વાતને હિંદીઓ કદી તાબે થશે નહીં. હિંદવાસીઓને આની જાણ કરશો. કૃપા કરીને આપને યોગ્ય લાગે તે પગલાં ભરશો. શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ અહીં ઘણી ઊંડી છાપ પાડી છે અને ઘણા લોકોનાં દિલ જીતી લીધાં છે. આ પ્રશ્નના હિતમાં એમની અહીં ખૂબ જ જરૂર હોવાથી શ્રીમતી નાયડુએ દક્ષિણ આફ્રિકાથી નીકળવાની તારીખ ૩૦મી એપ્રિલ સુધી લંબાવી છે.

આ સમાચાર ચોંકાવનારા છે. દક્ષિણ આફ્રિકાને માટે પણ એ લગભગ એટલા ખરાબ છે કે એને સાચા માનવા મન માનતું નથી. કેપ સંસ્થાનને આ બિલના અધિકારક્ષેત્રમાંથી શા માટે બાતલ રાખવું જોઈએ તે બતાવવા હું પ્રયત્ન કરી ચૂક્યો છું. કેપને બાતલ રાખવા અંગેના જે સમાચાર રોઈટરે તારથી આપ્યા છે તે સાચા હોય તો ઉપરના કેબલમાં કશીક ભૂલ થઈ છે અથવા તો એમાં આપેલી માહિતી માત્ર ઓરેન્જિયા, ટ્રાન્સવાલ અને નાતાલને એટલે બાકીના ત્રણ પ્રાંતોને લાગુ પડે છે. જો આ અનુમાન સાચું હોય તો પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે થશે: કેપ સંસ્થાનને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી ત્યાંના હિંદીઓ હજી પણ આ બિલના અધિકારક્ષેત્રથી મુક્ત રહેશે, જ્યારે બીજા પ્રાંતોમાં આ કાયદો એકલા હિંદીઓને જ લાગુ પડશે.

૧. આ નિવેદન સામાન્ય રીતે બધાં જ છાપાંમાં છપાયું હતું. યંગ રિવિઝિયોએ એને “ધ કલાસ એરિયાઝ બિલ” એ મથાળા હેઠળ છાપ્યું હતું.

બીજા લોકોને મુક્તિ શા કારણે આપવામાં આવે છે તે સમજવું મુશ્કેલ નથી, કેમ કે નેટિવો અને મલાયાના લોકોને સ્પષ્ટ રીતે જુદા રાખવાનો વિચાર હજી નવો છે. યુરોપિયનોના એકે-એક કુટુંબમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના નેટિવોને ઘરકામ માટે નોકર તરીકે રાખવામાં આવે છે. મારા અગાઉના એક લેખમાં^૧ હું બતાવી ચૂક્યો છું તેમ, મલાયાના લોકોની સંખ્યા, કેપ સિવાય બીજા બહુ જ થોડી છે. એટલે આપણી સમક્ષ નગ્ન સત્ય એ છે કે આ બિલનું નિશાન કેવળ હિંદીઓ છે અને એનો હેતુ કેવળ હિંદીઓને અલગ કરવાનો નથી, પરંતુ આડકતરી રીતે એમને ઉચાળા ભરાવવાનો છે. શ્રીમતી સરોજિની નાયડુની દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાત અને ત્યાંની એમની પ્રેરક હાજરી આ પ્રશ્ન અંગે વિશેષ પ્રયાસ કરવામાં ત્યાંના હિંદી વસાહતીઓનાં દિલને લોખંડી બનાવશે એમાં શંકા નથી. એમની હાજરી યુરોપિયનો અને હિંદીઓને એક મંચ પર એકઠા કરવાનું કામ પણ કરી રહી છે. પરંતુ સરોજિની દેવી આ આકરી કસોટીમાંથી પસાર થઈ રહેલા હિંદી વસાહતીઓની વચ્ચે જઈને બેઠાં છે, એટલે એમની પ્રભાવશાળી હાજરીથી બધું સમુંસુતરું પાર ઊતરી જશે એવી સલામતીની મિથ્યા ભ્રમણામાં હિંદુસ્તાને રહેવું જોઈએ નહીં. આખરે દક્ષિણ આફ્રિકાના સંસ્કારી યુરોપિયનો આમ તો સજ્જનો છે. એટલે શ્રીમતી નાયડુને પોતાના અનેક અને અદ્વિતીય સદ્ગુણોને લીધે જે માન મળવું જોઈએ તે મળી રહ્યું છે, એમાં મને સહેજ પણ શંકા નથી, પરંતુ આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે દક્ષિણ આફ્રિકાના યુરોપિયનો પણ એક નિશ્ચિત અને દૃઢનિશ્ચયી હિંદીવિરોધી નીતિ ધરાવે છે. જનરલ સ્મટ્સ એક નીવડેલા રાજપુરુષ છે. પ્રસંગ આવ્યે તેઓ મીઠા શબ્દો બોલી શકે છે, પરંતુ પોતે શું કરવાના છે તે તો તેઓ પોતે જ જાણતા હોય છે. એટલે આપણે એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવી જોઈએ કે જે હિંદુસ્તાન પરિસ્થિતિને અનુરૂપ પૂરતો પ્રયાસ નહીં કરી શકે તો શ્રીમતી નાયડુની ગમે તેવી હોશિયારી છતાં આ બિલ સંઘ પાર્લિમેન્ટમાં પસાર થઈ જશે.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૭-૩-૧૯૨૪

૨૦૬. એસ. એ. બ્રેલવીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૩, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી બ્રેલવી,

તમારી ચિઠ્ઠી બદલ તમારો આભાર માનું છું.

મિ. હોર્નિમેન સામેનો પ્રતિબંધ ઉઠાવી લેવા માટે લોકોએ એકમત થઈને આગ્રહપૂર્વક માગણી કરી હોવા છતાં સરકારના પેટનું પાણી હાલતું નથી. આ વસ્તુ મારે મન તરત જ બે વાત સૂચવે છે. એક તો એ કે આપણે કમજોર છીએ અને બીજી એ કે મિ. હોર્નિમેનની બાબતમાં બન્યું છે તેમ લોકમત ગમે તેટલો મજબૂત અને સંગઠિત હોય તોપણ સરકાર જાણી-બૂજીને તેની અવગણના કરે છે. દલીલ ખાતર આપણે માની લઈએ કે પ્રતિબંધ ઉઠાવી લેવાની માગણી કરવામાં આપણી ભૂલ થઈ છે. તોપણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે સરકાર આપણને ભૂલો કરવાનો પણ અવકાશ આપવા માગતી નથી. એટલે આપણે જાહેર સભાઓ ભરીએ તેનો

૧. જુઓ “દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીવિરોધી હિલચાલ”, ૧૪-૨-૧૯૨૪.

હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે આપણે સિ. હોર્નિમેનને બતાવી આપીએ કે એમની સેવાઓ ભુલાઈ ગઈ નથી, અને એમને આ દેશમાં પાછા ફરવા માટે પાસપોર્ટ ન મળ્યો હોય, તો તેનું કારણ એ નથી કે તેઓ અહીં પાછા ફરે એમ આપણે ઈચ્છતા નથી, પરંતુ આ બાબતમાં આપણે નાઈલાજ છીએ એ છે. પણ આટલું આપણે કરીએ તે પણ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી. એટલે તમારી સભા સંપૂર્ણ રીતે સફળ થાય એવી શુભેચ્છા પાઠવું છું.^૧

તમારો સહૃદયી

શ્રી એસ. એ. બ્રેલવી

બોમ્બે કૉનિકલ

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૬૭; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૪૨

૨૦૭. ડી. આર. મજલીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,

માર્ચ ૨૩, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ મજલી,

આજે વહેલી સવારે પ્રથમ મને તમારું સ્મરણ થયું, અને તમને ફરીથી સ્વસ્થ બનાવવા માટે હું તમને શી મદદ કરી શકું તે વિષે મેં મારી જાતને પૂછ્યું. કોંગ્રેસનું આગામી અધિવેશન^૨ ભરવાનું માન બેલગામને મળવાનું છે એની તૈયારીમાં તમે તમારો ફાળો આપવા માગો છો એ હું જાણું છું. હું એ પણ જાણું છું કે તમે ઉત્તમ કાર્યકરોમાંના એક છો. તમારે માત્ર એટલું જ કરવાની જરૂર છે કે તમારે પૂરેપૂરા શાંત થઈ જવું અને ઉશ્કેરાવું નહીં. મને લાગે છે કે જેલમાં તમે આપણા દેશનાં દુઃખો વિષે વધારેપડતા વિચારો કર્યા કરતા હતા. પરંતુ એકલા વિચારો કર્યે જવાનું આપણને પાલવે નહીં. એવી ચિંતા કરનાર આપણે કોણ? બધી ચિંતાઓ આપણે ઈશ્વરને સોંપી દેવી જોઈએ. આપણી ફરજ તો હિંદુસ્તાનનો ભાર હળવો કરવામાં શક્ય એટલું કરી છૂટવાની છે. તમે તુલસીદાસનું રામાયણ કદી વાંચ્યું છે? જો તમને હિંદી ભાષા સારી રીતે નહીં આવડતી હોય તો કદાચ તમે એ નહીં વાંચ્યું હોય. હું માનું છું કે આ મહાન સંતે રામનામનો મહિમા ગાવા માટે જ રામાયણ લખ્યું છે. મારે માટે તો એ એક તાવીજ બની ગયું છે. મારે એક આયા હતી. તેને હું મારી માફક ચાહતો હતો. બાળપણમાં મારો સમય મારી માતા કરતાં એની સોબતમાં વધારે જતો. એ મને કહેતી કે રાત્રે જો તને ભૂતપ્રેતના વિચારો આવે અને એની બીક લાગે, તો રામનામનો જપ કરવાથી એ વિચારોને તું ભગાડી શકીશ. આયામાં મને વિશ્વાસ હોવાથી હું એના કહ્યા પ્રમાણે કરતો. રાત્રે જ્યારે જ્યારે મને ખરાબ વિચારો આવતા અને ડર લાગતો, ત્યારે ત્યારે હું પવિત્ર રામનામનો જપ કરતો અને તેનાથી મારો ડર દૂર થતો.^૩ હું જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ આ આસ્થા

૧. ૨૫મી માર્ચે વૉલ્ફ ઓફ ઇન્ડિયા ઓફિસ, મુંબઈમાં ભરાયેલી પત્રકાર મંડળની સભામાં આ પેરેગ્રાફ સંદેશાર્થે વાંચવામાં આવ્યો હતો. ઇન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મરના તંત્રી કે. નટરાજન આ સભાના પ્રમુખ હતા.

૨. આ અધિવેશન ૧૯૨૪ના ડિસેમ્બર માસમાં ગાંધીજીના પ્રમુખપદે ભરાયું હતું.

૩. જુઓ આત્મકથા, ભા-૧, પ્રકરણ ૧૦.

મોળી પડતી ગઈ. મારી માર્ગદર્શક પેલી આયા મરણ પામી. મેં રામનામ લેવાનું બંધ કર્યું એટલે મારી બીક ફરીથી જાગ્રત થઈ. પછી જેલમાં મેં પહેલાં કરતાં પણ વધારે ધ્યાનપૂર્વક અને ભક્તિભાવપૂર્વક રામાયણ વાંચ્યું અને જ્યારે જ્યારે મને એકલું લાગતું અથવા મારા મનમાં અભિમાન આવી જતું અને મને કહેતું કે હું હિંદુસ્તાનને માટે કંઈક કરી શકું એમ છું, ત્યારે ત્યારે મારામાં જરૂરી નમ્રતા લાવવા તથા સર્વશક્તિમાન પ્રભુનું સાન્નિધ્ય અનુભવવા, અને એ રીતે મારું એકલવાયાપણું દૂર કરવા, તુલસીદાસે અર્પેલા તમામ મહિમા સહિત હું રામનામનું સ્વસ્થ ચિત્તે રટણ કરતો. એ વખતે મારા મનમાં જે અવર્ણનીય શાંતિ પથરાતી તેને હું શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી શકું તેમ નથી. તમે જાણો છો કે શ્રી બેંકરને^૧ થોડા સમય માટે મારાથી વિખૂટા પાડી દેવામાં આવ્યા હતા. જ્યારે તેઓ ફરીથી મારી સાથે રહેવા આવ્યા ત્યારે તેમણે મને તેમના પોતાના અનુભવો કહી સંભળાવ્યા. જ્યારે એમની કોટડીને બંધ કરીને એને નિષ્કૃતા-પૂર્વક તાળું મારવામાં આવતું ત્યારે એમને તરેહ તરેહની ભયાનક ચીજોનો અનુભવ થતો. પરંતુ આ રામનામનો જપ કરવાથી તેમને કેવી શાંતિ મળતી તથા એ બધી બેહુદી ભીતિઓ ખંખેરી નાખવાનું કેવું બળ પણ મળતું, તેનું એમણે મને તાદૃશ વર્ણન કરી બતાવ્યું. એટલે તમને પણ હું આ સારી પેઠે કસી જોયેલો નુસખો મોકલી આપું છું. જ્યારે જ્યારે મન ઉશ્કેરાતું લાગે ત્યારે ત્યારે રામનું સ્મરણ કરવું અને રામનામના જપથી કેવી શાંતિ મળે છે તેનો વિચાર કરવો. રામનામનું ધીરે ધીરે રટણ કરવાનું ચાલુ રાખવું. બીજું બધું ભૂલી જવું. અને એમ માનવું કે તમે પોતે આ વિરાટ વિશ્વમાં માત્ર એક નાનામાં નાના આણુ છો. આ રીતે રામનામનો જપ કરવાથી પ્રભુકૃપા હશે તો તમારા મનની ઉત્તેજના શમી જશે અને તમારું હૃદય એક પરમ સુખમય શાંતિ અનુભવશે. પ્રાચીન ઋષિઓએ સંતાપમાં પડેલા આત્માઓ માટે રામનામ, દ્વાદશમંત્ર^૨ અને એવા બીજા ઉપાયો બતાવ્યા ત્યારે પોતે જે કહી રહ્યા હતા તેનો તેઓ ખરેખર અનુભવ કરી શકતા હતા. એ વિષે હું જેમ જેમ વિચાર કરું છું તેમ તેમ આજે એ બધા મંત્રો મને વધારે સાચા લાગે છે. હું ઈચ્છું કે તમારામાં રામનામ અથવા તો તમારી સ્મૃતિમાં પવિત્ર મંત્ર તરીકે અંકિત થયેલો બીજો કોઈ મંત્ર રટવા જેટલી શ્રદ્ધા આવી શકશે અને મને ખાતરી છે કે તમે જલદીથી પહેલાં હતા તેવા સ્વસ્થ થઈ જશો.

તમારો સહૃદયી

[તા. ક.]

તમને યાદ હશે કે તમારે મારા એક પત્રનો જવાબ આપવાનો બાકી છે. તમારા પોસ્ટ કાર્ડનો જવાબ મેં તરત જ લખ્યો હતો. મારા પત્રની પહોંચની રાહ જોઈ રહ્યો છું.^૩

શ્રીયુત ડી. આર. મજલી,
બેલગામ

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૧૪૧; શ્રી કૃષ્ણદાસના સૌજન્યથી

૧. શંકરલાલ બેંકર, જેઓ ચરવડા જેલમાં ગાંધીજીના સાથીદાર હતા.

૨. બાર અક્ષરોનો મંત્ર : ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય.

૩. આના જવાબમાં મજલીએ લખેલું એક પોસ્ટકાર્ડ વંગ રાજ્યમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. ત્યારે “નોંધ”,

૨૦૮. ગંગાધરરાવ બી. દેશપાંડેને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૩, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ ગંગાધરરાવ,

આજે વહેલી પરોઢે મને વિચાર આવ્યો કે મજલીને મદદ કરવા હું શું કરી શકું? પરિણામે મેં એક પત્ર લખ્યો છે, જેની નકલ તમને મોકલું છું.^૧

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ગંગાધરરાવ બી. દેશપાંડે
બેલગામ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૬૮; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૪૩

૨૦૯. મણિબહેન પટેલને પત્ર

સોમવાર [માર્ચ ૨૪, ૧૯૨૪ કે તે પહેલાં]^૨

ચિ. મણિ,

ભાઈ મણિલાલે આજ ખબર આપ્યા છે કે તમારો તાવ તો ગયો પણ અશક્તિ છે ને દાક્તર કાનૂગાને ત્યાં ગયેલ છે. હું ઈચ્છું છું કે બાપુ ને દાક્તર રજા આપે તો અહીં આવજો. આરામ અને શાંતિ બંને મળશે. તમને તો શક્તિ તુરત આવશે જ. એટલે હું તમારી પાસેથી સેવા પણ લઈશ. મારી ઉપર બોજો પડવાનો તમને કે બાપુને ભય ન જ હોવો જોઈએ. બોજો જે પડશે તે જમીનને. જમીન ઠીક ઠીક મજબૂત છે. તમારા જેવી સોએક બાળાનો બોજો તો સહેજે ઉપાડી લે તેમ છે. બીજો બોજો રસોઈયાને. રેવાશંકરભાઈએ રસોઈયો પણ અહીંની જમીન જેવો જ મજબૂત આપ્યો છે. તમારા આવવાથી મારી ચિંતા દૂર થશે. કેમ કે જે જે દેશસેવકો અને દેશસેવિકાઓ દૂર બેઠાં માંદાં પડે છે તે મારી ચિંતામાં વધારો કરે છે. મારી નજર આગળ એ બધાં હોય તો તેટલે દરજજે મારી ચિંતા દૂર થાય.

ડાહ્યાભાઈ તમારી વતી રેંટિયો વધારે વખત કાંતતા જ હશે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

વાપુના પત્રો—મણિબહેન પટેલને, પા. ૧૨

૧. જુઓ આ પહેલાંનો લેખ.

૨. આ પત્ર ૨૫મી માર્ચ પહેલાંના સોમવારે લખાયેલો લાગે છે, કેમ કે ૨૫મી માર્ચે ગાંધીજીએ મહામદઅલીને લખેલા પત્રમાં મણિબહેન પટેલની માંદગીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨૧૦. પ્રેમનો સદુપયોગ કરો^૧

જૂલું,
માર્ચ ૨૪, ૧૯૨૪

વહાલાં ભાઈઓ અને બહેનો,

આ વિનંતીપત્ર જે ભાઈઓ અને બહેનો મને નિત્ય મળવા આવે છે, અથવા આવવા માર્ગે છે તેમને સારુ છે.

અખબારો દ્વારા મેં સૌને વિનંતી કરેલી કે જેઓનાથી મને મળ્યા વિના ન જ રહેવાય તે સાંજના ચારથી પાંચ વાગ્યા સુધીમાં મને મળી જાય. આવનાર ભાઈબહેનો આ વિનંતી યા તો જાણતાં નથી, અથવા જાણતાં છતાં તેઓનાથી રહેવાનું નથી ને નિયમ બહાર આવ્યા કરે છે. પરિણામ મારે સારુ ખરાબ આવે છે. મારી સેવામાં ભંગ થાય છે.

મારી પાસે શક્તિની મૂડી ઘણી થોડી છે. તેનો ઉપયોગ હું કેવળ સેવામાં જ કરવા માગું છું. આવતે અઠવાડિયેથી નવજીવન અને યંગ ઇન્ડિયાનું તંત્ર ચલાવવાનો બોજે હું ફરી ઉઠાવવા ઈચ્છું છું. તે કામને સારુ મને પૂર્ણ એકાંતની જરૂર છે. જે મારો દહાડો ભાઈબહેનોને મળવામાં ને રીઝવવામાં ચાલ્યો જાય તો મારી શક્તિ તેમાં જ ખપી જાય ને હું મજકૂર સાપ્તાહિકોને મારી ઈચ્છા પ્રમાણે ન ચલાવી શકું.

વળી મને મળવાથી કશો લાભ ભાઈબહેનોને થવાનો સંભવ નથી. મારી ઉપરના પ્રેમની તે નિશાની છે, પણ એ પ્રેમ કંઈક અતિશયતાનું રૂપ પકડે છે. એ પ્રેમને હું એક મહાશક્તિ ગણું છું. તેનો ઉપયોગ ભાઈબહેનો મને જેવામાં કરે તેને બદલે પ્રજાની સેવામાં કરે એમ માગી લઉં છું. મને મળવા આવતાં જે ખર્ચ થાય છે તે મને ખાટીની ઉત્પત્તિ અને તેના પ્રચાર સારુ મોકલી આપે. મને મળવા આવવામાં જે વખત જાય તે વખત બચાવીને તેનો ઉપયોગ

- (૧) કાંતવામાં કે પીંજી પૂણી બનાવવામાં કરે;
- (૨) ખાટી પ્રચારમાં કરે;
- (૩) પોતાના પડોશીને કાંતવાનું કે પીંજવાનું શીખવવામાં કરે.

આમ પણ કરવા જેઓ તૈયાર ન હોય ને મને મળ્યા વિના ન જ રહી શકે તેઓ સોમવાર છોડી બીજા દિવસોમાં સાંજે પાંચથી છ વાગતા સુધીમાં જ આવે. તેમને બધાને હું છૂટક છૂટક નહીં, પણ એક જ વખતે મળી લઈશ.

વળી એટલું પણ આવનાર પાસેથી માગી લઉં કે તેઓ પોતે કાંતેલું સૂતર લેતા આવે. સૂતરનો ઉપયોગ ખાટીવણાટમાં થશે અને દ્રવ્યનો ઉપયોગ ખાટીના પ્રચારમાં.

આટલી મારી વિનંતી ભાઈબહેનો કબૂલ રાખશે તો હું ઉપકાર માનીશ ને દેશની સેવા કરવાને સારુ મારો વખત બચશે.

સેવક

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૩૦-૩-૧૯૨૪

૧. આ પત્ર લગભગ બધાં જ છાપાંમાં છપાયેા હતા.

૨૧૧. ડી. વી. ગોખલેને પત્ર

અંધેરી,
માર્ચ ૨૪, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી ગોખલે,

તમારા પત્ર બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. તમારી સ્થિતિ હું સમજું છું. પરંતુ હું એમ તો માનું જ છું કે ટ્રસ્ટીઓ સરકાર પાસે ગયા એ વાત એમની લવાદ સ્વીકારવાની તૈયારી સાથે સુસંગત છે. તમારે વિષે હું ગેરસમજ નહીં કરું એવું વચન આપું છું. અમુક કાર્યોથી મને દુઃખ થાય ખરું, છતાં પ્રામાણિક મતભેદો વિષે હું આદરભાવ રાખું છું.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

[તા. ક.]

તમારા પત્ર ઉપર “અંગત અને ગુપ્ત” એવું લખેલું હતું તેથી એ પત્ર મેં ફાડી નાખ્યો છે.

મો. ક. ગાં.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૭૬

૨૧૨. સી. રાજગોપાલાચારીને પત્ર

સોમવાર, માર્ચ ૨૪, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ રાજગોપાલાચારી,

દીકરાઓ બાપના પહેલાં જ શરૂઆત કરી દીધી છે. અને એમ જ થવું જોઈતું હતું. આ શોધની મારા મન પર કેવી અસર થઈ છે એ તો તમે જોઈ શકો છો.

નટરાજન^૧ અને જ્યકર સાથે મારે લાંબી વાત થઈ હતી. તેઓ આવતી કાલે ફરીથી આવનાર છે. હું ઈચ્છું છું કે એ નિવેદન^૨ લખી કાઢું અને તે છાપામાં મોકલતાં પહેલાં તમને બતાવું. હું પ્રયત્ન તો કરીશ પણ કદાચ નિષ્ફળ નીવડું. વગરબોલાવ્યે આવેલા મુલાકાતીઓ મારો ઘણો સમય લઈ લે છે. આ ઉપાધિને પહેાંચી વળવા હું પ્રયાસ કરી રહ્યો છું.

તમારો
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૭૭

૧. કે. નટરાજન.

૨. આ વખતે ગાંધીજી ધારાસભાપ્રવેશ અને હિંદુમુસ્લિમ એકતા વિષે એક નિવેદન બહાર પાડવાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. એટલે અહીં આ નિવેદનની વાત હોવાનો સંભવ છે.

૨૧૩. કે. જી. રેખડેને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૫, ૧૯૨૪

શ્રીયુત રેખડે,

તમારો પત્ર મળ્યો. મને નથી લાગતું કે સાબરમતી આશ્રમના જીવનથી તમને સંતોષ થશે. અત્યારે ત્યાં બધું ધ્યાન હાથકાંતણ અને હાથવણાટ ખીલવવા ઉપર કેન્દ્રિત થયું છે. આશ્રમની લેખનવાચન પ્રવૃત્તિને ગૌણ માનવામાં આવી છે. એટલે આશ્રમમાં એક ઘણું સરસ પુસ્તકાલય હોવા છતાં તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે વાતાવરણ અનુકૂળ છે એમ હું કહી શકું નહીં. આસપાસના બધા લોકો દૂર જઈને પોતાનાથી બની શકે તે કામ કરતા હોય ત્યારે કોઈ માણસ એકલો બેસીને વાચનમનન કરી શકે નહીં. આપણે તત્ત્વજ્ઞાન અને રાજનીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ જરૂર કરતાં વધારે કરી નાખ્યો છે, એવી મને ખાતરી થઈ હોવાથી મેં આશ્રમને એ માર્ગે વાળ્યો છે. હાથપગ વડે કામ કરવાની આપણી શક્તિ કુંઠિત થઈ ગઈ છે. આશ્રમમાં શારીરિક શ્રમ પ્રત્યે રુચિ જગાડવા પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. બીજું એ પણ ખરું કે તમારી આર્થિક જરૂરિયાતો માટે આશ્રમમાં જોગવાઈ થઈ શકે તેમ નથી. તમે જન્મનાલાલજીને મળ્યા છો? કદાચ તેઓ તમને સલાહ આપી શકશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કે. જી. રેખડે
વર્ધા (મધ્ય પ્રાંત)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૮૨; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૪૪

૨૧૪. મહમદઅલીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૫, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર અને ભાઈ,

તમારો પત્ર^૧ મળ્યો. તમે હાલ શું કરી રહ્યા છો તે વર્તમાનપત્રો ઉપરથી જાણવા મળે છે. મેં જાણ્યું છે કે તમારા ઉપર આવી પડેલી કૌટુંબિક આપત્તિ^૨ તમે તમને શોભે એવી હિંમતથી અને તિતિક્ષાભાવથી સહી લીધી છે. મેં પોતે એવી જ અપેક્ષા રાખી હતી. અમીનાની અંતિમ ક્ષણોનું વર્ણન તમે મને લખી મોકલ્યું એ વાતને હું આપણી દોસ્તીનો એક વિશિષ્ટ અધિકાર સમજું છું. એ ભલી ને ખ્યારી પુત્રી હતી. આ સંજોગોમાં જો તમે મારી સાથે એક અઠવાડિયું ગાળી શકો તો બહુ સારું. તમે, બેગમ સાહેબા, અને તમારો આખો પરિવાર અહીં આવો તો મને બહુ ગમે, પરંતુ આ મોટા બંગલામાં અત્યારે જગાની તંગી છે. તમારી સંભાળ

૧. આ પત્ર મળતો નથી.

૨. અહીં મહમદઅલીની દીકરી અમીનાના મૃત્યુનો ઉલ્લેખ છે.

તો હું સહેલાઈથી રાખી શકું, એટલે કે તમે તમારી મરજી મુજબ રહી શકશો અને જે સ્થળને એક ઈસ્પિતાવા બનાવી મૂકવામાં આવ્યું છે તેમાં રહીને શક્ય તેટલો આરામ ભોગવી શકશો. અહીં હું દરદીઓની વચમાં રહ્યો છું. મગનલાલની દીકરી રાધા અને વલ્લભભાઈની દીકરી મણિબહેન, બંને અહીં છે અને તેઓ મારા કરતાં પણ ઘણાં વધારે અશક્ત છે. પ્રભુદાસ પથારીવશ નથી છતાં તે પણ દરદી છે. અને ગાંડાઘેલા મજલીને પણ અહીં આવવા મેં આમંત્રણ આપ્યું છે. અને બડા ભાઈની પણ ચાકરી કરવાનો લહાવો મને મળે તો હું ઘણો ખુશ થાઉં. પણ એ તો હું બિલકુલ સાજા થઈ જાઉં પછી જ બની શકે. આ બધા દરદીઓને અહીં શા માટે રાખ્યા છે તે પણ તમારે સમજી લેવું જોઈએ. તમે એટલું સમજી લો કે હું એક રાજકારણી માણસ ખરેખર હોઉં તો તેના કરતાં પણ એક નર્સ તરીકે વધારે સારો છું. બીજી વધારે મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે આવડો મોટો બંગલો હું એકલો જ વાપરું અને તેની બહાર, છેક બચપણથી મારા હાથ નીચે ઊછર્યા હોય અને જેમને મારા કરતાં વધારે સેવાશુશ્રૂપાની તથા હવાફેરની જરૂર હોય, એવા કેટલાક દરદીઓ સડતા હોય એ વાતની મને શરમ ઊપજી. એટલે એ બધા અહીં છે તે મને આશ્વાસન આપવા માટે નહીં પણ તેમના પોતાના ભલા માટે આવ્યા છે. પરંતુ આ રીતે આ બંગલાને ઈસ્પિતાવનું રૂપ આપ્યા પછી મારે માટે મહેમાનોની જાતે સરભરા કરવાનું અશક્ય થઈ ગયું છે. એ મહેમાનોનું મારાથી તેમને શોભે એવું સ્વાગત ન થઈ શકતું હોય તો હું એમને બોલાવું જ નહીં. તમને તો અહીં છૂટા મૂકી દેવાથી મને જરૂર એવો આનંદ થાય કે મેં મારી ફરજ બજાવી છે, પરંતુ બેગમ સાહેબાની બાબતમાં મારાથી એવું થઈ શકે નહીં.

મારે વિષે તો હવે તમે બધું જાણો છો. તમે ક્યારે આવો છો તે જણાવો. આ અઠવાડિયા દરમિયાન અહીં આવનારા નેતાઓ સાથેની ચર્ચાઓમાં ભાગ લેવા તમે અહીં હાજર હો એમ હું ઈચ્છું છું. શૌકતને કહેજો કે ખાટલે પડવાનો એમને કશો અધિકાર નહોતો. એમને માટે હવે જલદી સાજા થઈ જવું એ જ વધારે સારું છે.

હયાત કેમ છે? તેની પાસે મારું એક પત્ર જેટલું લેણું નીકળે છે.

સૌને પ્રેમ સહિત,

તમારો સનેહાધીન

મૌલાના મહમદઅલી

અલીગઢ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૮૪; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૩૪૫

૨૧૫. સ્વાતંત્ર્યસંઘના બાળસભ્યોને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૫, ૧૯૨૪

પ્રિય બાળકો,

એક સપ્તાહ સુધી રાતદિવસ સતત રીતે કાંતેલા તમારા સૂતરનું પાર્શ્વ મળ્યું તેથી આનંદ થયો. તમારો એ વિચાર મને બહુ ગમ્યો. તમારા જેવો ઉત્સાહ તમામ રાષ્ટ્રીય શાળાઓનાં બાળકો દાખવે તો મને ખાતરી છે કે આપણે આજે છીએ તેના કરતાં સ્વરાજ્યની ઘણા વધારે નજીક પહોંચી જઈએ.

તમે કાંતવા માટે રોજ અમુક સમય નિયમિત અલગ રાખશો એવી આશા રાખતો,^૧
તમારો શુભેચ્છક

સ્વાતંત્ર્યસંઘના બાળસભ્યો
રાષ્ટ્રીય શાળા
ધારવાડ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૮૫; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૪૯

૨૧૬. રાગિણીદેવીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૫, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રીમતી રાગિણીદેવી

૧૧મી ફેબ્રુઆરીનો તમારો માયાળુ પત્ર^૨ તથા ભારતીય સંગીત વિષેના તમારા લેખવાળા છાપાના રસપ્રદ કટિંગ બદલ તમારો આભાર માનું છું.

મારી તબિયત વિષે તમે મમતાભરી તપાસ કરી તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું. તમને અને એ વિષે રસ લેતા બીજા મિત્રોને જાણાવતાં મને આનંદ થાય છે કે મારી તબિયત ધીમે ધીમે સુધરતી જાય છે અને મને આશા છે કે હું તદ્દન સાજા થઈ જઈશ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીમતી રાગિણીદેવી
૧૨૪૦, યુનિયન સ્ટ્રીટ
બ્રૂક્લીન
ન્યૂયોર્ક

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૮૬; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૪૯

૧. જુઓ “નોંધ”, ૩-૪-૧૯૨૪.

૨. ૧૧મી ફેબ્રુઆરીના પત્રમાં રાગિણીદેવીએ ગાંધીજી અને તેમનાં મંતવ્યો વિષે અમેરિકાના લોકો સતત રસ લઈ રહ્યા છે એ વાત પર ભાર મૂક્યો હતો અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ભારતીય સંગીતને લોકપ્રિય બનાવવાના યોતાના કાર્ય માટે એમના આશીર્વાદ માગ્યા હતા.

૨૧૭. એસ. એ. બ્રેલવીને પત્ર

પોસ્ટ અંધરી,
માર્ચ ૨૫, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી બ્રેલવી,

પ્રો. શાહની નવલકથાની રૂપરેખા હવે હું જોઈ ગયો છું. આખી કૃતિની હસ્તપ્રત એમણે મને મોકલી આપવા હા પાડી છે પણ તે વાંચવા મારી પાસે સમય હોય તો કેવું સારું! હું નવજીવન અને યંગ ઇન્ડિયાનું તંત્રીપદ ફરીથી હાથમાં લેવાની તૈયારીમાં હોવાથી મને લાગે છે કે એ લહાવો મારે જતો કરવો પડશે. પહેલાં જેવી શક્તિ કદી મારામાં આવે તો જે કંઈ સમય મને મળે તેની ઓકેઓકે ક્ષણ મારે આ કાર્ય માટે અનામત રાખવી પડશે. રૂપરેખા તમને પાછી મોકલું એમ તમે ઇચ્છો છો?

તમારા પત્ર વિષે દેવદાસે તમને લખ્યું છે. એણે જે લખ્યું છે કે તમે જ્યારે પણ આવશો ત્યારે તમને આવકાર મળશે એ વાતનું મારે સમર્થન કરવાની જરૂર નથી. કૃપા કરીને એક આખો દિવસ અહીં જરૂર ગાળજો. સ્થળ બેશક ઘણું રમણીય છે અને તમને ગમી જશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રી એસ. એ. બ્રેલવી

બૉમ્બે ક્રૉનિકલ

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૮૭; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૧૪૭

૨૧૮. ડૉ. સત્યપાલને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૫, ૧૯૨૪

પ્રિય ડૉ. સત્યપાલ,

હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચેની તંગદિલી વિષે આટલી બધી માહિતી આપતો તમારો પત્ર મળતાં આનંદ થયો. બીજા હપતામાં તમે શીખો અને હિંદુઓ વિષે લખવાના છો તેની હું ઉત્સુકતાથી રાહ જોઈ રહ્યો છું. હું જાણું છું કે દેશ સમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલો પ્રશ્ન ઘણો ગંભીર અને જટિલ છે. અને એનો સંતોષકારક અને કાયમી ઉકેલ લાવવાની આપણી આવડતમાં જ સ્વરાજ્યનો માર્ગ રહેલો છે. છૂટચો છું ત્યારથી હું રાતદિવસ આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતો રહ્યો છું, એટલે નેતાઓને મળ્યા પછી તરત જ હું એને વિષે લખવા માંડીશ.

તમે મારી તબિયતના ખબર પૂછ્યા તે બદલ તમારો આભારી છું. ધીરે ધીરે પ્રગતિ થતી જાય છે. તમારા પત્ર ઉપરથી જણાય છે કે તમે હવે અમૃતસરમાં નહીં પણ લાહોરમાં છો. આ ફેરફાર શા માટે?

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

ડૉ. સત્યપાલ

લાહોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૦૪૬૦; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૪૬

૨૧૯. બલીબહેન વહોરાને તાર

[માર્ચ ૨૬, ૧૯૨૪ પછી]^૧

બલીબહેન

હરિદાસ વહોરાને ન્યાં

રાજકોટ

કાંતિને આજે આશ્રમમાં મોકલો.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૮૮

૧. આ લખાણ કિચલુ તરફથી મળેલા ૧૯૨૪ના માર્ચની ૨૬મીના તારની પાછળ લખેલું હતું.

૨૨૦. બૉમ્બે કૉનિકલને મુલાકાત

૧૯૨૪,

માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૪

તેમણે કહ્યું કે મારી તબિયતમાં જે સુધારો થયો છે તેથી મને સંતોષ છે. હજી મારે આરામની ઘણી જરૂર છે છતાં સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠવાના નિયમનું પાલન મેં ફરીથી શરૂ કરી દીધું છે. બીજા એક પ્રશ્નના જવાબમાં એમણે કહ્યું, કાંતવાનું અનિવાર્ય કામ મેં શરૂ કરી દીધું છે. જેલમાં એમણે લખેલાં પુસ્તકો સંબંધમાં એમણે અમારા પ્રતિનિધિને કહ્યું કે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી થોડા જ વખતમાં પ્રગટ થશે, અને બાળકો માટેનાં પાઠ્યપુસ્તકો ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સંચાલકોને પ્રકાશન માટે આપી દેવામાં આવ્યાં છે.

ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં શ્રીમતી નાયડુ વિષે “મિસિસ નાયડુઝ પોલિટિક્સ” એ શીર્ષક હેઠળ જે ટૂંકો તંત્રીલેખ લખાયો છે તે બતાવી અમારા પ્રતિનિધિએ મહાત્માજીને પૂછ્યું કે શ્રીમતી નાયડુના કાર્ય વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાનો એ ટૂંકો તંત્રીલેખ વાંચી મને દુઃખ થયું. એમાં શ્રીમતી નાયડુ સામે જે આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે તે બધાનો જવાબ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાના એ જ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ખાસ તારમાં ખરું જોતાં આવી જાય છે. તમામ કેબલ સંદેશાઓમાં ભાષણો કે લેખોનો સાર આપાતો હોવાથી અને આધારે અભિપ્રાય બાંધવામાં ખૂબ સાવધાની રાખવી જોઈએ.

જાતજાતના અનુભવો અને કષ્ટોથી સમૃદ્ધ એવા પોતાના જ જીવનમાંથી આ વિધાનનાં દૃષ્ટાંત ટાંકતાં એમણે કહ્યું:

૧૮૯૬માં નાતાલના હિંદીઓની સ્થિતિનું વર્ણન કરતી એક પત્રિકા^૧ મેં હિંદુસ્તાનમાં લખી હતી. એનો સાર રોઈટરે થોડાં વાક્યોમાં કેબલથી ડરબન મોકલી આપ્યો હતો. એને પરિણામે, જ્યારે હું ડરબન ગયો ત્યારે મારા પર મરણતોલ હુમલો થયો હતો.^૨ એ તારના લખાણમાં જાણીજોઈને કોઈ ખોટી રજૂઆત કરવામાં આવી નહોતી. તેમ છતાં ઓક્ટેવો-સાઈઝનાં ૩૦ પાનાંની બનેલી એ પત્રિકાનું જે ખૂબ જ સંક્ષિપ્ત રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં મારા લખાણની પૂરતી ચોક્કસાઈપૂર્વક રજૂઆત થઈ નહોતી. હિંદુસ્તાનમાંના મારા લખાણમાંની વાત જ્યારે નાતાલના યુરોપિયનોને સમજાઈ ત્યારે મારા પ્રત્યે કરવામાં આવેલા ખરાબ વર્તન બદલ તેમને પસ્તાવો થયો હતો.

શ્રી ગાંધીના સંદેશાનો ટાઈમ્સે જે કટાક્ષપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનો નિર્દેશ કરતાં મહાત્માજીએ જણાવ્યું:

શ્રીમતી નાયડુ ઉપરનો મારો સંદેશો ટાઈમ્સમાં તથા અન્ય વર્તમાનપત્રોમાં છપાયો હતો. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે શ્રીમતી નાયડુએ બેશક જોરદાર ભાષણ કર્યું છે, પરંતુ એ ભાષણ કોઈ પણ રીતે ઉશ્કેરણીજનક નહોતું. દક્ષિણ આફ્રિકાની પરિસ્થિતિની ગંભીરતા સમજી જાય એટલાં એ વિચક્ષણ છે. ટાઈમ્સ ઉપર મોકલવામાં આવેલા ખાસ કેબલ ઉપરથી તો લગભગ

૧. જુઓ પુસ્તક ૨, પા. ૧-૩૮.

૨. જુઓ પુસ્તક ૨, પા. ૧૫૩-૪.

એવું દેખાઈ આવે છે કે એમણે કંઈ પણ વલણ દર્શાવ્યું જ હોય તો તે વધારેપડતું સમાધાન-કારક છે. દાખલા તરીકે હિંદીઓના અમુક વર્ગનું જીવનધોરણ નીચું હોવાને કારણે ત્યાંના સમાજ ઉપર કેટલોક આર્થિક ભય ઝૂમ્મે છે એ વાતનો એમણે સ્વીકાર કર્યો હોવાનું કહેવાય છે. પરંતુ એટલું સાબિત થઈ શકે તેમ છે કે આ હિંદીઓની રહેણીકરણી એમની જ કક્ષાના પરચૂરણ માલ વેચતા વેપારીઓની રહેણીકરણી કરતાં ઊતરતી નથી. આ અભિપ્રાય કંઈ મારો પોતાનો નથી, બલકે યુરોપિયનોનો છે. બીજું, હિંદીઓ પોતાના દેશમાં પૈસા મોકલે છે તે કારણે પણ તેમની સામે વાંધો ઉઠાવી શકાય તેમ નથી. આંકડા વડે એવું સાબિત થઈ શકે તેમ છે કે હિંદીઓ કરતાં યુરોપિયનો દક્ષિણ આફ્રિકાની બહાર ઘણા વધારે પૈસા મોકલતા હોય છે. શ્રીમતી નાયડુએ ટાઈમ્સના પ્રતિનિધિ સમક્ષ કરેલા સંપૂર્ણ નિવેદનમાં એમણે કહેલી વાતોનું સમર્થન કરતાં વાક્યો મળી આવે તો મને બિલકુલ નવાઈ ન લાગે. એ જ હોય તે, એટલું નક્કી છે કે આ બાબત અંગેના ટાઈમ્સના ખ્યાલ મુજબ જો શ્રીમતી નાયડુએ ભૂલ કરી હોય, તો તે ભૂલ સાચી દિશામાં કરી છે. એટલે એમની દક્ષિણ આફ્રિકામાંની હાજરી, એમની અસાવધ વાણીને લીધે હિંદુસ્તાનને નુકસાનકારક થઈ પડશે એવો કોઈ પણ અંદેશો મારા મનમાં નથી.

વાર્તાલાપ આ રીતે ધીમે ધીમે ગંભીર રાજદ્વારી સમસ્યાઓ તરફ વહી રહ્યો હતો તે ખાદીનું પહેરણ અને ધોતી પહેરેલા મિ. એન્ડ્રૂઝ ત્યાં આવી પહોંચતાં હળવો બન્યો. એમના હાથમાં લંડનથી પ્રસિદ્ધ થતા પંચ નામના પત્રની તાજી નકલ હતી. એમણે મોં મલકાવીને વિનોદ કરતાં કહ્યું:

“મહાત્માજી, જો આપ અત્યાર સુધીમાં અમર ન બની ગયા હો તો હવે આપને અમર બનાવી દેવામાં આવ્યા છે.”

પંચનો એ અંક મહાત્માજીને આપતાં એમણે કહ્યું: “આમાં આપને વિષે “શારીવારિયા” કટાક્ષ કોલમ લખે છે તે જુઓ.”

ઝડપથી વાંચી લઈને ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો:

ખરેખર હું અમર થઈ ગયો. ખાસ કરીને એટલા માટે કે મારો ઉલ્લેખ પહેલે જ પાને કરવામાં આવ્યો છે અને તે પણ પુસી (બિલાડી)ના ચિત્ર પછી.

અને તે પછી ખડખડાટ હાસ્ય સંભળાયું એને લીધે ગેલેરી ગાજી ઊઠી અને થોડે દૂર બે દરદીઓ આરામ લઈ રહ્યા હતા તેમનું પણ ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયું.

એ પછી એમ પૂછવામાં આવ્યું કે કેન્યાના હિંદીઓએ માથાવેરો ન આપવાની ચળવળ ઉપાડી છે તે વિષે આપ શું માનો છો? મહાત્માજીએ જવાબ આપ્યો:

આ વેરો માત્ર ૪૦૦૦ હિંદીઓને લાગુ પડે છે. એટલે એ ન ભરાય તેથી તીવ્ર સંઘર્ષ ઊભો થવાની ગણતરી નથી. એમાં ઝાઝું કષ્ટ વેઠવાનું નથી, છતાં એને લીધે હિંદીઓમાં શિસ્ત અને વ્યવસ્થા અવશ્ય કેળવાશે. હિંદીઓ કૃતનિશ્ચયી છે અને તેઓ હવે અન્યાય સહન કરવા માગતા નથી એવો અનુભવ યુરોપિયનોને થવો જ જોઈએ.

શ્રી શાસ્ત્રીના વલણનો ઉલ્લેખ કરી એમણે કહ્યું કે જેમ કેન્યાના હિંદીઓએ લડત ખંતથી ચાલુ રાખવી જોઈએ તેવી જ રીતે અહીંના હિંદીઓએ એમને નૈતિક ટેકો આપવાનું અવશ્ય ચાલુ રાખવું જોઈએ.

પછી એમને જ્યારે એમ પૂછવામાં આવ્યું કે છેલ્લાં બે વર્ષની કોંગ્રેસની કાર્યવાહી વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે ત્યારે જવાબમાં મહાત્માજીએ નિખાલસભાવે કબૂલ કર્યું કે છેલ્લાં બે વર્ષની કોંગ્રેસની કાર્યવાહીનો હું અભ્યાસ કરી શક્યો નથી.

મારી નરમ તબિયતને લીધે જે કંઈ સમય મારી પાસે બચે છે તે બધો ચાલુ બનાવોનો અભ્યાસ કરવામાં વપરાઈ જાય છે. પરંતુ છેલ્લાં બે વર્ષનું કોંગ્રેસનું સાહિત્ય વાંચવાની મારી પાસે ફુરસદ હોય તોપણ મારા સહકાર્યકરોના કાર્ય વિષે અભિપ્રાય આપતાં કે ટીકા કરતાં મને સંકોચ જ થાય. બનાવ બની ગયા પછી ડહાપણ ડહોળવું બહુ સહેલું છે. પરંતુ યોગ્ય વખતે સાચો નિર્ણય બાંધવાનું કામ એટલું સહેલું હોતું નથી. પરંતુ કોંગ્રેસના મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓની પ્રામાણિકતા, એકનિષ્ઠા અને તલ્લીનતામાં મને પૂરો વિશ્વાસ છે, પછી તેઓ ધારાસભામાં જવાના મતના હોય કે એનો વિરોધ કરનારા હોય. એ મતભેદ પ્રામાણિક હતો. આપણે જેવા છીએ તેવા રહીશું ત્યાં સુધી આવા પ્રામાણિક મતભેદો તો રહેવાના જ. હું તો એમ માનું છું કે ઉપર-ચોટિયા એકતા સિદ્ધ કરવા ખાતર માણસો પોતાના વિચારો જતા કરવાની ના પાડે એ એક સારું લક્ષણ છે.

અમારા પ્રતિનિધિએ વળી પૂછ્યું, “મજૂર સરકારની હિંદ વિષેની નીતિ અંગેના આપના વિચારો મેં ટાઈમ્સમાં વાંચ્યા છે. જે આ મજૂર સરકાર બહુ મોટી બહુમતી સાથે સત્તા ઉપર હોય તોપણ આપ આવો જ અભિપ્રાય આપશો?”

મને નથી લાગતું કે મારા અભિપ્રાયમાં ઝાઝો ફરક પડે, કેમ કે મજૂર પક્ષ બહુ મોટી બહુમતી ધરાવતો હોવા છતાં એ પક્ષની સરકાર જ્યાં સુધી લોકપ્રિયતા કરતાં સિદ્ધાંતોને પહેલું સ્થાન ન આપે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનને માટે સાચેસાચ ઉદાર પગલું ભરવાનું કામ એને માટે મુશ્કેલ બનશે, અને જે તે એમ કરશે તો એની ઘરઆંગણેની નીતિ જેખમમાં મુકાશે.

વાતચીત છેલ્લાં બે વર્ષના રાજકીય બનાવો તરફ વળતાં મહાત્માજીએ બોરસદ સત્યાગ્રહના પરિણામ વિષે ઊંડો સંતોષ વ્યક્ત કર્યો અને કહ્યું:

બોરસદ સત્યાગ્રહ જે બોધપાઠ આપે છે તેનું મહત્ત્વ અમાપ છે. એ વાત સાચી છે કે વસ્તુસ્થિતિનું સાચું મૂલ્યાંકન કરવામાં મુંબઈ સરકારે જે વિવેકબુદ્ધિ અને શાણપણ દેખાડ્યાં છે તે બદલ તેને ધન્યવાદ ઘટે છે, પરંતુ સાથે સાથે એ પણ સાચું છે કે બોરસદના સત્યાગ્રહીઓ પોતે તો સંપૂર્ણ અહિંસા, મક્કમતા અને પોતાની માગણીના ન્યાયીપણાને લીધે અજેય જ બની ગયા છે. અને જે એક નાના અને ખાસ અન્યાય બાબતમાં સફળ સત્યાગ્રહ કરવા માટે એક આખા તાલુકાનું સંગઠન થઈ શકતું હોય, તો કોઈ સર્વવ્યાપી અને જડ ઘાલી બેઠેલા અન્યાય બાબતમાં એથી પણ મોટા પાયા પર સત્યાગ્રહ જરૂર યોજી શકાય. એને માટે પોતાનાં ધ્યેય અને પોતાનાં સાધનોમાં અતૂટ શ્રદ્ધા ધરાવનારા કાર્યકરો પૂરતી સંખ્યામાં મળે એટલી જ માત્ર જરૂર રહે છે. શ્રી વલ્લભભાઈ પોતે એવી શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા અને એવી જ શ્રદ્ધાથી રંગાયેલા કાર્યકરો એમની પાસે હતા.

આપની તબિયત તદ્દન સારી થઈ ગયા પછી આપ શું કરવા ધારો છો એવો સવાલ પૂછવામાં આવતાં મહાત્માજીએ કહ્યું કે તેનો આધાર તે વખતની દેશની પરિસ્થિતિ પર રહેશે.

આરામનો સમય પૂરો થયા પછી શું કરવું તે વિષે અગાઉથી વિચારેલો કોઈ કાર્યક્રમ મારી પાસે નથી. એકાએક ઊભી થતી કોઈ પણ પરિસ્થિતિ માટે હું મારી જાતને છૂટી રહેવા દેવા માગું છું અને તેથી હું આગળથી કોઈ કાર્યક્રમો સ્વીકારતો નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

બૉમ્બે કૉનિકલ, ૨૯-૩-૧૯૨૪

૨૨૧. ગંગાધરરાવ બી. દેશપાંડેને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ ગંગાધરરાવ,

મરાઠામાં એક એવી મતલબનો પેરેગ્રાફ મારા વાંચવામાં આવ્યો કે કર્ણાટક પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિએ કોંગ્રેસનું અધિવેશન બેલગામમાં ભરવા ઠરાવ કર્યો છે તેનો મેંગલોરના લોકો હજી પણ વિરોધ કરી રહ્યા છે. એ વાત સાચી છે? જો સાચી હોય તો તે વિષે થોડી વિગતો મને મોકલી આપો અને હું કોઈ રીતે મદદ કરી શકું કે કેમ તે પણ જણાવો. જે લોકો આ રીતે સમિતિનો નિર્ણય બદલાવવા ખટપટ કરી રહ્યા છે તેમનાં નામ પણ મને મોકલજો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ગંગાધરરાવ બી. દેશપાંડે

બેલગામ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૯૦; તથા સી. ૩૭૯૫. ૫૧૫૮

૨૨૨. ટી. એ. સુબ્રહ્મણ્ય આચાર્યને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ સુબ્રહ્મણ્ય,

ડરબનથી તમારો પત્ર આવ્યો તેથી ઘણો આનંદ થયો.

તમારી શુભેચ્છા બદલ તથા ખબર પૂછવા બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. મારી તબિયત ધીરે ધીરે છતાં એકધારી રીતે સુધરતી જાય છે અને પૂરેપૂરી સુધરી જશે એમ માનું છું. તમે તમારા દેશની સેવા કરી શકતા નથી તેથી દુઃખી થવાની જરૂર નથી. હું તમને એમ નથી કહી શકતો કે તમે ત્યાં રહીને પણ રેંટિયો ચલાવો પરંતુ ત્યાં રહીને પણ શક્ય હોય ત્યાં સુધી તમે ખાદી જરૂર પહેરી શકો. અને તમારી કમાણીની બચતમાંથી તમે દેશમાં લડત ચલાવવા માટે, સાર્વજનિક ક્ષણોમાં કંઈક આપી શકો.

તમારો સહૃદયી

શ્રી ટી. એ. સુબ્રહ્મણ્ય આચાર્ય

૧૭૫, ઉમગેની રોડ

ડરબન

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૯૧

૨૨૩. અમિય કે. દાસને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી દાસ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે એ આસામીમાં છાપવાના છો કે હિંદીમાં એની મને ખબર નથી. આ બાબત વિલાંબમાં ન પડે તે માટે હું તમને નીચેનું અંગ્રેજી લખાણ મોકલી આપું છું. :

આપણાં દુઃખો દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે આજે મારા મનમાં એક જ વાત ઘોળાયા કરે છે. અને તે એ કે આપણામાંનો એકેએક જણ રૅટિયો ચલાવવા મંડી પડે અથવા પીંજવું, પૂણી બનાવવી, ખાદીની ફેરી કરવી, ૩ ભેગું કરવું, ૩ વહેંચવું વગેરે રૅટિયાની સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતી કોઈ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લે. રૅટિયાનો સાર્વત્રિક પ્રચાર થાય એ સ્વરાજ માટે અનિવાર્ય છે એટલું હું જાણું છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત અમિય કે. દાસ

તંત્રી

ઘ અસમિયા

દિબ્રુગઢ (ઉત્તર આસામ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૯૩; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૧૫૧

૨૨૪. જોર્જ જોસેફને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ જોસેફ,

આ સાથે એક પત્ર^૧ બીડું છું. એમાંની વાત સ્પષ્ટ છે. આમાં તથ્ય શું છે તે મને જણાવજો અને તમે સત્યાગ્રહ કરવાની ધમકી આપી છે એ વાત સાચી હોય તો તેનાં કારણો પણ જણાવજો.

તમારી પત્નીની માંદગી સંબંધમાં કશા ચોક્કસ સમાચાર હજી સુધી તમને મળી શક્યા નથી એ જાણીને દુઃખ થયું. દેવદાસ ઉપરના તમારા પત્રમાં તમે લખ્યું છે તેમ એક રીતે જોવા જઈએ તો દરદીઓ રાજાઓ જ હોય છે. પરંતુ આ રાજવીઓ એક મોટો સંઘ રચે છે અને એમાંના સમજુ રાજાઓ પોતાનું રાજવીપણું કોઈ રીતે ઓછું થવા દીધા વિના પણ એક શાસન નીચે રહે છે. પરંતુ આ જગા મેં એવી ભરી દીધી છે કે જે શ્રીમતી જોસેફને અહીં આવવા સમજવી શકાય, તોપણ મને લાગે છે કે એને અહીં ચેન નહીં પડે. અહીં અત્યારે રાધા, મણિ-બહેન, કીકીબહેન અને પ્રભુદાસ તો છે જ અને પાંચમો હું પોતે છું. તે ઉપરાંત હું પૂનામાં હતો

૧. આ પત્ર ઈ. આર. મેનન તરફથી આવ્યો હતો; જુઓ આ પછીનો લેખ.

ત્યારે પણ પાગલ મજલીને મેં અહીં મારી સાથે આવી જવા આમંત્રણ આપ્યું હતું. એટલે અહીં આવી શકે એવી એની સહેજ પણ સ્થિતિ હશે તો તો કદાચ એ આવશે. તમે શ્રીમતી જ્ઞેસેફને વડોદરાની સરકારી ઈસ્પિતાલમાં ડૉ. જીવરાજ મહેતાની સારવાર હેઠળ મૂકવા તૈયાર છો? તમે એમને પૂછી જુઓ અને આ સૂચનનો અમલ કરવા ગંભીરતાથી વિચાર કરો એમ હું ઈચ્છું છું. ડૉ. મહેતા ક્ષયરોગના નિષ્ણાત છે. વડોદરાની સરકારી ઈસ્પિતાલમાં દરદીઓને રાખવાની વ્યવસ્થા કેવી છે તેની અલબત્ત મને કશી માહિતી નથી. પરંતુ શ્રીમતી જ્ઞેસેફ ડૉ. મહેતાની દેખરેખ હેઠળ રહેવા તૈયાર થતાં હોય તો હું તરત જ બધી માહિતી મગાવીશ.

તમને બંનેને પ્યાર સહિત,

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જૉર્જ જ્ઞેસેફ
ચેંગાનૂર
ત્રાવણકોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૯૪; તથા સી. ૩૭૯૫. ૫૧૫૫

૨૨૫. ઈ. આર. મેનનને પત્ર

પોસ્ટ અંધરી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી મેનન,

મિ. એન્ડ્રૂએ તમારો પત્ર મને એનો જવાબ આપવા માટે આપ્યો છે. તે મેં શ્રી જૉર્જ જ્ઞેસેફને મોકલ્યો છે.^૧ સત્યાગ્રહની ધમકી આપવામાં આવી છે એ વિષે હું કશું જાણતો નથી. ખરી હકીકત હું ન જાણું ત્યાં સુધી કશો અભિપ્રાય આપવાનું મારે માટે ઘણું મુશ્કેલ છે. દેશી રાજ્યોમાં સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાનો હું વિરોધ કરતો આવ્યો છું, એ વાત એકંદરે તદ્દન સાચી છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ઈ. આર. મેનન

C/o इन्डियन सोशियल रिफોर्मर
એમ્પાયર બિલ્ડિંગ, હોર્નબી રોડ
મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૯૨; તથા સી. ૩૭૯૫. ૫૧૫૨

૧. જુઓ આ પહેલાંનો લેખ.

૨૨૬. પી. શિવસામ્બ આચરને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી શિવસામ્બ આચર,

૧૪મી તારીખનો તમારો પત્ર મળ્યો છે.

તમારી મુશ્કેલી હું સમજું છું, પરંતુ તમને કેવી રીતે સલાહ આપવી અથવા કેવી મદદ કરવી તે મને સમજતું નથી. હું એટલું જ કહી શકું કે જો તમને દેશભક્ત કોંડા વેંકટપૈથ્યા તરફથી પત્ર ન મળ્યો હોય તો તમારે જાતે જઈને એમને મળવું જોઈએ અને તમારી સ્થિતિનો એમને ખ્યાલ આપવો જોઈએ. જો તમને એ વાત આશ્વાસનરૂપ થતી હોય તો હું તમને કહીશ કે જે મુસીબતમાં તમે આવી પડ્યા છો તેવી મુસીબત તમારા એકલાની નથી. અનેક અસહકારીઓ આવી મુસીબત વેઠી રહ્યા છે. એ પણ એટલું જ સાચું છે કે અનેક સહકારીઓ પણ આવી મુસીબતોમાં ફસાયેલા છે, પરંતુ અસહકારીઓ જે એવો સંતોષ લઈ શકે છે કે જે મુસીબત આવી છે તે પોતાના અંતરાત્માના અવાજને અનુસરવાને પરિણામે આવી છે એવો સંતોષ સહકારીઓ લઈ શકતા નથી.

તમારાં નાણિયેરના ચોર વિષે તો તમારી પાસે બે ઉપાય છે : એક તો એ કે તમે ચોરો વતી મજૂરી કર્યા કરો અને તેઓ ધરાય નહીં ત્યાં સુધી એમને નાણિયેર ચોરવા દો. હું સ્વીકારું છું કે આ એક આદર્શ સલાહ છે. બીજો તમે પોતે જ સૂચવેલો ઉપાય છે કે ફરતી વાડ કરીને અથવા એવી કોઈ યુક્તિ કરીને ઝાડનું રક્ષણ કરવું અને તેમ ન બને તો નાણિયેરીઓને પાણી પાવું બંધ કરી તેમને સુકાઈ જવા દેવી.

તમારો સાચો

શ્રીયુત પી. શિવસામ્બ આચર

ગામ—કિલ પુદુપક્કમ

તાલુકો ચેઝાર

પોસ્ટ તિરુવેત્તીપુરમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૮૫

૨૨૭. એચ. એસ. એલ. પોલાકને કેબલ^૧

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૪

કેલોફ^૨

લંડન

નેતાઓને મળી લઉં ત્યાં સુધી ધારાસભાપ્રવેશ વિષે અભિપ્રાય આપવા હું તૈયાર નથી. તેમ છતાં લેખ જોઈતો હોય તો આવતે અઠવાડિયે મોકલી શકું. એન્ડ્રૂએ ત્યાંથી નીકળવાનું નથી.^૩

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૯૬; તથા સી. ૩૭૯૫. ૫૧૫૯

૨૨૮. એચ. એસ. એલ. પોલાકને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ હેત્રી,

તમારો કેબલ મળ્યો. એમાં ચોક્કસ સૂચના ન હોવાથી મેં એમ માન્યું છે કે સ્પેક્ટેટર મારો લેખ કેબલથી નહીં પણ ટપાલથી માગે છે. આનો જવાબ આજે મેં નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે : નેતાઓને મળી લઉં ત્યાં સુધી ધારાસભાપ્રવેશ વિષે અભિપ્રાય આપવા હું તૈયાર નથી. તેમ છતાં લેખ જોઈતો હોય તો આવતે અઠવાડિયે મોકલી શકું. એન્ડ્રૂએ ત્યાંથી નીકળવાનું નથી. - ગાંધી

મને લાગે છે કે ધારાસભાપ્રવેશ વિષેના મારા વિચારો હું ચોક્કસ સ્વરૂપે ન દર્શાવી શકું ત્યાં સુધી કોઈ લેખ મોકલવો નકામો છે. જે નેતાઓ કોંગ્રેસના કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરવા માટે જવાબદાર છે તેમની સાથે વાટાઘાટ ન કરું ત્યાં સુધી મારાથી એ થઈ શકે નહીં. એ લોકો કદાચ આવતે અઠવાડિયે અહીં આવશે.

બહુ બહુ તો મેં માસના અંત સુધી હું ઉપરને સરનામે હોઈશ એમ લાગે છે. પરંતુ સાંભવ છે કે મેં માસની અધવચમાં પણ હું અહીંથી સાબરમતી જાઉં.

તમને બધાંને સ્નેહ સહિત,

તમારો સહૃદયી

હેત્રી એસ. એલ. પોલાક, એસ્ક્વાયર

લંડન

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૯૭; તથા સી. ૩૭૯૫. ૫૧૫૬

૧. આ કેબલ પોલાકના ૨૨મી માર્ચના નીચેના કેબલના જવાબમાં હતો : “લંડનનું સ્પેક્ટેટર પત્ર આપની પાસેથી ૧૪૦૦ શબ્દોનો લેખ માગે છે. એમાં આપનો હાલનો કાર્યક્રમ ટૂંકમાં જણાવવો જોઈએ. જવાબ આપો.” એસ. એન. ૮૫૯૬.

૨. પોલાકનું કેબલનું સરનામું.

૩. ગાંધીજીએ પોલાકને પત્ર પણ લખ્યો હતો. જુઓ આ પછીનો લેખ.

૨૨૯. સર દિનશા માણેકજી પિટીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૪

વડાલા સર દિનશા,

તમે અડાબજના સદ્ગત સોરાબજી^૧ વિષે કદાચ સાંભળ્યું હશે. તમે જાણતા હશો કે તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં લાંબા સમય સુધી રહ્યા હતા. સૌથી વધારે લાંબો કારાવાસ ભોગવનાર સત્યાગ્રહીઓમાંના તે એક હતા. બેરિસ્ટર થયા પછી તે સાર્વજનિક કાર્ય કરવા માટે દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા હતા. એમનું ખર્ચ એક મિત્ર આપતા હતા. તે પોતાની પાછળ એક વિધવા પત્ની અને એક દીકરી મૂકતા ગયા છે. શ્રી પાલનજી, સોરાબજી કુટુંબના નિકટના સગા છે. માદીકરી અત્યારે દીકરીના ભણતર ખાતર મુંબઈમાં રહે છે. એમને મકાનભાડું ઘણું જ વધારે આપવું પડે છે. મા મને જણાવે છે કે તમારી પાસે ગરીબ પારસીઓને બહુ જ સસ્તા ભાડાથી આપવા માટેનાં કેટલાંક સારાં મકાનો છે. આ મકાનો કેવી શરતોએ ભાડે અપાય છે તે હું જાણતો નથી. શ્રી સોરાબજી એમની પાછળ બહુ નાની રકમ મૂકતા ગયા છે. મને લાગે છે કે એ રકમ ૧૦૦૦ રૂપિયાથી પણ ઓછી હતી. હું જેવમાં ગયો તે પહેલાં એ આખી રકમ એ બહેનને આપી દેવામાં આવી હતી. ઉપર્યુક્ત મકાનો જે શરતોથી ગરીબ લોકોને ભાડે અપાતાં હોય તે શરતો પ્રમાણે જ એમાંનું એક મકાન તમે શ્રીમતી સોરાબજીને ભાડે આપી શકો તો મારા ઉપર તમારો અંગત ઉપકાર થશે. સદ્ગત સોરાબજી મારા પ્રિયમાં પ્રિય સાથીદારોમાંના એક હતા. મારે પારસી મિત્રો અનેક છે. તેમાં સૌથી વધારે સ્વાર્થત્યાગ કરનારામાંના તે એક હતા. એમના ચારિત્ર્યના ઉમદાપણાથી શ્રી ગોખલે પોતે એટલા બધા પ્રભાવિત થયા હતા કે એમણે સોરાબજીને પોતાની સોસાયટીના સભ્ય થવા વિનંતી કરી હતી. અને જો સોરાબજી જીવ્યા હોત અને હિંદુસ્તાન પાછા આવ્યા હોત, અને જો શ્રી ગોખલે પણ જીવતા હોત, તો સંભવ પૂરેપૂરો હતો કે સોરાબજી સોસાયટીમાં જોડાય. આ બધું હું તમને એવા હેતુથી નથી કહેતો કે એ ધ્યાનમાં લઈને તમે અનુકૂળ નિર્ણય કરો. કેમ કે નિર્ણય તો આ મકાનો ભાડે આપવા અંગેની શરતો પ્રમાણે જ કરવો પડશે. પરંતુ મરહૂમ સાથે સંબંધ ધરાવતી દરેક બાબતમાં હું શા માટે રસ લઉં છું તે બતાવવા હું આ હકીકતનો ઉલ્લેખ કરું છું. અને જો હું એ વિધવા બહેનને સાબરમતી આશ્રમમાં મારી સાથે રહેવા સમજાવી શક્યો હોત, તો મેં તમને તસ્દી ન આપી હોત. પરંતુ એની ઈચ્છા એની દીકરીને સામાન્ય પારસી છોકરીઓને મળે છે તેવું જ શિક્ષણ આપવાની હોવાથી એ ઈચ્છાને હું સારી રીતે સમજી શકું છું. એવા શિક્ષણ માટે મારા આશ્રમમાં સગવડ નથી. ત્યાં તો એકલું કાંતવાવણવાનું શિક્ષણ અપાય છે. અને વધારામાં ચારિત્ર્યનું નિર્માણ થાય તે માટે શક્ય તેટલું સારું વાતાવરણ પૂરું પાડવા પ્રયત્ન થાય છે. આ શિક્ષણપદ્ધતિમાં પુસ્તકિયા જ્ઞાનને ગૌણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

હું છું
તમારો સહૃદયી

સર દિનશા માણેકજી પિટીટ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ટપલટ; તથા સી. ડબલ્યુ. પ૧૫૭

૨૩૦. આર બી. સપ્તેને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી સપ્તે,

તમારો ૧૧મી ફેબ્રુઆરીનો પત્ર મળ્યો. તે બદલ તમારો આભારી છું.

જે કેબલનો તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે તો મને મળ્યો જ હતો. એ બદલ કૃપા કરીને તમે પોતે તથા ક્લબના અન્ય સભ્યો મારા તરફથી ધન્યવાદ સ્વીકારશો. જર્મનીમાં હિંદીઓ કેટલા છે, તેઓ શો ધંધો કરે છે, અને એમની અને જર્મનોની વચ્ચે કેવા સંબંધો છે, એની થોડી વિગતો મને મોકલી શકો તો આભાર થશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રી આર. બી. સપ્તે

મંત્રી, ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ક્લબ

ગ્લોકેનગીસરવૌલ ૨

હામ્બુર્ગ (જર્મની)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૫૯૯; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૫૩

૨૩૧. આર. એન. માંડળિકને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી માંડળિક,

૧૯મી તારીખના તમારા પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નવાકાઢની નિશાની કરેલી નકલ^૧ તમે મને મોકલી તે બદલ તમારો આભાર માનું છું.

સંદર્ભ જોતાં, એ વાક્યોનો તમે જે અર્થ ઘટાવ્યો છે તેના કરતાં, મને લાગે છે કે એમાંથી કંઈક જુદો અર્થ નીકળે છે. આ વાક્યો તથા એની પહેલાંનાં વાક્યોનો એક મિત્ર પાસે મેં તરજુમો કરાવ્યો હતો. એ ઉપરથી હું જે અર્થ સમજ્યો છું તે એ છે કે આપણા નેતાઓને જે તર્કસંમત નિર્ણય બાંધવા ફરજ પડી છે તે જ શ્રી ખાદિલકરે રજૂ કર્યો છે. તમે જોશો કે છેલ્લું વાક્ય પ્રશ્નાર્થક છે. મારી વાત કરતા હો તો સત્યાગ્રહ માટે તૈયારી કરવાના કાર્યક્રમની હું આગેવાની લઉં એવો કોઈ સવાલ જ નથી. જુદા જુદા પ્રાંતોની સ્થિતિનો મેં ભાગ્યે જ અભ્યાસ કર્યો છે. એ સ્થિતિમાં સત્યાગ્રહ આંદોલન શરૂ કરવા માટે દેશ તૈયાર છે કે નહીં એ પ્રશ્ન વિષે અભિપ્રાય જાહેર કરવાની મારી હિમત નથી. પણ મારે મન તો એ નક્કી જ છે કે

૧. ગાંધીજીએ આ નકલ પહેલાં માગી હતી. જુઓ “આર. એન. માંડળિકને પત્ર”, ૨૦-૩

દેશ સત્યાગ્રહને માટે તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી આપણે મેળવવા યોગ્ય કશું મેળવી શકવાના નથી. એટલે હું સાજાં હોઉં કે માંદો હોઉં, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે માર્ગ બિલકુલ સ્પષ્ટ છે. જે બારડોલી કાર્યક્રમનો અમલ થશે તો દેશ વહેલામાં વહેલી તકે સત્યાગ્રહ માટે તૈયાર થઈ જશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત આર. એન. માંડલિક
તંત્રી, લોકમાન્ય
૨૦૭, રાસ્તીબાઈ બિલ્ડિંગ
ગિરગાંવ, મુંબઈ નં. ૪

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૧૨; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૧૭૦

૨૩૨. એ. ૩બલ્યુ. મેકમિલનને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪

પ્રિય મિ. મેકમિલન,

તમારા પત્ર બદલ ઘણો ઘણો આભાર માનું છું.

ફીજીમાં ત્યાંના હિંદી રહીશો વતી તમે જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છો તેમાં હું તમને પૂરી સક્ષમતા ઈચ્છું છું. કોઈ પણ મુશ્કેલી આવે તેનો સામનો કરવાની એમનામાં તાકાત આવે તે માટે તેમણે પોતાની જાતને તૈયાર કરવી જોઈએ. એટલો જ મારો એ લોકોને સંદેશો છે.

તમે ફીજીમાં તમારા પોતાના દેશબંધુઓ સાથે કાયમના સંઘર્ષમાં રહેવા માગતા નથી એવી તમારી લાગણી સાથે હું પૂરેપૂરો સંમત થાઉં છું. મને ખાતરી છે કે જે તમે તમારા દેશબંધુઓના વિરોધી બનો તો તમે હિંદીઓની સેવા ન કરી શકો. જરૂર માત્ર એટલી જ છે કે સત્ય સાફ સાફ કહી દેવું અને ન્યાય માટે કોઈ પણ ભોગે આગ્રહ રાખવો. મારા ખ્યાલ પ્રમાણે આ બેમાંથી એકેય માટે કોઈની સાથે વેરભાવ રાખવાની કદી જરૂર પડે એમ નથી.

તમારો સહૃદયી

એ. ૩બલ્યુ. મેકમિલન, એસ્કુવાયર
બનારસ કેન્ટોન્મેન્ટ

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૬૨૨

૨૩૩. કે. શ્રીનિવાસ આયંગરને^૧ પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી શ્રીનિવાસ આયંગર,

શ્રી રાજગોપાલાચારી મારા પુત્રને^૨ લખે છે કે મારે શોર્ટલેન્ડ લખનારની જરૂર છે એમ તેમણે તમને કહ્યું કે તરત જ તમે કશું ખર્ચ લીધા વિના તમારા શોર્ટલેન્ડ રિપોર્ટરને મારે ત્યાં મોકલી આપવાની તૈયારી બતાવી. એ બદલ હું તમારો ઘણો જ આભારી છું એમ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. શ્રી રાજગોપાલાચારીનો પત્ર મારા પુત્રને મળ્યો તે પહેલાં જ શ્રી ગોલિકેરેને ખબર પડી કે મારે એમની સેવાની જરૂર છે એટલે તરત જ તે મારી સેવામાં હાજર થઈ ગયા. જો આ પ્રમાણે ન બન્યું હોત તો તમારી દરખાસ્તનો મેં ખુશીથી લાભ લીધો હોત. હું જોવામાં ગયો તેના થોડા વખત પહેલાં શ્રી ગોલિકેરેએ મને મદદ કરી જ હતી.

તમારો સહૃદયી

શ્રી કે. શ્રીનિવાસ આયંગર

હિન્દુ ઓફિસ

મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૧૫; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૧૬૯

૨૩૪. સી. રાજગોપાલાચારીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ રાજગોપાલાચારી,

શ્રી કસ્તૂરી રંગા આયંગરના પુત્રે એક શોર્ટલેન્ડ લખનારની સેવાઓ મફત આપવાની તૈયારી બતાવી તે બદલ તેમનો આભાર માનતો પત્ર મેં તેમને લખી દીધો છે.

મૌલાના મહમદઅલીના ભાષણમાંનો ઉતારો મહાદેવે મને બતાવ્યો હતો. વાંચવામાં એ સારો લાગતો નથી. તેમ છતાં હું થોડા વખત પછી કોઈ પણ રીતે એમને મળવાની આશા રાખું છું.

મોતીલાલજી અને લાલાજી આવતી કાલે આવે છે અને હકીમજી પરમ દિવસે આવશે. એટલે જંગ બરાબર જામશે. ધારાસભાપ્રવેશ વિષેના મારા વિચારો જાહેર કરવા હું આવતે અઠવાડિયે વખત કાઢી શકીશ એવી આશા છે. થોડા વખત ઉપર તમને દમનો હુમલો શાથી

૧. હિન્દુના તંત્રી કસ્તૂરી રંગા આયંગરના પુત્ર.

૨. દેવદાસ ગાંધી.

થયો? દમ ચડે એવું કંઈ કારણ તો નહોતું ને? અહીં પાછા આવવાનો ક્યારે વિચાર કરો છો? કારોબારી સમિતિ મળે તેના થોડા દિવસ પહેલાં અહીં ન આવી શકો?

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સી. રાજગોપાલાચારી
સાલેમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૮૬૧૩; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૧૬૧

૨૩૫. એ. એમ. જ્ઞેષીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી જ્ઞેષી,

આગામી મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક પરિષદ અંગે ભરાનારા ખાદી પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન કરવા શ્રીમતી ગાંધીને સ્નેહભર્યું આમંત્રણ આપતો પત્ર તમે તેમના ઉપર લખ્યો છે.^૧ પરંતુ શ્રી દાસ્તાનેએ મને કહ્યું કે એ વિધિ માટે તેઓ શ્રી સી. રાજગોપાલાચારીને બોલાવી રહ્યા છે. એમને બોલાવવા એ વધારે સારું છે એમ હું ખાસ માનું છું. લોકો સમક્ષ સાર્વત્રિક પ્રકારનું આ જે એકમાત્ર સારું રચનાત્મક આંદોલન છે તેને માટે તો અત્યારે આપણે એવી વ્યક્તિની જરૂર છે જેનામાં દિલ અને દિમાગ એમ બંને પ્રકારની શક્તિઓનો સમન્વય થયેલો હોય. એ જ્ઞેષી શ્રીમતી ગાંધી તો કેવળ એક શોભાનું પૂતળું જ બની શકે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એ. એમ. જ્ઞેષી
મંત્રી, પ્રદર્શન સમિતિ
મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક પરિષદ
જલગાંવ, પૂર્વ ખાનદેશ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૮૬૧૪; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૧૭૧

૨૩૬. સી. વિજયરાઘવાચારિયરને પત્ર

પોસ્ટ અંધરી,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર^૧ મળ્યો. તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું.

અલબત્ત, તમારાં બીજાં જાહેર નિવેદનો ધ્યાનમાં લીધા વિના જ મેં તમારા આ નિવેદન^૨ પર વિચાર કર્યો હતો. પૃષ્ઠ ૩૪ અને ૩૫ ઉપરના છેક છેલ્લા જવાબમાંથી હું નીચેનાં વાક્યો ટાંકું છું :

દેશનાં અત્યંત મહત્ત્વનાં હિતો માટે એ જરૂરી છે કે આવતાં ઘણાં વર્ષો સુધી હિંદુસ્તાન અને ઈંગ્લંડ વચ્ચેના જીવંત સંબંધો ચાલુ રહે. . . . કેટલાયે રાજનીતિજ્ઞો કહે છે કે જો ઈંગ્લંડના લોકો હિંદુસ્તાનને સહેલાઈથી સ્વરાજ્ય ન આપે તો બીજાં રસ્તો તલવાર ઉગામવાનો છે. પરંતુ આ સિદ્ધાંત ફેલાવનારા લોકો હિંદી હોય કે અંગ્રેજ હોય, તેઓ એ વાત ભૂલી જાય છે કે એક બાજુ તલવાર વાપરવી અને બીજી બાજુ સામ્રાજ્યની અંદર સ્વરાજ્ય સ્થાપવું, એ બે વસ્તુઓ એકબીજાની સંપૂર્ણ વિરોધી નહીં હોય તો પણ તે બિલકુલ અસંગત તો છે જ . . . હાલમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યથી અલગ એવી સ્વતંત્રતાની વાત કરવી એ આપણે માટે અત્યંત ઘાતક નીવડે તેવું છે અને લગભગ ઓલામાંથી ચૂલામાં પડવા જેવું છે.

. . . ઈંગ્લંડ સાથેના બધા સંબંધો તોડી નાખવારૂપી ખાઈમાં આપણે . . . વગર-વિચાર્યે પડવું ન જોઈએ. એ માર્ગ ગાંડપણનો છે. હવે પછી વર્ષો સુધી, કદાચ સૈંકાઓ સુધી, કદાચ સદાને માટે આપણા નસીબમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર રહી સ્વશાસન ભોગવવાનું લખાયેલું છે. અને એ ક્યાં સુધી લખાયેલું હશે તે હું જાણતો નથી અને કહી શકતો નથી.

અસ્પૃશ્યતા વિષે તમે જે વાત કહો છો તે હું સમજું છું અને તેમાંની ઘણી બાબતો મને માન્ય પણ છે. મને લાગે છે કે તમારું નિવેદન વાંચીને મારા મન પર જે છાપ પડી હતી તે મેં તમને જણાવી હતી. વીતેલી વાતો વિષેની તમારી ટકોર સંબંધમાં, અલબત્ત, મેં કશું કહ્યું નથી. મારી ટીકાથી કશો ઉપયોગી હેતુ સરે એમ ન હોવાથી મેં જાણીજોઈને એ વિષે મૌન સેવ્યું છે.

આશા છે કે તમે જલદી સાજ થઈ જશો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સી. વિજયરાઘવાચારિયર

આરામ

સાલેમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૧૬; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૧૬૬

૧. ગાંધીજીના ૧૯મી માર્ચના પત્રનો જવાબ વિજયરાઘવાચારિયરે ૨૩મી માર્ચે આપ્યો હતો. જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૦.

૨. આ ઉલ્લેખ વિજયરાઘવાચારિયરની છાપાની મુદ્રાકાતનો છે, એનો પાઠ મળી શક્યો નથી. જુઓ, “સી. વિજયરાઘવાચારિયરને પત્ર”, ૧૯-૩-૧૯૨૪ની પાઠટીપ.

૨૩૭. શિવદાસાનીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી શિવદાસાની,

તમારો રસપ્રદ પત્ર^૧ મળ્યો.

હું જે વિચારો ધરાવું છું તે જોતાં, મને વિશ્વાસ છે કે તમારી યોજના અંગે હું કાંઈ પણ કરું એવી અપેક્ષા તમે ન રાખશો. મારી બધી જ શક્તિ મારી સમક્ષ પડેલા તાકીદના કામમાં મારે ખર્ચવાની છે. યંત્રો વિષેની તમારી દલીલ સહેજ પણ ગળે ઊતરે એવી નથી. તમે એવું વિધાન કર્યું છે કે “યંત્રો જ યંત્રોને હઠાવી શકે.” આ સામાન્ય વિધાન પાછળ એક બહુ ભારે ભ્રમણા છુપાયેલી છે. આ આખા કાર્યક્રમનો જો તમે વિગતે વિચાર કરશો તો તમને જણાશે કે યંત્ર વડે બનેલું જે કાપડ આપણે બહારથી મગાવીએ છીએ તે આવતું બંધ કરવા માટે યંત્રોની આયાત કરવાની બિલકુલ જરૂર નથી. દા. ત. હિંદુસ્તાનની મધ્યમાં આવેલા એક ગામડામાંથી ૩ માન્યેસ્ટર જાય, માન્યેસ્ટરમાં એનું કાપડ બને અને એ કાપડ પાછું હિંદુસ્તાન આવે એમાં જે શક્તિ વપરાય અને ખર્ચ થાય તે બધું જ જે ગ્રામવાસીઓ પોતે પોતાના રૂમાંથી કાપડ બનાવી લે તો બચી જાય એટલું તમે નથી જોઈ શકતા? એટલું તમને જરૂર સમજવું જોઈએ કે દુનિયાનાં કોઈ પણ યંત્રો આ ગ્રામવાસીઓ સાથે હરીફાઈ કરી શકે તેમ નથી, કેમ કે એમને કામ કરવાને તત્પર એવા પોતાના હાથપગ અને જાતે બનાવી શકે એવાં થોડાં લાકડાનાં સાદાં ઓજારો સિવાય બીજા કોઈ યંત્રની જરૂર નથી. બીજું, તમે તમારા પોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી આ વાતનો વિચાર કરો એમ હું ઈચ્છું છું. એક ગામમાં એક યંત્ર ગોઠવવાનું જે ખર્ચ થાય તેને સાત લાખ વડે ગુણો અને પછી તમારી જાતને પૂછો કે એટલી મૂડી કોણ ભેગી કરશે? અને એનાથી શો લાભ થશે? જે ગ્રામવાસીઓ પોતાના ફુરસદના સમયમાં પોતાના રૂમાંથી કાપડ તૈયાર કરી શકે તેમ છે તેમને તમે આ બધી ઝંઝટમાં નાખવા ઈચ્છો છો? આશા રાખું કે તમે એવું નહીં ઈચ્છતા હો.

તમારો સહૃદયી

શ્રી શિવદાસાની, એલ. સી. ઈ. બાર-એટ-લો

હીરાબાદ

હેદરાબાદ (સિંધ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૧૭; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૧૬૭

૧. ૨૨મી માર્ચના પોતાના પત્રમાં શિવદાસાનીએ ગાંધીજી પ્રત્યે પૂજ્યભાવ વ્યક્ત કરી જણાવ્યું હતું કે હાથે વણેલી ખાદીની આપની હિમાયતમાં રહેલો તર્ક મને સમજતો નથી. એમણે એક ખાંડનું કારખાનું કાઢવાની યોજના ધરી હતી. તે સમજતી તેને માટે મૂડી ભેગી કરવામાં એમણે ગાંધીજીની મદદ માગી હતી.

૨૩૮. જગદીશચંદ્ર બોઝને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪

પ્રિય સર જગદીશચંદ્ર બોઝ,^૧

પાંચ તારીખના આપના પત્ર^૨ બદલ હું આપનો ખૂબ જ આભારી છું.

લંડનથી આવ્યા પછી જો આપ મોટર લઈને જૂલુ આવવાનો સમય કાઢી શકશો તો આપને તથા લેડી બોઝને મળતાં મને ખરેખર આનંદ થશે. જૂલુ અંધેરી નજીક આવેલું એક મજાનું વિશ્રામસ્થાન છે.

આપનો સહૃદયી

સર જગદીશચંદ્ર બોઝ

શ્રી વી. એન. ચંદાવરકરને ત્યાં

પેડર રોડ, ખંભાલા હિલ

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૮૬૧૯; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૬૨

૨૩૯. રામાનંદ સંન્યાસીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪

પ્રિય રામાનંદ સંન્યાસી,

તમારો ૨૩મી તારીખનો પત્ર મળ્યો. તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું.

નીચેની પૂરી હકીકતો જાણ્યા વિના તમને સલાહ આપવી મારે માટે મુશ્કેલ છે:

- (૧) ભરતીનું કામ માત્ર હમણાં જ શરૂ થયું છે? જો હમણાં જ શરૂ થયું હોય તો તે કઈ તારીખથી?
- (૨) એ તારીખ પહેલાં ભરતી નહોતી થતી?
- (૩) જો નહોતી થતી તો તે કયારથી બંધ થયેલી?
- (૪) ચાના બગીચાઓમાં કેવી જાતની તપાસ કરવાની છે?

૧. ૧૮૫૮-૧૯૩૭; પ્રસિદ્ધ ભૌતિકશાસ્ત્રી, વનસ્પતિશાસ્ત્રી અને લેખક; એમણે કલકત્તામાં “બોઝ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ”ની સ્થાપના કરી હતી.

૨. આ પત્રમાં બોઝે લંડનથી લખ્યું હતું: “આપની ગંભીર માંદગીના સમાચાર જાણી અમને બહુ ચિંતા થઈ હતી. હવે આપની તબિયત ધીરે ધીરે સુધરતી નય છે એ સમાચારથી કંઈક રાહત થઈ છે. દુનિયાભરમાં ન્યાયનીતિના ધ્યેયની સેવા કરવા આપ દીર્ઘાયુ થાઓ એવી અમારી શુભેચ્છા છે. અમે ૧૬મી એપ્રિલના અરસામાં મુંબઈ આવીશું અને ત્રણચાર દિવસ પછી કલકત્તા જવા માટે રવાના થઈશું. તે સમયે જો આપ મુંબઈ નજીક હો તો આપને મળવાનું મને ગમશે. મારું સરનામું (સદ્ગત ન્યાયમૂર્તિ ચંદાવરકરના પુત્ર) શ્રી ચંદાવરકરને ઘેર એ પ્રમાણે હશે. સર્વ શુભેચ્છાઓ સહિત.” એસ. એન. ૮૪૪૬.

બગીચામાલિકોએ મૂકેલી શરતોમાં ફેરફાર ન થયો હોય તો પહેલાંના કરતાં અત્યારે વધારે સારી સ્થિતિ ન હોઈ શકે. જે સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો હોય તો ભરતી ચાલી રહી છે તે ગામો-માંથી એ શરતોની એક નક્લ તમને મળી શકવી જોઈએ. એટલે અત્યારે ને અત્યારે ચાના બગીચાઓ પર જઈને તપાસ કરવાથી શો હેતુ સાધી શકાય તે મને સમજતું નથી. બીજું, કંઈ પણ પગલાં લેતાં પહેલાં આસામની પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિ સાથે પત્રવ્યવહાર કરી લેવો જોઈએ. એટલે તમે જણાવેલા જિલ્લાઓમાં થઈ રહેલી ભરતી વિષેની પૂરી વિગતો આપતો પત્ર^૧ તમે લખો એવું મારું સૂચન છે. મારું સૂચન તમે સ્વીકારો તો આ પત્રનો જવાબ આપો તેની સાથે આસામ સમિતિને તમે લખેલા પત્રની નક્લ પણ મને મોકલી આપશો.

તમારો સહૃદયી

રામાનંદ સંન્યાસી

બલદેવ આશ્રમ

ખુર્જ, ઉ. પ્ર.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૨૦; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૧૭૨

૨૪૦. પી. કે. નાયડુને પત્ર

પોસ્ટ અંધરી,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ નાયડુ,^૨

આટલા લાંબા સમય પછી તમારું લખાણ જોઈને હું રાજી થયો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં બનતા બનાવોના પ્રવાહને હું અત્યંત ધ્યાનપૂર્વક અને ચિંતાતુર હૃદયે નિહાળી રહ્યો છું. જે કોઈ એક વ્યક્તિ આ બનાવોના પ્રવાહને આપણા લાભમાં વાળી શકે તેમ હોય તો તે શ્રીમતી નાયડુ જ છે. એમની રીતભાતમાં એક અદ્ભુત જાદુ રહેલો છે અને કર્તવ્ય બજાવવામાં તેઓ કદી થાકતાં નથી. તેઓ આ મહિનાની આખર સુધી અને કદાચ એથી વધારે સમય સુધી ત્યાં રહેવાનાં છે. હું તો કેવળ એટલી જ આશા રાખું છું કે આપણા બધા પ્રયાસો છૂટી પડે અને “કલાસ એરિયાઝ બિલ” જે આખરે કાયદાનું રૂપ લે, તો જરૂર જણાયે સત્યાગ્રહ ઉપાડવા તમે આપણા લોકોને સમજાવી શકશો. તે સાથે જ હું એ પણ કહીશ કે સત્યાગ્રહને પાર ઉતારવા જેટલી શક્તિ તમારામાં છે એવી તમને પૂરેપૂરી ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી તમે એમાં ન પડશો. મને બધી વિગતો મોકલતા રહેજો. સાથે છાપાની કાપલીઓ પણ મોકલજો.

તમારો સહૃદયી

શ્રી પી. કે. નાયડુ

પો. ઓ. બોક્સ નં. ૬૫૨૨

જોહાનિસબર્ગ

[મૂળ અંગ્રેજી]

નક્લ પરથી : એસ. એન. ૮૬૨૩; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૧૬૪

૧. રામાનંદ સંન્યાસીએ ૧લી એપ્રિલે બીજા પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં ગાંધીજીએ માગેલી વિગતો આપી હતી અને આસામ કોંગ્રેસ સમિતિને ચોતે લખેલા પત્રની નક્લ બીડી હતી. જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૧.

૨. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીના એક સાથી અને સત્યાગ્રહી.

૨૪૧. જયરામદાસ દોલતરામને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરા,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ જયરામદાસ,

તમારો તાર મળ્યો, જે હું ધ્યાનમાં રાખીશ. જે મારું નિવેદન હું તમને અગાઉથી ન બતાવી શક્યો હોત તો કોઈ પણ સંજોગોમાં મેં એમાં સિધનો કશો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો ન હોત. અલબત્ત, એ નિવેદન હજી તૈયાર થયું નથી. તેથી પ્રસિદ્ધ થતાં પહેલાં એની નકલ હું તમને મોકલી નહીં શકું. અને તે કારણે એમાં સિધનો કશો ઉલ્લેખ નહીં હોય.

તમારો કાગળ મળવાની રાહ જોઉં છું. આશા છે કે એમાં બધી માહિતી હશે, તેમ જ ડૉ. ચોઈચરામની તબિયત વિષે શુભ સમાચાર પણ એમાં હશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જયરામદાસ દોલતરામ
હેદરાબાદ (સિંધ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૨૧; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૧૬૩

૨૪૨. ડી. આર. મજલીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરા,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ મજલી,

તમારું પોસ્ટકાર્ડ મળતાં ઘણો જ આનંદ થયો. હવે તમારું મન પ્રમાણમાં સ્વસ્થ થયું છે તે જાણી રાજી થયો. તાવથી કદાચ અંદરનો વિકાર બહાર નીકળી ગયો. કાળજીપૂર્વકની સારવાર થતાં તાવ જલદી ચાલ્યો જશે. તમારી સારવાર વિષે તમે જે માહિતી મોકલી તેનો હું જરૂર ઉપયોગ કરવાનો છું. “હું તો કશી ગણતરીમાં નથી” એ તમારો વિચાર મને ગમ્યો. જે આપણા માંના દરેક આજુ વિચારે તો કેવું સારું! તો પછી કોઈ નેતા થવા નહીં ઈચ્છે, પણ બધા સેવકો અને સહકાર્યકરો જ થશે. પોતે કંઈ નથી અને આપણું ધ્યેય જ સર્વ કાંઈ છે એવું જે દરેક જણ માનતો થઈ જાય તો સ્વરાજ મેળવવું અને તેનું સંચાલન કરવું અત્યંત આનંદદાયક થઈ પડે. આવતા અઠવાડિયાથી હું યંગ ઇન્ડિયાનું તંત્રીપદ ફરીથી સંભાળું છું. મારા તંત્રીપદે બહાર પડતા પહેલાં અંકમાં હું તમારા આ પત્રનો ઉપયોગ કરવા ધારું છું.^૧

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ડી. આર. મજલી
બેલગામ

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૬૧૦; તથા સી. ૩બલ્યુ. ૫૧૬૦

૧. જુઓ “નોંધ”, ૩-૪-૧૯૨૪.

૨૪૩. એ. ક્રિસ્ટોફરને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ ક્રિસ્ટોફર,^૧

આટલાં બધાં વર્ષો પછી તમારું પરિચિત લખાણ જોઈને આનંદ થયો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં બનતા બનાવો પર હું ઉત્સુકતાથી અને બારીક નજરે ધ્યાન આપી રહ્યો છું અને એક માંદા માણસથી બની શકે તે બધું જ હું કરી છૂટીશ. હું જાણું છું કે શ્રીમતી નાયડુની હાજરી તમને ઘણો જ આનંદ અને તાકાત આપનારી નીવડી છે. તમારી દૃષ્ટિએ મારે જોવી જોઈએ એવી છાપાંની કાપલીઓ અને બીજા કાગળો પણ મોકલતા રહીને ત્યાંના કામકાજની પ્રગતિથી જરૂર મને પૂરેપૂરો માહિતગાર રાખશો. આપણા લોકોમાં એકતા જળવાઈ રહે તે વિષે એક કેબલ મોકલવા તમે મને લખ્યું છે. મને લાગે છે કે એનાથી કશો ઉપયોગી હેતુ નહીં સરે. તમારો પત્ર ૧૧મી ફેબ્રુઆરીએ લખાયેલો છે. આજે ૨૮મી માર્ચ થઈ ગઈ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં શ્રીમતી નાયડુએ કરેલી પ્રગતિ વિષે જે કેબલ અહીં મળી રહ્યા છે તે ઉપરથી હું એવું અનુમાન તારવું છું કે તમે એક સંયુક્ત મોરચો જમાવી રહ્યા છો. એટલે જ્યારે બધું જ એકતા સૂચવતું હોય ત્યારે કુસંપ છે એમ મારે શા માટે માનવું?

પાથેર તરફથી મને એક તાર મળ્યો હતો.^૨ તમે જોયું હશે કે મેં એ તારનો પણ પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો છે. તમારા કેબલના જવાબમાં શ્રીમતી નાયડુને^૩ મેં કેબલથી લાંબો સંદેશો મોકલ્યો છે. એટલે તે પછી મેં બીજા કોઈ કેબલ મોકલ્યા નથી.

હું સારી પ્રગતિ કરી રહ્યો છું. મિ. એન્ડ્રૂઝ મારી સાથે છે, અને તે મારી સંભાળ રાખે છે અને મને મદદ કરે છે.

મિ. એન્ડ્રૂઝ અને મારા તરફથી તમને બધાંને વંદન સહિત,

તમારો સહૃદયી

એ. ક્રિસ્ટોફર, એસ્કવાયર

૧૫૬, વિક્ટોરિયા સ્ટ્રીટ

ડરબન

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૮૬૨૪, તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૬૫

૧. ૧૯૧૩ની મહાન કૂચમાં સક્રિય ભાગ લેનાર ગાંધીજીના સાથીદાર.

૨. જુઓ “છાપાંનેશું નિવેદન”, ૨૩-૩-૧૯૨૪.

૩. જુઓ “સરોજિની નાયડુને કેબલ”, ૧૬-૩-૧૯૨૪ પહેલાં.

૨૪૪. મહાદેવ પાંડે અને કરામતઅલી મકદૂમને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્રો,

તમારો ૨૫મી તારીખનો પત્ર મળ્યો.

મારી મુશ્કેલી સૈદ્ધાંતિક હોવાથી મને લાગે છે કે હું તમને કંઈ પણ મદદ કરી શકું તેમ નથી. આપણા હિંદી વસાહતીઓને આપવામાં આવેલી સવલતો મેળવવા નિગ્રો લોકો ધાંધલ મચાવી રહ્યા છે એમ તમે જણાવો છો. અંગત રીતે મને એમાં કશો વાંધો નથી, તેમ જ બ્રિટિશ ગિયાનામાં વસતા આપણા દેશબંધુઓએ નિગ્રો લોકોના આ રીતના ધસારાથી ડરવું ન જોઈએ. જે ત્યાંના ૧,૩૦,૦૦૦ હિંદીઓ સારી રીતે વર્તે, તો તેમનું પોતાનું કલ્યાણ તો થાય જ, પણ સાથે સાથે નિગ્રો લોકોનું તેમ જ ત્યાં જનાર બીજા સૌ કોઈનું પણ કલ્યાણ થાય. એટલી વસ્તીમાંથી તમે જોઈએ તેટલા દાક્તરો, પંડિતો, મૌલવીઓ અને તમામ પ્રકારના બીજા ધંધાદારીઓ જરૂર તૈયાર કરી શકો. હું એ પણ કહ્યા વિના રહી શકતો નથી કે અત્યારે કોઈ પણ હિંદી બ્રિટિશ ગિયાના જવા માગતો હોય તો તેને તેમ કરતાં અટકાવે એવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી. હિંદુસ્તાનની અત્યારની નિઃસહાય દશામાં માણસોને પ્રોત્સાહન કે મદદ આપીને ત્યાં મોકલવામાં આવે એ વાતનો મને ડર છે અને હું તે ઈચ્છતો નથી. તમે જાણતા હશો કે સેંકડો સ્વતંત્ર હિંદીઓ કશી રોકટોક વિના સ્ટ્રેઈટ્સ, મોરિશિયસ, માડાગાસ્કર, ઝાંઝીબાર અને દુનિયાના બીજા અનેક ભાગોમાં જાય છે. વસાહત ઊભી કરવાની યોજના માટે આટલી બધી ગરમાગરમ ચળવળ અને પૈસાનો દુર્લભ શા માટે થઈ રહ્યો છે તે મને સમજતું નથી. મારે પક્ષે એટલું કહેવાથી તમને ખોટું ન લાગતું હોય, તો હું કહીશ કે સૈદ્ધાંતિક મુશ્કેલી બાજુએ રાખતાં એ જ કારણે મને આ યોજનામાં બિલકુલ વિશ્વાસ બેસતો નથી.

તમારો સહૃદયી

સર્વશ્રી મહાદેવ પાંડે અને કરામતઅલી મકદૂમ

મેઈડન્સ હોટેલ

[દિલ્હી]

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૬૨૫; તથા સી. ડબલ્યુ. ૫૧૬૮

૨૪૫. એ. જી. અડવાણીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૯, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી. અડવાણી,^૧

તમારો પત્ર^૨ મળ્યો.

તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વાતની મને કશી ખબર નહોતી. પરંતુ એમાં સાચી વાત શું છે તે નક્કી કરવા હું મારાથી બની શકે એટલું તરત જ કરી રહ્યો છું. તમે કરેલા આક્ષેપના સમર્થનમાં તમારી પાસે જે કંઈ સાબિતી હોય તે મને મોકલી આપો એમ ઈચ્છું છું. હું માની લઉં છું કે તમારા પત્રને મારે ગુપ્ત ગણવો એવું તમે નહીં ઈચ્છતા હો, કેમ કે સત્ય જાણવું હોય તો મારે એનો ઉપયોગ કરવો જ રહ્યો. તદ્દન જરૂરી ન થઈ પડે ત્યાં સુધી હું એને છાપાંમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માગતો નથી, અને તમારો જવાબ આવતાં પહેલાં તો નહીં જ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એ. જી. અડવાણી

એસ. જે. કો-ઓપરેટિવ સોસાયટી

એલ્ફિન્સ્ટન સ્ટ્રીટ

કેમ્પ કરાંચી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૨૬

૨૪૬. જયરામદાસ દોલતરામને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
માર્ચ ૨૯, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ જયરામદાસ,

મને મળેલા એક પત્રની^૩ નકલ આ સાથે છે. એમાંની વાત સ્પષ્ટ છે. આ આક્ષેપોમાં સાચું શું છે તે કૃપા કરીને મને જણાવો. જો તમે કશું ન જાણતા હો તો આમાં શું કરવું જોઈએ તે વિષે તપાસ કરીને મને સલાહ આપો.

તમારો સહૃદયી

બિડાણ

શ્રીયુત જયરામદાસ દોલતરામ

હેદરાબાદ (સિંધ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૨૭

૧. દેશ ખાતર જેલ ભોગવનાર એક સિંધી નેતા.

૨. ૨૪મી માર્ચના આ પત્રમાં ગાંધીજીનું એ હકીકત તરફ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું હતું કે કહેવાતી નાણાંની ગોલમાલને છુપાવવા જુલાઈ ૧૯૨૧થી માર્ચ ૧૯૨૨ સુધીનો કરાંચી કોંગ્રેસ સમિતિનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો નહોતો. આ બાબતની તપાસ કરવા અડવાણીએ માગણી કરી હતી.

૩. જુઓ આ પહેલાંનો લેખ.

૨૪૭. જમનાલાલ ખજજને પત્ર

શનિવાર [માર્ચ ૨૯, ૧૯૨૪]^૧

ચિ. જમનાલાલ,

તમે કાનપુર જવાનો ઈરાદો છોડી દીધો એ ઠીક કર્યું છે. હજુ કમજેરી સિવાય કંઈ છે કે?

ચિંચવડની સંસ્થા^૨ તમે જાણો છો. તેઓનો વિરોધ ઠીક થાય છે. પૈસાની ભીડ રહ્યા જ કરે છે. મને લાગે છે કે તેઓને મદદ દેવાની જરૂર છે. કઈ રીતે દેવાય તે વિચાર કર્યા કરું છું. તેઓની બધી મળીને હાજત રૂ. ૧૫,૦૦૦ છે. એટલી મદદ મળે તો પછી બિલકુલ નહીં જાઈએ ને ન માગવી એવું એ લોકો વ્રત લેવા તૈયાર છે. જો તમારો અનુભવ મારા જેવો હોય કે તેઓ લાયક છે તો, ને તમારી પાસે સગવડ હોય તો એટલી મદદ તેઓને આપો એમ ઈચ્છું છું.

રાજગોપાલાચારીને દમ પાછો શરૂ થયો છે. મને લાગે છે કે તેને નાસિકની હવા માફક આવે. જો તમારી પાસે સગવડ હોય તો તેને સેલમ કાગળ લખજો કે તમારી પાસે થોડો વખત રહે. દવા પણ પૂનાના વૈદની જ કરે છે. તે વૈદ તેની તપાસ પણ કરી શકે. મેં તેને લખ્યું તો છે કે તમે ત્યાં છો તેવામાં તે નાસિક રહેવા જાય તો સારું.

તમે જાણ્યું હશે કે, પૂનાના વૈદની દવા વલ્લભભાઈની મણિબહેન, મગનલાલની રાધા ને પ્રો. કૃપાલાનીની કીકીબહેનને સારુ શરૂ કરી છે. તેમ કરવાની પ્રેરણા કરનાર દેવદાસ છે.

તે વૈદનો તમારો શો અનુભવ છે તે જણાવજો.

માલવિયાજી કાલે કાશીજી ગયા. હિંદુમુસલમાન વિષે થોડી વાતો થઈ. હકીમજી આવી ગયા. તેમણે પણ એ જ વિષે વાતો કરી. મોતીલાલજી છે તે તો રહેશે. તે કાઉન્સિલની વાતો કરી રહ્યા છે. બધું વિચાર્યા કરું છું.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૮૪૫

૧. મદનમોહન માલવિયા, હકીમ અજમલખાન અને મોતીલાલ નેહરુ સાથે થયેલી જે વાતચીતનો આ પત્રમાં ઉલ્લેખ છે તે ન્હુમાં ૧૯૨૪ના માર્ચ માસના છેલ્લા અઠવાડિયામાં થઈ હતી. એ મહિનાનો છેલ્લો શનિવાર ૨૯મી માર્ચ હતો.

૨. તે વખતે પૂના નજીકના ચિંચવડ ગામમાં શ્રી કાનિટકર દ્વારા ચલાવાતી “સ્વાવલંબન પાઠશાળા” નામની એક રાષ્ટ્રીય શાળા.

૨૪૮. કે. ટી. પોલને પત્ર^૧

[માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૪ કે તે પછી]^૨

મંગળવારે જરૂર આવો. બીજા મિત્રોની વચ્ચેથી જે હું સમય કાઢી શકીશ તો તમારી સાથે વાત કરીશ. નહીં તો તમારે ફરીથી ગુરુવારે આવવું પડશે. તમારું જન્મવાનું અહીં જ રાખજો.^૩

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૨૮

૨૪૯. જૂહુમાં ભાષણ^૪

[માર્ચ ૩૦, ૧૯૨૪ પહેલાં]

આવી સુંદર જગ્યા, જ્યાં મકાનોની તંગી નથી, જ્યાં હવાઅજવાળાનો પાર નથી, જ્યાં મુંબઈની ગંદકી અને ભીડથી ભાગીને તમે આવો છો ત્યાં ન્યુમોનિયાના કેસો શું, ત્યાં બીમારી અને રોગચાળો શેનો થાય? હું તો સમજી જ નથી શકતો. હું પોતે બીમાર માણસ તમને આને માટે ઠપકો આપું તેના કરતાં કબૂલ કરી લઉં, અને તમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરું એ જ સારું કે આ સ્થિતિને માટે આપણે જ જવાબદાર છીએ. મચ્છર, ચાંચડ, માખી વગેરે જે વડે રોગો ફેલાય છે તે કુદરતે તૈયાર કરેલા ચાબખા છે એમ હું માનું છું. એ ચાબખા ન હોય તો આપણે શી રીતે ચેતીએ? હું અહીં રહ્યો છું તે જેટલી ગંદકી વધારવા માગું તેટલી વધારી શકું એમ છું. માખી, ચાંચડ, મચ્છર પણ જોઈએ તેટલાં પેદા કરી શકું એમ છું. પણ તમે જુઓ છો કે એવું કશું અહીં નથી. અહીં તો હું આવ્યો તે જ દિવસે મેં કહી દીધું કે આપણે ભંગી

૧. કે. ટી. પોલ, સી. એફ. ઍન્ડ્રુઝના એક મિત્ર. તેઓ કલકત્તાના ફેડરેશન ઍફ નેશનલ યુથ ઍસોસિયેશન્સ સાથે સંકળાયેલા હતા. ૧૧મી ફેબ્રુઆરીના એક પત્રમાં તેમણે “શાંતિથી અને નિરાંતે મુલાકાત આપવા” ગાંધીજીને વિનંતી કરી હતી. એમ જણાય છે કે ગાંધીજીએ ૧લી માર્ચે પોલને એક પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં જણાવ્યું હતું કે આંતરકોમી સમસ્યાના ઉકેલ અંગે એમણે (ગાંધીજીએ) સૂચવેલી પદ્ધતિ તેમને (પોલને) પહેલી સૂઝી છે. પરંતુ આ પત્ર મળતો નથી.

૨. ૨૩મી માર્ચે પોલે જવાબ આપ્યો. તેમાં ઈશુ ખ્રિસ્તના સમૃદ્ધ અને માનવસહજ વ્યક્તિત્વમાં પોતાની શ્રદ્ધા વિષે વિસ્તારથી લખ્યું. દેવદાસ ગાંધી ઉપરના ૨૯મી માર્ચના પોતાના જે પત્રમાં પોલે ગાંધીજીને ૧લી એપ્રિલે મળવાની ઈચ્છા જણાવી હતી તેની પાછલી બાજુ પર આ જવાબ ઉતાવળે લખી કાઢવામાં આવ્યો હતો.

૩. આ પત્રને છેડે ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં નીચેની નોંધ લખી છે : “ડૉ. કિચલુ આ પત્ર લઈ શકે અને તેને પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરી શકે.”

૪. આ ભાષણ જૂહુ નજીક આવેલા વિલેપાલેની રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકો, વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો અને વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓની એક નાનકડી સભામાં અપાયું હતું. એનો હેવાલ નવજીવન, ૩૦-૩-૧૯૨૪ના અંકમાં મહાદેવ દેસાઈએ આપ્યો હતો. હરિજન બાળકોને શાળામાં દાખલ કરવાનો શિક્ષકોનો વિચાર રૂઢિચુસ્ત વાલીઓને પસંદ નહોતો.

ન જોઈએ. હવે ભંગી તો અહીં છે, પણ અહીંનું અર્ધું મેલું ઉઠાવનાર અને સાફસૂફ રાખનાર તો દેવદાસ, પ્યારેલાલ અને કૃષ્ણદાસ એ બાળકો છે. જે કાંઈ ઊણપ દેખતા હો તો એ બાળકોની કોઈ વાર ગફલત થતી હશે તેને લીધે છે. પણ હું જે ગંદકી થવા દઉં તો કુદરતની બધી મજા ચાલી જાય એ તમે સમજી શકો છો. અને ગંદકી કાઢવાની સાથે સ્વરાજને પણ કેટલો સંબંધ છે તે પણ તમે સમજી લો. આપણને સ્વરાજ ધારો કે મળી ગયું ત્યાર પછી આપણે પ્રમાદી રહીએ, આપણા આરોગ્યને વિષે બેદરકાર રહીએ તો અંગ્રેજો પાછા આપણને લાત મારીને કાઢે એમાં પણ કાંઈ શંકા નથી. અને એની સાથે સાથે જ ઢેડભંગીનો સવાલ આવે છે. ઢેડભંગીને હાડછેડ કર્યા કરીશું, એને અસ્પૃશ્ય માનતા રહીશું, તો આપણે શા મોઢે અંગ્રેજોની પાસે સમાનતા માગી શકશું? એ વસ્તુ સમજી લેવી એ સમાનતાની વાતો કરતાં પહેલાં બહુ જરૂરનું છે.

શાસ્ત્રો

હવે આ વિષે હું ધર્મની વાતો તમારી આગળ શું કરું? મને તો એટલું લાગે કે આપણા ધર્મમાં જે કાંઈ લખાયેલું હોય, યાજ્ઞવલ્ક્યાદિ ઋષિમુનિઓનાં છૂટાંછવાયાં જે કાંઈ વાક્યો હોય તે બધાં જ અમર અને સ્થાયી નથી. તે જમાનો જુદો હતો, આજે જમાનો જુદો છે. નહીં તો દ્રૌપદીને આપણે અલૌકિક સ્ત્રી માનીએ છીએ, સવારમાં તેનું નામ લઈએ છીએ, પાંચે પાંડવોને પૂજ્ય માનીએ છીએ, તેથી શું આપણે આજે દ્રૌપદીની જેમ પાંચ પતિ કરનારને સતી માનશું? આપણે તો એઓને પૂજીએ છીએ તે તેમનાં કામોને લીધે. આપણે ગુણગ્રાહી હોવું જોઈએ, અને તેમના કેટલાક ગુણો અલૌકિક હતા એટલે તેનું સ્મરણ આપણે સંઘરી રાખેલું છે. એ તો મહાભારતની વાત થઈ. રામાયણ કરતાં વધારે પ્રિય પુસ્તક મારે એકે નથી. છતાં તુલસીદાસે જે અનેક વાતો અંદર શાસ્ત્રની કરેલી છે તે બધી પ્રમાણ છે શું? મનુસ્મૃતિ તો મોટો પ્રમાણ ગ્રંથ છે. પણ મનુસ્મૃતિમાં તો માંસાહાર ચોખ્ખો લખેલો છે, તેથી શું તમે માંસભક્ષણ કરશો? તમારી આગળ એવી વાતો કરું તો તમે ચમકો છો. કોઈ માંસભક્ષણ કરતા હશે, તે ચોરીછૂપીથી કરતા હશે તે જુદી વાત છે, પણ મનુસ્મૃતિમાં તો માંસભક્ષણ શરમાઈને કરવાની વાત નથી કરી, છડેચોક કરવાની વાત કરેલી છે. છતાં આપણે એને ત્યાજ્ય ગણેલું છે. કળિયુગમાં જે વસ્તુને વિષે મનાઈ તેની સત્યયુગમાં રજા? સુવર્ણયુગમાં અભક્ષ્યાભક્ષ્ય થઈ શકે, અને આ કળિયુગમાં નહીં, એ વિચિત્ર નથી ભાસતું? વાત એ છે કે ધર્મને કઈ દૃષ્ટિએ જોવો એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. અને તેમાં બે વાત છે : એક એ કે ધર્મની વાતોની બુદ્ધિથી નહીં પણ હૃદયથી ચર્ચા કરવી, અને બીજી એ કે ધર્મને નામે અધર્મ ન ચલાવવો. તમારે જાણવું જોઈએ કે ગીતાજીનો અત્યાચાર થઈ શકે છે. દુર્યોધનના ઉપર ભીમની ગદા ચાલી, એટલે ભાઈભાંડુઓ એકબીજાને શત્રુ સમજી મારી નાખી શકે—આવું કહેનારા હોય તો હું કહું કે તમને ગીતાજી બરોબર વાંચતાં નથી આવડતી. એ વિષય જ કેવળ હૃદયનો છે. મારો ધર્મ બુદ્ધિની ઉપર આધાર રાખનારો નથી, કેવળ હૃદય ઉપર રાખનારો છે, અને તમને હું હૃદય તપાસવાની વિનંતી કરું.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૩૦-૩-૧૯૨૪

૨૫૦. “ભારતી”ને સંદેશો

[૧૯૨૪ના માર્ચની આખરે]^૧

હિંદુસ્તાનનાં સ્ત્રીપુરુષો માટે અને ખાસ કરીને તો સ્ત્રીઓ માટે મારી પાસે કેવળ રૅટિયાનો જ સંદેશો છે. આ અહિંસક ચળવળનો હેતુ તો એ છે કે નબળામાં નબળા મનુષ્યો પણ કોઈ દુન્યવી રક્ષણહારની મદદ વિના જ પોતાના ગૌરવનું રક્ષણ કરી શકે. સ્ત્રીને તો નિર્બળતાની મૂર્તિ ગણવામાં આવી છે. શરીરે ભલે તે અબળા હોય પરંતુ આત્માથી તો તે બળવાનમાં બળવાન મનુષ્ય જેટલી સશક્ત થઈ શકે છે. રૅટિયો તો એના બધા જ અર્થમાં કાંઈ નહીં તો હિંદુસ્તાનમાં, બળવાન આત્માવાળા લોકોનું હથિયાર છે. આ અદ્ભુત ચક્કને જો હિંદુસ્તાનમાં બધે અપનાવી લેવામાં આવે તો ગ્રેટ બ્રિટનનું હિંદુસ્તાનમાંનું કેવળ સ્વાર્થમય હિત નાશ પામે. ફક્ત ત્યારે જ હિંદુસ્તાન અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચેનો સંબંધ શુદ્ધ, મોટે ભાગે સ્વાર્થરહિત, અને તેથી જગતને શ્રેયસ્કર બને. હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ હાથકાંતણને પોતાના દૈનિક કર્તવ્યના એક અંગ તરીકે અપનાવે, અને આપણા દેશના, શરીરે કંગાળમાં કંગાળ લોકોની સ્વતંત્રતા માટેની લડતમાં પૂરેપૂરો હિસ્સો લે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૧૮

૨૫૧. કે. પી. કેશવ મેનનને પત્ર

અંધેરી,
એપ્રિલ ૧ [૧૯૨૪]

પ્રિય ભાઈ કેશવ મેનન,

ભાઈ શિવરામ આયર અને વંચેસુરા આયર તમારા સત્યાગ્રહના^૨ સંબંધમાં મને મળવા આવ્યા છે. તેઓ જણાવે છે કે જે રસ્તાઓ ઉપરથી સરઘસ જાય છે તે રસ્તા ખાનગી છે, અને જે મંદિરે તે જાય છે તે મંદિરના છે, અને આ મંદિર બ્રાહ્મણ ટ્રસ્ટીઓનું એકલથ્થુ માલકીનું છે, જેઓ, આ ભાઈઓના કહેવા પ્રમાણે, રસ્તા ઉપરની આવજના ઉપર કાબૂ રાખવાને મુખત્યાર છે. મેં તેમને પૂછ્યું કે જો આ રસ્તા બ્રાહ્મણોની જ ખાનગી માલકીના હોય તો તેના ઉપરથી બ્રાહ્મણેતરો જાય છે કે નહીં? તેમણે કબૂલ કર્યું કે તેઓ જાય છે. ત્યાર પછી મેં તેમને કહ્યું કે

૧. આ સંદેશો ગાંધીજીએ સરલાદેવી ચૌધરાણીને મોકલ્યો હતો. એની ચોક્કસ તારીખ નક્કી થઈ શકી નથી. સરલાદેવી ૧૯૨૪ના માર્ચ માસના ત્રીજા અઠવાડિયામાં લાહોરથી એક છાપું કાઢવાનો વિચાર રાખતાં હતાં. જે મૂળ નકલ પરથી આ લખાણની છબી લેવામાં આવી છે તે પણ માર્ચ માસના એસ. એન. રૅકર્ડ્ઝ તથા અન્ય કાગળોમાં રાખવામાં આવી છે.

૨. વાઈકેમ સત્યાગ્રહ, જેનો ઉદ્દેશ હરિજનોને મંદિરપ્રવેશનો તથા જાહેર માર્ગો વાપરવાનો અધિકાર મેળવી આપવાનો હતો. જુઓ “કે. પી. કેશવ મેનનને પત્ર”, ૧૯-૩-૧૯૨૪.

જ્યાં સુધી એક પણ બ્રાહ્મણોતર એ સસ્તા ઉપરથી જઈ શકે ત્યાં સુધી કહેવાતા અસ્પૃશ્યો અને દૂરિતોને પણ તે જ હક હોવો જોઈએ. તેઓ મારી સાથે સંમત થયા, અને તેમણે જણાવ્યું કે મંદિર અને રસ્તાની સાથે સંબંધ ધરાવતા ટ્રસ્ટીઓને અને બ્રાહ્મણોને બરોબર સમજાવી શકતાં કાંઈક વિલાંબ થશે. વળી પંડિત માલવિયાજી પણ બે મહિનામાં દક્ષિણમાં જવાના છે. જે મંદિરના ટ્રસ્ટીઓ પોતાની અને અસ્પૃશ્યો અને દૂરિતોના પ્રતિનિધિ એવા તમારી વચ્ચેની તકરારનો નિવેડો, પંડિત માલવિયાજીને પંચ નીમી લાવવાને કબૂલ થાય અને તેમનો ચુકાદો અમુક સમયમાં આપવો એવું નક્કી કરવામાં આવે તો તમારે સત્યાગ્રહ હાલ મુલતવી રાખવો એવી સલાહ હું તમને આપું. તેમ કરતાં તમારે લોકોને એમ પણ જાહેર કરવું કે કેવળ પંચ નિમાવાને લીધે સત્યાગ્રહ બંધ રહે છે. આ સલાહ આચર ભાઈઓએ આપેલી બધી હકીકત સાચી છે એમ માનીને જ આપવામાં આવી છે એ તો ચોખ્ખું છે. તેઓ કહે છે કે સુધારો કરવાને માટે તેઓ પણ આપણા જેટલા જ આતુર છે, અને જે તેમનું કહેવું સાચું હોય તો આપણા સિદ્ધાંતને બાધ ન આવે એવી રીતે આપણે તેમને માટે નમતું મૂકવું જોઈએ.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

એક છાપાની કાપલીની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૦૨૭૩; તથા હિન્દુ, ૪-૩-૧૯૨૪
ભાષાંતર : મહાદેવભાઈની ડાયરી, પુસ્તક છઠું

૨૫૨. કાનપુરની અગ્રવાલ પરિષદને તાર^૧

[એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

અગ્રવાલ પરિષદ
કાનપુર

પરિષદને સફળતા ઈચ્છું છું. આશા છે કે પરિષદ ખાદી, જે એકલી જ લાખો દેશભાંડુઓનો ભૂખમરો દૂર કરી શકે તેમ છે તેને, અને દક્ષિણ હિંદમાં હિંદી પ્રચાર, જેને અગ્રવાલ ભાઈઓ આજ સુધી ખૂબ જ ઉદારતાથી ઉત્તેજન આપતા આવ્યા છે તેને મદદ કરશે. શેઠ જમનાલાલજી એટલા નબળા છે કે પરિશ્રમ વેઠી શકે તેમ નથી.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૪૨

૧. આ તાર ગાંધીજીને તારથી મળેલા નીચેના સંદેશાના જવાબમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો : “અખિલ હિંદ મારવાડી અગ્રવાલ પરિષદ પત્રી, ૬ઠ્ઠી અને ૭મી એપ્રિલે મળે છે. વરાયેલા પ્રમુખ મુંબઈના શેઠ આનંદીલાલજી પોદાર ૪થીએ અહીં આવે છે. શેઠ જમનાલાલજી પણ કદાચ આવે. આપના આશીર્વાદ અને આધ્યાત્મિક સંદેશો ઉત્સુકતાથી યાચીએ છીએ. સ્વાગત.” એસ. એન. ૮૬૪૧.

જમનાલાલ જનને પણ દેવદાસ ગાંધીને ૧લી એપ્રિલે એક તાર મોકલ્યો હતો. તે નીચે પ્રમાણે હતો : “કાનપુર અગ્રવાલ પરિષદ હાજરી માટે દબાણ કરે છે. પૂનાવાળા વૈદને જાતે સલાહ આપવા કૃપા કરીને વિનંતી કરો. જે રત્ન હોય તો ત્રીજીએ નીકળવું જ જોઈએ. બાપુની સલાહ પણ મારું છે.” એસ. એન. ૮૬૪૨.

૨૫૩. કે. પી. કેશવ મેનનને તાર

[એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૪ કે તે પછી]^૧

સત્યાગ્રહીઓને મારા ધન્યવાદ. આશા છે કે સફળતા મળતાં સુધી પ્રવાહ ચાલુ રહેશે. વિરોધીઓને આપણે પૂર્ણ પ્રેમ વડે જીતવાના છે.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૨૬૫

૨૫૪. યંગ ઇન્ડિયાના વાયકોને^૨

યંગ ઇન્ડિયાનું તંત્રીપદ પાછું લેતાં મને સંકોચ નથી થતો એમ નહીં. એ પત્ર ચલાવવાને જોઈતી શક્તિ મારું શરીર આપ્યા કરશે કે કેમ તેની મને ખબર નથી. હું કાંઈ ભવિષ્ય ભાખી શકતો નથી. મને યરવડા જેવની નિવૃત્તિમાંથી બહાર કાઢવામાં ઈશ્વરનો ઉદ્દેશ હું ઝાંખો ઝાંખો સમજી શકું છું. નવજીવન અને યંગ ઇન્ડિયાનું તંત્રીપદ લેવામાં હું તો જેટલે દરજ્જે પ્રેમજળ જ્યોતિને જોઈ શકું છું તેટલે દરજ્જે તેને અનુસરું છું.

મારે કાંઈ નવો સંદેશો તો આપવાનો નથી. મેં તો સ્વરાજની પાર્લિમેન્ટના હુકમથી છૂટવાની આશા રાખી હતી, અને સ્વતંત્ર ભારતની સેવા કરવામાં મારો નમ્ર હિસ્સો આપવાની આશા રાખી હતી. પણ ઈશ્વરને તેમ કરવું નહોતું.

હજી આપણે સ્વરાજ મેળવવું રહ્યું. મારી પાસે કોઈ નવો કાર્યક્રમ નથી. જૂના કાર્યક્રમ વિષે મારો વિશ્વાસ પ્રથમથી વધારે ઊંચળો નહીં તો પ્રથમના જેટલો જ ઊંચળો છે. બલ્કે હું તો માનું છું કે પોતાની યોજના અને ઉપાયો વિષે માણસના વિશ્વાસની ખરી કસોટી ત્યારે જ થાય કે જ્યારે ઝાંખની આગળ કાળામાં કાળાં વાદળ ઘેરાયેલાં હોય.

એટલે મારી નજર પહોંચે છે ત્યાં સુધી કોઈ નવી રીત કે નવી નીતિ તો યંગ ઇન્ડિયાનાં પાનાંમાં નહીં રજૂ કરવામાં આવે, છતાં તે પાનાં વાસી તો ન જ હશે. યંગ ઇન્ડિયા તો જ

૧. આ તાર કે. પી. કેશવ મેનન તરફથી ૧૯૨૪ના એપ્રિલની ૧લીએ મળેલા નીચેના તારના જવાબમાં હતો : “વાઈકોમ સત્યાગ્રહ ગઈ કાલે શરૂ થયો. મનાઈ કરેલા વિસ્તારમાં શાંતિથી પ્રવેશ કરતા ત્રણ સ્વયંસેવકોને પકડવામાં આવ્યા. એમની ગૌરવભરી વર્તણૂકની જનતા ઉપર ભારે છાપ પડી, પોલીસનો વર્તાવ પ્રશંસનીય. ત્રણની બીજી ટુકડી આજે આગળ ધસી પણ પકડાઈ ગઈ. દરરોજ વ્યવસ્થિત ટોળાં સત્યાગ્રહ નિહાળી રહ્યાં છે. પહેલી ટુકડીને છ માસની સજા થઈ.” એસ. એન. ૧૦૨૬૫.

૨. આ લેખ લખાયો તે અરસામાં, ૧૯૨૪ના એપ્રિલની ૨જીએ ગાંધીજીએ નૂહુમાં “દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ”ની પ્રસ્તાવના તૈયાર કરી હતી. આ પુસ્તક એમણે ૨૬મી નવેમ્બર ૧૯૨૩થી ગુજરાતીમાં લખવા માંડ્યું હતું અને યરવડા જેલમાં એનાં ત્રીસ પ્રકરણો પૂરાં કર્યાં હતાં. આ પ્રસ્તાવના એના કાળાનુક્રમે અહીં આવવી જોઈએ. પરંતુ તે અહીં ન મૂકતાં પુસ્તકના પાઠ સાથે ૨૬મા પુસ્તકમાં આપી છે.

વાસી થાય, જો સત્ય વાસી થાય. મારે તો ઈશ્વરનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાં છે. ઈશ્વર એ સત્ય છે એનું મને જ્ઞાન છે. ઈશ્વરને ઓળખવાનો એક જ અચૂક ઉપાય, મારે માટે તો અહિંસા છે, પ્રેમ છે. હું તો હિંદના સ્વાતંત્ર્યને માટે જીવું છું અને તેને માટે જ મરીશ, કારણ એમ કરવામાં સત્યનું આચરણ રહેલું છે. સ્વતંત્ર હિંદ જ સાચા ઈશ્વરને પૂજી શકે. હું હિંદના સ્વાતંત્ર્યને માટે મથી રહ્યો છું, કારણ મારો સ્વદેશીધર્મ મને શીખવે છે કે એ દેશમાં જન્મેલો હોઈ, અને એ દેશની સંસ્કૃતિનો વારસો ભોગવતો હોઈ હું જ મારી માતાની સેવા માટે વધારેમાં વધારે લાયક ગણાઉં, અને એ જન્મભૂમિને મારી સેવા ઉપર પ્રથમ હક્ક છે. પણ મારી સ્વદેશભક્તિ બીજા દેશની સેવાને બાતલ નથી કરતી; એમાં બીજા દેશને હાનિ કરવાપણું તો રહેલું જ નથી, એટલું જ નહીં પણ સૌને સાચો લાભ કરવાપણું જ રહેલું છે. મારી કલ્પના પ્રમાણેનું હિંદનું સ્વરાજ દુનિયાને જોખમરૂપ કદી હોઈ જ ન શકે.

પણ આવી રીતે જોખમરૂપ બનતું અટકાવવાને માટે એ સ્વરાજ મેળવવાનાં સાધન શુદ્ધ અહિંસાનાં જ હોવાં જોઈએ. એટલે હિંદના સ્વરાજમાં હું જે રસ લઈ રહ્યો છું તે, હિંદ જો હિંસાનાં સાધન ગ્રહણ કરે તો, તત્કાળ બંધ થાય, કારણ તે સાધનનું ફળ સ્વાતંત્ર્ય ન હશે, પણ સ્વાતંત્ર્યના વાઘા સજેલી ગુલામી જ હશે. અને હજી આપણે સ્વાતંત્ર્ય નથી મેળવ્યું તેનું કારણ આપણે વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં અહિંસાનિષ્ઠ નથી રહ્યા તે છે. અહિંસાને આપણે ધર્મ તરીકે નથી ગ્રહણ કરી. એક નીતિ તરીકે પસંદ કરી છે એ વાત સાચી—આપણે જાણીએ છીએ કે હિંદને બીજા કોઈ સાધને સ્વરાજ મળે એમ નથી. પણ તેથી આપણી નીતિમાં દંભ તો ન જ હોય, ન હોવો જોઈએ. અહિંસાના પડદા તળે આપણાથી હિંસાને આશ્રય ન આપી શકાય. અમુક સાધ્યને માટે, અને અમુક નિયત કાળને માટે અહિંસાનિષ્ઠ હોવાનો આપણે દાવો કરીએ છીએ તો આપણા વિચાર અને વાણી તે સાધ્યને માટે અને તે કાળને માટે આપણા વર્તનને અનુરૂપ હોવાં જોઈએ. એક પ્રામાણિક જેલર ફાંસીની સજા પામેલા કેદીની તરફ એવી જ વૃત્તિ રાખે. તે પોતાની જિંદગીના જોખમે પણ તેની જિંદગી ફાંસીના દિવસ સુધી સંભાળે છે. તે તેની જિંદગીનો જ વિચાર કરે છે, વાત કરે છે. એટલે તે વ્યક્તિ પૂરતો, અને તે સમય પૂરતો વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં અહિંસાનિષ્ઠ છે.

આપણે તો એકબીજા પ્રત્યે અને સરકારી અમલદારો તેમ જ સહકારીઓ પ્રત્યે અહિંસાનિષ્ઠ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આપણે તો તેમના હૃદય ઉપર અસર પાડવી હતી અને તેમના હૃદયમાં રહેલા દેવને જાગ્રત કરવો હતો. તેમને ડરાવીને આપણે આપણા હેતુ સાધવા નહોતા. જાણેઅજાણે આપણામાંના ઘણા—ખાસ કરીને બોલનારા, લખનારા—એ પ્રતિજ્ઞા પાળી નથી. આપણે આપણા વિરોધીઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા નથી બતાવી. આપણા પોતાના દેશબંધુઓ આપણા પ્રત્યે અવિશ્વાસથી ભરેલા છે. તેમને આપણી અહિંસા વિષે ભરોસો જ નથી. ઘણા ભાગોના હિંદુ-મુસલમાનોએ અહિંસાનો નહીં પણ હિંસાનો પદાર્થપાઠ આપ્યો છે. અરે, “ફેરવાદીઓ” અને “નાફેરવાદીઓ”એ પણ એકબીજાનાં મોં ખરડવામાં બાકી નથી રાખી. દરેકે સત્યના ઈજારાનો દાવો કર્યો છે, અને અજ્ઞાનભરેલી નિશ્ચયાત્મકતાથી એકબીજાએ એકબીજાને તેની નિરાધાર મૂઢતાને માટે ગાળો દીધી છે.

એટલે જાહેર પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં યંગ હિન્ડિયાનાં પાનાં તો અહિંસાનો ઉપયોગ અને આવશ્યકતા દર્શાવવાને માટે જ લખાશે.

^૧ અને હવે વ્યાપારી દૃષ્ટિએ બે બોલ કહીશ. કેટલાક વાચકોને યાદ હશે કે શ્રી શંકરલાલ બેંકર તથા બીજા મિત્રોના આગ્રહથી યંગ હિન્ડિયાનું પ્રકાશન હાથમાં લીધું ત્યારે મેં લોકોને

૧. અહીંથી શરૂ થતા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવનમાંનું નથી, અંગ્રેજી પરથી કર્યું છે.

કહ્યું હતું કે, આ કામ ખોટમાં જાય છે અને જે આ ખોટ ચાલુ જ રહેશે તો મારે એનું પ્રકાશન બંધ કરવું પડશે. છાપાનું પ્રકાશન ખોટ ખાઈને અથવા જાહેર ખબર લઈને કરવામાં હું માનતો નથી. કોઈ છાપું ખરેખર લોકોની જરૂરિયાત સંતોષતું હોય તો તેનું ખર્ચ તેની આવકમાંથી નીકળવું જ જોઈએ. લવાજમ ભરનારાઓની સંખ્યા જેકે દર અઠવાડિયે વધતી જ રહી અને નફો પણ મળવા લાગ્યો. પરંતુ વાચકો જાણે છે તેમ છેલ્લાં બે વરસ દરમિયાન લવાજમ ભરનારાઓનો આંકડો ૨૧,૫૦૦ માંથી ૩,૦૦૦ પર આવી ગયો છે અને હવે એ ખોટમાં જવા લાગ્યું છે. ખુશીની વાત એ છે કે નવજીવને આ ખોટ પૂરી દીધી છે. પરંતુ એ પદ્ધતિ પણ ખોટી છે. યંગ ઇન્ડિયાએ પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવું જોઈએ અથવા બંધ થવું જોઈએ. જે હું જૂના વાચકોનો અંગત પ્રેમ જાળવી રાખી શકું તો યંગ ઇન્ડિયા જલદીથી પગભર થઈ શકશે. પરંતુ આ ખોટનો ઉલ્લેખ મેં જનતાને કેવળ માહિતગાર રાખવા નથી કર્યો પણ એક અગત્યની જાહેરાતની પૂર્વભૂમિકારૂપે કર્યો છે.

જ્યારે મને સર્વશ્રી બેંકરે અને યાજ્ઞિકે માસિકરૂપે બહાર પડતા ગુજરાતી નવજીવનને સાપ્તાહિકમાં ફેરવવાનું તથા તેનું પ્રકાશન હાથમાં લેવાનું સૂચન કર્યું અને જ્યારે મેં એ કામની જવાબદારી સ્વીકારી ત્યારે મેં સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે જે આ કામ ખોટમાં જાય તો તે બંધ કરી દેવું અને જે તેમાંથી નફો મળે તો તેનો જનતાની સેવામાં ઉપયોગ કરવો.^૧ નવજીવન તો ઝટ નફો કરતું થયું પરંતુ શેઠ જમનાલાલજીના કહેવાથી હિન્દી નવજીવન શરૂ કરવામાં આવ્યું.^૨ એ પગભર થવા લાગ્યું એટલામાં તો મારી ધરપકડ થઈ અને એની ગ્રાહકસંખ્યામાં ધીમે ધીમે ઘટાડો થવા લાગ્યો. હાલમાં એ ફરીથી ખોટમાં જવા લાગ્યું છે પણ બંધી ખોટ જવા છતાં નવજીવન તથા બીજાં પ્રકાશનોની બહોળી ખપત થતી હોવાથી વ્યવસ્થાપકો લગભગ રૂ. ૫૦,૦૦૦નો ફાળો જાહેર કામમાં વાપરી શકે છે. નવજીવન પ્રેસના વ્યવસ્થાપક સ્વામી આનંદાનંદે આ ખેસાની ફાળવણી કરવાનું કામ મારા ઉપર જ છોડ્યું છે અને બીજી કોઈ વધારે સારી રીતના અભાવે હું આ રકમ પ્રાદેશિક કોંગ્રેસ સમિતિ દ્વારા કાઠિયાવાડ સહિત ગુજરાતમાં રેંટિયા અને ખાદીના પ્રચારાર્થે વાપરવાનું વિચારું છું. ગરીબ સ્ત્રીઓ તથા દલિત વર્ગોને આ પ્રચારનો લાભ મેળવવાનો પહેલો હક રહેશે. મારા સહકાર્યકરોની બાબતમાં જનતાને એટલું જણાવવાની મારી ફરજ છે કે એમાંના કેટલાક તો એ કામ સેવાભાવથી જ કરે છે. જ્યાં વેતન લેવાની વાત આવે છે ત્યાં તેઓ પોતાની જરૂરિયાત પૂરતું જ લે છે. આવા કામનું પરિણામ જનતાની નજર સમક્ષ જ છે. આડુવાળાથી માંડીને ઉપર સુધી જે મને નિઃસ્વાર્થી કાર્યકરો મળી જાય તો મને ખાતરી છે કે આજે સારે નસીબે મારી પાસે જે કાર્યક્ષમ વહીવટ છે તેની મદદથી હું આનાથી વધારે નફો દેખાડી શકીશ.

હું અહીં વધુમાં જણાવવા માગું છું કે મારી ધરપકડ પહેલાં હતું તેમ જે યંગ ઇન્ડિયા નફો મેળવતું થશે તો તેની ફાળવણીનો ઉપયોગ આખા દેશના કામ માટે કરવામાં આવશે. હિન્દી નવજીવનમાંથી કંઈ નફો મળશે તો તે હિંદીના પ્રચારાર્થે વાપરવામાં આવશે.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૩-૪-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૬-૪-૧૯૨૪

૧. જુઓ પુસ્તક ૧૭, પા. ૩૩૧-૨.

૨. ૧૯૨૧ના ઓગસ્ટની ૧૯મીથી.

૨૫૫. નેંધ

આભાર

યંગ હિન્દિયાની કારકિર્દીના અત્યંત કટોકટીભર્યા ગાળામાં જે તંત્રીઓએ એક પછી એક એનું કાર્ય સંભાળ્યું તેમનો જાહેરમાં આભાર ન માનું તો હું કૃતદની કહેવાઉં. શ્વેબ કુરેશીની હથોડા જેવી શૈલી સરકારને માટે ઘણી આકરી નીવડી, એટલે તેણે ભાગ્યે જ એમને શ્વાસ ખાવાનો સમય આપ્યો. તે પછી આવ્યા રાજગોપાલાચારી. એમના લેખો વિદ્વત્તાભર્યા હતા, અને એમાં સત્યાગ્રહનાં ગહન સત્યોની અદ્ભુત પકડ દેખાઈ આવતી હતી. જોર્જ જેસેફની તીખી શૈલી વાચકને માટે હજુ પણ તાજી છે. આ બધા મિત્રો આણીને વખતે વહારે આવ્યા તે બદલ હું એમનો અત્યંત ઊંડો આભાર માનું છું. વ્યવસ્થા વિભાગના કર્મચારીઓ પણ દેશસેવાના કાર્ય માટે ઉત્સાહ દાખવવામાં પાછા પડ્યા નથી.

ખિલાફત

ખિલાફતના સંકટ વિષે મારો અભિપ્રાય આપવાનું મને કહેવામાં આવ્યું છે. મારે કોઈ અભિપ્રાય આપવાનો નથી. બહારના માણસ તરીકે મારા મુસ્લિમ બંધુઓ ઉપર મારા વિચારો લાદું તો તે ધૃષ્ટતા ગણાય. એ પ્રશ્ન તો મુસલમાનોએ જાતે જ ઉકેલવો રહ્યો. બિનમુસ્લિમો તો તેમના દુઃખમાં પોતાની ઊંડી સહાનુભૂતિ હોવાની માત્ર ખાતરી જ આપી શકે. ખિલાફતનું અસ્તિત્વ એમના ધર્મનું એક આવશ્યક અંગ છે. પોતાના ધર્મને વહાલો ગણતો હોય તે દરેક માણસ પોતાનાથી ભિન્ન ધર્મવાળા લોકો પ્રત્યે સાચી સહાનુભૂતિ દર્શાવ્યા વિના રહી શકતો નથી. મુસલમાનોની બિરાદરીની ઊંચી કિંમત આંકનાર હિંદુનું દિલ આ મહાન સંકટ સમયે મુસલમાનો તરફ ઢળવું જ જોઈએ. ખિલાફત ઉપર બહારથી હુમલો થયો ત્યારે જે ચિંતા હતી તેના કરતાં આજે એમની ચિંતા ખૂબ વધારે છે. અત્યારે ભય અંદરથી પેદા થયો છે અને જુદા જુદા ફિરકાઓ પોતપોતાના દૃષ્ટિબિંદુને આગળ કરવા માટે ઝઘડી રહ્યા છે. આવે વખતે, પોતાના ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો સચવાય અને બધા ફિરકાઓને માન્ય હોય એવો ઉકેલ આવી શકે તે માટે જે લોકો આ પ્રશ્ન હાથ ધરવા માગે છે, તેમની બુદ્ધિશક્તિ ઉપર અસાધારણ બોજ પડવાનો સંભવ છે. મારા મનમાં એટલી વાત સ્પષ્ટ છે કે ખિલાફતનું ભાવિ, બલકે ખુદ ઈસ્લામનું ભાવિ, જેટલે અંશે મનુષ્યના હાથની વાત હોઈ શકે તેટલે અંશે, હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોના હાથમાં છે. બોજે એમણે ઉપાડવાનો છે અને લહાવો પણ એમણે જ લેવાનો છે. ઈશ્વર એમને સાચો રસ્તો જોવાની અને તેને અનુસરવાની શક્તિ આપે એ જ પ્રાર્થના.

વ્યસનનો વેપાર

આ શબ્દપ્રયોગ મિ. એન્ડ્રૂએ અફીણના વેપાર સંબંધમાં યોજ્યો છે. આ વિષય ઉપર એમની ક્લમે લખાયેલો એક માહિતીપૂર્ણ લેખ^૧ વાચકને આ અંકમાં બીજી જગ્યાએ જોવા મળશે. એ લેખ આપતી વખતે તેમણે કહ્યું હતું કે અફીણના વેપારના તમે કરેલા વર્ણનમાં મેં સુધારો કર્યો છે. મેં એને “વ્યસનનું સંગઠન” એવું નામ આપ્યું હતું. મિ. એન્ડ્રૂએ એને “વ્યસનનો

૧. આ લેખ યંગ હિન્દિયા, ૩-૪-૧૯૨૪ના અંકમાં છપાયો હતો.

વેપાર” કહે છે. યોગ્ય શબ્દો યોજવામાં તેઓ મારા કરતાં વધારે કુશળ છે. એ બાબતમાં મિ. એન્ડ્રૂઝ જેવા વિદ્વાન સાથે તકરારમાં ઊતરવાની હું ધૃષ્ટતા ન કરું. પરંતુ મિ. એન્ડ્રૂઝનો લેખ ધ્યાનથી વાંચવા હું વાચકને ભલામણ કરું છું. મિ. એન્ડ્રૂઝે અફીણના વેપાર વિષે જે તહોમતનામું ઘડ્યું છે તેનું સમર્થન એમણે કંટાળો ઉપજાવે એવી હકીકતો વડે કર્યું છે. આ હકીકતો પચાવ્યા પછી વાચક એટલી વાત યાદ રાખે કે બ્રિટિશ સિંગાપોરમાં જે અફીણ મોકલવામાં આવે છે તે બ્રિટિશ હિંદમાં પાકે છે અને ત્યાંથી જ રવાના થાય છે. બીજી વાત વાચક એ ધ્યાનમાં રાખે કે વ્યસનના સંગઠિત વેપારની આવકમાંથી ચાલતી સરકારી શાળાઓમાં આપણાં બાળકોને ભણાવવામાં આવે છે.

કુરસદનો સમય

શ્રી સી. રાજગોપાલાચારીની વિદ્યાર્થીઓને વિજ્ઞપ્તિ^૧ બીજી જગ્યાએ છાપવામાં આવી છે. તેના ઉપર માત્ર રાષ્ટ્રીય શાળાઓના જ નહીં, પણ સરકારી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓએ પણ બરાબર ધ્યાન આપવું જોઈએ. બીજા બધા અસહકારની માફક શાળાઓના અસહકારમાં પણ હિંસાનો કંઈક સ્પર્શ હતો. અને તેથી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને સરકારી શાળાઓના છોકરાછોકરીએ વચ્ચે અંતર પડી ગયું છે. ખરી રીતે આજુ કોઈ અંતર ન પડવું જોઈએ. શ્રી રાજગોપાલાચારીના સૂચનનો અમલ થશે તો બેવડો હેતુ પાર પડશે. એક તો આ અંતર પુરાશે અને બીજું, રજાઓ દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓને મળતી કુરસદનો ઉપયોગ દેશના લાભાર્થે કરવાનું સાધન ઊભું થશે. શરૂઆત અસહકારી વિદ્યાર્થીઓએ કરવી જોઈએ. એમ કરવાથી એમને પોતાના સિદ્ધાંતનો સહેજ પણ ત્યાગ કરવો નહીં પડે એટલું જ નહીં પણ એવું થશે કે તેઓ ખરેખર એ મૈત્રી દ્વારા અસહકારના સિદ્ધાંતની અહિંસક બાજુ, એટલે કે એના મહત્ત્વના અંગને અનુમોદન આપશે. મૈત્રીની પહેલ કરવાનો સારો જવાબ ન મળે તો નિરાશ થવાની જરૂર નથી. જે એ પહેલ કરવા પાછળ ભાઈચારાની ભાવના હશે તો પ્રયત્ન કરનાર સફળતાનો પૂરેપૂરો અનુભવ કરી શકે છે.

એક અનુકરણીય દૃષ્ટાંત

ધારવાડની રાષ્ટ્રીય શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ જાતે કાંતેલા સૂતરનું એક પાર્સલ મને મોકલ્યું છે અને લખ્યું છે કે આ સૂતર સાત દિવસ અને સાત રાત અખંડ કાંતણનું પરિણામ છે. સાસૂન ઈસ્પિતાલમાં મને જાણવા મળ્યું હતું કે ચિચવડની સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓએ દોઢ મહિના સુધી કેટલાક રૅટિયા અખંડ ચલાવ્યા હતા. જેમને કાંતતાં આવડતું હોય તે બધા જ લોકો જે આ ભલા છોકરાઓના દૃષ્ટાંતનું અનુકરણ કરે તો ખાદીનો પ્રશ્ન જોતજોતામાં ઊકલી જાય. હું તો માનું છું કે જે સૌ કોઈ રૅટિયો અપનાવે તો એનામાં આપણને સ્વરાજ્ય અપાવવાની શક્તિ રહેલી છે. એટલે ધારવાડની રાષ્ટ્રીય શાળાના તથા ચિચવડની સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓએ કાંતવા માટે જે લગની બતાવી છે તે આપણને સ્વરાજ્યની દિશામાં અનેક ડગલાં આગળ લઈ જશે એમાં મને શંકા નથી. અને આજુ કાંતણ તો કેવળ પ્રેમનો જ પરિશ્રમ હશે એટલે એના વડે આપણે કાં તો ખાદીની કિંમત ઘટાડી શકીશું અથવા જેઓ આજીવિકાને માટે કે વધારાના કામ તરીકે કાંતતા હશે તેમને વધારે મજૂરી ચૂકવી શકીશું.

૧. “રત્નઓ વિષે વિચારો” એ નામના લેખમાં રાજગોપાલાચારીએ વિદ્યાર્થીઓને એવી ભલામણ કરી હતી કે એમણે પોતાનો કુરસદનો સમય ખાદીકામમાં ગાળવો જોઈએ.

ભાઈ મજલી^૧

બેલગાંવવાળા ભાઈ મજલી પોતે દરદી રહ્યા. એટલે તેને મેં દરદીને નાતે આશ્વાસનનો એક પત્ર^૨ લખ્યો હતો. ભાઈ મજલીની પ્રકૃતિ બહુ ચિંતાજનક હતી એટલે તેમને જલમાંથી છોડી દેવામાં આવ્યા હતા. મારા પત્રના જવાબમાં તે લખે છે :

આપના હાથે લખેલા પત્રથી આનંદ થયા વિના રહે? પણ આનંદ ઉપરાંત મોટો ઉપકાર થયો. ગઈ કાલે મને હમેશની જેમ સખત તાવ ચડયો હતો. તે ૧૬ કલાક રહ્યો. આવો તાવ એકાંતરે આવે છે. પણ આપની સલાહ તો મારા મગજમાં ઠસી ગઈ હતી એટલે આખરે તાવ દરમ્યાન મૌન રાખવામાં હું ફળીભૂત થયો. હવે મારું મન તદ્દન શાંત છે, પણ મારું શરીર આ નવા શરૂ થયેલા એકાંતર તાવને લીધે ઘટતી જતી તાકાતનાં ચિહ્ન બતાવી રહ્યું છે.

જલમાં મને કેવી રીતે રાખવામાં આવ્યો હતો તે વિષે ધારાસભામાં પુછાયેલો પ્રશ્ન અને ઉત્તર મારા વાંચવામાં આવ્યા. ત્રણ હકીકત જણાવવામાં આવી છે તેમાં બે તો ખોટી છે. સરકારના તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે કે મને કાંતવાનું કામ આપવામાં આવ્યું હતું. પણ તે વાત ખોટી છે—મને તો રોજ એક શેર સૂતર વળ ચડાવવાને માટે આપવામાં આવતું હતું. વળી મને માત્ર પંદર મિનિટ ફરવા માટે બહાર કાઢવામાં આવતો હતો, તે બાદ કરતાં ચોવીસે કલાક તાળું લગાવેલી બંધ ઓરડીમાં પૂરી રાખવામાં આવતો હતો. સરકાર કહે છે કે મને જલમાં લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે હું માંદો હતો, તોપણ મેં ભાત માગ્યો તે ન આપતાં મને જુવારનો રોટલો આપવામાં આવતો, જે મને પચતો ન હતો. આ પત્રને છાપવો ન છાપવો આપની ઈચ્છાને આધીન છે, કારણ હું તો કશી ગણતરીમાં નથી.

ભાઈ મજલી એક મોટા કાર્યકર્તા છે. વાચકો મારી સાથે આશા રાખશે કે તેઓ જલદી બધી આધિવ્યાધિઓથી મુક્ત થઈ પાછા કામે લાગી જાય. તેમણે જે હકીકત સુધારી છે, તે કદાચ અનભિજ્ઞ વાચકને નહીં સમજાય—તેને કાંતવામાં અને સૂતરને વળ ચડાવવામાં મહેનતનો ભેદ કદાચ નહીં સમજાય. પણ એ ભેદ ભાઈ મજલીને માટે તો બહુ મહત્વનો હતો. હજારો હિંદીઓ આજે કાંતવું એ ધર્મકૃત્ય માને છે, એટલે તેમ કરવામાં તેમને આનંદ પડે છે, જ્યારે સૂતરને વળ ચડાવવાની તેમને કિંમત નથી. એટલે ભાઈ મજલીને તેની નબળાઈમાં સૂતરને વળ ચડાવવાનું કામ અસહ્ય બોજરૂપ લાગે ત્યારે કાંતવાનું તેના પીડિત આત્માને શીતળ ચંદન જેવું અને દુઃખના વિચાર ભુલાવનાર ઓસડ લાગે. વળી ટેવાયેલો માણસ એક શેર સૂતરને ઝપાટાબંધ વળ ચડાવી શકે, જ્યારે ભાઈ મજલી જેવો દરદી ભાગ્યે જ પા શેર સૂતરને વળ ચડાવી શકે. વાચકે સમજવું જોઈએ કે સૂતરને વળ ચડાવવો એ શું તેની મને ખબર છે, અને મને તો શરીરનું કામ ગમે છે; એટલે હું ખાતરી આપું છું કે ભાઈ મજલી માટે તો રોજ પા શેર સૂતરને વળ ચડાવવાનું કામ એ તેના શરીર ઉપર જુલમ કર્યા વિના ભાગ્યે જ શક્ય હોય. પંદર મિનિટ ખુલ્લામાં ફરવાની રજા બાદ કરતાં ચોવીસે કલાકની બંધ કોટડીની શિક્ષા એ તો એક ત્રાસ જ હતો, અને ભાઈ મજલીને ભાતને બદલે જુવારનો રોટલો આપીને તો તેમની તબિયત બગાડયા સિવાય બીજું શું થાય એમ હતું?

૧. આ પેટામથાળાવાળા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૬-૪-૧૯૨૪ના અંકમાંથી આપવામાં આવ્યું છે.

૨. જુઓ “ડી. આર. મજલીને પત્ર”, ૨૩-૩-૧૯૨૪.

પણ ઉપરનો પત્ર હું છાપું છું તે જ્વેના અમલદારોની સામે ફરિયાદ રૂપે નહીં, કારણ આવી વાતો તો ઘણી વાર કેદીઓના ઉપર ત્રાસ ગુજરવાના ચોખ્ખા ઈરાદાથી બને છે એવું નથી હોતું. મૂળ દોષ તો આખા જ્વેલવહીવટની પ્રથામાં જ છે. એ પ્રથાને હું હૃદયશૂન્ય તરીકે વર્ણવી ચૂક્યો છું, અને હકીકતનો ઈનકાર કરવાનો અથવા તેને ઊલટી બતાવવાનો પ્રયત્ન એ તેથીયે ભૂંડી વસ્તુ છે.

ભાઈ મજલીએ તો આ પત્રને માટે માફી માગી છે. તેની જરૂર ન હતી. આજે તેમની ગમે તે સ્થિતિ હોય તોયે તે કર્ણાટકના એક અગ્રગણ્ય કાર્યકર્તા છે. પણ આપણે સૌ તેમની માફક સાચા દિલથી કહી શકીએ કે “હું તો કશી ગણતરીમાં નથી” તો કેવું સારું! તો આપણે સૌ સાથે કામ કરનારા સેવકો અને કાર્યકર્તા થઈ જઈએ, અને આપણી વચ્ચે પ્રતિષ્ઠાની અથવા કીર્તિની નહીં પણ કેવળ વધારેમાં વધારે કામ કરવાની જ હરીફાઈ ચાલતી હોય. આવી સ્થિતિ થાય તો પછી સ્વરાજ મેળવતાં અને ચલાવતાં મુશ્કેલી નહીં પડે. મુશ્કેલી તો અપરંપાર ત્યારે ઊભી થાય છે કે જ્યારે સૌને આગેવાન થવાનું અને સલાહ આપવાનું મન થાય છે, અને કોઈને કામ કરવાનું મન થતું નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૩-૪-૧૯૨૪

૨૫૬. મારું કાર્ય

પંડિત ઘસીટારામ, “પ્રેસિડેન્ટ, ઓલ ઈન્ડિયા સબ એસિસ્ટન્ટ સર્જન્સ એસોસિયેશન, પંજાબ પ્રોવિન્સ, અમૃતસર”, એમણે યંગ હિન્ડિયાના અધિપતિને મારા સરનામાનો એક પત્ર મોકલ્યો હતો. તેમાંનાં સ્તુતિવાચક અને શુભેચ્છાસૂચક વચનો બાદ કરતાં, અને દેખીતા ભાષાદોષો બાદ કરતાં, તે પત્ર આ પ્રમાણે છે :

હું બ્રાહ્મણ છું, દાક્તર છું, અને તમારી જેમ વૃદ્ધ છું. આ ત્રણ અધિકારને બળે હું આપને થોડી સલાહ આપું તો તે અવિનય નહીં ગણાય. જે તમને તેમાં ડહાપણ અને સત્ય લાગે અને તમારી અક્કલમાં તે ઊતરી શકે તો કૃપા કરીને તેને હૈયે ધરજો.

તમે તો દુનિયા બહુ જોઈ છે, જાણી છે, તમને તેનો ઘણો અનુભવ છે, પણ આ મર્ચેના જગતમાં કોઈ પોતાનું કાર્ય પોતાના જન્મારામાં નથી પૂરું કરી શક્યો. દાખલા તરીકે બુદ્ધ પોતાના ઊંચા સિદ્ધાંતો છતાં આખા ભારતને બૌદ્ધધર્મી નહીં બનાવી શકેલા.

શંકરાચાર્ય પોતાની સમર્થ બુદ્ધિશક્તિ છતાં આખા ભારતને વેદાંતી નહીં બનાવી શક્યા. ઈશુ ખ્રિસ્ત પોતાની ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતા છતાં આખી યહૂદી પ્રજાને ખ્રિસ્તી નહીં બનાવી શક્યા. તમે કૃતકાર્ય થયા છો અથવા થશો એમ હું ઘડીભર પણ ધારતો નથી, મારા માન્યામાં આવી શકતું નથી; પણ જે તમે ઉપર કહેલાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો છતાં એમ માનતા હો કે તમારી જિંદગીમાં તમે કૃતકાર્ય થઈ શકશો તો મારે આપને જણાવવું જોઈએ કે એ સ્વપ્ન માત્ર છે.

સંસાર તો અનેક આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિઓથી ભરેલો છે. એમાં માણસ જેટલો ડૂબતો જાય તેટલો તે શાંતિ ખોતો જાય છે. એટલે જ પ્રાચીન કાળના મહાત્માઓ સંસારના ખટરાગથી અલગ રહેતા, અને તેમ કરીને અપાર શાંતિ અને આનંદ મેળવતા.

જેલજીવનથી તમારી જિંદગી અને શક્તિમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે, અને રોગને લીધે તમારું શરીર ઘસાઈ ગયું છે. એટલે યોગ્ય જ છે કે તમારે શાંત જીવન ગાળવું જોઈએ, અને તમારી જિંદગીનો બાકીનો ભાગ ઈશ્વરભજનમાં અને આત્મજ્ઞાન મેળવવામાં કોઈ ગુફાની શાંતિમાં ગાળવો જોઈએ, કારણ તમારું શરીર એવું નથી કે જેથી તમે જગતની ઉપાધિઓનો બોજો વધારે વખત વહી શકો.

વળી મારે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે સારા અમલદારોની શુભ નિષ્ઠા, દયા અને મમતા વિષે તો તમને શંકા રહી નથી. જે યુરોપીય દેવા અને શસ્ત્રક્રિયાની પદ્ધતિને તમે અનેક વાર વખોડી છે તેણે તમને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યા છે. અંગ્રેજ અમલદારોએ જ તમને તમારી ભીડને સમયે મદદ દીધી છે — “ભીડને સમે પાસે ઊભે તે જ સાચો મિત્ર.” હવે તો સાહેબ, તમારે જ સાચી મિત્રતા બતાવવી જોઈએ, અને તમારી જિંદગી બચાવવાને માટે અને તમને જેલમાંથી છોડવાને માટે બ્રિટિશ રાજ્યના સાચા મિત્ર થવું જોઈએ. જે તમે તમારાં વાણી અને વર્તનથી તેમ નહીં કરી શકો તો મહેરબાની કરીને રાજકાજના ક્ષેત્રમાં આવો મા. પણ જે તમારું રાંચળ મન તમને શાંતિથી ઠરીને ન બેસવા દે તો મહાન ઋષિમુનિઓની આ ભારતભૂમિમાં તમારા બંધુઓને અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ વાળવાનું કામ હાથમાં લો. તેમને આત્મજ્ઞાનનો પાઠ શીખવો. આમ કરશો તો આ પૃથ્વીના રાજ્યને બદલે તમે સ્વર્ગનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરશો.

મારા ધારવા પ્રમાણે આ લેખકને ખૂબ જ લાગી આવ્યું છે, અને તેણે હૃદયની વરાળ કાઢી છે, એટલે બીજું કંઈ નહીં તો તેટલા ખાતર પણ તેને જવાબ દેવો ઘટે છે. પણ એ પત્રથી મારા જીવનકાર્ય વિષે કેટલીક ગેરસમજૂતો સાફ કરવાનો પણ મને પ્રસંગ મળે છે.

પણ મારા જીવનકાર્ય વિષે કહેવા પહેલાં યુરોપીય દેવા વિષે મારા વિચારોના સંબંધમાં આપાયેલી સલાહને હું પતાવી લઉં. ઇન્ડિયન હોમ રૂલ^૧ મારી સમજ નથી, પણ મને તેમાંનું એટલું કહેવા પૂરતું તો યાદ છે કે તેમાં દર્શવિલા વિચારોમાં ફેરફાર કરવાનું હું કશું કારણ જોતો નથી. જે તે અંગ્રેજ વાચકોને માટે લખ્યું હોત, અને અંગ્રેજી ભાષામાં લખ્યું હોત તો અંગ્રેજ કર્ણિને રુચે એવી ભાષામાં એના એ જ વિચાર મેં રજૂ કર્યા હોત. પણ આ પુસ્તકનું મૂળ તો ગુજરાતીમાં છે, અને તે નાતાલમાં પ્રસિદ્ધ થતા ઇન્ડિયન ઓપીનિયનના ગુજરાતી વાચકોને માટે લખાયેલું હતું. વળી તેમાં જે લખાયેલું છે તે આદર્શ સમાજને લક્ષમાં રાખીને લખાયેલું છે. કૃતિઓને વખોડવામાં કૃતિના કરનારને વખોડવાનું આવી જાય છે એવું માનવાની ભૂલ સામાન્ય રીતે કરવામાં આવે છે. દેવાથી ઘણી વાર દરદીનો આત્મા મરી જાય છે. તેથી દેવાને દુષ્ટ ગણી શકાય, પણ તેથી દેવા આપનારાઓને દુષ્ટ ગણવાની જરૂર નથી. એ પુસ્તક લખ્યું ત્યારે મને કીમતી દાક્તર મિત્રો હતા, અને મને જ્યારે જરૂર પડતી ત્યારે તેમની મદદ લેતાં હું અચકાયો નથી. લેખકના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેમ કરવામાં દેવા વાપરવા વિષેના મારા સિદ્ધાંતની હું વિરુદ્ધ વર્ત્યો. અનેક મિત્રોએ મને એ જ વસ્તુ એ જ શબ્દોમાં કહી છે. મારો ગુનો હું કબૂલ કરું છું, પણ તે કબૂલ કરવામાં હું અપૂર્ણ મનુષ્ય છું એટલું કબૂલ કરવા ઉપરાંત કશું જ નથી. શું કરું? હું પૂર્ણતાથી તો બહુ છેટે છું, પૂર્ણતાનો હું એક નમ્ર સાધક છું. અને મને સાધનની પણ ખબર છે. પણ સાધન જાણ્યું એટલે સાધ્યને પહોંચ્યા એવું તો

૧. હિંદ સ્વરાજનું આ અંગ્રેજી ભાષાંતર છે. જીઓ પુ. ૧૦ પા. ૧૪-૧૬

નથી જ. જો હું પૂર્ણ હોત, જો મેં મારા વિકારો ઉપર વિચારમાં પણ સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવ્યો હોત તો હું શરીરે પણ પૂર્ણ સ્વસ્થ હોત. હું વિનાસકોચે કબૂલ કરું છું કે મારે દરરોજ મારા વિચારો ઉપર કાબૂ મેળવવાને મારા મનની પુષ્કળ શક્તિનો વ્યય કરવો પડે છે. જો આમાં મને કદી સફળતા મળે તો સેવા માટે કેવડો મોટો શક્તિનો ભંડાર ખુલ્લો થશે! “એપેન્ડિસાઈટિસ”નો રોગ વિચાર અથવા મનની નબળાઈને લીધે થયો એમ હું માનું છું, તેમ જ એ પણ કબૂલ કરું છું કે હું શસ્ત્રક્રિયાને વશ થયો તેમ મારા મનની એક વધુ નબળાઈ હતી. જો મારામાં અહંતાનો અવશેષ જ રહ્યો ન હોત તો તો બનવાકાળ બનશે એમ માનીને હું નિશ્ચિત બેસી રહ્યો હોત. પણ મારે તો મારો આ દેહ ટકાવી રાખીને જ જીવવું હતું. સંપૂર્ણ અનાસક્તિ એ કાંઈ યાંત્રિક ક્રિયા નથી. એ તો સતત, અનવરત પ્રયત્ન અને પ્રાર્થનાએ જ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

અમલદારો તરફ કૃતજ્ઞતાની વાત કરો તો કર્નલ મેડક અને તેના હાથ નીચેનાં માણસોએ મને જે પ્રેમથી ગૂંજાવી નાખ્યો હતો તેને માટે અનેક વાર મેં તેમનો આભાર માન્યો છે. પણ કર્નલ મેડક પાસેથી મેં જે મમતા અનુભવી અને હું જે રાજ્યપ્રથાને નિંદી રહ્યો છું તે બેની વચ્ચે કશો સંબંધ નથી. કર્નલ મેડકે કુશળ સર્જન હોઈ પોતાનું કર્તવ્ય સરસ રીતે કર્યું તે ખાતર ડાયરશાહી વિષે હું મારા વિચાર બદલી નાખું તો કર્નલ મેડક મારી કોડીની કિંમત પણ ન કરે. અને મને સારા સર્જનની મદદ આપવા માટે અથવા મારી મુદત પહેલાં મને છોડી દેવા માટે સરકારનો આભાર માનવાનું તો મને કશું કારણ નથી. સરસ સર્જન તો કોઈ પણ કેદી માટે આપવાની તેની ફરજ હતી. અને મને મુદત પહેલાં છોડવાથી મારી મૂંઝવણ વધી છે, બીજું કશું થયું નથી. કેદમાં સાજાં કે માંદો હોવા છતાં મારો જીવનક્રમ મને માલૂમ હતો. પણ કેદખાનાની બહાર જાકે મારી તબિયત ધીમે ધીમે સુધરતી જાય છે તોપણ મારો ક્રમ નક્કી કરવાનું મને નિશ્ચિતરૂપે સૂઝતું નથી.

હવે ઉપરના પત્રના મૂળ મુદ્દા ઉપર આવું. લેખકના મનમાં ગોટાળો ઉત્પન્ન થયો છે તેનું કારણ એ છે કે તેણે બુદ્ધ વગેરે પેગંબરોના કામનો ખોટો ખ્યાલ બાંધ્યો છે, તેમની અને મારી વચ્ચે (મારા ધારવા પ્રમાણે) બેઠંગી સરખામણી કરી છે. બુદ્ધ ભગવાને પોતાનું કાર્ય—એટલે નિર્વાણપ્રાપ્તિ—નહોતું સિદ્ધ કર્યું એમ હું નથી માનતો. લોકકથા તો કહે છે કે તેમણે સિદ્ધ કર્યું હતું. બીજાઓની પાસે પોતાનો ધર્મ સ્વીકારાવવાનું કાર્ય એ તો—જો પવિત્ર કાર્યને માટે એવી પરિભાષા વાપરી શકાતી હોય તો—માખણ કાઢતાં છાશ ઉત્પન્ન કરવા જેવું પેટાકાર્ય હતું. “સુવાર્તા”ઓમાં લખેલું છે કે ઈશુએ પોતાના કાર્યની સફળતાની સાક્ષી કોસ ઉપર ચડીને આપી કે “કાર્ય પૂરું થયું.”^૧ અને એ પેગંબરોનું પ્રેમનું કાર્ય તો તેમના પછી પણ જીવતું જ છે. તેમના કાર્યનો શુદ્ધમાં શુદ્ધ અંશ તો સદા જીવતો જ રહેશે. તેમના ઉપદેશને જે બે કે ત્રણ હજાર વર્ષ થયાં તે તો કાળના અપરિમિત ચક્કમાં એક રજ માત્ર છે.

પેગંબરોની હારમાં એક સાથે મુકાવાને હું મને પોતાને લાયક માનતો નથી. હું તો એક નાનકડો સત્યશોધક છું. આ જ જન્મમાં મારું સ્વરૂપ જોવાને—મોક્ષ મેળવવાને—હું અધીરો થઈ રહ્યો છું. મારી રાષ્ટ્રસેવા શરીરના બંધનમાંથી આત્માને મુક્ત કરવાની તાલીમનો એક ભાગ જ છે. અને એ રીતે મારી સેવા એ કેવળ સ્વાર્થી કહી શકાય. મને પૃથ્વીના નશ્વર રાજ્યની સ્પૃહા નથી, મારો તો સ્વર્ગનું રાજ્ય—એટલે મોક્ષ—મેળવવાનો પ્રયાસ છે. અને એ સાધ્ય

પ્રાપ્ત કરવાને ગુહાનો આશ્રય લેવાની કશી જરૂર નથી. એક ગુહા તો નિત્ય નિરંતર હું સાથે લઈને ફરું છું—જે મને તેનું જ્ઞાન રહ્યા કરતું હોય તો. અને ગુહાવાસી તો મનના મહેલ પણ રહે, જ્યારે મહેલમાં રહેનાર જનકના જેવાને કોઈ મહેલ રચવાની જરૂર પણ ન રહે. જે ગુહાવાસીનું ચિત્ત સદાય સંસારમાં ભમ્યા કરતું હોય તેને શાંતિ નથી. પણ અનેક રાજ્યવૈભવ ભોગવવા છતાં જનકને એવી શાંતિ હોય કે જેનો પાર નહીં પામી શકાય. મારે માટે તો મોક્ષનો માર્ગ મારા દેશની અને તે દ્વારા જનસમાજની સેવામાં અનવરત પરિશ્રમ કરવામાં જ રહેલો છે. મારે પ્રાણીમાત્રની સાથે અભેદભાવ અનુભવવો છે. ગીતાજ્ઞના વચનમાં “સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ”ને દાવે મારે રહેવું છે. એટલે કોઈ મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી કે હિંદુ મારી અવગણના કરે અને મારો તિરસ્કાર કરે તોપણ મારે તેના ઉપર પ્રેમ રાખવો જોઈએ, જેમ હું મારી સ્ત્રી અને મારો પુત્ર મારો તિરસ્કાર કરતાં હોય તોય તેના ઉપર પ્રેમ રાખું. એટલે મારી સ્વદેશ-ભક્તિ એ મારે માટે શાશ્વત સ્વરાજ્ય અને શાંતિના દેશ તરફની મજલમાં એક વિસામો છે. એટલે સમજાશે કે મારે માટે ધર્મ વિના રાજકાજ નથી. રાજકાજ એ ધર્મનું સાધન છે. ધર્મ વિનાનું રાજકાજ ગળાનો ફાંસો છે, કારણ તેથી આત્મા હણાય છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૩-૪-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૬-૪-૧૯૨૪

૨૫૭. ધીરજ રાખો

ધારાસભાપ્રવેશ^૧ અને હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્નો વિષે મારા વિચારો જાણવા કેટલાક પત્રલેખકો અધીરા થયા છે. બીજા એટલા જ આગ્રહપૂર્વક એમ કહે છે કે મારે ઉતાવળ કરીને કોઈ જાહેરાત ન કરવી. હું પોતે આ બંને પ્રશ્નો વિષે મારો અભિપ્રાય જાહેર કરવા ઘણો જ ઉત્સુક છું. પરંતુ મારાથી ટાળી શકાય તેટલી ભૂલો હું ટાળવા માગું છું. જે લોકો મારાથી જુદા વિચારના છે, તેમના પ્રત્યે મારી એક ફરજ છે. તેઓ મારા મહત્ત્વના સહકાર્યકરો છે. મારા દેશને ચાહવાનો હું જેટલો દાવો કરું છું એટલો જ એમનો પણ તેને ચાહવાનો દાવો છે. એમનામાંના કેટલાક લોકોએ તાજેતરમાં એવી કુરબાનીઓ કરી છે જે મેં કરી હોવાનો દાવો હું કરી શકું તેમ નથી. મારા કરતાં એમને દેશની પરિસ્થિતિનો વધારે લાંબા સમયનો જાતઅનુભવ છે. એટલે એમના મોભાને તથા કાર્યશક્તિને જે માન અને આદર આપવાં ઘટે તે બધાં જ માન અને આદર એમના અભિપ્રાયોને આપવાં જોઈએ. સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે કોઈ વગરવિચાર્યો અભિપ્રાય આપીને મારે એમને મૂંઝવણમાં ન મૂકવા જોઈએ. એમનું તો નિષ્કામ કર્મ છે. સરકારે એમણે મૂકેલી એકેએક દરખાસ્ત નામંજૂર કરી છે. મિ. હોર્નિમેન^૨ સામેનો પ્રતિબંધ ઉઠાવી લેવા અને મૌલાના

૧. જુઓ “ધારાસભાપ્રવેશ વિષે વિચારો”, ૧૧-૪-૧૯૨૪ પહેલાં; તથા આ પછીનો લેખ.

૨. બી. જી. હોર્નિમેન (૧૮૭૩-૧૯૪૮); પત્રકાર અને રાજપુરુષ; બૉમ્બે ક્રૉનિકલના તંત્રી. ૧૯૧૯ના એપ્રિલ માસમાં એમને દેશપાર કરવામાં આવ્યા હતા. તે પછી તેઓ ૧૯૨૬માં જ પાછા આવી શક્યા હતા.

હસરત મોહાનીને^૧ છોડવા જેવી (એની દૃષ્ટિએ) નજીવી બાબતોમાં પણ એ તો પોતાની શસ્ત્ર-સજ્જ ખાઈઓની પાછળ મુક્કો ઉગામીને ઊભી રહી છે. આ સંજ્ઞેગોમાં આ કટોકટીને પહોંચી વળવા સ્વરાજ્યવાદીઓ જે યોજનાઓ ઘડે તેમાં કોઈ પણ રીતની દખલ ઊભી કરે તેવું પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા વિનાનું કંઈ પણ બોલવું મારે માટે અયોગ્ય ગણાય. હું પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરવા તથા તેમના દૃષ્ટિબિંદુને સમજવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. ધીરજ ધરવાથી કશું ખોવાપાણું તો છે જ નહીં. ઉતાવળથી નાહકનું નુકસાન થઈ બેસે એવો સંભવ રહે છે.

એ જ વાત હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્ન વિષે વધારે ભારપૂર્વક કહી શકાય. એ પ્રશ્ન અત્યંત કાળજીપૂર્વક હાથ ધરવાની જરૂર છે. એકેએક વિચાર તપાસવો પડે એમ છે. એકેએક શબ્દ તોળવો પડે એમ છે. ઉતાવળમાં નીકળેલા એક સારાનરસા વેણથી પણ ભડકો થવા સંભવ છે. એટલે આ પ્રશ્ન વિષે હું ચોક્કસ વિચારો ધરાવતો હોવા છતાં અને તે વિચારો વ્યક્ત કરવા અત્યંત આતુર હોવા છતાં મારે ધીરજ રાખવી જોઈએ. હિંદુ અને મુસલમાન બંને કોમોના અગ્રણી સજ્જનો મને કહી રહ્યા છે કે પરિસ્થિતિનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કર્યા વિના તમારે એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારવો. મને એક પત્ર મળ્યો છે એમાં તો એટલે સુધી લખ્યું છે કે ત્યાં સુધી તમે બધે ફરીને જાતે બધું જોશો નહીં ત્યાં સુધી તમને કશી સમજ પડવાની નથી. મને પત્ર લખનારાઓ સાથે હું આટલી હદ સુધી તો સંમત થતો નથી, પરંતુ એમને તથા એમના જેવા વિચારવાળા સૌ કોઈને હું એટલી ખાતરી આપું છું કે આ પ્રશ્નનો કાળજીપૂર્વકનો અને આસ્થા-પૂર્વકનો અભ્યાસ કર્યા વિના હું એક શબ્દ પણ લખીશ કે બોલીશ નહીં. હું તો માનું છું કે સ્વરાજ્ય મળવાનો સંપૂર્ણ આધાર બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ શું માને છે કે બોલે છે તેના ઉપર નહીં પરંતુ આ જટિલ પ્રશ્નના યોગ્ય, સંતોષકારક અને કાયમી ઉકેલ ઉપર રહેલો છે. એના વિના આપણી આસપાસ બધે અંધારું છે, અને એ પ્રશ્ન જે ઊકલી ગયો તો સ્વરાજ્ય હાથવેંતમાં છે એમ સમજવું.

એટલે આ વાટાઘાટો ચાલુ છે ત્યાં સુધી, આ મહત્ત્વના પ્રશ્નો વિષે મારો અભિપ્રાય જાણવામાં રસ ધરાવનાર સૌ કોઈને હું રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં મંડયા રહેવા માનપૂર્વક આગ્રહ કરું છું. કંતાયેલા સૂતરનો કે વણાયેલી ખાદીનો દરેક વાર સ્વરાજ્ય તરફનું એક ડગલું છે. જે કોઈ વ્યક્તિ પોતાના હિંદુ કે મુસલમાન ભાઈ વિષે પોતાના મનમાં આવતો ખરાબ વિચાર અટકાવશે તે આ પ્રશ્નના ઉકેલમાં મદદ કરશે. છાપામાં લખનાર જે કોઈ લેખક નિંદા કે સ્તુતિનાં ઓછામાં ઓછાં વિશેષણો વાપરશે અને બીજાઓ ઉપર આરોપો મૂકવાનું તથા લોકમતને ઉશ્કેરવાનું બંધ કરશે તે સાચા ઉકેલનો માર્ગ સરળ કરશે. થોડા દિવસ ઉપર ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાએ દેશી ભાષાઓનાં વર્તમાનપત્રોમાંથી કેટલાક ચોંકાવનારા ઉતારા પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. એનો હેતુ કેટલાક લેખકોની હાલની મનોદશા દર્શાવવાનો હતો. એ ઉતારા આપણને કેવું લખાણ ન લખાવું જોઈએ તે બતાવે છે. ધારો કે કોઈ હિંદુ કે મુસલમાન કાંઈક વગરવિચાર્યું બોલી ગયો, તો પોતાના દેશનું ભલું ઈચ્છનારા ખબરપત્રીની કંઈ એવી ફરજ નથી કે તેણે એ શબ્દોને તરત જ પ્રસિદ્ધ કરી દેવા. આવી ગંભીર ક્ષતિઓને મીઠુંમરચું ભભરાવીને જાહેર કરવી એમાં ગુનો જ થાય. ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં આપેલા ઉતારામાં જે વિધાનો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે તે લાગતાવળગતા લોકોએ કર્યા હશે કે કેમ તે વાત મને તો શંકાસ્પદ લાગે છે. એટલે આપણે સમાચાર છાપવામાં ચીવટ

૧. ૧૮૭૫-૧૯૫૧; રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ નેતા. એમણે ખિલાફત ચળવળમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો.

રાખવી જોઈએ અને આપણી જીભ તથા કલમ ઉપર કાબૂ મૂકવો જોઈએ એ વસ્તુની આવશ્યકતા સાબિત કરવા માટે કોઈએ પણ અભિપ્રાય આપવાની જરૂર નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૩-૪-૧૯૨૪

૨૫૮. હિન્દી નવજીવનના વાચકો!

ગુરુવાર

ફાગણ વદ ૧૪ [એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૪]

મને હમેશાં એ વાતનો વસવસો રહે છે કે હું હિન્દી નવજીવનનો સંપાદક હોવા છતાં તેમાં કશું લખતો નથી. આ કારણે હું મને પોતાને તેનો સંપાદક થવાને લાયક પણ નથી ગણતો.

મેં સંપાદકનો હોદ્દો કેવળ શ્રી જમનાલાલજી બજાજના પ્રેમને વશ થઈને જ સ્વીકાર્યો છે. તેમાં ગુજરાતી અને અંગ્રેજીનો તરજુમો જ આવે છે ત્યાં સુધી મને સંતોષ નહીં થઈ શકે. સમય મળ્યે હવે હિન્દી નવજીવનમાં પણ કંઈ ને કંઈ લખવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.

પણ આ લેખ લખવાનું કારણ બીજું છે. હું જોઉં છું કે હિન્દી નવજીવનમાં ખોટ જાય છે. એક સમયે તેના આશરે ૧૨,૦૦૦ ગ્રાહકો હતા, હાલ ૧,૪૦૦ છે. હિન્દી નવજીવનને પગભર થવા માટે ૪,૦૦૦ ગ્રાહકોની જરૂર છે. આટલા ગ્રાહકો ટૂંક સમયમાં નહીં થાય તો હિન્દી નવજીવન બંધ કરી દેવાનો મારો વિચાર છે. હમેશાં મારો એ જ વિચાર રહ્યો છે અને જેલમાં તે વિચાર વધારે દૃઢ થઈ ગયો છે કે જે વર્તમાનપત્ર સ્વાવલંબી ન હોય અને જેને જાહેરાતોની મદદ લેવી પડે છે, તે બંધ કરી દેવું જોઈએ. આ નિયમ પ્રમાણે હિન્દી નવજીવન સ્વાવલંબી ન થઈ શકે તો હું તેને બંધ કરવું યોગ્ય સમજું છું. તમને જો એ પત્ર આવશ્યક લાગતું હોય તો ગ્રાહકસંખ્યા વધારવાનો એક સારો ઉપાય એ છે કે તમે તમારા મિત્રોને આના ગ્રાહક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરો. તમારે એ જાણી લેવું જોઈએ કે મેં યંગ ઇન્ડિયા માટે પણ આવો જ વિચાર જાહેર કર્યો છે. મારા આ નિશ્ચયનો હેતુ કેવળ નૈતિક અથવા આધ્યાત્મિક છે એમ જ તમે સમજજો.

ગુજરાતી નવજીવનમાં હિન્દી નવજીવન અને યંગ ઇન્ડિયાની ખોટનો ભાર ઉપાડવા છતાં નફો રહે છે. પાંચ વર્ષના આયુષ્યમાં રૂ. ૫૦,૦૦૦ બચ્યા છે. તે સાર્વજનિક કામોમાં, તકલી-રેંટિયા અને ખાદીપ્રચાર માટે ખર્ચવામાં આવશે. એની વિગતો તમને ગુજરાતીમાંથી કરેલા અનુવાદોમાં મળશે. હિન્દી નવજીવનમાં ફાયદો થશે તો તે દક્ષિણના પ્રાંતોમાં હિંદી ભાષાનો પ્રચાર કરવામાં ખર્ચશે. મને વિશ્વાસ છે કે હિંદુ અને મુસલમાન ભાઈબહેનો સમજી શકે એવી સાદી હિંદી ભાષાના પ્રચારની દક્ષિણમાં ખૂબ જ જરૂર છે. તમને જો આ વિચાર ગમે તો હિન્દી નવજીવનનો પ્રચાર કરવામાં યથાશક્તિ મહેનત લેજો.

આપનો સેવક

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

[મૂળ હિંદી]

હિન્દી નવજીવન, ૬-૪-૧૯૨૪

૨૫૯. છગનલાલ ગાંધીને પત્ર

ગુરુવાર [એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૪]^૧

ચિ. છગનલાલ,

તમારા પત્રો મળ્યા. કાશીને વિષે સમજ્યો. ચિ. પ્રભુદાસની તબિયત ડૉ. દલાલને બતાવી. કાલે પૂનાથી આવેલા એક પ્રખ્યાત વૈદને પણ બતાવી. બંને દૂધ ઉપર રહ્યા છે એ પસંદ કરે છે. હાલ ઠાા શેર દૂધ પીએ છે. હતી તેના કરતાં શક્તિ વધારે છે. દાક્તર દેશમુખે પણ તેની તબિયત જોઈ અને તેણે પણ એ જ અભિપ્રાય આપ્યો છે. દરિયાને વિષે મેં બધી તપાસ કરી છે. આ દરિયામાં તો હજારો માણસો નહાય છે. જેની તમે વાત સાંભળી તે વરસોવા^૨નો દરિયો. અહીં તો બધા નિર્ભય થઈ નહાય છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૫૮

૨૬૦. મગનલાલ ગાંધીને પત્ર

ગુરુવાર [એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૪]^૩

ચિ. મગનલાલ,

તમારા કાગળ મળ્યા છે. તમે લખો છો તે બાબતમાં સૂઝતા ખુલાસા નવજીવન કે યંગ ઇન્ડિયામાં કરીશ. રાધા વગેરે દરદીઓને દાક્તર દલાલે ખૂબ તપાસ્યાં છે. વળી પૂનાના એક સારા વૈદ આવ્યા છે. તેની દવા પીવાથી તેને તાકાત આવતી જાય છે. મારી પડખે જ સૂએ છે. વધારે વિગત નથી લખતો. રામદાસને હવે મારી સોડથી નહીં કાઢું. તેને હું પોતે પણ આનંદ-પૂર્વક થોડો વખત આપીશ. સુરેન્દ્રને મેં વાત તો કરી છે. હવે આવે ત્યારે ખરા.

પહોંચી જવાની ઉમેદ રાખું છું ને દોઢ માસ તો ક્યાંય ફરવા ધારતો નથી.

બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. મગનલાલ ગાંધી

સત્યાગ્રહ આશ્રમ

સાબરમતી

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૬૦૪૧; શ્રીમતી રાધાબહેન ચોધરીના સૌજન્યથી

૧. ટપાલના સિક્કા ઉપર આ તારીખ છે.

૨. મુંબઈના અંધેરી નજીકનું એક ગામડું.

૩. ટપાલના સિક્કા પરથી.

૨૬૧. બૉમ્બે ક્રૉનિકલને મુલાકાત

[એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૪]

પોતાની માંદગી પછીના આરામના દિવસોમાં પણ મહાત્મા ગાંધીએ કામનો ભારે બોજ ઉઠાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. તેમ છતાં ગઈ કાલે સવારે અમારા પ્રતિનિધિ એમના જૂહુના નિવાસ-સ્થાને એમને મળવા ગયા ત્યારે એમણે એમને ખુશીથી મુલાકાત આપી. ગઈ કાલે તેમને મળનારાઓમાં સર્વશ્રી શ્વેબ કુરેશી, ડી. ચમનલાલ અને ડૉક્ટર કિચલુ પણ હતા.

ગાંધીજીની શાંતિ અને આરામમાં દખલ કરવા બદલ ક્ષમા માગતાં અમારા પ્રતિનિધિએ કહ્યું : “ગયે અઠવાડિયે આપણે લાંબા સમય સુધી વાતો કરી હતી. તે પછી આપને આટલા જલદીથી હેરાન કરવા હું માગતો નથી.” આ બોલતી વખતે એમને મહાત્માજીએ ગુજરાતીમાં બહાર પાડેલી વિજ્ઞપ્તિ યાદ આવી ગઈ. એમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું :

“મારી પાસે શક્તિની મૂડી ઘણી થોડી છે. તેનો ઉપયોગ હું કેવળ સેવામાં જ કરવા માગું છું. આવતા અઠવાડિયાથી નવજીવન અને યંગ ઇન્ડિયાનું સંપાદન શરૂ કરવાનો બોજે હું ફરી ઉઠાવવા ઈચ્છું છું. તે કામને સારુ મને પૂર્ણ એકાંતની જરૂર છે. જો મારો દહાડો ભાઈબહેનોને મળવામાં ને રીઝવવામાં ચાલ્યો જાય તો મારી શક્તિ તેમાં જ ખપી જાય ને હું મજકૂર સાપ્તાહિકોને મારી ઈચ્છા પ્રમાણે ન ચલાવી શકું.”^૧

અમારા પ્રતિનિધિએ પૂછ્યું, “આજકાલ આપ સ્વરાજ્યવાદી નેતાઓ અને બીજા લોકો સાથે જે વાટાઘાટ કરી રહ્યા છો તેના પરિણામ વિષે આપ મને માત્ર એક ટૂંકું નિવેદન નહીં આપો?”

મહાત્માજી આ વખતે ખૂબ જ ખુશમિજાજમાં હતા. એમણે ટકોર કરી કે હજી પણ હું દરદી છું, એટલે જ્યાં સુધી હું ચાલુ બનાવોનો અભ્યાસ પૂરો ન કરું અને અહીં આવેલા નેતાઓ સાથે પૂરેપૂરી વાતચીત ન કરું ત્યાં સુધી હાલની પરિસ્થિતિ વિષે કંઈ પણ કહેવાની મારી પાસેથી અપેક્ષા ન રાખી શકાય. તેમ છતાં તેઓ ખડખડાટ હસ્યા અને હસતાં હસતાં બોલ્યા કે છાયાદાર નાળિયેરીનાં ઝુંડોનું અને હળવા હિલોળા લેતા સમુદ્રનું વર્ણન કરીને તમે તમારી મુલાકાતનાં પાનાં ભરી શકો.

ગાંધીજીને જ્યારે એમ પૂછવામાં આવ્યું કે અહીં ચાલી રહેલી મસલતોને પરિણામે હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા અને અસ્પૃશ્યતા જેવા મહત્વના પ્રશ્નો પૈકી એક અથવા બંને હાથમાં લેવાનો કશો ચોક્કસ નિર્ણય આપે કર્યો છે ખરો? ત્યારે એના જવાબમાં એમણે કહ્યું કે હિંદુમુસ્લિમ એકતા અને અસ્પૃશ્યતા એ બંને પ્રશ્નો અત્યંત મહત્વના છે, પરંતુ એમાંનો એક અથવા બંને લેવાશે એ હજી નક્કી થયું નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

બૉમ્બે ક્રૉનિકલ, ૪-૪-૧૯૨૪

૨૬૨. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર

[એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૪ પછી]^૧

ભાઈ મહાદેવ,

આટલું તો લેવા યોગ્ય જ છે. ગુજરાતી નવજીવન સારુ તો જશે જ. એટલે બીજું કંઈ પડતું મેલાય એવું હોય તો મેલીને આ લઈ શકાય તો લેજો. અથવા સપ્લિમેન્ટ કાઢજો. યોગ્ય હોય તે કરજો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : ૮૫૭૧

૨૬૩. વાઘકોમ સત્યાગ્રહીઓને તાર

[એપ્રિલ ૪, ૧૯૨૪]

કામમાં દટાઈ ગયો હોવાથી લખી શકતો નથી. તમે અદ્ભુત કામ કરી રહ્યા છો. શરૂઆત કરી છે તે પ્રમાણે ચાલુ રાખજો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુની એક કાપલી પરથી : એસ. એન. ૧૦૩૦૦

૨૬૪. સી. રાજગોપાલાચારીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૪, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ રાજગોપાલાચારી,

તમારો અત્યંત હૃદયસ્પર્શી પત્ર મળ્યો. સવારની એ ચિઠ્ઠી મળ્યા પછી તરત જ મારા મનને શાંતિ વળી હતી. રામુએ કશા કચવાટ વિના મારી સૂચના સ્વીકારી તેથી મારી એ શાંતિમાં આનંદનો ઉમેરો થયો. મોતીલાલજી અને બીજા નેતાઓ સાથે આજે જે કંઈ ચાલી રહ્યું છે એને માટે પરિષદ શબ્દ ભાગ્યે જ વાપરી શકાય, જોકે એ શબ્દ મેં પોતે યંગ હિન્ડિયાની કટારોમાં વાપર્યો છે.^૨ અમે તૂટક વાતો કરી રહ્યા છીએ. હકીમજીએ ફક્ત હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી હતી. તેઓ તો અહીંથી કચારના પાછા ગયા છે. માલવિયાજી હજી અહીં છે. તેઓ પણ કેવળ હિંદુમુસ્લિમ એકતાની વાતો કરે છે. મોતીલાલજીને પોતાની નીતિ ઘડવાની હોવાથી તે એકલા જ ધારાસભાપ્રવેશમાં રસ ધરાવે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં અમે કશા નિર્ણય પર આવ્યા નથી.

૧. ગાંધીજીએ ૩૭ એપ્રિલે પોતાનાં સાપ્તાહિક પત્રોનું તંત્રીપદ ફરીથી હાથમાં લીધું ત્યાર પછી આ પત્ર લખાયો જણાય છે.

૨. જુઓ “ધીરજ રાખો”, ૩-૪-૧૯૨૪.

અને હું ઉતાવળ કરવાનો નથી. હું જોઈ છું કે એક કામચલાઉ નિવેદન પણ મારાથી તૈયાર કરી શકાય તેમ નથી. “પરિષદ” અથવા તો વાતચીતો વિષે આટલું બસ છે.

યુવાન કાર્યકરોને મળ્યા વિના મારા વિચારો મારે જાહેર ન કરવા એવું એક સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિચાર મને ગમ્યો છે એટલે જેમને કોંગ્રેસ કાર્યક્રમમાં રસ હોય અને જેઓ પોતાની સલાહનો લાભ મને આપવા માગતા હોય તે બધા કાર્યકરોને આ માસના કોઈક દિવસે બોલાવવા યંગ હિન્ડિયા દ્વારા એક સર્વસામાન્ય આમંત્રણ^૧ આપવાનું હું ગંભીરતાથી વિચારી રહ્યો છું. આ બાબતમાં તમારો અભિપ્રાય તારથી જણાવો અને કોઈ અનુકૂળ તારીખ પણ મોકલી આપો. હું ઈચ્છું છું કે તમે પણ એમાં હાજર રહો. એક મહિનો જમનાલાલજી સાથે કાઢવાનું તમારાથી ન બની શકે? તેઓ નાસિકમાં રહે છે. ત્યાંની હવા સૂકી અને આરોગ્ય-દાયી છે. પૂનાવાળા વૈદ્ય પણ અવારનવાર એમને જોવા આવે છે. એમનો ઉપાય અજમાવવાની તમે એમને પૂરેપૂરી તક આપો એવી મારી ખાસ ઈચ્છા છે. દેવદાસના કહેવાથી તેઓ અહીંના બીજા દરદીઓને તપાસવા માટે આવી ગયા છે. તેઓ આગ્રહપૂર્વક કહેતા હતા કે તમારે પૈયાં અને દ્રાક્ષ સિવાય બીજા કોઈ ખોરાક ન લેવો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સી. રાજગોપાલાચારી

એક્સટેન્શન

સાલેમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૫૨

૨૬૫. જયરામદાસ દોલતરામને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,

એપ્રિલ ૪, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ જયરામદાસ,

માલવિયાજી, મોતીલાલજી, હકીમજી અને બીજા નેતાઓની મુંબઈની મુલાકાત વિષે તમે છાપાંમાં વાંચ્યું હશે. આજે અંધેરીમાં જે કંઈ ચાલી રહ્યું છે તેને માટે “પરિષદ” શબ્દ ભાગ્યે જ વાપરી શકાય, જેકે એ શબ્દ મેં પોતે યંગ હિન્ડિયાની કટારોમાં વાપર્યો છે. અમે તૂટક વાતો કરી રહ્યા છીએ. હકીમજીએ ફક્ત હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી હતી. તેઓ તો અહીંથી ક્યારના પાછા ગયા છે. માલવિયાજી હજી અહીં છે. તેઓ પણ કેવળ હિંદુમુસ્લિમ એકતાની વાતો કરે છે. મોતીલાલજીને પોતાની નીતિ ઘડવાની હોવાથી તે એકલા જ ધારાસભાપ્રવેશમાં રસ ધરાવે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં અમે કશા નિર્ણય પર આવ્યા નથી. અને હું ઉતાવળ કરવાનો નથી. હું જોઈ છું કે એક કામચલાઉ નિવેદન પણ મારાથી તૈયાર કરી શકાય તેમ નથી. “પરિષદ” અથવા તો વાતચીતો વિષે આટલું બસ છે.

૧. જુઓ “નોંધ”, ૧૭-૪-૧૯૨૪.

યુવાન કાર્યકરોને મળ્યા વિના મારા વિચારો મારે જાહેર ન કરવા. એવું એક સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિચાર મને ગમ્યો છે એટલે જેમને કોંગ્રેસ કાર્યક્રમમાં રસ હોય અને જેઓ પોતાની સલાહનો લાભ મને આપવા માગતા હોય તે બધા કાર્યકરોને આ માસના કોઈક દિવસે બોલાવવા યંગ ઇન્ડિયા દ્વારા એક સર્વસામાન્ય આમંત્રણ આપવાનું હું ગંભીરતાથી વિચારી રહ્યો છું. આ બાબતમાં તમારો અભિપ્રાય તારથી જણાવો અને કોઈ અનુકૂળ તારીખ પણ મોકલી આપો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જયરામદાસ દોલતરામ

હેદરાબાદ (સિંધ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૫૩

૨૬૬. આર. બી. પાલકરને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૪, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ પાલકર,

તમને આથી વહેલો લખી શક્યો નથી તો ક્ષમા કરશો. હું સાસૂન ઈસ્પિતાલમાં હતો તે આખા ગાળા દરમ્યાન તમે મારા પ્રત્યે કેટલો સહભાવ રાખ્યો હતો અને કેટલી માયા બતાવી હતી એ વિષે મારે તમને લખવું હતું. તમારું કામ ઘણું કપરું હતું. અને તમારા સીધા સંપર્કમાં તો હું ભાગ્યે જ આવ્યો હોઈશ, છતાં સ્વેચ્છાએ માથે લીધેલું એ સેવાકાર્ય કેવી નિષ્ઠાથી અને લગનથી તમે બજાવતા હતા તેનાથી હું વાકેફ રહેતો હતો. મળવાને ઉત્સુક અને અધીરા મુલાકાતીઓને પાછા કાઢવા અથવા રાહ જોતા બેસાડી રાખવા એ કામ એવું હતું કે એને વિષે અત્યંત ઉદાર મત બાંધીએ તોપણ તેને નિર્થક જ કહેવું પડે. કૃપા કરીને તમારી સેવાઓ બદલ મોટો આભાર સ્વીકારશો. ઈસ્પિતાલમાં હું પથારીએ પડ્યો હતો ત્યારે કેટલાયે મિત્રોએ મારી સેવાચાકરી કરવાની મહેરબાની કરી હતી. એ બધાની સેવાની સુખદ સ્મૃતિ મને હમેશ માટે રહેશે. એ બધામાં તમારી સેવાની સ્મૃતિ નજીવી નહીં હોય.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત આર. બી. પાલકર

ભારત સ્વરાજ્ય સેવક

બાલાજી વ્યાપારી સંઘ નજીક

બુધવાર [પેઈ], પૂના સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

નક્લ પરથી : એસ. એન. ૮૬૫૪

૨૬૭. સી. એ. પરેરાને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૪, ૧૯૨૪

પ્રિય ડૉ. પરેરા,

ગઈ ૨૬મી તારીખનો તમારો પત્ર મને મળ્યો છે.

મને ખાતરી છે કે હિંદુ ધર્મના નેતાઓની તમારી મુલાકાતથી તમારા પ્રિય ધ્યેયને લાભ જ થશે. કોઈ પ્રતિનિધિમંડળ માટે બીજી કોઈ ઋતુ કરતાં અમુક જ ઋતુ અનુકૂળ હોય છે એમ હું જાણતો નથી. છતાં સુખસગવડની દૃષ્ટિએ ઠંડી ઋતુ અચૂક પસંદ કરવા જેવી છે.

તમે લખ્યું એ બાબતમાં હું કંઈ જ જાણતો નથી એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. મંદિરનો કબજો અત્યારે કોની પાસે છે તેની મને ખબર નથી. તેમ અત્યારનો કબજેદાર ક્યા હક્કને આધારે કબજનો દાવો કરે છે તથા બૌદ્ધો પાસેથી કબજો ક્યારે અને કેવી રીતે છીનવી લેવામાં આવ્યો હતો તે પણ હું જાણતો નથી. એ મંદિરમાં હું પોતે જઈ આવ્યો છું. કદાચ તમે જાણતા હશો કે મંદિરમાં પ્રવેશવા માટે મુલાકાતીઓ ઉપર કશો પ્રતિબંધ નથી તેમ જ કશી ફી પણ માગવામાં આવતી નથી.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

ડૉ. સી. એ. પરેરા

“તામુંડ”

બમ્બેલા પિતિયા રોડ

કોલાંબો

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૫૫

૨૬૮. એચ. આર. સ્કોટને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૪, ૧૯૨૪

પ્રિય મિ. સ્કોટ,

તમારો પત્ર મળતાં ઘણો આનંદ થયો.

તમારી શુભેચ્છાઓ બદલ તમારો આભાર માનું છું. ફોરિસિક્ટ મેન્ટલ ઓફ ધ માસ્ટર નામના પુસ્તકનો અનુવાદ મને મળી ગયો છે. એ બદલ તમારો આભાર માનું છું. શ્રી મણિલાલ પારેખે એ પુસ્તકની એક નકલ મને મોકલવા તમને કહ્યું તે બદલ મારા તરફથી તેમનો આભાર માનશો. મૂળ પુસ્તક વિષે હું કંઈ જ જાણતો નથી એ વાત હું સ્વીકારું છું.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

રેવરન્ડ એચ. આર. સ્કોટ

મિશન હાઉસ

સુરત

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૫૬

૨૬૯. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૪, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ મહાદેવ,

કોઈ આવતાજતા સાથે વહેલામાં વહેલી તકે ઇન્ડિયન ઓપીનિયનની ફાઈલ અને મળી શકે તો સૌલોમન રિપોર્ટ^૧ મોકલી આપશો.

તમારો સહૃદયી
બાપુ
સવારના ૩^૨

૧. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓનાં લગ્નોના પ્રશ્નની, ત્રણ પાઉન્ડનો કર નાબૂદ કરવાની તથા બીજા બાબતોની તપાસ કરવા એક પંચ નીમવામાં આવ્યું હતું. તેનો આ રિપોર્ટ હતો; જુઓ પુસ્તક ૧૨, પા. ૩૪૩-૫, ૫૬૮-૬૦૪.

૨. એ વખતે ગોલીકેરે ગાંધીજીના ટાઇપિસ્ટ તરીકે કામ કરતા હતા. તેમણે આ પોસ્ટ કાર્ડ ટાઇપ કરીને ગાંધીજીની સહી માટે રહેવા દીધું. બીજે દિવસે વહેલી સવારે ગાંધીજીએ એના ઉપર ગુજરાતીમાં સહી કરી અને આ પછી આપેલી બાબતો એમાં ઉમેરી. એક અઠવાડિયા પછી આ બાબતોની ચોખવટ એક પત્રમાં કરવી પડી હતી. જુઓ “મહાદેવ દેસાઈને પત્ર”, ૧૧-૪-૧૯૨૪.

[તા. ક.]

કિંગડમ ઓફ લેવન - મોક્ષ

પેરેડાઈઝ - સ્વર્ગ

બીન્ટું બધું ફરી કોઈ વાર.

આનું નામ ગોટાળો. મેં એને કહ્યું હતું કે તું તારા તરફથી જ લખ. પણ એ બિચારો સમજ્યો નહીં. આ કોની ભૂલ હતી? મારી જ વળી. યંગ હિન્ડિયામાં તમે કરેલા બંને ફેરફાર બરોબર હતા. આ આદત ચાલુ રાખજો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૫૭

૨૭૦. પૌલ રિશારને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,

એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

૩જી માર્ચના તમારા પત્ર^૧ બદલ તમારો આભારી છું. તમારો લાંબો પત્ર મળ્યો તેના થોડા સમય પહેલાં તમારી અને શ્રી રોમાં રોલાંની સહીવાળો એક ટૂંકો પત્ર^૨ પણ મને મળ્યો હતો.

ન્યારથી છૂટ્યો છું ત્યારથી હું મારો માર્ગ શોધવા પ્રયાસ કરી રહ્યો છું. પરિસ્થિતિ ખૂબ જ બદલાઈ ગઈ છે. તેમ છતાં એક વાતની મને પૂરેપૂરી ખાતરી છે. અહિંસામાં મારી શ્રદ્ધા અડગ છે. ત્યાં તમે વધારેમાં વધારે એટલું જ કરી શકો કે જ્યાં પણ જાઓ ત્યાં અહિંસાના સત્યનો પ્રચાર કરો.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

શ્રી પૌલ રિશાર

૧૩૮, રૂટ દ શિને

બ્રિનિવા

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૧

૧. પૌલ રિશારે મધ્યપૂર્વ અને દક્ષિણ યુરોપના દેશોની પોતાની મુસાફરી વિષે તથા પોતે ખાદીને “પોતાના શરીર ઉપર પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં” લઈ જઈ રહ્યા છે તે વિષે લખ્યું હતું. રિશાર રોમાં રોલાંને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં મળ્યા હતા. તેમને એમણે “પશ્ચિમના ઋષિ”નું બિરુદ આપ્યું હતું.

૨. ૧૭મી ફેબ્રુઆરીના આ પત્રમાં લખ્યું હતું : “અમે બંને મળીને આપને રનેહ અને પ્રશંસાનો અમારો સંદેશો પાઠવીએ છીએ. જેલની ગૌરવવંતી હાયામાંથી આપ રણસંગ્રામના સૂર્યપ્રકાશમાં મુક્તપણે વિહરવા પાછા આવ્યા છો. આ વખતે હિંદુસ્તાન તૈયાર થઈ જાય એવી અમારી શુભેચ્છા છે. અને યુરોપ પણ એની અરણ્યદશામાં આપનો સાદ સાંભળે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. આપે તો હિંદુસ્તાન પ્રત્યેના પ્રેમને અને માનવજાતિની સેવાને પોતાનાં કર્યાં છે.”

૨૭૧. હૈદરાબાદના નિઝામને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

નામદાર હૈદરાબાદના નિઝામ સાહેબ
હૈદરાબાદ
(દક્ષિણ)
નામદાર સાહેબ,

૧લી એપ્રિલનો આપ નામદારનો પત્ર^૧ મળ્યો છે. આપનો ૧લી માર્ચનો પત્ર પણ મળ્યો હતો અને તેનો જવાબ મેં ૫મી માર્ચે આપ્યો હતો.^૨ એ જવાબ આપને મળ્યો નથી એ જાણીને આશ્ચર્ય થયું. એની નકલ આ સાથે બીડું છું.

હું છું

આપ નામદારનો વફાદાર મિત્ર

બિડાણ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૪૨૮

૨૭૨. એચ. વૉલ્ટર હિંડુસ્તાને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય મિ. હિંડુસ્ટ્રા,

તમારા પત્ર બદલ આભારી છું.

પહેલા પ્રશ્નનો મારો જવાબ આ છે : મારું કાર્યક્ષેત્ર હિંદુસ્તાન છે. મારું ધ્યેય હિંદુસ્તાનને માટે સ્વરાજ્ય મેળવવાનું છે. આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે અપનાવાયેલાં સાધનો અહિંસા અને સત્ય છે. તેથી હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ્ય દુનિયાને માટે ભયરૂપ તો નથી જ, એટલું જ નહીં પણ જે હિંદુસ્તાન પોતાનું ધ્યેય બીજા કશાથી નહીં પણ કેવળ ઉપરોક્ત સાધનો દ્વારા જ સિદ્ધ કરી શકશે, તો તે માનવજાતિને માટે સૌથી લાભકારક નીવડશે. રૅટિયો એ આંતરિક સુધારાનું બાહ્ય ચિહ્ન છે. અને તેને જે હિંદુસ્તાનમાં બધી જગ્યાએ ફરીથી અપનાવવામાં આવે તો તે તેની આર્થિક મુક્તિ સુરક્ષિત બનાવશે અને હિંદુસ્તાનના કરોડો કિસાનોને વધ્યે જતી દરિદ્રતામાંથી પણ બહાર કાઢશે.

૧. એ પત્ર આ પ્રમાણે હતો : “જે મળવાનું હાથવેતમાં જ છે (અને જે નિઝામે પોતાની મેળે જ વરાડના લોકોને એવી શરતે આપવાની તૈયારી બતાવી છે કે એ લોકો બ્રિટિશ સરકારને કહી દે કે પોતે હૈદરાબાદ રાજ્યમાં પાછા જવા માગે છે) એવા સ્વશાસનનો લાભ જે વરાડના લોકો લેવા ન માગતા હોય તો એમાંથી એટલો જ અર્થ નીકળે કે જેને માટે દેશભરમાં આટલો બધો ઘોંઘાટ અને ધમાલ મચી રહ્યાં છે તે સ્વશાસન માટેના બધા દાવા એમણે છોડી દેવા જોઈએ...”

૨. જુઓ “હૈદરાબાદના નિઝામને પત્ર”, ૫-૩-૧૯૨૪.

અમેરિકાના વેપારીવર્ગને મારો સંદેશો આ પ્રમાણે છે : રૅટિયાના સંદેશા પાછળ રહેલું ગૂઢ રહસ્ય તમે સમજો, એટલે દુનિયાની શાંતિ માટેનો ઉકેલ કદાચ તમને મળી આવશે. હું જાણું છું કે અનેક અમેરિકનો આવી શાંતિ ખરા દિલથી ઇચ્છે છે.

મારા ફોટાની બાબતમાં મારે તમને નિરાશ કરવા પડે છે તે માટે દિલગીર છું. મેં તમને કહ્યું હતું તેમ એનું કારણ એ છે કે મારી પાસે મારો એક પણ ફોટો કે એની પ્રિન્ટ નથી.

તમે ચોપડી મોકલી છે તે માટે તમારો આભાર માનું છું. અને તમારા સૂચન અનુસાર એ રાખી મૂકું છું.

કૃપા કરીને મિસિસ લિગ્સ્ટ્રાને મારા નમસ્કાર કહેજો અને તમે પણ સ્વીકારજો.

તમારો સહૃદયી

એચ. વૉલ્ટર લિગ્સ્ટ્રા, એસ્કવાયર

શેફ્ડર્ડ હોટેલ

કેરો (ઇન્ડિયા)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૬૨

૨૭૩. વી. વી. દાસ્તાનેને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ દાસ્તાને,

મૂળથી પેટા અંગેના કાગળો હું જોઈ ગયો છું. બધું સાહિત્ય હું વાંચી શક્યો નથી. મને લાગે છે કે આ ચળવળ^૧ બે અથવા કહો કે ત્રણ કારણોસર બંધ કરવી પડશે :

(૧) મારો ખ્યાલ એવો છે કે જેમને નુકસાન થયું છે તેમાંના ઘણાખરા લોકોએ વળતર સ્વીકારી લીધું છે, અને જે થોડાએ નથી સ્વીકાર્યું તેમનો કદાચ પત્તો પણ મળી શકતો નથી.

(૨) બંધ લગભગ અર્ધો તૈયાર થઈ ગયો છે અને એની પ્રગતિને કાયમને માટે થંભાવી શકાય તેમ નથી. આ ચળવળ પાછળ કોઈ આદર્શ રહ્યો હોય એમ મને જણાતું નથી.

(૩) આંદોલનના નેતા અહિંસામાં સંપૂર્ણપણે માનતા નથી. આ ખામી સફળતાને માટે ખતરનાક છે. એક પત્રિકાને છેડે કવિતાની બોધપ્રદ પંક્તિઓ છે, જેમાં સાચા ધર્મની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રીયુત વી. વી. દાસ્તાને

ઠે. કોંગ્રેસ સમિતિ

જળગાંવ (ખાનદેશ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૬૩

૨૭૪. બદરુલ હુસેનને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ બદરુલ હુસેન,^૧

તમારો પત્ર મળ્યો અને તે પણ સ્વદેશી કાગળ ઉપર લખાયેલો મળ્યો તેથી ઘણો આનંદ થયો. તમે તો ખરેખર મને ભૂલી જ ગયા છો, પરંતુ હું તો હૈદરાબાદથી આવેલા અને તમને ઓળખતા હોવાનો મને સંભવ લાગ્યો તેવા દરેકને તમારે વિષે પૂછતો રહ્યો છું. આટલો વખત તમારી તબિયત વિષે તમે શું કરતા હતા? જુવાન માણસો ઘરડાઓની ચાલે સાજા થાય એ આપણને પાલવે નહીં. એટલે હું ઈચ્છું છું કે હું સાજા થઈને કામ કરતો થાઉં તેના કરતાં તમે ઘણા વહેલા સાજા થઈ જઈને કામે લાગી જાઓ. તમે સાજા થઈ જાઓ અને લાંબી મુસાફરી કરી શકો એવી સ્થિતિમાં આવો કે તરત જરૂર આહી આવજા.

તમારો સહૃદયી

શ્રી બદરુલ હુસેન
આબિદ મંઝિલ
હૈદરાબાદ (દક્ષિણ)
[મૂળ અંગ્રેજી]
નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૬૬૪

૨૭૫. એચ. એમ. પરેરાને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ પરેરા,

ગઈ ૨૫મી ફેબ્રુઆરીના તમારા પત્ર બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. તમે છાપાંની જે રસપ્રદ કાપલી મોકલી આપી તે મને મળી છે. રાષ્ટ્રીય ચળવળ સંબંધમાં જે કંઈ કાપલીઓ તમારા હાથમાં આવે તે મને કૃપા કરીને મોકલતા રહેજા. તમારા પિતાનું મને બરોબર સ્મરણ છે. ત્યાં તમે શું કામ કરો છો?

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

એચ. એમ. પરેરા, એસ્કુવાયર
મેરિક
લોંગ આઈલેન્ડ
ન્યૂયોર્ક, યુ. એસ. એ.
[મૂળ અંગ્રેજી]
છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૬૬

૧. સંભવ છે કે “બદરુલ હુસન”ને બદલે “બદરુલ હુસેન” લખાયું હોય. ગાંધીજીએ જેની પ્રસ્તાવના લખી હતી તે પુસ્તક ધ ડિક્ક ઍન્ડ ડ્રગ ફવિલ ઇન ઇન્ડિયાના લેખકનું નામ બદરુલ હુસન છે. જુઓ “પ્રસ્તાવના”, પા. ૧૪.

૨૭૬. એમ. આર. જયકરને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી જયકર,

રામદાસ ઉપર તમે જે ધ્યાન આપી રહ્યા છો તે બદલ હું તમારો ખૂબ જ આભારી છું. મને લાગે છે કે અત્યારે એને જે નિયમિત તાલીમ મળી રહી છે એનાથી તેને લાભ થવાનો અને તેનું ચિત્ત સ્થિર થવાનો સંભવ છે.

તમારા માનુશીની તબિયતમાં સંતોષકારક સુધારો થતો હશે એવી હું આશા રાખું છું. કૃપા કરીને એમને મારા પ્રણામ કહેશો.

તમારો સહૃદયી

શ્રી એમ. આર. જયકર

૩૯૧, ઠાકુરદ્વાર

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૬૭

૨૭૭. મુલ્કરાજને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય લાલા મુલ્કરાજ,

તમારો તા. ૧લીનો પત્ર મળ્યો. એ બદલ હું તમારો આભાર માનું છું.

દેશબંધુ દાસ હજી અહીં આવ્યા નથી. પંડિત માલવિયાજીને વાતો પૂરી થતાં પહેલાં બનારસ જતા રહેવું પડ્યું છે. તેઓ આ માસ આખરે ફરીથી આવે છે. પંડિત મોતીલાલજી અહીં છે, અને અત્યારની મસલતો પૂરી થતાંની સાથે હું એમની સાથે જલિયાંવાલા બાગ સ્મારક વિષે ચર્ચા કરવા ધારું છું. મૂળ નક્શા હું સાચવીને રાખીશ અને કામ પૂરું થયે તમને પાછા મોકલીશ.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

લાલા મુલ્કરાજ

અમૃતસર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૬૮

૨૭૮. જી. એમ. ગોકર્ણને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી ગોકર્ણ,

કર્ણાટકમાં કોંગ્રેસ ક્યે સ્થળે ભરવી, એ વિષેનો તમારો પત્ર મને મળ્યો છે. આ બાબતમાં શ્રી ગંગાધરરાવ સાથે મારે પત્રવ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે.^૧ તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અઘડો લંબાવા ન પામે તે માટે હું મારાથી બનતું બધું કરવા માગું છું.

આટલું જાણી લો કે ૧૯૨૨માં હું ડિક્ટેટર હતો એ વાત સાચી હોય તોપણ આજે હું તેવો રહ્યો નથી.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રી જી. એમ. ગોકર્ણ
અંબેવાડી, “ડી” બ્લોક
ગિરગાંવ
મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૬૯

૨૭૯. ગંગાધરરાવ દેશપાંડેને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ ગંગાધરરાવ,

૩૧મી માર્ચનો તમારો પત્ર મને મળ્યો છે. મેં એ આજે જ જોયો છે. છેલ્લામાં છેલ્લા સમાચાર ન જાણતો હોવાથી હું યંગ ઇન્ડિયામાં કંઈ પણ લખતો નથી. પરંતુ સદાશિવરાવને^૨ પત્ર મોકલું છું. એની નકલ આ સાથે છે.^૩

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

બિડાણ
શ્રીયુત ગંગાધરરાવ બી. દેશપાંડે
બેલગાંવ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૭૦

૧. જુઓ આ પછીનો લેખ.

૨. કરનાડ સદાશિવરાવ (૧૮૮૧-૧૯૩૭); મૈસૂરના દક્ષિણ કાનડાના વકીલ, સમાજસેવક અને કોંગ્રેસના નેતા; કર્ણાટક પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિના ચાર વાર પ્રમુખ.

૩. આ પત્ર મળતો નથી.

૨૮૦. ડી. હનુમંતરાવને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ હનુમંતરાવ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તે લાંબો છે એટલા માટે ક્ષમા માગવાની જરૂર નથી. આખોય પત્ર ખૂબ જ રસપ્રદ છે. અને એ બતાવી આપે છે કે તમે આશ્રમમાં તથા નિસર્ગોપચારમાં ઊંડો રસ લઈ રહ્યા છો. મારી મુશ્કેલી એ છે કે કોટલાંવાળાં ફળોમાંથી તૈયાર કરેલું દૂધ મને પચતું નથી. મરડાનો પેલો ઉગ્ર હુમલો થઈ ગયા પછીના આરામ દરમિયાન મેં એનો અખતરો કર્યો હતો. બીજી વાર એ અજમાવી જોવાનું મને ગમે ખરું, પરંતુ અત્યારે આહાર બાબતમાં કોઈ જોખમ-ભરેલો અખતરો કરવાની મારી ઈચ્છા નથી. તમે માટીનો પાટો બાંધવાની સલાહ આપી છે, પણ તેની હવે જરૂર નથી કેમ કે ઘા રુઝાઈ ગયો છે.

તમને સૌને સ્નેહ સહિત,

તમારો
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૭૧

૨૮૧. એડવર્ડ મર્ફીને પત્ર^૧

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

શુભેચ્છા પાઠવતા તમારા પત્ર બદલ હું તમારો આભાર માનું છું.

હું તમને બે શબ્દો લખું એવી તમારી વિનંતી છે. એ શબ્દો આ રહ્યા : સત્યની શોધ કરતાં ચડિયાતી બીજી કોઈ શોધ નથી. તેને શોધી કાઢવાનું એકમાત્ર સાધન છે સંપૂર્ણ

૧. આ પત્ર એડવર્ડ મર્ફીના ૨૭મી ફેબ્રુઆરીના પત્રના જવાબમાં લખાયેલું હતું. એ પત્રમાં એમણે લખ્યું હતું : “કલ્પ સાથે આપનું નામ જોડેલું હોવાથી એનો ઉદ્દેશ આપના જીવન અને કાર્ય વિષે અભ્યાસ કરવાનો તથા ચર્ચા કરવાનો છે. આપના જીવનનો અભ્યાસ કરવામાં અમને ઘણો રસ પડે છે.”
એસ. એન. ૮૩૮૧.

સ્વરૂપની અહિંસા. અત્યાર સુધી આપણે એની ઉપેક્ષા કરી છે. અને તેથી જને આપણે સત્ય માનીએ છીએ તેને આપણે બળજબરીથી બીજાઓ ઉપર લાદવા માગીએ છીએ.

તમારો સહૃદયી મિત્ર

એડવર્ડ મર્ફી, એસ્કવાયર
સેક્રેટરી, ધ ગાંધી ક્લબ
યંગમેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસિયેશન
ન્યૂબર્ગ
ન્યૂયોર્ક, યુ. એસ. એ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૭૩

૨૮૨. ગોર્ડન લોને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર ગોર્ડન લો,

૨૭મી ફેબ્રુઆરીના તમારા પત્ર બદલ હું તમારો આભાર માનું છું.

આપણે મળ્યા છીએ^૧ એ મને યાદ છે. મને એ પણ યાદ છે કે તમે મને ન્યૂ ટેસ્ટા-મેન્ટના મોક્ષાટે કરેલા અનુવાદની એક નકલ આપી હતી.^૨

ગાંધી ક્લબને પણ મેં જવાબ મોકલી આપ્યો છે.

તમારી શુભેચ્છાઓ બદલ આભારી છું.

યંગ ઇન્ડિયાની એક નકલ હું તમને મોકલું છું. મેં તંત્રીપદ ફરીથી સંભાળ્યું ત્યાર પછીનો એ પહેલો અંક છે. હવેથી તમને એક નકલ નિયમિતપણે મોકલવા હું વ્યવસ્થા વિભાગને સૂચના આપું છું.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

ગોર્ડન લો, એસ્કવાયર, એમ. બી. ઈ.

ધ ગાંધી ક્લબ

યંગમેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસિયેશન

ન્યૂબર્ગ

ન્યૂયોર્ક, યુ. એસ. એ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૭૨

૧. ૧૯૨૦માં, લાહોરમાં.

૨. એમણે ગાંધીજીને એક અમેરિકન લેખકે લખેલું બાળકો વિષેનું પુસ્તક પણ ભેટ આપ્યું હતું.

૨૮૩. ડૉ. એમ. એ. અનસારીને પત્ર

પોસ્ટ અંધરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય ડૉ. અનસારી,

દેવદાસ ઉપરનો તમારો કરુણાળનક પત્ર મેં વાંચ્યો છે.

મહમદઅલીને મેં ક્યારનોયે બાંધરી આપતો એવો સંદેશો મોકલ્યો છે કે એમને મળી ન લઉં ત્યાં સુધી હું કોઈ નિવેદન બહાર પાડનાર નથી. હું કોઈ નિવેદન બહાર પાડું તે માટે મારા ઉપર જે સતત દબાણ થઈ રહ્યું છે તેનો હું કેવી રીતે સામનો કરી રહ્યો છું તે તમે જાણી શકો છો. હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્ન વિષે મારા વિચારો જાહેર કરવા હું પોતે જ તલપાપડ થઈ રહ્યો છું છતાં હું કશું બોલતો નથી તેનું કારણ એ છે કે મહમદઅલી પણ ઈચ્છે છે અને ગઈ કાલે મારે જેમની સાથે ઠીક ઠીક લાંબી વાત થઈ તે પંડિત માલવિયાજી સુધ્યાં ઈચ્છે છે કે મારે નિવેદન મુલતવી રાખવું. પણ દાખલા તરીકે તિબ્બિયા કોલેજના બનાવ વિષે મારે મૌન રાખવું એમ તો તમે નહીં જ ઈચ્છતા હો. એ બનાવ વિષે તેમ જ મહમદઅલી ઉપરના આરોપ વિષે હું મારા વિચાર વ્યક્ત કરવા માગું છું. એમણે સ્વામી શ્રાદ્ધાનંદને આપેલો જવાબ મારી પાસે નથી. દેશી ભાષાઓનાં વર્તમાનપત્રોમાંનાં લખાણો જાણે લેવા હું પ્રયાસ કરી રહ્યો છું. પરંતુ એકલે હાથે એને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ છે. હિંદુ અને મુસલમાન બંને કોમોનાં વર્તમાનપત્રોમાંથી પસંદ કરેલી તમામ કાપલીઓ જે તમે મને મોકલી શકો, તો મારાથી બની શકે એટલી મક્કમતાથી હું તેની છણાવટ કરવા માગું છું. એકંદરે હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્ન વિષે મારે આટલું જ કહેવાનું છે.

અલીભાઈઓ અને એમનાં દુઃખો વિષે મને વિચાર ન આવતો હોય એવો મારો એક પણ દિવસ જતો નથી. ખિલાફત દરેક મુસલમાનને ખારી છે. પરંતુ અલીભાઈઓએ તો એની પ્રતિષ્ઠા અને આબરૂને પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવી મૂક્યું છે. એટલે તુર્કસ્તાનની ધારાસભાના નિર્ણયથી એમને કેટલો આઘાત લાગ્યો હશે એ હું સમજી શકું છું. અમીનાના મૃત્યુએ અને શૈક્તઅલીની ગંભીર બીમારીએ એમની ગમગીનીનો ખાલો ભરી દીધો છે. શૈક્તઅલી પહેલાંના જેવા તંદુરસ્ત અને તાકાતવાળા થઈ જાય તે માટે એમની ચાકરી કરવા હું તમારી સાથે હોઉં તો કેવું સારું! એમને માંદગીને બિછાને લાંબા થઈને સૂતેલા કલ્પવાનું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. ખુદા એમને જલદી સાજા કરી દે. તમે અહીં આવો ત્યારે તેમને મળવા હું પણ મુંબઈ આવી શકું તો કેવું સારું! પણ મારે એવો અખતરો ન કરવો જોઈએ. એક વાર આવી મુસાફરી કરું તેનો તો કશો વાંધો નથી, પરંતુ મારી કાર્યપદ્ધતિ તો તમે જાણો છો. પોતાની મેળે પોતાની જાત ઉપર મૂકેલો પ્રતિબંધ જે હું એક વાર તોડું, તો ફરી ફરીને એ તોડવો પડે. અને પછી હું ક્યાંયનો ન રહું. આ વિશ્રામગૃહમાં પણ મને આરામ મળતો નથી. મળવા આવનાર લોકોનાં ટોળાં મને એકલો પડવા દેતાં નથી. મને થોડી શાંતિ મળે અને સાથે સાથે પત્રવ્યવહારના જે ઢગલા રોજ વધતા જાય છે તેનો હું નિકાલ કરી શકું તે માટે આજથી લગભગ દરરોજ થોડા કલાકનું મૌન પાળવાનું હું શરૂ કરવાનો છું. યંગ ઇન્ડિયા અને નવજીવનના સંપાદનકાર્યને હું

પહોંચી વળી શકું એટલા ખાતર મેં સોમવાર ઉપરાંત બુધવારનો પણ મૌનવાર તરીકે ઉમેરો કરી દીધો છે.

શૌકતઅલી એમની તબિયતની અત્યારની સ્થિતિમાં જૂલુ આવે એવી કલ્પના સુધ્ધાં મારે ન કરવી જોઈએ. માટે તમારે એમને માથેરાન જ લઈ જવા જોઈએ. અને તમને પોતાને એક દિવસની ફુરસદ મળે ત્યારે હું તમને જરૂર મળવા માગું છું. શૌકતઅલી પાસેથી બધા સંદેશા મહમદઅલી લેતા આવશે અને કામ ચાલુ રાખવા માટે તો એટલું પૂરતું થશે જ. મારી પોતાની વાત કરું તો અત્યારે હું ઝાઝું જાણવા માગતો નથી. એટલું ખરું કે તમારા, અલીભાઈઓના અને જેમના અભિપ્રાયોની મને કદર છે એવા બીજા કેટલાક લોકોના વિચાર હું જરૂર જાણવા ઇચ્છું છું. મેં તો મારો નિશ્ચય કરી લીધો છે એટલે મારું દિલ ઠાલવવા હું અધીરો બનતો જાઉં છું.

તમને, અલીભાઈઓને તથા બીજા બધા મિત્રોને મારાં સ્નેહસ્મરણ. અને કૃપા કરીને બેગમસાહેબાને મારી યાદ કહેશો.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. એમ. એ. અનસારી

૧, દરિયાગંજ

દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૭૪

૨૮૪. પી. એ. નારિયેળવાળાને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,

એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી નારિયેળવાળા,

દસ રૂપિયાની નોટ સાથેના તમારા પત્ર બદલ હું તમારો આભાર માનું છું.

જે લોકો ખાદી પહેરતા નથી તેઓ મને ઓછા વહાલા છે એ વિધાન તમે ન માન્યું તે જાણીને હું રાજી થયો છું. મને ખાતરી છે કે મારા સહકાર્યકરોમાંની એક પણ વ્યક્તિ આવું વાક્ય કોઈને પણ કહે નહીં, પરંતુ પૂનામાં એક જણ જાતે સ્વયંસેવક થઈ બેઠો હતો, તે તમારી આગળ આવા અપમાનજનક શબ્દો બોલી ગયો હશે.

ખાદી પહેરવામાં બધા ઉદાર ગુણોનું આરોપણ શા માટે કરો છો? એ રીતે જોતાં તો ખાદીનાં કપડાં પહેરવા માટે કોઈ પણ વ્યક્તિ લાયક ન ગણાય. ખાદી પહેરવી કે ન પહેરવી એ વાતનો વિચાર આર્થિક કે રાજકીય દૃષ્ટિએ ખાદીના પોતાના ગુણદોષ ઉપરથી થવો જોઈએ. ખરું જોતાં ખાદીનું રાજકીય મહત્ત્વ એના આર્થિક મહત્ત્વ પરથી ફલિત થાય છે. ખાદી વાપરવાથી પીંજવા, કાંતવા અને વણવા માટે આપેલા પૈસા આપણાં ગરીબ ભાઈબહેનોનાં ગળવામાં જતા હોવાથી ગમે તેટલા દુર્ગુણી માણસને પણ પરદેશી કાપડને બદલે અથવા દેશી મિલમાં બનેલા કાપડને બદલે પણ ખાદી વાપરવાનો આગ્રહ કરતાં હું ન આચકાઉં. એટલે ખાદી પહેરવી અને

સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કરવા એ બે વાતને તમે ભેળવો નહીં એવું હું ખૂબ જ ઈચ્છું છું. ખાદી પહેરવાથી એ સદ્ગુણો ખીલવવાની તમારી શક્તિમાં વધારો થશે એમાં મને કોઈ શંકા નથી.
તમારો સહૃદયી

શ્રી પી. એ. નારિયેળવાળા
રોજ લી, અલ્ટામાઉન્ટ રોડ
ખંભાલા હિલ
મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૬૭૫

૨૮૫. સર દિનશા માણેકજી પિટીટને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય સર દિનશા પિટીટ,

ગઈ ૩૧મી માર્ચના આપના પત્ર બદલ હું આપનો આભારી છું. શ્રીમતી સોરાબજીની વિરુદ્ધમાં લેવામાં આવેલા નિર્ણયો માટે આપે દર્શાવેલાં કારણોની હું કદર કરું છું.^૧

આપે મારી તબિયત વિષે પૂછવા કૃપા કરી તે બદલ પણ હું આપનો આભાર માનું છું. મારી તબિયતમાં ધીમો છતાં એકધારો સુધારો થઈ રહ્યો છે.

આપનો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

સર દિનશા માણેકજી પિટીટ
૪૧, નિકોલ રોડ
બેલાર્ડ એસ્ટેટ
મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૭૬

૧. ગાંધીજીએ શ્રીમતી સોરાબજીને મદદ કરવા સર પિટીટને વિનંતી કરી હતી. જુઓ “સર દિનશા માણેકજી પિટીટને પત્ર”, ૨૭-૩-૧૯૨૪.

૨૮૬. ડૉ. જી. બી. તલવલકરને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય ડૉ. તલવલકર,

તમારા પત્ર બદલ આભારી છું.

તમને મેં પત્ર લખ્યા પછી મારી તબિયતની પ્રગતિ તપાસવા ડૉ. દલાલ એમની અઠવાડિક વિઝિટ આવી હતી. ત્રણે દરદીઓની પણ મેં એમની પાસે તપાસ કરાવી. કીકીબહેન અને રાધાબહેન બંનેને એમણે કોઝલિવર ઓઈલનાં ઈન્જેક્શનો લેવાની સલાહ આપી, અને મણિ-બહેનને માટે કેટલીક ગોળીઓ અને પીવાની દવા લખી આપી. પૂનાવાળા વૈદ્ય એમની પછી આવ્યા અને એમણે પણ ત્રણે દરદીઓને તપાસ્યા. ત્રણે દરદીઓ સાજ થઈ જશે એવો એમને પાકો ભરોસો છે. અને અત્યારે એ ત્રણે બહેનો એમની સારવાર નીચે છે. તેઓ મને પહેલાં કરતાં ઠીક દેખાય છે. પરંતુ જે કંઈ થોડો સુધારો થયો છે તે બધાનું ખરું કારણ અહીંનું આનંદી વાતાવરણ અને દરિયાની શક્તિદાયક હવા છે એમ હું માનું છું. વૈદ્યની સારવાર વિષે અભિપ્રાય બાંધવો એ હજી વહેલું ગણાય. ડૉ. દલાલ જ્યારે બીજી વાર આવશે ત્યારે તેમની સાથે દરદીઓની પૂનાના વૈદ્યની સારવાર વિષે ચર્ચા કરવાનો મારો ઈરાદો છે. મારી કમનસીબી એ છે કે મને આયુર્વેદનાં ઔષધોમાં શ્રદ્ધા છે પરંતુ વૈદ્યો જે નિદાન કરે છે એમાં બહુ ઓછી શ્રદ્ધા છે એટલે આયુર્વેદનો કોઈ વૈદ્ય દવા આપે, ત્યારે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો કોઈ વિશ્વાસપાત્ર દાક્તર એના નિદાનની ખાતરી ન કરે ત્યાં સુધી મને દરદીને વિષે વિશ્વાસ બેસતો નથી. આ ત્રણે દરદીઓનો તાવ માપીને હું એનો ચાર્ટ રાખું છું અને જ્યાં સુધી તાવ વધતો નથી અને દરદીઓ ખુશમિજાજમાં રહે છે ત્યાં સુધી તેઓ ઠીક ઠીક સલામત છે એમ માનું છું. જરૂર લાગે તો તમે મને વધુ સલાહસૂચના જરૂર આપશો.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. જી. બી. તલવલકર

અમદાવાદ

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૬૭૭

૨૮૭. મંગળસિંહ અને રાજસિંહને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્રો,

ઑનવર્ડ સ્પેશિયલની ૧૭મી માર્ચની નકલ મને મળી છે. એ વાંચીને મને ઘણું દુઃખ થયું. તમને નથી લાગતું કે એ હડહડતી અતિશયોક્તિ અને જૂઠાણાંથી ભરેલું છે? તમારામાંના જે લોકો એમ માનતા હોય કે આ લડત ધાર્મિક છે તેમણે આવી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓમાંથી નીકળી જવું જોઈએ. જે ઑનવર્ડને તમારી સંસ્થાના એક અધિકૃત મુખપત્ર તરીકે ચલાવવું હોય તો તેના તંત્રીપદે એક ગંભીર અને સત્યનિષ્ઠ વ્યક્તિને નીમવી જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

સરદાર મંગળસિંહ અને સરદાર રાજસિંહ
અમૃતસર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૯૫૩

૨૮૮. કે. એમ. પશ્ચિકરને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ પશ્ચિકર,

તમારો ૧લી તારીખનો પત્ર મળ્યો.^૧ એમાં તમે જે લખ્યું છે તેનાથી મને આશ્ચર્ય થતું નથી. જે ભાઈઓ અહીં આવ્યા હતા તેમને મેં શું કહ્યું હતું તે તેઓ તમને કહેશે. આ ભાઈઓને મેં જે યાદી આપી છે તે સંબંધમાં હું તેમના વિચારો ન જાણું ત્યાં સુધી મારે માટે કંઈ પણ કહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે. તમારા બધા પત્રો તમને નિયમિત રીતે અને ફોડયા વિના મળે છે? ઑનવર્ડ સ્પેશિયલ વાંચ્યા પછી કોઈ પણ નિવેદન કેવી રીતે બહાર પાડી શકાય? એના લેખકમાં ધર્મભાવનાનો છાંટો સરખો નથી. અને એનું લખાણ અતિશયોક્તિ અને અસત્યથી ભરેલું છે. જે લડત ધાર્મિક હોવાનો દાવો કરતી હોવા છતાં એના સમર્થન માટે ઉશ્કેરણીભર્યા અને અસત્યથી ભરપૂર લેખો લખવા પડે છે, તેમાં પૂરી શક્તિથી ઝંપલાવવાનું મારે માટે અશક્ય છે. તમે આ પત્ર આપણા મિત્રોને વાંચાવી શકો છો. તમારી સ્થિતિ ઘણી નાજુક

૧. પશ્ચિકરે આ પહેલાં ૨૬મી માર્ચે એક પત્ર લખ્યો હતો. તેની સાથે તેમણે જ્વલના બનાવોની યોતે કરેલી એક અવિધિસરની તપાસનો રિપોર્ટ ગાંધીજીને મોકલ્યો હતો.

છે. આશા રાખું છું કે જે સિદ્ધાંતની આપણે હિમાયત કરીએ છીએ તેને શોભે એવું વર્તન કરવા જેટલું બળ અને હિંમત તમે ધરાવતા હશો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કે. એમ. પશ્ચિમ

અકાલી સહાયક બ્યૂરો

અમૃતસર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૯૫૪

૨૮૯. અલમોડા કોંગ્રેસ સમિતિને તાર^૨

[એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

આભાર. આપનું માયાળુ આતિથ્ય સ્વીકારી શકતો નથી.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૬૭૯

૨૯૦. વા. ગો. દેસાઈને પત્ર

શનિવાર [એપ્રિલ ૫, ૧૯૨૪ પછી]^૨

ભાઈશ્રી ૫ વાલજી,

ખરેખર, ગયે વખતે પણ [લખાણનો] દુષ્કાળ જ હતો. દુરાગ્રહને લીધે ઉજાગરા કરાય જ નહીં. વધારે માણસો રાખવાની આપણને જરૂર નથી. એટલે તમારી છેલ્લી સૂચનાનો અમલ આ વખતથી જ કરજો. ટિકિટ ઓછી ચોડાઈ એને સારુ તજવીજ કરું છું. ફરી એવી ભૂલ નહીં થવા પામે એવી ઉમેદ રાખું છું. Imposture ભલે બદલ્યું. તમે જે મથાળું મૂક્યું તેથી મતલબ વધારે ખૂલે છે. નોંધમાં જે ફકરા છે તેને જ્યાં સુધી એકબીજાની સાથે સંબંધ ન હોય ત્યાં સુધી ફેરવવામાં કશી અડચણ નથી.

એક ફેરફાર કરજો. અગ્રવેખને સારુ ચોથું પાનું રાખ્યું છે તે મેલી દેવું. ને અગ્રવેખ બધી નોંધ પૂરી કર્યા પછી જ્યાં આવી શકે ત્યાં ભલે શરૂ થાય. માત્ર તેને પાનાને મથાળેથી શરૂ

૧. આ તાર અલમોડા કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી તરફથી ૧૯૨૪ના એપ્રિલની ૫મીએ મળેલા નીચેના તારનો જવાબ હતો : “નૂતન વર્ષનાં અભિનંદન. તળિયત સુધારવા માટે અલમોડાનાં હવાપાણી અતિ ઉત્તમ. બંગલાની વ્યવસ્થા થઈ છે. કૃપા કરી જરૂર આવે.”

૨. એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે આ પત્ર ગાંધીજીએ ૧૯૨૪ના એપ્રિલની ૩૭એ યંગ શિલ્ડયાના સંપાદનની જવાબદારી ફરીથી સંભાળ્યા પછી નૂહુથી લખ્યો હતો. એ પછીનો શનિવાર તારીખ ૫મી એપ્રિલે હતો.

કરાય તો બસ છે. આમ કરીએ તો પછી અંદર યંગ ઇન્ડિયાનું નામ ને તારીખ આપીએ છીએ, તેની જરૂર નથી રહેતી.

આ વખતે મારી પાસે યંગ ઇન્ડિયાની એક પણ નકલ નથી આવી.

હું જોઉં છું કે તમારી પાસે પાંચ કોલમથી વધારે તો તૈયાર પડ્યું છે. આજે થોડું મોકલું છું. પણ વધારે તો સોમવારે જ મોકલી શકીશ. થોડુંઘણું આવતી કાલે પણ મોકલવાની આશા રાખીશ. મંગળવારે કંઈ પણ ન મોકલવા પ્રયત્ન કરીશ. બહુ થાય તો બે કોલમ જેટલું એમ ગણતરી રાખવા ઈરાદો છે.

મોહનદાસના

વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૬૨૦૧ શ્રી વા. ગો. દેસાઈના સૌજન્યથી

૨૯૧. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર

[એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૪ પહેલાં]

ભાઈશ્રી પ મહાદેવ,

આ સાથે સત્યાગ્રહના ઈતિહાસનાં આઠ પ્રકરણ^૧ મોકલું છું. તેમાં થયેલો એક પણ સુધારો ન રહી જવો જોઈએ. તમે જોશો કે બધા અગત્યના છે. છેલ્લો પેરેગ્રાફ કાઢી નાખ્યો છે.

તમે પેલા તરજુમા સારુ કેમ કોચવાયા કરો છો? એમ “જ” કહેકાણે મુકાઈ જાય. Kingdom of Heavenનું તો કંઈ કહેવા જેવું જ નથી.

તમારે સારુ બે દવા છે. એક તો તમારે દરદને ભૂલી જવું. જેમ કેટલાક ન હોય ત્યાં શરીરવ્યાધિ માન્યા કરે છે, તે માનસિક હાઈપોકોન્ડ્રિયા પણ હોય. પોતાના દોષનું દર્શન કરવું જોઈએ. છતાં અતિશયોક્તિ પણ ન કરીએ. બધાયમાં મધ્યમ પંથ રહેલો છે. એ મધ્ય નથી પણ એ જ ખરો છે. બીજો ઈલાજ ભીરુતા છોડવાનો છે. તમે ભીરુ છો તેથી દુર્ગાને દૂભવો છો ને પેલા ગાડીવાનને માર્યો. તેણે માર્યો તેથી તમે શું ડરી ગયા? ભીરુ ઉતાવળા પણ થઈ જાય છે. તમારામાં પ્રેમનો અભાવ નથી. પણ સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ નથી કરતા. તમે આત્મ-વિશ્વાસ નથી રાખતા. “હું નહીં જ ડરું,” “ભૂલીશ ત્યાં સુધારીશ જ” એ શું કામ નથી ગોખતા ને છેવટે રામમંત્ર તો છે જ. મજલી પર એ વિષે મેં કાગળ લખેલો એ તમે વાંચ્યો છે?^૨ મેં નકલ તો બિડાવી હશે.

મહમદઅલી વિષે તમે જરૂર કાગળ લખો. તમને ઊંઠે એવા પ્રશ્ન બીજાને પણ ઊંઠે. મને ખુલાસાની તક મળશે. કંઈક તો કાલે લખીશ. તે મળ્યા બાદ લખજો. દુર્ગાની દવા પૂનાના

૧. નવજીવનમાં ૬૬૧ એપ્રિલથી પ્રગટ થવા માંડેલી લેખમાળાનાં આ પહેલાં પ્રકરણો હતાં. એનું અંગ્રેજી ભાષાંતર ૧૭મી એપ્રિલથી યંગ ઇન્ડિયામાં પ્રગટ થવા માંડ્યું હતું. આ અંગ્રેજી અનુવાદ સત્યાગ્રહ इन સાચા આફ્રિકા એ નામથી ૧૯૨૮માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એની ગુજરાતી આવૃત્તિ બે ભાગમાં ૧૯૨૪-૨૫માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

૨. જુઓ “ડી. આર. મજલીને પત્ર”, ૨૩-૩-૧૯૨૪.

વૈદની કરાવશું. તે ગુરુવારે આવે? વૈદ ગુરુવારે આવે છે. થોડા દિવસ રહેવાના ઈરાદાથી જ આવે. અહીં ભીડનો ભય રાખજો. ધર્મશાળામાં સૌ ઊતરે ને સમાય. ખરી જ ધર્મની શાળા હશે? હોય તો સંકોચને અવકાશ નથી.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી: એસ. એન. ૮૭૬૨

૨૯૨. એસોસિયેટેડ પ્રેસને મુલાકાત

[મુંબઈ,

એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૪ કે તે પહેલાં]

“ક્લાસ એરિયાઝ બિલ” બીજા વાચન વખતે યુનિયન ધારાસભામાં મિ. ડંકને^૧ આપેલું ભાષણ હું ધ્યાનપૂર્વક વાંચી ગયો છું. જનરલ સ્મટ્સ અને મારી વચ્ચે થયેલો પત્રવ્યવહાર અત્યારે મારી પાસે નથી.^૨ ઇન્ડિયન ઓપીનિયનની મારી ફાઈલ સાબરમતીના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં છે, તે મેં મંગાવી છે. એ બંને પત્રોનું લખાણ એમાં છે. પરંતુ મારે જે કહેવું છે તે માટે એ પત્રોની જરૂર નથી. મિ. ડંકને કરેલા દાવાથી મને આશ્ચર્ય થયું. સમાધાનનો આખો મુસદ્દો એ બે પત્રોમાં આવી જતો નથી. એટલું યાદ રાખવું જરૂરી છે કે હિંદીઓની લડતનો આરંભ ૧૯૦૭ના એશિયાઈ નોંધણી ધારાથી થયો હતો. આ ધારો પ્રથમ વટહુકમ સ્વરૂપે વિટો વાપરીને નકારી કાઢવામાં આવ્યો હતો. પાછળથી ટ્રાન્સવાલની પ્રથમ જવાબદાર ધારાસભાએ એનો લગભગ શબ્દેશબ્દ પસાર કર્યો હતો. આખરે ૧૯૧૪માં લડત એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી અને તેણે સંઘના ચારે પ્રાંતોને આવરી લીધા. “સ્થાપિત હિતો” શબ્દોનો અર્થ વખતોવખત ઘટાવવો પડે છે. મારું કહેવું એમ છે કે સમાધાનના કરારનો આખો સૂર એ છે કે સંઘ સરકાર સ્થાપિત હિતોમાં કાપ નહીં મૂકવા વચનથી બંધાયેલી છે, એટલું જ નહીં પણ ૧૯૧૪માં જે પ્રતિબંધો હતા તે ધીમે ધીમે દૂર કરવાનું પણ એણે વચન આપ્યું છે.

મારી આ દલીલના સમર્થનમાં મારા સાક્ષીઓ તરીકે સર બેન્જામિન રોબર્ટ્સન અને મિ. એન્ડ્રૂઝનાં નામ મેં અગાઉ આપ્યાં જ છે. જનરલ સ્મટ્સ અને મારી વચ્ચે ચાલતી વાટાઘાટો વખતે મિ. એન્ડ્રૂઝ હાજર હતા. તેમને મેં પૂછ્યું અને તેઓ મારી વાતને સંપૂર્ણ ટેકો આપે છે.^૩ આઠ વરસ જેટલા લાંબા સમય સુધી ચાલેલી હિંદીઓની લડત કંઈ એટલા ખાતર નહોતી ઉપાડવામાં આવી કે જેથી એક વખત સંપૂર્ણ અને માનભર્યું સમાધાન થયા પછી સંઘ સરકારને હિંદીઓના ચાલતા આવેલા હક્કો પણ લઈ લેવાની છૂટ મળે.

મિ. ડંકનેનું આખું ભાષણ અસંગતતાનું અને સાચી વાતનો અમલ કરવાના ઈનકારનું એક વિચિત્ર પ્રદર્શન છે. એ ભાષણમાં જ કહ્યું છે તેમ “ક્લાસ એરિયાઝ બિલ” દાખલ કરવાનું કારણ એ નથી કે યુરોપિયનોનું વર્ચસ્વ સાચવી રાખવા માટે એની જરૂર છે, પરંતુ એનું ખરું

૧. પેટ્રિક ડંકને, દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રધાનમંડળના સભ્ય; ૧૯૨૭માં ત્યાંના ગવર્નર જનરલ હતા.

૨. જુઓ પુસ્તક ૧૨.

૩. ગાંધીજીની દલીલનું સમર્થન કરતા એન્ડ્રૂઝના નિવેદન માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૨.

કારણ તો સ્વાર્થસાધુ યુરોપિયનો એની જોરશોરથી માગણી કરી રહ્યા છે એ છે. મિ. ડંકન પોતે જ કબૂલ કરે છે કે હિંદીઓના પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ મુકાયો હોવાથી હિંદીઓની વસ્તી ઉત્તરોત્તર ઘટતી જાય છે. હિંદીઓને “અલગ વસાવવા” અને તેમને “દૂર કાઢવા” એ બે વચ્ચે એમણે જે ભેદ પાડ્યો છે તેને કંઈ નહીં તો, દંભભર્યો તો કહેવો જ પડે. તેઓ ભલે ના પાડતા હોય છતાં હું કહેવાની હિંમત કરું છું કે આ બિલ પાછળનો ઉદ્દેશ ગમે તે હોય છતાં એનું પરિણામ તો હિંદી વસાહતીઓની પાયમાલીમાં જ આવવાનું છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૭-૪-૧૯૨૪

૨૯૩. નવજીવન વાંચનાર વર્ગને

બે વર્ષના વિયોગ પછી હું તમને પત્ર દ્વારા મળું છું. નવજીવનને ગુજરાતી ભાઈબહેનો પ્રત્યેનો મારો સાપ્તાહિક પત્ર ગણું છું. તે દ્વારા તમારી સાથે મેં ઘાડો સંબંધ બાંધ્યો છે. વિયોગે તે સંબંધ મોળો કરવાને બદલે મજબૂત કર્યો છે એમ હું મારા વિષે તો કહી શકું છું. જ્યારથી હું છૂટો થયો છું ત્યારથી હું તમારો પરિચય કરવા તલપી રહ્યો હતો. તમારો સ્નેહ જ્યારે હું જેલમાં યાદ કરતો ત્યારે હું હર્ષથી ઊભરાઈ જતો. જેલમાં કરેલા વિચારોનું પરિણામ હું તમારી પાસે ક્યારે મૂકી શકીશ એ વિચાર કર્યા જ કરતો હતો. આજે હું તે વિચારને અમલમાં મૂકી શકું છું તેથી હું ઈશ્વરનો અનુગ્રહ માનું છું.

તમારી પાસે હું નવા વિચારો ન મૂકી શકું તો તમે કંટાળો નહીં એવી પ્રાર્થના કરું છું. આપણા દેશની ઉન્નતિને સારુ મને નવાં સાધનો મળ્યાં નથી. જે સાધનોનો ઉપયોગ આપણે બે વર્ષ પહેલાં કરતા હતા તે જ સાધનોથી (બીજાથી નહીં) આપણે આપણા ધ્યેયને પહોંચી શકીએ એ વિચાર મારા મનમાં વધારે દૃઢ થયો છે. તેથી સાધનો વિષેની મારી દૃઢતા તમે નવજીવનમાં જોશો એમ હું માનું છું. પણ એ ને એ જ સાધનો નવજીવનમાં તપાસ્યા જ કરવાથી શો અર્થ? તેથી તમને કંટાળો તો નહીં આવે? તેનો જવાબ તો તમે જ આપી શકશો. કંટાળશો તો તમે નવજીવન વાંચતા બંધ થશો.

નવજીવન ખોટથી તો ન જ ચલાવવું એ આગ્રહ છે. નવજીવનની ધરાકીમાંથી જ તેનું ખર્ચ ચાલે ત્યારે જ ચાલ્યું ગણું.

સત્ય જગતના જેટલું જ પુરાતન છે. છતાં આપણે તેથી કંટાળ્યા નથી. અસત્ય આચરતાંયે આપણે સત્યનો ખ્યાલ રાખીએ છીએ. તે આપણું માપ છે. તેનો અનુભવપાઠ આપણને નિત્ય નવા જેવો ગમે છે. નવજીવનમાં જે તમને અપાયું છે ને અપાશે તે મુખ્યપણે અનુભવપાઠ જ હતો ને હવે હશે એટલે નવજીવનના ભવિષ્ય વિષે મને શંકા નથી.

ભાઈ શંકરલાલ બેંકરે અને ઈંદુલાલ યાજ્ઞિકે મને નવજીવનનું તંત્રીપદ સોંપ્યું^૧ ત્યારે જ મેં તમને જણાવ્યું હતું કે નવજીવન ચલાવતાં જે કંઈ નફો રહેશે તો તે મને અથવા મારા સાથીઓને નહીં જોઈએ. તેનો ઉપયોગ કેવળ કંઈક પણ સાર્વજનિક કાર્ય સારુ થશે.

તમે તો હદ વાળી છે. નવજીવનનું ખર્ચ તો ચલાવ્યું પણ તમે હિન્દી નવજીવન તથા અંગ્રેજી યંગ ઇન્ડિયામાં ગયેલી ખોટ પણ પૂરી પાડી છે. મારા સાથીઓએ મારી પાછળ જે મહેનત કરી છે તેનું વર્ણન કરવાનું આ સ્થાન નથી. તેઓએ નવજીવન મુદ્રણાલયની પ્રવૃત્તિને અસાધારણ વેગ આપ્યો છે. તે વાટે અનેક પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. હું જેલમાં ન ગયો હોત તો એટલાં પુસ્તકો બહાર ન પડત એમ હું જાણું છું. પ્રથમ તો તેઓનો એટલો ઉત્સાહ ન હોત. તેઓએ સ્વરાજ ઝટ મેળવવાનો પોતાનો ફાળો નવાં પુસ્તકો પ્રગટ કરીને ભર્યો. વળી હું જેલ ન ગયો હોત તો મારે હાથે એટલાં પુસ્તકો પ્રગટ ન જ થાત. તેઓએ પુસ્તકો મુદ્દલ દામે ન વેચ્યાં પણ તેમાં નફો ચડાવ્યો. એમ કરવામાં પોતાનો સ્વાર્થ નહોતો, પણ વધારો થાય તો લોકોપયોગમાં જ થશે એમ તેઓ જાણતા હતા. પુસ્તક પાછળ એક આનો ચડ્યો હોય તો તે લેનારને કદાચ ભારે ન પડે, પણ ઘણા ખરીદનારા હોય તો નફો તો સારો રહે જ. મારે વાંચનારને જણાવવું જોઈએ કે તે પ્રવૃત્તિમાં નફો થયો તેમ ખોટ પણ ગઈ છે. બધાં પુસ્તકોની ખપત એકસરખી નથી રહી. તેથી પુસ્તકોનો ઠીક જથ્થો પડ્યો છે.

એમ ભરતીઓટ છતાં, બીજાં જે સાપ્તાહિકો ખોટથી ચાલતાં છતાં પાંચ વર્ષની નવજીવનની હયાતીમાં રૂ. ૫૦,૦૦૦ લોકોપયોગ સારું કાઢી શકાય એવી સ્થિતિ આવી છે. આ રકમનો ઉપયોગ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ મારફત રૅટિયા ને ખાદીપ્રચારમાં કરવાનો ઈરાદો રાખ્યો છે. તેમ કરતાં ગરીબ બહેનોને તથા અંત્યજાતિ વર્ગને ઉત્તેજન મળે એમ એ રકમનો ઉપયોગ થશે.

આ રકમ બચી છે તેમાં મુખ્ય કારણ તો તમે જ છો. પણ મારા સાથીઓનો ફાળો તેમાં છે એમ ન કહું તો તેમના પ્રત્યેની મારી ફરજ હું ચૂકું. સ્વામી આનંદાનંદ જેના પવનવેગી ઉદ્દમ ને જેની નવજીવનની અનન્ય ભક્તિને લીધે આ પ્રવૃત્તિ એટલો વિસ્તાર પામી છે તે એક ફૂટી બદામસરખી પણ લેતા નથી. બીજા જે તંત્ર ચલાવવામાં રોકાયા છે તેઓમાંના ઘણા કેવળ આજીવિકાજોગું લઈ સંતોષ માને છે. નવજીવનમાં લખનારાનાં નામ કંઈ લેવાં જોઈએ? તેઓને કંઈ જ મળતું નથી. એ બધાનો પગાર બજારભાવે ગણીએ તો ઓછામાં ઓછો દર માસે ૧,૦૦૦ તો આવે જ. એટલે પાંચ વર્ષના રૂ. ૬૦,૦૦૦ થયા. હવે તમે જોશો કે રૂ. ૫૦,૦૦૦નો વધારો મોટી વાત નથી. જે નવજીવનના ગ્રાહક ઓછા ન હોત, પુસ્તક ખાતામાં હાલ ખોટ ચાલતી ન હોત, યંગ ઇન્ડિયાને હિન્દી નવજીવન પોતાનું ખર્ચ ઉપાડતાં હોત તો રૂ. ૫૦,૦૦૦ કરતાં મોટી રકમ સહેજે બચત. હવે પછી નફો રહે તો દર વર્ષે વહેંચી દેવાનો ઈરાદો છે. સ્વામી આનંદાનંદને એક પણ પઈ બેંકમાં રાખવી ગમતી નથી. તેઓ માને છે અને હું પણ તેમાં સંમત છું કે જાહેર સંસ્થાઓ પાસે પડત પૈસા હોવા જ ન જોઈએ. તેમણે બને તેમ ઈશ્વરી કાયદાને વશ વર્તવું જોઈએ. ઈશ્વર જીવોનું હમેશાંનું ચાવાણ હમેશાં પેદા કરે છે. જે કેટલાક પોતાની હાજત ઉપરાંત સંગ્રહ ન કરતા હોત તો જગતમાં કોઈ ભૂખે ન જ મરત. વળી જાહેર સંસ્થાને થાપણ ઉપર નભવાનો અધિકાર જ નથી. જાહેર સંસ્થા જ્યાં સુધી લોકપ્રિય હોય ત્યાં સુધી જ નભવી જોઈએ. લોકો જ્યારે તેને ઉત્તેજન આપતા બંધ થાય ત્યારે તે બંધ જ થવી જોઈએ.

આ વેળા પાંચ વર્ષ વીત્યાં તેનાં કારણ તો તમે સહેજે સમજી શકો. હું જેલમાં ગયો તે પહેલાં જ નફાનો લોકોપયોગ કરી નાખવાની વાત અમે કરી રહ્યા હતા. સાથીઓ પણ લગભગ બધા યાત્રાએ નીકળી પડ્યા એટલે વધારો પડી રહ્યો.

વળી બીજું પણ જણાવી જાઉં. યંગ ઇન્ડિયા અને હિન્દી નવજીવન ખોટથી લાંબી મુદત સુધી ચલાવવાનો ઈરાદો નથી. મારી ખાતરી છે કે નવજીવનના નક્ષમાંથી તે પત્રો ચાલે તો તમે ટ્રેપ ન જ કરો. કદાચ તમે તો તે ભલે ચાલે એમ ઈચ્છો. પણ એમ પત્રો ચલાવવાની પદ્ધતિ જ ખોટી છે એવી મારી માન્યતા છે. તેથી જ બંનેના વાંચનારને સાવધાન કરી રહ્યો છું કે જે ખોટ લાંબી મુદત ચાલે તો તે બંધ કરવાં જ જોઈએ.

વાંચનાર! તમે નવજીવન શોખને ખાતર નથી વાંચતા. તમે દેશમાં થઈ રહેલા યજ્ઞમાં તમારું સેવાસ્થાન ક્યાં છે તે જાણવા સારુ વાંચો છો. નવજીવનના વાંચનાર જ જે પોતાનું કર્તવ્ય જાણી લે તો સ્વરાજ હથેળીમાં આમળાવત્ છે એમ તમે ખચીત માનજો.

સ્વરાજ મેળવવાને સારુ કેવળ સાચા ને શાંત સિપાહીની જ જરૂર છે. સાચી પ્રવૃત્તિને પૈસાની કોઈ દહાડો તંગી આવતી નથી. આપણું હથિયાર સૂત્રચક રેંટિયો છે. આપણો દારૂગોળો સૂતરના દડા છે. એક ભાઈ બંદૂકના આકારનો રેંટિયો બનાવી મારી પાસે મૂકી ગયેલ છે. તેની સાથે તેના કારતૂસથી ભરેલો પટ્ટો પણ ગોઠવ્યો છે. તે પટ્ટામાં રહેલી પૂણીઓ કારતૂસ છે. આ ભાઈની મહેનત તેનો રેંટિયા ઉપરનો વિશ્વાસ સૂચવે છે. આજ લગી આપણે સ્વરાજ મેળવી નથી શક્યા તેનું કારણ સાધનદોષ નથી, પણ સાધન વિષેનો અવિશ્વાસ, ઉદ્યમની ખામી, કાર્યદક્ષતાનો અભાવ વગેરે છે. આ ખામીઓનું દર્શન વારંવાર કરાવી તમે આજ લગી કરેલી દેશસેવામાં ખૂબ વધારો કરાવવા સારુ નવજીવન મથશે. તેમાં તમે મદદ દો એવું હું માગી લઉં છું.

તમારો સેવક

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૬-૪-૧૯૨૪

૨૯૪. મારી નોંધ

ધીરજનાં ફળ મીઠાં

નવજીવનના વાંચનાર ધારાસભા વિષે મારા વિચારો જાણવા ઉત્સુક છે એમ હું જાણું છું. પણ મારા વિચાર જણાવવા એ સહેલી વાત નથી. ધારાસભામાં જવું કે નહીં એવો નવો સવાલ ઊભો થયો હોય તો હું તુરત જવાબ આપી શકું કે ન જવું. મારો વિરોધ કાયમ છે. પણ મહાસભાએ^૧ જનારાને છૂટ આપી, જનારા ગયા એ સ્થિતિમાં શું કરવું એ પૂછવું જોઈએ સહેલું છે તેટલું જ અઘરું તેનો જવાબ આપવાનું કામ છે. વળી જોએ ધારાસભામાં જવાનો અભિપ્રાય આપ્યો તે પ્રજાના મહાન નેતા છે. તેમણે એવો વિચાર કેમ કર્યો એ મારે તેમને જ મુખેથી સમજવું જોઈએ. તેમાંના ઘણાએ મોટાં બલિદાન આપ્યાં છે. તેમની સેવા દીર્ઘકાળની છે. તેમનો સ્વદેશપ્રેમ કોઈના કરતાં ઊંચે તેવો નથી. એટલે પુખ્ત વિચાર કર્યા વિના હું કંઈ જ

૧. ૧૯૨૩ના સપ્ટેમ્બરમાં દિલ્હીમાં ભરાયેલા કોંગ્રેસના ખાસ અધિવેશને એ વર્ષની આખર સુધીમાં થનારી ચૂંટણીઓ લડવાની સ્વરાજ્ય પક્ષને છૂટ આપી હતી. પાછળથી ડિસેમ્બર માસમાં ન્યારે કોકોનાડામાં કોંગ્રેસનું વાર્ષિક અધિવેશન ભરાયું ત્યારે સ્વરાજ્ય પક્ષના ચૂંટાયેલા સભ્યોને ધારાસભાઓમાં દાખલ થવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી.

અભિપ્રાય આપવા ઈચ્છતો નથી. વાંચનાર પણ એમ જ ઈચ્છે. મારા વિચારની કિંમત પણ તેની પુખ્તાઈ ઉપર આધાર રાખે છે. વળી મારા વિચારનો હું જાણીજેઈને સરકારને હાથે દુરુપયોગ ન થવા દઉં, એ પણ મારે જાળવવાનું રહ્યું છે, તેથી વાંચનારને હાલ ધીરજ કેળવવા વિનંતી કરું છું.

હિંદુમુસલમાન વચ્ચે જે તૂટ ઘણી જગ્યાએ પડી ગઈ છે તે સાંધવી એ મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે. જુદા જુદા ધર્મોઓ વચ્ચે સાચો સ્નેહ ન હોય ત્યાં લગી સ્વરાજની કે સુખની આશા જ ન રખાય. તે વિનાના બધા પ્રયત્ન મિથ્યા છે એમ મારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે. એ તૂટ સાંધવા વિષે મારો મત જણાવવા હું પોતે અધીરો થયો છું પણ તે વિષે પણ ધીરજ રાખવા વાંચનારને વીનવું છું. તે વિષે પણ મારે નેતાઓની સાથે ચર્ચા કરવી જ જોઈએ.

નેતાઓની મુલાકાત

ભારતભૂપણ પંડિત માલવિયાજી, હકીમ અજમલખાન સાહેબ, પંડિત મોતીલાલજી વગેરેની પાસેથી હું હકીકત જાણી રહ્યો છું. તેમના વિચારો સમજવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. થોડા જ દિવસમાં મૌલાના મહમદઅલી આવી જશે એવો તેમનો તાર છે. દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ^૧ પણ ચોથી તારીખ બાદ આવવાનો સંભવ છે. એમની મુલાકાતની રાહ જોઈ રહ્યો છું.

દરમિયાન

કોઈ મારા વિચારોની વાટ જોતા બેસી ન રહે. હું ધારાસભાપ્રવેશ વિષે ગમે તે વિચારો બતાવું તેથી કંઈ રૅટિયાની પ્રવૃત્તિ વિષે ફેરફાર થવાનો નથી કે નથી થવાનો રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિષે. આ બંને કામો કરવામાં આપણે બધો વખત રોકીએ તોપણ તુરત પૂરાં કે સુવ્યવસ્થિત થાય તેમ નથી. અને એ ન થાય તો આપણે કદી સવિનયભંગને સારુ તૈયાર થવાના નથી.

તેમ જ હિંદુમુસલમાન વચ્ચે એકસંપની હું ગમે તે દવા બતાવું છતાં આપણે એકબીજા પ્રત્યે ખરી મહોબત રાખવાની છે એમાં ફેરફાર થવાનો નથી. એકબીજાની સેવા કરવાની છે તેને વિષે પણ શંકા ન જ હોવી જોઈએ. આમ વિચાર કરતાં આપણને માલૂમ પડી રહેશે કે મારો અભિપ્રાય પ્રગટ થયે આપણે કરવાનાં જે કાર્યો આજે છે તે વધારે દૃઢતાથી ને વધારે સારી રીતે કરવાનાં રહેશે. તેથી જેઓને મારા અભિપ્રાય વિષે શ્રદ્ધા છે તેઓ તો જો કર્તવ્યમાં આજસ રાખતા હોય તો તે છોડી જાગ્રત થઈ તેમાં પરોવાઈ જાય.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૬-૪-૧૯૨૪

૧. ૧૮૭૦-૧૯૨૫; વકીલ, વક્તા અને સ્વરાજ્ય પક્ષના સ્થાપક; ૧૯૨૧માં અમદાવાદ કોંગ્રેસના પ્રમુખ ચૂંટાયા, પરંતુ ગિરફતાર થઈને જેલમાં ગયા. ૧૯૨૨માં ગયા કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા.

૨૯૫. ગુજરાતની તૈયારી

ગુજરાતનો છેલ્લાં બે વર્ષનો ઇતિહાસ ગુજરાતીને શોભાવનારો છે. જે ગુજરાતને શોભાવે તે હિંદુસ્તાનને શોભાવે. આપણી પ્રવૃત્તિ એવી છે કે તેમાંની જે વસ્તુ એક પ્રાંતને લાભ દે તે સમસ્ત હિંદુસ્તાનને લાભ આપે. તેથી જેટલે અંશે ગુજરાત ચડવું છે તેટલે અંશે આખો દેશ ચડવો છે. વલ્લભભાઈની^૧ કાર્યદક્ષતા દરેક અંગમાં જોઈ શકાય છે. જેવા તે, તેવા તેના સાથી.

બોરસદ સત્યાગ્રહ^૨ એ સાત્ત્વિક ઉદ્યમનો ઉજ્જવળ દાખલો છે.

બોરસદ સત્યાગ્રહ ખેડાના સત્યાગ્રહથી^૩ ઘણે અંશે ચડી જાય છે. ખેડાની જીત કેવળ માનની જીત હતી. અમદાવાદના મજૂરોના સત્યાગ્રહની^૪ જીતને મારા અપવાસની ઝાંખપ હતી, કેમ કે તે અપવાસનું અયોગ્ય દબાણ મિલમાલિકો ઉપર પડવું હતું.

બોરસદમાં તો સત્યાગ્રહનો જ પૂર્ણ વિજય થયો. તેમાં માન અને અર્થ બંને સચવાયાં ને જીત મળવામાં બીજા કોઈ યોગ્ય કે અયોગ્ય સાધનનું મેળવણું થયું જ નહીં.

કોઈ એમ પણ ન ધારી લે કે સંજોગ અનુકૂળ હતા તેથી જીત થઈ, કેમ કે ગવર્નર સારા નીવડયા. ગવર્નરને ન્યાય કરવા સારું આપણે અવશ્ય ધન્યવાદ આપીએ. પણ કઠણ હૃદયનો સૂબો કંઈ બોરસદના શુદ્ધ આગ્રહને દાબી શકત કે? શ્રદ્ધાળુ એટલું પણ માને કે સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિને ચલાવનાર સાત્ત્વિક વૃત્તિના હોય તો સંજોગો તેની મેળે અનુકૂળ થઈ જાય છે. સત્યાગ્રહની રીત એ છે કે વિરોધીને મિત્ર બનાવવો એટલે કે સાત્ત્વિક સંજોગો ઉત્પન્ન કરવા.

જે બોરસદનો સત્યાગ્રહ કરીને ગુજરાતે આરામ લીધો હોત તોપણ કોઈ આંગળી ચીંધત નહીં. પણ સત્યાગ્રહીને આરામ કેવો? તેની “વેકેશન” તેનો નિત્ય નવો ઉદ્યમ છે. સત્યાગ્રહનો અર્થ અંતરદર્શન પણ કરી શકાય. બોરસદમાં લોકોએ અંતરદર્શન કર્યું એટલે જ્યું કે બોરસદ ઉપર સજા અર્થે પોલીસ બેસાડી તેમાં કંઈક દોષ પોતાનો પણ હતો. એક દોષ જોતાં બીજા પોતાની મેળે જોવાઈ આવે છે, તેથી હવે ત્યાં અંતરસુધારણાનું કામ થઈ રહ્યું છે. સરકારની સામે ઝૂઝવા કરતાં આ કામ વધારે કીમતી તેમ જ કઠિન છે. સરકારની સામે લડીને જ્ય મેળવવો એ નિંદણક્રિયા હતી. હવે પાકને ઉગાડવાની ને ઉતારવાની મહેનત કરવી તેમાં વધારે મુશ્કેલી છે તેમ જ વધારે મુદતની જરૂર છે. એ કામ પણ સુંદર ચાલી રહ્યું છે એમ હું સાંભળું

૧. વલ્લભભાઈ પટેલ (૧૮૭૫-૧૯૫૦); ગુજરાતના કોંગ્રેસી નેતા; આઝાદી પછી ભારતના નાયબ વડા પ્રધાન.

૨. બાબર દેવા નામના બહારવટિયાની લૂંટા સંબંધમાં ખેડા જિલ્લાના બોરસદ તાલુકાના લોકો રાજ્ય પ્રત્યેની પોતાની ફરજ બજાવતા નથી એની સ્થાનિક સરકારને ખાતરી થવાથી મુંબઈ સરકારે એ તાલુકા ઉપર ૧૯૨૩માં શિક્ષાત્મક વેરો નાખ્યા હતા. એના વિરોધમાં વલ્લભભાઈ પટેલની આગેવાની નીચે આ સત્યાગ્રહ આદરવામાં આવ્યો હતો. એ સફળ થયો હતો અને શિક્ષાત્મક વેરો ૧૯૨૪ની શરૂઆતમાં પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યો હતો.

૩. ૧૯૧૮નો ખેડા સત્યાગ્રહ; જુઓ પુસ્તક ૧૪.

૪. ૧૯૧૮ના માર્ચ માસમાં ગાંધીજીએ ત્રણ દિવસનો ઉપવાસ કર્યો હતો. એને પરિણામે મિલમજૂરો અને મિલમાલિકો વચ્ચે સમાધાન થયું હતું. જુઓ પુસ્તક ૧૪, પા. ૨૩૧-૫.

છું. એ કામની પૂર્ણતામાં બોરસદ તાલુકાના હિંદીઓની તેમ જ સ્વયંસેવકોની શક્તિ ને લાયકાતની આંકણી રહેલી છે.

અસહકારનાં બીજાં અંગો વિષે પણ ગુજરાત પરીક્ષામાં નિષ્ફળ જાય તેમ નથી. અસહકારી નિશાળો જેટલી ગુજરાતમાં છે તેટલી બીજા પ્રાંતોમાં નથી. ખાદીપ્રચાર, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ વગેરેમાં ગુજરાતે થોડુંધણું કર્યું છે. બીજા પ્રાંતોના પ્રમાણમાં તેને શરમાવું પડે તેમ નથી. હિંદુ-મુસલમાનો વચ્ચેના એકસંપમાં તડ નથી પડી પણ આસપાસના વાતાવરણની અસર તે ઉપર પણ થોડી જોઈ છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ સારું ગુજરાતને હું ધન્યવાદ આપું છું, પણ સાથે એ પણ કહી દઉં છું કે થયું તેના કરતાં ઘણું વધારે બાકી છે. રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં શિક્ષણ પણ રાષ્ટ્રીય કરવાનું કહ્યું છે. શાળાઓ થોડી જ ગણાય. ખાદીપ્રચાર ખૂબ વધારવો રહ્યો છે. ઘેર ઘેર હન્ડુ રૅટિયાની સ્થાપના નથી થઈ. અંત્યજ્ઞેની સેવામાં ઊણપ વરતાયા કરે છે. તેને સારું ઘણા ઉદ્યમી, કુશળ ને ચારિત્રવાન સ્વયંસેવકો જોઈએ. જ્યાં સુધી આ બધા ખાતામાં જોઈતી પ્રગતિ નથી થઈ ત્યાં સુધી આપણે ચેનથી બેસી શકીએ તેવું નથી.

આ બધા કામનો વિચાર કરું છું ત્યારે જેવની શાંતિ યાદ આવે છે. પણ હું જાણું છું કે એ તો કાયરતાની નિશાની છે. હું જેવમાં હતો તેથી પ્રજાએ મને છોડાવવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો, પણ સ્વરાજ મળતાં પહેલાં છૂટીને કંઈ મને શાંતિ રહી શકે? જેવ એ પણ સ્વચ્છંદ થઈ શકે છે એ હું બહાર નીકળીને વધારે સમજતો થયો છું.

બહાર નીકળીને આ પ્રવૃત્તિઓમાં હું શો ભાગ લઈ શકીશ એ વિચાર કરતાં મારી અશક્તિ મને દુઃખ દે છે ને શરમાવે છે. વળી હું બહાર નીકળ્યો એટલે મને છોડવાને અર્થે જ જે ઉત્સાહ હતો તે કદાચ નરમ પડશે એ ભયથી દુઃખમાં વધારો થાય છે. તેથી બે વર્ષ પહેલાંની મારી ચેતવાણી ગુજરાતીઓને ફરી યાદ આપું છું. સ્વરાજને જ નિમિત્તે સર્વ પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. આખું હિંદુસ્તાન કેદમાં પડ્યું છે ત્યાં લગી આપણાથી નિરાંત વાળીને બેસાય જ નહીં. મારી ઉપરનો ગુજરાતનો જ કંઈ પ્રેમ છે તેનો ઉપયોગ સ્વરાજને અંગે રહેલાં કામોમાં જ થાય એમ ગુજરાતી ભાઈબહેનો પાસે હું માગું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૬-૪-૧૯૨૪

૨૯૬. શ્રીમતી સરોજિની અને ખાદી

પૂનાની ઈસ્પતાલમાં હું હતો ત્યારે પૂર્વ આફ્રિકાથી એક કાગળ આવ્યો હતો, તેમાં પૂર્વ આફ્રિકાના હિંદીઓએ ખાદીનાં કપડાં પહેરવાં કે નહીં એ વિષે શ્રીમતી સરોજિની નાયડુના વિચારોનો ઉતારો આપ્યો હતો. તે કાગળ તો ગુમ થયો છે, પણ તેમાં શ્રીમતીના દર્શવિલા વિચારનો સાર નીચે પ્રમાણે હતો :

“ગાંધીનો અભિપ્રાય છે કે ખાદીનું વ્રત કેવળ હિંદુસ્તાનને સારુ છે. બહાર એની જરૂર નથી એટલું જ નહીં પણ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ ને અંગ્રેજો જેવો પોશાક પહેરવો જોઈએ. ગાંધી પોતે પૂર્વ આફ્રિકામાં આવે તો ખાદીનો કચ્છ ન પહેરે પણ મિ. વર્માની જેમ વિલાયતી કપડાં પહેરે, અને તે જ પ્રમાણે તમારે કરવું જોઈએ.”

આ જ પ્રમાણે શ્રીમતી બોલ્યાં હોય તે વિષે મને શંકા છે. પૂર્વ આફ્રિકાથી લખનાર ભાઈએ ઉપર પ્રમાણેના વિચાર વિષે મારો મત માગ્યો છે. તે લખે છે કે પૂર્વ આફ્રિકામાં ઘણા હિંદી ખાદીનો પોશાક પહેરે છે ને ખાદીની ટોપી પણ પહેરે છે. એ બધા શ્રીમતીના ભાષણથી ગૂંચવણમાં આવી પડ્યા છે.

હું માનું છું કે ખાદીનું વ્રત પરદેશને સારુ નથી. પરદેશમાં આ વ્રતનું પાલન કેટલીક વખતે છેક અશક્ય પણ થઈ પડે. વળી વ્રતનો હેતુ હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવવાનો છે. એટલે હિંદ બહાર તે વ્રતના પાલનની આવશ્યકતા નથી. પણ પરદેશમાંયે જ્યાં ખાદીનો ઉપયોગ સહેજે થઈ શકે ત્યાં ન કરવો એવો અભિપ્રાય મારો કદી ન હતો ને નથી. હું એમ પણ માનું છું કે એવો અભિપ્રાય શ્રીમતી પણ ન આપે. પૂર્વ આફ્રિકા, એડન વગેરે મુલકમાં ખાદી સુખેથી પહેરી શકાય. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ ઉનાળામાં પહેરી શકાય. મતલબમાં ગરમ મુલકમાં પહેરવામાં બાધ ન હોય. વળી ઘરની અંદર વપરાશનો ઘણો માલ ખાદીનો જ હોવો જોઈએ.

પણ હું એવો અભિપ્રાય આપું ખરો કે જે મુલકમાં જ કપાસ પાકતો હોય તે ખાદી વણાતી હોય તે મુલકમાં આપણે જઈએ તો આપણે ત્યાંનું કાપડ વાપરવું જોઈએ. જે ન્યાય આપણે હિંદને વિષે ઈચ્છીએ છીએ તે જ બીજા દેશો વિષે પાળીએ. પરદેશીઓ અહીં આવે છે તેઓ આ મુલકમાં મળતો સામાન વાપરે એ જેમ ઈષ્ટ છે તેમ આપણે પરમુલકમાં કરવું ઘટે. પૂર્વ આફ્રિકા વગેરે મુલકોમાં કાપડ બધું પરદેશથી જ આવે છે. ત્યાં કાપડ કોઈ દિવસ વણાતું સાંભળ્યું નથી. એટલે ત્યાં આપણને ખાદી વાપરવાનો અધિકાર છે, એટલું જ નહીં પણ બને તેટલે અંશે તે વાપરવાનો આપણો ધર્મ છે, એવી મારી માન્યતા છે. સત્યાગ્રહની લડત ચાલતાં જેમ મારા વિચારો આગળ વધતા ગયા, ગરીબાઈની મેં જેમ વધારે જરૂર જોઈ તેમ હું સાદાઈ ગ્રહણ કરતો ગયો ને છેવટે હિંદુસ્તાનથી આવેલા કાપડનો હિંદી મજૂરોના પોશાકના જેવો મેં મારો પોશાક બનાવડાવ્યો, ને ત્યાર બાદ તે જ પહેરતો. એટલે કે મદ્રાસ ઘાટની લુંગી ને પહેરણ. શિયાળામાં બે પહેરણ પહેરતો ને તે જાડા લઠ્ઠાના સિવડાવતો. ટોપીનો ત્યાં ત્યાગ કર્યો હતો. એ જ પોશાકથી બધા અમલદારોને મળતો. તેથી મારા અંગ્રેજ મિત્રોને અથવા તો અમલદારોને આણગમો ઊપજ્યાનું મને ભાન નથી. મજૂરોની લડાઈ લડતાં તેઓના જીવનનું ને તેઓના

પોશાકનું અનુકરણ કરતો જોઈ કેટલાક અંગ્રેજ મિત્રો મને ધન્યવાદ પણ આપતા. આ હકીકત અહીં વર્ણવી જવાનો એટલો જ હેતુ છે કે આપણા અવયવો પૂરા ઢંકાય એવો પોશાક આપણે પરદેશમાં પહેરીએ તો બસ છે.

શ્રીમતીના ભાષણના ઉતારામાં એક ઈશારો હતો તે નોંધવાજોગ છે. તેમનું ભાષણ આપણી કુટેવોને લગતું હતું. તેમાં આપણી કેટલીક ગંદકીનું ને અસુઘડતાનું પણ વર્ણન હતું. કેટલેક અંશે એ આરોપ ખરો ગણાય. ખાદીનો કે બીજો પોશાક મેલો હોય અથવા જેમ તેમ લટકતો બેડોળ હોય તો તે આંખને ન ગમે. સુઘડતા શણગારને ખાતર નહીં પણ સ્વચ્છતા ને વિવેકની ખાતર આવશ્યક છે. એ જ પોશાક એક માણસ ગમે તેમ પહેરીને બેડોળ લાગે ને બીજો તેને યોગ્ય રીતે પહેરી સુઘડ લાગે. આમાં વિવેક ને બીજાઓ પ્રત્યે આદર રહેલ છે, તે ચૂકવા ન જોઈએ. વિવેકપૂર્વક સુઘડતા ને શણગારની વચ્ચે બહુ થોડું અંતર છે, પણ એ અંતર જાળવવાની અવશ્ય જરૂર છે. ભાઈ કે બહેન ક્ષણે ક્ષણે પોતાનો ચહેરો આરસીમાં જોઈ પોતાનો પોશાક ઠીક કર્યા જ કરે એ કહેવાનો ઉપરના લખાણમાં મુદ્દલ આશય નથી. પૂર્વ આફ્રિકાના ભાઈઓ વિષે મને એવો ભય પણ નથી. જે કપડાં પહેરે તેમાં જરાયે મેલ તો હોવો જ ન જોઈએ. સફેદ ખાદીનાં કપડાં હમેશાં ધોવાં જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં નાનકડી ધોતી પહેરવાથીયે વિવેક જાળવાય છે. મારા જેવા કચ્છ પહેરે તેમાં મુદ્દલ અવિવેક નથી ગણાતો એવી હિંદુસ્તાનની ભવ્ય સભ્યતા છે. અહીં પરીક્ષા પોશાકમાં નથી. પણ બીજા મુલકોમાં કચ્છ ન જ ચાલે. મારે પરમુલક જવું પડે તો હું કચ્છને સુખેથી પેટીમાં મૂકી દઉં. પરમુલકમાં ઘૂંટણ સુધી પગ ઢાંકવાની જરૂર લાગે છે. “દેશ તેવો વેશ” એ કહેવત કેવળ નિર્થક નથી. પરમુલકના લોકોના મનને આઘાત પહોંચે તેવું આપણે વગર જરૂરે કરીએ તે અવિવેક તો બધાય ગણે. હું તેને હિંસા ગણું. અવિવેકમાં હિંસા ભરી જ છે.

પૂર્વ આફ્રિકાના કાગળનો વિચાર કરતાં ત્યાં ખાદીપ્રચાર કેમ થઈ શકે એ પણ બતાવી જાઉં. પૂર્વ ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં તૈયાર કપડાં બહુ જાય છે. ત્યાંના દેશીઓને અને આપણા લોકોને ઉપયોગમાં આવે એવાં કપડાં અહીંથી તૈયાર કરીને લઈ જઈ શકાય છે. આવડતવાળા ત્યાંના વેપારી ખંતથી લાખો રૂપિયાની ખાદી બહાર ખપાવી શકે છે. હિંદુસ્તાન પોતાના ઉપયોગ જેટલી ખાદી હજુ વાણતું જ નથી. ખાદીનો વણાટ ને ખાદીની ખપત સમુદ્રમાં બિંદુ જેટલી છે એ મારી જાણ બહાર નથી. પણ ખાદીપ્રચાર હજુ એટલો બધો મંદ છે કે કેટલીક જગ્યાએ ખાદીનો ભરાવો થઈ ગયો છે. એ કેવું આશ્ચર્ય! કેવું દુઃખ! આનો ખ્યાલ કરીને મેં ઉપરની સૂચના કરી છે. ગુજરાતમાં ભરાઈ રહેલી ખાદી દક્ષિણ આફ્રિકાનો એક જ ગુજરાતી વેપારી સુખેથી લઈ શકે છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૬-૪-૧૯૨૪

૨૯૭. અસ્પૃશ્યતા અને દૂરતા

હિંદુનાં પાપનો પુંજ કંઈ નાનોસૂનો નથી. પારમાર્થિક શાસ્ત્રને આપણે સ્વાર્થનું ભાજન બનાવી દીધું છે. શાસ્ત્રમાં રહેલા અચલિત સિદ્ધાંતોને તજી તેમાંના ક્ષણિક વ્યવહારના શ્લોકોને સ્થાયી સ્વરૂપ આપી દુરાચારને ધર્મને સ્થાને મૂક્યો છે. એવો એક દુરાચાર અસ્પૃશ્યતા છે એમ મારો આત્મા દિવસે દિવસે વધારે સાક્ષી પૂરતો જાય છે. કેમ જાણે અસ્પૃશ્યતાનું પાપ પૂરતું ન હોય તેમ ખામી દૂર કરવાને સારુ હવે દૂરતાના પાપની શોધ થઈ છે. દક્ષિણમાં એટલે મદ્રાસ ઈલાકામાં તો તે પાપથી લોકો પરિચિત છે. પણ આ દૂરિત લોકોની સેવા અર્થે અને પોતાના પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે મહાસભાના ત્યાંના હિંદુઓએ ત્રાવણકોરમાં સત્યાગ્રહ આદર્યો છે.^૧ ત્રાવણકોર હિંદુ રાજ્ય છે. ત્યાં આ દૂરતા પુરજેરમાં ફેલાયેલી છે. દૂરતાનો અર્થ પણ ઘણા ગુજરાતીઓ નહીં જાણતા હોય. શબ્દકોશમાં તેનો અર્થ મળે તેમ નથી. શાસ્ત્રોમાં હોય જ ક્યાંથી? દૂરતા એટલે અસ્પૃશ્ય લોકોનું બીજા હિંદુથી અમુક હદથી બહાર રહેવું, ચાલવું તે. આ દૂરિત લોકોની ઇલાચી પણ બીજા હિંદુ મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણો અભડાય છે એ માન્યતાને લઈને તેઓને જ્યાં બ્રાહ્મણો વગેરે ચાલતા હોય તેવા રસ્તામાં ચાલતાં અમુક ગળને અંતરે ચાલવું પડે છે. તેમ ન કરે તો તેની ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસે ને માર પણ પડે. ત્રાવણકોરમાં એવા કેટલાક રસ્તાઓ પણ છે જેમાં આ બિચારા ભાઈઓને પ્રવેશ પણ નથી કરવા દેતા. આ અસહ્ય દૂષણથી પીડાઈ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મહાસભાના હિંદુઓએ સત્યાગ્રહ આદર્યો છે. જે રસ્તેથી જવાનો પોતાનો હક સિદ્ધ કરવો છે તે રસ્તે એ દૂરિત હિંદુ એક ઈતર હિંદુને લઈને પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રમાણે હમેશાં ત્રણ ત્રણ જણ જાય છે અને પકડાય છે તે પ્રમાણે ત્રણ પકડાઈ છ માસની જેલ ભોગવવા ગયા છે. જે શાંતિથી અને એકધારે આ સત્યાગ્રહ ચાલશે તો લોકોનો જય થશે એ વિષે જરાયે શંકા નથી.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં અસ્પૃશ્યતાનો દોષ દૂર કરવા મથનાર હિંદુ આથી બહુ આગળ વધ્યા છે. ભારતભૂપણ માલવિયાજીની મદદથી ને તેમની આગેવાની નીચે અંત્યજે હિંદુ કૂવે પાણી ભરે છે. અડકવાનો દોષ તો ઘણે ઠેકાણે નાશ પામ્યો મનાય છે. હવે કૂવાનો ઉપયોગ અસ્પૃશ્ય ગણાતા ભાઈઓને મળવા લાગ્યો છે. એવી જાતના બનાવની ખબર દાહોદ તાલુકા સમિતિના મંત્રી આપે છે.^૨ એ જણાવે છે કે લોકલ બોર્ડના કૂવામાંથી બીજા હિંદુ અંત્યજેને પાણી ભરવા નહીં દેતા હતા. એક વણકર જેણે વર્નાકયુલર ફાઈનલની પરીક્ષા પાસ કરી છે તેણે મજકૂર કૂવાનો ઉપયોગ કરવાની હિમત કરીને પોતાના બીજા જાતભાઈઓને સમજાવ્યા. તેઓ સમજ્યા ને કૂવે પાણી ભરવા ગયા. અંત્યજેતર હિંદુઓએ સામે થવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ ફોજદાર સાહેબે તેમને દાદ ન આપતાં સમજાવ્યા કે જ્યારે દેશમાં આ પ્રતિબંધની સામે હિલચાલ ચાલી રહી છે ત્યારે તેઓએ સામે ન થવું જોઈએ. એટલે અંત્યજેતર હિંદુ ભાઈઓ શાંત થયા. આ સમાધાન સારું થયું ગણાય. પણ એ બનાવ બતાવે છે કે હજુ ગુજરાતમાં પણ જાહેર કૂવામાંથી પાણી

૧. વાઈકોમમાં.

૨. આ માહિતી પાછળથી જોટી માલૂમ પડી હતી. જુઓ “સુધારો”, ૨૭-૪-૧૯૨૪.

ભરવા દેવાનો અટકાવ અંત્યજ ભાઈઓ સામે કરવામાં આવે છે ખરો. દાહોદના હિંદુ ભાઈઓને હું મુબારકબાદી આપું છું, પણ સાથે દાહોદ સમિતિને સૂચવું છું કે અંત્યજવાડામાં જઈને તેમને સફાઈનો બોધ આપવો, ઘડા વગેરે સાફ રાખવા સૂચવવું. એ સુધારો સાથે જ નહીં ચાલે તો હજુ તો શરૂઆત થઈ છે તેવામાં જ અંત્યજના પાણી ભરવા સામે વિરોધ થવાનો સંભવ છે. એવું ઉત્તરમાં કેટલીક જગ્યાએ બનેલું સાંભળ્યું છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૬-૪-૧૯૨૪

૨૯૮. એલિઝાબેથ શાર્પને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૪

પ્રિય મિસ શાર્પ,

તમારા સાચા દિલથી લખેલા અને નિખાલસ પત્ર^૧ બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. એમાં તમે પૂછેલા વિવિધ પ્રશ્નોની ચર્ચા હું કરું એવું તમે ઈચ્છતાં નથી એ હું જાણું છું. એમના ઉપર હું મનન કરું એટલા ખાતર તમે એ પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા છે અને જરૂર હું તેમ કરીશ. છતાં તમારા ને મારા દૃષ્ટિબિંદુ વચ્ચે ધરમૂળનો તફાવત છે એ વાત મારે તમારાથી ન છુપાવવી જોઈએ. પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે બધાં સત્ય શોધતાં રહીએ ત્યાં સુધી એનાથી કશું નુકસાન નથી.

તમારો સહૃદયી

મિસ ઈ. શાર્પ
શ્રીકૃષ્ણ નિવાસ
લીમડી
કાઠિયાવાડ

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૬૮૪

૧. ત્રીજી એપ્રિલના પોતાના પત્રમાં એલિઝાબેથ શાર્પે ગાંધીજીને હારબંધ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા :

“...હિંદુસ્તાનના હૃદયમાં સાચા કે ખોટા અન્યાયની દુઃખદ ભાવના પેદા કરીને તમે એનું કશું ભલું કર્યું છે એમ તમે માનો છો? તમે માનો છો કે “ધિક્કાર” ઉત્પન્ન કરનારાં શ્રીમતી નાયડુનાં ઉરકેરણીભર્યાં ભાષણો એ “શુભ” કર્મ છે? શું તમે એમ માનો છો કે બે દુષ્ટત્યો કદી એક શુભ કર્મ બની શકે? અથવા હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે ઐહિક સત્તા આવશે ત્યારે એની આધ્યાત્મિકતાનો અંત આવી જશે? તમને એમ નથી લાગતું કે હિંદુસ્તાન દુન્યવી દૃષ્ટિએ ગરીબ છે તે કારણે જ આધ્યાત્મિક બાબતમાં એ સમૃદ્ધ છે? માણસ ઈશ્વર અને સેતાન એમ બે માલિકોની એકસાથે પૂજા ન કરી શકે? દિલગીરીની વાત છે કે ને હનમાદભરી કાર્યશક્તિ અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં વેડફાઈ રહી છે તે એક વખત અભદર્શનમાં વપરાતી હતી. આને પણ દુનિયામાં હિંદુસ્તાન જ એવો દેશ છે જ્યાં આપણે શાંત અને સ્થિર ચિત્તે સંસારનો ત્યાગ કરી શકીએ છીએ. ભલા ભગવાન, શ્રી ગાંધી, ખીન્ન કોઈ દેશ કરતાં હિંદુસ્તાનમાં આને વધારે

૨૯૯. જ્નેસેફ બેપ્પિસ્ટાને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૪

પ્રિય મિ. બેપ્પિસ્ટા,^૧

તમારા પમી તારીખના પત્ર^૨ બદલ તમારો આભાર માનું છું. તમારો પત્ર મળતાં જ મેં તમને પત્ર લખ્યો હતો. સોમવારની માફક બુધવાર પણ મારો મૌનવાર છે. મારા વિચારો લગભગ પહેલાં હતા તેવા જ છે એ તમારું કહેવું બિલકુલ સાચું છે. તેમ છતાં આવતા રવિવાર પછી તમને સમય મળી શકે તેમ હોય તો સોમવાર અને બુધવાર સિવાય કોઈ પણ દિવસે સાંજના પાંચ અને છ વાગ્યાની વચ્ચે તમને મળતાં મને ઘણો આનંદ થશે.

તમારો સહૃદયી

જ્નેસેફ બેપ્પિસ્ટા, એસ્કુવાયર

મથારપકાડી

મઝગાંવ, મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૬૮૫

૩૦૦. ગુરુબક્ષસિંહ ગુલાટીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૪

પ્રિય સરદાર ગુરુબક્ષસિંહ,

તમારો ૩૭ તારીખનો પત્ર મળતાં અને તમે તમારી પાછળ જેલમાં મૂકતા આવ્યા છો તે બધા મિત્રોના સમાચાર જાણીને આનંદ થયો. એ સૌનું મને સ્મરણ છે. અને કવીશ્વર સાથેની વાતો પણ મને યાદ છે.

સ્વતંત્રતા છે. આ દેશમાં આપણે ગમે ત્યાં હરવાફરવા, ભીખ માગવા, પ્રેમ કરવા અને પોતપોતાની રીતે ઈશ્વર મેળવવા સ્વતંત્ર છીએ. શું આ સ્વતંત્રતા સૌથી ઊંચા પ્રકારની નથી? તમારું જીવન સાચું જીવન છે, તમારામાં ભલું કરવાની અપાર શક્તિઓ પડેલી છે. તે કૃપા કરીને મનુષ્યની આ પૃથ્વી ઉપર શી હાલત છે તેની સહેજ પણ પરવા ન કરો. એ તો એનાં ભૂતકાળનાં કુકર્મોનું ફળ છે. તમે કેવળ મનુષ્યના આત્માને જ બચાવવાની, એનાં સંસારનાં બંધનો કાપી નાખવાની ચિંતા કરો. તમને આ લખું છું તેનું કારણ એ છે કે તમે હિંદી હોવાથી આ વિચારો બરાબર સમજી શકશો. પશ્ચિમના લોકો કેવળ આ જ એક જન્મમાં માનતા હોવાથી તેઓ મારી વાત બિલકુલ સમજી શકવાના નથી.” એસ. એન. ૮૬૪૬.

૧. હોમ રૂલ ચળવળ સાથે સંકળાયેલા રાષ્ટ્રવાદી નેતા.

૨. આ પત્ર મળતો નથી. આ પહેલાંના ૮મી ફેબ્રુઆરીના પત્રમાં બેપ્પિસ્ટાએ લખ્યું હતું કે થોડા વખતમાં હું ઇંગ્લંડ જવાનો છું. ખાસ કરીને તે કારણે, કેટલીક રાજદ્વારી બાબતોની ચર્ચા કરવા હું આપને મળવા માગું છું.

તમે મારી તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા તે બદલ હું તમારો આભારી છું. મારી તબિયતમાં ઘણો સારો સુધારો થતો જાય છે. રોજ થોડી કસરત કરી શકું છું અને દિવસે દિવસે મારી શક્તિ વધતી જાય છે.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

સરદાર ગુરુબક્ષસિંહ ગુલાટી

ઠે. એલ. અમૃતલાલ શેઠી

ગુજરાનવાલા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૮૬

૩૦૧. મિસિસ એમ. જી. પોલાકને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૪

પ્રિય મિસિસ પોલાક,^૧

આટલાં બધાં વર્ષો પછી તમારા તરફથી એના એ જ હસ્તાક્ષર, એની એ જ ભાષા, અને એના એ જ વિચારો મળતાં ઘણો જ આનંદ થયો. વાલ્ડોનું તમારું વર્ણન વાંચીને મને થયું કે જો એ મને અચાનક મળી જાય તો હું એને 'ઓળખું' પણ નહીં. આશા રાખું છું કે એ પરીક્ષામાં પાસ થશે અને નોકાદળમાં એને માફક આવે એવી નોકરી મળી જશે.

તમારાં સાસુ^૨ અને મોડના^૩ સમાચાર જાણી ઘણું દુઃખ થયું. આશા છે કે આ પત્ર પહોંચતાં સુધીમાં એમની તબિયત સુધરી જશે. એમી વિષે પૂછવાનું તો હું ભૂલી જ ગયો. તેમ તમે પણ એના કંઈ સમાચાર લખ્યા નથી. તમને એટલું જાણાવી દઉં કે આ રમણીય વિશ્રામગૃહમાં એન્ડ્રૂઝ હજી પણ મારી સાથે છે અને એક માતાની માફક મારી સંભાળ રાખે છે. રામદાસ અને દેવદાસ પણ અહીં છે. આ જગા એક નાની ઈસ્પિતાલ બની ગઈ છે. મગનલાલની દીકરી રાધાને પ્લુરસીનું સખત દરદ થયું હતું. તે અહીં છે અને તેની તબિયત સુધારા ઉપર છે. બીજી દરદી વલ્લભભાઈ પટેલની દીકરી છે. તેને તમે ઓળખતાં નથી. તે ઉપરાંત પ્રોફેસર કૃપાલાનીનાં બહેન પણ છે. એમને પણ તમે ઓળખતાં નથી. ચોથો છે છગનલાલનો દીકરો પ્રભુદાસ. તે પથારીવશ નથી. રાધાની મા અને બહેન પણ અહીં છે. એટલે તમને ખ્યાલ આવશે કે અહીંનો અમારો પરિવાર ખાસ્સો મોટો છે.

એન્ડ્રૂઝ કહે છે કે હેન્રી તો ખાસ્સો તગડો થયો છે. જો તે ઓચિંતો મારી પાસે આવી ચડે તો ઓળખાય કે કેમ તેની મને શંકા છે. હું એના . . . રાહ જોઈ રહ્યો છું.

૧. મિલી શ્રેહામ પોલાક, એચ. એસ. એલ. પોલાકનાં પત્ની.

૨. પોલાકની મા.

૩. પોલાકની બહેન.

આ સંજોગોમાં શક્ય એટલા પ્રમાણમાં મારું ગાડું સારું ચાલે છે. રોજ સાંજે એન્ડ્રૂઝ મને દરિયાકિનારે ફરવા લઈ જાય છે.

તમને બધાંને સ્નેહ સહિત,

તમારો

મિસિસ એમ. જી. પોલાક

૩૩, મોબ્રે રોડ

બર્નસબરી

લંડન, એન. ૩બલ્યુ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૮૭

૩૦૨. જોર્જ જોસેફને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ જોસેફ,

શ્રીમતી જોસેફને ડૉ. રાજનની^૧ દેખરેખ નીચે મૂકવાનું તમે ઠરાવ્યું તે જાણીને આનંદ થયો. તેઓ એક કુશળ ડૉક્ટર છે એટલે મને ખાતરી છે કે એમની દેખરેખ નીચે શ્રીમતી જોસેફની સારી સંભાળ લેવાશે.

તમારા જિલ્લામાં જે તમે કપાસની ખેતી કરાવવામાં સફળ નીવડો તો તે એક ઉમદા વસ્તુ ગણાશે. કપાસ પાકતો હોય તેવા નજીકના જિલ્લામાંથી જે તમે રૂ મગાવવા ન ઈચ્છતા હો, તો મારી તમને સલાહ છે કે તમે વણવાનું શરૂ કરી દો અને જ્યાંથી મળે ત્યાંથી હાથે કાંતેલું સૂતર મગાવવા માંડો.

વાઈકોમની બાબતમાં તો મને લાગે છે કે તમે એ કામ હિંદુઓને જ કરવા દો. આત્મ-શુદ્ધિ એમણે જ કરવાની છે. તમે તમારી સહાનુભૂતિ તથા કલમ વડે મદદ કરી શકો, પરંતુ એ ચળવળને સંગઠિત કરવાના કામમાં અને સત્યાગ્રહ કરવામાં તમે પડી ન શકો. જે તમે નાગપુરમાં થયેલો કોંગ્રેસનો ઠરાવ જોશે તો જાણાશે કે એમાં હિંદુ સભ્યોને અસ્પૃશ્યતાનો શાપ દૂર કરવાનો અનુરોધ કરવામાં આવ્યો છે. આ રોગનો ચેપ સિરિયન ખ્રિસ્તીઓને પણ લાગ્યો છે એ વાત મિ. એન્ડ્રૂઝ પાસેથી જાણીને મને નવાઈ લાગી.

તમને તથા શ્રીમતી જોસેફને મારા તરફથી સ્નેહ,

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જોર્જ જોસેફ

કુઝુવાપ્પુરમ્

ચેંગાનૂર (ત્રાવણકોર)

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૬૮૮

૩૦૩. હરિભાઉ પાઠકને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
ઓપ્રિલ ૬, ૧૯૨૪

પ્રિય હરિભાઉ,

આ સાથે મારે લોકમાન્ય સાથે થયેલી વાતચીતનું એક સંસ્મરણ મોકલું છું.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રીયુત હરિભાઉ પાઠક
મંત્રી
શહેર કોંગ્રેસ સંમિતિ
પૂના

[બિડાણ]

લોકમાન્યને મળવાનો લહાવો મને અનેક વાર મળ્યો છે. એમનો પ્રથમ પરિચય કરવાનું માન મને ૧૮૯૬માં^૧ મળ્યું હતું. તે વર્ષે હું નેતાઓના દર્શનાર્થે પૂના ગયો હતો અને તેમાં મારો ઈરાદો દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓના લાભાર્થે એ નેતાઓની મદદ મેળવવાનો હતો. અમારી છેલ્લી મુલાકાત મુંબઈમાં થઈ હતી. તે વખતે ઉત્તર હિંદના પ્રવાસે જવા માટે મુંબઈથી નીકળતાં પહેલાં હું અને મૌલાના શૌકતઅલી એમને મળવા સરદારગૃહમાં ગયા હતા. પ્રવાસેથી અમે પાછા ફર્યા ત્યારે તો એટલા જ સમાચાર મળ્યા કે લોકમાન્ય માંદા પડ્યા છે અને એમની હાલત ગંભીર છે. હું એમની ખબર કાઢવા ગયો, પણ દર્શન કર્યા એટલું જ. કશી ચર્ચા ન થઈ શકી. હું માત્ર એક છેલ્લું સંસ્મરણ આપવા માગું છું, કેમ કે તે અત્યારના સંજોગોને અનુરૂપ છે. મૌલાના તરફ મોં ફેરવીને હિંદુઓ અને મુસલમાનો વિષે એમણે કહ્યું : “ગાંધી જે કંઈ સૂચવશે તેના ઉપર હું સહી કરીશ, કેમ કે આ પ્રશ્ન બાબતમાં એમનામાં મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે.” અસહકાર વિષે એમણે પહેલાં મને જે કહ્યું હતું તે જ ફરીથી કહ્યું, અને એ અર્થસૂચક હતું : “આ કાર્યક્રમ મને ખૂબ ગમે છે. પરંતુ અસહકાર લોકોને સ્વાર્થત્યાગનો જે આદેશ આપે છે તે બાબતમાં દેશ આપણને સાથ આપશે કે કેમ તેની મને શંકા છે. ચળવળની પ્રગતિમાં અવરોધ ઊભો થાય એવું કશું પણ હું કરવા માગતો નથી. તમને સંપૂર્ણ ફતેહ ઈચ્છું છું. અને જો લોકો તમારી વાત સાંભળશે તો તમે જોશો કે હું તમને ઉત્સાહપૂર્વક અનુમોદન આપીશ.”

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૮૮

૩૦૪. સર ઈબ્રાહીમ રહીમતુલ્લાને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૪

પ્રિય સર ઈબ્રાહીમ રહીમતુલ્લા,

આજે તમને મળવાની હું આશા રાખી રહ્યો હતો. તમે આવી શક્યા નહીં તેથી અને ખાસ કરીને તો તમારી તબિયત ઠીક ન હોવાથી આવી ન શક્યા તે જાણીને દિલગીરી થઈ. આશા રાખું છું કે તમે જલદી સાજા થઈ જશો. સોમવારે રાત્રે મોડે સુધી હું મૌન પાળતો હોવાથી આવતી કાલનો દિવસ મારે માટે ખાલી છે. બુધવારે બીજા મૌનવાર છે. મૌનવાર વગરના અને અઠવાડિયાના બાકીના બધા દિવસોનો કાર્યક્રમ નક્કી થઈ ગયો છે. તો હું તાત્પૂરતો આવતા રવિવારે સાંજે છ વાગ્યાનો સમય નક્કી કરું?

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

સર ઈબ્રાહીમ રહીમતુલ્લા

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૪૦૨

૩૦૫. મગનલાલ ગાંધીને પત્ર

રવિવાર, સવારે ૩-૩૦ [એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૪ કે તે પછી]^૧

પિ. મગનલાલ,

આ સાથે કાગળ છે તેમાંથી કંઈક ખબર રાધા અને કીકીબહેન^૨ વિષે જ્ઞેશો. રાધાને માનસિક વ્યાધિ સારી પેઠે છે. થોડી વાતો કરી છે. વખત મળ્યે ખૂબ કરવાનો છું. ત્રણે દરદીના ખાટલા મારી પડખે ખુલ્લામાં છે.

મરાઠામાં તમે લખ્યું છે તે વિષે યંગ ઇન્ડિયામાં લખવા ધારું છું. વિશેષ તો આપણે વાતો કરીએ ત્યારે સ્પષ્ટ થઈ શકે. થોડો વિચાર કરતાં મને તો જણાય છે કે આપણું ક્ષેત્ર તો કેવળ હાથે કાંતેલું વાણનારાને પોષવાનું છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૭૮૬

શ્રી નારણદાસ ગાંધીના સૌજન્યથી

૧. પોતાનાં અઠવાડિક પત્રો માટે નિયમિત લેખો લખવાનું ગાંધીજીએ એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૪ પછી શરૂ કર્યું હતું. એ તારીખ પછીનો પહેલો રવિવાર ૬મી એપ્રિલે હતો.

૨. જે. બી. કૃપાલાનીનાં બહેન.

૩૦૬. ગોપાલ કુરૂપને તાર

[મુંબઈ,
એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૪ કે તે પછી]^૧

[પંડિત ગોપાલ કુરૂપ
તિરુવાલા
ત્રાવણકોર]

અર્પણ કરવા માટે ભાગ્યે જ કોઈ પરવાનગી માગે છે.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૮૦

૩૦૭. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર

સોમવાર, એપ્રિલ ૭, ૧૯૨૪

ભાઈશ્રી પ મહાદેવ,

સાથેની નોંધ પ્રમાણે તમને લખાણ મોકલું છું. જ્યાં ભાષા વ્યાકરણ વગેરે દોષ જુઓ ત્યાં સુધારજો. તપાસ તો બહુએ કરાવી છે. જો કંઈ પણ પડતું મેલવું ઘટે તો જલનો અનુભવ જ મેલજો.

મારા ને એન્ડ્રૂઝના એસોસિયેટેડ પ્રેસ સાથેના ઈન્ટરવ્યૂ દક્ષિણ આફ્રિકા બાબતમાં ન લેજો. આવી ગયેલી વસ્તુ સાચવવાનો એ રસ્તો બરોબર નથી લાગતો. તેવાં લખાણોની નોખી ફાઈલ કરવી અથવા તે અઠવાડિયાની યંગ હિન્ડિયાની ફાઈલમાં ભેળવવાં.

જેલના અનુભવ શરૂ કર્યા એટલે હવે તે પણ મારે ચલાવ્યે છૂટકો રહ્યો. બીજું હવે પછી. સત્યાગ્રહ સપ્તાહ વિષે મેં બને તો ગુજરાતી લખી મોકલવા કહ્યું હતું. નવજીવનના વધારામાં હવે તો અંગ્રેજી નોંધનો તરજુમો લેજો.

બાપુના આશીર્વાદ

જેલના અનુભવ પડતા મેલતાં પણ વધી પડે તો યુનિટીવાળો^૨ બીજે અઠવાડિયે આપજો. મહમદઅલીવાળો લેખ અગ્રલેખ ગણજો. નોંધો જે કમમાં મૂકી છે તે કમ બને ત્યાં લગી જાળવજો. પણ ફેરવવો હોય તો ફેરવજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૮૬

૧. ગોપાલ કુરૂપે ૧૯૨૪ના એપ્રિલની પખીએ ત્રાવણકોરથી એક તાર કર્યો હતો. તે ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે મળ્યો હતો. એ તારના જવાબમાં આ તાર મોકલવામાં આવ્યો હતો. શ્રી કુરૂપને તાર આ પ્રમાણે હતો : “મારું મલયાલમ ભાષામાં લખાયેલું પુસ્તક સ્વરાજ્ય ગીતા નમ્રપણે આપને અર્પણ કરવા માગું છું. કૃપા કરીને આશીર્વાદ તથા અનુમતિ મોકલો.”

૨. યુનિટી એ શિકાગોથી નીકળતું એક સામયિક હતું. એમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા આ લેખમાંથી આપેલા ઉતારા તથા તે ઉપર ગાંધીજીની ટીકા માટે જુઓ “અસહકાર હિંસા નથી”, ૧૦-૪-૧૯૨૪.

૩૦૮. ડૉ. પ્રાણજીવન મહેતાને કેબલ

[એપ્રિલ ૮, ૧૯૨૪]^૧

પ્રાણજીવન

રંગૂન

મણિલાલ અમદાવાદથી આજે નીકળે છે.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૯૨

૩૦૯. જી. પી. ત્રિવેદીને પત્ર

અંધેરી,

ચૈત્ર સુદ ૪ [એપ્રિલ ૮, ૧૯૨૪]^૨

ભાઈશ્રી જ્યોત્સના ત્રિવેદી,^૩

તમને લખું લખું કરી રહ્યો હતો તેટલામાં તમારો કાગળ મળ્યો. હું પ્રથમ ન લખી શક્યો એની મને શરમ થાય છે. લખવું તો એટલું જ હતું કે તમારો પ્રેમ વીસરી નથી શકતો. અહંભાવ છોડી પરોપકાર કરનારા મેં જગતમાં શોધા જોયા છે. તેમાંના તમે એક છો. કંઈ વર્ષો થયાં જોઈ રહ્યો છું ને આનંદ પામી રહ્યો છું.

મોટર તમે લઈ શક્યા એ ઠીક થયું.

મોહનદાસના

વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૮૯૮

૧. મણિલાલે મુંબઈથી ૧૯૨૪ની ૭મી એપ્રિલે તાર કર્યો હતો. તેના અનુસંધાનમાં આ તાર હતો. મણિલાલનો તાર આ પ્રમાણે હતો : “આવતી કાલે દિલ્હી થઈને રંગૂન જવા નીકળું છું. ડે. શેઠ જમનાલાલજીને ત્યાં, ૧૨૮, કેર્નિંગ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા, એ સરનામે કોઈક સંદેશો હિંદીઓને માટે, ખાસ કરીને બર્મામાં વસતા ગુજરાતીઓ અને બર્માઓને માટે, કૃપા કરીને મોકલો.”

૨. ૧૯૨૪માં ચૈત્ર સુદ ૪ને દિવસે ૮મી એપ્રિલ હતી.

૩. પૂનાની ખેતીવાડી કોલેજમાં ખેતીવિષયક ઇન્જનેરીના પ્રોફેસર.

૩૧૦. પરસરામને પત્ર

ચૈત્ર સુદ ૪ [એપ્રિલ ૮, ૧૯૨૪]

ચિ. પરસરામ,

તમારો પત્ર મળ્યો. મેં કેટલાક તાર તો પરિષદમાં મોકલ્યા હતા. કંઈ પરિણામ આવ્યું? તમારું કામ નિયમિત થશે.

બાપુના આશીર્વાદ

પરસરામ મેહરોત્રા

સ્પિનિંગ સ્કૂલ

ફીલખાના

કાનપુર

[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૮૭૭૯; તથા સી. ૩૭૯૫. ૬૨૦૨

શ્રી પરસરામ મેહરોત્રાના સૌજન્યથી

૩૧૧. કે. નામ્બૂદ્રીપાદને તાર

અંધેરી,

[એપ્રિલ ૮, ૧૯૨૪ કે તે પછી]^૧

મેનન માધવન પકડાયા તે બદલ તેમને ધન્યવાદ. આશા છે કે લડત છેવટ સુધી ચાલુ રાખવામાં આવશે.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૨૭૦

૧. આ તાર નામ્બૂદ્રીપાદ તરફથી ૧૯૨૪ના એપ્રિલની ૮મીએ મળેલા નીચેના તારના જવાબરૂપે હતો : “આચર બંધુઓએ કહેલી હકીકત સાચી નથી. ચળવળ આજે ફરીથી શરૂ કરવામાં આવી છે. કેશવ મેનન અને માધવને સત્યાગ્રહ કર્યો અને પકડાયા. બીજા ટુકડીઓ દરરોજ જશે.

૩૧૨. ફૂલચંદ કે. શાહને પત્ર

અંધેરી,
ચૈત્ર સુદ ૫ [એપ્રિલ ૯, ૧૯૨૪]

ભાઈશ્રી ૫ ફૂલચંદ^૧,

ભાઈ ચુનીલાલે મને ત્યાંની શાળા વિષે લાંબો કાગળ લખ્યો છે. તેમાં તમારી ઉપર ઠીક આક્ષેપો છે. તમે તેને જ મળી તેની ફરિયાદો સાંભળી તેને સંતોષો ને પછી મને લખો એમ તમારી પાસેથી જરૂર માગી શકું. તે જ માગું છું.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની નકલ પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૨૮૭૫; શ્રીમતી શારદાબહેન ફૂ. શાહના સૌજન્યથી

૩૧૨ (૧). સ્વામી આનંદને પત્ર^૨

બુધવાર [એપ્રિલ ૯, ૧૯૨૪]^૩

ભાઈશ્રી ૫ આનંદાનંદ,

તમારા ત્રણ કાગળના જવાબ ચડયા છે. પણ કરું શું? પેલા ગરીબ સંયમીની જેમ ઊંચે આભ ને નીચે ધરતી મને પણ છે. એ ભાઈની ઓળખ આજના લેખમાં કરશો. તમારું વાળું તમે મારાથી વેગળા છો એટલે વગાડું એમ તમે ક્ષણભર પણ કેમ ધાર્યું? વગાડયા વિના નહીં ચાલ્યું હોય ત્યારે જ વગાડ્યું હશે. પ્રસંગ આવ્યે મારું પણ વગાડું છું. બાનુંયે વગાડ્યું છે, દેવદાસનું બહુએ વગાડ્યું. હવે કહો કોણ આગળ ને કોણ વેગળું? તમે સમજ્યા છો કે મહાદેવ તથા કાકાને વિષે ઈશ્વારા ઉપરાંત બીજું કંઈ જ ન શોભત? આવી બાબતમાં મને પ્રમાણની ઠીક ખબર છે એવું કંઈક અભિમાન છે તે કાઢ્યું જાય તેમ નથી.

સત્યાગ્રહના ઈતિહાસનું તમારી સૂચના પ્રમાણે જ કર્યું છે. મને એ ગમી છે. બહુ લંબાત એ પણ ઠીક નહીં.

તમે હાલ તુરત જ પુસ્તકને સારું પણ છાપી નાખો છો એ બરોબર છે કે નહીં તે હું નથી સમજતો. પુસ્તકમાં તો કંઈક ફેરફાર પણ કદાચ કરવાના હોય. તેને તો નવું સેટ કરવું જ કદાચ ઠીક ગણાય. પણ આ બાબત તમે જ જાણો. એમ હું ન સમજતો હોઉં તો તમારું નગારું શાને વગાડું?

૧. કાઠિયાવાડમાં આવેલા વઢવાણ શહેરના એક રચનાત્મક અને રાજદ્વારી કાર્યકર્તા.

૨. તારીખ ભૂલને કારણે અંગ્રેજી પુસ્તકમાં આ લેખ ૩૪૫ તરીકે મુકાયો છે.

૩. ૧૬ એપ્રિલને બદલે સાચી તારીખ ૯ એપ્રિલ છે.

કેળવણીનો અંક શોભે તેમ છાપજે. કાગળ ભલે સારા વપરાય. તે સંઘરી શકાય એવો થાય તો સારું. તે ને આમાં કયાંય વાક્યો સુધારવાની જરૂર હોય તો મહાદેવ અથવા સ્વામી સુધારી લે. આટલું જ કે આથી વધારે દરેક વખતે મોકલવું એ જણાવે. અંગ્રેજી તો બધું કાલે પોસ્ટ જ કરવાનો છું. જરૂર જણાયે તો થોડું મંગળવારે મોકલીશ. નવજીવન તથા યંગ ઇન્ડિયાની ધરાકીના ખબર મને વખતોવખત આપ્યા કરવા.

નવજીવનના ધરાકો
કાઠિયાવાડના
બીજા ગુજરાતના
મુંબઈના અને તે પણ એમાં જ ગણું છું
અમદાવાદના પણ ધરાકને
રસ્તામાં વેચાણ
તથા બીજા ભાગેમાં જે ધરાક હોય

તે મને તુરત મોકલજે. એ ઉપરથી રૂ. ૫૦,૦૦૦ની વહેંચણીની મને ખબર પડશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૭૭૫૬

૩૧૩. કે. એમ. પશ્ચિમકરને તાર

[એપ્રિલ ૯, ૧૯૨૪ કે તે પછી]^૧

જ્યો શાંતિથી તાબે થયો તે માટે મારાં અભિનંદન.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૯૫૭

૧. આ તાર પશ્ચિમકરના ૮મી એપ્રિલના, ૯મી એપ્રિલે મળેલા, નીચેના તારના જવાબમાં હતો :

“ત્રીને જ્યો શાંતિથી તાબે થયો.”

૩૧૪. નોંધ

સત્યાગ્રહ સપ્તાહ^૧

ચાલુ અઠવાડિયું પવિત્ર સત્યાગ્રહ સપ્તાહનું છે એ વાચકોને યાદ દેવડાવવાનું ન જ હોય. ૧૯૧૯ની છઠ્ઠી એપ્રિલ ને રવિવારે રોલેટ કાયદા સામે વિરોધ જાહેર કરનારી હડતાળ આખા હિંદુસ્તાનમાં પાળવામાં આવી. આબાલવૃદ્ધ સમસ્ત હિંદી પ્રજાએ ૨૪ કલાકનો ઉપવાસ કર્યો. હિંદુમુસલમાન એકતાની જરૂરિયાત વિષે અગાઉ કોઈ કાળે નહીં થયેલું તેવું ભાન પ્રજાને તે દિવસે પહેલવહેલું થયું. હિંદુ શું, મુસલમાન શું, પારસી, શીખ, ખ્રિસ્તી સૌ કોઈ અંતરની એકતાથી તે જ દિવસે સહકારપૂર્વક એકઠા મળ્યા અને એ દિવસે જ પરદેશીઓ પ્રત્યેનો વેરભાવ દર્શાવનાર તરીકે નહીં પણ પ્રજાની જીવાદોરીરૂપે સ્વદેશી ધર્મ અંગીકાર કરવાનો જુસ્સો પહેલવહેલો આપણામાં જન્મ પામ્યો. પછી તા. ૧૩મીએ જલિયાંવાલા બાગની કતલ થઈ. આ બે દિવસોની વચ્ચેનો ગાળો આપણે વરસોવરસ આત્મશુદ્ધિ અને અંતરદર્શન કરવાના, જુદી જુદી કોમો વચ્ચે પરસ્પર એખલાસ અને મહોબત વધારવાના અને સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિને વધુ ને વધુ વેગ આપવા રૅટિયા ઉપર પ્રજાનું ચિત્ત એકાગ્ર કરવાના ખાસ પ્રયત્નોના સપ્તાહ તરીકે ગુજારીએ છીએ. જે અમૃતસરમાં આ ઘોર કતલ થઈ ત્યાં જ ગયે વર્ષે સત્યાગ્રહ સપ્તાહ બહુ મોળી રીતે ઊજવાયું એમ જ્યારે એક મિત્રને મોઢેથી મેં સાંભળ્યું ત્યારે મને ભારે દુઃખ થયું. આ વર્ષે અમૃતસર તેમ જ બાકીનું આખું હિંદુસ્તાન સત્યાગ્રહ સપ્તાહ કેવા ઉદ્યમમાં વિતાવે છે એ જોવું રહ્યું છે.

મેં અન્યાય કર્યો ?

સીધે રસ્તેથી ઊતરીને મને આડા જવાની વૃત્તિ થાય અથવા સંભવ હોય ત્યારે પાછા સીધે રસ્તે ચડાવનારા મિત્રો મને મળ્યા છે એ મારું સદ્ભાગ્ય છે. એવા એક મિત્રને લાગ્યું કે “મારું કાર્ય”વાળા ગયા અંકના લેખમાં^૨ મેં મુંબઈ સરકારને પૂરતો ન્યાય નથી કર્યો, કારણ તેમણે મને સરસમાં સરસ વૈદકીય મદદ આપી અને મુલાકાતે આવનારા બધા મિત્રોને આવવાની રજા આપીને સારો થવાનો મારો માર્ગ સુગમ કર્યો તે માટે મેં તેમનો આભાર નથી માન્યો. મારા મિત્રની દૃષ્ટિએ આ વ્યવસ્થા એ હૃદયપલટાની સૂચક હતી, અને તે કરનાર નવા આવેલા ગવર્નર. મેં મારા મિત્રની દલીલ ઉપર ખૂબ વિચાર કર્યો છે અને તેને પરિણામે મારે દુઃખની સાથે મૂળના જ નિર્ણયને વળગી રહેવું પડે છે કે મને ઉત્તમ વૈદકીય મદદ અને મારા મિત્રોને મળવાની સગવડ આપવાને માટે સરકારનો ઉપકાર માનવાની મારી જરાય ફરજ નથી. હા, પછી સરકાર જ્યારે જ્યારે પોતાની ફરજ બજાવે ત્યારે ત્યારે તેનો પાડ માનવાની જરૂર માનવામાં આવે તો જુદી વાત છે. કોઈ કેદીને માટે વાજબી રીતે જેટલું કરવાની સરકારની પાસે આશા રાખી શકાય તેટલું સરકારે મારી માંદગી દરમ્યાન કીધું છે એ વાતની તો હું પૂરતી કબૂલાત

૧. “સત્યાગ્રહ સપ્તાહ”, અને “મેં અન્યાય કર્યો?”, આ બે પેટામથાળાંવાળા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૧૩-૪-૧૯૨૪ના અંકમાંથી આપ્યું છે.

૨. જુઓ “યંગ ઇન્ડિયાના વાચકોને”, ૩-૪-૧૯૨૪.

આપી ચૂક્યો છું. પણ કર્નલ મોડક, કર્નલ મરે, અને મેજર જૈન્સનો જેવી રીતે મેં આભાર માન્યો છે તેવી રીતે સરકારનો સરકાર તરીકે આભાર માનવાને હું અશક્ત છું. કારણ આ અમલદારોની તો તેઓ જેટલી માયાળુ રીતે વર્ત્યા તેટલી માયાળુ રીતે વર્તવાની ફરજ નહોતી અને તેમ તેઓ ન વર્ત્યા હોત તોયે સરકારી નોકર તરીકે તેમની પાસે જેટલાની આશા રાખી શકાય તેટલું તેમણે કીધું એમ કબૂલ કરત. આ સજ્જનોના મારા તરફના વર્તનમાં તેમની પોતાની મમતા રહેલી હતી અને તેને માટે તેમનો આભાર માનવાને હું બંધાયેલો હતો. દલીલનો આ ભાગ પૂરો કરતાં, જે રુચિભંગ વિના હું કહી શકું તો એટલું કહું કે કેદી તરીકેનું મારું મણા વિનાનું વર્તન અમલદારો અને મારી વચ્ચે, અરે સરકાર અને મારી વચ્ચેના મીઠા સંબંધનું કાંઈ નાનું કારણ ન હતું. કોડીબંધ અણીને ટાંકણે મારી અનુભવેલી વાત છે કે આપણું નિર્દોષ વર્તન હોય તો પ્રખરમાં પ્રખર વિરોધ, વહેમ અને કુશંકાને હારી જવું પડે છે અને આ સત્ય ઉપર વિશેષ ભાર દેવા માટે જ મારે ઉપરની વાત કહેવી પડી છે.

હવે જે હૃદયપલટો થયેલો ધારવામાં આવે છે તે વિષે. મને પણ એ દેખાતો હોય તો કેવું સારું! હું તે જોવાને ઝંખું છું. વાંચનાર જાણતો હશે કે જરાય હૃદયપલટો થાય તો હું નમવામાં ઢીલ કરું એવો નથી. પણ એ પલટો ખરેખરો હોવો જોઈશે. હૃદયપલટાની એક સામાન્ય કસોટી હતી—મૌ. હસરત મોહાનીને છોડવાની અને મિ. હોર્નિમૅનની સામેની મનાઈ રદ કરવાની—તે કસોટીમાં પણ સરકાર પાર ઊતરી નથી. હું કબૂલ કરું છું કે એક વાર આ સરકાર વિષે મને પ્રબળ શ્રદ્ધા હતી તેને બદલે આજે હવે પ્રબળ અશ્રદ્ધા થઈ ગઈ છે. છતાં સાચો હૃદયપલટો પારખવા જેટલી વિવેકશક્તિ તો મારામાં છે. કહેવામાં આવે છે કે સર લેસ્લી વિલ્સને મારી માંદગી દરમ્યાન જેટલું કર્યું તેટલું સર જોર્જ લોઈડે ન કર્યું હોત. હું માનતો નથી. સર જોર્જ લોઈડેને હું આંખે દેખ્યો ગમતો નહોતો, છતાં હાલના ગવર્નરે વૈદકીય મદદ અને બીજી સગવડ જેટલી આપી તેટલી તેણે આપી હોત. અને દૂર શા સારું જઈએ? આઠ મહિના ઉપર જ્યારે યરવડા જેલમાં મને જરાય ગંભીર માંદગી જેવું જણાયું ત્યારે કર્નલ મોડકને મને જોવા મોકલનાર તેઓ જ હતા. કર્નલ મોડકને તાવ ગયા પછીની મુદત દરમ્યાન દર અઠવાડિયે મને જોઈ જવાના અને ગવર્નરને મારી તબિયત સંબંધી અઠવાડિક હેવાલ મોકલવાના હુકમ હતા. ઘણાખરા લોકો ધારે છે તેના કરતાં બ્રિટિશ અમલદારોને વિષે મને વધારે ઊંચો અભિપ્રાય છે. તેમને ઊંડું કર્તવ્યભાન છે. માત્ર સામાન્ય અમલદારની પ્રામાણિકતા “પોલિસી”ની હદની બહાર નથી જતી. એ તેનો વાંક નથી. અનેક જમાનાથી ચાલતી આવેલી પ્રથાનો તે વારસ છે—જે પ્રથાનો મંત્ર નબળાને સબળાએ ચૂસવાનો છે. જે પ્રથા એ અમલદારને ટકાવી રહી છે તે પ્રથાનું આવી બન્યું કે અમલદારનું પણ આવી બને. પણ હું માનું છું કે એવી પ્રથાને વશ રહીને કોઈ મનુષ્ય વધારે સારી રીતે નહીં જ વર્તવાનો. એટલે તેનાં તો મૂળ જેટલાં વહેલાં ઉખેડી કઢાય અથવા સુધારાય તેટલું જ વહેલું સૌનું કલ્યાણ થશે.

ડેકના મુસાફરો

શ્રી ચતુર્વેદીને પૂર્વ આફ્રિકામાં જે રસપ્રદ અને બોધપ્રદ અનુભવો થયા છે તે તરફ હું વાચકનું ધ્યાન ખેંચું છું.^૧ ડેકના મુસાફર તરીકે એમને જે કડવા અનુભવો થયા છે તે દુઃખદ

૧. આ અનુભવો ધંગ ઇન્ડિયા, ૧૦-૪-૧૯૨૪ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા.

સ્મૃતિઓ તાજી કરે છે. એમણે જે ચિત્ર આલેખ્યું છે એમાં અતિશયોક્તિ નથી. ત્રણ જણ આ શરમજનક સ્થિતિ બદલી શકે તેમ છે :

(૧) બ્રિટિશ ઈન્ડિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની

(૨) સરકાર

(૩) મુસાફરો

બ્રિટિશ ઈન્ડિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીનું કામ તો વધારેમાં વધારે નફો મેળવવાનું હોઈ તે આ પંચાતમાં નહીં પડે. સરકારને હલાવવાની આપણી શક્તિ નહીં હોય ત્યાં સુધી તેની પાસેથી પણ કશી આશા રાખી શકાય નહીં. ક્રૂટ તો મુસાફરોને જ વેઠવું પડે છે. કમનસીબે, મોટા ભાગના મુસાફરો ટાળી શકાય તેવી મુશ્કેલીઓથી પણ ટેવાઈ ગયા હોય છે. બાકીના લાંચ આપીને રાહત મેળવી લે છે. જ્યારે કોઈ સ્વમાની પ્રવાસી ડેકની મુસાફરી કરતો હોય છે ત્યારે જ કંઈક ખજભજાટ ઊભો થાય છે. ડેકના મુસાફરો પ્રત્યે થતા વ્યવહારમાં સુધારો કરાવવાના કામને એ પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવતો નથી, અને તેથી એ ખજભજાટનું કશું પરિણામ આવતું નથી. જ્યારે શ્રી બનારસીદાસ જેવા સ્વમાની માણસો કેવળ પોતાની જાત માટે જ નહીં પણ બધાને માટે પૂરતી સ્વચ્છતા અને સગવડ માટે આગ્રહ રાખતા થશે, ત્યારે જ આ સ્થિતિમાં ગણનાપાત્ર ફેરફાર થવાની આશા રાખી શકાય.

વિદેશોમાં રેંટિયો

શ્રી ચતુર્વેદીના રેંટિયા સંબંધી વિચારો અત્યંત બોધપ્રદ છે. જે પૂર્વ આફ્રિકાના હિંદીઓ ત્યાંના દેશી લોકોને પીંજણ, રેંટિયો અને હાથસાળનો નાદ લગાડી શકશે, તો તેમને હાથે એ લોકોની બહુ મોટી સેવા થશે. રેંટિયાના પ્રચારનું ક્ષેત્ર વિશ્વ જેટલું વિશાળ છે, કેમ કે એના પ્રચાર માટે કશી મૂડીની જરૂર પડતી નથી. એને માટે જરૂર છે કેવળ માનવદયાની, સામાન્ય સંગઠનશક્તિની, અને યાંત્રિક કળાની આવડતની, અને એ તો સહેલાઈથી મેળવી શકાય તેમ છે.

પૂર્વ આફ્રિકામાં ખાદી

પૂર્વ આફ્રિકાના હિંદીઓએ ખાદી પહેરવી જોઈએ કે કેમ એ સવાલનો જવાબ શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ નકારમાં આપ્યો છે, એમ કહેવાય છે. હું એ માની શકતો નથી. એમનો જવાબ ગમે તે હોય, પૂર્વ આફ્રિકાના હિંદીઓએ બને ત્યાં સુધી ખાદી વાપરવી જોઈએ. પણ આપણે દેશમાં વસતા લોકો જેમ ખાદી પહેરવાનું વ્રત લઈએ છીએ, તેવું વ્રત લેવાની કે એનાથી બંધાઈ જવાની એ લોકોને જરૂર નથી. શ્રીમતી નાયડુએ કેવળ સ્વચ્છતા અને સુઘડતા ઉપર ભાર મૂક્યો હોવો જોઈએ. ખાદીનાં કપડાં બિલકુલ સ્વચ્છ રાખવાં જોઈએ અને પહેરવામાં સુઘડતા સાચવવી જોઈએ. ઘણી વાર એવું વલણ જેવામાં આવે છે કે લોકો આ આવશ્યક ગુણો પ્રત્યે બેદરકાર રહે છે. ઉચ્ચ વર્ગના લોકોમાં ખાદી વિષે ચાહના પેદા કરવી હશે તો એને પહેરનારાઓએ સ્વચ્છ અને સુઘડ રહેવું જોઈશે. સારી રીતે ધોયેલી ખાદી ખડબચડી અને જાડી હોય એ એના દોષ નહીં પણ ગુણ છે. ખડબચડી ખાદી પરસેવો ચૂસી લે છે એ કારણે આરોગ્યની દૃષ્ટિથી પસંદ કરવા યોગ્ય છે. એનું આછું પોત એનામાં મુલાયમતા લાવે છે, જે પહેરનારને ગમે છે.

આપણે વાવેલું

મિ. એન્ડ્રૂએ લાગણીવશ બનીને અસ્પૃશ્યતા વિષે લખેલા લેખ^૧ ઉપર દરેક હિંદુએ વિચાર કરવાની જરૂર છે. મિ. એન્ડ્રૂએ મને કહ્યું ત્યાં સુધી મને કશી ખબર નહોતી કે મલબારના

૧. “અનટચેબિલિટી” નામનો એન્ડ્રૂનો લેખ યંગ ઇન્ડિયાના એ જ અંકમાં છપાયો હતો.

સિરિયન ખ્રિસ્તીઓ પણ આભડછેટ પાળે છે. આ હકીકત મેં જાણી ત્યારે એક હિંદુ તરીકે મારું મસ્તક શરમથી નીચું નમી ગયું. કેમ કે મને ખ્યાલ આવ્યો કે આ કુરિવાજ તેઓ હિંદુઓ પાસેથી શીખ્યા છે. મિ. એન્ડ્રૂએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને નાલાયક ઠરાવતી બાબતોનો વિષય જ્યારે મુસાફરીમાં છેડયો, ત્યારે એમના સાથીઓએ એમને જે મહેણું માર્યું તે બિલકુલ વાજબી હતું. એ સાચું છે કે આપણા દેશમાં આપણા જ લોકો પ્રત્યે આપણે રાખીએ છીએ તેવો વર્તાવ દક્ષિણ આફ્રિકાના યુરોપિયનોએ આપણી પ્રત્યે રાખવાની જરૂર નથી, તેમ છતાં જ્યારે આપણાં પોતાનાં પાપોના ચાબખા આપણને મારવામાં આવે છે ત્યારે આપણાં મોં બંધ થઈ જાય છે. આપણે હાથે આપણે જે વાવ્યું છે તેનાં ફળ આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ.

મારી દરખાસ્ત

શ્રીમતી સરોજિનીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે અદ્ભુત કાર્ય કર્યું તેની અસર થઈ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા પત્રો ઉપરથી જાણાય છે કે એમની હાજરીથી હિંદી વસાહતીઓમાં નવું જોમ આવ્યું છે. એક ગેરવાજબી કાયદાનો બચાવ કરવાના મિ. ડંકનના વ્યર્થ પ્રયાસો પણ સાબિત કરે છે કે શ્રીમતી નાયડુના ચમત્કારિક કાર્યની દક્ષિણ આફ્રિકાના યુરોપિયનો ઉપર ભારે અસર થઈ છે. સંઘ સરકાર ઉપર હિંદીઓનાં સ્થાપિત હિંદી ઝૂંટવી લેવાનું બંધન “કલાસ એરિયાઝ બિલ” દેખીતી રીતે નાખે છે તેમ ૧૯૧૪ નો કરાર નાખતો નથી. એવા મિ. ડંકનના આગ્રહભર્યા દાવા પાછળ એવી સમજ રહેવી જોઈએ કે જે આવો કરાર થયો છે એમ સાબિત થઈ શકે, તો એ બિલ પસાર કરવાની કાર્યવાહી આગળ ચલાવવામાં નહીં આવે. હિંદી સરકાર જે એક નિષ્પક્ષ ટ્રિબ્યુનલને કરાર થવા વિષેની ખાતરી કરાવી આપે અને દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર જે હિંદી સરકારને આ ટ્રિબ્યુનલની તપાસ પૂરી થતાં સુધી એ બિલને સ્થગિત કરી દેવાનું વચન આપે તો એક અસહકારી હોવા છતાં હું આવો કરાર થયાની સાબિતી આપવા માટે એવી ટ્રિબ્યુનલ સમક્ષ હાજર થવા તૈયાર છું. અગાઉ આવી પદ્ધતિ અખત્યાર થવાના દાખલા બનેલા છે. ૧૮૮૫ના ટ્રાન્સવાલ કાનૂન ઉનો અર્થ કરવા વિષે તથા લંડન કનવેનશન^૧ ઉપર સહીઓ થયા છતાં એ કાયદો પસાર કરવાના ઔચિત્ય વિષે ઝઘડો ઊભો થયો ત્યારે એ પ્રશ્ન સામ્રાજ્ય સરકાર તથા ટ્રાન્સવાલ સરકાર બંનેએ મળીને લવાદને સોંપ્યો હતો.

પત્રલેખકોને

મારી પાસે પ્રસિદ્ધિ માટે આવેલા પત્રો અને લેખોનો ઢગલો થયો છે. જે યંગ इन्डિયાનું હાલનું કદ જાળવી રાખવું હોય તો હું આ બધા લેખો માટે જગા કાઢી શકીશ નહીં. એટલે લેખકોને આ પત્રમાં પોતાના લેખો પ્રસિદ્ધ થયેલા ન જાણાય તો તેઓ કૃપા કરીને મને ક્ષમા કરે. હકીકત એમ છે કે એક આદરણીય મિત્ર મને કહેતા હતા તેમ, યંગ इन्डિયા એ સમાચારપત્ર નથી, પણ વિચારપત્ર છે. અને તેમાં પણ આજે એનો ઉપયોગ મોટે ભાગે મારા પોતાના વિચારો મારી પોતાની રીતે ફેલાવવા માટે થઈ રહ્યો છે. આ રીતે યંગ इन्डિયાનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત છે. એટલે જેમાં કંઈ વિશિષ્ટતા ન હોય અને જેની સાથે યંગ इन्डિયા જે વિચારો ફેલાવવા માગે છે તેને સંબંધ ન હોય એવા લેખો જે લેખકો ન મોકલે તો તે ઠીક થશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ इन्डિયા, ૧૦-૪-૧૯૨૪

૧. આ કનવેનશન ઉપર ૧૮૮૪માં સહીઓ થઈ હતી. જુઓ પુસ્તક ૧, પા. ૨૯૨.

૩૧૫. ગેરસમજ ફેલાવવાની ઝુંબેશ

આજકાલ હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચેનું અંતર વધારવા જાણીબૂજીને પ્રયત્ન થઈ રહ્યો હોય એમ જણાય છે. કેટલાંક હિંદુ તથા મુસ્લિમ અખબારો લાગણીઓ ઉશ્કેરવામાં કંઈ મણા રાખતાં નથી. અને કમભાગ્યે તેઓ અતિશયોક્તિ કરવાનો તથા ગેરસમજ ફેલાવવાનો આશરો લેતાં પણ અચકાતાં નથી. જે અખબારો જાણીજાઈને આવી રીત અખત્યાર કરવાનો ગુનો કરતાં નથી, તે પણ બીજાં કોઈ અખબારમાં સનસનાટીભર્યા સમાચાર છપાવેલા જુએ છે કે તરત જ કથી ખાતરી કર્યા વિના ઊંધું ઘાલીને એ સમાચાર પોતાના અખબારમાં છાપી નાખે છે.

આવું એક વિધાન મૌલાના મહમદઅલી વિષે કરવામાં આવ્યું હતું. એમને એમ કહેતા ટાંકવામાં આવ્યા હતા કે એક વ્યભિચારી મુસલમાન પણ મારા કરતાં સારો ગણાય. મૌલાના મહમદઅલી આવું બોલ્યા હોય એવું માનનારી કોઈ પણ વ્યક્તિ મળી આવતી હોય એ જ બતાવે છે કે હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે કેટલી બધી તંગદિલી પ્રવર્તે છે. આ સંબંધમાં મૌલાના સાહેબે લખેલા બે પત્રોનો અનુવાદ વાચકને આ પત્રમાં બીજે જોવા મળશે. એમાંનો એક પત્ર સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી^૧ ઉપરનો છે અને બીજે તેજ પત્ર ઉપરનો છે.^૨ હું માનું છું કે આજકાલ મૌલાના સાહેબને અનેક વર્તમાનપત્રોમાં જે લાંછન લગાડવામાં આવી રહ્યું છે તેનું આ પત્રોથી કાયમને માટે નિરસન થઈ જાય છે. હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાના શત્રુઓ મૌલાનાના વાક્યને મચડીને એનો ઉપયોગ હિંદુઓને એમની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવામાં કરતાં અચકાયા નથી. એટલે દરેક વિચારશીલ હિંદુ આ પત્રો વાંચી જાય એવી મારી ભલામણ છે. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે આ પત્રો મૌલાના સાહેબની પારદર્શક પ્રામાણિકતાની સાબિતી આપે છે.

કેટલાંક વર્તમાનપત્રોએ જે વિધાનને આટલી નિર્દય રીતે વિકૃત સ્વરૂપ આપ્યું છે તે ખરેખર કેવું છે? એમના કહેવાનો સાર એટલો જ છે કે ઈસ્લામનો ધર્મસિદ્ધાંત મારા ધર્મસિદ્ધાંત કરતાં ચડિયાતો છે. આ વિધાનમાં કશું વાંધાભર્યું છે ખરું? જ્યાં સુધી જુદા જુદા ધર્મો અસ્તિત્વમાં છે ત્યાં સુધી મૌલાનાની વાત જ તર્કશુદ્ધ અને પ્રામાણિક નથી? દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને હિંદુસ્તાનમાં મારે ખૂબ જ પ્રિય એવા અનેક ખ્રિસ્તી મિત્રો છે. તેઓ મને પ્રકાશ લાવે એવી પ્રાર્થના કરતા હોય છે. તેમાંના એક દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રતિષ્ઠિત નિવૃત્ત સોલિસિટર છે. તેઓ મને ઈશુ ખ્રિસ્તનો અને તેમના નિર્વાણનો સ્વીકાર કરવા આગ્રહ કરી રહ્યા છે. તેઓ કહે છે કે એ સિવાય મારો બધો પ્રયાસ વ્યર્થ જવાનો છે. ઈશુ ખ્રિસ્તમાં ન માનનારો સદ્ગુણી પુરુષ એક વ્યભિચારી ખ્રિસ્તી કરતાં નપાવટ છે એમ હજારો ખ્રિસ્તીઓ જરૂર માને છે. એક રૂઢિચુસ્ત હિંદુના વિચારો આના કરતાં ચડિયાતા છે ખરા? જે હોય તો શુદ્ધિ અંગે આવું દ્વેષભર્યું આંદોલન શા માટે થાય છે? પોતાની દીકરી માટે વર શોધતી વખતે એક હિંદુ ગમે તે ધર્મના ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાળા માણસને પસંદ કરશે કે પોતાના જ સંપ્રદાયના સારામાં સારા માણસને પસંદ કરશે? જે તે

૧. મુનશીરામ નાનકચંદ (૧૮૫૬-૧૯૨૬); પાછળથી શ્રદ્ધાનંદ કહેવાયા; આર્યસમાજના રાષ્ટ્રવાદી નેતા, તેઓ દિલ્હી અને પંજાબની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં આગળપડતો ભાગ લેતા.

૨. આ પત્રોના પાઠ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૩.

વરની પસંદગીનું ક્ષેત્ર પોતાના વર્તુળ પૂરતું મર્યાદિત રાખતો હોય, તો એ ઉપરથી એમ સાબિત થતું નથી કે મૌલાના સાહેબની માફક એ પણ પોતાના ધર્મને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે?

મૌલાનાએ પોતાના ધાર્મિક કાનૂનનું વર્ણન સુંદર ભાષામાં કર્યું છે. અને મને ખોટું નહીં લાગે એવું માનવાનો પોતાનો અધિકાર છે એમ સમજીને પોતાના સર્વોચ્ચ લિંદુ મિત્રોમાંથી ઉદાહરણ માટે મારી પસંદગી કરીને એમણે બતાવી આપ્યું છે કે પોતાને ગમે તેટલી વહાલી હોય એવી વ્યક્તિઓ કરતાં પણ પોતે પોતાના ધર્મસિદ્ધાંતને ચડિયાતો ગણે છે. એક મિત્ર પ્રત્યે ઉદાસીનતા બતાવવાનો અથવા એ મિત્રના ધર્મસિદ્ધાંતનો અનાદર કરવાનો એમના ઉપર આરોપ મૂકવાને બદલે પોતાના ધર્મ પ્રત્યેની એમની આવી ચુસ્ત આસ્થા બદલ એમનું બહુમાન કરવું જોઈએ.

વળી ઈસ્લામ સ્વીકારવાની ઈચ્છા મારા હૃદયમાં પ્રગટે એવી તેઓ મારે માટે પ્રાર્થના કરે એનાથી પણ ભડકવાની કે આશ્ચર્ય પામવાની જરૂર નથી. જો તેઓ મારે માટે (પોતાની માન્યતા મુજબ) સારામાં સારી ભાવના ન રાખે તો તે મારા સાચા મિત્ર ન ગણાય. પૂર્ણ સત્ય અને પૂર્ણ અહિંસા એ મારો ધર્મ છે. હું ખોટો પણ હોઉં. પરંતુ જો હું મારા મિત્રોનું ભલું ચાહતો હોઉં, તો એ ધર્મને હું સર્વશ્રેષ્ઠ માનતો હોઉં ત્યાં સુધી તેઓ એને જ અપનાવે એવું ઈચ્છયા વિના હું રહી શકું નહીં. હિંદુ ધર્મ મારી કસોટીમાં શ્રેષ્ઠ જણાયો એટલે તો હું તેમાં જ રહ્યો છું.

સ્વામીજીએ મૌલાનાના પત્રનો હૃદયથી અને કશા સંકોચ વિના સ્વીકાર કરતાં, પોતાની નોંધમાં જણાવ્યું છે કે મારો ધર્મ આચાર અને વિચાર વચ્ચે કશો ભેદ રાખતો નથી, જ્યારે મૌલાનાના ધર્મમાં એવો ભેદ મને દેખાય છે. મૌલાનાના બીજા પત્રમાં આ મુદ્દાની ચોખવટ કરવામાં આવી છે. ઈસ્લામમાં પણ આચારને વિચારથી જુદો પાડવામાં આવતો નથી એમ કહીને આ દલીલનું નિરસન કરવામાં આવ્યું છે. એમણે એમ પણ ઉમેર્યું છે કે મારા પત્રમાં મેં માત્ર દુનિયાના ધર્મોની સરખામણી કરીને મારો ધર્મ બધા ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ છે એવો મત દર્શાવ્યો છે. તેઓ મુસલમાન રહેવા છતાં આથી બીજા મત દર્શાવી શક્યા હોત ખરા? જો એમના વિચાર એથી જુદા હોય, તો એક પ્રામાણિક વ્યક્તિ તરીકે જે ધર્મને તેઓ ઈસ્લામ કરતાં ચડિયાતો માનતા હોય તે તેમણે ન અપનાવવો પડે?

મહમદઅલી કૌટુંબિક શોકમાં ડૂબેલા છે અને એમના મોટા ભાઈ બીમાર છે. તેમ છતાં તેઓ હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે પડેલી તડ દૂર કરવા પોતાનાથી બનતું બધું કરી રહ્યા છે. આ સંજોગોમાં, હું આશા રાખું છું કે પ્રત્યેક સાચા હિંદુને એમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રગટશે. એટલું તો અવશ્ય કહી શકાય કે એકતા માટે પ્રયત્ન કરી રહેલા હિંદુઓ મુસલમાન સાથીઓને પોતાનાથી ઊંચરતા માનવા જેટલું ધર્મઝનૂન પોતાનામાં અવશ્ય ધરાવે છે.

બીજા બનાવ તિબ્બિયા કોલેજમાં બન્યો હોવાનું કહેવાય છે. ખરેખર શું બન્યું હતું તે મને જણાવવા ડૉ. અનસારીને પત્ર લખવા મેં મારા પુત્રને કહ્યું હતું. એ પત્રનો જે જવાબ આવ્યો છે તે આખો હું અહીં ઉતારું છું. એમાંથી માત્ર છ શબ્દો બાતલ રાખવામાં આવ્યા છે. જે વર્તમાનપત્ર સમાચાર છાપવામાં સંયમ રાખતું નથી અને તેને છાપતાં પહેલાં ખાતરી કરવાનો નિયમ પાળતું નથી એ વર્તમાનપત્રનું નામ એ શબ્દોમાં આવે છે. આમ કરવાનું કારણ એ છે કે મારો ઉદ્દેશ કોઈ વર્તમાનપત્રની ટીકા કરવાનો નથી, પરંતુ અખબારી જગતમાં બેજવાબદાર

પ્રસિદ્ધિનો જે રોગ બહુ વ્યાપક બન્યો છે તેનો ઉપાય શોધી કાઢવાનો છે. ડૉ. અનસારી લખે છે :

તિબ્બિયા કોલેજનો બનાવ બહુ મામૂલી છે. એ કોલેજમાં મહાત્માજીનો જન્મદિવસ ઊજવાયો ત્યારે એક વક્તાએ એમને ઈશુ ખ્રિસ્ત સાથે સરખાવ્યા. એની સામે એક મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીએ વાંધો લીધો અને કહ્યું કે કોઈ પણ જીવંત વ્યક્તિ બધી બાબતોમાં ગમે તેટલી આગળપડતી હોય તોપણ, તેને પયગંબરો સાથે ન સરખાવવી જોઈએ. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ આ મુસલમાન વિદ્યાર્થીના અભિપ્રાયનો વિરોધ કર્યો. એટલે એણે પોતાનો આશય સમજાવવા પ્રત્યન કર્યો અને કહ્યું કે મારા વક્તવ્યથી ગેરસમજ થઈ તે માટે હું દિલગીર છું. જે બન્યું છે તે આટલું જ છે. એટલે એમાં અધ્યાપકગણનો હાથ હતો અથવા શાંતિનો ભંગ થવાનો સહેજ પણ સંભવ હતો એમ કહેવું એ દેખીતી રીતે જ બેહૂદું છે.

જે છાપાંઓનો આપે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અત્યંત કોમવાદી છે. એમનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે એક કોમને બીજી કોમ સાથે લડાવી મારે એવા સમાચાર આપવા અને નજીવા બનાવોને પણ સારી પેઠે મીઠુંમરચું ભેળવીને રજૂ કરવા. જે આ છાપાં એકલાં જ દોષને પાત્ર હોત તો તો કંઈ અર્જું દિલગીર થવા જેવું ન હોત, કેમ કે એ છાપાં મહત્ત્વનાં નથી તેમ જાણીતાં પણ નથી. પરંતુ કમનસીબી એ છે કે આ વેરની ભાવના ઉત્તર હિંદના હિંદુ અને મુસલમાન બંને કોમોનાં દેશી ભાષાઓમાં નીકળતાં લગભગ તમામ છાપાં ઉપર પ્રભાવ પાડી રહી છે.

વળી જે બનાવોને પ્રસિદ્ધિ આપીને છાપાંઓએ આવી દુઃખદ અને સંકુચિત મનો-દશાવાળી ધર્માધિતાનું પ્રદર્શન કર્યું છે તે બનાવો માત્ર આપે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેટલા જ બનાવો નથી. કશા વિવેક વિનાની ધર્માધિતા અને સામી કોમને દરેક પ્રકારે ઉતારી પાડવાની ધૂણાજનક ઈચ્છા આજે ઉત્તર હિંદનાં દેશી ભાષાનાં પત્રોના અસ્તિત્વનું એક આવશ્યક અંગ મનાય છે. આ બનાવનું વર્ણન કેવી અતિશયોક્તિ કરીને કરવામાં આવ્યું છે તે વર્તમાનપત્રોના વાચકો જાણે છે. મુસલમાન વિદ્યાર્થીનું સરખામણી સામે વાંધો લેવાનું કાર્ય આખરે તો વાજબી હતું. કોઈ મનુષ્યને માન આપવા માટે એની તુલના બીજા કોઈ માનનીય મનુષ્ય સાથે કરવાની જરૂર ન હોય, તો પછી જેઓ પૂજનીય ગણાયા છે તેવા પયગંબરો સાથે તો એવી તુલના હોઈ જ શકે નહીં. ઉત્તર હિંદનાં દેશી ભાષાઓનાં છાપાં વિષે ડૉ. અનસારીએ આપેલી માહિતીથી ભડક અને ચિંતા ઊભી થવા સંભવ છે. આપણે આશા રાખીએ કે સનસનાટી ફેલાવીને રોટલો રળનારાં છાપાં પૈસા કરતાં દેશહિતને તથા સત્યને પહેલું સ્થાન આપશે. મેં એમ કહેવાતું સાંભળ્યું છે કે મુસલમાન પત્રોના તંત્રીઓ એમ કહે છે કે જ્યારે હિંદુ તંત્રીઓ ઈસ્લામ અને મુસલમાનોને ગાળો ભાંડવાનું બંધ કરશે ત્યારે અમે પણ હિંદુઓ અને હિંદુ ધર્મને ભાંડવાનું બંધ કરીશું. હિંદુ તંત્રીઓ એમ ઈચ્છે છે કે આ બાબતમાં પહેલ મુસલમાન તંત્રીઓ કરે. બંને આ ઈષ્ટ સુધારો એકીસાથે કરે એવી મારી સલાહ છે.

સત્ય છુપાવવું એવું કહેવાનો મારો આશય નથી. અત્યાર પહેલાં પણ આ પ્રકારની સભ્યતા વિનાની નાજુક પરિસ્થિતિ ઊભી તો થઈ છે. પરંતુ કરવા જેવું તો એ છે કે સત્ય ભલે નિર્ભય રીતે કહેવાય, પરંતુ અતિશયોક્તિ અને મહેણાંટોણાંથી કાળજીપૂર્વક દૂર રહેવું જોઈએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંચાઈ, ૧૦-૪-૧૯૨૪

૩૧૬. ટીકાકારોને મૌલાના મહમદઅલીનો જવાબ

અગ્રલેખમાં જેનું વિવેચન છે એ મૌલાના સાહેબના બન્ને અસલ પત્રો^૧ ઉદ્દેશમાં છે. તેનો તરજુમો નીચે આપ્યો છે. પ્રથમ પત્ર સ્વામી શ્રી શ્રદ્ધાનંદજી ઉપરનો છે ને બીજો સ્વામીજીની ટીકાના જવાબમાં તેજ પત્રના અધિપતિ ઉપર છે.^૨

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૦-૪-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૩-૪-૧૯૨૪

૩૧૭. અસહકાર હિંસા નથી

હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિ આપણી વચ્ચેના મતભેદના વળી એક નવાઈભર્યા તત્ત્વનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. હું “અપ્રતિકાર”ના વિચારને વળગી રહું છું. હું સમજું છું તે પ્રમાણે ગાંધી લોકોને પ્રેમના માર્ગે જવા કહે છે. તેમ છતાં “અસહકાર એ હિંસાનો માર્ગ છે” એ વાત એમને નથી સમજાતી. ધારો કે ન્યૂયૉર્કના દૂધ વેચનારાઓની એક એવી ફરિયાદ છે જે સાચી, ન્યાયી અને ભયંકર પણ છે. ધારો કે તેઓ હડતાળ પાડે અને ન્યૂયૉર્કનાં બાળકોનું દૂધ બંધ કરી દે. આમ તેઓ હિંસક હુમલો કરવા હાથ સરખો ન ઉગામે તોપણ તેમણે અપનાવેલો માર્ગ હિંસક થઈ પડશે. નાનાં બાળકોનાં મડદાં ઉપર થઈને જ તેઓ “અસહકાર” દ્વારા પોતાનો વિજય પ્રાપ્ત કરશે. બટ્રાન્ડ રસેલે બૉલ્શેવિકો બાબતમાં કહ્યું હતું તેમ, “આવું કષ્ટ ઈચ્છિત ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે વપરાતા સાધનના ઔચિત્ય વિષે આપણા મનમાં શંકા પેદા કરે છે.” અસહકારને પરિણામે લેકેશાયરને દુઃખ આવવાનું છે, અને છેવટે એ વિવેકબુદ્ધિને નહીં પણ હિંસાને જ ઉત્તેજે છે.

આ દૃષ્ટાંત મારા મુદ્દાને સીધું લાગુ ન પડતું હોવા છતાં એનાથી મારે જે કહેવું છે એનો એક રીતે નિર્દેશ જરૂર થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં હોમ રૂલના પુરસ્કર્તાઓ હાલમાં ધારાસભાઓમાં ગયા છે અને ત્યાં તેઓ અસહકારની પદ્ધતિએ પ્રગતિને રોકવા માગે છે. જૉન ફિસ્કીએ બતાવ્યા પ્રમાણે ઈંગ્લંડમાં જ્યાં ઐતિહાસિક સંજોગોને કારણે યુદ્ધના અભાવે નાગરિક સંસ્થાઓને વિકાસ કરવાની તક મળી છે ત્યાં વિકાસની પ્રક્રિયા સહકારની પદ્ધતિએ થઈ છે.

ઉપરનો ઉતારો યુનિટી (૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરીની ૧૪મી)ના એક લેખમાંથી છે જે એક અજાણ્યા અમેરિકન મિત્રે મોકલી આપ્યો છે.

આ લેખ પત્રના રૂપમાં છે અને તે મિ. આર્થર એલ. વેધર્લીએ મિ. હોમ્સને^૩ ઉદ્દેશીને લખ્યો છે. આદર્શવાદીએ વ્યવહારુ બનવું હોય તો તેણે પોતાનો આદર્શ સંજોગો પ્રમાણે નીચો

૧. જુઓ, પરિશિષ્ટ ૧૩.

૨. જુઓ, આ પહેલાંનો લેખ.

૩. ધણું કરીને આ હોમ્સ માય ગાંધી નામના પુસ્તકના લેખક જૉન હેઇન્સ હોમ્સ છે.

ઉતારવો જ પડે એવું સાબિત કરવાનો આ પત્રમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. લેખકે પત્રમાં આ દલીલના સમર્થનમાં પુષ્કળ ઉદાહરણો આપ્યાં છે. અત્યારે એમની મુખ્ય દલીલની ચર્ચા કરવાનો મારો ઈરાદો ન હોવાથી મને લાગે છે કે એમના પત્રમાંથી કેવળ એક જ ઉતારો આપું છું એથી હું એમને કશો અન્યાય કરતો નથી. અહીં મારો ઈરાદો એ બતાવવાનો છે કે હિંદુસ્તાનના અસહકાર વિષેના મિ. વેધર્લીના દૃષ્ટિબિંદુમાં વાચકને એકંદરે રસ પડ્યા વિના રહેશે નહીં.^૧

“અસહકાર એ હિંસાનો એક પ્રકાર છે” એવું એક સર્વવ્યાપી વિધાન મિ. વેધર્લીએ રજૂ કર્યું છે. જો એમણે એક ક્ષણ માટે વિચાર કર્યો હોત તો આ વિધાન પાછળનું અસત્ય એમને સમજાઈ ગયું હોત. હું દારૂની દુકાને દારૂ વેચવાની ના પાડું અથવા કોઈ ખૂનીને ખૂન કરવાની એની યોજનામાં મદદ કરવાની ના પાડું ત્યારે હું અસહકાર કરું છું. હું એમ માનું છું કે મારો આ અસહકાર હિંસાનો માર્ગ તો નથી જ, પરંતુ જો મેં પ્રેમને વશ થઈને ના પાડી હોય તો તે પ્રેમનું કાર્ય હોઈ શકે છે. હકીકત એ છે કે બંધી જાતનો અસહકાર હિંસક હોતો નથી અને અહિંસક અસહકાર તો કદી પણ હિંસાનું કાર્ય બની શકતો નથી. તે દરેક વખતે પ્રેમનું કાર્ય ન હોય એવું બને ખરું. કારણ કે પ્રેમ એ તો એક સક્રિય સદ્ગુણ છે જે ખુદ ક્રિયા ઉપરથી હમેશાં કલ્પી શકાતો નથી. એક સર્જન અત્યંત સફળતાપૂર્વક ઓપરેશન કરે છતાં એના દરદી માટે એને કશો પ્રેમ ન હોય એવું બને.

મિ. વેધર્લીએ આપેલું ઉદાહરણ કસોટી કરવાના હેતુ માટે અત્યંત અનુચિત અને અપૂર્ણ લાગે છે. ન્યૂયોર્કના દૂધ વહેંચનારાઓને એ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી સામે એને સોંપવામાં આવેલા કાર્યની ગુનાહિત ગેરવ્યવસ્થા કરવા માટે ફરિયાદ હોય અને મ્યુનિસિપાલિટીને નમાવવા માટે તેઓ ન્યૂયોર્કનાં બાળકોને દૂધ પહોંચાડવાનું બંધ કરવાનો નિર્ણય કરે, તો તેમણે માનવજાતિ પ્રત્યે અપરાધ કર્યો ગણાય. પરંતુ ધારો કે આ દૂધ વેચનારાઓને એમના માલિકો પૂરતું વેતન આપતા નથી અને એથી તેઓ ભૂખે મરે છે અને વધારે સારું વેતન મેળવવા દરેક શક્ય અને વાજબી ઉપાય અજમાવ્યા છતાં ન છૂટકે જો તેમને દૂધની ગાડી હાંકવાની ના પાડવી પડતી હોય તો તેમનું એ કૃત્ય, ન્યૂયોર્કનાં બાળકો એને પરિણામે મરી જતાં હોય તોપણ વાજબી ગણાશે. કામ કરવાનો એમનો ઈનકાર પ્રેમનું કાર્ય નહીં હોય, છતાં એ હિંસાનું કૃત્ય પણ નહીં જ હોય. તેઓ પરોપકાર કરવા નીકળ્યા નહોતા. તેઓ પોતાના નિર્વાહ માટે જ દૂધની ગાડીઓ હાંકતા હતા. બધા જ સંજોગો હેઠળ બાળકોને દૂધ પહોંચાડવું એ નોકરો તરીકે એમના કર્તવ્યનો ભાગ નહોતો. જ્યાં કર્તવ્યનો ભંગ થતો નથી ત્યાં હિંસા થતી નથી. હવે એમ ધારો કે આ દૂધ વહેંચનારા જાણે છે કે એમના માલિકો સસ્તું પણ ભેજસેળવાળું દૂધ વેચે છે અને બીજી એક ડેરી એથી સારું પણ મોંઘું દૂધ વેચે છે. હવે જો આ દૂધ વહેંચનારાઓને ન્યૂયોર્કનાં બાળકોનું હિત વહાવું હોય, અને તેઓ એ ભેજસેળવાળા દૂધની ગાડીઓ હાંકવાની ના પાડે તો તે પ્રેમકાર્ય ગણાય. પછી એને પરિણામે ન્યૂયોર્કની કોઈ ટૂંકી દૃષ્ટિવાળી માતાને ભેજસેળવાળું દૂધ ન મળે અને પેલી વધારે પ્રામાણિક ડેરી પાસેથી સારું પણ મોંઘું દૂધ

૧. અહીં એક ભૂલ છે. પાછળથી ગાંધીજીએ આ વાક્ય આ પ્રમાણે સુધાર્યું હતું: “અહીં મારો ઈરાદો એવું બતાવવાનો છે કે મિ. વેધર્લીનું દૃષ્ટિબિંદુ બિલકુલ ખોટું છે. એમનું દૃષ્ટિબિંદુ ખોટું હોવા છતાં એ જાણવામાં લોકોને એકંદરે રસ પડ્યા વિના નહીં રહે.” જુઓ, “મહાદેવ દેસાઈને પત્ર”, ૧૦-૪-૧૯૨૪ પૃષ્ઠી.

એણે ન પણ ખરીદ્યું હોય, તો તેને માટે એ હડતાળિયાઓને દોષ ન દઈ શકાય. અહીં સારું દૂધ વેચનારી વધારે પ્રામાણિક ડેરીનું અસ્તિત્વ દલીલ ખાતર કલ્પવામાં આવ્યું છે.

કાલ્પનિક હૃદયહીન દૂધ વહેંચનારાની અને ન્યૂયોર્કનાં બાળકોનાં મડદાંના ઢગલાની વાત કર્યા પછી યુનિટીના લેખક આપણને લેંકેશાયર લઈ જાય છે અને હિંદુસ્તાનનો અસહકાર સફળ થશે ત્યારે લેંકેશાયરનો કેવો નાશ થશે એનું ચિત્ર આલેખે છે. પોતાની મુખ્ય દલીલ સાચી ઠરાવવાની ઉતાવળમાં આ લેખકે સીધીસાદી હકીકતોનો પણ અભ્યાસ કરવાની તસ્દી લીધી નથી. હિંદુસ્તાનના અસહકારનું આયોજન લેંકેશાયર અથવા બ્રિટિશ ટાપુઓના બીજા કોઈ પણ ભાગને નુકસાન કરવાના હેતુથી કરવામાં આવ્યું નથી. એ તો પોતાનો કારભાર પોતાની મેળે કરવાનો હિંદુસ્તાનનો અધિકાર સાબિત કરવાના હેતુથી ઉપાડવામાં આવ્યું છે. લેંકેશાયરનો હિંદુસ્તાન સાથેનો વેપાર બંદૂકની આણીએ સ્થાપવામાં આવ્યો હતો અને અત્યારે પણ એ એવાં જ સાધનો વડે નિભાવવામાં આવે છે. તેણે હિંદુસ્તાનનો જ એકમાત્ર પ્રાણદાયી ગૃહઉદ્યોગ તેના લાખો ખેડૂતોની આવકમાં ઉમેરો કરતો હતો અને ભૂખમરાને એમને બારણેથી દૂર રાખતો હતો તેને પાયમાલ કરી નાખ્યો છે. હવે હિંદુસ્તાન પોતાનો ગૃહઉદ્યોગ અને હાથકાંતાણ ફરીથી ચાલુ કરવા મથતું હોય અને કોઈ પણ જાતનું પરદેશી કાપડ અથવા હિંદુસ્તાનની મિલોમાં બનેલું કાપડ સુધ્ધાં ખરીદવાનો ઈનકાર કરતું હોય, અને પરિણામે લેંકેશાયર કે હિંદુસ્તાનની મિલોને નુકસાન થતું હોય, તો નીતિનિયમના કોઈ પણ સિદ્ધાંતને આધારે અસહકારને હિંસાનું કૃત્ય ન ગણી શકાય. લેંકેશાયરનો રોટલો પૂરો કરવાનું હિંદુસ્તાને કદી માથે લીધું નથી. દારૂનાં પીકાં કે વેશ્યાગૃહોમાં જનારા લોકો અગાઉથી ખબર આપ્યા વિના જ જો એ સ્થળોએ જવાનું બંધ કરી દે અને પરિણામે એ સ્થળોના માલિકોને ભૂખે મરવા વારો આવે, તોપણ એવો આત્મ-સંયમ દાખવવા બદલ તેઓ અભિનંદનના અધિકારી ફરે અને પીકાંના તથા વેશ્યાગૃહોના માલિકોના હિતેચ્છુઓ પણ ગણાય. એ જ રીતે, જો ધીરધારનો ધંધો કરનાર શાહુકારના ગ્રાહકો નાણાં કરજે લેવાનું બંધ કરી દે અને એને પરિણામે શાહુકારોને ભૂખે મરવું પડે, તો તેથી કંઈ ગ્રાહકો હિંસક ઠરતા નથી. પરંતુ આ જ ગ્રાહકો વેરભાવથી પ્રેરાઈને અથવા ઈર્ષ્યાથી લીધે અથવા કશા વાજબી કારણ વિના જો એક શાહુકારને છોડી બીજાની ઘરાકી બાંધે તો તેઓ હિંસક ગણાય ખરા.

આમ એ વાત સ્પષ્ટ છે કે જ્યારે નિયમનને આધીન થવાનો ઈનકાર કરવો એ અધિકાર અને કર્તવ્ય બને છે ત્યારે એ કર્તવ્ય બજાવતાં કેટલાક લોકોને નુકસાન થતું હોય તોપણ અસહકાર હિંસા બનતો નથી. જ્યારે અસહકારનો આશ્રય અન્યાય કરનારાના કેવળ ભલા માટે લેવામાં આવે ત્યારે તે પ્રેમનું કૃત્ય બને છે. હિંદુસ્તાનનો અસહકાર અધિકાર અને કર્તવ્ય છે, પરંતુ એને પ્રેમનું કૃત્ય ન કહી શકાય કારણ કે એ નિર્બળ પ્રજાએ સ્વબચાવમાં માથે લીધેલું શસ્ત્ર છે.

મિ. વેધર્લીએ સ્વરાજ્યવાદીઓના અવરોધક કાર્યક્રમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેની ચર્ચા ગયે અઠવાડિયે જણાવેલાં કારણોને લીધે હાલ તુરત થઈ શકે તેમ નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૦-૪-૧૯૨૪

૩૧૮. સરોજિનીની મોહિની

શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ પોતાના કોક્કિલસ્વરથી દક્ષિણ આફ્રિકાના અંગ્રેજોને મુગ્ધ કરી મૂક્યા છે. હિંદીઓ તેમની પાછળ ગાંડાનૂર થઈ ગયા છે. શ્રીમતીની પ્રવૃત્તિનો સારો ચિતાર મારા પુત્ર મણિલાલ ગાંધીએ આપ્યો છે તે હું નીચે આપું છું :

છેલ્લા વીસેક દિવસ થયાં મિસિસ સરોજિની નાયડુ અત્રે આવેલાં છે. તેમણે આ દેશના વતનીઓમાં, ખાસ કરીને ગોરાઓમાં ઘણી સારી અસર કરેલી છે. જ્ઞેહાનિસબર્ગમાં શરૂઆતમાં વિરુદ્ધ લાગણી ઘણી હતી, પણ મિસિસ નાયડુને એક વખત સાંભળ્યા પછી દરેક તેમની તરફ આકર્ષાય છે અને કંઈ પણ તોફાન કરવાની ઈચ્છા કરનારાઓ શરમાઈ જાય છે. જ્ઞેહાનિસબર્ગની પોતાની મુસાફરીના છેવટના ભાગમાં ગોરાઓ હજારોની સંખ્યામાં મીટિંગમાં હાજર થતા હતા. હું પોતે જ્ઞેહાનિસબર્ગ નહીં ગયેલો. તેઓ આ તરફ આવવા નીકળ્યાં ત્યારે હું તેમને વૉક્સરસ્ટ લેવા ગયો હતો. દરેક સ્ટેશને સેંકડો લોકો— ગોરા તેમ જ હિંદીઓ— તેમને મળવા આવતા હતા અને તેમનો ડબો તો ફૂલોનો બાગ થઈ પડ્યો હતો. મેરિસબર્ગમાં તે બે દિવસ રોકાયાં હતાં. ત્યાં એન્ટિ-એશિયાટિક લાગણી ઘણી જ તીવ્ર છે અને તોફાની તત્ત્વ પણ ઘણું છે. મિસિસ નાયડુના આવવા અગાઉથી તેઓ તોફાન મચાવી રહ્યા હતા કે હિંદીઓને ટાઉનહોલ બિલકુલ મળવો જ નહીં જ્ઞેઈએ અને જ્ઞે મળશે તો જબરું તોફાન થશે. છેલ્લે દિવસે મેરિસબર્ગના ટાઉનહોલ અગ્રવેખ લખી તોફાન નહીં કરવા સમજાવ્યું હતું, તેમ છતાં રાતે મીટિંગને વખતે ટાઉનહોલ આપણા લોકોથી ચિકાર થઈ ગયો હતો અને ગેલેરી પર સઘળા ગોરાઓ હતા. મેયરે પ્રમુખપદ નહીં સ્વીકારેલું હોવાથી બીજા ગોરાને પ્રમુખપદ આપ્યું હતું. તે બોલવા ઊભા થતાં ગેલેરી પરથી એટલો ઘોંઘાટ થયો કે તેમને બેસી જવું પડ્યું. પછી ભાયાત શેઠ ઊભા થયા. તેમને પણ બેસી જવું પડ્યું. અંતે શ્રીમતી નાયડુ ઊભાં થયાં અને ત્રણ વાક્યો બોલ્યાં હશે તેટલામાં તો તોફાની ટોળાના આગેવાનો હતા તે તો ચાલતા જ થયા અને વીસ મિનિટ બોલ્યા પછી બાકીના તોફાનીઓ પણ ચાલી ગયા અને ભાષણ પૂરું થતાં ગેલેરી પરથી પણ તાળીઓનો ધ્વનિ થઈ રહ્યો અને અજાણ્યા લોકો મિસિસ નાયડુના હાથ મિલાવવા આવ્યા.

બીજે દિવસે પાદરીઓ ઓળખાણ કરવા આવ્યા અને નાતાલના બિશપની પણ મુલાકાત થઈ. લોકોનાં ટોળાં તો તેમનાં રહેઠાણને સ્થળે માઈ ન શકે તેટલાં આખો વખત ઊભાં ને ઊભાં જ હતાં અને ગોરી બાઈઓ અને ક્લર્ક બાઈઓ મિસિસ નાયડુની હિંમત જ્ઞેઈને છક થઈ ગઈ હતી અને તેમની સાથે હાથ મિલાવવાને તલપતી હતી.

ડરબનમાં મિસિસ નાયડુને સૌથી સારું માન મળ્યું હતું. મેરિસબર્ગ સુધી સ્પેશિયલ ટ્રેન તેમને લેવા ગયેલી. ડરબનના સ્ટેશન પર તો માણસો કીડીની માફક ભેળા થયા હતા અને બહારનો રસ્તો પણ ભરચક થઈ ગયો હતો. ગાડી હાથે હંકારી આલ્બર્ટ પાર્ક લઈ જવામાં આવેલી જ્યાં કંઈ નહીં તો પાંચેક હજાર માણસો અને તેટલાં જ નિશાળનાં છોકરાંઓ એકઠાં થતાં હતાં. સ્ત્રીઓની મીટિંગ કદી નહીં થયેલી તેવી થઈ હતી અને ટાઉનહોલમાં

બે વખત ભાષણો આપ્યાં હતાં, તે બંને વખતે હોલ ચિકાર ભરાઈ ગયો હતો. અને પહેલે દિવસે તો ઓછાંમાં ઓછાં ત્રણચારેક હજાર માણસોને પાછા જવું પડ્યું હતું. ગોરી બાઈઓએ ખાસ મીટિંગ બોલાવેલી. ઉપરાંત ઝૂલુલેન્ડ સુધી મુસાફરી કરી આપ્યાં છે. તેમાં ટોંગાટ બાકી રહ્યું છે અને હન્ટુ ફિનિકસ બાકી રહ્યું છે. અહીં ત્રણ દિવસ ગાળી કેપટાઉન ઊપડી ગયાં છે. ત્યાં ક્લાસ એરિયાઝ બિલની ચર્ચા વખતે હાજરી આપવાનો ઈરાદો છે. ત્યાર બાદ કેપનાં બીજાં શહેરો અને જોહાનિસબર્ગ ફરી જઈ અહીં એક અઠવાડિયું ગાળી અહીંથી જ એપ્રિલની પહેલી સ્ટીમરમાં ઊપડવાનાં છે.

મિસિસ નાયડુની શક્તિ અજબ છે. તેમને કોઈ કોઈ વખતે તાવ આવે છે અને માથું પણ દુઃખે છે, છતાં ભાષણો કરવામાં પાછાં નથી પડતાં.

સત્તાધીશો તરફથી ઘણી સારી વર્તણૂક બતાવાય છે. ટ્રેનમાં તેમને ખાસ ડબ્બો આપવામાં આવે છે અને રસ્તે પણ અમલદારો સારી રીતે વર્તે છે. મિસિસ નાયડુને આપની ઉપર લખવાનો ખાસ વિચાર હતો, પણ ઘણા કામને લીધે લખી શક્યાં નથી. પણ મને લખવાની ખાસ ભલામણ કરેલી.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૩-૪-૧૯૨૪

૩૧૯. ઈસ્માઈલ અહમદને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૧૦, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો છે. તે બદલ હું તમારો આભારી છું. યંગ હિન્ડિયાની કટારોમાં મારાથી એનો જે ઉપયોગ થઈ શકે તે કરવાનો મારો ઈરાદો છે.

ઈશ્વર મને એ પ્રમાણે ચાલવા પ્રકાશ અને શક્તિ આપશે એવી આશા મારે રાખવી જોઈએ. બારડોલીનો નિર્ણય ભૂલભર્યો છે એમ તમે માનતા હો તો મને ભય છે કે હું કદી સુધરવાનો નથી. જે મારે સંપૂર્ણ સત્યનિષ્ઠા જાળવવી હશે તો મારે હાથે ફરી ફરીને આવી ભૂલો થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રી ઈસ્માઈલ અહમદ

ખોલવાડ

સુરત

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૭૦૧

૩૨૦. કે. એમ. પણિક્કરને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૧૦, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ પણિક્કર,

તમે મને બધા સમાચાર નિયમિતપણે મોકલતા રહો છો. હું ધીમી ગતિએ ચાલવા માગું છું. કથી આનાકાની વિના જ્યો તાબે થઈ ગયો છે એ સમાચાર આપતો તમારો તાર મને મળ્યો છે. હું જાણું છું કે વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો બીજો કોઈ નહીં પણ એ જ છે.

વાઈકોમ મંદિર વિષેની તમારી વાત મને સમજાય છે. મારો પત્ર^૧ કોઈ પણ રીતે બંધાઈ જવાય તેવો નહોતો એ તો તમે જોયું હશે. પરંતુ ત્યાર પછી બનાવો બહુ ઝડપથી બન્યા છે અને હું તેમને પહોંચી વળ્યો છું. ત્રાવણકોરમાં ઉપાડવામાં આવેલું આંદોલન અત્યંત મહત્વનું છે એવા તમારા અભિપ્રાય સાથે હું સંમત થાઉં છું. લડત છેવટ સુધી લડી લેવા માટે પૂરતા સ્વયંસેવકો છે એટલી જ આશા હું રાખી શકું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કે. એમ. પણિક્કર

અકાલી સહાયક બ્યૂરો

અમૃતસર

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૭૦૩

૩૨૧. મહમદઅલીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૧૦, ૧૯૨૪

મારા વહાલા મિત્ર અને ભાઈ,

તમારા બે પત્રો મળ્યા છે. એક તમારા મંત્રીએ લખેલો છે અને તેની સાથે તમને મળેલો એક પત્ર બીડવામાં આવ્યો છે. બીજો અંગત છે.

બીડેલા પત્રનો નિકાલ હું મારી પોતાની રીતે કરી રહ્યો છું. જ્યારે તમને એમ લાગે કે મોટા દરદીની પથારી છોડીને તમારાથી આવી શકાય એમ છે અને તેમાં કશું જોખમ નથી ત્યારે જ તમે આવજો.^૨

મેં તમને મારા તરફથી બાંધકરી લખી મોકલી છે અને ફરીથી એનું પુનરાવર્તન કરું છું કે આ બે પ્રશ્નો વિષેના મારા વિચારોની કંઈ પણ હકીકત તમને મળું ત્યાં સુધી હું જાહેર કરવાનો

૧. એ દેખીતું છે કે અહીં “કે. પી. કેશવ મેનનને પત્ર”, ૧-૪-૧૯૨૪નો ઉલ્લેખ છે. આ પત્ર હિન્દુ, ૩-૪-૧૯૨૪ના અંકમાં છપાયેલું હતું.

૨. શૌકતઅલી ખીમાર હતા અને એમની ખીમારીએ બચલો ખાંચો હતો. એમના પુત્ર ઝહીરઅલી તરફથી ગાંધીજીને ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે લખેલો એક પત્ર મળ્યો હતો. એમાં લખ્યું હતું કે જ્યાં સુધી મોટાભાઈને સાકું નહીં થાય ત્યાં સુધી આપને મળવા મહમદઅલી મુંબઈ આવી શકશે નહીં.

નથી. તમારે જેટલો સમય લેવો પડે તેટલો લેજો. સ્વામીજીને લખેલા તમારા પત્રનો મ યંગ ઇન્ડિયાની કટારોમાં કેવો ઉપયોગ કર્યો છે તે તમે જાણો.^૧

અત્યારની તંગદિલી માટે બંને પક્ષો જવાબદાર છે, એ હકીકત સ્વીકારવા માટે મને સહેજ પણ આગ્રહ કરવાની જરૂર નથી. અને જ્યારે સમય આવશે ત્યારે સત્ય, સંપૂર્ણ સત્ય અને જે સત્ય હું જાણું છું માત્ર તે જ સત્ય કહેવાની ઈશ્વર મને શક્તિ અને હિંમત આપશે એવી મારી પ્રાર્થના અને આશા છે.

ડૉ. અનસારીને દેવદાસે શું લખ્યું હતું તેની મને ખબર નથી. પરંતુ એ બિચારો મને કહેતો હતો કે એમાં એક શબ્દ પણ એવો નહોતો જેનાથી તમને કે ડૉ. અનસારીને માઠું લાગે. મને એમ લાગેલું કે એ ઉતારા મને મોકલવા તમે એને લખ્યું હશે, જેથી ખરી હકીકત શી છે તે હું જાણી શકું અને એને આધારે એ ઉતારા ઉપર વિવેચન કરી શકું.

શૌકતઅલીને તાવ ફરી ઊતરી ગયો છે એ હકીકત જણાવતો ડૉ. અનસારીનો તાર હમણાં જ મળ્યો. એનાથી સંતોષ થયો.

સ્નેહ સહિત,

તમારો સહૃદયી

મૌલાના મહમદઅલી

કે. ડૉ. એમ. એ. અનસારીને ત્યાં

૧, દરિયાગંજ

દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૦૪

૩૨૨. વાયકોને

જૂહુ

ચૈત્ર સુદ ૬ [એપ્રિલ ૧૦, ૧૯૨૪]

પ્રિય વાયકો,

આજકાલ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંય વર્તમાનપત્રોમાં હિંદુમુસલમાનો વચ્ચે ફટફટ પડાવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. એ છાપાંઓમાં દ્વેષ, અતિશયોક્તિ વગેરે જૂઠાણાનાં ચિહ્નો જોવા મળે છે. એટલા માટે આવા પ્રસંગે તમારી અને મારી ફરજ છે કે આપણે આ વધતી જતી આગને બુઝાવવા પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરીએ. મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે આપણી વચ્ચે અંતરાય ઊભો થવાનું કોઈ કારણ નથી. આપણે બધા પોતપોતાના ધર્મકર્મને વળગી રહીએ છીએ છતાં એકબીજા સાથે ભાઈની જેમ વર્તી શકીએ છીએ. એવી રીતે જ રહેવું એ આપણો ધર્મ છે. એથી હું આશા રાખું છું કે તમે બધા લોકો બંને કોમોમાં ભાઈચારો વધારવાનો સતત પ્રયત્ન કરશો.

૧. જુઓ “ગેરસમજ ફેલાવવાની ઝુંબેશ”, અને “દીકાકારોને મૌલાના મહમદઅલીનો જવાબ”, ૧૦-૪-૧૯૨૪.

હિંદુઓ અથવા મુસલમાનોની વિરુદ્ધમાં જે કંઈ બોલાય કે લખાય તે તમે તપાસ્યા વિના અને સાચાખોટાના તોલ બાંધ્યા વિના બિલકુલ માનશો નહીં.

આપનો
મોહનદાસ ગાંધી

[મૂળ હિંદી]

હિન્દી નવજીવન, ૧૩-૪-૧૯૨૪

૩૨૩. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર

[એપ્રિલ ૧૦, ૧૯૨૪ પછી]^૧

ભાઈશ્રી મહાદેવ,

આ સાથે યંગ ઇન્ડિયાનું લખાણ મોકલું છું. કેટલુંક તો તમારી પાસે પડ્યું છે. જ્યાં જ્યાં ભૂલો જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં સુધારતાં ન અચકાજો.

ચાલુ અંકમાં આ વાક્ય ખોટું છે.

“My purpose is to show that Mr. Weatherley’s view of Indian non-co-operation cannot fail to be of general interest.” આ વાક્યનો અર્થ જ કંઈ નથી એમ હોય. “My purpose. . . Mr. W’s view is altogether wrong. His view, wrong though it is, cannot fail to be of general interest.” ખરું જોતાં તો બીજું વાક્ય કાઢી નાખીએ તો ચાલે. એની ત્યાં જરૂર જ નથી. પણ “general interest,”ની વાત લખી છે એટલે મેં તે રાખી ને બતાવ્યું છે કે આવાં અર્થરહિત વાક્યોના કેમ સુધારા તમે કરી શકો છો. અહીં સંભાળ તો લેવાય છે છતાં ભૂલો રહી જ જાય છે એમ જોઈ છે. મારી એવી પણ સલાહ છે કે એક યંગ ઇન્ડિયાની ફાઈલ સુધારા કરીને રાખી મૂકો કે જોયી ફરી ગણેશન^૨ કે કોઈ તે લખાણો છાપે તો શુદ્ધ છપાય.

નવજીવન ને યંગ ઇન્ડિયાની ઘરાકીમાં વધારો ન થાય તેથી આપણને મૂંઝવણની જરૂર જ નથી. રૂ. ૫૦,૦૦૦ની^૩ નોંધ કોઈએ નથી લીધી કેમ કે બધા ગાભરા બની ગયા છે. એમાં અનુકરણનું વલણ જોઈએ ના? એ કેમ લખાય? વર્તમાનપત્રો આપણી ઢબે ચાલ્યાનું હજુ કયાંય જાણવામાં નથી આવ્યું. એટલે નોંધની ગેરહાજરીનોય શોક ન કરજો.

રામદાસનું ઠીક ચાલે છે.

બાપુના આશીર્વાદ

૧. બીજા પેરેગ્રાફમાં ઠાંકેલું વાક્ય યંગ ઇન્ડિયા, ૧૦-૪-૧૯૨૪ના અંકમાં છપાયું હતું. જુઓ, “અસહકાર હિંસા નથી”, પા. ૩૯૨

૨. ૧૯૧૯-૨૨ અને ૧૯૨૨-૪ એ બે ગાળાના યંગ ઇન્ડિયામાં છપાયેલા ગાંધીજીના લેખોના બે સંગ્રહો એસ. ગણેશન નામના પ્રકાશકે પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

૩. નવજીવન પાંચ વરસ ચાલ્યું. તે દરમિયાન આઠલી રકમની બચત થઈ હતી. જુઓ “નવજીવનના વાંચનાર વર્ગને”, ૬-૪-૧૯૨૪.

તા. ક.

“The Maulana's resignation from the Presidentship — Was I partial?”
મને પસંદ નથી પડ્યાં. તમને પણ ન પડે તો ફાડી નાખજો. લખાણ તો તે વિના પુષ્કળ છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૪૨૦

૩૨૪. ધારાસભાપ્રવેશ વિષે વિચારો^૧

[એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૪ પહેલાં]

અસહકારીઓ ધારાસભાઓમાં જાય એ વાજબી છે કે કેમ એ વિષે પંડિત મોતીલાલજીને અને મારે લાંબી વાતો થઈ હતી. અન્ય સ્વરાજ્યવાદી મિત્રો સાથે પણ ચર્ચા કરવાનો લહાવો મને મળ્યો. પરંતુ ગમે તેટલો પ્રયાસ કરવા છતાં, જેનાથી અમારી વચ્ચે સંમતિ સધાય એવી અસહકારના સિદ્ધાંતને અનુરૂપ કોઈ સમાન ભૂમિકા સાંપડી નહીં. ધારાસભાપ્રવેશ અસહકાર સાથે સુસંગત નથી એમ હું હજુ પણ માનું છું. સ્વરાજ્યવાદીઓ અને મારી વચ્ચે પ્રામાણિક અને મૂળગત મતભેદ છે. ધારાસભાઓની બહાર રહેવું એ, બીજું કંઈ ન કહીએ તો પણ, એની અંદર રહેવા કરતાં દેશને માટે ઘણું વધારે લાભદાયી છે એટલું એમને સમજાવવામાં હું નિષ્ફળ ગયો છું. પરંતુ જ્યાં સુધી એમના વિચારો જુદા છે ત્યાં સુધી એમનું સ્થાન બેશક ધારાસભાઓમાં છે એ હું કબૂલ રાખું છું. આપણા બધાને માટે એ માર્ગ ઉત્તમ છે. જે એમના કામને સફળતા મળશે અને તેનાથી દેશને લાભ થશે, તો એવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી મારા જેવા પ્રામાણિક શંકા કરનારાઓને પણ પોતાની ભૂલની ખાતરી થયા વિના નહીં રહે. હું એ પણ જાણું છું કે અનુભવને અંતે એમનો ભ્રમ ભાંગી જશે તો સ્વરાજ્યવાદીઓમાં એટલું દેશાભિમાન તો છે જ કે તેઓ પાછા વળશે. તેથી એમના માર્ગમાં કોઈ વિઘ્ન નાખવાનું કાર્ય હું નહીં કરું. મને વિશ્વાસ ન હોય તેવી યોજનામાં હું સક્રિય સહાય ન કરી શકું.

ધારાસભાની કાર્યપદ્ધતિ વિષે પણ મારે મતભેદ છે. ધારાસભાઓમાં જઈ અવરોધો ઊભા કરવા, એ નીતિમાં હું માનતો નથી. મને એમ લાગે કે ત્યાં જઈને હું થોડો પણ લાભ ઉઠાવી શકીશ તો જ હું ધારાસભામાં દાખલ થાઉં. એટલે જે હું ધારાસભામાં જાઉં તો કોંગ્રેસના રચનાત્મક કાર્યક્રમને મજબૂત બનાવવા જ પ્રયત્ન કરું. આ નીતિ અનુસાર હું એવા ઠરાવો રજૂ કરું કે જેમાં મધ્યસ્થ સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારો પાસે નીચે મુજબની માગણીઓ કરવામાં આવે : (૧) સરકારને જોઈતા તમામ કાપડ માટે હાથે કાંતેલી અને હાથે વણેલી ખાદી જ

૧. આ લખાણ ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં છે. એમાં એમણે ઘણા સુધારા કર્યા છે. કોંગ્રેસીઓએ પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં તથા વડી ધારાસભામાં જવું કે નહીં એ મૂંઝવનારા પ્રશ્ન વિષે દેખીતી રીતે જેને ગાંધીજીના પ્રાથમિક વિચારો કહી શકાય તેના એમાં સમાવેશ થયો છે. આ પ્રશ્ન વિષે પોતાનો મત ગાંધીજીએ મુંબઈમાં મોતીલાલ નેહરુ, લાલા લજપતરાય અને અન્ય સ્વરાજ્યવાદી નેતાઓ સાથેની ૨૯મી માર્ચથી ૫મી એપ્રિલ સુધીની એક અડવાડિયાની લાંબી ચર્ચા પછી પાકો કર્યો હતો. સંભવ છે કે આ વિચારો ગાંધીજીએ એમનો ૧૧મી એપ્રિલનો “ધારાસભાપ્રવેશ વિષેનાં નિવેદનનો ખરડો” એ લેખ લખતાં પહેલાં લખી કાઢ્યા હશે. જુઓ આ પછીનો લેખ.

ખરીદવી. (૨) પરદેશી કાપડની આયાત ઉપર તે પોષાય નહીં એવી જકાત નાખવી. (૩) દારૂ અને કેફી પદાર્થોના અનામત જથ્થા કાઢી નાખવા અને એને લીધે જે આવક ઘટે તેના પ્રમાણમાં લશ્કરી ખર્ચ ઓછું કરવું. ધારાસભાઓએ પસાર કરેલા ઠરાવોનો અમલ કરવાની સરકાર ના પાડે, તો હું એમને કહું કે ધારાસભાઓ બરખાસ્ત કરી દો અને આ ખાસ મુદ્દાઓ ઉપર મત-દારોનો મત લો. સરકાર ધારાસભાઓ બરખાસ્ત ન કરે તો હું રાજીનામું આપું અને દેશને સત્યાગ્રહ માટે તૈયાર કરું. એ સ્થિતિ આવશે ત્યારે સ્વરાજ્યવાદીઓ મને એમની સાથે અને એમના હાથ નીચે કામ કરવા તૈયાર રહેલો જશે. સત્યાગ્રહ માટેની યોગ્યતાની મારી કસોટી પહેલાંના જેવી જ છે.

આ કસોટીકાળ દરમિયાન નાફેરવાદીઓએ સ્વરાજ્યવાદી શું કરે છે કે બોલે છે તેનો વિચાર કર્યા વિના જ પોતાનો કાર્યક્રમ પૂરી તાકાતથી અને એકાગ્રતાથી અમલમાં મૂકવો અને એ રીતે પોતાની શ્રદ્ધા પુરવાર કરવી એવી સલાહ મારે તેમને આપવી રહી. જેઓ મૂંગું, પ્રામાણિક અને દેખાવો વિનાનું કામ કરવામાં માને છે તેવા કાર્યકર્તાઓની એક મોટી ફોજને કામે લગાડવા ખાદી અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનાં કાર્યો પૂરતાં છે. હિંદુમુસલમાન પ્રશ્ન પણ કાર્યકર્તાઓની ઉત્તમ શક્તિ અને આસ્થાની કસોટી કરશે. વાઈકોમના બનાવ ઉપરથી જેઈ શકાય છે કે અસ્પૃશ્યતા એ હિંદુઓ સામેનો એક મહાન પ્રશ્ન છે. ધારાસભાઓની બહારનાં આવાં તમામ કાર્યોમાં નાફેરવાદીઓ અને ધારાસભાપ્રવેશમાં માનનારા બંને સાથે મળીને કામ કરી શકે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૧૮

૩૨૫. ધારાસભાપ્રવેશ વિષેના નિવેદનનો ખરડો^૧

એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૪

કોંગ્રેસીઓએ વડી ધારાસભામાં તથા પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં જવું જેઈએ કે નહીં, એ વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નની સ્વરાજ્યવાદી મિત્રો સાથે ચર્ચા થયા પછી એ બાબતમાં હું એમની સાથે એકમત થઈ શક્યો નથી એમ મારે ખેદપૂર્વક કહેવું પડે છે. વાચકને હું ખાતરી આપું છું કે સ્વરાજ્યવાદીઓની દલીલ સ્વીકારવામાં મારે પક્ષે ઈચ્છા કે પ્રયાસની કશી મણા નહોતી. જે સ્વરાજ્યવાદીઓનો કાર્યક્રમ હું સ્વીકારી લઉં તો મારું કાર્ય ઘણું સરળ બની જાય. આ નેતાઓ ખૂબ પ્રતિષ્ઠિત છે અને કસોટીમાંથી પાર ઊતરેલા છે. એમાંના કેટલાકે તો દેશને

૧. આ ટાઇપ કરેલું લખાણ દેખીતી રીતે જ તેમના “ધારાસભાપ્રવેશ વિષે વિચારો” એ લખાણનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે. એના ઉપર મથાળું આ પ્રમાણે લખેલું હતું : “ધારાસભાપ્રવેશ વિષે નિવેદનનો પહેલો ખરડો”. તે ઉપરાંત નીચેના શબ્દો લખ્યા હતા : “બિલકુલ કાચો, અધૂરો ખરડો, સુધાર્યા વિનાનો, ખાનગી — પ્રસિદ્ધિ માટે નહીં.” આ ખરડો ગાંધીજીએ ૧૩મી એપ્રિલે મોતીલાલ નેહરુને મોકલ્યો. જુઓ, પા. ૪૧૯-૨૦. મોતીલાલજીએ એના ઉપર એક વિસ્તૃત નોંધ ગાંધીજીને લખી મોકલી; જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૪. નોંધમાં એમણે ગાંધીજીના ખરડાના વિચારોનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કર્યું હતું અને પોતાના તરફથી સૂચના પણ કર્યાં હતાં. તે પછી ગાંધીજીએ છેવટનો ખરડો તૈયાર કર્યો હતો. તે થોડા નજવા શાબ્દિક ફેરફારો સાથે નિવેદનના ૩૫માં મેની ૨૨મી તારીખે પ્રસિદ્ધિ માટે અખબારોને મોકલવામાં આવ્યો હતો. જુઓ પુસ્તક ૨૪.

ગાં. ૨૩-૨૬

ખાતર મોટાં બલિદાનો આપ્યાં છે અને માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા માટેનો એમનો પ્રેમ બીજા કોઈ કરતાં ઊંચે એમ નથી. આવા નેતાઓનો વિચારમાં પણ વિરોધ કરવામાં મને આનંદ ન હોઈ શકે. પરંતુ મારો પ્રયત્ન અને ઈચ્છા હોવા છતાં તેમની દલીલ મારે ગળે ઊતરી નથી. તેમ તેમની અને મારી વચ્ચેનો મતભેદ કેવળ એકાદ વિગતપૂરતો નથી. કમનસીબે એ મતભેદ ઠેક સિદ્ધાંતના પાયા સુધી પહોંચે છે. જો આ મતભેદ કેવળ વિગતનો જ હોત તો હું મારો ગમે તેટલો મક્કમ વિચાર પણ છોડી દઈને તરત જ સ્વરાજ્ય પક્ષમાં જોડાયો હોત અને એ પક્ષને હાર્દિક સહકાર આપવા તથા એમના કાર્યક્રમને રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ બનાવવા મેં નાફેરવાદીઓને સલાહ આપી હોત. પરંતુ મેં કહ્યું તેમ આ મતભેદ પાયાનો છે, એટલે મારે માટે આવું વલણ અખત્યાર કરવું અશક્ય છે. અને જેમ જેમ હું વિચાર અને અવલોકન કરતો જાઉં છું તેમ તેમ દૃઢ થઈ ચૂકેલી મારી એ પ્રતીતિ રોજરોજ દૃઢ થતી જાય છે કે ધારાસભાઓમાં જવાથી સ્વરાજ્ય તરફની આપણી પ્રગતિ ધીમી પડી ગઈ છે. તેનાં કારણો હું નીચે આપું છું. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે :

(ક) ધારાસભાઓમાં જવું એ અત્યારની શાસનપ્રથામાં સીધો કે આડકતરો ભાગ લેવા બરાબર છે, કેમ કે ધારાસભાઓ આ પ્રથાને ટકાવી રાખવા યોજવામાં આવેલા તંત્રનું મુખ્ય અંગ છે.

(ખ) વિધનો નાખવાના કાર્યક્રમમાં હિંસાની તીવ્ર ગંધ આવે છે અને એનાથી સવિનય-ભંગની ભૂમિકા તૈયાર કરવા માટે અત્યંત આવશ્યક એવું શાંતિનું વાતાવરણ પેદા થઈ શકે તેમ નથી. જેને માટે હિંદુસ્તાનની જનતાને તૈયાર કરી શકાય તેમ છે અને જેને સશસ્ત્ર બળવાનો અસરકારક અવેજ માનવામાં આવ્યો છે તેવા સવિનયભંગને એકલાને જ કોંગ્રેસે પોતાનું સાધન ગણ્યું છે.

(ગ) રૈટિયો, જુદી જુદી કોમો વચ્ચે એકતા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, પંચાયતપ્રથાનો વિકાસ, રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને આ કાર્યક્રમો ચલાવવા માટે જરૂરી નાણાં ઉઘરાવવાં, વગેરે રચનાત્મક કાર્યક્રમની પ્રગતિમાં તેણે અવરોધ ઊભો કર્યો છે.

(ઘ) માની લઈએ કે ધારાસભામાં જવું ઈચ્છવાજોગ હવું તોપણ તેને માટે સમય પાક્યો નહોતો. ધારાસભાઓમાં સ્વરાજ્ય પક્ષે જે શિસ્ત બતાવી છે તે તો ૧૯૨૦થી કોંગ્રેસે જે ખૂબ જ ધ્યાનપૂર્વક અને પદ્ધતિસરનું કામ કર્યું છે તેને આભારી છે એ તો સૌ કોઈ કબૂલ કરશે. પરંતુ નિરાશાઓ આવે ત્યારે પણ શિસ્તપૂર્વક અથવા પદ્ધતિસર કામ કરવાની હજી કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓએ આદત પાડી નથી. છેલ્લાં ચાર વર્ષનો અનુભવ એમ કહે છે કે જો કષ્ટસહનનો સમય લંબાયો તો શિસ્તબદ્ધ રીતે અને એકચિત્તે કામ કરવાની ટેવ અદૃશ્ય થવાનો સંભવ છે. અત્યારની ધારાસભાઓનું વાતાવરણ એવું નથી કે તેમાં માણસને સત્ય અને અહિંસા સાચવીને કામ કરવાનું મન થાય. એથી ઊલટું એ વાતાવરણમાં કાયમને માટે એવાં પ્રલોભનો આવતાં હોય છે કે પરિણામે સત્ય અને અહિંસાના ગુણોનો ત્યાગ કરવો પડે.

(ડ) ધારાસભાપ્રવેશ ખિલાફત અને પંજબના પ્રશ્નો પડતા મૂકવા બરાબર છે.

ઉપર ગણાવેલા વાંધાઓના સમર્થનમાં હું વિગતવાર દલીલમાં ઊતરવા માગતો નથી. એ બધા વાંધાઓમાંથી “ધારાસભામાં જવું એ હિંસામાં ભાગ લેવા બરાબર છે” એ પાયાના વાંધા વિષે હું કંઈક કહેવા માગું છું. એમ કહેવાય છે કે અહિંસાનો હું કરું છું તેવો આત્યંતિક અર્થ બીજું કોઈ કરતું નથી. અને મોટા ભાગના કોંગ્રેસીઓ અહિંસાનો અર્થ વિરોધીને શારીરિક ઈજા

ન કરવી એટલો જ કરે છે. આ વાત સાચી છે કે કેમ તેની મને શંકા છે. પણ જો એ સાચી હોય, તોપણ એ દલીલ મેં દર્શાવેલા પાયાના મતભેદની વિરુદ્ધ જતી નથી. એ તો એમ સૂચવે છે કે કોંગ્રેસનો સિદ્ધાંત બદલવો જોઈએ અને કોંગ્રેસના ઠરાવોમાં જ્યાં જ્યાં “અલિસક” શબ્દ આવતો હોય ત્યાં ત્યાંથી એને કાઢી નાખવો જોઈએ. કેમ કે દરેક જણ એટલું તો સમજી શકશે કે જો કોઈ અસહકારી પોતાના વિરોધીને શારીરિક ઈજા ન પહોંચાડવા છતાં વાણીથી એને આઘાત લગાડે અને મનમાં એનું બૂરું ઈચ્છે, તો લડત જરૂર ભાંગી પડે. આવી અલિસા કેવળ ઢોંગ ગણાય અને એ જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી સવિનયભંગ માટેનું વાતાવરણ કદી ઊભું થઈ શકે નહીં, કેમ કે અલિસાનું નામ લેવા છતાં આપણે સરકારી અધિકારીઓ અને સહકારીઓ વિરુદ્ધ કરવામાં આવનારા એકેએક લિસક દેખાવોને હમેશાં આપણી મૂક સંમતિ આપતા રહેવાના. રોલેટ એક્ટ સામેના આંદોલન દરમ્યાન અમૃતસર, વીરમગામ અને અમદાવાદમાં આગ અને ખૂનના બનાવો બન્યા પછી, તથા અસહકારના આંદોલન દરમ્યાન પ્રથમ મુંબઈમાં અને પછી ચૌરીચૌરામાં લિસા ફાટી નીકળ્યા પછી, સવિનયભંગ અટકાવી દીધો હતો એવું મેં આ અભિપ્રાયના સમર્થનમાં જ કહ્યું છે. જ્યારે જ્યારે મેં સવિનયભંગ મોકૂફ રાખવાની સલાહ આપી છે ત્યારે ત્યારે દેશે તે સ્વીકારી છે. જો આ સ્વીકાર પ્રામાણિકપણે થયો હોય, તો દેશે અલિસાને એના પૂરા અર્થમાં, પરંતુ તે અપનાવાઈ હતી તે હેતુ પૂરતી, સમજી લીધી છે અને સ્વીકારી છે એમ મારું માનવું વાજબી ગણાય.^૧

ધારાસભાપ્રવેશ વિષેના મારા વિચારો આવા હોવાથી હું સ્વરાજ્યવાદીઓને સમજાવી શકતો હોઉં તો એમને પાછા વળવા અને વડી ધારાસભા અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓની વાત છોડી દેવા સમજાવું. પરંતુ તેમણે જે પગલું લીધું છે તે સાચું હોવાની જેમ તેઓ મને ખાતરી કરાવી શક્યા નથી, તેમ મારી વાત પણ હું એમને ગળે ઉતારી શક્યો નથી. મારી વાત સ્વીકારવાને બદલે તેઓ પોતાના કેટલાક ઝળકતા વિજ્યો ગણાવી શકે તેમ છે. અને તે ગણાવે એમાં કશું ખોટું પણ નથી. દાખલા તરીકે, તેઓ કહી શકે કે એમના પ્રયત્નોને પ્રતાપે સરકારે મને છોડી મૂક્યો છે, ઊંચામાં ઊંચાં વર્તુળોમાં ખાદી પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, અને અવરોધની નીતિનો લગભગ સંપૂર્ણ વિજ્ય થયો છે, કેમ કે એને લીધે બંધારણીય માર્ગે કાયદા પસાર ન થતા હોવાથી સરકારને પ્રમાણપત્રો દ્વારા કાયદા પસાર કરવા પડે છે. અને જો ગયામાં કોંગ્રેસે ધારાસભાપ્રવેશના કાર્યક્રમને પૂરેપૂરો ટેકો આપ્યો હોત અને સ્વરાજ્યપક્ષને પોતાનું સંગઠન એટલું અસરકારક બનાવવા દીધું હોત કે એના વિરોધીઓ ચૂંટણીમાં એક પણ બેઠક જીતી શક્યા ન હોત. તો અવરોધની નીતિનો પૂરેપૂરો વિજ્ય થયો હોત. આ બધી ચીજો તો અસહકાર પહેલાં પણ થઈ શકી હોત એવી મારી દલીલ સ્વાભાવિક રીતે જ વ્યર્થ છે. જો આપણું ધ્યેય કેદીઓને છોડાવવાનું જ હોત, તો આપણે કેવળ એક ગાંધીને છોડાવીને સંતોષ માન્યો ન હોત તેમની સાથે કેટલાયે હસરત મોહાનીઓને તથા પંજાબના તમામ કેદીઓને આપણે છોડાવી શક્યા હોત. એ જ રીતે મારે માટે એવી દલીલ કરવી નકામી છે કે ઘણા લોકો ખાદી પહેરતા તથા અથવા તો આટલા બધા મોંઝરેટો ચૂંટણીમાં હાર્યા છે એ કંઈ બહુ મોટી વાત નથી. સરકારનું તંત્ર તો મોંઝરેટો સિવાય પણ અને તમારા અવરોધ છતાં પણ વણથંભ્યું ચાલતું જ રહે છે. એવી દલીલ કરવામાં પણ ઝાઝો માલ નથી કે ધારાસભાઓમાં જવાથી જે લાભ થવા સંભવ છે તે બધો લાભ ૧૯૨૦માં પણ વાજબી આંદોલન ચલાવીને મેળવી શકાયો હોત. જે સુધારા

૧. અલિસાના મુદ્દાનું આ વિવેચન નિવેદનના આખરી ખરડામાં સ્થાન પામ્યું નથી.

આપવામાં આવ્યા છે તેમાં કોઈક સુખદ વધારો થશે એવું બનવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. આ વાતનો કદાચ સરકાર સ્વીકાર ન પણ કરે, છતાં મને સહેજ પણ શંકા નથી કે જે બધું અપાવાનો સંભવ છે તે, જેને માટે કોંગ્રેસ કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો અને આવ્યો છે તેના કરતાં ઘણું ઓછું હશે.^૧

સ્વરાજ્યવાદીઓને કોઈ પણ દલીલથી સમજાવી શકાય એવી તો અપેક્ષા જ નહોતી. ઘણા તો અત્યંત કુશળ, અનુભવી અને પ્રામાણિક દેશભક્તો છે. આટલો વિરોધ હોવા છતાં તેઓ ધારાસભાઓમાં ગયા છે, તે કંઈ પૂરતો વિચાર કર્યા વિના તો નથી જ ગયા. એટલે જ્યાં સુધી અનુભવથી એમને ખાતરી ન થાય કે એમના કાર્યક્રમનું કશું પરિણામ આવવાનું નથી, ત્યાં સુધી તેઓ પોતાની વાત પડતી મૂકે એવી અપેક્ષા ન રાખી શકાય. એટલે સ્વરાજ્યવાદીઓના અને મારા વિચારોના ગુણદોષ તપાસવા અને કોના કેટલા ગુણદોષ છે તેની વલેચાણી કરવી^૨ એ કંઈ દેશ સમક્ષનો પ્રશ્ન નથી. પ્રશ્ન એ છે કે ધારાસભાપ્રવેશને જે નિશ્ચિત હકીકત ગણી લેવામાં આવે તો હવે કરવું શું? નાફેરવાદીઓએ સ્વરાજ્યવાદીઓના કાર્યક્રમનો કેવળ માનસિક વિરોધ કરતા રહેવું કે પછી તટસ્થ રહેવું અને જ્યાં જ્યાં શક્ય અને પોતાના સિદ્ધાંતો સાથે સુસંગત હોય ત્યાં ત્યાં તેમને મદદ પણ કરવી? જે કોંગ્રેસીઓને પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં અને વડી ધારાસભામાં જવામાં સિદ્ધાંતથી કશો વાંધો ન હોય, તેમને દિલ્હી અને કોકોનાડાના ઠરાવોએ તેમાં જવાની છૂટ આપી છે. એટલે મારો અભિપ્રાય એવો છે કે સ્વરાજ્યવાદીઓ ધારાસભાઓમાં જવા ઈચ્છે અને નાફેરવાદીઓ પાસે સંપૂર્ણ તટસ્થતા જાળવવાની અપેક્ષા રાખે એ વાજબી છે. વળી તેઓ અવરોધોનો આશરો લે એ પણ વાજબી છે, કેમ કે એ એમની નીતિ જ છે. તેમના ધારાસભાપ્રવેશ અંગે કોંગ્રેસે કશી શરતો લાદી નથી.

મને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી હું તો અહિંસામાં સોળેસોળ આના માનનારો છું એટલે મારી સ્થિતિ ૧૯૧૯માં અમૃતસરમાં જે હતી તે જ રહે છે. ધારાસભાઓમાં રહીને ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારે અવરોધ ઊભો કરવો એમાં હું માનતો નથી. મને તો એમાં સમયની પૂરેપૂરી બરબાદી જ દેખાય છે. ધારાસભાઓનો ઉપયોગ હું દેશની પ્રગતિ માટે કરી શકીશ એવું માનતો હોઉં તો જ હું ધારાસભામાં જાઉં. એટલે મને એ તંત્રમાં અને એના ચલાવનારાઓમાં વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. એ તંત્રનો હું ભાગ બનું અને એને ઉખાડી નાખવાની વાત કરું, એવું મારાથી થઈ ન શકે.

એટલે ધારાસભામાં જવું એ એક ખાસ અનિષ્ટ છે એમ માની લીધા પછી જે હું એ સંસ્થાઓ પૈકી કોઈનો સભ્ય હોઉં, તો મારે કોંગ્રેસના રચનાત્મક કાર્યક્રમનો અમલ કરવો જોઈએ. બે વસ્તુઓ તો તરત જ થઈ શકે : એક ઠરાવ એવો પસાર કરવામાં આવે કે કેન્દ્ર સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારો ભવિષ્યમાં પોતાનાં તાબાનાં તમામ ખાતાં માટે કેવળ હાથે કાંતેલી અને હાથે વણેલી ખાદી જ ખરીદે. અને બીજો ઠરાવ એવો પસાર કરવામાં આવે કે દારૂ અને કેફી પદાર્થોમાંથી થતી તમામ આવક બંધ કરી દેવી અને તેને લીધે જે ખાધ પડે તે લશ્કરી ખર્ચમાં

૧. અસહકાર અને સ્વરાજ્યવાદીઓના કાર્યક્રમોની તુલનાત્મક અસરોની આ સરખામણી આખરી ખરડામાંથી બાદ કરવામાં આવી છે.

૨. મૂળમાં “ડિસ્ટ્રિબ્યુશન” શબ્દ છે. કદાચ “ડિસ્કશન” (ચર્ચા) શબ્દ લખવાનો લેખકનો ઇરાદો હશે.

એટલો ઘટાડો કરીને પૂરવી. સરકાર આ ઠરાવોની અવગણના પણ કરે એવો સંભવ છે. જો સરકાર આવા ઠરાવોનો અમલ કરવાની ના પાડે તો શું કરવું એ હું કહી શકતો નથી. હકીકત એ છે કે મારી મનોદશા ધારાસભાવાદીની નથી એટલે આનાથી વધારે કંઈ પણ કહેવું મારે માટે મુશ્કેલ છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૧૩

૩૨૬. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર

શુક્રવાર [એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૪]^૧

ભાઈશ્રી પ મહાદેવ,

ગોલીકેરે પ્રથમ બોતડું બાફ્યું. પછી મેં, ને પછી ભલે તમે બાફ્યું કહેવાય. તમે એમ જ માની લો છો કે દરેક બાબતમાં હું કંઈક તમારો દોષ જ જોતો હોઈશ. મેં ગોલીકેરેને તેને પોતાને નામે પોસ્ટકાર્ડ લખવાનું કહેલું. તે સમજ્યો કે તે મારે નામે લખવાનું ને મારે સહી કરવાનું હતું. જ્યારે મેં જોયું કે તમારી ઉપર હું અંગ્રેજી વગર કારણસર લખીશ એમ તેણે માન્યું ને પોસ્ટકાર્ડ ટાઈપ કરીને ઘેર ગયો ને મેં સહી સારુ જોયું ત્યારે મેં તેમાં સહી તો કરી પણ ટીકા કરી કે બોતડું બાફ્યું. મેં માન્યું કે તેમાં રહેલો વિનોદ તમે સમજી લેશો. પછી “Kingdom of Heaven”વાળો તમારો કાગળ યાદ આવ્યો. એનો અર્થ લખવા જેટલો માગ હતો એટલે તે પણ ઉપર લખી નાખ્યો. તેને પત્તાની સાથે સંબંધ જ ન હતો. તમારું ગુજરાતી તો મેં વાંચ્યું જ ન હતું. માત્ર તમારા કાગળને ઉદ્દેશીને મેં લખેલું. તમારો તરજુમો તો હજુ લગી વાંચ્યો જ નથી. હવે ખુલાસો થયો? ગોલીકેરેનું પહેલું, પછી મારું, કેમ કે મેં જે લખ્યું તેની તમને ગેરસમજ થઈ. પછી માનવું હોય તો તમારું કે તમે મારો અર્થ ન સમજ્યા. ને ખોટી રીતે મારી ટીકા લાગુ પાડી. તમે “Kingdom of Earth”ની સામેનો “Kingdom of Heaven”નો અર્થ ક્યો એ તો બરોબર જ માનું છું. છતાં મેં તે તપાસ્યું નથી એટલે ચોક્કસ રીતે કહેવાય નહીં. મોક્ષ ઈત્યાદિની ચર્ચા હમણાં તો ન જ થઈ શકે.

ધારાસભાના પ્રવેશ વિષેના હાલ સુધીના મારા વિચારો મેં લખી કાઢ્યા છે.^૨ તેની નકલ મોકલી છે. તે વલ્લભભાઈને પણ વંચાવજે. કાકા વગેરે પણ વાંચે. પછી જે વિચાર દર્શાવવા હોય તે દર્શાવજે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૨૫

૧. જુઓ “મહાદેવ દેસાઈને પત્ર”, ૪-૪-૧૯૨૪ની પાદટીપ ૨.

૨. જુઓ આ પહેલાંનો લેખ.

૩૨૭. જોર્જ બેસેફને તાર

[અંધેરી,
એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૪]^૧

જોર્જ બેસેફ
કોચીન

ઉપવાસ બંધ કરો. પણ વારા બાંધી પકડાઓ નહીં ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહને સ્થળે ઊભા રહો અથવા બેસી રહો.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૧૭૪ શ્રી કૃષ્ણદાસના સૌજન્યથી

૩૨૮. જોર્જ બેસેફને પત્ર

સવારે ૪-૩૦ વાગ્યે, શનિવાર, એપ્રિલ ૧૨, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ જોર્જ,

ઉપવાસ બંધ કરો; પણ વારા બાંધી પકડાઓ નહીં ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહને સ્થળે ઊભા રહો અથવા બેસી રહો—આ પ્રમાણેનો તાર^૨ તમારા તારના જવાબમાં મેં કર્યો છે. સત્યાગ્રહમાં ઉપવાસને પણ ચોખ્ખી મર્યાદાઓ છે. જલિમની સામે ઉપવાસ નથી થઈ શકતો, કારણ તે તો તેના ઉપર એક પ્રકારની હિંસા જ થઈ. તેના હુકમનો અનાદર કરવાને માટે સજા તમે તેની પાસે માગી લો, પણ તે સજા ન કરે અને તમે સજાને પાત્ર થાઓ તેવી રીતે તમને તેના હુકમનો અનાદર ન કરવા દે તો સજા જાણીબૂજીને ઓઢી લેવાનો તમને અધિકાર નથી. ઉપવાસ તો સ્નેહીની સામે આદરી શકાય, અને તે પણ કોઈ હકો મેળવવાને નહીં પણ તેને સુધારવાને—જેમ કે દારૂડિયા પિતા સામે પુત્ર ઉપવાસ કરે. મુંબઈ અને બારડોલીમાં મેં જે ઉપવાસ કરેલા તે આ પ્રકારના હતા. અને ચાહનારાઓને સુધારવાને માટે મેં ઉપવાસ કરેલા, પણ મને જે ચાહતો નથી, એટલું જ નહીં પણ જે મને પોતાનો દુશ્મન માને છે—દાખલા તરીકે જનરલ ડાયર—તેની સામે હું ઉપવાસ ન જ કરું. મારું કહેવું સમજ્યા?

૧. આ તાર જોર્જ બેસેફના એપ્રિલ ૧૧મીના નીચેના તારના જવાબરૂપે હતો : “વાઈકોમ સત્યાગ્રહે નવું રૂપ લીધું છે. પોલીસ આગળ જવા દેતા નથી. પકડવાની ના પાડે છે. સત્યાગ્રહીઓ મોખરાના રસ્તા પર બેસી ગયા છે ને ઉપવાસ પર છે. રોજ નવા નવા સત્યાગ્રહીઓ આમાં ભેડાવા ઇચ્છે છે. જે આ કાર્યક્રમ બદલવાની જરૂર હોય તો તાકીદે જણાવો.”

૨. જુઓ આ પહેલાંનો લેખ. એ તાર અને આ પત્ર બીજે દિવસે એસોસિયેટ્ડ પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયાને પ્રસિદ્ધિ માટે આપવામાં આવ્યા હતા.

મિસિસ જોસેફ મજમાં છે ને?¹

તમારે ધીરજ રાખવી જોઈએ. તમે દેશી રાજ્યમાં છો એટલે દીવાન અથવા મહારાજા પાસે તમે ડેપ્યુટેશન પણ લઈ જઈ શકો છો. તમારી હિલચાલ સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હોય તેવા સનાતની હિંદુઓની હજારો સહીઓવાળી અરજી કરાવી શકો છો. તમારા વિરોધીઓને પણ મળજે. આમ તમારા સૌમ્ય સત્યાગ્રહને અનેક રીતે તમે મદદ કરી શકો છો. સત્યાગ્રહ કરીને જાહેરનું ધ્યાન તો તમે ખેંચ્યું છે જ. એ² બંધ ન પડી જાય કે અધીરાઈને લઈને હિંસક ન બની જાય એ વિષે તો કાળજી રાખશો જ.

તમારો

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૧૭૪. શ્રી કૃષ્ણદાસના સૌજન્યથી

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૦-૪-૧૯૨૪

૩૨૯. ડૉ. ચોઈથરામ ગિદવાણીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,

એપ્રિલ ૧૨, ૧૯૨૪

પ્રિય ડૉ. ચોઈથરામ,

તમારો લાંબો તાર મળ્યો છે. એનો જવાબ મેં તારથી નથી આપ્યો. તમારો તાર વાંચીને મને મારી પોતાની રીતે દુઃખ તો થયું, પરંતુ નિરાશા નથી થઈ. આપણે દરેકે આક્રમમાં આકરી કસોટીમાંથી પાર ઊતરવાનું છે. હું આશા રાખું છું કે તમે આ કસોટીમાંથી પાર ઊતરી શકશો. ત્યાં જે બનાવો બની રહ્યા છે તેની માહિતી મને આપતા રહેજે. તમારા તાર ઉપરથી મારે એમ સમજવું કે હવે તમારી તબિયત સારી થઈ ગઈ છે? જયરામદાસ ઉપરના મારા પત્રના³ જવાબની હું આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈ રહ્યો છું.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. ચોઈથરામ ગિદવાણી

હૈદરાબાદ (સિધ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

નકલ પરથી : એસ. એન. ૮૭૨૦

૧. અને ૨. આ વાક્યનું ભાષાંતર અંગ્રેજી પુસ્તક પ્રમાણે આપ્યું છે.

૩. જુઓ “જયરામદાસ હોલતરામને પત્ર”, ૪-૪-૧૯૨૪.

૩૩૦. સી. રાજગોપાલાચારીને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૧૨, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ રાજગોપાલાચારી,

કેરળ પ્રાંતિક પરિષદના મંત્રીઓને મેં જે પત્ર^૧ લખ્યો છે તેની નકલ આ સાથે છે. ધારાસભાપ્રવેશ વિષે મેં તૈયાર કરેલા ખરડાની^૨ એક નકલ ગઈ કાલે મેં તમને મોકલી છે. મેં એ લખાણ ફરીથી સુધાર્યું નથી, કે એમાં ચર્ચેલા વિષયની દૃષ્ટિએ પણ એ છેવટનું નથી. આજે હું ક્યાં ઊભો છું એ સ્વરાજ્યવાદી મિત્રો સમજી શકે તે હેતુથી મેં એ તૈયાર કર્યું છે.

કારોબારી સમિતિમાં હાજર રહેવા જરૂર પ્રયત્ન કરશો અને તેથી કંઈક અંશે પણ શક્ય હોય તો વહેલા આવી જાજો.

તમારો સહૃદયી

બિડાણ

શ્રીયુત સી. રાજગોપાલાચારી

એક્સ્ટેન્શન

સાલેમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૨૧

૩૩૧. એલિઝાબેથ શાર્પને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૧૨, ૧૯૨૪

પ્રિય બહેન,

તમે એ લાંબો પત્ર^૩ લખવાની તસ્દી લીધી એ સારું કર્યું. આ પ્રશ્ન તમે જણાવો છો એટલો સહેલો હોત તો ઘણું સારું થાત. મારે માટે તો એ સમસ્યા એક ભયંકર વાસ્તવિકતા છે. મારાં માનવભાંડુઓ પ્રત્યે ખરેખર મારું જે કંઈ પણ કર્તવ્ય હોય, તો કેવળ હાડયામનાં માળખાં થઈ ગયેલા લોકોની હકીકત ધ્યાનમાં રાખીને મારું એ કર્તવ્ય શું છે તેનો મારે વિચાર કરવો જ જોઈએ. દુનિયામાં દયા, કરુણા, પ્રેમ જેવી કોઈ ચીજ છે કે નહીં? જે હોય તો શું મારે એમ કહેવું કે આ સ્ત્રીપુરુષો, જેઓ ભૂખથી ટટળી ટટળીને મરી રહ્યાં છે અને લગભગ વચ્ચેની અવસ્થા ભોગવે છે તેઓ આખરે તો પોતાના પૂર્વજન્મના કર્મનું ફળ ભોગવી રહ્યાં

૧. આ પત્ર મળતો નથી.

૨. “ધારાસભાપ્રવેશ વિષેના નિવેદનનો ખરડો”, ૧૧-૪-૧૯૨૪.

૩. આ પત્ર મળતો નથી.

છે અને એમના પ્રત્યે મારી કંઈ જ ફરજ નથી? દરેક પોતપોતાનું ફોડી લે એ માણસજાત માટેનો સંદેશો છે. ઠંડે કલેજે આ શબ્દો હું લખી રહ્યો છું, ત્યારે મારું હૃદય વ્યથાથી કંપી ઊઠે છે, અને કર્મના સિદ્ધાંતનો જો આવો અર્થ થતો હોય તો મારે એની સામે બળવો જ પોકારવો જોઈએ. સદ્ભાગ્યે મને એ જુદો જ બોધ આપે છે. એક બાજુ એ ધીરજ રાખવાનું કહે છે અને બીજી બાજુ વર્તમાનની નવરચના કરીને ભૂતકાળને ભૂંસી નાખવાનો કડક આદેશ આપે છે. જે રાજદ્વારી પુરુષોને દુષ્ટ કહેવાનું તમે ઠીક ગણ્યું છે તેઓ તમે માનો છો એવા દુષ્ટ નથી, એટલી મારી વાતમાં તમે વિશ્વાસ રાખો. તમે પોતે જ કહો છો તેમ તમે યુવાનીમાં છો. આધ્યાત્મિકતાના આ પ્રશ્ન અંગેના તમારા ઉત્સાહની હું પ્રશંસા કરું છું. તો પછી વૃદ્ધ માણસ તરીકે હું તમને એટલું કહી શકું કે આધ્યાત્મિકતા, અનિષ્ટને મૂંઝે મોંઝે સહી લેવાના સિદ્ધાંતનો અસ્વીકાર કરે છે? હિંદુસ્તાનની આધ્યાત્મિકતા તમે માનો છો એવી કાચી માટીની બનેલી નથી. હું તમને થોભી જઈને વિચાર કરવા જણાવું છું.

તમારો સાચો મિત્ર

મિસ એલિઝાબેથ શાર્પ

શ્રીકૃષ્ણ નિવાસ

લીમડી (કાઠિયાવાડ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૨૨

૩૩૨. મારી નાંધ

બીજી ગેરસમજ

મૌલાના મહમદઅલીને વિષે થયેલી ગેરસમજનો ખુલાસો મેં અગ્રલેખમાં કર્યો છે. તેવી જાતની બીજી ગેરસમજ હકીમજી અજમલખાનની તિબ્બયા કોલેજમાં થયેલી. તિબ્બયા કોલેજમાં મારા છુટકારાની ઉજવણી થઈ હતી. તેમાં એક હિંદુ વિદ્યાર્થીએ મને ઈશુ ખ્રિસ્તની સાથે સરખાવ્યો. મહાન પેગમ્બરો સાથે એક પ્રાકૃત મનુષ્યની સરખામણી કરવી ઉચિત નથી એવો ઈશારો એક બીજા વિદ્યાર્થીએ કર્યો. તે ઉપરથી જોણે સરખામણી કરી હતી તેને દુઃખ લાગ્યું. કેમ કે તેમાં તેણે મારું અપમાન માન્યું. આ ઉપરથી સરખામણીની સામે બોલનારે સમજ પાડીને માફી માગી. આવા કાગનો કોઈ અખબારીએ વાઘ બનાવ્યો.

આ નાંધ લખતી વેળા જ મારા વાંચવામાં એક ફકરો આવ્યો છે. કલકત્તામાં બે જણ યા પીવા બેઠા હતા. તેમાં એકે મારાં વખાણ કર્યાં, બીજાએ ટીકા કરી. સ્તુતિકારને ટીકા ન ગમી તેથી ટીકાકારની ઉપર તૂટી પડ્યો. પછી બંને વીર ભેટયા. છેવટે પોલીસે તેમની હિંસક ભેટ છોડાવી.

મારે કોને વીરમાળ પહેરાવવી? સ્તુતિકારને કે ટીકાકારને કે બંનેને કે એકેને નહીં? જવાબ દેવો સહેલો છે. સ્તુતિકારે ટીકાકાર ઉપર પ્રહાર કરી મારી ખરી નિંદા કરી. તેણે મારી ઉપર જ પ્રહાર કર્યો. ટીકાકાર મને આવીને બે ચાબુક મારી જાત તો મારા અહિંસા ધર્મ પ્રમાણે તુરતોતુરત તેને હું માફી આપત. કદાચ તેના ચાબુકનું ચુંબન પણ મારામાં બળ હોત

તો કરત. ચોરાસી વૈષ્ણવની વાર્તાઓ જોણે વાંચી છે તેને આમાં નવાઈ ન લાગવી જોઈએ. પણ સ્તુતિકારે ટીકાકારની ઉપર પ્રહાર કરી મારી ઉપર ચાબુક કરતાં વધારે પ્રહાર કર્યો છે. તેને માફી આપવા જેટલે દૂર મારી અહિંસા આજ તો નથી જતી. સ્તુતિકારની મને ભેટ થાય તો તેને તો મારો કટાક્ષ સહન કરવો જ પડે. ટીકા કરનારે જેવું માન્યું તેવું કહ્યું. પણ સ્તુતિકારે માન્યું તેવું ન કર્યું. સ્વામીજી અને મૌલાનાની ભાષા પ્રમાણે તો સ્તુતિકારે પોતાના ધર્મસિદ્ધાંતને નિધો, ને તેનો ધર્મસિદ્ધાંત ગમે તેવો સુંદર હોય છતાં તે ટીકાકાર કરતાં આચરણમાં ઊતર્યો.

મારી વીરમાળ તો મારી પાસે જ રહે. સ્તુતિકારને ગળે તો ન જ આરોપું. અને ટીકાકાર તો બિચારો વિધર્મી રહ્યો, એટલે આજના વાતાવરણમાં વિધર્મીને વીરમાળ કેવી? પણ વાતાવરણ બદલાય અને મારે બેમાંથી એકને વીરમાળ પહેરાવવી જ પડે તો ટીકાકારને પહેરાવી હિમાલય ભાગી જાઉં.

સહનશીલતા એ સમાજવાદીનું પ્રથમ લક્ષણ છે. આ જગત ચાલશે ત્યાં લગી કપાળે કપાળે જુદી મતિ તો રહેશે જ. સ્વરાજ તો એ બધા મતવાદીઓને સારુ હશે જ. લાંબી ને ટૂંકી ડોકવાળા બધાનાં માથાં કાપવા મંડી જઈએ તો સરખી ડોકવાળાની જોડી તો રહેવાની જ નહીં. એટલે પોતાની સ્વતંત્રતા જેટલી બીજાની સ્વતંત્રતાને આપણે માન આપ્યે જ છૂટકો છે. સરકારની સાથેની લડત શાની છે? કેવળ વિચારસ્વાતંત્ર્યની નથી? મારા વિચારો સરકારને ખોટા લાગ્યા તેથી મને પકડી બાંધ્યો. પેલા તિબ્બયા કોલેજવાળા ને કલકત્તાના સ્તુતિકારે પણ સરકારનો જ રસ્તો પકડ્યો એટલે તે સરકારના સહકારી બન્યા. હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને સાથે રહી સ્વરાજ મેળવવાની ગરજ હોય તો આ પાઠ ગોખે ને તે પ્રમાણે આચરે :

એકે વીજાના વિચાર ને આચાર સહન કરવા, અને પોતપોતાના આચારના પાલનમાં એકે વીજાની વચ્ચે ન પડવું.

આ સિદ્ધાંતનો અમલ કરવામાં જોઓ પહેલ કરશે તે જીત્યા છે. એકબીજાની સાહ જોયા કરશે તો બંને જ્યાંના ત્યાં જ રહેવાના. “આપ ચલીએ” કરતાં ગાડી ખોઈ બેસવાનો ભય છે.

નવજીવનનો નવો વધારો

નવજીવનનો એક સામાન્ય વધારો તો વખતોવખત નીકળ્યા જ કરે છે. હવે કેળવણી વિષે ખાસ વધારો નીકળવાનો છે તે વિષેની સૂચના આ અંકમાં બીજી જગ્યાએ જોવામાં આવશે. આ કેળવણી વિષેનો ખાસ વધારો દર માસે ત્રીજે શનિવારે નીકળશે એટલે પહેલો કેળવણી અંક આ માસની ૧૯મી તારીખે નીકળશે. સૂચનામાંથી વાંચનાર જોશે કે કેળવણી અંક સ્વતંત્ર કાઢવાને બદલે કોઈ પણ છાપાના વધારાણે કાઢવાની સલાહ આપનાર હું છું. ગુજરાતમાં અખબારો ખૂબ નીકળ્યાં છે, પુસ્તકો પણ થોકબંધ પ્રગટ થાય છે. વાચકવર્ગનો વિસ્તાર સારો થયો ગણાય. જ્યાં હજાર ગ્રાહક થાય ત્યાં સંતોષ મનાતો ત્યાં ત્રણ-ચાર હજારની ઘરાકી સામાન્ય વસ્તુ થઈ પડી છે. આમ વાંચવાનો શોખ ગુજરાતીઓમાં વધ્યો છે એ વાત અવશ્ય વધાવી લેવા યોગ્ય છે. પણ તેટલે જ અંશે લેખકોની અને અખબાર ચલાવનારની જવાબદારી વધી છે. કેવી જાતનું લખાણ પ્રજા આગળ મૂકવું, કઈ ઢબથી તે રજૂ કરવું એ બે મોટા પ્રશ્નો છે. જે દેવ વાચકવર્ગને આજ પડશે તે જાથુને સારુ ટકી રહેવા સંભવ છે. જેવું બાળકનું તેવું જ મોટાનું મોટા પણ નવા અનુભવને વિષે તો બાળક જેવા જ ગણાય. બુદ્ધિને પણ કંઈ નવી વસ્તુ ગમે ને તેની તેને દેવ પડે તો તેમાં તે બાળકના જેટલો જ આનંદ લેશે, ને પછી કદાચ

તે અયોગ્ય સિદ્ધ થાય તોપણ તેને છોડતાં તેને દુઃખ પડવાનું. એટલે ગુજરાતીઓમાં વાંચવાનો જે શોખ વધ્યો છે તેને સ્વચ્છ વલણ ન મળે તો તે અંતે હાનિકારક નીવડવાનો સંભવ છે. એટલે લેખકોએ પોતાની ક્લમની ઉપર અંકુશ રાખવાનો છે એ જ્ઞાન મારા સંકોચનું એક કારણ.

કેળવણી અંકમાં તો આવો દોષ ન આવે એમ શંકા ઊઠશે. પણ કેળવણીની પદ્ધતિઓનો કયાં પાર છે? બધી પદ્ધતિઓ સારી જ હોય એમ માનનારો હું નથી. કાળનો, સ્થળનો ને શિષ્યવર્ગનો વિચાર કર્યા વિના ઘડાયેલી પદ્ધતિમાં ઘણા દોષ હોવાનો સંભવ છે. એટલે એ ક્ષેત્રમાં વિચારનાર નિરંકુશ રહી શકે છે એવી એકાંતનીતિ નથી.

બીજા સંકોચ મને વાંચનારના ખીસા વિષે રહ્યો છે. વાંચનારની ઉપર મરજિયાત વેરાનો બોજા પણ હદથી ઉપરાંત ન પડવો જોઈએ. જે વાંચનારવર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે તેમાં જ બધાં અખબારો, પુસ્તકો ઈત્યાદિનો પ્રચાર થવાનો. એ બોજા ઘણો પડવાથી વાંચનારની ઈચ્છાનું મૂળમાંથી જ છેદન થઈ જવાનો ભય પણ મને રહે.

આ બંને સંકોચનો વિચાર કરવાની મેં વિદ્યાપીઠને વિનંતી મોકલી હતી. તેને પરિણામે નોખું જ માસિક કાઢવાને બદલે દર માસે નવજીવનનો ખાસ વધારો કાઢવાનો નિશ્ચય વિદ્યાપીઠે કર્યો. વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિઓની નોંધ લેનારું ને કેળવણી વિષેના તેના વિચારો દર્શાવનારું તથા શિક્ષકોને, માબાપોને, તથા શિષ્યોને મદદરૂપ થાય એવું સ્વતંત્ર વાર્તાત્ર જોઈએ એમ વિદ્યાપીઠના કાર્યકર્તાઓને જણાયું છે. તેઓના અનુમાનની પરીક્ષા અનુભવે જ થઈ શકશે. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે વિદ્યાપીઠની મહાન પ્રવૃત્તિ અંગે શિક્ષકોને, માબાપોને અને શિષ્યોને પણ ઘણું જાણવાનું રહે છે. એ હાજત આ નવું સાહસ પૂરું પાડો એમ આપણે બધા ઈચ્છીએ. સાક્ષરવર્ગ તેને મદદ દેશે તો આ નવી પ્રવૃત્તિ શોભી નીકળશે એમાં સંશય નથી.

ઊગર્થ

અત્યારે તો હિંદીની ઉપર જે ભંગીવાડામાં પુરાવાની તલવાર લટકી રહી હતી તેમાંથી તેઓ બચ્યા લાગે છે. શ્રીમતી સરોજિનીના પ્રયત્નની સફળતા અણુધારી રીતે થઈ ગણાય. દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારની પીઠ પાછળ પ્રજામત નથી એમ જનરલ સ્મટ્સને^૧ લાગવાથી તેણે ત્યાંની પાર્લિમેન્ટને બંધ કરી નવી ચૂંટણી કરવાનો પોતાનો ઠરાવ જાહેર કર્યો છે. આથી જે નવા કાયદાઓ મોજૂદ પાર્લિમેન્ટમાં થવાના હતા તે હાલ તો મુલતવી રહ્યા છે. પણ નવી પાર્લિમેન્ટમાં કંઈ હિંદીને ન્યાય આપનારા સભાસદો આવવાના નથી. તેઓની વૃત્તિ હાલના સભાસદોના કરતાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકા નિવાસી ભાઈઓ પ્રત્યે વધારે કડક બને તો જરાયે આશ્ચર્યકારક નહીં ગણાય. એમ છતાં અણીનો જીવ્યો સો વર્ષ જીવે એ ન્યાયે આપણે હાલ તો સંતોષ માની લઈએ.

જીવતા પ્રજામતની કિંમત

દક્ષિણ આફ્રિકામાં બની રહેલા બનાવમાંથી આપણને ઘણું શીખવાનું છે. એક જ શહેરમાં જનરલ સ્મટ્સના પક્ષનો પ્રતિનિધિ હારી જવાથી તેણે દેશનો આખો કારભાર રોકી દીધો છે. પાર્લિમેન્ટ કરતી વેળાએ તેણે કહ્યું :

૧. જે. સી. સ્મટ્સ (૧૮૭૦-૧૯૫૦); દક્ષિણ આફ્રિકાના સેનાપતિ અને રાજપુરુષ; ૧૯૧૯-૨૪ અને ૧૯૩૯-૪૮માં ત્યાંના વડા પ્રધાન.

જે પ્રજામત અમારા પક્ષની પાછળ ન હોય તો અમે નવાં ધોરણો દાખલ કરવા ઈચ્છીએ છીએ તે ન કરી શકીએ. એક જ મુખ્ય શહેરના મતાધિકારીઓએ પોતાની પસંદગી વિરુદ્ધપક્ષને આપી એ અમારે સારું પૂરતું છે.

આમાં જનરલ સ્મટ્સની ચતુરાઈ તેમ જ પ્રજામતનો સ્વીકાર રહેલાં છે.

એવું આપણે ત્યાં છે ?

સરકાર તો પ્રજામતની વિરુદ્ધ ચાલવામાં જ સામાન્ય રીતે માને છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં પ્રજામતનો અનાદર જ છે. મૌલાના હસરત મોહાની અથવા મિ. હોર્નિમૅનની બાબત સરકારની દૃષ્ટિએ નજીવી ગણાવી જઈએ. પણ સરકાર તેમાંયે પ્રજામતને વશ વર્તવા નથી ઈચ્છતી, તેની સામે થવામાં જ કેમ જાણે તેને રસ આવતો હોય નહીં!

આ ચિત્ર અને પેલું

દક્ષિણ આફ્રિકામાં નામદાર શાહજાદાને જવાની તૈયારી ચાલી રહી હતી. ત્યાં હવે નવી ચૂંટણીના હંગામમાં ગોરાઓ રોકાઈ જશે તેથી જનરલ સ્મટ્સે કહેવડાવ્યું કે હાલ તુરત શાહજાદાને આવવાનું મુલતવી રાખવું. એટલે તે મુલતવી રહ્યું છે. આ એક ચિત્ર દક્ષિણ આફ્રિકાનું.

હવે ૧૯૨૧ના અહીંના ચિત્ર તરફ નજર કરીએ. નામદાર શાહજાદાને એક વેળાએ નહીં લાવવા આખી પ્રજાએ સરકારને વીનવી પણ તે સરકાર એકની બે ન થઈ. પોતાનો જ કક્કો ખરો રાખ્યો. પરિણામ કેવું કડવું આવ્યું તે હજુ ભુલાયું નથી. તેનું અપમાન પ્રજા તરફથી અનિચ્છાએ થયું. પ્રજાએ મુંબઈમાં પોતાની શાંતિની પ્રતિજ્ઞા ઉપર પાણી ફેરવ્યું ને ક્ષણભર બાજી હાથમાંથી ગયા જેવું જણાયું.^૧

આવો પ્રજાનો અનાદર ક્યાં લગી ચાલશે? તેનો જે જવાબ ૧૯૨૦ની સાલમાં કલકત્તામાં ને નાગપુરમાં મહાસભાએ^૨ આપ્યો તે જ આજે કાયમ છે. એક વાક્યમાં કહીએ તો પ્રજા તૈયાર — લાયક — થાય ત્યારે. એટલે (૧) પ્રજા જ્યારે સર્વાંગે ખાદીભૂષિત થઈ પરદેશી તેમ જ અહીંની મિલના કાપડનો ત્યાગ કરે ત્યારે (૨) અથવા હિંદુમુસલમાનનાં દિલ એક થાય ત્યારે (૩) અથવા અસ્પૃશ્ય અને દૂરિત જાતિનો સત્કાર કરી હિંદુઓ શુદ્ધ થાય ત્યારે (૪) અથવા પ્રજા મહાસભાનું તંત્ર બરાબર ચલાવતાં શીખે ત્યારે (૫) અથવા પ્રજા વ્યાવહારિક શાંતિનો પૂર્ણ — મનથી, વચનથી, કાયાથી — સ્વીકાર કરે ત્યારે.

વિચાર કરતાં દેખાઈ આવશે કે પાંચમાંથી એક વસ્તુ પણ આપણે સંપૂર્ણતાએ કરી શકીએ તો બીજી ચાર એની મેળે જ થઈ જાય તેમ છે.

સરકારને દોષ દેવો, ગાળો ભાંડવી નિર્શંક છે એટલું જ નહીં પણ તે આપણી કાયરતાની નિશાની છે. જેવા આપણે તેવી સરકાર. પ્રજાજગૃતિનું માપનયંત્ર સરકાર છે.

૧. ૧૯૨૧ના નવેમ્બર માસમાં ઇંગ્લંડના યુવરાજ જ્યારે મુંબઈ બંદરે ઊતર્યા ત્યારે ત્યાં હુલ્લડ થયું હતું એનો ગાંધીજી અહીં ઉલ્લેખ કરે છે.

૨. કોંગ્રેસનું ખાસ અધિવેશન કલકત્તામાં ૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ભરાયું હતું. અને વાર્ષિક અધિવેશન તે જ વર્ષના ડિસેમ્બર માસમાં નાગપુરમાં ભરાયું હતું.

મારાં દર્શન ?

એક ભાઈએ મને મળવા વિષે પત્ર લખેલો છે તેમાંથી નીચેનો ભાગ આપું છું^૧ :

આ પવિત્ર કુટુંબ મારાં દર્શન તો શું કરવાનું છે? હું તો તેમનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થઈશ ને મારી શક્તિમાંયે વધારો કરીશ. એમને મળવાનું તો રવિવારે બનવાનું છે તે રવિવારની હું રાહ જોઈ રહ્યો છું. જો બધાં કુટુંબ આ પ્રમાણે મહાસભાના રચનાત્મક કાર્યનો અમલ કરે તો મને એમનાં દર્શન એ રામબાણ દવા થઈ પડે અને હિંદુસ્તાનને ઘેર બેઠાં સ્વરાજ આવે.

સ્વર્ગસ્થ મોતીલાલની માફી

ઘણી બક્ષિસોમાં ઈશ્વરે મને શુભચિતક મિત્રોની બક્ષિસ પણ આપી છે. મારી ચોકી તેઓ નિરંતર કર્યા જ કરે છે ને મને ભૂલોથી બચાવે છે, અથવા થઈ જાય તો તે સુધરાવે છે. ત્રણ મિત્રોએ ટૂંકાં વિવેકી પત્તાં લખી મને જણાવ્યું છે કે નવજીવનના ગતાંકમાં^૨ વીરમગામની જકાત વિષે લખતાં મેં વઢવાણના ભલા પણ સ્વર્ગસ્થ દરજી મિત્રને પોપટલાલને નામે ઓળખાવેલ છે. પણ તેનું નામ તો મોતીલાલ^૩ હતું. મિત્રનો સુધારો ખરો છે. નામો અને ચહેરા યાદ રાખવામાં હું બહુ કાયો છું એમ જાણી મને ભાઈ મોતીલાલનાં સગાં અને સ્નેહીઓ માફ કરશે એવી ઉમેદ રાખું છું. હું પણ મને પોતાને તેનાં સગાંસ્નેહીમાં ગણું છું. હું દૂરનો સગો નીવડ્યો કે નામ સુધ્યાં યાદ ન રાખી શક્યો. મોતીલાલનો આત્મા તો મને માફ કરશે જ. કેમ કે તેના આત્માને ભૂલી જાઉં એવો તો કાયો હું નથી. ત્રણે મિત્રો જેમણે મને મારી ભૂલનું સ્મરણ કરાવ્યું છે તેમનો હું ઉપકાર માનું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૩-૪-૧૯૨૪

૩૩૩. મો. મહમદઅલી પર આરોપ

એક સજ્જન લખે છે કે મૌલાના મહમદઅલીએ એવું ભાષણ કર્યું કે અધમમાં અધમ મુસલમાન કરતાં ગાંધી નીચા છે એવી જાતનું લખાણ ગુજરાતી છાપાંઓમાં આવે છે. આ સજ્જન લખે છે કે આમ મૌલાના સાહેબ ન જ બોલે છતાં ખરી હકીકત શી છે એ નવજીવનમાં જણાવવું જોઈએ કે જેથી ગેરસમજ દૂર થાય. મારે દિલગીરીની સાથે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આવી ખબર માત્ર ગુજરાતીમાં જ નહીં પણ અંગ્રેજી છાપાંઓમાં પણ ફેલાઈ છે. તેને વિષે ચર્ચા પણ ખૂબ થઈ છે.

૧. આ ભાગ અહીં આપ્યો નથી. પત્રમાં લખનારે જણાવ્યું હતું કે હું, મારી મા તથા ગહેન ભતે કાંતી, વણી અને ખાદી પહેરીને રચનાત્મક કાર્યક્રમ પાર પાડી શક્યાં છીએ. એટલે અમારી ઇચ્છા આવતા રવિવારે આપનાં દર્શન કરવાની છે.

૨. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં આ લખાયું હતું; જુઓ પુસ્તક ૨૯.

૩. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા વઢવાણ શહેરના ઉત્સાહી સમાજસેવક. તેઓ દર માસે થોડા દિવસ માટે સાબરમતી આશ્રમમાં આવતા અને કશું વેતન લીધા વિના વિદ્યાર્થીઓને દરજીકામ શીખવતા. જુઓ આત્મકથા ભાગ ૫, પ્રકરણ ૩ પણ.

દૈવ જાણે શું બન્યું છે પણ આજકાલ હિંદુમુસલમાન વચ્ચે ગેરસમજનો વાયરો વાઈ રહ્યો છે. એકબીજાનો અવિશ્વાસ ફેલાઈ ગયો છે. તેનાં કેટલાંક કારણો છે એ પણ હું જાણું છું. તેમાં આ પ્રસંગે ઊતરવાની જરૂર નથી જોતો. ઉત્તર તરફ હિંદી ઉર્દૂ અખબારોએ તો હદ વાળી છે. દાક્ષિણ અનસારી લખે છે કે એકબીજાની ઉપર આક્ષેપો મૂકવા, ખોટી અફવાઓ ફેલાવવી, બીજાના ધર્મને વગોવવા અને એમ કરી એકબીજાઓને વગોવવા એ જ તે અખબારોએ પોતાનું કર્તવ્ય માની લીધું જણાય છે, એ જ તેમને પોતાનો વેપાર વધારવાનું સાધન થઈ પડ્યું જણાય છે. આ ચેપ કેમ ફેલાતો અટકાવાય એ એક મહાન પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. તેનો ઉકેલ કરવો એ મારી દૃષ્ટિએ ધારાસભાપ્રવેશ કરતાં બહુ વધારે મહત્ત્વનો છે. મારી ખાતરી છે કે તેના ઉકેલમાં આપણી રાજ્યતંત્ર ચલાવવાની શક્તિ રહેલી છે. પ્રજા સમક્ષ રહેલા કેટલાક પ્રશ્નોનો ઉકેલ જો આપણે કરી શકીએ તો આપણા હાથમાં આજે જ સ્વરાજ છે. જ્યાં સુધી આપણે આ ગાંધી નહીં છોડી શકીએ ત્યાં સુધી સ્વરાજ અસંભવિત છે. આ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા ધારાસભાઓ અસમર્થ છે.

પણ આ લેખમાં હું આ મુશ્કેલીઓની તપાસમાં ઊતરવા નથી માગતો. અત્યારે તો મૌલાના સાહેબ ઉપરના આક્ષેપો જ તપાસવા માગું છું.

મૌલાના સાહેબના મૂળ ભાષણ ઉપરથી લખનાૌની એક સભામાં તેમને સવાલ પૂછવામાં આવ્યો, તેનો જવાબ તેમણે આ આપ્યો : “મહાત્મા ગાંધીના ધર્મસિદ્ધાંત કરતાં એક વ્યભિચારી મુસલમાનના ધર્મસિદ્ધાંત હું વધારે સરસ ગણું છું.” આમાં મૌલાના સાહેબે “મહાત્મા” ગાંધી અને વ્યભિચારી મુસલમાન વચ્ચે સરખામણી નથી કરી, પણ બંનેના ધાર્મિક મતની જ સરખામણી કરેલી છે. આ સરખામણી કેમ થઈ એ પણ જરા વિચારીએ. મૌલાના સાહેબ ઉપર મુસલમાનોએ એવો આરોપ મૂક્યો કે મૌલાના તો ગાંધીપરસ્ત એટલે ગાંધીપૂજક થઈ ગયા છે. ગાંધીપૂજક થવું એટલે ગાંધીને મૂર્તિ બનાવવો, એટલે તેના સિવાય દુનિયામાં બીજું નથી એવું માનવું. આમ કરવું એ તો ગાંધીનો ધર્મ કબૂલ કરવા બરોબર થવું એ મૌલાના સાહેબ ઉપર આજ. કેટલાક મુસલમાનોના આ આરોપનો જવાબ મૌલાનાએ ઉપરના વાક્યથી દીધો. મુસલમાનોને સંતોષતાં હિંદુઓને મૌલાનાએ દૂભવ્યા એમ થયું કે? ઉપરનું વાક્ય મૌલાના કોઈ બીજા અવસરે બોલ્યા હોત તો તેની ઉપર મુદ્દલ ટીકા ન થાત. હિંદુ ઇલાખાંઓએ તેમના ભાષણને ઊલટી રીતે ઉતાર્યું. તેઓએ જાહેર કર્યું કે મૌલાનાએ વ્યભિચારી મુસલમાનને “મહાત્મા” ગાંધી કરતાં વધારે સારો માન્યો. આપણે જ્યું કે મૌલાનાએ એવું નથી કર્યું. એટલું જ નહીં પણ તેમણે તો સ્વામી શ્રી શ્રદ્ધાનંદજી ઉપરના તેમના કાગળમાં “મહાત્મા” ગાંધીને આખા જગતમાં સારામાં સારો મનુષ્ય માન્યો છે. પણ તેમણે તે “મહાત્મા”ના ધર્મસિદ્ધાંતને વ્યભિચારી મુસલમાનના ધર્મસિદ્ધાંત કરતાં ઊતરતા માન્યા છે. આમાં કંઈ જ વિરોધ નથી, એટલું જ નહીં પણ લગભગ આખું જગત સિદ્ધાંત ને સિદ્ધાંતી વચ્ચે ભેદ કરી રહ્યું છે.

મારા નિકટના ખ્રિસ્તી મિત્રો મને બહુ સારો માણસ ગણે છે છતાં પોતાનો ધર્મ મારા ધર્મ કરતાં વધારે સારો માનતા હોવાથી હું ખ્રિસ્તી થઈ જાઉં એવી પ્રાર્થના કરે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના એવા એક મિત્રનો કાગળ મારી ઉપર બેત્રણ અઠવાડિયાં પહેલાં આવ્યો તેમાં તે લખે છે :

તમે છૂટયા એ સાંભળી હું રાજી થયો. તમારે સારું હું હમેશાં પ્રાર્થના કરું છું કે તમને ઈશ્વર સન્મતિ આપો કે જેથી તમે ઈશુ ખ્રિસ્તને અને તેની મુક્તિ આપવાની

શક્તિને માનતા થઈ જાઓ. આમ તમે કરી શકો તો તમારાં કામો ઝટ ફળીભૂત થશે. આવા અનેક ખ્રિસ્તી મિત્રો હું ખ્રિસ્તી થાઉં એમ ઈચ્છે છે.

ઘણા હિંદુ શું કરે છે? ભલામાં ભલા ખ્રિસ્તી કે મુસલમાનના ધર્મસિદ્ધાંત કરતાં પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતને તે સર્વોત્તમ નથી ગણતા? એમ ન ગણતા હોય તો પોતાની કન્યા ભલામાં ભલા મુસલમાનને કે ખ્રિસ્તીને આપશે? એટલું જ નહીં પણ હિંદુમાં પણ ભલામાં ભલાને નહીં આપે; માત્ર પોતાના જ સંપ્રદાય કે વાડામાંના ભલાને આપશે. એ શું સૂચવે છે? પરધર્મ કરતાં સ્વધર્મ સારો છે એમ તે માને છે.

મારા અલ્પ મત પ્રમાણે મૌલાનાએ પોતાનો મત જાહેર કરીને પોતાના દિલની સ્વચ્છતાને પોતાના ધર્મ ઉપરની પોતાની આસ્થા સિદ્ધ કરી આપી છે. મને તો તેમણે બેવડું માન આપ્યું છે. એક મિત્ર તરીકે, બીજું મનુષ્ય તરીકે. મિત્ર તરીકે માન આપ્યું છે કેમ કે પોતે મારા વિષે માની જ લીધું કે મારા સંબંધમાં તેઓ કંઈ પણ વાત કરે તેમાં હું અપમાન માનું જ નહીં, હું તેમના શબ્દોને અવળા સમજું જ નહીં. મનુષ્ય તરીકે મને માન આપ્યું કેમ કે અમારા બંનેના ધર્મ નોખા છતાં અને તેઓ પોતાનો ધર્મ મારા ધર્મ કરતાં વધારે સારો માનતા છતાં મને સર્વોત્કૃષ્ટ મનુષ્ય સમજે છે. આ કેવી શ્રદ્ધા! જગત મને સારો માને એ વહેમ હું સમજી શકું પણ મારી સાથે નિકટમાં રહેનાર મિત્ર મારાં અનેક છિદ્રો જોતાં છતાં મને સર્વોત્કૃષ્ટ માને એ કેવી વિચિત્રતા!

કોઈ પણ મનુષ્યને સર્વોત્કૃષ્ટ માનવો એ મને તો બહુ જોખમભર્યું લાગે છે. તેનું અંતર ઈશ્વર વિના કોણ ઓળખે? જેના મેલ પ્રગટ થાય છે એવા મનુષ્યો કરતાં જેઓ પોતાનો મેલ છુપાવી શકે છે એ કેટલા બધા વધારે મેલા હોવા જોઈએ! પેલાને તો મુક્તિનો સંભવ છે કેમ કે તેનો મેલ પ્રગટ થયો એટલે કે તે નીકળવાનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. પણ બીજા કે જેણે પોતાના મેલને દાબડામાં સીલબંધ રાખ્યો છે તેનો મેલ તો તેમાં રહી તેને ઝેરી જંતુની જેમ કોરી ખાશે. તેનો છુટકારો આ ભવે અસંભવિત છે. અને તેથી જ શાસ્ત્રોએ સત્યને સર્વોપરી માન્યું છે, તેથી જ શાસ્ત્રોએ પાપ છુપાવવાની મનાઈ કરી છે. જે કોઈ પણ મનુષ્યને સર્વોપરી ગણી શકીએ તોયે તે નિશ્ચય તેના મૃત્યુ પછી જ કરી શકાય.

હું તો મારો વિશ્વાસ નથી કરી શકતો. સામેનાનો વિશ્વાસ કરવો મને સહેલો લાગે છે. તેમ કરતાં હું છેતરાઉં તો મને કંઈક આર્થિક નુકસાન થાય, મને જગત ભોળો ગણે. પણ મારો વિશ્વાસ કરી ગફલતમાં રહું તો મારો નાશ થાય. વાંચનાર! આ પ્રસંગ મને મળ્યો છે તેવે સમયે તમારી પાસે તો હું કહી જ દઉં છું કે એક વેળા તો મારો પોતાનો વિશ્વાસ કરી ડૂબતો હું ઈશ્વરકૃપાથી જ બચ્યો છું. બીજી વેળાએ મારા એક વ્યભિચારી મિત્રે મને બચાવેલો. તે પોતે તો બચી શકે એમ રહ્યું ન હતું; પણ મને તેણે નિર્મળ માનેલો તેથી મારે તો મેલમાં ન જ પડવું જોઈએ એમ ધારી મને મોહનિદ્રામાંથી જાગ્રત કર્યો. આપણે બીજાની ચોકી કરીએ, જગતના કાજ બનીએ તેના કરતાં આપણી જ ચોકી કરીએ, આપણા જ કાજ બનીએ તો આપણે બચીએ ને જગતને આપણા ત્રાસમાંથી ઉગારી લઈએ. તેથી જ સ્વરાજની ખરી વ્યાખ્યા એ છે કે પોતાની ઉપર મેળવેલું રાજ્ય તે જ સ્વરાજ. જેણે તે મેળવ્યું તેણે બધું મેળવ્યું. “આપ ભલા તો જગ ભલા” એ “લોકવાયકા”માં ઘણું સમાયેલું છે.

આપણો વિષય છોડીને મેં ગૂઢ ચર્ચા નથી કરી નાખી પણ વિષયને અંગે કરી છે. મિત્રો મને સર્વોત્કૃષ્ટ માને તેથી હું ધૂલું છું. હું જે તેવું માનતો થઈ જાઉં તો મારું પતન થાય.

કેમ કે મારે તો હજુ બહુ ચડવાનું બાકી છે. મારો લોભ અસીમ છે. મારે જીતવાના શત્રુ અસંખ્ય છે. જેમ જેમ ઊંડો ઊતરું છું તેમ તેમ મારી ખામીઓનું મને દર્શન થતું જાય છે. એ જોઈ છું ત્યારે મને વિચાર થાય છે કે ખરેખરા સર્વોત્કૃષ્ટ માણસ તો કેવા હશે? એ વિચારતાં મોક્ષનો ને તેમાં રહેલા અતિ આનંદનો મને કંઈક ખ્યાલ આવે છે ત્યારે ઈશ્વરતત્ત્વ શું હોઈ શકે તેની મને કંઈક ઝાંખી થાય છે.

હવે કદાચ વાંચનાર સમજશે કે મૌલાના સાહેબે મને સર્વોત્કૃષ્ટ માની કેટલું માન આપ્યું છે. તેમના આ કથનનો શો અર્થ છે તે વાંચનાર તેમનો કાગળ વાંચવાથી વધારે સમજશે. તે કાગળનો તરજુમો આ જ અંકમાં આપું છું.^૧

સ્વામીજીએ મૌલાનાના કાગળને વધાવી લીધો, તેમની નિખાલસતાને સારુ તેમને ધન્યવાદ આપ્યો, મૌલાનાને હિંદુના મિત્ર માન્યા, અને જેઓએ તેમની ઉપર આક્ષેપો મૂકી તેમને મહા-સભામાંથી રાજીનામું આપવાના ઠરાવની નોટિસ મોકલી હતી તેઓને ખેંચી લેવાની ભલામણ કરી. પણ સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે સ્વામીજીના પોતાના ધર્મ પ્રમાણે તો કેવળ સિદ્ધાંતની કંઈ કિંમત નથી. માણસના ચારિત્ર પ્રમાણે તેની આંકણી છે. આનો જવાબ આપી મૌલાનાએ સ્વામીજીના લખાણમાંથી નીકળતી શંકા પણ દૂર કરી. મૌલાના એમ નથી માનતા કે સિદ્ધાંતને પોતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આચરણ કરવાની જરૂર નથી. તેમણે તો માત્ર બે કાયદાની સરખામણી કરી તેમાં ચડતો ક્યો એ જ અભિપ્રાય આપ્યો હતો. સારામાં સારો કાયદો જાણનાર જો તે પ્રમાણે ન વર્તે તો તેને કંઈ જ ફળ નથી મળતું એ તેમણે પોતાના બીજા પત્રમાં^૨ બતાવી આપ્યું છે.

એટલે મૌલાના મહમદઅલીના કથનનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ આવે છે કે સહુને સહુનો ધર્મ સરસ લાગે છે. એ વાક્યની સામે ક્યો હિંદુ થઈ શકે? આ રાઈના પર્વત કેમ થયા ને તેમ થતું કેમ અટકાવી શકાય તે આપણે બીજે વખતે વિચારશું.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૩-૪-૧૯૨૪

૩૩૪. સત્યાગ્રહ ને જ્ઞાતિસુધારો

સત્યાગ્રહનું તત્ત્વ જેમ જેમ સમજાતું જાય છે તેમ તેમ તેના નવા ઉપયોગો થતા જાય છે. તેનો ઉપયોગ કેવળ સરકારની સામે થવામાં જ નહીં પણ કુટુંબ અને જ્ઞાતિઓમાં પણ થતો જોવામાં આવે છે. એક જ્ઞાતિમાં કન્યાવિક્રયનો ઘાતકી રિવાજ છે તેને અટકાવવા કોઈ યુવાન પ્રેરાયેલ છે. તેણે શું કરવું જોઈએ એ સવાલ ઊઠ્યો છે. સત્યાગ્રહનું હળવું અંગ અસહકાર છે. આ જ્ઞાતિમાં કન્યાવિક્રય અટકાવવાનો આ યુવકનો ઈરાદો થયો છે. ઈરાદો સ્વચ્છ છે, પણ તેણે અસહકાર આદરવો કે કેમ અને તે આદરવો તો કઈ રીતે, કોની સામે?

મજકૂર કેસ વિષે ચોક્કસ અભિપ્રાય દેવો એ મુશ્કેલ છે. પણ કેટલાક સામાન્ય નિયમો તો આવા બધા બનાવોને સારુ બતાવી શકાય.

પ્રથમ તો અસહકાર એકાએક આદરી શકાય જ નહીં. જમાનાથી ચાલ્યા આવતા ખરાબ રિવાજો એક ક્ષણમાં નાબૂદ થઈ શકતા નથી. સુધારાને એક પગ છે તેથી તે લાંબાતો ચાલે છે.

૧. આ તરજુમો અહીં આપ્યો નથી. એ પરિશિષ્ટ ૧૩ (ક) તરીકે આપ્યો છે.

૨. જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૩ (ખ).

ધીરજ ખોઈ બેસે તે શુદ્ધ અસહકારી ન જ બની શકે. સુધારકે લોકમત કેળવવો એ પ્રથમ પગથિયું છે. જ્ઞાતિના શાણા પુરુષોને મળવું જોઈએ, તેઓની દલીલો સાંભળવી જોઈએ. સુધારક બિચારો ગરીબ માણસ હોય, તેને કોઈ ઓળખતું ન હોય, શાણા માણસો દાદ ન દે, ત્યારે તે શું કરે? એવો ગરીબ હોય તો તેણે જાણવું કે તે સુધારો થવાનું નિમિત્ત થવા પેદા નથી થયેલ. આપણે બધા ઈચ્છીએ કે જગતમાંથી જૂઠનો નાશ થાય. પણ જૂઠા માણસોને કોણ સમજાવે? એ સુધારો બહુ આવશ્યક છે. છતાં આપણે ધીરજ રાખી કેમ બેઠા છીએ?

હકીકત એ છે કે સુધારકમાં અહંતા ન હોવી જોઈએ. બધી ખરાબીઓની જવાબદારી આપણે શાને લઈ બેસીએ? આપણે પોતે સાચું કહીએ ને કરીએ એટલેથી સંતોષ માની રહીએ તેમ જ જ્ઞાતિના સડાને વિષે પણ આપણા પોતાના આચારવિચાર સ્વચ્છ રાખી બીજાઓને વિષે આપણે તટસ્થ રહીએ.

“હું કરું હું કરું એ જ અજ્ઞાનતા,
શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે”

એ પદ ગોખી તે પ્રમાણે નિરભિમાન રહીએ.

જ્યારે નિરભિમાન રહેતાં છતાં પણ જવાબદારી આપણી છે એમ લાગે ત્યારે આપણી ઉપર વિશેષ કર્તવ્ય જારી થાય છે. જેમ કે જ્ઞાતિના શેઠ, મહાજન નિરભિમાન હોવાનો દાવો કરી ચાલુ સડો દરગુજર નથી કરી શકતા; કેમ કે શેઠાઈ કે મહાજનપાણું વહોરી લઈ તેઓ જ્ઞાતિની નીતિના રક્ષક બન્યા છે. એક પણ કન્યાનો વિક્રય થાય તો તે નિર્દોષ બાળાનો શાપ તેમને જ લાગવાનો.

પણ શેઠ અને મહાજન મેલ કાઢવા સારું કંઈ કરે નહીં એટલું જ નહીં પણ પોતે જ વિક્રય કરતા હોય તો જ્ઞાતિના બિચારા ગરીબ સભાસદે શું કરવું? તે પોતે સ્વચ્છ થયો છે. જ્ઞાતિના બધા અગ્રેસરને મળી ચૂક્યો છે. તેઓએ તેને હડધૂત કરી કૂતરાની જેમ કાઢી મૂક્યો છે. તેની ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસ્યો છે. બિચારો હતાશ થઈ થાકેલો ખિન્ન થઈ ઘેર આવ્યો છે. ઊંચે આભ ને નીચે ધરતી સિવાય કંઈ નજરે નથી આવતું. હવે જ તેની દાદ ઈશ્વર સાંભળનારો છે. પણ હજુ પગથિયું તો પહેલું જ છે. તપશ્ચર્યાને સારું લાયક થાય તેના પહેલાં તેની કસોટી થવાની હતી તે થઈ છે. હવે તે પોતાનામાં અંતરનાદ છે તે સાંભળી શકે છે. તે અંતર્યામીને પૂછે છે: “મેં અપમાન સહન કર્યું છે છતાં હું મારા બંધુઓની ઉપર પ્રેમ રાખું છું? હું તેઓની સેવા કરવા તૈયાર છું? હું તેઓની જૂતીના પ્રહારની પણ બરદાસ્ત કરી શકીશ?” જે અંતર્યામી આ બધા સવાલોના જવાબમાં હકાર ભણે તો તે બીજું પગલું ભરવા તૈયાર થયો છે.

હવે તે પ્રેમમય અસહકાર આરંભી શકે છે. પ્રેમમય અસહકાર એટલે બધા હકોનો ત્યાગ — ફરજનો નહીં. જ્ઞાતિમાં આ ગરીબ સેવકના હક શા છે? જ્ઞાતિભોજન, વિવાહસંબંધ. આ બન્ને હકોનો તે નમ્રતાપૂર્વક ત્યાગ કરે એટલે તેને પોતાને કરવાનું હતું તે પોતે પૂરું કરી ચૂક્યો. મહાજન તેને કાંટાની જેમ જતો કરે. “એક ભાણું ઓછું થયું, છોકરી માગનારો એક ઓછો થયો” એમ મદના ગર્વમાં માની મહાજન તેનું નામ જ ચોપડીમાંથી ભૂંસી નાખે, એટલે તે ગરીબ સેવક નિરાશ ન થતાં શ્રદ્ધા રાખે કે તેણે પોતે વાવેલા શુદ્ધ બીજમાંથી મહાન વૃક્ષ પેદા થવાનું છે. પોતાનું સંપૂર્ણ કર્તવ્ય કર્યા બાદ — તે પહેલાં નહીં — તે ગાઈ શકે છે, “હું કર્મનો અધિકારી છું, ફળનો કદી નહીં.”^૧

૧. મગવદ્ગીતા, ૨-૪૭.

આ ગરીબ તપસ્વી હવે વનવાસી થયો. તેણે તો ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે તે બ્રહ્મચારી હોય તો જ્ઞાતિમાંથી મેલ જતાં સુધી પોતે બ્રહ્મચારી રહેશે. પરણેલ હશે તોપણ પોતાની સ્ત્રીની સાથે કેવળ મિત્રતાનો જ વહેવાર રાખશે. છોકરાં હશે તો પોતે તેમને પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતાં શીખવશે. જ્ઞાતિની મદદ ન માગવી પડે, બીજે હાથ લંબાવવો ન પડે, તેથી પોતે ઓછામાં ઓછો પરિગ્રહ રાખશે. એમ રહેણી સંન્યાસીના જેવી કરી વસવું એ જ તેનો વનવાસ છે. પ્રેમમય અસહકારમાં સ્વચ્છંદને અવકાશ જ નથી. તેમાં સંયમ જ દીપી શકે. વાવેલા બીજને સંયમરૂપી પાણી પાવું રહ્યું છે. “મારાં છોકરાં નહીં પરણે તો હું બીજી જ્ઞાતિમાં પરણાવીશ, હું ભોજન વિલાસ બીજી જગ્યાએ કરીશ,” એવો વિચાર કરનાર સંયમી કે અસહકારી નથી; એ તો મિથ્યાચારી છે. સંયમી અસહકારી તો જ્ઞાતિના જ ગામમાં રહી તપશ્ચર્યા કરશે. અહિંસાના સાંનિધ્યમાં વૈરત્યાગ કલ્પો છે. પેલો ત્યાગી હિમાલયમાં બેઠો મહાજન પ્રતિ અહિંસા-પાલનનો દાવો કરી મહાજનના હૃદયને પિગળાવવાની આશા ન જ રાખે. મહાજને તેનો અનાદર કર્યો છે તેમાં એક કારણ એ પણ છે કે તેને અવિવેકી ઉદ્ધત જુવાનિયો માની લીધો છે. પોતે ગરીબ ને જુવાન છતાં ઉદ્ધત કે વિવેકશૂન્ય નથી પણ નમ્ર વિવેકી છે એ તો તેણે હજુ હવે બતાવવાનું રહ્યું છે.

આમ કરતાં કરતાં સેવાના પ્રસંગે જ્ઞાતિ ભાઈબહેનોની સેવા કરતાં કરતાં ને તે છતાં તેના બદલાની આશા ન રાખતાં તે જ્ઞેશે કે સુધારાપંથમાં બીજાઓ ભળશે, તે અસહકાર નહીં કરતા હોય તોપણ તેઓની લાગણી તેના પ્રત્યે રહેશે. કેમ કે જેમ આપણે સહકારી ભાઈઓને આપણા જ્ઞાન ને ત્યાગના ધમંડમાં ગાળો ભાંડીએ છીએ તેમ આપણો આ જુવાન સંયમી નાતીલા તેને સાથ ન દે અથવા વિચારમાં જ મળે પણ અસહકારમાં ન ભળે તેથી તેઓને ગાળ નહીં ભાંડે, પણ તેઓના પ્રત્યે પ્રેમભાવ જ રાખી તેઓનાં મન હરી લેશે. પ્રેમ તો પારસમણિ છે એમ તે નિત્ય અનુભવતો જશે. પણ અનુભવ થતાં વાર લાગે તોયે તે અધીરો ન જ થાય, તોયે વિશ્વાસ રાખે કે પ્રેમબીજનું ફળ અગણિત પ્રેમફળ જ હોય.

મને આવેલા કાગળમાં પૂછ્યું છે કે આપણો તપસ્વી અસહકારી જ્ઞાતિભોજનનો ત્યાગ કરે તેમાં તેને જ્ઞાતિમાં મિત્રવર્ગ હોય તેને ત્યાં ભોજનનો પણ ત્યાગ કરવાનો ખરો કે? હકીકત તો એવી બનવી જોઈએ કે ત્યાગપત્ર મળતાં જ મહાજન રોષે ભરાશે ને પેલા ત્યાગીને નાતબહાર કરશે ને જે કોઈ તેની સાથે પાણી, ભોજન કે બેટીવ્યવહાર કરશે તેની ઉપર સજા ફરમાવશે. એટલે વ્યક્તિઓની સાથે ભોજનત્યાગનો સવાલ જ નહીં રહે. એમ નાતબહાર થવાનો હુકમ થાય તો સંયમીનો વિશેષ ધર્મ તો એ થશે કે ઉઘાડી રીતે કે છૂપી રીતે જ્ઞાતિના તેના મિત્રો તેને જમવા નોતરે તોપણ તે નહીં જાય. કોઈ નાતીલો વિચારપૂર્વક અસહકારમાં ભળે તો તેનો સ્વીકાર તે અવશ્ય કરે એમ થવાનો સંભવ પણ ખરો.

પણ સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે મિત્રોની સાથેના ભોજનવ્યવહારના ત્યાગનો તેને પ્રસંગ જ નહીં આવે. છતાં ધારો કે આવ્યો છે તો તેનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી. હા, જેઓ કન્યાવિક્રય પસંદ કરતાં હોય તેને ત્યાંનું નિમંત્રણ તો તે કબૂલ ન જ કરે.

આમાંથી આપણે જોયું કે

(૧) અસહકાર આદરતાં પહેલાં લોકમત કેળવવાનાં ઘણાં પગલાં ભરવાં જોઈએ.

(૨) અસહકારીમાં રોષ કર્યા વિના વિરોધીની ગાળો વગેરે ખાવાની શક્તિ હોવી જોઈએ.

(૩) અસહકારમાં પ્રેમ જ હોવો જોઈએ.

- (૪) અસહકાર આદર્યા પછી મૂળ સ્થળ ન છોડાય.
- (૫) અસહકારીઓએ કઠિન સંયમનું પાલન કરવું જોઈએ.
- (૬) અસહકારીને પોતાના સાધન વિષે પૂરી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ.
- (૭) અસહકારી ક્ષણ વિષે તટસ્થ રહે.
- (૮) અસહકારીના પ્રત્યેક પગલામાં વિવેક, વિચાર ને નમ્રતા હોવાં જોઈએ.
- (૯) અસહકાર કરવાનો અધિકાર કે ધર્મ સર્વને પ્રાપ્ત થતો નથી. અધિકાર વિનાનો અસહકાર નિષ્ફળ જાય.

ઉપરના નિયમોનું પાલન લગભગ અશક્ય છે એમ કેટલાકને અથવા તો ઘણાને લાગશે તો એ સત્ય છે. તીવ્ર સંયમ વિના શુદ્ધ અસહકાર અશક્ય છે. વળી જે કેસ આપણે વિચારી ગયા તેમાં તો પેલો તપસ્વી પોતે કર્તા છે, પોતે ભોક્તા છે, પોતે સેનાપતિ છે ને પોતે જ સિપાહી છે. તેમનામાં ઊણપ રહે તો તેને કપાળે તો નિરાશા જ લખાયેલી સમજવી. એટલે એવા સ્વતંત્ર અસહકારીને તો અસહકારનો અનારંભ એ જ પ્રથમ બુદ્ધિલક્ષણ છે. પણ આરંભ કર્યા પછી તો દેહપાત થાય તોપણ વસ્તુત્યાગ ન જ થાય.

બીજા સવાલ એ ઊઠે છે કે આવો સંયમ પાળીને જ્ઞાતિ જેવી સંકુચિત સંસ્થામાં સુધારણા તે શી કરવાની હતી? વળી આપણે તો જ્ઞાતિને જ નાબૂદ કરવી છે, તો પછી કન્યાવિક્રયાદિ દોષોને વળગવું શું? એમ બીજા કહેશે. આ સવાલ અસ્થાને છે. આપણા સુધારકનો પ્રશ્ન જ્ઞાતિ પરત્વે જ છે. જે કૌટુંબિક અસહકારની વાત યોગ્ય ગણવામાં આવે તો જ્યાં લગી જ્ઞાતિઓ પડી છે ત્યાં લગી તે પરત્વે અસહકારની વાત પણ યોગ્ય જ ગણવી જોઈએ.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૩-૪-૧૯૨૪

૩૩૫. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર

જૂહુ,

રવિવાર [એપ્રિલ ૧૩, ૧૯૨૪]^૧

પ્રિય મોતીલાલજી,

સુધારેલો ખરડો આ સાથે મોકલું છું. જે તમે અને બીજા મિત્રો એ મંજૂર રાખતા હો તો તમે કહો એટલી ઉતાવળે એને હું પ્રસિદ્ધ કરી શકું.^૨ મને લાગે છે કે અજમાયશનો ગાળો નક્કી કરતી કલમ મારે કાઢી નાખવી જોઈએ. પરંતુ આ મિત્રોને હું એટલું તો અવશ્ય કહી શકું છું કે કોકોનાડાનો ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવાની દરખાસ્ત રજૂ કરવાનો મારો કોઈ ઈરાદો નથી. મુશ્કેલી માત્ર એટલી જ છે કે અત્યારની કલમનો ગર્ભિતાર્થ શો છે તે હું જાણતો નથી. બાકીના સુધારાઓ વિષે કશું કહેવાપાણું નથી. પરંતુ મેં ઉમેરેલાં છેલ્લાં બે વાક્યો

૧. આ પત્ર સાથે મોકલવામાં આવેલો ખરડો ૧૧મી એપ્રિલે તૈયાર થયો હતો. એ પછીના રવિવારે ૧૩મી એપ્રિલ હતી.

૨. આ ખરડા ઉપરના પોતાના વિચારો મોતીલાલ નેહરુએ એક વિસ્તૃત નોંધરૂપે લખી મોકલ્યા હતા; જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૪ (ક). ગાંધીજીના પ્રથમ ખરડાની એક નકલ એમણે સી. આર. દાસને પણ મોકલી હતી. સી. આર. દાસે એપ્રિલની ૧૮મીએ પહેાંચ સ્વીકારતાં લખ્યું હતું કે ગાંધીજી સાથે એની ચર્ચા કરવા હું ઉત્સુક છું, માટે ત્યાં સુધી એને પ્રસિદ્ધ કરવાનું મોકૂફ રખાવું. જુઓ. પરિશિષ્ટ ૧૪ (ખ).

તરફ હું તમારું ધ્યાન ખર્ચું છું. એ વાક્યોનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ગઈ કાલે થયેલી વાતચીતને કંઈક અંશે ખરડામાં સમાવી લેવાના ઉદ્દેશથી એ લેવામાં આવ્યાં છે.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૧૫

૩૩૬. નૃ. ચિ. કેળકરને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૧૩, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી કેળકર,

તમારો પત્ર મળ્યો. મેં શ્રી શેરીફ દેવજી કાનજીને લખ્યું છે.^૧ એમનો જવાબ આવ્યો છે તેમાં નિર્ણય કરવાના મુદ્દા વિષે એમણે મુશ્કેલીઓ ઉઠાવી છે. શ્રી પોદાર પણ એવા જ વાંધા ઉઠાવે છે એમ હું જાહેર છું. હું તો એટલું જ સૂચવી શકું કે જો તમે મને નિર્ણય કરવાના મુદ્દા મોકલી આપો તો હું તે એમને આપું, અને તેઓ જો કંઈ સૂચવે તો તે હું તમને જણાવું. મેં શ્રી શેરીફ દેવજી કાનજીને જણાવ્યું છે કે તે મને આવતા ગુરુવારે મળે.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રી નૃ. ચિ. કેળકર

કેસરી તથા મરાઠા કાર્યાલય

પૂના સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૨૭

૩૩૭. એસોસિયેટેડ પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયાને મુલાકાત

[અંધેરી,
એપ્રિલ ૧૩, ૧૯૨૪]

ત્રાવણકોરના સત્તાવાળાઓએ ઘણા નેતાઓને પકડી લીધા હોવાથી વાઈકોમ સત્યાગ્રહ અત્યારે સાથે જ નાજુક સ્થિતિમાં મુકાઈ ગયો છે. આ આંદોલનનું નેતૃત્વ લેવા અખિલ હિંદ કક્ષાના નેતાઓને વિનંતી કરવામાં આવી છે. એક સ્થાનિક ચળવળ કટોકટીની સ્થિતિએ પહોંચતાં, એને અખિલ હિંદ ચળવળનું રૂપ કેટલે અંશે આપી શકાય એ એક પ્રશ્ન છે. એને સમસ્ત દેશની સહાનુભૂતિ મળવી જોઈએ, એ વાત હું સમજી શકું છું. અને વાઈકોમ સત્યાગ્રહીઓને એ પુષ્કળ મળી રહી છે. પરંતુ એક જ સ્થાનિક ચળવળ ઉપર જુદા જુદા પ્રાંતોના નેતાઓની સક્રિય કાર્યશક્તિ કેન્દ્રિત કરવી, એ કામ અશક્ય નહીં તો મુશ્કેલ તો જણાય જ છે. છતાં હું એવી આશા રાખી રહ્યો છું કે મદ્રાસ ઈલાકાના નેતાઓ આ ચળવળને યોગ્ય નેતાગીરીને અભાવે પડી ભાંગવા દેશે નહીં. મિ. જોર્જ જોસેફ પકડાયા તે પહેલાં એમને એક તાર^૧ મોકલવામાં આવ્યો હતો. એમાં ઉપવાસ છોડી દેવાની એમને સલાહ આપવામાં આવી હતી. તાર પછી મોકલવામાં આવેલો પત્ર એમને પહોંચ્યો નહીં હોય એવો સંભવ છે. એટલે એ હું પ્રસિદ્ધ કરવા આખું છું. આ વિષયમાં મારા વિચારો એમાં જણાવ્યા છે. તે પછી બનેલા બનાવોથી એમાં ફરક પડતો નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૪-૪-૧૯૨૪

૩૩૮. સી. રાજગોપાલાચારીને તાર^૨

અંધેરી,
[એપ્રિલ ૧૩, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

તાર મળ્યો. તબિયત સારી હોય તો તમે જઈ શકો. પકડાઈ જવા માટે જ નહીં પણ ચળવળનું નિયંત્રણ કરવા. દીવાન સાથે તમારે વાટાઘાટ કરવી જોઈએ. અને બીજા નેતાઓ આવે તો તેમને એ વાટાઘાટોમાં ભાગ લેવા તમારે બોલાવવા જોઈએ. આખરે તો પરિસ્થિતિ જોઈને તમારે નિર્ણય કરવાનો છે. જરૂર હોય તો દેવદાસ તમારી સેવામાં હાજર થશે.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૨૭૯

૧. જુઓ “જોર્જ જોસેફને તાર”, ૧૧-૪-૧૯૨૪.

૨. આ તાર સી. રાજગોપાલાચારીના ૧૯૨૪ના એપ્રિલની ૧૩મીના નીચેના તારના જવાબમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો: “જોસેફ પકડાયા. એમનું સ્થાન લેવા એમણે મને તાર કર્યો છે. તમારી સલાહ તારથી મોકલો.” જોસેફે ગાંધીજીને પણ ૧૨મી એપ્રિલે તાર કર્યો હતો: “હું પકડાયો છું. સત્યાગ્રહ ચાલુ રહેવો જોઈએ. લોકોનું પીડબળ ભારે છે. સ્વયંસેવકો પણ ઘણા છે. કેવળ નેતાગીરીની ખામી છે. દેવદાસ અથવા મહાદેવને મોકલો. પત્ની ચેંગામેરમાં છે. આશીર્વાદ માગું છું.”

૩૩૯. ટી. આર. કૃષ્ણસ્વામી આચરને તાર^૧

[અંધેરી,
એપ્રિલ ૧૪, ૧૯૨૪]

[કૃષ્ણસ્વામીચર
ઠે. ન્યૂસ
કોચીન]

આટલા બધા પકડાયા તે માટે ધન્યવાદ. યોગ્ય વ્યવસ્થા કર્યા વિના ધરપકડ વહોરશો નહીં. ફરીથી તાર કરીશ. પરિસ્થિતિ જાણાવો. પત્ર લખું છું.^૨

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૨૭૭

૩૪૦. એચ. જી. પેરીને પત્ર^૩

મુંબઈ,
[એપ્રિલ ૧૪, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

પ્રિય મિ. પેરી,

જો તમે આવતા રવિવારે બપોરે બે વાગ્યે આવી શકો તો તમને મળતાં મને આનંદ થશે. સ્વરાજ્યવાદી નેતાઓ સાથેની મારી વાતો હજી પૂરી થઈ નથી એટલે મારે આજું કહેવાનું હશે કે કેમ તે હું જાણતો નથી.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૨૮

૧. આ તાર શ્રી આચરના નીચેના તારના જવાબમાં મોકલાયો હતો: “બધા નેતાઓ પકડાઈ ગયા. સ્વયંસેવકોને અટકાવ્યા હોવાથી તેઓ ૧૦મી તારીખની સવારથી બેસી રહ્યા છે. એમાંના કોઈને પકડ્યા નથી. હું કોચીનમાં જ બેઠો છું, કેમ કે વાઈકોમ જઈ તો પકડાઈ જાઉં. કૃપા કરીને કોઈકને દોરવણી આપવા માટે મોકલો.”

૨. આનો જવાબ કૃષ્ણસ્વામી આચરે આ પ્રમાણે આપ્યો હતો: “આપનો સંદેશો મળ્યો. આભાર. વ્યવસ્થા થઈ રહી છે. સત્યાગ્રહીઓ હસતે મોંએ ટકી રહ્યા છે. ઉપવાસ છોડી દેવા સૂચનાઓ અપાઈ છે. સત્યાગ્રહનું મુખ્ય કાર્યાલય અહીં રાખવામાં આવ્યું છે. એ હું સંભાળું છું.”

૩. મિ. પેરીએ એપ્રિલની ૧૪મીના એમના પત્રમાં ગાંધીજીને પૂછ્યું હતું કે લંડનના ફેલી પબ્લિસ માટે આપ મને એક ટૂંકી મુલાકાત આપી શકશો કે કેમ? એમણે મુલાકાતનો વિષય આ પ્રમાણે સૂચવ્યો હતો: “હાલની માગણીઓ અને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટેની નવી સલાહ”. આ પત્ર એના જવાબરૂપે હતો.

૩૪૧. ગંગાબહેન વૈદ્યને પત્ર^૧

ચૈત્ર સુદ ૧૧ [એપ્રિલ ૧૫, ૧૯૨૪]

વહાલાં બહેન,

તમને લખું લખું કરતાં હમેશાં એક પછી એક કામમાં ભુલાઈ જાય છે. આજ તો સવારની ઉપાસના પછી તુરત તમને જ લખવા બેઠો છું. ચિ. રામદાસને તમારી પાસે સંગીત શીખવા મોકલવાનો હતો પણ નથી મોકલ્યો. કેમ કે મિ. જયકરે તેને સારું ખૂબ મહેનત લીધેલી તેનો અનાદર કરવો ઠીક ન લાગ્યો.^૨ બે જગ્યાએ એક જ દિવસે મોકલવો એ તો તેને સારું પણ બહુ જ થઈ પડે—તેથી મુલતવી રાખ્યું.

છતાં સંગીત શિક્ષકનો તો આપણે આભાર જ માનીએ કે તેણે તુરત ચિ. રામદાસને શીખવવાનું કબૂલ કર્યું.

તમને કુરસદ મળે ત્યારે તુરત આવી જાજો.

મોહનદાસ ગાંધીના

વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

બાપુના પત્રો—ગં. સ્વ. ગંગાબહેનને, પા. ૩

૩૪૨. હિન્દુને મુલાકાત

[મુંબઈ,

એપ્રિલ ૧૫, ૧૯૨૪]

ગઈ કાલે સાંજે ચાર વાગ્યે અમારા પ્રતિનિધિને મહાત્માજી સમક્ષ લઈ જવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ એક ઉર્દૂ ચોપડી વાંચવામાં મશગૂલ હતા. આગલા એક ઓરડામાં મિ. એન્ડ્રૂઝ લખી રહ્યા હતા.

અમારા પ્રતિનિધિએ પૂછ્યું : “ત્રાવણકોરમાં અસ્પૃશ્યતા અંગે ચાલી રહેલા સત્યાગ્રહ વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે? દેશ આખો એને કેવી રીતે મદદ કરી શકે? અને મદદ કરવાની ઉત્તમ રીત કઈ?” લંબાણથી જવાબ આપતાં મહાત્માજીએ કહ્યું :

ચળવળનાં આગેવાનો વિષે હું જે કંઈ જાણું છું તે ઉપરથી મારા મનમાં સહેજ પણ શંકા નથી કે તેઓ ઘણી સાવધાનીથી અને વિચારપૂર્વક વર્ત્યા છે અને પ્રારંભિક તૈયારીઓ કર્યા પછી જ એમાં પડયા છે. મને જે હેવાલો મળતા રહ્યા છે તે ઉપરથી હું માનું છું કે જે દોરવણીની જરૂર પડશે તે મદ્રાસ ઈલાકો પૂરી પાડશે. મને નથી લાગતું કે દેશભરના નેતાઓ સમય કાઢીને પોતાની શક્તિ આ ચળવળ ઉપર સીધી કેન્દ્રિત કરી શકે. પરંતુ દેશનાં તમામ વર્તમાનપત્રો આ ચળવળને યોગ્ય એવું મોખરાનું સ્થાન આપી શકે છે. અને એ જોઈને મને

૧. પાછળથી ગંગાબહેન વૈદ્યના નામથી જોળખાયાં.

૨. ગાંધીજી નૂહુમાં રહ્યા તે દરમિયાન રામદાસ જયકર પાસે સંગીત શીખવા જતા હતા.

ખુશી થાય છે કે એને આજુ મોખરાનું સ્થાન અપાઈ રહ્યું છે. આ નૈતિક પીઠબળ આપવા ઉપરાંત, મને નથી લાગતું કે અખિલ હિંદને ધોરણે વિશેષ પ્રયત્નો થઈ શકે. અને આ ચળવળ જો છેવટ સુધી શુદ્ધ અને અહિંસક રહેશે તો આખરે એને જનતાનો ટેકો મળશે જ.

પ્ર.: જે થોડા નેતાઓ ત્યાં ગયા હશે તેઓ પણ પકડાઈ જતાં એમની ખોટનો પ્રશ્ન આપ કેવી રીતે ઉકેલશે? મહાત્માજીએ જવાબ આપ્યો:

મને મળેલા એક પત્ર ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આ ચળવળ એટલી બધી આગળ વધી છે કે બધા નેતાઓ પકડાઈ ગયા પછી પણ સ્વયંસેવકો સત્યાગ્રહ કરવાનું ચાલુ રાખશે. હું એવી પણ સલાહ આપું કે ઓછામાં ઓછા એક નેતા પોતાની જાતને અનામત રાખે અને પકડાવાનો મોહ છોડીને ચળવળનું સંચાલન કરતા રહે.

ત્યાર પછીનો પ્રશ્ન હતો: “ધારો કે જે નેતા પોતાની જાતને અનામત રાખવા માગતા હોય તે પણ પકડાઈ જાય, અથવા એમને એમ લાગે કે હવે જાતે પકડાયા વિના છૂટકો નથી, તો આપ શું એમ માનો છો કે કોઈ નેતા વિના આવી ચળવળ ચલાવી શકાય?” તેનો મહાત્માજીએ જવાબ આપ્યો:

સત્યાગ્રહ એ એક એવી ચળવળ છે જેમાં અમુક સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી નેતા વિના ચલાવવું સહેલામાં સહેલું હોય છે એમ હું માનું છું. આ એનો સ્વાભાવિક ગુણ અને તાકાત છે. આપણે કપટનીતિ અને ચાલબાજી જે અર્થમાં સમજીએ છીએ તે અર્થમાં તેમને સત્યાગ્રહમાં સ્થાન નથી. હું કબૂલ કરું છું કે આ માર્ગ સાંકડો છે. પરંતુ તે સીધો છે અને તેથી સરળ છે. એમાં કેવળ સંકલ્પશક્તિની જરૂર પડે છે, છળકપટની તો નહીં જ. જેને માટે સત્યાગ્રહ આદરવામાં આવ્યો હોય તે અધિકાર મળતાં સુધી કેવળ સત્યાગ્રહ કર્યા કરવો, એ સિવાય સ્વયંસેવકોએ બીજું કરવાનું શું છે? જે લોકો વિરોધ કરી રહ્યા છે તેઓ જો કંઈ સમાધાન આગળ કરશે તો પકડાયેલા નેતાઓનો છુટકારો તેઓ જ મેળવી આપશે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમ જ બન્યું હતું. ત્યાં લગભગ બધા જ નેતાઓ પકડાઈ ગયા ત્યારે શ્રી ગોખલે ગભરાયા અને એમણે મિ. એન્ડ્રૂઝ તથા મિ. પિયર્સનને મોકલી આપ્યા. તેમની મદદ ઘણી કીમતી હતી છતાં બલિદાનની જ્યોત જલતી રાખવા માટે એની જરૂર નહોતી. તેઓ વાટાઘાટો ચલાવવામાં ઉપયોગી થઈ પડ્યા.^૧ પરંતુ ખરું કષ્ટ સહન કરવાનો લડાવો તો સામાન્ય સત્યાગ્રહીઓને જ મળ્યો.

અમારા પ્રતિનિધિએ પૂછ્યું: આ ચળવળ એક દેશી રિયાસતની હદમાં આરંભાઈ છે તેથી દેશમાં ચાલી રહેલી વિશાળ અસહકારની ચળવળના એક ભાગ તરીકે એનું મહત્ત્વ ઘટતું નથી?

આ ચળવળને આમ તો હું અસહકારની ચળવળના એક ભાગ તરીકે માનતો નથી. એ જરૂર સત્યાગ્રહનો જ એક ભાગ છે. પરંતુ અસહકારની ચળવળ સાથે એને કશો સીધો સંબંધ નથી. સત્યાગ્રહ તો શાશ્વત સિદ્ધાંત છે. મને ખાતરી છે કે તે હમેશનો સિદ્ધાંત બનવાનો છે અને સમયના વહેણ સાથે આપણે જોઈશું કે એનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થવાનો છે. આવા ઉપયોગના એક પ્રકારની ચર્ચા મેં નવજીવનની કટારોમાં કરી છે.^૨ એક ઉત્સાહી સુધારક સત્યાગ્રહનો ઉપયોગ પોતાની જ્ઞાતિમાં ચાલતા એક દુરિવાજને દૂર કરવા એટલે કે કન્યાવિક્રયની પ્રથાને નાબૂદ કરવા માટે કરવા માગે છે. પોતાની જ્ઞાતિની બહેનોને ખાતર કષ્ટ સહન કરીને તે આ અમાનુષી પ્રથા બંધ કરાવવા માગે છે. જો આ પ્રશ્ન માટે તે સત્યાગ્રહ કરે જ, તો

૧. જુઓ પુસ્તક ૧૨, પા. ૨૭૩-૩૦૯.

૨. જુઓ “સત્યાગ્રહ ને જ્ઞાતિસુધારો”, ૧૩-૪-૧૯૨૪.

તેને આપણે અસહકારની ચળવળનું એક અંગ નહીં ગણીએ. હું જાણું છું કે આ દૃષ્ટાંતમાં અને વાઈકોમ ચળવળમાં ઘણો ફરક છે. વાઈકોમ સત્યાગ્રહ ચલાવનાર કોંગ્રેસીઓ છે અને એને અસહકારની ચળવળના એક મુદ્દા સાથે એટલે કે અસ્પૃશ્યતા સાથે સંબંધ છે. છતાં મારા મનમાં એટલી વાત સ્પષ્ટ છે કે એને અસહકારની ચળવળનો એક ભાગ નહીં કહી શકાય. દેશના હાલના સંજોગોમાં આવી ચળવળ દેશી રિયાસતમાં ચલાવવી જોઈએ કે નહીં, એ પ્રશ્નનો વિચાર એના પોતાના ગુણદોષને આધારે થવો જોઈએ. જે વાઈકોમની ચળવળ અત્યારે બ્રિટિશ હિંદમાં ચાલતી રાજકીય ચળવળનો એક ભાગ હોય, તો એ છોડી દેવી જોઈએ એ વાત મારા મનમાં તદ્દન સ્પષ્ટ છે. કોંગ્રેસીઓ સીધી કે આડકતરી રીતે દેશી રિયાસતોમાં કોઈ પ્રકારનો ગૂંચવાડો ઊભો કરે એની અંગત રીતે હું વિરુદ્ધ છું, કારણ કે એ રિયાસતો પોતે બ્રિટિશ હિંદના પ્રજાજનો કરતાં સારી સ્થિતિમાં નથી. એક રેસિડેન્ટ કે પોલિટિકલ એજન્ટ એકલો જ રાજમહારાજઓના હોશકોશ ઉડાવી દેવા માટે પૂરતો હોય છે. અંગ્રેજોએ નીમેલા સત્તાધીશોના સહેજ પણ દબાણનો તેઓ સામનો પણ કરી શકતા નથી. આ વાઈકોમ આંદોલન એક સામાજિક અને ધાર્મિક આંદોલન છે. એની પાછળ તાત્કાલિક કે દૂરનો કોઈ રાજકીય હેતુ નથી. એનો પ્રારંભ ત્રાવણકોરના દરબાર સામે કરવામાં આવ્યો નહોતો. એનું નિશાન તો કેવળ એક જમાના જૂની, અસહ્ય થઈ પડેલી ધાર્મિક કુપ્રથા હતી. હું જાણું છું ત્યાં સુધી દરબાર આમાં વચ્ચે પડયા છે તે ફક્ત શાંતિ જાળવવા ખાતર જ છે. ખરો કે ખોટો, એમના મનમાં એવો ડર પેસી ગયો છે કે જે આ મનાઈ કરેલા રસ્તાઓ ઉપર સત્યાગ્રહીઓ અડંગા નાખશે, તો તેને પરિણામે શાંતિનો ભંગ થશે. જે મહારાજ પોતે સુધારાપંથી હોત અને એમના વિચારો જે અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધના હોત તો સંભવ છે કે એમણે સત્યાગ્રહીઓનો પક્ષ લીધો હોત અને એમને પરેશાનીમાંથી ઉગારી લીધા હોત. પરંતુ મને કહેવામાં આવ્યું છે કે આ બાબતમાં તેઓ સુધારક નથી. હકીકત આમ હોવાથી, એમના સલાહકારો એક જ વાત પર ધ્યાન આપે છે કે શાંતિ સાચવવા જરૂરી પગલાં લેવાં. તોપણ સ્થાનિક નેતાઓ હજી પણ આંદોલનને યોગ્ય મર્યાદામાં રાખી શકે છે અને એને દરબાર-વિરોધી બનતું અટકાવી શકે છે.

અમારા પ્રતિનિધિએ પૂછ્યું : શ્રીમતી નાયડુની હાજરીથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં એશિયાઈ-વિરોધી કાયદા ઘડવા ઉપર શી અસર થઈ? હિંદી કોમને તેથી શો લાભ થયો? શ્રીમતી નાયડુની અત્યંત ઉદારભાવે પ્રશંસા કરતાં મહાત્માજીએ કહ્યું :

ખુદ શ્રીમતી નાયડુ તરફથી તથા દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા જૂના મિત્રો તરફથી મને જે હેવાલો મળ્યાં છે, તે ઉપરથી મારી ખાતરી થઈ છે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં શ્રીમતી નાયડુની હાજરીથી ત્યાંના આપણા દેશબંધુઓને ઘણો જ ફાયદો થયો છે. બેશક એમણે એમને હિંમત આપી છે અને એમનામાં આશા પ્રગટાવી છે. અને પોતાની અદ્વિતીય પ્રતિભા વડે અનેક યુરોપિયનોને આપણા પક્ષમાં લઈ લીધા છે. કડવી લાગણીઓ તો ગમે તેમ હોય પણ છેવટે નરમ પડી ગઈ છે એમાં શંકા નથી. મારી ઉપરના એક પત્રમાં^૧ તે લખે છે કે મારી વાણી

૧. અહીં સરેજિની નાયડુના રદમી ફેબ્રુઆરીના પત્રનો ઉલ્લેખ છે. એ પત્રમાં એમણે લખ્યું હતું : “આપની પ્રેરણાની અસર અને ઉત્તેજનાને લીધે આ બે દિવસો દરમ્યાન હજારો સ્ત્રીપુરુષોને હું રડાવી શકી છું. જ્યારથી હું ટ્રાન્સવાલમાં આવી છું ત્યારથી મારામાં કશુંક દૈવી તત્ત્વ દાખલ થયું છે. પરિણામે, હું બોલું છું ત્યારે દુશ્મનનું હૃદય, મતભેદ હોવા છતાં પીગળી જાય છે. . . .” એસ. એન. ૯૯૧૮.

સાંભળીને યુરોપિયન શ્રોતાજનોની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં. જો એ પત્ર અતિ અંગત ન હોત તો મેં એ તમને વાંચવા આપ્યો હોત. કેપ ટાઈમ્સે શ્રીમતી નાયડુની પ્રવૃત્તિ વિષે જે કડક ટીકા કરી છે તે મને લાગે છે કે બિલકુલ એકપક્ષી હતી. એમાં સુશિક્ષિત યુરોપિયનોના વિચારનું પ્રતિબિંબ પડતું નહોતું. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે શ્રીમતી નાયડુએ બહુ જ કુશળતાથી અને અક્કલથી કામ કર્યું છે. એમનાં ભાષણોથી યુરોપિયન લોક-મત ઉપર કોઈ સ્થાયી અસર પડશે એવી અપેક્ષા તો રાખવાપણું નહોતું. એવી અસર તો ત્યાં વસતા હિંદીઓના દૃષ્ટાંતરૂપ વર્તનથી અને સંપીને કાર્ય કરવાની અને કષ્ટ સહન કરવાની શક્તિથી જ પડી શકે.

આપના વિચાર પ્રમાણે હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્નનો ઉત્તમ ઉકેલ શો છે, એમ પૂછવામાં આવતાં મહાત્માજીએ કહ્યું :

જે નેતાઓએ આ પ્રશ્નના ઉકેલને પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય બનાવ્યું છે તેમને ન મળું ત્યાં સુધી એ વિષે કંઈ પણ કહેવાનું હું પસંદ કરતો નથી. આ બાબતમાં મારા વિચારો બહુ કડક છે, અને હું સમજું છું ત્યાં સુધી, વધારે દલીલો કરવાથી એમાં કશો ફરક પડવા સંભવ નથી. પરંતુ હું ઉતાવળો થવા માગતો નથી, અને માણસ માટે શક્ય હોય ત્યાં સુધી હું મારું મન એક છેલ્લી ઘડી સુધી ખુલ્લું રાખવા ઇચ્છું છું.

શુદ્ધિ અને સંગઠન વિષેના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં મહાત્માજીએ કહ્યું :

આ આખા પ્રશ્ન વિષે જાહેર નિવેદન કરવાની સ્થિતિમાં હું આવીશ ત્યારે આ મુદ્દા વિષે પણ હું મારા વિચારો જણાવીશ.

ધારાસભાપ્રવેશનો પ્રશ્ન સ્વરાજ્યવાદી નેતાઓ સાથે પૂરેપૂરો ચર્ચાય નહીં અને જ્યાં સુધી શ્રી દાસ કે જેમના આવવાની રાહ જોવાય છે તેઓ આવી પહોંચે નહીં ત્યાં સુધી આ બાબતમાં કંઈ પણ બોલવાની મહાત્માજીએ ના પાડી. બેશક, પંડિત મોતીલાલ નેહરુ સાથે તો વાતો ચાલી જ રહી છે. તેઓ જૂલુમાં મહાત્માજીના રહેઠાણથી થોડે જ દૂર રહે છે. તેમ છતાં સ્વરાજ્યવાદીઓએ ધારાસભામાં જે કામ કર્યું છે તેની મહાત્માજીના મનમાં પૂરી કદર છે એમ જણાયું.

અમારા પ્રતિનિધિએ એમ પૂછ્યું કે “આપની મુક્તિને માટે આપ સ્વરાજ્યવાદીઓને યશ આપો છો?” એટલે તરત જ મેં પર સ્મિત લાવી મહાત્માજીએ જવાબ આપ્યો :

મને છોડાવવાનો યશ કોને કોને મળે એ જો મારે નક્કી કરવાનું હોય તો હું અવશ્ય એમ માનું છું કે આ બાબતમાં સ્વરાજ્યવાદીઓએ જે આગ્રહ રાખ્યો હતો તે મારી મુક્તિનું એક મુખ્ય કારણ હતું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૭-૪-૧૯૨૪

૩૪૩. સી. રાજગોપાલાચારીને તાર

અંધેરી,

[એપ્રિલ ૧૫, ૧૯૨૪ કે તે પછી]^૧

ઉપવાસ વિષે મારો જવાબ^૨ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. ભૂખહડતાળ ગેરકાયદે. લાગે છે કે મેં સૂચવેલી શરતો જાળવીને વાઈકોમ લડત ચાલુ રાખવી જોઈએ.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૨૮૦

૩૪૪. એમ. આર. જયકરને પત્ર

[એપ્રિલ ૧૫, ૧૯૨૪ પછી]^૩

રામદાસ ઉપર તમે જે ધ્યાન આપી રહ્યા છો તે બદલ હું તમારો ઘણો જ આભારી છું. મને લાગે છે કે અત્યારે જે નિયમિત તાલીમ અને મળી રહી છે તેનાથી તેને લાભ થવા અને તેનું ચિત્ત સ્થિર થવા સંભવ છે.

ઓપરેશન પછી તમારાં માનુશીની તબિયતમાં સંતોષકારક સુધારો થઈ રહ્યો છે એવી હું આશા રાખું છું. એમને મારા પ્રણામ કહેશો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

થ સ્ટોરી ઓફ માય લાઈફ, પુસ્તક ૨, પા. ૨૬૫

૧. આ તાર ૧૯૨૪ના એપ્રિલની ૧૫મીએ મળેલા સી. રાજગોપાલાચારીના નીચેના તારના જવાબમાં હતો: “બહારથી નેતાઓ, માણસો અને પૈસાની મદદ મળ્યા વિના કેરળ એકલું ટકી શકે તેમ નથી. હું યોતે આંદોલનનો બોલે ઉઠાવવા શારીરિક દૃષ્ટિએ અસમર્થ છું. જે આ લડતને તમે ખાદીકામને બાંધીને મૂકવા જેટલા ભોગને લાયક ગણતા હો તે એ કામને તુકસાન પહોંચાડીને પણ તામિલનાડુ માણસો મોકલી શકે છે. સામાન્ય પ્રશ્ન સંબંધમાં દેવદાસ અને પ્યારેલાલ ઉપર લખેલા પત્રો વાંચજો. સ્વયંસેવકો અત્યારે પકડાયા નથી, પણ રસ્તો બંધ થઈ ગયો છે. ભૂખહડતાળ સિવાય બીજા ઉપાય નથી. આપને મંદૂર છે? તારથી સલાહ આપો.” એસ. એન. ૧૦૨૮૦.

૨. અહીં નોંજી નેસેફ ઉપર ગાંધીજીએ કરેલા તારનો તથા ૧૨મી એપ્રિલના એમની ઉપરના ગાંધીજીના પત્રનો ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરાંત બુચો “એસોસિયેટેડ પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયાને મુલાકાત”, ૧૩-૪-૧૯૨૪.

૩. આ પત્રમાં રામદાસના સંગીત શીખવાનો ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે એ “ગંગાબહેન મેઘજીને પત્ર”, ૧૫-૪-૧૯૨૪ પછી લખાયો હતો.

૩૪૫. સ્વામી આનંદને પત્ર

બુધવાર [એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૪]^૧

૩૪૬. ડૉ. એમ. એ. અનસારીને તાર^૨

[એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

ઈશ્વરનો આભાર. આશા છે કે સુધારો ચાલુ રહેશે.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૩૨

૩૪૭. કાલીચરણને તાર^૩

[એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

દિલગીર છું કે પ્રમુખપદ લેવા નેટલી કે પરિષદમાં આવવા નેટલી તબિયત સારી નથી.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૩૩

૧. ૧૬ એપ્રિલને બદલે સાચી તારીખ ૯ એપ્રિલ હોવાથી આ લેખને ૩૧૨ (૧) તરીકે આપવામાં આવ્યો છે.

૨. આ તાર ડૉ. અનસારીના ૧૯૨૪ના એપ્રિલની ૧૫મીના નીચેના તારના જવાબમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો : “શૌકતનો તાવ ગઈ કાલે લગભગ આખો દિવસ નોર્મલ રહ્યો. આજે પણ નોર્મલ છે. ડૉક્ટર મહેતાને તસ્તી આપશો નહીં. મહમદઅલી ગઈ કાલે રાત્રે મુંઝઈ આવવા નીકળ્યા છે.” આ તાર ગાંધીજીને ૧૬મી એપ્રિલે મળ્યો હતો.

૩. આ તાર કાલીચરણના ૧૯૨૪ના એપ્રિલની ૧૬મીના નીચેના તારના જવાબમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો : “મધ્યપ્રાંત અને વરાહના દલિત વર્ગ સંઘો મારફતે ગોંદિયામાં ૩૧મી મે અને ૧લી જૂન એ બે દિવસોએ અખિલ હિંદ દલિત વર્ગ ગોળમેજી પરિષદ બોલાવવાનું નક્કી થયું છે. અહીં આવીને એનું પ્રમુખપદ આપ જ લો અને અમારા બધા પ્રશ્નોનો કાયમી ઉકેલ કરી આપો એવી આગ્રહભરી વિનંતી કરું છું.”

૩૪૮. મારા જ્વેલના અનુભવ-૧

વાંચનાર જાણે છે કે હું રીઠો થયેલો ગુનેગાર છું. ૧૯૨૨ના માર્ચ મહિનામાં હું કેદમાં પુરાયો તે કંઈ મારી નિદગીમાં પહેલી વાર નહીં. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્રણ વાર હું ગુનેગાર ઠરી ચૂકેલો હતો. અને દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર તે વેળા મને એક જ્વેલમકારક કેદી ગણતી હતી એટલે મને એક જ્વેલથી બીજી જ્વેલ એમ ફેરવવામાં આવ્યો હતો, અને તેથી જ્વેલજીવનનો અનુભવ પણ મને ઘણો મળવા પામ્યો.^૧ હિંદુસ્તાનમાં જ્વેલમાં જતાં પહેલાં છ જ્વેલનો હું અનુભવ લઈ ચૂક્યો હતો અને એટલા જ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો અને એથી વધારે જ્વેલરોના સંબંધમાં હું આવી ચૂક્યો હતો. એટલે દસમી માર્ચની સુંદર રાત્રે ભાઈ બેંકરની સાથે મને સાબરમતી જ્વેલ લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે કોઈ નવો અને આણધાર્યો અનુભવ થતાં માણસને જે અડવું લાગે છે તેવું અડવું મને નહીં લાગ્યું. મને તો લગભગ એમ જ થયું કે પ્રેમની વધુ જીતો મેળવવાં એક ઘરં બદલી બીજે ઘેર હું જતો હતો.

જ્વેલની તૈયારી તો જ્વેલ જ્વેલના કરતાં કોઈક ઉજાણીએ જ્વેલની તૈયારીના જ્વેલ વધારે હતી. સજ્જન પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. હીલીએ આશ્રમમાં ન આવતાં અનસૂયાબહેનની સાથે સંદેશો મોકલ્યો કે તેઓ મને પકડવાનું વોરંટ લઈ આશ્રમના દરવાજા આગળ મને મોટરમાં લઈ જવાને રાહ જોઈ બેઠા છે. તૈયાર થવા મારી મરજી મુજબ વખત લેવાનું પણ તેમણે મને કહેવડાવ્યું હતું. ભાઈ બેંકરને તો અમદાવાદ પાછાં જતાં રસ્તામાં જ મિ. હીલી મળ્યા એટલે ત્યાં જ તેમને પકડયા. અનસૂયાબહેને મને આપેલી ખબરને માટે હું તૈયાર જ હતો. સાચું કહું તો સૌ માનતાં હતાં કે વોરંટ આવ્યામાં જ છે અને તેની સારી પેઠે રાહ જોઈ થાકીને જ સૌને સૂવાનું કહી દીધું હતું અને હુંયે તે જ તૈયારીમાં હતો. તે જ દિવસે સાંજે અજમેરથી કંટાળાભરેલી મુસાફરી કરી હું પાછો ફર્યો હતો. ત્યાં મને અતિશય વિશ્વાસપાત્ર ખબર મળી હતી કે અજમેર મને પકડવાને વોરંટ મોકલવામાં જ આવ્યું હતું. પણ ત્યાંના અધિકારીઓ વોરંટ બજાવતાં અટક્યા, કારણ જે દિવસે વોરંટ અજમેર પહોંચ્યું તે જ દિવસે હું પાછો અમદાવાદ જવા નીકળ્યો હતો. એટલે આખરે વોરંટની ખબર આવી તેથી અમે સૌ નચિત થયા. મેં મારી સાથે એક વધારે કચ્છ, બે ધાબળા અને પાંચ પુસ્તકો — ભગવદ્ગીતા, આશ્રમમજનાવલિ, રામાયણ, કુરાનનું રોડવેલનું ભાષાંતર, અને કેલિફોર્નિયાની એક નિશાળના વિદ્યાર્થીઓએ મને હમેશા મારી સાથે રાખવાની ઈચ્છા સાથે આપેલું ગિરિ-પ્રવચનનું પુસ્તક — લઈ લીધાં. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ખાનબહાદુર નસરવાનજી વાચ્યાએ અમને માયાભર્યો આવકાર આપ્યો અને એક વિશાળ સ્વચ્છ કંપાઉન્ડમાં આવેલા એક કોટડીઓના બ્લોકમાં અમને લઈ જવામાં આવ્યા. અમને વરંડામાં સૂવાની પરવાનગી મળી. કેદીને માટે આ લાભ અસાધારણ જ કહેવાય. સ્થળની શાંતિ અને સંપૂર્ણ નિઃશબ્દતા મને ગમી ગઈ.

બીજે દિવસે સવારે પ્રથમ તપાસ માટે અમને અદાલતમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ભાઈ બેંકર અને મેં બંનેએ ઠરાવ કર્યો હતો કે કાંઈ પણ બચાવ ન કરવો, એટલું જ નહીં પણ સરકારના રસ્તામાં કંઈ વિઘ્ન નાખવાને બદલે મદદ કરવી. એટલે પ્રથમ તપાસ ઝટ પૂરી

૧. ગાંધીજીના અગાઉના જ્વેલઅનુભવો માટે જુઓ પુસ્તક ૮ અને ૯; જે અનુભવોનો સંક્ષિપ્ત હેવાલ યંગ ઇન્ડિયા, ૨૯-૬-૧૯૨૨, ૨૦-૭-૧૯૨૨ અને ૧૦-૮-૧૯૨૨ના અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

થઈ. કેસ સેશન કમિટ થયો અને તરત જ સમન્સ લેવાને માટે અમે તૈયાર હતા એટલે સુનાવણી ૧૮મી માર્ચે ઠરાવવામાં આવી. અમદાવાદના લોકો અવસરનું મહત્ત્વ સમજી ગયા હતા. ભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલે કડક સૂચના બહાર પાડી હતી કે કોર્ટના મકાનની આસપાસ લોકોએ ટોળે થવું નહીં અને કોઈ પણ જાતનો શોરબકોર કે ધમાલ કરવી નહીં. એટલે કોર્ટના મકાનની અંદર અમુક ચૂંટેલા પ્રેક્ષકો જ હતા. તેથી પોલીસને કશી મુશ્કેલી પડી નહીં. અને અધિકારીઓએ પણ આ સ્થિતિની યોગ્ય કદર કરી હતી એમ હું જાેઈ શકેલો.

સુનાવણી પહેલાંનું એક અઠવાડિયું બહારથી આવનારા મિત્રોને મળવામાં જ ગયું. સામાન્ય રીતે સૌને મળવાની પરવાનગી હતી. વાંધાભરેલો ન હોય એવો પત્રવહેવાર સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની મારફત ચલાવવાની અમને રજા હતી. જેલના તમામ નિયમો અમે રાજીખુશીથી પાળતા એટલે જેલ અમલદારો સાથે સાબરમતીમાં અમે સાત દિવસ રહ્યા તે દરમ્યાન તો કશો ચડભડાટ ન થયો, એટલું જ નહીં પણ પ્રેમસંબંધ રહ્યો. ખાનબહાદુર વાસ્ણાની કાળજી અને સભ્યતાનો તો પાર જ નહોતો. પણ દરેક બાબતમાં તેમનું ડરપોકપાણું જાણાયા વિના રહેતું નહીં. જાણે હિંદુસ્તાનમાં જન્મ્યા તેમાં કાંઈ ગુનો કર્યો હોય એવું જ્યારે ત્યારે બતાવી આપતા તેઓ જાણાતા, અને અજાણપણે એવો આભાસ આપતા કે પોતે અંગ્રેજ હોત તો અમારે માટે તેઓ ઘણું કરી શક્યા હોત. હિંદી હોઈ નિયમ પ્રમાણે પણ જેટલી છૂટો આપી શકાય તેટલી આપતાં કલેક્ટર, જેલોના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ અને પોતાના કોઈ પણ ઉપરી હોય એવા દરેક અમલદારથી તે ડરેલા રહેતા. તે જાણતા હતા કે જે એક બાજુએ પોતે અને બીજી બાજુએ કલેક્ટર અથવા જેલોના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ હોય તો સેક્રેટરિયેટમાં પોતાને ટેકો આપનાર કોઈ જ ન મળે. પોતાના ઊતરતાપણાના ખ્યાલનું ભૂત તેમને પગલે પગલે પજવતું. જેલની બહાર જે અનુભવ થયો એ અનુભવ જેલમાં જઈને વધારે નહીં તો એટલો જ સાચો પડ્યો. કોઈ પણ હિંદી અમલદાર પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવાનો જ નહીં—તેમ કરવાની તેનામાં શક્તિ નથી તે ખાતર નહીં, પણ હમેશાં બરતરફ થવાની, નહીં તો “ડિગ્રેડ” થવાની ઘાતક બીક તેમનામાંથી નીકળી શકતી જ નથી તેથી. નોકરી જાળવી રાખીને પ્રમોશન મેળવવું હોય તો તેણે ખુશામત કરવાના જાખમે, સિદ્ધાંતના ભોગે પણ પોતાના ઉપરીઓને રાજી રાખ્યે જ છૂટકો. સાબરમતીમાં જે ચિત્ર જોયેલું તેથી ભયંકર ઊલટું ચરવડા અમને લઈ જવામાં આવ્યા ત્યાં જોવાનું મળ્યું. ત્યાંના યુરોપિયન સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને જેલોના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલની કશી બીક જ નહોતી. સેક્રેટરિયેટમાં પેલાના જેટલો જ એનો વગ ચાલે. કલેક્ટરને તો તે ઘોલ્લા જેવો ગણતો. એના હિંદી ઉપરીઓ તો તેના કશા હિસાબમાં નહોતા. એટલે જ્યારે પોતાની ફરજ બજાવવી હોય ત્યારે તે બજાવતાં તે ડરતો નહીં, અને ફરજ બજાવવી જ્યારે વસમી લાગે ત્યારે તેને ઊંચી મૂકતાં પણ પાછો હઠતો નહીં. તેને ખાતરી હતી કે સામાન્ય રીતે તેનો વાંકો વાળ કરનાર કોઈ નથી. નિર્ભયતાનું આ ભાન જુવાન યુરોપિયન અમલદારોને ઘણી વાર લોકોના અથવા સરકારના વિરોધ છતાં કરવાની વસ્તુ કરાવી શકે છે; અને એ જ ભાનને લીધે તેણે અનેક વાર તમામ ઠરાવો ને હુકમોને ઊંચે મૂકી લોકમતને હડધૂત કર્યો છે.

સુનાવણી અને સજા વિષે મારે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી, કારણ વાંચનાર એ વિષે સઘળું જાણે છે. માત્ર જજ અને એડ્વોકેટ જનરલ સુધ્યાં સઘળા અમલદારોએ અમારા તરફ જે સજજનતા બતાવી તેનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે. કોર્ટની અંદર અને કોર્ટની આસપાસ બહાર ભેળા થયેલા મૂઠીભર લોકોએ જે અદ્ભુત સંયમ બતાવ્યો હતો અને જે અપાર પ્રેમ

દાખલો હતો તે તો કદી સ્મૃતિમાંથી ભૂંસાઈ શકે એમ નથી. છ વરસની સાદી કેદની સજાને મેં હલકી જ માની, કારણ ફોજદારી કાયદાની ૧૨૪ અ કલમ પ્રમાણેનું કાર્ય જે પરેખર ગુનો જ ગણાય અને કાયદાનો વહીવટ કરનાર ન્યાયાધીશ તેને ગુનો ગણ્યા વિના ન રહી શકે તો તે કલમ પ્રમાણે વધારેમાં વધારે સજા કરવાનો તેને સંપૂર્ણ હક રહે. મારો ગુનો તો વારંવાર અને ઈરાદાપૂર્વક કરવામાં આવેલો હતો, તેમ છતાં મને જે હલકી સજા કરવામાં આવી તેનું કારણ તો ન્યાયાધીશે મારા પર દયા કરી એમ નહીં, — કારણ મેં દયા માગી નહોતી — પણ એ જ કારણ આપી શકું કે ૧૨૪ અ કલમ તેને પસંદ પડી નહીં હોય. અમુક કાયદાઓને વિષે પોતાનો આગમો ઓછામાં ઓછી સજા કરીને દર્શાવનારા ઘણા ન્યાયાધીશો મેં જોયા છે. તેમણે ગુનો પૂરેપૂરો થયો હોય અથવા ઈચ્છાપૂર્વક થયો હોય તેનો વિચાર જ નથી કીધો. મારો ન્યાયાધીશ તો મને ઓછી સજા આપે એ તેને બોલે એમ નહોતું, કારણ એ જ ગુનાને માટે સ્વ. લોકમાન્યને છ વરસની સજા થઈ હતી.

સજા થઈ ગઈ કે પૂરેપૂરા સજા પામેલા કેદીઓ તરીકે અમને પાછા જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા, પણ અમારી પ્રત્યેનાં વર્તવમાં કશો ફેર પડ્યો નહીં. કેટલાક મિત્રોને તો જેલ સુધી આવવા દેવામાં આવ્યા હતા. જેલમાં વિદ્યાય વગેરે ખૂબ આનંદથી થયું. મારી સ્ત્રી અને અનસૂયાબહેન બંનેએ મારાથી છૂટાં પડતાં ઘણી હિંમત બતાવી. ભાઈ બેંકર તો આખો વખત હસતા જ હતા. અને બધું આટલી બધી શાંતિથી સાંગોપાંગ આટોપાઈ ગયું અને હવે કંઈક આરામ મળશે અને આરામ લેતા છતાં દેશની સેવા પણ થશે એ લાગણીથી મને પણ નિરાંત વળી ને દેશને એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે દોડાદોડ કરી મોટી સભાઓ ભરી જેટલી સેવા થાય છે તેના કરતાં જેલમાં વધારે સેવા થશે એમ મેં માન્યું. હું ઈચ્છું છું કે એક સાથીના જેલ જવાથી સામાન્ય કાર્યને તેટલું કામ કરનારની ખોટ જતી નથી એમ હું કાર્યકર્તાઓને સમજાવી શકું. આપણે ઘણી વાર એવી માન્યતા જાહેર કરી છે કે વિનાકારણ ભોગવેલું દુઃખ જે અન્યાયને માટે તે ભોગવવામાં આવતું હોય તેના નિવારણ માટે અકસીરમાં અકસીર ઉપાય છે. એ માન્યતા જે આપણી કાયમ હોય તો તો પછી એક સાથીના જેલ જવાથી કશી ખોટ ગઈ નથી એમ આપણને પ્રતીત થવું જોઈએ. મર્યાદા અને નમ્રતાની સાથે સહન કરવામાં આવતા મૂંગા દુઃખના પડલા જેટલા અસરકારક રીતે સંભળાય છે તેટલા બીજા કશાના નથી સંભળાતા. એ જ સંગીન કામ છે. કારણ કે એની કશી ધાંધલ નથી. એ જ હમેશાં સાચું છે, કારણ એમાં ખોટી ગણતરી રહેલી નથી. ઉપરાંત જે આપણે સાચા કામ કરનાર હોઈએ તો એક સાથીના જવાથી આપણો ઉત્સાહ વધવો જોઈએ, અને તેથી આપણી કાર્યશક્તિ પણ વધવી જોઈએ. અને જ્યાં સુધી આપણે અમુકની જગા તો પૂરવી અશક્ય જ છે એમ માનતા બંધ થયા નથી ત્યાં સુધી વ્યવસ્થિત કાર્યને માટે આપણે લાયકાત નથી મેળવી. કારણ વ્યવસ્થિત કાર્ય એટલે સંઘમાં પડેલા ભંગાણમાં કાર્ય ચાલુ રાખવાની શક્તિ. એટલે મિત્રોને અથવા આપણને પોતાને નાહકનું દુઃખ આવી પડે તેમાં આપણે આનંદ જ માનવો જોઈએ અને વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે જે કાર્યને માટે આપણે દુઃખ વહોર્યું છે એ જે સાચું હશે તો આપણા દુઃખથી તે કાર્યને લાભ જ છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્દિયા, ૧૭-૪-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૪-૪-૧૯૨૪ તથા યરવડાના અનુભવ

૩૪૯. “રેંટિયાનું ગુંજન”

રેંટિયાની શક્યતાઓનું નીચે આપેલું ઉત્સાહભર્યું વર્ણન સૌ કોઈને રસપ્રદ લાગ્યા વિના રહી શકે એમ નથી. લેખક સંયુક્ત પ્રાંતના એક ગ્રેજ્યુએટ છે અને પોતે એક અનુભવી કાંતનાર છે. તે પોતાનું નામ જાહેર કરવા ઈચ્છતા નથી.

હું એક સાદી અને સરળ ચીજ છું. મારી રચના કોઈ પણ સમજી શકે તેમ છે. મને એક કે બે રૂપિયામાં ખરીદી શકાય છે. મને સહેલાઈથી ખસેડી શકાય છે; એટલે સૌ કોઈને હું સહજ રીતે સુલભ છું. હું ઘાંટી કરતાં ઘણો હલકો છું અને તેથી સ્ત્રીઓને બહુ જ વહાલો છું. લગ્નગાળામાં મારી માગ વધી જાય છે. હું સદા પવિત્ર હોઈ મારું ઉત્પાદન પંડિતોની ધાર્મિક જરૂરિયાતોને સંતોષે છે. હિંદનાં ભૂખે મરતાં લાખો ગ્રામજનોને હું રોટલો આપી શકું છું, ખેડૂતોનાં શરીર ઢાંકી શકું છું, ભિખારીઓને આજીવિકા આપી શકું છું, અને પતિત બહેનોને તથા જેમનું શિયળ લાંપટ પુરુષોની લોલુપતાના આક્રમણનો ભોગ બનવા સંભવ હોય તે બહેનોને માનભર્યો ધંધો આપી શકું છું. જો મને ચલાવવાની દરકાર રાખવામાં આવે તો તમામ આજસુ મનુષ્યોનાં મનને કામમાં પરોવીને “સેતાનનાં કારખાનાં” તોડી પાડવાની મને આદત છે. વણકરો, પીંજરાઓ, લુહારો તથા સુથારોને હું ભરણપોષણ આપું છું. હિંદુસ્તાનમાંથી પુષ્કળ પૈસો પરદેશ ઘસડાઈ જાય છે તેને લીધે એનું હીર ચુસાતું આવ્યું છે. આ સ્થિતિ હું અટકાવી શકું તેમ છું. હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી કોમોને સ્વાશ્રયી બનાવીને તેમની વચ્ચે હું સાચી એકતા સ્થાપી શકું તેમ છું. અરુપ્શ્ય લોકો જે સૂતર પેદા કરે તેને માટે બજાર મેળવવાનું સુલભ બનાવીને હું એમની સ્થિતિ સુધારી શકું તેમ છું. હિંદુસ્તાનના રહીશોને સ્વમાન અને સ્વાશ્રય શીખવીને આ દેશમાં હું સાચી શાંતિ સ્થાપી શકું તેમ છું, અને એ રીતે, આ દેશનું શોષણ કરવાના ઈરાદાથી હિંદુસ્તાનમાં આવવાનું બીજી પ્રજાઓ માટે અશક્ય બનાવી શકું તેમ છું. હું જીવનમાં સાદાઈ લાવી શકું છું અને પૈસાદાર લોકોને મોભો છોડીને મિલમજૂરો સાથે વાત કરતા કરી શકું છું. હું કારખાનાની પ્રથા નાબૂદ કરીને મૂડીદારોનો ગર્વ ઉતારી શકું છું. એમ થતાં મજૂરોની હમેશ વધતી જતી આપદાઓનો અંત આવી જશે અને પૂંજીપતિઓ સત્તાલોલુપતા અને મહત્વાકાંક્ષા સેવતાં ડરશે. આ રીતે હું શાંતિનો સંદેશવાહક છું, હિંદુસ્તાનનું આર્થિક સ્વાસ્થ્ય પાછું લાવી આપનાર ધનવંતરિ છું અને ધનની ન્યાયી વહેંચણી કરનાર છું.

પરંતુ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે તો હું એથી પણ કંઈક વિશેષ છું. હું એમની આવડતનો પરીક્ષક છું અને એમના સ્વભાવની કસોટી છું. તમે મને કોઈ ઉછાંછળા છોકરાના હાથમાં મૂકો. એનું સૂતર વળ વિનાનું હશે અને તે એકસરખું નહીં હોય એટલે હું તરત જ સૌને કહી આપીશ કે એ છોકરો ઉછાંછળો છે. મને ગંભીર છોકરાના હાથમાં મૂકો. એનું સૂતર એકસરખું હશે અને એકસરખા હાથે કંતાયેલું હશે એટલે એ છોકરો આશાસ્પદ નીવડશે એવી મને તુરત જ ખબર પડી જશે.

હું કેવળ પરીક્ષક જ નથી, હું શિક્ષક પણ છું. કોઈ છોકરો મને રોજ ચલાવે તો એના મગજને હું એવું કેળવી દઉં કે જે એ મારી પાસેથી પ્રમાણપત્ર લઈને લખનૌની જેર્જ હોસ્પિટલમાં જાય તો એક સારો સર્જન બની શકે. એનાં ઓપરેશનો મોટે ભાગે સફળ નીવડશે અને એનું નિદાન ઘણુંખરું સાચું ઠરશે. હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે જે છોકરો નિયમિત કાંતશે તે સારો ગણિતશાસ્ત્રી થઈ શકશે, કારણ કે આ કામ અંગેનો કાનૂન બંને વિદ્યાઓને લાગુ પડે છે. એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી કે કાંતવું એ વ્યાવહારિક ગણિતશાસ્ત્ર છે. તમે ભૂલ કરો તો તમારી ભૂલો તરત જ પકડાઈ જશે.

જેમ બુઠ્ઠા અસ્રાથી દાઢી છોલાઈ જાય છે, જેમ સોડાખારથી ચિત્ર બગડે છે, અને જેમ શ્રદ્ધા વિનાની ભક્તિ નિરર્થક નીવડે છે, તેવી જ રીતે આજકાલના જુવાનિયામાં એકાગ્રતાની મોટી ખામી છે અને તેના વિના ગમે તેટલું શીખવવામાં આવે તેનો કશો જ ઉપયોગ નથી. વિદ્યાર્થીઓને એકાગ્રતા શીખવવામાં હું નિષ્ણાત છું. એટલે જ જે છોકરાઓ મારી દોસ્તી બાંધશે તેમને આ બાબતમાં ઘણો જ લાભ થશે એની હું ખાતરી આપું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૭-૪-૧૯૨૪

૩૫૦. શિક્ષકો અને વકીલો

દિલ્હીમાં ત્રિવિધ બહિષ્કારના મહાસભાના ઠરાવમાં જે મિત્રોને ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાઈ હતી તેમને હવે આપે મળી લીધું હશે એવી આશા છે. મળ્યા પછી આપ શા નિશ્ચય પર આવ્યા? આ ત્રણે બહિષ્કાર પૂર્વના જ સ્વરૂપમાં ફરી આપ દેશની આગળ રજૂ કરવા માગો છો?

ધારાસભાના બહિષ્કારના સંબંધમાં મને કશું કહેવાનો અધિકાર નથી. સ્વરાજ્ય પક્ષના નેતાઓએ આપની આગળ સ્પષ્ટતાથી બધી હકીકત અને દલીલ રજૂ કરી હશે. તેઓ જે કાર્ય કરી રહ્યા છે અને કરવાની વકી છે તે પણ આપની નજર આગળ જ છે. શાળા અને વિદ્યાલયોનો બહિષ્કાર, જે હું મારા પોતાના અનુભવથી જ કહું તો, પૂરેપૂરો નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. હું મારો જ દાખલો લઉં. અહીંયાં બે ધોરણોવાળી હાઈસ્કૂલો છે. દરેકમાં ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. જ્યારે રાષ્ટ્રીય શાળામાં માંડ ૩૦ વિદ્યાર્થીઓ મેળવવાને માટે અનેક રસ્તે અમે પ્રયાસ કરી જાયા, પણ નહીં ફાળ્યા. મારી ખાતરી છે કે લોકો આ બહિષ્કાર માટે તૈયાર નથી.

હવે ત્રીજા બહિષ્કારની વાત કરું. મૂળથી જ ગણ્યાગાંઠયા વકીલોએ વકીલાત છોડેલી. હવે લગભગ બધાએ પાછી શરૂ કરી છે. અદાલતમાં જનારા લોકોની સંખ્યા તો કદી ઓછી થઈ નથી જ. રાષ્ટ્રકાર્ય કરનારાઓએ સ્થાપેલી લવાદ પંચાયતો કદી વૃદ્ધિ પામી નથી. અને હવે તો તે સૂઈ પણ ગઈ છે. આ પંચાયતોને પોતાના ફેંસલા અમલમાં મૂકવાની કશી સત્તા ન મળે, અને લોકોમાં તે ફેંસલાને માન આપવાની તાલીમ ન મળે, એટલે તેને શી રીતે કશું દેખીતું ફળ મળે?

મહાસભાએ દેશને માટે એક વર્ષનો ભોગ આપવાનો હાકલ કરેલી. તે હાકલનો જવાબ આપી અમારી આગળની કેળવણી અને અમારા ભાવિનો અમે ભોગ આપેલો. ઉપર વર્ણવેલા સંજોગોમાં હવે અમે શું કરીએ? અમારું તો એક વર્ષ જ નહીં પણ ત્રણ ગયાં. લોકોને માટે અમે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપી અને લોકોને તે વિષે કશી પડી જ નથી, કાર્યકર્તાઓના આપભોગની તો કદર જ નથી. આટલી ઓછી હાજરીવાળી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ એ પ્રજાનાં ધન, શક્તિ અને જીવનનો દુર્વ્યય ન કહેવાય? એનો અર્થ એ નથી કે આપણા પ્રયાસો અને યોજનાઓ ક્વખતનાં હતાં? અમારો આપભોગ અમને પણ સંતોષ નથી આપતો. ઘણી વાર દેશભક્તિ અને દેશકાર્યના ઉત્સાહમાં એ સંતોષ અંતરાયરૂપ થાય છે. ખાદી મિલના કાપડ કરતાં મોંઘી પડે છે; અને અમારાં ખીસાં ખાલી. મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ નિમાયા છતાં, મુસાફરીખર્ચ ન હોવાને લીધે અમે મહાસભામાં જઈ શકતા નથી અથવા તો પ્રતિનિધિ થવાની ના પાડવી પડે છે. મોજશોખને માટે નહીં પણ હમેશની હાજતોને માટે અમને પૈસા કમાવાની જરૂર પડે છે. પણ મહાસભાએ અમારા રસ્તા બંધ કીધા છે.

મારે મારા કુટુંબનું પોષણ કરવાનું છે, અને શરીર નબળું છે, એટલે ગ્રામપ્રચારની કઠિનાઈઓ હું નથી સહન કરી શકતો. મહાસભાને તો આજે કશું કામકાજ કરવાનું રહ્યું નથી એમ કહું તો ચાલે. મારું ધારવું એવું છે કે મહાસભાએ કાર્યકર્તાઓના નિર્વાહ માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, અને જેમનો નિભાવ તે કરી શકે તેવાઓને જ તેણે સ્વીકારવા જોઈએ. બાકીના બીજાઓને તેણે પોતપોતાના ધંધા, દેશસેવાની દૃષ્ટિથી કરવાની અને શિર-બંધીના (કામ પડે ત્યારે તૈયાર થનારા લશ્કરના) સિપાહીઓ થઈ દેશ જ્યારે હાકલ કરે ત્યારે તૈયાર રહેવાની પરવાનગી આપવી જોઈએ. આવા લોકો સરકારી અને અર્ધસરકારી શાળાઓમાં જોડાઈ ત્યાં ચાલતાં પાઠ્યપુસ્તકો દેશસેવાની દૃષ્ટિથી શીખવશે; તેઓ વકીલાત કરશે અને પગલે પગલે લોકોને સમજાવશે કે અદાલતમાં સમય અને પૈસો કેટલો ખરાબ થાય છે; તેઓ લશ્કરમાં દાખલ થશે અને પોતાનાં ભાંડુઓ ઉપર ગોળીબાર કરવાની ના પાડશે; ઈત્યાદિ.

તદ્દન સાજા થયા પછી આપ શું કરવા ઈચ્છો છો તેની મને ખબર નથી. દરમ્યાન હું આપની સલાહ માગું છું. અહીંયાંની રાષ્ટ્રીય શાળા જેની લોકોને કદર નથી અને જેને ચલાવવા તેઓ તૈયાર નથી તેનો આચાર્ય રહીને હું પ્રજાની અને દેશની કંઈ વધારે સેવા કરતો નથી એમ મને લાગે છે. એના કરતાં કાયદાનો અભ્યાસ કરી વકીલ થઈ માતૃભૂમિની અલ્પ સેવા કરું તો? મહાસભાને આ બહિષ્કારો રદ કરી સ્વરાજ્ય મેળવવાનાં કંઈ બીજાં સાધનો યોજવાની આપ સલાહ આપશો? કે એના એ જ બહિષ્કારો પ્રથમના જેટલી જ ધગશથી પાછા ચલાવવા માગો છો? આપની સલાહની રાહ જોઈએ?

તા. ક.:— અસહકાર એ અંતરાત્માનો અને ધર્મનો પ્રશ્ન તો નથી જ. હું તો એને સાધન માત્ર સમજું છું.

શાળા અને અદાલતોના બહિષ્કાર વિરુદ્ધ મારા ઉપર કાગળ લખનારા અને મને મળવા આવનારા જે દલીલ કરે છે તેનો સાર ઉપલા પત્રમાં આવી જાય છે. વીંછીનું ઝેર તેના આંકડામાં હોય છે તેમ જ આ દલીલ વિષે સમજવું. લેખકને બહિષ્કાર વિષે થયેલી અશ્રદ્ધા તાજ ક્લમમાં પ્રગટ થાય છે. કોઈ સાધનને સારા અને નરસા સંજોગોમાં વળગી રહેવાને માટે તેને

અંતરાત્મા કે ધર્મનો વિષય માનવાની ક્ષી જ જરૂર નથી. સાધન પણ એટલાં બધાં અગત્યનાં હોય કે સાધનનો ત્યાગ એ મૃત્યુ થઈ પડે. ફેફસાં એ શ્વાસ લેવાનાં અને જીવન ટકાવવાનાં સાધન છે; તે જીવન નથી. છતાં ફેફસાંનો નાશ થાય એટલે જીવનનો જ નાશ થાય. અસહકાર એ એક સાધન છે એ વિષે સવાલ જ નથી. સવાલ એ છે કે સને ૧૯૨૦માં યોજ્યા પ્રમાણેનો અસહકાર એ જ આપણું ધ્યેય મેળવવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે? મહાસભાએ ઠરાવ્યું હતું કે એ જ એકમાત્ર ઉપાય છે. પણ મહાસભાનો ઠરાવ એટલે તે વખતના પ્રતિનિધિઓના મતનો પડ્યો. આપણામાંના કેટલાક બેશક ધારે છે કે અસહકારને સાધન માનવામાં જ ભૂલ થઈ હતી. બીજા કેટલાક ધારે છે કે અસહકાર એકમાત્ર નહીં, પણ અનેકમાંનું એક સાધન હતું, અને એની સાથે બીજાં સાધનો પણ લેવાવાની જરૂર હતી. વળી કેટલાક એવા હતા કે જેમને અસહકાર વિષે શ્રદ્ધા તો નહોતી જ, પણ જેમણે બહુમતીને માન આપીને, અને મહાસભાના ઠરાવો આજ્ઞારૂપ છે અને તત્વની તેમ જ તત્વ સિવાયની બાબતોમાં પણ અલ્પમતિ ઉપર બંધનકર્તા છે એમ માનીને અસહકાર સ્વીકાર્યો હતો. અને કેટલાક એવા છે કે જેઓ ૧૯૨૦માં કલ્પ્યા પ્રમાણેનો અસહકાર આપણું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાનું એકમાત્ર સાધન છે એ અભિપ્રાયને હજુ સુધી વળગી રહ્યા છે. હું આ છેલ્લા વર્ગમાં આવું છું. અને અસહકાર જ એકમાત્ર ઉપાય કેમ છે એ વખતોવખત બતાવવાની મારી નમ્ર ફરજ થઈ પડશે. ઉપરનો પત્ર લખનાર મારાથી વિરુદ્ધ સંપ્રદાયનો છે એમાં શંકા નથી.

મેં ફરી ફરીને કહ્યું છે કે કોઈ પણ સંપ્રદાયને પોતાનો વિચાર જ સાચો છે એવો દાવો કરવાનો અધિકાર નથી. આપણે સૌ ભૂલને પાત્ર છીએ અને વારંવાર આપણે આપણા વિચાર બદલવા પડે છે. હિંદ જેવા વિશાળ દેશમાં દરેક પ્રામાણિક સંપ્રદાય માટે અવકાશ હોવો જ જોઈએ. એટલે આપણી પોતા પ્રત્યે તેમ જ પારકા પ્રત્યે ઓછામાં ઓછી એટલી ફરજ તો છે કે આપણે વિરોધીનો વિચાર સમજી લેવો અને જો તે ન સ્વીકારી શકીએ તો તેને એટલું જ માન આપવું કે જેટલાની આપણે આપણા વિચાર માટે તેની પાસેથી આશા રાખીએ. આ મનઃસ્થિતિ નીરોગ પ્રજાજીવનની એક અગત્યની કસોટી છે, અને એમાં જ સ્વરાજની લાયકાત રહેલી છે. જો આપણામાં પ્રેમભાવ ન હોય અને સહિષ્ણુતા ન હોય તો આપણે આપણા મત-ભેદો કદી શાંતિથી ઉકેલી શકવાના જ નથી. આપણે હમેશાં ત્રીજા પક્ષની એટલે પરરાજ્યની લવાદીને આધીન રહેવું પડશે. એટલે પત્રલેખકે જે દૃષ્ટિ રજૂ કરી છે તેના પ્રત્યે હું જે માન ધરાવું છું તે માન ધરાવવાની, અને જો વાચક પત્રલેખકના સંપ્રદાયનો હોય તો મારો વિરોધ સહન કરી લેવાની હું તેને વિનંતી કરું છું.

મારા ધારવા પ્રમાણે શાળા અને અદાલતોનો બહિષ્કાર નિષ્ફળે નીવડ્યો છે અને સફળે નીવડ્યો છે. કેવળ તો નહીં પણ મોટે ભાગે એ નિષ્ફળ નીવડ્યો કહેવાય, કારણ શાળાઓ અને અદાલતોનો સારી પેઠે અથવા તો દેખાય એવી રીતે પણ ત્યાગ નથી થયો. પણ એ બહિષ્કાર એ દૃષ્ટિએ સફળ કહી શકાય કે સરકારી નિશાળો અને અદાલતોનો જે ઝગારો હતો તે ઊડી ગયો છે. લોકો પહેલાંના કરતાં આજે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને લવાદપંચાયતોની જરૂર વધારે માને છે. વકીલો અને સરકારી શિક્ષકો પાંચ વર્ષ ઉપર જે કૃત્રિમ પ્રતિષ્ઠા ભોગવતા હતા તેમાંની ઘણીખરી ખોઈ બેઠા છે, એ કંઈ નાનોસૂનો લાભ ન ગણાય. પણ મારા કહેવાનો રખે કોઈ અનર્થ કરે. શિક્ષકો અને વકીલોના આપભોગ અને દેશભક્તિની હું ઓછી ગણના કરતો નથી.

દાદાભાઈ અને ગોખલે શિક્ષકો હતા. ફિરોજશાહ મહેતા અને બદરુદ્દીન તૈયબજી વકીલો હતા. પણ આપણા આ યશસ્વી દેશબંધુઓને પણ ડહાપણ અને નેતૃત્વશક્તિના ઈજરાનો દાવો હું નહીં કરવા દઉં. કાંતનાર, વણકર, ખેડૂત, કારીગર અને વેપારીને દેશનું ભાવિ ઘડવાને પેલા કહેવાતા ઊંચા ધંધા કરનારાઓના જેટલો જ અધિકાર છે. આ ઊંચા ધંધાવાળાઓ રાજ્યસત્તાનો જમણો હાથ હતા એટલે આપણે તેમનાથી દબાયા છીએ. અને તેટલે દરજ્જે તેમણે આપણને એવા વિચાર કરવાની ટેવ પાડી છે કે આપણે કેવળ સરકાર મારફતે જ આપણી હાજતો પૂરી પાડી શકીએ છીએ. તેમણે આપણને એમ શીખવ્યું નથી કે સરકાર એ પ્રજાની ઉત્પન્ન કરેલી સત્તા છે અને પ્રજાની ઈચ્છાનો અમલ કરવાનું એક સાધનમાત્ર છે. આ શિષ્ટવર્ગની ખોટી પ્રતિષ્ઠા એવી તો હચમચી ગઈ છે કે હવે મને આશા છે કે તે ફરી ઊઠવા નહીં પામે.

રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને પંચાયતો જેટલી સફળ થવી જોઈતી હતી તેટલી નથી થઈ તેનાં અનેક કારણો છે. જેમાંનાં કેટલાંક નિવાર્ય અને કેટલાંક અનિવાર્ય ગણાય. એ કામ જ આપણે માટે નવું હતું એટલે એને કેમ પાર ઉતારવું એની આપણને ગમ નહોતી. એટલે જે અલ્પ પરિણામ આવ્યું છે તેથી નિરાશ ન થઈએ. પણ વધારે જોસથી અને જ્ઞાનપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યે જઈએ. તેમ કરશું તો આપણી બધી નિષ્ફળતાઓ સફળતાએ પહોંચવાની સીડીરૂપ થઈ રહેશે.

ગામડાના કામથી આપણે ભડકીએ છીએ. આપણે શહેરી થઈ ગયા છીએ એટલે તે કામ ઉપાડી લેતાં આપણા મોતિયા મરી જાય છે. એ કઠણ જીવનને પહોંચી વળવાને માટે આપણા માંના ઘણાનાં શરીર પણ તૈયાર નથી. પણ જે પ્રજાને માટે સ્વરાજ સ્થાપવાનું હોય, અને એક વર્ગના રાજ્યને બદલે કદાચ તેથી પણ વધારે ખરાબ હોય એવું બીજા વર્ગનું રાજ્ય ન સ્થાપવું હોય, તો એ મુશ્કેલીની સામે આપણે હિંમતથી જ નહીં પણ મરણિયા થઈને કમર કસવી જોઈએ.^૧ આજ સુધી ગામડિયાઓ થોકથોક મૂઆ છે—આપણને જિવાડવા માટે. હવે આપણે મરવું પડશે—તેમને જિવાડવા માટે. ફેર આસમાન જમીનનો પડશે. ગામડિયાઓ અજાણતાં અને અનિચ્છાએ મૂઆ—તેમના બળાત્કારે થયેલા બલિદાનથી આપણી અવનતિ થઈ છે. હવે જ્ઞાન-પૂર્વક અને ઈચ્છાપૂર્વક આપણે મરીએ તો આપણું બલિદાન આપણને અને આખી પ્રજાને ઉન્નત કરશે. જે આપણે સ્વતંત્ર સ્વાભિમાની પ્રજા તરીકે ટકી રહેવું હોય તો આ આવશ્યક બલિદાન આપતાં આપણે પાછી પાની ન કરીએ.

અસહકારી વકીલોની મુશ્કેલી એથીયે વધારે છે. તેમને દુર્ભાગ્યે તેમના દેશના વાતાવરણથી વિસંવાદી એવાં અતિશય કૃત્રિમ જીવન ગાળવાની ટેવ પડેલી છે. કોઈ વકીલ અથવા ડોક્ટર રોજના એક હજાર રૂપિયા—અરે, હજાર શું, રોજના સો રૂપિયા પણ લે અથવા મેળવે એ તો મને એક ગુનો લાગે છે. આટલા પૈસા આપનાર તો ધનિકો જ હોય છે, અને ધનિકોની પાસે પૈસા લઈ તેમાંથી થોડા લોકકલ્યાણ માટે વકીલો વાપરે તો તેમાં કશી હાનિ નથી એમ કહી આ ગુનામાંથી બચી જવાય એમ નથી. જે વકીલાત અથવા વૈદ્ય કરનારા નિઃસ્વાર્થી હોય અને કેવળ પોતાની આજીવિકા જેટલું જ લેતા હોય તો ધનવાનોને પણ પોતાનાં બજેટ સુધારવાં પડે; જ્યારે આજે તો એક પાપ કરે એટલે બીજા પણ કરે, એવા પાપના ચક્રાવામાંથી આપણે નીકળી શકતા જ નથી.

૧. આ વિચારો પરની ભગવાનદાસની આ દીકાના ગાંધીજીએ આપેલા જવાબ માટે જુઓ પુસ્તક ૨૪, “ભગવાનદાસના પત્ર વિષે નોંધ”, ૮-૫-૧૯૨૪.

જે સ્વરાજમાં આપણે નગરજીવનને ગ્રામજીવનને અનુરૂપ બનાવવું હશે તો નગરજીવનની ઢબછબ બદલ્યે જ છૂટકો છે. તેનો આરંભ આજથી જ થવો જોઈએ. વકીલોને એટલી બધી નિરાધારતા શા સારુ લાગે છે? વકીલાત ન કરી શકે તો શું ભૂખમરો જ સેવવો પડે એમ છે? શોધક બુદ્ધિવાળા વકીલોને વણવાનું અથવા બીજું કોઈ પણ આબરૂભરેલું કામ શોધી કાઢવું અશક્ય છે શું?

અસહકારી વકીલો અને શિક્ષકોને સલાહ આપવી મારે માટે કઠણ છે. જે બહિષ્કારમાં તેમને શ્રદ્ધા હોય તો તેમણે આ બધી મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળી બહિષ્કાર ચાલુ રાખ્યે જ છૂટકો. જે તેમને શ્રદ્ધા ન હોય તો તેમણે કંઈ પણ નામોશીના ભય વિના પોતપોતાને જૂને ધંધે વળગી જવા કશી અડચણ નથી. મહાસભાના ઠરાવને હું આજ્ઞાકારક લેખતો નથી, એટલે બહિષ્કારનો ઠરાવ ચાલુ છે તેટલા ખાતર સરકારી શાળા અને અદાલતમાં કોઈ પણ શિક્ષક અથવા વકીલે પાછા જતાં અચકાવું જોઈએ એમ પણ હું માનતો નથી. બહિષ્કારને હું તો હજુયે ચાલુ રાખવાની હિમાયત કરું; અને તે શાળાઓ અને અદાલતો ખાલી કરાવવાની હિલચાલ ઉપર નહીં (તે કામ ૧૯૨૦-૧માં થયું) પણ રચનાત્મક પદ્ધતિ ઉપર ભાર મૂકીને, એટલે કે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને પંચાયતો સ્થાપીને અને તેમને લોકપ્રિય બનાવીને.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૭-૪-૧૯૨૪

ભાષાંતર: નવજીવન, ૨૦-૪-૧૯૨૪

૩૫૧. નોંધ

૧. મો. શૈક્તઅલીની માંદગી^૧

નવજીવનના વાચકો જાણીને દિલગીર થશે કે મૌલાના શૈક્તઅલી જેઓ થોડો સમય થયાં માંદગી ભોગવી રહ્યા છે અને ડૉ. અનસારીને ત્યાં તેમની પોતાની સારવાર તળે છે, તેમની તબિયતમાં હજુ સુધી ધાર્યા જેવો સુધારો થતો નથી. મૌલાના મહમદઅલી અને ડૉ. અનસારીના પત્રો મને હમણાં જ મળ્યા છે. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે દરદીને બહુ જ નબળાઈ જણાય છે અને તેમની અતિશય કાળજીથી સારવાર કરવી પડશે. આપણા મશહૂર દેશબંધુ તરત પૂરેપૂરા સાજ થઈ જાય એવી પરમકૃપાળુ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવામાં મારી સાથે જોડાવાને વાચકોને હું વિનંતી કરું છું.

૨. નેતાઓ જેડે વાતચીત

સ્વરાજપક્ષના નેતાઓ અને મારી વચ્ચે ચાલતી વાતચીતોને લગતી ખબરો છાપાંઓમાં આવી છે. આવી ખબરોને તદ્દન કાચી ગણીને વાંચનાર તેને કશું વજૂદ ન આપે એટલું હું માગી લઉં છું. હાલ ચાલી રહેલ ચર્ચામાં હજુ કશા નિર્ણય ઉપર અવાયું નથી. દેશબંધુ દાસ આ ચર્ચામાં ભાગ લેવા હજુ આવી શક્યા નથી. અને તેમના દાક્તરોએ તેમને લાંબો આરામ

૧. આ નોંધના ૧, ૫ અને ૭ના પેટામથાળાંવાળા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૧૭-૪-૧૯૨૪ અને ૨, ૩, ૪ અને ૮ના પેટામથાળાંવાળા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૨૦-૪-૧૯૨૪ના અંકમાંથી આપ્યું છે. ૬ઠ્ઠા પેટામથાળાંવાળા ભાગ યંગ ઇન્ડિયા, ૧૭-૪-૧૯૨૪માંથી ભાષાંતર કરીને આપ્યો છે.

લેવાની સલાહ આપેલી હોવાથી કદાચ તેઓ મુદ્દલ ન આવી શકે. ગમે તેમ થાય તોપણ દેશબંધુના તેમ જ બીજા મિત્રોના વિચારો સમજી લીધા પહેલાં આ વિષયમાં મારા વિચારો મારાથી પ્રજા સમક્ષ ન જ મૂકી શકાય.

આ વાતચીતોને પરિણામે કાર્યકર્તાવર્ગમાં એક પ્રકારની અનિશ્ચિતતા ઊભી થઈ છે એમ સાંભળું છું, અને છાપાંઓમાં પ્રગટ થતા બિનજવાબદાર હેવાલો એવા ગૂંચવાડામાં મદદ કરી રહ્યા છે. બધાં સ્થળોના કાર્યકર્તાઓને હું કહી દઉં કે તેમણે આ મસલતનાં પરિણામ પાછળ ખોટી થવાની મુદ્દલ જરૂર નથી. એક વાતની તો હું દરેક કાર્યકર્તાને ખાતરી આપી દઉં કે સ્વનાત્મક કાર્યક્રમમાં છાંટાભાર ફેરફાર થવાનો સંભવ નથી. તેથી એ દિશાએ ચાલી રહેલ પ્રયત્નોમાં આ વાતચીતોના પરિણામ સામું જોઈને જો કોઈ મોળા પડશે તો તે ભીંત ભૂલશે અને તેટલે અંશે સ્વનાત્મક કાર્યને ધક્કો પહોંચાડશે. અત્યારે તો આપણા એકેએક કાર્યકર્તાનો અને આપણો બધો સમય સ્વનાત્મક કાર્ય પાછળ આપણે રોકવા રહ્યા છે.

૩. કાર્યકર્તાઓની સભા ?

એક મિત્રે એવી સૂચના મોકલી છે કે જેમ હું નેતાઓની જોડે હાલ ચર્ચા કરી રહ્યો છું તેમ મારે કાર્યકર્તાઓની પણ એક સભા ભરવી. પ્રથમ તો મને એ યોજના સરસ લાગી, પણ હું જોઉં છું કે તેમ બનવું કઠણ છે. પણ આવી સભા ન બોલાવવાના નિર્ણયમાં સૌથી સબળ કારણ તો મારી શારીરિક હાલતનું છે. હજુ તુરતમાં કોઈ લાંબાણભરી ચર્ચા કે સભાનો શ્રામ વેઠી શકું એવી મારા શરીરની સ્થિતિ નથી. અને આવી કોઈ સભા બોલાવવી જ હોય તો તે તાબડતોબ બોલાવીએ તો જ કામની. મોડામાં મોડી આ માસ આખર પહેલાં તો તે બોલાવવી જ રહી. અને એટલી ટૂંક મુદત દરમ્યાન મારું શરીર તેટલું સશક્ત નહીં થઈ શકે એમ જોઉં છું. અને આ ઉપરાંત આવી સભા મેળવીને પણ શું થવાનું? હું મળી શકે તેટલી માહિતી તો મેળવી રહ્યો છું. જે ગૂંચવાળા પ્રજાકીય સલાહો આજે આપણને બેજાર કરી રહ્યા છે તે વિષેના મારા નિર્ણયો હું ટૂંક મુદતમાં જ કરી શકીશ. મારા અભિપ્રાયને ગમે તેવું વળન આપાનું હોય તોપણ તે એક વ્યક્તિનો જ અભિપ્રાય કહેવાય અને તેથી તે પ્રમાણભૂત ન જ ગણી શકાય. મહાસભાવાદીઓને સારુ તો મહાસભાનો નિર્ણય અને તેને અભાવે કારોબારી સમિતિ અને મહાસમિતિનો નિર્ણય એ જ પ્રમાણભૂત ગણાય. અલબત્ત, મારા અભિપ્રાયો જ્યારે મહાસમિતિની બેઠક મળે ત્યારે ચર્ચાના વિષય તરીકે લઈ શકાય ખરા. કારોબારી સમિતિની બેઠક તુરતમાં મળનાર છે, પણ આ કામને સારુ તે બહુ વહેલી કહેવાય. સિવાય મહાસમિતિને પૂછ્યા વગર તો તેનાથી કશું નવું ધોરણ કે કાર્યક્રમ દોરી શકાય એમ નથી જ.

આમ જોકે કાર્યકર્તાઓની સભા બોલાવવામાં હું મુશ્કેલી જોઉં છું, તોપણ જો તેઓ આજે તેમની સમક્ષ પડેલા બધા ગૂંચવાળા પ્રશ્નો વિષેના પોતાના અભિપ્રાયો અને વિચારો બની શકે તેટલા ટૂંકાણથી મારા ઉપર મોકલી આપશે તો તેની મને મારા નિર્ણયો બાંધવામાં ભારે મદદ થઈ પડશે. આવાં બધાં લખાણો આ મહિનાની આખર પહેલાં અંધિરી પોસ્ટ, મુંબઈ, એ સરનામે મારા પર મોકલી આપવાં જોઈએ.

૪. ગુરુદ્વારા પ્રવૃત્તિ

૫૦૦ અકાલીઓનો વળી એક નવો જથ્થો ગંગસર ગુરુદ્વારા જતાં માર્ગમાં અટકાયત થઈને સંપૂર્ણ શાંતિથી પરહેજ કરનારાઓને આધીન થયો છે અને તાબાના અમલદારોએ તેમને

ગિરફતાર કર્યા છે. આવી ગિરફતારીઓને જે હવે આપણે ટેવાઈ ન ગયા હોત તો આજે આવા ખબરથી દેશમાં ખળભળાટ મચી જત. પણ અત્યારે તો આપણે સારુ આ સામાન્ય બનાવો થઈ પડ્યા છે અને તેનું કોઈને કશું અચરજ નથી થતું તેમ દુઃખ પણ નથી લાગતું. આમ જેટલે અંશે આ બનાવો પાછળ ખળભળાટ અને જોશ ફેલાતાં મંદ જણાય તેટલે અંશે એ બનાવોની નૈતિક હિમત વધી એમ સમજવું. આવી ગિરફતારીઓ ખળભળાટ ફેલાવતી અટકે તેમ લોકોને ભાન ભુલાવતી પણ અટકે. જે લોકો કશી ધાંધલની ગેરહાજરીમાં ચૂપકીથી જઈને પકડાઈ જાય તે તો એક ન્યાયી કાર્યમાં સત્યને ખાતર કોઈ ઉપર રોષે ભરાયા વગર દુઃખ સહન કરવામાં જે મૌન છતાં સચોટ પ્રભાવ રહેલો છે તે પર અટલ શ્રદ્ધા વગર તેમ કરી જ શી રીતે શકે? આજે ચાર વરસ થયાં શીખો સત્યાગ્રહની પદ્ધતિએ ગુરુદ્વારા પ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યા છે તેમાંના ઘણાખરા આગેવાનો આજે જેલમાં છે. છતાં તેમનો ઉત્સાહ બિલકુલ મંદ પડ્યો નથી એ તો સ્પષ્ટ છે. તેમણે ઓછું સહન નથી કર્યું. તેમણે માર ખાધા, તેમણે ગોળીઓના વરસાદ માથે વરસવા દીધા, અને સામી આંગળી ઊંચી ન કરી. જેલો તો સેંકડો વીરોથી તેમણે ભરી છે. આ સ્થિતિમાં હવે જીત એ તો માત્ર વખતનો જ સવાલ કહેવાય. સરકાર તરફથી વળી એક નવા હુમલાની તૈયારી જણાવા લાગી છે. ધાર્મિક ફરમાનનો અમલ કરવા જતા નિર્દોષ લોકોને સરકાર કેદ કરી રહી છે. તેમના દળને તેણે ગેરકાયદેસર જાહેર કર્યું છે. બહાદુર શીખોને ડરાવવાના બીજા શા શા પ્રયાંચ સરકાર રચે છે તે જોવું રહ્યું છે. બાકી સરકારના કોઈ પણ હુમલાને શીખો તરફથી શો જવાબ મળશે એની કલ્પના કરવી કઠણ નથી. તેઓ તો સરકાર તરફની સખતીના પ્રત્યેક નવા હુમલાનો તેટલો જ દૃઢ “કાર્ય વા સાધયેત્ દેહં વા પાતયેત્”ના નિશ્ચયથી ભેટો કરશે.

૫. વાઈકોમ સત્યાગ્રહ

વાઈકોમનું નામ અત્યાર સુધી તો ત્રાવણકોરની અથવા બહુ બહુ તો મદ્રાસ પ્રાંતની બહાર ભાગ્યે જ કોઈ જાણતું હતું. પણ આજે તે સત્યાગ્રહનું ક્ષેત્ર થવાને લીધે એકાએક ખ્યાતિમાં આવી ગયું છે. ત્યાંના સત્યાગ્રહની રોજનીશી છાપાંઓમાં રોજરોજ પ્રસિદ્ધ થાય છે. નવજીવનના વાચકોને આ સત્યાગ્રહ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો તેની ખબર છે. આપણે અંત્યજ્ઞને “અસ્પૃશ્યો”ના નામથી જાણીએ છીએ, પણ “દૂરિતો”ના નામથી તો આ હિલચાલ પછી જ જાણતા થયા છીએ. આપણા આ કમનસીબ દેશબંધુઓને બીજા હિંદુઓ અડતા નથી એટલું જ નહીં પણ તેમને તે હિંદુઓથી હમેશાં અમુક પગલાં અથવા વાર દૂર રહેવું પડે છે. આ દૂષણના પ્રત્યેક અંગની સામે ઉપાય લેવાને બદલે આ હિલચાલના આગેવાનોએ દૂરિતોને માટે કેવળ અમુક રસ્તાઓ પરથી જવાનો હક પ્રતિપાદન કરવા માટે જ સત્યાગ્રહ આદર્યો છે; એવી આશાથી કે જે એટલામાં ફળીભૂત થવાય તો અસ્પૃશ્યતાની જડ ઉપર કાંઈ નહીં તો ત્રાવણકોરમાં તો કુહાડો વાગશે જ. લડત દરમ્યાન મલબારના કેટલાક ભડ કાર્યકર્તાઓ કેદમાં ગયા છે, જેમાં ભાઈ જોર્જ જોસેફ પણ છે.

ઘણાખરા આગેવાનો કેદમાં ગયા છે એટલે હવે આખા હિંદુસ્તાનના નેતાઓને ત્યાં જઈને લડતની આગેવાની કરવાની વિનવણી કરવામાં આવી છે. એ વિનવણીને માન આપવું જોઈએ કે નહીં એનો વિચાર હાલ અસ્થાને છે, કારણ મદ્રાસમાંથી જ અનેક આગેવાનો ત્યાં જવાને તત્પર થઈ રહ્યા છે. હવે પાછા હઠવાની તો વાત જ ન હોઈ શકે. જે જૂના વિચારના હિંદુઓ

આ હિલચાલનો સખત વિરોધ કરે તો લડત ખૂબ લાંબાવાનો સંભવ છે. પણ સત્યાગ્રહીઓ જો નમ્રતા અને દૃઢતાપૂર્વક સત્ય અને અહિંસાને વળગી રહેશે તો દુરાગ્રહની કઠણમાં કઠણ અને મજબૂતમાં મજબૂત દીવાલ પણ તેઓ તોડવાના જ. સત્ય અને અહિંસામાં તેમની શ્રદ્ધા એટલી તો હોવી જ જોઈએ કે કઠણમાં કઠણ પથ્થરોને પણ તે પિગળાવશે.

૬. દારૂની બદી થી રીતે રોકવી

દારૂની બદી કેવી રીતે અટકાવવી એવા બંગાળ સેવક સંઘના મંત્રીએ પૂછેલા પ્રશ્નનો મિ. ઍન્ડ્રૂઝે જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.^૧ એમનો જવાબ પુસીફ્ટ જોન્સનના પગલાને અનુસરવાનો છે. કેટલાક અંગ્રેજ વિદ્યાર્થીઓને સુધારવા માટે એ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા ત્યારે એમને પથ્થર મારવામાં આવ્યા હતા. એને પરિણામે આખરે એમની એક આંખ ગઈ. એમણે ગુનેગારોને માફી આપી, તેમના ઉપર કાયદેસર ફરિયાદ કરવાની ના પાડી, અને બ્રિટિશ સરકારે નુક્સાનીનું વળતર આપવા માંડ્યું તે પણ ન લીધું. મન-વચન-કર્મથી પાળેલી અહિંસાનું આ એક ઉદાહરણ છે. જો આવી અહિંસા પાળવાની અહીં ખાતરી મળતી હોય તો દારૂની દુકાનો ઉપર ફરીથી પિકેટિંગ ચાલુ કરવાનો વિચાર તાજે કરતાં હું અચકાઉં નહીં. પરંતુ આપણી આબરૂ ગયેલી છે. ૧૯૨૧માં આપણું પિકેટિંગ અનેક સ્થળે પૂરતું અહિંસક નહોતું રહ્યું. તે વખતે સરકારને મૂંઝવવાનો રાજદ્વારી વિચાર આપણા મનમાં મોખરે હતો. દારૂડિયાને સુધારવાનો વિચાર બહુ જ ગૌણ સ્થાને હતો. અસહકારની લડતમાં રાજકારણને નૈતિક ધ્યેય કરતાં નીચેનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. જો આપણે દારૂડિયાને સુધારી શકીએ તો રાજવહીવટ અને તેના વહીવટકર્તાઓ પણ સુધરી જાય. એથી ઊલટું, જો આપણે દારૂડિયાને દારૂની દુકાનેથી બળ વાપરીને હટાવીએ, તો થોડા વખત માટે સરકારને દારૂ અથવા ગાંજામાંથી થતી આવકમાં ખોટ આવે, પરંતુ આખરે તે બળજબરીથી પાછો હઠેલો દારૂડિયો કે ગાંજાખોર ફરીથી એની લતે ચડવાનો અને સરકારી આવકમાં વધારો થવાનો. દારૂડિયા પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈ, પોતાના જીવનું જોખમ ખેડીને પણ પિકેટિંગ ચાલુ રાખવા તૈયાર હોય એવાં સ્ત્રીપુરુષ આપણી પાસે ન હોય ત્યાં સુધી આપણાથી પિકેટિંગ ફરીથી શરૂ કરવાનો વિચાર સરખો પણ ન થઈ શકે. મને લાગે છે કે આપણે ડૉ. જોન્સને કરેલી આપણી પ્રશંસાને લાયક નથી. મિ. ઍન્ડ્રૂઝનો લેખ ટપાલમાં નાખતાં પહેલાં આ પ્રશંસાવાળો ભાગ એમાંથી કમી કરવાની તૈયારીમાં હું હતો. પરંતુ તેને મેં એવી આશાએ રહેવા દીધો છે કે એમાંથી આપણને આપણા કર્તવ્યનું ભાન થાય અને એવી પ્રશંસાને પાત્ર બનવા માટે પૂરતો પ્રયાસ કરવાની ચાનક લાગે.

૭. ખાદી અને શુદ્ધિ

એક પત્રની સાથે રૂ. ૧૦ની નોટ બીડી એક મિત્ર લખે છે :

શુદ્ધ દિલ, પવિત્રતા અને આત્મસંયમ વિના ખાદી પહેરવી એ પવિત્ર વસ્તુને અપવિત્ર કરવા જેવું છે, અને આ ગુણો મારામાં સંપૂર્ણપણે નથી એટલે મારી તો ખાદી પહેરવામાં હિંમત થતી નથી.

ખાદીનાં કપડાં પહેરનાર દરેક જણ આ ગુણવાળો હોય એમ તો મનમાં મને થઈ જાય, પણ જો હું તેવી ઈચ્છા રાખું તો તો આપણામાંથી ખોબા જેટલા જ ખાદી વાપરી શકવાના. લેખકે

૧. “ધ સ્ટ્રગલ અગેઇનસ્ટ આલ્કોહોલ” (દારૂ સામેની ઝુંબેશ) એ નામના લેખમાં.

ખાદીના ગુણ નાહક વધારી બતાવ્યા. ખાદીનો એક મોટો ગુણ એ છે કે બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં એ હિંદુસ્તાનનું દળદર અને ભૂખમરો ફેડવાનો વધારે સારો ઉપાય છે. માત્ર એટલું જ કારણ ગરીબ તંગર સૌને બીજું બધું કાપડ છોડી હાથની કાંતેલી અને હાથની વણેલી ખાદી વાપરવાને લવચાવવા માટે પૂરતું છે. ચારિત્ર્યનો સવાલ જ નથી. દરેક માણસ ખાદી પહેરે; પછી તે ગમે તેવો હોય. બદમાશો, નશાબાજો, મવાલીઓ—અરે, દેશના ક્યારાને પણ કપડાં પહેર્યા વિના અને ખાધા વિના ચાલે એમ નથી. તેમની પાસે તેમનું જીવન હું સ્વચ્છ ન કરાવી શકું છતાં તેમને ખાદી પહેરવાનું કહેતાં તો હું ન જ અચકાઉં. જે શક્તિ ખાદીમાં નથી તે શક્તિનો તેમાં આરોપ કરતાં આપણે અટકવું જોઈએ.

૮. એનો એ

એક ભાઈએ એક તાતી લાગણીઓથી ભરપૂર કાગળ મારા પર મોકલી આપ્યો છે અને જરૂરી જણાય તો મારે તે પ્રગટ પણ કરવો એમ લખ્યું છે. એ ભાઈ પ્રત્યે પૂરતા વિનયપૂર્વક મારે કહેવું જોઈએ કે એમના કાગળને પ્રગટ કરવાની હું જરૂર જોતો નથી. પણ નીચેના ઉતારા પરથી વાચકને એ કાગળની વાતગી આપી દઉં છું:

જે તમે સ્વરાજ્યવાળાઓનાં પાછલાં અને ચાલુ કાર્યોને આકરામાં આકરા શબ્દોમાં નહીં વખોડી કાઢો તો તમે સત્ય પ્રત્યેનો અને તેથી ઈશ્વર પ્રત્યેનો તમારો ધર્મ ચૂકશો. જે તમે તેમને નહીં વખોડી કાઢો તો તમારી પોતાની પ્રવૃત્તિ પડી ભાંગશે. પ્રભુને ખાતર પણ કૃપા કરીને બીજું બારડોલી ઊભું ન કરતા.

આ ઉતારો હું ઈરાદાપૂર્વક આપું છું; અને તે એટલા ખાતર કે મારા ઉપર મિથ્યા મોહ રાખનારાઓની પાસેથી તેમનો તે મોહ ટળી જતાં મારે જે નામોથી વહોરવાની છે તેની હું તૈયારી કરું અને તેમ કરીને એની તીવ્રતાને કંઈક હળવી કરી લઉં. ધારાસભાઓના પ્રશ્નને વિષે હું જે નિર્ણય પર આવવાનો છું તેનું સ્વરૂપ ગમે તેવું ઘડાય પણ એટલી વાત તો હું ચોક્કસ જાણું છું કે સ્વરાજ્યપક્ષને કોઈ પણ જાતનું દૂષણ દેવાનું તો તેમાં નથી જ બનવાનું. હું મારે જે કાંઈ મતભેદ હોય તે ચાહે તેટલી તીવ્ર ભાષામાં દર્શાવું, પણ તેમના વિચારો મારા વિચારોથી જુદા હોય એટલા સારુ તેમને દૂષણ દેવાનું તો મારાથી ન જ બને. મને અગર તો આપણામાંના મોટામાં મોટા પુરુષને પોતાના વિચારો રજૂ કરવાનો અને પ્રજા તે ઇજાજતા વિનય-વિવેકપૂર્વક સાંભળી લે એવી અપેક્ષા રાખવાનો જેટલો હક છે તેટલો જ તેમને પણ છે. વળી “મારી પોતાની પ્રવૃત્તિ” એવી છાપ મારેલી કોઈ વસ્તુ થોડી જ છે? અને જે અર્થમાં કોઈ પ્રવૃત્તિને મારી કહી શકાય તે અર્થમાં તો જ્યાં સુધી હું ભાંગી પડું નહીં ત્યાં સુધી તે પડી ભાંગવાની બીક નથી.

આવી સ્થિતિમાં લખનારની મારે વિષેની ચિંતાની જોડે હું કદર બૂઝું છું છતાં હું તેને મારે વિષે નચિત રહેવા જણાવું છું. જ્યાં સુધી મારી નજર પહોંચે છે ત્યાં સુધી તો મારી જાતને હું બેવફા નીવડીશ એવી બીક રાખવાનું હું ઝાઝું કારણ જોતો નથી. બીજી પણ એક કબૂલાત સવેળાએ કરી લઉં. બારડોલી વખતે જે નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો તે વિષે તો મને હમેશાં એટલું અભિમાન રહ્યું છે કે એવી ભૂલ મારે હાથે વારંવાર થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. એ ખરી આણીની વેળાએ જે નિખાલસ કબૂલાત કરવાની હું હિંમત કરી શક્યો તેથી મને પારાવાર લાભ થયો છે. એથી મારી શુદ્ધિ થઈ; અને મારી દૃઢ માન્યતા છે કે હિલચાલનું પણ તેનાથી

તેટલું જ શ્રેય થયું છે. એ કબૂલાતે અને આપણે આપણો કદમ પાછો ફેરવ્યો એ બનાવે અહિંસાધર્મનો જે વસ્તુપાઠ આપ્યો તે બીજું કોઈ પણ પગલું આપી શકત નહીં. આથી જ્યારે જ્યારે અને જેટલી વાર એવા પ્રસંગો ઊભા થાય ત્યારે મારા પક્ષમાં હું એકલો જ બાકી રહું તોપણ તેવી જ ભૂલ ફરી ફરીને હું કર્યા કરવાનો. લોકપ્રિયતા ખોઈ બેસવાની બીકે સત્ય કહેતાં કે આચરતાં હું અચકાઉં તો પ્રજાનો સેવક બનવાનો હું અધિકારી નથી. જે વસ્તુને ખાતર હું જીવી રહ્યો છું તેને ખોઈને એવી લોકપ્રિયતાને લઈ હું શું કરું?

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૭-૪-૧૯૨૪

ભાષાંતર: નવજીવન, ૨૦-૪-૧૯૨૪

૩૫૨. ઉપનગર જિલ્લા પરિષદને સંદેશો^૧

મુંબઈ,

[એપ્રિલ ૧૮, ૧૯૨૪]

મહાત્મા ગાંધીએ એવો સંદેશો મોકલ્યો હતો કે તબિયત ઠીક ન હોવાથી તમારી પરિષદમાં મારાથી કશો ભાગ લઈ શકાય તેમ નથી. પરંતુ મારે માટે તમને અનહદ પ્રેમ છે એનો મને પૂરેપૂરો ખ્યાલ છે. મને ખાતરી છે કે ઈશ્વર તમારી પરિષદને સફળ બનાવશે. પરંતુ પછી શું? તમારા બધા ઠરાવોમાં સૌથી વધારે મહત્વનો ઠરાવ ખાદી વિષેનો છે. કારણ કે તેમાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો, વૃદ્ધો, ભણેલા, અભણ, સહકારીઓ, અસહકારીઓ સૌ કોઈ પોતાની ઈચ્છા મુજબ એકસરખી રીતે ભાગ લઈ શકે છે. તમારી પાસે પૈસો છે અને અક્કલ પણ છે. સંખ્યામાં તમે થોડા છો એ વાત સાચી, છતાં તમને એમ નથી લાગતું કે તમે એ બધાને ખાદીપ્રેમી બનાવી શકો? બધા સંજોગો તમને અનુકૂળ છે તેમ છતાં તમારા નાનકડા સમાજમાં જે તમે આટલું પણ ન કરી શકો, તો એથી પણ મોટાં કામો ઉપાડવા તમે લાયક છો કે કેમ એ વિષે મને શંકા ઊભી થશે. મને વિશ્વાસ છે કે તમે બધા એકમત થઈને આ કામ પાર પાડવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરશો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

અમૃતવજ્રાર પત્રિકા, ૨૩-૪-૧૯૨૪

૧. આ પરિષદ શુક્રવારે બપોર પછી સાન્તાક્રુઝમાં ભરાઈ હતી. એના પ્રમુખપદે ઢસાના દરબાર ગોયાળદાસ હતા.

૩૫૩. કર્નલ એફ. મેલને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
એપ્રિલ ૧૮, ૧૯૨૪

પ્રિય કર્નલ મેલ,

સાબરમતી સેન્ટ્રલ જેલમાં એક કેદી બે વરસની સખત સજા ભોગવી રહ્યા છે. વધારે સારા શબ્દને આભાવે એમને રાજદ્વારી કેદી કહી શકાય. એમનું નામ શ્રી કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા છે. તે મારા સહકાર્યકર છે અને હું એમને ખૂબ જ સારી રીતે ઓળખું છું. મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે શ્રી મહેતાને જ્યારે જેલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા ત્યારે એમનું વજન ૧૦૨ હતું તે ઘટીને અત્યારે ૯૨ થયું છે. એક વખત એમના ખોરાકમાં દૂધનો સમાવેશ થતો હતો. એ દૂધ હવે શાથી બંધ કરવામાં આવ્યું છે તે મને ખબર આપનાર જાણતા નથી. તે એમ પણ જણાવે છે કે આ કેદીને અપાતી લેખનસામગ્રી પણ લઈ લેવામાં આવી છે. એમનાથી માત્ર ૧૨ જ વાર પાટી વણી શકાતી હોવા છતાં એમણે ૨૦ વાર પૂરા કરવા જ જોઈએ એવો જેઠા અધિકારીઓનો આગ્રહ છે. આ હકીકત તમારા ધ્યાન પર લાવતાં પહેલાં એને પ્રસિદ્ધ કરવાની મારી ઈચ્છા નથી. પહેલાં મને એમ લાગ્યું કે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને બારોબાર લખું, પરંતુ મને ખબર પડી કે મારા પત્રનો જવાબ આપતાં પહેલાં એમણે તમને જ પૂછવું પડશે. એટલે આ પત્ર તમને સીધો મોકલવાનું મેં સાહસ કર્યું છે. તો મને મળેલી માહિતી સાચી છે કે કેમ, અને જો તે સાચી ન હોય તો ખરી હકીકત શી છે તે જણાવવા તમે કૃપા કરશો તો આભાર થશે.^૧

હું છું
તમારો સાચો

કર્નલ એફ. મેલ, સી. આઈ. ઈ., વગેરે
ઈન્સ્પેક્ટર-જનરલ ઓફ પ્રિઝન્સ
પૂના

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૪૨

૧. આ પત્રનો જવાબ કર્નલ મેલે પ્રથમ ૨૧મી એપ્રિલે અને બીજી વાર ૧લી મેએ આપ્યો હતો. એમાં કલ્યાણજી મહેતાની તબિયતની તથા ખોરાકની વિગતો આપી હતી અને લખ્યું હતું કે લેખનસામગ્રી આપવામાં આવતી નથી અથવા સખત મનૂરી કરાવવામાં આવે છે એ વાત જોડી છે.

૩૫૪. વાઈકોમ સત્યાગ્રહીઓને તાર^૧

[અંધેરી,
એપ્રિલ ૧૯, ૧૯૨૪]

કામમાં દટાયેલો હોવાથી લખી શકતો નથી. તમે આદ્યુત કાર્ય કરી રહ્યા છો. શરૂઆત કરી છે તે પ્રમાણે ચાલુ રાખજો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨૪-૪-૧૯૨૪

૩૫૫. મદનમોહન માલવિયાને તાર^૨

[મુંબઈ,
એપ્રિલ ૧૯, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

આશા છે કે આપની તબિયત સુધારા પર હશે. હાલ કેમ છે તે કૃપા કરી તારથી જણાવો. ઉરફર કરતાં પહેલાં પૂરેપૂરો આરામ અવશ્ય લેશો એવી વિનંતી.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૪૪

૧. કે. એન. નામ્બૂદ્રીપાદે એપ્રિલની ૨૩મીના એક પત્રમાં વાઈકોમ સત્યાગ્રહની બધી વિગતો લખી હતી. તેની સાથે મંદિર તથા ત્યાં જવા માટેના મનાઈ કરેલા માર્ગો દર્શાવતો નકશો પણ મોકલ્યો હતો અને લખ્યું હતું કે આ નકશા ઉપર નજર નાખતાં જ આ દુષ્ટ પ્રથામાં રહેલી અમાનુષતાનો આપને ખ્યાલ આવશે. આ પત્રમાં ગાંધીજી તરફથી મળેલા ૧૯મી એપ્રિલના તારની પહોંચ સ્વીકારવામાં આવી હતી.

૨. આ તાર માલવિયાજીના ૧૯૨૪ના એપ્રિલની ૧૯મીના નીચેના તારના જવાબમાં કરવામાં આવ્યો હતો : “દિલગીર છું કે તબિયતને કારણે ખીન્ન એક અઠવાડિયા સુધી મુંબઈ આવી શકાશે નહીં.”

૩૫૬. મારી નોંધ

રેશમમાં અહિંસા

એક ભાઈ પૂછે છે, રેશમી કાપડ પેદા કરવામાં કેટલાયે રેશમના કીડાનો નાશ થાય છે. શું અહિંસાવાદી ભાઈબહેન તે વાપરી શકે? જો ન વાપરી શકે તો ગુજરાત ખાદી પ્રચારક મંડળ રેશમી કાપડનો પ્રચાર ન જ કરી શકે ના?

અહીં અહિંસાવાદીનો અર્થ જાણવાની જરૂર છે. જો અહિંસાવાદીની અહિંસા મહાસભાની પ્રવૃત્તિ પૂરતી હોય તો તેને રેશમ વાપરવામાં કશો દોષ નથી, કેમ કે તેની અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા કેવળ અસહકાર પૂરતી છે. પણ જો સંપૂર્ણ અહિંસાવાદી છે તે તો જેટલી હિંસામાંથી બચે તેટલું ઓછું જ છે. જ્યાં દૃશ્ય જગત હિંસાથી જ ભરેલું છે તે પદે પદે હિંસા જ નજરે આવે છે ત્યાં શુદ્ધ અહિંસાચારીનું જીવન તો સંયમમય જ હોય. તે તો જેટલો ત્યાગ શક્ય હોય તે તો બધો કરે અને યાદ રાખે છે કે મૂળ ત્યાગ તો પોતાના કામક્રોધાદિનો કરવો રહ્યો છે. એક શબ્દબાણમાં જેટલી હિંસા રહેલી હોય તેટલી રેશમના ઉપયોગમાં ન હોય એ સંભવે. ઉપરના જેવા ઝીણા પ્રશ્નો તો માત્ર તે જ પૂછે કે જો પોતાની બધી ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તે જો તેમાં કંઈક અંશે જય મેળવ્યો હોય. પહેરવેશ કે આહારનો બાહ્ય સંયમ તે આંતર સંયમની નિશાની હોય તો જ દીપે, નહીં તો મિથ્યા હોવાનો સંભવ છે. આ મારો અભિપ્રાય ખરો હોય તો ગુજરાત ખાદી પ્રચારક મંડળ રેશમ વેચે તેમાં હિંસાદોષ ન જ હોય. અસહકારની દૃષ્ટિએ વિચારતાં રેશમ વેચવાનો આપણને અવકાશ જ ન હોય, એટલે મહાસભાના કોઈ પણ વિભાગમાં રેશમ વેચાતું હોય તો તેનો બચાવ ખાદીપ્રચાર સારુ છે એમ કદાચ થઈ શકે. હું તો એવું માનતો જ નથી કે ખાદીપ્રચારને સારુ રેશમ વેચવાની જરૂર હોય. ખાદીને શણગારવા સારુ રેશમની કોર વગેરે વપરાય એ સમજી ને સહી શકાય.

સ્વદેશી રેશમ

પણ દેશી રેશમ જ ઘણું થોડું મળે છે. રેશમના તાર ઘણે ભાગે પરદેશથી જ આવેલા હોય છે. બેંગલોર, અને બીજી જગ્યામાં થોડા રેશમના તાર મળી શકે ખરા, પણ તે એટલા ઓછા પ્રમાણમાં કે તેની ગણતરી પણ ન જ થઈ શકે. વળી ખાદીનો જો અર્થ પ્રચાર થવાની જરૂર છે તે અર્થ રેશમમાં નથી સમાયેલો. ખાદીપ્રચાર ધર્મકાર્ય છે, કેમ કે સૂતરના તાંતણા ઉપર હિંદુસ્તાનની આજીવિકાનો આધાર છે. જ્યાં સુધી આજીવિકાનો પ્રશ્ન આપણે ઉઠેલી ન શકીએ ત્યાં સુધી નથી ધર્મની કે નથી સ્વરાજની આશા. રેશમના તારથી કેટલાક હજારનો નિર્વાહ થાય ત્યારે સૂતરથી કરોડોનો થાય છે, ને તે વિના કરોડો ભૂખે મરે છે. રેશમના તારના ઉપયોગના તદ્દન લોપ થાય તો એ કરોડોને કે હજારને ભૂખે મરવાનો પ્રસંગ ન આવે.

ખાદીનો અર્થ

એક ભાઈએ ખાદીનો અર્થ પૂછ્યો છે. હાથે કંતાયેલા રેશમી તારની હાથે વણેલી અતલસ ખાદીમાં ખપી શકે? એ એ ભાઈનો પ્રશ્ન છે. ખાદીનો ખરેખર તો એક જ અર્થ છે ને રહેવો જોઈએ. હાથે કંતાયેલા સૂતરનું હાથે વણેલું કપડું. તેવી રીતે કંતાયેલ વણાયેલ હીરને,

શણને, ઊનને અનુક્રમે રેશમી, શણની અને ઊનની ખાદી કહો તો ભલે. પણ રેશમી ખાદી પહેરી કોઈ ખાદીના પ્રચારનો દાવો કરે એ તો હસવા જેવું ગણાય. પરદેશી રેશમ કરતાં દેશી રેશમનો ઉપયોગ ભલો એમ જરૂર કહી શકાય. પણ એ ઉપયોગ ખાદીનો અર્થ તો ન જ સારે, એટલું જ નહીં પણ ખાદીના પ્રચારને હાનિકારક પણ નીવડે.

અંત્યજ ભાઈઓ વિષે

અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી હિંદુ સંસારે હજુ મુક્તિ તો નથી મેળવી, એટલું જ નહીં પણ ઠેકાણે ઠેકાણે સાંકડા વિચારો જોવામાં આવે છે. વાઈકોમમાં તો હદ જ વળી છે. પણ ગુજરાતને મેલીને દૂર જવાની જરૂર જ ક્યાં છે? વિલેપારલેની રાષ્ટ્રીય શાળામાં ધર્મસંકટ આવી પડ્યું તેનો નિકાલ કરવામાં મેં યથાશક્તિ ભાગ લેવાની હિંમત કરી. તે શાળાનો શિક્ષકવર્ગ અંત્યજ બાળકોને લેવા ઈચ્છે છે. તે શાળાની કમિટીમાં પણ ઘણા ગૃહસ્થો અંત્યજને દાખલ કરવાની તરફેણમાં છે. વિલેપારલેમાં આ પ્રશ્નને વિષે ઘણી પ્રગતિ થઈ છે. અંત્યજ ભાઈઓએ નોખી શાળાની માગણી કરી છે. આવી પરિસ્થિતિમાં મેં સલાહ આપી કે અંત્યજ બાળકોને શાળામાં તુરત દાખલ કરવાથી શાળાની હસ્તીને ધક્કો પહોંચવાનો સંભવ હોય તો તેઓને સારું નોખી શાળા કાઢવી. આ અમુક સ્થિતિને લગતા ને તેનો જ ઈલાજ કરવાને સારું અપાયેલ વિચારનો ઊલટો અર્થ લઈ ગુજરાતની કેટલીક શાળાઓના વ્યવસ્થાપક એવો અર્થ કરે છે કે દરેક જગ્યાએ જ્યાં જ્યાં રાષ્ટ્રીય શાળા હોય ત્યાં ત્યાં અંત્યજને સારું નોખી નિશાળ ખોલવી. આ સૂચનનો અમલ થાય તો બંને શાળાઓ ડૂબે એવો મારો અભિપ્રાય છે. તેનું મુખ્ય કારણ તો એ જ છે કે એટલું ખર્ચ આપણાથી ન જ ઊપડે, અને એક વખત આપણે સિદ્ધાંતને ઢીલો થવા દઈએ તો છેવટે સિદ્ધાંતનો નાશ થાય ને અસ્પૃશ્યતાનું કલાંક રહી જાય. વિલેપારલેની ખાસ પરિસ્થિતિને અંગે અપાયેલી સલાહનું અનુકરણ ન જ થઈ શકે. વળી વિલેપારલેની શાળા ઉપરના દોષને લીધે જ વિદ્યાપીઠ^૧ સાથે જોડાઈ નથી. તે જોડાઈ શકે એવી સ્થિતિમાં મૂકવાને સારું શિક્ષકો અને કમિટીના સભ્યો મથી રહ્યા છે. તે પ્રયત્નમાં નોખી નિશાળ એ એક મજલ છે. તેથી આ દાખલો વિદ્યાપીઠની જોડે સંબંધ રાખનારી નિશાળોને તો લાગુ ન જ પડે.

અંત્યજ ભાઈઓનો ફાળો

બોટાદના અંત્યજ ભાઈઓએ રૂ. ૩૬૦ની રકમ મોકલી છે. તે રકમ મોકલનાર ભાઈઓ અભણ છે. તેઓ નવજીવનના વાંચનાર નથી પણ સાંભળનાર છે. મોકલનારનાં નામ છાપવાનો મને આગ્રહ થયો છે. એ આગ્રહને વશ થયા વિના ન ચલાવી શક્યો. દલીલ એ છે કે આ અભણ ભાઈઓને નવજીવનમાં પોતાનાં નામ ન છપાય તો બીજી રીતે ખબર ન પડે કે તેઓએ આપેલા પૈસા મને મળ્યા કે નહીં. આ દલીલમાં મને વજૂદ જણાવાથી આપનાર ભાઈઓનાં નામ છાપવાનું મેં વચન આપ્યું છે. પણ એથી બીજા કોઈ ભાઈઓ જે પૈસા મોકલવા ઈચ્છે તે નામો છાપવાનું દબાણ મારી ઉપર નહીં કરે એમ આશા રાખું છું. નવજીવનની જગ્યા આવેલા પૈસાનો સ્વીકાર કરવામાં જ રોકું તેના કરતાં નવજીવન બંધ કરવું વધારે સારું ગણું. ન્યાય એ છે કે જેનો વિશ્વાસ ન કરીએ તેને નાણાં આપીએ જ નહીં, અને હરકોઈ માણસ આવે તેને પણ નાણાં ન આપીએ. ઓળખીતા અને વિશ્વાસુ માણસ આવે તેને જ પૈસા

૧. વિદ્યાપીઠની સેનેટ ૧૯૨૦ના ઓક્ટોબરની ૩૧મીએ એવી મતલબનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે વિદ્યાપીઠે માન્ય કરેલી કોઈ પણ શાળામાંથી અસ્પૃશ્યોને બાતલ રાખી શકશે નહીં.

આપવા, પછી છાપામાં નામોની દરકાર ન રહે. જે ભાઈઓનાં નામ મને મોકલવામાં આવ્યાં છે તેમનાં બાપનાં નામ મેં જગ્યા બચાવવા સારુ છોડી દીધાં છે. જ્યાં એકથી વધારે ભાઈને એક જ નામ છે ત્યાં બાપનાં નામ રાખ્યાં છે. નીચે પ્રમાણે ભાઈઓએ એક એક રૂપિયો ભર્યો છે :^૧

નીચેના ભાઈઓએ આઠ આઠ આના ભર્યા છે :^૨

નીચેના ભાઈઓએ ચાર ચાર આના ભર્યા છે :^૩

વાઘા રામજીભાઈએ બે રૂપિયા ને દૂધાભાઈ માલજીએ દશ રૂપિયા ભર્યા છે. ગરીબ ભાઈઓની આ ભેટને અમૂલ્ય ગણું છું. એનો ઉપયોગ કેવળ અંત્યજ ખાતામાં જ કરવામાં આવશે.

અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો અર્થ

હું જોઉં છું કે કેટલાક સવાલો જે સ્પષ્ટ થઈ ગયેલા હું માનતો હતો તેને વિષે પણ હજુ સવાલો થયા કરે છે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો અર્થ મહાસભાના ઠરાવ પ્રમાણે ને મારી સમજ પ્રમાણે એક જ છે. એટલે કે આપણે હિંદુ જાતિએ અસ્પૃશ્યતાના દોષમાંથી મુક્ત થવું. જેમ ચાર વર્ણ એકબીજાનો સ્પર્શ કરતાં અભડાતા નથી, પાપ ગણતા નથી તેમ જ અસ્પૃશ્યને વિષે પણ વર્તવું. આથી વિશેષ અર્થ નથી એમ ઘણી વેળા કહેવાઈ ગયું છે. જેમ નોખી નોખી જાતિઓ વચ્ચે રોટી કે બેટીવહેવાર નથી તેમ અસ્પૃશ્ય ગણાતાની સાથે પણ તેવા વહેવારની જરૂર મજકૂર ઠરાવ પ્રમાણે નથી. એકે બીજાની સાથે જમવું અથવા એકે બીજાની સાથે બેટી-વ્યવહાર રાખવો એવી ફરજ ન હોઈ શકે. પણ એકબીજાને અડકે નહીં ને અમુક મનુષ્ય અમુક જાતિમાં જન્મ્યો એ જ કારણથી અસ્પૃશ્ય છે એમ માનવું એ સૃષ્ટિના નિયમથી, દયાધર્મથી અને સત્શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. આવા પાપી રિવાજને નાબૂદ કરવાના પ્રયત્નને જમણવહેવાર કે બેટી-વ્યવહારની સાથે મેળવવો એ આવશ્યક પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રવાહને રોકવા બરોબર છે. અસ્પૃશ્યતાનો મેલ એટલો તો ઘર કરી ગયો છે કે એને આપણે મેલ તરીકે ઓળખતા નથી. એ તો કેમ જાણે હિંદુ જાતિનું ભૂષણ હોય નહીં એમ સમજી તેને હજુ સંઘરી રહ્યા છીએ. તે જ કાઢતાં જ્યારે હિતેચ્છુને મુસીબતો પડે છે ત્યારે તેમાં બીજાં વિઠ્ઠો દાખલ કરી સુધારાને રોકવો એ વ્યવહારકુશળ માણસનું કામ નથી.

જમણવહેવાર ને બેટીવહેવાર એ જ્ઞાતિની સુધારણાનો સવાલ છે. જ્ઞાતિઓ નાબૂદ થવી જોઈએ એમ માનનારાઓ પોતે આવા સુધારા કરવા મથી રહ્યા છે. પણ એ પ્રયત્ન તદ્દન નિરાળો છે ને તેની સાથે અસ્પૃશ્યતાનિવારણને કશો સંબંધ નથી એ સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની જરૂર છે. જ્ઞાતિબંધન તોડવાને ઈચ્છનારા પણ અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કાર્યમાં ભળે છે એ યોગ્ય જ છે. પણ તેઓ અસ્પૃશ્યતા અને બીજા ઉપરના બંને સુધારા કેવળ અલગ છે ને તેનું મૂળ પણ અલગ છે એટલું સમજે તો બંને કામની કિંમત ને આવશ્યકતા તેના ગુણદોષ ઉપરથી પારખી શકાય.

અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવી એનો અર્થ ત્યારે શું? એ પણ સમજાઈ ગયેલું હું તો માનતો હતો. અસ્પૃશ્ય ગણાતા ભાઈઓ બીજા વર્ણોની જેમ છૂટથી હરીફરી શકે, જે નિશાળમાં, જે દેવળમાં

૧, ૨, અને ૩. નામોની યાદી અહીં આપી નથી.

બીજા વર્ણો જાય ત્યાં અસ્પૃશ્ય ગણાતા ભાઈઓ જઈ શકે, અને જે કૂવેથી બધા લોકો પાણી ભરી શકે ત્યાંથી અસ્પૃશ્ય ભાઈઓ પાણી ભરી શકે.

“પણ અસ્પૃશ્યો તો બહુ મેલા રહે છે, તેમનો ધંધો મેલો હોય છે,” આ દલીલ અજ્ઞાનથી જ થાય એમ મને તો ભાસે છે. અસ્પૃશ્યોના કરતાં બીજા વધારે મેલા હોય છતાં જાહેર કૂવેથી પાણી ભરે છે. ધાવણા બચ્ચાની માનો ધંધો મેલો છે, દાક્તરનો મેલો છે, છતાં તેમને આપણે માન આપીએ છીએ. પોતાનું કામ પૂરું કર્યા પછી તેઓ સાફ થાય છે એમ કહેવામાં આવે, તો અસ્પૃશ્ય પણ ઘણા કૂવે જતાં પહેલાં સાફ થઈ જાય છે. પણ જે નથી થતાં તો દોષ આપણો છે. આપણે તેમનો તિરસ્કાર કરી, તેમને ગામથી દૂર રાખી, તેમને સારુ સાફ રહેવાનાં સાધનો પણ અલભ્ય કે દુર્લભ કરી તેઓને દોષ દેવો એ અન્યાયની પરિસીમા છે. આપણી શિથિલતા ને આપણા જુલમને લીધે તેઓનામાં જે દોષોએ ઘર કર્યું છે તેને દૂર કરવામાં તેઓને મદદ કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે; અને તે ન કરવું છતાં હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા ઈચ્છતી એ તો સૂર્યની તરફ પીઠ રાખી સૂર્યનાં દર્શન કરવાની આશા રાખવા સમાન છે.

ઝરિયામાં વાયદાનો ભંગ

મૌવાના મહમદઅલી સાથે હું જ્યારે ઝરિયા ગયો હતો^૧ ત્યારે ત્યાંના ગૃહસ્થોએ ઘણી સારી રકમ ટિળક સ્વરાજ ફાળા સારુ ભરી હતી. બિહારમાં વસતા મારવાડી તથા ગુજરાતી ભાઈઓએ બિહારને સારુ મોટી રકમ ભરી એ જાણી અમે બધા બહુ રાજી થયા હતા. વાયદા એ રકમ તુરત આપી દેવાના હતા. આ વાયદાને આજ ત્રણ વર્ષ થયાં. હવે ઝરિયાથી એવો કાગળ આવ્યો છે કે કેટલાક ખાણવાળા કચ્છી ભાઈઓએ પોતે લખાવેલી રકમો આપી નથી. આ સહુને ખેટકારક વાત જણાશે. આપેલું વચન પાળવાનો મહિમા શાસ્ત્રપદ્ધતિ છે. વચનોના ભંગ થયા જ કરે ત્યાં પ્રગતિ થાય નહીં. વચનભંગથી કુટુંબના ને પ્રજાના પણ નાશ થયા છે. નીતિ-શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો એકતરફી વચનની કિંમત બેતરફી વચન કરતાં વધારે છે ને બોલની કિંમત લખાણ કરતાં વધારે છે. મજકૂર ભાઈઓનું વચન એકતરફી હોઈ તેના પાલનનો આધાર કેવળ તેમની સત્યનિષ્ઠા ઉપર જ રહ્યો છે. મારી તેઓને વિનંતી છે કે તેઓ આપેલું વચન પાળે. જે વચનની કિંમત સમજે તો તો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તેનું બેવડું વ્યાજ પણ આપે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૦-૪-૧૯૨૪

૩૫૭. કાબુલીનો ત્રાસ

છાપાંઓમાં હમેશાં કંઈ ને કંઈ લખાણ કાબુલીના^૧ ત્રાસ બાબત જોવામાં આવે છે. એ ત્રાસનો ઉપાય પ્રજાની પાસે એક જ હોય એમ આપણા મનમાં ઠસી ગયું જણાય છે. જે સરકાર રક્ષા ન કરે તો આપણે લાચાર બની જઈએ છીએ.

અસહકારીએ તો એ રસ્તો પોતાને હાથે જ બંધ કર્યો છે. સરકારની મદદ માગવા જાય તો તેનો અસહકારધર્મ લોપાય, પોતે મદદ માગતાં શરમાય. પણ સરકારની મદદ દર વખત માગવા જવું જ જોઈએ એવો સહકારીનોયે ધર્મ નથી. બધા સહકારી બધી વખતે સરકારની મદદ ઉપર જ તાકી રહે તો સરકાર જ ન હોય અથવા સરકાર કેવળ જુલમગાર રાજ્ય થઈ પડે. દુનિયાના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં પ્રજા છેક સરકાર ઉપર આધાર રાખીને બેસતી નથી. પણ પોતે જ કેમ જાણે સરકાર હોય નહીં એમ સ્વમાન જાળવે છે ને સ્વરક્ષા પણ કરે છે.

ત્યારે સરકારની મદદ માગ્યા વિના કાબુલીના ત્રાસમાંથી બચવાના કયા રસ્તા સહકારી-અસહકારી બંનેને સારું ખુલ્લા છે?

એક તો સાર્વજનિક રસ્તો લોકોએ કાબુલીની સામે લડી લેવાનો.

બીજો સત્યાગ્રહીનો.

પહેલો રસ્તો લેવાનો પ્રજાને હક છે, પ્રજાનો ધર્મ છે. જે પ્રજા પોતાનું રક્ષણ ન કરી શકે તો નામદં ગણાય. સ્વરાજની સરકાર પણ પ્રતિક્ષણ પ્રજાની રક્ષા જ નહીં કર્યા કરે. સરકાર મોટા ત્રાસને સારું તૈયાર હોઈ શકે, પણ છૂટાછવાયા વસતા માણસોની રક્ષા કરવા કંઈ સરકાર સમર્થ છે? આ સરકારની તો પદ્ધતિ જ એવી છે કે કાબુલીના ત્રાસ જેવા ભયથી પ્રજાનું રક્ષણ એકાએક ન જ કરી શકે. એની રક્ષણપદ્ધતિ મુખ્યત્વે આપણે એકબીજાની સાથે લડી મરી તેના ગુમાસ્તા થતા ન મટી જઈએ એટલે સુધી લઈ જાય છે. હિંદુસ્તાનની આંતર અને બાહ્ય રક્ષા અંગ્રેજી વેપારની રક્ષાને સારું તે જરૂરની માને છે ને તેટલા પૂરતી જ કરવાને તે પૂરી તૈયાર રહે છે. બીજી રક્ષા તેને કરવી નથી એમ હું કહેવા કે મનાવવા નથી ઈચ્છતો. પણ એવી રક્ષા તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય નથી તેથી તેને સારું તે પૂરી તૈયાર નથી હોતી. જે તે તૈયારી કરવા માગે તો તો વળી છે એના કરતાં વધારે ખર્ચ રક્ષાને નામે કરે ને કરવું પડે. આજે પણ ઘરખર્ચ કરતાં દરવાનનું ખર્ચ આપણને વધારે પડે છે, તેમાં વળી કાબુલીના ત્રાસ જેવા ભયને નાબૂદ કરવાની પૂરી તૈયારી કરે, તો દરવાન તો સુખે રહે ખરો પણ ગૂહસ્થ તો માંહે જ સુસવાઈ જાય. તેથી આવા ભયોમાંથી આપણી રક્ષા આપણી મેળે જ આપણે કરી લેવી જોઈએ. તેને સારું હથિયાર નથી એ ખામી છે ખરી; પણ હથિયાર કરતાંયે વધારે જરૂર તો છાતીની છે. બીકણના હાથમાં બંદૂક શા કામની? તેની બંદૂક તેની જ ઉપર વપરાશે. બીકણ બંદૂકવાનને બિનહથિયારી હિંમતવાન માત કરશે ને તેની બંદૂક ફૂટી શકે તેના પહેલાં છીનવી લેશે. દરેક ગામના હિંમતવાન માણસો મરણિયા થઈ પ્રજાનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થઈ જાય તો કાબુલીનો ત્રાસ તુરત ઓછો થઈ જાય. શાંત અસહકારીની પ્રતિજ્ઞામાં આવી સ્વરક્ષાની મનાઈ નથી એ પણ આ સ્થળે લખી જવું આવશ્યક છે.

૧. હિંદુસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન વચ્ચેની સરહદના પહાડી વતનીઓ. તેઓ નાના નાના વેપાર કરતા અથવા વ્યાજવટાનો ધંધો કરતા.

પણ આવા કાર્યમાં હું ભાગ લઉં કે? એમ કોઈ પૂછે તો મારે નકારમાં જવાબ આપવો જોઈએ. મને ભાસે છે કે મને છાતી તો છે. ન હોય તે સત્યાગ્રહી ન જ થઈ શકે. ડરપોકનો ધર્મ સત્યાગ્રહ ન જ હોઈ શકે. ડરપોક પણ સત્યાગ્રહી સૈન્યમાં બીકનો માર્યો જોડાઈ શકે ખરો, પણ એ તો જુદી વાત.

પણ મારાથી બે ઘોડે ચડાય નહીં. મારે તો સત્યાગ્રહ કરતાં કરતાં સત્યમૂર્તિ બનવું છે, સત્યમય થવું છે. તેથી મેં મારીને જીવવાના ધર્મનો ઈરાદાપૂર્વક ત્યાગ કર્યો છે. મારે તો મરીને જીવવાનો મંત્ર શીખવો છે ને આચરવો છે. જગતના પ્રેમથી જ જીવવા ઈચ્છું. હરકોઈ જેને વેરભાવ હોય તે મારા શરીરને આ ક્ષણે હણી શકે છે. એ વખતે પણ મારા હૃદયમાં પ્રેમ જ જેવામાં આવે એવી મારી નિરંતરની પ્રાર્થના છે. એ પ્રયોગ કરતાં હું મારીને રક્ષણ કરવાના પ્રયોગમાં ભાગ ન લઈ શકું; લેવા ઈચ્છતો નથી.

તેથી મારે સારુ ને મારા જેવા સારુ બીજા જ માર્ગ રહ્યો. એ માર્ગને સારુ ઘણાની જરૂર નથી. આમાં સામુદાયિક સત્યાગ્રહ અશક્ય છે. આપણામાંના કોઈ સંયમી હોય તે કાબુલીઓના હૃદયને પણ ભેદી શકે છે એવી શાસ્ત્રની પ્રતિજ્ઞા છે. ખરો મુસલમાન ફકીર આવું કામ સહેજે કરી શકે. પણ હિંદુ સંન્યાસી જતિ આવું કામ ન કરી શકે એવું કંઈ નથી. સત્યાગ્રહ શાસ્ત્રમાં જતિભેદ કે ધર્મભેદ નથી. તેની અવધૂત દશામાં ભાષાની પણ જરૂર નથી રહેતી. હૃદય હૃદયનું કામ કર્યા જ કરે છે.

જે કાર્ય એક સહજનંદ^૧ ગુજરાતમાં કર્યું તે રાજ્યદંડ ન કરી શક્યો. જે કામ ચૈતન્યે^૨ બંગાળમાં કર્યું તે આજ લગી સરકાર કરી નથી શકી ને નહીં જ કરી શકે. ચૈતન્યના તેજથી જ ડાકુ ચોર વગેરે સીધા થઈ જતા. હિંદુસ્તાનમાં એવા દાખલા મુસલમાન ફકીરના અને હિંદુ સંન્યાસીઓના પુષ્કળ મળી આવે છે. અબદુલ કાદર જિલ્લાનીના સત્યબળથી લૂંટેલો માલ ડાકુઓએ પાછો આપેલો ને પોતાનો ડાકુનો ધંધો તેઓએ છોડેલો, ગુજરાતના જતિઓ, બાવાઓ વગેરેમાં કોઈ પણ નિર્ભય સંયમી હોય તો આ કાબુલીના ત્રાસમાંથી લોકોને સહેજે મુક્ત કરી શકે છે. સહજનંદનો જમાનો સમાપ્ત નથી થઈ ગયો. તેના જેટલી ભક્તિ, તેના જેટલા સંયમની જ જરૂર છે. આ જમાનામાં ઓછી ભક્તિ અને ઓછો સંયમ પણ ફળી નીકળે છે, કેમ કે દરદીઓ અનુભવી ન હોય તેવી માત્રા મળે છે ત્યારે તે થોડી હોય તોપણ અસર કરે છે.

વળી સવાલ થવાનો જ: “બીજાને જતિ કરનારો તું જ થઈને દેખાડ, એટલે બધા થયા બરોબર છે.” એ વાત પણ ખરી છે. મારો બચાવ છે તે ન જ સમજાયો હોય તો હું લખીને નહીં સમજાવી શકું. વળી એમ શંકા કરી શકે તેને અથ આ લખાણ નથી લખાયું. એવો સંભવ કાં ન હોય કે જે મને બુદ્ધિથી તદ્દન શક્ય લાગે છે તે કરવાનું હૃદયસામર્થ્ય મારામાં ન હોય? મેં કંઈ સામર્થ્યનો ઈજારો નથી કઢાવ્યો. મારા કરતાં વધારે હૃદયબળવાળા ગુજરાતમાં ઘણાંયે હોવાનો સંભવ છે. તેઓ પ્રત્યે મારી પ્રાર્થના છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૦-૪-૧૯૨૪

૧. સ્વામી સહજનંદ (૧૭૮૧-૧૮૩૦); સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સ્થાપક.

૨. સોળમી સદીમાં થઈ ગયેલા હિંદુ સંત. તેઓ કહેતા કે કૃષ્ણ ભગવાન પરની શ્રદ્ધા આગળ જ્ઞાતિનું મહત્ત્વ ઓછું છે.

૩૫૮. મારા અનુયાયી

એક સભાનો મને હેવાલ મળ્યો છે તેમાં એક ભાઈ નીચે પ્રમાણે લખે છે: ^૧

આ બનાવ વિષે લખનાર અને ઉપરનું ભાષણ કરનાર બંને જાણતા નથી કે મારે એક જ અનુયાયી છે, અને તે હું. એ એકને સાચવવો મુશ્કેલ પડે છે તો પછી બીજાની શી વાત? મારો અનુયાયી એવા ખેલ રચ્યા કરે છે કે હું કોઈ વેળા કાયર થઈ જાઉં છું. પણ મારા સિદ્ધાંત એવા ઉદાર છે કે તેની ઉપર દયા ખાઈ તેની ભૂલો દરગુજર કરું છું ને તેને આગળ વધવા પ્રેરું છું. કંઈક અંશે મારો પ્રયત્ન સફળ પણ થાય છે. પણ જ્યાં સુધી સફળતા ન મળે ત્યાં સુધી બીજા અનુયાયીને લઈને શું કરું? અપૂર્ણતામાં અપૂર્ણતા મેળવી પૂર્ણતા મેળવવાની આશા હું રાખતો જ નથી. જ્યારે હું મને સંપૂર્ણ અનુયાયી બનાવીશ ત્યારે આખા જગતને નોતરતાં મને લજ્જા કે ભય નહીં રહે, ને જગત મને સહેજે અનુસરશે. હાલ તો મારા અખતરામાં હું સાથીઓ શોધું છું. હું અને મારા સાથીઓ સત્યાગ્રહી કહેવાઈએ છીએ. હું સત્યનો પૂરો આગ્રહી છું. છેવટની કસોટીએ ચડી પસાર થવાની મને શક્તિ ઈશ્વર આપશે એવી ઉમેદ રાખું છું, એવો વિશ્વાસ પણ છે. હું સત્યમૂર્તિ નથી. એ સ્થિતિ તો ધવલગિરિની ટોચ જેવી હાલ તો અપ્રાપ્ય જણાય છે. ત્યાં પહોંચવાનો પ્રયત્ન જેવી તેવી વાત નથી. બધી જીતો જે મારે ખાતે જમે થઈ શકે તે તે રસ્તે જતાં થયેલી સમજવી. એવી જીતો સત્યાગ્રહીને ટેકાડપ છે, તેને આશા બંધાવે છે. જ્યારે તે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરે ત્યારે તો તે કરોડોનાં હૃદયનો સમ્રાટ બને એ વિષે મને શંકા નથી.

એટલે મજકૂર પ્રમુખ સાહેબ મારા સાથી બનશે તો ઘણું થયું ગણીશ. આ પ્રમુખ સાહેબે પોતાને માથે મોટી જવાબદારી ઊંચકી લીધી છે. સત્યાગ્રહ કોણ કરી શકે એ વિષે હું થોડું ગયે અઠવાડિયે જ્ઞાતિસુધારાના લેખમાં^૨ સૂચવી ગયો છું, તેનું પ્રમુખ સાહેબ અને બીજા મનન કરે.

સત્યાગ્રહ એ શાશ્વત સિદ્ધાંત છે. તેનો પ્રયોગ આપણે નવા ક્ષેત્રમાં કરી રહ્યા છીએ. આજ લગી તેનો પ્રયોગ વ્યક્તિગત અને કુટુંબો પરત્વે થયો છે. તેની સીમા આપણે લંબાવી છે, અને વ્યક્તિમાંથી સમુદાય ઉપર આપણે ગયા છીએ. એ બંને વિસ્તાર સંભવિત છે એવું હું તો ઘણા અખતરાઓમાં જોઈ ગયો છું. પણ દરેક વેળા શરત એટલી હતી કે નેતામાં ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં ગતાંકમાં વર્ણવેલા ગુણો હતા ને સિપાહી સાચા હતા. નેતા કુશળ હોય ને સિપાહી સાચા ન હોય તો નિષ્ફળતા જ હોય એવું આપણે બારડોલી વખતે અનુભવ્યું. નેતા કુશળ અને સિપાહી સાચા એવું આપણે બોરસદ વખતે અનુભવ્યું.^૩ દરેક સત્યાગ્રહ વખતે હું જ નેતા હોવો જોઈએ અથવા છેવટે સલાહ સારુ તો હાજર હોવો જ જોઈએ એ વહેમ તદ્દન દૂર

૧. આ હેવાલ અહીં આપ્યો નથી. એમાં સભાના પ્રમુખના એવા કથનનો ઉલ્લેખ હતો કે અમુક ભાઈએ મને ગાંધીજીનો અનુયાયી બનવાની લગભગ ફરજ પાડી છે.

૨. જુઓ “સત્યાગ્રહ ને જ્ઞાતિસુધારો”, ૧૩-૪-૧૯૨૪.

૩. ૧૯૨૩-૨૪ના સત્યાગ્રહની લડત વખતે.

થયો. વિજયી સત્યાગ્રહને સારુ ત્રણ વસ્તુનું સંમેલન આવશ્યક છે એ તો ભૂલવું ન જ જોઈએ: કુશળ અને ગુણી નેતા, સાચા સિપાહી અને શુદ્ધ ધ્યેય.

મજકૂર પ્રમુખ સાહેબના ઉદ્ગાર દેશી રાજ્યમાં થવાના સત્યાગ્રહ વિષે છે. તેથી દેશી રાજ્યમાં સત્યાગ્રહ ચલાવવાની આવશ્યકતા વિષે પણ થોડું વિચારી લેવું જરૂરી છે. ઉદેપુર રાજ્યમાં બિજેલિયાના રજપૂત ખેડૂતોએ સત્યાગ્રહ કર્યો અને તેમાં તેઓને સંપૂર્ણ વિજય મળ્યો. વાઈ-કોમ ત્રાવણકોર રાજ્યમાં છે ત્યાં આજે સત્યાગ્રહ ચાલી રહેલ છે. પણ બંનેમાં મહાસભા વચ્ચે નથી આવતી, ન આવવું જોઈએ. દેશી રાજ્યમાં મહાસભાએ સત્યાગ્રહ ન કરવો ને ન કરાવવો એ સ્વીકાર થયેલો સિદ્ધાંત છે એમ હું માનું છું. અને એ યોગ્ય જ છે. મહાસભાનું ધ્યેય બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ છે. એટલે બીજા વિભાગના સત્યાગ્રહમાં મહાસભા પડે તો પોતાની હદની બહાર જાય. મહાસભાનું ધ્યેય સધાય તો તેમાં દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોનો ઉકેલ એની મેળે થઈ જાય છે. પણ તેથી ઊલટું કોઈ દેશી રાજ્યમાં સ્વરાજ મળે તો તેની અસર બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન ઉપર ભાગ્યે જ પડે. તેથી દેશી રાજ્યના સત્યાગ્રહમાં મહાસભાની મદદની આશા રખાય જ નહીં એ દેશી રાજ્યમાં કામ કરનાર દરેકે સમજી લેવું જોઈએ.

પણ આ પ્રતિબંધનો એ અર્થ નથી કે મહાસભાનો કોઈ સભ્ય દેશી રજવાડામાં સત્યાગ્રહના કામમાં ભાગ ન લઈ શકે. મહાસભાની બહારની અનેક પ્રવૃત્તિઓ આજે ચાલી રહી છે જેમાં મહાસભાના સભ્યો સેવા કરી રહ્યા છે. સેવકમાત્રને જ બીજા સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે તે મહાસભાના સભ્યને પણ લાગુ પડે છે. તે એ કે મહાસભાનું જે કામ કરતો હોય તેને છોડીને કે નુક્સાન પહોંચાડીને તે નવું કામ ન જ લઈ શકે. આપણા દેશમાં એવી પ્રથા પડી ગઈ છે કે એક જ માણસ પોતાના ગજા ઉપરવટ કામો હાથ ધરે છે ને પછી બધાં ઓછા કે વત્તા પ્રમાણમાં બગડે છે.

આવી હિલચાલોમાં એક મોટો ભય એ રહે છે કે પોતાના અતિ ઉત્સાહમાં આગેવાનો આગળપાછળનો વિચાર નહીં કરતાં ઝંપલાવે છે અને જ્યારે પાછળથી સિપાહીની અછત થાય છે ત્યારે અકળાય છે ને હારી બેસે છે. દરેક હિલચાલ શરૂ કરતાં પહેલાં લોકોનો કેટલો ટેકો મળશે એ સમજી લેવું જોઈએ. બેચાર જવાનોનો ઉત્સાહ મોટી લડત ચલાવવાને સારુ બસ નથી. જ્યાં લોકો તૈયાર નથી ત્યાં લોકોને નામે કંઈ પણ હાથ ધરવું એ બધી રીતે હાનિકારક છે. જેને ઉમંગ હોય તે પોતે અગ્નિ સળગાવી તેમાં પોતાની આહુતિ આપી શુદ્ધ થઈ શકે છે. તે રોષ કે દ્વેષ ન જ કરે. જે આવી રીતે અગ્નિમાં પડે છે તે શોખથી, પરોપકારાર્થે નહીં. અગ્નિથી દૂર રહેવું એ તેને દુઃખદ છે. આવી આહુતિઓની પણ આવશ્યકતા હોય છે. અને તેમ પોતાનું બલિદાન આપવાનો સહુને અધિકાર છે. દુનિયામાં ઘણાં મહાન કાર્યો આવા વ્યક્તિગત ત્યાગથી થયાં છે.

પણ જ્યારે સામુદાયિક સત્યાગ્રહનો સવાલ ઊભો થાય ત્યારે વ્યક્તિના ઉત્સાહની ઉપર સંપૂર્ણ અંકુશની જરૂર છે. ત્યારે લોકોમાં ઉત્સાહ, ધીરજ ને સહિષ્ણુતા જોઈએ. લોકોમાં ઉત્સાહ હોય, પણ જ્યારે તાત્કાલિક સફળતા ન મળે ત્યારે ધીરજ ખોઈ બેસે તો હારે. જે દુઃખો સહન કરવાની શક્તિ ન હોય તો જ્યારે સત્તાધીશ ધાર્યા કરતાં વધારે કષ્ટ આપે ત્યારે થાક ચડવાનો સંભવ છે. તેથી આ બધા વિચારો કરીને જ આગેવાન લોકોને યુદ્ધમાં યોજે.

એક બીજી વસ્તુ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. સત્તાધીશ અમુક હદથી આગળ નહીં જ વધે એવો વિશ્વાસ બહુ રાખવામાં આવે છે. એવા વિશ્વાસને સ્થાન જ નથી. સત્તાધીશનું

કામ જ વિરોધ દાબી દેવાનું હોય છે. જ્યારે તે લોકોની માગણી કબૂલ કરવા ન ઈચ્છે ત્યારે લોકોને ગમે તે પ્રકારે દબાવી દેવા એ પોતાનો ધર્મ સમજે છે. એટલે તે દયાભાવથી ઓછું દુઃખ દેશે એમ માનવું કેવળ ભોળપણ છે. તેવા ભોળપણથી વાઈકોમ સત્યાગ્રહીએ માની લીધું કે નેતાને તો ત્રાવણકોર દરબાર નહીં પકડે. કેમ ન પકડે? શું ત્રાવણકોર દરબાર સત્યાગ્રહને મદદ કરવા ઈચ્છે છે? જો નેતાને પકડવાથી અમુક હિલચાલ દબાવી શકાય ને તે દબાવવી એ ધર્મ ગણાય તો તેના નેતાને પ્રથમ પકડવા એ કેવળ ધર્મ છે. તેમાં બિચારો સિપાહીવર્ગ દુઃખ પામતો બચી જાય છે. અને જો સિપાહીવર્ગ પોતે નેતાની જગ્યા લેવા લાયક હોય તો તે તો નેતાનું કેદ થવું વધાવી લે. જો સત્તાધીશ નેતાને નથી પકડતા તો એવી માન્યતાથી કે તેને પકડવાથી લડત જોર પકડશે. એટલે સત્તાધીશ પોતાથી બને તેટલા સખત ઈલાજે લઈ લડત દબાવવાના પ્રયત્ન કરશે એમ માનીને જ લડતો ઉપાડવી જોઈએ.

આમ બધા વિચારો પૂર્ણપણે કરી જો ઉપર જણાવેલી બધી શરતોનું પાલન થાય એમ ખાતરી થાય તો ગમે તે સંજોગોમાં સત્યાગ્રહ થઈ શકે છે ને તેનું ફળ શુભ જ આવે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૦-૪-૧૯૨૪

૩૫૯. ગોરક્ષા

ગોરક્ષાની સાથે હિંદુમુસલમાન ઐક્યને નિકટનો સંબંધ છે. પણ તે દૃષ્ટિએ આજે આપણે ગોરક્ષાનો પ્રશ્ન નહીં વિચારીએ. હિંદુમુસલમાન ઐક્ય વિષે ને તેને અંગે ગોરક્ષા વિષે મારે ઘણુંયે લખવાનું છે. તે સમય આવ્યે. વળી ગોરક્ષાનો સવાલ આ લેખમાં ધર્મની દૃષ્ટિએ પણ નહીં વિચારીએ. કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિએ વિચારીશું.

જૂલું જેવા એકાંત સ્થળમાં રહેતાં મને જે અનુભવો થયા છે ને તે ઉપરથી મારા જે જૂના વિચારો તાજ થયા છે તે જ વાંચનાર સમક્ષ મૂકવા ઈચ્છું છું. મારી સાથે જ રહેનારા, મારા હાથ નીચે ઊછરેલા અથવા મારી સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવનારા જેઓ માંદા પડ્યા છે તેઓને મેં મારા હવાફેરમાં ભાગ લેવા બોલાવ્યા છે. તેઓનો મુખ્ય ખોરાક ગાયનું દૂધ છે. આ સ્થળે ગાયના દૂધની મુશ્કેલી પડવા લાગી. આ સ્થળની નજદીકમાં મુંબઈનાં ત્રણ પરાં છે—વિલેપારલે, અંધેરી ને સાંતાક્રૂઝ. એ ત્રણે જગ્યાએથી ગાયનું દૂધ સહેલાઈથી મળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. ભેંસનું જોઈએ તેટલું મળે. તે પણ મારે સારુ ખાસ ચીવટ રાખનારા મિત્રો આસપાસ વસે છે તેથી ભેળસેળ વિનાનું મળે, નહીં તો તે પણ દુર્લભ. છેવટે મને તો ઈશ્વરની અને મિત્રોની કૃપાથી ગાયનું દૂધ પણ મળ્યું છે. જોકે મિત્રોએ તો મને કહ્યું છે કે તેઓ બચાવી શકે તેમાંથી મને ગાયનું દૂધ મોકલે છે. છતાં મને ભય છે કે તેમને જોઈતા દૂધમાંથી મેં ભાગ પડાવ્યો છે. પણ મારા જેવાં સદ્ભાગ્ય કંઈ બધાનાં હોય છે? હું તો મને પોતાને ભિખારી મનાવતો છતો એક પણ અગવડ ભોગવવા જેવો નથી રહ્યો. મિત્રોના અસીમ પ્રેમની લાયકાત મારામાં કેટલી હશે તે તો મારા મરણ પછી જો કોઈ દયા કરી શુદ્ધ હિસાબ કાઢશે તો જ ખબર પડશે.

પણ આ ગાયના દૂધની અછતે મને ફરી જગત કર્યો. હિંદુસ્તાન જેવો મુલક જ્યાં જીવ-દયાનો ધર્મ પાળનારા અસંખ્ય મનુષ્ય વસે છે, જ્યાં ગાયને માતા સમાન માનનારા ધર્મચુસ્ત કરોડો હિંદુ વસે છે, ત્યાં જ ગાયના બેહાલ? ત્યાં જ ગાયના દૂધની અછત? ત્યાં જ ગાયનું દૂધ ભેળસેળવાળું? ત્યાં જ ગરીબને તો દૂધમાત્ર અલભ્ય? આમાં નથી મુસલમાનનો કે નથી અંગ્રેજી સત્તાનો દોષ. જે દોષ કોઈનો છે તો હિંદુનો છે. તે દોષ પણ ઈરાદાપૂર્વક નથી, અજ્ઞાનનો છે.

હિંદુસ્તાનમાં ઠેકઠેકાણે ગૌશાળા છે તેની સ્થિતિ દયાજનક છે. તેમાં પણ આવડતની ખામી છે. આ ગૌશાળા અથવા પાંજરાપોળોમાં અઢળક ધન વપરાય છે. કોઈ કહે છે એ ઝરો પણ હવે તો સુકાવા આવ્યો છે. ભલે એમ પણ હો. મારી ખાતરી છે કે જે આ કામને સારા પાયા ઉપર મૂકી શકાય તો હિંદુસ્તાનના ભાવિક હિંદુ ખેંસાનો વરસાદ વરસાવે. કામ અશક્ય નથી જ એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે.

પાંજરાપોળો શહેરની બહાર વિસ્તીર્ણ જમીનમાં હોવી જોઈએ. તેમાં કેવળ ઘરડાં ઢોર જ નહીં પણ દૂઝણાં ઢોર પણ હોય. તે તે શહેરને ચોખ્ખું દૂધ ત્યાંથી જ પૂરું પાડવામાં આવે. હું સંચાની વિરુદ્ધ છું એમ કહી મને જાણનારાઓએ ખૂબ વગોવ્યો છે ને મને વિનોદ પણ કરાવ્યો છે. આ દૂધશાળાઓ ચલાવવાને સારું નેટલાં યંત્રોની જરૂર જણાય તે બધાં એકઠાં કરવાની સામે હું “મહાત્મા”નો અવાજ નહીં ઉઠાવું, પણ તેના પક્ષમાં મારો નમ્ર અભિપ્રાય આપવા તૈયાર છું. આ ભવનના ઉપરી તરીકે કોઈ હિંદુસ્તાની ન મળે તો નિખાલસ અંગ્રેજને નીમવા પણ હું તૈયાર થાઉં. આ પ્રમાણે જે આપણે પાંજરાપોળને દૂધભવન બનાવીએ, સારામાં સારાં ઢોરો પાળીએ ને દૂધમાખણ સસ્તે ભાવે વેચીએ તો હજારો ઢોરો સુખી થાય, ગરીબોને અને બાળકોને સ્વચ્છ ને સસ્તું ધી મળે. અંતે દરેક ગૌશાળા સ્વાશ્રયી બને અથવા લગભગ તેવી બને. એક જ ગૌશાળાનો આવો પ્રયોગ કરવાથી મારું કથન કેટલે દરજ્જે યોગ્ય છે એ જાણી શકાય તેમ છે.

મારી ઉમેદ છે કે કોઈ એવી શંકા તો નહીં જ કરે કે “પછી આમાં ધર્મ તો ક્યાં રહ્યો? આ તો વેપાર થયો!” જે એવો કોઈ શંકાશીલ વાંચનાર મળી આવે તો તેને હું આટલું જ કહેવા ઈચ્છું છું : ધર્મ ને વ્યવહાર બે હમેશાં વિરોધી વસ્તુ નથી. જ્યારે વ્યવહાર ધર્મનો વિરોધી જેવામાં આવે ત્યારે તે ત્યાજ્ય છે. ધર્મની કસોટી પણ તે જ્યારે વ્યવહારમાં ઉતારાય ત્યારે જ થાય છે. ધર્મમાં સામાન્ય કાર્યકુશળતા ઉપરાંત વધારેની જરૂર હોય છે, કેમ કે વિવેક, વિચાર ઈત્યાદિ ગુણો વિના ધર્મનું પાલન જ અસંભવિત છે. અત્યારે તો ધન કમાવામાં મશગૂલ રહેલા ધનિક લોકો પોતાની સાદાઈમાં અનેક પ્રકારનાં દાન વગરવિચારે કરે છે. તે દાનનો ભોગ થયેલી સંસ્થાઓના વ્યવસ્થાપકો વગરવિચારે તે ચલાવે છે ને આપણે તેને અનુમોદન આપીએ છીએ. આમ ત્રણે પક્ષ અજાણપણે ઠગાય છે ને માને છે કે તેઓ ધર્મ કરે છે. સત્ય તો એ છે કે આમ અધર્મને નામે ઘણી વેળા તો છેક અધર્મ જ થાય છે. જે ત્રણે પક્ષ અથવા એક પક્ષ પણ વિવેકપૂર્વક ધર્મને સમજે ને તેને વ્યવહારમાં ઉતારે તો પ્રત્યેક સંસ્થા શુદ્ધ ધર્મથી શોભી નીકળે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૦-૪-૧૯૨૪

૩૬૦. કે. એમ. પાણકરને તાર

[એપ્રિલ ૨૧, ૧૯૨૪ કે તે પછી]^૧

મફત રસોડાં ખોલવાનો વિચાર બરાબર લાગતો નથી. પત્ર લખું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૨૮૮

૩૬૧. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર

બુધવાર [એપ્રિલ ૨૩, ૧૯૨૪]^૨

ભાઈશ્રી પ મહાદેવ,

આ સાથે ગુજરાતી લખાણ છે. વલ્લભભાઈએ તમારું બાંડલ આપ્યું. તેમાંથી આજે તો કંઈ જ નથી લેતો. વીસનગરનું તમારું વર્ણન ભાષાદૃષ્ટિએ સુંદર છે. વસ્તુદૃષ્ટિએ રોવડાવે એવું છે. પણ મેં તો હૃદયને પથ્થર કરી મૂક્યું છે. આપણે આ વિશ્વમાં કીડી કરતાં પણ શરીરરૂપે તો નજીવા છીએ. કીડી આપણી નજરે તુચ્છ લાગે છે. વિશ્વનાથ નજરે આપણે? તો પછી જંતુ જેવા આપણે શું જોઈને રાચીએ કે રડીએ?

એક મુસલમાને પ્રજામિત્રમાં મને ખુલ્લો પત્ર લખ્યો છે. તેમાં ઝેર તો છે પણ એક શિખામાણ સરસ છે. તમે બંનેમાં શાંતિ ન ફેલાવી શકો તો શાંત થઈ બેસી જાઓ ને તમાશો જોયા કરો. “મારી ભાષા”નો લેખ પહેલો જોઈ જોજો.^૩ શિખરનિવાસી કોણ તે તો જાણો જ છો. કેટલો શ્રમ લઈ વાલજીએ નવજીવન વાંચ્યું છે? તેના ઘણા સુધારા આપણને બધાને શરમાવનારા છે. જે નવજીવનના લેખો તમે પ્રથમ વાંચી જતા હો તો તમને આ દોષો વિષે તો જરૂર ઠપકો આપું. પણ મને કંઈક ખ્યાલ છે કે તમે નથી વાંચ્યા. તમે તો છપાયા પછી જોયા. ત્યારે કોણે વાંચ્યા? જે આનંદ સ્વામીએ પણ ન વાંચ્યા હોય તો જવાબદાર કોને ગણું? બાળકોને? ખરેખર જે આપણે ભાષાના તરી આવતા દોષોને ન સુધારી શકીએ તો નવજીવન ચલાવવાનો આપણને જરાયે અધિકાર છે ખરો? હું પોતે મારું બધું લખાણ જોઈતી ચીવટપૂર્વક ને તે પણ ભાષાદૃષ્ટિએ તપાસી જવા અખત્યાર નથી થયો. અને જે તમે અથવા સ્વામી પૂરી રીતે તપાસી જવાની જવાબદારી માથે ન લો તો નવજીવન બંધ કરતાં પણ મને આંચકો ન લાગે. જે માણસ પોતાનું કાર્ય પોતાને સંતોષ પૂરતું ન કરે તેણે તો તે છોડવું એ તેનો ધર્મ છે.

૧. આ તાર ૨૧મી એપ્રિલે મળેલા કે. એમ. પાણકરના નીચેના તારના જવાબરૂપે હતો : શિશોમણિ સમિતિએ મફત રસોડું ખોલવાનું ઠરાવ્યું છે. વાઈકોમ જનારો જથો નીકળવાની તૈયારીમાં છે. આશા છે કે આપ આ મંતૂર કરશો.

૨. આ પત્રમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે “મારી ભાષા” નામનો લેખ નવજીવન, ૨૭-૪-૧૯૨૪ના અંકમાં છપાયો હતો. આ તારીખ પહેલાંનો બુધવાર ૨૩મી એપ્રિલે હતો.

૩. એનો અર્થ કદાચ નવજીવનમાં છપાતાં પહેલાં એવો થાય.

બીજા વિષયો ઉપર લખવાની હોંશ તો ઘણી થાય પણ હાલ તો ઓછામાં ઓછે ચલાવવું પડે છે. આ વખતના લેખો બેમાંથી એકે ઝીણવટથી જોવા જ જોઈએ.

બાપુના આશીર્વાદ

“Creed”—વિચારમાન્યતા એમ મેં વાપર્યું છે તેનાથી સારો શબ્દ મળે તો તે મૂકજો. રાધાને વિષે ત્યાં ઉચાટ શાને? હવે તો ઠીક છે. સ્વામીને વંચાવજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૬૦

૩૬૨. કેટલુંક ઠાંચણ

[એપ્રિલ ૨૩, ૧૯૨૪ કે તે પછી]^૧

શેના પ્રમુખ ચૂંટી કાઢે? એ તો હું વલ્લભભાઈની સાથે વાતો કરી લઉં ત્યારે જ કહી શકું. મીટિંગ ભલે તે મુલતવી રાખે.

હવે તો એને તાર મળી પણ કેમ શકે? એમ સમજીને તાર ન જ કરવો ને તેમને યોગ્ય લાગે તેમ ભલે કરે.

જો નવરા છે ને નવરા નહીં રહેવું ગમે તો રૅટિયો તો છે જ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૫૭૩૦

૩૬૩. નોંધ

વાઈકોમનો સત્યાગ્રહ^૨

અસ્પૃશ્યતાની સામે વાઈકોમમાં ચાલી રહેલી ઝુંબેશ સત્યાગ્રહના અભ્યાસીઓને સારું જાણવા-જોગ થઈ પડી છે, અને સંપૂર્ણ શાંતિપૂર્વક ચાલી રહેલી હોવાથી ભવિષ્યમાં એ દિશામાં કાર્ય કરનારાઓને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. ત્રાવાણકોરના સત્તાધિકારીઓ મનાઈહુકમની બાબતમાં નમતું ન આપવાના નિશ્ચયમાં હજુએ મક્કમ હોવા છતાં પોતાનું કામ સત્યતાપૂર્વક લીધે જાય છે. સત્યાગ્રહીઓની સામે શરીરબળ વપરાતું અટકાવવાને સારું તેમણે ચાંપતાં પગલાં

૧. આ મુદ્દા ગાંધીજીએ બળવંતરાય મહેતા તરફથી વલ્લભભાઈ પટેલને મળેલા ૧૯૨૪ના એપ્રિલની ૨૩મીના એક તાર પાછળ પોતાને હાથે લખ્યા હતા. તાર આ પ્રમાણે હતો : “દેવચંદભાઈનો તાર છે કે કમિટી મુલતવી રાખો. શું કરવું તે તારથી જણાવો.”

૨. “વાઈકોમનો સત્યાગ્રહ”, “અરજી શા માટે?”, “કેટલાક મુદ્દાઓ” અને “ચિરાળા-પેરાળાનો ફિરસો” આ ચાર પેટામથાળાવાળા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૨૭-૪-૧૯૨૪ના અંકમાંથી અને “મિ. પેનિંગ્ટનનો વિરોધ”, એ પેટામથાળાવાળા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૧૦-૪-૧૯૨૪ના અંકમાંથી આપ્યું છે.

લીધાં એ સૌની જાણમાં છે. જેલોમાં પણ તેમનો કેદીઓની સાથેનો વર્તાવ, તેમની આ બહારની વર્તણૂકને અનુરૂપ જ છે. શ્રી મેનન^૧ ત્રિવેન્દ્રમ જેલમાંથી નીચેનો પત્ર લખે છે :

અમે ધારેલું તે થયું છે. હું મારા મિત્ર શ્રી માધવનની સાથે અત્યારે ત્રિવેન્દ્રમ સેન્ટ્રલ જેલમાં દાખલ છું. અમને રાજકેદી તરીકે જ રાખવામાં આવે છે. અમારે માટે એક જુદો બ્લોક કાઢી આપવામાં આવ્યો છે. ઘરનાં કપડાં વાપરવા દેવામાં આવે છે. એક કેદી અમારે માટે રાંધે છે, અને ઘરના જેવો જ ખોરાક મને મળે છે. મારા મિત્ર શ્રી માધવનને પણ મળે છે. પુસ્તકોની તેમ જ છાપાંની પણ અમને છૂટ છે. અલબત્ત, કાગળો લખીએ તેમાં વાઈકોમને વિષે કંઈ પણ લખવાની મનાઈ છે. રવિવાર સિવાય દરરોજ સવારના ૮થી સાંજના ૪ વાગ્યા સુધીમાં અમને મળવાની મિત્રોને છૂટ છે.

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને જેલના બીજા અધિકારીઓ અમારી સગવડ સાચવવા પોતાથી બનતું તમામ કરી રહ્યા છે, એ જાણીને આપ ખુશી થશો એવી મારી ખાતરી છે. વાઈકોમના પોલીસ અમલદારોની માફક તેઓ પણ અહીં અમારી સાથે સંપૂર્ણ વિવેક અને સભ્યતાપૂર્વક વર્તી રહ્યા છે.

સત્યાગ્રહી કેદીઓ પ્રત્યે આવા વિવેકી વર્તન માટે ત્રાવણકોરના જેલ અધિકારીઓને ધન્યવાદ ઘટે છે. અને લડતમાં ગમે તેટલે સુધી જવું પડે તોપણ છેવટ લગી આવાં જ આત્મસંયમ અને વિનયવિવેક બંને પક્ષ જળવશે એવી આપણે આશા રાખીશું.

અરજી શા માટે ?

સત્યાગ્રહ ચાલતો હોય તે દરમ્યાન પણ તેના નેતાઓએ રાજ્યમત અને જાહેર પ્રજામતને પોતાના પક્ષમાં આણવા માટે અરજીઓ, જાહેર સભાઓ, ડેપ્યુટેશનો વગેરે સાધનો દ્વારા પણ સતત પ્રયાસ કરવા ચૂકવું નહીં એવી સલાહ મેં સત્યાગ્રહીઓને આપી તેથી કેટલાકને આશ્ચર્ય થયું છે. વાઈકોમમાં રાજ્યના અધિકારીઓ દેશી રાજ્યના પ્રતિનિધિ હોવાથી હું તેમની જોડે નરમાશથી કામ લેવાના પક્ષમાં છું, અને બ્રિટિશ અધિકારીઓ પરદેશી સત્તાના પ્રતિનિધિ છે માટે તેમની જોડે કામ લેવાનું હોય છે ત્યાં હું કરડો બનું છું. આવો તેમની દલીલનો ધ્વનિ છે. જે કોઈ રાજ્યકર્તા પ્રજામતની અવગણના કરે છે તે એકેએક મારે હિસાબે તો પરદેશી જ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ ચાલુ હતો તે છતાંયે છેક છેલ્લી ઘડી સુધી હિંદીઓએ અધિકારીઓ સાથે વહિટ ચલાવેલી. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં આપણે અસહકાર કરીએ છીએ કારણ આજે આપણે એ તંત્રમાં પરચૂરણ નાનામોટા સુધારા કરવાને નહીં પણ એ આખીયે રાજ્ય-પદ્ધતિને પલટાવવા અગર તા મિટાવવાને નીકળ્યા છીએ, અને તેથી અરજીઓ કરવાની રીત એમાં નિરર્થક જ નીવડે.

ત્રાવણકોરમાં સત્યાગ્રહીઓ આખા રાજતંત્ર ઉપર ઘા નથી કરી રહ્યા. ખરું જોતાં તો તેઓ એક પણ ઠેકાણે તેના ઉપર પ્રહાર નથી કરતા. તેઓ માત્ર રૂઢિરાક્ષસી સામે લડી રહ્યા છે. ત્રાવણકોરનું રાજ્ય તો તેમાં બારી વાટે પેસીને ભળ્યું છે. તેથી જ આ સત્યાગ્રહીઓએ અધિકારીઓ સાથે વહિટ ચાલુ રાખી સમાધાની પર આવવાનો તેમ જ ડેપ્યુટેશનો, સભાઓ ઇત્યાદિ વડે પોતાના પ્રયત્નમાં જાહેર પ્રજાનો ટેકો મેળવવા પ્રયાસ ન કરવો એ પોતાનો ધર્મ ચૂકવા બરોબર છે. પ્રત્યક્ષ લડત માથે લીધા પછી એને અવિરોધી એવા બીજા અમુક ઉપાયોથી

૧. આ મેનન તે કેરળ કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી શ્રી કે. પી. કેશવ મેનન હોવા જોઈએ.

લડતને વધુ મજબૂત અને ત્વરિત પરિણામી ન કરાય એવો કંઈ નિયમ નથી. તેમ જ દરેક દાખલામાં કંઈ અરજીઓ વગેરે કરવી એ સત્યાગ્રહીની નબળાઈની જ નિશાની હોય છે એમ પણ નથી. જેનામાં નમ્રતા નથી એ સત્યાગ્રહી જ નથી.

કેટલાક મુદ્દાઓ

આ લડતમાં ત્રાવણકોર બહારથી સહાનુભૂતિ ઉપરાંત બીજી કશી મદદ પહોંચાડવાની સામે મેં શા સારુ વાંધો લીધો એ વધારે વિગતવાર સમજાવવાનું મને સૂચવવામાં આવ્યું છે. એ પગલાંની તરફેણના વ્યવહારુ મુદ્દાઓ તો એક મુલાકાત^૧ દરમ્યાન હું જણાવી ચૂક્યો છું. પણ આવી મદદ માગવાની સામે જ નહીં પણ સ્વીકારવાની સામે પણ બીજાં એક ધરમૂળનો વાંધો છે. સત્યાગ્રહ કાં તો ઘણા નબળાઓનો પક્ષ કરીને થોડાક મરણિયા આદરે, અગર તો અનહદ મુસીબતોના નિવારણને માટે થોડા લોક તે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરે. વાઈકોમમાં અત્યારે સત્યાગ્રહ ચાલે છે, તે પહેલા પ્રકારનો છે જ્યાં ઘણા લોકો ઉત્સુક છતાં નબળા છે, અને થોડાક ઉત્સુક તેમ જ અસ્પૃશ્યોના ઉદ્ધારકાર્યને માટે પોતાનું સર્વસ્વ કુરબાન કરવા તૈયાર એવા છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેઓને બહારની મદદની કશી જ જરૂર ન હોય એ દેખીતું છે. પણ ધારો કે તેમણે બહારની મદદ સ્વીકારી, તો એથી અસ્પૃશ્યોનું શું વળવાનું? જ્યાં સુધી સબળા હિંદુઓ બહાર ન નીકળે ત્યાં લગી નબળા હિંદુઓનું તેમના સબળા પ્રતિપક્ષીઓની સામે કશું વળવાનું નથી. હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોમાંથી મદદ આપનાર ભાઈઓના આત્મભોગથી પેલાઓનાં દિલમાં ધર કરી બેઠેલા ધાર્મિક વહેમો કંઈ ધોવાઈ જવાના? એથી તો ઊલટો અસ્પૃશ્ય ભાઈઓની સ્થિતિ પહેલાંના કરતાં વધારે કફોડી થવાનો સંભવ. હૃદયપલટો કરવા માટે તો એકમાત્ર સત્યાગ્રહ જ સૌથી અકસીર ઈલાજ છે, એ હમેશા ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે. સત્યાગ્રહ સીધો હૃદયને જ વળગે છે. અને એવી સચોટ વિનવણી હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાંથી વાઈકોમ ધાનાર વાઈકોમના લોકસમાજ પર કે રાજ્ય પર ન જ કરી શકે.

વળી, આંતરિક લડત ચાલતી હોય તેને બહારના પાડોશીઓની આર્થિક મદદની પણ જરૂર ન હોવી જોઈએ. ત્રાવણકોર રાજ્યના સહાનુભૂતિ ધરાવનારા પણ નબળા હિંદુઓ બધાએ ભલે જેલની બરદાસ્ત ન કરી શકે, પણ જેમના પ્રયાસ પ્રત્યે તેમને સહાનુભૂતિ છે તેમને જરૂરજોગી નાણાંની સહાય તો તેઓ કરી જ શકે, અને કરવી પણ જોઈએ. આવી મદદ તેઓ ન કરે તો તેમની સહાનુભૂતિનો કંઈ અર્થ જ નથી.

વળી જ્યાં અનહદ મુસીબતાના નિવારણ માટે સત્યાગ્રહ આદરનાર થોડાક નીકળ્યા હોય ત્યાં તેમને પણ બહારની મદદ લેવાની છૂટ તો ન જ હોઈ શકે. સામાજિક સત્યાગ્રહ, એ અંગત કે કૌટુંબિક સત્યાગ્રહનું એક વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે. સામાજિક સત્યાગ્રહના પ્રત્યેક દાખલાની એવા જ કૌટુંબિક કિસ્સાની કલ્પના કરીને જ કસોટી કરી જોવી જોઈએ. હવે ધારો કે મારા કુટુંબમાંથી હું અસ્પૃશ્યતાનું પાપ ધોઈ કાઢવા ઇચ્છતો હોઉં, મારાં માબાપ મારો વિરોધ કરતાં હોય, હું પ્રહ્લાદના જેટલો જ દૃઢ વિશ્વાસવાળો હોઉં, અને એ સ્થિતિમાં મારાં માબાપ મારી વલે કરવાની ધમકી આપતાં હોય. ધારો કે મને સજા કરવાના કામમાં તેઓ કદાચ રાજ્યની મદદ પણ માગે. આવે પ્રસંગે મારો ધર્મ શો? મારા પિતાએ મને કરવા ધારેલી સજા ઉઠાવવામાં શું હું મારા મિત્રોની સહાય માગું? કે મારે તો માત્ર તેઓ ગુજરે તે તમામ જુલમ મૂગે મોઢે

૧. જુઓ “હિન્દુને મુલાકાત”, ૧૫-૪-૧૯૨૪.

સહન કરવો અને તેમના હૃદયને પિગળાવીને અસ્પૃશ્યતામાં રહેલી દુષ્ટતાનું તેમને ભાન કરાવવા કેવળ આપભોગ ને પ્રેમની શક્તિ ઉપર જ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો? બીજા માર્ગ જ શું મને લાજમ નથી? મારું—તેમના એક બાળકનું—કહેવું મારા પિતાને ગળે ન ઊતરતું હોય તો તેમને સમજાવવા કોઈ વિદ્વાનો કે કુટુંબના મિત્રોની સહાય માગવાનો માર્ગ મારે માટે ખુલ્લો છે જ. પણ આપભોગના અને દુઃખ સહન કરવાના મારા હકમાં અને ધર્મમાં તો હું કોઈને ભાગ પડાવવા ન જ દઉં. આ કૌટુંબિક સત્યાગ્રહના કલ્પિત દાખલાને જે દલીલ લાગુ પડે છે, તે આપણે ધારેલા સામાજિક સત્યાગ્રહને વિષે પણ તેટલી જ સાચી છે. તેથી જોકે આ પ્રશ્નની સાથે સંબંધ ધરાવતા હિંદુઓના મોટા ભાગે મને કહ્યું છે તેમ વાઈકોમના સત્યાગ્રહીઓ માત્ર ખોબા જેટલી અલ્પમતીના પ્રતિનિધિઓ જ હોય તોયે તેઓએ તેમના પ્રત્યેની જાહેર સહાનુભૂતિ ઉપરાંત બહારની કંઈ પણ મદદ લેતાં અટકવું જોઈએ એ તો ચોખ્ખું જ છે. આવા દરેક પ્રસંગે આ નિયમને આપણે કદાચ ન અનુસરી શકીએ, અને એવું આ બાબતમાં પણ બને. તથાપિ આવી બાબતમાં સિદ્ધાંત શો એ તો આપણે ન જ ભૂલીએ. અને જેટલે સુધી બની શકે તેટલે સુધી તે પર કાયમ પણ રહીએ.

ચિરાળા-પેરાળાનો કિસ્સો

આવા જે એક પ્રસંગમાં અગાઉ મેં સલાહ આપેલી તે ચિરાળા-પેરાળાનો દાખલો^૧ અહીં ટાંકવાની હું રજા લઈશ. ત્યાંના શહેરીઓનો દાવો હતો કે તેઓનો સમુદાય સંગઠિત હતો ને આપભોગને માટે તૈયાર હતો. અને ખરે જ મેં ત્યાં અદ્ભુત એકસંપીનાં, હિંમતનાં તેમ જ કર્તૃત્વવાન અને સાહસિક આગેવાનોના નેતૃત્વનાં દૃશ્ય જોયાં. મેં તો જાણાવી દીધું હતું કે તેમને આર્થિક મદદ કરવા માટે મારાથી મહાસભાને કે જાહેર પ્રજાને ભલામણ નહીં કરી શકાય. એટલું જ નહીં પણ ઠરાવો પસાર કરીને તેમને ઉમંગ આપવાની સલાહ પણ હું મહાસભાને ન આપી શકું. તેમનો વિજય થાય, તો મહાસભા તેને પોતે પસંદ કરેલા શસ્ત્રના વિજય તરીકે ગણાવી તેનો જશ લે. તેઓ નિષ્ફળ નીવડે, તો એની નામોશી જોડે મહાસભાને લેવા-દેવા નહીં. આ વલણનું રહસ્ય લોકો સમજ્યા અને મારી સલાહ માન્ય રાખી. આજે ત્રણ વર્ષના કાળજીપૂર્ણ વિચારને અંતે પણ, તે વખતે આપેલી સલાહમાં ફેરફાર કરવાનું કંઈ પણ કારણ હું જોતો નથી. ઊલટું, મને તો એમ ચોક્કસ લાગે છે કે આપણે જ આપણામાં રહેલું દેવત સંપૂર્ણ અજમાવવાની અપેક્ષા રાખતા હોઈએ, તો આપણે ખરા ખેલાડીની વૃત્તિ કેળવી રમતના નિયમોનું અચૂક પાલન કર્યે જ છૂટકો.

કરવા જેવું

કર્ણાટક પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિની બેઠક મળી હતી અને તેણે આગામી અધિવેશનના સ્થળ વિષેના મતભેદો સમાધાનકારક રીતે પતાવ્યા છે. ઠરાવમાં ચૂંટણીની ખામીભરી કાર્યવાહીનો સ્વીકાર કર્યા પછી બેલગાંવમાં કોંગ્રેસ ભરવાના અગાઉના નિર્ણયને બહાલ રાખવામાં આવ્યો છે. સમિતિએ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું તે માટે હું તેને ધન્યવાદ આપું છું. જ્યારે આપણે આપણી ભૂલો કબૂલ કરવા તૈયાર થઈએ, ત્યારે જ એમ કહી શકાય કે માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. એક વાર ભૂલ જડી જાય, તે પછી પણ એને વળગી રહેવાનો આગ્રહ રાખવો એ માણસને જરા પણ

૧. જુઓ પુસ્તક ૨૧, પા. ૧૫-૭.

શોભતું નથી. કર્ણાટક સામે બહુ મોટું કામ પડ્યું છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમ બાબતમાં તે સૌથી વધારે પ્રમાણમાં કામ કરવાની શક્તિ બતાવશે ખરું? જરૂર બતાવશે એમાં મને શંકા નથી. પ્રશ્ન એમ પુછાવો જોઈએ કે સત્યાગ્રહ આદરી શકાય એટલા મોટા પ્રમાણમાં રચનાત્મક કાર્ય કરી દેખાડવાની એનામાં શક્તિ છે ખરી? ત્યાં બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણેતરની સમસ્યા તો છે જ. જે કર્ણાટક જ હિંદુસ્તાન હોય, તો બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો એકબીજાનો અવિશ્વાસ કરતા હોય એ સ્થિતિમાં તે સ્વશાસનનો પૂરો ભાર ઉઠાવી શકે ખરું? હું તો એટલું સમજું કે જે બધાનાં દિલ જીતવાં હોય તો કંઈ નહીં તો એક પક્ષે પોતાનું સર્વસ્વ છોડી દેવું જોઈએ. જે દરેક પક્ષ સામા પક્ષ સાથે સોદો કરવાની ઈચ્છા રાખે, તો એ હિંદુમુસ્લિમ સમસ્યાની નાની આવૃત્તિ જ બની જાય. આવી કઠિન સમસ્યાઓનો ઉકેલ એક જ રીતે થઈ શકે કે દરેક પક્ષ સામા પક્ષના હિતને પોતાનું હિત માને. જે આમ કરીએ તો મડાગાંઠ અનાયાસે ઊકલી જાય. જેમ દોરીની ગાંઠ ઉકેલતી વખતે આપણે જે તાંતાણો સૌથી વધારે ઢીલો હોય તેને પહેલો પકડીએ છીએ, તેવી જ રીતે જે પક્ષ પહેલું નમતું મૂકે તેને હાથે જ ઝઘડાનો ઉકેલ આવવાનો. જે સ્વયંસેવકો અને કાર્યકર્તાઓ સેવા કરવામાં એકબીજાની હરીફાઈ કરે, જે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણેતર આગળ નરમાશ દેખાડે અને બ્રાહ્મણેતર બ્રાહ્મણને માન આપે, તો પરિણામ એ આવે કે આખું કર્ણાટક ખાદી પહેરતું થાય, અને તેઓ બતાવી શકે કે કર્ણાટકમાં એવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચાલે છે જ્યાં બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણેતર, અંત્યજ, મુસલમાન અને બીજી બધી કોમોનાં છોકરાછોકરીઓને એક જ ઓરડામાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. જે આમ થાય તો હિંદુમુસ્લિમ એકતાનો માર્ગ ખુલ્લો થાય અને એમાંથી સ્વરાજ્ય મેળવવાનો સાચો રસ્તો પણ સૂઝે. આ રીતે જે કર્ણાટક ખરા દિલથી અને કાયમને માટે પોતાનો બ્રાહ્મણ — બ્રાહ્મણેતરનો કોયડો ઉકેલે તો તેના બીજા બધા પ્રશ્નો ઊકલી જાય અને એ દ્વારા હિંદુસ્તાનના પણ મોટા ભાગના પ્રશ્નો ઊકલે.

સેવાભાવનો નમૂનો

કેનિયામાં વસેલા હિંદીઓ સામે વખતોવખત અમારા સાંભળવામાં એવો આક્ષેપ આવે છે કે તેઓ નેટિવોના હિતની પરવા કરતા નથી, એટલે નેટિવોના હિત ખાતર એમના આગમન ઉપર નિયંત્રણ મુકાવું જોઈએ. હિંદી વસાહતીઓએ નેટિવોને કશું નુકસાન કર્યું હોય એવી એક પણ વાત હજી સુધી મેં સાંભળી નથી. તેઓ પરોપકારી તરીકે ત્યાં જવાનો ડોળ કરતા નથી. એટલે તેઓ નેટિવો માટે શાળાઓ સ્થાપતા નથી, તેમ એમની વચ્ચે બેસીને કશું સેવાકાર્ય પણ કરતા નથી. પરંતુ હિંદીઓનો વેપાર નેટિવો ઉપર બળજબરીથી લાદવામાં આવેલો ન હોવાથી ખુદ એમની હાજરીને લીધે નેટિવો ઉપર અમુક સારા સંસ્કાર પડ્યા છે એમ કહેવાની હું હિંમત કરું છું.

પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે, હિંદીઓની નિંદા કરનારા યુરોપિયનોની હાજરીથી નેટિવોને કશો લાભ છે ખરો? બ્રિટિશો કેનિયામાં જે નીતિ અનુસરી રહ્યા છે તેની ઘણી જ આકરી ટીકા કરતાં મિ. ઍન્ડ્રૂએ આ પ્રશ્નનો સચોટ જવાબ આપ્યો છે.^૧ એમના એ લેખમાં આધુનિક સેવાભાવ કેવો છે તેનું અભ્યાસપૂર્ણ આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. મિ. ઍન્ડ્રૂએ જે કડક આલોચના કરી છે તે “વ્હાઈટ મેન્સ બર્ડન” (ગોરા લોકોનો બોજો)નું આપણને

૧. આ સંબંધમાં “વ્હાઈટ મેન્સ બર્ડન” નામનો લેખ યંગ ઇન્ડિયા, ૨૪-૪-૧૯૨૪ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

દર્શન કરાવે છે. દારૂના પ્રશ્ન વિષે મિ. ઍન્ડ્રૂઝે જે લેખ લખ્યો છે તેને ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયાએ સખત ચાબખા માર્યા છે અને એમનાં વિધાનોની ચોકસાઈ વિષે પડકાર ફેંક્યો છે. એ લેખને મુકાબલે “વ્હાઈટ મૅન્સ ટ્રસ્ટ” નામનો એમનો લેખ હકીકતો અને આંકડાઓથી વધારે ભરપૂર છે. પોતે જે કંઈ લખે છે એવું મિ. ઍન્ડ્રૂઝને જ્ઞાન હોય છે. તેઓ ઈતિહાસના અભ્યાસી છે. જે પોતે ભૂલ કરી છે એવું એમને લાગે તો તે ભૂલ કબૂલ કરવા તેઓ સૌથી પહેલા તૈયાર થાય, એ હું જાણું છું. એમનો મને નિકટનો અનુભવ છે. એ ઉપરથી હું એમ પણ જાણું છું કે એમણે ઘણું લખ્યું હોવા છતાં એમને હાથે બહુ થોડી ભૂલો થઈ છે. મને એ જાણીને નવાઈ લાગે છે કે ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયામાં લખનારે પૂરેપૂરી ખાતરી કર્યા વિના જ મિ. ઍન્ડ્રૂઝના આંકડાની ચોકસાઈને પડકારી છે. એ જે હોય તે ખરું, પરંતુ આજે હું મિ. ઍન્ડ્રૂઝની કલમે લખાયેલો આંકડાનો એક બીજા સેટ રજૂ કરું છું. જે શક્ય હોય તો એની સામે પડકાર ફેંકાય એમ ઈચ્છું છું. જે એ આંકડા ખોટા ન ઠરાવી શકાતા હોય, તો માનવજાતિના હિત માટે એના ઉપર ગંભીરતાથી અને નમ્રભાવે વિચાર થવો જોઈએ. વર્ષો પહેલાં થઈ ગયેલા સેસિલ ર્હોડ્ઝે^૧ કેટલીક નીતિઓને “દિખાડવાની પ્રામાણિકતા” એવા શબ્દોથી નવાજીને આ પાખાંડનો બુરખો ચીરી નાખ્યો હતો. પરંતુ એ એક એવો દુર્ગુણ છે જે એ મહાપુરુષના પ્રયાસ છતાં આજ સુધી ચાલુ રહ્યો છે. એમણે અનેક વાર પાપ કર્યું હતું, પરંતુ પોતે એટલા મહાન અને ભલા હતા કે પોતાનાં પાપો એમણે છુપાવ્યાં નહોતાં. કેનિયામાંની બ્રિટિશ નીતિ નિર્દોષ આફ્રિકનોના ભયંકર શોષણના પાપને ઢાંકવાનો એકધારો પ્રયત્ન કરવાની રહી છે.

મિ. પેનિગ્ટનનો વિરોધ

મિ. જે. બી. પેનિગ્ટન ફ્રાંસથી લખે છે :

યંગ ઇન્ડિયાના અધિપતિજી,

સાહેબ,

હું હિંદી સરકારનો એક ઘણો જૂનો અમલદાર છું, અને હિંદુસ્તાનમાંથી બ્રિટિશ અમલને જમીનદોસ્ત કરવાની બાબતમાં સફળ નીવડ્યા પછી એ દેશનો કારભાર તમે કઈ રીતે ચલાવવાના એની ઝાંખી કરવા તમારા યંગ ઇન્ડિયાને હમેશાં અત્યંત કાળજીપૂર્વક વાંચું છું. હિંદુસ્તાનમાં અંદર તેમ જ બહાર શાંતિ જાળવવાની તો અમારી ફરજ રહી, અને જેને સરકાર કહી શકાય એવું કોઈ ને કોઈ જડી આવ્યા સિવાય એ ફરજ બીજા કોઈને ભંજાવવી એ અનુચિત છે, એવી અમારી બ્રિટિશ લોકોની માન્યતા છે એ વાત તો કદાચ તમે કબૂલ કરશો. મને મિ. ગાંધી માટે તેમ જ બીજા ઘણા “સ્વરાજવાદીઓ”ને માટે ઘણું જ માન છે; પણ શું તમે સાચે જ માનો છો કે મિ. ગાંધીની બનાવેલી કોઈ પણ સરકાર બ્રિટિશ સંગીનોના ટેકા વિના આ વિશાળ દેશનું તંત્ર ચલાવી શકવાની?

મિ. મોન્ટેગ્યુની યોજના હેઠળ ૧૦ વર્ષની ટૂંકી મુદતને માટે જેમતેમ પણ રાજ્ય-તંત્ર ચલાવવાની શક્તિ પોતાનામાં છે એમ સ્વરાજવાદીઓ સાબિત કરી આપી શક્યા હોત તો વળી કદાચ બ્રિટિશ સંસ્થાનોની ઢબ ઉપર કોઈક પ્રકારની વહેવારુ યોજના ઘડવાનું

૧. ૧૮૫૩-૧૯૦૨; કેપ કોલોનીના વડા પ્રધાન, ૧૮૯૦-૯૬.

બની શકત. પણ અત્યાર સુધી તો એ લોકોએ પ્રતિનિધિક રાજ્યતંત્ર જેવી વસ્તુને કેવળ અશક્ય કેમ કરી મુકાય એનું જ પ્રદર્શન કર્યું છે, અને એમ કરીને પુરવાર કરી આપ્યું છે કે દેશની આજની સ્થિતિમાં રાજ્યતંત્રની આટલા દિવસ ચાલતી આવેલી પ્રજા જ વધારે બંધબેસતી છે. તેથી આજની યોજનાને બદલે બીજી કોઈ યોજના અજમાવવાની જરૂર પડે એ સંભવિત છે, કદાચ ઘણાં વરસ પૂર્વે મિ. ડોનાલ્ડ સ્મીટને કરેલી સૂચના પ્રમાણે જૂની પ્રથામાં હિંદીઓની સંખ્યા વધારીને એ નવી યોજના ઘડવામાં આવે. દ્વિદલ પદ્ધતિને ભલે ચૂંથી નાખવી પડે, પણ ના. શહેનશાહની સરકારને ચલાવ્યા વગર કંઈ છૂટકો છે ?

મિ. પેનિંગ્ટનનો પત્ર દ્વારા ફરી સમાગમ થતો જોઈ મને આનંદ થાય છે. એમણે ઉઠાવેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર સાવ સરળ છે. જે હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સંગીનો સામે સંગીનો ભેખડાવ્યા વગર જ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ તંત્રને અશક્ય બનાવી મેલવામાં સફળતા મેળવી શકે તો જે ઉપાયો અગર સાધનો વડે તે એમ કરી શકશે, તે જ સાધનોથી તે સ્વરાજ પણ ચલાવી શકશે. પણ સંગીનોના બળ ઉપર ચાલતું એક રાજ્યતંત્ર ખસેડવાને સારું તેટલી જ અગર તેથી અધિક જોરાવર એવી બીજી સંગીનો જ જોઈએ એવો જે અનિવાર્ય નિયમ હોય તો હું હાલ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ તંત્રને અશક્ય બનાવવાનો કશો સંભવ જોતો નથી. મિ. પેનિંગ્ટન મારી પાસે કબુલાવવા માગે છે કે અંગ્રેજી પ્રજાની પણ હિંદુસ્તાનને વિષે અમુક ફરજ રહેલી છે જ. અને હુંયે તે કબૂલ કરી લઉં છું, પણ સાથે એ પણ ઉમેરવાનો રજા લઉં છું કે અમે હિંદીઓ માનીએ છીએ કે તેમની ફરજ અમે આપસમાં કળિયા કરવા અધીરા હોઈએ ત્યાં સુલેહશાંતિને અમારા ઉપર જબરાઈથી લાદવાની નથી પણ અમારે માથેથી એમનો એ ચગદી મારનારો બોજો ઊંચો લેવાની છે. આમ તો અમે એ જબરાઈભર્યા બોજા તળે છૂંદાઈ મરવાનો જ સતત અનુભવ કરીએ છીએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૪-૪-૧૯૨૪

૩૬૪. વાણીસ્વાતંત્ર્ય

તંત્રીશ્રી

યંગ ઇન્ડિયા

મહાશય,

તિબ્બિયા કોલેજના બનાવ વિષે ૧૦મી એપ્રિલના યંગ ઇન્ડિયામાં ટીકા કરતાં આપ લખો છો: ^૧ “જે મુસલમાન વિદ્યાર્થીએ સરખામણી સામે વાંધો લીધો તે આખરે તો એમ કરવામાં વાજબી હતો.” શ્રી ગાંધીના જન્મદિનની ઉજવણી પ્રસંગે તિબ્બિયા કોલેજમાં ખરેખર શું બન્યું હતું તે હું જાણતો નથી. પરંતુ ડૉ. અનસારીએ જે કંઈ લખ્યું છે તેને એ બનાવનું સાચું વર્ણન માની લઈએ તો પણ આપે કરેલી ટીકા સાથે સંમત થવું મને મુશ્કેલ લાગે છે. શ્રી ગાંધીને ઈશુ ખ્રિસ્ત સાથે સરખાવવામાં આવ્યા ત્યારે કોઈને હાનિ પહોંચાડવાનો ઈરાદો હોય કે હાનિ પહોંચી હોય એમ લાગતું નથી. આપ લખો છો તેમ કોઈ એક માણસને માન આપવા માટે એને પૂજ્ય ગણાવેલા પયગંબરો સાથે સરખાવવાની જરૂર ભલે ન હોય, પરંતુ કેટલીક વખત એક વ્યક્તિની મહાનતાનો શ્રોતાઓને અથવા જનતાને સચોટ ખ્યાલ આપવા માટે એની સરખામણી બીજા કોઈ મહાન મનુષ્યો સાથે કે પૂજ્ય ગણાયેલા પયગંબરો સાથે કરવામાં આવે એમાં કંઈ અસ્વાભાવિક કે અયોગ્ય તો નથી જ. મિ. ઍન્ડ્રુએ કેટલાયે પ્રસંગોએ શ્રી ગાંધીને ઈશુ ખ્રિસ્તની સાચી પ્રતિકૃતિ તરીકે જાહેર કર્યા છે. એવું બનવા પૂરેપૂરો સંભવ છે કે જે વ્યક્તિની તુલના કરવામાં આવે તે પૂજ્ય પયગંબરોની હરોળમાં મૂકવા લાયક ન પણ હોય. એ વાત તદ્દન જુદી છે. પરંતુ ખુદ સરખામણીના સિદ્ધાંત સામે વાંધો લેવામાં આવે તેને વાજબી કેવી રીતે ઠરાવી શકાય? તિબ્બિયા કોલેજનો મુસલમાન વિદ્યાર્થી એમ માનતો હોય કે શ્રી ગાંધી ઈશુ ખ્રિસ્ત સાથે સરખાવવાને લાયક નથી. અને જે એમ હોય તો હિંદુ વિદ્યાર્થીની માફક એ અભિપ્રાય ધરાવવાની અને શ્રોતાઓ સમક્ષ તેને જાહેર કરવાની એને પૂરેપૂરી છૂટ હતી. આવો મતભેદ આપણે સમજી શકીએ. એની સાથે કોઈને ઝઘડો નથી. પરંતુ અહીં વાત તદ્દન જુદી જ હતી. વાત એમ નહોતી કે જ્યારે હિંદુ વિદ્યાર્થીએ શ્રી ગાંધીની તુલના ઈશુ ખ્રિસ્ત સાથે કરી ત્યારે મુસલમાન વિદ્યાર્થીને હિંદુ વિદ્યાર્થીના ગાંધીજીની મહત્તા વિષેના અભિપ્રાય સામે વાંધો હતો. મુદ્દો તો એ હતો કે એ વિદ્યાર્થીને ખુદ આવી સરખામણી સામે વાંધો હતો. એણે તો એમ કહેવું કે કોઈ પણ જીવંત વ્યક્તિને, તે બધી બાબતોમાં ગમે તેટલી પ્રતિભાશાહી હોય તોપણ, પયગંબરો સાથે સરખાવવી ન જોઈએ. મને એ નથી સમજાતું કે આવી જાતના વાંધાને વાજબી કેવી રીતે ગણી શકાય. અગાઉના પયગંબરો મનુષ્યો હતા અને એમના જેવા મનુષ્યો અત્યારે પણ આપણી વચ્ચે હોવાનો સંભવ છે અને હવે પછી પણ એવા મનુષ્યો પાકશે એમાં શંકા નથી. એટલે જીવતા સંતો અથવા જેમને કેટલાક લોકો પયગંબર માનતા હોય એવા મહાપુરુષોને ભૂતકાળના પયગંબરો કે મહાપુરુષો સાથે સરખાવવામાં આવે તેમાં નુકસાન

૧. જુઓ “ગેરસમજ ફેલાવવાની ઝુંબેશ”, ૧૦-૪-૧૯૨૪.

શું છે? બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ જોઈએ, નીતિની દૃષ્ટિએ જોઈએ કે આધ્યાત્મિક રીતે વિચારીએ, તો એમાં કશું ખોટું નથી.

જે વ્યક્તિની ભૂતકાળના પયગંબરો સાથે તુલના કરવામાં આવે તે એના વિવેકને લીધે એવી તુલનાને અનુચિત ભલે કહે, પણ તે વાત અલગ છે. એટલે મને લાગે છે કે મુસલમાન વિદ્યાર્થીએ લીધેલો વાંધો વાજબી ગણવો એ વાણીસ્વાનંત્ર્ય ઉપર કાપ મૂકવા બરાબર અને અત્યારે પ્રવર્તતા અસહિષ્ણુતાના જુસ્સાને આડકતરું ઉત્તેજન આપવા બરાબર છે. અને એવું ઉત્તેજન મળે એમ તો આપ નથી જ ઈચ્છતા એની મને ખાતરી છે.

હીરાબાદ,
હેદરાબાદ (સિંધ)

આપનો વગેરે
ધનશ્યામ જેઠાનંદ

મને લાગે છે કે જે અભિપ્રાય મેં જાહેર કર્યો છે અને જેની સામે શ્રી ધનશ્યામ વાંધો લે છે તેને મારે વળગી રહેવું પડશે. એ અભિપ્રાય મેં ખોટી શરમને લીધે વ્યક્ત કર્યો નહોતો. જે મારી જાતને ઈશુ ખ્રિસ્ત સાથે સરખાવેલી જાણીને મને શરમ આવતી હોત કે ભોંઠપ લાગતી હોત, તો એ ઘટના મેં ધ્યાનમાં જ ન લીધી હોત. પરંતુ ખરી કે ખોટી નમ્રતાને ખાતર પણ, હું વાચકને અવળે રસ્તે નહીં દોરું અને એ રીતે પત્રકારત્વના નીતિશાસ્ત્રનો મારે હાથે ભંગ નહીં કરું. એ શાસ્ત્ર તો એમ કહે છે કે જે અભિપ્રાય સાચો હોય તે બેધડક જાહેર કરવો. એટલું તો સૌ કોઈ કબૂલ રાખશે કે બીજાનું દિલ દુભાય એવું બોલવું એ નીતિશાસ્ત્રની વિરુદ્ધ છે. અને જે એવું બોલવું સત્યની ખાતર આવશ્યક ન હોય તો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તો એ બિલકુલ ખોટું છે. જે તુલના કરવામાં આવી હતી તે સત્યની ખાતર કરવામાં આવી હતી એવું તો કોઈ નહીં જ કહે એમ હું માનું છું. આવી સરખામણીઓ કરવી એ ઈચ્છવાજોગ નથી એમ હું માનતો હોવા છતાં હું કબૂલ કરું છું કે જ્યારે ખરેખર આવી સરખામણી કરવામાં આવી જ હોય ત્યારે તેની સામે વાંધો લેવો એ અસહિષ્ણુતાનું લક્ષણ હોઈ શકે. પરંતુ પેલો મુસલમાન વિદ્યાર્થી એ વાત જાણતો હતો કે એ સરખામણીથી ઘણા મુસલમાનોની લાગણી ઘવાતી હતી. તેથી એણે વાંધો લીધો એ બરોબર જ હતું. જ્યારે એના વિરોધથી હિંદુ વિદ્યાર્થીને માહું લાગ્યું ત્યારે એની માફી માગીને એણે ભલમનસાઈ બતાવી. જે અભિપ્રાયોથી કોઈકનું દિલ દુભાવા સંભવ હોય એવા અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરવાનો જે આપણે વાણીસ્વાનંત્ર્યને નામે આગ્રહ રાખીશું તો તેથી તો માત્ર અસહિષ્ણુતાના અગ્નિમાં ઘી જ હોમાશે. શ્રી ધનશ્યામને હું એટલું જણાવી શકું કે હું જેલમાં ગયો તેના થોડા જ દિવસ પહેલાં એક ધર્મિષ્ઠ હિંદુએ મને પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં તેણે મારી તુલના કૃષ્ણ અને રામ સાથે થાય તેની સામે સખત વિરોધ વ્યક્ત કર્યો હતો. મેં એ ભાઈને જવાબ આપ્યો હતો કે આવી તુલનાઓ ન થવી જોઈએ, એ બાબતમાં હું તમારી સાથે પૂરેપૂરો સંમત થાઉં છું. ધાર્મિક લાગણી દુભાય એવી તુલનાઓને લીધે ધર્મચુસ્ત વૈષ્ણવોને માહું લાગે, એ બાબતમાં હું પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ બતાવી શકું છું. હું એ વાતનું સમર્થન કરું છું કે બીજાઓની લાગણી અને ભાવના માટે સંપૂર્ણ અને વિવેકભર્યો આદર રાખવો જોઈએ. જે સહિષ્ણુતાને નામે આપણે એકબીજાના ઈષ્ટ દેવોને ગાળો ભાંડવા માંડીશું, તો સોનાનાં ઈંડાં મૂકતી મરઘીને મારી નાખનારા દંતકથામાંના અર્થશાસ્ત્રીનું અનુકરણ કરવા જેવું થશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૪-૪-૧૯૨૪

૩૬૫. હિંદુ ધર્મ શું છે?

એક નિકટના મિત્રે મને એક પત્ર^૧ લખ્યો છે તે અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. ધર્મોની તુલના સંગંધમાં મૌલાના મહમદઅલીએ કરેલાં અને હવે જગજહેર થયેલાં ભાષણોનો બચાવ કરવાની મારી રીતની એ પત્રમાં નમ્રભાવે ટીકા કરવામાં આવી છે. એ મિત્રનું કહેવું એમ છે કે મેં જ એમ કહી નાખ્યું કે જો કોઈ હિંદુને આ વિષય ઉપર બોલવું પડ્યું હોત તો તેણે પણ મૌલાના જેવું જ કહ્યું હોત, એમાં મેં હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે અન્યાય કર્યો છે. લગ્ન વિષે મેં આપેલા દૃષ્ટાંત ઉપર તેમણે તકરાર ઉઠાવી છે અને પછી આગળ ચાલતાં તે હિંદુ ધર્મની ખૂબીઓ દર્શાવે છે. બીજા એક મિત્રે પણ આવી જ તકરાર ઉઠાવી છે અને ઉમેર્યું છે કે બીજા અનેક મિત્રો આવો જ અભિપ્રાય ધરાવે છે.

જુદા જુદા ધર્મોના ગુણદોષ તારવવાના પ્રશ્ન સાથે ધર્મોની તુલના કરવાના ઉચિતપણાના પ્રશ્નને આ મિત્રોએ ભેળવી દીધો છે એમ મને લાગે છે. હિંદુ ધર્મ ઈસ્લામ ધર્મ જેવો નથી અને કોઈ હિંદુ મૌલાનાની પેઠે વિચારી ન શકે એવી દલીલ કરીને આ મિત્રો પોતે જ મૌલાનાની દલીલના પુરસ્કર્તા બન્યા છે. અને મૌલાનાની દલીલ એવી છે કે અમુક ધર્મને બીજા બધા ધર્મો કરતાં ચડિયાતો માનવો એ તદ્દન વાજબી છે એટલું જ નહીં પણ એ એવી માન્યતાનું તાર્કિક પરિણામ છે કે પોતે માનેલો ધર્મ, કોઈ ખરાબ વ્યક્તિ એનું પાલન કરતી હોય તોપણ, બીજી ગમે તેવી સાધુચરિત વ્યક્તિના ધર્મ કરતાં ચડિયાતો છે. લગ્નનું જે દૃષ્ટાંત મેં પસંદ કર્યું છે તેને હું વળગી રહું છું. જોકે હવે મને સમજાય છે કે જો એ દૃષ્ટાંત મેં ન આપ્યું હોત તો વધારે સારું થાત. એ દૃષ્ટાંત પૂરી ખાતરી કરાવે એવું દૃષ્ટાંત નથી. વરની પસંદગી અમુક જ વર્ગમાંથી થાય એને માટે અનેક કારણો હોય છે, એ મારા ટીકાકારોની વાત મને માન્ય છે. પરંતુ મારે એટલું તો કહેવું પડશે કે માણસ સારામાં સારો હોય, તેમ છતાં ઘણી વાર બને છે તેમ જો તે બીજા વર્ગનો કે બીજી જ્ઞાતિનો હોય તો તેને વર તરીકે પસંદ નહીં કરવાનું મુખ્ય કારણ એનો ધર્મ કે સંપ્રદાય હોય છે. બ્રાહ્મણ પિતા પોતાની કન્યાને માટે બ્રાહ્મણને જ વર તરીકે પસંદ કરે છે, તેનું કારણ એ હોય છે કે તેની જ્ઞાતિ જે એકંદર આચારવિચાર પાળે છે તેને, એટલે જેને ધર્મ કે સંપ્રદાય કહી શકાય તેને તે વધારે પસંદ કરતો હોય છે. આવી પસંદગીની પાછળ બેશક માન્યતા એવી હોય છે કે એક વખત એક ધર્મ કે સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો એટલે આખરે એના આચારવિચારનું પાલન થવાનું જ. ધર્મસંપ્રદાય સંકુચિત હોય અને તેમાં નિષ્ઠાપૂર્વકની શ્રદ્ધા રાખવામાં આવે, તો તેનું આચારનું ક્ષેત્ર સ્વાભાવિક રીતે જ મર્યાદિત હોય છે. દાખલા તરીકે જે ધર્મસંપ્રદાયમાં માનવબલિ આપવાનું ફરજિયાત હોય તે સંપ્રદાયનો અનુયાયી એ સંપ્રદાય છોડે નહીં ત્યાં સુધી, ધાર્મિક હત્યાના કલંકથી કદાપિ મુક્ત થઈ શકે નહીં. આમ આપણે જોઈએ છીએ કે બીજી રીતે અત્યંત નીતિમાન લોકો પણ તેમના સંકુચિત ધર્મસંપ્રદાયને કારણે સર્વોચ્ચ ધર્મની દૃષ્ટિએ ઊણા ઊતરે છે ત્યારે આપણને નિરાશ કરે છે. કેટલાયે નેકદિલ અને બીજી રીતે ઉદાત્ત મનવાળા હિંદુઓ અસ્પૃશ્યતાને હિંદુ ધર્મનું એક અંગ માને છે અને

૧. આ પત્ર “ધ એન્જિન્યુઅસ મિડલ” (અસ્પૃષ્ટ મધ્યમ માર્ગ) એ મથાળાથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

તેથી સુધારકોને નાતબહાર ગણે છે. અસ્પૃશ્યતા હિંદુ ધર્મનું એક અંગ હોત તો હું મારી જાતને હિંદુ કહેવડાવવાની ના પાડત અને બીજા કોઈ ધર્મ મારી ઉદાત્ત ધાર્મિક ભાવનાઓને સંતોષતો હોત તો હું જરૂર તેને અપનાવત. મારે સદ્ભાગ્યે હું અસ્પૃશ્યતાને હિંદુ ધર્મનું અંગ માનતો નથી. એથી ઊલટું, હું એને હિંદુ ધર્મને લાગેલું એવું એક મોટું કલંક માનું છું જેને ભૂંસી નાખવા માટે હિંદુ ધર્મને ચાહનાર દરેકે પોતાની જાતને ખપાવી દેવી જોઈએ. પરંતુ ધારો કે મને એકાએક એમ સમજાય કે અસ્પૃશ્યતા ખરેખર હિંદુ ધર્મનું અવિભાજ્ય અંગ છે તો મારે આધાર વિનાના એકલા અટૂલા જ અટવાવું પડે કારણ બીજા ધર્મસંપ્રદાયો, તેમના સર્વમાન્ય ભાષ્યકારો પાસેથી હું જે રીતે સમજ્યો છું તે જોતાં, મારી શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓને સંતોષ આપી શકે નહીં.

પ્રસ્તુત પત્રલેખક મારા ઉપર એવો આરોપ મૂકે છે કે મેં સત્ય અને અહિંસાને હિંદુ ધર્મસંપ્રદાય સાથે ભેળવી દઈને અસ્પષ્ટ મધ્યમ માર્ગ અપનાવવાનો અપરાધ કર્યો છે. આ અપરાધ મેં સમજાવ્યો કર્યો છે. હિંદુ ધર્મનું એ સદ્ભાગ્ય છે અથવા દુર્ભાગ્ય છે કે એમાં કોઈ સત્તાવાર સંપ્રદાય નથી. એટલે કોઈ પણ પ્રકારની ગેરસમજથી મારી જાતને ઉગારવા માટે મેં કહ્યું છે કે સત્ય અને અહિંસા મારો ધર્મ છે. જો કોઈ મને હિંદુ ધર્મની વ્યાખ્યા આપવાનું કહે, તો હું એટલો જ જવાબ આપું કે હિંદુ ધર્મ એટલે અહિંસક સાધનો દ્વારા સત્યની શોધ. કોઈ માણસ ઈશ્વરને પણ ન માનતો હોય છતાં તે પોતાની જાતને હિંદુ કહેવડાવી શકે છે. મક્કમપણે સત્યની ખોજ કર્યા જ કરવી એનું નામ હિંદુ ધર્મ. જો આ ધર્મ હાલમાં મૃતપ્રાય, નિષ્ક્રિય અને જડ બન્યો હોય, તો તેનું કારણ એ છે કે આપણે થાકી ગયા છીએ. પરંતુ આપણો થાક ઊતરી જતાં તુરત જ, હિંદુ ધર્મ કદાચ પહેલાં કદી નહીં જોવામાં આવ્યું હોય એવા પ્રખર તેજ સાથે વિશ્વમાં ઝળકી ઊઠશે. અને ખરેખર તેથી જ હિંદુ ધર્મ બધા ધર્મો કરતાં સૌથી વધારે સહિષ્ણુ છે. એના સિદ્ધાંતો સર્વગ્રાહી છે. પરંતુ આવો દાવો કરીએ એનો અર્થ એ થાય કે હિંદુ ધર્મ દુનિયાના બીજા બધા ધર્મો કરતાં ચડિયાતો છે એમ આપણે માનીએ છીએ. આ લખું છું ત્યારે મને એવો ભાસ થાય છે કે જાણે જુદા જુદા સંપ્રદાયના લોકોનું એક ટોળું મારા કાનમાં કહી રહ્યું છે કે, “તમે સમજાવી રહ્યા છો તે કંઈ હિંદુ ધર્મ નથી. અમારી પાસે આવો, અમે તમને સત્ય શું છે તે બતાવીશું.” આ બધા કાનમાં કહેનારા ભાઈઓને તો હું નેતિ, નેતિ, “એ નહીં, ભાઈઓ, એ નહીં” કહીને ચૂપ કરી દઉં છું. એટલે તેઓ બેવડા જોશથી નેતિ, નેતિ એવો જવાબ આપીને વળી વધારે ભારે ગોટાળો ઊભો કરે છે. પરંતુ વળી બીજા એક ધીમો અવાજ આવીને મને કહે છે : “આ બધી મારામારી, આ વાગ્યુદ્ધ શા માટે કરે છે? આમાંથી નીકળવાનો એક માર્ગ હું તને બતાવી શકું છું. એ માર્ગ છે મૂક પ્રાર્થનાનો.” એટલે હાલ તુરત મારો વિચાર એ અવાજને સાંભળવાનો તથા મૌન ધારણ કરવાનો અને મારા મિત્રોને પણ તેમ કરવા જણાવવાનો છે. સંભવ છે કે આ મિત્રોને તથા એમના જેવો મત ધરાવનાર બીજાઓને મારી વાત ઠસાવવામાં હું નિષ્ફળ ગયો છું. જો હું એમને મારી વાત ઠસાવી ન શક્યો હોઉં, તો તેનું કારણ એ છે કે મને હજી પ્રકાશ લાધ્યો નથી. હું એટલી ખાતરી આપી શકું છું કે મૌલાના મહમદઅલીનો બચાવ કરવા ખાતર જ મેં આ બધી વકીલાત કરી નથી. જો મને મારી ભૂલ સમજાય તો તે કબૂલ કરવા જેટલી હિંમત મારામાં હશે જ એવી હું આશા રાખું છું. મૌલાનાને મારા બચાવની જરૂર નથી. અને એમના બચાવ ખાતર જો હું રજા માત્ર પણ સત્યનો ભોગ આપું તો હું એમનો સાચો મિત્ર ન હઉં.

મિત્રનો એ વિશિષ્ટ અધિકાર હોય છે કે તે પોતાના મિત્રના દોષો કબૂલ રાખવા છતાં એમ કહે કે મિત્ર પ્રત્યેનો મારો સ્નેહ અબાધિત છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૪-૪-૧૯૨૪

૩૬૬. મારા જ્વલના અનુભવ - ૨

કેટલાક અમલદારો

૧૮મી માર્ચ ને શનિવારે સુનાવણી પૂરી થઈ. સાબરમતી જ્વલમાં કંઈ નહીં તો થોડાં અઠવાડિયાં સુધી નિરાંતમાં વખત જશે એવી અમે આશા રાખી હતી. અમે એમ તો ધાર્યું જ હતું કે સરકાર લાંબો વખત અમને ત્યાં ને ત્યાં ન રહેવા દે, પણ અમને એકાએક ખસેડવામાં આવ્યા તેને માટે તો અમે તૈયાર ન હતા. વાચકને યાદ હશે કે તા. ૨૦મી માર્ચ ને સોમવારે અમને એક સ્પેશિયલ ટ્રેન પર લઈ જવામાં આવ્યા, જે અમને યરવડા જ્વલ લઈ જવાને માટે રાખવામાં આવી હતી. સાબરમતીથી અમને ખસેડવાના છે એ વાતની ખબર અમને નીકળતાં પહેલાં એક ક્લાક આગમય જ આપવામાં આવી. જે અમલદારના હવાલામાં અમે હતા તેનામાં સભ્યતાનો પાર નહોતો અને આખી મુસાફરીમાં તેણે અમને કશી અગવડ પડવા દીધી નહીં. પણ ખડકી સ્ટેશન ઉપર પગ મૂકતાંની સાથે જ અમે ફેરફાર અનુભવ્યો અને ગમે તેમ પણ અમે કેદીઓ છીએ એવું અમને માલૂમ પાડવામાં આવ્યું. કલેક્ટર બીજા બે જણ સાથે ગાડીની રાહ જોઈને ઊભો હતો. અમને કેદીઓને માટેની મોટર-વાનમાં બેસાડવામાં આવ્યા. આ મોટરની બાજુઓ પર હવાને માટે કાણાં હતાં, અને તે ભૂંડી ભૂખ જેવી દેખાતી ન હોત તો તેને એક પરદા-મોટર કહી શકાય એવી તે હતી; કારણ બહારનું અમે કશું જોઈ શકતા ન હતા.

જ્વલમાં અમારો સત્કાર કેવો થયો, ભાઈ બેન્કરને મારી પાસેથી કેવી રીતે ખસેડવામાં આવ્યા, તે પાછા કેવી રીતે મળ્યા, મારી પ્રથમ મુલાકાત અને બીજી રમૂજી વિગતો માટે તો આ પત્રમાં આગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલો હકીમ અજમલખાનને લખેલો મારો પત્ર^૧ જોવાની હું વાચકને ભલામણ કરું છું. કડવા પ્રસંગો ઓછા થતા ગયા અને તે વેળાના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કર્નલ ડીયલ અને અમારી વચ્ચેનો સંબંધ ઝપાટાબંધ સુધરવા લાગ્યો. અમારા શરીરની હાજતો માટે તે બહુ કાળજી રાખતો. પણ તેનામાં કંઈક એવું હતું કે જે હમેશાં સામાને ખૂંચ્યા વિના રહેતું નહીં. પોતે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ છે અને અમે કેદીઓ છીએ એ વાત તેના મનમાંથી કદી નીકળી શકતી નહોતી. અમે કેદી છીએ અને તે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ છે એવું અમને સંપૂર્ણ ભાન હતું, એમ માની લેવાને તે તૈયાર નહોતો. હું હિંમતથી કહું છું કે અમે કેદી છીએ એવું ભાન કોઈ પણ ક્ષણે અમે ભૂલ્યા નહોતા. તેના હોદ્દાને ઘટતું માન અમે તેને આપતા, એટલે તેના હોદ્દાનો અમને તે ફરી ફરી ખ્યાલ કરાવતો હતો તે નકામું હતું. પણ અનેક બ્રિટિશ અમલદારોમાં જે નાહકનું તુમાખીપણું

૧. જુઓ "હકીમજીને પત્ર", ૧૪-૪-૧૯૨૨.

જેઈને માણસને દુઃખ થાય છે તે તેનામાં હતું. તેની આ નબળાઈને લીધે કેદીઓ તરફ તેને અવિશ્વાસ રહેતો.

મારું કહેવું વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને એક રમૂજ દાખલો આપું. હું સામાન્ય રીતે ખાતો એના કરતાં મારે વિશેષ ખાવું જેઈએ એ વિષે તેને અતિશય ચિંતા હતી. હું માખણ ખાઉં એમ તે ઈચ્છતો હતો. મેં તેને કહ્યું કે મારાથી માત્ર બકરીના દૂધનું જ માખણ લઈ શકાય. તેણે ખાસ હુકમ કર્યો કે બકરીનું માખણ તાબડતોબ મગાવવું જેઈએ. અને તે આવ્યું. પણ તે શેની સાથે લેવું એ પ્રશ્ન હતો. મેં કહ્યું કે મને થોડો લોટ આપો. તે આપવામાં આવ્યો. પણ તે એટલો બધો જાડો હતો કે મારે પચાવવો મુશ્કેલ થઈ પડે. ઝીણો લોટ મગાવવાનો હુકમ થયો, અને મને ૨૦ રતલ આપવામાં આવ્યો. આ બધો લોટ લઈ મારે કરવું શું? હું અથવા ભાઈ બેન્કર મારે માટે રોટલી બનાવતા. થોડા વખત પછી મને લાગ્યું કે નથી લોટની જરૂર કે નથી માખણની. એટલે મેં કહ્યું કે લોટ લઈ જાઓ અને માખણ બંધ કરો. પણ કર્નલ ડીયલ સાંભળે જ શેના? જે આપવામાં આવ્યું તે અપાઈ ગયું. કદાચ પાછળથી મને ખાવાનું મન થાય. મેં કહ્યું, જાહેર પૈસો આમ નકામો વેડફાય છે. મેં ધીરે રહીને સમજાવ્યું કે જેટલી મને મારા પૈસાની ચિંતા હોય એટલી જ જાહેરના પૈસાની છે. તેણે અવિશ્વાસભરું સ્મિત કર્યું એટલે મેં કહ્યું, “ખરે જ એ મારો પૈસો છે.” ચટ દઈને તેણે જવાબ આપ્યો, “સરકારી તિજેરીમાં તમે શો ફાળો આપ્યો છે?” મેં નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો, “તમે સરકારની પાસેથી પગાર લો છો તેમાંથી થોડા ટકા તિજેરીમાં આપો છો, જ્યારે હું તો મારી આખી જાત આપું છું. મારી મહેનત, મારી બુદ્ધિ, મારું સર્વસ્વ.” તેણે ખડખડાટ સૂચક હાસ્ય કર્યું. પણ હું તેથી ભાંઠો પડ્યો નહીં, કારણ મેં જે કહ્યું તે હું સાચોસાચ માનતો હતો. મોટા બાદશાહી મહેલો ઉપરાંત મહિને વીસ હજાર રૂપિયા મેળવનાર વાઈસરોય, તેનો પગાર આવકવેરાથી મુક્ત ન હોય તો આવકના થોડા ભાગ જેટલો કર ભરી સરકારને જેટલા પૈસા આપે છે તેના કરતાં માત્ર પેટિયું મેળવી સરકારને માટે મજૂરી કરનાર મારા જેવો મજૂર સરકારને વધારે ફાળો આપે છે. લાખો મજૂરો મજૂરી કરે છે તેથી જ વાઈસરોયને, અને જે તંત્રનો તે મુખી છે તે તંત્રના બીજા ચાલકોને તેમના પગાર મળી શકે છે. અને છતાં ઘણા અંગ્રેજો અને ઘણા હિંદી પ્રામાણિકપણે માને છે કે તેઓ મજૂરોના કરતાં સરકારની — “સરકાર” શબ્દની તેઓ ગમે તે વ્યાખ્યા કરતા હોય — વધારે સેવા કરે છે અને તે ઉપરાંત ખુદ તેમના મહેનતાણામાંથી સરકારને નભાવવા માટે અમુક હિસ્સો આપે છે. પોતાના પુણ્યશાળીપણાની આ આધુનિક માન્યતાના કરતાં બીજી વધારે કઠંગી ભલ અથવા વધારે બેહુદો દાવો ભાગ્યે જ થયો હશે.

પણ પાછા પૈલા બહાદુર કર્નલ તરફ વળીએ. કર્નલ ડીયલના ગર્વિષ્ઠ અવિશ્વાસનો મેં જાણી-જેઈને સરસમાં સરસ નમૂનો આપ્યો છે. વાચકના માન્યામાં આવશે ખરું કે એ આટો મારે કર્નલ ડીયલ ગયા ને તેની જગાએ મેજર જોન્સ આવ્યા ત્યાં સુધી સાચવી રાખવો પડ્યો હતો? કર્નલ ડીયલની જેલોના કામચલાઉ ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ તરીકે બદલી થઈ હતી.

મેજર જોન્સ કર્નલ ડીયલથી તદ્દન ઊલટા જ. જેલમાં આવ્યા તે દિવસથી જ તેઓ કેદીઓના મિત્ર થયા. અમારા પહેલા મેળાપનું મને તાદૃશ સ્મરણ છે. કર્નલ ડીયલની સાથે ઘટતા દમામ સહિત તેઓ આવેલા. પણ તેમનામાં રહેલો અમલદારપણાનો સંપૂર્ણ અભાવ સામાનાં હૈયાંને ઠંડાં કરી દે એવો હતો. તેમણે મને મિત્રતાથી બોલાવ્યો અને સાબરમતી જેલના મારા સાથીઓ વિષે વાત કરી, મને કહ્યું કે તેમણે તમને સલામ કહેવડાવી છે. નિયમના દૃઢ આગ્રહી

છતાં તે પોતાની મોટપનો કદી દેખાવ ન કરતા. હજી સુધી કોઈ પણ યુરોપીય કે હિંદી અમલદાર મને એવો નથી મળ્યો કે જે દંભથી અને પ્રતિષ્ઠા ને મોટાઈના ખોટા ખ્યાલથી મેજર જ્નેસના જેટલો મુક્ત હોય. પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવાને તે તૈયાર રહેતા. સરકારી અમલદારોમાં આ જોખમકારક ટેવ ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે. એક વાર તેમણે કોઈ રાજદ્વારી કેદીને નહીં પણ એક નિરાધાર સાચેસાચા ગુનેગારને સજા કરી. પાછળથી તેમને લાગ્યું કે સજા અઘટિત હતી. લાગવા જ અને બહારના કોઈ પણ દબાણ વિના તેમણે તે રદ કરી અને કેદીની કારકિર્દીની ટિકિટમાં નીચેનો નોંધવાલાયક શેરો કર્યો : “મારા નિર્ણય માટે મને પશ્ચાત્તાપ થાય છે.” કેદીઓ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટોને નાનકડાં ઉપનામ આપી કેવી આશ્ચર્યકારક રીતે તેમના સ્વભાવનું સાચું વર્ણન કરી દે છે! મેજર જ્નેસ “બહોત ભલા” કહેવાતા હતા. દરેક અમલદારને ઉપનામ મળેલાં જ હતાં.

પણ આટો અને ખાવાના બીજા નકામા પદાર્થો સાચવી રાખવાની વાત પૂરી કરી દઉં. મેજર જ્નેસ તપાસ કરવાને આવ્યા તે જ દિવસે મેં તેમને વિનંતી કરી કે મારે જે જોઈતું નથી તે મને ન આપવામાં આવે. તરત જ તેમણે મારી વિનંતીનો અમલ કરવાનો હુકમ આપ્યો. કર્નલ ડીયલને મારા હેતુઓ વિષે અવિશ્વાસ હતો; પણ મેજર જ્નેસે મારો શબ્દેશબ્દ સાચો માની કરકસરની ખાતર હું જેટલા ફેરફાર કરવા માગું તે કરવા દીધા, અને કદી શંકા પણ ન કરી કે મારા મનમાં કંઈ મેલ હશે.

એક બીજા જે અમલદારના સંબંધમાં અમે શરૂઆતમાં આવ્યા તે જલોના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ હતા. તેઓ અક્કડ, હા અને ના કરતાં વધારે શબ્દ બોલવાની તરુદી ન લેનાર અને સામાને કરડા લાગે એવા હતા. અતડાપાણું તો તે પોતાનું જ કહેવડાવે, અને બિચારા કેદીઓ તેનાથી ત્રાસેલા રહેતા. ઘણાખરા અમલદારો કલ્પનાશૂન્ય હોવાને લીધે ઘણી વાર ઈરાદા વિના અન્યાય કરી દે છે. તેઓ બીજી બાબુ જોવાની ના પાડે છે. કેદીઓને ધીરજથી સાંભળવાના નહીં, તેમની પાસે સીધા સંબંધ જવાબની આશા રાખે, અને તેવા જવાબ ન મળે એટલે ખોટા હુકમ કરે. એટલે આ ઈન્સ્પેક્ટરની મુલાકાત ઘણી વાર ફારસ જેવી હોય છે, અને લગભગ બંધી વાર તેમની તપાસને પરિણામે અયોગ્ય માણસને એટલે પતરાજખોર અથવા ખુશામતખોરને જ લાભ થાય છે. યોગ્ય માણસને — ઓછાબોલા ગરીબડા કેદીને તો કોઈ સાંભળવાનું જ નહીં. આરે, ઘણાખરા અમલદારો તો નિખાલસપણે કબૂલ કરે છે કે તેમની ફરજ કેદખાનાં સ્વચ્છ અને રોગરહિત રાખવાં, કેદીઓને એકબીજા સાથે લડતા અટકાવવા, અથવા તેમને ભાગી જતા રોકવા, અને તેમને નીરોગ રાખવા ઉપરાંત કશી જ નથી.

આ મનોદેશાનું દુઃખદાયક પરિણામ આવતા પ્રકરણમાં જ તપાસી શકાય.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૪-૪-૧૯૨૪

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૪-૪-૧૯૨૪ તથા યરવડાના અનુભવ

૩૬૭. રસપ્રદ માહિતી

શ્રી હાર્ડીકર^૧ નીચેની રસપ્રદ માહિતી મોકલી છે:

આજે રેલવે પારસલથી સાડા બાર રતલ સૂતર આપને મોકલીએ છીએ. આ સૂતર દૂઠી એપ્રિલથી ૧૩મી એપ્રિલ સુધીના ગયા રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ દરમિયાન નીચેના લોકોએ કાંત્યું હતું :

૧. નેશનલ હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ,
૨. ટિળક કન્યાશાળાની કન્યાઓ,
૩. ક્લાર્ટિક બાળસેનાનું ગાંધીપથ, (ક્લાર્ટિકના સ્કાઉટ છોકરાઓ),
૪. શેવડે કુટુંબના સભ્યો,

જે રૅટિયા રાતદિવસ અને પાંચ રૅટિયા રોજના બાર ક્લાક એક અઠવાડિયા સુધી ચાલ્યા હતા. આ રીતે સાત રૅટિયા પર એકંદરે સાતસો છપ્પન ક્લાક કામ કરવામાં આવ્યું હતું.

એકંદર ઉતાર આશરે ૫૦૦ તોલા થયો. એટલે કે ક્લાકનો (લગભગ) પોણો તોલો પડ્યો. નીચે જણાવેલાં કારણોને લીધે આ ઉત્પાદન ઓછું ઊતર્યું. એ જ કારણોને લીધે સૂતરની જાત પણ જરૂર હલકી છે.

૧. પીંજણકામ ખામીભર્યું હતું.
૨. પૂણીઓ સારી રીતે બનાવવામાં આવી નહોતી.
૩. શિખાઉ કાંતનારા પણ રૅટિયા ચલાવતા હતા.

સપ્તાહ દરમિયાન સભ્યો નોંધવાનું અને ટિળક સ્વરાજ્ય ફંડ ઉધરાવવાનું કામ પણ કરવામાં આવ્યું હતું. કામ કરતાં જે અનુભવ મળ્યો તે બતાવે છે કે :

૧. પ્રતિષ્ઠિત માણસો સક્રિય ભાગ ન લે અને સામાન્ય જનતાના ભલા માટે જાતે મહેનત ન કરે ત્યાં સુધી સફળતા મળે નહીં.

૨. સંગઠિત પ્રયાસથી ઈચ્છિત ફળ મળે છે.

૩. નેતાઓ જે નવી પેઢીને પ્રેમથી બધી વાત સમજાવે, માર્ગદર્શન આપે અને મદદ કરે, તો તેઓ જરૂર કામ કરવા માંડે છે.

૪. કાર્યકર્તાઓના ભરણપોષણનો પ્રશ્ન કોંગ્રેસ ઉકેલે નહીં, ત્યાં સુધી મુઠ્ઠીભર કાર્યકર્તાઓ ગમે તેટલા નિષ્ઠાવાન હોય તોપણ સંગીન કામ થઈ ન શકે.

પરંતુ કાર્ય કરવાની આવડતવાળા અને સંગઠનશક્તિ ધરાવનારા કાર્યકર્તાઓની અછતને લીધે કામને ખૂબ જ સહન કરવું પડ્યું છે. આ ચળવળ પ્રત્યેની નેતાઓની ઉદાસીનતાને લીધે યુવાન કાર્યકર્તાઓ નિરાશ થયા છે અને તેઓ તેમને એક પછી એક છોડતા જાય છે.

સૂતરનું પારસલ પણ મળી ગયું છે. સૂતર અસમાન અને કાચુંપાકું હોવા છતાં તેના પરથી જણાઈ આવે છે કે કામ સંગીન થયું છે. દરેક સાચી વસ્તુની પેઠે સાચું કાંતણકામ કરવા માટે

૧. શ્રી એન. એસ. હાર્ડીકર, ક્લાર્ટિકના કોંગ્રેસી નેતા; હિંદુસ્તાની સેવાદળના સ્થાપક; ૧૯૫૨માં રાજ્યસભામાં ચૂંટાયા, ૧૯૫૬માં બીજી વાર ચૂંટાયા હતા.

પરિશ્રમ, વિચાર, કુશળતા અને એકાગ્રતાની જરૂર પડે છે. ખરા કાંતનારાને પીંજતાં આવડતું હોવું જોઈએ અને પોતાને જોઈતી પૂણીઓ તેણે જાતે બનાવી લેવી જોઈએ. આ બે કામોની પ્રક્રિયા અઘરી નથી. પણ એ શીખવા માટે સતત મહાવરાની તો જરૂર પડે જ છે. બીજું, જ્યાં સુધી કાંતનારા પોતાના કામમાં જીવંત રસ ન લે અને સોળ આના ઊપજે નહીં એવા રૂપિયાને આપણે જેમ રૂપિયો કહેતા નથી, તેમ જે સૂતર વણવાના કામમાં ન આવે તેને સૂતર કહેવાની તેઓ ના ન પાડે, ત્યાં સુધી સારું સૂતર કઢી કંતાય નહીં. જે છોકરાછોકરીઓએ એક અઠવાડિયા સુધી કાંતણ્યજ્ઞ થવાવ્યો છે તેઓ હવેથી રોજ થોડો વખત, અડધો કલાક પણ, કાંતવાનું ચાલુ રાખશે એવી હું આશા રાખું છું. આવા પદ્ધતિસરના અને સતત પ્રયાસથી આવેલું પરિણામ જોઈને તેમને આશ્ચર્ય થશે.

શ્રી હાર્ડીકરે એકંદરે પ્રવૃત્તિની ખામીઓ વિષે જે કંઈ લખ્યું છે તેના ઉપર વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. હું તો એટલું જ કહી શકું કે ગમે તેટલા કાર્યકર્તાઓ ક્ષેત્ર છોડી ચાલ્યા જાય, ગમે તેટલી નિરાશાઆ આવે, તોપણ આપણામાંના જેમને આ કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા છે એમણે તો મક્કમ પગલે, સહેજ પણ અટક્યા વિના આગેકૂચ કરવી જ રહી. રાષ્ટ્રોનું નિર્માણ કરવું એ જાદુનો ખેલ નથી. એમાં તો સખત પરિશ્રમ કરવો પડે છે અને એથીયે વધારે સખત કષ્ટો સહન કરવાં પડે છે. કાર્યકર્તાઓને પગાર આપવાની યોજના કોંગ્રેસ કરે કે ન પણ કરે. પ્રાંતિક સંસ્થાઓને શું પોતપોતાનો પ્રબંધ કરવાની છૂટ નથી? કોંગ્રેસ જેમ આખા દેશને માટે આદર્શ ઊભો કરી શકે છે, તેમ જે પ્રાંતમાં સંગઠન પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું હોય તે પ્રાંત પણ કોંગ્રેસને આદર્શ પૂરો પાડી શકે છે. જે એકમોએ સફળતા પ્રાપ્ત કરી હોય છે તેમના તરફથી જ હમેશાં સાચાં સૂચનો મળે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

બંગલુરુ, ૨૪-૪-૧૯૨૪

૩૬૮. ડેલી એક્સપ્રેસને મુલાકાત

મુંબઈ,

એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૪

હિંદુસ્તાનને ભૂલ કરવાનો, અને ગંભીર ભૂલ કરવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ. એક રાષ્ટ્ર તરીકે જો આપણે આપઘાત કરવો હોય તો તે કરવાનો પણ અમને અધિકાર હોવો જોઈએ. તો જ સ્વતંત્રતા અને જવાબદારી શું છે તેની અમે કદર કરી શકીએ.

“ઈંગ્લેંડ સાથે અસહકાર” ચળવળના નેતા ગાંધી, છ અઠવાડિયાં પહેલાં જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારથી મુંબઈ નજીક દરિયાકિનારે આવેલા એક બંગલામાં રહે છે. ત્યાં હું એમને મળ્યો ત્યારે તેમણે મને ઉપર મુજબના શબ્દો કહ્યા.

મેં એમને કહ્યું કે વ્યક્તિઓને પણ આપઘાત કરવાનો નૈતિક કે કાનૂની અધિકાર નથી હોતો. અધિકાર ન હોય તો શક્તિ તો હોય જ છે એટલે હિંદુસ્તાનમાં એવી શક્તિ ન આવે ત્યાં સુધી એ પૂરેપૂરું સ્વતંત્ર ન થઈ શકે.

આપ ઈચ્છો છો એવા સ્વરાજ્ય(હોમરૂલ)ની યોજનામાં હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોની સ્થિતિ કેવી થશે? ગાંધીએ જવાબ આપ્યો:

એટલું ચોક્કસ છે કે ખરેખરા સાચા અંગ્રેજો માટે હિંદુસ્તાનમાં હમેશાં સ્થાન રહેશે. સ્વરાજ્યની એવી કોઈ યોજના હું કલ્પી શકતો નથી, જેમાં અંગ્રેજોને દેશમાંથી હાંકી કાઢવા એ એક લક્ષ્ય હોય.

અંગત રીતે તો મારે અનેક અંગ્રેજ મિત્રો છે. તેઓ મારા ઉપર ઘણો સ્નેહ રાખે છે અને એમની મિત્રતાની ખરેખર મને બહુ ભારે કદર છે. પરંતુ જે અંગ્રેજો એક વાર બ્રિટિશ શોપણનીતિ છોડવાની દાનતની સાચી સાબિતી આપે તો વાતાવરણ અવશ્ય સ્વચ્છ થઈ જાય.

અત્યારે સ્વરાજ્યવાદી નેતાઓ સાથે જે વાટાઘાટો ચાલી રહી છે તે પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનના રાજકારણમાં બનેલા નવા બનાવો વિષે ગાંધી પોતાના વિચારો જાહેર કરવાની ના પાડે છે. તેમ છતાં ધારાસભાઓમાં જે અવરોધની નીતિ ચલાવવામાં આવે છે તે એમને બિલકુલ પસંદ નથી એવી છાપ મારા પર પડી.

ગાંધી હજી પણ પહેલાંના જેવા જ અસ્પષ્ટ આદર્શવાદી છે. એ વાત ઉપર તેઓ ખાસ ભાર મૂકે છે. આર્થિક અને નૈતિક સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરવું એ હિંદુસ્તાનનો અધિકાર છે છતાં તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે રૅટિયો આ દેશની મુક્તિનું સાધન છે, કેમ કે એનો ઉપયોગ કરવાથી જ હિંદુસ્તાન સુતરાઉ માલ બાબતમાં બ્રિટનથી સ્વતંત્ર થઈ શકશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૯-૫-૧૯૨૪

૩૬૯. કે. એન. નામ્બુદ્રીપાદને તાર^૧

અંધેરી,

[એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

તમારે ઉપવાસ ન કરવા તેમ જ વાડ તોડવી કે ઓળંગવી નહીં. સત્યાગ્રહીઓએ કંઈ વસ્તુ અસરકારક છે તે નહીં, પણ શું વાજબી છે તે જ વિચારવાનું છે. પત્રની રાહ જોઈ છું.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૨૯૦

૧. આ તાર નામ્બુદ્રીપાદના ૧૯૨૪ના એપ્રિલની ૨૪મીએ મળેલા નીચેના તારના જવાબ રૂપે હતો : “૧૯મીનો આપનો તાર આજે મળ્યો. સત્યાગ્રહ એકધારો ચાલી રહ્યો છે. ટુકડીની સંખ્યા વધારીને છ કરી છે. આજે સરકારે બધા રસ્તા ફરતી વાડ કરી છે. ગઈ કાલે દીવાને અમારી સાથે વાતચીત કરી. એ કહેતા હતા કે અમારો વિચાર એ રસ્તાઓને મંદિરની મિલકત જાહેર કરી, ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનોની આવજા બંધ કરી દેવાનો છે. એમનું એમ પણ કહેવું હતું કે વિરોધીઓ તરફથી કોઈ કોઈ વાર મારપીટ થાય છે. વધારે થવાનો સંભવ છે. જો રસ્તા બંધ કરી દેવામાં આવે તો વાડ ઓળંગીને જવું અથવા એને તોડી નાખવી અથવા અનુભવથી અનશન વધારે અસરકારક જણાયું હોવાથી સંપૂર્ણ કે આંશિક અનશન આદરવું એવો સમિતિએ વિચાર કર્યો. વિગતવાર પત્ર લખું છું. તાત્કાલિક શું કરવું એ જણાવો.”

૩૭૦. બૉમ્બે કૉનિકલને સંદેશો^૧

જે આપણે સંકલ્પ કરીએ તો મિ. હોર્નિમેનને પાછા આવવાની પરવાનગી અવશ્ય મળે. પરંતુ આપણે એ સંકલ્પ કેવી રીતે વ્યક્ત કરવો? શબ્દો દ્વારા તો નહીં જ. આ પ્રશ્નના યોગ્ય ઉત્તર ઉપર હિંદુસ્તાનની અને તેના કરતાં પણ મુંબઈની પ્રતિષ્ઠાનો આધાર છે.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

બૉમ્બે કૉનિકલ, ૨૬-૪-૧૯૨૪

૩૭૧. આચાર વિં વિચાર

મૌલાના મહમદઅલીના ઈસ્લામ વિષેના ભાષણ વિષેની ચર્ચા વર્તમાનપત્રોમાં હજુ ચાલી રહી છે. હું જાઉં છું કે તેમણે કરેલો ભેદ ઘણા સમજુ ને વિવેકી સજ્જનો પણ સમજ્યા નથી ને સમજ્યા છે તો તે વિષે બોલતાં ને લખતાં તે ભેદ ભૂલી જાય છે. એટલે કે ઊંડે ઊંડે તેમના મનમાં ભેદનું જ્ઞાન નથી રહ્યું. તેથી મૌલાના સાહેબે કરેલો ભેદ ફરી ફરીને સમજી લેવાની જરૂર છે. તેઓ માને છે કે —

૧. મનુષ્યના આચાર ને વિચારમાં ભેદ હોય છે.
૨. શ્રેષ્ઠ વિચારવાળાના આચાર મેલા હોઈ શકે.
૩. શ્રેષ્ઠ આચારવાળાના વિચાર બીજા વિચારોને મુકાબલે ઊતરતા હોઈ શકે.

અહીં વિચાર એટલે માન્યતા, ધર્મસત, ધર્મ. જેમ કે ખ્રિસ્તીમતમાં જિસસનું ઐકાંતિક ઈશ્વરપણું માનવું. ઈસ્લામમાં ઈશ્વરનું અદ્વૈત અને મહમદ સાહેબનું પેગંબરપણું. હિંદુ ધર્મમાં (મારી મતિ પ્રમાણે) સત્ય ને અહિંસાનું શ્રેષ્ઠત્વ માનેવું છે. “સત્યાન્નાસ્તિ પરો ધર્મઃ” “અહિંસા પરમો ધર્મઃ”

ઉપરના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને મૌલાનાએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું :

“મુસલમાન તરીકે હું માનું છું કે શ્રેષ્ઠાચારવાળા ગાંધીના ધર્મવિચાર (માન્યતા) કરતાં હું એક વ્યભિચારી મુસલમાનના ધર્મવિચાર(માન્યતા)ને વધારે સરસ માનું છું.”

વાંચનાર જાણે કે આમાં મૌલાનાએ મારી ને વ્યભિચારી મુસલમાનની સરખામણી નથી કરી, તેમણે તો મારી ધર્મમાન્યતા ને પેલા મુસલમાન ભાઈની ધર્મમાન્યતા વચ્ચે સરખામણી કરી છે. વળી મૌલાના સાહેબ પોતાની ઉદારતાને લીધે ને મારા ઉપરના મોહને લીધે એમ કહે છે કે જે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે જ સરખામણી કરવાની હોય તો ગુણમાં એટલે આચારમાં હું તેમનાં પૂજ્ય માનુશી અને તેમના પૂજ્ય ગુરુના કરતાં પણ ચડી જાઉં.

૧. આ સંદેશો બૉમ્બે કૉનિકલના તંત્રી બેન્લમિન ગાય હોર્નિમેનના દેશનિકાલના વાર્ષિક દિન નિમિત્તે મોકલવામાં આવ્યો હતો. જુઓ પુસ્તક ૧૫, પા. ૩૩૫-૬ અને પા. ૩૬૬-૭૦.

આમાં નથી મારું કે નથી હિંદુ ધર્મનું અપમાન. ખરું એ છે કે જગતમાત્ર ઉપર ગણાવેલા ત્રણ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરે છે. ધારો કે યુરોપનો કોઈ સર્વશ્રેષ્ઠ સાધુ એમ માને કે મનુષ્યશરીરના રક્ષણ અર્થે પશુ ઇત્યાદિની ઉપર તેમને જીવતાં રિબાવીને પ્રયોગો કરવા અથવા તેમને મારી નાખવાં એમાં દોષ નથી, એટલું જ નહીં પણ તેમ ન કરવામાં દોષ છે; હવે એથી ઊલટું ધારો કે હું દુષ્ટ છું છતાં એમ માનનારો છું કે મનુષ્યશરીરને બચાવવાને ખાતર પણ કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી એ મનુષ્યત્વને હીણપત પહોંચાડનારું છે; તો પેલા શ્રેષ્ઠ સાધુનો જરાયે અવિનય કર્યા વિના શું હું એમ ન કહી શકું કે કેવળ વિચાર—માન્યતાની સરખામણીમાં હું દુષ્ટ હોવા છતાં મારી માન્યતા પેલા સર્વશ્રેષ્ઠ સાધુની માન્યતા કરતાં બહુ ઊંચા પ્રકારની છે? જો મારા એમ કહેવામાં દોષ ન હોય તો મૌલાના સાહેબના કહેવામાંયે દોષ નથી.

ચાલુ ચર્ચામાં એક વાત ઝળહળી નીકળે છે, ને તે આ અંધારામાં આશાના કિરણરૂપ છે. સહુ એમ કહેતાં જણાય છે કે આચાર વિનાના વિચાર નકામા છે ને એકલા શુદ્ધ વિચારથી સ્વર્ગ ન. જ મળે. મૌલાના સાહેબે પોતાના અભિપ્રાયોમાં ક્યાંય આ ખ્યાલનો વિરોધ કર્યો નથી. એ ખ્યાલમાં આશાનાં કિરણ હું જોઉં છું, કેમ કે આચાર પાળનારા તેમ જ તેનો અનાદર કરનારા બંને આચારના એટલે સદાચારના પૂજારી છે.

પણ આચારની પૂજા કરવા જતાં વિચારની શુદ્ધતાની આવશ્યકતા ન ભુલાવી જોઈએ. જ્યાં વિચારમાં દોષો હોય ત્યાં આચાર છેવટની ટોચે ન જ ચડી શકે. રાવણ અને ઈન્દ્રજિતની તપશ્ચર્યામાં ક્યાં ખામી હતી? ઈન્દ્રજિતના સંયમનો મુકાબલો કરવાને સારુ લક્ષ્મણના સંયમની આવશ્યકતા હતી એમ જણાવી આદિકવિએ આચારનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કર્યું. પણ ઈન્દ્રજિતની માન્યતામાં આર્થિક વૈભવને પ્રધાનપદ હતું, લક્ષ્મણની માન્યતામાં પરમાર્થને તે પદ મળતું હતું; તેથી છેવટે કવિએ લક્ષ્મણને વિજયમાળ પહેરાવી. “યતો ધર્મસ્તતો જયઃ”નો અર્થ પણ એ જ છે. અહીં ધર્મનો અર્થ ઊંચામાં ઊંચી માન્યતા અને તેટલો જ ઊંચો આચાર, એવો જ હોઈ શકે.

એક ત્રીજા પ્રકારના મનુષ્યને આ ચર્ચામાં સ્થાન જ નથી. એ દંભી પક્ષ, જ્યાં ધર્મ-માન્યતાનો માત્ર દાવો છે, આચારમાં માત્ર આડંબર છે, તેવાને ધર્મમાન્યતા હોય નહીં. પોપટ રામનામ જપે તેથી તે કંઈ રામભક્ત કહેવાશે? છતાંયે આપણે બે પોપટના કે પોપટ ને કાબરના બોલની તુલના કરી તેમના બોલોની કિંમત આંકી શકીએ છીએ.

પરંતુ એક ભાઈ કહે છે :

મૌલાના સાહેબે ભલે નીડરતા બતાવી હોય. . . . તેનો લાભ દેશને કેટલો મળ્યો? હિંદુમુસલ-માનનાં ઊંચાં થયેલ દિલ વધારે ઊંચાં થયાં. સંયમી ગાંધી કરતાં અધમ મુસલમાન ચડિયાતો એ વચન હિંદુઓનાં દિલમાં બાણ જેવાં ખૂંચ્યાં. મૌલાના સાહેબે તો દેશ ઉપર બૉમ્બ-ગોળો ફેંક્યો છે.

આ ઉદ્ગારો કાઢનાર મૌલાના સાહેબને ચાહનાર છે, એ ધર્માધિ હિંદુ નથી, એ હિંદુઓની એવો નિષ્પક્ષપાતપણે જોઈ શકે છે. આમ છતાં ચાલુ વહેમીલી હવાનો ચેપ તેમને પણ લાગ્યો છે. પ્રથમ તો હું જણાવી ગયો છું તેમ “સંયમી ગાંધી કરતાં અધમ મુસલમાન ચડિયાતો” એમ મૌલાનાએ કહ્યું જ નથી. તેમણે તો “સંયમી ગાંધીની ધર્મમાન્યતા કરતાં અધમ મુસલમાનની ધર્મમાન્યતા ઊંચી” એટલું જ કહ્યું છે. મૌલાનાના ખ્યાલમાં ને તેમને આરોપણ કરેલા ઉપરના ખ્યાલમાં હાથીઘોડા જેટલો ભેદ છે. એકમાં બે વ્યક્તિની સરખામણી છે, બીજામાં બે ધર્મમાન્યતા-ઓની. “સંયમી ગાંધી” અને “અધમ મુસલમાન” શબ્દો હેતુ સાધવાને સારુ નિરુપયોગી છે.

મુદ્દાની વસ્તુ તો ધર્મમાન્યતા છે. પછી એ ધર્મમાન્યતા ભલે કની ને खनी હો કે ગની ને ઘની. તુલના વ્યક્તિઓની નથી, તેમના ધર્મવિચારોની છે. તેમના આચાર તેમ જ ગુણદોષોને એ તુલના સાથે સંબંધ જ નથી.

હવે મૌલાનાને ધર્મમાન્યતાને લગતા પોતાના ઉદ્ગારો કાઢવાની આવશ્યકતા હતી કે નહીં તે વિચારીએ. મૌલાના સાહેબ ને મારી વચ્ચે ભાઈઓના જેવો સંબંધ છે. તે સંબંધને અંગે જ્યાં ત્યાં તેઓ મારી સ્તુતિ કર્યા કરે છે. અત્યારે હિંદુમુસલમાન વચ્ચે ક્વલ્લ પેટા કરનારાઓની સંખ્યા વધી પડી છે. તેમાંના કેટલાકે તેમને “ગાંધીપરસ્ત” એટલે “ગાંધીપૂજક”નું વિશેષણ લગાડ્યું. એમ કરવામાં તેઓનો હેતુ મૌલાનાનું મુસલમાનોમાં રહેલું વજન કમી કરવાનો હતો. તેથી મૌલાનાએ કહ્યું, “હું ગાંધીનો પૂજારી ખરો, પણ ગાંધી મારો ધર્મગુરુ નથી. ગાંધીનો ધર્મ મારા ધર્મ કરતાં જુદો છે. ધર્મમાન્યતા તો એક વ્યભિચારી મુસલમાનની છે તે જ મારી પણ છે ને તે હું ગાંધીની ધર્મમાન્યતા કરતાં વધારે સારી ગણું છું.” આ મૌલાનાના ભાષણનો સાર છે. આવું કંઈક મૌલાના ન બોલે તો શું બોલીને તે પોતાનો, મારો અમારા સંબંધનો ને સાથે પોતાની ધર્મચુસ્તતાનો બચાવ કરી શકે? આક્ષેપકારોના આક્ષેપોનો ઉત્તર આપી શકે?

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૭-૪-૧૯૨૪

૩૭૨. મારી ભાષા

એક સુજ્ઞ મિત્ર અતિ સરળ ભાવથી, ભાષા પ્રત્યેના તેમ જ મારા પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમથી આકર્ષાઈને મને નીચે પ્રમાણે લખે છે^૧ :

ઉપરના રસિક કાગળમાં કેટલાંક અંગ્રેજી વાક્યો ને શબ્દો ગુજરાતી લિપિમાં છે ને બે અંગ્રેજી શબ્દો અંગ્રેજી લિપિમાં જ છે. આ અંગ્રેજી ન સમજનાર અનેક ગુજરાતી ભાઈબહેનોને આઘાત પહોંચાડશે. તેઓની હું માફી માગું છું. જો એમાં હું કંઈ ફેરફાર કરત તો તે કાગળનું માધુર્ય ને તેમાં રહેલો સૂક્ષ્મ વિનોદ ઘણે ભાગે ઊડી જત. અંગ્રેજી ન જાણનારને પણ એ કાગળનું રહસ્ય સમજવામાં મુશ્કેલી નહીં પડે.

આ કાગળ કાંઈ છાપવાને અર્થે નથી લખાયો એ તો વાંચનાર સહેજે સમજી શકશે. ખાનગી કાર્યને લગતા એક પત્રમાં ઉપરનો ભાગ અનાયાસે લખાયેલો હું જાઉં છું પણ એ પત્રમાં રહેલી ટીકા વાજત્રી છે અને વાંચનારને તેમ જ મારા સાથીઓને પણ તેમાંથી શિક્ષા લેવા જેવું છે તેથી મેં તે ભાગ પ્રકટ કર્યો છે.

પાંચેક વર્ષ પહેલાં એક વિદ્વાન હિતેચ્છુએ ટીકા કરેલી કે “ગાંધીનું ગુજરાતી એક નવા મેટ્રિક્યુલેટના કરતાં પણ નબળું છે.” આ ટીકા સાંભળનાર એક મિત્રને તે નહોતી ગમી. તેણે મને જ્યારે તે સાંભળાવી ત્યારે જ મેં કહેલું કે એ ખરી છે ને તે કરવામાં ટીકા કરનારના મનમાં

૧. આ લખાણ અહીં આપ્યું નથી. એમાં પત્રલેખકે નવજીવનના ૧૯૨૪-૨૫ના અંકોમાં ક્રમશઃ છપાયેલી દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ એ નામની લેખમાળામાં ગાંધીજીએ ખોટી રીતે વાપરેલા કેટલાક શબ્દો અને શબ્દસમૂહોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કંઈ મારો દ્રોષ નથી પણ ભાષાપ્રેમ છે. એ ટીકાને વિષે જે વિચારો મેં તે વખતે દર્શાવેલા તે આજ પણ કાયમ છે.

હું જાણું છું કે મને ગુજરાતી ભાષાનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન નથી. વ્યાકરણની સંભાળ હું ઈચ્છું તેટલી નથી રાખી શક્યો. ભાષાને અર્થે મેં લખવાનો ધંધો શરૂ નથી કર્યો, પણ મારા ધંધાને અર્થે જેવી આવડે તેવી ભાષાથી મારે ચલાવવું પડ્યું છે. આ હું મારી ભાષાભૂલો ક્ષમાવવા નથી લખતો. જાણવા છતાં ભૂલો કરવી અને ક્ષમા માગવી એ અક્ષમ્ય છે, એટલું જ નહીં પણ એક દોષમાં બીજે ઉમેરવા બરોબર છે. મને જે એક અમૂલ્ય વસ્તુ જડી છે તેમાં હું જગતને ભાગીદાર બનાવવા ઈચ્છું છું. એમાં ભલે મોહ હોય, અજ્ઞાન હોય, અભિમાન હોય. પણ વસ્તુસ્થિતિ છે તે એ છે. મારા કાર્યમાં ભાષા એ એક મોટું સાધન છે. કુશળ કારીગર પોતાની પાસે જે હથિયાર હોય તેનાથી ચલાવી લે છે તેમ મારે કરવું પડ્યું છે. આપણામાં એક વહેમ ભરાયેલો છે. જે માણસ એક વસ્તુમાં સર્વોપરી હોય તેને બીજી બાબતમાં પણ ઘણી વેળા સર્વોપરી માની લેવામાં આવે છે. તેમાંયે વળી જે તે મહાત્મા ગણાયો તો તો પૂછવું જ શું? એ તો સર્વશ્રેષ્ઠ! આવા વહેમને લીધે મારી ભાષા વિષે કોઈ ભોળવાઈ ન જાય તેથી હું ઉપરની ટીકા છાપી મારા ભાષાદોષો કબૂલ કરું છું. સત્યાગ્રહ વિષે, હિંદુસ્તાનના ગરીબની દૃષ્ટિએ હોવા જેઈતા અર્થશાસ્ત્રના નિયમો વિષે, અને એવી બીજી કેટલીક વસ્તુઓ વિષે હું મને પોતાને અવશ્ય પ્રવીણ માનું છું. પણ મારી ભાષા કેવળ ગામઠી અને જેડણીના તથા વ્યાકરણના નિયમોનો ભંગ કરનારી માનું છું. તેથી તેનું અનુકરણ હું મુદ્દલ ઈચ્છતો નથી.

હિમાલયને શિખરે બિરાજમાન સિત્રે જે કેટલાક દોષો બતાવ્યા છે તે જરૂર દૂર થવા જેઈતા હતા. મારી ભાષાની અપૂર્ણતા મને દુઃખ દે છે, પણ તેથી હું શરમાતો નથી. કેટલીક ભૂલો એવી છે કે જે સહેલાઈથી દૂર થઈ શકતી હતી. એવી ભૂલોને વિષે હું શરમાઉં છું. એવી ભૂલો રહેવા દઈને વર્તમાનપત્ર ચલાવવું તેના કરતાં તે બંધ કરવું વધારે સારું માનું છું. વર્તમાનપત્રનો તંત્રી ભાષા વિષે બેદરકાર રહે તો તે ગુનેગાર બને છે. “મુશિદ” અને “અમાનુષ”^૧ શબ્દો માફ ન થાય એવા છે. એ શબ્દો કેમ રહી ગયા એ હું કળી શકતો નથી. હું બોલતો ગયો, બીજાએ લખ્યું ને ત્રીજાએ તે લખેલાની નકલ કરી. મારું ઉદ્દેશ્યું ને સંસ્કૃતનું કાચું જ્ઞાન ભૂલને સારું જવાબદાર હોઈ શકે, અથવા નકલ કરનાર. ખરો દોષ તો મારો જ ગણાય. બીજે મારા સાથીનો. સ્વામી આનંદ નવજીવનને ગુજરાતમાં વ્યાપક કરવામાં તેની ભાષાને નથી સંભાળી શકતા. મહાદેવ દેસાઈ તો જેમ આશક માશૂકના દોષ ન જુઓ તેમ મારામાં દોષ જેવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે. તેમનું ચાલે તો “મુશિદ” અને “અમાનુષ”નો પણ બચાવ કરી દે. જે જ્ઞાનવાન છે તે હિમાલયની ટોચે જઈને બેઠા. આમાં વાંચનારને અન્યાય થઈ જાય છે તેનો વિચાર ત્રણમાંથી એકે નથી કરતા. બાપડી ભાષા તો ગરીબ ગાય છે, એટલે તેની ડોકે છરી મૂકવામાં અમે સૌ ચોકડી તૈયાર થયા છીએ. ઉપાય ભાષાવિલાસી વાચકવર્ગના હાથમાં છે. મારી તેમને સલાહ છે કે તે મહાદેવ દેસાઈ, સ્વામી આનંદ, ઈત્યાદિને નોટિસ મોકલે કે હવે પછી હિમાલય જેવી ભાષાભૂલો નવજીવનમાં આવશે તો બીજી નોટિસ મોકલ્યા વિના છાપું લેવું તેઓ બંધ કરશે, એટલું જ નહીં પણ જરૂર જણાશે તો “નવજીવન બહિષ્કાર મંડળ”ની સ્થાપના કરશે. આવું મંડળ જે અહિંસાપ્રધાન અસહકાર કરશે તો તેમાં હું મારું પોતાનું નામ

૧. મુશિદ (શિષ્ય) અને અતિમાનુષને બદલે ભૂલથી આ શબ્દો વપરાયા હતા.

જરૂર નોંધાવીશ ને મારા જ ઘરમાં કંકાસ ઘાલીશ. ભાષાવિલાસીઓને મારી એ પણ સૂચના છે કે તેમણે પેલા શિખરનિવાસીને ખુલ્લો પત્ર લખવો કે તેમણે દર અઠવાડિયે નવજીવનનું વધારેમાં વધારે અર્ધું પાનું આગલા અંકોના ગુજરાતીના દોષો બતાવવામાં રોકવું. આમ નવજીવનના વાંચનાર ચાંપતા ઉપાયો લેશે તો તેઓ ભાષાની સેવા કરશે ને નવજીવન પરનું પોતાનું સ્વામિત્વ સિદ્ધ કરશે.

હવે ટીકાકારની ટીકા કરવામાં બે શબ્દ લખી નાખું. અંગ્રેજી ભાષા શીખ્યા એટલે ગમે તેવા પ્રયત્નો થતા છતાં અંગ્રેજી શૈલીનો, રૂઢિનો, તરજુમો જાણ્યેઅજાણ્યે પણ થઈ જવાનો સંભવ છે. હું અંગ્રેજી ભાષાનો દુશ્મન ગણાયો છું. સાચું તો એ છે કે મને તે ભાષા તેમ જ તેના બોલનાર અંગ્રેજો વિષે માન છે. પણ બેમાંથી એકને હું પ્રધાનપદ આપવા તૈયાર નથી. બંને વિના ચલાવી લેવા પણ હું તૈયાર છું. ખૂબીદાર ગુજરાતી અંગ્રેજીનો એક પણ અક્ષર જાણ્યા વિના ગુજરાતી ભાષામાં બધી ખૂબીઓ લાવી શકે છે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. છતાં મને અંગ્રેજીનો કે અંગ્રેજોનો દ્રોષ ન હોવાથી બંનેમાંથી હું સાર ગ્રહણ કરી શકું છું, અને કેટલુંક અનુકરણ અનાયાસે પણ થઈ જાય છે. “પૃથ્વીનાં આંતરડાં” અનાયાસે થયેલો પ્રયોગ છે. “પૃથ્વીનું ઉદર” બહુ મીઠો શબ્દસમૂહ છે. લખાવતી વેળા મને તે મોઢે ચડ્યો હોત તો તે જ વાપરત. પણ “પૃથ્વીનાં આંતરડાં”ને હું ત્યાજ્ય પ્રયોગ નથી ગણતો. “માં મરડે” તો છે જ, તેમાં “નાક મરડે” એ રૂઢિ દાખલ ન થઈ શકે? એ વિષે મને શંકા છે ખરી. નાક મરડવાનો પ્રયત્ન કરતાં નાક ન મરડી શક્યો પણ માં તો મરડાયું. એથી મારા ગુજરાતી આત્માને સંતોષ થયો. પણ બધી રૂઢિઓની પરીક્ષા કંઈ એમ થઈ શકે છે? તેથી હાલ તો શંકાને રહેવા દઉં છું. આપણે સ્વરાજ લઈને બેસી જઈશું ત્યારે જરૂર નરસિંહરાવભાઈ^૧ તેમ જ તેમની ખરી ખબર લેનારા ખબરદારને^૨ દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા નોતરીશ, ને તેમની કળાની કંઈક વાનગી નવજીવનના વાંચનાર પાસે મૂકવા પ્રયત્ન કરીશ. હાલ તો આપણને એ નિર્દોષ વિનોદ લેવાનીયે નવરાશ નથી. “ઈન્ડિરેક્ટ કન્સ્ટ્રક્શન”નો પ્રયોગ ગુજરાતી ભાષામાં હરામ નથી એમ હું માનું છું. આમ કડી ટીકાકારની ટીકાને હું ભૂંસી નાખવા માગતો નથી. પણ ઉપરનો કાગળ છાપી મારા ભાષાશાસ્ત્રી મિત્રોને હું વીનવવા ઈચ્છું છું કે જેમ કેટલાક મિત્રો મારી નીતિના ચોકીદાર છે તેમ તેઓ મારી ભાષાના ચોકીદાર બનો ને મને કૃતાર્થ કરો.

આ છેલ્લો વાક્યપ્રયોગ હલાલ કે હરામ એનો ઉત્તર શિખરનિવાસીને વાંચનારની વતી હું જ ખુલ્લી રીતે પૂછી લઉં છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૭-૪-૧૯૨૪

૧. નરસિંહરાવ ભા. દિવેઠિયા (૧૮૫૯-૧૯૩૭); ગુજરાતી કવિ અને મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક.

૨. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર (૧૮૮૧-૧૯૫૪); ગુજરાતના પારસી કવિ.

૩૭૩. સુધારો

દાહોદ તાલુકા સમિતિના મંત્રીની સહી (મેં માની લીધેલી)નો પત્ર^૧ હતો તે ઉપરથી ચેત્ર સુદ ૨ના નવજીવનમાં દાહોદના અંત્યજ વિષે મેં નોંધ લખેલી. હવે ખરા મંત્રી રા. સુખદેવ લખે છે કે તેમની ગેરહાજરીમાં મંત્રીને નામે પણ મંત્રીની જાણ વિના એ કાગળ લખાયેલો. રા. સુખદેવે મોકલેલા સુધારાની મતલબ એવી છે કે ઢેડને^૨ કૂવે ભંગીને^૩ પાણી ભરવા દીધા એટલું જ ખરું છે. લોકલ બોર્ડને પાકે કૂવે જે અંત્યજ પાણી ભરવા ગયા તેઓને તો ફોજદાર સાહેબે કાઢી મૂક્યા. કાઢી તો મૂક્યા, પણ ભરેલું પાણી પણ ઢોળાવી દીધું. આજે પણ આ જ સ્થિતિ કાયમ છે. મજકૂર હકીકત સુધ્યાં દાહોદ ગામને લગતી નથી પણ દાહોદ તાલે આવેલા ગરબાડા ગામને લગતી છે.

એટલે અંત્યજ ભાઈઓની સ્થિતિ જેવી હતી તેવી જ મોજૂદ છે. મંત્રીની વતી ખોટી ખબરનો પત્ર કેમ લખાયો એની રા. સુખદેવે તપાસ કરવી ઘટે છે. ખોટી ખબરોથી નથી અંત્યજોની સ્થિતિ સુધરવાની, નથી આપણું પાપ ધોવાવાનું, ને નથી સ્વરાજ મળવાનું. ખરી રીતે થયેલું પ્રાયશ્ચિત્ત છાપે નહીં ચડે તોપણ ફળશે. આ જગતમાં કરોડો સુકૃત્યો થાય છે જે છાપે ચડતાં જ નથી પણ તેની અસર નિરંતર થયા જ કરે છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૭-૪-૧૯૨૪

૩૭૪. મારી નોંધ

મિલની પૂણીઓ

ઘણે ઠેકાણે હજુ મિલની પૂણીઓનો ઉપયોગ જોવામાં આવે છે. જ્યારે રેંટિયાની શરૂઆત હતી, ત્યારે પૂણી કેમ બને એનું કોઈને ભાન ન હતું, ત્યારે મિલની પૂણીઓનો ભલે ઉપયોગ થયો. પણ આજે તો એ પૂણીઓનો ઉપયોગ અસહ્ય ગણાવો જોઈએ. રેંટિયાનું રહસ્ય જે ન સમજે તે જ મિલની પૂણી વાપરે. આપણે હિંદુસ્તાનના પ્રત્યેક ગામડામાં ને પ્રત્યેક ઘરમાં રેંટિયો દાખલ થયેલો જોવા ઈચ્છીએ છીએ. હિંદુસ્તાનમાં સાત લાખ ગામડાં છે. ઘણાં તો રેલ-ગાડીથી બહુ દૂર છે. ત્યાં મિલની પૂણી પહોંચાડવી અશક્ય છે. વળી જે ગામમાં ૩ પાકે ત્યાંનું ૩ બીજી જગ્યાએ પિલાય, પછી મિલમાં જાય ત્યાં પીંજાય ને પછી પાછું પૂણીરૂપે તે જ ગામમાં દાખલ થાય ને કંતાય! આ તો મુંબઈમાં લોટ બંધાવી પેથાપરમાં^૪ તેની રોટલી પકાવ્યા જેવો ન્યાય થયો! ૩ જ્યાં કંતાય ત્યાં જ પીંજવું જોઈએ ને જ્યાં ઊંચે ત્યાં જ લોઢાવું જોઈએ.

૧. જુઓ “અસ્પૃશ્યતા અને દૂરતા”, ૬-૪-૧૯૨૪.

૨ અને ૩. ભંગી અને ઢેડ બંને અંત્યજ કહેવાય. પરંતુ ઢેડ લોકો ભંગીઓને પોતાના કરતાં હલકા ગણતા અને પોતાના કૂવામાંથી એમને પાણી લેવા દેતા નહીં.

૪. ઉત્તર ગુજરાતનું એક ગામ.

હાલની અસ્વાભાવિક પદ્ધતિનો જડમૂળથી નાશ થવો જ જોઈએ. રેંટિયાની પ્રવૃત્તિના મૂળમાં જ તેના પહેલાંની બંધી ક્રિયાઓ સમાયેલી છે.

કર્ણાટકની બહેનો

ગમે અઠવાડિયે મુંબઈમાં રહેતી કર્ણાટકની પચાસેક બહેનો મારી પાસે આવી હતી. તે બંધી બહેનો પોતે કાંતેલું સૂતર લાવી હતી. સાથે રૂ. ૫૦૦ લાવી હતી. એ બહેનોમાંથી એકે “સમાજ-સેવા” નામનું નાટક લખ્યું છે. બીજાઓએ તે નાટક ભજવ્યું. તેમાં ફી રાખી હતી. ઉપરના રૂ. ૫૦૦ તે તે ફીમાંથી બચેલી રકમ હતી. તેઓએ નાટક ગોઠવવા પાછળ માત્ર રૂ. ૫૦નું ખર્ચ કર્યું હતું.

આ બહેનોનું અનુકરણ બીજા બહેનો કરે તો?

ઘણી બહેનો વાંચવા કે ભજવવા લાયક નાટક ન લખી શકે, ઘણી ભજવી પણ ન શકે. બંધી કાંતી તો શકે જ. એક બહેને મને કહ્યું, દક્ષણી બહેનો તો ચંચળ છે, ઉદ્યોગી છે; ગુજરાતી બહેનો સુસ્ત છે. આવો આરોપ ગુજરાતી બહેનો કેમ સહન કરે? જોકે મારે કબૂલ તો કરવું જ જોઈએ કે જેટલું સૂતર શ્રી અવંતિકાબહેને^૧ પોતાના દક્ષણી વર્ગમાં કંતાવ્યું છે તેટલું ગુજરાતી બહેનોએ કાંત્યું જાણ્યું નથી. દક્ષણી બહેનોની સરસાઈનાં બીજાં પ્રમાણો પણ નિષ્પક્ષ-પાતે જોવા બેસીએ તો મળે ખરાં. છતાં હું ગુજરાતી રહ્યો, ગુજરાતી બહેનોને વિષે લખું છું, એટલે મારાથી એવો નિષ્પક્ષપાત કેમ થાય? નિષ્પક્ષપાતી નીતિનું ધોરણ હું સ્વીકારું છું, છતાં મારે આ અંકમાં ગુજરાતી બહેનોનો પક્ષપાત કરી તેઓ પોતાને દક્ષણી બહેનોના જેવી જ ચંચળ ને ઉદ્યોગી સિદ્ધ કરે એમ વીનવવું રહ્યું. પણ જો મારી દીન વિનંતી તેઓ નહીં સાંભળે તો મારે પેલી ગુજરાતી બહેને ગુજરાતી બહેન ઉપર જે આક્ષેપ કર્યો તે ખરો માનવો પડશે.

ભાઈમહેત બંને કાંતે, પણ બહેનનો તો વિશેષ ધર્મ છે. ધનિક બહેનો પોતાનાં કપડાંને સારું કાંતે અથવા પરોપકાર અર્થે કાંતે. ગરીબ બહેનો આજીવિકા અર્થે કે અન્નપૂરણી સારું કાંતે. શહેરમાં મુખ્યત્વે આવું જ કંતામણ થવાનું. શહેરમાં વસતી ગરીબ બહેનો કાંતવામાં મળે તે કરતાં મજૂરી કરી વધારે કમાઈ શકે છે. તેઓને કાંતવાનું કહેવું નિર્શર્ક છે. તેઓને દસ્તૂર કરતાં વધારે કંતામણ આપવું હાનિકારક છે ને તેથી કાંતવામાં જે અર્થ રહ્યો છે તે સરતો નથી.

જીવદયા મંડળી

મુંબઈની જીવદયા મંડળીનાં કાર્યો ઉપર આક્ષેપ નાખનારો એક ખુલ્લો પત્ર મારે નામે આવ્યો હતો. તે બંધા ખરા હોય તો જીવદયા મંડળીએ જીવદયાનું નહીં પણ જીવહત્યાનું કામ કર્યું ગણાય એમ મને લાગેલું. એ આક્ષેપો વિષે કંઈ પણ લખું તે પહેલાં હું તપાસ કરી રહ્યો હતો; તેટલામાં રા. છગનલાલ નાણાવટી બીજા મિત્રોની સાથે મને મળવા આવી ચડયા. હું તો તેમને જીવદયા મંડળીના મંત્રી તરીકે ઓળખતો હતો, એટલે મારા શિવાજ પ્રમાણે મેં તેમની ઉપર વિનોદમાં આક્ષેપો શરૂ કર્યા. તેમણે કહ્યું : “હું હાલ મંત્રી નથી,” ને મને પૂછ્યું : “તમે કહો છો તે હું મંડળીને કહું?” મેં કહ્યું : “જરૂર કહેજો. હું મંત્રીને મળવા પણ ઈચ્છું છું.” મેં રા. છગનલાલને તેમાંની કશી વાત છાપાંઓમાં જાહેર કરવાની રજા નહોતી આપી એમ મારું માનવું

૧. અવંતિકાબાઈ ગોખલે, મહારાષ્ટ્રનાં એક અગ્રણી કોંગ્રેસી કાર્યકર.

છે. રા. છગનલાલે તેમની ને મારી વચ્ચે થયેલી વાતનો પોતે સમજ્યા તેવો સારાંશ છાપામાં આપ્યો અથવા એવે ઠેકાણે કહ્યો કે જ્યે છાપામાં આવ્યા વિના ન રહે. તેથી જીવદયા મંડળીના સભ્યોને દુઃખ થયું ને તેઓ તરફની હકીકત સાંભળ્યા વિના મેં વિરુદ્ધ અભિપ્રાય બાંધ્યો એવું જોઈ તેમને આશ્ચર્ય થયું. ખેર! એમ અભિપ્રાય બાંધવો મારી હમેશની પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ છે. મેં અભિપ્રાય બાંધ્યો પણ નહોતો. રા. છગનલાલ પાસે મેં ટીકા કરી તે પણ શરતી ટીકા હતી. “જે મંડળીએ પેલા ખુલ્લા પત્રમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે કર્યું હોય તો તે જીવદયા બરોબર છે.” એવા ભાવની એ ટીકા હતી. રા. છગનલાલ મારી પાસે ફરીથી આવી ગયા છે ને છાપામાં આવેલી હકીકતને સારું તેમણે પોતાની સંપૂર્ણ દિલગીરી જાહેર કરી છે. જીવદયા મંડળી ઉપર પેલા ખુલ્લા પત્રમાં જે આક્ષેપ થયા છે તેમાં કંઈ વજૂદ નથી એમ હું માનું છું. મંત્રી લલ્લુભાઈ અને બીજા સભ્યોની સાથે મારે ખૂબ વાતો થઈ છે.

બહુમતી

પણ એક વસ્તુ પેલા ખુલ્લા પત્રમાં છે તે વિચારવાયોગ્ય છે. મ્યુનિસિપાલિટીમાં કે બીજી કોઈ જાહેર સંસ્થામાં ધર્મના સવાલોનો નિકાલ બહુમતીથી થઈ શકે ખરો? ધારો કે હિંદુ મુસલમાન પારસી સભાસદો મળી બહુમતે એવો ઠરાવ કરે કે હિંદુ શાળાઓમાં અંત્યજ બાળકોને દાખલ કરવાં. ધારો કે કેવળ હિંદુ મત જ લેવામાં આવ્યા હોત તો તે ઠરાવ ઊડી જત. આવી સ્થિતિમાં ઉપર મુજબ થયેલો ઠરાવ વાજબી ગણાય? મને તો લાગે છે કે વાજબી ન ગણાય, એટલું જ નહીં પણ તેવા ઠરાવ કરવાથી સુધારો જ અટકે. હિંદુ સમાજસુધારો કંઈ વિધર્મીના મતોથી થઈ શકે? અસ્પૃશ્યતા પાપ છે એવું જ્ઞાન ધણા હિંદુઓને થવું જોઈએ. તેમાં બીજાનો મત કશા કામનો નથી. આ વાત સ્વયંસિદ્ધ ગણાય.

તે જ પ્રમાણે મુસલમાનોએ ગોરક્ષા કરવી કે નહીં તેનો નિર્ણય મિશ્ર સમાજ બહુમતે ન જ કરી શકે. તે ઠરાવ તો કેવળ મુસલમાનો જ બહુમતે પસાર કરી શકે. જ્યારે હિંદુમુસલમાનોનાં મન ખાટાં થયાં છે ત્યારે જે સવાલને ધર્મની સાથે કશો સંબંધ નથી તે પણ ધર્મનો સંબંધ ધરાવનાર ગણાઈ ગયો છે. નાનાં વાછરડાંની કતલ ન થવી જોઈએ એને સારું ધર્મશાસ્ત્રના આધારની જરૂર ન હોય. તેવા આર્થિક નિયમની સામે કોઈ ધર્મ ન હોય, નથી. પણ મુસલમાન ભાઈનું આજું ને વહેમી મન આમાં આંગળી અપાય તો કોણીની માગણીનો ભય જુએ છે. તેથી હું જે મ્યુનિસિપાલિટીનો સભ્ય હોઉં તો જ્યાં સુધી મુસલમાનોની બહુમતી વાછરડાંને બચાવવામાં ન મળે ત્યાં સુધી હું મને પોતાને ચુસ્ત હિંદુ માનતો છતો, તેનાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ શાસનો શોધતો ને તેનું સંપૂર્ણ પાલન કરવા ઈચ્છતો છતો, ગોમાતાનો પૂજારી હોવા છતાં, તેને સારું મારું શરીર દેવા સદાય તૈયાર હોવા છતાં,—હું મારો મત મુસલમાન ભાઈની ઉપરવટ થઈને ન દઉં. મારે ગાય બચાવવી છે તે હું તેઓનો વિરોધ કરીને નહીં બચાવી શકું, કેવળ તેઓનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને જ બચાવી શકીશ. તેઓની ઉપર હું બળાત્કાર નથી કરવા માગતો એ સિદ્ધ કરવા સારું વાછરડાંને બચાવવાનો આર્થિક કાયદો પણ જે હું તેમને રીઝવી ન શકું તો જરૂર જતો કરું.

કાઠિયાવાડમાં ખાદી

કચ્છમાંથી એક ખાદીમય જોડું મને મળવા આવ્યું. આ દંપતીએ પોતાને હાથે કાંતેલા સૂતરની બનેલી ખાદી જ પહેરી હતી. કચ્છમાંથી ઊતરી કાઠિયાવાડમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેમને

નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ. તેઓ રાજકોટ ગયાં ત્યાં તેમ જ બીજાં શહેરોમાં તેમણે ખાદીના પહેર-
વેશ, ખાદીની ટોપીઓ ભાગ્યે જ જોયાં ને તેઓનું હૃદય રડ્યું. તેઓના અનુભવ પ્રમાણે તો
કચ્છમાં ખાદીની વપરાશ કાઠિયાવાડના કરતાં વધારે છે. કાઠિયાવાડની સુસ્તીની આવી જ ફરિયાદ
બીજી જગ્યાએથી પણ આવી છે : “તમે કાઠિયાવાડી મહાવાચાળ ને ખટપટિયા છો. બોલમાં
શૂરા પણ પાલનમાં શિથિલ છો.” આવું સાંભળી મારું માથું શરમનું માર્યું નીચું થયું. હવે
સાંભળું છું કે કાઠિયાવાડીઓ તો કાઠિયાવાડી પટ્ટણી સાહેબને હંફાવશે પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું
પાલન કરશે ને પરિષદ તો ભરશે જ.^૧ કોઈ તો કહે છે : “અમને જેલમાં પરિષદ ભરતાં પટ્ટણી
સાહેબ શી રીતે અટકાવવાના હતા?” એક જમાનાના શૂરા કાઠીના આ શૂરા સોબતીઓ આમ
શૌર્યની ભાષા તો વદી રહ્યા છે, પણ મારા જેવો દર રહ્યાં દૃશ્ય જોઈ રહેલો કાઠિયાવાડી આ
શૂરવીર સત્યાગ્રહીઓને પૂછવાની છૂટ લઈ શકે તો પૂછે : “તમે સત્યાગ્રહની શરતો જાણો છો ?
તમે ખાદી પહેરો છો ? તમે કાંતવાનો ધર્મ શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળો છો ? તમે તમારા કોષને જીત્યો
છો ? તમે મનથી, વચનથી, કાયાથી સત્યાગ્રહ પૂરતો અહિંસાધર્મ પાળો છો ?” આ પ્રશ્નાવલી
કંઈ મેં પૂરી નથી કરી. સત્યાગ્રહ કરવો કે નહીં તેનો નિર્ણય આપવા નથી બેઠો. તેનો નિર્ણય
વલ્લભભાઈ પટેલ કરે. હું તો માત્ર રૈટિયાનું વાળું વગાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મારી
દૃષ્ટિમાં પરિષદ કરતાં રૈટિયાનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે છે. કાઠિયાવાડમાં આજીવિકા ન મળવાથી
અનેક કાઠિયાવાડીઓ દૂર દેશ જઈ વસે છે, પેટને અર્થે કાઠિયાવાડની પ્રાણપોષક હવાનો ત્યાગ
કરી મુંબઈની પ્રાણનાશક હવા પસંદ કરે છે. આ આર્થિક હિજરત અટકાવવાનો ઉપાય રૈટિયો
છે એમ સમજતાં છતાં કાઠિયાવાડમાં ખાદીનો ઉપયોગ ઓછો કેમ છે તેનો વિચાર કેટલા કાઠિયા-
વાડીઓ કરે છે ? વિચાર કરતા હોય તો તેઓ કેટલે અંશે તેનો અમલ કરે છે ? કાઠિયાવાડમાં
ખાદીનો પ્રચાર બહુ સહેલી વસ્તુ છે. તેમ છતાં ત્યાં ખાદીનો ઓછો પ્રચાર હોય તો એ શું
સૂચવે છે ? હું નથી કહેવા માગતો કે કચ્છી દંપતીએ આપી એ ખબર બરોબર છે. એમ બની
શકે કે તેઓની અવલોકનશક્તિ મંદ હોય, અથવા એવી જ જગ્યાએ તેઓ ગયાં હોય કે જ્યાં
ખાદીનો પહેરવેશ ન જોવામાં આવ્યો હોય. હું તો માત્ર કચ્છી દંપતીની ટીકા કાઠિયાવાડના
કાર્યકર્તાઓની જાણને ખાતર ટાંકી તેઓને સાવધાન કરવા ઇચ્છું છું; તે ટીકા ખરી હોય તો
તેમાંથી નીકળતા પ્રશ્નો ટાંકું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૭-૪-૧૯૨૪

૧. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ; ભાવનગરમાં ૧૯૨૫ના નવ્યુચારી માસમાં એ ભરાઈ હતી.

૩૭૫. મારી પ્રશસ્તિ

[૧૯૨૪ના એપ્રિલની આખરે]^૧

લગભગ ત્રણ વર્ષ પહેલાં શ્રી ભરૂચાએ શ્રી બેલગામવાલાનું ઓળખાણ કરાવતાં મને કહ્યું હતું : “આ ભાઈ બહુ જ ધનવાન છે. તેઓ ખાદી આંદોલનના એક શક્તિશાળી સ્તાંભ બની રહેશે.” પારસીઓમાં મને અદમ્ય શ્રદ્ધા છે તે તો હવે સૌ કોઈ જાણે છે. પણ એ શ્રદ્ધા હોવા છતાં, જ્યારે મેં શ્રી બેલગામવાલાના મેં સામું જોયું ત્યારે શ્રી ભરૂચાનું વિધાન ખરું પડવા વિષે મને શંકા ગઈ હતી. પરંતુ થોડા જ વખત પછી મારે પસ્તાવાનું થયું, કેમ કે શ્રી બેલગામવાલાએ શ્રી ભરૂચાની ભવિષ્યવાણી સાચી પાડવા ઉપરાંત કંઈક વધુ કરી બતાવ્યું છે. શું એમણે ખાદીના પ્રચાર માટે હજારો રૂપિયા ખર્ચ્યા નથી? શું તેઓ રૅટિયાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ આસ્થા રાખતા થયા નથી? જ્યારે શ્રી બેલગામવાલાને કર્ણાટક ખેંચી ગયા, ત્યારે આ પારસી મિત્ર ઉપર એ પ્રવાસની શી અસર થશે એનો એમને કશો જ ખ્યાલ નહોતો. ગમે તેમ પણ કર્ણાટકથી તેઓ રૅટિયા માટે એટલો ઉત્સાહ લઈને આવ્યા છે કે તેઓ મને કહે છે કે વહેલી સવારે એક ધાર્મિક કર્તવ્ય માનીને પોતે રોજ કાંતવા બેસી જાય છે. આ જાણીને હું ઘણો જ ખુશ થયો છું. કાંતવાની ક્રિયા એમને આનંદ, શાંતિ અને એવું આશ્વાસન આપે છે કે કંઈ નહીં તો અર્ધા ક્લાક માટે તો પોતે દેશના ગરીબમાં ગરીબ માણસ સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે. મારી શુભેચ્છા છે કે એમના આ ઉદાહરણનો ચેપ સૌ ધનવાન સ્ત્રીપુરુષોને લાગે!

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૦૨

૩૭૬. હરિભાઉ ઉપાધ્યાયને પત્ર

[૧૯૨૪ના એપ્રિલની આખરે]^૨

ભાઈ હરિભાઉ,^૩

મારું દુઃખ કંઈ તમારા માલવ મયૂરના લેખોને કારણે નહોતું. લેખો તો મેં ઉપર ઉપરથી જ જોયા. મારું દુઃખ સિદ્ધાંતભેદનું હતું. હું એવું માનું છું કે કંઈક લખી શકે એવો દરેક જણ માસિક વગેરે કાઢવાની કોશિશમાં પડી જાય છે. તેનાથી બહુ થોડો લાભ થાય છે. તમારે જે માળવાનાં ભાઈબહેનોને ખાસ સંદેશો આપવાનો હોત તો હું સમજી શક્યો હોત. આ બધી ઝીણી વાતો છે. એનો વિચાર ન કરશો. મળીશું ત્યારે વધુ વાતો કરીશું.

બાપુના આશીર્વાદ

૧. આ લેખની ચોક્કસ તારીખ નક્કી થઈ શકી નથી. એપ્રિલ ૧૯૨૪ની એસ. એન.ની છબીઓમાં આ લેખની છબી મળી આવી છે. એ ઉપરથી આ અંદાજ બાંધ્યો છે.

૨. તાજ કલમમાં ગાંધીજી લખે છે, “લગભગ એક મહિનામાં હું આશ્રમમાં આવવા ઇચ્છું છું.” તેઓ ૧૯૨૪ના મેની ૨૯મીએ આશ્રમમાં હતા.

૩. હિન્દી નવજીવનના સંપાદક.

[તા. ૬.]

હિન્દી નવજીવનમાં લખવાનો પ્રયત્ન જરૂર કરીશ. એને માટે લેખ ક્યારે પહોંચવા જોઈએ? સેવાભાવની સાથે જ્ઞાનની આવશ્યકતા સમજું છું. તમે એકદમ મયૂર બંધ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરશો. એક માસની અંદર તો હું આશ્રમે પહોંચી જવાની ઉમેદ રાખું છું. “અનારમ્મો હિ કાર્યાણામ્” શ્લોકનો ન્યાય આ પ્રવૃત્તિને લાગુ પડે છે.

[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્ર પરથી: સી. ૩૦૫૧; શ્રી માર્તઙ ઉપાધ્યાયના સૌજન્યથી

૩૭૭. હરિભાઉ ઉપાધ્યાયને પત્ર

ગુરુવાર [૩૦ એપ્રિલ, ૧૯૨૪ પછી]^૧

ભાઈ હરિભાઉ,

તમારો પત્ર મળ્યો. મને માલવ મયૂર જોઈને ખેદ થયો હતો. જ્યાં સુધી કોઈની પાસે પ્રજ્ઞને ખાસ સંદેશો આપવાનો ન હોય ત્યાં સુધી તે નવું વર્તમાનપત્ર ન કાઢે. જો એ બંધ પડી શકે એમ હોય તો એમાંથી છૂટી જવું તમારે માટે સારું છે એમ હું માનું છું. જો પગભર થઈ ગયું હોય તો ભલે રહ્યું.

હિન્દી નવજીવન માટે એક લેખ આ સાથે બીડું છું. હિન્દી નવજીવન મને મોકલતા રહેશો.

મોહનદાસના આશીર્વાદ

[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્ર પરથી: સી. ૩૦૫૨; શ્રી માર્તઙ ઉપાધ્યાયના સૌજન્યથી

૩૭૮. ઓતાને જકાતાને પત્ર

[એપ્રિલ ૩૦, ૧૯૨૪ પછી]

પ્રિય મહાશય,

તમારો પત્ર^૨ તથા તમે મોકલેલાં પુસ્તકો બદલ આભારી છું.

તમારે જે વિગતો જોઈએ છે તે મારે આપવી હોત તોપણ એને માટે મારી પાસે બિલકુલ સમય નથી.^૩ મારી કોઈ છબી હું મારી પાસે રાખતો નથી, તેમ છબી પડાવવા હું કદી બેસતો

૧. જુઓ આ પહેલાંનો લેખ.

૨. આ પત્ર ૩૦મી એપ્રિલે લખાયો હતો. એની સાથે એના લખનારે લખેલા સેન્ટ હીરો ગાંધીની એક નકલ મોકલવામાં આવી હતી. સાથે સાથે નીચેના મુદ્દાઓ વિષે માહિતી માગવામાં આવી હતી: ગાંધીજીની કારકિર્દી ઉપર પ્રકાશ પાડે એવા લેખો અથવા પુસ્તકો, ગાંધીજીના બાળપણના પ્રસંગો, સત્યાગ્રહ આશ્રમનો ઇતિહાસ, ગાંધીજીની આસપાસ રહેતાં ભાઈબહેનો, હિંદી રાષ્ટ્રીય આંદોલન અને “સંસ્કૃતિનાં કહેવાતાં અંગો સામેના ગાંધીજીના વાંધા.” આ માહિતીનો ઉપયોગ પોતાના પુસ્તકની સંશોધિત આવૃત્તિમાં કરવાનો શ્રી જકાતાનો ઇરાદો હતો.

૩. પરંતુ એમ જણાય છે કે હકીકતમાં મહાદેવ દેસાઈએ ઉપરના મુદ્દાઓનો એક પછી એક જવાબ આપતું એક વિગતવાર લખાણ તૈયાર કર્યું હતું. આ લખાણની છબી (એસ એન. ૮૮૩૭) મળી છે.

નથી. મારી જે છબીઓ હાલ પ્રચલિત છે તે બધી સ્નેપશૉટ્સ એટલે હાથના કેમેરાથી લીધેલી છે. સંશોધન કરવામાં કામ લાગે એવાં સારામાં સારાં બે પુસ્તકો છે: (૧) યંગ ઇન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મારા લેખોનો સંગ્રહ. તે મદ્રાસના શ્રી ગણેશને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. (સરનામું આપવું)^૧ અને (૨) મારાં ભાષણોનો સંગ્રહ. તે મદ્રાસના જ (સરનામું આપવું) શ્રી જી. એ. નટેસને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ બીજા પુસ્તકમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમના નિયમો આપ્યા છે.^૨

તમારો વિશ્વાસુ

[ઓતાને જાકાતા

૪૫, કોડા માયો ૪ ચોમે

ટઈહોકુ, ફોર્મ્યુસા, જાપાન]

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૮૭૫૯

૩૭૯. મારા જેલના અનુભવ - ૩

કેટલાંક ભયંકર પરિણામ

જેલના અમલદારો માને છે કે કેદીઓના આરોગ્યની સંભાળ રાખવી અને તેમને માંહોમાંહે લડતા કે નાસી છૂટતા અટકાવવા એટલેથી જ પોતાની ફરજ પૂરી થાય છે. અમલદારોની આ માન્યતાનાં જે પરિણામ આવ્યાં છે તેની ચર્ચા હું આ પ્રકરણમાં કરવા ધારું છું. જેલો એ સારી કે નબળી વ્યવસ્થાવાળી ઢોર પૂરવાની ઓકો છે એમ કહું તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. જે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કેદીઓને સારો ખોરાક આપે છે અને વગર કારણે શિક્ષા કરતો નથી તે સરકારની તેમ જ કેદીઓની બંનેની નજરમાં આદર્શ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ગણાય છે. બંનેમાંથી એકે પક્ષ એથી વધારેની આશા રાખતો જ નથી. જો કોઈ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કેદીઓ સાથેના પોતાના વહેવારમાં કંઈક માણસાઈ વાપરવા જાય તો કેદીઓમાં તેને વિષે ગેરસમજ થવાનો પૂરો સંભવ; અને સરકાર પણ એને અવહેવારુ કે તેથી પણ નપાવટ ગણી તેનો અવિશ્વાસ આણે છે.

આવા વાતાવરણમાં જો જેલો દુર્ગુણ અને દુર્ગતિના અખાડા ન બને તો બીજું શું થાય? કેદીઓ અહીં રહીને સુધરવાની તો વાત જ શી કરવી? મોટે ભાગે તેઓ અગાઉના કરતાં વધુ બૂરા બને છે. મને લાગે છે કે આખી દુનિયાભર જેલ એ એક એવી જાહેર સંસ્થા છે કે જેની તરફ પ્રજા સૌથી વધારે દુર્લક્ષ કરે છે. પરિણામે જેલોના વહીવટ ઉપર જાહેર પ્રજાનો કથો જ અંકુશ રહેતો નથી. જ્યારે કોઈ કંઈક જાણીતો રાજદ્વારી કેદી જેલમાં પુરાય છે ત્યારે જ પ્રજાને જેલની દીવાલો પાછળ શું બને છે તે જાણવાનું કુતૂહલ થાય છે.

કેદીઓનું વર્ગીકરણ કેવળ જેલવહીવટની સગવડની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે. કેદીની અનુકૂળતાનો કથો જ વિચાર કરવામાં આવતો નથી. દાખલા તરીકે રીઢા ગુનેગારોને અને જેમણે કોઈ નૈતિક ગુનો કર્યો નથી પણ જેઓ માત્ર કાયદેસર વર્તનમાં ત્રુટી દાખલ જેલમાં આવ્યા

૧. સ્પષ્ટ છે કે કૌંસમાં મૂકેલા શબ્દો પોતાના મંત્રીને સૂચનારૂપે છે.

૨. આ પત્રને મથાળે ગાંધીજીએ આ પ્રમાણે લખ્યું હતું: “આની નકલ કરી મારી સહી લેવી.”

છે, તેવાઓને એક જ વાડામાં, એક જ ભાગમાં; એટલું જ નહીં પણ એક જ બરાકમાં સુધ્યાં રાખવામાં આવે છે! જુદી જુદી રહેણીકરણીવાળા ચાળીસ કે પચાસ કેદીઓને એક જ બરાકમાં રોજ રાત્રે બાર કલાક પૂરવામાં આવે એ સ્થિતિની કલ્પના કરી જુઓ. છાપ વાગી ચૂકેલી ટિકિટ ફરી વાપર્યાના ગુના માટે સજા પામેલો એક કેદી આવા રીઠા અને ભયંકર ગણાતા કેદીઓ જેડે રાખવામાં આવેલો મારી જાણમાં છે. ખૂનીઓને, સ્ત્રીહરણના ગુનેગારોને, ચોરોને અને કેવળ ગેરકાયદે વર્તન કર્યાના ગુનાઓ સારું જ્વલમાં આવેલા કેદીઓને જ્વલમાં ભેળા પુરાયેલા જેવા એ રોજનો બનાવ છે.

કેદીઓ પાસે જે કામો કરાવવામાં આવે છે તેમાં પણ કેટલાંક એવાં હોય છે કે જે ઘણાં માણસોએ સાથે મળીને કરવાં પડે, જેવાં કે પાણીના પંપ ચલાવવા. મજબૂત બાંધાના કેદીઓને જ આવાં કામો પર મેલાય. કેટલાક લાગણીપ્રધાન માણસોને આવી એક ટોળીમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. આવી ટોળીમાંના સામાન્ય કેદીઓ હાલતાં ને ચાલતાં એવી ભાષા વાપરે છે કે શિષ્ટ માણસના તો કાનના કીડા ખરે. હવે જોકે પેલા વાપરનારાઓને તો પોતાની ભાષામાં કશી અશ્લીલતા રહેલી છે એની ભાળ સરખી ન હોય, પણ લાગણીપ્રધાન માણસ તો પોતાની હાજરીમાં અશ્લીલ ભાષા વપરાતી સાંભળી ભેચેન બની જાય એ દેખીતું છે. આવી ટોળીઓના ઉપર દેખરેખ કરવાને કેદી વોર્ડરો નીમેલા હોય છે. આ વોર્ડરોના મોંમાંથી કેદીઓ ઉપર ગલીયમાં ગલીય ગાળો હમેશાં વરસ્યા કરે છે અને જે તેમનો પિત્તો બરાબર ઊકળ્યો હોય તો પોતાની પાસેના દંડુકાને પણ તેઓ નવરો રહેવા દેતા નથી. કહેવાની જરૂર નથી કે આ બંને સજાઓ કરવાની તેમને કશી જ સત્તા મળેલી નથી હોતી, એટલું જ નહીં પણ જ્વલના કાનૂન મુજબ એ ચોખ્ખી ગેરકાયદે છે.

પણ જ્વલોમાં ગેરકાયદે થનારી વસ્તુઓની તો હું એક લાંબી ટીપ આપી શકું એમ છું. જ્વલના અધિકારીઓ આથી અજાણ્યા નથી હોતા, એટલું જ નહીં પણ કેટલીક વેળા તો તેઓ ઈરાદાપૂર્વક આંખ આડા કાન પણ કરે છે. ઉપર કહી ગયો તે પેલો લાગણીપ્રધાન કેદી ગલીય ભાષાનો સહવાસ બરદાસ્ત કરી શક્યો નહીં તેથી તેણે એવી ભાષા વપરાતી બંધ ન થાય ત્યાં સુધી પોતાનું કામ કરવા ના પાડી. સદ્ભાગ્યે મેજર જેન્સે વચમાં પડીને તાબડતોબ બંદોબસ્ત કર્યો, નહીં તો મોટી કફોડી સ્થિતિ ઊભી થાત.

પણ એ પરિણામ ક્ષણજીવી હતું. મેજર જેન્સની પાસે એવું ફરીથી ન બનવા પામે એવી અસરકારક અટકાયત કરવાનું કંઈ જ સાધન નહોતું. કારણ જ્યાં સુધી કેદીઓનું વર્ગીકરણ તેમના નૈતિક દરજ્જાનો અગર તો માણસ તરીકેની તેમની અનુકૂળતાઓનો વિચાર ન કરતાં કેવળ જ્વલવહીવટની અનુકૂળતાનો જ વિચાર કરીને કરવામાં આવે ત્યાં સુધી એ સ્થિતિ ચાલુ જ રહેવાની.

આપણને તો એમ થાય કે જ્વલમાં જ્યાં એકેએક કેદી પર રાતદિવસ ચોકીપહેરા રહે છે અને જ્યાં કેદી કદી વોર્ડરની નજર બહાર નથી રહી શકતો, ત્યાં તો ગુના બને જ કેવી રીતે? પણ દુર્ભાગ્યે કલ્પનામાં આવી શકે એવો નીતિવિરુદ્ધનો એકેએક ગુનો ત્યાં થવો શક્ય છે, એટલું જ નહીં પણ થાય છે, અને મોટે ભાગે ગુનો કરનારનો કોઈ હાથ ઝાલતું નથી! નાની નાની ચોરીઓ, છેતરપિંડીઓ અને નાનામોટા હુમલાઓને તો હું ગણાવતો જ નથી, પણ હું તો સૃષ્ટિક્રમ વિરુદ્ધ કર્મના ગુનાઓની વાત કરવા માગું છું.

આની વિગતો આપીને તો હું વાચકને આઘાત ન જ પહોંચાડું. મેં જેવના ઘણા અનુભવ લીધા છે, છતાં હું નહોતો માનતો કે જેલોમાં આવા ગુના બનતા હશે. પણ ચરવડાના અનુભવે મને એક કરતાં વધારે દુઃખદાયક આઘાત પહોંચાડયા. સૃષ્ટિક્રમ વિરુદ્ધ કર્મના ગુનાઓ હસ્તી ધરાવે છે એ શોધથી મને મોટામાં મોટો આઘાત થયેલો. એ ગુનાઓ વિષે વાત કરતાં બધા અમલદારોએ મને કહ્યું છે કે હાલની જેલો ચલાવવાની પદ્ધતિ હેઠળ એ ગુનાઓને અટકાવવા અશક્ય છે. એ વાતથી વાચકને હું વાકેફ કરી દઉં કે આવા ગુનાઓના દાખલામાં જેના ઉપર આ કુર્મ કરવામાં આવે છે તે શખસ લગભગ હમેશાં નાકબૂલ હોય છે અને મારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે કે જેલોના વહીવટમાં જે માણસાઈનું તત્ત્વ દાખલ કરવામાં આવે અને જેલોના વહીવટ જેડે પ્રજાનો સંબંધ ચાલુ થાય તો એવા ગુના જરૂર અટકાવી શકાય. હિંદુસ્તાનની જેલોમાં આશરે ચાર લાખ કેદી વસે છે. આ કેદીઓ એક વાર જેલોમાં જઈ પુરાયા પછી તેમનું શું થાય છે એની ખબર રાખવી એ પ્રજાના કાર્યકર્તાઓનું કામ ગણાવું જોઈએ. ગુનેગારને કરવામાં આવતી સજા પાછળ આખરે તો તેને સુધારવાનો જ હેતુ રહેલો છે. સામાન્ય માન્યતા એ છે કે ધારાસભા, ન્યાયાધીશ અને જેલર ગુનેગારને સજા કરવામાં એવી આશા રાખે છે કે ગુનેગારને એ સજાઓથી ખમવી પડતી શારીરિક અને માનસિક ઈજાઓ જ માત્ર નહીં પણ જેલમાં પુરાઈને સગાં-સમાજથી લાંબો વખત વિખૂટા પડી રહેવાને પરિણામે જે પશ્ચાત્તાપ થયા વિના ન રહે તે પશ્ચાત્તાપ પણ ગુનેગારને ફરી ગુનો કરતાં અટકાવશે, પણ વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે સજાઓ ભોગવીને તો કેદીઓની પશુતા ઊલટી વધે છે. જેલમાં તેમને પશ્ચાત્તાપ કરવાની કે સુધારવાની તક કદી આપવામાં આવતી નથી. માણસાઈ જેવું કશું હોતું જ નથી. હા, શોભાના ધર્મોપદેશકો અઠવાડિયે એક વાર મુલાકાત દઈ જાય છે ખરા. આવી કોઈ સભામાં મને હાજર રહેવા દેવામાં આવ્યો ન હતો પણ હું એટલું જાણું છું કે એ સભાઓ મોટે ભાગે જૂઠાં ધર્તિગ હોય છે. ઉપદેશકો ધર્તિગ કરનારા હોય છે એવું સૂચવવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી, પણ જે લોકોને સાધારણ રીતે ગુના કરવામાં કશું અજુગતું નથી લાગતું તેવાઓ ઉપર અઠવાડિયે એક વાર થોડીક મિનિટ ધાર્મિક પ્રાર્થના કે પ્રવચન થાય એની શી અસર થવાની હતી? એવું અનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરવાની જરૂર છે કે જેમાં રહીને કેદી અજાણતાં જ બૂરી ટેવો છોડીને સારી ટેવો ગ્રહણ કરતો થઈ જાય.

પણ જ્યાં સુધી ભારે જવાબદારીનાં કામ કેદીઓ મારફત કરાવવાની પદ્ધતિ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી આંવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થવું અશક્ય છે. કેદીઓને હોદ્દેદાર નીમવાની પ્રથા તો લગી સૌથી વધારે ભૂંડી છે. આવા હોદ્દેદાર થનારા લોકો હમેશાં લાંબી મુદતના કેદીઓ જ હોય છે, એટલે તેઓ ઘણા ગંભીર ગુના કરીને જ આવેલા હોય. સાધારણ રીતે ગુંડ અને જલમજ્જર કેદીઓને જ પહેરેગીર તરીકે પસંદ કરવામાં આવે છે. આ લોકો સૌથી વધારે ધૂસણિયા હોય છે, અને તેથી આગળ આવવામાં ફાવે છે. જેલમાં જે જે ગુના બને છે તે દરેકમાં લગભગ તેઓનો હિસ્સો હોય છે. એક વેળા બે પહેરેગીરોના સૃષ્ટિક્રમ વિરુદ્ધ કર્મનો શિકાર બનેલા એક કેદીને ખાતર મારામારી થયેલી, જેમાંથી એક મરણ પણ નીપજેલું; જેલમાં તે ઘડીએ શું ચાલી રહ્યું હતું એની બધાયને ખબર હતી, પણ અધિકારીઓએ દરમ્યાનગીરી કરેલી તે માત્ર વધુ ઝઘડો અને રક્તપાત થતો અટકાવવા પૂરતી જ.

બીજા કેદીઓએ કયું કામ કરવું એની ભલામણ કરનારા પણ આ જ કેદી અમલદારો હોય છે. તેઓ જ એ કામ ઉપર દેખરેખ રાખે છે, અને તેમને સોંપવામાં આવેલા કેદીઓની સારી ચાલચલગતની જવાબદારી પણ તેમના પર જ હોય છે. ખરું જોતાં જેલ અમલદારોની ઈચ્છાની સુનાવણી અને તેનું પાલન, આ અમલદારીની પાયરીએ ચડાવેલા કેદીઓની મારફતે જ કરાવવામાં આવે છે. આવી વહીવટપદ્ધતિ હેઠળ આથી વિશેષ સડો ન જણાયો એ જ નવાઈ છે. આથી ફરી એક વાર મારી ખાતરી થઈ કે જ્યાં પદ્ધતિ દુષ્ટ છે ત્યાં માણસ એ પદ્ધતિથી જ જોરાવર બની એને પગ તળે કચડે છે અને સ્વચ્છંદે વર્તી શકે છે, જ્યારે સારી પદ્ધતિમાં એને હમેશાં પદ્ધતિને વશ થઈ નાના બનીને રહેવું પડે છે. પ્રાકૃત મનુષ્યો સ્વાભાવિક રીતે જ વચલો માર્ગ શોધે છે.

રાંધવાનું તમામ કામ પણ કેદીઓને જ સોંપવામાં આવે છે. આને લીધે રાંધવામાં બેદરકારી થવા ઉપરાંત વ્યવસ્થાપૂર્વક પક્ષપાત થાય છે. ધાન્ય દળવાનું, શાક સમારવાનું, રાંધવાનું અને પીરસવાનું બધુંયે કેદીઓ જ કરે છે. માપ કરતાં ઓછા અને કાચા રહેતા ખોરાક વિષે વારંવાર ફરિયાદો કરવામાં આવતી, ત્યારે અમલદારો તરફથી હમેશાં એક જ જવાબ મળતો કે તમારું ખાવાનું તમે જાતે જ રાંધો છો એટલે એનો ઉપાય પણ તમારા જ હાથમાં છે! કેમ જાણે કેદીઓ એકબીજાના સગા હોય ને પરસ્પરની જવાબદારી સમજતા હોય.

એક વાર જ્યારે હું ઉપલી દલીલને છેવટને પગથિયે લઈ ગયો ત્યારે જવાબ મળ્યો કે કોઈ પણ જેલવહીવટમાં એવો ખર્ચ કરવો ન પોસાય. આ વાટાઘાટની વખતે મેં મારો મતભેદ દર્શાવેલો, અને કુશળતાથી દોરેલી પદ્ધતિના અમલ નીચે જેલનો વહીવટ જરૂર સ્વાશ્રયી થઈ શકે એ મારી માન્યતા વિશેષ અવલોકન દ્વારા આજે વધારે દૃઢ થઈ છે. જેલવહીવટની આર્થિક બાજુ તપાસવા પાછળ એક પ્રકરણ લખવા હું ઉમેદ રાખું છું. અત્યારે તો માત્ર એટલું જ કહીને સંતોષ માનીશ, કે નૈતિક દુરાચારોનો વિચાર કરતી વેળા ખર્ચનો પ્રશ્ન આગળ કરવો એમાં ભાગ્યે જ કશી શોભા છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧-૫-૧૯૨૪

ભાષાંતર: નવજીવન, ૧-૫-૧૯૨૪ તથા યરવડાના અનુભવ

૩૮૦. મારી નોંધ

ગુનાઓનું સૂચિપત્ર

- (૧) ટિળક સ્વરાજ ફાળામાં પૈસા ભરવા,
- (૨) અસહકારીઓ સાથે સહવાસ રાખવો,
- (૩) અસહકારી છાપાંઓના ગ્રાહક થવું,
- (૪) અસહકારનો પક્ષ કરવો,
- (૫) ખાદી પહેરવી.

આને મદ્રાસના પોસ્ટ માસ્ટર જનરલે ૧૯૨૨ના ઓગ્રિલમાં ગુના ગણ્યા હતા અને કેવળ એ જ કારણ દર્શાવીને શ્રી સુબ્બારાવ નામના પોસ્ટખાતાના એક નોકરને તેની ૧૭ વરસની સરકારી નોકરી પછી બરતરફ કર્યા હતા. વાચક એમ ન ધારી લે કે હવે શ્રી સુબ્બારાવને ફરી નોકરીમાં દાખલ કર્યા હશે. એવું કશું જ બન્યું નથી. બિચારા એ બરતરફ થયેલા સરકારના નોકરે વાઈસરોય સાહેબને અરજી કરી. ૧૯૨૩ના ઓક્ટોબરની ત્રીજી તારીખે તેમને જવાબ મળ્યો કે નામદાર વાઈસરોયે “તમારી (સુબ્બારાવની) અરજી રદ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે.” બરતરફીના હુકમમાં મેં આખ્યા છે તે જ પ્રમાણે ગુના ગણાવ્યા છે. દરેક ગુનો ગણાવ્યા પછી એનું વર્ણન આપ્યું છે. દાખલા તરીકે ટિળક સ્વરાજ ફાળામાં આપેલા પૈસા વિષે કહ્યું છે કે એ પૈસા સુબ્બારાવની સગીર દીકરીને નામે આપેલા છે અને એ રકમ રૂ. પાંચની છે. આથી વધુ ઝેર ક્યું હોઈ શકે? આવી બરતરફીઓના મૂળમાં રહેલા ધોરણનું છેલ્લું પગલું તો એ જ હોવું જોઈએ કે ધારાસભાના સભ્યોને માટે પણ ખાદી પહેરવી એ ગુનો ગણાશે એવું ફરમાન સરકારે બહાર પાડવું. પછી તો કલમના એક લસરકાથી દેશમાં શાંતિ પ્રસરી જશે. સરકાર સુખે બેસશે. તેમ જ ધારાસભાવાળા અને ધારાસભા બહારના સૌ ઠરીકામ બેસશે. આજની સ્થિતિમાં તો જ્યાં સુધી શ્રી સુબ્બારાવ જેવા માણસોને સૌની સામે સાચી ફરિયાદ છે ત્યાં સુધી શાંતિ મળવાની જ નથી. તેમને સરકારની સામે ફરિયાદ છે કારણ તેણે નવા નવા ગુનાની ટંકશાળો ખોલી છે, ધારાસભાવાદી સામે ફરિયાદ છે કારણ તેમને તેમની મોટાઈને લીધે ખાદી પહેરવા છતાં કોઈ પૂછતું નથી અને છતાં તેઓ શ્રી સુબ્બારાવ અને એવા બીજાઓને કથી રાહત આપતા નથી; ધારાસભાના વિરોધીઓ સામે પણ તેમની ફરિયાદ છે કારણ તેઓ ખાદીને સાર્વત્રિક બનાવવામાં અને એમ કરીને સ્વરાજની માગણીને અનિવાર્ય બનાવવામાં સફળ નીવડયા નથી.

હિંસા એટલે ?

“અસહકારમાં હિંસા?”વાળા લેખના સંબંધમાં એક ભાઈ નીચે પ્રમાણે લખે છે :

અમુક કૃત્યમાં હિંસા છે કે અહિંસા તેનો તે કૃત્યના હેતુથી નિર્ણય નથી થતો, તે કૃત્ય જે પક્ષને ઉદ્દેશીને થાય છે તેને કેવું લાગે છે તેથી નિર્ણય થાય છે. જો ન્યાય્ય હેતુથી હિંસામૂલક કૃત્ય અહિંસામૂલક થઈ શકતું હોય તો ન્યાય્ય હેતુથી હિંસાને જ શા સારું ન્યાય્ય ન ઠરાવી શકાય? અસહકાર ન્યાય્ય ઠરે તો તલવાર પણ ન્યાય્ય ઠરવી જોઈએ. તલવારમાં હિંસા છે, અને અસહકારમાં નથી? તલવારના ઘાથી શરીરની અંદરની સ્વાભાવિક

ક્રિયાને આઘાત પહોંચવાથી પીડા થાય છે, ત્યારે અસહકારથી શરીરની બહારની સ્વાભાવિક ક્રિયાને આઘાત પહોંચવાથી પીડા ઉત્પન્ન થશે—એટલે કે સામાજિક, આર્થિક, અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં—જે ક્રિયા વિના જીવન અશક્ય છે.

દલીલમાં ચતુરાઈ છે, પણ તે દૂરગામી નથી. લેખકે પીડા અને હિંસા એ બે શબ્દો વચ્ચે ગોટાળો કર્યો છે, અને તેમને સમાનાર્થ માન્યા છે. કડવું ઓસડ આપનાર અથવા ફૂસ ખોલનાર દાક્તર પીડા કરે છે, પણ હિંસા કરતો નથી. દર્દી તે પીડાને માટે તેનો આભાર માને છે. મારો શેઠ મને કનડે તેથી હું તેની સેવા ન કરું તો મારા રાજીનામાથી એટલે મારા અસહકારથી તેને પીડા થાય, પણ તેમાં મેં કંઈ હિંસા કરી નથી પણ તેને માર મારીને હું તેની પાસે ન્યાય કરાવું તો હિંસા કરીને મેં ન્યાય કઢાવ્યો એમ કહેવાય.

સિંધમાં હિંદુમુસલમાન વિખવાદ

ડૉ. ચોઈચરામે મને છાપાંઓની કાપલીઓ મોકલી છે, જેમાં સિંધમાં અત્યારે ધૂંધવાઈ રહેલા હિંદુમુસલમાન વિખવાદનો દુઃખદાયી ચિતાર છે. એમાં વર્ણવેલી બિનાની વિગતોમાં ઊતરવાની મારી ઈચ્છા નથી. હિંદુમુસલમાન ઝઘડાની લવાદ મારફત પતાવટ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલતો હતો. ડૉ. ચોઈચરામ અને શેઠ હાજી અબદુલ્લા હાઝન એ વિષે છાપામાં લખાણ પણ કરી ચૂક્યા છે. શેઠ હાજી અબદુલ્લા હાઝનનું કહેવું એ છે કે હૃદયનો પલટો થયા પહેલાં લવાદથી પતાવટ થવાની નથી. કારણ ગમે તે હો, પણ આ સમાધાનીનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો એ શોચનીય છે. પણ આ બધામાં સૌથી વધુ દુઃખની વાત તો એ છે કે હિંદુઓને પોતાની સલામતીની ખાતરી લાગતી નથી તેથી કળિયાવાળા લત્તામાં પોલીસ રસ્તા ઉપર પહેરો ભરી રહી છે! જે આ હકીકત સાચી હોય તો જરૂર કંઈક ધરમૂળનો જ સડો હોવો જોઈએ. આમાં દોષને પાત્ર ગમે તે હોય, પણ કોઈ પણ માણસ કાયદો પોતાના હાથમાં ન લે એટલી સમજૂતી તો બંને પક્ષ વચ્ચે થવી જ જોઈએ. તેઓ લવાદથી પતાવટ ન કરી શકે તો અદાલતે જાય, પણ એક પક્ષ બીજાને દબડાવવાનો પ્રયત્ન કરે તેમાં તો અંતે જરૂર રક્તપાત જ થાય. ધર્મનો માર્ગ આ ન કહેવાય.

હું મારા હિંદુ અને મુસલમાન મિત્રોને ખાતરી આપું છું કે, હિંદુમુસલમાન એકતા વિષેના મારા વિચારોને પ્રગટ કરવાની મને તીવ્ર ઉત્કંઠા છે. પણ કેટલાક મિત્રોએ, હું તેમની સાથે આ પ્રશ્નની ચર્ચા ન કરી લઉં ત્યાં સુધી એ વિષે કંઈ પણ ન કહેવા મને સૂચવ્યું છે, તેથી જ માત્ર હું થોભી રહ્યો છું. મને જે હેવાલો રોજ મળ્યા કરે છે તે ઉપરથી મને તો એમ જ જણાય છે કે 'દેશની સામે આજે મોટામાં મોટો પ્રશ્ન આ હિંદુમુસ્લિમ ઐક્યનો જ છે. અને અત્યારની આ અત્યાંત અસંતોષકારક સ્થિતિમાંથી ઊગરી જવાનો કંઈક રસ્તો નીકળી શકશે એવી આશા રાખું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ इन्डिया, ૧-૫-૧૯૨૪

ભાષાંતર: નવજીવન, ૪-૫-૧૯૨૪

૩૮૧. ભૂખે મરતા મોપલા

શ્રી યાકુબ હસન તરફથી આવેલો નીચેનો પત્ર હું ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરું છું:

મોપલા રાહત વિષે મેં તાજેતરમાં વર્તમાનપત્રમાં પ્રગટ કરેલા નિવેદનની નકલ આ સાથે મોકલું છું. બળવામાં માર્યા ગયેલા અથવા તે પછી ગોળીએ દેવામાં આવેલા કે ફાંસીએ ચડાવવામાં આવેલા, અથવા અત્યારે લાંબી મુદતનો કારાવાસ ભોગવી રહેલા મોપલાઓનાં હજારો સ્ત્રીબાળકો લગભગ ભૂખે મરી રહ્યાં છે એ જાણીને આપને દુઃખ થશે.

કોમ તરીકે મોપલાઓ હમેશાં ગરીબ રહ્યા છે. એમાંના ઘણાખરા તો જૈન્મીઓ નામના નાના જમીનદારોના હાથ નીચે જમીન ખેડતા હતા. આ જૈન્મીઓ લગભગ બધા હિંદુઓ છે. જૈન્મીઓ જુલમ કરતા હોય છે એ બહુ જાણીતી વાત છે. એની સામે મોપલાઓએ કેટલાયે વખતથી અવાજ ઉઠાવ્યો છે. આ સ્થિતિ સુધારવા માટે કાયદા દ્વારા કેટલીયે વાર થયેલા પ્રયત્નોમાં સફળતા મળી નથી. એટલે જૈન્મીઓ સામેની મોપલાઓની ફરિયાદ હજી ઊભી જ છે. બળવાએ આ ગરીબ મોપલા કોમને હજી પણ વધારે ઊંડી ગરીબાઈની ખાઈમાં નાખી દીધી છે. બળવા દરમ્યાન આ કોમે હિંદુઓને બળાત્કારે ધર્મપલટો કરાવ્યો તે કારણે હિંદુ કોમને અને ખાસ કરીને જૈન્મીઓને એને માટે નફરત છે. અને જે કોમે થોડા જ વખત પહેલાં સરકાર સામે પણ રીતસરની લડાઈ કરી હતી તેને માટે સરકારને પણ ચાહના નથી. લશ્કરે મોપલા લોકોનાં ઘરો અને મસ્જિદો આખાં ને આખાં બાળી મૂક્યાં છે. અને હિંદુઓએ એ લશ્કર મારફતે પોતાના વેરનો બદલો લીધો છે. હજારો મોપલાઓને મારી નાખવામાં આવ્યા છે, ગોળીએ દેવામાં આવ્યા છે, ફાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યા છે, અને આજીવન કેદ કરવામાં આવ્યા છે. એટલે હજારો મોપલાઓ અત્યારે જેલમાં સડી રહ્યા છે. જે મોપલા પાછળ રહ્યા છે, તેમાંના કેટલાયે હજાર મોપલાઓ જે વરસની કેદની સજાના બદલામાં માસિક હપતાથી દંડ ભરી રહ્યા છે. આ લોકો હમેશાં પોલીસના સંક્રમણમાં હોય છે. જે થોડા મરણ, જેલ કે દંડથી બચ્યા છે તેમની સ્થિતિ કંઈ વધારે સારી નથી. તેઓ ડરના માર્યા સાનભાન ગુમાવી બેઠા છે અને સદા ભયભીત દશામાં રહે છે. દૂરનાં સ્થળો પર કેટલાક લોકો જોડે મેં વાતચીત કરી. એમને એવી ખાતરી આપવામાં આવી કે હું તમારો મિત્ર છું અને અહીં આવવાનો મારો હેતુ બને તો કેવળ તમને મદદ કરવાનો જ છે, તેમ છતાં તેમાંના કેટલાક તો ભયનાં માર્યા ધૂળતા હતા.

દક્ષિણ મલબારમાં મોપલાઓની સામાન્ય સ્થિતિ આ પ્રકારની છે. મૃત્યુ અથવા કારાક વાસને કારણે જેમણે પતિ અને પિતા ગુમાવ્યા છે તેવી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તો એથીયે ખરાબ છે. હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં વસતી પોતાની બહેનોની માફક મોપલા સ્ત્રીઓ પડદો પાળતી નથી. તેઓ બુદ્ધિશાળી અને ઉદ્યમી હોય છે અને ખેતરોમાં તથા બીજા પોતાના પરિવારના પુરુષો સાથે હમેશાં કામ કરતી હોય છે. કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનો ભાર એમને માથે આવ્યો છે. અને આ કપરા સંજોગોને લીધે એમના કુટુંબની આજીવિકા કમાવાની ફરજ એમના એકલા ઉપર હોવાથી તેઓ અત્યારે ભારે મુસીબતમાં આવી પડી છે. આવા વખતમાં પણ ગુજારો થઈ શકે એટલી રોજી મળે એવું કોઈ કામ તેમને મળતું નથી. મોપલા હમેશાં

ગરીબ રહ્યા હોવા છતાં એમનામાંથી કોઈએ કદી ભીખ માગી નથી. પરંતુ અત્યારે તો મોપલા સ્ત્રીઓ અને બાળકો ચીથરેહાલ દશામાં રસ્તા પર ભીખ માગતાં જોવામાં આવે છે. ખેરાતના આ રમજાન મહિનામાં જે ગરીબ મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ અત્યારે ભીખ માગે છે તેમાં હું જોઉં છું કે લગભગ અર્ધી સ્ત્રીઓ મદ્રાસની મોપલા સ્ત્રીઓ છે, અને મને કહેવામાં આવ્યું છે કે આ ઈલાકાનાં તમામ મોટાં શહેરોમાં આ સ્થિતિ છે.

બાળકો ઉપર તો કોઈ ધ્યાન જ આપતું નથી, એટલે એમની સ્થિતિનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી, એની માત્ર કલ્પના જ કરવી રહી.

મોપલા કોમને નૈતિક જ નહીં પણ શારીરિક વિનાશથી પણ બચાવી લેવી હોય તો કંઈક કરવું જ જોઈએ અને તે તાત્કાલિક કરવું જોઈએ. અનેક દોષો અને ખામીઓવાળો હોવા છતાં મોપલો એક સરસ માણસ હોય છે એનામાં એના આરબ પિતાનાં શૌર્ય, હિંમત અને ખડતલપણાના ગુણો ઊતરી આવ્યા છે. અને એનાં નાયર માતા તરફથી એને નમ્રતા અને ઉદ્યમના ગુણો મળ્યા છે. એની ધાર્મિક અનૂનની કદર થવા કરતાં ગેરસમજ વધારે થઈ છે. સામાન્ય રીતે સ્વભાવે એ શાંત હોય છે, પરંતુ કોઈ એનું અપમાન કરે અથવા એના ધર્મની નિંદા કરે તે એનાથી સહન થતું નથી. કમનસીબ સંજોગોએ એને બળવાખોરની સ્થિતિમાં હડસેલી દીધો છે. આ સંજોગો ક્યા હતા અને તેનાં કારણો શાં હતાં તેમાં હું આ પ્રસંગે ઊતરવા માગતો નથી. એ જ સંજોગોમાં અને એ જ સંકટના સમયમાં, પોતાના બચાવ ખાતર અને પોતાના હિત ખાતર હિંદુ, મુસ્લિમ કે ખ્રિસ્તી સૌ કોઈએ જે કંઈ કર્યું હોત તે એણે કર્યું છે. પોતાનાં કૃત્યોનું પરિણામ એણે ભોગવ્યું છે. હવે એનાં પાપોનો બદલો સમાજ શું એનાં સ્ત્રીબાળકો પાસેથી પણ લેવા માગે છે?

મહાત્માજી, આ બાબત હું આપની સમક્ષ એટલા માટે રજૂ કરું છું કે આપ હિંદી રાષ્ટ્રના વડા છો અને હિંદુઓ તથા મુસલમાનો બંને ભેગા તથા અલગ અલગ આપને પોતાના નેતા માને છે. આ મોટા પ્રશ્નનો ઉકેલ કેવી રીતે લાવવો એ મારે કહેવાનું હોય નહીં. ઈશ્વરની મરજી હશે તો આપના ફળદ્રુપ ભેજમાંથી અને હૃદયની ઉદારતામાંથી, કષ્ટ ભોગવી રહેલાં મોપલા સ્ત્રીબાળકોને જીવતદાન મળે એવી મદદ પહોંચાડવાના માર્ગો અને સાધનો જડી આવશે. આપની અપીલ હિંદુઓને ગઈગુજરી ભૂલી જઈ તથા માફ કરી, જેના વિના કોઈ પણ દેશ મહાન બનવાની અભિલાષા સેવી શકે નહીં તેવી હૃદયની ઉદાત્તતા દાખવવાની પ્રેરણા આપશે અને આપની એ જ અપીલ મુસલમાનોને તેમની પોતાના પ્રત્યેની ફરજનું વિશેષ ભાન કરાવશે. મને વિશ્વાસ છે કે સૌ લોકો દયાના આ કામનું મહત્ત્વ સમજી શકે તે માટે બધા આગેવાનો આપને જ્ઞાતિ, ધર્મ કે રાજકીય વિચારસરણીના ભેદ ભૂલીને સાથ આપશે.

મારી અપીલ ખાસ કરીને તો હિંદુઓને જ હોવી જોઈએ. બે કોમો વચ્ચે અત્યારે જે તંગદિલી પ્રવર્તે છે તે જોતાં આ અપીલ કેટલે અંશે સફળ થશે તે હું કહી શકતો નથી. પરંતુ મારે પરિણામનો વિચાર ન કરવો જોઈએ. શ્રી યાકુબ હસનનો પત્ર વાંચી મારા દિલમાં સહાનુભૂતિ પ્રગટી છે એટલે એ પત્ર પ્રકટ ન કરું તો હું કાયર ગણાઉં. ૧૯૨૧માં મોપલાઓએ મલબારમાં એમના હિંદુ પડોશીઓ સાથે જે વર્તાવ કર્યો હતો એ યાદ કરતાં હિંદુઓ દુઃખ અનુભવે છે એ હું જાણું છું. હું જાણું છું કે હજારો હિંદુઓ માને છે કે તે વખતે મુસલમાન આવમે મોપલાઓના

અત્યાચારોને નેટલી તીવ્રતાથી વખોડવા જોઈતા હતા તેટલી તીવ્રતાથી વખોડવા ન હતા. હું જાણું છું કે (મારી માફક) અનેક લોકો શ્રી યાકુબ હસનના એ ઊડઝૂડ વિધાનનો વિરોધ કરશે કે, “એ જ સંજોગોમાં અને એ જ સંકટના સમયમાં, પોતાના બચાવ અને હિત ખાતર હિંદુ, મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી—સૌ કોઈએ જે કર્યું હોત તે એણે કર્યું છે.”—સંજોગો ગમે તેવા હોય અને ઉશ્કેરણી ગમે તેટલી ગંભીર હોય, તોપણ બળાત્કારે ધર્મપલટો કરાવવો એ વાજબી ઠરતું નથી. મોપલાઓનાં ક્ષમ્ય કૃત્યોમાં આ ધર્મપલટાને પણ ગણાવવાનો શ્રી યાકુબ હસનનો ઈરાદો નહીં હોય એવી હું આશા રાખું છું.

પરંતુ મોપલાઓ સામે તથા બાકીના હિંદી મુસલમાનોના તે સમયના અથવા તે પછીના વર્તન સામે હિંદુઓને જે કંઈ કહેવાનું હોય તે બધું સાચું માનીએ તોપણ એ બાબતમાં મને શંકા નથી કે જે હિંદુઓ તેમના પૂર્વગ્રહોને કારણે પોતાનાં દેશવાસી સ્ત્રીપુરુષો પ્રત્યે, એટલે કે ભૂખે મરતા મોપલાઓ પ્રત્યે ઉદારતા દાખવવાનું ચૂકશે, તો ઈશ્વરના દરબારમાં એ પાપ ગણાશે. ભાવિ પ્રજાના હિતનો વિચાર કરતી વખતે આપણે એમના પૂર્વજોનાં પાપોને આગળ ન કરવાં જોઈએ. મોપલાઓએ ઈશ્વરનો અપરાધ કર્યો છે અને એનું કડવું ફળ એમણે ભોગવ્યું છે. હિંદુઓ પણ યાદ રાખે કે એમણે પણ વેર લેવાનો મોકો જવા દીધો નથી. તક મળતાં અનેક લોકોએ વેર લેવા માટે પોતાનાથી બનતું કર્યું છે.

મારો મુદ્દો સરળ છે. મોપલાઓ ભૂખે મરી રહ્યા છે અને ઘરબાર વગરના થઈ પડ્યા છે એ ભયંકર સ્થિતિમાં બધી દલીલો અને બધી વિરોધો બંધ કરી દેવા જોઈએ. પેઢીઓ પછી, જ્યારે આપણે કરેલાં બધાં દુષ્કૃત્યો ભુલાઈ ગયાં હશે, ત્યારે ભાવિ પ્રજા આપણે એકબીજા પ્રત્યે દાખવેલા પ્રેમના એકેએક મામૂલી કૃત્યની યાદ સાચવી રાખશે અને તેના પર વારી જશે. એટલે દરેક હિંદુ વાચક જે પોતાનાં ભૂખે મરતાં મોપલા ભાઈબહેન અને તેમનાં બાળકો પ્રત્યે સ્નેહ અને સહૃદયતાનો હાથ લાંબાવવા માગતો હોય તેને હું વિનંતી કરું છું કે તે પાઈ પૈસો જે બને તે આ કામ માટે મોકલી આપે. આ પૈસા જે મોપલાઓને એની વધારેમાં વધારે જરૂર હશે તેમને યોગ્ય રીતે વહેંચી આપવામાં આવે એ જોવા હું મારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીશ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧-૫-૧૯૨૪

૩૮૨. વાઈકોમ સત્યાગ્રહ

વાઈકોમ સત્યાગ્રહે એટલા બધા લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને એ એક નાના ક્ષેત્રમાં ચાલી રહ્યો હોવા છતાં, એણે એટલા બધા પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે કે હું વાચકનું ધ્યાન એના તરફ સતત રીતે ખેંચું એને માટે કશી ક્ષમા માગતો નથી.

મહત્વના અને વિચારપૂર્વક લખાયેલા અનેક પત્રો મને મળ્યા છે. તેમાં આ સત્યાગ્રહને હું કોઈ પણ પ્રકારે પ્રોત્સાહન આપું તેનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે. આવા એક પત્રમાં મને એટલે સુધી આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે કે મારી જે કંઈ લાગવગ હોય તે વાપરીને આ સત્યાગ્રહ મારે બિલકુલ બંધ કરાવી દેવો. આ બધા પત્રો હું પ્રસિદ્ધ કરી શકતો નથી તેથી દિલગીર છું. પરંતુ આ પત્રોમાં જે મુદ્દા ઉઠાવવામાં આવ્યા છે અથવા બીજી રીતે જે મુદ્દા તરફ મારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે તે બંધાની હું આ લેખમાં ચર્ચા કરવાની આશા રાખું છું.

પહેલા પત્રનો નિકાલ તો તરત જ થઈ શકે. શ્રી જોર્જ જોસેફ જેઓ એક ખ્રિસ્તી છે તેમને નેતા અને વ્યવસ્થાપક તરીકે શ્રી મેનનની જગા લેવા દેવામાં આવી તેના વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ વિરોધ બિલકુલ સાચો છે. જેવું મેં સાંભળ્યું કે શ્રી જોસેફને “નેતાગીરી સંભાળી લેવા આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે” અને તે સ્વીકારવાનું તેમણે વિચાર્યું છે કે તરત જ, દઢી એપિલે, મેં એમને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો :

વાઈકોમની બાબતમાં તો મને લાગે છે કે તમે એ કામ હિંદુઓને જ કરવા દો. આત્મશુદ્ધિ એમણે જ કરવાની છે. તમે તમારી સહાનુભૂતિ તથા કલમ વડે મદદ કરી શકો, પરંતુ એ ચળવળને સંગઠિત કરવાના કામમાં અને સત્યાગ્રહ કરવામાં તમે પડી ન શકો. જે તમે નાગપુરમાં થયેલો કોંગ્રેસનો ઠરાવ જોશો તો જણાશે કે એમાં હિંદુ સભ્યોને અસ્પૃશ્યતાનો શાપ દૂર કરવાનો અનુરોધ કરવામાં આવ્યો છે. આ રોગનો ચેપ સિરિયન ખ્રિસ્તીઓને પણ લાગ્યો છે એ વાત મિ. એન્ડ્રૂ પાર્સેથી જાણીને મને નવાઈ લાગી.^૧ દુર્ભાગ્યે આ પત્ર એમને પહોંચે તે પહેલાં શ્રી મેનન પકડાઈ ગયા હતા અને શ્રી જોર્જ જોસેફે એમનું સ્થાન લઈ લીધું હતું. અસ્પૃશ્યતાની હિમાયત હિંદુઓ કરે છે એટલે એ બાબતમાં પ્રાયશ્ચિત્ત એમણે કરવાનું છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં શ્રી જોસેફને કશું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું ન હતું એટલે તેઓ જે ભોગ આપે તેનો યથા હિંદુ કોમ ન લઈ શકે. માલવિયાજી પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો એ કોમની શુદ્ધિ જરૂર થાય. અસ્પૃશ્યતા એ તો હિંદુઓનું પાપ છે. એટલે એ પાપની શિક્ષા એમણે ભોગવવી જોઈએ. એમણે જ પોતાનો મેલ ધોવો જોઈએ. અને એમના દલિત ભાઈઓ અને બહેનોનું એમના ઉપર જે ઋણ છે તે એમણે જાતે જ ચૂકવવું જોઈએ. કલંક એમને લાગેલું છે, એટલે જ્યારે આ કાળું કલંક તેઓ ધોઈ નાખે ત્યારે એનો યથા પણ એમને જ મળવો જોઈએ. જે એક જ પવિત્ર હિંદુ, એક હિંદુ તરીકે મૂંગી રીતે અને હૃદયમાં પ્રેમ ધારણ કરીને કષ્ટ સહન કરે તો તે લાખો હિંદુઓનાં દિલ પિગળાવી શકે. પરંતુ તેને બદલે હિંદુ સિવાયના હજારો માણસો અસ્પૃશ્યો માટે કષ્ટ સહન કરશે તો પણ હિંદુઓનાં દિલ પીગળવાનાં નથી. કોમ બહારનો હસ્તક્ષેપ ગમે તેવો શુભ નિષ્ઠાવાળો અને ઉદાર હશે તોપણ બહારના માણસના

૧. જુઓ “જોર્જ જોસેફને પત્ર”, ૬-૪-૧૯૨૪.

કષ્ટસહનથી તેમને પોતે ખોટું કરે છે એવી પ્રતીતિ થતી ન હોવાથી તેમની બંધ આંખો નહીં ઊઘડે. એથી ઊલટું, બહારની દખલગીરીને લીધે તેઓ આ કલાંકને વધારે જોરથી વળગી રહે એવો સંભવ ખરો. કોઈ પણ સુધારો અંદરથી થયો હોય ત્યારે જ સાચો અને સ્થાયી નીવડે છે.

વાઈકોમના સત્યાગ્રહીઓ બહારથી અને ખાસ કરીને હિંદુઓ તરફથી આવતી આર્થિક મદદ કેમ ન લે? બિનહિંદુઓની મદદની વાત લઈએ તો, આવી આર્થિક મદદ મારા વિચારો પ્રમાણે બેશક પરાયા પાસેથી મળનારી અંગત મદદ જેવી જ છે. હિંદુ ન હોય તેમની મદદ વડે હું હિંદુ મંદિર ન બાંધું. જે મારે ઉપાસના માટે મંદિર જોઈતું હોય તો તેને માટે મારે જ પૈસા આપવા જોઈએ. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એ ઈંટચૂનાનું મંદિર ચણવા કરતાં ઘણું મોટું કામ છે. હિંદુઓએ એને માટે લોહી આપવું જોઈશે, એની કિંમત પૂરેપૂરી ચૂકવવી જોઈશે. આ કલાંક ધોવા માટે પત્ની, બાળકો અને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તેમણે તૈયાર થવું જ પડશે. બીજા પ્રશ્ન એ છે કે બહારના હિંદુઓ પાસેથી મદદ સ્વીકારવી કે નહીં? આનો જવાબ એ છે કે જે આવી મદદ સ્વીકારીશું તો એનો અર્થ એ થશે કે સ્થાનિક હિંદુઓ આ સુધારો સ્વીકારવા તૈયાર નથી. જે સ્થાનિક હિંદુઓને સત્યાગ્રહીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હોય, તો જે પૈસા જોઈએ તે બધા સત્યાગ્રહીઓએ એમની પાસેથી જ ઉઘરાવી લેવા જોઈએ. જે આવી સહાનુભૂતિ ન હોય, તો જે થોડા લોકો સત્યાગ્રહ કરતા હોય તેમણે ભૂખ્યા રહીને સંતોષ માનવો જોઈએ, જે તેઓ એવો સંતોષ નહીં માને, તો જેમનો હૃદયપલટો તેઓ કરાવવા માગે છે તે સ્થાનિક હિંદુઓને એમને માટે સહાનુભૂતિ પેદા નહીં થાય. સત્યાગ્રહ એ તો હૃદયપરિવર્તનની પ્રક્રિયા છે. મને ખાતરી છે કે આ સુધારકો પોતાના વિચારો સમાજ ઉપર ઠોકી બેસાડવા માગતા નથી; તેઓ એના હૃદયને સ્પર્શવા મથી રહ્યા છે. જે સત્યાગ્રહને પ્રેમની પ્રક્રિયા કહેવાની છૂટ હોય, તો હું કહું છું કે બહારથી આણેલી પૈસાની મદદ એ પ્રક્રિયામાં અવશ્ય વિઘ્ન નાખશે. આ દૃષ્ટિથી જેતાં શીખ લોકોના મક્ત રસોડું ખોલવાના વિચારને તો મારે વાઈકોમના ગભરાટમાં પડેલા હિંદુઓને ધમકી આપવા બરોબર જ ગણવો પડશે.

એ બાબતમાં મારા મનમાં સહેજ પણ શંકા નથી કે જે રૂઢિચુસ્ત હિંદુઓ હજી પણ એમ માને છે કે ભગવાનની પૂજા કરવી અને પોતાના જ સહધર્મીઓના એક વર્ગને અડવું એ બે વાતો પરસ્પર વિરોધી છે તથા ધાર્મિક જીવન નાહવાધોવામાં અને કેવળ શારીરિક અપવિત્રતા ટાળવામાં જ સમાઈ જાય છે, તેઓ વાઈકોમ સત્યાગ્રહ આગળ વધતો જોઈ ચોંકી ઊઠ્યા છે. તેઓ માને છે કે પોતાનો ધર્મ ખતરામાં આવી પડ્યો છે. એટલે સત્યાગ્રહના યોજકોને એ લાજમ છે કે તેઓ ગમે તેવા રૂઢિચુસ્તને અને ગમે તેવા ધર્માધિને પણ ઠંડા પાડીને ખાતરી આપે કે અમે આ સુધારો બળજબરીથી અમલમાં લાવવા માગતા નથી. વિજય મેળવવો હોય તો વાઈકોમના સત્યાગ્રહીઓએ આટલા નીચા નમવું જોઈશે. જે ધર્માધિ લોકોનું હૃદયપરિવર્તન કરવું હશે તો તેઓ અપમાન કરે અને એથી પણ છેલ્લી હદે જાય તે સત્યાગ્રહીઓએ સહી લેવું જોઈશે અને છતાં એમના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જોઈશે.

પરંતુ મને મળેલા એક તારની મતલબ આ પ્રમાણે છે : “સત્તાવાળાઓ રસ્તાને ફરતી વાડ બાંધી રહ્યા છે. શું અમે એ વાડ તોડી કે ઓળંગી ન શકીએ? અમે ઉપવાસ ન કરી શકીએ? કેમ કે અમે જ્યું છે કે ઉપવાસની અસર થાય છે.”

મારો જવાબ એ છે કે આપણે સત્યાગ્રહીઓ હોઈએ તો આપણાથી વાડ ઓળંગાય કે તોડાય નહીં. વાડ તોડીએ કે ઓળંગીએ તો તેને પરિણામે જેલ જરૂર મળે, પરંતુ એ સત્યાગ્રહ ન કહેવાય. એ તો સોએ સો ટકા અવિનય અને ગુનો જ ગણાય. એ જ રીતે આપણાથી ઉપવાસ પણ ન થાય. મેં જોયું છે કે શ્રી જોસેફ ઉપરના મારા ઉપવાસ વિષેના પત્રથી ગેર-સમજ ઊભી થઈ છે. તુરત જ માહિતી મળે એટલા ખાતર એમાંથી આ વિષયને લગતો ભાગ હું નીચે આપું છું:

ઉપવાસ બંધ કરો; પણ વારા બાંધી પકડાઓ નહીં ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહને સ્થળે ઊભા રહો અથવા બેસી રહો—આ પ્રમાણેનો તાર તમારા તારના જવાબમાં મેં કર્યો છે. સત્યાગ્રહમાં ઉપવાસને પણ ચોખ્ખી મર્યાદાઓ છે. જલિમની સામે ઉપવાસ નથી થઈ શકતો, કારણ તે તો તેના ઉપર એક પ્રકારની હિંસા જ થઈ. તેના હુકમનો અનાદર કરવાને માટે સજા તમે તેની પાસે માગી લો, પણ તે સજા ન કરે અને તમે સજાને પાત્ર થાઓ તેવી રીતે તમને તેના હુકમનો અનાદર ન કરવા દે તો સજા જાણીબૂજીને ઓઢી લેવાનો તમને અધિકાર નથી. ઉપવાસ તો સ્નેહીની સામે આદરી શકાય, અને તે પણ કોઈ હકો મેળવવાને નહીં પણ તેને સુધારવાને—જેમ કે દારૂડિયા પિતા સામે પુત્ર ઉપવાસ કરે. મુંબઈ અને બારડોલીમાં મેં જે ઉપવાસ કરેલા તે આ પ્રકારના હતા. મને ચાહનારાઓને સુધારવાને માટે મેં ઉપવાસ કરેલા, પણ મને જે ચાહતો નથી, એટલું જ નહીં પણ જે મને પોતાનો દુશ્મન માને છે—દાખલા તરીકે જનરલ ડાયર—તેની સામે હું ઉપવાસ ન જ કરું. મારું કહેવું સમજ્યા? ^૧

ઉપરનો અભિપ્રાય સૌ કોઈને માટે છે એ કહેવાની જરૂર નથી. “જુલમગાર” અને “સ્નેહી” એ શબ્દો પણ સામાન્ય વપરાશ માટેના છે. જે વ્યક્તિ અન્યાય કરે છે એને “જુલમગાર” કહેવામાં આવી છે. અને જે વ્યક્તિને તમારે માટે સહાનુભૂતિ છે તેને “સ્નેહી” કહેવામાં આવી છે. વાઈકોમ આંદોલનમાં સુધારાના વિરોધીઓ “જુલમગાર” છે. રાજ્યને આ શબ્દ લાગુ પડે પણ ખરો અને ન પણ પડે. આ સંબંધમાં રાજ્યને મેં કેવળ શાંતિ જાળવવા મથતી પોલીસ જેવું જ ગણ્યું છે. રાજ્ય અથવા વિરોધીઓને કોઈ પણ અર્થમાં “સ્નેહી”ની કોટિમાં મૂકી શકાય તેમ નથી. વાઈકોમ સત્યાગ્રહીઓના ટેકેદારોને એ સ્થાન મળે છે. સત્યાગ્રહીના ઉપવાસ માટે બે શરતો છે. ઉપવાસ સ્નેહીની સામે તેની પાસેથી કંઈ હક પડાવી લેવા માટે નહીં પણ તેને સુધારવા માટે હોવો જોઈએ. સ્થાનિક ટેકેદારો કષ્ટ સહન કરવાનું પોતાનું વચન ન પાળે એ એક જ સંજોગમાં વાઈકોમ આંદોલનમાં ઉપવાસ વાજબી ગણાય. મારા પિતાને કોઈ વ્યસનમાંથી છોડાવવા હું એમની સામે ઉપવાસ કરી શકું, પરંતુ એમની પાસેથી વારસો મેળવવા મારાથી ઉપવાસ ન થઈ શકે. આપણા દેશમાં ભિખારીઓ કેટલીક વાર એમને મોં માગ્યું ન મળે ત્યારે ઉપવાસ આદરે છે, એ તો બાળકો સુંદર કપડાં મેળવવા માટે માબાપ સામે અનશન આદરે તેના જેવું છે. આ બંને જાતના ઉપવાસીઓને આપણે સત્યાગ્રહી કહેતા નથી. ભિખારીઓ નફ્ટ અને બાળકો નાદાન હોય છે. મારો બારડોલીનો ઉપવાસ ચૌરીચૌરાની હોળીમાં દીવાસળી ચાંપનાર મારા સહુ કાર્યકરો સામે અને તેમને સુધારવા માટે હતો. સત્તાવાળાઓ પોતાને પકડતા નથી એ કારણે જે વાઈકોમના સત્યાગ્રહીઓ ઉપવાસ આદરે તો બહુ જ અદબ

સાથે મારે કહેવું પડશે કે એ ઉપવાસ પેલા ભિખારીના ઉપવાસ જેવો ગણાય. જે આવો ઉપવાસ સફળ નીવડે તો તે ધ્યેયની કે કાર્યકર્તાઓની નહીં પણ સત્તાવાળાઓની ભલાઈ સિદ્ધ કરશે. સત્યાગ્રહીની પ્રથમ ઘિંતા હમેશાં પોતાના કાર્યની શી અસર થશે તે નહીં, પણ પોતાનું કાર્ય વાજબી છે કે નહીં તે હોવી જોઈએ. એને પોતાના ધ્યેયમાં અને પોતાનાં સાધનોમાં પૂરતી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ અને ખબર હોવી જોઈએ કે છેવટે જીત થવાની જ છે.

કેટલાક પત્રલેખકો દેશી રજવાડામાં સત્યાગ્રહ કરવા સામે વાંધો લે છે. આ બાબતમાં પણ શ્રી જોસેફને મેં ઉપરના પત્રમાં જે લખ્યું છે તે જ અહીં ઉતારીશ. એ પત્રનો બાકીનો ભાગ આ પ્રમાણે છે :

તમારે ધીરજ રાખવી જોઈએ. તમે દેશી રાજ્યમાં છો એટલે દીવાન અથવા મહારાજ પાસે તમે ડેપ્યુટેશન પણ લઈ જઈ શકો છો. તમારી હિલચાલ સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હોય તેવા સનાતની હિંદુઓની હજારો સહીઓવાળી અરજી કરાવી શકો છો. તમારા વિરોધીઓને પણ મળજે. આમ તમારા સૌમ્ય સત્યાગ્રહને અનેક રીતે તમે મદદ કરી શકો છો. સત્યાગ્રહ કરીને જાહેરનું ધ્યાન તો તમે ખેંચ્યું છે જ. એ બાંધ ન પડી જાય કે અધીરાઈને લઈને હિંસક ન બની જાય એ વિષે તો કાળજી રાખશો જ.

પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે કોંગ્રેસ દેશી રજવાડામાં સત્યાગ્રહ આદરે એનો તો હું ધારું છું કે સ્પષ્ટ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ દેશી રાજ્યમાં સ્થાનિક અન્યાયો સામે કોઈ પણ સમયે સત્યાગ્રહ આદરી શકાય અને તે વાજબી લેખાય. શરત માત્ર એટલી કે એ અંગેની બીજી આવશ્યક શરતો પળાવી જોઈએ. દેશી રાજ્યમાં અસહકારનો તો કોઈ પ્રશ્ન જ હોઈ ન શકે, એટલે અરજીઓ અને પ્રતિનિધિમંડળો મોકલવાનો માર્ગ હમેશાં ખુલ્લો છે એટલું જ નહીં પણ અનિવાર્ય છે. પરંતુ મારા કેટલાક પત્રલેખકોનું કહેવું એમ છે કે કાયદેસરનો સત્યાગ્રહ કરવા માટેના સંજોગો વાઈકોમમાં નથી. તેઓ નીચેના પ્રશ્નો પૂછે છે :

૧. અંત્યજને નજીક ન આવવા દેવાની પ્રથા એકલા વાઈકોમમાં જ છે કે કેરળમાં બધી જ જગ્યાએ છે ?

૨. જે એ સાર્વત્રિક હોય તો સત્યાગ્રહ માટે કેરળમાં આવેલાં બ્રિટિશ પ્રદેશનાં સ્થળોને બદલે વાઈકોમને પસંદ કરવાનું ખાસ કારણ શું છે ?

૩. સત્યાગ્રહ શરૂ કરતાં પહેલાં મહારાજને, સ્થાનિક ધારાસભાને કે બીજા કોઈને અરજી કરવામાં આવી હતી ?

૪. રૂઢિવાદી હિંદુઓ સાથે મસલત કરવામાં આવી હતી ?

૫. રસ્તાનો ઉપયોગ કરીને આંગળી આપતાં પહોંચો પકડવાનો ઈરાદો તો નથી ને? એમ કરીને આખી જ્ઞાતિપ્રથાને નાબૂદ કરવાની દાનત તો નથી ને ?

૬. એ રસ્તો ખાનગી માલિકીનો નથી ?

પહેલા બે પ્રશ્નો અપ્રસ્તુત છે. દૂર રાખવાની અને અસ્પૃશ્યતાની પ્રથા જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં એનો ઉપાય કયો જ છૂટકો છે. કાર્યકર્તાઓને જ્યારે પણ સ્થળ કે સમય અનુકૂળ ગણાય ત્યારે સત્યાગ્રહ કરીને અથવા બીજી કોઈ વાજબી રીતે કામકાજ શરૂ કરી દેવાની તેમની ફરજ છે.

મને મળેલી માહિતી પ્રમાણે અરજી વગેરે કરવાનો ઉપાય એક વાર નહીં પણ અનેક વાર અનુભવાઈ ચૂક્યો છે.

રૂઢિચુસ્તોને પૂછવામાં આવ્યું જ હતું અને કાર્યકર્તાઓને લાગ્યું હતું કે તેમને એમનો ટેકો છે.

મને ખાતરી આપવામાં આવી છે કે સત્યાગ્રહીઓનું અંતિમ ધ્યેય રસ્તો ખુલ્લો મુકાવવાનું જ છે. એ વાતની ના નથી કે દેશભરમાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું જે આંદોલન આજે ચાલી રહ્યું છે તેનો હેતુ બ્રાહ્મણોતરો જેનો ઉપયોગ કરી શકે છે તે બધી સાર્વજનિક સંસ્થાઓ અને સગવડો એટલે રસ્તા, શાળાઓ, કૂવાઓ અને મંદિરો દલિતવર્ગના લોકોને માટે ખુલ્લાં મુકાવવાનો છે.

ખરું કહો તો, આ આંદોલનનો હેતુ જ્ઞાતિપ્રથાને તેના અત્યંત હાનિકારક પરિણામથી મુક્ત કરી શુદ્ધ કરવાનો છે. હું પોતે તો વર્ણાશ્રમમાં માનું છું, પણ એ વાત સાચી છે કે એનો મારો પોતાનો અર્થ જુદો જ છે. ગમે તેમ પણ એટલું નક્કી છે કે અસ્પૃશ્યતાવિરોધી આંદોલનનો હેતુ આંતરજ્ઞાતીય ભોજન કે લગ્નનો પ્રચાર કરવાનો નથી. જે લોકો સ્પર્શ કરવાની વાતને આ બે વાત જોડે ભેળવી દે છે તેઓ દલિત વર્ગોના ધ્યેયને તેમ જ સહભોજન અને આંતરજ્ઞાતીય લગ્નના ધ્યેયને, એમ બંનેને હાનિ કરી રહ્યા છે.

ચર્ચા હેઠળનો રસ્તો જાહેર રસ્તો છે એવી તકરાર ઉઠાવતા પત્રો પણ મને મળ્યા છે. હકીકતમાં, જાણકારો તો એટલે સુધી કહે છે કે કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે બ્રાહ્મણોતરોની માફક જ અસ્પૃશ્યો પણ એ રસ્તે થઈને જઈ શકતા હતા.

એટલે વાઈકોમ સત્યાગ્રહ ચલાવવા માટે વાજબી કારણ છે એવો મારો અભિપ્રાય છે અને એને યોગ્ય મર્યાદા રાખીને તથા અહિંસા અને સત્યના ચુસ્ત પાલન સાથે ચલાવવામાં આવે ત્યાં સુધી એ જનતાની પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિને પાત્ર છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧-૫-૧૯૨૪

૩૮૩. દક્ષિણ કર્ણાટકમાં રેલિયો

દક્ષિણ કર્ણાટકમાં રેલ-સંકટનિવારણ માટે સ્વયંસેવકોએ કરેલા કામ વિષે શ્રી સદાશિવરાવ^૧ લખે છે :

જે રેલરાહત સમિતિનો હું સંયુક્ત મંત્રી છું તેણે લગભગ ૫૦,૦૦૦ રૂપિયા એકઠા કર્યા હતા. આમાંના ઘણાખરા પૈસા ગરીબોને વહેંચી દેવામાં આવ્યા છે. સૌથી પ્રથમ અન્નવસ્ત્ર માટે અને પછીથી ગરીબોનાં ઝૂંપડાં અથવા નાનાં રહેઠાણો બાંધવા માટે. આ રીતે એકઠી કરવામાં આવેલી લગભગ આખી રકમ, સમિતિએ જનતાને આપેલા વચન પ્રમાણે ખરચાઈ ગઈ છે. પરંતુ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ જે ૫,૦૦૦ રૂપિયાની રકમ વખતસર મંજૂર કરી હતી અને પૂરગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ આગળ ધપાવવા માટે અલગ રખાવી હતી તે ખુદ પૂરની માફક ધૂપા આશીર્વાદરૂપ નીવડી છે. અમારી જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના હાથ નીચે કામ કરતા રાષ્ટ્રીય જિલ્લા ખાદી બોર્ડના આશ્રયે અમે પૂરગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં નમૂનાનાં બાર ઉદ્યોગાલયો ખોલ્યાં છે. ત્યાં લોકોને એમની રુચિ પ્રમાણે

૧. કરનાડ સદાશિવરાવ, કર્ણાટકના કોંગ્રેસી નેતા.

વણાટકામ અને સુથારીકામ શીખવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. અને એ જ વિસ્તારોમાં તમામ વર્ગના લોકોની કાંતણપ્રવૃત્તિને અમારા પ્રયત્નોથી ઘણો વેગ મળ્યો છે. ઉદ્યોગાલય ચલાવવા માટે અનુકૂળ પડે એવું એક મધ્યવર્તી ગામ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. અને લોકોને ઘેર બેઠાં પીંજવાનું તથા કાંતવાનું શીખવી શકાય તે માટે ૩ અને રેંટિયા લઈને અમારા કાર્યકર્તાઓ રોજ સવારે આજુબાજુનાં ગામોમાં ફરવા નીકળી પડે છે. આ ઉદ્યોગાલયોને લગતી જમીનો પર કપાસના ધરુના ક્યારાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. અને પોતાને ત્યાં રોપવા માટે મફત અથવા નામની કિંમતે એ છોડવા લોકોને વહેંચવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. ગયે વર્ષે આ મોસમમાં કોંગ્રેસ સમિતિએ કપાસની ખેતીને ઉત્તેજન આપવાનો એક નાનકડો પ્રયાસ કર્યો હતો. જમીનને માફક આવે એવું બીજ મફત વહેંચવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ થોડાક અપવાદો બાદ કરતાં મોટા ભાગના લોકોએ આનો લાભ લીધો નહોતો. આ કારણે આ વર્ષે પદ્ધતિ બદલવામાં આવી છે. અત્યાર સુધીમાં પાંચસો કરતાં વધારે કુટુંબોએ કાંતવાનું કામ ઉત્સાહપૂર્વક ઉપાડી લીધું છે. એટલે આ મહિને એક હજાર રતલ સૂતર આવશે એવી અમારી ધારણા છે. ગયે મહિને અમને આ બાર ઉદ્યોગાલયો મારફતે ૮૫૦ નંબરનું ૭૩૫ રતલ સૂતર મળ્યું હતું. લોકો ગરીબ હોવાથી અમારે એમને હપતાથી રેંટિયા આપવા પડે છે. આ પ્રવૃત્તિનું બહુ ઉત્સાહપ્રેરક લક્ષણ એ છે કે જે કુટુંબો કાંતતાં થયાં છે તેમાંનાં મોટા ભાગનાં કુટુંબો મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી છે. ચોમાસું લગભગ બેસી ગયું છે. આ વર્ષે તે વહેલું શરૂ થવાની ધારણા છે. ગાજવીજ સાથે એક વાર વરસાદ આવી પણ ગયો છે. વરસાદ આવ્યા પછી થોડાં અકવાડિયાંની અંદર ગામડાંમાં ઘણાખરા લોકો કામધંધા વિનાના થઈ જાય છે એ તો સૌ જાણે છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમ માટે અલગ રાખવામાં આવેલા હાથ પરના પૈસા ખલાસ થઈ ગયા છે. એટલે આ તબક્કે જે દાન આપનારી જનતા અમારી મદદ નહીં આવે તો લોકોને ઘેર બેઠાં પૂરક ધંધો પૂરો પાડવાનું ગરીબોના સંકટનિવારણનું જે નાનકડું કાર્ય અમારા મહેનતુ સ્વયંસેવકોએ આરંભ્યું છે તે વ્યર્થ જશે. આ રીતે કાંતવાનું કામ ઉપાડનારા લોકોમાં ૯૦ ટકા તો સ્ત્રીઓ છે, એ જ્ઞેતાં મને લાગે છે કે રાષ્ટ્રનિર્માણના કાર્યને ચાહનારા તમામ લોકો ગરીબોની સેવાનું આ ઉમદા કાર્ય ચાલુ રાખી શકાય તે માટે અમને મદદ કરવા પોતપોતાનો ફાળો મોકલી આપવા કૃપા કરશે એવી શ્રદ્ધા હું રાખી શકું. હજારો સ્ત્રીઓ રેંટિયો મેળવવા અધીરી થઈ છે. પરંતુ પૈસાને અભાવે આ કામ આગળ વધી શકતું નથી.

આપની સલાહ પ્રમાણે અમે એક નવી પ્રવૃત્તિ પણ શરૂ કરી છે. અમારા જિલ્લામાં વીસ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ છે અને તેમાં એક હજાર વિદ્યાર્થીઓ છે. આમાંની બે હાઈસ્કૂલો છે. આ શાળાઓમાંથી બહાર પડતા છોકરાઓને આ ઉદ્યોગાલયોમાં તાલીમાર્થી તરીકે લેવામાં આવે છે. તાલીમ પૂરી થયા પછી એમને પોતપોતાનાં ગામોમાં પાછા મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં જઈને તેઓ રાષ્ટ્રીય પ્રાથમિક શાળાઓ અથવા પંચાયતી અદાલતો અથવા વણાટ, સુથારી, લુહારી, રંગકામ, છાપકામ વગેરે ધંધા શરૂ કરે છે. આ ધંધા ધંધા શીખવવા માટે આ ઉદ્યોગાલયોમાં પ્રબંધ થઈ રહ્યો છે. મૂંગા ગરીબો વતી અમારા સ્વયંસેવકો મહેનતુ સ્વયંસેવકોએ કરેલી આ વિનંતી શું વ્યર્થ જશે?

આ એક સંગીન અને મદદ માગી લે એવું કામ છે.

થોડા દિવસ પહેલાં^૧ પચાસ કન્નડ બહેનો મને મળવા આવી હતી. એમણે સાથે મળીને એક નાટક ભજવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. નાટક એમનામાંની એક બહેને લખ્યું હતું. આ નાટકના ખેલથી એમને ૫૫૦ રૂપિયાની આવક થઈ. ખર્ચ પચાસ રૂપિયા થયું. આ બહેનોએ ૫૦૦ રૂપિયા અને એમણે કાંતેલું સૂતર લાવીને મને આપ્યું. એમની આ મૂલ્યવાન ભેટનો હું જે ઉપયોગ કરવા માગું છું તે આ બહેનોને ગમશે એમ હું માનું છું. મને લાગે છે કે એમની સંકટગ્રસ્ત મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી બહેનોને રૅટિયા વહેંચવા માટે આ રકમ હું મોકલી આપું એ એનો સારામાં સારો ઉપયોગ છે. એટલે એ રકમ શ્રી સદાશિવરાવને તાબડતોબ મોકલી આપવામાં આવશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧-૫-૧૯૨૪

૩૮૪. શાંતમ્ શિવમ્ અદ્વૈતમ્^૨

મિ. એન્ડ્રૂઝ યંગ હિન્ડિયા માટે જે લેખો લખે છે તે હું આજ સુધી સુધારતો આવ્યો છું. પરંતુ આ લેખમાં એમણે જે સુંદર ગદ્યકાવ્ય આપણને આપ્યું છે તેમાંથી, અંગત ઉલ્લેખો હોવા છતાં, હું એક પણ શબ્દ કમી કરવાની હિંમત કરી શક્યો નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧-૫-૧૯૨૪

૩૮૫. સી. રાજગોપાલાચારીને તાર^૩

[મુંબઈ,

મે ૧, ૧૯૨૪ કે તે પછી]

તાર મળ્યો. દેવદાસને મોકલી આપું એટલું જ આશ્વાસન હું આપી શકું. હાલત કેવી છે તે તથા જવાબ તારથી મોકલો.^૪

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૭૭

૧. ન્યુઓ "મારી નોંધ", ૨૭-૪-૧૯૨૪.

૨. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝે આ મથાળાથી એક લેખ લખ્યો હતો. તે છાપતી વખતે એને છેડે ગાંધીજીએ આ નોંધ લખી હતી.

૩. આ તાર રાજગોપાલાચારીએ ૧૯૨૪ના મેની ૧લીએ દેવદાસ ઉપર કરેલા નીચેના તારના જવાબમાં હતો : "જમાઈનો ન્યુમેનિયા અને તેમની માનસિક અસ્વસ્થતા સતત સંતાપ આપી રહ્યાં છે."

૪. પાઠગથી આ પ્રમાણે રાજગોપાલાચારીએ તાર કર્યો હતો : "જમાઈને ગઈ કાલે ઈસ્પિતાલમાં ખસેડ્યા. નવાઈની વાત છે કે મને દમ મટી ગયો છે. ક્ષમા કરવા બાપુને કહેજો."

૩૮૬. જમનાલાલ બજજને પત્ર

અંધેરી,
શુક્રવાર [મે ૨, ૧૯૨૪ કે તે પહેલાં]^૧

ભાઈ જમનાલાલજી,

મહાત્મા ભગવાનદીનજી અને પંડિત સુંદરલાલજી અહીં આવ્યા છે. અસહયોગ આશ્રમ સંબંધે ને બીજી બાબતોની વાત કરવા માગે છે. પણ મેં કહ્યું કે તમને મળ્યા વિના મારાથી કંઈ ન થઈ શકે. મેં તેમને તમારી પાસે આવવાની સલાહ આપી છે. તેઓ ત્યાં આવે છે. તેમનું સાંભળી મને કંઈ કહેવું કે પૂછવું ઘટે તો કહેજે.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૮૪૬

૩૮૭. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ વિષે નિવેદન^૨

[મુંબઈ,
મે ૪, ૧૯૨૪ પહેલાં]

મને માહિતી મળી છે કે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની સ્વાગત સમિતિ રાજ્યને એવી બાંધારી આપવા તૈયાર છે કે પરિષદમાં તમામ પ્રકારની સભ્યતા જાળવવામાં આવશે, અને રાજાઓ સામે કોઈ પણ પ્રકારની અંગત ટીકા કરવામાં નહીં આવે. મને એવી પણ માહિતી મળી છે કે પોરબંદરમાં મળેલી કારોબારી સમિતિએ ભાવનગરમાં પરિષદ ભરવાની સ્વાગત સમિતિને ભલામણ કરતાં પહેલાં પટ્ટણી સાહેબ જોડે ચર્ચા કરી લેવી જોઈતી હતી, અને એમ ન કરવામાં એની ભૂલ થયેલી છે.

પટ્ટણી સાહેબ ઈચ્છે છે કે આ વર્ષે ભાવનગરમાં પરિષદ ન ભરવી જોઈએ. મને એવી માહિતી પણ મળી છે કે જો તેઓ આ વર્ષે પરિષદ ભરવા દે તો તેમને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે તેમ છે. તેઓ કહે છે કે જો પરિષદ સોનગઢમાં ભરાય તો પોતે બધી મદદ આપવા તૈયાર છે. એ પરિષદમાં હાજર રહેવા ભાવનગરના લોકોને ઉત્તેજન આપવા પણ તેઓ તૈયાર છે. અને સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે આવતે વર્ષે કોઈ પણ દેશી રાજ્યની હદમાં પરિષદ

૧. આ પત્ર ઉપર એક નોંધ છે. તેમાં લખ્યું છે કે જમનાલાલે આનો જવાબ ૩જી મેએ આપ્યો હતો. એની પહેલાંનો શુક્રવાર ૨જી મેએ હતો.

૨. પરિષદના કાર્યકર્તાઓને ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈ પટેલ સાથે મુંબઈમાં વાતો થઈ હતી. એને પરિણામે આ નિવેદન બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું. અહીં જે પાઠ આપવામાં આવ્યો છે તે “ભાવનગરની નોંધ” મથાળા હેઠળ કોઈ સંવાદતાએ મોકલેલા ૪થી મેના હેવાલમાંથી લેવામાં આવ્યો છે.

ભરાઈ શકે એવી સગવડ કરી આપવામાં જરૂરી તમામ મદદ આપવા તેઓ તૈયાર છે. તેઓ એક જ શરત મૂકવા માગે છે કે આ વર્ષે જે ભાષણો વગેરે થાય તેમાં પૂરેપૂરી સભ્યતા જળવવામાં આવે. આવતા વર્ષ માટે તેઓ કોઈ શરત કે બંધન નાખવા માગતા નથી. તેઓ માને છે કે પરિષદ પોતાની મેળે જ પોતાને શોભે એવું વર્તન કરશે.

સમગ્ર પરિસ્થિતિ જોતાં, હું માનું છું કે આ વર્ષે ભાવનગરમાં પરિષદ ભરવાનો સ્વાગત સમિતિએ આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. તેમણે પટ્ટણી સાહેબના અભિપ્રાયને માન આપવું જોઈએ, અને પરિષદમાં પૂરેપૂરી સભ્યતા જળવીને પોતાની સત્યાગ્રહીઓ તરીકેની સંપૂર્ણ લાયકાત સાબિત કરવી જોઈએ. એમ કરવામાં લોકોને સહેજ પણ નામોશી લાગે એમ નથી. સત્યાગ્રહનું તેજ ઝાંખું પડતું નથી અને ભવિષ્યને માટેનો રસ્તો સાફ થાય છે. પરંતુ ધારો કે આપણા ધારવા કરતાં બધું ઊલટું જ થાય, પટ્ટણી સાહેબ એમનું વચન ન પાળે અથવા તે વખતે કાઠિયાવાડની બહાર જતા રહે, અથવા બધા શક્ય પ્રયત્નો કરવા છતાં તેઓ દેશી રાજ્યમાં પરિષદ ભરવાની પરવાનગી ન આપાવી શકે, તોપણ સત્યાગ્રહીને એમાં કશું ગુમાવવાપણું નથી. સાચો સત્યાગ્રહી પ્રસંગોચિત રીતભાત જળવવાથી કદી થાકતો નથી. ગુમાવેલી તકો માટે એણે કદી પસ્તાવાનું હોતું નથી. સમય આવતાં તે હમેશાં તૈયાર હોય છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

બૉમ્બે ક્રૉનિકલ, ૮-૫-૧૯૨૪

૩૮૮. ત્યાગભૂતિ^૧

હિંદુ વિધવાને ઘડીને વિધાતાએ હાથ ધોઈ નાખ્યા છે. જ્યારે જ્યારે પુરુષવર્ગને પોતાના દુઃખની કથા કરતો હું સાંભળું છું ત્યારે ત્યારે વિધવા બહેનોની પ્રતિમા મારી પાસે ખડી થાય છે. પોતાનું દુઃખ રોનાર પુરુષને જોઈ હું હસું છું.

હિંદુ ધર્મ સંયમને ઊંચામાં ઊંચી કોટિએ લઈ ગયો છે અને વૈધવ્ય તેની પરિસીમા છે. પુરુષ તો પોતાના દુઃખનું નિવારણ કરે. તેનું દુઃખ તેની મૂર્ખાઈને લીધે હોય છે. ઘણું દુઃખ તો કેવળ આર્થિક લોભને ખાતર ભોગવે છે. પણ વિધવાનું શું? તેનો બિચારીનો પોતાના દુઃખમાં હાથ જ નથી. તેના દુઃખનું નિવારણ તેની પાસે નથી જ. રૂઢિધર્મે તે દ્વાર તદ્દન બંધ કર્યું છે. અનેક વિધવા દુઃખને દુઃખ માનતી નથી. ત્યાગ એ તેને સારુ સ્વાભાવિક વસ્તુ થઈ પડી છે. ત્યાગનો ત્યાગ તેને દુઃખરૂપ થાય. વિધવાનું દુઃખ જ તેનું સુખ મનાયું છે.

આ સ્થિતિ ખરાબ નથી. સરસ છે. તેમાં હિંદુ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા રહી છે. વૈધવ્યને હું હિંદુ ધર્મનું ભૂષણ માનું છું. વિધવા બહેનોને જોઈ છું ત્યારે મારું માથું અનાયાસે નમે છે. વિધવાનું દર્શન મારે સારુ અપશુકનની નિશાની નથી. પ્રાતઃકાળમાં તેનું દર્શન કરી હું કૃતાર્થ થાઉં. તેનો આશીર્વાદ મને મોટી બક્ષિસ માનું. તેને જોઈ સર્વે દુઃખો ભૂલી જાઉં. વિધવાની પાસે પુરુષ પામર પ્રાણી છે. વિધવાના ધૈર્યનું અનુકરણ અસંભવિત છે. પ્રાચીન કાળનો વારસો જે વિધવાને મળ્યો છે તેની આગળ પુરુષના ક્ષણિક ત્યાગની પૂંજની શી કિંમત હોઈ શકે?

૧. આ ઉપરાંત જુઓ પુસ્તક ૧૭, પા. ૩૮૧-૨ અને ૪૦૯-૧૦.

વિધવાને જે દુઃખ થાય તો તે કોને સંભળાવે? જે જગતમાં કોઈને સંભળાવી શકે તો તે માને જરૂર સંભળાવે. પણ સંભળાવીને કરે શું? માની મદદ શી મળે? “ધીરજ રાખ બહેન” એટલું કહી મા પોતાને કામે વળગે. માનું ઘર તેનું ઘર જ ક્યાં છે? વિધવાને તો સાસરે રહેવું. સાસુનું દુઃખ તો વહુ જ જાણે. વિધવાને તો સેવા જ ધર્મ. દિયરની, જેઠની, સાસુની, સસરાની, જે આવે તેની તેણે સેવા જ કરવાની. એ સેવા કરતાં તે થાકતી જ નથી. તે તો વધારે સેવા કરવાનું બળ માગે છે.

આ વિધવાધર્મનો લોપ થાય, સેવાની આ સાક્ષાત્ મૂર્તિનું કોઈ પોતાના અજ્ઞાનમાં, ઉદ્ધતાઈમાં ખંડન કરે તો હિંદુ ધર્મને મોટી હાનિ પહોંચે.

આવા વૈધવ્યને કઈ રીતે સુરક્ષિત કરી શકાય? દસ વર્ષની કન્યાને પરણાવનાર માબાપને વૈધવ્યના પુણ્યમાં કંઈ ભાગ મળી શકે? જે કન્યા આજ પરણી આજે જ રાંડી તે વિધવા ગણાય? વૈધવ્યની અતિશયતાને ધર્મનું નામ આપી આપણે મહાપાપ નથી કરતા? જે વૈધવ્યને સુરક્ષિત રાખવું હોય તો પુરુષે પોતાનો ધર્મ વિચારવાની જરૂર નથી? જેનું મન વિધવા નથી થયું તેનું શરીર વિધવા રહે? આજ પરણેલી બાળાના મનને કોણ ઓળખનાર છે? તેના પ્રત્યે બાપનો શો ધર્મ છે? કે બાપે તો દીકરીના ગળા ઉપર છરી ફેરવી તેની પ્રત્યેના પોતાના ધર્મનું પાલન કરી લીધું?

વૈધવ્યની પવિત્રતા સાચવવાને ખાતર, હિંદુ ધર્મની રક્ષાને ખાતર, હિંદુસમાજની સુવ્યવસ્થાને ખાતર આટલા નિયમોની જરૂર છે એમ મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે :

૧. કોઈ બાપે પંદર વર્ષની અંદર પોતાની દીકરીને પરણાવવી જ નહીં;
૨. જે વિવાહ આજ લગી ઉપરની મર્યાદાની અંદર થઈ ગયા હોય તે દીકરી પંદર વર્ષની અંદર વિધવા થઈ હોય તો તે દીકરીને પરણાવવાની તજવીજ કરવાનો બાપનો ધર્મ છે;
૩. પંદર વર્ષની બાળા જે વિવાહ પછી એક વર્ષની અંદર વિધવા થાય તો ફરી પરણવાનું માબાપે તેને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ;
૪. દરેક કુટુંબીએ વિધવા પ્રત્યે સંપૂર્ણ માનની નજર રાખવી જોઈએ. માબાપે કે સાસુ-સસરાએ તેને પોતાનું જ્ઞાન વધારવાનાં સાધન પૂરાં પાડવાં જોઈએ.

આટલા નિયમો અક્ષરશઃ વળગવા સારુ મેં નથી રજૂ કર્યાં. તે કેવળ માર્ગદર્શક છે. વિધવા પ્રત્યેનું આપણું કર્તવ્ય એ નિયમોની દિશામાં છે એ વિષે મને તો શંકા નથી.

આ કે આવા નિયમોને અમલમાં કોણ મૂકે? હિંદુ સમાજની પાસે આવા કાર્ય માટે જ્ઞાતિઓ એ કુદરતી વાહન છે. પણ તેમાં સુધારો ન થાય ત્યાં સુધી જે માબાપો ઉપરના નિયમોને અનુકૂળ હોય તેમણે શું કરવું? તેઓએ જ્ઞાતિમાં સુધારો થાય એવા પ્રયત્નો કરવા ને તેમાં તાત્કાલિક સફળતા ન મળે તો બંધનમુક્ત થઈ વિધવાને સારુ યોગ્ય વર શોધવો. બંને પક્ષ જ્ઞાતિ બહાર રહેવા તૈયાર થાય, અને બહાર રહીને પણ જ્ઞાતિને વીનવે, જ્ઞાતિના મહાજનને આઘાત ન પહોંચાડે, સત્યાગ્રહ કરવાનો વિચાર ન કરે, અથવા કરે તો સમજે કે પોતે વિનય-પૂર્વક જ્ઞાતિ બહાર રહેશે તો તે જ સત્યાગ્રહ છે. જે આવો વિવાહ અનિવાર્ય સમજી કરવામાં આવ્યો હશે, જે તેમાં સંયમ જ ઉદ્દેશ હશે, જે આ બહિષ્કૃત થયેલ કુટુંબનું બધું વર્તન શુદ્ધ હશે, તો મહાજન પોતે જ તેઓને પાછા જ્ઞાતિમાં દાખલ કરશે એટલું જ નહીં પણ મહાજન સુધારાનો સ્વીકાર કરશે ને બીજી દીન વિધવાઓ ઉપર થતો બળાત્કાર નાબૂદ થશે.

આવા સુધારા તુરત નથી થઈ શકતા. તેનું બીજા રોપાય એ જ બસ છે. પછી તેનું વૃક્ષ થયા વિના રહેનાર જ નથી.

આ તો મેં નાનો સુધારો સૂચવ્યો છે. મહાન સુધારો થવો અશક્ય લાગવાથી જ ઉપરનો સુધારો સૂચવ્યો છે. ખરો સુધારો તો એ છે કે જેમ સ્ત્રી તે પ્રમાણે પુરુષ પણ ઘરભંગ થાય તો ફરી ન જ પરણે. હિંદુ ધર્મના રહસ્યને આપણે ઓળખીએ તો દુઃખે કરી સાધી શકાય એવા સંયમને મોળો કરવાને બદલે તેવી જાતના બીજા સંયમ આપણા જીવનમાં દાખલ કરી એ સંયમને દૃઢ કરીએ. પુરુષ વિધુર રહે તો સ્ત્રીને પોતાનું વૈધવ્ય ભારે ન લાગે. વળી પુરુષ વિધુર રહે તો હાલ જેવામાં આવતાં કજ્જેડાં અને બાળલગ્ન બંધ થાય.

એક ભય રહે છે તેમાંથી આપણે બચી જવું જોઈએ. “વૈધવ્ય સર્વથા સરસ છે. થોડી બાળ-વિધવાઓ હોય તેમને પુનર્વિવાહ કરવાની જંજાળમાં પડવાની શી જરૂર છે? આપણે તો પુરુષને પણ ઘરભંગ થયે વિધુર રાખવા છે; વળી બાળલગ્નો પણ નાબૂદ કરવાં છે. એટલે કોઈ પણ સ્થિતિમાં સ્ત્રીના પુનર્લગ્નની જરૂર નથી.” આવી દલીલ સાંભળી છે. આ દલીલમાં ભય રહેલો છે કેમ કે ખરું જોતાં એ શબ્દજાળ છે. આ દલીલ કેટલાક અંગ્રેજ મિત્રોની દલીલના જેવી છે. “તમે તો અહિંસાવાદી છો, અમને પણ અહિંસાધર્મ શીખવવા માગો છો એટલે અમે ગમે તેવી હિંસા કરતા હોઈએ તોપણ તે હિંસાની સામે હિંસાથી થવાનું તો તમારાથી લોકોને કહેવાય જ નહીં,” આમ મને કેટલાક કહે છે. આ દલીલમાં જે દોષ રહેલો છે તેવા દોષ જાણ્યેઅજાણ્યે આપણે કર્યા જ કરીએ છીએ. દલીલ કરનારા અંગ્રેજ ભૂલે છે કે જોકે મારે બંને પક્ષને અહિંસાધર્મ શીખવવો છે તોપણ જે અહિંસાધર્મને સમજવા અસમર્થ છે એટલે કે ભીરુ છે, તેને મારે અહિંસાની વાત કઈ રીતે કરવી? મારા પુત્રને હું એ ધર્મ નહોતો સમજાવી શક્યો; ત્રાસથી ચીમળાઈ ગયેલી બેતિયાની^૧ ગરીબ રૈયતને એ ધર્મ હું નહોતો શીખવી શક્યો. તેમને મારે કહેવું પડ્યું હતું : “જે તમારી પસંદગી કેવળ તમારી સ્ત્રીને પડતી મેલી ભાગવા અને લાકડી લઈ અત્યાચારીની સામે બચાવ કરવા વચ્ચે જ હોય, જે તમે અત્યાચારીની સામે નીડરપણે તેને ભાઈ સમજી ઊભા રહી પ્રહાર કર્યા વિના મરતાં સુધી સત્યાગ્રહ કરવા તૈયાર ન હો તો બેશક લાકડી વતી બચાવ કરી ઝૂઝજો.” સત્યાગ્રહ નામદનો ધર્મ નથી. નામદ મટી માનવી મદ બને પછી જ તે અહિંસાધર્મ શીખવાને પાત્ર બને છે.

હવે આપણે વિધવા વિધેની દલીલરૂપે પથરાયેલી શબ્દજાળ તપાસીશું તો માલૂમ પડશે કે તે દલીલ જે પુરુષ પાંડે વિધુર રહેવા તૈયાર હોય તે જ કરી શકે; બીજા જેઓ વિધુરપણું પસંદ ન કરતા હોય, અથવા પસંદ કરતા છતાં તેનું પાલન કરવા તૈયાર ન હોય, તેમને વિધુર-પણાની આવશ્યકતાને સ્વીકારીને વૈધવ્યપ્રથાનો બચાવ કરવાની દલીલ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર નથી. સાઠ વર્ષનો બીજવર ડોસો પોતાની નવ વર્ષની કહેવાતી સ્ત્રીનું વૈધવ્ય વધાવી પોતાના વસિયતનામામાં એ વૈધવ્યની સ્તુતિ કરે ને બિચારી વિધવા થનારી બાળાની વંદના કરતાં લખે : “ન કરે નારાયણ ને મારું મૃત્યુ મારી પરમ પવિત્ર ધર્મપત્નીના કરતાં વહેલું થાય તો હું જાણું છું કે તે તો વિધવા રહી, મને, પોતાના ને મારા કુટુંબને, અને હિંદુ ધર્મને શોભાવશે. આ બાળાને પરણીને હું શીખ્યો છું કે પુરુષે પણ વિધુર રહેવું જોઈએ. હું વિધુર રહ્યો હોત તો ઘણું સારું હતું. હું મારી દુર્બળતા કબૂલ કરું છું. પણ પુરુષની દુર્બળતા એ

તો વૈધવ્યને વધારે શોભાવનારી છે. તેથી મારી બાળપત્નીની બાબતમાં હું ઈચ્છું છું કે તે મારા અવસાન પછી વિધવા રહી સંયમધર્મને શોભાવે.” આવી દલીલની અસર તે બાળપત્ની ઉપર કે વસિયતનામું વાંચનારની ઉપર શી થાય ?

આ દલીલ તપાસવાની આવશ્યકતા હતી, કેમ કે ઊંચા ધર્મના પ્રવર્તનના આશ્રય તળે કે તેને બહાને ધર્મ જેવા જણાતા અધર્મનો બચાવ થયા જ કરે છે. વૈધવ્યની વ્યાખ્યામાં બાળવિવાહ આવી જ ન શકે. વિધવા એટલે તે સ્ત્રી કે જેનો પતિ મૃત્યુ પામ્યો છે—એ સ્ત્રી કે જેણે લાયક ઉંમરે પોતાની ઈચ્છા કે સંમતિથી વિવાહ કર્યો છે અને જેણે સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ જાણ્યો છે. આ વ્યાખ્યામાં અક્ષતયોનિનો કે માબાપે હોમી દીધેલી કુમળી વયની બાળાનો સમાવેશ થતો જ નથી ને થવો ન જ જોઈએ. એટલે બાળાઓના મનાતા “વૈધવ્ય”નો બચાવ કરવો એ જ અનર્થ છે. પણ જ્યારે પુરુષે સુધ્ધાં વિધુર રહેવાની આવશ્યકતા છે એવા કથન માત્રથી આવી બાળાઓને વિધવા રાખવાનું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે ત્યારે તો તેમ કરનાર અનર્થમાં ઉદ્ધતાઈ અથવા ધોર અજ્ઞાન ઉમેરે છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૪-૫-૧૯૨૪

૩૮૯. કોણ બચાવે ?

ત્યાગમૂર્તિ વિષેનો લેખ લખાયા પછી ઉપરનો કાગળ^૧ મારે હાથ આવ્યો છે. આવા દાખલા હિંદુસ્તાનમાં બન્યા જ કરે છે. જે વૃદ્ધ પુરુષ પોતાની વિષયવાસનાને વશ થઈને એક બાળાનો જન્મ બગાડવા બેઠો છે તેને એકાએક સમજાવવો મુશ્કેલ છે. બાળાનો બાપ જેને પૈસા મળવાનો સંભવ છે, તેને કેમ પોતાની દીકરીના હિતની વાત સમજાવી શકાય ? જ્યાં વિષય અને સ્વાર્થ માણસની આંખે પાટા બાંધે છે ત્યાં તેને ખોલનાર કોણ મળે ?

છતાં જે જ્ઞાતિના મહાજન ધારે તો આ ગરીબ ગાયને બચાવી શકે છે. મહાજન કંઈ કરવા તૈયાર ન હોય તો જેઓ આ પરોપકારનું કામ કરવા ઈચ્છતા હોય તેઓ મહાજનને વચમાં પડવા વીનવે. તેમ પણ ન થઈ શકે તો જેઓ આ અધોર કૃત્ય અટકાવવા ઈચ્છતા હોય તેઓ વિનયપૂર્વક બાળાના બાપને સમજાવે તેમ જ વિવાહ કરનારને પણ સમજાવે. તેઓ અવશ્ય આ બંને વ્યક્તિઓનો ત્યાગ તો કરે જ. તેમનાં ભોજનાદિ કાર્યોમાં ભાગ ન લે ને તેમ કરી પોતે આ પાપની ભાગીદારીમાંથી મુક્ત થાય. જે સમાજમાં આવા ગુના થતા હોય તેમાં આખા સમાજનો દોષ માનવો જ ઘટે છે કેમ કે જે વસ્તુની વિરુદ્ધ તીવ્ર સામાજિક અભિપ્રાય હોય તે વસ્તુ કરવાની ધૃષ્ટતા એકાએક કોઈ કરતું નથી. અને જ્યાં સમાજની દરકાર ન કરતાં ઉદ્ધતાઈથી કોઈ વ્યક્તિ સમાજની મર્યાદા છોડે છે ત્યાં સમાજની પાસે શાંત અસહકારરૂપી સુંદર હથિયાર રહેલું છે ને તેની મદદથી સમાજ દોષમુક્ત બની શકે છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૪-૫-૧૯૨૪

૧. આ કાગળ અહીં આપ્યો નથી, એક કુમળી બાળાને પચાસેક વર્ષના એક માણસ સાથે પરણાવવાની તૈયારી થઈ હતી. તે અટકાવવા માટે પોતે કરેલા નિષ્ફળ પ્રયાસનું લેખકે એમાં વર્ણન કર્યું હતું.

૩૯૦. હિંદુમુસલમાન

હિંદુમુસલમાન વચ્ચે જે ખટાશ ફેલાયલી છે તે વિષે હજુ મારા વિચારો ચર્ચવા હું તૈયાર ન હતો અને નથી. મારા વિચારો તો બંધાઈ ગયા છે પણ મિત્રોની સગવડને ખાતર મેં હજુ જાહેર નથી કર્યાં. તેઓ વિચાર કરી રહ્યા છે તેથી જ ઢીલ થઈ છે. પણ વીસનગરમાં જે ખેદ-કારક બનાવ બન્યો છે તેને લઈને હું તદ્દન ચૂપ નથી રહી શકતો. મારે જે છાપાંઓનું અધિપતિ-પણું કરવું હોય તો પ્રસંગ આવ્યે મારા વિચારો મારે જણાવવા જ જોઈએ.

વીસનગર જઈ અબ્બાસ સાહેબ અને રા. મહાદેવ દેસાઈએ સમાધાની કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને તે કેવી રીતે નિષ્ફળ ગયો તેનો હૃદયભેદક ચિતાર મને રા. મહાદેવ દેસાઈએ આપ્યો છે. તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે હિંદુઓએ રામનવમીને દિવસે મહાદેવનો વરઘોડો કાઢેલો. તે વરઘોડામાં વાજું તો વગડતું જ હતું. તે જ્યારે મસ્જિદની નજદીક આવ્યો ત્યારે નાગી તલવાર-વાળા મુસલમાનો તેની ભેટ કરવા તૈયાર જેવામાં આવ્યા. વરઘોડો તો લગભગ ચોવીસ કલાક બાદ પોલીસ રક્ષણ નીચે પસાર થયો.

બીજા કિસ્સા હું છોડી દઉં છું. હિંદુ વાજાં વગાડવાનો પોતાનો હક છોડે નહીં, મુસલમાન વાજાં વગાડવા દે નહીં. છતાં જેમ તેમ કરતાં હુલ્લડ થતું તો અટકવું. પણ આમાં કોઈ પક્ષને જશ અપાય તેમ નથી; જશ કેવળ પોલીસને જ ઘટે.

હવે વળી એવી ખબર મળી છે કે કેટલાંક પશુને તલવારના ઘા કોઈએ છૂપી રીતે કરેલા છે. તેમાંનું એક પશુ તો મરી ગયેલું માલૂમ પડ્યું છે. હિંદુઓએ મુસલમાનોની સાથેનો સંબંધ છોડ્યો છે.

વરઘોડાનો કિસ્સો પૂરો થયા બાદ વીસનગરના જાણીતા ગૃહસ્થ રા. મહાસુખલાલ ચૂનીલાલે તીખું ભાષણ કર્યું. તેમાં તેમણે ધોળી ટોપીવાળાઓને સંબોધીને કહ્યું છે કે તેઓ ભલે ગમે તેવો પ્રયત્ન કરે છતાં હિંદુમુસ્લિમ ઐક્ય થવાનું જ નથી. રા. મહાસુખલાલે હિંદુઓને અસહકાર કરવાની ભલામણ કરી છે.

વીસનગરના હિંદુઓની વસ્તી મુસલમાન વસ્તી કરતાં ઘણી વધારે છે. છતાં હિંદુઓ મુસલમાનથી બહુ ડરે છે. મુસલમાનો પોતાની તલવાર મ્યાનમાં મૂકવા ઈચ્છતા નથી.

ધાર્મિક વરઘોડાનું વાજું શરૂ થયું એટલે વાગતું રહેવું જોઈએ એવો અચલિત ધાર્મિક કાયદો નથી એમ હું માનું છું. મુસલમાન ભાઈઓની લાગણી ન દુભાય તેટલા સારુ અમુક પ્રસંગે વાજું બંધ કરવાની હિંદુની ફરજ છે એમ પણ હું માનું છું. પણ મુસલમાનની તલવારથી ડરીને વાજું બંધ કરવું એ અધર્મ છે એવું પણ હું તેટલા જ નિશ્ચયપૂર્વક માનું છું. જેમ મુસલમાનને દુભાવીને તેને ગાયનો વધ કરતાં ન રોકાય તેમ જ હિંદુને દુભાવીને મુસલમાન હિંદુનું વાજું બંધ ન કરાવી શકે. જે બંને પક્ષને મિત્રતા વહાલી હોય તો બંને પોતાની ગરજે ગોકથી (ગોવધ) ને વાજાં બંધ કરે. એક પોતાની ફરજ ન આદા કરે તોપણ બીજાએ પોતાની ફરજ ન ચૂકવી જોઈએ એમ પણ હું માનું છું. પણ બેમાંથી એકે જમીનદોસ્ત થવા છતાં પણ તલવારબળને વશ ન જ થાય — ન થઈ શકે — ન થવા જોઈએ.

શાંત અસહકાર કરવાનો પ્રસંગ પડયે દરેક જણનો હમથ ઉક છે. એ કંઈ સરકારની સામે કરાય ને પોતપોતાનામાં ન કરાય એવું નથી. વળી હિંદુ મુસલમાનની સામે જ કરે અથવા મુસલમાન હિંદુની સામે જ કરે પણ એક હિંદુ બીજા હિંદુ સામે કે એક મુસલમાન બીજા મુસલમાન સામે ન કરી શકે એવુંયે કંઈ નથી. સિદ્ધાંતની વાતમાં બાપટીકરા વચ્ચે પણ અસહકાર કરવો પડે.

આવો પ્રસંગ વીસનગરના હિંદુ સમક્ષ આવ્યો છે કે નહીં એ સવાલ છે. મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે એ પ્રસંગ નથી આવ્યો. ગૂઢ પ્રશ્નના ફેંસલા પ્રત્યેક ગામના હિંદુમુસલમાન આપમુખ-ત્યારીથી ન જ કરી શકે. તાત્કાલિક પરિણામ તેથી સારું આવ્યું એમ જીતેલો પક્ષ ભલે માને, પણ તેનું સ્થાયી પરિણામ તો બૂરું જ આવવાનું. વળી એક ગામમાં એક પક્ષ જીતે તેથી તે પક્ષના બીજા સહધર્મીને લાભ થયો એમ પણ માનવાનું કારણ નથી. વીસનગરમાં હિંદુઓની સંખ્યા વધારે હોવાથી રાજબળથી કે અસહકારના બળથી તેઓ મુસલમાનને નમાવે તેથી શું થયું? બીજા ગામમાં જ્યાં મુસલમાનોને પ્રસંગ અનુકૂળ હોય ત્યાં તેઓ હિંદુને દબાવે એ વીસનગરના હિંદુઓને ગમશે કે? જો એવું તેમને નહીં ગમે તો વીસનગરના મુસલમાનોની હાર બીજા ગામના મુસલમાનોને ગમે? વીસનગરના હિંદુઓએ લીધેલો રસ્તો આરંભમાં ભલે મીઠો હોય પણ પરિણામે ઝેરી હોઈ ગીતામત^૧ પ્રમાણે ત્યાજ્ય છે.

મારે યાદ દેવડાવવાની જરૂર નથી કે વીસનગરના હિંદુઓને હું એમ નથી કહેતો કે તેઓ વાળું વગાડવાનો હક દબાઈને છોડી દે; હું એમ પણ નથી કહેતો કે તેઓ કદી અસહકાર ન કરે. પણ હું જરૂર નમ્રપણે એવો અભિપ્રાય આપું છું કે મારી પાસે આવેલી હકીકત બરાબર હોય તો હિંદુઓનો અસહકાર ઉતાવળો છે; તેઓએ તેની પૂર્વે લેવા જોઈતા બધા ઈલાજ લીધા નથી. તેઓનામાં શાણપણ હોય તો તેઓ સત્તાનો ઉપયોગ ઓછામાં ઓછો કરે. વીસનગરમાં સત્તાધિકારીઓએ પોતાનું કામ શાંતિથી, ચતુરાઈથી ને નિષ્પક્ષપાતપણે લીધું છે એમ સાંભળું છું. આ તટસ્થ હિંદુ પાસેથી સાંભળેલું લખું છું. તટસ્થ મુસલમાનના મન ઉપર શી અસર પડે એ હું હજુ જાણતો નથી.

પણ આપણે તો સત્તાનો ઉપયોગ ઓછામાં ઓછો કરવા માગીએ છીએ. ચાર વર્ષ થયાં એ તત્ત્વને પોષી રહ્યાં છીએ. એટલે સત્તાની દરમિયાનગીરી વિના આપણે શું કરવું જોઈએ એ વિચારવાનું રહ્યું છે. વીસનગરના હિંદુઓને હવે હાલ તુરત મુસલમાનની તલવારનો ભય નથી. એ ભયમાંથી તેઓને સત્તાધિકારીઓએ બચાવ્યા છે ને હાલ બચાવી રહ્યા છે. એટલે હવે તેઓએ સુલિહના રસ્તા શોધવાની જરૂર રહી. તેઓએ વીસનગર બહારના હિંદુમુસલમાનની સલાહ ને મદદ લીધાં? તેઓએ અલીભાઈઓને કંઈ લખ્યું? તેઓએ હકીમજીને લખ્યું? ભલે એ બધા કંઈ ન કરે એમ બને, પણ હિંદુઓની ફરજ તેઓની મદદ માગવાની છે. હિંદુઓએ ગુજરાતના અગ્રગણ્ય પુરુષ વલ્લભભાઈની રજા લીધી? તેઓએ અબ્બાસ સાહેબને ન સાંભળ્યા, તરછોડ્યા; તેમની માફી માગી તેઓની સલાહ લીધી?

પણ રા. મહાસુખલાલ કહે છે કે મિયાં મહાદેવને બનવાનું જ નથી. હિંદુઓએ પોતાનું પોતાની મેજે ફોડી લેવું. ધોળી ટોપીવાળાઓનું માનશે તો હિંદુ મટી મુસલમાન થશે. આ સજ્જનને હું નમ્રપણે કહું છું કે તેઓના વિચારો જેવા મારી પાસે આવ્યા છે તેવા જ હોય

તો તેઓ ભૂલ કરે છે. ધોળી ટોપીવાળામાં તો હિંદુ પણ છે ને મુસલમાન પણ છે. ધોળી ટોપીવાળા હિંદુ પોતાનું હિંદુપણું નહીં ખુએ એવી હું એ ભાઈને ખાતરી આપું છું. પણ આપણને અત્યારે ઝઘડો ધોળી કે કાળી ટોપીનો નથી. ભલે ધોળી ટોપીવાળા ખરાબ હોય. તેમનો બચાવ હું શું કરવાનો હતો? સર્વનો બચાવ તેમનો પોતાનો આચાર કરે છે. પણ હિંદુમુસલમાન વચ્ચે ઐક્ય ન જ થાય એ માન્યતા મને તો ભયંકર લાગે છે. એ વિચારમાં ધાર્મિક દોષ છે. એ વિચાર હિંદુ સંસ્કૃતિનો વિરોધી છે. હિંદુ ધર્મમાં કોઈનો સર્વથા નાશ નથી, એટલે કે સૌમાં એક જ આત્મા રહેલો છે. હિંદુ એમ કહે જ નહીં કે તે માને તેમ બીજા માને તો જ તેઓ સ્વર્ગે જાય. મુસલમાન એવું માને છે કે નહીં એ હું નથી જાણતો. પણ મુસલમાન ભલે એમ માને કે હિંદુમાત્ર કાફર હોઈ સ્વર્ગને લાયક થઈ જ ન શકે. એની ઉપર પણ પ્રેમ કરવો ને તેને પ્રેમપાશથી બાંધી લેવો એમ હિંદુ ધર્મ શીખવે છે. કેમ કે હિંદુ ધર્મ કોઈ પણ ધર્મની અવગણના નથી કરતો. બધાને કહે છે : “સ્વધર્મમાં જ શ્રેય છે.”

વ્યવહારદૃષ્ટિએ પણ હિંદુમુસલમાન વચ્ચે ઐક્ય અસંભવિત છે એમ માનવું એટલે આપણે સદાયની ગુલામી કબૂલ કરવા જેવું છે. જે હિંદુ ધર્મ એમ માને કે સાત કરોડ મુસલમાનને હિંદુસ્તાનમાંથી નાબૂદ કરી શકાય તે ગાઢ અજ્ઞાન નિદ્રામાં સૂતો છે એમ કહેતાં મને સંકોચ નથી થતો.

વળી વીસનગરમાં હિંદુમુસલમાન લડે છે તેથી શા માટે માની લેવું કે હિંદુસ્તાનનાં સાત લાખ ગામડાંમાં જ્યાં બંને કોમ હોય ત્યાં પણ તેઓ લડે છે? સમસ્ત હિંદુસ્તાનમાં એવાં અનેક ગામડાં છે કે જ્યાં હિંદુમુસલમાન પોતે સગા ભાઈની જેમ રહે છે, એટલું જ નહીં પણ કેટલાંક શહેરોમાં ને તેની નજીકનાં ગામોમાં આપણે લડી રહ્યા છીએ એવું પણ તેઓ જાણતા નથી.

આમ ધર્મ આને વ્યવહાર બંને પક્ષ તપાસતાં વીસનગરના ડાહ્યા હિંદુઓને લાગવું જોઈએ કે હિંદુમુસલમાન વચ્ચે એકસંપ સંભવિત અને આવશ્યક છે. અસહકારની સલાહ આપનાર ભાઈને વળી એટલું પણ જણાવવાની છૂટ લઈ લઉં કે અસહકાર કરવાનો અર્થ એ છે કે છેવટે સહકાર કરવો. અસહકાર ચોખવટ કરવાની ક્રિયા છે. એક જ ઈશ્વરના આ જગતમાં કોઈ પણ જીવની સાથે સર્વદા અસહકાર હોય જ નહીં. એ વિચાર કલ્પનાબહાર છે. કેમ કે એવી કલ્પના ઈશ્વરના સ્વામિત્વની વિરોધી છે. તેથી વીસનગરના હિંદુઓને હું વીનવું છું કે તેઓ વલ્લભભાઈ તથા અબ્બાસ સાહેબને નોતરે અને બંને વચ્ચેની તકરાર મટાડવાનું કહે. જે તેમને આ અસહકારીઓનો વિશ્વાસ ન હોય તો ભલે તેઓ સહકારીઓને નોતરે. ગુજરાતમાં ઘણા હિંદુમુસલમાન, ભાઈઓ સહકારી છે જેઓ તેમને મદદ કરશે. જ્યાં સુધી વીસનગરના હિંદુઓએ સમાધાની કરવાને યોગ્ય બધા ઉપાયો નથી લીધા ત્યાં લગી તેમને અસહકારનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો જ નથી.

આટલું તો હિંદુ ભાઈઓને.

મુસલમાન ભાઈઓએ ગંભીર ભૂલ કરી છે. ઈસ્લામની ઉજ્જવળતા તલવારથી નથી રહી એમ મુસલમાન તવારીખો કહે છે. ઈસ્લામની તલવારે ભલે ઈસ્લામનું રક્ષણ કર્યું હોય, પણ તલવારથી ઈસ્લામે ન્યાયાન્યાયના ફેસલા નથી કર્યાં. આજ લગી કોઈ ધર્મ જગતમાં કેવળ તલવાર ઉપર નથી નભી શક્યો. જ્યારે ત્યારે તલવાર જ કાઢવાની ટેવ ખરાબ છે, ધર્મનો નાશ કરનારી છે, એવું પરધર્મી હોવા છતાં વીસનગરના મુસલમાનોને હું અવશ્ય કહેવા માગું છું. ઈસ્લામને ઉજ્જવળ કરનારા તેના ફકીરો, સૂફીઓ ને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ છે. તેઓએ પોતાની કે

ધર્મની રક્ષા તલવારથી નથી કરી પણ પોતાના રૂહાની બળથી કરી છે એમ ઈસ્લામી તવારીખ સાબિત કરે છે.

વીસનગરના મુસલમાનોએ પોતાની તલવાર મ્યાનમાં ઘાલવી જોઈએ. તલવારબળથી તેઓ હિંદુઓને મસ્જિદ પાસેથી વાજાં વગાડતાં રોકી નહીં શકે. ત્રીસચાળીસ વર્ષથી હિંદુઓ વાજાં વગાડતા આવ્યા છે. તેઓને એકાએક વાજાં વગાડતાં રોકવા એ મુશ્કેલ કામ છે. એ કામ તલવારથી તો ન જ થઈ શકે. જેવું આપણને લાગે તેવું જ બીજાને લાગે એવો દુનિયાનો કાયદો છે. જે હિંદુઓ મુસલમાન પાસેથી બળાત્કારે કંઈ હક માગે તો તે નહીં આપે. તેમ જ બળાત્કારે હિંદુ પાસેથી પણ કશું ન લેવાય એમ વીસનગરના મુસલમાન ભાઈઓએ શાંત ચિત્તે વિચારી લેવું જોઈએ.

હું નહીં કહું કે ચાળીસ વર્ષથી હિંદુઓ વાજાં વગાડતા આવ્યા હોય તેથી તે ભૂલ હોય તોપણ તેને વગાડતા ન જ અટકાવાય. ખોટું લાંબો કાળ નભવાથી સાચું નથી થઈ શકતું. પણ ખોટું તલવારથી ન સુધરે; સમાધાનીથી જ સુધરે. વીસનગરના હિંદુઓને તેઓની ભૂલ હોય તો તે બતાવવી જોઈએ. તેઓને સમજાવીને કામ લઈ શકાય. તેઓ ન સમજે ને વાજાં વગાડતા જાય તેથી કંઈ મુસલમાનની નમાજ ખોટી ન થાય. નમાજ ખોટી થવી ન થવી તે નમાજના દિલ ઉપર આધાર રાખે છે. એમ વાંચ્યું છે કે પેગંબર સાહેબ લડાઈ ચાલતી હોય, તલવારોનો ખણખણાટ થઈ રહ્યો હોય, ઘોડાં હણહણી રહ્યાં હોય, તીર સુસવાટો કરી રહ્યાં હોય, — ત્યારે પણ શાંત ચિત્તે, એકધ્યાન થઈ નમાજ પઢી શકતા હતા. તેમણે મક્કાના બુતપરસ્તોનાં દિલ મહોબતથી હરણ કર્યાં હતાં.

પેગંબર સાહેબે જે નમૂનો વારસામાં મૂક્યો છે તેને વીસનગરના મુસલમાનો કેમ ભૂલે છે? નમાજ પઢવાની તેમની ફરજ છે એવું કુરાન શરીફમાં વાંચ્યું છે; બીજા વાજાં વગાડતા હોય તેને બળાત્કારે રોકવાનો મુસલમાનોનો હક છે કે તેમ કરવાની તેમની ફરજ છે એવું નથી વાંચ્યું, નથી સાંભળ્યું. હિંદુઓને તેઓ મહોબતથી વીનવી શકે છે. ન માને તો વીસનગર બહારના હિંદુમુસલમાનની મદદ માગી શકે છે. સમાધાની સિવાય બીજા રસ્તો જેમ હિંદુઓને નથી તેમ જ મુસલમાનોને પણ નથી.

શું વીસનગરના મુસલમાન સ્વરાજ નથી ઈચ્છતા? શું તેમને ગુલામી જ પસંદ છે? શું ખિલાફત પ્રત્યેની ફરજ હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોએ અદા કરી લીધી? ગુલામીમાં રહેલા મુસલમાન ખિલાફતની ખરી સેવા કરી શકે? હિંદુઓની સાથે પાકી—દિલની—દોસ્તી કર્યા વિના મુસલમાન ખિલાફતને રોશની આપી શકશે? ખિલાફતના સવાલ તેમની પાસે નથી એમ ધારી લઈએ તો શું તેઓ પોતાના વતન હિંદુસ્તાનમાં પોતાના હમવતન હિંદુઓની સાથે હમેશાં દુશ્મનીથી જ રહેવા માગે છે?

હિંદુમુસલમાન વચ્ચે બીજા ઘણા સવાલોનો વિચાર આપણે નવજીવનમાં કરશું, પણ એક વસ્તુનો નિશ્ચય તો તુરત થવો જ જોઈએ, કે એકબીજા વચ્ચેના ઝઘડાનો ફેંસલો પાંચ મારફતે કે કોર્ટ મારફતે જ થઈ શકે. ધર્મને નામે કે બીજા નામે તલવાર ઉગામવી એકબીજા ઉપર હરામ હોવું જોઈએ. મુસલમાનથી હિંદુ ડર્યા કરે એ જેમ હિંદુને નથી શોભતું તેમ જ તેમ ડરાવવું એ મુસલમાનને નથી શોભતું. ડરાવનાર અને ડરનાર બંને ભૂલ ખાય છે. બેમાંથી કોનો દરજ્જો ચડિયાતો છે એ તો હું નહીં કહી શકું, પણ મારે પસંદગી કરવાની હોય તો હું જરૂર ડરનારની

ટોળીમાં બેસું ને ડરાવનારની સામે પૂરો અસહકાર કરું. ડરાનારની ઉપર ખુદા રહેમ કરશે; ડરાવનારને તેની તકોબરીને સારુ દરવાજે દેખાડશે એમ મારી ખાતરી છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૪-૫-૧૯૨૪

૩૯૧. મારી નોંધ

“ભૈયા”નો અર્થ

જેમ મનુષ્યને તેમ શબ્દને સંગદોષ લાગ્યા વિના નથી રહેતો. “લાલા” શબ્દ મૂળ અર્થમાં માનસૂચક તરીકે વપરાય છે. પંજાબીઓને આદર બતાવવા આપણે “લાલા” શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ પણ કોઈ ગુજરાતીને “સુરતી લાલા” કહીએ તો તે ચિડાશે. “બાબુ” શબ્દ પણ માનાર્થે વપરાય છે, પણ અંગ્રેજો પોતાના બંગાળી નોકરોને “બાબુ” કહીને બોલાવતા. (હજુ એમ બોલાવે છે કે નહીં એ હું નથી જાણતો) તેથી એ તિરસ્કારનો શબ્દ થઈ પડ્યો હતો. એવા જ હાલ સુંદર શબ્દ “ભૈયા”ના થયા છે. “ભૈયા”નો અર્થ “ભાઈ” છે. તેમાં જે રસ ભર્યો છે તે તો જે સંયુક્ત પ્રાંતોમાં કે બિહારમાં રહ્યા હોય તે જ જાણી શકે. પણ આપણે મુંબઈમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફથી જે હિંદુ નોકરો આવે છે તેમને સારુ એ પ્રયોગ આદર્યો ને પછી ઉત્તર તરફથી આવનાર હિંદુમાત્રને “ભૈયા” નામથી સંબોધવા લાગ્યા. એટલે હવે “ભૈયા” શબ્દ તે તરફના હિંદુઓને અજાણ્યાઓ થઈ પડ્યો છે અને આમાંથી કેટલાંક માઠાં પરિણામ પણ આવ્યાં છે એવું એ તરફના ગૃહસ્થો મને લખી જણાવે છે. “ભૈયા” શબ્દનો આવો ઉપયોગ ન કરવામાં આવે એવી મજકૂર ભાઈઓ હિલચાલ પણ કરી રહ્યા છે અને એ વાસ્તવિક છે. “ભૈયા” નામની કોઈ કોમ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કે ક્યાંય નથી. કોણે કેવી સ્થિતિમાં “ભૈયા” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો એ આપણને ખબર નહીં પડી શકે, પણ એટલું તો આપણે જાણી શકીએ છીએ કે એ શબ્દ ઉત્તર તરફથી મુંબઈ ઈત્યાદિ ભાગોમાં વસેલા વેપારી વગેરે વર્ગને ઘણો અયોગ્ય લાગે છે, તેથી એ શબ્દનો ઉપયોગ આપણે તજી દેવો ઘટે છે. મને લખનાર ભાઈ એમ જણાવે છે કે નવજીવનમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે. જબરની કુશળતા, જબરની તન્મયતા, જબરની નિખાલસતા વગેરેની સ્તુતિ કરતાં નવજીવનમાં લખનારે જબરને ભૈયા તરીકે ઓળખાવ્યો હતો. આશ્રમમાં જબર પ્રત્યે સૌને અત્યંત માન છે. છતાં હું હવે જોઉં છું કે “ભૈયા” શબ્દનો એવો હેતુપૂર્વક થયેલો પ્રયોગ પણ ત્યાગવો પડશે.

મિલનું કાપડ

રાષ્ટ્રપ્રવૃત્તિમાં મિલના કાપડને ખાદીનું સ્થાન આપવાની ઝીણી ઝીણી હિલચાલ ચાલી રહેલી છે. એ સૂચવે છે કે ખાદીનું રહસ્ય ને તેનું સ્થાન હજુ પૂરું સમજાયું નથી. ખાદીપ્રવૃત્તિનો જન્મ મિલોના ટ્રેપમાંથી નથી થયો પણ હિંદુસ્તાનના ગરીબો પ્રત્યેની દયામાંથી એની ઉત્પત્તિ થઈ છે. સ્વરાજને અર્થે તે નિયોજાયેલી છે. ખાદીને હું સ્વરાજનો પ્રાણ માનું છું. તે વિના હિંદુસ્તાન જીવી ન શકે ને નિર્જીવ દેશને સ્વરાજ શું હોઈ શકે? હિંદુસ્તાનને વિરાટ સ્વરૂપ કલ્પી લો. ધડ ઉપર રહેલું માથું ને તેમાં રહેલા મગજને એ સ્વરૂપ પળેથી જડ બનવા લાગ્યું

હોય તેની શી ખબર પડે? આપણે તો જેઓ પ્રમાણમાં સાજતાજ છીએ તેઓ ગામડાંઓનો થતો જતો નાશ જોઈ શકતા નથી; પણ અર્થશાસ્ત્રીઓ અથવા ગામડાંઓમાં ભ્રમણ કરનારા જોઈ શકે છે કે હિંદુસ્તાનરૂપી વિરાટ સ્વરૂપના પગ સુકાવા લાગ્યા છે. આ ઘસારો ચાલુ છે. તે અટકાવવાનો ઉપાય ખાદી છે; મિલનું કાપડ નથી. દેશી મિલોના કાપડથી ભલે પરદેશી મિલોના કાપડનો બહિષ્કાર સંભવે, પણ તેથી હિંદુસ્તાનનાં કરોડો ભૂખ્યાંની ભૂખ મટે તેમ નથી નથી ને નથી જ. તે તો ખાદીથી જ સંભવે. હિંદુસ્તાનમાં પૈસાની તંગી છે કેમ કે કામની તંગી છે. શહેરોમાં મજૂરી મળે તે બસ નથી. સાત લાખ ગામડાંને સ્વતંત્ર કરવાનાં છે. ગામડાંમાં જ ગામડિયાઓને ધંધાની જરૂર છે. એવો ધંધો રેંટિયો જ આપી શકે. તેથી જ તેને હું અન્નપૂર્ણા કહું છું. આપણે તેનો જ પ્રચાર કરવો રહ્યો છે. તેનો એટલે રેંટિયાને લગતી આગળ પાછળની બધી ક્રિયાઓનો. તેમાં હજારો માણસ કામ કરે ત્યારે તેને આપણે પહોંચી વળીએ એમ છીએ. આપણું કામ કેવળ ખાદીને સંગઠિત કરવાનું છે.

મિલો તો સંગઠિત છે. તેમને સ્વયંસેવકોની જરૂર નથી. હીરાનો વેપારી પોતાનો માર્ગ શોધી લે છે; તેને મદદ કરવાને સ્વયંસેવક મંડળો ઊભાં નથી કરવાં પડતાં. તેવું જ મિલોનું. દેશી મિલો ધારે તો પરદેશી કાપડનો અટકાવ કરી શકે છે. તેઓ સ્વાર્થને ગૌણપદ આપી હિંદુસ્તાનના ભલાને પ્રધાનપદ આપે, પોતાના વેપારમાં પ્રામાણિકપણું દાખલ કરે, નફા તરફ ઓછું ધ્યાન આપી માલની સરસાઈ ઉપર વધારે ધ્યાન આપે તો તેઓનો માલ ખપે છે તેના કરતાં વધારે ખપે એમાં શક નથી. ખાદી હજુ તો ખરી હરીફાઈ નથી કરતી. ખાદીની આડકતરી અસર ભલે થઈ હોય પણ આપણે હજુ કરોડ રૂપિયાની ખાદી પેદા નથી કરી ચૂક્યા ત્યાં તેની હરીફાઈની વાત જ શી કરવી? ખાદીને અચલિત સ્થાન હજુ મળ્યું નથી. તેને સારુ ભગીરથ પ્રયત્ન થયા વિના તે પોતાનું પ્રાચીન સામ્રાજ્ય મેળવી શકે તેમ નથી. આવી હાલતમાં મિલના કાપડની વાત સરખી ખાદીની જોડે થઈ શકે એ પણ મારી સમજની બહાર છે.

મહાસભા એ અવાચકની વાચા છે, અથવા તો બનવી જોઈએ. મહાસભાનું ક્ષેત્ર કેવળ કંગાળોમાં રહેલું છે પણ તેને તો તે પહોંચતી નથી, પહોંચી શકતી નથી, તેથી જેઓ ગરીબની ઉપર સવારી કરી રહ્યા છે છતાં જાણતા નથી કે તેમ કરી રહ્યા છે, તેઓને સાવધાન કરે છે; તેઓને સારુ ખાદીનો ઉદ્યોગ કરે છે. એટલે મહાસભાના માણસોને સારુ તેમ જ મહાસભાનો અવાજ જેમને પહોંચી શકે છે તેમને સારુ મિલોનું કાપડ ત્યાજ્ય છે એમાં મને જરાયે શક નથી.

આ કાર્યમાં હું તો હમેશાં મિલમાલિકોની સહાય માગતો આવ્યો છું. ખાદીની પ્રવૃત્તિને તેઓ હૃદયથી વધાવે, તેને ઉત્તેજન આપે, પોતે મિલોનું કાપડ પહેરવાને બદલે ખાદી પહેરી ગરીબોની સાથે એક બને. આ બે વિરોધી વસ્તુઓ નથી. દેશી મિલોના કાપડને આજ તો હિંદુસ્તાનમાં સ્થાન છે. ધારો કે પ્રભુકૃપાએ સમસ્ત હિંદુસ્તાન કેવળ ખાદીમય થયું તો તેમાં મિલોના માલિકોને ભય શાનો હોય? તેઓનો પરદેશી વેપાર તો છે જ. ધારો કે પરદેશના લોકો પણ પોતાની કપડાંની હાજત પોતાની મેળે પૂરી પાડવા લાગે તોયે શું? મિલોના માલિકોમાં ધન ઉપાર્જનની શક્તિ રહેલી છે તે કંઈ નાશ પામવાની નથી. દેશમાં હમેશાં દ્રવ્યની જરૂર રહેશે. દેશમાં ધનાઢ્યોને સ્થાન તો છે જ. તેમના હૃદયનું પરિવર્તન થશે એટલે બસ છે. દ્રવ્ય-લોભમાં દયાનો અંશ હાલ છે તેના કરતાં તે વેળાએ વધારે હશે. આજે દ્રવ્યને વશ નીતિ થઈ રહી છે તેને બદલે નીતિને અધીન થઈને દ્રવ્ય રહેશે. એમાં ધનવાનનું ભલું છે ને લોકોનું ભલું તો છે જ.

ખાદીનો સાર્વત્રિક પ્રચાર ન થાય ત્યાં લગી આવો સુયોગ અસંભવિત છે ને ખાદીનો સાર્વત્રિક પ્રચાર સંભવિત કરવા સારુ જેઓ અત્યારની પ્રવૃત્તિમાં કામ કરી રહ્યા છે તેઓની પાસે ખાદી ઉપરાંત બીજા કાપડને સ્થાન નથી જ એ નિર્વિવાદ થવું જોઈએ. આ સૌને દીવા જેવું નથી દેખાયું તેથી તો ખાદીનો પ્રચાર ધીમો ચાલે છે; રેંટિયા થોડા વખત ચાલી બંધ થાય છે; વળી ચાલે છે, વળી થોભે છે; તેથી જ લોકો કપાસ સંઘરતા નથી; તેથી જ પીંજણનો શોખ નથી વધ્યો; તેથી જ ઘણા માત્ર દેખાવને ખાતર જ ખાદી પહેરે છે ને ઘરમાં પરદેશી કે દેશી મિલોના કાપડનો ઉપયોગ કરે છે. અને આમ અનિશ્ચિતપણું ચાલ્યા કરે છે ત્યાં સુધી દેશી મિલોના કાપડના ત્યાગ ઉપર ભાર મૂકવાની જરૂર રહ્યા જ કરે છે.

ગં. સ્વ. રમાબાઈ રાનડે

રમાબાઈ રાનડેનું નામ જેટલું દક્ષિણમાં પ્રસિદ્ધ છે એટલું ગુજરાતમાં નથી. સ્વર્ગસ્થ ન્યાયમૂર્તિ રાનડેના નામને આ બાઈએ શોભાવ્યું છે. તેમના મૃત્યુથી હિંદુ સંસારને મોટી ખોટ ગઈ છે.

રમાબાઈએ જેવું પોતાના વૈધવ્યને શોભાવ્યું છે તેવું થોડી જ બહેનોએ શોભાવ્યું હશે. પૂનાના સેવાસદનની જેડી આખા હિંદુસ્તાનમાં શોધતાં નહીં મળે. એ સેવાસદનમાં એક હજાર બાબાઓ અને સ્ત્રીઓને અનેક પ્રકારનું શિક્ષણ મળે છે. એ સેવાસદન આજે જે સ્થાન ભોગવી રહ્યું છે તે સ્થાન રમાબાઈની અનન્ય ભક્તિ વિના કદી ન ભોગવી શકત. રમાબાઈએ એક જ કાર્યને પોતાની જિંદગી અર્પણ કરી.

વૈધવ્યનો અર્થ જ અનન્ય ભક્તિ છે. પાતિવ્રત્ય એટલે શુદ્ધ વફાદારી. સામાન્ય વફાદારીનો સંબંધ દેહની સાથે હોય છે તેથી દેહના અંતની સાથે તેનો અંત આવે છે. વૈધવ્યમાં રહેલી વફાદારી આત્મા પ્રત્યે છે. લગ્ન વાસ્તવિક રીતે દેહનાં નથી પણ આત્માનાં છે એમ વૈધવ્યને ધર્મસ્થાન આપી હિંદુ ધર્મે સિદ્ધ કર્યું છે. રમાબાઈ રાનડેના આત્માને વર્યા હતાં તેથી તે આત્મ-સંબંધ તેમણે અખંડિત રાખ્યો અને તેથી જ તેમના પતિને જે કાર્ય વહાલાં હતાં તેમાંનું પોતાથી થઈ શકે એવું કામ રમાબાઈએ ઊંચકી લીધું ને તેને સર્વાર્પણ કરી વૈધવ્યનો સંપૂર્ણ અર્થ સમાજને સમજાવ્યો. આમ કરીને રમાબાઈએ સ્ત્રીજાતિની ભારે સેવા કરી છે. સાસૂન ઈસ્પિતાલમાં હું હતો ત્યારે મને કર્નલ મોડકે કહેલું કે સારી હિંદી નર્સ કેવળ એ જ ઈસ્પિતાલમાં તાલીમ પામે છે. આ બધી નર્સો સેવાસદન મારફત તૈયાર થાય છે ને તેની માગણી આખા હિંદુસ્તાનમાંથી આવે છે. વિધવાઓ જે કાર્યક્ષેત્રમાં ઊતરે તો તેમને સારુ કાર્ય કરવાનાં અનેક સ્થાન છે. કેવળ રેંટિયાનું કામ જ સેંકડો ધનિક વિધવાઓનો બધો વખત રોકી શકે છે. અને રેંટિયો ગરીબનો બેલી છે એમ કઈ વિધવાએ નથી અનુભવ્યું? આ તો મેં એક સર્વવ્યાપક ને પરમ કલ્યાણ-કારી પ્રવૃત્તિ સૂચવી. એવા અનેક ઉપાયો છે કે જેમાં ગરીબ વિધવાઓને અને અન્ય બહેનોને તૈયાર કરવામાં ધનિક વિધવાઓ પોતાનો વખત રોકી શકે છે.

સૂપા^૧ પરગણાના ખેડૂતો

કાલિયાવાડીથી^૨ એક ગૃહસ્થ નીચે પ્રમાણે લખે છે:^૩

આ કાગળ વાંચવા-વિચારવા લાયક છે. દેશમાં સુવર્ણ પડ્યું છે એ આ પત્ર બતાવે છે. પોતાના લાભની પ્રવૃત્તિને ખેડૂતો ન સમજે એ દુઃખદશા છે પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવનારી નથી.

૧ અને ૨. ગુજરાતના સુરત જિલ્લાનાં ગામો.

૩. આ લખાણ અહીં આપ્યું નથી. સૂપા અને ખીજાં ગામોના ખેડૂતો પોતાના જ ગામમાં પાકેલા ઊંચી ભતના રૂમાંથી પોતાના જ ગામમાં સૂતર કાંતવા આનાકાની કરતા હતા તેનું એમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ઘણા કાળનો અભ્યાસ પડી ગયો છે તેથી સાદું અર્થશાસ્ત્ર પણ ખેડૂતો નથી સમજી શકતા. રૂનો જેટલો વધારે ભાવ તેઓને મળે તેટલો વધારે ભાવ કાપડનો છેવટે આપવો જ પડવાનો એ તો સાવ સહેલું ગણિતશાસ્ત્ર છે, પણ તે કેમ સમજાય? એક બાળકને દાખલો ગણવાની કોઈ શિક્ષકે ખોટી રીત ભણાવી હોય તો તે ખોટો જવાબ કાઢયા જ કરે. બીજા શિક્ષક ભૂલ સુધારવા બેસે તો બાળક હસી પડે. તેવી દીનદશા આપણી આજે છે. આપણે ખોટો દાખલો ગોખ્યો છે એટલે ખરો ખોટો લાગે છે ને ખોટો ખરો ભાસે છે. એવી જ વસ્તુને શંકરાચાર્યે માયા કહી.

સ્વયંસેવકોએ આવી સ્થિતિમાં ધીરજ રાખ્યે જ છૂટકો. ખેડૂત ઉપર ક્રોધ કરવો હોય જ નહીં. તેમની જે દશા આજે છે તે આપણી કાલે હતી. ખેડૂતો પોતાનો સ્વાર્થ જરૂર સમજશે. ઘરના ઉપયોગ જેટલું અનાજ રાખે તેવી જ રીતે ખેડૂત પોતાનો કપાસ પણ કાં ન સંઘરે? પોતે ધનવાન હોવાથી ન કાંતે કે ન વણે તો ભલે બીજાની પાસે કંતાવે-વણાવે. અનાજ વિષે આવો ઊલટો ન્યાય ધનવાન પણ લાગુ નથી પાડતા. તે તો પોતાના ઘરમાં જ રંધાવે છે, બજારમાંથી રસોઈ નથી મંગાવતા એટલું જ નહીં પણ બજારનું લાવવું એ ગૃહસ્થાઈને આણ-છાજતું ગણાય છે. આવું જ પૂર્વે સૂતરની બાબતમાં મનાતું. ફરી એવું કેમ ન થાય?

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૪-૫-૧૯૨૪

૩૯૨. રૈંટિયા પ્રત્યે ઉદાસીનતા

એક સદ્ગૃહસ્થ કાશીથી લખે છે કે લોકલ બોર્ડ વગેરેમાં અમારા લોકોના જવાથી કંઈ ફાયદો ન થયો, બલકે રચનાત્મક કામ અટકી ગયું છે. તે એમ પણ લખે છે કે આ લોકો રૈંટિયા પ્રત્યે ઉદાસીન છે. જ્યારે આ સજ્જનોને કંઈ કહેવામાં આવે છે તો તેઓ જવાબ આપે છે કે અમે ગાંધીજીના કહેવાથી બોર્ડમાં ગયા છીએ.

પહેલી વાત તો એ છે કે કોઈ વ્યક્તિ મારા કહેવાથી કંઈ પણ કરે એવું હું નથી ઈચ્છતો. તે જે કંઈ કરે તે પોતાની મરજીથી જ કરે. આપણે સ્વતંત્ર થવા માગીએ છીએ. આપણે કોઈ પણ વ્યક્તિના, તે ગમે તેવી પ્રભાવશાળી હોય છતાં ગુલામ થવા નથી ઈચ્છતા. મારો મત તો એવો છે કે લોકલ બોર્ડ વગેરેમાં જવાની ખાસ જરૂર નથી. માત્ર રચનાત્મક કામ કરવાના હેતુથી જ તેમાં જવું જોઈએ. પરંતુ ત્યાં જઈને રચનાત્મક કાર્ય સારી રીતે પાર ન પડી શકતું હોય તો આપણે એવી સંસ્થાઓથી દૂર રહેવું જોઈએ.

હું જાણું છું કે રૈંટિયાની શક્તિમાં ઘણા અસહકારીઓને શ્રદ્ધા નથી. તેમની શ્રદ્ધા દૃઢ કરવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ કે જેઓ શ્રદ્ધા ધરાવે છે તેઓ પોતે વધારે ઉત્સાહથી રૈંટિયા ચલાવે અને બીજાઓમાં ઉત્સાહ રેડે. મારો તો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે રૈંટિયા વિના સ્વરાજ્ય મેળવવું અને ટકાવી રાખવું અશક્ય છે. હા, એક વાત છે ખરી. સંભવ છે કે સ્વરાજ્યનો અર્થ આપણા સૌના મનમાં એક ન હોય. હું તો એનો એક જ અર્થ કરું છું, હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈની નાબૂદી અને દરેક સ્ત્રીપુરુષની આઝાદી. હિંદુસ્તાનનાં ભૂખથી પીડાતાં ભાઈબહેનોને પૂછો. તેઓ કહે છે કે અમારું સ્વરાજ્ય અમારી રોટી છે. માત્ર ખેતીથી

હિંદુસ્તાનના કરોડો ખેડૂતો પોતાનું પેટ ન ભરી શકે. તેમને માટે કોઈ ને કોઈ બીજા વ્યવસાયનો ટેકો જરૂરી છે. આવો સાર્વજનિક વ્યવસાય ચરખા દ્વારા જ મળી શકે છે.

“ભૂલે ભગતિ ન હોઈ ગોપાલા”

બીજા એક સજ્જન લખે છે કે જેમણે અસહકારની લડતને કારણે પોતાનો ધંધો છોડી દીધો છે તેમની આજીવિકાની કંઈ ને કંઈ જોગવાઈ કરવી જોઈએ. આ પ્રશ્નનો તુરત ઉકેલ કાઢવો અઘરો છે પણ ખરો અને નથી પણ ખરો. જે બધા લોકો રચનાત્મક કામનું રહસ્ય સમજી લે તો ભૂખમરાનો પ્રશ્ન ઊભો જ ન થઈ શકે. જે રચનાત્મક કાર્યમાં શ્રદ્ધા ન હોય તો ભૂખનો પ્રશ્ન કાયમને માટે ઊભો રહેશે. મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે જેમને રેંટિયા અને હાથસાળમાં વિશ્વાસ છે તેમને રોજીરોટી મળી શકે છે. દેશમાં મધ્યમ વર્ગની જે મુશ્કેલીઓ છે તેનો ઉપાય ઉદ્યમ વડે જ થઈ શકે છે. આપણે ત્યાં કેટલાયે ખરાબ રિવાજો છે. તે આપણે છોડવા પડશે. એક માણસ મજૂરી કરે અને બીજા દસ કંઈ જ ન કરે તો વણાટ દ્વારા પેટિયું ન મળી શકે. અને એવું પણ ન થવું જોઈએ કે બધા લોકો મહાસભાનું મોં જોતા બેસી રહે. સ્વરાજ્યમાં એટલું તો થવું જોઈએ કે આપણે બધા સ્વાવલંબી બનીએ. આનું જ નામ આત્મ-વિશ્વાસ. ભક્તવત્સલ ગોપાળે પોતાની ગીતામાં દરેક મનુષ્યને માટે આજીવિકા બાબત એક શરત મૂકી છે. જે ભૂખ ભાંગવા માગે છે તેણે એ પાળવી જોઈએ. યજ્ઞના કેટલાયે અર્થ છે. એક ખાસ અર્થ મજૂરી છે. જે મનુષ્ય મજૂરી નથી કરતો અને ખાય છે તેને ભગવાને ચોર કહ્યો છે.

[મૂળ હિંદી]

હિન્દી નવજીવન, ૪-૫-૧૯૨૪

૩૯૩. વસુમતી પંડિતને પત્ર

રવિવાર રાતે, વૈશાખ સુદ ૧ [મે ૪, ૧૯૨૪]^૧

ચિ. વસુમતી,

મને કાગળ લખતાં બંધ પડવાની જરૂર નથી. કાગળ ન હોય એટલે ઊલટો હું વિચારમાં પડું. જવાબો મારી ફુરસદે લખું એટલી મોકળાશ મને હોય એટલે બસ છે. મને સારું થતું જાય છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્ર પરથી: સી. ડબલ્યુ. ૬૧૪
શ્રીમતી વસુમતી પંડિતના સૌજન્યથી

૧. ૧૯૨૪ના વર્ષમાં વૈશાખ સુદ ૧ મેની ૪થીએ હતી.

૩૯૪. જમનાલાલ બનજને પત્ર

પામવન, જૂહુ,

પોસ્ટ અંધેરી,

રવિવાર [મે ૪, ૧૯૨૪ કે તે પછી]^૧

ચિ. જમનાલાલ,

તમને દુઃખ થયું છે તેથી મને થયું છે. મેં એકી ક્ષણમાં ચિ.નો ઉપયોગ તબ્યો કેમ કે તે કાગળ^૨ મેં ઉઘાડો મોકલ્યો હતો. તેમાં ચિ. વિષે પણ બધા વાંચે એ યોગ્ય કે અયોગ્ય એનો નિર્ણય એ વેળા ન કરી શક્યો તેથી મેં ભાઈ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. તમે ચિ. થવા લાયક છો કે નહીં કે હું બાપનું સ્થાન લેવા લાયક છું કે નહીં એનો નિર્ણય કેમ થાય? જેમ તમને તમારે વિષે શંકા છે તેમ જ મને મારે વિષે છે. જો તમે અપૂર્ણ છો તો હું પણ છું. બાપ થતાં પહેલાં મારે મારો વિચાર વધારે કરવો રહ્યો. તમારા પ્રેમને વશ થઈને હું બાપ બન્યો છું. ઈશ્વર મને એ સ્થાનને સારું લાયક બનાવો. તમારામાં ઊણપ રહેશે તો મારા સ્પર્શની એ ખામી હશે. આપણે બંને પ્રયત્ન કરતાં સફળ જ થઈશું એમ મને વિશ્વાસ છે. તેમાં તેમ છતાં નિષ્ફળતા થઈ તો એ ભગવાન, જે ભાવનાનો ભૂખ્યો છે ને આપણાં અંતરને જોઈ શકે છે તે આપણી યોગ્યતા પ્રમાણે આપણો નિકાલ કરશે. તેથી મારામાં જ્ઞાનપૂર્વક મલિનતાને હું સ્થાન નહીં આપું ત્યાં સુધી તમને ચિ. જ ગણવાનો.

આજે એક વાગતાં લગી મૌન છે. પંડિત સુંદરલાલને છ વાગ્યે આવવા કહ્યું છે. તેને મળ્યા પછી તમને બોલાવવાની જરૂર હશે તો તાર દર્શશ.

ત્યાંની હવા અનુકૂળ હશે. મણિબહેન હજીરા ગઈ છે. રાધાને બહુ ઠીક છે એમ કહેવાય. કીકીબહેન પણ ઠીક છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્રની છબી પરથી: જી. એન. ૨૮૪૭

૧. જે પત્રનો આ જવાબ છે તેની તારીખ ૩જી મે હતી. એ પછીનો રવિવાર ૧૯૨૪ના મેની ૪થીએ હતો.

૨. જુઓ “જમનાલાલ બનજને પત્ર”, ૨-૫-૧૯૨૪ કે તે પહેલાં.

૩૯૫. મણિબહેન પટેલને પત્ર

રવિવાર [મે ૪, ૧૯૨૪ કે તે પછી]^૧

ચિ. બહેન મણિ,

તમારો કાગળ મળ્યો. આ મારો ચોથો કાગળ છે. એક કાગળ ને બે પત્તાં હું લખી ચૂક્યો છું. તમે એક પત્તાની જ પહોંચ મોકલી છે.

આત્મવિશ્વાસ એનું નામ કે જે નિરાશાને સમયે પણ અચળ રહે. સત્ય અને અહિંસામાં મારો વિશ્વાસ હોય તો આણીને સમયે પણ તે પાળું. ભલેને તાવ આવે છતાં આશા ન જ છોડીએ. ગાફેલ ન રહીએ, પણ ચિંતા ન કરીએ. “ત્યાગમૂર્તિ” બાબત તમારી ટીકા જેવા હું આતુર થઈ રહ્યો છું. મને કાગળ લખવામાં ચૂક ન જ કરવી. તમારે ત્યાં કોઈનો સમાસ છે કે? ત્યાં વસુમતીબહેનને મોકલવાનું મન થાય છે.

બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. મણિબહેન વલ્લભભાઈ પટેલ

હજીરા, સુરત થઈને

[મૂળ ગુજરાતી]

બાપુના પત્રો—મણિબહેન પટેલને, પા. ૧૬

૩૯૬. મણિબહેન પટેલને પત્ર

જૂહુ,

સોમવાર, મે ૫, ૧૯૨૪

ચિ. બહેન મણિ,

તમારા કાગળની રાહ જેમ બપોંચો વરસાદની જુએ તેમ કાલે જોઈ. આજે સવારે પ્રાર્થના પછી પહેલો કાગળ તમારો જોયો. દેવદાસે કહ્યું કાલે સાંજે મણિબહેનનો કાગળ મળ્યો.

ભાઈ . . . લખે છે કે થાક છતાંયે ત્યાં તબિયત અહીંના કરતાં વધારે સારી છે. એમ જ નભ્યા કરે તો અમે બધાં ત્યાં ભરાઈ જવાનાં. દુર્ગાબહેનની તબિયત પણ ત્યાં ઠેકાણે આવી જાય તો કેવું સારું! તેને કહેજો કે મને કાગળ લખે, મહાદેવભાઈને મદ્રાસ મોકલવાનું બંધ રાખ્યું છે. તે પાછા સાબરમતી પહોંચી ગયા છે.

અહીંથી જે કંઈ જોઈએ તે મગાવજો. માગ્યા વિના મા પણ ન પીરસે. ખરું તો એમ છે કે મા જ ન પીરસે. બીજાંને વિવેક કરવો પડે. માને વિવેક દેખાડવાની નવરાશ જ ન હોય. મા વિવેકની પ્રતિમા છે, તેવી “મા” થવા હું મથી રહ્યો છું એ તમે જાણો છો.

૧. આ પત્રમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે ગુજરાતી લેખ “ત્યાગમૂર્તિ”, નવજીવન, ૪-૫-૧૯૨૪ના અંકમાં છપાયેલો હતો.

રાધા ને કીકીબહેન ઠીક છે એમ કહેવાય. બંનેને ૯૯^૦થી વધારે પારો નથી ચડતો.
શૌકતઅલી બે દિવસ રહી ગયા.

બાપુના આશીર્વાદ

મણિબહેન વલ્લભભાઈ પટેલ
ખીમજી આસર વીરજી સેનિટોરિયમ
હજીરા, સુરત થઈને

[મૂળ ગુજરાતી]

બાપુના પત્રો - મણિબહેન પટેલને, પા. ૧૪

૩૯૭. મણિબહેન પટેલને પત્ર

જૂહુ,
[મે ૫, ૧૯૨૪ પછી]^૧

ચિ. બહેન મણિ,

તમારી ટપાલ નિયમસર આવતી થઈ છે. મને તેથી શાંતિ રહે છે. ધીરજ અને આત્મ-
વિશ્વાસ રાખજો. દવા કરતાં પણ વિશ્વાસ વધારે ફાયદો કરશે. પ્રભુદાસનું પંચગની જવાનું
માંડી વાળ્યું છે. ચિ. રાધા ઠીક છે. પ્રાર્થનામાં સાંજે આવે છે. કીકીબહેનનું હતું તેવું જ ગણાય.
ચિ. ગિરધારી કાલે અમદાવાદ ગયો.

બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. મણિબહેન વલ્લભભાઈ પટેલ
હજીરા, સુરત થઈને

[મૂળ ગુજરાતી]

બાપુના પત્રો - મણિબહેન પટેલને, પા. ૧૫

૧. આ પત્રમાં રાધાની તબિયતનો ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે આ પત્ર મણિબહેન પટેલ
ઉપરના પંખી મેના પત્ર પછી લખાયો હોવો જોઈએ. જુઓ આ પહેલાંનો લેખ.

૩૯૮. એમ. આર. જ્યકરને પત્ર

અંધેરી,
મંગળવાર, મે ૬, ૧૯૨૪

પ્રિય શ્રી જ્યકર,

દલિત વર્ગ મિશનવાળા શ્રી ભોંસલે મને લખે છે કે તેઓ જે મંદિર અને છાત્રાલય બાંધવાના છે તે વિષે બધી માહિતી તમે મને આપશો. જે તમને એ કામમાં રસ હોય તો તમારા વિચારો જણાવી આભારી કરશો. તેઓ ઈચ્છે છે કે આ કામમાં હું થોડી કે બધી આર્થિક સગવડ કરી આપું. શું કરવું તે મને સમજતું નથી. મને આશા છે કે શ્રીમતી જ્યકરની તબિયત સુધરતી હશે.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

ઘ સ્ટોરી ઑફ માય લાઈફ, પુસ્તક ૨, પા. ૨૬૯

૩૯૯. કમર અહમદને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,
મે ૬, ૧૯૨૪

પ્રિય મિત્ર,

તમારો તારીખ વિનાનો પત્ર મળ્યો છે, પરંતુ જાણું છું કે એ થોડા વખત પહેલાં મળ્યો હતો. તે હું આજ સુધી વાંચી નથી શક્યો તે માટે દિલગીર છું.

વકીલો અને શિક્ષકો પ્રત્યે હું ઉદાસીન નથી. એમના પ્રત્યે મને પૂરી હમદર્દી હોવાથી જ એમને સલાહ આપતાં મને સંકોચ થાય છે. પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા પછી માણસ અમુક બાબતમાં પોતાનું વલણ બદલે તો તેમાં તે ઠપકાપાત્ર બનતો નથી. એક વકીલે કે શિક્ષકે મારા કહેવાથી પોતાનો ધંધો છોડી દીધો હોય, અને પછી એને સમજાયું હોય કે હું દમ વગરનો માણસ છું અને એ કારણે જે એ પોતાનો ધંધો પાછો સ્વીકારે, તો તેમાં એ એથી પણ ઓછો ઠપકાપાત્ર બને છે. મેં તો ભાર દઈને કહ્યું હતું કે અસહકાર કરવાની આવશ્યકતાની અને એના ઔચિત્યની પોતાને ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી કોઈએ એમાં ઝંપલાવવું નહીં. છતાં પોતાની જાતે વિચાર ન કરતાં જે વકીલો અને શિક્ષકોએ માત્ર મારા કહેવાથી જ ધંધો છોડ્યો હતો એમ જે મને જાણવા મળે તો મને ઘણું જ દુઃખ થાય. જે વ્યક્તિનો અંતરાત્મા એમ કહેતો હોય કે

અંગ્રેજ સરકારની અદાલતોમાં વકીલાત કરવી અથવા સરકારી શાળાઓમાં નોકરી કરવી એ ખોટું છે, તેને પોતાના ધંધામાં ફરીથી જોડાવાનું હું કેવી રીતે કહી શકું? અને જેમને પોતાનો ધંધો ફરીથી અપનાવવામાં અંતઃકરણનો બાધ નડતો નથી તેમને તેમ કરતાં હું શી રીતે અને શા કારણે રોકી શકું? હું સારી રીતે જાણું છું કે અનેક વકીલો વકીલાત કરતાં કરતાં પણ ઉપ-યોગી જનસેવા કરતા હતા. હવે જે કામ કરવાની આપણી પાસેથી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તે, મારા વિચાર પ્રમાણે, આપણે પહેલાં કરતા હતા તે કામના કરતાં ઘણું ચડિયાતું છે અને તેમાં ઘણો વધારે આત્મભોગ જોઈએ. ગામડાનો કોઈ વકીલ પહેલાં વકીલાત કરીને નિર્વાહ જોટલું કમાતો હોય, તે જે સારા વણકરનું કામ શીખી લે તો આજે પણ એટલું જ કમાઈ શકે અને સાથે સાથે જનસેવાનાં કામો પણ કરી શકે. હવે મારું કહેવું તમને સ્પષ્ટ થયું હોવું જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

શ્રીયુત ક. અહમદ

દૈનિક ક્વિલાફત

જેકબ સર્કલ

મુંબઈ, પોસ્ટ નં. ૧૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૮૬; તથા જી. એન. ૫૧૧૦

૪૦૦. કે. માધવન્ નાયરને પત્ર

પોસ્ટ અંધેરી,

મે ૬, ૧૯૨૪

પ્રિય ભાઈ માધવન્ નાયર,

વાઈકોમ સત્યાગ્રહ વિષેના તમારા વિચારોની નોંધ સાથેનો તમારો પત્ર^૧ મળ્યો. પ્રામાણિક મતભેદથી નારાજ થવાનો પ્રશ્ન જ હોઈ ન શકે. બધી જ બાબતોમાં લોકો આંધળી સંમતિ આપતા હોય ત્યાં તમારો મતભેદ મને સૂર્યપ્રકાશના કિરણ જેવો લાગે છે એમ મારું કહેવું છે. એ માટે હું તમને મુબારકબાદી આપું છું અને તમારો મત બદલવા વિષે તમને ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી એને વળગી રહેવા જણાવું છું.

૧. વાઈકોમ સત્યાગ્રહ વિષે ગાંધીજીએ યંગ ઇન્ડિયા, ૧-૫-૧૯૨૪ના અંકમાં જે લેખ લખ્યો હતો તે વિષે પોતાના વિચારો દર્શાવતી એક વિસ્તૃત નોંધ નાયરે ગાંધીજીને ૨૭ મેએ મોકલી હતી. એ નોંધ જે પત્ર સાથે ખીડી હતી તેમાં એમણે લખ્યું હતું : “આશા છે કે દિલમાં ઉદારતા રાખીને આ મતભેદ માટે આપ મને ક્ષમા કરશો. મારી આપને આગ્રહભરી વિનંતી છે કે વાઈકોમના પ્રશ્ન વિષે આપ વિચાર કરશો અને આ સંગ્રામ કેવી રીતે આગળ ચલાવવો તે વિષે અમને સલાહ આપશો.” પોતાની નોંધની નકલો એમણે મદ્રાસનાં હિન્દુ અને સ્વારાજ્યને પણ મોકલી હતી.

હવે તમારા લખાણ વિષે. સોશિયલ રિફોર્મરના^૧ જે અંકનો ઉલ્લેખ તમે કર્યો છે તે મેં હજુ વાંચ્યો નથી એ જાણીને તમને નવાઈ લાગશે. મને શ્રી નટરાજનનાં લખાણો વાંચવાં હમેશ ગમે છે. એ અંકની નકલ પણ મેં મારી ફાઈલમાં રાખી છે, પરંતુ હું તે વાંચી શક્યો નથી. મારું એ દુર્ભાગ્ય છે કે જ્યારે હું સંપાદનના કાર્યમાં સૌથી વધારે ગૂંથાયેલો હોઉં છું, ત્યારે વર્તમાનપત્રો ઓછામાં ઓછાં વાંચું છું. હવે તમારા લખાણના ગુણદોષનો વિચાર કરીએ. કેશવ મેનને આ ચળવળ શરૂ કરી ત્યારે તેમણે મને કહેલું કે મોટા ભાગના હિંદુઓ ચળવળમાં માનતા હતા એ વાત તમે જાણો છો? તે પછી બીજા કાર્યકર્તાઓના જે પત્રો આવ્યા તે ઉપરથી પણ મારા ઉપર એવી જ છાપ પડી. સત્ય પગ નીચે કચડાઈ રહ્યું છે એવું જેને લાગે તે જ સત્યાગ્રહ આદરે છે. જૂઠ સામેની લડત તે કેવળ ઈશ્વરને ભરોસે ઉપાડે છે. તે બીજા કોઈનો સહારો કદી શોધતો નથી. વખત આવ્યે સહારો મળી રહે છે, અને જે એ વાજબી હોય તો સત્યાગ્રહી એનો સ્વીકાર કરે છે. ભૂખે મરવું પડે અને એથી પણ ખરાબ સ્થિતિ આવી પડે તોપણ એકલે હાથે લડવાની સત્યાગ્રહીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય છે. કૃપા કરીને મારો લેખ ફરીથી વાંચી જજો, એટલે તમે મારા કહેવાનું તાત્પર્ય સમજ્યાં હો તેના કરતાં કદાચ વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજશો. સત્યાગ્રહમાં કોઈ અફર વસ્તુ હોતી નથી. તમને એમ લાગે કે કોઈ પણ તબક્કે ભૂલ થઈ છે, તો ગમે ત્યારે પાછું પગલું ભરી શકો છો. જે ત્રાવણકોરમાં લોકમત અનુકૂળ ન હોય, તો લોકોને બહારથી લાવીને સ્થાનિક લોકોને આંજી નાખવાની કંઈ જરૂર નથી. તમારે ધીરજથી થોભી જવું જોઈએ અને કષ્ટ સહેવું જોઈએ. તમારી જાતને તમે દલિત વર્ગોની સ્થિતિમાં મૂકી દો. એમની સાથે તમે રહો અને એમને જે અપમાન વેઠવું પડે છે તેનો તમે પણ અનુભવ કરો. ત્રાવણકોરમાં લોકો તમારી સાથે નથી એમ મને કહેનાર તમે જ પહેલા છો.

જે તમે એક જ્ઞાનસંપન્ન હિંદુ તરીકે ધર્માધિ હિંદુ સામે લડત લડતા હો તો તમારું એ ચોખ્ખું કર્તવ્ય છે કે બિનહિંદુઓ પાસેથી તમારે કોઈ પણ જાતની મદદ ન માગવી જોઈએ. એટલું જ નહીં પણ જે એવી મદદ તમને મળતી હોય તો તે તમારે આદરપૂર્વક નકારી કાઢવી જોઈએ. આવી સીધીસાદી વાત પાછળનું સત્ય સાબિત કરવાની જરૂર નથી જ. મને લાગે છે કે તમારા લખાણમાં તમે ઉઠાવેલા બધા મુદ્દાનો જવાબ મેં આપી દીધો છે. સત્યાગ્રહને હું જે રીતે સમજું છું તે રીતે તેનો અર્થ મેં તમને બહુ જ નમ્રભાવે કરી બતાવ્યો છે. અને એ શબ્દ મેં યોજેલો હોઈ, એનો અર્થ કરવાનો મને અધિકાર છે એટલું તો તમે જરૂર કબૂલ કરશો. જે મારો અર્થ તમને માન્ય ન હોય તો તમારો પોતાનો અર્થ સૂચવતો બીજો શબ્દ તમે શોધી કાઢો એ વાજબી ગણાય. પરંતુ આ તો પરિભાષાની વાત થઈ. લેખક પોતે પણ કોઈ શબ્દ યોજે અથવા તેનો અર્થ કરે, તેના ઉપર એનો એકલાનો અધિકાર છે એમ તો તે પોતે પણ ન કહી શકે. શબ્દ એક વાર લેખકના મોંમાંથી કે કલમમાંથી નીકળ્યો, એટલે તે એની મિલકત રહેતો નથી.

આ પત્ર વાંચીને તમારા મનમાં જે કંઈ શંકાઓ ઊઠે તે મને જરૂર લખી મોકલજો. રસ્તાઓ રોકવા માટે વાડો બંધાઈ રહી છે અને સરકાર કોઈની પણ ધરપકડ કરવાની ના પાડે છે, એટલે આગળના કાર્યક્રમની મેં જાણી જોઈને ચર્ચા કરી નથી. અત્યારે પહેલી વાત એ કરવાની છે કે સત્યાગ્રહનો સાચો અર્થ સમજી લેવો અને એમાંથી કેવાં પરિણામો નીપજે છે તે સમજી

૧. ઇન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મર, તે વખતે એસ. નટરાજન એ ચલાવતા હતા.

લેવું. એ સમજાય તે પહેલાં નહીં પણ ત્યાર પછી જ સત્યાગ્રહનો જે અર્થ સ્વીકારાશે તેનો ખ્યાલ રાખીને ભાવિ કાર્યક્રમ નક્કી કરવો સુગમ થઈ પડશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કે. માધવન્ નાયર

વકીલ

કાલિકટ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૩૦૪; તથા જી. એન. ૫૬૭૪

૪૦૧. વા. ગો. દેસાઈને પત્ર

અંધેરી,

મંગળવાર [મે ૬, ૧૯૨૪]^૧

ભાઈશ્રી ૫ વાલજી,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમને પ્રૂફ મોકલવાનું લખી વાળું છું.^૨ જોડણી જેવી છે તેવી રાખવાનું પણ લખું છું. આસામની સીસાપેન હું રાખતો જ નથી ત્યાં શું? દરેક સાક્ષર પોતાની જ જોડણીનો આગ્રહ રાખે તો ગામડિયાઓએ શું કરવું? તમારી જોડણી બરોબર તેનાં કારણો જણાવજો.

તમારા ભાઈનું નામઠામ મોકલજો. તેની સાથે પત્રવ્યવહાર કરવા ધારું છું.

તમને કપડાં ત્યાં પૂરાં ન હોય તો બીજાં લેવાની બાધા તો નહીં જ હોય. ઝાડની ઓથ છતાં તડકામાં તપનારા મેં ભાળ્યા છે. તેમાંના એક તમે પણ છો શું?

મોહનદાસના

વંદે માતરમ્

તા. ૬.

તમે ગજા ઉપરવટ એક પણ કામ લો એવું હું ન ઈચ્છું. મને કોઈ કંઈ પૂછે ત્યારે લાયક વ્યક્તિઓનાં નામ હું આપી દઉં. એટલી જ મારી જવાબદારી.

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૬૦૦૧
શ્રી વા. ગો. દેસાઈના સૌજન્યથી

૧. ટપાલના સિક્કા ઉપર તારીખ “૭ મે, ૧૯૨૪” છે.

૨. નવજીવન પ્રેસને લખેલા પત્ર માટે જુઓ આ પછીનો લેખ.

૪૦૨. સ્વામી આનંદાનંદને પત્ર

મંગળવાર [૬ મે, ૧૯૨૪]^૧

ભાઈશ્રી પ આનંદાનંદ,

આ વાલજનું મંગળાયરણ. એ પ્રૂફ જોવા માગે છે. પોતાની જ જોડણી જાળવવા માગે છે. દૂઝણી ગાયની પાટુ પણ સારી એ ન્યાયે આપણે તેની બધી શરતો કબૂલ રાખીએ. તેની પત્રિકા તો આવતે અઠવાડિયે જ આવી શકે. આવી તેવી મોકલું છું કે જેથી પ્રૂફ મોકલી શકાય.

વાલજના ભાઈનું નામ શું છે, તેનું ઠેકાણું શું છે?

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી: જી. એન. ૭૭૫૪

૪૦૩. વા. ગો. દેસાઈને પત્ર

મંગળવાર [મે ૬, ૧૯૨૪ પછી]^૨

ભાઈશ્રી પ વાલજ,

તમારું પત્ર મળ્યું હતું. તેના અર્ધ ભાગનો નિકાલ નવજીવનમાં કર્યો એ જોયું હશે. તેમાં નવજીવનનું એક કોલમ રોકવાની સૂચના ગંભીર છે. એટલો વખત રોકજો. એ બહાને નવજીવનના બધા અંકો વાંચવાનું બનશે.

તમારા ભાઈની લાયકાત શી શી છે ને તેને શું પગાર જોઈએ એ જણાવજો.

તમારા લેખનું પ્રૂફ મગાવવાને બદલે તમે સુધારાવધારા કરી શકો એવી સગવડવાળું ટાઈપ કરાવ્યું છે તે આ રહ્યું. તે જોજો ને તુરત મોકલશો તો આવતા અઠવાડિયાના અંકમાં છાપી શકાય.

તમારી તબિયત ત્યાં તો જરૂર સુધરવી જોઈએ.

મે માસની આખરમાં આશ્રમ પહોંચવાની ઉમેદ છે.^૩

મોહનદાસના

વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી: સી. ડબલ્યુ., ૬૨૦૩
શ્રી વા. ગો. દેસાઈના સૌજન્યથી

૧. એ સ્પષ્ટ છે કે આ પહેલાંનો પત્ર જે દિવસે લખાયો હતો તે જ દિવસે આ પત્ર લખાયો હશે.
૨. ગાંધીજીએ વા. ગો. દેસાઈને તા. ૬-૫-૧૯૨૪ને દિવસે પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં તેમના ભાઈને નોકરી જોઈતી હતી તેથી તેમનું નામસરનામું માગ્યું હતું.
૩. ગાંધીજી ૧૯૨૪ના મેની ૨૯મીએ આશ્રમ પહોંચ્યા હતા.

૪૦૪. ગંગાબહેન મેઘજીને પત્ર

અંધેરી,
બુધવાર [મે ૭, ૧૯૨૪]^૧

પૂ. ગંગાબહેન,

તમારો કાગળ આવ્યો છે. તમે હવે થોડા દિવસમાં આશ્રમમાં જશો એ વાંચી હું રાજી થાઉં છું.

કાકા બીજી વખતે મુંબઈ તરફ આવે ત્યારે જરૂર તમારે ત્યાં આવી જાય. આશ્રમ જાઓ ત્યારે તેમને કહેજો.

દવાની જંજીળ કંઈક ઓછી કરી હશે.

તમારા જવાના ઈરાદા વિષે હું બાને લખી વાળું છું. હું પણ આ મહિનાની આખરીએ આશ્રમમાં પહોંચીશ.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

વાપુના પત્રો - ગં૦ સ્વ૦ ગંગાબહેનને, પા. ૪

૪૦૫. મણિબહેન પટેલને પત્ર

જૂહુ,
બુધવાર [મે ૭, ૧૯૨૪]^૨

ચિ. બહેન મણિ,

તમારા બે કાગળ કાલે સાથે મળ્યા. મારા કાગળો તમને મળે છે કે નહીં એ જણાવું નથી. અઠવાડિયે એક લખવાને બદલે મેં લગભગ એકાંતરે લખ્યા છે. તાવ જશે જ. ખવાય છે ને દસ્ત આવે છે એટલે સવાલ જ નથી રહેતો એમ માનું છું. દરદ જૂનું છે એટલે ઢીલ થાય છે. “ત્યાગમૂર્તિ” વિષે ટીકા લખજો.

બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. બહેન મણિ વલ્લભભાઈ પટેલ

શેઠ આસરનું સૈનિટોરિયમ

હજીરા, સુરત થઈને

[મૂળ ગુજરાતી]

વાપુના પત્રો - મણિબહેન પટેલને, પા. ૧૭

૧. ટપાલના સિક્કા ઉપર આ તારીખ છે.

૨. આ પત્રમાં “ત્યાગમૂર્તિ” લેખના જે ઉલ્લેખ છે તે જોતાં એ ૪-૫-૧૯૨૪ કે તે પછી લખાયેલા “મણિબહેન પટેલને પત્ર”, પછી લખાયો જણાય છે.

પરિશિષ્ટ ૧

હકીમજીનો કાગળ

અમદાવાદ,

માર્ચ ૧૭, ૧૯૨૨

પ્રિય મહાત્માજી,

આપે સાબરમતી જલમાંથી લખેલો પત્ર મને મળ્યો છે. એમાં આપે મારે માટે જે પ્રેમના ભાવો પ્રદર્શિત કર્યા છે તેને માટે હું આપનો ખરા જિગરથી આભાર માનું છું. એ ભાવોને હું ખરેખર લાયક છું કે કેમ એ જુદો પ્રશ્ન છે, જેમાં હું ઊતરવા માગતો નથી.

શ્રી શંકરલાલ બેંકર જલમાં આપની સાથે છે તેથી મને આનંદ થાય છે. તેમને આપના પર ગાઠો પ્રેમ છે અને એમના ગુણને લઈને તેઓ આપને પ્રિય થઈ પડ્યા છે. મને ખાતરી છે કે એમની સોખત જલમાં આપને વધુ આનંદ અને સંતોષ આપનારી થઈ પડશે.

છતાં આપના પકડાયેલા આનંદ તો મને ત્યારે જ થાય જ્યારે હું જેઈ શકું કે દેશને આપને વિષે જે અસામાન્ય માન હતું તેની નિશાની તરીકે દેશ આપ છૂટા હતા ત્યારે લેતો તે કરતાં વધારે રસ આ રાષ્ટ્રીય હિલચાલમાં લેવા માંડે. પણ આપ પકડાયે દેશે સંપૂર્ણ શાંતિ જળવી છે તે જેઈને મારા આનંદનો પાર રહ્યો નથી. જીવનને માટે જેટલો શ્વાસોચ્છ્વાસ આવશ્યક છે તેટલી અહિંસાવૃત્તિ આપણા વિજયને માટે આવશ્યક છે, અને તેનો દેશમાં પ્રસાર થયાનું આ શાંતિ એ સ્પષ્ટ ચિહ્ન છે.

આપણી પ્રગતિનું રહસ્ય હિંદુ, મુસલમાન અને હિંદુસ્તાનની ખીજ સર્વ કોમોની એકતામાં રહેલું છે એ વિષે મને તલભાર શંકા નથી. એ એકતા વ્યવહારનીતિના પાયા પર રચવી યોગ્ય નથી, કારણ મારા અભિપ્રાય મુજબ એવી વ્યવહારુ એકતા એ આપણી હાલની જરૂરિયાતોને માંડ માંડ પૂરતી થઈ રહે એવી કામચલાઉ સુલેહ જ હશે. પણ મને સ્પષ્ટ દેખાઈ રહ્યું છે કે આ બે મોટી કોમો દિન પર દિન એકબીજાની વધુ ને વધુ નજીક જ નજીક છે, અને નેકે કોમી વહેમોથી સંપૂર્ણતાએ મુક્ત એવા પુરુષોની સંખ્યા અને કોમોમાં મોટી નહીં હોય છતાં મારી એટલી તો ખાતરી થઈ જ છે કે દેશે સાચી એકતાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે અને હવે તે એ માર્ગે પોતાના ધ્યેય તરફ દૃઢ પગલે આગળ ધપ્યે જ જશે. આપણા દેશમાં વસતી કોમોની એકતાને હું એટલી મહત્વની ગણું છું કે જે દેશ ખીજ બધી પ્રવૃત્તિઓ છોડીને એક માત્ર એમાં જ વિજય મેળવે તો તેટલાથી પણ ખિલાફત અને સ્વરાજના પ્રશ્નોનો ફડચો આપણી મરજ મુજબ આપોઆપ આવી ગયો એમ જ હું તો માનું. કારણ આપણા ધ્યેયની પ્રાપ્તિને આવી એકતાની સાથે એટલો તો ગાઠ સંબંધ છે કે એ બે મને એકરૂપ જ ભાસે છે.

એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ ઊઠે છે કે આવી જીવંત અને કાયમની એકતા આપણે કઈ રીતે પેદા કરવી? મને એનો એક જ જવાબ સૂઝે છે. આપણા હૃદયની નિખાલસતાથી અને પવિત્રતાથી જ આપણે એ પેદા કરી શકીશું. આપણામાંનો દરેક જણ જ્યાં સુધી મનમાંથી સ્વાર્થને દેશવટો નહીં આપી દે ત્યાં સુધી દેશને તેના ધ્યેયની પ્રાપ્તિમાં સફળતા મળવાની જ નથી. હું જાણું છું કે આ રાજ્યતંત્રની એક સૈકાની હકૂમતે ઊભા કરેલા ભેદભાવ જલદી ભૂંસાઈ નય એવા નથી અને તેથી આપણા પ્રયત્નનું ફળ તત્કાળ આવવાની આશા આપણે ઓછી જ રાખીએ, તથાપિ એ તો નિઃશંક વાત છે કે પેઢીઓની પેઢીઓના પ્રયત્નથી ન કરી શકીએ તેટલું કામ આપણે મહિનાઓમાં કર્યું છે અને આપણામાંના નિરાશાવાદી લોકો જેને અસાધ્ય માનતા હતા તે વસ્તુ આપણે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરી દેખાડી છે.

ખિલાફતના પ્રશ્નને અગર તો ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો ઇસ્લામને લગતી નીતિની ખિલાફતના સવાલને હું ચંદ શેજનો ગણતો નથી. જેમ ગત સૈકાઓમાં તે પ્રશ્ન એક કે બીજે સ્વરૂપે ઊભો થતો જ

રહ્યો છે તેમ ભવિષ્યમાં પણ સૈકાઓ સુધી થતો રહેવાનો. ખુદા જાણે એનો હવનો નિકાલ કેવી રીતે અને ક્યારે આવનાર છે. તેથી હિંદુમુસલમાન એકતાના સાચા સ્વરૂપમાં જેમને શ્રદ્ધા ન હોય તેવાઓએ પણ જાણી જ લેવું નેઈએ કે વ્યવહારનીતિની દૃષ્ટિએ પણ એ પ્રશ્ન સૈકાઓનો છે.

વળી એ તો નિર્વિવાદ વાત છે કે હિંદુસ્તાનની આજની સ્થિતિ જોતાં હિંદુમુસલમાન એકતાથી ખીજે નંબરે મહત્વનો પ્રશ્ન અહિંસાનો છે. એ દિશામાં આપણા પ્રયાસો, બલકે આપના પ્રયાસો કેટલે દરજ્જે ફતેહમંદ નીવડ્યા છે તે તો દેશમાંના બનાવો જ બતાવી આપે છે. પણ એ દિશામાં આપણને મળેલી ફતેહનો સાથી જબરો પુરાવો તો વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત, જ્યાં એ સિદ્ધાંતની ફતેહનો ઓછામાં ઓછો સંભવ હતો, ત્યાંથી મળે છે. હિંદુસ્તાનના એ ખૂણામાં રહેલા આપણા ભાઈઓ વિરોધીઓના હિંસામય હલ્લાઓની સામે સાધારણ રીતે અહિંસાની ઠાલ ધરી રહ્યા છે એમ નેઈએ છીએ ત્યારે તો આપણને ખાતરી જ થઈ જાય છે કે દેશમાં ખરેખર અહિંસાની વૃત્તિ પ્રસરી છે અને હજી પણ સંતોષકારક રીતે પ્રસરતી જાય છે.

આ બાબતમાં સંયુક્ત પ્રાંત વિષે સંદેહ રહ્યા કરે છે; પણ મારો પોતાનો અભિપ્રાય તો એ છે કે યોગ્ય કાર્યકર્તાઓને અભાવે એ પ્રાંતમાં લોકોને મહાસભાના ધ્યેયની પૂરી સમજણ પાડવામાં નથી આવી. છતાં મને ખાતરી છે કે અહીં જ થોડા વખતમાં સંયુક્ત પ્રાંત પણ ખીજા પ્રાંતોની બરાબરી કરતો થઈ જશે.

કોઈ અસાધારણ કે ખાસ કારણોને લીધે દેશમાં અશાંતિ અને તોફાન થયાં હોય તો તેથી નિરાશ થવાનું કારણ નથી. તેત્રીસ કરોડની વસ્તીમાં મૂઠીભર કાર્યકર્તાઓથી અને તે પણ ફક્ત હલ્લા ૧૮ મહિનાથી જ આપણે કામ કરી રહ્યા છીએ એ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ તો એવાં ઘટાંછવાયાં હમકલાંથી આપણે ગભરાઈ ન જ જઈએ; અને છતાંયે એનું મહત્ત્વ ઓછું ન ગણતાં એવા બનાવોની પુનરાવૃત્તિ અટકાવવા તરફ જ આપણે આપણા સમગ્ર પ્રયત્ન વાળવા નેઈએ. હિંદુસ્તાનમાં વસતી કોમોની એકતા અને અહિંસાનું પાલન એ આપણી આજની લડતની ફતેહને માટે એ અનિવાર્ય શરતો છે.

બેશક, ખાદી પણ આપણને આપણા ધ્યેયની પ્રાપ્તિમાં અમૂલ્ય મદદરૂપ છે. આપણી એકતાનું પ્રદર્શન કરાવવા ઉપરાંત આપણે સ્વરાજને માર્ગે કેટલી પ્રગતિ કરી છે એનું એ માપ છે. મને લાગે છે કે ખાદીને લોકપ્રિય કરવાને પરદેશી દુકાનોની ચોકી કરવાની દેશ માને છે એટલી જરૂર નથી. દેશને એ ટૂંકા માર્ગે લાગે છે અને તેથી પોતાનો જૂજ સમય એની પાછળ ગાળે છે; નેકે આપે પોતે કહ્યું છે તેમ ખરું કામ તો લોકોના મનમાં હાથે કાંતેલીવણેલી વસ્તુઓ માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવામાં રહેલું છે. પણ મારું માનવું તો એવું છે કે આપણી મહાસભા સમિતિઓએ તે તરફ હજી પૂરતાં સમય અને લક્ષ આપ્યાં નથી. અને કદાચ આ જ કારણથી પ્રમાણમાં સહેલો એવો આ ચોકી કરવાનો માર્ગ કાઢીને તેઓ હવે આટલા દિવસની પોતાની બેદરકારીનું સાટું વાળી દેવા માગે છે. પણ મને આશા છે કે ભવિષ્યમાં બધી મહાસભા સમિતિઓ પોતાનો આદર્શ લોકોને હાથકંતામણ અને હાથવણાટની ખાદી વાપરવાનું સમજાવવાનો જ રાખશે અને ચોકી કરવાના માર્ગે કરતાં એ માર્ગને વધારે પસંદ કરશે.

આપે આપના પત્રમાં અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્નનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉપલક દૃષ્ટિએ તે કોમી પ્રશ્ન લાગે. પણ ખરું જોતાં તે રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન જ છે, કારણ જ્યાં સુધી દેશનાં વિવિધ અંગો પ્રગતિ ન કરે ત્યાં સુધી આખો દેશ પણ પ્રગતિ ન કરી શકે. રાષ્ટ્રના વિકાસને લગતા જે જે પ્રશ્નો હોય તે સર્વમાં રસ લેવાની, દેશનું હિત હૈયે ધરાવનાર દરેક જણની ફરજ છે. પરિણામે દેશની ભૌતિક કે નૈતિક પ્રગતિમાં આડે આવતી હરેક વસ્તુ તરફ આપણું ધ્યાન જવું જ નેઈએ. તેથી અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન નેટલો હિંદુનો છે તેટલો જ મુસલમાનનો છે. તે જ પ્રમાણે મુસલમાનો કેળવણીમાં પગલું હોય તો દરેક સમજીએ તેમની કેળવણી આગળ ધપાવવાનો વિચાર કરવો ઘટે છે, કારણ ઉપલક દૃષ્ટિએ જોતાં એક જ કોમના લાભ માટે જણાય તોપણ એ દિશામાં ભરેલું પ્રત્યેક પગલું તે સમગ્ર દેશની કેળવણીની વૃદ્ધિમાં એક પગલું આગળ ભર્યા બરોબર છે. તેથી હું આશા રાખું છું કે દેશ અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્ન પર ઘટવું ધ્યાન આપશે જ આપશે.

ખારડોલી અને દિલ્હીના ઠરાવોમાં આપે દોરી આપેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમ પર પોતાના સર્વ પ્રયત્નને એકાગ્ર કરવાનું દેશને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. હું માનું છું કે આપણે સવિનયભંગ શરૂ કરવા માગીશું

તો રચનાત્મક કાર્યક્રમ પાર પાડવાને જરૂરી વાતાવરણ આપણે નહીં મેળવી શકીએ. એની વચ્ચેનો માર્ગ શોધી કાઢવો કઠણ છે. મને વિશ્વાસ છે કે કારોબારી સમિતિ આ સવાલ પર પૂરો વિચાર કરશે અને યોગ્ય તેમ જ બંધબેસતો માર્ગ લેશે.

હવે આપણે રચનાત્મક કાર્ય શરૂ કરીએ છીએ, એટલે આપણી જરૂરિયાતો પૂરી પડે એવી રીતે મહાસભાની ઓફિસની ગોઠવણ આપણે કરવી નેઈશે; કામની વહેંચણી કરવી પડશે અને જુદાં જુદાં કામને માટે જુદાં જુદાં ખાતાં બનાવી દરેક ખાતું તે તે કામ માટે પસંદ કરેલા કારોબારી સમિતિના સભ્યના હાથ નીચે મૂકવાની જરૂર પડશે.

અંતે હું આપની પ્રાર્થનામાં મારો પણ સ્વર પૂરું છું અને આપને ખાતરી આપવા ઇચ્છું છું કે નેકે મારી નબળી તબિયત મને મારા દેશની ઝાઝી બારે સેવા કદાચ ન કરવા દે, છતાં શ્રી ચિત્તરંજન દાસ પાછા ફરે ત્યાં સુધી મારો ધર્મ બંભવવાનો હું જીવતોડ પ્રયત્ન કરીશ. સત્ય અને ન્યાયને ખાતર જે પવિત્ર કાર્ય આપે અને દેશે ઉપાડ્યું છે તેમાં ખુદા આપણને મદદ કરો અને આપનું જલ જલું એ આપણા ત્રિવિધ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ કરાવનારું નીવડે એવી હું અલ્લાતાલા પાસે દુવા ચાહું છું.

આપનો

મહમદ અબમલખાન

[મૂળ અંગ્રેજી]

બંગ ફન્ડિયા, ૨૩-૩-૧૯૨૨

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૬-૩-૧૯૨૨

પરિશિષ્ટ ૨

સી. રાજગોપાલાચારીને મુલાકાત^૧

અમને ખબર પડી કે મહાત્માજી ચરવડા જેલમાં છે એટલે ગયા શુક્રવારે શ્રી દેવદાસ ગાંધી અને હું એમને મળવા પૂતા ગયા હતા. હિંદ સેવક સમાજવાળા શ્રી ઠક્કરે અમને કહેલું કે ત્રણ માસમાં એક જ મુલાકાતની પરવાનગી આપવાના હુકમો જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને મળ્યા છે. મહાત્માજીના પુત્ર દેવદાસ શ્રી ઠક્કરને અને મને લઈને જેલ ઉપર ગયા અને અમને મહાત્માજીને મળવા દેવાની સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને વિનંતી કરી. અમને કહેવામાં આવ્યું કે તમારા બેમાંથી એક જ જણ, શ્રી ઠક્કર કે હું, દેવદાસની સાથે જઈ શકશો.

એ પછી એક વોર્ડર, કેદીને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના ઓરડામાં લઈ આવ્યો અને અમને અંદર બોલાવવામાં આવ્યા. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એમની ખુરસીમાં બેસી રહ્યા અને મહાત્માજી એમના ટેબલ આગળ બેસ્યા રહ્યા. આખી મુલાકાત દરમિયાન એમને બેસા રહેવું પડ્યું હતું.

એમના ઓરાક વિષે પુછાયેલા પ્રશ્નોના જવાબમાં મહાત્માજીએ કહ્યું : “મને બકરીનું દૂધ અને ઘેડ આપવામાં આવે છે. દૂધ એકસામટું મળે છે. હું ત્રણ વખતને બદલે બે વખત જમું છું.” “ફળનું શું કરો છો?” એવો પ્રશ્ન પુછાતાં એમણે કહ્યું : “મને રોજ બે નારંગી મળે છે. મેં જણાવેલું કે મારા રોજના આહારમાં કાળી દ્રાક્ષ પણ હોય છે, પરંતુ હજી સુધી એ આપવાનો હુકમ થયો નથી. નેકે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કહ્યું છે કે એનો બંદોબસ્ત થશે.” મહાત્માજી માટેનું દૂધ કેટલાક આરબ કેદીઓ રહે છે તે વાડામાંના ચૂલા ઉપર ગરમ કરવામાં આવે છે.

શ્રી શંકરલાલ એ જ જેલમાં છે, પરંતુ એમને, ખીજ કોઈ વ્યક્તિઓને કે કેદીઓને મળવાની મહાત્માજીને છૂટ નથી. એકાંતવાસની સજા પામેલા કેદીઓ માટે વપરાતી કોટડીઓ પૈકી એકમાં મહાત્માજીને રાખવામાં આવ્યા છે. આ કોટડી રાત્રે બંધ કરીને તેને તાજું મારવામાં આવે છે. આ કોટડીને બે બળિયાં છે, એક છાપરા નજીક છે અને ખીજું બોંચતળિયે છે. કોટડીને એક ઓસરી છે. એની નજીકની વાડાની જગા

૧. આ મુલાકાત શનિવાર, ૧૯૨૨ના એપ્રિલની ૧લીએ થઈ હતી.

આંતરીને જુદી પાડી છે, જેમાં મહાત્માજી દિવસે આંટા મારી શકે છે. ઝાડાપેશાબનું વાસણ રાત્રી દરમ્યાન એ જ નાનકડી કોટડીમાં રાખવાનું હોય છે. અમારી મુલાકાત દરમ્યાન સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે વચન આપ્યું કે હવેથી આ કઠંગા ઘડાને બદલે કમોડ મૂકવામાં આવશે.

બહારથી કોઈ ચીજ મગાવવાની છૂટ નથી. મહાત્માજીને પોતાની પથારી સુધ્ધાં વાપરવા દેતા નથી. જેલમાં વપરાતા બે કામળા એમને રાખેતા મુજબ આપવામાં આવ્યા છે. મારાથી ન રહેવાયું એટલે મેં પૂછ્યું કે આપની પાસે ઉશીકું છે? એમણે કહ્યું ના. આ સાંભળીને મેં ન્યારે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું ત્યારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ વચ્ચે બોલ્યા કે ઉશીકું તો શોખની ચીજ ગણાય. વાસણમાં મહાત્માજી પાસે જેલના હમેશ મુજબનાં ચંબુ અને થાળી છે. પરંતુ ન્યારે એમણે બહુ જ આગ્રહ કર્યો ત્યારે એમને એમનો પોતાનો ચમચો વાપરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે. અમારી મુલાકાત દરમ્યાન સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કહ્યું કે જે મહાત્માજી અરજી આપશે તો પોતે તે સરકારને મોકલી આપશે. એમની પાસેથી એમના લખવાના કાગળ અને કલમ લઈ લેવામાં આવ્યાં નથી. આ ચીજો અત્યારે તેઓ કેવળ પોતાની જાતે ઉર્દૂ શીખવામાં વાપરે છે. મહાત્માજીએ એમના રિવાજ પ્રમાણે કેવળ કચ્છ પહેર્યો હતો. જેલરે તો કહ્યું કે એમનું વજન વધ્યું છે પણ એમને તો એમની તબિયત સારી ન લાગી.

એટલું સ્પષ્ટ છે કે ખોરાકની બાબતમાં મેં જણાવેલી મર્યાદામાં ગાંધીજીને થોડી છૂટ મળે છે તે સિવાય બીજી બંધી બાબતોમાં એમને બોમ્બે જેલ કોડ લાગુ પાડવામાં આવે છે અને એ નિયમો અનુસાર એમની સાથે સામાન્ય કેદી સાથે રાખવામાં આવે છે તેવો જ કડક વર્તાવ રાખવામાં આવે છે. મુંબઈના જેલ નિયમો બીજા પ્રાંતોના એવા નિયમો કરતાં ઘણી બાબતોમાં ખરાબ છે. મહાત્માજીએ મને કહ્યું છે કે એમના જેલજીવન વિષે એમને કંઈ પણ ફરિયાદ કરવાની નથી. અમદાવાદમાં ચાલેલા પ્રાસન્ન મુકદ્દમા વખતે ન્યાયાધીશ જે સુંદર શબ્દો બોલેલા તે ઉપરથી આપણને સૌને એવી આશા બંધાઈ હતી કે મુંબઈ સરકાર આ મહાન કેદી પ્રત્યે એમને શોભે એવો કે તેઓ ઇચ્છે એવો વર્તાવ નહીં રાખે તોપણ કંઈ નહીં તો એક સુધરેલી સરકાર પોતાના વધુ અગત્યના યુદ્ધકેદી પ્રત્યે રાખે એવો વર્તાવ તો જરૂર રાખશે. પરંતુ અમારી આ મુલાકાતે એમને હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ વહીવટ કેવો છે એનું સખત આઘાત સાથે ભાન કરાવ્યું છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૩-૪-૧૯૨૨

પરિશિષ્ટ ૩

મગનલાલ ગાંધી સાથે મુલાકાત^૧

આ મહિનાની પહેલી તારીખે જે મંડળી મહાત્માજીને જેલમાં મળવા ગઈ હતી તેમાં હું પણ હતો. . . .

“આપનો રોજનો કાર્યક્રમ શો છે?” અમે મહાત્માજીને પૂછ્યું. એમણે જવાબ આપ્યો તેમાં સ્પષ્ટ સંતોષ વરતાતો હતો. એમણે કહ્યું: “હું રોજ સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠું છું, અને સવારનો સમય પ્રાર્થના અને ચિંતનમાં ગાળું છું. . . .” અજવાળું થતાં સુધી મહાત્માજીને કંઈ કામ કરવાનું હોતું નથી. એનું કારણ કદાચ એ હશે કે એમને ફાનસ આપવામાં આવ્યું નથી. સવારમાં સ્નાન વગેરેથી પરવારીને તેઓ પોતાને પ્રિય એવું કાંતવાર્ષીજવાનું કાર્ય આરંભે છે. . . .

૧. ‘મહાત્માજી લક્ષ્મીજી ઇન જેલ’ એ નામના મગનલાલ ગાંધીના લેખમાંથી ઉતારા. આ મુલાકાત ૧૯૨૨ના જુલાઈની ૧લીએ થઈ હતી.

ન્યારે પોતે પોતાનો રોજિંદો કાર્યક્રમ વર્ણવતા હતા ત્યારે મહાત્માજીની નજર પોતાના પગ પર પડી. એમના પગે રૂનાં ઝીણાં ઝીણાં પૂમડાં બાહેલાં હતાં. એ જોઈને એમણે કહ્યું : “હું હમણાં જ પીંજવાનું કામ કરતો હતો ત્યાંથી આવું છું.”

આ વખતે મુલાકાતમાં હાજર રહેલા બધા માટે, મુલાકાતીઓ તેમ જ કેદી માટે ખુરશીઓ મૂકવામાં આવી હતી. એમાંની એક ખુરશી પર બેસવા અમે મહાત્માજીને વારંવાર આગ્રહ કર્યો, તેમ છતાં તેઓ બધો વખત બિભા જ રહ્યા અને એમાં એમણે આનંદ માન્યો. ન્યારે ન્યારે એમને અમે બેસવાનું કહીએ ત્યારે તેઓ કહેતા : “આમ જ ઠીક ફાવે છે.” જે શિસ્તને પોતે રાજખુશીથી તાબે થયા હતા તે પાળવામાં એમને આનંદ આવતો હતો એમ જણાઈ આવતું હતું....

મુલાકાતને અંતે ચૈતવણી આપવામાં આવી કે અહીં જે વાતચીત થઈ છે તેમાંનું કશું પ્રસિદ્ધ કરવાનું નથી. આ સાંમળીને મહાત્માજીએ પોતાનું મોહક સ્મિત વેરતાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પૂછ્યું : “ગવર્નરે, તેઓ પોતે જ જાણે છે તેવાં કારણોસર ટપાલ અટકાવી છે એ હકીકત પણ જાહેર કરવાની નહીં?”

“ના.”

“હું મજામાં છું, એ વાત પણ નહીં?”

જવાબ મળ્યો : “ના, કશું જ નહીં.”

કેદીએ દરવાજા તરફ પાછા વળતાં કહ્યું : હવેથી મુલાકાતોનો મારો અધિકાર કાયમ રાખવો કે ઝૂંટવાઈ જવા દેવો તે નક્કી કરવાનું હું મુલાકાતીઓ ઉપર છોડું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ફન્ડિયા, ૨૦-૭-૧૯૨૨

પરિશિષ્ટ ૪

ઈનર ટેમ્પલનો હુકમ

શ્રી ગાંધીને ઍરિસ્ટર તરીકે બરતરફ કરતો ઈનર ટેમ્પલ વકીલ મંડળનો સત્તાવાર હુકમ આ પ્રમાણે છે :

“ઈનર ટેમ્પલ : શુક્રવાર, ૧૯૨૨ના નવેમ્બરની ૧૦મી તારીખે ભરાયેલી એની પાર્લમેન્ટનો ઠરાવ.

“૧૯૨૨ના નવેમ્બરની ૯મી તારીખે મળેલી એની બેન્યની સભામાં ખબતચીએ જણાવ્યું હતું કે આ સંસ્થાના એક ઍરિસ્ટર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીને હિંદુસ્તાનમાં આવેલા અમદાવાદ શહેરના સેશન્સ જજની અદાલતમાં ૧૯૨૨ના માર્ચની ૧૮મીએ રાજદ્રોહના ગુના માટે છ વર્ષના કારાવાસની સજા ફરમાવવામાં આવે છે અને તે અંગેના ચુકાદાની એક અધિકૃત નકલ એમને મળી છે.

“આ કારણે એવો આદેશ આપવામાં આવે છે કે જેને લીધે આ બેન્યના અભિપ્રાય મુજબ તેઓ આ સંસ્થાના સંભ્ય તરીકે ચાલુ રહેવા ગેરલાયક ઠરે એવા ગુના બદલ એક અધિકૃત અદાલતે સદરહુ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીને સજા ફરમાવી હોવાથી એમનું નામ આ સંસ્થાના ચોપડાઓમાંથી કમી કરવું.

“બેન્યની એ જ સભામાં એવો પણ હુકમ આપવામાં આવ્યો હતો કે ૧૯૨૨ના નવેમ્બરની ૧૦મી ને શુક્રવારે ભરાનાર પાર્લમેન્ટમાં સદર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીને ઍરિસ્ટર તરીકે બરતરફ કરવા અને એમનું નામ સંસ્થાના ચોપડાઓમાંથી રદ કરવું અને આ હુકમ સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશોને, અન્ય કાયદાસંસ્થાઓને, ઍરિસ્ટરોની સામાન્ય સભાને તથા રજિસ્ટર્ડ પત્ર દ્વારા સદરહુ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીને મોકલી આપવો અને આ સંસ્થાના હોલમાં ભીંતે લટકાવવો.”

આ હુકમ તા. ૧૦મી નવેમ્બરે ભરાયેલી ઈનર ટેમ્પલની પાર્લમેન્ટ બહાલ રાખ્યો હતો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

અમૃતવજાર પત્રિકા, ૨૧-૧૨-૧૯૨૨

પરિશિષ્ટ ૫

જેલમાં મુલાકાત

[સપ્ટેમ્બર ૧૦, ૧૯૨૩]

સોમવારે ચરવડા જેલમાં ગાંધીજીની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી. ત્રણ મહિના પહેલાં તેઓ માંદા પડ્યા હતા ત્યાર પછી એમની તબિયત એકંદરે સારી રહી છે. એમને હજી પણ દૂધ, ઘેડ અને ફળ આપવામાં આવે છે. અને અત્યાર સુધી આ જોરાક તેમને સારી રીતે માફક આવી ગયો છે. તેઓ ખૂબ જ આનંદી અને તંદુરસ્ત દેખાય છે છતાં સમયની અને ઊંડા ધર્મચિંતનની અસર એમના શરીર ઉપર પડ્યા વિના રહી નથી. એમનું વજન અત્યારે ૧૦૧ રતલ છે; એટલે કે તેઓ પકડાયા ત્યારે હતું તેના કરતાં ૧૩ રતલ ઓછું છે. તેઓ પોતાનો સમય કાંતવા ઉપરાંત મુખ્યત્વે વેદ અને ઉપનિષદોના અભ્યાસમાં તથા ઉર્દૂ શીખવામાં ગાળે છે. ઉર્દૂ શીખવામાં એમને શ્રી મંજરઅલી સોખ્તા મદદ કરે છે.

એમને છોડવામાં આવનાર છે એવી અફવાઓ વિષે દેશમાં લોકો કેવા તર્કવિતર્ક કરી રહ્યા છે એ વાત જ્યારે મહાત્માજીને કહેવામાં આવી ત્યારે તેમને ભારે રમૂજ થઈ અને તેઓ હસતા હસતા બોલ્યા કે જે મને વહેલો છોડવામાં આવશે તો મારા અભ્યાસમાં વિક્ષેપ પડતાં મને દુઃખ થશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ રિન્ડિયા, ૧૩-૯-૧૯૨૩

પરિશિષ્ટ ૬

સર જોર્જ લૉઇડ સાથે ડૂ પિયર્સનની મુલાકાત

ગાંધીજીને એટલે કે મહાત્માને જેલમાં પૂર્યા પછી બરાબર દોઢ વર્ષે આ શહેરની નજીક જે જેલમાં એમને પૂરવામાં આવ્યા છે તેની મેં મુલાકાત લીધી, અને જે વ્યક્તિ એમની ધરપકડ માટે હિંદુસ્તાનમાં સૌથી વધારે જવાબદાર હતી તેની સાથે મેં વાતચીત કરી. આ મહાશય હિંદુસ્તાનના સર્વોચ્ચ હાકેમો પૈકીના એક છે. એમનું નામ હું જાહેર કરી શકું એમ નથી. મહાત્મા સાથે થયેલા પોતાના વાર્તાલાપનું અને જેને કારણે એમને પકડવા પડ્યા એ બતાવવાનું વર્ણન એમણે એવી તાદ્દશ ભાષામાં કર્યું કે જાણે ગાંધીની સુકલકડી કાયા ત્યાં હાજરાહત્તૂર બેઠેલી છે એમ મને લાગ્યું. એ કહાણી ભાગ્યે જ કોઈએ સાંભળી હશે.

અસહકારનું આંદોલન જ્યારે પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતું ત્યારે તેમણે ગાંધીને તેમની ઓફિસે બોલાવ્યા હતા. એ વખતે ગાંધી મોટી હોળીઓ પ્રગટાવી રહ્યા હતા, અને તેમાં વિલાયતી કાપડ બાળતા હતા. એમણે શાળાઓ અને અદાલતોનો બહિષ્કાર પોકાર્યો હતો અને તે અત્યંત સફળ થયો હતો; અને શાહબંદા સામે એમણે એવી અસરકારક ઝુંબેશ ગોઠવી હતી કે તેમનું સરખસ જે શેરીઓમાં થઈને જતું તે શેરીઓ લગભગ નિર્જન થઈ જતી.

એ હાકેમના જ શબ્દોમાં કહું તો “ગાંધી એમના નાનકડા ઉધાડા પગે ચાલીને ટપ ટપ કરતા અહીં આવ્યા અને તમે જ્યાં બેઠા છો ત્યાં જ બેઠા. એટલે મેં એમને ચેતવણી આપતાં કહ્યું: ‘તમે શું કરી રહ્યા છો તેનું તમને ભાન નથી. તેમ છતાં આ આસુરી કાર્યક્રમ આગળ ચલાવવાનો તમે આગ્રહ રાખી રહ્યા છો. એક પણ પુરુષ, સ્ત્રી કે બાળકનું ખૂન થયું તો તેને માટે હું તમને જવાબદાર લેખીશ.’

એમણે કહ્યું: ‘નામદાર, એવું કશું બનવાનું નથી.’

મેં જવાબ આપ્યો : ‘અવશ્ય બનશે. તમે અહિંસાની વાતો કરો છો, પણ એ બધું વાતોમાં જ રહેવાનું છે. વ્યવહારમાં એ ટકવાનું નથી. તમે જે પ્રકારનું આંદોલન ચલાવી રહ્યા છો એમાં અહિંસા જેવું કશું હોઈ શકે જ નહીં. તમે માણસોના ગુસ્સાને કાબૂમાં રાખી શકવાના નથી. યાદ રાખજો, હું તમને જ જવાબદાર ગણું છું.’”

બહુ કે એમની સામે બેઠેલો હું ગાંધી જ હોઉં એમ એ નામદારે મારી સામે આંગળી ચીંધીને હલાવી.

“બધું પતી ગયા પછી, એટલે કે ચૌરીચૌરામાં તોફાનો અને ખૂનો થયા પછી, ગાંધી ફરી અહીં આવ્યા. અને મેં એમને કહ્યું :

‘શું બનશે તે મેં તમને કહ્યું હતું. તમે જ જવાબદાર છો.’ એમણે પોતાના હાથ વડે પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું અને કહ્યું : ‘હું એ બહુ છું.’

‘શું કપાળ બહુ છે! જે સ્ત્રીપુરુષોનાં માથાં તમારા હેશનાં ટાળાંએ પગ નીચે કચડીને ધૂળમાં રગદોળ્યાં છે તેઓ, તમારો ગુનો કબૂલ કરવાથી હવે જીવતાં થવાનાં છે?’

અફસોસ કરતાં તે બોલ્યા : ‘તો પછી નામદાર, આપ મને જેલમાં પૂરો.’

‘અવશ્ય હું તમને જેલમાં પૂરવાનો છું. પણ બધી તૈયારી ન થાય ત્યાં સુધી નહીં. શું તમે એમ માનો છો કે હું તમારે માથે કાંટાનો મુગટ મૂકીને તમને શહીદ બનાવવા માગું છું?’ એમણે કહ્યું કે ‘હું એક અકવાડિયાના ઉપવાસ કરવાનો છું.’”

બંધ અખતરો

નામદાર થોભ્યા અને પાછળ ટેકો લઈને બેઠા. કંઈક ઉત્સાહરહિત સ્વરે તેઓ બોલ્યા :

“એ માણસ દૂબળોપાતળો અને સુકલકડી હતો. પણ એણે ૩૧,૯૦,૦૦,૦૦૦ માણસોને પોતાના હાથમાં લીધાં હતાં અને તેઓ એના નયાબ્યા નાચતા હતા. એને પાર્થિવ ચીલ્લેની પરવા નહોતી. એ તો કેવળ હિંદના આદર્શો અને નૈતિક સિદ્ધાંતોનો જ પ્રચાર કરતો હતો. કોઈ પણ દેશ ઉપર આદર્શો વડે રાજ્ય ન ચલાવી શકાય. છતાં એણે આદર્શોને જોરે જ લોકો ઉપર પકડ જમાવી હતી. એ એમનો દેવ બન્યો હતો. હિંદુસ્તાનને તો હુમેશાં એનો દેવ જોઈએ જ. પહેલાં ટિળક દેવ હતો, અત્યારે ગાંધી છે, અને હવે પછી બીજા કોઈક આવશે. એણે અમને ગભરાવી મૂક્યા. એના કાર્યક્રમને લીધે અમારી જેલો ભરાઈ ગઈ. કાયમને માટે લોકોને પકડ્યા જ કરીએ એવું તો બની જ ન શકે, એ તો તમે સમજો છો. અને ખાસ કરીને ન્યારે લોકોની સંખ્યા ૩૧ કરોડ ૯૦ લાખ હોય ત્યારે તો નહીં જ. અને જો લોકોએ તેમનું બીજું પગલું ભર્યું હોત, એટલે કે નાનકરની લડત ઉપાડી હોત, તો અમારી શી સ્થિતિ થાત તે હું કહી શકતો નથી! દુનિયાના ઇતિહાસમાં ગાંધીનો અખતરો સૌથી બંધ હતો અને તે સફળ થવાની આશી પર હતો. પરંતુ લોકોના ગુસ્સાને તે કાબૂમાં રાખી શક્યો નહીં. તેઓ હિંસક બન્યા અને એણે પોતાનો કાર્યક્રમ સમેટી લીધો. બાકીનું તો તમે જાણો છો. અમે એને જેલમાં પૂર્યો. ત્રણ દિવસ ઉપર હું એને જેલમાં મળ્યો હતો. એમ લાગ્યું કે ભાઈસાહેબ જરા ઠીલા પડ્યા છે ને જેલમાંથી છૂટવા ઇચ્છે છે. એમણે ફરિયાદ કરી કે ‘આપ તો મને છાપાં પણ લાવવા દેતા નથી. વડો પ્રધાન કોણ છે તેની પણ મને ખબર નથી.’ મેં એને કહ્યું : ‘રાજકારણથી માહિતગાર રહેવા માટે સૌથી સારો રસ્તો જેલ બહાર રહેવાનો છે. થોડા મહિનામાં હું જવાનો છું એ જાણીને તમે રાજ થશો. આપણે બંને કદી ઉત્તમ મિત્રો તો બન્યા નથી, તેમ છતાં આપણે એકમેકની સાથે નિખાલસ હતા.’”

અહીં હું વચ્ચે બોલ્યો. જે પ્રશ્ન પૂછવા હું આવ્યો હતો તે મેં પૂછ્યો : “જેલમાં ગાંધીને મળવાની મને પરવાનગી મળશે?”

નામદાર સાહેબ તરત જ બોલી ઊઠ્યા : “એ સાવ અશક્ય છે. ગાંધીને કેદ કરવાનો એકમાત્ર માર્ગ એને જીવતો દાટવો એ છે. અમે જો લોકોને અહીં આવવા દઈએ અને એની આળખપાળ થવા દઈએ, તો તો એ શહીદ બની નય અને દુનિયાને માટે જેલ યાત્રાનું સ્થળ બની નય. અમે ગાંધીને જેલમાં પૂર્યો છે તે એને માથે કાંટાનો તાજ મૂકવા માટે નહીં.”

છ વર્ષની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં ગાંધી છૂટે એવો સંભવ ખરો ? એમ મેં પૂછ્યું ત્યારે એમણે ભાર-પૂર્વક કહ્યું :

“હું અહીં છું ત્યાં સુધી તો નહીં જ. અલખત, મારી નોકરીની મુદત ડિસેમ્બરમાં પૂરી થાય છે. હું ઇંગ્લંડ પાછો નહીં ત્યાર પછી સરકારને એમનું જે કરવું હોય તે કરે.”

જેલમાં શ્રી ગાંધી કેવી રીતે રહે છે તેનું વર્ણન કર્યા પછી મિ. પિયર્સન આગળ લખે છે :

એમના પુત્રે મને સમજાવ્યું છે તે પ્રમાણે, શ્રી ગાંધીનો ધાર્મિક સિદ્ધાંત બે સિદ્ધાંતો ઉપર નિર્ભર છે : સત્ય અને અહિંસા. દુનિયા જેને ધર્મ કહે છે તેનાં તમામ બાહ્ય સ્વરૂપો અને ક્રિયાકાંડો છોડીને, તેઓ આ બે મૂળમૂલ સિદ્ધાંતો સાચવી રાખવા માગે છે.

એમના પુત્ર કહેતા હતા કે લોકોની માગણીના દબાણથી પોતાને છોડવામાં આવે એવું શ્રી ગાંધી ઇચ્છતા નથી. તેઓ એમ ઇચ્છે છે કે હિંદુસ્તાનના લોકો પ્રત્યે સરકારનો હુકમપલટો થાય ત્યારે સરકાર પોતે જ તેમને છોડી મૂકે. તેઓ રાજકારણમાંથી નિવૃત્ત થવાનું વચન આપીને છુટકારો નહીં મેળવે, પરંતુ પોતાના દેશની મુક્તિ માટે શેષ જીવન ગાળવાનું તેઓ વચન આપે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

બંગ હન્ડિયા, ૨૨-૧૧-૧૯૨૩

પરિશિષ્ટ ૭

ગાંધીજીની જેલમુક્તિ પ્રસંગે એન્ડ્રૂઝનું નિવેદન

મિ. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝે શ્રી ગાંધી વિષે નીચેનું નિવેદન એસોસિયેટેડ પ્રેસને મોકલી આપ્યું છે :

આજે સવારે લગભગ ૭-૩૦ વાગ્યે હું સારૂન ઈસ્પિતાલમાં હાજર હતો. મહાત્મા ગાંધીએ રાત્રે સારી ઊંઘ લીધી હતી એટલે સવારમાં તેઓ ઘણા જ પ્રકુદિલિત અને આનંદી લાગતા હતા. અમે વાત કરતા હતા ત્યારે, ઈસ્પિતાલમાં એમની સંભાળ રાખનાર મુખ્ય અધિકારી કર્નલ મેડકે અંદર આવીને મહાત્માજીને એમની બિનશરતી મુક્તિના સમાચાર આપ્યા અને એ માટે તેમને અત્યંત હાર્દિક મુબારકબાદી આપી. એ પછી એમણે સરકારના સંદેશાના શબ્દો મહાત્માજીને વાંચી સંભળાવ્યા અને કહ્યું કે આ સંદેશો ખાસ કાસદ મારફતે સોમવારે રાત્રે આવ્યો હતો એટલા માટે હું વહેલામાં વહેલી તકે અહીં દોડી આવ્યો છું, કારણ કે મારી એવી ઇચ્છા હતી કે આપ હવે સ્વતંત્ર છો એ સમાચાર પહેલવહેલા આપે જ સાંભળવા નેઈએ. મહાત્મા ગાંધી થોડી વાર શાંત રહ્યા અને પછી મેં મલકાવી એમણે કર્નલ મેડકેને કહ્યું : “મને થોડા વધુ સમય માટે આપના દરદી તરીકે અને મહેમાન તરીકે પણ રહેવા દેશો એવી હું આશા રાખું છું.” આ સાંભળીને ડાક્ટર હરયા અને બોલ્યા : “હું આશા રાખીશ કે ડાક્ટર તરીકે હું જે આદેશ આપું તેનું મારા દરદી હુમેશની માફક પાલન કરશે અને એ રીતે એમનું સ્વાસ્થ્ય પૂરેપૂરું સુધરી ગયેલું જેવાનો લહાવો અને સંતોષ મને પોતાને મળશે.” પછી સવારમાં જ જરા મોડેથી ધાનું ડ્રેસિંગ કર્યા પછી કર્નલ મેડકે આ પ્રમાણે ચેતવણી આપી કે દરદીની તબિયત ઘણી સારી રીતે સુધરી રહી છે છતાં, આવતા થોડા દિવસોમાં એમને મળવા આવનાર લોકોની મુલાકાતને કારણે જે કોઈ બિનજરૂરી ઉત્તેજના કે થકાવટ ઊભી થશે તો અત્યાર સુધી થયેલો સુધારો ગંભીર રીતે નેષમાવા સંભવ છે. તબિયત સુધારવા અંગે અત્યારનો સમય અત્યંત નાજુક છે એટલે જે લોકો એમની ચાકરી કરી રહ્યા છે તે સિવાયના એકેએક જણ એમને બને તેટલો આરામ આપશે તો એમના ઉપર મોટી મહેરબાની કરી ગણાશે. એટલું યાદ રાખવું નેઈએ કે ઓપરેશન કરતી વખતે જે ચીરો મૂકવો પડ્યો છે તે હજી પૂરેપૂરો રુઝાયો નથી અને દરદી જે પોતાની શક્તિ કરતાં સહેજ પણ વધારે શ્રમ લેશે, તો સુધરેલી બાજી બગડી જશે. આવતું પખવાડિયું

એવો સમય છે ન્યારે ધાને પૂરેપૂરો રૂઝવવા માટે બધી જ શક્તિનો સંગ્રહ કરવો પડશે. અત્યાર સુધી તો બધું ઠીક ઠીક પાર બિતર્યું છે, પણ કશું બિનજરૂરી જોખમ ન ઉઠાવવામાં આવે એની કાળજી રાખવાની ખાસ જરૂર છે.”

દાક્તરના કહેવાથી મહાત્મા ગાંધીને બીજા ચોરડામાં ખસેડવામાં આવ્યા હતા. એ ચોરડાની બહાર એક ચોસરી છે, ત્યાં એમને તડકાનો તથા ખુલ્લી હવાનો પૂરેપૂરો લાભ મળશે. વહેલી સવારથી જ એમના ઉપર તારનો પ્રવાહ શરૂ થઈ ગયો. પહેલો તાર કર્નલ મેડકના ગયા પછી તરત જ આવ્યો હતો.

મહાત્મા ગાંધીની તબિયત અંગે મેં ઈસ્પિતાલમાં જે કંઈ જોયું નહયું છે તે ધ્યાનમાં લઈ, દાક્તરની ચેતવણીમાં હું પણ અતિ નમ્ર ભાવે મારી પોતાની તાકીદની વિનંતી ઉમેરવા માગું છું. અત્યાર સુધી મહાત્મા ગાંધીની તબિયતમાં આશ્ચર્યજનક સુધારો થતો રહ્યો છે એ વાત સાચી હોવા છતાં એમની હાલત ઘણી નબળી છે. બીજું એ યાદ રાખવાનું છે કે ધા રુઝાવાની ક્રિયા સતત ચાલુ રહેવી જોઈએ અને ધા ફરીથી બળગે એવું કંઈ પણ ન કરવું જોઈએ. ખાસ કરીને આવતા પખવાડિયામાં દરરોજ એમને બને તેટલો સંપૂર્ણ આરામ મળવો જોઈએ. આવો આરામ રોજ મળવાથી ભવિષ્યમાં ઘણું ફેર પડશે. જે લોકો એમની તબિયતને અત્યંત કીમતી સમજે છે તેઓ એમને બરાબર મટતાં સુધી જ દાક્તરની સૂચનાઓનું કડક પાલન કરશે તો એ શક્ય એટલું સૌથી મોટું ભલાઈનું કામ થયેલું ગણાશે. વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓને મુલાકાતો આપવાનું પણ મહાત્માજી માટે તદ્દન અશક્ય થશે.

આ નિવેદન લખી રહ્યા પછી મહાત્મા ગાંધીની પોતાની માગણીથી મેં એમને વાંચી સંભળાવ્યું છે અને તે તેમણે પ્રસિદ્ધિ માટે મંજૂર રાખ્યું છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

વંગ ઇન્ડિયા, ૭-૨-૧૯૨૪

પરિશિષ્ટ ૮

ડૉ. સત્યપાલનો પત્ર

ભારત બિલ્ડિંગ્સ,

લાહોર,

ફેબ્રુઆરી ૨૩, ૧૯૨૪

વહાલા મહાત્માજી,

વંદે માતરમ્.

આપ સાન્ન થયા તે પ્રસંગે આપને હાર્દિક અભિનંદન પાઠવું છું. અમને માર્ગદર્શન આપવા માટે આપ અમારી વચ્ચે પાછા આવ્યા છો, એ નાણીને અમને બધાને ઘણું જ આનંદ થયો છે. આપ દીર્ઘાયુ ભોગવો એવી અમારી અંતરની પ્રાર્થના છે.

જે શીખ જથો અખંડ પાઠ માટે જૈતોં ગયો હતો તેના ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો છે એની તો આપને ખબર પડી ગઈ હશે. કેટલાક એથી જખમી થયા છે. (કેટલા મરાયા અને કેટલા ધવાયા એનો ચોક્કસ આંકડો હજી નહીં મળ્યો નથી.) આ સંગ્રહમાં પંજાબ પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિની કારોબારી સમિતિએ નીચેના નિર્ણયો લીધા છે :

ક. એણે એક એમ્બુલન્સ દળ રચ્યું છે અને તે શિરોમણિ ગુરુદ્વારા પ્રબંધક સમિતિને હસ્તક સોંપ્યું છે.

ખ. અમારી સમિતિ તમને કેવી રીતે મદદ કરી શકે તે જણાવો એમ એણે શિ. ગુ. પ્ર. સમિતિના પ્રમુખને લખ્યું છે. એણે એ સમિતિને ખાતરી આપી છે કે અમારાથી જે કંઈ બનશે તે અમે તરત જ કરીશું.

આ બાબતમાં અમારે શું કરવું જોઈએ તે વિષે આપના વિચારો વિસ્તારથી લખી મોકલવા આપ દૃયા કરશો ?

આશા છે કે આપની તળિયત સારી હશે.

આપનો સહુદયી
સત્યપાલ
પ્રધાન મંત્રી

તા. ૬.

હમણાં જ મેં આપને તાર કર્યો તે આપને આ પત્ર મળે તે પહેલાં મળ્યો હશે એમ માનું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૯૧૫

પરિશિષ્ટ ૯

કે. વી. કૈશવ મેનનના પત્રમાંથી ઉતારો

કેરળ પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિએ પોતાની છેલ્લી બેઠકમાં અસ્પૃશ્યતા અંગે આ વર્ષનો એક ચોક્કસ કાર્યક્રમ ઘડી કાઢ્યો છે. આપ જાણો છો તેમ કેરળમાં સંતોગો જુદા જ પ્રકારના છે. અહીં પ્રશ્ન કેવળ અસ્પૃશ્યતાનો જ નહીં પણ એમની સાથે રાખવામાં આવતા અંતરનો પણ છે. જે લોકોને દૂર રાખવામાં આવે છે એમને માટે પણ જાહેર માર્ગો ખુલ્લા મુકાય તે માટે પ્રયત્ન કરવા અમે હવે પગલાં લઈ રહ્યા છીએ. કેરળમાં હમણાં કેટલાયે માર્ગો પર થઈને મુસલમાનો, ખ્રિસ્તીઓ અને ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓ જઈ શકે છે, પરંતુ એકવા, ચિથ્થા અને પુલાયા લોકોને એ માર્ગોનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવતો નથી. એ અકબાલિયાં ઉપર હું વાઈકોમ ગયો હતો. આ એક અગત્યનું સ્થળ છે અને ત્રાવણકોરની ઉત્તરે આવેલું છે. ત્યાં મેં સર્વળ હિંદુઓને કહ્યું કે તમે મંદિરની આસપાસ આવેલો જાહેર રસ્તો એકવા અને પુલાયા જેવી કોમોને વાપરવા દો. આપને એ વાત જાણવું કે આ રસ્તો સાર્વજનિક નાણાંથી નભે છે અને અત્યારે તેનો ઉપયોગ ખ્રિસ્તીઓ, મુસલમાનો અને સર્વળ હિંદુઓ દ્વિતી કરે છે. આ મહિનાની પહેલી તારીખે આ રસ્તે થઈને પુલાયા કોમના લોકોનું એક સરયસ લઈ જવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ કેટલાક સ્થાનિક મિત્રોને આ પ્રશ્ન ઉપર લોકમત કેળવવા થોડો વધારે સમય જોઈતો હોવાથી તેમની વિનંતીથી આ વિચાર અમે મુલતવી રાખ્યો હતો. ત્રણ વર્ષ પહેલાં આપ જ્યારે તિન્નેવેલીમાં હતા ત્યારે ચિથ્થા કોમના એક આગેવાન શ્રી ટી. કે. માધવને આપની મુલાકાત લીધી હતી. તેઓ હવે કોંગ્રેસમાં જોડાયા છે અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટે અમારી સાથે પૂરા દિલથી કામ કરી રહ્યા છે. આ માર્ગો પર થઈને સરયસ કાઢવા માટે અમે આ માસની ૩૦મી તારીખ નક્કી કરી છે. આ સરયસ અત્યંત વ્યવસ્થિત રીતે કાઢવા અમે બનતો પ્રયત્ન કરીશું એની આપને ખાતરી આપવાની મારે જરૂર નથી. દરમિયાન, ભાષણો, પત્રિકાઓ અને પ્રત્યક્ષ મુલાકાતો દ્વારા રૂઢિચુસ્ત લોકોને અમારા પક્ષમાં લાવવા માટેના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. જે આપના તરફથી એક સંદેશો આવશે તે અમારામાં નવો ઉત્સાહ રેડાશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨૫-૩-૧૯૨૪

સી. વિજયરાઘવાચારિયરનો પત્ર

‘આરામ’
સાલેમ,
(દક્ષિણ હિંદ),
માર્ચ ૨૩, ૧૯૨૪

પ્રિય મહાત્માજી,

આજે આપનો પત્ર મળતાં ઘણો આનંદ થયો. આપની તળિયતની અત્યારની હાલતમાં પણ આપે એ લાંબું નિવેદન વાંચવાની તસ્તી લીધી તે બદલ હું આપનો ખાસ આભાર માનું છું. મને લાય છે કે મારા નિવેદનમાં મારા વિચારો હું કડકાઈથી અને સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરી શક્યો નથી. આપની ઉત્સાહપ્રેરક નિખાલસતા જોતાં આપ મને એટલું તો કહેવા જ દેશો કે એ નિવેદનના મહત્વના ભાગો વિષે આપની ગેરસમજ થઈ છે. આ હકીકત આપને સ્પષ્ટતાથી સમજાવવા માટે અત્યારે મારી પાસે છે તેના કરતાં વધારે સમય અને જગાની જરૂર પડે. આમ તો મારી તળિયત સારી નથી, એટલે દાક્ટરની સલાહથી હું મોટે ભાગે પથારીમાં પડ્યો રહું છું અને પ્રવાહી ઝોરાક લઉં છું. તે ઉપરાંત અત્યારે આપને આરામની ઘણી જરૂર છે એટલે લાંબું લખીને આપને તસ્તી આપવી હિતાવહ નથી. તેમ છતાં હું એક અથવા બે દાખલા રજૂ કરીશ.

આપ લખો છો કે, “તમારી વિચારસરણીમાંથી તો એવું પણ ફલિત થાય છે કે સ્વરાજ્ય તો બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ તરફથી અપાતી ભેટની વસ્તુ જ હશે.” આ વાક્ય વાંચીને મને આશ્ચર્ય થયું છે. આ નિવેદનમાંની મારી વિચારસરણીનો પ્રવાહ મારા સમગ્ર જીવનમાં પહેલેથી હતો તેવો આથી જાણવો જ રહ્યો છે. આપણા દેશની સ્વતંત્રતા આપણે કોઈ દેશ પાસેથી કેવળ ભેટરૂપે મેળવી શકીએ, એવો હીન વિચાર મેં કદી ધરાવ્યો નથી અને કદી ધરાવી શકું પણ નહીં. આ જ નિવેદનમાં મેં આ વિચાર સામેનો મારો તીવ્ર વિરોધ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યો છે. આ નિવેદનમાં મેં પેરેબ્રાફેને ક્રમાંક આપ્યા નથી તે માટે દિલગીર છું, પરંતુ આ મુદ્દા ઉપર મેં જે કંઈ લખ્યું છે તે આપ તેમાંથી સહેલાઈથી શોધી શકશો. આપ જોશો કે મેં મોડરેટો અને નેશનાલિસ્ટો બંનેને આપનો સ્વરાજ્યનો મંત્ર અપનાવનારાથી ભિન્ન ગણ્યા છે. મેં એમાં લખ્યું છે કે મોડરેટોને આપણી સ્વતંત્રતા હાંસલ કરવા માટે પ્રયત્ન પીઠબળ એટલે “સેંકશન” નથી. કાનૂની અને રાજદ્વારી ભાષામાં “સેંકશન” શબ્દનો શો અર્થ થાય છે તે તો આપ જાણો છો. આપણી સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવા માટે માત્ર બે જ રીતો સત્તાવાર રીતે જાહેર કરવામાં આવી છે, અને તે એ કે ઇંગ્લંડ આપણને તે ભેટના રૂપમાં આપે અથવા આપણે જાતે તે તલવારથી લઈએ. આ બંને રીતોનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે અને પછી કહ્યું છે કે આ બે રીતોની જગાએ આપણે એક ત્રીજી રીત શોધી કાઢી છે. આ ત્રીજી રીતને હું “સેંકશન” કહું છું. એનો અર્થ થાય છે નૈતિક દબાણ. એવું દબાણ કે ઇંગ્લંડ એનો સામનો ન કરી શકે અને કરવાની હિંમત પણ નહીં કરે. મેં આટલી સ્પષ્ટતાથી લખ્યું હોવા છતાં સ્વરાજ્ય તો ઇંગ્લંડ આપણને એની મેળે આપી દેશે એવા વિચારનું આપ મારા ઉપર આરોપણ કરો છો ત્યારે જરૂર મને દુઃખ થાય છે. આ વિચેચન હું લંબાવી શકું પરંતુ મને એ જરૂરી લાગતું નથી. હું આપને આગ્રહ-પૂર્વક એટલું જ કહીને સંતોષ માનીશ કે આપ માટે નિવેદન ફરીથી વાંચી જાઓ અને સાથે સાથે થોડા દિવસ ઉપર રેવરન્ડ મિ. સી. એફ. ઍન્ડ્રુઝને મેં મોકલેલી કાપડીઓ પણ જોઈ જાઓ. આપે હવેનાં યાદ રાખવું જોઈએ કે હું કોઈ પંડિત નથી. એટલે મારા વિચારો વેરવિખેર પડેલા છે, તર્કબદ્ધ રીતે ગોઠવેલા નથી. તેથી મારે જે કહેવાનું છે તેનો પૂરો મર્મ એ છટાછવાયા વિચારોમાંથી આપે પકડવો જોઈએ. ખીનું, આપે લખ્યું છે કે સ્વરાજ્યની મારી કલ્પના બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો આપણે મરજીમાં આવે ત્યારે ત્યાગ કરી શકીએ એ વિચાર સાથે બંધબેસતી નથી. આ અંગે મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે મારી

૧. માર્ચ ૧૯, ૧૯૨૪નો પત્ર.

વિચારસરણીનો એકંદર ધ્વનિ અને પ્રવાહ કેવો છે તે જુઓ અને નાગપુરમાં મેં આપેલું ભાષણ વાંચી જુઓ. એ બધા ઉપરથી આપને સહેલાઈથી સમજાશે કે સ્વરાજ્યની મારી કલ્પનામાં ઇંગ્લંડને “તમે ચાલ્યા જાઓ” કહેવાની સ્વતંત્રતા અને તાકાત બંનેનો સમાવેશ થાય છે. આપ સારી રીતે જાણો છો કે કેનેડિયન લિબરલોના નેતા અને ક્રાન્સના વડા પ્રધાન સહુ સર વિલફ્રેડ લોરિયરે કહેલું કે જેને કેનેડા પોતાને સ્વતંત્ર જાહેર કરે તો ઇંગ્લંડ એક અંદૂક સરખી ફેડવાની હિંમત નહીં કરી શકે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં સંસ્થાનો મરજી પડે ત્યારે સામ્રાજ્યથી અલગ થવા સ્વતંત્ર છે, એ વિચાર હવે વિવાદાસ્પદ નીતિ તરીકે રહ્યો નથી, પરંતુ તે સૌએ સ્વીકારેલી નીતિ બની ગયો છે.

અસ્પૃશ્યતાના વિષયમાં પણ આપ મને સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યા નથી. એક એવી ભૂલભરેલી અને તુકસાનકારક માન્યતા બંધી જગ્યાએ અને ખાસ કરીને પરદેશોમાં પ્રચલિત થઈ છે કે ન્યાતબહાર કરાયેલા હિંદુઓને અને નીચ વર્ણના લોકોને અસ્પૃશ્ય ગણવાનો સિદ્ધાંત ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓએ શોધી કાઢ્યો છે. મારો એકમાત્ર ધરાદો આ માન્યતા સુધારવાનો છે. જે આ બાબતમાં આપ મારી સાથે સંમત ન થતા હો તો મારાથી જુદો વિચાર ધરાવવા માટે આપની પાસે શો આધાર છે તે હું જાણવા માગું છું. જ્ઞાતિની અંદર અને કુટુંબ પરિવારની અંદર પણ અસ્પૃશ્યતાનો સિદ્ધાંત પળાય છે. ઉપર જણાવેલા કમનસીબ વર્ગોને જે સિદ્ધાંતને આધારે અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે તે તો સ્પષ્ટ અને તર્કસંગત રીતે જ્ઞાતિ અને કુટુંબ પરિવારમાં પળાતા અસ્પૃશ્યતાના સિદ્ધાંતનો ક્ષેત્રવિસ્તાર છે અને અત્યંત સંકુચિત સ્વરૂપની અતિશયોક્તિ છે. બંનેના અડવાથી અભડાઈ જવાય છે અને અશુદ્ધ થવાય છે એ ખ્યાલ ઉપર અસ્પૃશ્યતાની માન્યતા રચાયેલી છે. મારે જે કહેવાનું હતું તે આટલું જ છે. કહેવાની મતલબ એ હતી કે બંને વિચારો પ્રકારમાં સરખા છે પણ એમની માત્રામાં ફરક છે. આપને કદાચ ખબર નહીં હોય કે દક્ષિણ હિંદમાં જ્યારે સ્ત્રી રજસ્વલા થાય છે ત્યારે એની નજીક જઈ શકાતું નથી—પછી તે સ્ત્રી અમારી મા હોય, બહેન હોય કે દીકરી હોય. અને જે અજાણતાં અમે એની નજીક જઈ ચડીએ, તો જેમ કોઈ પારિવારને અડીને કે તેની બહુ નજીક જઈને ચુસ્ત રૂઢિવાદી નહાય છે અને જનોઈ બદલે છે, તેવી જ રીતે અમારે નાહવું પડે છે અને જનોઈ પણ બદલવી પડે છે. આટલી બંધી કડકાઈને શ્રી શંકરાચાર્યે પૂરેપૂરી માન્ય રાખી નથી. એમણે કહ્યું છે કે રજસ્વલા સ્ત્રીનો જે સ્પર્શ થઈ જાય તો નાહવું અને જનોઈ બદલવી એ બરાબર છે. પરંતુ માત્ર એની નજીક જવાથી અભડાઈ જવાતું નથી. આ બધા ઉપરથી આપ જેઈ શકશો કે મારા કહેવાનો આશય આટલો જ હતો કે જે ફરિયાદ સાચી છે અને જેને દૂર કરવી એ આપણું પવિત્ર કર્તવ્ય છે એને મોટું રૂપ આપવું ન જોઈએ, તેમ એના ક્ષેત્રને પણ જરૂર વિના વિસ્તારવું ન જોઈએ. જે એમ કરીશું તો અસ્પૃશ્યતાનો સિદ્ધાંત ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓએ નીચલા થરના હિંદુઓને હલકા પાડવા માટે શોધ્યો છે એવી ભ્રમણા અસ્પૃશ્યતાનો ભોગ બનેલા લોકોમાં પેદા થશે અને એથી નકામી કડવાશ ઊભી થશે. એમાંથી એકે પક્ષે જે કશી ભ્રમણા પેદા ન થઈ હોય, અને અસ્પૃશ્યતાથી પીડાતા લોકો એનાં કારણોના ભૂલભરેલા નિદાનથી તથા એના સ્વરૂપની અતિશયોક્તિભરી કલ્પનાથી ઉદ્ભવતી કડવાશને કારણે જે કશો અનુચિત ભાવ પ્રદર્શિત ન કરતા હોય તો આપણા સામૂહિક રાષ્ટ્રજીવનમાં આ મહત્વની બાબતમાં સુધારો કરવાનું કામ વધારે સરળ બને. એ તો આપ કબૂલ કરશો. આપણે ફરી મળીશું અને હું જેવો છું અને હતો તેવો આપને દેખાઉં એ રીતે વધારે સ્પષ્ટતાથી અને ચોકસાઈથી મારા વિચારો આપને સમજાવવાનું સહુભાગ્ય મને મળશે, ત્યારે હું ધારું છું કે આપને ખાતરી કરાવી આપીશ કે આપણો દેશ આ દુનિયાનાં મહાન રાષ્ટ્રકુટુંબોમાં એનું યોગ્ય સ્થાન લઈ શકે તે માટે આપણી ફરજતે શી છે અને આપણા હક્કો શા છે, એ સંબંધમાં મારા વિચારો, આપના પત્ર ઉપરથી આપ માનતા લાગો છો તેના કરતાં વધારે સમજભર્યાં, વધારે નક્કર અને વધારે ઉદાર છે.

શ્રીમતી ગાંધીને મારા પ્રણામ, રેવરન્ડ મિ. સી. એફ. ઝેન્ડ્રૂ અને નમસ્કાર, અને આપના બાબકોને મારાં સ્નેહસ્મરણ. આપ પૂરેપૂરા સાબળ થઈ જાઓ એ રીતે આપની તેણિયતમાં રોજ ને રોજ સારો સુધારો થતો હશે એવા વિશ્વાસપૂર્વક અને અત્યંત આદરમાનપૂર્વક,

હું છું

આપનો સહુદયી

સી. વિજયરાઘવાચાર્યર

તા. ૬.

કોકોનાડાની કોંગ્રેસ કાર્યવાહીમાં કહેવાતા સમાધાનના ઠરાવને અસહકારનો ઠરાવ ગણવામાં ને દુઃખદ શુદ્ધતાનું પ્રદર્શન થયું છે તે સંબંધમાં ડૉ. પટ્ટાભિરીતારામૈયા સંપાદિત, મહાલીપટ્ટમથી નીકળતા જન્મભૂમિ પત્રના અભિપ્રાય તરફ હું આપનું ધ્યાન દોરું છું. આ પત્રે ઠરાવનો મારા કરતાં પણ વધારે વિરોધ કર્યો છે. અને સીતારામૈયા તે સાચા કોંગ્રેસી છે. એમના કરતાં આપનો વધારે શુદ્ધ અને વધારે વફાદાર અનુયાયી બીજો કોઈ નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૮૫૭૦

પરિશિષ્ટ ૧૧

(ક) રામાનંદ સંન્યાસીનો પત્ર

બલદેવ આશ્રમ,
ખુરબ (સં. પ્રાં.),
એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૪

શ્રીમાન મહાત્માજી,

આપનો ૨૮મી તારીખનો પત્ર મળ્યો છે. મારા પહેલા પત્રમાં મેં કશી વિગતો લખી નથી, તે માટે દિલગીર છું.

(૧) ૧૯૨૧ની ઘટના પછી ભરતી બિલકુલ બંધ થઈ ગઈ હતી, વેપારમાં મંદી આવી હતી અને ઇંગ્લંડ તથા હિંદુસ્તાન બંને દેશોમાં હિંદની ચાનો ભારે ભરાવો થયો હતો. અત્યારે બનરમાં ભાવો વધવાથી તથા એકઠો થયેલો માલ ખાખી જવાથી, ૧૯૨૧થી પડતર રહેલા બગીચા ફરીથી ખેડવા માટે બગીચામાલિકોને વધારે મનૂરોની જરૂર જણાવા લાગી. અત્યારની ભરતી ગયા નવેમ્બરમાં શરૂ થઈ હતી. મને મળેલી માહિતી, એક મિત્ર ને પંચબના ગુરગાંવ જિલ્લાના જિલ્લા ઇન્ચાર્જ છે તેમણે મોકલી આપી હતી. તે પછી સંયુક્ત પ્રાંતના લગભગ છ જિલ્લા અને પંચબના બે જિલ્લામાંથી વધુ માહિતી મળી હતી. નવન્યુઆરી માસમાં મેં છાપાંનેગું એક નિવેદન બહાર પાડીને ભરતીનાં પરિણામો વિષે લોકોને ચેતવ્યા હતા. બગીચાઓના ને એંગ્લો-ઇન્ડિયન દલાલો આ કામ કરતા હતા તેમણે ૧૯૨૧ના બનાવ પહેલાં પોતે ને જિલ્લાઓમાંથી મનૂરો મગાવતા હતા તે જિલ્લાઓને કાળજીપૂર્વક ટાળ્યા હતા.

(૨) ઉપરની વાતમાં આપના પ્રશ્ન નંબર ૨ અને ૩ના પણ જવાબો આપી નય છે.

(૩) હાલમાં બગીચાઓમાં ખરેખર શી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે તેની હું તપાસ કરવા માગું છું. હું એની પણ તપાસ કરવા માગું છું કે મનૂરોની નૈતિક અથવા આર્થિક સ્થિતિ પહેલાંના કરતાં સુધરી છે કે કેમ અને ને બેમાંથી એકેય દિશામાં સુધારો ન થયો હોય તો બીજા મનૂરોની નીતિ અને ચારિત્ર્યનું પતન થતું અટકે એટલા માટે એ જિલ્લાઓમાં જતો મનૂરોનો પ્રવાહ અટકાવવો એ દેશના સમગ્ર હિતમાં છે કે કેમ.

(૪) મેં ચોકસાઈ કરી છે ત્યાં સુધી ભરતી થનાર મનૂરને કશી લેખી શરતો આપવામાં આવી નહોતી, પરંતુ મુખ્યત્વે એ શરતો આ પ્રમાણે હતી :

(૧) પતિ અને પત્ની બંનેને માસિક ત્રીસ રૂપિયાનો પગાર, (૨) રહેવાનું મકાન, બળતણ માટે લાકડાં અને દાકતરી સારવાર મફત, (૩) ભરતી થયેલા મનૂરને જગા પસંદ ન પડે તો પાછા જવા માટે રેલવેની ટિકિટ મફત. પરંતુ એક વાર માણસ ચાના બગીચાવાળા જિલ્લામાં મનૂર તરીકે ગયો એટલે ત્યાંથી પાછા ફરવાનું કેટલું મુશ્કેલ હોય છે તે આપ નતે જ કહી શકશો. હું આપનું એ સૂચન બિલકુલ સ્વીકારી લઉં છું કે ત્યાં જતાં પહેલાં પ્રથમ આસામ કોંગ્રેસ સમિતિ મારફતે તપાસ કરાવી લેવી જોઈ એ.

એ સૂચનને અનુસરીને એ સમિતિને હું એક પત્ર લખી રહ્યો છું એની નકલ આ સાથે ખીડી છે. માત્ર થોડા જ દિવસ પહેલાં બિસવાન કોંગ્રેસ સમિતિનો એક પત્ર મને મળ્યો હતો તે મૂળ પત્ર પણ હું આ સાથે ખીડું છું.

આપનો સહુદયી
રામાનંદ સંન્યાસી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૬૪૩

(ખ) કોંગ્રેસ સમિતિને રામાનંદ સંન્યાસીનો પત્ર

બલદેવ આશ્રમ,
ખુરબ (સં. પ્રાં.),
એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૪

મંત્રીશ્રી,
આસામ પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિ
ગોહતી

પ્રિય મહાશય,

ગયા નવેમ્બર માસમાં પંજબના ગુરગાંવ જિલ્લામાંથી મને સમાચાર મળ્યા હતા કે અમુક એંગ્લો-ઇન્ડિયન સંબંધન યાના બગીચાઓમાં કામ કરનારા મનૂરોની ભરતી કરવા માટે લશ્કરમાંથી નિવૃત્ત થયેલા માણસોને નોકરીમાં રાખે છે. અને તેની શરતો નીચે મુજબ છે : (૧) બગીચાઓ સુધી પહોંચવા માટે રેલવેની મફત ટિકિટ, (૨) પતિ અને પત્ની બંનેને ત્રીસ રૂપિયા માસિક પગાર, (૩) એ ઉપરાંત રહેવાનું મકાન અને બાળવાનાં લાકડાં મફત. બગીચામાં પહોંચ્યા પછી નવા મનૂરને ત્યાં રહેવાનું ન ગમે તો પાછા જવા માટે રેલવેનું ભાડું અને ખીનું ખર્ચ પણ આપવાની તેમણે તૈયારી બતાવી હતી. એ પછી થોડા જ વખતમાં એ જ પ્રકારના સમાચાર મને પંજબના કરનાલ, અંબાલા, રોહતક અને હિરસાર જિલ્લાઓમાંથી તથા ફૈઝલાબાદ, બેલિયા, ગોરખપુર અને બેત્રણ ખીન જિલ્લાઓ બાદ કરતાં સંયુક્ત પ્રાંતના લગભગ બધા જિલ્લાઓમાંથી મળ્યા હતા. જે જિલ્લાઓમાંથી સમાચાર નહોતા મળ્યા એ જિલ્લાઓમાં યાના બગીચાઓમાં રહી આવેલા નૂના મનૂરો રહે છે. તેથી કદાચ ત્યાં ભરતીનું કામ બંધ રાખ્યું હશે. યાના બગીચાઓમાં પ્રવર્તતી સ્થિતિથી હું સારી પેઠે વાકેફ છું અને ૧૯૨૧નો બનાવ મારી આંખો આગળ તરવરતો હતો, એટલે ગયા નવન્યુઆરી માસમાં મેં બંગાળ, પંજબ અને સંયુક્ત પ્રાંતનાં છાપાંમાં એક નિવેદન છપાવ્યું હતું, જે આપે બેઠું હશે. અને સંલેગો બેઠ પગલાં લેવા બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજબની સમિતિઓને પણ મેં લખ્યું હતું. તે વખતે આપને ન લખવાનું કારણ એ નહોતું કે લખવાની જરૂર નહોતી. પરંતુ આસામ તે વખતે મારા ધ્યાન બહાર રહી ગયું હતું. આ વખતે મેં મહાત્મા ગાંધીજીને આ બંધી હકીકત જણાવી અને યાના બગીચાઓમાં જઈ નતે તપાસ કરવી કે નહીં તેની એમની પાસે સલાહ માગી. એમણે મને લખ્યું છે કે મારે પ્રથમ તમારી મારફતે તપાસ કરાવવી અને પછી જે માહિતી મળે તે ઉપરથી શું કરવું તેનો વિચાર કરવો. એટલે જે તમે કૃપા કરીને મને નીચેની માહિતી મોકલી આપશો તો આભાર થશે : (૧) યાના બગીચાઓમાં અત્યારે ખરેખરા સંલેગો કેવા છે અને ૧૯૨૧ના બનાવો પછી મનૂરીના દર અથવા નૈતિક બાબતોમાં કશો સુધારો થયો છે કે નહીં. (૨) ત્યાં નવા મનૂરો આવે છે કે નહીં અને જે આવતા હોય તો મુખ્યત્વે કયા જિલ્લાઓમાંથી અને તેમની સાથે કેવો વર્તાવ રાખવામાં આવે છે. (૩) તમે જે તપાસ કરશો તે ઉપરથી તમને એમ લાગે છે કે ભરતી અટકાવવા માટે પગલાં લેવાની જરૂર છે અથવા ભરતી થયેલા મનૂરોની સંભાળ રાખવા માટે ત્યાં કોઈ ને મોકલવાની જરૂર છે?

મારા આ પત્રના જવાબની એક નકલ કૃપા કરી મહાત્માજીને અંધેરી, મુંબઈ ને સરનામે મોકલી આપલે.

આપનો સહૃદયી
રામાનંદ સંન્યાસી

(નોંધ) આ પત્રની એક નકલ હું મહાત્માજીને એમના આદેશ મુજબ મોકલી આપું છું.

રા. સં.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છળી પરથી : એસ. એન. ૮૬૪૩

પરિશિષ્ટ ૧૨

એસોસિયેટેડ પ્રેસને સી. એફ. એન્ડ્રૂઝની મુલાકાત

આ જ વિષય ઉપર મુલાકાત લેતાં મિ. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝે કહ્યું કે જુલાઈ ૧૯૧૪ના સ્મટ્સ-ગાંધી સમાધાનમાં પરિણમેલી જનરલ સ્મટ્સ સાથેની શરૂઆતની વાટાઘાટો દરમિયાન આખો વખત હું શ્રી ગાંધીની સાથે હતો. સમાધાનના મૂળ મુસદ્દા ઉપર ખરેખર મારી રૂબરૂમાં જ સહીઓ થઈ હતી. એકેએક શબ્દ વિષે ખંને પક્ષે કાળજીપૂર્વક ચર્ચાવિચારણા કરવામાં આવી હતી અને પૂરેપૂરી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી હતી. જનરલ સ્મટ્સે કહ્યું હતું કે, “આ વખતે કશી ગેરસમજ ન થવી જોઈએ અથવા કોઈએ મનમાં કશું છુપાવવું ન જોઈએ. બંધી જ બાજુ ખુલ્લી કરી દેવી જોઈએ. શ્રી ગાંધી બરાબર એ જ ભાવના પ્રમાણે વર્ત્યા હતા. એમણે ત્રણ મુદ્દાની બંધી શકે તેટલી ચોખ્ખી કરી હતી :

- (૧) સમાધાનમાં કોઈ પણ નવતના નતિવિષયક ભેદભાવને સ્થાન ન હોવું જોઈએ.
- (૨) હિંદી કોમ અત્યારે ભોગવે છે તે બધા અધિકારો જે બહુ થોડા હોવા છતાં સચવાવા જોઈએ.
- (૩) આ સમાધાનને પરિણામે જે કોઈ ગેરલાયકાતો બાકી રહી જાય તે દૂર કરાવવા માટે ભવિષ્યમાં પ્રયત્ન હોવાની શકાશે.

આ ત્રીજે મુદ્દો ગૃહપ્રધાનના મંત્રી ઉપર લખેલા ૧૯૧૪ના જૂનની ૧૬મીના એક પત્રમાં પાકે પાયે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રી ગાંધીએ ચોતાનાં વિદાય વેળાનાં ભાષણોમાં પહેલા મુદ્દા ઉપર ફરી ફરીને ભાર મૂક્યો હતો. આ ભાષણો કેબલ દ્વારા દુનિયાભરમાં પ્રસારિત કરવામાં આવ્યાં હતાં. દાખલા તરીકે જોહાનિસબર્ગમાં તેમણે કહ્યું હતું : “જે સમાધાન થયું છે તે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરે છે કે કાયદામાં નતિવિષયક ભેદભાવનો દોષ કદી પણ દાખલ થવા દેવામાં આવશે નહીં. બ્રિટિશ બંધારણના આ સિદ્ધાંતનું જ એ સમર્થન છે. આમાં કોઈ ગેરસમજને માટે અવકાશ રહ્યો હોય એમ મને લાગતું નથી. આ સમાધાનથી આ મહાન લડતનો અંત આવે છે એ અર્થમાં એ આખરી છે, પરંતુ હિંદીઓ જેના હકદાર છે તે બધું તેમને મળી ગયું છે એ અર્થમાં એ આખરી નથી. જે પ્રતિબંધો બાકી રહ્યા છે તે તો હટાવવા જ પડશે.”^૧

આ વિષય ઉપર શ્રી ગાંધીનો છેવટનો બોલ કહી શકાય એવું તો દક્ષિણ આફ્રિકાથી નીકળતી વખતે એમણે રોઈટરને આપેલો સંદેશો છે. એ સૌથી વધારે મહત્ત્વનું નિવેદન છે. એમાં નીચેનો મહત્ત્વનો ફકરો હતો : “હાલના કાનૂનોનો અમલ ન્યાયી રીતે અને સ્થાપિત હોય વિષે ઘટતું ધ્યાન આપીને કરવાનું જનરલ સ્મટ્સે આપેલું વચન કોમને થોડો શ્વાસ લેવા જોઈએ સમય આપે છે, પણ ખુદ આ કાનૂનો ખામીભર્યા છે અને પહેલાં થયું છે તેમ, તેમને જુલમ ગુન્જરવાનાં હથિયારોમાં અને સ્થિર થઈને રહેતી હિંદી વસ્તીને આડકતરા ઉપાયોથી દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હાંકી કાઢવાનાં સાધનોમાં ફેરવી શકાય તેમ છે. વહીવટી ઉપાયો દ્વારા હિંદી પ્રવાસીઓની નવી ભરતીની લગભગ સંપૂર્ણ બંધી કરવા અંગે તથા બધા રાજદારી અધિકારો

૧. જુઓ પુસ્તક ૧૨, પા. ૪૧૫.

જતા કરવા અંગે આપણે આપણા મનને મનાવી લીધું છે. મારા અભિપ્રાય મુજબ, લોકોના પૂર્વચહેા લક્ષમાં રાખીને જતા કરેલા આ અધિકારો કરતાં આપણી પાસે વધારે અધિકારો જતા કરવાની આશા ન રખાવી જોઈ એ. આ બે બાબતો વિષે ખાતરી અપાતાં હું નમ્રપણે જણાવીશ કે અમને વેપાર, આંતરપ્રાંતીય અવરજવર અને સ્થાવર મિલકતની માલિકી ધરાવવાના સંપૂર્ણ હકો નજીકના ભવિષ્યમાં પાછા મળવા જોઈ એ.”^૧

મિ. એન્ડ્રૂઝે કહ્યું કે આ પેરેગ્રાફો સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ કરે છે કે સમાધાનના એકેએક મુદ્દાને ચોક્કસ કરીને શ્રી ગાંધીએ દક્ષિણ આફ્રિકા છોડવું હતું. નવા હિંદીઓને આવવા નહીં દેવામાં આવે એમ કબૂલ કરવામાં આવ્યું ત્યારે જનરલ સ્મટ્સે સ્વીકાર્યું કે નતિવિષયક ભેદભાવ ઊભો થાય તેવા કોઈ પ્રતિબંધ મૂકવામાં નહીં આવે અને અત્યારના તમામ સ્થાપિત અધિકારોનું રક્ષણ કરવામાં આવશે. એમણે એ પણ માન્ય રાખ્યું હતું કે આંતરપ્રાંતીય અવરજવર ઉપરના પ્રતિબંધ જેવી બાકી રહેલી ગેરલાયકાતો દૂર કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવાની હિંદી કોમને ભવિષ્યમાં સ્વતંત્રતા રહેશે.

પોતાનું વક્તવ્ય સમાપ્ત કરતાં મિ. એન્ડ્રૂઝે કહ્યું કે મિ. ડંકન સમાધાનનો જે અર્થ ઘટાવે છે તે હું જરા પણ સમજી શકતો નથી. સંઘ સરકાર અત્યારે પોતાના કાયદાને “નુલમ કરવા માટેનું તથા આડ-કતરાં બહાનાં કાઢીને હિંદીઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હાંકી કાઢવા માટેનું સાધન” બનાવવાના કામમાં શેકાયેલી લાગે છે એ કારણે શ્રી ગાંધીના ભવિષ્યવાણી જેવા શબ્દો સાચા પડતા જણાય છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૭-૪-૧૯૨૪

પરિશિષ્ટ ૧૩^૨

(ક) સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ ઉપર મહામદઅલીનો પત્ર

બં. ૧ દરિયાગંજ

દિલ્હી

૨૬મી માર્ચ ૧૯૨૪

સ્વામી મહારાજ,

સલામ સાથે જણાવવાનું કે ગઈ કાલે હું રામપુરના નવાબ સાહેબની મુલાકાતે ગયેલો, ત્યાં સવારના ૧૧ વાગ્યાથી તે કેઠ સાંજના ૮ વાગ્યા સુધી રોકાવું પડ્યું, એટલે આપે કહેલી બાબત વિષે આપેલા વચન પ્રમાણે હું આપને લખી શક્યો નહીં. મારે મહાસભામાંથી રાજીનામું આપવું એવી આપના ચાર આર્થ-સમાજ મિત્રોની માગણી હમણાં જ તેજમાં જોઈ. એથી મને હસવુંયે આવ્યું ને દુઃખ પણ થયું. આવા ભાઈઓ કેટલોક વખત થયાં આવા પ્રપંચ ઘડી રહ્યા છે. પણ મને એવો ખ્યાલ હતો કે લખનૌમાં મને જે પ્રશ્ન પુછાયો અને તેનો મેં જે જવાબ આપ્યો તે સાંભળીને આ ભાઈઓને આવા પ્રપંચો રચવાની હિંમત નહીં રહે, કારણ કે એ જવાબ સાંભળીને એક હિંદુ ભાઈએ ઉશ્કેરાઈને કહેલું કે બાવીસ કરોડ હિંદુઓ તમને સાથ દેવાને તૈયાર છે. પણ મારી એ અપેક્ષા કેટલી ભૂલભરેલી હતી તે મને હવે સમજાય છે. જે રીતે આ પ્રપંચો ચલાવવામાં આવે છે તે જોતાં મને તેની અવગણના કરવાનું મન થઈ જાય છે. પણ આપ ઇચ્છો છો એટલા સારુ અને મેં આપની સાથે વાચદો કર્યો છે તેથી આ જવાબ આપું છું :

તે વેળા મેં આપને ૩૫૩માં કહેલું કે મારા પર કેટલાક મુસલમાનોએ ગાંધીપૂજક અને હિંદુપૂજક હોવાનો આરોપ કરેલો અને હું ધર્મમતમાં મહાત્મા ગાંધીનો અનુયાયી છું એમ જાહેર કરીને મુસલમાનોની સહાનુભૂતિ મહાસભા, ખિલાફત સમિતિ અને મારી ઉપરથી ઉઠાડી દેવાનો પ્રયત્ન કરેલો એટલા માટે મેં

૧. નુઓ પુસ્તક ૧૨, પા. ૪૩૭.

૨. આ પરિશિષ્ટના મૌલાના સાહેબના બંને પત્રોનું ભાષાંતર નવજીવને ઉર્દૂમાંથી કર્યું છે. મૂળ પત્રો ઉર્દૂમાં જ લખાયા લાગે છે.

केटलीये वार योष्णी रीते कडेलुं छे के भारो धर्ममत दरेक मुसलमानना धर्ममतथी नरा पण् बिनन नथी, अने हुं उसरत मडमद रसूलिल्लाहना अनुयायी हुं, नही के महात्मा गांधीनो. हुं इस्लामने युदानी मोटाभां मोठी नेमत (गक्षिस) गणुतो होवाथी महात्मा गांधी परनी मारी मडोणतने लीये हुं युदा पासे दुवा मागुं हुं के ऐमना अंतरमां इस्लामनो प्रकाश पडो. हुं ऐठलुं तो नर मागुं हुं के आने मुसलमानोमां के हिंदुओमां, यहुदीओमां के नसरानीओमां अरित्रमां महात्मा गांधीने पहोंथी शके ऐवो ऐके पुरुष नेवामां नथी आवतो अने आ न कारणने लीये हुं तेमने महान गणुं हुं तथा तेमना पर मडोणत राखुं हुं.

मने मारी पून्य माता विषे अतिशय मान छे; अने गमे ते संनेगोमां संतोष अने इतज्ञता राषवां ऐ ने इस्लामनो भर्म होय तो इस्लामी धर्मने समज्वाभां तेओ कोर पण् आखिम करतां जितरे ऐवां नथी. मौलाना अण्डुलकारी साडेण मारा पीर अने मुरशिद छे; हुं तेमनी मडोणत तथा अडेसानथी गंधायेलो हुं. छतां हुं महात्मा गांधी विषे ऐम कडी शङ्क हुं के अरित्रमां तेमनाथी श्रेष्ठ कोर नथी.

पण् धार्मिक सिद्धांत नुही वस्तु छे, अने मनुष्यनुं अरिच्य अने तेनो सिद्धांत ऐ गंने बिनन वस्तुओ छे. मुसलमान होवानो अर्थ पण् ऐ छे के मुसलमान तरीके हुं पोताना धर्मसिद्धांतने गीन कोर पण् गिनइस्लामी धर्मसिद्धांतथी श्रेष्ठ गणुं. आ दृष्टिने नेतां ऐक विषयी अने व्यबियारी मुसलमाननो धर्मसिद्धांत पवित्रमां पवित्र गिनमुसलमान व्यक्तित्ता धर्मसिद्धांतथी अडियातो छे. पछी बले ते व्यक्ति महात्मा गांधी होय.

लपनोमां ऐक गृहस्थे ऐक प्रश्ननी नकलो छपावीने वहुंथी अने मने पण् ऐक आपी त्यारे में ऐवो नवाण आपेलो के आवा प्रश्नोना नवाण आपवाने हुं गंधायेलो नथी. ने हिंदु भाईने महात्मा गांधी विषे मारा करतां वधारे मडोणत अने आदर होय तेने न मने आवो प्रश्न पूछवानो उक प्राप्त थाय छे. पण् न्यारे ऐ गृहस्थे कहुं के आ सवाल महात्मा गांधीना अपमानने लगतो नथी पण् हिंदु धर्म तथा हिंदु केमना अपमानने लगतो छे त्यारे में डपर प्रमाणेनो नवाण आप्यो. ते वपते (ऐक महिना डपर) मारा बापणुनो अडेवाल हमदममां छपायो छतो. में ऐम पण् कडेलुं के ख्रिस्ती मत प्रमाणे ऐक पतित अने व्यबियारी ख्रिस्तीनो धर्मसिद्धांत पवित्रमां पवित्र हिंदु, यहुदी के मुसलमानना धर्मसिद्धांतथी अडियातो छे अने ऐ न स्थिति हिंदु अथवा गीन अथ धर्मोनी छे. मारो नवाण ऐठले सुधी संतोषकारक नीवडेलो के हुं डपर कडी गयो ते प्रमाणे ऐक हिंदु भाईने अम पाडीने कहुं के, “आवीस करोड हिंदुओ तमने साथ देवा तैयार छे.” यणाभरा हिंदुओऐ नयना पोकार कर्या. “अहला हो अकणर” अने “वंदे मातरम्”ना अवालेथी ऐ नवाण वधावी लेवामां आव्यो, अने ने गृहस्थ प्रश्न छपावीने लई आवेला ते लोडा पडी गया. मन्त नेवानी ऐ छे के ने गृहस्थोऐ मने राखनामुं आपवानी बलामण् करेली तेमांता ऐके थोडा न दिवस डपर मने दहेराइतना नलसा माटे आमंत्रण् आपेलुं.

हुं आ भाईओनी इच्छाने मान नथी आपी शकतो. महासभा पोते न आवी गणतोना निकाल करी शके छे. हुं मात्र ऐठलुं न कडेवा मागुं हुं के हुं क्षुद्रमां क्षुद्र मुसलमान होवा छतां ने हुं हिंदु-मुसलमान ऐकतानो दुश्मन अने महात्मा गांधी तथा तेमना धर्मसिद्धांतनो अपमान करनार गणुं हुं तो आ भाईओने ऐक पण् मुसलमान ऐवो नही मणे के ने ऐमने संतोष आपी शके.

हुं इरीथी कहुं हुं के ने में वायदो न कर्यो होत तो हुं आठलुं पण् न लपत. कारण् के हुं आजकाल आलता असंग्य विवाहोमां ऐकनो उमेरो करवा नथी इच्छतो. ने भाईओऐ आवी दुःभदायक यर्या उली करी छे, अने ते पण् ऐवे समये के न्यारे मारी पुत्रीना अवसाने तथा मारी पून्य माता अने मुरष्णी भाईनी गंलीर मांडगीऐ मारा मनने आवी यर्याओमां भाग लेवाने नादायक गनावी मूक्युं छे, तेमने हुं कर्तव्यनो उपदेश नही आपुं. आपे मारी साथे ने दिलसोछ दर्शावी छे ते माटे आपनो आभार मागुं हुं अने रन्त लई हुं. ने आपने आ गणतमां छपांओमां कंई पण् लपतुं होय तो आ पत्र पण् छपावरो.

आपनो कृपाकंक्षी

महुमदअली

[मूण उद्देश]

भाषांतर : नवजीवन, १३-४-१९२४

(ખ) તેજના તંત્રી ઉપર મહમદઅલીનો પત્ર

શ્રીમાન અધિપતિ સાહેબ, તેજ

સ્વામીજીના લેખમાં એક એવું વાક્ય હતું કે જેથી એવો ખ્યાલ બંધાય કે હું મુક્તિ માટે સત્કર્મને જરૂરી નથી ગણતો. મારી કે બીજા કોઈ પણ મુસલમાનની આવી માન્યતા નથી. મુક્તિને માટે ઈમાન, વિશુદ્ધ આચરણ અને બીજાઓને સન્માર્ગ દર્શાવી તેમને કુમાર્ગથી ચેતવવા અને તેના ફળની સખૂરીથી રાહ જોવી એ આવશ્યક છે. બિનમુસલમાનો પણ સત્કર્મના ફળને માટે હકદાર છે ને મુસલમાનો પણ દુષ્કર્મની સજાને પાત્ર છે. સવાલ મુક્તિનો ન હતો બલકે ધાર્મિક માન્યતા તથા ધાર્મિક આચરણ વચ્ચેના ભેદનો હતો. તેથી સત્કર્મ અને ચારિત્ર્યની દૃષ્ટિએ મેં મહાત્મા ગાંધીને, મને પરિચિત એવા બધા મુસલમાનોથી, ઊંચો દરજ્જો આપ્યો પણ પોતાના ધર્મમતને બધા બિનધર્મસ્લામી ધર્મમતોથી શ્રેષ્ઠ ગણવો એ દરેક મુસલમાનની ફરજ છે. એટલે ઉપરના મારા કથનથી મેં મારા ઉપર મુકાયેલા ગાંધીપૂજકના આરોપનું ખંડન કર્યું છે; અને એ જ મારો આશય હતો, નહીં કે હિંદુ ભાઈઓની લાગણી દૂભવવાનો અથવા મહાત્મા ગાંધીનું અપમાન કરવાનો. ફરિયાદ કરવાનું ને કોઈનેયે કારણ હોય તો તે મારા સમઘર્મીઓને જ હોઈ શકે, કારણ કે ચારિત્ર્યની દૃષ્ટિએ જે લોકોને મહાત્મા ગાંધી કરતાં હું ઊતરતા ગણું છું તે મારા સમઘર્મી જ છે.

આપનો કૃપાકાંક્ષી
મહમદઅલી

[મૂળ ઉદ્દેશ]

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૩-૪-૧૯૨૪

પરિશિષ્ટ ૧૪

(ક) ધારાસભાપ્રવેશ વિષે માતીલાલ નેહરુની નોંધ

મહાત્માજીનો ખરડો મારાથી બની શકે એટલું પૂરું ધ્યાન આપીને હું વારંવાર વાંચી ગયો છું અને તે મારા હાથમાં મુકાયો ત્યારથી મેં તેના પર એક આખું અડવાડિયું પસાર થવા દીધું છે. આ સમય દરમિયાન મહાત્માજી સાથે એ ખરડા વિષે ચર્ચા કરવાનો લાભ પણ મને મળ્યો છે. એને માટે ત્રણ કલાકથી પણ વધારે સમયની લાંબી મુલાકાત આપવાની એમણે મારા પર કૃપા કરી હતી. આ ચર્ચા દરમિયાન મહાત્માજીએ જે વિચારો રજૂ કર્યા તેના ઉપર મેં કાળજીપૂર્વક ચિંતન અને મનન કર્યું છે. મને કહેતાં હું: ખ થાય છે કે આ લાંબા મનોમંથનને પરિણામે પણ ૧૮ માસ પહેલાં મેં બાંધેલા અભિપ્રાયને પુષ્ટિ જ મળી છે.

હું કબૂલ કરું છું કે મહાત્માજી અને મારી વચ્ચેનો મતભેદ કેટલેક અંશે કેવળ વિગતોનો નહીં પણ સિદ્ધાંતનો છે. ખરું કહું તો, વધારે ઊંડાણથી વિચારતાં મને એમ લાગ્યું છે કે આ મતભેદ દેખાય છે તેના કરતાં વધારે ઊંડો છે, અને તેનું મૂળ ખુદ સિદ્ધાંતમાં નહીં, પણ સિદ્ધાંત જેના ઉપર રચાયો છે તે વિચારસરણીમાં રહેલું છે. આમ હોવા છતાં મને એ વાતની ખાતરી થઈ છે કે આ મતભેદ, સિદ્ધાંતનો વ્યવહારમાં અમલ કરવાની આડે આવતો નથી અને એને આડે આવવા દેવો પણ ન જોઈએ. આપણે અહિંસા અને અસહકાર વિષે અલગ અલગ વિચાર કરીશું.

(૧) અહિંસા — પરિસ્થિતિની અનિવાર્ય આવશ્યકતાને લીધે અહિંસાનું જે સ્વરૂપ સ્વીકારવા હું કબૂલ થયો છું તેના કરતાં મહાત્માજીની અહિંસાનો ખ્યાલ ધણો ઊંચો છે. બધા જ ધર્મના અને સંપ્રદાયના લોકોને પોતાના છત્ર નીચે એકઠા કરવાનો દાવો કરનારી કોંગ્રેસે અહિંસાના સિદ્ધાંતને એના તમામ ગર્ભિતાર્થ અને તાર્કિક પરિણામો સહિત સ્વીકાર્યો નથી અને તેનાથી સ્વીકારી શકાય એમ પણ નથી. ધર્મસ્લામ

અહિંસાને જીવનના અંદર અને અડગ નિયમ તરીકે સ્વીકારતો નથી અને હિંસાના સમજપૂર્વકના ઉપયોગને ધાર્મિક સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકાર્યો હોય એવી કેટલીયે જ્ઞાતિઓ અને ધાર્મિક શાખાઓ હિંદુ ધર્મમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મહાત્માજી તો કોઈ પણ સંલેગોમાં મન, વચન ને કર્મથી હિંસાનો આશરો લેવા ન માગે. પરંતુ અમુક સંલેગોમાં કેટલાયે સાચા કોંગ્રેસીઓ તો ખરેખર શારીરિક હિંસાનો આશરો લેવાની વાતને પોતાનું પરમ કર્તવ્ય માનશે. ખરું કહું તો હું પોતે એમ માનું છું કે કલ્પી શકાય એવા બધા સંલેગોમાં દરેક નતની હિંસાને ને આપણે નિષિદ્ધ ગણીશું, તો માનવહૃદયમાં ઊતરેલી સારામાં સારી અને ઉમદામાં ઉમદા લાગણીઓનો આપણે હાથે ધ્વંસ થશે. ને કોઈ બદમાસ એના કરતાં નબળા માણસને પળવતો કે મારતો મારા નેવામાં આવે તો હું એની અને એના આક્રમણનો ભોગ બનેલા માણસની વચ્ચે કૂદી પડું અને એ રીતે એને બે વ્યક્તિઓ સાથે લડવું પડે એવી સ્થિતિ ઊભી કરું. એટલું જ નહીં પણ એને ભોંયભેગો કરવા પ્રયત્ન કરું અને એ રીતે પેલા કમળેર માણસને તથા મારી નતને બંનેને બચાવી લઉં. એ જ રીતે ને કોઈ માણસ મને મારવા આવે તો જરૂર પડ્યે એને ઈજા કરીને પણ હું મારો બચાવ કરું. અને મારી હિંસાને પરિણામે અમુક સંલેગોમાં કદાચ આક્રમણકારનું મૃત્યુ પણ નીપળે. આવી નતનાં બીજાં ઉદાહરણો સહેલાઈથી કલ્પી શકાય તેમ હોવાથી અહીં આપવાની જરૂર નથી. માનસિક અહિંસાનો વિચાર કરીએ તો ને માણસ અમુક પ્રસંગોએ ખરેખર હિંસાનો આશરો લેવા તૈયાર હોય તે હિંસાના વિચારથી હમેશાં મુક્ત રહી ન શકે એ તો દેખીતું છે. અહિંસક અસહકારની ચળવળમાં નેડાઈને ને કરવાનું મેં માથે લીધું છે તે એટલું જ છે કે સરકાર સામેના અસહકારનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકતી વખતે હું કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા આચરીશ નહીં તેમ તેનો વિચાર સરખો મનમાં લાવીશ નહીં. મહાત્માજી જ્યારે એમ કહે છે કે “અહિંસાને એના પૂરા અર્થમાં પરંતુ તે અપનાવાઈ હતી તે હેતુ પૂરતી સ્વીકારી છે” ત્યારે તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ આવો જ છે એમ હું સમજું છું. કોઈ સરકારી અમલદાર કોંગ્રેસના કાર્યક્રમ સાથે કશો સંબંધ ન હોય તેવી બાબતમાં, મેં ઉપર આપેલા ઉદાહરણમાંના બદમાસની માફક મારી સાથે વર્તવા માગે તો નેવો મેથીપાક હું પેલા બદમાસને આપું એવો જ મેથીપાક એ અમલદારને પણ મળે એમાં શંકા નથી. એટલે મને લાગેવળે છે ત્યાં સુધી, અહિંસાના સિદ્ધાંતનો અમલ મેં મારે માટે સ્વીકારેલા ખાસ હેતુ પૂરતો જ મર્યાદિત છે.

મહાત્માજી કહે છે કે “ધારાસભાઓમાં જવું એ હિંસામાં ભાગ લેવા બરાબર છે.” મારી સમજ પ્રમાણે આમાં એ હકીકતનો ઉલ્લેખ છે કે ધારાસભાઓ હિંસાના પાયા પર સ્થપાયેલી સરકારે રચેલી સંસ્થાઓ છે. હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે આ અર્થમાં તો આ સરકારના શાસન નીચે જીવનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ હિંસામાં ભાગ લીધા વિના રહી શકે નહીં. આવી સરકારના તાબામાં રહીએ અને જીવન ટકાવવા માટે અત્યંત આવશ્યક એવાં સાધનો એની પાસેથી મેળવીએ, એ “હિંસામાં ભાગ લેવા બરાબર” જ કહેવાય. હિંસાના પાયા પર સ્થપાયેલી સરકારના ફક્ત તાબા હેઠળ રહેવા કરતાં ધારાસભામાં જવું એ હિંસામાં વધારે સીધો ભાગ લેવા બરાબર કહેવાય કે નહીં એ તો કેવળ માત્રાનો પ્રશ્ન છે, અને એનો આધાર કયા હેતુથી કોઈ વ્યક્તિ ધારાસભામાં નવ્ય છે તેના ઉપર છે.

“અહિંસાનો હું કરું છું તેવો ઊંટો ખ્યાલ બીજું કોઈ કરવું નથી, અને મોટા ભાગના કોંગ્રેસીઓ તો અહિંસાનો અર્થ વિરોધીને શારીરિક ઈજા ન કરવા પૂરતો જ કરે છે.” એ કથનની ચોકસાઈ વિષે ગાંધીજીએ શંકા ઉઠાવવાનું યોગ્ય માન્યું છે. સિદ્ધાંતમાં આવો ઊંટો ખ્યાલ કરનારા કેટલાક લોકો હશે ખરા, પરંતુ એ પ્રમાણે આચરણ કરનારો મહાત્માજીનો એક પણ અનુયાયી મારા નજીયામાં નથી. એ સાચું છે કે અહિંસાનો હું ને મર્યાદિત અર્થ કરું છું તે અર્થમાં પણ વાણી અને કર્મથી અહિંસા જળવાવી નેઈએ. કેવળ શારીરિક ઈજાના અભાવ પૂરતી એને મર્યાદિત રાખીએ તે ન ચાલે. પરંતુ વિચારની અહિંસાને તદ્દન અગ્યવહારુ ગણીને કાઢી નાખવી નેઈએ. નહીં તો આપણે વિતંડાવાદનાં આપણી આસપાસ નળાં ગૂંથીશું અને તેમાંથી નીકળવું અશક્ય થઈ પડશે.

(૨) અસહકાર — કોંગ્રેસની હાલની પ્રવૃત્તિઓમાં અસહકારનો છાંટો સરખો હું નેઈ શકતો નથી, એ વાત મારે કબૂલ કરવી પડશે. કે ભવિષ્યમાં કોઈક સમયે એ પ્રવૃત્તિઓમાંથી અસહકાર નીપળે એવો સંભવ છે ખરો, પરંતુ એમાં અસહકારનાં તત્ત્વો રહેલાં છે એ વાત કલ્પનામાં પણ આવી શકતી નથી. આપણી

સમક્ષ માત્ર બારડોલીનો કાર્યક્રમ છે, પણ એમાં એવું કશું નથી જેને કોઈ પણ અર્થમાં ખરેખરો સરકાર સાથેનો અસહકાર કહી શકાય. વકીલાતના ધંધાએ પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી છે, સરકારી શાળાઓની કેળવણીમાંથી માબાપોએ વિશ્વાસ ગુમાવ્યો છે, અને ધારાસભાઓએ પોતાનું આકર્ષણ ગુમાવ્યું છે એટલે ત્રિવિધ બહિષ્કાર નિષ્ફળ ગયો નથી એમ મહાત્માજી કહે છે. હું માનું છું કે ગુમાવેલી વસ્તુઓની યાદી સહેલાઈથી લંબાવી શકાય એટલે આ બધું અને એથીયે વિશેષ પણ હું કબૂલ રાખું છું. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે આ બધું બહિષ્કાર કરવાથી થયું છે કે મહાત્માજીના ઉપદેશોનું પરિણામ છે? બહિષ્કારની કલ્પના કરવામાં આવી તે પહેલાંની સ્થિતિ કરતાં અત્યારે હાલત વધારે ખરાબ છે એમ એ ઉપરથી જણાતું નથી? વકીલાત કરતા વકીલોની અને શાળાએ જતાં છોકરાંની સંખ્યા સારી પેઠે વધી છે અને ધારાસભ્યો હતા તેટલા જ છે. ફેર માત્ર એટલો પડ્યો છે કે ૧૯૨૦ પહેલાં લોકો વકીલાતનો ધંધો સ્વીકારતા, પોતાનાં બાળકોને સરકારી શાળાઓમાં મોકલતા અને ધારાસભાઓમાં જતા ત્યારે પ્રામાણિકપણે માનતા કે જે કરીએ છીએ તે ખરાબર છે, ત્યારે ૧૯૨૧-૨૩માં આ ત્રણે કામો લોકોએ એવાં જ્ઞાન અને સમજ સાથે કર્યાં કે આપણે કાંઈક ખોટું કરી રહ્યા છીએ અને એમાં આપણી નત પ્રત્યે જ નહીં પણ આખા દેશ પ્રત્યે પણ ભારે અન્યાય થાય છે. શું આનાથી લોકોનું નૈતિક ધોરણ ઊંચું આવ્યું છે? આ ત્રિવિધ બહિષ્કારે મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે કેવળ એટલું જ સાબિત કર્યું છે કે જે ઉચ્ચ આદર્શોને અનુસરવાની લોકોની તૈયારી ન હોય તેનો જે ઉપદેશ આપ્યા કરીએ તો પરિણામે ચોખ્ખું નુકસાન જ થાય. પ્રામાણિકપણે કરવા જેવું તો એ છે કે ત્રિવિધ બહિષ્કાર નિષ્ફળ ગયો છે એ કબૂલ કરવું અને તેનો બેધડક ત્યાગ કરવો. મહાત્માજીના ઉપદેશ વિરુદ્ધ લોકો પોતાનું કષ્ટ માનવાના નથી એમ સ્વરાજવાદીઓ જાણતા હોવાથી તેમણે આમ કર્યું નથી. એટલે એની પછીનું બીજું ઉત્તમ કાર્ય તેઓ એ કરી શક્યા કે તેમણે ધારાસભાઓમાં અસહકારનું સાચું તત્વ દાખલ કર્યું. આમાં એમને બહુ સારી રીતે સફળતા મળી છે એમાં શંકા નથી.

હવે મહાત્માજીએ ધારાસભાપ્રવેશની વિરુદ્ધમાં જે દલીલો રજૂ કરી છે તેનું વિવેચન કરવાની હું છૂટ લઈશ. ધારાસભાઓમાં જવાથી “સ્વરાજ્ય તરફની આપણી પ્રગતિ ધીમી પડી ગઈ છે.” એમ કહીને તેમણે સ્વરાજ્યવાદીઓ સામે એક ગંભીર અને મહત્વનો આક્ષેપ કર્યો છે. હું આદરપૂર્વક પરંતુ ભારપૂર્વક આ આક્ષેપનો વિરોધ કરું છું અને જણાવું છું કે હકીકત એથી બિલકી જ બની છે. ખરેખર બન્યું તો એમ છે કે વડી ધારાસભાએ લોકોની સ્વતંત્ર ઇચ્છા અને પસંદગીની વ્યાપક ભાવના ઉપર રચાયેલા લોકસ્વરાજ્યનો પાયો નાખ્યો છે. વડી ધારાસભાએ કરેલી માગણી સ્વીકારારો કે નહીં એ મહત્વની વાત નથી. એ જ રીતે ધારાસભાઓ દ્વારા સ્વરાજ્ય તરફ કશી સાચી પ્રગતિ થવાનો સંભવ છે કે નહીં એ પ્રશ્ન પણ એટલો જ અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ વડી ધારાસભા કે પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં કરેલી કોઈ કારવાઈથી સ્વરાજ્ય તરફની આપણી આગેદૂર ખરેખર ધીમી કેવી રીતે પડી છે એ મારી સમજમાં આવતું નથી. હું તો એમ માનું છું કે સ્વરાજ્યવાદીઓએ શંકાશીલ દુનિયાને કંઈ નહીં તો એટલું બતાવી આપ્યું છે કે એમનો પક્ષ કૃતનિશ્ચયી માણસોનો બનેલો છે અને તેઓ સ્વરાજ્યથી ઓછું કશું સ્વીકારવાના નથી. અમારા આ દાવાથી કશો લાભ થયો છે કે કેમ તે વિષે કદાચ શંકા ઉઠાવી શકાય, પરંતુ એનાથી હાનિ થઈ છે એમ કહેવું ભાગ્યે જ વાજબી ગણાશે.

હવે હું મહાત્માજીએ આપેલાં કારણોનો સ્પષ્ટ જવાબ આપીશ.

(ક) ધારાસભાપ્રવેશ, “અત્યારની શાસનપ્રથામાં સીધો કે આડકતરો ભાગ લેવા વરાવર છે.” એવી અસંખ્ય વસ્તુઓ આપણા રાજના જીવનમાં આપણે કરીએ છીએ જેને લીધે સરકારની અત્યારની શાસનપ્રથામાં આપણે સીધો કે આડકતરો ભાગ લઈએ છીએ. પરંતુ ધારાસભાઓ “આ પ્રથાને ટકાવી રાખવા યોજવામાં આવેલા તંત્રનું મુખ્ય અંગ છે” એ માન્યતા ઉપર આ વિરોધ રચાયેલો લાગે છે. ધારાસભાઓ તો અત્યારની શાસનપ્રથાનું ઔચિત્ય સાબિત કરવા યોજવામાં આવેલા તંત્રનો કેવળ એક શોમાનો ભાગ છે એમ કહેવું વધારે સાચું છે. હકીકત એ છે કે સરકાર ધારાસભાઓથી બિલકુલ સ્વતંત્ર છે, અને ધારાસભાઓ ખરેખર સરકારની શાસનપ્રથાને ટકાવી રાખતી નથી પરંતુ સરકાર દુનિયા સાથે જે પ્રખંધ રમી રહી છે તેને હાવરવા માટે યોજવામાં આવેલી સંસ્થાઓ છે. સ્વરાજ્યવાદીઓ ધારાસભાઓમાં ગયા છે તે આ પ્રખંધને ખુલ્લો પાડવા માટે

ગયા છે. પરંતુ તેઓ એની કાર્યવાહીમાં ભાગ લઈને નહીં પણ એમાં અવરોધો ઊભા કરીને આ પ્રયત્નને ખુલ્લો પાડે છે. એક બાબત ધારાસભાપ્રવેશ વિષે મહાત્માજી આમ કહે છે અને બીજી બાબત તેઓ કોંગ્રેસીઓ મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલોમાં ભાગ લે તેને મંજૂર રાખે છે. એ બેનો મેળ કેવી રીતે બેસે છે તે મને સમજતું નથી. આ દેશમાં જે વિવિધ પ્રકારના મ્યુનિસિપલ ધારા અમલમાં છે તે ઉપર ઉપરથી નેઈ જવાથી સમન્વેષે કે મ્યુનિસિપાલિટીઓ સરકારી તંત્રનો એક અત્યંત આવશ્યક ભાગ છે અને તમામ અગત્યની બાબતોમાં સરકાર સાથે સંપૂર્ણ સહકાર કરીને જ એમનો વહીવટ થઈ શકે તેમ છે. લગભગ બધી મ્યુનિસિપાલિટીઓ શાળાઓ ચલાવવા માટે સરકારી તિલ્લેરીમાંથી ગ્રાન્ટો માગે છે અને તે તેમને સારા પ્રમાણમાં મળે છે એ કારણે તેમની મારફતે શાળાઓનો બહિષ્કાર નિરર્થક થઈ પડે છે. આ જ મ્યુનિસિપાલિટીઓ એવી અસંગતતાને પણ છતી કરે છે કે કોંગ્રેસીઓને “ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ” હેઠળ નિમાયેલા પ્રધાનોની નીતિનો અમલ કરવો પડે છે અને તેમને એ જ પ્રધાનોનાં નિયંત્રણને તાબે થવું પડે છે. આ સિવાય બીજી અનેક બાબતો છે કે જેમાં સરકારી શાસનપ્રથા સાથેના સહકારની ગંધ આવે છે, એટલું જ નહીં પણ જેમનો અર્થ એ શાસનપ્રથામાં સીધો ભાગ લેવા બરાબર થાય છે.

(ખ) અવરોધ — આ શબ્દનો ખોટી રીતે અને ખોટા હેતુ માટે અનેક વાર ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ હું કપૂલ કરું છું કે અમને સ્વરાજ્યવાદીઓને પૂરતો અનુભવ ન હોવાને કારણે એમાં હિંસાની ગંધ આવતી નથી અને ફેજાદારી કાયદો સુધારવા અંગેના ધારાના ભંગમાં તથા કોંગ્રેસે પ્રમાણિત કરેલાં વિવિધ નતનાં પિકેટિંગો અને હડતાળોમાં હિંસાની જે ગંધ આવે છે તેના કરતાં સ્વરાજ્યવાદીઓના કાર્યક્રમમાં હિંસાની વધારે તીવ્ર ગંધ કેવી રીતે આવતી હશે તે મને સમજતું નથી. હું તો ખુદ સવિનય કાનૂન-ભંગને જ અવરોધનો મોટામાં મોટો પ્રકારનું માનું છું. પરંતુ આપણે કેવળ શબ્દોને ન વળગતાં સ્વરાજ્યવાદી-ઓએ ખરેખર જે કાર્ય કર્યું છે તેનો જ વિચાર કરીએ. એમણે મધ્ય પ્રાંતમાં પોતાનો કાર્યક્રમ પૂરેપૂરો અમલમાં મૂક્યો છે. ત્યાં શું કરવામાં આવ્યું છે તે આપણે નેઈએ. પહેલું કામ તો પ્રધાનો સામે “અવિશ્વાસની દરખાસ્ત” પસાર કરવાનું થયું. હકીકતે આનો અર્થ તો પ્રધાનોની નિમજૂક કરનાર તંત્રમાં અમને વિશ્વાસ નથી એવો થયો અને દરખાસ્તના સમર્થનમાં કરવામાં આવેલાં ભાષણોમાં આ વાત બિલ-કુલ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી હતી. અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર થયા પછી સરકારે પ્રધાનોને બરતરફ કરવા નેઈતા હતા પણ કર્યા નહીં. બીજું પગલું પ્રધાનોના પગારો નામંજૂર કરવાનું લેવામાં આવ્યું. છતાં તેઓ પોતાના હોદ્દાને વળગી રહ્યા અને પોતપોતાના ખાતાને લગતાં બિલો રજૂ કરવાનું તેમણે ચાલુ રાખ્યું. અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર થઈ હોવાથી તથા પગારો નામંજૂર થયા હોવાથી, ધારાસભાએ પ્રધાનોને માન્ય રાખવાનો ઇનકાર કર્યો અને તેથી તેમણે જે કંઈ કામ કર્યું હતું તે બધું નામંજૂર કરવામાં આવ્યું. પછી જેના ઉપર ધારાસભાનો કશો અસરકારક કાબૂ નહોતો તે બંનેટ આવ્યું. પ્રજા પાસેથી આવક મેળવવામાં તથા તેને ખર્ચવામાં પોતાનો અધિકાર નથી એ ખાસ કારણને લીધે ધારાસભા નહરે નાણાં ખર્ચવામાં નિમિત્ત નહીં બને એમ જણાવી ધારાસભાએ તે ડગાવી દીધું. આવાં જ કારણોસર કેટલાંક બીજાં બિલો પણ નામંજૂર કરવામાં આવ્યાં હતાં. જે કંઈ બન્યું છે તે આટલું જ છે. સ્વરાજ્યવાદીઓનાં કાર્યોમાંના દરેક કાર્યને તેના ગુણદોષ પ્રમાણે તપાસવા હું આહ્વાન કરું છું. હું પૂછું છું કે જિયામાં જિયા નીતિના અને સદાચારના સિદ્ધાંતોને આધારે આમાંના એકાદ વિષે પણ વાંધો લઈ શકાય એમ છે ખરો? આ જ કાર્યોને વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુથી અવરોધક કાર્યો, વિવંસક કાર્યો અને તોડફોડનાં કાર્યો કહી શકાય તેમ છે અને કહેવામાં આવ્યાં પણ છે. પરંતુ ખાલી શબ્દો વડે કંઈ સાચિયા પુરાતા નથી. તમારે જે કંઈ નેવાનું છે તે તો તત્ત્વ છે. અને મારો દાવો એવો છે કે મધ્ય પ્રાંતમાં જે કંઈ કરવામાં આવ્યું તે તત્ત્વતઃ લોકોની ઇચ્છાને અવગણનારી સરકાર સાથેનો અસહકાર જ હતો. એ જ વાત વડી ધારાસભામાં અને બંગાળની ધારાસભામાં સ્વરાજ્યવાદી-ઓએ કરેલાં કાર્યોને લાગુ પડે છે.

(ગ) રચનાત્મક કાર્યક્રમ — આ વાંધાનો શો અર્થ થાય છે તે મને સમજતું નહોતું, પરંતુ પાછળથી મહાત્માજીએ મને સમજાવ્યું છે કે ધારાસભાપ્રવેશના પ્રશ્નને નેટલો સમય અને શક્તિ અપાય છે તેટલો સમય અને શક્તિ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાંથી છીનવાઈ નય છે એટલો જ એનો અર્થ થાય છે. આ મુદ્દાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી સ્વરાજ્યવાદીઓને તો કોંગ્રેસ કારોબારીમાંથી લગભગ કાઢી મૂકવામાં આવ્યા

છે અને સ્વનાત્મક કાર્યક્રમનાં વિવિધ ખાતાંઓની સંસ્થાઓ ઉપર તેમનો કશો કાબૂ રહ્યો નથી એટલે તે માત્ર નાફેરવાદીઓને જ લાગુ પડે છે. ને સ્વરાજ્યવાદીઓ ધારાસભાઓમાં ન જાય તો તેમને માટે કેવળ એ માર્ગ ખુલ્લા હતા, કાં તો તેમણે ઘેર બેસવું અથવા સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ ચલાવવા માટે સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ ખોલવી. આમાંનો એકે માર્ગ લેવાથી દેશને ફાયદો થયો ન હોત.

(ધ) “પ્રવેશ કસમચનો છે.” — આ વાંધાનો શો અર્થ થાય છે તે મને લાગે છે કે હું બરાબર સમજ્યો નથી. સ્વરાજ્ય મળતાં સુધી આપણે રાહ નેવી નેઈતી હતી એવો ને એનો અર્થ થતો હોય તો તો આખો પ્રશ્ન જ ઊડી જાય છે. “ધારાસભાઓના વાતાવરણમાં માણસ માટે સત્ય અને અહિંસામાંથી ચળવાનું સતત અને લગભગ અદમ્ય પ્રલોભન” રહે છે એ વિષે તો એટલું જ કહી શકું કે મેં ધારાસભાની બહારના અને અંદરના વાતાવરણમાં કશો ફરક નેયો નથી. ધારાસભાપ્રવેશથી શિસ્ત ઉપર બોલે તો પડશે, પરંતુ સવિનયમંગની લાંબી પ્રતીક્ષાથી નેટલો બોલે ચોક્કસ પડવાનો છે તેના કરતાં આ બોલે વધારે તો નહીં જ હોય.

(ઢ) ખિલાફત અને પંતબના પ્રશ્ન — આ પ્રશ્ન લગભગ પૂરા થઈ ગયા છે એ વાત ખાતુએ રાખીએ તોપણ એમની અને ધારાસભાપ્રવેશના પ્રશ્નની વચ્ચે ખાસ શો સંબંધ છે તે મને સમજતું નથી.

કોંગ્રેસીઓ ધારાસભામાં જાય તેની સામેનાં મહાત્માજીએ જે મુખ્ય કારણો ગણાવ્યાં તે ઉપર પ્રમાણે છે. મુખ્ય કારણો આપી રહ્યા પછી જે સમાપન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં પ્રસંગોપાત્ત થોડાક બીજા મુદ્દાઓનો પણ એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. “સ્વરાજ્યવાદીઓના ઝળકતા વિજયો” માન્ય રાખ્યા પછી મહાત્માજી કહે છે કે સ્વરાજ્યવાદીઓએ જે કંઈ કર્યું છે તે બધું જ “અસહકાર પહેલાં” પણ થઈ શક્યું હોત. “વાજબી આંદોલન ચલાવીને” “એકલા ગાંધીને જ નહીં પણ કેટલાયે હસરત મોહાનીઓને તથા પંતબના તમામ કેદીઓને” આપણે છોડાવી શક્યા હોત અને “ખાદીનું પ્રદર્શન કરવામાં અથવા તો આટલા બધા મોડરેટોને હરાવીને બહાર રાખવા એમાં ખાસ કાંઈ નથી.” “મોડરેટો હોય કે ન હોય તોપણ, અને તમારો અવરોધ હોવા છતાં પણ, સરકારનું તંત્ર વળથંભ્યું ચાલ્યા જ કરે છે.” આવી દલીલ કરીને મહાત્માજીએ પોતાની નતને અન્યાય કર્યો છે. મહાત્માજી છૂટ્યા અથવા ખાદીનો સારો પ્રચાર થયો, એનો કશો પણ યશ સ્વરાજ્યવાદીઓએ કદી લીધો નથી. પરંતુ મોડરેટોને ધારાસભાઓમાં જતા રોકવામાં તેઓ સફળ થયા છે એ વાત નક્કી છે. આ સિદ્ધિ મહાત્માજીના કાર્યક્રમ હેઠળ ધારાસભાઓના અહિંકારથી ન મળી શકી હોત. હું કબૂલ રાખું છું કે સરકારનું ખરેખરું તંત્ર વળથંભ્યું ચાલતું રહ્યું છે, પરંતુ અમારું કહેવું એમ છે કે આ તંત્રના નકલી અને શોભાશ્પ ભાગો અમે છૂટા પાડ્યા છે અને દુનિયા સમક્ષ એનું નવન સ્વરૂપ અમે ખુલ્લું કર્યું છે. શાહજહાની મુલાકાત અસંતુષ્ટ લોકો ઉપર ઠોકી બેસાડવામાં આવી છે, એ હકીકત સાબિત કરવા માટે જ આપણા ત્રીસ હજાર કાર્યકર્તાઓને જેલમાં મોકલવા એ ને વાજબી હતું તો લોકોના પ્રતિનિધિઓને નામે સરકાર રોજ ને રોજ કાયમને માટે જે પ્રપંચ ખેડી રહી છે તેને ખુલ્લો પાડવો એ જરૂર કંઈક મહત્વનું તો હતું જ.

“સ્વરાજ્યવાદીઓને કોઈ પણ દલીલથી સમજવી શકાય એવી અપેક્ષા રખાવી ન નેઈએ.” એ વાક્યમાં સૌથી વધારે નિર્દય પ્રહાર કરેલો છે. હું એટલું જ કહી શકું કે સ્વરાજ્યવાદીઓ અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક એટલો જ દાવો કરે છે કે તેઓ તેમની પોતાની નિર્ણયમુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે અને એમની શ્રદ્ધા બેસે એવી કોઈ દલીલો હજી એમના સાંભળવામાં આવી નથી.

આ પછી મહાત્માજીએ બીજી એકબે વાતો કહી છે એ ધ્યાન પર લેવી પડશે. તેઓ કહે છે : “ધારાસભાઓનો ઉપયોગ હું દેશની પ્રગતિ માટે કરી શકીશ એવું માનતો હોઉં તો જ હું ધારાસભામાં નહ. એટલે મને એ તંત્રમાં અને એના ચલાવનારાઓમાં વિશ્વાસ હોવો નેઈએ. એ તંત્રનો હું ભાગ બનું અને એને ઉખેડી નાખવાની વાત કરું, એવું મારાથી થઈ ન શકે.” ઉપમાઓ અને રૂપકો ઉપર રચાયેલી તમામ દલીલોમાં હોય તેવી જ ખામી આ દલીલમાં પણ છે એમ કહેવાનું હું સાહસ કરું છું. તંત્રને તેના હાલના સંચાલકો કરતાં બીજા ને વધારે સારી રીતે ચલાવી શકે તેમ હોય, તો હાલના સંચાલકોમાં આપણે વિશ્વાસ શા માટે રાખવો નેઈએ એ મને સમજતું નથી. હું તો એમ માનું કે સારામાં સારું તંત્ર પણ એટલી ખરાબ રીતે ચલાવી શકાય કે ચલાવનારાઓને તાબડતોબ કાઢી મૂકવા પડે. એક તંત્ર બનું

અને ખખડી ગયેલું હોય અને એના સંચાલકોની દાનત ખૂરી હોય, ત્યારે એ તંત્રનો કબજો લેવામાં આવે અને જરૂરી મરામત કર્યા પછી જેના લાભાર્થે એ ચલાવવું નેઈ એ તેમને માટે જો એ ચલાવવાનો પ્રયત્ન થાય તો તેથી કશું નુકસાન થવા સંભવ નથી. અમે આ તંત્રને ઉખેડી નાખવા માટે તેમાં ભળ્યા નથી. આ ચંત્રના કેટલાક પરદેશી મગાવેલા ભાગો એવા છે જે ઉત્પાદન વખતે જ માલને ઝરખાદ કરી નાખે છે. અત્યારે એ પરદેશી ભાગોને અમે કાઢી રહ્યા છીએ અને એમનું સ્થાન અમે પોતે લઈ રહ્યા છીએ. અત્યારે એમાંથી એક તદ્દન નવું અને શુદ્ધ સ્વદેશી બનાવટનું ચંત્ર ઊભું કરવાની અમે ઉમેદ રાખીએ છીએ, જે લોકો પોતે જ પોતાના લાભાર્થે ચલાવશે.

ધારાસભાપ્રવેશને નિશ્ચિત હકીકત ગણી મુસદ્દાના જે ભાગમાં “હવે શું કરવાનું છે” એ પ્રશ્નનો મહાત્માજી ઉત્તર આપે છે તે ઉપર હું હવે આવું છું. અપેક્ષા મુજબ કોંગ્રેસના દિલ્હી અને કોકોનાડામાં થયેલા ઠરાવોને આધારે આખી શકાય તે જ ઉત્તર એમણે આપ્યો છે. પણ હું એવું માનું છું કે એ ઠરાવોનો માત્ર અર્થ કરીને બેસી રહીએ તે પૂરતું નથી. એથી કંઈક વિશેષ કરવાની જરૂર છે. વિચારવા જેવો સૌથી વધારે મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે કોંગ્રેસની સામાન્ય ચળવળમાં સ્વરાજ્યવાદીઓનું સ્થાન હવે કેટલું રહેવાનું છે? શું આ સ્થાન મહાત્માજીએ વકીલાત કરતા વકીલોને આપ્યું હતું એના જેવું કંઈક હશે? એ વકીલોને એમણે ફાટલા નેડા સાંઘનાર મોટી સાથે સરખાવ્યા હતા અને એમને કોંગ્રેસની મસલતોમાં સક્રિય ભાગ લેવાને તથા કોંગ્રેસ સમિતિઓની કારોબારીમાં નિમાવાને અપાત્ર નહોતર કર્યા હતા. જે મહાત્માજીનો ખ્યાલ આવો હોય તો સ્વરાજ્યવાદીઓએ મહાત્માજીના નામાંકિત નેતૃત્વ હેઠળ રહેવાનું માન જતું કરવું પડશે. તેમણે કાં તો નહોતર જીવનમાંથી નિવૃત્ત થવું પડશે અથવા સેવાને માટે “નવી ગિલ્ડી ને નવો ઢંડો” લેવો પડશે. પરંતુ જે એવો ખ્યાલ ન હોય તો મને લાગે છે કે દેશના ઉદ્ધાર માટે ભેળા મળીને હજી પણ આપણે કામ કરી શકીએ તેમ છીએ. આ બાબતમાં કેટલાંક સૂચનો મને સૂઝ્યાં છે અને જે ક્રમે તે મને મહત્વનાં લાગે છે તે ક્રમે તે હું અહીં રજૂ કરું છું.

૧. કોંગ્રેસ, ધારાસભાઓમાં કરવાના કામનો એક નવો કાર્યક્રમ ઘડે. તેનો ઉદ્દેશ “સ્વનાત્મક કાર્ય” અને “અસહકાર”ની દિશામાં કોંગ્રેસની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓને મદદ કરવાનો હોય. આ રીતે ઘડાયેલો કાર્યક્રમ એ પછી દેશ પાસેથી મળેલા એક આદેશનું સ્થાન લેશે. આ આદેશ પાર પાડવા દરેક સ્વરાજ્યવાદી બંધાયેલો રહેશે અને એને ટેકો આપવા દરેક કોંગ્રેસી બંધાયેલો રહેશે. આ પ્રમાણે થશે તો સ્વરાજ્યવાદીઓ અને બિન-સ્વરાજ્યવાદીઓ અથવા ફેરવાદીઓ અને નાફેરવાદીઓ વચ્ચેનો તમામ ભેદ નાબૂદ થઈ જશે, પરંતુ બધા ભેળા મળીને કામ કરશે છતાં સામાન્ય રીતે ધારાસભાઓમાં તો જેમને વાંધો નહીં હોય તેવા જ કોંગ્રેસીઓ જશે. ધારાસભા સંબંધી પ્રચારકાર્ય માટે જે નાણાં નેઈશે તે કારોબારી સમિતિની મંજૂરીથી આપવામાં આવશે અને તેના ઉપર અખિલ હિંદ સમિતિનું નિયંત્રણ રહેશે. આ વ્યવસ્થા કોંગ્રેસનાં માન્ય કાર્યો માટે જે રીતે થાય છે તે રીતે જ થશે અને તેમાં કોંગ્રેસ-ખર્ચની બીજી અનેક બાબતોનું મહત્વ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે. ટિળક સ્વરાજ્ય ફંડમાં પૈસા આપનારા લોકો જે તેમની મરજી હોય તો પોતાનો ફાળો ધારાસભાના કાર્ય માટે અનામત રહે એવી શરત મૂકી શકશે.

૨. કોંગ્રેસ ધારાસભા વિભાગ નામનો એક અલગ વિભાગ અથવા ખાતું ખોલવામાં આવે અને તે સ્વરાજ્યવાદીઓના સંપૂર્ણ અધિકાર અને નિયંત્રણ હેઠળ મુકાવું નેઈએ. સ્વરાજ્યવાદીઓ કોંગ્રેસની ધારાસભાઓ બહારની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેશે અને કોંગ્રેસ કહેશે-તે પ્રમાણે ધારાસભાઓમાં એ પ્રવૃત્તિઓને મદદ કરશે. આવું ખાતું ખોલાશે તો સામાન્ય કારોબારીમાં કેટલાક સ્વરાજ્યવાદીઓ રહેશે, પણ એમને ટિળક સ્વરાજ્ય ફંડમાંથી, ધારાસભાઓ માટે નિર્ધારિત ન હોય એવી આર્થિક મદદ આપવામાં નહીં આવે. પહેલા સૂચન અને આ સૂચન વચ્ચે તફાવત એ છે કે પહેલા સૂચન અનુસાર ધારાસભાઓ માટેનો આખો કાર્યક્રમ કોંગ્રેસ નક્કી કરી આપશે, જ્યારે બીજા સૂચન અનુસાર એ સ્વરાજ્યવાદીઓને કહેશે કે મહાત્માજીએ એમના ખરડાને અંતે નિર્દેશ કર્યો છે તેવી નતનાં કામો એટલે કે માત્ર ખાદીનો પ્રચાર કરો અને દારૂથી થતી આવકની નાબૂદીનાં કામો તમે કરો.

૩. દિલ્હી અને કોકોનાડાના ઠરાવો પ્રમાણે અત્યારે જે રીતે કામ ચાલે છે તે રીતે ચલાવવું અને સ્વરાજ્યવાદીઓને સ્વરાજ્યવાદીઓ તરીકે કોઈ પણ પ્રકારની ગેરલાયકાત લાગુ પાડવી નહીં. જે આવું થાય

તો સ્વરાજ્યવાદીઓ કોંગ્રેસને ખૂબ્યા વિના જ તેમની પોતાની નીતિ નક્કી કરશે અને તેનો અમલ કરશે અને પોતાને નેઠ્ઠતાં નાણાં એકઠાં કરી લેશે, અને કોંગ્રેસ એમના કામમાં કોઈ પણ રીતે માથું મારશે નહીં. કોંગ્રેસનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ અમલમાં લાવવા સ્વરાજ્ય પક્ષ પોતાનાથી બનતું બધું કરી છૂટશે અને કોંગ્રેસ એ કાર્યમાં મદદ કરશે તથા સહકાર આપશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ટાઇપ કરેલી નકલની છબી પરથી. એસ. એન. ૮૭૧૬

(ખ) સી. આર. દાસના પત્રમાંથી ઉતારો

કલકત્તા,

એપ્રિલ ૧૮, ૧૯૨૪

મોતીલાલે મને એક ખરડો મોકલ્યો છે, જેમાં ધારાસભાપ્રવેશના પ્રશ્ન વિષે આપના વિચારો રજૂ થયા છે. એમાં આપે જે મુદ્દા ઊભા કર્યા છે તેમાંના એકબે વિષે ચર્ચા કરવા હું ઘણો આતુર છું. જે અસહકાર શબ્દનો અર્થ બહુ ચુસ્ત રીતે કરીએ તો એ પ્રશ્ન વિષેના આપના વિચારો કદાચ સાચા હશે, પરંતુ એટલું નક્કી છે કે અહિંસાની બાબતમાં આપના વિચારો સાથે હું સંમત થતો નથી. એક સિદ્ધાંત તરીકે હું અહિંસામાં માનું છું, અને આ આખો પ્રશ્ન આપની સાથે ચર્ચવા માટે દાક્તર મને અહીંથી ખસવા દેતા નથી તે ઘણું કમનસીબ છે. આ પત્ર હું ભારે મુશ્કેલી હેઠળ લખાવી રહ્યો છું. હું સાને થાઉં અને આપને મળી શકું ત્યાં સુધી આપ આપના વિચારો પ્રસિદ્ધ કરવાનું મુલતવી રાખો એ શું ખૂબ અગવડભર્યું થશે? મારું કહેવું આપને જરા વધારેપડતું લાગશે, પરંતુ મને લાગે છે કે દિલ્હીમાં થયેલા સમાધાનને જે એકાએક ઊંધું વાળવામાં આવશે, તો આખો દેશ ફરીથી તાત્વિક ચર્ચામાં પડી જશે, અને એને લીધે આપણે જે વધારે મોટું કામ કરવાનું છે તેમાં મોટું વિઘ્ન ઊભું થશે. મારે દવા કરાવવા માટે રડમી તારીખ સુધી અહીં રહેવાનું છે. તે પછી સૂચન એવું છે કે મારે દાર્જિલિંગ જવું અને ત્યાં ઓછામાં ઓછા એક માસ ગાળવો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૮૭૪૦

આધારરૂપ સાહિત્ય

- અમૃતબક્ષાર પત્રિકા : કલકત્તાનું અંગ્રેજી અખબાર, જે પ્રથમ ૧૮૬૮માં બંગાળી સાપ્તાહિક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું હતું. ૧૮૯૧થી એ દૈનિક છે.
- ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય, નવી દિલ્હી : ગાંધી સાહિત્ય તથા તે સંબંધી દસ્તાવેજોનું કેન્દ્રસ્થ સંગ્રહસ્થાન તથા પુસ્તકાલય. જુઓ પુસ્તક ૧, પા. ૨૭૧.
- ગુજરાતી : મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ થતું ગુજરાતી સાપ્તાહિક.
- ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા : ૧૮૮૩થી મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી દૈનિક; પાછળથી તે દિલ્હી અને અમદાવાદથી પણ પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યું છે.
- ટ્રાયલ ઓફ ગાંધીજી : પ્રકાશક : રજિસ્ટ્રાર, ગુજરાત હાઈકોર્ટ, અમદાવાદ, ૧૯૬૫.
- ધ ડિસ્ક એન્ડ ડ્રગ ઇવિલ ઇન ઇન્ડિયા : બદરુલ હસન, ગણેશ એન્ડ કંપની, મદ્રાસ, ૧૯૨૨.
- ધ સ્ટોરી ઓફ માય લાઈફ, પુસ્તક ૨ : એમ. આર. જયકર; એશિયા પબ્લિશિંગ હાઉસ, મુંબઈ, ૧૯૫૯.
- નવજીવન (૧૯૧૯-૩૧) : ગાંધીજીના તંત્રીપદે અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ થતું ગુજરાતી સાપ્તાહિક. (જે કોઈ કોઈ વાર અઠવાડિયામાં બે વાર પણ નીકળતું.) તે નવજીવન અને સત્ય (૧૯૧૫-૯) નામના ગુજરાતી માસિકનું રૂપાંતર હતું અને તેનો પહેલો અંક ૧૯૧૯ના સપ્ટેમ્બરની ૭મીએ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. ૧૯૨૧ના ઓગસ્ટની ૧૯મીથી એની હિંદી આવૃત્તિ પણ પ્રસિદ્ધ થવા લાગી હતી.
- નેશનલ આર્કાઈવ્ઝ ઓફ ઈન્ડિયા : આ સંસ્થામાં રાખેલા ખતપત્રો.
- વાપુના પત્રો - ૪ : મણિબહેન પટેલને : સંપાદક : મણિબહેન પટેલ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૫૭.
- વાપુની પ્રસાદી (ગુજરાતી) : મથુરાદાસ ત્રિકમજી, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૪૮.
- બાલપોથી (ગુજરાતી) : મો. ક. ગાંધી, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૫૧.
- બોમ્બે ક્રોનિકલ : મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી દૈનિક.
- બોમ્બે સિક્રેટ ઓબ્સ્ટ્રેક્ટ્સ : મુંબઈ સરકારના સરકારી કાગળો.
- માય ડિયર ચાઈલ્ડ : સંપાદક : એલિસ એમ. બાન્ડ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૫૬.
- યંગ ઇન્ડિયા (૧૯૧૮-૩૧) : મુંબઈમાં જમનાદાસ દ્વારકાદાસે શરૂ કરેલું સાપ્તાહિક; ૧૯૧૯ના મેની ૭મીથી એ અર્ધસાપ્તાહિક બન્યું; એના ઉપર ગાંધીજીની દેખરેખ રહેતી. ઓક્ટોબર ૧૯૧૯થી એ અમદાવાદથી ગાંધીજીના તંત્રીપદેથી સાપ્તાહિક તરીકે પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું.
- શ્રેયાર્થોની સાધના (ગુજરાતી) : નરહરિ પરીખ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૫૩.
- સર્ચલાઈટ : ૧૯૧૮થી પટણાથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી દૈનિક.

સાબરમતી સંગ્રહાલય : પુસ્તકાલય તથા લેખોનો સંગ્રહ, જેમાં ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના સમયના તથા ૧૯૩૩ સુધીના ભારતીય સમયના કાગળો રાખવામાં આવ્યા છે. જુઓ પુસ્તક ૧, પા. ૨૭૧.

સેવન મંથસ વિચ મહાત્મા ગાંધી : કૃષ્ણદાસ; સંપાદક : રિચાર્ડ બી. ગ્રેગ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૫૧.

સ્પીચીઝ એન્ડ રાઈટિંગ્ઝ ઓફ એમ. કે. ગાંધી : જી. એ. નટેસન એન્ડ કંપની, મદ્રાસ.

હિન્દુ : મદ્રાસથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી અખબાર; ૧૮૭૮માં સાપ્તાહિક તરીકે શરૂ થયેલું; ૧૮૮૩-થી ત્રિ-સાપ્તાહિક થયું અને ૧૮૮૯થી દૈનિક થયું.

તારીખવાર વૃત્તાંત

(માર્ચ ૪, ૧૯૨૨થી મે ૭, ૧૯૨૪)

૧૯૨૨

માર્ચ ૪ : ગાંધીજી અમદાવાદમાં.

માર્ચ ૫ : બપોર પછી વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે મળેલી ગુજરાત પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિની બેઠકમાં હાજરી આપી.

માર્ચ ૮ : સાંજની ગાડીમાં અમદાવાદથી અજમેર જવા નીકળ્યા.

માર્ચ ૯ : અજમેરમાં ઉલેમાઓની પરિષદમાં ભાગ લીધો.

અજમેરથી અમદાવાદ જવા નીકળ્યા.

જાહેર સભાઓમાં ભાષણ આપવાના પ્રતિબંધનો ભંગ કરવા બદલ લાલા લજપતરાયને એક વરસની સખત કેદની સજા થઈ.

હિંદી વજીર મોન્ટેગ્યુનું રાજીનામું મંજૂર થયું.

માર્ચ ૧૦ : ગાંધીજી સાંજે અમદાવાદ પહોંચ્યા.

રાત્રે ૧૦ વાગ્યે પકડાયા અને સાબરમતી જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા.

માર્ચ ૧૧ : યંગ હિન્ડિયાનાં તેમનાં લખાણો દ્વારા સરકાર સામે અસંતોષ ફેલાવવાના આરોપસર મદદનીશ મૅજિસ્ટ્રેટ સામે ખડા કરવામાં આવ્યા; સેશન્સ કોર્ટમાં મોકલી આપ્યા. વિદાય થતી વખતે આશ્રમવાસીઓને કહ્યું કે તમામ કોમોમાં શાંતિ અને સુમેળનો પ્રચાર કરજો. દેશને સંદેશો એક જ શબ્દમાં આપી દીધો : 'ખાદી'.

માર્ચ ૧૮ પહેલાં : બ્રિટિશ વડા પ્રધાન લોઈડ જોર્જે ઈંગ્લંડની લોકસભામાં (હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં) કહ્યું કે બ્રિટિશોનું આધિપત્ય તો કાયમ રાખવાનું જ છે. ૧૯૧૯ના હિંદ શાસન ધારાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે સાંસ્થાનિક પ્રકારનું જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવું એ હિંદુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ નીતિનું ધ્યેય છે એ વાત એમણે ફરીથી કહી.

માર્ચ ૧૮ ગાંધીજીએ જેલમાં માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયનને અસહકાર વિષે મુલાકાત આપી.

સેશન્સ અદાલતે સર્કિટ હાઉસ, શાહીબાગમાં મુકદ્દમો ચલાવ્યો અને છ વર્ષના કારાવાસની સજા ફરમાવી; શંકરલાલ બેંકરને એક વર્ષની સજા થઈ.

માર્ચ ૨૦ : મધરાતે ગાંધીજીને સાબરમતી જેલમાંથી યરવડા જેલમાં સ્પેશિયલ ટ્રેન દ્વારા લઈ જવામાં આવ્યા.

માર્ચ ૨૧ : સાંજે સાડા પાંચ વાગ્યે યરવડા જેલમાં પહોંચ્યા.

માર્ચ ૨૨ : રૅટિયો લઈ લેવામાં આવ્યો એટલે ઉપવાસ કર્યો. સાંજે રૅટિયો પાછો આપવામાં આવ્યો.

માર્ચ ૨૩ : શ્વેબ કુરેશીએ યંગ હિન્ડિયાનું તંત્રીપદ સંભાળ્યું.

એપ્રિલ ૧ : સી. રાજગોપાલાચારીએ ગાંધીજીની મુલાકાત લીધી.

એપ્રિલ ૨૨ : કર્ણાટકના પત્રકાર અને કોંગ્રેસી નેતા ગંગાધરરાવ દેશપાંડે સાથે વાતચીત કરી.

મે ૬ : સરકારે ગાંધીજીને ખબર આપી કે હકીમ અજમલખાન ઉપરનો તમારો પત્ર રવાના થઈ શકશે નહીં.

- મે ૧૨ : હકીમજીને લખ્યું કે મારો છેલ્લો પત્ર સરકારે રોકી રાખ્યો છે, એટલે જેલના નિયમો પ્રમાણે ત્રણ માસે પત્ર લખવાની મને જે છૂટ છે તેનો હું લાભ નહીં લઉં.
- જૂન ૧ : સી. રાજગોપાલાચારીએ યંગ ઇન્ડિયાનું તંત્રીપદ સંભાળ્યું.
- જુલાઈ ૧ : મગનલાલ ગાંધીએ ગાંધીજીની મુલાકાત લીધી.
- જુલાઈ ૨ : કસ્તૂરબા, મણિલાલ, દેવદાસ અને મથુરાદાસ ત્રિકમજી ગાંધીજીને મળવા આવ્યાં.
- સપ્ટેમ્બર ૧૩ : ગાંધીજીએ એક અઠવાડિયાનું મૌન શરૂ કર્યું.
- સપ્ટેમ્બર ૨૦ : બીજી વાર એક અઠવાડિયાનું મૌન આદર્યું.
- ઓક્ટોબર ૪ : કસ્તૂરબા, જમનાલાલ, રામદાસ, પૂજાભાઈ અને કિશોરલાલ ગાંધીજીને મળવા આવ્યાં.
- નવેમ્બર ૧૧ : કલકત્તામાં અખિલ હિંદ કોંગ્રેસ સમિતિએ સવિનય કાનૂનભંગનો ઠરાવ પસાર કર્યો.

૧૯૨૩

- જાન્યુઆરી ૨૭ : કસ્તૂરબા ગાંધીજીને મળ્યાં.
- ફેબ્રુઆરી ૧૦ : યરવડા જેલમાં મૂળશી પેટાના સત્યાગ્રહીઓએ કામ કરવાની ના પાડતાં તેમને ફટકા મારવામાં આવ્યા.
- ગાંધીજીએ મૂળશી પેટાના સત્યાગ્રહીઓને મળવા માટે જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની રજા માગી.
- એપ્રિલ ૧૬ : દેવદાસ ગાંધીજીને મળ્યા.
- એપ્રિલ ૧૭ : શંકરલાલ બેંકરને છોડવામાં આવ્યા.
- એપ્રિલ ૨૧ : ગાંધીજીને પેટમાં સખત દુખાવો થવાથી અસ્વસ્થ થયા.
- મે ૧ : જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને લખ્યું કે ખાસ વર્ગનો લાભ બીજા કેદીઓને મળતો ન હોવાથી હું એ લાભ લેવા માગતો નથી.
- મે ૫ : સર્જન-જનરલ કર્નલ મેડકે ગાંધીજીને તપાસ્યા.
- મે ૧૫ : કર્નલ મેડકે ફરીથી તપાસ્યા, ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક મળવા આવ્યા.
- મે ૧૮ : યુરોપિયન વોર્ડમાં લઈ જવામાં આવ્યા. કસ્તૂરબા અને બીજા લોકો મળવા આવ્યા.
- જૂન ૨૭ : મૂળશી પેટાના સત્યાગ્રહીઓ ઉપવાસ પર ઊતર્યા.
- જૂન ૨૯ : મૂળશી પેટાના કેદીઓને ફરીથી ફટકા મારવામાં આવ્યા, તેથી તેમને મળવા દેવા જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ફરીથી વિનંતી કરી. કર્નલ ડિયલ સાથે આ વિષયની ચર્ચા કરી.
- જુલાઈ ૨ : રાત્રે શરીરમાં ઘણું જ કળતર થયું.
- જુલાઈ ૯ : મૂળશી પેટાના સત્યાગ્રહીઓને મળવા દેવાની ના પાડવામાં આવી હોવાથી પોતે ઉપવાસ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે, એ વાત જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્રથી જણાવી.
- જુલાઈ ૧૦ : સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના કહેવાથી ૪૮ ક્લાક માટે ઉપવાસ મુલતવી રાખવા કબૂલ થયા.
- જુલાઈ ૧૧ : ગ્રિક્ષિય દ્વારા ગવર્નરનો સંદેશો મળ્યો.
- જુલાઈ ૧૨ : ગ્રિક્ષિયે કહ્યું કે તમને મૂળશી પેટા સત્યાગ્રહીઓને મળવા દેવામાં આવશે, અને કેદીઓ જેલ અધિકારીઓ ઉપર હુમલો કરશે તો જ ફટકા મારવામાં આવશે. ઉપવાસ છોડી દેવા સત્યાગ્રહીઓને સમજાવ્યા.
- જુલાઈ ૧૬ : કસ્તૂરબા વગેરે ગાંધીજીને મળવા આવ્યાં.

- ઓગસ્ટ ૧૩ : કેદીઓના વર્ગીકરણ વિષે ગવર્નર સર લોઈડ જોર્જ સાથે ચર્ચા કરી.
 સપ્ટેમ્બર ૧૦ : દેવદાસ, નારણદાસ વગેરે ગાંધીજીને મળ્યા.
 ઓક્ટોબર ૧૦ : કસ્તૂરબા, અવંતિકાબાઈ, જમનાલાલ અને સવિતાબાઈ ગાંધીજીને મળ્યાં.
 નવેમ્બર ૨૬ : દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ગુજરાતીમાં લખવાનું શરૂ કર્યું.
 ડિસેમ્બર ૧૭ : કસ્તૂરબા, મથુરાદાસ અને રામદાસ મળવા આવ્યાં.
 ડિસેમ્બર ૧૮ : રમાબાઈ રાનડે ગાંધીજીને મળ્યાં.

૧૯૨૪

- જાન્યુઆરી ૨ : હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું કોકોનાડા અધિવેશન પૂરું થયું.
 જાન્યુઆરી ૫ : સી. આર. દાસ બંગાળની ધારાસભાના સભ્ય ચૂંટાયા.
 જાન્યુઆરી ૮ : ગાંધીજીના પેટમાં સખત દુખાવો ઊપડ્યો; રાત બેચેનીમાં ગાળી.
 જાન્યુઆરી ૧૨ : સાસૂન ઇસ્પિતાલમાં શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી મળવા આવ્યા. કર્નલ મોડકે એપેન્ડિસાઈટિસનું ઓપરેશન કર્યું.
 જાન્યુઆરી ૧૪ : પોતાની તબિયતના કટોકટીના સમય દરમ્યાન ઉત્કટ પ્રેમ દેખાડવા બદલ ડૉ. ફાટક મારફતે દેશવાસીઓને આભારનો સંદેશો મોકલ્યો.
 જાન્યુઆરી ૧૯ : બોમ્બે ક્રોનિકલને મુલાકાત આપી.
 જાન્યુઆરી ૨૬ : યુગધર્મના તંત્રીને મુલાકાત આપી. તેમાં કહ્યું કે હું આત્મકથા લખવાનો વિચાર કરું છું.
 ફેબ્રુઆરી ૨ : દિલીપકુમાર રોયને આપેલી મુલાકાતમાં સંગીત વિષે વિચારો વ્યક્ત કર્યા.
 ફેબ્રુઆરી ૪ : ગાંધીજીને છોડી મૂકવાનો બિનશરતી હુકમ નીકળ્યો.
 ફેબ્રુઆરી ૫ : મુક્તિનો હુકમ સવારે આઠ વાગ્યે મળ્યો. પણ સાસૂન ઇસ્પિતાલમાં રહેવાનું ચાલુ રાખ્યું.
 ફેબ્રુઆરી ૫ પછી : ડૂ પિયર્સનને પૂછેલા સ્વરાજ્ય વિષેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો દેવદાસને આપ્યા.
 ફેબ્રુઆરી ૬ કે તે પહેલાં : ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને કહેવડાવ્યું કે હું છૂટ્યો તેથી રાજી થવાનું નથી, પણ નમ્ર બનવાનું છે.
 ફેબ્રુઆરી ૭ પહેલાં : બોમ્બે ક્રોનિકલને આપેલી મુલાકાતમાં કહ્યું કે મને તબિયતને કારણે છોડવામાં આવ્યો છે તે જાણીને મને દુઃખ થયું.
 ફેબ્રુઆરી ૭ : કોંગ્રેસ પ્રમુખ દ્વારા દેશને સંદેશો પાઠવ્યો કે જલમાંથી છૂટ્યો તેથી હું રાજી થયો નથી.
 ફેબ્રુઆરી ૧૨ : મહમદ યાકુબને વિનંતી કરી કે નોબેલ શાંતિ પારિતોષિક મને મળે એવી ભલામણ કરતો ઠરાવ ધારાસભામાં રજૂ ન કરવો.
 ફેબ્રુઆરી ૧૪ : ક્વાસ એરિયાઝ બિલ વિષે નિવેદન પ્રસિદ્ધ કર્યું.
 ફેબ્રુઆરી ૨૫ : જૈતોમાં થયેલા ગોળીબાર વિષે નિવેદન પ્રકટ કર્યું.
 ફેબ્રુઆરી ૨૮ : જ્યરામદાસ દોલતરામ, કાજી અબદુલ રહેમાન, શેઠ ઇસરદાસ અને આર. કે. સિંધવાના બનેલા સિંધી પ્રતિનિધિમંડળને મુલાકાત આપી.
 માર્ચ ૧ : હોર્નિમોન હિંદુસ્તાન પાછા આવે તેના પર મુકાયેલા પ્રતિબંધનો વિરોધ કરવા મળેલી પૂનાના નાગરિકોની સભાને સહાનુભૂતિનો સંદેશો મોકલ્યો.

- માર્ચ ૪ : અકાલી ચળવળ વિષે નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- માર્ચ ૭ કે તે પહેલાં : દિલ્હી પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદને મોકલેલા સંદેશામાં હિંદુમુસ્લિમ એકતા વધારવા અનુરોધ કર્યો.
- માર્ચ ૯ : અકાલી પ્રતિનિધિમંડળ સાથે થયેલી વાતચીત સંબંધમાં ઍસોસિયેટેડ પ્રેસે મુલાકાત લીધી.
- માર્ચ ૧૦ : પૂનાની બી. જી. મેડિકલ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને સંબોધન કર્યું. સાસૂન ઇસ્પિતાલની વિદાય લીધી. રાત્રે ટ્રેનમાં મુંબઈ જવા નીકળ્યા.
- માર્ચ ૧૧ : મુંબઈ પહોંચ્યા. તબિયત સુધારવા માટે જૂહુમાં આવેલા નરોત્તમ મોરારજીના બંગલામાં મુકામ કર્યો.
- માર્ચ ૧૫ : હરિજનોને મંદિરોમાં પ્રવેશ મળે તે માટે પોટ્ટી શ્રીરામુલુએ આદરેલા ઉપવાસ વિષે નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- માર્ચ ૧૭ : દર સોમવારે મૌન પાળવાનો નિયમ ફરીથી ચાલુ કર્યો.
- માર્ચ ૧૯ : વાઈકોમ સત્યાગ્રહીઓને સંદેશો મોકલ્યો.
- માર્ચ ૨૦ : સરકારની અફીણનીતિ વિષે નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- માર્ચ ૨૧ : મુંબઈ રાષ્ટ્રીય શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની મંડળી સમક્ષ ભાષણ આપ્યું.
- માર્ચ ૨૩ : ક્વાસ એરિયાઝ બિલ વિષે બીજું નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- માર્ચ ૨૯ : મદનમોહન માલવિયા, લાલા લજપતરાય અને મોતીલાલ નેહરુ સાથે નાફેરવાદીઓ અને સ્વરાજ્યવાદીઓ વિષે ચર્ચા થઈ.
- માર્ચ ૩૦ પહેલાં : વિલેપાર્લોમાં આવેલી રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકો, વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો અને વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ સમક્ષ ભાષણ આપ્યું.
- એપ્રિલ ૨ : દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહની પ્રસ્તાવના લખી.
- એપ્રિલ ૪ : મદનમોહન માલવિયા, મોતીલાલ નેહરુ અને હકીમ અજમલખાન સાથે હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા વિષે વાત કરી.
- એપ્રિલ ૬ : નવજીવનનું તંત્રીપદ ફરીથી સંભાળ્યું. ક્વાસ એરિયાઝ બિલ વિષે ત્રીજું નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- એપ્રિલ ૧૧ : ધારાસભાપ્રવેશ વિષે મુસદ્દો તૈયાર કર્યો.
- એપ્રિલ ૧૩ : ધારાસભાપ્રવેશના મુસદ્દાની એક નકલ મોતીલાલ નેહરુને મોકલી.
- એપ્રિલ ૧૫ : હિન્દુને આપેલી મુલાકાતમાં વાઈકોમ સત્યાગ્રહ વિષે પોતાના વિચાર રજૂ કર્યા.
- એપ્રિલ ૨૩ : કારોબારી સમિતિની બેઠકમાં હાજરી આપી.
શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ ગાંધીજીને મળવા બોલાવ્યા.
- એપ્રિલ ૨૪ : હેલી એક્સપ્રેસ સાથેની મુલાકાતમાં સ્વરાજ વિષેના પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા.
- મે ૧ : ભૂખે મરતા મોપલાઓને મદદ કરવા હિંદુઓને અપીલ કરી.
- મે ૪ પહેલાં : કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ વિષે ઠરાવ રજૂ કર્યો.

સૂચિ

- અકાલી(ઓ) ૪૦-૧, ૨૦૪, ૨૦૮, ૨૧૧-૩, ૨૨૧
-૩, ૨૨૭, ૨૭૩ પા. ડી., ૪૩૮; ૦૬૭ ૪૦;
-ની પ્રતિજ્ઞા ૪૦; ૦૫૬ ૪૦
- અકાલી સહાયક બ્યૂરો ૨૫૬ પા. ડી., ૩૬૨
- અખબારો ઝિંદગી તથા મુસ્લિમ ૩૮૯
- અખિલ હિંદ એકતા ૮૭
- અખિલ હિંદ કોંગ્રેસ સમિતિ ૧૮
- અખિલ હિંદ દલિત વર્ગ ગોળમેજી પરિષદ ૪૨૮ પા. ડી.
- અખિલ હિંદ મારવાડી અગ્રવાલ પરિષદ ૩૨૯
- અહ્મદી ૩૭, ૮૭, ૨૬૪ પા. ડી.
- અજમેર ૧૯, ૬૪, ૭૩, ૭૫, ૭૬, ૮૦, ૮૬, ૪૨૯
- અકકોણી (ગામ) ૩૨
- અડવાણી, એ. જી. ૩૨૪
- અડાબણ (ગામ) ૩૧૨
- અડાબણિયા, સોરાબજી ૩૧૨
- અડાબણિયા, શ્રીમતી સોરાબજી ૩૧૨, ૩૫૯
- અદાલત(તો) ૨૯, ૩૩-૪, ૩૮-૯, ૭૧, ૭૬, ૮૦,
૧૦૪, ૧૧૨-૩, ૧૯૫, ૨૬૮-૯, ૪૨૯, ૪૩૩-૪,
૪૮૯, ૫૧૮; ૦અને શાળાઓનો ખર્ચિષ્ટકાર ૨૬૬
- અધર્મ ૩૨૭, ૪૫૪, ૫૦૪
- અધિકારીઓ (અમલદારો) ૩૨, ૫૧-૨, ૯૭, ૧૦૭,
૧૦૯, ૧૧૨, ૧૨૩, ૧૨૫-૬, ૨૫૮, ૨૬૯, ૩૩૧,
૩૩૬, ૩૩૮, ૩૭૧, ૩૮૬, ૩૯૬, ૪૦૩, ૪૩૦,
૪૩૭, ૪૬૬, ૪૮૬
- અનસારી, ડો. ૧૨૭, ૨૬૦, ૩૫૭, ૩૯૦-૧, ૩૯૮,
૪૧૪, ૪૨૮, ૪૩૭, ૪૬૩
- અનસારી, બેગમ ૨૬૦
- અનાસક્તિયોગ ૧૭૪ પા. ડી.
- અનુભવપ્રદીપિકા ૧૭૮
- અનુશાસનપર્વ ૧૪૪
- અપ્રીતિ ૧૦૪-૭, ૧૦૯-૧૦
- અફઘાનિસ્તાન ૨૮૬, ૪૪૯ પા. ડી.
- અફઘાનો ૨૮૬
- અફીણ ૨૭૨; ૦નીતિ ૨૭૧; -નો વેપાર ૩૩૩
- અબદુર રહેમાન, ડો. ૨૬૦
- અબદુલ ખારી, મૌલાના ૬૪ પા. ડી., ૮૦, ૮૬, ૧૨૬
- અવવાબ (એક નતનો સિવાઈ કર) ૩૪
- અખબાર સાહેબ જીઓ તૈયબજી, અખબાર
- અભિમન્યુ ૬૮
- અમદાવાદ ૪, ૧૧, ૧૨ પા. ડી., ૧૭, ૧૯ પા. ડી.,
૪૮, ૫૧ પા. ડી., ૭૩, ૭૮-૯, ૮૮-૯૦, ૧૦૩,
૧૧૩, ૧૧૫ પા. ડી., ૧૪૬ પા. ડી., ૧૮૩ પા. ડી.,
૨૩૫, ૨૩૭, ૨૪૦, ૩૬૦ ૩૬૯, ૩૮૧, ૩૮૪,
૪૦૩, ૪૨૯-૩૦, ૫૧૬; -ના મંત્રો ૬૮
- અમરેલી ૭૦-૧
- અમલુ, શ્રી ૨૪
- અમીના, શ્રીમતી (મૌલાના મહમદઅલીની દીકરી)
૨૧૪, ૨૯૯, ૩૫૭
- અમીરઅલી, શ્રી ૧૭૫-૬
- અમૃતસર ૪, ૧૦, ૧૦૮, ૨૦૪, ૨૪૭-૮, ૨૫૫,
૨૭૩, ૩૦૩, ૩૩૬, ૩૫૩, ૩૬૧-૨, ૩૮૫,
૪૦૩-૪
- અમેરિકનો ૩૫૧
- અમેરિકા ૬૫, ૧૯૧-૨, ૨૩૯ પા. ડી., ૨૫૧, ૩૦૧
પા. ડી.
- અરબ રાજકેદી ૧૨૪
- અરબો -નો ઇતિહાસ ૧૨૪, ૧૭૬
- અરવિંગ, વોર્શિંગ્ટન ૧૪૦, ૧૭૬
- અરવિંદ આશ્રમ ૧૮૬ પા. ડી.
- અરાજકતા ૨૩, ૫૨
- અર્જુન ૬૮
- અર્થશાસ્ત્ર ૫૧૦
- અર્થશાસ્ત્રીઓ ૫૧૦
- અર્લો ઝોરોસ્ટ્રિયનિઝમ ૧૭૨
- અલ કલામ ૧૭૭
- અલગતાનો ધારો ૨૭૯
- અલમોડા કોંગ્રેસ સમિતિ ૩૬૨
- અલીગઢ ૩૮ પા. ડી., ૫૮-૯, ૩૦૦
- અલીગઢ નેશનલ યુનિવર્સિટી ૨૧૪ પા. ડી.
- અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી ૨૫૫
- અલીભાઈ ઓ ૯૦, ૩૫૭-૮, ૫૦૬
- અલ્લાહાબાદ ૨૪, ૩૮ પા. ડી., ૬૪ પા. ડી., ૧૧૫
પા. ડી.
- અવરસેલ્ફ્સ ઇન્ડ ધ યુનિવર્સિટી ૧૪૪-૫
- અવર હેલેનિક હેરિટેજ ૧૭૦-૧
- અવારી, મંચેરશા રુસ્તમજી ૪૯

અવિનયીભંગ ૭

અવેસ્તા ૧૭૦, ૧૭૨

અશાંતિ ૭, ૫૧, ૬૭, ૭૦, ૧૦૬

અસત્ય ૧૩, ૩૬૫

અસફઅલી ૨૧૯ પા. ડી.

(ઘ) અસમિયા ૩૦૮

અસહકાર ૧, ૩, ૫ પા. ડી., ૭, ૨૧, ૨૩, ૩૪, ૩૭ પા. ડી., ૫૪, ૫૭-૮, ૬૭-૮, ૭૦, ૮૧, ૮૬, ૯૭, ૯૯, ૧૧૦, ૧૬૮ પા. ડી., ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૯૧, ૧૯૩, ૨૦૫, ૨૨૯, ૨૩૩-૬, ૨૪૪ પા. ડી., ૨૫૫, ૨૬૮-૯, ૩૩૪, ૩૭૦, ૩૭૮, ૩૯૨-૪, ૩૯૯ પા. ડી., ૪૦૦, ૪૦૩, ૪૦૬, ૪૧૬-૯, ૪૨૪-૫, ૪૩૪-૫, ૪૪૦, ૪૪૫, ૪૪૯, ૪૫૭, ૪૭૬, ૪૮૮-૯, ૪૯૬, ૫૦૪, ૫૦૬, ૫૦૯; ૫૧૩, ૫૧૬-૭; ઠકરવાનો અર્થ એ છે કે છેવટે સહકાર કરવો ૫૦૭; ઠ્યોખવટ કરવાની ક્રિયા ૫૦૭; ઠહુદય-પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ૩૬

અસહકારી(ઓ) ૧૭, ૨૧-૨, ૨૬, ૨૮, ૩૦-૧, ૩૩-૪, ૩૬, ૪૧-૪, ૫૦, ૫૯, ૮૪, ૮૯, ૧૦૫ પા. ડી., ૧૯૧, ૧૯૬, ૨૭૦, ૨૭૯, ૩૧૦, ૩૭૦, ૩૮૮, ૪૦૩, ૪૧૭-૮, ૪૪૨, ૪૪૯, ૪૮૮, ૫૦૭, ૫૧૨

અસહકારી છાપાંઓ ૪૮૮

અસહયોગ આશ્રમ ૫૦૦

અસહિષ્ણુતા ૮૪, ૪૬૪

અસ્પૃશ્યતા ૪૬-૭, ૫૪, ૮૪, ૨૩૫-૬, ૨૬૬, ૩૧૭, ૩૪૩, ૩૭૩, ૩૭૭, ૩૮૭-૮, ૪૦૧, ૪૨૫-૬, ૪૪૬, ૪૫૬, ૪૫૮, ૪૬૫-૬, ૪૭૮ પા. ડી., ૪૮૦, ૪૯૩, ૪૯૬; ઠનિવારણ ૧૮, ૪૭, ૬૪, ૭૦, ૮૪, ૧૯૫, ૨૩૮, ૨૬૬, ૨૮૨, ૩૭૦, ૪૦૨, ૪૪૭, ૪૯૪, ૪૯૭; ઠસમિતિ ૨૬૫ પા. ડી.

અસ્પૃશ્યો ૧૩૩, ૨૩૨, ૨૬૪, ૩૨૯, ૩૭૩, ૪૧૨ ૪૩૯, ૪૪૬ પા. ડી., ૪૪૭-૮, ૪૫૮, ૪૯૩

અહિંસા ૧-૩, ૧૮, ૨૦-૩, ૨૫-૮, ૩૨-૫, ૩૭, ૪૦-૧, ૪૩, ૪૪, ૪૬-૭, ૫૦-૧, ૫૩-૪, ૬૪-૫, ૭૭-૮, ૮૪, ૮૬-૭, ૮૯, ૯૧-૪, ૧૦૫-૬, ૧૮૯-૯૧, ૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૮, ૨૦૪-૫, ૨૦૮-૯, ૨૧૨, ૨૨૪-૫, ૨૩૩, ૨૩૪ પા. ડી., ૨૩૬-૭, ૨૩૯, ૨૫૫, ૨૬૭, ૨૭૦, ૨૮૫-૬, ૩૦૬, ૩૩૧, ૩૪૯-૫૧, ૩૫૬, ૩૯૦, ૪૦૨, ૪૦૪, ૪૦૯, ૪૪૦, ૪૪૨, ૪૪૫, ૪૬૬, ૪૭૩, ૪૮૮, ૪૯૭, ૫૧૫; -ના સાંનિધ્યમાં વૈરત્યાગ ૪૧૮; -માં સત્ય સમાયેલું છે ૨૨૨

અહિંસાવાદી ૪૪૫

અંગોરા ૨૧૪ પા. ડી.

અંગ્રેજ ઠવ્યમલદારો ૨૧-૨; ઠકારભારીઓ ૮૩; ઠલોકો ૧૦૯; ઠવેપારીઓ ૩૭; ઠસરકાર ૫૧૮ અંગ્રેજી ઠછાપાં ૪૧૩; ઠપ્રેન્ડ ૪૬૨; ઠભાષા ૪૭૭; ઠસત્તા ૧૦૭, ૪૫૪

અંગ્રેજો ૨૨-૩, ૩૦, ૩૬-૭, ૪૯, ૫૨, ૬૭, ૮૧, ૮૪, ૧૦૮, ૧૮૧, ૧૯૦, ૧૯૬, ૨૩૨-૪, ૨૬૭, ૨૮૫-૬, ૩૨૭, ૩૪૬, ૩૭૧, ૩૯૫, ૪૨૫, ૪૭૧-૨, ૫૦૯

અંતર ઠખોળ ૩; ઠનાદ ૪૧૭

અંતરાત્મા ૧૧૩, ૫૧૭; -નો અવાળ ૧૧૨, ૩૧૦; -નો આદેશ ૧૬૦; -નો તથા ધર્મનો પ્રશ્ન ૪૩૪-૫

અંતઃકરણ ૫૧૮

અંતિમવાદી ૩૮

અંત્યજ(નો) ૧૮૫, ૧૯૭, ૩૭૦, ૩૭૩-૪, ૪૩૯, ૪૪૬, ૪૬૦, ૪૭૧-૨, ૪૭૮, ૪૮૦, ૪૯૬, ૫૦૯; ઠવર્ગ ૬; ઠવાડો ૩૭૪; ઠસેવા ૧૧

અંત્યજોતર હિંદુઓ ૩૭૩

અંધેરી ૨૦૯, ૨૩૧, ૨૩૫, ૨૩૯-૪૬, ૨૪૯, ૨૫૧-૩, ૨૫૫-૬, ૨૫૯-૬૪, ૨૬૬, ૨૬૮, ૨૭૩-૪, ૨૭૬-૭, ૨૮૦-૩, ૨૮૮-૯૧, ૨૯૩-૪, ૨૯૬, ૨૯૮, ૩૦૧-૩, ૩૦૭, ૩૦૯, ૩૧૧, ૩૧૩-૨૨, ૩૨૪, ૩૨૮, ૩૪૨ પા. ડી., ૩૪૪, ૩૪૮-૬૧, ૩૭૪-૯, ૩૮૧-૩, ૩૯૬-૭, ૪૦૬, ૪૦૮, ૪૨૦-૨, ૪૨૭, ૪૪૩-૪, ૪૫૩, ૪૭૨, ૫૦૦, ૫૧૪, ૫૧૭-૮, ૫૨૨

આત્રા ૧૨૭

આચાર ઠને વિચાર ૪૭૩

આચારસંહિતા ૪૦

આચાર્ય, સુબ્રહ્મણ્ય ડી. એ. ૩૦૭

આત્રાદ, અબુલ કલામ ૧૨૩

આત્મ ઠકથા ૨૧૦; ઠખળ ૪૪, ૨૪૪, ૨૮૪; ઠરક્ષણ ૨૮; ઠવિશ્વાસ ૫૧૫; ઠશુદ્ધિ ૩૭૭, ૩૮૫, ૪૯૩; ઠસંયમ ૩

આત્મકથા ૨૫૯ પા. ડી., ૨૯૪ પા. ડી. ૪૧૩ પા. ડી.

આદિપર્વ ૧૪૧

આધુનિક સંસ્કૃતિ ૧૯૧

આધ્યાત્મિકતા ૪૦૮-૯

આનંદાનંદ, સ્વામી ૧૧૫, ૨૧૦, ૩૩૨, ૩૬૬, ૩૮૩-૪, ૪૨૮, ૪૫૫-૬, ૪૭૬, ૫૨૧

આફ્રિકાવાસી હિંદુઓ ૨૮૪
 આબુરોડ ૧૫
 આચર, ડી. આર. કૃષ્ણસ્વામી ૪૨૨
 આચર, પી. શિવસામ્બ ૩૧૦
 આચર બંધુઓ (ભાઈઓ) ૩૨૬, ૩૮૨ પા. ડી.
 આચર, રામ્ય ૧૭૬-૭
 આચર, વંચેસુરા ૩૨૮
 આચર, શિવરામ ૩૨૮
 આચર, શ્રી ૨૫૩
 આચલોન્ડ ૨૩
 આચંગર, કસ્તૂરી રંગા ૩૧૫
 આચંગર, શ્રીનિવાસ ૨૪૭, ૩૧૫
 આયુર્વેદ-નાં ઔષધો ૩૬૦
 આરા ૩૨
 આર્જેન્ટાઇન ૧૮૬ પા. ડી.
 આર્મ્ બોફ ગોહ ૧૩૫
 આર્યસમાજ ૩૮૯ પા. ડી.
 આલ્બર્ટ પાર્ક ૩૯૫
 આશાવાદ ૮
 આશ્રમ ૭૮, ૧૦૦, ૧૨૫-૬, ૧૩૧, ૨૨૦, ૨૩૫,
 ૨૫૨-૪, ૩૦૩, ૩૫૫, ૪૨૩, ૪૮૨ પા. ડી.,
 ૪૮૩, ૫૦૬, ૫૨૧-૨; -નો ઇતિહાસ ૪૮૩
 પા. ડી.; ંવાસીઓ ૭૮, ૧૦૦, ૧૨૫
 આશ્રમમજ્જનાવલિ ૪૨૬
 આશ્વમેધિકપર્વ ૧૪૪
 આસર, મોતી લક્ષ્મીદાસ ૧૫૭
 આસર, લક્ષ્મી લક્ષ્મીદાસ ૧૫૭
 આસર વીરજી સેનેટોરિયમ ૫૨૨
 આસામ ૪૨, ૧૪૮ પા. ડી., ૨૭૧, ૫૨૦; -ની
 પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિ ૩૨૦
 આસામી ભાષા ૩૧, ૩૦૮
 આસામીઓ ૨૭૧
 આંતર ંકોમી સંમત્યા ૩૨૬ પા. ડી.; ંજ્ઞાતીય ભોજન
 કે લગ્ન ૪૯૭
 આંધ્ર ૪૨; -નું રામ્ય ૨૨૮ પા. ડી.; ંપ્રદેશ ૧૭ પા. ડી.;
 ંવાસી ૧૮
 "આંધ્ર કેસરી" ૧૭ પા. ડી.
 આંધ્ર પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિ ૧ પા. ડી.
 ંવિવિદિષ્ટ ૨૬૪ પા. ડી.
 ંવોલિટી ૧૩૮, ૧૭૮
 ંગિપ્ત ૨૬૬
 ંટાલી ૫૭

ઇનર ંમ્પલ ૧૬૯
 ંન્ડિપેન્ડન્ટ ૩૭, ૬૪ પા. ડી., ૯૪ પા. ડી., ૨૪૬
 ંન્ડિયન ંદમિનિસ્ટ્રેશન ૧૩૫
 ંન્ડિયન બોપીનિયન ૭૨ પા. ડી., ૯૪, ૩૩૭, ૩૪૮, ૩૬૪
 ંન્ડિયન કાઉન્સિલ ંફ વર્લ્ડ ંફેરેસ ૫૧ પા. ડી.
 ંન્ડિયન ંેલી મેલ ૨૪૬-૭
 ંન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ક્લબ ૩૧૩
 ંન્ડિયન રિવ્યૂ ૧૩૩, ૧૪૩ પા. ડી.
 ંન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મર ૧૪૩ પા. ડી., ૨૯૪ પા. ડી.
 ૩૦૯, ૫૧૯ પા. ડી.
 ંન્ડિયન હોમ સ્કૂલ ૩૩૭
 ંન્ડિયા ંન ૧૯૨૩-૪, ૨૦૪ પા. ડી., ૨૧૧ પા. ડી.
 ંન્દ્રજિત ૪૭૪
 ંમામ, અલી સર ૨૧૫
 ંમામ સાહેબ ૯૪
 ંમ્પીરિયલ લેગિસલેટિવ કાઉન્સિલ ૨૫ પા. ડી.
 ંવિંગ, (અરવિંગ) મિ. ૧૪૦, ૧૭૬
 ંલિનોઈસ ૨૪૧
 ંવનિંગ ન્યૂસ બોફ ંન્ડિયા ૨૬૩
 ંવાન્હો ૧૭૮
 ંરમાઈલ, અહમદ ૩૯૬
 ંસ્લામ ૭૫, ૧૦૮, ૩૩૩, ૩૬૫, ૩૯૦-૧, ૪૭૩;
 -ની ંગમ્વળતા તલવારથી નથી રહી ૫૦૭;
 ંનીતિ ૧૭૦; -ને ંગમ્વળ કરનાર તેના
 ક્કીરો, સૂફીઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ છે ૫૦૭;
 -નો ંર્મસિદ્ધાંત ૩૮૯
 ંસ્લામી તવારીખ ૫૦૮
 ંર્લ્ડ ૯૦, ૯૮, ૧૦૭, ૧૦૯-૧૦, ૧૮૬, ૨૦૦,
 ૨૧૪, ૨૧૫ પા. ડી. ૨૩૩, ૨૩૭ પા. ડી., ૨૩૯
 પા. ડી., ૨૬૭, ૨૭૬, ૨૮૫, ૩૧૭-૮, ૩૭૫
 પા. ડી., ૩૯૨, ૪૧૨ પા. ડી., ૪૭૧; -ના સુધારા-
 વાળું પહેલું પુસ્તક ૧૭૩; -ની પ્રથમ રાષ્ટ્રીય
 સરકાર ૨૫ પા. ડી.
 ંજવા ૨૬૪ પા. ડી.
 ંટાવા ૨૭૪
 ંનોક આઈન ૧૭૮
 ંથુ ખ્રિસ્ત ૯૭-૮, ૧૯૦-૧, ૨૩૯ પા. ડી.; ૩૨૬
 પા. ડી., ૩૩૬, ૩૩૮, ૩૮૯, ૩૯૧, ૪૦૮, ૪૧૪,
 ૪૬૩-૪
 ંશોપનિષદ ૧૪૧
 ંત્તર ંહિંદુસ્તાન ૫૦૯
 ંત્તરાચ્યનસૂત્ર ૧૭૭

ઉદારમતવાદી સરકાર ૨૭૮
 ઉદ્દેપુર રાજ્ય ૪૫૨
 ઉદ્યોગપર્વ ૧૪૩
 ઉદ્યોગાલયો ૪૯૭-૮
 ઉપનગર જિલ્લા પરિષદ ૪૪૨
 ઉપનિષદ(દો) ૧૬૯, ૨૩૯ પા. ડી.
 ઉપનિષદપ્રકાશ ૧૭૦-૧
 ઉપવાસ ૧૬૧-૬, ૪૦૬, ૪૨૭, ૪૭૨, ૪૯૪-૬
 ઉપાધ્યાય, હરિભાઉ ૪૮૨-૩
 ઉભાંવ (ગામ) ૨૪
 ઉમર ચરિત્ર ૧૭૬
 ઉદ્દે રીડર ૧૪૪
 ઉસરી (ગામ) ૨૪
 ઋષિમુનિઓ ૩૩૭
 એકાગ્રતા ૪૩૩, ૪૭૧
 એટકિન, મિ. ૨૪૯-૫૦
 એડન ૩૭૧
 એન્ટિ એશિયાટિક લાગણી ૩૯૫
 એન્ડ્રુઝ, મિ. ૨૨, ૩૬, ૪૮, ૮૭, ૯૨, ૧૭૨, ૧૯૨
 પા. ડી., ૨૨૦, ૨૨૧ પા. ડી. ૨૩૭, ૨૪૧, ૨૪૭,
 ૨૫૦, ૨૫૭, ૨૭૧, ૨૭૮-૯, ૨૮૨, ૨૮૪, ૨૮૮-૯,
 ૩૦૫, ૩૦૯, ૩૧૧, ૩૨૨, ૩૨૬ પા. ડી., ૩૩૩-
 ૪, ૩૬૪, ૩૭૬-૭, ૩૮૦, ૩૮૭-૮, ૪૨૩-૪,
 ૪૪૦, ૪૬૦-૧, ૪૬૩, ૪૯૩, ૪૯૮
 એબોટ, લીમન ૧૪૫
 એમી, શ્રીમતી ૩૭૬
 એમ્બુલન્સ ટુકડી ૧૦૭
 ઇલિમેન્ટ્સ ઓફ સોશિયોલોજી ૧૭૨
 એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ ૪૭૭ પા. ડી.
 એવાલન, રોલ્ફ ૧૭૨
 એવોલ્યુશન ઓફ મૉન ૧૭૫
 એવોલ્યુશન ઓફ સિટીઝ ૧૭૦
 એશિયા ૨૮૪, ૨૯૧ પા. ડી.
 એશિયાઈ નોંધણી ધારો ૩૬૪
 એશિયાઈ વિરોધી કાયદો ૪૨૫
 એશિયાવાસીઓ ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૩૪
 એસોસિયેટેડ પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયા ૯૯ પા. ડી., ૨૨૩,
 ૨૨૭, ૩૬૪, ૩૮૦, ૪૦૬ પા. ડી., ૪૨૧,
 ૪૨૭ પા. ડી.
 એ'લો-ઇન્ડિયન ૩૧

ઓક્સફર્ડ ૨૫૫
 ઓગણીસસો ચૌદ (૧૯૧૪) નો કરાર ૨૫૧
 ઓટોસજેશન ૧૬૯
 ઓડ ટુ નૉથ ૨૯૧ પા. ડી.
 ઓતાને નતકાતા ૪૮૩
 ઓનવર્ડ ૨૪૬, ૨૫૫; ંસ્પેશિયલ ૩૬૧
 ઓરિજિન ઇન્ડ એવોલ્યુશન ઓફ રિલિજિયન ૫૭૪
 ઓરિસ્સા ૩૪-૫
 ઓલ ઇન્ડિયા સબ એસિસ્ટન્ટ સર્જન્ટ્સ એસોસિયેશન
 ૩૩૬
 (બ) ઓલ્ડ વ્યુરિઓસિટી શોપ ૧૭૯
 ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ ૧૭૪ પા. ડી.
 ઓસ્ટ્રેલિયા ૯૯, ૧૮૯ પા. ડી., ૧૯૦, ૨૩૨-૪, ૨૮૧
 પા. ડી.
 ઓંગાલ ૪૬
 ઔદ્યોગિક પ્રથા ૧૦૨ પા. ડી.
 ઔરંગાબાદ ૩૫
 કચો (ગાંધી, કૃષ્ણદાસ) ૧૭૫
 કચ્છ ૪૮૦-૧
 કઠવલ્લી ઉપનિષદ ૧૪૨, ૧૭૦
 કઠોપિષદ ૧૭૧
 કન્નડ બહેનો ૪૯૯
 કન્યાકુમારી ૨
 કન્યાવિક્રય ૪૧૬, ૪૧૯, ૪૨૪
 કપડાંની હોળી ૫૪
 કમીરકાવ્ય ૧૪૨; -નાં પદો ૧૭૦
 કમર અહમદ ૫૧૭-૮
 કમલાપતિ, શ્રી ૬૦
 કમાલ પાશા ૨૮૬
 કરનાડ, સદાશિવરાવ ૩૫૪, ૪૯૭, ૪૯૯
 કરાંચી ૩૧-૨, ૨૦૯, ૩૨૪
 કરાંચી કોંગ્રેસ સમિતિ ૩૨૪ પા. ડી.
 કશ્પ, ગોપાળ ૩૮૦
 કર્ઝન, લોર્ડ ૬૭
 કર્ણપર્વ ૧૪૪
 કર્ણાટક ૮૫ પા. ડી., ૧૩૬ પા. ડી., ૩૫૪, ૩૬૦,
 ૪૭૦ પા. ડી., ૪૮૨
 કર્ણાટક પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિ ૩૦૭, ૩૫૪ પા. ડી.,
 ૪૫૯
 કર્ણાટક બાળસેવા ૪૭૦
 કલકત્તા ૪૫-૬, ૬૮, ૮૫ પા. ડી., ૮૮, ૧૩૧, ૧૮૪,
 ૩૧૯ પા. ડી., ૩૨૬ પા. ડી., ૩૮૧ પા. ડી., ૪૧૦

ઐતરેય ઉપનિષદ ૧૭૪

- कवि, रा(न)यचंद १४४, १६६, १७५, १८४, २४१
 कवीश्वर, शाहूँलसिंह ३७५
 काडिन्सलो ५०, ३२५
 काञ्च, अण्डुल रहमान २०६
 काडियावाड ७०, २४५, ३३२, ३७४, ३८३ पा. टी.,
 ३८८, ४८०-१, ५०१; -नी शिक्षणसंस्थाओ
 २७७
 काडियावाड राजकीय परिषद ५००
 काडियावाडी(ओ) ४८१; ०सेवको ७०
 कानञ्च, श्री १४०
 कानपुर ३२५, ३२६, ३८२
 कानिठकर, छ. ऐन. २१०, ३२५ पा. टी.
 कानूगा, श्री २६६
 कान्ता १७८
 काभुल ४०, २४५
 काभुली(ओ) ४५०; -नो त्रास ४४६
 कामदारो २६४ पा. टी.
 कारभानांनी प्रथा ४३२
 कार्यकर्ताओ ४३४, ४३८
 कारावासनी कहाणी १७३
 कालिकट ७५ पा. टी., २६५-६, ४२०, ५११
 कालियावाडी ५११
 कालीचरण ४२८
 कालेलकर, द. भा. (काका) ८५, ११५, ११६ पा. टी.,
 १७२-३, २१०, ३८३, ४०५
 काशी(ञ्च) ३२५, ५१२
 काशी विद्यापीठ ७६ पा. टी.
 काशी विश्वनाथ १०
 काळापाणीनी कथा १७४
 काणीपरञ्च १८५
 कांताञ्च ३३, ४७०; ०ये व्यावहारिक गणितशास्त्र ४३३;
 ०प्रवृत्ति ४६८; ०यज्ञ ४७१
 क्रियलु, डो. २०३ पा. टी., ३०३ पा. टी., ३२६ पा. टी.,
 ३४३
 क्रियलु, श्रीमती २५५
 क्रिड, भेन्तमिन १७०
 क्रिपलिंग, मि. १३८-६, १७०, १७८
 क्रिल पुढुपक्रम (गाम) ३१०
 (घ) की टु हेपीनेस २५६
 कुरान २०, ६५-६, १२३ पा. टी., १२५-६, १३५,
 ४२६; -नी प्रस्तावना १७५, ५७८
 कुशेशी, श्वेभ ६४, ८५, ८७, १२८, १८३, ३३३, ३४३
 कुसुर तडसील ४०
 कुञ्जु, हुंयनाथ ५१, १८१
 कुंक, मेजर ६५
 कृपालानी, कीकीणडेन ६१, ३०६, ३०८, ३२५, ३६०,
 ३७६, ५१४, ५१६
 कृपालानी, गिरधारी ५१६
 कृपालानी, जे. पी. ३७६ पा. टी.
 कृष्ण ६८, ४५० पा. टी., ४६४
 कृष्णचरित्र १४०
 कृष्णदास (क्रिस्टोदास) ७४ पा. टी., ८५, ८७, १२७, २८४
 कुंठलिंग, ऐ. डी. स्क्रीन २५३
 केदारनाथ कुंठे नाथञ्च ६६ पा. टी.
 केही ०अमलदारो ४८७; -ओनुं वर्गीकरण ४८५;
 -ओने डोडेदार नीमवानी प्रथा ४८६, ०वोर्डर
 १२४
 केन उपनिषद १६६
 केन्या २४०, २५० पा. टी., २७८-६, ३०५, ४६०-१
 केनेडी, मि. ७८
 केप २६३
 केप कोलोनी (संस्थान) २६२, ४६१ पा. टी.
 केप टाइम्स ४२६
 केपटाउन २६२, ३६६
 केप प्रांत २७६
 केरी वस्तुओ २७१
 केम्पबेल, मि. २७१-२
 केरस, पोल १७५
 केरण ४२७ पा. टी., ४६६
 केरण कांसेस समिति ४५७ पा. टी.
 केरण प्रांतिक परिषद ४०८
 केशे ३५१
 केलिफोर्निया ४२६
 केसररी २१०, २७५, २८०, ४२०
 केणकर, नृ. चि. ७४-५, १८०, २८०, ४२०
 केणवणी ११-३, ५०, ३८४; -नी पद्धतिओ ४११
 केणवणी अंक (नवजीवननो) ४१०-१
 कोकोनाडा २६६ पा. टी., ३६७ पा. टी., ४०४, ४१६
 कोचरण आश्रम २३५ पा. टी., २५४
 कोचीन ४२२
 कोटगढ २४३, २७०
 कोटवाल, श्री २४४
 कोटेश्वर २६१
 कोन्ड्यूशियस १६१

- કોમનવેલ્થ ૯૮
કોમી એકતા ૭૦, ૮૩
કોલંબસનું જીવનવૃત્તાંત ૧૪૦
કોલંબો ૩૪૭
કોંગ્રેસ ૨, ૨૪-૫, ૩૩, ૩૭, ૪૨, ૪૭-૯, ૫૬,
૭૭ પા. ટી., ૯૧ પા. ટી., ૧૬૭ પા. ટી., ૧૬૮,
૨૩૫, ૨૪૭-૮, ૨૫૧ પા. ટી., ૨૫૫, ૨૬૬, ૨૬૮,
૨૯૪, ૩૦૫-૬, ૩૧૧, ૩૪૫-૬, ૩૫૪, ૩૭૭,
૪૦૦, ૪૦૨-૪, ૪૭૧, ૪૯૩, ૪૯૭-૮; ંકાર્ય-
કર્તાઓ ૩૨; ંભાવણી ૩૨; ંસમિતિ ૨૪, ૩૨,
૪૬, ૨૦૩ પા. ટી., ૨૫૫, ૩૩૨
કોંગ્રેસ બુલેટિન ૫૬-૮
કોંગ્રેસી (ઓ) ૪૩, ૪૦૦-૨, ૪૦૪, ૪૨૫; ંહિંદુઓ
૨૬૬
કોળલગી, શ્રી ૧૫૮
કચ્છ ૧૮૯ પા. ટી.
ક્રિશ્ચિયાનિટી ઇન પ્રોવિસ ૧૩૫
ક્રિસ્ટોફર, એ. ૩૨૨
કુસેહ્ણ ૧૪૦
ક્લાસ એરિયાઝ બિલ ૨૫૧, ૨૭૯, ૨૯૨, ૩૨૦, ૩૬૪,
૩૮૮, ૩૯૬
કલિકટન ૨૦૯
ખડકી સ્ટેશન ૪૬૭
ખડગસિહ, શ્રી ૪૦
ખબરદાર, અરદેશર ફરામજી ૪૭૭
ખલીફ(કા) ૨૧૪ પા. ટી., ૨૮૬
ખંડનાત્મક કામ ૮૪
ખંભાતા, શ્રી ૧૨૪
ખાદિલકર, શ્રી ૨૭૧, ૩૧૩
ખાદી ૬, ૯-૧૧, ૧૩, ૧૭, ૩૦, ૩૩-૪, ૪૫, ૪૭-૯,
૫૪, ૬૪, ૮૦-૧, ૮૩-૪, ૮૬-૭, ૮૯, ૯૦,
૯૩, ૯૬-૭, ૯૯, ૧૦૩, ૧૧૨-૪, ૨૨૮-૯,
૨૯૭, ૩૦૫, ૩૦૭, ૩૧૮ પા. ટી., ૩૨૯,
૩૩૨, ૩૩૪, ૩૪૦, ૩૪૯ પા. ટી., ૩૫૮-૯,
૪૦૦-૧, ૪૦૩-૪, ૪૧૩ પા. ટી., ૪૨૭ પા. ટી.,
૪૩૪, ૪૪૦-૨, ૪૪૬, ૪૬૦, ૪૮૦-૧, ૪૮૮, ૫૧૦;
ંઆંદોલન ૪૬; ંઉત્પાદન ૪૭; ંકામ ૨૮૨-૩;
ંટોપી ૩૦, ૩૭૧, ૪૮૧; -નાં ઘોતિયાં ૪૫;
-ની ટૂંકી ઘોતી ૪૮; -ની લંગોટી ૩૩; -ને હું
સ્વરાજનો પ્રાણ માનું છું ૫૦૯; -નો કચ્છ
૩૭૧; -નો ગણવેશ ૪૬; ંધંચ ૪૬; ંપ્રચાર
૮૮, ૩૪૧, ૩૬૬, ૩૭૦, ૩૭૨, ૫૧૧; ંપ્રદર્શન
૨૨૮-૯, ૩૧૬; ંપ્રવૃત્તિ ૫૦૯; ંફેરી ૩૦૮;
ંવણાટ ૨૯૭; ંવ્રત ૩૭૧, ૩૮૭
ખાલસાદળ ૪૦
ખાલાખાદીઓ ૨૪
ખિલાફત ૧૦, ૨૧, ૩૨ પા. ટી., ૩૩, ૪૨-૩, ૫૩-૪,
૫૮, ૬૭, ૭૫, ૮૦ પા. ટી., ૮૨, ૮૬, ૯૦, ૯૬,
૧૦૮, ૨૧૪, ૩૩૩, ૩૪૦ પા. ટી., ૩૫૭,
૪૦૨, ૫૦૮
ખિલાફત ૫૧૮
ખીમજી આસર વીરજી સંનેટોરિયમ ૫૧૬
ખુર્ન (ઉત્તર પ્રદેશ) ૩૨૦
ખેડા ૧૦૮; ંગિલ્લો ૨૪૩ પા. ટી., ંસત્યાગ્રહ ૩૬૯
ખેમચંદ, શ્રી ૩૧
ખેરી (ગામ) ૩૫
ખ્રિસ્તી (ઓ) ૧૦, ૮૨, ૧૧૩, ૧૯૪, ૨૩૫, ૨૪૯,
૩૩૯, ૩૮૫, ૩૮૯, ૪૧૪-૫, ૪૯૧-૩, ૪૯૮;
ંધર્મ ૧૦૨ પા. ટી., ૧૨૫; ંધર્મના સિદ્ધાંતો
૯૭; ંમત ૪૦૩
ખવાન, અખદુલ મજીદ ૫૯, ૯૪ પા. ટી.
ગઢવાલી ૩૮
ગણેશન, એસ. ૧૭૬ પા. ટી., ૨૪૧, ૪૮૪
ગની, અખદુલ ૧૪૩, ૧૪૬, ૧૬૮-૯, ૨૦૭
ગયા ૪૦૩
ગરખાડા (ગામ) ૪૭૮
ગંગસર, ગુરુદ્વાર ૨૧૧, ૨૨૨, ૨૪૦, ૨૭૩ પા. ટી., ૪૩૮
ગંગાખ્યા, શ્રી ૨૦૭
ગંગાખહેન મેઘજી ૪૨૩, ૪૨૭ પા. ટી., ૫૨૨
ગંતુર ૩, ૪૬
ગાઝી, અખદુર રહુમાન ૪૫
ગાય -નું દૂધ ૪૫૩-૪
ગાંધી, કસ્તૂરબા ૯૫, ૧૩૨, ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૪૫-૬,
૧૫૦-૧, ૧૫૫, ૧૫૬ પા. ટી., ૧૫૭, ૧૭૨, ૧૭૪-
૫, ૧૮૩-૫, ૨૨૮ પા. ટી., ૩૧૬, ૩૮૩, ૫૨૨
ગાંધી, કાશી ૧૭૩, ૩૪૨
ગાંધી, કાંતિ ૩૦૩
ગાંધી, કૃષ્ણદાસ ૧૫, ૭૭ પા. ટી., ૧૫૭, ૧૭૫ ૩૨૭,
પા. ટી.
ગાંધી, કેશુ ૧૭૫
ગાંધી, ખુશાલદાસ ૧૧૫ પા. ટી.
ગાંધી, છગનલાલ ૭૨, ૧૪૬, ૧૫૭, ૧૭૩-૪, ૧૭૫,
૩૪૨, ૩૭૬
ગાંધી, જમનાદાસ ૧૧૫, ૧૫૭, ૧૭૨

ગાંધી, દેવદાસ ૧૫, ૭૨, ૮૫, ૧૧૪ પા. ડી., ૧૧૫, ૧૨૧, ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૩૨, ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૬૬, ૧૬૭ પા. ડી., ૧૭૧, ૧૭૫, ૧૮૯ પા. ડી., ૨૪૬, ૨૫૦ પા. ડી., ૨૮૨, ૩૦૨, ૩૦૮, ૩૨૫-૭, ૩૨૯ પા. ડી., ૩૪૫, ૩૫૭, ૩૭૬, ૩૮૩, ૪૨૧, ૪૯૯, ૫૧૫

ગાંધી, નારણદાસ ૧૫૭, ૧૬૬, ૧૭૫

ગાંધી, પ્રભુદાસ ૭૨, ૧૪૬, ૩૦૦, ૩૦૮, ૩૪૨, ૩૭૬, ૫૧૬

ગાંધી, મગનલાલ ૧૯, ૭૩, ૧૧૫ પા. ડી., ૧૨૬, ૧૨૭ પા. ડી., ૧૩૩-૪, ૧૪૦, ૧૪૫-૬, ૧૫૧, ૨૨૦-૧, ૨૫૪, ૩૦૦, ૩૨૫, ૩૪૨, ૩૭૫ ૩૭૯

ગાંધી, મણિલાલ ૯૪, ૧૭૨, ૨૯૬, ૩૮૧, ૩૯૫

ગાંધી, મનુ (હરિલાલ ગાંધીની દીકરી) ૧૪૦

ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ (ગાંધી, ગાંધીજી, ગાંધી, મો. ક., બાપુ, મોહન, હું) ૧, ૨, ૪, ૭, ૮, ૧૦-૧, ૧૨ પા. ડી., ૧૫-૬, ૧૮-૨૨, ૨૫, ૨૭-૮, ૩૨, ૩૪-૫, ૩૭, ૩૯, ૪૧, ૪૩, ૫૧ પા. ડી., ૫૩-૭, ૫૯, ૬૪-૫, ૬૮, ૭૨-૩, ૭૫, ૭૮-૮૦, ૮૩-૫, ૮૭-૯, ૯૧-૯, ૧૦૪-૬, ૧૧૧, ૧૧૩-૪, ૧૧૬, ૧૨૪-૬, ૧૨૮, ૧૩૦-૫, ૧૪૬, ૧૪૮-૫૨, ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૫૮-૬૧, ૧૮૧, ૧૮૩, ૧૮૮-૯૧, ૨૦૫-૬, ૨૦૮-૧૦, ૨૨૦-૧, ૨૨૭, ૨૨૯, ૨૩૧-૬, ૨૩૯, ૨૪૧-૨, ૨૪૪, ૨૪૬, ૨૪૮-૯, ૨૫૨, ૨૫૪-૬૧, ૨૬૪, ૨૬૬-૮, ૨૭૦-૨, ૨૭૫-૭, ૨૭૯-૮૫, ૨૮૭-૯૪, ૨૯૬-૮, ૩૦૦-૪, ૩૦૮-૯, ૩૧૧-૨, ૩૧૪-૫, ૩૧૭-૮, ૩૨૦-૨, ૩૨૪-૭, ૩૨૯-૩૦, ૩૩૨-૬, ૩૩૮, ૩૪૦-૯, ૩૫૧-૪, ૩૫૯-૬૭, ૩૭૧, ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૭૮, ૩૮૦-૮૩, ૩૮૮-૯, ૩૯૧, ૩૯૩, ૩૯૫-૬, ૩૯૯, ૪૦૦-૩, ૪૦૫-૬, ૪૦૮-૯, ૪૧૩-૫, ૪૧૯-૨૯, ૪૩૭, ૪૪૨-૪, ૪૫૦, ૪૫૪, ૪૫૬, ૪૫૯, ૪૬૧-૩, ૪૬૬-૮, ૪૭૧-૨, ૪૭૪-૭, ૪૮૨-૩, ૪૮૬, ૪૯૧, ૪૯૩, ૪૯૯, ૫૦૦, ૫૦૬-૮, ૫૧૧-૮, ૫૨૧-૨; ંઅનેકાંતવાદી ૧૫-૬; ંઆ જ જન્મમાં મારું સ્વરૂપ નેવાને - મોક્ષ મેળવવાને અધીરો થઈ રહ્યો છું ૩૩૮; ંઆપણે આ વિશ્વમાં કીડી કરતાં પણ શરીરરૂપે તો નજીવા છીએ ૪૫૫; ંઈશ્વર એ સત્ય છે એનું મને જ્ઞાન છે ૩૩૧; ંઈશ્વરને ઓળખવાનો એક જ અચૂક ઉપાય મારે માટે તો અહિંસા છે ૩૩૧; ંએક નાનકડો સત્યશોધક છું ૩૩૮; ંએટલું સમજું કે ને બધાંનાં

દિલ જીતવાં હોય તો કંઈ નહીં તો એક પક્ષે પોતાનું સર્વસ્વ છોડી દેવું નેઈએ ૪૬૦; ંકીડી આપણી નજરે તુચ્છ લાગે છે, વિશ્વનાથની નજરે આપણે - તો પછી જંતુ જેવા આપણે શું નેઈને રાચીએ કે રડીએ? ૪૫૨; ંગોરી આમડીના ખતરનાક ડરનો અંત લાવવા માગું છું ૨૮૬; ંછેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી હું ગુરુની શોધમાં છું ૨૮૧; જીવનનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ ંઈશ્વરનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનો છે ૨૫૯; ંજે માણસ પોતાનું કાર્ય પોતાને સંતોષપૂરવું ન કરે તો તેણે તે છોડવું એ તેનો ધર્મ છે ૪૫૫; ંજે દરેક સામા પક્ષ સાથે સોદ્દો કરવાની ંચ્છા રાખે, તો એ હિંદુ-મુસ્લિમ સમસ્યાની નાની આટ્ટિતિ જ બની નથ ૪૬૦; ંધર્મ વિનાનું રાજકાજ ગળાનો ફાંસો છે, કારણ તેથી આત્મા હણાય છે ૩૩૯; ંપૂર્ણ હોત તો શરીરે પૂર્ણ સ્વસ્થ હોત ૩૩૮; ંપૂર્ણતાનો હું એક નમ્ર સાધક છું ૩૩૭; ંબા મારી મિત્ર હપ; ંમારી રાષ્ટ્રસેવા શરીરનાં બંધનમાંથી આત્માને મુક્ત કરવાની તાલીમનો એક ભાગ છે ૩૩૮; ંમારે એક જ અનુયાયી છે, અને તે હું ૪૫૧; ંમારે તો ંઈશ્વરનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાં છે ૩૩૧; ંમારે તો મરીને જીવવાનો મંત્ર શીખવો છે ને આચરવો છે ૪૫૦; ંમારે પ્રાણીમાત્ર સાથે અભેદભાવ અનુભવવો છે ૩૩૯; મારે માટે ધર્મ વિના રાજકાજ નથી ૩૩૯; ંમે તો રેંઠિયાને દરિદ્ર હિંદનું દળદર ફેડનાર તરીકે એટલો બધો માન્યો છે કે એની મને અજબ મોહની લાગી છે ૧૨૬; ંમે ફરી ફરીને કહ્યું છે કે કોઈ પણ સંપ્રદાયને પોતાનો વિચાર જ સાચો છે એવો દાવો કરવાનો અધિકાર નથી ૪૩૫; ંરાજકાજ એ ધર્મનું સાધન છે ૩૩૯; ંવ્યવહાર ધર્મનો વિરોધી નેવામાં આવે ત્યારે તે ત્યાગ્ય છે ૪૫૪; ંસત્યનો પૂરો આગ્રહી છું ૪૫૧; ંસત્યમાંથી અહિંસા ઘટાવી શકું છું ૯૧; ંસત્યમૂર્તિ નથી ૪૫૧; ંસાધન પણ એટલાં બધાં અગત્યનાં હોય કે સાધનનો ત્યાગ એ મૃત્યુ થઈ પડે ૪૩૫; ંસ્ત્રીપુરુષના સંયોગ જેવી મેલી ક્રિયા હું કદપી શકતો નથી હપ; ંસ્વતંત્ર હિંદ જ સાચા ંઈશ્વરને પૂજી શકે ૩૩૧; ંહિંદના સ્વાતંત્ર્ય માટે જીવું છું અને તેને માટે જ મરીશ ૩૩૧

ગાંધી, રાધા ૧૪૬, ૧૫૭, ૧૭૨, ૨૨૦, ૩૦૦, ૩૦૮, ૩૨૫, ૩૪૨, ૩૬૦, ૩૭૬, ૩૭૯, ૪૫૬, ૫૧૪, ૫૧૬

- ગાંધી, રામદાસ ૭૨-૪, ૯૪, ૧૩૦-૨, ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૫૭, ૧૭૪, ૨૨૦, ૩૪૨, ૩૫૩, ૩૭૬, ૧૪૩
૩૯૮-૯, ૪૨૩, ૪૨૭
- ગાંધી, લક્ષ્મી દ્વાભાઈ ૧૫૭, ૧૭૨
- ગાંધી, હરિલાલ ૧૩૧, ૧૪૦, ૧૭૭
- ગાંધી ટોપી ૩૦
- ગાંધીરાજ્ય ૩૩
- ગિદવાણી, અસુદમલ ટેકચંદ, આચાર્ય ૧૧૫, ૨૦૩
પા. ડી., ૨૪૬-૭, ૨૫૫
- ગિદવાણી, ચૌધરીરામ ડો. ૨૫૨, ૩૨૧, ૪૦૭, ૪૮૯
- ગિદવાણી, શ્રીમતી ૨૫૫
- ગિળન ૧૪૦-૧, ૧૪૩
- ગિરધરકૃત રામાયણ ૧૪૦
- ગિરધરલાલ, શ્રી ૭૯
- ગિરમીટ પદ્ધતિ ૧૯૯
- ગિરિપ્રવચન ૪૨૯
- ગીઝો ૭૭, ૧૪૬
- ગીતા(જી) ૧૨૩, ૧૨૬, ૧૪૩, ૧૮૫, ૩૨૭, ૩૩૯;
-નો શબ્દકોશ ૧૭૪-૫; ંમત ૫૦૬
- ગીતાનિષ્કર્ષ ૧૭૦, ૧૭૨
- ગુજરાત ૬, ૮, ૧૧, ૨૦, ૬૮, ૭૧, ૮૦ પા. ડી.,
૧૮૫, ૨૪૫, ૩૩૨, ૩૬૯-૭૦, ૩૭૨-૩, ૩૮૪,
૪૧૦, ૪૪૬, ૪૫૦, ૪૭૬, ૫૦૬-૭, ૫૧૧
- ગુજરાત કોલેજ ૧૧૫ પા. ડી.
- ગુજરાત ખાદી પ્રચારક મંડળ ૪૪૫
- ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ ૮૯, ૩૬૬
- ગુજરાતી ૨૫૧ પા. ડી.
- ગુજરાતી(ઓ) ૧૧, ૩૭૦, ૩૭૩, ૪૧૦-૧, ૫૦૯
- ગુજરાતી છાપાં ૪૧૩
- ગુજરાતી ભાષા ૪૭૫-૭
- ગુજરાતી વેપારીઓ ૩૭૨
- ગુજરાનવાલા ૩૭૬
- ગુરખા(ઓ) ૩૨
- ગુરુકારા ૪૦, ૨૦૪-૫, ૨૧૨, ૨૨૪, ૨૨૭; ંચાંદો-
લન ૨૨૨, ૨૨૬, ૨૨૮, ંપ્રવૃત્તિ ૪૩૮-૯;
ંસમિતિ ૪૦
- ગુલાદી, ગુરુબક્ષસિંહ ૩૭૫-૬
- ગુલાબસિંહ ૧૭૮
- ગુલામ ૨૬, ૫૦-૧, ૬૭, ૮૨, ૨૩૨
- ગુલામતુલ્લા, મૌલવી ૩૭
- ગુલામી ૧૩, ૨૬, ૩૪, ૫૦, ૭૦, ૯૮, ૨૩૨, ૨૭૬,
૫૦૭-૮, ૫૧૨; ંસ્વાતંત્ર્યના વાઘા સંબંધી ૩૩૧
- ગુહા, ચિત્તરંજન ૬૬
- ગુંડાગીરી ૩૪
- ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય ૬૧ પા. ડી.
- ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ૧૧૫ પા. ડી., ૧૯૨, ૩૦૪
- ગૃહઉદ્યોગ ૩૯૪
- ગેડીઝ, મિ. ૧૭૦
- ગેલિલિયન ૧૪૩
- ગો -કંશી ૫૦૫; ંમાતા ૪૮૦; ંરક્ષા ૪૫૩, ૪૮૦;
ંવધ ૮૦ પા. ડી.
- ગોકર્ણ, ને. એમ. ૩૫૪
- ગોખલે, અવંતિકાબાઈ ૧૭૫
- ગોખલે, ગો. કૃ. ૧૬, ૨૫૧, ૩૧૨, ૪૨૪, ૪૩૬
- ગોખલે, ડી. વી. ૧૮૦, ૨૧૦, ૨૮૦, ૨૯૮
- ગોપાળદાસ, શ્રી ૪૪૨ પા. ડી.
- ગોરખપુર ૧ પા. ડી., ૩, ૨૪-૫
- ગોરા લોકોનો ંબોને ૪૬૦
- ગોરી પ્રેન ૨૦૯
- ગોલાધાટ ૩૧
- ગોલીકેરે, શ્રી ૨૮૪, ૩૧૫, ૩૪૮ પા. ડી., ૪૦૫
- ગોવિંદરામ, શ્રી ૩૧
- (ધ) ગોસ્પેલ ંન્ડ ધ પ્લાઝ ૧૪૩
- ગોસ્પેલ ંફ બુદ્ધ ૧૭૫
- ગોંડગે, ને. ઈ. ૫૯, ૬૧
- ગોંદિયા ૪૨૮ પા. ડી.
- ગોંડપાદાચાર્ય -ની કારિકાઓ ૧૭૩
- ગૌરીશંકર ૪૦
- ગૌશાળા ૪૫૪
- ગ્રંથસાહેબ ૨૨૨ પા. ડી., ૨૮૧
- ગ્રામ -જીવન ૪૩૭; ંપ્રચાર ૪૩૪; ંવાસીઓ ૩૧૮
- ગ્રિફીથ્સ, એફ. સી. ૧૩૭, ૧૬૨-૩, ૧૭૩-૪
- ગ્રીસમાં સેંટ પૉલ ૧૩૮
- ગ્રેટ ટાયલ ૧૦૩ પા. ડી.
- ગ્રેટ ંથ્રિટન ૨૩૬, ૩૨૮
- ગ્લોકેનગીસરવૉલ ૩૧૩
- ગ્વાલિયર રાજ્ય ૩૦
- ઘનશ્યામ નેઠાનંદ ૨૩૦, ૪૬૪
- ઘરડા, શ્રી ૭૯
- ઘોષ, અરવિંદ ૪૧, ૧૭૦, ૧૭૩
- ઘૃતુવેદી, બનારસીદાસ ૩૮૬-૭
- ઘૃતુઃસૂત્રી ૧૭૮
- ઘમનલાલ, ડી. ૩૪૩
- ઘરખો ૧૦૩

अर्थिल, मि. २३
 अंदावरकर, सी. ऐन. ३१६
 चंद्रकांत १३८
 अंपारल १५ पा. टी.
 आ २७१; -ना अगीया ३१६-२०
 आलक्य १११
 आंदपुर २६०
 आंदोरकर, ऐन. आर. ६३
 अिराणा-येराणा ४५६ पा. टी., ४५६
 अियवड २१०, ३२५, ३३४
 अीन १८६ पा. टी., २७२
 अूनीलाल, श्री ३८३
 अेअर (तालुक) ३१०
 अेटडीलड, मि. ७६
 अेम्सर्ड, लॉर्ड १०८
 अेस्टरटन, मि. १०१
 अेंगानूर (त्रावलुकोर) २८२, ३०६, ३७७, ४२१ पा. टी.
 अैतन्य, श्री ४५०
 अोधराणी, सरलादेवी ३२८ पा. टी.
 अोरसी वैष्णवनी वार्ताओ ४१०
 अौरीअौरा १, ४, ७, २२, २४, २७, १०५-६, ४०३, ४६५
 अत्तरधारी, श्री २४
 अापां ४३८, ४४६
 अांदोअ्य अुपनिषद १७४-५
 अाटाणी, मिथां ननमलुमद ७५, १२७
 अाटानागपुर ३५
 अगन्नाथ ७३
 अन्मभूमि ३३१
 अमीनदारो ३५
 अयकर, ऐम. आर. ७७-८, २६८, ३५३, ४२३-३७
 अयधोष ४
 अयरामदास होलतराम १४८, १४६ पा. टी., १५८,
 २०६, २२०, २३० पा. टी., २५२, २८६-६०,
 ३२१, ३२४, ३४५-६, ४०७
 अयाजयंत १७३
 अभंन ६७
 अभंनी १०७, ३१३
 अलियांवाला भाग १०८, ३५३, ३८५
 अणगांव ७३, ३१६, ३५१
 अंगणहोदुरसिंह, श्री २४
 अतिलेद ३७, २४६
 गां. २३-३६

नपान ६६, १८६ पा. टी., २२६, ४८४
 निनिवा २७१, ३४६
 निदलानी, अणहुल कादर ४५०
 निस्स ४७३
 जिससनुं चित्रमय वृत्तांत १७५
 अुवदया -नो धर्म ४५४
 अुवदया मंडणी ४७६-८०
 नूनो करार १७४
 नूहु २२०-१, २३० पा. टी., २३१ पा. टी., २३७,
 २७५, २७६, २८७ पा. टी., २६७, ३०४, ३१६,
 ३२५ पा. टी., ३२६, ३३० पा. टी., ३५८,
 ४१६, ४२३ पा. टी., ४५३, ५१४-५, ५२२
 नेकण, मि. १३७
 नेन्मीओ ४६०
 नेम्स, प्रो. १७१, १७४
 नेल ५, १५ पा. टी., १७, २६, ३२, ३७, ४४, ४८,
 ७२, ७७, ८१, ८४, ८८, ६०, ६४, ६६, ११३
 -४, १२२, १२५, १२६-३०, १३४, १५६, १६१,
 १६४, १६८, १८०, १८३, १८५-६, १६१-६,
 २०४, २१७, २२२, २४७, २६४-५, ३०४,
 ३१२, ३१५, ३३५, ३४६ पा. टी., ३६१ पा. टी.,
 ३६५-६, ३७०, ३७५, ४३६, ४८१, ४८७;
 अंअधिकारीओ (अमलदारो) १५०, २०६-७,
 २१५ पा. टी., ४४३, ४८४-५, ४८७; अंअला-
 ववानी पद्धति ४८६; अंअवन ६२, ११४, १२५,
 ३३७, ४३६; अंअथरी १३५, १३६ पा. टी.,
 १६६; -ना अंअनुभवो २५१-२, ३८०; -ना
 नियमो १५३; अंअवीवट ३३६, ४८७
 नेलीओ ५
 नेहाद २५-६
 नेतो २०३ पा. टी., २०८, २२३, २७३ पा. टी.
 नेन, अंपकराय १७५
 नेन दर्शन १६
 नेन्स, ऐ. अणदु. ६६
 नेन्स, पुसीकूट ४४०, ४६६
 नेन्सन, विडुवर्थ मेजर १४१, १४७, १४८ पा. टी.,
 १७३, १७५, २०६-७, २१६, ३८६, ४६८, ४८५
 नेज, रान पंथम ४०
 नेज, लोर्ड सर १६३ पा. टी.
 नेधी, ऐ. ऐम. ३१६
 नेसेई, मि. १६, ६४, २४६, २८२, ३०८-६, ३३३,
 ३७७, ४०६, ४२१, ४२७ पा. टी., ४३६, ४६३,
 ४६५-६

નેસેફ, શ્રીમતી ૨૮૨, ૩૦૮-૯, ૩૭૭, ૪૦૭
 નેહાનિસખર્ગ ૩૨૦, ૩૯૫-૬
 જ્ઞાતિ ૪૧૭-૯, ૪૨૪, ૪૪૭ ૫૦૪; ૦પ્રથા ૪૯૭;
 ૦સુધારો ૪૧૬, ૪૫૧
 જ્ઞાનેશ્વરી ૧૪૩
 ઝરિયા ૪૪૮
 ઝવેરી, કૃષ્ણલાલ ૧૪૦
 ઝવેરી, રેવાશંકર ૮૮, ૨૯૬
 ઝહીરઅલી ૩૯૭ પા. ડી.
 ઝાંઝીબાર ૨૪૫, ૩૨૩
 ઝીરા ૨૦૪, ૨૦૬ પા. ડી., ૨૦૮
 ઝૂલુ બળવો ૧૦૭
 ઝૂલુલેન્ડ ૩૯૬
 ઢટ્ટલિયન ૧૪૪ પા. ડી.
 ટસર ૩૫
 ટાક્સ ઓફ ઇન્ડિયા ૧૨૪, ૧૩૧, ૧૪૩ પા. ડી., ૨૭૮,
 ૩૦૪-૬, ૩૪૦, ૪૬૧
 ટાગોર, દિલ્લેન્દ્રનાથ (બડોદાદા) ૩૯, ૨૮૮
 ટાગોર, રવીન્દ્રનાથ ૩૯ પા. ડી., ૯૨ પા. ડી.,
 ૧૬૯, ૧૭૩, ૨૩૯ પા. ડી.
 ટિટ-વિટ્સ ૧૨૪
 ટિળક કન્યાશાળા ૪૭૦
 ટિળક ગીતા ૧૪૦
 ટિળક, બાળ ગંગાધર (લોકમાન્ય) ૫, ૬ પા. ડી.,
 ૧૧, ૭૪ પા. ડી., ૧૧૧-૨, ૨૪૨ પા. ડી.,
 ૩૭૪, ૪૩૧
 ટિળક સ્વરાજ ક્ષણો (ફંડ) ૬, ૧૧, ૮૯, ૪૪૮, ૪૭૦,
 ૪૮૮
 ટુ મેમરેવલ ટ્રાયલ્સ ઓફ મહાત્મા ગાંધી ૧૦૩ પા. ડી.
 ટોમ બ્રાઉન્સ સ્કૂલ હેલ્થ ૧૩૭
 ટોલ્સ્ટોય ક્ષર્મ ૧૧૫
 ટોલ્સ્ટોય, લિયો ૧૭૪
 ટ્રાઇન ૧૬૯
 ટ્રાન્સવાલ ૨૦૦-૧, ૨૫૯, ૨૯૨, ૩૬૪, ૩૮૮,
 ૪૨૫ પા. ડી.
 ટ્રાયલ ઓફ ગાંધીજી ૭૯ પા. ડી., ૧૦૩ પા. ડી., ૧૧૦
 પા. ડી.
 ટ્રિપ્લ ટુ ધ મુન ૧૩૫
 ટ્રિપ્ચુનલ, નિષ્પક્ષ ૩૮૮
 ટોપિકલ ઇમ્પ્રોવર ૧૭૮

ઠાકોર, બ. ક. ૧૦૪
 ઠાકોર, મિ. (રજિસ્ટ્રાર) ૧૦૪
 ડચ વસ્તી ૨૭૯
 ડબલ્યુ. આઈ. એન. લિબરલ એસોસિએશન ૩૩
 ડરબન ૩૦૪, ૩૦૭, ૩૨૨, ૩૯૫
 ડંકન, મિ. ૩૬૪-૫, ૩૮૪
 ડાયર, જનરલ ૪૦૬
 ડાયરશાહી ૩૫, ૩૩૮
 “ડિક્લેન્સ ઓફ ધ રેલમ”નો કાયદો ૨૫૭
 ડીયલ, કર્નલ ૧૩૦, ૧૩૬ પા. ડી., ૧૪૧ પા. ડી., ૧૫૪,
 ૧૭૩, ૨૦૭, ૪૬૮
 ઢૂવતું વહાણ ૧૭૫
 ડેક -ની મુસાફરી ૩૮૭
 ડેનિયલ ૪૭
 ડેન્માર્ક ૯૮
 ઢેલી એક્સપ્રેસ ૪૨૨ પા. ડી., ૪૭૧
 ઢેલી મેલ ૨૪૭
 ડેવિડ્સ, રાઈસ ૧૭૫
 ડેવિસ, મિ. ૧૩૮
 ઢૉ. જેકિલ એન્ડ મિ. હાઈડ ૧૭૮
 ઢૉન (મંગેઝીન) ૮૫ પા. ડી.
 ડોળીવાળાઓ -ની ટુકડી ૧૦૭
 ઢિંક એન્ડ ઢગ ઇવિલ ઇન ઇન્ડિયા ૩૫૨ પા. ડી.
 ઢૉપ્લ ફ્રોમ ધ ક્લાઉડ્સ ૧૩૯, ૧૭૮
 ઢાકા ૩૮-૯
 ઢાકા નેશનલ કોલેજ ૩૮
 ઢાલુમલ, શ્રી ૩૧
 ઢેડ ૪૭૮ પા. ડી.; ૦ભંગી ૩૨૭
 ઢાલવલકર, ડો. જી. પી. ૩૬૦
 ઢાલવાર ૩૧૭, ૫૭૬; ૦બળ ૫૦૫, ૫૭૮
 ઢંત્રીઓ ૦મુસલમાન ૩૯૧; ૦હિંદુ ૩૯૧
 ઢામિલ ૦ભાષા ૨૯૦
 ઢામિલનાડ ૨૯૦, ૪૨૭ પા. ડી.
 ઢિબ્બિયા કોલેજ ૩૫૭, ૩૯૦-૧, ૪૦૯-૧૦, ૪૬૩
 ઢિરહુત ૩૪
 ઢિરુવાલા ૩૮૦
 ઢિરુવેતીપુરમ ૩૧૦
 ઢીર્થસલિલ ૧૮૬ પા. ડી.
 ઢુર્કી ૧૦૮; -ની ધારાસભા ૨૧૪, ૩૫૭
 ઢુલસીદાસ ૨૯૫, ૩૨૭; ૦રામાયણ ૧૨૫, ૨૯૪
 ઢેજ ૩૯૨

- તેન્નાલી ૪૬
 તેવીસ (૨૩)મી પાયોનિયર ટુકડી ૪૦
 તૈતિરીય ઉપનિષદ ૧૭૪
 તૈયબજી, અબ્બાસ ૨૪૫-૬, ૨૭૭, ૫૦૫-૭
 તૈયબજી, ક્ષતિમા ૨૪૬
 તૈયબજી, બદરુદ્દીન ૪૩૬
 ત્યાગમૂર્તિ ૫૦૧, ૫૦૪, ૫૧૫, ૫૨૨
 ત્રાવણકોર ૩૦૯, ૩૭૩, ૩૭૭, ૩૮૦, ૩૯૭, ૪૨૧,
 ૪૨૩, ૪૨૫, ૪૩૯, ૪૫૨-૩, ૪૫૬-૮, ૫૧૯
 ત્રિચિનાપલ્લી -ની સેન્ટ્રલ જેલ ૪૩
 ત્રિપુરા ૨૬૦
 ત્રિવિધ ંચેય ૫૪; ંબહિષ્કાર ૪૩૩
 ત્રિવેદી, જે. પી. ૩૮૧
 ત્રિવેદી, વસુમતી ધીમતરામ ૧૪૫-૬
 ત્રિવેન્દ્રમ ૪૫૭
 થરપારકર ૩૧
 દક્ષિણ આફ્રિકા ૧૬ પા. ડી., ૧૯ પા. ડી., ૫૬,
 ૯૪ પા. ડી., ૯૯, ૧૮૫-૬, ૧૮૯ પા. ડી., ૧૯૯,
 ૨૦૦-૧, ૨૩૩, ૨૫૮, ૨૭૮-૯, ૨૮૮, ૨૯૩,
 ૩૦૪-૫, ૩૧૨, ૩૨૦, ૩૨૨, ૩૨૯, ૩૪૮
 પા. ડી., ૩૫૪, પા. ડી., ૩૬૪ પા. ડી., ૩૭૧-૨,
 ૩૭૮, ૩૮૦, ૩૮૮-૯, ૩૯૫ ૪૧૧-૨, ૪૧૪,
 ૪૨૪-૫, ૪૨૯, ૪૫૭
 દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્વાગ્રહનો ઇતિહાસ ૧૧૫ પા. ડી.,
 ૧૭૬, ૩૦૪, ૩૩૦ પા. ડી., ૪૧૩ પા. ડી.,
 ૪૭૫ પા. ડી.
 દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો ઇતિહાસ ૧૨૬
 દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કોમ ૨૪૯
 દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કોંગ્રેસ ૨૯૨
 દક્ષિણ આફ્રિકાનું રાજબંધારણ ૨૦૦
 દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રતિબંધક ધારો ૨૪૯
 દક્ષિણ કાર્ણાટક ૩૯૭
 દક્ષિણના પ્રાંતો ૩૪૧
 દક્ષિણ મલબાર ૪૯૦
 દક્ષિણ યુરોપ ૩૪૯ પા. ડી.
 દડી (એ નામનો વણાટ ઉદ્યોગ) ૩૫
 દમણ ગંગા ૧૮૫
 દમન ૩૧-૨, ૫૯, ંચને અત્યાચાર ૪૭; ંકારી
 પગલાં ૮૯
 દરજી, મોતીલાલ ૪૧૩
 દલાલ, ડો. ૧૭૯-૮૦, ૩૪૨, ૩૬૦, ૪૮૭
 દલિતવર્ગ ૨૬૪, ૨૬૬, ૪૮૭, ૫૧૯; ંપરિષદ ૨૬૧;
 ંમિશન ૫૧૭; ંસંઘો ૪૨૮ પા. ડી.
 દહેરાદૂન ૩૮
 દાદાચાનજી, શ્રી ૧૭૦, ૧૭૨
 દાડ ૨૭૧, ૪૬૧; ંચને અફીણની લત ૧૪; ંચને
 કેફી ચીલોની બદી ૧૪, ૪૦૧, ૪૦૪; ંચને
 ગાંભની ટુકાનો ૩૨; -નાં પીઠાં ૩૯૪; ંનિષેધ
 ૬૪, ૨૭૧; ંનીતિ ૨૭૧; -ની ટુકાન ૩૯૩;
 -ની બદી ૪૪૦; ંપીનારાઓ ૬; ંબંધી ૪
 પા. ડી. ંસામેની ંબેશ ૪૪૦ પા. ડી.
 દારૂડિયા ૪૪૦
 દારોગા, મહમદ ૪૧
 દાવર, જસ્ટિસ ૧૧૧
 દાસ, અમિય કે. ૩૦૮
 દાસ, ભર્મિલાદેવી ૮૭
 દાસ, વાસંતીદેવી ૮૭, ૧૨૭
 દાસ, સી. આર. (દેશબંધુ) ૪૮, ૮૭, ૧૨૭, ૨૦૨,
 ૪૧૯ પા. ડી., ૪૨૬, ૪૩૭-૮
 દાસગુપ્તા, વિમલાનંદ ૩૮-૯
 દાસ્તાને, શ્રી ૭૩, ૧૭૩-૪, ૨૧૬, ૩૧૬, ૩૫૧
 દાહોદ તાલુકા સમિતિ ૩૭૩-૪, ૪૭૮
 દાહોદ -ના હિંદુ ભાઈઓ ૩૭૪
 દિબ્રુગઢ ૩૦૮
 દિલ્હી ૪ પા. ડી., ૧૨, ૧૬, ૨૫, ૪૦, ૪૯, ૬૫, ૯૪,
 ૧૦૮, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૯૫, ૨૦૩ પા. ડી., ૨૬૨,
 ૨૭૯, ૩૨૩, ૩૫૮, ૩૬૭ પા. ડી., ૩૮૧ પા. ડી.,
 ૩૮૯ પા. ડી., ૩૯૮, ૪૦૪, ૪૩૩
 દિલ્હી પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદ ૨૧૯
 દિવેટિયા, નરસિંહરાવ ૪૭૭
 દીવાન ભારતર ૧૧૫
 દુરાગ્રહ ૪૪૦
 દુર્યોધન ૩૨૭
 દૂધ ંભવન ૪૫૪; ંશાળાઓ ૪૫૪
 દૂધાભાઈ માલજી ૪૪૭
 દૂરતા ૩૭૩
 દૂરિતો ૩૨૯, ૩૭૩, ૪૧૨, ૪૩૯, ૪૭૮ પા. ડી.
 દેવ ૧૭૩, ૨૧૬
 દેવગામ ૨૪
 દેવચંદભાઈ, શ્રી ૪૫૬ પા. ડી.
 દેવજી કાનજી ૨૭૫
 દેવધર, શ્રી ૧૮૧
 દેશ ંભક્તિ અને દેશકાર્ય ૪૩૪; ંસેવા ૪૩૪
 દેશપાંડે, કેશવરાવ ૨૫૩

- દેશપાંડે, ગંગાધરરાવ ૧૨૫, ૧૩૬, ૨૬૬, ૩૦૭, ૩૫૪
 દેશમુખ, ડૉ. ૩૪૨
 દેશી રાજ્યો ૩૦૯, ૪૦૭, ૪૨૫, ૪૫૨, ૪૬૬, ૫૦૦
 -૧; -ના પ્રશ્નો ૪૫૨
 દેસાઈ, દુર્ગા ૬૪, ૫૧૫
 દેસાઈ, મહાદેવભાઈ ૬૪, ૯૩, ૧૧૫, ૧૫૬, ૧૬૭
 પા. ટી., ૧૬૮ પા. ટી., ૧૮૬ પા. ટી., ૧૯૯,
 ૨૧૯, ૨૫૦ પા. ટી., ૨૬૧ પા. ટી., ૩૧૫,
 ૩૨૬ પા. ટી., ૩૪૪, ૩૪૮, ૩૬૩, ૩૮૦, ૩૮૩
 -૪, ૩૯૩ પા. ટી., ૩૯૯, ૪૦૫, ૪૨૧ પા. ટી.,
 ૪૫૫, ૪૭૬, ૪૮૩ પા. ટી., ૫૦૫, ૫૧૫
 દેસાઈ, વાલજી ગોવિંદજી ૧૧૫, ૩૬૨, ૪૫૫, ૫૨૦-૧
 દેહાંતદંડ ૩૦
 દ્રવ્યલોભ ૫૧૦
 દ્રોણપર્વ ૧૪૩-૪
 દ્રૌપદી ૩૨૭
 દ્વાદશમંત્ર ૨૬૫
 ધર્મ ૨૦-૧, ૪૮, ૩૨૭, ૪૫૩, ૫૦૮; ઓને વ્યવહાર
 એ હિંમેશાં વિરોધી વસ્તુ નથી ૪૫૪; ઓપલટા
 ૪૬૨; ઓવૃત્તિ ૭૦; ઓસિદ્ધાંત ૩૯૦
 ધર્મો ઓદુનિયાના ૩૯૦; -ની તુલના ૪૬૫
 ધર્મોની એકતા ૧૭૫
 ધવલગિરિ ૪૫૧
 ધારવાડ ૧૨૫, ૧૪૧ પા. ટી., ૩૦૧; -ની રાષ્ટ્રીય
 શાળા ૩૩૪
 ધારાસભા(ઓ) ૨૩, ૩૫-૬, ૪૧, ૪૯, ૬૨, ૮૦-૧,
 ૮૩-૪, ૧૬૫, ૧૬૭, ૨૩૭, ૨૬૨, ૨૬૮-૭૦,
 ૨૭૨ પા. ટી., ૨૮૪-૫, ૩૦૬, ૩૬૭, ૪૦૧-૨,
 ૪૪૧, ૪૭૨; -નો બહિષ્કાર ૧૯૦, ૪૩૩;
 ઓપ્રવેશ ૭૭ પા. ટી., ૧૬૭ પા. ટી. ૨૪૨,
 ૨૪૮, ૨૬૬-૭, ૨૭૦, ૨૭૮, ૨૮૩, ૨૯૦, ૨૯૮
 પા. ટી., ૩૧૧, ૩૧૫, ૩૩૯, ૩૪૪-૫, ૩૬૮,
 ૪૦૦-૫, ૪૦૮, ૪૧૪, ૪૨૬; ઓવાદી(ઓ) ૪૦૫,
 ૪૮૮; ઓવાળા (ઓ) ૫૦, ૪૮૮; ઓવિરોધીઓ ૪૮૮
 ધારાસભ્યો ૩૫, ૨૬૯-૭૦
 ધાર્મિક ઓપ્રાર્થના કે પ્રવચન ૪૮૬; ઓવહેમો ૪૫૮
 ધીરધાર -નો ધંધો ૩૯૪
 ધોળી ટોપીવાળા ૫૦૫-૭
 ધ્રુવ, આનંદશંકર બાપુભાઈ ૧૩૪ પા. ટી.
 ધ્રુવ, હગનલાલ ૧૧૫
 નગરજીવન ૪૩૭
 નગરપાલિકા ૩૧
 નટરાજન, શ્રી ૨૬૮, ૫૧૯
 નટોસન, જી. એ. ૧૩૩, ૪૮૪
 નરોત્તમ, શ્રી ૨૪૦
 નવજીવન ૫, ૫૩, ૭૫, ૮૦ પા. ટી., ૯૪, ૧૦૩ પા. ટી.,
 ૧૧૦ પા. ટી., ૧૧૫ પા. ટી., ૧૩૫ પા. ટી.,
 ૧૪૭ પા. ટી., ૧૪૯ પા. ટી., ૧૫૦ પા. ટી.,
 ૧૬૫ પા. ટી., ૧૬૭ પા. ટી., ૨૭૨, ૨૭૬,
 ૨૮૩, ૨૯૭, ૩૦૨, ૩૧૩, ૩૨૬ પા. ટી., ૩૩૧
 પા. ટી., ૩૩૨, ૩૩૫ પા. ટી., ૩૪૧-૪, ૩૫૭,
 ૩૬૩ પા. ટી., ૩૬૫-૭, ૩૮૦, ૩૮૪, ૩૮૫
 પા. ટી., ૩૯૯, ૪૧૦-૧, ૪૧૩, ૪૨૪, ૪૩૭,
 ૪૩૯, ૪૪૬, ૪૫૫, ૪૫૬ પા. ટી., ૪૭૫
 પા. ટી., ૪૭૬-૮, ૫૦૮-૯, ૫૧૫, ૫૨૧
 નવજીવન પ્રકાશન મોદર ૧૦૩ પા. ટી., ૧૧૩ પા.
 ટી., ૧૧૫ પા. ટી., ૧૭૪ પા. ટી., ૧૭૬ પા.
 ટી., ૩૦૪
 નવજીવન પ્રેસ ૧૧૫ પા. ટી., ૪૧૦ પા. ટી.
 નવજીવન મુદ્રણાલય ૩૬૬
 નવરોજી, દાદાભાઈ ૨૦૯, ૪૩૬
 નવાદા (ગામ) ૩૫
 નવો કરાર ૧૭૪
 ના-કરની લડત ૨૫૦ પા. ટી.
 નાગ, હરદયાળ ૨૬૦
 નાગપુર ૪૯, ૨૬૬ પા. ટી., ૩૭૭, ૪૧૨, ૪૯૩
 નાગેશ્વરરાવ, શ્રી ૪૬
 નાણાબિલ ૨૬૨
 નાણાવટી, હગનલાલ ૪૭૯-૮૦
 નાતાલ ૧૯ પા. ટી., ૨૬૨, ૩૦૪, ૩૩૭, ૩૬૫;
 ઓમ્યુનિસિપલ મતાધિકાર ૨૦૦
 નાનક, શ્રી ૨૮૦ પા. ટી.
 નાનકાના ૨૨૮
 નાફેરવાદીઓ ૩૩૧, ૪૦૧-૨, ૪૦૪
 નાભા ૨૦૩ પા. ટી., ૨૦૪, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૨૩-૪,
 ૨૨૬, ૪૩૮
 નામુર (ક્રાંસ) ૬૭
 નામ્બુદ્રિપાદ, કે. એન. ૩૮૨, ૪૪૪ પા. ટી., ૪૭૨
 નાયડુ, પી. કે. ૩૨૦
 નાયડુ, પોટ્ટી શ્રીરામુલુ ૨૨૮ પા. ટી., ૨૩૮
 નાયડુ, સરોજિની ૮૧, ૯૪, ૨૫૧, ૨૮૮ પા. ટી.,
 ૨૯૨-૩, ૩૦૪-૫, ૩૨૦, ૩૭૧-૨, ૩૭૪ પા. ટી.,
 ૩૮૭-૮, ૩૯૫-૬, ૪૧૧, ૪૨૫-૬
 નાયર, કે. માધવન ૪૨૦, ૫૧૮
 નારંગ, ગોકુળચંદ ૧૭૦

નારાયણ, એમ. એમ. ૨૯
 નારાયણ, ડૉ. શિવરાજ ૩૭
 નારાયણરાવ ૪૬
 નારિયેળવાળા, પી. એ. ૩૫૮-૯
 નાસિક ૨૨૨, ૩૨૫, ૩૪૫
 નિકલસન, મિ. ૧૭૫
 નિત્રો લોકો ૩૨૩
 નિઝામ ૨૧૫, ૩૫૦
 નિસર્ગોપચાર ૨૫૪, ૩૫૫
 નીતિ -ને અંધીન દ્રવ્ય રહેશે ૫૧૦
 નીતિબળ ૨૩
 નીલકંઠ, રમણભાઈ ૧૩૪
 નૂનન, ડૉ. જોસેફ ૨૫૬
 નેચરલ ફીચર્સ ઓફ હિન્દિયા ૧૭૭
 નેચરલ હિસ્ટરી ઓફ વર્જી ૧૩૬, ૧૭૮
 નેટિવો ૨૯૨-૩, ૪૬૦
 નેલોર ૨૨૮, ૨૩૮, ૨૫૫
 નેશનલ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી ૩૮ પા. ડી.
 નેહરુ, જવાહરલાલ ૧૫, ૩૭, ૧૫૬, ૨૪૬-૭
 નેહરુ, મોતીલાલ ૪૮, ૧૨૭, ૧૩૩-૪, ૧૪૬, ૧૫૧,
 ૨૧૩, ૨૧૯, ૨૪૮, ૨૬૨, ૨૭૦, ૨૭૨ પા. ડી.,
 ૩૧૫, ૩૨૫, ૩૪૪-૫, ૩૬૮, ૪૦૦, ૪૦૧
 પા. ડી., ૪૧૯, ૪૨૬
 નેહરુ રિપોર્ટ ૨૬૨ પા. ડી.
 નૈની જલ ૬૪ પા. ડી., ૯૪ પા. ડી.
 નૈયર, ખ્યારેલાલ ૨૧૯, ૨૮૪, ૩૨૭, ૪૨૭ પા. ડી.
 નોઆખાલી ૨૯, ૩૦, ૪૧-૩
 નોકરશાહી ૩૧, ૩૪, ૫૩, ૮૪
 નોબેલ પારિતોષિક ૨૩ પા. ડી., ૯૨ પા. ડી., ૧૯૮
 નોર્થ રૅન્ડ ૨૫૯
 ન્યૂ ઇરા ૮૫ પા. ડી.
 ન્યૂઝીલૅન્ડ ૯૯, ૧૮૯ પા. ડી.
 ન્યૂટન ૧૯૧
 ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટ ૩૫૬
 ન્યૂયોર્ક ૧૮૯ પા. ડી., ૩૦૧, ૩૫૨, ૩૫૬, ૩૯૨-૪,
 ૩૯૯
 ખચરા (ગામ) ૩૨
 ખટ્ટા ૩૪-૫, ૧૦૩ પા. ડી.
 ખટવર્ધન, શ્રી ૧૮૧
 ખટ્ટલ, ગોરધનદાસ ૮૯
 ખટ્ટલ, ડાહ્યાભાઈ ૨૯૬

ખટ્ટલ, મણિબહેન ૧૯૯, ૨૨૦, ૨૯૬, ૩૦૦, ૩૦૮,
 ૩૨૫, ૩૬૦, ૫૧૪-૬, ૫૨૨
 ખટ્ટલ, વલ્લભભાઈ ૨૪૫, ૨૫૦ પા. ડી., ૩૦૦, ૩૦૬,
 ૩૨૫, ૩૬૯, ૩૭૬, ૪૦૫, ૪૩૦, ૪૫૫-૬, ૪૮૧,
 ૫૦૦ પા. ડી., ૫૦૬-૭
 ખટ્ટણી, પ્રભાશંકર ૨૭૭, ૪૮૧, ૫૦૦-૧
 ખલિફર, કે. એમ. ૨૪૬-૮, ૨૫૩, ૨૫૫-૬,
 ૩૬૧-૨, ૩૮૪, ૩૯૭, ૪૫૫
 ખતંગનૃત્ય ૫૦
 ખતિયાળા ૨૧૧ પા. ડી.
 ખત્રકારત્વ -નું નીતિશાસ્ત્ર ૪૬૪
 ખત્રકારો ૨૩૮
 ખન્નાલાલ, શ્રી ૬૩
 ખચગંબરો ૩૯૧, ૪૬૩-૪
 પરદેશી ંકપડાંની હોળી ૧૭; ંકાપડ ૭, ૪૫, ૨૨૯,
 ૨૩૧, ૨૩૫-૬, ૩૫૮, ૩૯૪, ૪૦૧, ૪૧૨,
 ૫૧૦; ંકાપડનો ત્યાગ ૧૮, ૫૪, ૮૬; ંકાપડનો
 સંપૂર્ણ બહિષ્કાર ૮૯; ંકે મિલનાં કપડાં ૧૦; ંમાલ-
 નો બહિષ્કાર ૯૯; ંશાસન ૨૩૩-૪; ંસૂતર ૯;
 ંસૂતર અને કાપડનો વેપાર ૧૦૩
 પરદેશોમાંનો પ્રચાર ૫૫
 પરસરામ, શ્રી ૬૪
 પરાંજબે, આર. પી. ૨૧૧ પા. ડી.
 પરીખ, નરહરિ ૧૧૫, ૧૭૩, ૧૯૯, ૨૦૨
 પરેરા, ડૉ. સી. એ. ૩૪૭, ૩૫૨
 પલ્લેપાદ ૨૫૫
 પશુબળ ૫૦-૧, ૧૦૯
 પંચ ૩૦૫
 પંચ ૭૧, ૫૦૮
 પંચગાની ૫૧૬
 પંચમ(મો) ૪૬-૭; ંસ્વયંસેવકો ૪૬
 પંચમહાલ ૧૨૭
 પંચશતી ૧૭૮
 પંચાયત(તો) ૬, ૫૮, ૭૨, ૨૮૫, ૪૩૩, ૪૩૬-૭;
 ંપ્રથા ૪૦૨; ંખોર્ડ ૪૭
 પંચાયતી અદાલતો ૪૯૮
 પંતબ ૪૧-૨, ૫૪, ૬૭, ૮૬, ૯૬, ૯૯, ૧૦૮,
 ૨૦૩ પા. ડી., ૨૦૮, ૨૧૧, ૨૨૪, ૨૨૭, ૨૪૫
 પા. ડી., ૩૩૬, ૩૮૯ પા. ડી., ૪૦૨, ૪૪૩;
 ંમાર્શલ લોના મુકદ્દમાઓ ૧૦૯
 પંતખી(ઓ) ૩૯, ૫૦૯
 પંડિત, ધરસીટરામ ૩૩૬
 પંડિત, દીનાનાથ ૪૦

- પંડિત, વસુમતી ૫૧૩
 પંડિત, સુંદરલાલ ૧૦૫ પા. ટી., ૧૬૮ પા. ટી., ૫૧૪
 પંડ્યા, મોહનલાલ ૨૪૩
 પાઠણ ૧૮૪
 પાઠક, હરિભાઈ ૩૭૮
 પાત્તજ્જલયોગદર્શન ૧૩૮
 પાતિપ્રત્ય ંએટલે શુદ્ધ વફાદારી ૫૧૧
 પાથેર, શ્રી ૨૯૨, ૩૨૨
 પારસી(ઓ) ૧૦, ૮૨, ૧૧૩, ૧૯૨, ૨૩૫, ૨૪૯,
 ૩૮૫, ૪૮૦, ૪૮૨
 પારેખ, દેવચંદભાઈ ૨૪૫, ૨૭૭
 પારેખ, નગીનદાસ ૧૮૬ પા. ટી.
 પારેખ, મણિલાલ ૩૪૮
 પારેખ, મૂળચંદ ઉત્તમચંદ ૭૨
 પાર્લમેન્ટ ૪૧૧
 પાલકર, આર. બી. ૩૪૬
 પાલનજી, શ્રી ૩૧૨
 પાલનપુર ૧૫, ૧૮૫
 પાલનાડ ૪૬
 પાંચમા પુત્રને વાપુના આશીર્વાદ ૧૩૨ પા. ટી.
 પાંજરાયોળો ૪૫૪
 પાંડવો ૩૨૭
 પાંડે, મહાદેવ ૩૨૩
 પિકેટિંગ ૧૫, ૪૪૦
 પિગોટ, મિસ આર. ૨૮૯
 પિટ ૧૩૮
 પિટરસન ૨૦
 પિટીટ, સર દિનશા માણેકજી ૩૧૨, ૩૫૯
 પિયસંત, મિ. ૩૬, ૧૮૯, ૪૨૪
 પીરબક્ષ મુનશીનું બનર ૪૧
 પીંજણ ૩૩, ૩૮૭, ૫૧૧; ંકામ ૪૭૦
 પીંજરા(ઓ) ૪૩૨
 પુનર્લક્ષ ૫૦૩
 પુરાણી, અંબાલાલ ૧૭૦
 પુરાતત્ત્વ ૧૭૬
 પુરાતત્ત્વમંદિર ૧૭૩; -ની વ્યાખ્યાનમાળા ૧૭૩
 પુલાયા ૨૬૪ પા. ટી.
 પૂણીઓ ૪૭૦-૧; ંમિલની ૪૭૮
 પૂના ૧૭ પા. ટી., ૭૫, ૧૧૪, ૧૪૫, ૧૭૭ પા. ટી.,
 ૧૭૯-૮૦, ૧૮૩, ૧૮૯, ૧૯૨ પા. ટી., ૧૯૩,
 ૧૯૭-૯, ૨૦૨-૪, ૨૦૬, ૨૦૮-૧૧, ૨૧૩-૫,
 ૨૧૯, ૨૨૧ પા. ટી., ૨૨૭, ૨૨૮ પા. ટી.,
- ૨૨૯, ૨૩૭, ૨૪૦, ૨૭૫, ૨૮૦, ૨૮૨, ૩૦૮,
 ૩૨૫, ૩૪૬, ૩૫૮, ૩૭૧, ૩૭૮, ૪૨૦, ૪૪૩,
 ૫૧૧
 પૂના ખેતીવાડી કોલેજ ૩૮૧ પા. ટી.
 પૂનાવાળા વૈદ્ય ૩૬૦, ૩૬૩-૪
 પૂર્ણ સ્વરાજ ૨૬૭
 પૂર્વ આફ્રિકા ૨૦૩, ૨૦૬, ૨૦૮-૧૧, ૨૧૩-૫, ૨૧૯,
 ૨૨૧ પા. ટી., ૨૨૭, ૨૨૮ પા. ટી., ૨૨૯, ૨૩૭,
 ૨૪૦, ૨૫૮, ૨૭૫, ૨૮૦, ૨૮૨, ૩૦૮, ૩૨૫,
 ૩૪૬, ૩૫૮, ૩૭૧-૨, ૩૭૮, ૩૮૬-૭ ૪૨૦,
 ૪૪૩, ૫૧૧
 પૂર્વ આફ્રિકાની હિંદી કોંગ્રેસ ૨૫૦
 પૂર્વ ખાનદેશ ૧૨૭, ૩૧૬
 પૂર્વરંગ ૧૭૩
 પૂંજભાઈ, શ્રી ૧૪૩
 પેગંબર ૨૫, ૧૭૩; ંસાહેબ ૫૦૮
 પેગંબરના જીવનનો પહેલો ભાગ ૧૭૫
 પેગંબરો ૩૩૮, ૪૦૯
 પેટ્ટાનંદીપાડુ ફિરકો ૪૬
 પેથાપુર ૪૭૮
 પેનિંગટન, જે. બી ૪૬૧-૨
 પેન્સિલવાનિયા ૨૪૩
 પેરિસ પરિષદ ૯૦
 પેરી, એચ. જી. ૪૨૨
 પોટ્સટાઉન ૨૪૩
 પોદાર, આનંદીલાલજી ૩૨૯ પા. ટી., ૪૨૦
 પોરબંદર ૯૪, ૫૦૦
 પોલ, એ. એ. ૨૪૯-૫૦
 પોલ, કે. ટી. ૩૨૬
 પોલાક, એચ. એસ. એલ. ૨૪૦, ૩૧૧, ૩૭૬
 પોલાક, મિસિસ ૩૭૬-૭
 પોલીસ ૨૮, ૩૧-૨, ૩૮, ૫૮-૯; -ના નિરંકુશ
 અત્યાચારો ૨૪
 પોલીસન્યૂસ ૧૨૪
 પોરટરો ૪૨
 પોંડિચેરી ૧૭૦ પા. ટી.
 પ્રકાશમ્, ટી. ૧૭-૮, ૪૬, ૧૯૨ પા. ટી., ૧૯૭, ૨૫૫
 પ્રજા ૪, ૭, ૧૧, ૨૧-૨, ૪૯-૫૪, ૬૯, ૭૦, ૮૩,
 ૯૫, ૧૦૯, ૧૯૪-૫, ૧૯૯, ૨૧૫, ૨૩૨-૩,
 ૩૬૭, ૩૭૦, ૪૩૪, ૪૩૭, ૪૪૧-૨, ૪૪૯,
 ૪૫૯, ૪૮૩-૪, ૪૯૨; ંદોર ૧૧૧; ંમત ૨૩,
 ૬૮, ૪૧૧-૨, ૪૫૭; ંસમૂહ ૨૧
 પ્રજામિત્ર ૪૫૫

પ્રતાપ, એમ. ૨૪૪
 પ્રતિજ્ઞા ૨૬; ઓપત્રો ૫૩; ઓપાલન ૬; ઓભંગ ૬
 પ્રથમ મહિલા પ્રમુખ (કોંગ્રેસ) ૨૫૧ પા. ટી.
 પ્રધાનો ૫૦
 પ્રભુ, આર. કે. ૧૦૩ પા. ટી.
 પ્રયાગ(જી) ૧૭૬
 પ્રશ્નોપનિષદ ૧૭૨-૩
 પ્રહ્લાદ ૪૮, ૪૫૮
 પ્રાશ્નર ઓફ મરાઠી લેંગ્વેજ ૧૭૮
 પ્રાચીન સાહિત્ય ૧૭૩
 પ્રાર્થના ઓમૂક ૪૬૬
 પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિ ૧૧, ૧૮, ૪૩, ૫૮
 પ્રાંતિક ધારાસભા(ઓ) ૪૦૧, ૪૦૩-૪
 પ્રાંતિક સરકારો ૪૦૪
 પ્રિટોરિયા ૨૦૧, ૨૫૯ પા. ટી.
 પ્રિન્સ ૧૫
 પ્રે નાર્થસ (ક્રાન્સ) ૨૪૦
 પ્રેમ ઓન્યોતિ ૨૧; ઓતો એક સક્રિય સદ્ગુણ ૩૯૩;
 ઓતો પારસમણિ છે ૪૧૮; ઓખળ ૨૪૪; ઓખીજનું
 ક્ષણ અગણિત પ્રેમકેળ જ હોય છે ૪૧૮
 પ્રેમમિત્ર ૧૪૩
 પ્રેમવિદ્યાલય ૨૪૪
 પ્રોટો ૧૭૭
 ફૂડકે, એન. એસ. ૨૭૬
 ફાઈલો ક્રિસ્ટસ ૧૪૩
 (ધ) ફાઈવ ઇમ્પાયર્સ ૧૭૮
 (ધ) ફાઈવ નેશન્સ ૧૩૮, ૧૭૮
 ફાઉસ્ટ ૧૩૯
 ફાટક, ડો. ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૩ પા. ટી., ૧૮૫
 ફારીસી ૧૯૦-૧
 ફિનિક્સ આશ્રમ ૧૯ પા. ટી., ૩૯૬
 ફિસ્કી, નોન ૩૯૨
 ફીજી ૨૫૮, ૩૧૪
 ફેડરેશન ઓફ નેશનલ યુથ ઓસોસિયેશન્સ ૩૨૬ પા. ટી.
 ફેની ૪૧
 ફેરર, મિ. ૧૩૬
 ફેરવાદી(ઓ) ૩૩૧
 ફેરવાની, શિવરામ ૧૭૨
 ફેરિંગ, એસ્થર ૧૯ પા. ટી.
 ફોજદારી કાયદાની કલમ (૧૨૪ બ) ૪૩૧
 ફોજદારી કાયદાની કલમ (૧૪૪) ૨૯, ૩૮
 ફોજદારી કાયદાની કલમ (૧૮૮) ૩૮

ફોજદારી કાયદો ૪૪, ૬૦
 ફોર્મ્યુલા ૪૮૪
 ફોસ્ટ ૧૭૮
 ફોરિસ્ટિક, મિ. ૩૪૮
 ફ્રાંસ ૬૭, ૨૩૯ પા. ટી., ૨૪૦, ૨૭૬, ૪૬૧; -ના
 સુધારા ૧૪૬, ૧૭૭
 "ફ્રી ટ્રેડ" ૯
 ફ્રીડમ ઇન્ડ ગ્રોય ૧૭૪-૫
 ફ્રેઝર અલ્સિન્સ ૨૪૩
 બકલ ૧૭૩-૪
 બકસર ૩૨, ૬૫
 બગીચામાલિકો ૩૨૧
 બબ્બ, જમનાલાલ ૭૩, ૯૧, ૧૦૩, ૧૩૧-૨, ૧૪૩,
 ૧૭૫, ૨૯૯, ૩૨૫, ૩૨૯, ૩૩૨, ૩૪૫, ૩૮૫
 પા. ટી., ૫૦૦, ૫૧૪
 બદરુલ હસન ૧૪, ૩૫૨
 બનારસ ૩૫૩; ઓક્ટોનમેન્ટ ૩૧૪; ઓલેલ ૫૯-૬૧
 બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી ૨૫ પા. ટી., ૧૧૫ પા. ટી.
 બનિયત, નોન ૪૮
 બર્મા ૩૮૧ પા. ટી.; ઓએન્ડ સિલોન ૨૫૦
 બર્મિંગ્હામ ૩૮૧ પા. ટી.
 બાલન ૬૦
 બસ્તી તહેસીલ ૨૪
 બહિષ્કાર ૭, ૩૭, ૪૬, ૧૬૭ પા. ટી., ૨૩૫, ૪૩૪,
 ૪૩૭; ઓત્રિવિધ ૨૮૫
 બહુમતી ૪, ૪૩૫
 બળાત્કારો ધર્મપલટો ૪૯૦
 બંગાળ ૪૫-૬, ૧૮૫, ૪૫૦
 બંગાળ એમ્બર ઓફ કોમર્સ ૩૦, ૩૬
 બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિ ૨૬૦ પા. ટી.
 બંગાળ વેપારી એમ્બર ૪૯
 બંગાળ સેવક સંઘ ૪૪૦
 બંગાળી ઓનોકરો ૫૦; ઓમિત્રો ૩૦
 બાઇબલ ૨૦, ૧૭૦, ૧૭૫
 વાઈવલ વ્યૂ ઓફ ધ વર્લ્ડ ૧૩૬
 બાળપેથી, પં. બાલમુકુન્દ ૩૭
 બાબર દેવા ૩૬૯ પા. ટી.
 વાય ઇન અનનોન ડિસાઈપલ ૧૩૫
 બારડોલી ૪, ૫, ૮, ૧૯, ૨૫, ૪૫, ૫૧, ૫૪, ૫૬,
 ૬૯, ૭૩-૪, ૯૩-૪, ૧૯૪, ૩૧૪, ૩૯૬, ૪૦૬,
 ૪૪૧, ૪૫૧, ૪૯૫; ઓતાલુકા પરિષદ ૬૯ પા. ટી.;
 -નો કાનૂનભંગ ૭૦; -નો નિર્ણય ૨૬

બાર્લે પન્ડ શેડોજી ૧૭૨
 બાવાઝીર, અમીના ૧૫૭, ૧૭૪
 બાળ-ગુનેગારોની નેલ ૬૦
 બાલ્કપોથી ૧૧૫-૬, ૧૨૦, ૧૨૬, ૧૩૦-૧, ૧૩૮
 બાળવિવાહ ૧૧૬
 બિનરાજકીય કેદીઓ ૬૦
 બિરલા, ધનશ્યામદાસ ૨૩૦
 બિહાર ૩૪, ૪૫, ૪૪૮
 બિહાર હેરલ્ડ ૩૪
 વી કૉરફુલ કૉર નર્થિંગ ૨૫૯
 બી. ને. મેડિકલ સ્કૂલ ૨૨૬ પા. ડી.
 બીનેલિયા -ના રજપૂત ખેડૂતો ૪૫૨
 બુદ્ધ ૯૮, ૧૯૧, ૨૩૯ પા. ડી., ૩૩૬, ૩૩૮
 બુદ્ધ અને મહાવીર ૧૭૩
 બુદ્ધ ઉપરનાં હીબર્ટ લેક્ચર્સ ૧૭૫
 બુલેટિન ૮૫
 બૂલર, મિ. ૧૭૦
 બુહારણ્યક ઉપનિષદ ૧૭૫-૬
 બેક્ટે, ઈર્વિન ૨૩૯
 બેકર, એ. ડબલ્યુ. ૨૫૯
 બેગાર (એક અનિષ્ટ પ્રથા) ૩૧
 બેતિયા ૫૦૩
 બેથાવન, મિ. ૨૯૧ પા. ડી.
 બેચિટસ્ટા, નેસેક ૩૭૫
 બેરેક-રૂમ બેલડ્જ ૧૭૦
 બેલગામ ૧૨૫, ૨૬૫, ૨૯૪-૬, ૩૦૭, ૩૨૧, ૩૩૫,
 ૪૫૯
 બેલગામવાળા, શ્રી ૪૮૨
 બેલમી, એડવર્ડ ૧૩૮
 બેહરે, એન. કે. ૨૬૧
 બેળસંડ (ગામ) ૩૨
 બેંકર, ધીરજલાલ ૧૪૦
 બેંકર, શંકરલાલ ૭૯, ૮૦, ૮૨, ૮૮, ૯૪, ૯૬, ૧૦૨
 પા. ડી., ૧૦૪, ૧૧૦-૨, ૧૧૪ પા. ડી., ૧૨૧,
 ૧૨૩, ૧૩૭-૮, ૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૪, ૧૪૭
 પા. ડી., ૧૫૬ પા. ડી., ૧૬૯, ૧૭૧, ૧૮૪, ૨૨૦,
 ૨૯૫, ૩૩૧, ૩૬૫, ૪૨૯, ૪૩૧, ૪૬૭-૮, ૪૮૨
 બેંગલોર ૪૪૫
 બેંગાલ નેશનલ કોલેજ ૮૫ પા. ડી.
 બોઝ, જગદીશચંદ્ર ૩૧૯
 બોઝ, લેડી જગદીશચંદ્ર ૩૧૯
 બોટાદ ૪૪૬

વૉમ્બે ક્રોનિકલ ૧૨૪, ૧૮૩, ૧૮૬ પા. ડી., ૧૯૩,
 ૨૦૮, ૨૪૪, ૨૯૪, ૩૦૨, ૩૦૪, ૩૭૨
 વૉમ્બે બર્થ કન્ટ્રોલ લીગ ૨૭૬
 બોરસદ ૩૭૦, ૪૫૧; -ના સત્યાગ્રહીઓ ૩૦૬;
 ંસત્યાગ્રહ ૩૦૬, ૩૬૯
 બોલપુર ૮૭
 બોલ્શેવિકો ૩૯૨
 બોહમન, નેકબ ૧૪૨
 બૌદ્ધો ૩૪૭
 બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યા ૯૧
 બ્રહ્મચર્ય ૨૭૬
 બ્રહ્મપુર ૨૩૨
 બ્રાહ્મિ, મિ. ૭૯
 બ્રાહ્મિ ૧૮૯ પા. ડી.
 બ્રાયર્લી, ને. ૧૪૪-૫
 બ્રાહ્મભૂતરો ૩૨૮-૯, ૪૬૦ ૪૯૭
 બ્રાહ્મભૂ ૪૬-૭, ૩૨૮-૯, ૩૭૩, ૪૬૦
 બ્રિટન ૧૯૦, ૨૩૨, ૨૭૧
 બ્રિટિશ ૩૪; ંચદાલતો ૨૮૫; ંચમલ ૩૪, ૪૬૧;
 ંચમલદારો (અધિકારીઓ) ૩૮૬, ૪૫૭, ૪૬૭;
 ંચંકુશ ૨૩૨; ંકારખાનાં ૨૮૫-૬; ંટાપુઓ
 ૩૯૪; ંતંત્ર ૪૬૨; ંપાર્લમેન્ટ ૨૬૭; ંપ્રદેશ
 ૪૯૬; ંખાવડાં ૪૯; ંમાલનો સંપૂર્ણ અહિંકાર
 ૨૮૫; ંરાજ્ય પ્રથા ૨૫૭; ંરાષ્ટ્રસમૂહ ૨૩૨;
 ંરાષ્ટ્રોનો પરિવાર ૨૩૪; ંલોકો ૧૯૦, ૪૬૧;
 ંશાસકો ૩૬; ંશોષણનીતિ ૪૭૨; ંસત્તા ૧૧૧;
 ંસરકાર ૯૮, ૧૮૯, ૨૧૧ પા. ડી., ૨૫૮, ૩૫૦
 પા. ડી. ૪૪૦; ંસલ્તનત ૧૧૧; ંસંગીનો ૪૬૧-૨;
 ંસંબંધ ૨૬૭; ંસંસ્થાનો ૪૬૧; ંસામ્રાજ્ય ૧૮૯,
 ૩૧૭; ંસામ્રાજ્ય પદ્ધતિ ૨૫૮; ંસિંગાપુર ૩૩૪;
 ંસ્વાર્થ ૧૧૧; ંહકૂમત ૧૧૦; ંહિંદ ૩૧૪, ૪૨૫;
 ંહિંદુસ્તાન ૪૫૨, ૪૫૭
 બ્રિટિશ ઈન્ડિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની ૩૮૭
 બ્રિટિશ ગિયાના ૨૫૬-૮, ૩૨૩
 બ્રિટિશો ૨૩૬, ૨૮૫, ૪૬૦
 બુકલીન ૩૦૧
 બુમકિલ્ડ, મિ. ૧૦૪, ૧૧૧
 બેલવી, એસ. એ. ૧૯૩, ૨૪૪, ૨૯૩-૪, ૩૦૨
 બ્લેકવુડ્જ ૧૨૪
 ભગવદ્ગીતા ૬૮ પા. ડી., ૨૮૮, ૪૧૭, ૪૨૯; -નો
 શબ્દકોષ ૧૭૬
 ભગવાનદાસ, બાબુ ૬૦, ૭૬, ૧૭૦, ૪૩૬ પા. ડી.

भगवानदीनजी, महात्मा ५००
 भण्डारणी, जे. पी. १५८, २५१
 भतोखिया (गाम) ३२
 भड्य १८५
 भड्या, भ. इ. ६६, ४८२
 भागवत १४०-६
 भाग्यनो वारस १७३
 भारत २३७ पा. टी., २८५, ३३०, ३३६; ०भूमि
 ३३७; ०माता ३६; ०वासी ११३; ०सरकार १२३
 पा. टी.
 भारती ३२८
 भारतीय ०कणाप्रदर्शन २३६; ०संगीत ३०६
 भावनगर २७७ पा. टी., ५०१
 भावे, विनोबा ७२, १७४
 भाषा ०दोष ४७६; ०प्रेम ४७६; ०विलासीयो ४७७
 भांग २७१
 भािम ३२७
 भािमपर्व १८३
 बुर्खा, श्री २३०
 बुवनेश्वरसिंह, श्री ३२
 भूप्रकृतताण ६०-६, १६१-२, ४२७ पा. टी.
 भोजनव्यवहार ४१८
 भोसले, श्री ५१७
 भकडूम, करामतखली ३२३
 भक्ता ५०८
 भगली, डी. आर. २६५, २६४-६, ३००, ३०६,
 ३२१, ३३६, ३६३
 भनूर ०पक्ष २८, ३०६; ०महाजनो ८६; ०सरकार
 २७८
 भनूरो २, ३७, ४२, ३७१, ४६८; -नी शाखाओ
 ८६; -नो सत्याग्रह ३६६
 मत ०दान २३२; ०दारी २३२, २७८
 मताधिकार २३२
 मताधिकारीओ ४१२
 मथुरादास त्रिकमजी १६, ६४, ८८, १४०
 महुरा ६४ पा. टी.
 मद्रास २, १७ पा. टी., २२, ७५, १०५-६, १३३,
 २४०-१, २५०, ३१५, ३७३, ४२१, ४२३,
 ४३६, ४८४, ४८८, ४६१, ५१५, ५१८ पा. टी.
 मद्रास घाटनी लुंगी ३७१
 मध्यपूर्व ३४६ पा. टी.

मध्यप्रांत ४८, ६२-३, १०५ पा. टी., २७८, ४२८
 पा. टी.
 मनुस्मृति १४१, १७०, ३२७
 मयूर लुओ मालव मयूर
 मराठा २८०, ३०७, ३७६, ४२०
 मरे, कर्नल १८३, १६४, २०७, ३८६
 मर्कुरी २८४
 मर्शी, जेडवई ३५५
 मलयार २, २७, ३८७, ४३६, ४६१
 मलयालम भाषा ३८० पा. टी.
 मलाया २७६, २६२-३
 मवालीओ ७०
 मशरवाणा, किशोरलाल ६६, १४३, १७२
 महुतो, रामवृक्ष ३२
 महमद १७६
 महमद पेगंबर ६८, १०२, १६१
 महमद इस्वीदीन ६६
 महमदखली, जेगमसाडेया २६६, ३००, ३५८
 महमदखली, मौलाना १६७, १६८ पा. टी., १७५,
 १८२, १६३, २०३, २१४, २४६, २६६ पा. टी.,
 २६६ पा. टी., २६६, ३१५, ३५७-८, ३६३,
 ३६८, ३८०, ३८६-६०, ३६२, ३६७, ३६८
 पा. टी., ४०६-१०, ४१३-६, ४२८ पा. टी.,
 ४३७, ४४८, ४६५, ४७३-५
 महादेवभाईनी डाघरी (पु. ६) २६५ पा. टी.
 महापणेश्वर २४३
 महाभारत १४४, १८५, ३२७
 महायुद्ध २३३
 महाराष्ट्र ७७ पा. टी., ४७६ पा. टी.
 महाराष्ट्र धर्म १७४
 महाराष्ट्र प्रांतिक परिषद ३१६
 महासभा ४, ६, १०, २१, ५०-४, ८०, ८२, ३६७,
 ३७३, ४१२-३, ४३३-५, ४३७, ४४५, ४४७,
 ४५२, ४५६, ५१०, ५१३.; ०वादीओ २३, ४३८
 महासमिति ४, ११, ५२, ४३८
 महासुभलाल, श्री ५०६
 महेता, कल्याणजी विठ्ठलभाई ४४३
 महेता, डो. ज्वरान १७६-८०, ३०६
 महेता, नरसिंह २८७
 महेता, डो. प्राणवदनदास १६, ८८ पा. टी., १६६,
 ३८१, ४२८ पा. टी.
 महेता, किशोरशाह ४३६
 महेता, जणवंतराय ४५६ पा. टी.

મહેતા, રતુ ૧૯
 મહેતા, શારદાબહેન ૧૮૪
 મહેતા, ડો. સુમંત ૧૮૩ પા. ડી., ૧૮૬
 મા ંવિવેકની પ્રતિમા ૫૧૫
 માડાગારકર ૩૨૩
 માતૃભૂમિ ૪૦૨, ૪૩૪
 માથેરાન ૮૮, ૩૫૮
 માધવન, શ્રી ૪૫૭
 માનવ ંદયા ૩૮૭
 માન્યેસ્ટર ૨૨૯, ૩૧૮
 માય ફિલાસોફી ંડ રિલિજિયન ૧૬૯
 માયર, આલ્ફ્રેડ સી. ૨૪૧
 મારા જ્ઞેલના અનુભવ - ૨ ૪૬૭
 માર્ક ંય પુરાણ ૧૭૩
 માર્ટિસ ૧૩૬
 માલતીમાધવ ૧૭૮
 માલવ મયૂર ૪૮૨-૩
 માલવિયા, મદનમોહન ૨૫-૬, ૮૧ પા. ડી., ૨૦૨
 પા. ડી., ૨૨૬ પા. ડી., ૨૬૨. પા. ડી., ૩૨૫,
 ૩૨૯, ૩૪૪-૫, ૩૫૩, ૩૫૭, ૩૬૮, ૩૭૩,
 ૪૪૪, ૪૯૩
 માલેગાંવ ૨૭
 માસ્ટર ંડ હિસ્ટ ંચિંગ ૧૩૫
 માળવા ૪૮૨
 માંડવી ૨૨૯
 માંડળિક, આર. એન. ૨૭૨, ૩૧૩-૪
 માંસાહાર ૩૨૭
 મિત્ર -નો વિશિષ્ટ અધિકાર ૪૬૭
 મિલ(લો) ૯, ૮૯, ૨૩૫, ૩૯૪, ૫૧૦; -ની કે વિદેશી
 ઘોતીઓ ૪૮; -નું કાપડ ૧૩, ૩૫૮, ૪૧૨, ૪૩૪,
 ૫૦૯-૧૧; ંમનૂરો ૯૦, ૩૬૯ પા. ડી.; ંમાલિકો
 ૩૬૯, ૫૧૦; ંમાલિકોની ંડ સમિતિ ૮૯
 મિલમાલિક મંડળ ૮૯
 મિશનરીઓ ૨૫૦
 મિશ્ર, ગૌરીશંકર ૨૮૨
 મિશ્ર, ં. હરકરણનાથ ૩૫
 મિસરકુમારી ૧૩૬
 "મિસિસ નાયડુઝ પોયેટિક્સ" (તંત્રીલેખ) ૩૦૪
 મિસ્ટ્રિસ ંફ ંસ્લામ ૧૭૫
 મીડ્ઝ અને ંરાનીઓના કાયદાઓ ૪૭
 મીડા સત્યાગ્રહ ૧૫ પા. ડી.
 મીરાંબાઈ ૧૮૭

મુકરજી, સતીશબાબુ ૮૫
 મુક્તધારા ૧૭૫
 મુક્ત વ્યાપાર ૯
 મુક્તિભવન (જ્ઞેલ) ૮૬
 મુક્તિાવવેક ૧૭૮
 મુખરજી, નલિનીકાંત ૨૯
 મુધુલખીન ૩૧
 મુનશી, મહમદ વાસીમ ૪૧
 મુનશી, રિયાઝુદ્દીન અહમદ ૪૧
 મુનશીરામ, નાનકર્યંદ ૩૮૯ પા. ડી.
 મુલકરાજ, લાલા ૩૫૩
 મુસલમાન(નો) ૨, ૧૦, ૧૭, ૨૫-૮, ૬૬, ૯૦,
 ૧૦૮, ૧૧૩, ૧૯૫, ૨૧૪, ૨૩૫, ૨૪૯, ૩૦૩,
 ૩૩૩, ૩૩૯, ૩૭૦, ૩૭૮, ૩૮૯, ૩૯૧, ૩૯૯,
 ૪૧૦, ૪૧૪-૫, ૪૫૪-૫, ૪૬૪, ૪૭૩, ૪૮૦,
 ૪૯૨, ૪૯૮, ૫૦૬, ૫૦૮; ંફરીર ૪૫૦;
 ંવિધાર્થી ૪૬૪; ંજીઓ ૧૨૭
 મુસાફિરસિંહ, બાબુ ૩૨
 મુસ્લિમ ૪૯૧
 મુસ્લિમ જ્ઞેમાઓની પરિષદ ૬૪ પા. ડી., ૮૦
 પા. ડી.
 મુસ્લિમ લીગ ૨૬૦ પા. ડી.
 મુંડકોપનિષદ ૧૭૨-૩
 મુંબઈ ૨, ૨૫, ૩૪, ૪૯, ૬૪ પા. ડી., ૭૩-૪,
 ૭૮-૮૧, ૮૮, ૧૦૫-૬, ૧૨૫, ૧૨૮, ૧૬૫,
 ૧૬૭ પા. ડી., ૧૭૪ પા. ડી., ૧૭૭ પા. ડી.,
 ૧૮૦, ૧૯૩, ૨૦૯, ૨૧૯ પા. ડી., ૨૨૮,
 ૨૩૧ પા. ડી., ૨૩૮, ૨૪૨ પા. ડી., ૨૪૪,
 ૨૫૩, ૨૬૩, ૨૭૨, ૨૭૬, ૨૮૧, ૨૮૭, ૨૯૧-૨,
 ૨૯૪, ૩૦૨, ૩૦૬, ૩૦૯, ૩૧૨, ૩૧૪, ૩૧૯,
 ૩૨૬, ૩૨૯, ૩૪૨ પા. ડી., ૩૪૫, ૩૫૩, ૩૫૭,
 ૩૫૯, ૩૬૪, ૩૭૮, ૩૮૦, ૩૮૧ પા. ડી., ૩૮૪
 -૬, ૩૯૭ પા. ડી., ૪૦૩, ૪૦૬, ૪૧૨, ૪૨૩,
 ૪૨૮ પા. ડી., ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૫૩, ૪૭૧, ૪૭૭
 પા. ડી., ૪૭૮-૯, ૪૮૧, ૪૯૫, ૪૯૯, ૫૦૦,
 ૫૦૯, ૫૧૮, ૫૨૨
 મુંબઈ રાષ્ટ્રીય શાળા ૨૮૭ પા. ડી.
 મુંબઈ હાઈકોર્ટ ૭૯
 મૂલાપેટ ૨૨૮ પા. ડી.
 મૂળશી પેટા ૧૪૯-૫૦, ૧૫૮-૬૨, ૧૭૩, ૩૫૧
 મેક, મિ. ૬૫
 મેકમિલન, એ. ડબલ્યુ. ૩૧૪

मेडे, डॉ. १८४
 मेडिकल, मि. १७२
 मेडिसिमुलर १६६-७०
 मेडिसिको १८६ पा. टी.
 मेडिक, कर्नल १७२, १७६, १८१, १८६, १८४, २०४,
 २२६, २३५ पा. टी., २३७, २७८-६, ३३८,
 ३८६
 मेडिक, मिसिस २२६, २३५, २३७
 मेड, सुरेन्द्र १६
 मेन एन्ड सुपरमेन १७३
 मेनन, ध. आर. ३०८ पा. टी., ३०६
 मेनन, ध. के. १६ पा. टी.
 मेनन, अस्थर १६, ६३ पा. टी.
 मेनन, के. पी. केशव २६४-५, ३२८, ३३०, ३८२
 पा. टी., ३६७ पा. टी., ४५७, ४६३, ५१६
 मेनन, गोपाल ७५
 मेनन, माधवन ३८१
 मेनहुड ओफ व मास्टर ३४८
 मेन्चेस्टर गार्डियन ६७, २३७ पा. टी.
 मेरठ २१६ पा. टी.
 मेरिक्सभर्ग ३६५
 मेल, कर्नल अे. ४४३
 मेसेज ओफ क्राइस्ट १७२
 मेसेज ओफ महमद १७२
 मेहशेना, परसराम ३८२
 मैसूर ३५४ पा. टी.
 मोक्ष १३२
 मोठली, मि. १७६-७
 मोड, मिसिस ३७६
 मोडरेटो ३०, ३८, ५३, ८१, १६६,
 मोडर्न प्रोब्लेम्स १७५-६
 मोडर्न रिव्यू १३१, १३३, १४३ पा. टी., १५३
 मोडर्न स्कूल १५, १६ पा. टी.
 मोतिया ३५
 मोन्टेग्यु, मि. २५-६, ४६, ६०, ४६१; ०५२२६३
 सुधारा ६६, १०८
 मोन्ट्रियल (केनेडा) २६४
 मोपलाओ २, २७, ७५, ४६०-२
 मोझट ३५६
 मोम्बासा २५०
 मोरिस, मि. १३८
 मोरेशियस ३२३

मोल्हन १७२
 मोहानी, हसरत ७८ पा. टी., ८३, १७३, ३४०,
 ३८६, ४०३, ४१२
 मौनवार (बुधवार पक्ष) ३५८
 म्युनिसिपालिटी ११-२, ६१
 म्युर सेन्ट्रल कॉलेज ११५ पा. टी.
 यरवडा सेन्ट्रल जेल ११४, ११६ पा. टी., १२१,
 १२६ पा. टी., १२८, १३०-१, १३३, १३५
 पा. टी., १४१ पा. टी., १४५, १४८-५०, १५२,
 १५४-६, १५८-६०, १६२-३, १६५-७, १७३
 पा. टी., १८०, १८६, १६४, २१५ पा. टी.,
 २१८, २२६, २७१, २६५ पा. टी., ३३०, ३८६,
 ४३०, ४६७, ४८६
 यशदाकुमार, भाषु ४१
 यद्दही १०, ८२, ११३, २३५-६
 यंग, मि. ३५
 यंग इन्डिया ३, १४, ४२ पा. टी., ४३, ४८, ५३, ५६,
 ५८-६, ६१-३, ६५, ७४, ७६, ७६, ८७, ६४,
 १०४-५, १०६ पा. टी., ११५ पा. टी., १५३ पा.
 टी., १५८ पा. टी., १७८, १८३ पा. टी., १८६ पा.
 टी., २०५-६, २१० पा. टी., २१७ पा. टी., २२०,
 २४१, २७१, २८२-३, २६२ पा. टी., २६५
 पा. टी., २६७, ३०२, ३२१, ३३०-१, ३३३, ३३६,
 ३४१-६, ३४६, ३५४, ३५६-७, ३६२ पा. टी.,
 ३६३, ३६६-७, ३७६-८०, ३८४, ३८५ पा. टी.,
 ३८६ पा. टी., ३६६, ३६८-६, ४२६ पा. टी.,
 ४३७ पा. टी., ४६१, ४६३, ४८४, ४६६, ५१८
 पा. टी.; ०५२२६३ पत्र नथी विचारपत्र छे ३८८
 यंग क्रुझेडर १३६, १७८
 यंगमेन्स क्रिश्चियन अेसोसियेशन ३५६
 याकुभ महमद १६८
 याकुभ हसन ४६०-२
 याज्ञवल्क्यादि ऋषिमुनियो ३२७
 याज्ञिक, धन्दुलाल ८०, ८१ पा. टी., १६६, १६६,
 १७२, १८५-६, २०७, २१८, ३६५
 युगधर्म १७३, १८३ पा. टी., १८४, १८६
 युद्धपरिषद १०८
 युनाइटेड स्टेट्स (यु. अेस. अे.) १८६ पा. टी., २४१,
 २४३, २६३, ३०१ पा. टी.
 युनिटी ३८०, ३६२, ३६४
 युनियन ०धारासभा ३६४; ०सरकार २००
 युरो-आफ्रिकनो २६२

- યુરોપ ૧૩, ૧૯૮, ૨૩૩, ૨૩૯, ૨૪૯ પા. ડી.,
૨૮૬, ૪૭૪; વ્વાસી ૨૯૧ પા. ડી.
યુરોપિયન ંબેલરો ૨૦૭; ંપત્રકારો ૨૭૯; ંરીત-
રિવાજો ૨૪૯; ંવોર્ડ ૨૦૭
યુરોપિયન મોરલ્સ ૧૭૪
યુરોપિયન સિવિલિઝેશન ૧૭૬
યુરોપિયન સુધારાનો ંતિહાસ ૧૪૬
યુરોપિયનો પદ, ૧૯૯, ૨૪૯, ૨૫૧, ૨૫૮, ૨૮૮,
૨૯૩, ૩૦૪-૫, ૩૬૪-૫, ૩૮૮, ૪૨૫-૬, ૪૬૦
યુરોપીય ંદવા ંને શસ્ત્રક્રિયાની પદ્ધતિ ૩૩૭
યોગવિંદુ ૧૭૯
- રક્તપાત ૨૩
રઘુનાથપુર ૩૨
રચનાત્મક (કામ, કાર્ય, કાર્યક્રમ) ૩, ૪ પા. ડી., ૬,
૭, ૧૮, ૨૭, ૩૫, ૪૫-૮, ૫૪, ૭૦, ૮૪,
૩૪૦, ૪૦૦, ૪૦૨, ૪૦૪, ૪૧૩, ૪૩૮, ૪૬૦,
૪૯૭-૮, ૫૧૨-૩; ંપદ્ધતિ ૪૩૭
- રશિયા ૨૮૬
રસેલ, બર્ટ્રાન્ડ ૩૯૨
રહીમતુલ્લા, ંબ્રાહીમ સર ૩૭૮
રંગરૂટો ૧૦૮
રંગૂત ૩૮૧
રાઈક્સ ંફ ં હન્ચ રિપબ્લિક ૧૪૬
રાગિણીદેવી ૩૦૧
રાજકીય ંકેદીઓ ૬૦-૨, ૬૫, ૧૨૫; ંપક્ષતું ચિહ્ન
૩૦; ંસુધારા ૩૫
રાજકોટ ૩૦૩, ૪૮૧
રાજગોપાલાચારી, સી. ૮૫, ૧૧૪, ૧૨૧, ૧૨૬-૭,
૧૩૨, ૧૬૮ પા. ડી., ૨૨૦, ૨૮૩-૪, ૨૯૦,
૨૯૮, ૩૧૫-૬, ૩૨૫, ૩૩૩-૪, ૩૪૪-૫,
૩૪૮, ૪૦૮, ૪૨૧, ૪૨૭, ૪૯૯
રાજદ્રોહ ૨૯, ૬૨, ૧૦૪, ૧૧૧; -ની કલમ (૧૦૮)
- રાજદ્રોહી ંબને અસહકારી ૧૦૭
રાજદ્વારી મુકદ્દમાઓ ૧૦૯
રાજન, ડો. ૩૭૭
રાજબહાદુર, શ્રી ૨૭૩
રાજબળ ૫૦૬
રાજયોગ ૧૭૫
રાજ મહારાજાઓ ૪૨૫
રાજ્યમત ૪૫૭
રાનડે, મહાદેવ ગોવિંદ ૧૭૭ પા. ડી., ૫૧૧
- રાનડે, રમાબાઈ ૧૭૭, ૫૧૧
રામ ૨૦૨, ૪૬૪
રામ અને કૃષ્ણ ૧૭૨
રામ ખજૂદ ૨૪
રામજી હંસરાજ ૭૦
રામનાથ, શ્રી ૬૦
રામનામ ૧૩૨, ૨૯૫; -નો મહિમા ૨૯૪
રામમંત્ર ૩૬૩
રામસાગર ૬૬
રામસ્વામી, શ્રી ૨૯૦
રામાનુજ -નું જીવનવૃત્તાંત ૧૭૦
રામાયણ ૧૨૬, ૧૩૫, ૩૨૭, ૪૨૯
રામેશ્વરપ્રસાદ, શ્રી ૬૬
રામેશ્વરસિંહ, શ્રી ૩૨
રાવલપિંડી કેમ્પ ૨૮
રાષ્ટ્ર ૫૫-૬; ંનિર્માણ ૪૯૮; -ની તાકાત ૪૫
રાષ્ટ્રસંઘ ૯૯, ૨૭૧ પા. ડી.
રાષ્ટ્રીય ંઆયોજન સમિતિ ૨૪૪ પા. ડી., ંકાર્ય-
ક્રમ ૪૦૨; ંકેળવણી ૩૬૮, ૪૦૧; ંચળવળ
૩૫૨; ંજિલ્લા ખાદી બોર્ડ ૪૯૭; ંપાર્લમેન્ટ
૪૫; ંપ્રવૃત્તિ ૨, ૫૦૬; ંશાળાઓ ૬, ૧૨,
૬૮-૯, ૧૩૧, ૨૩૫, ૩૦૧, ૩૩૪, ૩૭૦,
૪૦૨, ૪૩૩-૭, ૪૬૦, ૪૯૮; ંશિક્ષણ ૮૯,
૨૬૬, ૨૮૨; ંશિક્ષણસંસ્થાઓ ૫૮; ંસપ્તાહ
૪૭૦; ંવર્તમાનપત્રો ૫૮
રાષ્ટ્રો -નું નિર્માણ કરવું એ જીવનનો ખેલ નથી ૪૭૧
રિલીજિયસ ંક્સપિરિયન્સ ૧૭૪
રિશાર, પોલ, શ્રી ૨૫, ૭૪, ૩૪૯
રીડિંગ, લોર્ડ ૨૫-૬, ૯૮
રીસની આત્મકથા ૧૭૬
૩ ૫૧૧ પા. ડી.; -ની ક્રિયા ૩૩
રૂઢિ, રાક્ષસી ૪૫૭
રૂઢિઓ ૪૭૭
રૂઢિચુસ્ત સરકાર ૨૭૮
રૂઢિચુસ્તો ૪૯૭
રેખડે, કે. જી. ૨૭૪, ૨૯૯
રેનર, એમ. ૨૮૧
રેન્ડ, નોર્થ ૨૫૯
રેખાલી ૪૬
રેલવે -ની હુડતાળ ૯૨ પા. ડી.
રેલસંકટનિવારણ ૪૯૭
રેશમ ૪૪૬
રેશમી કાપડ ૪૪૫

रेटियो प, ६, ८, १०, १७, ३३, ३५, ३७, ४६,
८१, ८३, ८६-७, ८६, ९३, ९६, ९६, १०२
पा. टी., ११२-४, १२१, १२५, १२७, १६५,
२३१-२, २३४, २८५-७, २६६, ३०७-८, ३२८,
३३२, ३३४, ३५०, ३६६, ३७०, ३८५, ३८७,
४०२, ४३२, ४५६, ४७८, ४८१-२, ४६८, ५१०,
५१२-३; ०व्या देशनी मुक्तिनुं साधन ४७२; ०व्ये
पल्लु ऐक पूजनीय गाय ल; -नी रक्षा ऐ पल्लु
गौरक्षा छे १०; -नो यमत्कार ६०; -नो संदेशो
३५१; ०प्रेवृत्ति ३६८, ४७६; ०वर्ग ११६

रोहटर २१४, २६२, ३०४

रोजपरी, लोर्ड १३८

रोडवेल, मि. ४२६

रोयर्ट, फुस १०२

रोयट्सन, जेन्लमिन २००, ३६४

रोम १४०

रोमन साम्राज्य ६८

रोय, हिलीपकुमार १८६-७

रोय, द्विजेन्द्रलाल १८६

रोय, नाथ सहाय ३२

रोलां, शेमां २६१-२, ३४६

रोलेट अंकट ४ पा. टी., १०८, ३८५, ४०३

रोस, लावर्ड ऐस. २६४

रोसीक्रुशियन मिस्त्रीझ १७७

रूडोड्ज, सेसिल ४६१

रुईमल्ल ४७४

रुईभीनारायण, श्री ६३

रुपनौ ३७-६, ५६, ६१, ६४ पा. टी., ८०, ४१४

रुपनौनी नोर्ज होरिपटल ४३३

रुधुमती कोमो २६६

रुधुपतराय (लालाछ) ४८, १६२, १६७-८, २०२,
२०८-६, २६२, २८२, २६०, ३१५, ४००

रुदितछ (कवि) २८७

रुदुलुभाई, श्री ४८०

रुवाड ७२, ४८६; ०पंचायत ७१, ४३५

रुवाही अहालतो २८५

रुशकरी ०पेनल ४६; ०भरती ६६, १०८

रुंडन १६ पा. टी., ५७, १०७, २४१, ३०५, ३११,
३१६, ३७७, ४२२ पा. टी.

रुइफ एन्ड वोजेज ओफ कॉलम्बस १७८

रुइव्ज ओफ फाथर्स एन्ड मार्टिंस १३६ पा. टी., १७८

लाप (ऐक अनिष्ट प्रथा) ३१

लायलपुर ४५

लाहोर २५, ४८, १६२ पा. टी., २५६, २८३,
३०३, ३२८ पा. टी.

लिपि ०अंग्रेछ ४७५; ०गुजराती ४७५

लिवरपूल पोस्ट २८४

लीग ऑफ नेशनस २७१

लीज ६७

लीमडी (काठियावाड) ३७४, ४०६

लुधियाणा ४०

लुहारो ४३३

लेडी, मि. १७४

लेझ ओफ एन्शिघन्ट रोम १४०, १७८

लेटीमर, मि. ४८

लेडी रिमथ १०७

लेकेशायर ३६२, ३६४

लो, क्रान्सिस २६३

लोर्डड, सर नोर्ज १८६ पा. टी., ३८६

लोकमत ६, ७, १६५, २००, २६३, ३४०, ४१७,
४३०

लोकमान्य ३१४

लोकसत्ता १२

लोकसभा ८० पा. टी., १४८ पा. टी.

लोकेशन २०१

लोज, सर ऑलिवर १७५-६

लोरेंस, रेव. १३६

लोवेल, मि. १३७ पा. टी.

लॉग आर्थलेन्ड ३५२

ल्युथर ६८

वकीलात ३८-६, ८३, २६६, ४३३, ५१८; ०संभंधी
कायदानी कलम ३८, ४०

वकीलो ३८, ५०, ८१, ८३, २६६, २६८-६, २८२,
४३३, ४३५-६, ५१७-८; ०असहकारी ४३६-७

वचन पाणवानो महिमा ४४८

वडी धारासभा ३६-५०, १८२, २७८, २८४-५,
४०१, ४०३-४

वडोदरा १८०, १८५, ३०६; ०केंम्प २४६; ०छाई-
कोर्ट २४५ पा. टी.

वठेवाण ३८३, ४१३ पा. टी.

वल्करो ४३२

वल्पाट ३३-४; ०द्विधोग ३५; ०काम ४६८

वनपर्व १४२

- वन्दे मातरम् ३१
 वरसोवा ३४२
 वराड २१५, ३५० पा. टी., ४२८ पा. टी.
 वर्ण प्रमाणे वेपारस्थान नक्की करवानो कायदे १६६
 वर्णाश्रम ४६७
 वर्तमानपत्र (त्रि) ३०, ५६-७, ७५ पा. टी., १२४,
 २८०, २६६, ३०४, ३४०, ३५७, ३८६-६९, ३६८
 -६, ४२३, ४२७, ४७३, ५१६; ०६स्तलिखित ३१
 वर्धा ६१ पा. टी., २५३, २६१, २७४, २६६
 वर्मा, श्री ३७१
 वसन्त १३४, १५२
 वसुभतीभडेन १५
 वस्तुपालचरित १७६
 वहोरा, भलीभडेन ३०३
 वहोरा, छुरिदास ३०३
 वाघकोम २६५ पा. टी., ३४४, ३७३ पा. टी., ४०१,
 ४०६ पा. टी., ४२२, ४२७, ४४६, ४५२, ४५५
 पा. टी., ४५७-६; ४६४, ४६६, ०मंदिर ३६७;
 ०सत्याग्रह ३२८, ३३० पा. टी., ४२१, ४२५,
 ४३६, ४५६, ४६३, ४६७, ५१८; ०सत्याग्रहीओ
 ४२१, ४४४, ४५३
 वाधा रामल्लभार्थ ४४७
 वाचनभाषा -नो पांचमो भाग १७५
 वाच्छा, नसरवानल ४२६-३०
 वानं (मस्जिद आगण) ५०५
 वाणीस्वातंत्र्य ४६४
 वाधुमल, श्री ३१
 वाय. एम. सी. ए. ३६ पा. टी.
 वादडो ३७६
 वादभीकि रामायण १३८-६
 वाचनार वर्ग ४०१
 विक्रमचरित्र १७८
 विजयराधवाचारियर, सी. २६६, ३१७
 विज्ञडम ओफ ध एन्शन्ट्स १३८, १७७
 विआगापट्टम ७६
 विदेशी के मिलनां कपडां ४८
 विद्यापीठ ६८, ४११, ४४६
 विद्यार्थी(ओ) ६१, ८३, १०७, २३५, २६६, २६६,
 ३३४, ३६१, ४१३ पा. टी., ४३२-३, ४६८;
 ०अने शिक्षको २८७; ०अंग्रेज ४४०
 विधवा(ओ) ५०१, ५०३-४, ५११; ०धर्म ५०२
 विनुकोडा ४६
 विन्सन्ट, विलियम ६०, २६२
 विप्लव २६६
 विराटपर्व १४३
 विलायत ६, ५१; -नी प्रज १०७
 विलायती ०कपडां ३७१; ०कपडा १३
 विलासपुर ४०
 विलेपाले ४५३; -नी राष्ट्रीय शाखा ३२६ पा. टी.,
 ४४६
 विल्सन, लेस्ली सर ३८६
 विवादतांडव १७६
 विवेकानंद १७५
 विश्वनेता २५
 विश्वभारती ६२ पा. टी.
 विश्वशांति १६८
 वषणुदतिया ५०
 विष्णुपूज ०नुं योपानियुं १७०
 वीरमगाम ४, ४०३, ४१३
 वीरुमल भेगराज १२५
 वीसनगर ४५५, ५०५-८
 वुडरोई, मि. १७७
 वेणुगोपाल स्वामीनुं मंदिर २२८ पा. टी.
 वेदांत १६
 वेदांतभ्रमण १७७
 वेधर्ली, मि. ३६३-४
 वेपारीओ २६६
 वेपारीवर्ग १३
 वेल्स १६६, ३३२
 वेश्यागृहो ३६४
 वेस्टवर्ड ह्यो १७८
 वेंकटपैय्या, कोडा १, १८, ५५, २२८, २३८, ३१०
 वैधव्य ५०१-४; -नो अर्थ न अनन्य लक्ति ५११
 वैष्णवजन ६४
 वौइस ओफ इन्डिया ओर्किस २६६ पा. टी., २६४
 पा. टी.
 वोक्सरस्ट ३६५
 वोट क्रिश्चियानिटी मीन्स टु मी १४५
 वोटसन-स्मार्थ, रोणर्ट सर ३० पा. टी., ३६
 वोयसे, मि. २४०
 वोंड, ए. एम. २८६
 व्यसन ४६५; -नुं संगठन ३३३; -नो वेपार ३३३
 व्हाईटमैन्स ट्रस्ट ४६१
 व्हाईटमैन्स अर्डन ४६०

- શક્તિ ૩૧
શક્તિપૂજા ૧૭૭
શરીરબળ ૨૩, ૨૭૦, ૪૫૬
શર્મા, નથુરામ ૧૪૩
શલ્યાદિપર્વ ૧૪૪
શસ્ત્રબળ ૨૩, ૨૬૯
શહેનશાહ -ની સરકાર ૪૬૨
શંકરાચાર્ય ૫૧૨
શાક્ત ને શક્તિ ૧૭૭
શાણુ સુકાની ૩૯
શારીરિક કામ ૨૬૯
“શારીવારિયા” ૩૦૫
શાર્પ, એલિઝાબેથ ૩૭૪, ૪૦૮
શાશ્વત નીતિ ૨૧
શાસકો ૨૦૦
શાસન પ્રણાલી ૨૬૯
શાસ્ત્રી, શ્રીનિવાસ વી. એસ. (શાસ્ત્રિચાર) ૧૬૮ પા. ડી.,
૧૭૯-૮૦
શાસ્ત્રી ૪૧૫
શાહ, કે. ડી. ૨૪૪; -ની નવલકથા ૩૦૨
શાહ, ફૂલચંદ ૩૮૩
શાહનદો (પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ) ૩૨, ૪૧૨
શાહીબાગ ૧૦૩
શાળા અને અદાલતોનો અહિંકાર ૪૩૫
શાળા અને વિદ્યાલયનો અહિંકાર ૪૩૩
શાળા કોલેજો, સરકારી ૮૩
શાંતિ ૪, ૫, ૮, ૧૩, ૧૭, ૨૭, ૩૨, ૮૦, ૮૭, ૮૯,
૧૧૩-૪, ૩૩૯, ૪૧૨, ૪૨૫ ૪૩૨, ૪૫૫; ંચને
વ્યવસ્થા ૪૧; ંમાર્ગ ૭; ંવાદી ૪
શાંતિનિકેતન ૩૬ પા. ડી., ૮૭, ૯૨ પા. ડી.
શાંતિપર્વ ભા-૧ ૧૩૯
શિકાગો ૩૮૦ પા. ડી.
શિકારપુર જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિ ૩૧
શિક્ષકો ૨૬૯, ૪૩૭, ૫૧૭
શિક્ષણાત્મક વેરો ૪૬૯ પા. ડી.
શિક્ષિત વર્ગ ૮૩
શિખ્દી, મૌલાના ૧૧૬, ૧૭૫, ૧૭૭
શિરોમણિ ગુરુદ્વારા પ્રબંધક સમિતિ ૨૦૩ પા. ડી.,
૨૧૧ પા. ડી., ૨૧૨-૩, ૨૨૨-૩, ૨૨૭, ૨૫૫,
૪૫૫ પા. ડી.
શિવ, સુબ્રહ્મણ્ય ૪૩-૪
શિવદાસાની, શ્રી ૩૧૮
શિવાભાઈ, શ્રી ૨૫૪
શીખ (ખો) ૧૦, ૪૦-૧, ૧૩૧, ૧૬૪, ૨૧૧, ૨૪૭,
૩૦૩, ૩૮૫, ૪૩૯, ૪૬૪; ંકામદારો, ૨૧૬;
ંકામ ૮૨, ૨૨૬; ંભગૃતિ ૮૦; -ની ચડતી ૧૭૦;
-નું રાજ્ય ૪૦; ંમંદિર ૧૦
શીખધર્મ (ત્રીને પાંચમો અને છઠ્ઠો ભાગ) ૧૭૨
શીખ ધર્મનો ઇતિહાસ ૧૭૨
શુક્લ ૨૫૬
શુક્લ, ચંદ્રશંકર ૧૭૨
શુક્લ ખાદીનાં પ્રદર્શનો ૨૨૮
શુક્લિ ૩૮૯, ૪૪૦; ંચને સંગઠન ૪૨૬
શેખ, મહમદ નન ૩૨
શેખ, શૌકતઅલી ૩૭
શેખ, સાયુનન ૩૨
શેઠ, ભાયાત ૩૬૫
શેઠી, એલ. અમૃતલાલ ૩૭૬
શેરવાણી, શ્રી ૩૮
શેરીફ, દેવજી કાનજી ૪૨૦
શેવડે કુટુંબ ૪૬૯-૭૦
શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ ૪ પા. ડી.
શોભરાજ, શ્રી ૩૧
શૌકતઅલી, મૌલાના ૧૨૪, ૩૦૦, ૩૫૭-૮, ૩૭૮,
૩૯૭ પા. ડી., ૩૯૮, ૪૨૮ પા. ડી., ૪૩૭, ૫૧૬
શ્રદ્ધાનંદજી, સ્વામી ૩૫૭, ૩૮૯-૯૦, ૩૯૨, ૩૯૮,
૪૧૦, ૪૧૪, ૪૧૬
શ્રી રામુલુ ૨૨૮
શ્રી વૃત્તિપ્રમાકર ૧૭૮
ષટ્દર્શનસમુચ્ચય ૧૪૪
સકરેના, મોહનલાલ ૩૭
સકર ૧૨૫
સતારા ૧૮૦
સતીશબાબુ, શ્રી ૧૬
સત્ય ૩, ૪, ૮, ૨૨, ૩૧, ૪૪, ૫૩, ૫૬, ૯૧, ૨૨૫,
૨૨૭, ૨૩૬, ૨૩૯ પા. ડી., ૨૬૮, ૩૧૪, ૩૩૧,
૩૫૬, ૩૭૪, ૩૯૦-૧, ૪૦૨, ૪૧૫, ૪૩૯-૪,
૪૬૪, ૪૬૬, ૪૯૭; ંચને ન્યાય ૨૫૦;
ંચગતના જોડણું જ પુરાતન ૩૬૫; ંનિષ્ઠા
૩૬૬; -ની શોધ કરતાં ચડિયાતી ખીજ કોઈ
શોધ નથી ૩૫૫; -નો ખેલી અવશ્ય ઈશ્વર છે
૮; ંબળ ૬, ૨૪૪, ૪૫૦; -માં કશી બાંધ-
છાડને સ્થાન નથી ૨૨૨; -માંથી પ્રેમ મળે છે

૯૧; -માંથી મૃદુતા મળે છે ૯૧; વ્વાદી ૯૧;
 ંસંપૂર્ણ ૩૯૮
 સત્યનારાયણ ૬૦
 સત્યપાલ, ડૉ. ૨૦૩, ૩૦૩
 સત્યાગ્રહ ૧૬ પા. ડી., ૪૬, ૪૮, ૧૪૭, ૨૨૨, ૨૬૫,
 ૩૦૬, ૩૦૮-૯, ૩૧૩-૪, ૩૨૦, ૩૨૮-૯,
 ૩૩૩, ૩૭૧, ૩૭૩, ૩૭૭-૮, ૪૦૧, ૪૦૬-૭,
 ૪૧૬, ૪૨૦, ૪૨૩-૪, ૪૫૨-૩, ૪૫૬, ૪૫૮-
 ૬૦, ૪૮૧, ૪૯૪-૬, ૫૦૧-૨, ૫૧૬; ૦ આંદોલન
 ૧૯ પા. ડી., ૦ કરતાં કરતાં સત્યમૂર્તિ બનવું છે,
 સત્યમય થવું છે ૪૫૦; ૦ નામદર્દનો ધર્મ નથી
 ૫૦૩; -નો ઇતિહાસ ૩૬૩, ૩૮૩; -નો શાશ્વત
 સિદ્ધાંત ૪૨૪, ૪૫૧; ૦ સપ્તાહ ૩૮૦, ૩૮૫;
 ૦ હૃદયપરિવર્તનની ક્રિયા ૪૯૪
 સત્યાગ્રહ આશ્રમ ૧, ૧૪, ૧૭, ૧૯ પા. ડી., ૭૪-૭,
 ૭૯, ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૮૮, ૨૩૫ પા. ડી., ૨૫૨,
 ૨૭૪, ૩૪૨, ૩૬૪, ૩૮૪
 સત્યાગ્રહ ઇન સાઉથ આફ્રિકા ૩૬૩ પા. ડી.
 સત્યાગ્રહ ઔર અસહયોગ ૧૩૫
 સત્યાગ્રહી(ઓ) ૪૮, ૯૧, ૧૪૭-૫૦, ૧૫૬, ૧૬૨,
 ૨૨૪, ૩૧૨, ૩૩૦, ૩૪૪, ૩૬૯, ૪૦૬ પા. ડી.,
 ૪૨૨ પા. ડી., ૪૨૪-૫, ૪૪૦, ૪૪૯-૫૩, ૪૫૬-
 ૬૦, ૪૮૧, ૪૯૪-૭, ૫૦૧-૨, ૫૧૯
 સત્યાર્થપ્રકાશ ૧૪૨-૩
 સદાકત આશ્રમ ૧૦૩ પા. ડી.
 સપ્તે, સર તેજ બહાદુર ૨૭૯
 સપ્તે, આર. બી. ૩૧૩
 સભાપર્વ ૧૪૧
 સમનાલા ૪૦
 સમાચાર સંસ્થાઓ ૫૬-૭
 સંમાજસુધારો ૪. પા. ડી., ૪૮૦
 સમાલોચક ૧૩૪-૫, ૧૫૨
 સરકાર ૬, ૧૧-૪, ૧૬, ૨૩, ૨૫, ૩૫, ૪૦, ૪૩-૫,
 ૫૦-૫, ૬૮, ૭૦-૧, ૭૭, ૭૯, ૮૩-૪, ૮૯,
 ૯૮-૯, ૧૦૬, ૧૧૦-૨, ૧૨૮-૩૧, ૧૩૩, ૧૪૬,
 ૧૫૦-૧, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૫૯-૬૬, ૧૭૯, ૧૮૧-૨,
 ૧૮૫-૬, ૨૦૬-૮, ૨૧૧, ૨૨૫-૭, ૨૨૯, ૨૩૨,
 ૨૩૬, ૨૬૮-૭૦, ૨૭૫, ૨૮૦, ૨૮૪, ૨૯૩,
 ૨૯૮, ૩૦૬, ૩૩૩, ૩૩૫, ૩૩૮, ૩૬૮, ૩૮૫-૭,
 ૪૦૦-૧, ૪૦૪, ૪૧૦, ૪૧૨, ૪૨૯, ૪૩૬,
 ૪૩૯-૪૦, ૪૪૯-૫૦, ૪૭૨ પા. ડી., ૪૮૪, ૪૮૮,
 ૪૯૦, ૫૦૬; ૦ પ્રેક્ષકગૃહિતું માપનચંત્ર ૪૧૨;

૦ લોકોએ ઊભી કરેલી સંસ્થા છે અને લોકો કંઈ
 સરકારનાં પ્યાદાં નથી ૨૬૯
 સરકારી ૦ શાળા(ઓ) ૧૧-૨, ૬૮, ૩૩૪, ૫૧૮;
 ૦ શાળા અને અદાલતો ૪૩૭; ૦ શિક્ષકો ૪૩૫
 સરદાર, મંગળસિંહ ૨૨૭ પા. ડી., ૨૫૫, ૨૭૩, ૩૬૧
 સરદાર, રાજસિંહ ૨૬૧
 સરદારગૃહ ૨૪૨ પા. ડી.
 સરસ્વતી ૧૩૧, ૧૫૫
 સરસ્વતીચંદ્ર ૧૪૧-૨
 સર્વેલાઈટ ૧૭૯ પા. ડી., ૨૩૭ પા. ડી.
 સર્વેન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ૧૪૩ પા. ડી.
 સર્વેન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી ૧૮૧
 સર્વોત્કૃષ્ટ મનુષ્ય ૪૧૫-૬
 સલામી ૬૭
 સવદીબાઈ ૧૭૫
 સવિનયભંગ ૧-૩, ૪ પા. ડી., ૭, ૧૮, ૪૬-૮,
 ૫૧-૩, ૬૪, ૬૭, ૬૯, ૭૭, ૮૪, ૮૯, ૯૨,
 ૯૬, ૨૨૪, ૨૭૦, ૩૬૮, ૪૦૨
 સહકાર ૨૩, ૨૫, ૯૭-૯, ૧૧૦
 સહકારી(ઓ) ૨૧-૨, ૪૨, ૯૪, ૩૧૦, ૩૩૧
 ૪૦૩, ૪૧૮, ૪૪૨, ૪૪૯
 સહનનંદ, સ્વામી ૪૫૦
 સહનશીલતા ૦ સમાજવાદનું પ્રથમ લક્ષણ ૪૧૦
 સહરાનું રણ ૬૮
 સહાવા ઇકરામ ૧૭૫
 સહાબા ૧૭૪, ૧૭૬
 સહાય, ડૉ. એમ. ૩૭
 સહિતી (ગિલ્લો) ૩૧
 સહિષ્ણુતા ૮૯, ૯૧
 સંગઠનશક્તિ ૩૮૭
 સંગીતકલા ૨૮૭
 સંઘ પાર્લિમેન્ટ ૨૯૩
 સંઘ સરકાર ૨૫૨, ૨૯૨, ૩૬૪
 સંન્યાસી, રામાનંદ ૩૧૯
 સંપત્તિશાસ્ત્ર ૧૭૪
 સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ૨૩૨
 સંયમધર્મ ૫૦૪
 સંયુક્ત પ્રાંત ૩૫, ૩૭-૮, ૫૧-૨, ૪૩૨
 સંસ્કૃતિ ૦ અંગ્રેજી ૨૩૧; ૦ પાશ્ચાત્ય ૨૩૬, ૨૮૬
 સંસ્થાન સમિતિ ૨૭૯
 સંસ્થાનો ૨૩૩
 સાગર બેલ ૬૨

साधना १६६
सान्ताक्रुञ्ज ४४२ पा. टी., ४५३
सापुल्पा, ओकला २६३
साभरमती १, १४, १७, १६ पा. टी., ७२, ७४-७,
७६, ८७, १०३-४, १५५, २३५ पा. टी., २३७,
२४०, २५२-४, २८२, २८४, ३११, ३४२,
३६४, ४३०
साभरमती आश्रम ११५ पा. टी., १६२ पा. टी.,
२२८ पा. टी., २५३-४, २६६, ३१२, ४१३
पा. टी.
साभरमती नेल ७८ पा. टी., ८०-२, ८५-६, ६१-४,
६७, ११४, १२१, १२३, ४२६, ४४३, ४६७-८
साभरमती स्टेशन १२१
सामयिक पत्रो १२४
सामाजिक जलिकार ४१, ४३
सामान्य ६८-६, १६०, २३४, २८८, ३१७; -नी
नीति २७८; ०पद्धति २००; ०वाह ६८; ०शाही
६८; ०सरकार २४६, ३८८
साधन ऑफ पीस १७०
साराभाई, अनसूयाजडेन ६०, १२६, १४०, १४५,
१७३, १८३-४, ४२६, ४३१
सालेम २६७, २८४, ३१६-७, ३४५, ४०८
सारून होरिपठल १७२ पा. टी., १८३, १८६ पा. टी.,
१६३-४, १६६-७, २१०, २१४, २६८, ३३४,
३४६, ५११
साणवेकर, वि. के. २४२
सिधवा, आर. के. २०६
सिद्धांतसार १७८
सिनडिन न्यायपंथो २८५
सिपाईओ १ पा. टी.
सिमला हिल्स २४३, २७०
सिरियन ख्रिस्तीओ ३७७, ३८८
सिंध, रामनारायण् पाण्डु ६६
सिंध ३१, २०६, २८६, ३२१, ४८६
सिंध भिलाईत परिषद २१४
सिंध प्रांतिक कांग्रेस समिति ३१
सिंधिया स्टीम नेविगेशन कंपनी २४० पा. टी.
सीकर्स आफ्टर गोड १३६, १७८
सीकर ६७, १००
सीताराम, श्री ३५
सीताहरण १७२
सुभदेव, श्री ४७८

सुधउता ३७२
सुथारीकाम ४६८
सुदर्शन भवन २४
सुधन्वा ६५
सुधारक (को) ४६६; -मां अहंता न होवी नेर्धओ
४१७
सुधारा(री) ४६, ४०३, ४३२, ४६४, ५०२-३; -नो
ओक पग छे तेथी ते लंगडो याले छे ४१६;
०पंथ ४१८
सुधारेलो झेजदारी कायदो २६
सुन्दरम्, श्री २४६
सुपरसेन्स्युअल लाइफ १४२
सुष्काराव, श्री ४८८
सुरत १७, ५५, ७४, ७६, १८५, ३४८, ३६६, ५११
पा. टी., ५१५-६, ५२२
सुरती लाला ५०६
सुरेन्द्र, श्री ७३, २२०
सुवलंबंदिर १०, २१३
सुशीलाजडेन ६५
सूतर ६, १०, ४६, ७१, ६६-७, २६७, ३०१, ३३४-
५, ३४०, ३४५, ३६२, ४७१, ४६८-६, ५११
पा. टी.
सूपा (परगणुं) ५११
सृष्टिक्रम विरुद्ध कर्मना गुनाओ ४८६
(घ) सेकंड जंगल बुक १३६, १७८
(घ) सेग्रेसशन एक्ट २७६
सेटायर्स एन्ड एपिस्टल्स ऑफ होरेस १७८
सेट्टेनपल्ली ४६
सेतान ६७-८
सेतानी सरकार ६६
सेनगुप्ता, प्रमथनाथ पाण्डु २६
सेन्ट धिसिडोर २४०
सेन्ट हीरो गांधी ४८३ पा. टी.
सेन्ट्रल नेल ४५७
सेन्ट्स ऑफ इस्लाम १७२
सेरेसननो टूके धतिहास १७६
सेलम ३२५
सेल्सपरी, लोर्ड ६६
सेवकराम करमचंद २८०
सेवा २५०, ३३८
सेवाश्रम १८४
सेवासदन १७७ पा. टी., ५११
सोकेटीस ५

સોખતા, મનઝરચલી ૧૭૨, ૧૭૬, ૨૦૬-૭
 સોનગઢ ૫૦૦
 સોલોમન રિપોર્ટ ૩૪૮
 સોશિયલ ઇફિકેન્સી ૧૭૨
 સોશિયલ ઇવોલ્યુશન ૧૭૦
 સોશિયલ રિફોર્મર ૫૧૯
 સૌપ્તિકપર્વ ૧૪૪
 સૌરાષ્ટ્ર ૪૧૩ પા. ડી.
 સ્કાઇબ ૧૯૦-૧
 સ્કોટ, એચ. આર. ૩૪૮
 સ્કોટલેન્ડ ૨૨૯
 સ્કોટલેન્ડનો ઇતિહાસ ૧૩૬
 સ્કોટ્સ પોલિટિકલ વર્ક્સ ૧૭૮
 (ધ) સ્ટુડન્ટ ક્રિશ્ચિયન એસોસિયેશન ઓફ ઇન્ડિયા,
 બર્મા એન્ડ સિલોન ૨૫૦
 સ્ટેડ્સ રિવ્યૂ ૨૩૧
 સ્ટેન્ડિંગ, મિ. ૧૨૫
 સ્ટેપ્સ ટુ ક્રિશ્ચિયાનિટી ૧૬૯
 સ્ટોકસ, એસ. ઈ. ૩૬, ૪૮, ૨૪૨, ૨૬૮
 સ્ટોકસ, મિ.સસ ૪૮
 (ધ) સ્ટોરી ઓફ માય લાઇફ ૭૭ પા. ડી., ૭૮ પા. ડી.
 સ્ટોરીઝ ફ્રોમ ધ હિસ્ટરી ઓફ રોમ ૧૩૬, ૧૭૭
 (ધ) સ્ટ્રગલ અગેઇનસ્ટ આલ્કોહોલ ૪૪૦ પા. ડી.
 સ્ટ્રેટ્સ ૩૨૩
 સ્ટ્રેંગમન, મિ. ૧૦૪
 સ્ત્રીજાતિ ૫૧૧
 સ્થાપિત હિતો ૩૬૪, ૩૮૮
 સ્પિરિટ ઓફ ઇસ્લામ ૧૭૫
 સ્પીચીઝ ઇન્ડ રાઇટિંગ્ઝ ઓફ ઇ. કે. ગાંધી ૧૧૩
 પા. ડી.
 સ્પેક્ટેટર ૩૧૧
 સ્પેન ૭૨ પા. ડી.
 સ્પેન્સર, હર્બર્ટ ૧૭૨
 સ્મટ્સ, જનરલ ૨૫૧, ૨૯૩, ૩૬૪, ૪૧૧
 સ્માઇથ, મિ. ૩૭
 સ્મિથ, ફ્રેન્ક પી. ૨૬૩
 સ્મીટન, ડોનાલ્ડ ૪૬૨
 સ્યાદાદમંજરી ૧૭૬-૭
 સ્વદેશ ઓપ્રીતિ ૧૦૯; ઓક્સિડ ૩૩૧, ૩૩૯
 સ્વદેશી ૮, ૯, ૪૫; ઓકપડાં ૨૨૯; ઓકાગળ ૩૫૨
 સ્વયંસેવકો ૧, ૨, ૧૦, ૨૮-૯, ૩૨, ૩૪, ૪૫-૬,
 ૪૮, ૫૨, ૫૮-૯, ૩૩૦ પા. ડી., ૩૭૦, ૪૨૧

પા. ડી., ૪૨૪, ૪૨૭ પા. ડી., ૪૬૦, ૪૯૭-૮,
 ૫૧૦, ૫૧૨; ઓફિસ ૪૧; -ની ટુકડી ૧૦૭
 સ્વરક્ષણ ૨૭, ૪૪૯
 સ્વરાજ (જય) ૨, ૭, ૯, ૧૧, ૨૩, ૨૫-૬, ૨૮,
 ૩૩-૫, ૩૮, ૪૬-૭, ૫૨, ૫૪, ૬૫, ૬૭, ૬૯,
 ૭૦-૧, ૭૬ પા. ડી., ૮૦, ૮૪, ૮૬, ૯૦,
 ૯૫-૬, ૧૮૬, ૧૯૦, ૧૯૪-૫, ૨૨૮-૯, ૨૩૨-૪,
 ૨૩૬, ૨૫૮, ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૭૯, ૨૮૭, ૩૦૧, ૩૦૩,
 ૩૦૮, ૩૧૭, ૩૨૧, ૩૨૩, ૩૩૧, ૩૩૪, ૩૩૯-૪૦,
 ૩૫૦, ૩૬૬-૮, ૩૭૦, ૪૦૨, ૪૧૦, ૪૧૩-૪,
 ૪૩૪, ૪૩૬, ૪૪૯, ૪૫૨, ૪૬૦, ૪૬૨, ૪૭૧-૨,
 ૪૭૭-૮, ૫૦૮-૯, ૫૧૨-૩; ઓએટલે પોતાના
 ઉપર મેળવેલું રાજ્ય ૪૧૫; ઓએટલે સંસદીય
 સરકાર ૨૮૫; -ના મિત્રી ૬૯; ઓપક્ષ ૨૬૨
 પા. ડી., ૨૭૮, ૩૬૭ પા. ડી., ૪૦૨, ૪૩૩,
 ૪૪૧; ઓપક્ષના નેતાઓ ૪૩૭; ઓપાર્લમેન્ટ ૩૩૦;
 ઓપ્રાપ્તિ ૧૮૯; ઓભોગવતી વસાહતો ૨૦૦;
 ઓમંદર ૪૫, ૫૪; ઓવસાહતોની ઢબનું ૧૦૮;
 ઓવાહી ૨૧૯ પા. ડી., ૨૮૪-૫, ૩૪૦, ૩૬૪,
 ૪૦૦-૧, ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૦૮, ૪૨૬, ૪૪૧,
 ૪૬૧; ઓવાહી નેતાઓ ૨૭૨ પા. ડી., ૩૪૩,
 ૪૦૬, ૪૨૨, ૪૭૨
 સ્વરાજ આશ્રમ ૨૯
 સ્વરાજ્ય ૧૭ પા. ડી., ૨૪૭, ૨૫૫, ૫૧૮ પા. ડી.
 સ્વરાજ્ય ગીતા ૩૮૦ પા. ડી.
 સ્વાતંત્ર્યસંઘ ૩૦૧
 સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય ૪૫૦ પા. ડી.
 સ્વાવલંબન પાઠશાળા ૩૨૫ પા. ડી.
 સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ ૨૮૨, ૩૪૯
 હકીમ (જી), અજમલખાન ૩૨, ૬૪, ૮૨, ૮૫
 પા. ડી., ૮૬, ૧૧૫ પા. ડી., ૧૨૮-૩૦, ૧૩૩-૪,
 ૧૩૬, ૧૪૬, ૧૫૧, ૧૬૩, ૨૦૬-૭, ૨૧૯,
 ૨૪૨, ૨૪૮, ૨૭૦, ૩૧૫, ૩૨૫, ૩૪૪-૫,
 ૩૬૮, ૪૦૯, ૪૬૭, ૫૦૬
 હકો અને ફરજો ૪૧૭
 હક્ક, નુરુલ મોલવી ૪૧
 હક્ક, મહમુદુલ ૧૦૩ પા. ડી.
 હજરત, ઉમર ૧૭૭
 હજરીબાગ જેલ ૬૫-૬
 હજરા ૫૧૪-૬, ૫૨૨
 હડતાળ ૨, ૧૮, ૫૪, ૬૪, ૩૮૫, ૩૯૨
 હડતાળિયા(ઓ) ૩૯૪

હનુમંતરાવ, શ્રી ૨૨૦, ૨૫૩, ૩૫૫
 હયાત, શ્રી ૨૧૪, ૩૦૦
 હરિજન(નો) ૨૨૮, ૩૨૮ પા. ટી.; ંબાળકો ૩૨૬
 પા ટી.
 હવાઈ ૧૮૯ પા. ટી.
 હંગેરી ૨૩૯
 હાજી ૧૩૮
 હાજી સાહેબા ૯૪
 હાતા તહસીલ ૨૪
 હાથકાંતાળુ ૨૩૧, ૨૩૩, ૨૩૫-૬, ૨૯૯, ૩૨૮, ૩૯૪
 હાથવણાટ ૨૩૫-૬, ૨૯૯
 હાથસાળ ૩૪, ૩૮૭, ૫૧૩
 હામ્બુર્ગ ૩૧૩
 હાર્કર, મિસિસ એમા ૨૯૧
 હાર્ડિંગ, લોર્ડ ૧૦૭
 હાર્ડીકર, ડો. એન. એસ. ૮૫, ૪૭૦-૧
 હાવર્ડ, નોન ૧૩૯
 હિસ્ત્રા, એચ. વોલ્ટર ૩૫૦
 હિસ્ત્રા, આસસ ૩૫૧
 હિજરત ંચને વસવાટ ૪૬; ંચાર્થિક ૪૮૧
 હિન્દી નવજીવન ૫૩, ૩૩૨, ૩૪૧, ૩૬૬-૭, ૪૮૨
 પા. ટી., ૪૮૩
 હિન્દુ ૪૩, ૭૮ પા. ટી., ૭૯ પા. ટી., ૧૬૭ પા. ટી.,
 ૧૭૯ પા. ટી., ૧૯૩ પા. ટી., ૧૯૭ પા. ટી., ૨૬૬
 પા. ટી., ૨૯૦, ૩૧૫, ૩૯૭ પા. ટી., ૪૨૩, ૪૫૮
 પા. ટી., ૫૧૮ પા. ટી.
 હિમાલય ૨, ૪૭૬
 હિમાલયનો પ્રવાસ ૧૭૨
 હિસ્ટોરિકલ ંંગ્લિશ ગ્રામર ૧૭૮
 હિંદ ૪, ૨૩, ૨૬, ૩૪, ૩૭, ૪૯, ૬૮, ૭૮, ૮૧-૩,
 ૮૮, ૯૧, ૧૦૨ પા. ટી., ૧૦૮-૧૧, ૧૧૩,
 ૨૩૧-૨, ૨૩૬, ૨૩૮, ૨૫૬-૮, ૨૭૧, ૪૨૪,
 ૪૩૨; ંબેવા વિશાળ દેશમાં દરેક પ્રામાણિક
 સંપ્રદાય માટે અવકાશ હોવો જ નેઈએ ૪૩૫;
 -ના લોકો ૨૮૬; -નું સ્વરાજ દુનિયાને કદી
 નેપમરૂપ હોઈ જ ન શકે ૩૨૧; ંબહારના
 હિંદીઓની સ્થિતિ ૨૫૬; ંમાતા ૧૧૩; ંવાસીઓ
 ૧૧૨
 હિંદ સેવક સમાજ ૧૬ પા. ટી., ૧૭ પા. ટી., ૫૧
 પા. ટી., ૨૨૦ પા. ટી.
 હિંદ સ્વરાજ ૩૩૭ પા. ટી.
 હિંદી(ઓ) ૨, ૧૩, ૮૭, ૧૦૭, ૧૦૯, ૧૮૬, ૧૯૦-૧,
 ૧૯૯, ૨૦૦-૧, ૨૩૧, ૨૪૩, ૨૪૯-૫૧,

૨૫૬-૮, ૨૭૮-૯, ૨૮૬, ૨૯૨-૩, ૩૦૫, ૩૧૩,
 ૩૨૩, ૩૩૫, ૩૪૮, ૩૫૦, ૩૬૪-૫, ૩૭૧,
 ૩૮૧ પા. ટી., ૩૮૭-૮, ૪૧૧, ૪૬૨; ંચમલદાર
 ૪૩૦; ંકોમ ૨૯૨; ંખનનો ૧૦૮; ંપ્રેન
 ૩૮૫; ંમુસ્લિમોનું પ્રતિનિધિમંડળ ૨૧૪-પા. ટી.;
 ંરાષ્ટ્ર ૪૯૧; ંવજર ૨૫ પા. ટી.; ંવસવાટનો
 ંતિહાસ વચનભંગનો ંતિહાસ છે ૨૫૮;
 ંવસાહતીઓ ૨૫૮, ૩૨૩, ૩૬૫, ૩૮૮, ૪૬૦;
 ંસરકાર ૪૯, ૫૮, ૨૧૧ પા. ટી., ૨૧૫ પા. ટી.;
 ૨૪૯, ૨૫૭, ૨૬૯, ૨૭૧, ૪૬૧; ંસ્વતંત્રતા ૨૦૦
 હિંદી ફોજદારી કાયદાની કલમ (૧૨૪) ૫૧ પા. ટી.
 હિંદી (ભાષા) ૨૯૪, ૩૦૮, ૩૪૧; ંઉર્દૂ આંદોલન
 ૪૧૪; ંપ્રચાર ૩૨૯
 હિંદી રાષ્ટ્રીય આંદોલન ૪૮૩ પા. ટી.
 હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ ૧૬ પા. ટી., ૨૫ પા. ટી., ૩૨
 પા. ટી., ૬૧ પા ટી., ૧૨૩ પા. ટી., ૧૪૮ પા. ટી.,
 ૨૪૪ પા. ટી., ૨૬૦ પા. ટી., ૨૬૨ પા. ટી.,
 ૨૬૬ પા. ટી.
 હિંદુ(ઓ) ૧૦, ૨૫-૮, ૬૩, ૭૫, ૮૪, ૧૦૦, ૧૯૫,
 ૨૩૫-૬, ૨૪૭, ૨૪૯, ૨૭૫, ૩૦૩, ૩૩૩,
 ૩૩૯, ૩૭૩, ૩૭૭, ૩૮૯, ૩૯૫, ૩૯૯, ૪૦૧,
 ૪૦૭, ૪૧૦, ૪૧૨, ૪૧૫-૬, ૪૩૯, ૪૫૪,
 ૪૫૮-૯, ૪૭૪, ૪૮૦, ૪૮૯-૯૧, ૪૯૩-૪,
 ૪૯૬, ૫૦૫-૬, ૫૦૮-૯, ૫૧૯; ંનતિ ૪૪૭;
 ંબાપાં ૪૧૪; ંધર્મ ૭૫, ૧૧૬, ૪૪૭, ૪૬૫-૬,
 ૪૭૩-૪, ૫૦૧-૩, ૫૦૭, ૫૧૧; ંધર્મ એટલે
 મક્કમપણે સત્યની ંજા કર્યા જ કરવી ૪૬૬;
 ંધર્મશાસ્ત્રો ૨૦; ંમુસલમાન (મુસ્લિમ) ૭૦,
 ૮૨-૩, ૧૮૬, ૧૯૪, ૨૦૫, ૩૨૫, ૩૩૧, ૩૩૯-૪૦,
 ૩૪૫, ૩૫૭, ૩૬૮, ૩૯૮, ૪૦૧, ૪૧૪, ૪૨૬,
 ૪૭૫, ૫૦૮; ંમુસલમાન એકતા (એકચ) ૫,
 ૪૬-૭, ૮૦, ૮૨, ૮૪, ૮૬, ૯૩, ૧૯૭, ૨૧૯,
 ૨૮૬, ૨૯૦, ૨૯૮ પા. ટી., ૩૪૩-૪, ૩૮૫,
 ૪૧૨, ૪૫૩, ૪૬૦, ૪૮૯, ૫૦૫, ૫૦૭; ંમુસલ-
 માન પ્રશ્ન ૨૮૩; ંમુસલમાન મિત્રાચારી ૮૨;
 ંમુસલમાન વિખવાદ ૪૮૯; ંમુસલમાન-શીખ-
 પારસી-ખ્રિસ્તી-ચહૂદી-એકતા ૫૪૩; ંમુસલમાન
 સમાધાન ૨૦૨ પા. ટી.; ંવિદ્યાર્થી ૪૬૩; ંશાળાઓ
 ૪૮૦; ંશીખ એકચ ૧૯૭; ંસંન્યાસી જતિ
 ૪૫૦; ંસંસાર ૫૧૧; સંસ્કૃતિ ૫૦૭
 હિંદુસ્તાન ૨, ૩, ૫-૭, ૯, ૧૦, ૧૪, ૧૭, ૧૯
 પા. ટી., ૨૨-૩, ૨૫-૬, ૩૧, ૩૩-૭, ૪૭-૫૦,
 ૫૨-૩, ૫૫-૮, ૭૦-૧, ૮૨, ૮૬-૭,

- ૯૦, ૯૩, ૯૬, ૯૮-૯, ૧૦૭-૮, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૮૧, ૧૮૮-૯૧, ૨૦૦-૧, ૨૧૪, ૨૨૯-૩૦, ૨૩૨-૫, ૨૩૯, ૨૪૦ પા. ટી., ૨૪૭, ૨૪૯, ૨૫૧ પા. ટી., ૨૫૩, ૨૬૪, ૨૬૯-૭૨, ૨૭૬, ૨૭૮-૯, ૨૮૪-૫, ૨૯૩-૫, ૩૦૪-૬, ૩૧૨, ૩૧૭-૮, ૩૨૩, ૩૨૮, ૩૩૩, ૩૪૯ પા. ટી., ૩૫૦, ૩૬૯, ૩૭૨, ૩૭૪ પા. ટી., ૩૮૯, ૩૯૩-૪, ૪૦૨, ૪૦૯, ૪૧૩, ૪૨૯-૩૦, ૪૩૨, ૪૩૯, ૪૪૫, ૪૪૮-૫૦, ૪૫૪, ૪૫૮, ૪૬૦-૨, ૪૭૧-૩, ૪૭૬, ૪૭૮, ૪૯૦, ૫૦૪, ૫૦૮-૧૧; -નાં ધર્મશાસ્ત્રો ૨૮૧; -ની જ્ઞેલો ૪૮૬; -ની સંસ્કૃતિ ૧૯૨; -નો ઇતિહાસ ૧૩૮
- હિંદુસ્તાની(ઓ) ૫; ંસરકાર ૨૭૨; ંસેવાદળ ૮૫ પા. ટી., ૪૭૦ પા. ટી.
- હિંદુસ્તાની ભાષા ૧૨૪
- હિંસક ંપ્રચલન ૨૬; ંવૃત્તિ ૨૦; ંસાધનો ૨૮
- હિંસા ૨, ૩, ૪ પા. ટી., ૧૬-૭, ૨૩, ૨૭, ૩૨, ૪૧, ૫૨, ૭૭, ૮૦, ૮૩-૪, ૯૧, ૧૦૫ પા. ટી., ૧૧૦-૧, ૧૧૪, ૧૯૧, ૧૯૩, ૨૦૪, ૨૨૨, ૨૨૫, ૨૩૬, ૨૬૯, ૩૩૧, ૩૩૪, ૩૬૯, ૩૭૨, ૩૯૨-૪, ૩૯૯ પા. ટી., ૪૦૨-૩, ૪૦૬, ૪૪૫, ૪૭૪, ૪૮૮-૯, ૪૯૫, ૫૦૩; ંદોષ ૪૪૫; ંરાજકીય ૨૭-૮; ંવૃત્તિ ૧૧૦
- હીબર્ટ લેકગર્સ ૧૭૫
- હીલી, મિ. જ્યુઓ હેલી, ૧મ.
- હૃદયપલટો (પરિવર્તન) ૩૮૫-૬, ૪૫૮, ૪૯૪, ૫૧૦
- હુકલ, મિ. ૧૭૫
- હેન્રી ૨૮૬
- હેરોડ ૯૮
- હેલી, મિ. ૧૦૪, ૪૨૯
- હેલ્પ્સ ટુ વાઈબલ સ્ટ્રી ૧૬૯
- હેવર્ડ, સર મોરિસ ૧૪૧ પા. ટી.
- હેંદરાબાદ (દક્ષિણ) ૩૫૦, ૩૫૨
- હેંદરાબાદ (સિંધ) ૩૧, ૨૧૫, ૨૫૨, ૨૮૧, ૨૮૯-૯૦, ૩૧૮, ૩૨૧, ૩૨૪, ૩૪૬, ૪૬૪
- હોપકિન્સ, મિ. ૧૭૪
- હોમર ૪૪
- હોમ રૂલ ૨૩૨, ૩૭૫ પા. ટી., ૪૭૧
- હોમ્સ, નોન હેઈન્સ ૧૭૪-૫, ૩૯૨
- હોર્નિમેન, બેન્નમિન ગાય ૨૯૩-૪, ૩૧૧, ૩૩૯, ૩૮૬, ૪૧૨, ૪૭૩
- હોશિયારપુર ૪૦

37279

37279

३. १६/४०

Gandhi Heritage Portal